కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర

మహాభారతము

18 పర్వములు

1 - I పర్వము

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

(సరళ వ్యాఖ్యాన సహితం)

సంపుటము - 1

ఆదిపర్వము

మొదటి భాగము (1,2,3,4 ఆశ్వాసములు)

కృతికర్త

నన్నయభట్టారకుడు

వ్యాఖ్యాతలు

డాక్టర్ దివాకర్ల వేంకటావధాని

డాక్టర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు

డాక్టర్ జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

తిరుపతి

2013

KAVITHRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATHAM

With Commentary
Adiparvamu of Nannaya Bhattarakudu
Vol. I. Part-I
(Cantos 1,2,3 and 4)

Commentary by
Dr.Divakarla Venkatavadhani - 1,2 and 3 Cantos
Dr. G.V.Subrahmanyam - 4th Canto

Edited by
Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious Publications Series No.600
First Edition : August 2000
First Re-print : 2006

Revised Edition: 2013
Copies : 5,000

Published by
Sri. L.V.Subrahmanyam, I.A.S.
Executive Officer,
T.T.Devasthanams,
Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting
Editor-In-Chief Office
T.T.D. Tirupati.

Cover Design:

Printed at:

ఒక మాట

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంనుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోహదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవద్గీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తూనే ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహోద్యమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహితంగా తెలుగు ప్రజల కందజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపర్యవేక్షణలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముప్ఫైమంది పండితులచేత 18పర్వాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతానికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహేతిహాస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరపు శ్రీవారి బ్రహ్మోత్సవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥శ్రీ వై.యస్.రాజశేఖరరెడ్డి గారు ఆవిష్కరించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పాఠకులందరికీ అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పాఠకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పాఠకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్ముద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహితీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పాతూరి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీ హరి

3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు

4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్ముద్రించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞులైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యీ ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్సులు అందగలవని ఆశిస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)
కార్యనిర్వహణాధికారి,
తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

సరళవ్యాఖ్యాన సహిత
కవిత్రయ భారతం ద్వితీయ ముద్రణ
పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మణి కిరీటంలో జాజ్వల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎనలేని పాత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధ్రులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రీతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్లే తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 'ధర్మో రక్షతి రక్షితః' అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దఎత్తున చేపట్టింది.

మహోన్నతమైన ఈ బృహత్‌సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యాఖ్యానంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా అధ్వర్యవానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు ఋత్విక్కుల పాత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్లపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీ కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషకృషి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు, డా॥ అప్పజోడు వెంకటసుబ్బయ్య భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పాత్రను పోషించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పద్దెనిమిది పర్వాల భారతాన్ని పదిహేను సంపుటాలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రను వహించారు. ఇదే పరంపరలో 'సప్తగిరి' సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత 'సప్తగిరి' సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎస్. రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహరించారు. పిదప 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో 'కవిత్రయ భారతం' ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్నీ పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీ కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను **1) డా॥ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి 3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు 7) విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు** - ఈ ఏడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీ కార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్వీకరించిన శ్రీ ఐ.వై.ఆర్.కృష్ణారావుగారు ప్రత్యేక శ్రద్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సవరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృషి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో నన్ను కూడా ఒక సభ్యుడిగా దేవస్థానం స్వీకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్హేతుకమైన అనుగ్రహానికి తార్కాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, 'కవిత్రయ భారత పునర్ముద్రణ'ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆనందనిలయుని అపారకృపవల్ల 'కవిత్రయ భారతం' పునర్ముద్రణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణం ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన సహిత మహాభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీ కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల్.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.ఏ.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి ఐ.ఏ.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు ఐ.ఏ.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ మహాభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీ కార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్యా ఇంజనీర్ అయినప్పటికి సాహిత్యాభిలాషతో తి.తి.దే. మహాభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్తా పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్ముద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహృదయులు 'సప్తగిరి' ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైల కుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్ముద్రణ విషయంలో అడుగడుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహాకవి విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపల్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సం నరసింహాచార్య, శ్రీ మతి మొలకా ఉత్తర ఫల్గుణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి. గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జెల్లి శ్రీ రఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. ఆపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహద్గ్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

'ఆంధ్రత్వమాంధ్రభాషా చ నాల్పస్య తపసః ఫలమ్' అని అప్పయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రుడుగా పుట్టడం, ఆంధ్రభాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్సు చేస్తేకానీ లభించని అదృష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రులకు అందించటం ఆంధ్రుల పుణ్యవిశేషం ! ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం ! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పాఠకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్వాదిస్తారనీ, మహా భారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహాభారత సంశోధిత పునర్ముద్రణ కార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవుడైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారిసేవలో
ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి
ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరం చైవ నరోత్తమమ్,
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్.

మహాభారతం మన జాతీయ కావ్యం (National Epic). ఈ ఇతిహాసంలో వ్యాసమహర్షి ధర్మం, అర్థం, కామం, మోక్షం - అనే నాలుగు పురుషార్థాలను సాధించటానికి అవసరమయ్యే విజ్ఞానం అంతా చక్కగా ఇమిడ్చాడు. వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఉపనిషత్తుల సారం ఇందులో సముచితంగా చోటుచేసికొన్నందువల్ల, ఈ గ్రంథం 'పంచమవేదం'గా, 'భారతీయ విజ్ఞాన సర్వస్వం'గా ప్రశస్తి పొందింది.

వ్యాసభగవానుడు లోకశ్రేయస్సును కోరి మూడు సంవత్సరాలు నిష్ఠతో భారతకథను 'జయ' కావ్యంగా రచించాడు. దానిని తన శిష్యులద్వారా వివిధ లోకాలలో వ్యాపింపజేశాడు. వైశంపాయనుడు జనమేజయ మహారాజుకు ఈ కథను వినిపించాడు. అట్లా వినిపింపగా పెంపొందిన కావ్యాన్ని 'భారత' మని పిలిచారు. తరువాత ఆ కథను రోమహర్షుని కుమారుడైన ఉగ్రశ్రవసుడు నైమిశారణ్యంలో సత్రయాగం చేస్తున్న శౌనకాది మహామునులకు వివరించాడు. అక్కడి మునులడిగిన ప్రశ్నలకు ఉగ్రశ్రవసుడు చెప్పిన కథార్థాలతో కలిసి భారతం 'మహాభారతం'గా వాసి గాంచింది.

ఉగ్రశ్రవసుడు (సూతుడు) శౌనకాది మునులకు భారత కథనంతా చెప్పి, చివర ఇలా అంటాడు-

"యదిహాస్తి తదన్యత్ర, యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిత్"

'ఇందులో ఉండేదే ఎక్కడైనా ఉంటుంది, ఇందులో లేనిది ఎక్కడా లేదు' (What is in Mahabharata is every where; what is not in Mahabharata is nowhere) - అని.

ఆసక్తికరమైన విషయం, ఏమంటే మహాభారతం ప్రపంచంలోని గ్రంథాలన్నింటిలోకి గొప్పది. ఉదాహరణకు "ఇలియడ్", "ఒడెస్సీ"- అనేవి గ్రీకుల ప్రాచీన ప్రసిద్ధ వీరకావ్యాలు. మహాభారతం ఆ రెంటికన్నా అనేకరెట్లు పెద్దది. ఈ పెద్దతనం ఒక పరిమాణంలోనేగాక, పాత్ర చిత్రణ (Character delineation), భావాల వైవిధ్యం (Range of emotions) వంటి అంశాల్లో స్పష్టంగా తెలుస్తుంది.

మహాభారతంలో పాండవుల ఉత్తమ చరిత్ర, కౌరవుల దుర్వృత్తం చక్కగా ఆవిష్కరింపబడ్డాయి. పాండవులు ధార్మిక, సాత్త్విక, దైవీశక్తులు; కౌరవులు అధార్మిక, రాజస, తామసిక, ఆసురీశక్తులు. ఈ రెండురకాల శక్తుల నడుమ జరిగిన సంఘర్షణయే కురుక్షేత్ర సంగ్రామం. అందులో ధార్మికశక్తులకు జయాన్ని కలిగించి, అధర్మశక్తులను అంతమొందించి, అవతార పురుషుడుగా, జగద్గురువుగా నిలిచి ఉపదేశించిన దివ్యశక్తి శ్రీకృష్ణుడు.

భగవద్గీత భారతానికి ఆత్మ; పాండవుల చరిత్ర శరీరం; చతుర్విధ పురుషార్థ విజ్ఞానం జీవితం; ఇతిహాసాలు, ఉపాఖ్యానాలు జవసత్త్వాలు. మానవ జీవితమనే మహాసముద్రాన్ని మథించి బాదరాయణుడు మానవాళికి అందించిన

అమృతకలశం మహాభారతం. మానవజీవిత క్రమానికి మహాభారత ఇతివృత్తగమనానికి ఎంతో సాదృశ్యం గోచరిస్తుంది. ఒక్కమాటలో మానవ ధార్మిక జీవన ప్రవృత్తికి మహాభారతం ప్రాణాధారం.

మహాభారతం వేదాలు మొదలుకొని పురాణాలవరకు గల భారతీయ వాఙ్మయంయొక్క సారాంశాన్ని అందించటమేగాక, ఆ యా అంశాలకు వైరుధ్యం ఏర్పడినప్పుడు, వాటికి సామరస్యపూర్వక మార్గాన్ని నిర్దేశించే సమన్వయ సంహితగా పేరు గాంచింది:

"వేదములకు, అఖిలస్మృతి
వాదములకు, బహుపురాణ వర్గంబులకున్
వాదైన చోటులను తా
మూదల ధర్మార్థకామమోక్షస్థితికిన్"

ఈ విధంగా ఆర్షవాఙ్మయానికి అంతటికీ మూదల (ప్రమాణం) అయి ఉండటం మహాభారతం యొక్క ప్రత్యేకత!

దేవభాషలో అవతరించిన భారతం కాలక్రమేణ తమిళ, కర్ణాటాది దేశభాషలలోనికి అనువదింపబడుతూ వచ్చింది. ప్రాంతీయ భాషలలో వెలువడిన ఆ యా భారత అనువాదాలన్నిట్లోనూ తెలుగులో 'కవిత్రయం' వారు రచించిన ఆంధ్రమహాభారతానికి ఒక ప్రత్యేకత నెలకొనిఉంది. తెనుగుభారతం కేవలం అనువాదం కాదు; కృష్ణద్వైపాయనుడు వైదికమైన ఏ పరమార్థాన్ని మూలంలో నిరూపించాడో, ఆ నిరూపితార్థం చెక్కుచెదరకుండా పుణికిపుచ్చుకొని అవతరించిన స్వతంత్ర రచన ఆంధ్రమహాభారతం. కవిత్రయం కావించిన పునఃసృష్టి!

'తింటే గారెలు తినాలి, వింటే భారతం వినాలి,' 'భారతం చదివినవాడు పండితుడు'- ఇత్యాది లోకోక్తులు తెలుగులో వెలిశాయంటే ఆంధ్రులకు మహాభారతమంటే ఎంతటి ఆదరమో తేటపడుతోంది. ఆంధ్రావళికి అలాంటి ఆదికావ్యాన్ని ప్రసాదించిన మహాకవులు ముప్పురూ త్రిమూర్తుల లాంటివారు. వారిలో ఆదికవియే విష్ణువు, కవిబ్రహ్మయే బ్రహ్మదేవుడు, ప్రబంధ పరమేశ్వరుడే పరమేశ్వరుడు. ఈ ముగ్గురు సారస్వత మూర్తులు వేరువేరు కాలాల్లో, తెలుగుదేశంలోని వేరువేరు ప్రాంతాల్లో తమతమ రచనల్ని కొనసాగించినప్పటికీ, కవిత్రయ భారతం స్వరూపంలోనూ, సందేశంలోనూ ఏకవాక్యతతో విలసిల్లుతూవుంది. ఇది ఆంధ్రావనికి దైవికంగా సిద్ధించిన అదృష్టవిశేషం. తరతరాల తెలుగుజాతికి ఆదర్శంగా తెనుగు సంస్కృతి మందిరంపై నిర్మించిన సమున్నత స్వర్ణగోపురం ఆంధ్రమహాభారతం. ఆ సుందర గోపురాన్ని నెలకొల్పిన అక్షర శిల్పులు "కవిత్రయం" అందరకూ ఆరాధ్యులు.

పై త్రిమూర్తుల్లో ఆద్యుడు, ఆంధ్రసారస్వతానికి 'అపర వాల్మీకి' నన్నయభట్టారకుడు. ఆ మహాకవి వేంగీదేశపు రాజధాని అయిన రాజమహేంద్రవరంలో చాళుక్యవంశ ప్రభువగు రాజరాజుయొక్క ప్రోత్సాహంతో క్రీ.శ. 1053 ప్రాంతంలో వ్యాసభారత ఆంధ్రీకరణకు శ్రీకారం చుట్టాడు. ఆంధ్రవాఙ్మయ చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహనీయ సన్నివేశాన్ని

పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982-83 విద్యాసంవత్సరాన్ని "నన్నయ సంవత్సరం"గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంతి- ఉత్సవాలు తెలుగుదేశంలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహింపబడినాయి.

ఆ సందర్భంలో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్షధర్మానికి, ఆంధ్రభాషా సాహిత్యాలకు, సంస్కృతి సభ్యతలకు మార్గదర్శకమైన ఆది కావ్యానికి - ముఖ్యంగా తొలి మూడు పర్వాలకు ప్రసిద్ధ విద్వాంసులచే ప్రతిపదార్థ, తాత్పర్య, విశేషాలను వ్రాయించి ప్రచురించే ధార్మిక కార్యక్రమాన్ని ఆసక్తితో చేపట్టారు. తొలుదొలుత నన్నయ భారతభాగంతో ఆరంభమైన ఈ కార్యక్రమం క్రమేణ తరువాతి పదిహేను పర్వాలకు కూడా వ్యాఖ్య వ్రాయించాలనే ఉదాత్త సంకల్పానికి దారితీసింది.

ఈనాటి విద్యార్థుల పాఠ్యప్రణాళికల్లో భారతీయ సంస్కృతి వైశిష్ట్యాన్ని బోధించే అంశాలకు తగినంత ప్రాధాన్యం లేక, అరుదైపోతూ ఉన్నందున, కవిత్రయమహాభారతం అందించే సందేశం సామాన్య జనులకూ, అలాగే నేటి యువతరానికీ అందేటట్లు చేయవలసిన ఆవశ్యకతను గుర్తించి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారత ప్రచురణను అందుకు అనువైన మహోద్యమంగా చేపట్టి పురోగమిస్తున్నది.

మొదట నన్నయ భారతభాగానికి సరళగ్రాంధికంలోనూ, తరువాత తిక్కన భారత భాగానికి శిష్టవ్యావహారిక భాషలోనూ- అందులోనూ భిన్న భిన్నశైలులలో - వ్యాఖ్య రచింపబడి ఉన్నందున, ఈ మొత్తం సంపుటాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ఏకవాక్యతనూ, సామాన్యపాఠకులకు సైతం సుబోధంగా ఉండే విశిష్ట వ్యావహారికరీతినీ సంతరించటానికి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని సంపాదకులుగా నియమించటమైనది.

వెయ్యేళ్ల తెలుగు సాహిత్యానికే కీర్తికిరీటమైన ఆంధ్రమహాభారతాన్ని సరళవ్యాఖ్యతో అచిరకాలంలో సమగ్రంగా ముద్రించి, ఈ రీతిగా ఆంధ్రావళికి సమర్పింపగలుగుతున్నందుకు తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యం ఎంతో సంతోషిస్తూన్నది.

ఆదికవి నన్నయభట్టారకుణ్ణి ఆంధ్రమహాభారత రచనకు ప్రోత్సహించిన రాజరాజు క్రీ.శ. 1022 ఆగస్టు 22వ తేదిన పట్టాభిషిక్తుడయ్యాడు. ఈ అద్వితీయ చారిత్రక సన్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఈ సంవత్సరం ఆగస్టు 22న శ్రీ పద్మావతీ శ్రీనివాసుల మంగళాశాసనములతో ఆదిపర్వ, సభాపర్వ సంపుటాలను రాజమహేంద్రవరంలో ఆవిష్కరింపనున్నారు.

ఆదినుండీ ఈవాఙ్మయయజ్ఞంలో పాలుపంచుకొన్న సుగృహీతనామధేయులయిన విద్యావేత్తలందరికి పేరు పేరున కృతజ్ఞతలు తెలుపుతున్నాము.

వేదత్రయమూర్తి అయిన వేంకటేశ్వరుని అనుగ్రహంవల్ల, వ్యాఖ్యానసహితమైన ఈ 'జయేతిహాసం' సర్వులకు జయప్రదము, ఆనంద సంధాయకము కాగలదని మా ఆశయము, ఆకాంక్ష.

అనతి కాలంలోనే ప్రతులన్నీ చెల్లిపోయిన కారణంగా పునర్ముద్రిస్తున్నాము (2006). ఎప్పటిలాగే పాఠకులు సమాదరిస్తారని ఆశిస్తున్నాను.

వ్యాసరచిత భారతామ్నాయ మాంధ్రభా
షగనొనర్చి జగతిఁ బొగడు గనిన
నన్నపార్యుఁ, దిక్కనను గృతక్రతు, శంభు
దాసు నెఱ్ఱసుకవిఁ దలఁతు భక్తి.

కార్యనిర్వహణాధికారి
తి.తి. దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండీ ఆర్షధర్మప్రబోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తూవుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్షధర్మానికి, భారతీయసంస్కృతికి మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్సంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్షసంస్కృతి సముద్ధరణలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోపేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమ స్కంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, 'శ్రీనివాస బాలభారతి' పక్షాన "పోతన" పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహత్త్వాన్ని చాటే స్మారక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్లే, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహస్రాబ్ది జయంత్యుత్సవాలు "వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత" గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు :

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యేండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆదికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరీ తీరమందలి రాజమహేంద్రవరంలో, చాళుక్యరాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికననుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీ కారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహనీయసన్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 -' 83 విద్యావత్సరాన్ని "నన్నయ సంవత్సరం" గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహస్ర వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోపేతంగా నిర్వహింపబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యుత్సవాల్లో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టపాత్రను ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యుత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహేంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; 'భారతావతరణము' (రూపకం) 'నన్నయ భట్టారకుడు' (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, 'నన్నయ వ్యాస పీఠము' - అనే ప్రశస్తి సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్వాలకు) వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్యా గ్రంథప్రచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదవీవిరమణ చేసిన అప్పటి పౌరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్మణులతో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకర్లవేంకటావధాని
డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జులై11 తేదీన హైదరాబాదు బాలాజి భవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవశ్యకమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం :

"ఇది మహాభారతము. ఆంధ్రవాఙ్మయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్య పర్వములో శేషభాగము ఎఱ్ఱన వ్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే వ్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగ ప్రచురించవలెనని నిర్ణయము గైకొనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యులకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యావహారికభాషకు సన్నిహితమైన సరళగ్రాంథికములో వ్రాయవలెనని నిర్ణయము జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యులకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు వ్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరము. మూలములో ఉన్న కఠినపదములు పరిహరించి, సుబోధములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథముగ వ్రాయవలెను. అర సున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా వ్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణవిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యాలకు వ్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు వ్రాయదగును.

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంఖ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీఠికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్చవచ్చు. పాఠాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటె ఇతర పాఠము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము వ్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయితల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో

ఏకరూపత కలుగునట్లు చూచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసి యున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రీవముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు వ్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంసిద్ధముచేయగానే, ఒక సమష్టి సమీక్షా సమావేశము ఏర్పాటుచేసి, అనంతరము వ్రాతప్రతిని ముద్రణకు ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీఠిక, విషయసూచిక, చివర పద్యానుక్రమణిక ఉండవలెను.''

పై ఆదేశిక సూత్రాల ననుసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్వానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య సభాపర్వానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్వానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకవైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృషినిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై ముప్వురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తూ వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్లవేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ, తుదిమెఱుగులు దిద్ది వ్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల "వ్యాఖ్యాసహిత నన్నయభారత ప్రచురణ'' కార్యక్రమ పురోగతికి విఘాతం ఏర్పడింది. ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధిక్రమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్ణ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశా స్త్రి గారు కీ.శే. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథారీతిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్వాల వ్రాతప్రతులను క్రమంగా పర్యవేక్షిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్వాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రక్క జరుగుతూవుంటే, మరోవైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీఠిక, ఉపోద్ఘాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చాలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీఠికలకు తుదిరూపం ఇవ్వటానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీమధునాపంతుల సత్యనారాయణశా స్త్రిగారి గృహంలో 1991 జులై3వ తేదిన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్కన భారత సంయోజన :

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో 'పబ్లికేషన్సు ఎడిటర్'గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్వాన్ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి గారు (రిటైర్డు ప్రిన్సిపాల్, యస్.వి.ఓరియంటల్‌కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి "తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక''ను గూర్చి 1992 ఆగస్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం :

"తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్వాలకు ప్రసిద్ధ విద్వాంసులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్డినేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్వీనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వర్తించగలను''.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) పై ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్యా రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదిన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తూరి వెంకటేశ్వరరావు	**ప్రొ॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య**
ప్రొ॥కె. సర్వోత్తమరావు	**శ్రీడి. నాగసిద్ధారెడ్డి (కన్వీనర్)**

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటి దొణప్ప	**ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం**
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు	**ఆచార్య మడుపు కులశేఖరరావు**
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	**డా॥రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి**
ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి	**శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు**
ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్య	**శ్రీ ములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి**

పై సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మార్గదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం :

"రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రజానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యావహారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్వరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిని అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శకటరేఫలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని అతికేసమయంలో పూర్వాపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్థూలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) వ్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్తూ, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు వ్రాయని విశేషాంశాదులను 'సంపాదకులు' 'ఎడిటోరియల్ నోటు' వ్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైన చోట్ల రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికీ, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికీ సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉస్మానియా యూనివర్సిటీవారి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సొబగైన పాఠములున్నచో వాటిని రచనలో ఉట్టంకించవచ్చు."

పై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్వాల్లోని 46 ఆశ్వాసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చటానికి మొత్తం ముప్పదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. 'తిక్కనభారత ప్రణాళిక' యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జులై 15వ తేదిన కార్యనిర్వహణాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యా రచయితలు వ్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వాసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్వాంసులచేత వ్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తొలుత 'నన్నయభారత ప్రణాళిక'గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు "కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా" సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు :

మొదటి మూడు పర్వాలు సరళగ్రాంథికంలోను, తక్కిన భాగమంతా భిన్న భిన్నశైలుల వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్వాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహితీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని "కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు"కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్టోబరులో

ఆహ్వానించింది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీస్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి 'ఎడిటరు' కార్యాలయంలో ని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం వ్రాతప్రతిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్ గ్రంథ పరిష్కరణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపద్ధతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం :

"మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికీ, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికీ అవగాహనకావడానికీ ఈ వ్యాఖ్యానం లక్షింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు చూడాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్ఫూర్తిని పఠితలకు కల్పింపచేయాలని నిర్ణయించడమైనది. భాషాశైలులు మార్చవలసి వచ్చినపుడు ఇపుడున్న 'ఒరిజినల్' వ్రాతప్రతిని చెడగొట్టకుండా 'ప్రెస్‌కాపీ'ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల వ్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్థూలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కాని, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్ల తగ్గించటానికీ, అవసరం ఉన్నచోట్లకొన్ని అంశాలను చేర్చటానికీ సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్ణయించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం వ్రాయడానికి ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహాభారత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్ణయించడమైనది. ఆ నిర్ణయాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కాని, కొందరు రచయితలు నిర్దేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం వ్రాశారు. అటువంటి ఘట్టాలలో దేవస్థానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని వ్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్చవలెనని నిర్ణయించటం జరిగింది.

మహాభారత వ్యాఖ్యానాన్ని 1/4 'డెమ్మీసైజు'లో పండ్రెండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్ణయించడమైనది. పుస్తకం 'సైజు'ను నిర్ణయించడంలో పాఠకుణ్ణి, విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సౌకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పాఠకుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్వాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, 'వాల్యూమ్'కు పర్వాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సౌకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిచూచినా పర్వవిభాగమే అందరికీ సౌకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి 'క్లాసిక్' (Classic) గౌరవం ఆకృతిలో కల్పించాలన్నా 1/4 'డెమ్మీసైజు' బాగుంటుందని తీర్మానించటమైనది. అయితే ఆదిపర్వం, ఆరణ్యపర్వం, శాంతిపర్వంలాంటి పెద్దపర్వాలు, మహాప్రస్థానిక పర్వంలాంటి చిన్నపర్వాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు 'వాల్యూమ్' విభాగంలో కొంత వెసులు బాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, 'ఎడిటరు' గారి ఉపోద్ఘాతం తప్పకుండా ఉండాలి, విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్వం చివర అకారాది

పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి''.

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కరించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్వహించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్వ, సభాపర్వాల డి.టి.పి. 'మాస్టరు కాపీ'లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్వాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదక మండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వ్యవస్థీకరించటం జరిగింది.

సంపాదక మండలి సభ్యులు

ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	**శ్రీపొత్తూరి వెంకటేశ్వరరావు**
ప్రొ॥ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య	**డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య**
ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి	**ఆచార్య కె.సర్వోత్తమరావు**

సలహా మండలి సభ్యులు

డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు	**ప్రొ॥ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య**
ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	**శ్రీపొత్తూరి వెంకటేశ్వరరావు**
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	**ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావు**
ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి	**ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు**
డా॥ మేడసాని మోహన్	**ఆచార్య ఎం. బుద్దన్న**
ఆచార్య హెచ్.ఎస్. బ్రహ్మానంద	

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి25వ తేదీన తిరుమలలో కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన 'క్యాంప్ ఆఫీస్'లో పై రెండు మండలుల లోని సభ్యులయొక్క సంయుక్త సమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారతసంపుటా లన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనువుగా ఆ యా పర్వాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు 'వర్క్‌షాప్'లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్ణయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు 'పంచమవేద' మందలి ధర్మప్రబోధాన్ని యావదాంధ్రులకు అందించే ఉదాత్తపాత్రను నిర్వహిస్తున్నారు. ఆ క్రమంలో ఇప్పుడు ప్రథమ సంపుటం - ఆదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం సభాపర్వం- వెలువడినాయి. తరువాతి సంపుటాలు సైతం త్వరలోనే వెలుగుచూడ నున్నాయి. అక్షరాస్యులైన ఆంధ్రులు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరళవ్యాఖ్య 'కరదీపిక' కావాలని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం.

కృతజ్ఞతలు :

ఈ ప్రణాళిక ఫలప్రదం కావటానికి ఆధికారికమైన తమ ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తలమండలి అధ్యక్షులకు, పాలకమండలి సభ్యులెల్లరకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. ఈ మహాగ్రంథం వెలుగు చూడటంలో ముఖ్యకారకులైన సహృదయులు తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యానిర్వహణాధికారులు డా॥ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఏ.ఎస్., గారికి అనేక ధన్యవాదాలు.

ఈ ప్రణాళికద్వారా "వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారతము'' ను ఆంధ్రావళికి అందజేయటంలో ప్రధానపాత్ర వహించిన- వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదక మండలి, సలహా మండలి) యందలి విద్యావేత్తలు ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు - ఈ విద్వాంసులందరికి కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు.

"సప్తగిరి'' సంపాదకులుగా ఉండి, ఈ ప్రణాళిక కొనసాగటంలో ఆదినుండి ప్రముఖ పాత్ర వహించిన కీ.శే. కాట్రపాటి సుబ్బారావుగారికి హార్దిక కృతజ్ఞతలు. "సప్తగిరి'' సంపాదక కార్యాలయ ప్రచురణల విభాగంలో 'సబ్ ఎడిటరు' గా ఉద్యోగిస్తూ 1995లో పదవినుండి విరమించేదాకా ఈ ప్రణాళిక విషయమై మిగుల సహకరించిన విద్వత్కవివర్యులు శ్రీమాన్‌ముదివర్తికొండమాచార్యులు గారికి, ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి (కంట్రోలర్ ఆఫ్ పబ్లికేషన్సు) గారికి అనేక కృతజ్ఞతలు. ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్ని విధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమందలి సహోద్యోగులు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటు శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణ, తెలుగు సబ్-ఎడిటర్లు డా॥కె. రాధారమణ, డా॥ఎ. సంధ్య, సప్తగిరి పత్రిక కన్నడ సబ్-ఎడిటర్ శ్రీ బి.ఎస్. శ్రీనివాసన్ గారికి, తదితర సిబ్బందికి, టి.టి.డి. ముద్రణాలయ అధికారి శ్రీ ఎం. లక్ష్మణరావు గారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వారి అనుగ్రహ విశేషంవల్ల ఈ మహోత్తమగ్రంథం వెలుగు చూస్తున్నందుకు, ఆ వేదత్రయ స్వరూపునకు కృతజ్ఞతాంజలి ఘటిస్తున్నాము.

డా॥ఎన్.ఎస్. రామమూర్తి

కన్వీనర్

సంపాదకుడు - సప్తగిరి

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

సంపాదకమండలి సభ్యులు

డా॥ ఐ.వి. సుబ్బారావు, ఐ.ఎ.ఎస్., అధ్యక్షులు

కార్యనిర్వహణాధికారి, తి.తి.దే., తిరుపతి.

ప్రధాన సంపాదకులు: **ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం,**

ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	శ్రీపొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు
ప్రొ॥ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య	డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి	ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

సలహామండలి సభ్యులు

డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు	ప్రొ॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య
ఆచార్య నండూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావు
ఆచార్య కె.జె. కృష్ణమూర్తి	ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
డా॥ మేడసాని మోహన్	ఆచార్య ఎం. బుద్ధన్న
ఆచార్య హెచ్.ఎస్.బ్రహ్మానంద	

డా॥ ఎన్.ఎస్.రామమూర్తి, కన్వీనర్

"సప్తగిరి" సంపాదకులు, తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవిత్రయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

వ్యాఖ్యాతలు	పర్వాలు, ఆశ్వాసాలు
1. డాక్టర్ దివాకర్ల వేంకటావధాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2. డాక్టర్ జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా.1
3. డాక్టర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా 1,2
4. డాక్టర్ సందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ. ఆశ్వా. 1,2
5. డాక్టర్ కె. సర్వోత్తమరావు	విరాట. ఆశ్వా 1
6. డాక్టర్ ఆర్. అనంతపద్మనాభరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7. శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా.2
8. డాక్టర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా.4
9. డాక్టర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి	విరాట. ఆశ్వా.5
10. డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 1,2; సౌప్తిక. ఆశ్వా. 1,2
11. శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 3,4
12. శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13. డాక్టర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14. డాక్టర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15. డాక్టర్ కె. రాజన్న శాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16. శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17. డాక్టర్ యస్వీ రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18. డాక్టర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19. డాక్టర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20. డాక్టర్ హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద	స్త్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా 1,2; మౌసల-1; మహా.1; స్వర్గా-1
21. డాక్టర్ ఎస్. గంగప్ప	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22. డాక్టర్ దావులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23. డాక్టర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24. శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25. డాక్టర్ బేతవోలు రామబ్రహ్మం	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26. డాక్టర్ తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు	ఆను. ఆశ్వా. 1,2
27. డాక్టర్ శలాక రఘునాథశర్మ	ఆను. ఆశ్వా. 3,4
28. డాక్టర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు, శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఆను. ఆశ్వా. 5
29. శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
30. డాక్టర్ ఎ. నాగభూషణం	ఆశ్ర. ఆశ్వా. 1,2

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	-	ఆదిపర్వం	క.	-	కందపద్యం
సభా.	-	సభాపర్వం	వ.	-	వచనం
ఆర.	-	ఆరణ్యపర్వం	ఆ.	-	ఆటవెలది
విరా.	-	విరాటపర్వం	తే.	-	తేటగీతి
ఉద్యో.	-	ఉద్యోగపర్వం	సీ.	-	సీసం
భీష్మ.	-	భీష్మపర్వం	ఉ.	-	ఉత్పలమాల
ద్రోణ.	-	ద్రోణపర్వం	చ.	-	చంపకమాల
కర్ణ.	-	కర్ణపర్వం	మ.	-	మత్తేభ విక్రీడితం
శల్య.	-	శల్యపర్వం	శా.	-	శార్దూల విక్రీడితం
సౌప్తి.	-	సౌప్తికపర్వం	ఆశ్వా.	-	ఆశ్వాసం
స్త్రీ.	-	స్త్రీ పర్వం	క్రీ.శ.	-	క్రీస్తుశకం
శాంతి.	-	శాంతిపర్వం	య.	-	యగణం
ఆను.	-	ఆనుశాసనికపర్వం	మ.	-	మగణం
అశ్వ.	-	అశ్వమేధపర్వం	త.	-	తగణం
ఆశ్ర.	-	ఆశ్రమవాసపర్వం	ర.	-	రగణం
మౌస.	-	మౌసలపర్వం	జ.	-	జగణం
మహా.	-	మహాప్రస్థానికపర్వం	భ.	-	భగణం
స్వర్గా.	-	స్వర్గారోహణపర్వం	న.	-	నగణం
సం.	-	భండార్కరు సంస్థవారి	స.	-	సగణం
		సంస్కృతభారతప్రతి	ల.	-	లఘువు
			గ.	-	గురువు
సం.మ.భా.	-	సంస్కృత మహాభారతము	అలం.	-	అలంకారం
అను.	-	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు	సం.	-	సంవత్సరం
సంపా.	-	ప్రధాన సంపాదకుడు	మొ.	-	మొదలైన

పీఠిక

"అమితాఖ్యానక శాఖలం బొలిచి, వేదార్థామల చ్ఛాయమై,
సుమహద్వర్గ చతుష్క పుష్పవితతిన్ శోభిల్లి, కృష్ణార్జునో
త్తమ నానాగుణ కీర్తనార్థఫలమై, ద్వైపాయనోద్యాన జా
తమహాభారత పారిజాత మమరున్ ధాత్రీసుర ప్రార్థ్యమై." **(ఆది. 1.66)**

మహాభారతం పారిజాత కల్పవృక్షం

మహాభారతం భారతీయులకు పారిజాత కల్పవృక్షం వంటిది. అడిగిన కోర్కెలన్నీ అందించే దివ్యవృక్షం పారిజాతం. మహాభారతం కూడ అటువంటిదే. మానవులు కోరేవి పురుషార్థ ఫలాలు. వాటికి సంబంధించి తెలియదగిన విశేషాలన్నింటినీ చెప్పేది మహాభారతం.

"ధర్మే చార్థే చ కామే చ మోక్షే చ భరతర్షభ ! యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిత్"
(సం.మ.భా. ఆది. 56-33)

అని మహాభారతం ప్రకటించుకొన్నది. ధర్మార్థ కామ మోక్షాలకు సంబంధించి భారతంలో ఉన్న అంశం మరొకచోట ఉండవచ్చు కాని, లేని అంశం మరెక్కడా ఉండదని ఘంటాపథంగా చెప్పింది. అది నిజం ! అందుకే అది భారతీయ విజ్ఞానానికీ సంస్కృతికీ కల్పవృక్షం!

అది ద్వైపాయనుడని పిలువబడే ఉద్యానవనంలో పుట్టింది. వ్యాసుడు ద్వైపాయనుడనీ, కృష్ణద్వైపాయనుడనీ, సాక్షాత్ నారాయణుడనీ కీర్తింపబడ్డాడు. ఆయన వేదాలను వర్గీకరించాడు. బ్రహ్మసూత్రాలను ప్రపంచించాడు; భారతీయ విజ్ఞాన శాఖలను తమలో భద్రపరచుకొన్న అష్టాదశ మహాపురాణాలను రచించాడు; నాలుగు వేదాలలోని పరమార్థాన్నంతా ప్రతిపాదించే పంచమవేదంగా భారతాన్ని నిర్మించాడు. ప్రాచీనభారతీయ విజ్ఞాన సర్వస్వంగా తన వాఙ్మయాన్ని సంతరించి, వైదిక సంస్కృతిని అజరామరంగా నిలిపిన వ్యాసమహర్షి సాక్షాత్ విష్ణుకల్పుడు. "వ్యాసో నారాయణో హరిః", వ్యాసాయ విష్ణురూపాయ, వ్యాసరూపాయ విష్ణవే" అనే ప్రశస్తి ప్రసిద్ధం. "మునీనా మప్యహం వ్యాసః" అని శ్రీకృష్ణుడే గీతలో ప్రకటించుకొన్నాడు.

వేదవ్యాసుని మేధలోనుండి పుట్టిన భారతం మూడంచెలుగా విస్తరిల్లి లోకంలో వ్యాపించింది. ఆ మునీంద్రుడు భరతవంశకథను మూడేళ్ళు దీక్ష పూని, 'జయ' మనే కావ్యంగా మొదట రచించాడు. మహాభారతానికి అది మొదటి రూపం. దానిని వివిధ లోకాలలో ప్రచారం చేయటానికి తన శిష్యులను నియోగించాడు. నారదుడు దేవలోకంలోనూ, అసితుడైన దేవలుడు పితృలోకంలోనూ, వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి చెప్పటం ద్వారా మానవలోకంలోనూ జయకావ్యానికి విజయవంతంగా వ్యాప్తి కలిగించారు. వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి చెప్పేటప్పుడు అతనికి కలిగిన అనుమానాలనూ, అడిగిన విశేషాలనూ వ్యాసతాత్పర్యానికి అనుగుణంగా వివరించాడు. ఆ విశేషాలతో కలిపి వ్యాసుడి జయకావ్యం భారతంగా ప్రసిద్ధి పొందింది. దానిని వైశంపాయనుడు చెప్పగా రోమహర్షణుని కుమారుడైన ఉగ్రశ్రవసుడు అనే సూతుడు విన్నాడు. ఆయన ప్రసిద్ధుడైన పౌరాణికుడు. ఒకసారి నైమిశారణ్యంలో శౌనకుడనే మహర్షి బ్రహ్మర్షిగణాలతో కలిసి లోకశ్రేయస్సుకొరకు

పన్నెండు సంవత్సరాలపాటు సత్రయాగం నిర్వహించాడు. అందులో సూతమహర్షి పాల్గొని శౌనకాది మహామునులకు, వారికోరికమీద, భారతాన్ని వినిపించాడు. అప్పుడు

శౌనకాదులు ఎన్నో అనుమానాలనూ, వివరాలనూ అడిగి తెలిసికొన్నారు. వాటిని సూతుడు వేదవ్యాసుడి అభిప్రాయానికి అనుగుణంగా అనువుగా వివరిస్తూ అందించాడు. దానితో గ్రంథం పెరిగింది. అదంతా కలిసి మహాభారతంగా ప్రసిద్ధి పొందింది. మహాభారత మంటే జయకావ్యం. మూడుదశలలో విస్తరించిన మహేతిహాసం. అది వ్యాసమునీంద్రుని కవితోద్యానంలో పుట్టి పెరిగిన పారిజాతం.

భారతమంటే భరతవంశీయుల కథ. వారు చంద్రవంశానికి చెందినవారు. సూర్యచంద్రాది వంశాలలో పుట్టి వేదధర్మాన్ని తాము ఆచరిస్తూ, ప్రజలచేత ఆచరింపజేసే ప్రభువుల చరిత్రలు పురాణాలలో ఉంటాయి. వాటిని వంశానుచరితాలని పిలుస్తారు. అవి స్వతంత్రకావ్యాలుగా రచింపబడితే ఇతిహాసా లౌతాయి. భరతవంశజులచరిత్ర చెప్పే మహాభారతం వస్తుతః వంశానుచరితం. అయితే, అది పురాణభాగంగా కాకుండా స్వతంత్ర గ్రంథంగా వెలువడింది కాబట్టి ఇతిహాస మనబడింది. అందులో మొదటినుండి చివరిదాకా సాగే కథను ఆఖ్యానం అంటారు. దానికి పోషకంగా నిలిచే అనుబంధ కథలను ఆఖ్యానకాలనీ, ఉపాఖ్యానాలనీ అంటారు. అవి ప్రధానకథలోని తాత్పర్యాన్ని మిత్రసమ్మితంగా వివరించటానికి తోడ్పడతాయి. మహాభారత కల్పవృక్షానికి బోదె వంటిది ఆఖ్యానం; ఆఖ్యానకాలూ, ఉపాఖ్యానాలూ కొమ్మల వంటివి. కొమ్మ లెంత పెద్దసంఖ్యలో ఉంటే చెట్టు అంత దట్టంగా, విశాలంగా విస్తరించి ఆకారంలోనూ, గుణంలోనూ గొప్పగా కనబడుతుంది. కథలో తెలిసికోదగిన ఎన్నో అంశాలున్నప్పుడే ఎన్నో ఉపాఖ్యానాలూ ఆఖ్యానకాలూ పుట్టుతాయి. మహాభారతం ధర్మవిజ్ఞానసర్వస్వం కాబట్టి దానిని వివరించటానికి అది అనేక ఆఖ్యానకాలతో, ఉపాఖ్యానాలతో విస్తరించింది.

ఉపాఖ్యానశాఖలతో వైశాల్యాన్ని పెంచుకొన్న మహాభారత పారిజాతవృక్షం వేదతాత్పర్యమనే అచ్చమైన చల్లని నీడ నిస్తుంది. ఎండ వేడిమికి బాధపడే బాటసారులు చెట్టునీడన చేరి, సేద తీర్చుకొంటారు. అట్లాగే జీవితంలో ఎన్నో సమస్యలతో, సంఘర్షణలతో, బాధలతో వ్యథ పొందే లోకులు మహాభారతంలో వివరింపబడే వేదధర్మతాత్పర్యాన్ని తెలిసికొని తరణోపాయాన్ని సాధించి శాంతిని పొందుతారు. మహాభారత పారిజాతవృక్షచ్ఛాయలో విశ్రమించటమంటే చతుర్వేదసారమైన మహాభారత తాత్పర్యంలో సదా జీవించటమన్నమాట!

పారిజాత వృక్షపు నీడలో పడుకొంటే ఆ చెట్టుకు పూచిన పూలవాసన గుబాళిస్తుంది. మహాభారత కల్పవృక్షానికి పూచే పూలంటే చతుర్విధ పురుషార్థాలే. ధర్మ, అర్థ, కామ, మోక్షాలకు సంబంధించిన సువాసనలను (ఉత్తమ సంస్కారాలను) తనను ఆశ్రయించినవారికి పంచిపెట్టి, పారవశ్యాన్ని కలిగిస్తుందన్నమాట. పూలు కొమ్మలకు పూస్తాయి. అవి కంటితో చూడటానికీ, వాసన చూడటానికీ ఆహ్లాదకరంగా ఉంటాయి. అట్లాగే భారతంలోని పురుషార్థవిజ్ఞానవిశేషాలు చదవటానికీ అందులోని ఉపదేశాత్మకమైన తాత్పర్యాన్ని భావించి గ్రహించి ఆనందించటానికీ తోడ్పడతాయి. ఉపరంజనంతోపాటు ఉపదేశాన్ని కూడా అందించి ఉత్తమకావ్య ప్రయోజనాన్ని కలిగించేవి ఆ చతుర్వర్గ పుష్పగుచ్ఛాలు!

చెట్టు తన రసానుభూతినీ, బీజాలనూ పండ్లలో భద్రపరచుకొంటుంది. పండ్లలోనే ఉంటుంది చెట్టు ప్రాణం. మహాభారత పారిజాత వృక్షానికి నరనారాయణ గుణ కీర్తన పరమార్థమే పరమఫలం! అందుకే భారతానికి కార్ష్ణ వేద మనీ, వాసుదేవతత్త్వకోశ మనీ ప్రసిద్ధి ఉన్నది. నర నారాయణులు పరస్పరం కలిసి ఏ విధంగా జీవిస్తారో, జీవించగలరో చెప్పే రసవత్తరమైన కావ్యం మహాభారతం. నరుడు తాను నారాయణుడుగా మారే ప్రస్థానం సాగిస్తాడు. నారాయణుడు తానుకూడా నరునిగా అవతరించి

నరుడిని ఉద్ధరించే ఉపాయాన్ని ఉపాసనగా ఉపదేశిస్తాడు. ఈ రెండు తత్త్వాల అంతరార్థాన్ని అమృతయోగంగా అందించే ఫలమే మహాభారత పరమార్థం.

మహాభారతమంతా ఒక యెత్తు. నరుడికి నారాయణుడు బోధించిన భగవద్గీత ఒక్కటీ ఒక యెత్తు. భగవద్గీత భారతానికి అంతరాత్మ. దాన్ని కూడా పంచమవేదమని పిలిచే సంప్రదాయం ఉన్నది. భారతమంతా చదివిన తరువాత పఠితలు కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో చనిపోయిన వీరుల కథలన్నీ తలచుకొని లౌకికవిభూతులన్నీ విషాదాన్నే మిగిలిస్తాయని తెలిసికొని నిర్వేదాన్ని పొందుతారనీ, ఆ నిర్వేదాన్ని తొలగించుకొనటానికి భారతంలోని వాసుదేవతత్త్వాన్నీ, గీతాసారాన్ని ఆశ్రయిస్తారనీ, తద్ద్వారా క్రమంగా ముక్తిని సాధిస్తారని చెప్పే పరిపాటి ఉన్నది. దానివలన మహాభారత పరమార్థం మోక్షఫలం ! అని స్పష్టమౌతున్నది. ఏ గ్రంథం అటువంటి దివ్యఫలాన్ని అందిస్తుందో దాన్నే భారతీయులు పంచమవేదంగా, జ్ఞానఫలంగా, పవిత్రగ్రంథంగా భావిస్తారు. మహాభారతం అటువంటి మహాఫలం!

మహాభారత ప్రశస్తి

వ్యాసమహాభారతాన్ని ప్రశంసించని ప్రాచీనగ్రంథం లేదంటే ఆశ్చర్యం లేదు. మచ్చుకు మార్కండేయ మహాపురాణం పలికిన మాటలుః-

శ్లో. "భగవన్ ! భారతాఖ్యానం వ్యాసేనోక్తం మహాత్మనా,
పూర్ణ మస్త్యమలై శ్శుభై ర్నానాశాస్త్రసముచ్చయైః.
జాతి శుద్ధి సమాయుక్తం సాధు శబ్దోపశోభితమ్,
పూర్వపక్షోక్తి సిద్ధాన్త పరినిష్ఠాసమన్వితమ్.
త్రిదశానాం యథా విష్ణుః ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా,
భూషణానాం చ సర్వేషాం యథా చూడామణిర్వరః.
యథాయుధానాం కులిశ మిన్ద్రియాణాం యథా మనః,
తథే హ సర్వశాస్త్రాణాం మహాభారత ముత్తమమ్.
యత్రార్థశ్చైవ ధర్మశ్చ కామో మోక్షశ్చ వర్ణ్యతే,
పరస్పరానుబన్ధాశ్చ సానుబన్ధా శ్చ తే పృథక్.
ధర్మశాస్త్ర మిదం శ్రేష్ఠ మర్థశాస్త్ర మిదం పరమ్,
కామశాస్త్ర మిదం చాగ్ర్యం మోక్ష శాస్త్రం తథోత్తమమ్.
చతురాశ్రమ ధర్మాణా మాచారస్థితి సాధనమ్,
ప్రోక్త మేత న్మహాభాగ వేదవ్యాసేన ధీమతా.
తథా తాతకృతం హ్యేత ద్వ్యాసే నోదారకర్మణా,
యథా వ్యాప్తం మహాశాస్త్రం విరోధై ర్నాభిభూయతే.
వ్యాసవాక్య జలౌఘేన కుతర్కతరుహారిణా,
వేదశైలావతీర్ణేన నిరజస్కా మహీకృతా.

కలశబ్ద మహాహంసం మహాఖ్యాన వరాంబుజమ్,
కథావిస్తీర్ణసలిలం కార్ష్ణం వేద మహాహ్రదమ్." (1.2-11)

మహాత్ముడైన వ్యాసుడు చెప్పిన భారతాఖ్యానం అనేక శాస్త్రార్థాల సమాహారం. సాధుశబ్ద ప్రయోగాలకూ, సహజ వస్తు ప్రతిపాదనలకూ, ధార్మిక విషయాలలో వేద పూర్వపక్షాలను ఖండించి సిద్ధాంతాలను సమర్థవంతంగా చేసే పద్ధతులకూ అది కాణాచి. దేవతలలో విష్ణువు వలె, ద్విజన్ములలో బ్రాహ్మణుడి వలె, అలంకారాలన్నిటిలో చూడామణి వలె, ఆయుధాలలో వజ్రాయుధం వలె, ఇంద్రియాలలో మనస్సువలె వేదాంగాలైన సర్వశాస్త్రాలలో మహాభారతం ఉత్తమం. ధర్మ, అర్థ, కామ, మోక్షాంశాలను వివరించటమే కాకుండా వాటిమధ్య ఉండే పరస్పర అనుబంధాలనూ, అవినాభావ సంబంధాలనూ వివరిస్తుంది భారతం. ధర్మశాస్త్రాలలో, అర్థశాస్త్రాలలో, కామశాస్త్రాలలో, మోక్షశాస్త్రాలలో మహాభారతమే మహనీయమైనది. చతురాశ్రమ ధర్మాలను ఆచరించేటప్పుడు కలిగే వైరుద్ధ్యాలను తొలగించి, అన్వయించి మార్గం చూపించే మార్గదర్శి మహాభారతం. వేదశిఖరాలనుండి జలపాతం వలె దూకే వ్యాస వాక్య తాత్పర్యాలకు కుతర్క వృక్షాలు కూలిపోతాయి. ఆ వేదార్థజలం కార్ష్ణవేద మని పిలువబడే మహాభారత మహాసరోవరంగా రూపొందింది. అందులోని లోతు వాసుదేవ తత్త్వం ! ఆఖ్యానాలనే మహాపద్మాలు అందులో ఉంటాయి. మధురమైన నాదాలు చేసికొంటూ శబ్దాలనే మహాహంసలు అందులో సంచరిస్తూ ఉంటాయి - అని మహాభారతాన్ని కీర్తించింది మార్కండేయ పురాణం. అదొక్కటే కాదు మహాపురాణాలన్నీ మహాభారతాన్ని మహిమోన్నతంగా కీర్తించాయి. ఆ తాత్పర్యమంతా స్ఫురించేటట్లు నానాపురాణవిజ్ఞాననిరతుడైన నన్నయ ఒక గొప్ప పద్యం చెప్పాడు.

సీ. "ధర్మతత్త్వజ్ఞులు ధర్మశాస్త్రం బని, యధ్యాత్మవిదులు వేదాంత మనియు
నీతివిచక్షణుల్ నీతిశాస్త్రం బని, కవివృషభులు మహాకావ్య మనియు
లాక్షణికులు సర్వలక్ష్య సంగ్రహ మని, యైతిహాసికు లితిహాస మనియుఁ
బరమ పౌరాణికుల్ బహుపురాణ సముచ్చ యంబని మహిఁ గొనియాడుచుండ

ఆ. వివిధవేదతత్త్వవేది వేదవ్యాసుఁ డాదిముని పరాశరాత్మజుండు
విష్ణుసన్నిభుండు విశ్వజనీనమై, పరఁగుచుండఁ జేసె భారతంబు". (ఆది. 1. 32)

శతపర్వ సంస్కృత మహాభారతం : అష్టాదశ పర్వ ఆంధ్ర మహాభారతం

కురుక్షేత్రయుద్ధం మహాభారతంలో మహనీయఘట్టం. కృత త్రేతా యుగాల చివర క్రమంగా దేవాసుర, రామరావణ యుద్ధాలు ఏ విధంగా జరిగాయో ద్వాపరయుగాంతంలో పాండవ ధార్తరాష్ట్రుల మధ్య కురుక్షేత్రంలో పద్ధెనిమిది రోజులు మహాఘోర యుద్ధం ప్రవర్తిల్లింది. ఒకవిధంగా మహాభారతేతివృత్తాన్ని రెండు విభాగాలుగా చేయవచ్చును. ఒకటి - పాండవులూ కౌరవులూ పుట్టిన నాటినుండి కురుక్షేత్ర యుద్ధానికి సిద్ధమౌతున్నట్లుగా సాగే కథ. రెండు- యుద్ధానంతరం పాండవులు ధర్మబద్ధంగా రాజ్యాన్ని పాలించి మహాప్రస్థానం చేసిన కథ. కురుక్షేత్రయుద్ధానికి ముందు వెనుకల కథయే మహాభారతం.

కురుక్షేత్రయుద్ధం 5000 సంవత్సరాల క్రితం జరిగిందని జనశ్రుతి ప్రసిద్ధంగా ఉన్నది. కాని, చరిత్రకారులు చెప్పే కాల నిర్ణయాలు క్రీ.పూ. 14వ శతాబ్దం నుండి 32వ శతాబ్దం వరకూ వ్రేలాడుతున్నాయి. అయితే, శ్రీ వేదవ్యాస్ (ఐ.ఎ.యస్) గారు చేసిన కాలనిర్ణయం ప్రకారం కురుక్షేత్ర యుద్ధం క్రీ.పూ. 1328వ సం॥లో జరిగింది. మహాభారతంలోని అంతర్గత సాక్ష్యాలతోనూ, యుధిష్ఠిర జనమేజయుల పేర్లతో కనబడుతున్న శాసనాధారాలతోనూ, మరికొన్ని చారిత్రక పరిస్థితులతోనూ పరిశీలించిన తరువాత ఆ సంవత్సరంలో యుద్ధం జరిగి ఉంటుందని అనేకులు ఇప్పుడు విశ్వసిస్తున్నారు. ఈ కాలాన్నిబట్టి కురుక్షేత్రయుద్ధం జరిగి దాదాపు అయిదు వేలేండ్లు అయి ఉంటుంది అనటంలో కూడా కొంత సామంజస్యం కనబడుతున్నది.

కురుక్షేత్ర యుద్ధానికి ప్రత్యక్షసాక్షి కృష్ణద్వైపాయనుడు. ఒకవిధంగా ఆయన కురువంశాన్ని నిలిపినవాడు కూడా. ఆయనకు ఆ వంశచరిత్ర ఆమూలాగ్రం తెలుసు. అందువలననే ఆయన ఆ ఇతిహాసాన్ని నిర్మించటానికి ఉత్తమ అధికారి. అంతకు మించి ఆయన మహర్షి, ద్రష్ట, స్రష్ట. అయితే, ఆయన జయ కావ్యాన్ని ఎప్పుడు రచించి ఉండిఉంటా డన్నది ఒక పెద్ద ప్రశ్న. జయాన్ని లోకంలో ప్రచారం చేయటానికి తన శిష్యులైన పైల, వైశంపాయన, సుమంతు, జైమిను లనే శిష్యులను నియోగించాడు. వారు దాన్ని భారతంగా పెంచారు. ఆ తరువాత సూతుడు(సౌతి) మహాభారతంగా విస్తృతపరిచాడు. వ్యాసుడు రచించిన జయ కావ్యాన్ని గురించి అర్జునునికి మూడవతరంవాడైన జనమేజయుడికాలంలో మొదట వినవస్తున్నది. వైశంపాయనుడు దానిని వినిపిస్తూ ఉపాఖ్యానాలతో పెంచాడు. ఆశ్వలాయన గృహ్యసూత్రాలలో ''భారత, మహాభారతాచార్యాః'' అని వ్యాసశిష్యులైన పైల వైశంపాయన సుమంతులను కీర్తించటం గమనిస్తే వారికాలంలో జయకావ్యం, భారతంగా, మహాభారతంగా మారిన విషయం ధ్రువపడుతున్నది. ఆ తరువాత భారతాన్ని శౌనకాదులకు వినిపించిన సూతుడు వ్యాసశిష్యుడైన రోమహర్షణుని కుమారుడే. భారతం మహాభారతం కావటానికి మరొకతరం కాలం గడచి ఉంటుంది. లేదా వైశంపాయనుని తరంలోనే భారతం మహాభారతం కాగా, దానిని సూతుడు మరీపెంచి ఉంటాడు. ఈ విధంగా శ్రోతృజనాపేక్షలకు అనుగుణంగా పెరుగుతూ వచ్చిన సమగ్ర మహాభారత నిర్మాణం క్రీ.పూ. 3వ శతాబ్దం వరకూ సాగి ఉండవచ్చునని చరిత్రకారులు భావిస్తున్నారు.

జయకావ్యం మహాభారతరూపం తాల్చే నడిమికాలంలో అందులో చేరిన అనేకాంశాలు ఆయాకాలాలలో తలయెత్తిన సామాజిక జీవన ధర్మాలను గురించిన మీమాంసలకు సమాధానాలై ఉంటాయి. క్రీ.పూ. 3వ శతాబ్దానికిముందే భారతదేశంలో ప్రవర్తిల్లి ఉన్న వేదసంస్కృతి మ్లేచ్ఛులదండయాత్రలతో క్రొత్త సమస్యల నెదుర్కొన్నది. ప్రకృతి ఆరాధన, యజ్ఞయాగాది క్రతువులు క్రమంగా సన్నగిల్లటంతో వాటిని గురించిన అనేకప్రశ్నలు ప్రజలలో రేకెత్తాయి. ఇంద్ర వరుణాగ్ని సూర్యులవంటి ప్రకృతిదేవతలస్థానంలో విష్ణు, రుద్ర, దేవీ మూర్తులు వెలసి వారివారి శాఖలను విస్తరింప చేయటం మొదలుపెట్టాయి. ఆ తరువాత క్రమంగా జైన బౌద్ధ మతాలు దేశమంతా వ్యాపించాయి. మహారాజులు చక్రవర్తులు వైదికధర్మం వదలి జైన బౌద్ధాలను స్వీకరించి వాటి ప్రచారానికి తోడ్పడ్డారు. దానితో వర్ణాశ్రమ ధర్మాలూ, యజ్ఞయాగాది కర్మ విధానాలూ శిథిలమై పోసాగాయి. వేదధర్మాన్ని ఆశ్రయించిన వ్యవస్థలు సడలిపోవటంలో బాగా దెబ్బతిన్నది గార్హస్థ్యాశ్రమ ధర్మం. జైన బౌద్ధాల వలన సమాజంలో సన్న్యాసులకు సన్న్యాసినులకు గౌరవం పెరిగింది. అది ఆశ్రమధర్మంగా కాక మతధర్మంగా పరిణమించింది. పరిణతచిత్త సంస్కారం లేకుండా సన్న్యాసాన్ని స్వీకరించినవారు దానికి న్యాయం చేయలేకపోగా, వ్యవస్థకు కీడు చేయవచ్చును. వేదధర్మంలో సమాజవ్యవస్థకు గార్హస్థ్యధర్మమే పునాదిగా పేర్కొనటం ప్రసిద్ధం. జైన బౌద్ధాల ప్రాబల్యం వలన దెబ్బతిన్న కుటుంబవ్యవస్థను, వేదధర్మాన్నీ పునరుద్ధరించుకోవలసిన అవసరం ఏర్పడింది. ఆ సామాజికమైన ధర్మపునరుద్ధరణ ఉద్యమంలో భాగంగా వేదవ్యాసమహర్షి రచించిన జయ కావ్యాన్ని ఆయన శిష్యులు బలమైన వాఙ్మయసాధనంగా వాడుకొన్నారు. జయకావ్యానికి ముందున్న వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, బ్రాహ్మణాలు, పురాణాలు మొదలైన సాహితీ శాఖలు వేదధర్మాన్ని విపులంగా వివరించి ఉన్నాయి. ఆ తాత్పర్యాన్నంతా ఒక ఇతిహాసంలో ఇమిడ్చి మిత్రసమ్మితంగా చెప్పవలసిన అవసరమూ, కాలానుగుణమైన ధర్మసమన్వయాలు చేయవలసిన అగత్యమూ ఏర్పడింది. అందువలననే మహాభారతం పంచమవేదంగా రూపొందింపబడింది.

శ్రుతులలో చెప్పబడిన తత్త్వాలకు ఆయా యుగాలకూ, కాలాలకూ అనుగుణంగా ఆచరణయోగ్యమైన ధర్మసూత్రాలను ప్రతిపాదించేవి స్మృతి గ్రంథాలు. వాటిల్లో మొదటిది మనుస్మృతి. ఈ తరువాత గౌతముడు, వసిష్ఠుడు, నారదుడు, ఆపస్తంబుడు మొదలైన వారు రచించిన ధర్మసూత్రాలు ప్రసిద్ధాలు. మనుస్మృతి కంటె ముందే పుట్టిన జయకావ్యంలో క్రమంగా ఆ యా స్మృతి గ్రంథాలలోని అంశాలన్నీ చేరి దాన్ని భారతంగా మహాభారతంగా మార్చి ఆయా కాలాల ప్రజలకు అనుగుణమైన ధార్మికజీవన సూత్రాలను అందిస్తూ వచ్చాయన్నమాట! స్మృతులకంటె ముందుపుట్టి స్మృతుల నన్నింటిని తనలో యథావకాశంగా ఇముడ్చుకొని, విశ్వశ్రేయస్సు కోసం విశ్వరూపాన్ని తాల్చిన ఇతిహాసం మహాభారతం.

మహాభారతం నూరుపర్వాల గ్రంథమనీ, లక్షశ్లోకాల విస్తృతిని సాధించిందనీ ప్రసిద్ధి. నన్నయభట్టు చెప్పిన వివరాలు ఈ సత్యానికి దగ్గరగా ఉన్నాయి. (చూడండి ఆదిపర్వంలోని పర్వానుక్రమణిక) వివరణకు ఈ పట్టిక గమనించండి.

పర్వంపేరు -	ఉపపర్వాలసంఖ్య -	సంస్కృతభారతంలో - శ్లోకాలసంఖ్య	ఆంధ్రభారతంలో - ఆశ్వాసాల సంఖ్య	పద్యగద్యసంఖ్య
1. ఆదిపర్వం	18	9,984	8	2,084
2. సభాపర్వం	9	4,311	2	618
3.ఆరణ్యపర్వం	16	13,664	7	2,894
4. విరాటపర్వం	4	3,500	5	1,624
5. ఉద్యోగపర్వం	11	6,998	4	1,562
6. భీష్మపర్వం	5	5,884	3	1,171
7. ద్రోణపర్వం	8	10,919	5	1,860
8. కర్ణపర్వం	1	4,900	3	1,124
9. శల్యపర్వం	4	3,220	2	827
10.సౌప్తికపర్వం	3	2,874	2	376
11. స్త్రీపర్వం	5	1,775	2	376
12. శాంతిపర్వం	4	14,525	6	3,093
13. అనుశాసనికపర్వం	2	12,000	5	2,148
14. అశ్వమేధ పర్వం	2	4,420	4	976
15. ఆశ్రమవాసపర్వం	3	1,106	2	362
16. మౌసలపర్వం	1	300	1	226
17. మహాప్రస్థానిక పర్వం	1	120	1	79
18. స్వర్గారోహణపర్వం	1	200	1	97
19. హరివంశపర్వం, భవిష్యపర్వం	2	-(వదలబడినవి)		
మొత్తం :	100	1,00,500	63	21,507

మహాభారతంలో ముఖ్యపర్వాలూ, ఉపపర్వాలూ కలిసి నూరున్నాయి. అందులో హరివంశపర్వం, భవిష్యపర్వంతో కలిసి ఇమిడి ఉన్నది. కొందరు దానిని ఖిలవంశపురాణ మని అంటారు; స్వతంత్ర ప్రతిపత్తి గల గ్రంథంగా పరిగణిస్తారు. నన్నయ హరివంశాన్ని తన గ్రంథప్రణాళికలో చేర్చలేదు. తిక్కనాదులు నన్నయ నిర్ణయాన్ని అనుసరించారు. ఎఱ్ఱన హరివంశాన్ని వేరే గ్రంథంగానే రచించాడు. నన్నయ సంస్కృత మహాభారతంలోని శతపర్వాలనూ వాటి శ్లోక సంఖ్యలనూ పేర్కొన్నాడు. తాను విభక్తం చేసి చూపిన అష్టాదశపర్వాలలో గల అంశాలను పర్వసంగ్రహంలో నిర్దేశించాడు. ఉపపర్వవిభాగాన్ని తెలుగులో పొందుపరచలేదు. ఈవిధంగా నూరు ఉప పర్వాల సంస్కృత మహాభారతం తెలుగులో అష్టాదశ ముఖ్య పర్వాల మహాభారతమై అవతరించింది.

ఆంధ్రుల ఆదికావ్యం నన్నయ భారతం

సంస్కృత సాహిత్యంలో వాల్మీకి ఆదికవి; కన్నడ సాహిత్యంలో పంపడు ఆదికవి; తెలుగు సాహిత్యంలో నన్నయ ఆదికవి అని ప్రసిద్ధి, నన్నయ ఆరంభించిన ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగులో ఆదికావ్యం. నన్నయ ఆది సభాపర్వాలను, ఆరణ్యపర్వంలోని నాలుగో ఆశ్వాసంలో కొంతభాగం (క్రీ.శ. 1054-61 సం॥ల మధ్య) రచించి దివంగతుడైనాడు. ఆ తరువాత 13వ శతాబ్దంలో తిక్కన విరాటపర్వం నుండి స్వర్గారోహణ పర్వం వరకు పదిహేనుపర్వాలను ప్రబంధమండలిగా సంతరించాడు. ఆ తరువాత 14వ శతాబ్దంలో ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ ఆరణ్యపర్వశేషాన్ని పూరించాడు. ఈవిధంగా దాదాపు రెండున్నర శతాబ్దాల కాలంలో పదునెనిమిది పర్వాల మహాభారతం కవిత్రయంచేత తెలుగులో రచింపబడింది. ముగ్గురు మహాకవులు విభిన్నకాలాలలో రచించినా ఒకే మహాకవి ఏకకాలంలో రచించిన కావ్యాన్ని చదివినప్పుడు కలిగే ఒక మహానుభూతిని ఆంధ్రమహాభారతం అందించటం ఆంధ్రావళి అదృష్టం!

నన్నయభట్టారకుడు వేంగిని పాలించిన తూర్పుచాళుక్య ప్రభువైన రాజరాజనరేంద్రుని (క్రీ.శ. 1022 - 1061) ఆస్థానంలో కులబ్రాహ్మణుడనే మంత్రిగా ఉండేవాడు. రాజకీయాలలో విద్యాసాంస్కృతిక విషయాలలో రాజుకు తోడ్పడేవాడు. రాజశాసనాలను పద్యగద్యాత్మకంగానూ, సంస్కృతాంధ్రాలలోనూ రచించేవాడు. ఆనాటి వేంగీదేశ పండితకవులలో నన్నయ హిమవన్నగశిఖరం వంటివాడు. తెలుగువారికి కావ్యభాషాభిక్ష పెట్టగలిగిన వాగనుశాసనుడు, మహాకవి, యుగకర్త.

తూర్పుచాళుక్యులు వేంగీ దేశాన్ని క్రీ.శ. 7వ శతాబ్దంనుండి 11వ శతాబ్దం చివరివరకు పాలించారు. తూర్పుచాళుక్యుల రాజ్యం ఉత్తరాన విశాఖపట్టణ మండలంలోని చీపురుపల్లి మొదలుకొని దక్షిణాన నెల్లూరు వరకు, పశ్చిమాన కర్నూలు మండలంలోని మార్కాపురం మొదలుకొని తెలంగాణంలోని కుక్కునూరు వరకునూ, తూర్పుసముద్రాన్ని అంటి వ్యాపించి ఉండేది. వేంగికి ఉత్తరాన కళింగ ఓఢ్ర రాజ్యా లుండేవి. పశ్చిమోత్తరంగా పశ్చిమచాళుక్యుల రాజ్యాలు ఉండేవి. దక్షిణాన చోళరాజ్యం ఉండేది. ఈ రాజ్యాల మధ్య జరిగే యుద్ధాలలో వేంగి క్రీ.శ. 10వ శతాబ్ది చివరివరకూ అడపా దడపా అస్థిరంగానే ఉంటూ ఉండేది. క్రీ.శ. 999లో చోళరాజు కేసరివర్మ వేంగిని ఆక్రమించి శక్తివర్మను రాజుగా నిలిపాడు. అతడు 1011వరకు పాలించాడు. శక్తివర్మ కుమారుడు విమలాదిత్యుడు (క్రీ.శ. 1011-18) రాజమార్తాండుడుగా ప్రసిద్ధుడైనాడు. అతనికి ఇద్దరు భార్యలు. చోళచక్రవర్తి యైన రాజరాజు పుత్రిక కుందవాదేవి మొదటి భార్య. ఆమెవలన రాజరాజనరేంద్రుడు జన్మించాడు. రెండవభార్య తెలుగుచోళుల ఆడబడుచు మేళవ. ఆమెవలన విజయాదిత్యుడు పుట్టాడు. విమలాదిత్యుని తరువాత రాజరాజు క్రీ.శ. 1019లో రాజైనాడు. కాని, విజయాదిత్యునికీ అతనికీ పడలేదు. విజయాదిత్యుడు కర్ణాట (పశ్చిమ) చాళుక్యుల సాయంతో రాజరాజుపై దాడిచేశాడు. రాజరాజు తన మేనమామ అయిన మొదటి రాజేంద్రచోళ చక్రవర్తి సాయంతో విజయాదిత్యుడిని ఓడించి, మేనమామకూతురు అమ్మంగదేవిని వివాహమాడి క్రీ.శ. 1022 ఆగష్టు 22వ తేదీన బెజవాడలో పట్టాభిషిక్తుడైనాడు.

క్రీ.శ. 1031లో విజయాదిత్యుడు కర్ణాట చాళుక్యుల సాయంతో వేంగిమీద మరల దండెత్తి బెజవాడను ఆక్రమించాడు. రాజరాజు చోళదేశానికి పారిపోయి మరల క్రీ.శ. 1035లో చోళులసాయంతో బెజవాడను స్వాధీనం చేసికొని వేంగీరాజ్యాధిపతి అయినాడు. అలాగే కర్ణాటక చాళుక్యులు క్రీ.శ. 1044లో వేంగిని మరల ఆక్రమించటం, తిరిగి రాజరాజు క్రీ.శ. 1047లో వేంగిని గెలుచుకోవటం జరిగింది. రాజరాజు వేంగీ రాజధానిని రాజమహేంద్రవరానికి మార్చుకొన్నాడు. క్రీ.శ. 1053 వరకు వేంగి కొంత శాంతియుతంగానే ఉన్నది. కాని, 1053లో జరిగిన కొప్పం యుద్ధంలో అప్పటి చోళదేశాధిపతి ప్రథమ రాజాధిరాజు మరణించటంతో రాజరాజుకు చోళుల సహాయం అందటం ఆగిపోయింది. అందువలన పశ్చిమచాళుక్యులతో తన

జీవితకాలమంతా మైత్రితో ఉండేటట్లు సంధి చేసికొన్నాడు. ఆ సంధిని సాధించటంలో నన్నయభట్టు రాయబారిగా కృషి చేశాడు. అతనికి సహాధ్యాయుడైన పశ్చిమచాళుక్య మంత్రి నారాయణభట్టు సహాయపడ్డాడు. పశ్చిమచాళుక్యులస్థానాపతిగా వేంగికి వచ్చిన నారాయణభట్టుకు రాజరాజు అగ్రహార మిచ్చి గౌరవించాడు. ఆ తరువాత - అంటే 1054 - 1061 సం॥రాల మధ్యకాలంలో - నన్నయ భారతరచన చేపట్టి నిర్వహించి ఉంటాడు. నారాయణభట్టు నన్నయకు విలువైన సలహాల నిస్తూ, కురుక్షేత్రయుద్ధంలో నరునికి నారాయణుడు తోడ్పడ్డట్లుగా సహాయం చేసి ఉంటాడు.

రాజరాజనరేంద్రు డెదుర్కొన్న రాజకీయ పరిస్థితుల వెనుక మత విషయకమైన కారణాలు ఉండటం గమనింపదగిన అంశం. 11వ శతాబ్ది ప్రారంభంనాటికి తీరాంధ్రంలో బౌద్ధమతం క్షీణదశలోకి వచ్చింది. జైనం ప్రాబల్యం కోసం ప్రాకులాడుతున్నది. పశ్చిమ చాళుక్యులు జైనులు. వారు వేంగిమీద దండెత్తడానికీ, విజయాదిత్యునికి తోడ్పడటానికీ జైనమతం కూడా ఒక బలమైన కారణం కావచ్చు. విమలాదిత్యుడు చివరిరోజుల్లో వైదికధర్మాన్ని వదలి జైనమతాన్ని స్వీకరించాడు. అతడు పెండ్లాడిన ఇద్దరు రాణులలో మేళవ జైనమతాభిమానం గల రాణి. చోళరాజకన్య కుందవ వైదికధర్మ మార్గావలంబ, శివభక్తురాలు. ఆ యిద్దరు రాణులకు పుట్టిన పుత్రులు కూడా తల్లులు అభిమానించిన మతాలనే తమ ధర్మాలుగా గ్రహించి జీవితాలను సాగించారు. ఈ వాతావరణాన్ని పట్టి చూస్తే రాజరాజనరేంద్రునికీ, విజయాదిత్యునికీ నడుమ జరిగిన యుద్ధాలకు మతప్రాతిపదికలు కూడా ఉన్నాయని స్పష్టమౌతున్నది.

అయితే, తూర్పుచాళుక్య ప్రభువులలో చాలమంది వైదికధర్మాన్ని స్వీకరించి, దానిని పోషించినవారే. దానికితోడు ఆంధ్రభాషా సాహిత్యాలపై అమితమైన అభిమానాన్ని ప్రకటించి శాసనభాషగా, ప్రజాభాషగా, కావ్యభాషగా తెలుగును అభివృద్ధి చేసి, మహాకావ్యనిర్మాణానికి దోహదం చేసినవారే. వైదికధర్మాభిమానం తూర్పుచాళుక్యులకు ముందున్న పల్లవ, శాలంకాయన, విష్ణుకుండినుల కాలంనుండే కొనసాగుతున్నది. ఆ యుగాలలో రాజులు అశ్వమేధాది క్రతువులు చేయగా, తూర్పుచాళుక్యులు క్రతువులను మాని వేదవిద్యను ఘటికాస్థానాలద్వారా, గ్రామవిద్యాపీఠాల ద్వారా వ్యాపింపజేశారు. వైదికధర్మాన్ని దేవాలయ వ్యవస్థల ద్వారా విస్తరింపజేశారు. చాళుక్యులు నిర్మించిన దేవాలయాలు, వారి శిల్పరీతి, పౌరాణికాది వృత్తుల నేర్పరచిన తీరు తెలుగువారి చరిత్రలో ఒక క్రొత్త ఒరవడిని సృష్టించాయి.

వర్తమాన ఆంధ్ర సంస్కృతికి మొదటిసారి ప్రాతిపదికలు బలంగా పడింది తూర్పు చాళుక్యుల కాలంలోనే అని చారిత్రకులు పేర్కొన్నారు. చాళుక్యులు దేవాలయాలను గ్రామీణ సంస్కృతికి కేంద్రాలుగా పోషించారు. ప్రజలకు ధార్మికవిద్యను, సంస్కృతిని ప్రబోధించటానికి పౌరాణికులను నియోగించారు. వేదవిద్వాంసులకు అగ్రహారాలను విరివిగా దానం చేశారు. భారతీయ విజ్ఞాన నిధు లైన వేద, శాస్త్ర, పురాణాలను ప్రజలలో వ్యాపింపజేయటానికీ, వర్ణాశ్రమధర్మాలనూ, ముఖ్యంగా జైన బౌద్ధ ధర్మాల వలన శిథిలమైన గార్హస్థ్యాది ఆశ్రమ ధర్మాలనూ పునరుద్ధరించి వైదికధర్మాశ్రితమైన జీవనవిధానాన్ని ప్రజలలో వ్యాపింపజేసి సామాజికవ్యవస్థను పునర్నిర్మించాలని ప్రయత్నించారు. ఆ ప్రయత్నంలో భాగంగానే పంచమవేదమని ప్రసిద్ధిగాంచిన ఆంధ్రమహాభారతాన్ని "కృష్ణద్వైపాయనముని వృషభాభిహిత మహాభారతబద్ధ నిరూపితార్థం" ఏర్పడేటట్లుగా తెలుగులో నిర్మింపజేసి, తెలుగులోనే వైదికధర్మాన్ని తెలుగువారికి చెప్పించాలని కంకణం కట్టుకొన్నారు. సాంస్కృతికమైన సముద్ధరణానికి భాషాపోషణం చేపట్టి, ప్రజలభాషలోనే ఉదాత్తసాహిత్యాన్ని నిర్మించే యత్నం చేశారు తూర్పుచాళుక్యులు. దాదాపు మూడు శతాబ్దాల కృషి రాజరాజ నరేంద్రుని కాలంలో ఫలించి నన్నయభారతంగా అవతరించింది.

వ్యాసుడు జయవాక్యాన్ని వ్రాసినప్పుడూ, ఆయన శిష్యులు దాన్ని మహాభారతంగా విస్తరింప జేసినప్పుడూ ఎటువంటి మతసామాజిక పరిస్థితులు ఆయా కాలాలలో వాటికి ప్రేరక శక్తులుగా ఎట్లా పనిచేశాయో, తెలుగులో కవిత్రయం మహాభారతాన్ని

రచించటానికి కూడా ఆనాటి మత సామాజిక పరిస్థితులు అట్లా కారణా లయ్యాయి. వాటికి తోడు సాహితీపరిస్థితులు కూడా ఆంధ్రమహాభారత రచనకు విశేషంగా కాలికస్ఫృహను కల్పించాయి. నన్నయ భారతావతరణకు మతకారణా లెంత బలమైనవో అంతకంటె మిన్నగా సాహితీపరిస్థితుల ప్రేరణలు బలవత్తరాలైనవిగా కనపడుతున్నాయి.

తూర్పుచాళుక్యులు తెలుగును రాజభాషగా చేసి ప్రజలభాషను గౌరవించారు. సంస్కృతభాషతోపాటు తెలుగులో కూడ శాసనాలు వేయించారు. శాసనాలలో పద్యాలను వాడారు. సంపూర్ణఛ్ఛందోబద్ధ శాసనాలు కూడా తూర్పుచాళుక్యులే వ్రాయించారు. ఆ కాలంలో వెలువడిన పండరంగని అద్దంకి శాసనంలో (క్రీ.శ. 849) ఒక తరువోజ వాడబడి ఉన్నా, అదే కాలంలోనే వేయించిన గుణగ విజయాదిత్యుని కందుకూరు శాసనం మొత్తం సీసపద్యమయంగా ఉండటం గమనించదగింది. ఆ తరువాత యుద్ధమల్లుని బెజవాడ శాసనంలో అయిదు మధ్యాక్కరలు వాడబడినవి. మొత్తంమీద క్రీ.శ.తొమ్మిదవశతాబ్దంలో వేసిన తెలుగుశాసనాలలో జాతులో, ఉపజాతులో ప్రసిద్ధంగా ప్రయోగింపబడ్డాయి. క్రీ.శ. 1000 ప్రాంతంలో నిలిపిన విరియాల కామసాని గూడూరు శాసనంలో మూడు చంపకమాలలు, రెండు ఉత్పలమాలలు కనబడుతున్నాయి. అంటే 11వ శతాబ్దినాటికి చంపకమాలాది సంస్కృత వృత్తాలూ, మధ్యాక్కర, సీసం,తేటగీతి, ఆటవెలది, కందం మొదలైన దేశిఛ్ఛందస్సులూ శాసనాలలోకి ఎక్కాయంటే పద్యకవిత్వం ప్రజలకు బాగా దగ్గరగా చేరి ప్రచారంలో ఉండేదన్నమాట! శాసనపద్యాలలో నన్నయ పద్యశైలితో పోలిన రచన ఒకింత గోచరించటం వలన నన్నయకుముందు దాదాపు రెండు మూడు వందల యేండ్లనుండి తెలుగుపద్యకవిత్వం ప్రజాదరణం పొంది ఉన్నదని తెలుస్తున్నది.

"మును మార్గకవిత లోకం
బున వెలయఁగ, దేశికవితఁ బుట్టించి తెనుం
గును నిలిపి రంధ్రవిషయం
బునఁ జనఁ జాళుక్యరాజు మొదలుగఁ బలువుర్".

అని నన్నెచోడుడు తన కుమారసంభవ కావ్యావతారికలో పేర్కొన్నాడు. సంస్కృతసాహిత్య సంప్రదాయాల ననుసరించి వ్రాసే కవిత్వం మార్గమనీ, దేశభాషాసాహిత్య స్వభావాలను సంవదించుకొన్నది దేశి అనీ స్థూలంగా వివేచించవచ్చును. తూర్పు చాళుక్యులు దేశభాషలలో కవిత్వం రచింపచేసే ప్రయత్నం చేశారు. నన్నయకూడా తూర్పుచాళుక్యులు సాగించిన సాహిత్యోద్యమంలో భాగంగా ఆంధ్రమహాభారత రచనను చేపట్టాడని స్పష్టం. ఆయనకు రాజూ, విద్వత్పరిషత్తులూ అండగా ఉన్నాయని 'అవతారిక' చెపుతున్నది.

నన్నయకు ముందు కన్నడంలో క్రీ.శ. 940 నుండి పంపమహాకవియుగం సాగుతున్నది. పంపడు వేంగీమండలంలో పుట్టిన తెలుగువాడైనా, జైనమతాన్ని స్వీకరించి, కన్నడ చాళుక్యుల నాశ్రయించి, వేములవాడలో అరికేసరి ఆస్థానంలో స్థిరపడ్డాడు. అతడు జైనుల ప్రథమ తీర్థంకరుడైన వృషభదేవుని చరిత్రను 'ఆదిపురాణం' గా రచించాడు. మహాభారత కథను జైనమతానుగుణంగా మార్చి, 'విక్రమార్జునీయ' మనే కావ్యాన్ని నిర్మించాడు. ఒక మత పురాణం, ఒక మత కావ్యం వ్రాసే సంప్రదాయాన్ని పంపడు కన్నడ సాహిత్యంలో ప్రారంభించాడు. అతనికి "ప్రసన్న గంభీర వచన రచన చతుర కవితా గుణార్ణవు' డనీ, 'దేశి మార్గ సంయోగ' రూపమైన కావ్యశైలిని నిర్మించిన 'ఆదికవి' అనీ బిరుదు లుండేవి. పంపడు తన కావ్యాలలో ఉత్పలచంపకాదులనూ, కన్నడ దేశిఛ్ఛందాలనూ వాడాడు. నన్నయకు ముందు పంప మహాకవి ప్రారంభించిన యుగాన్ని కన్నడ సాహిత్య చరిత్రకారులు స్వర్ణయుగంగా కీర్తించారు.

నన్నయ పంపని కావ్యశైలి వంటి కవితాశైలిని స్వతంత్రంగా తెలుగులో నిర్మించుకొన్నాడు. అయితే, పంపనిది రీతి ప్రధానమైన శైలి. నన్నయది గుణప్రధానమైన శైలి. అయినా, పంపకవివలెనే తెలుగులో మార్గదేశిపద్ధతులను మేళవించి

దేశీయమైన కావ్యమార్గాన్ని ఏర్పరిచాడనీ, అందుకే నన్నయను పంపకవి వలె 'ఆదికవి' అని పిలుస్తారనీ చరిత్ర సాక్ష్యం చెపుతున్నది. కన్నడంలో పురాణాలనూ, కావ్యాలనూ మతప్రచారస్ఫృహతో వ్రాసే సంప్రదాయం పంపడు ప్రచారంలోకి తెచ్చాడు. నన్నయ మత ప్రచార స్ఫృహకంటె సాహిత్యస్ఫృహను ఎక్కువగా రచనలో పాటించాడు. మతముద్ర వేసికొన్న పురాణప్రక్రియను, కావ్యప్రక్రియను వదలి, ఇతిహాసమైన మహాభారతాన్ని ఎన్నుకొన్నాడు. మానవజీవితంలోని చతుర్విధ పురుషార్థసాధన సమగ్ర చిత్రణం, దానికి సంబంధించిన శాస్త్రబోధనం చేయగల భారత సంహితను ధర్మదృష్టితో కావ్యకళాస్ఫృహతో నిర్మించాడు. దక్షిణాది భాషాసాహిత్యాలలో దేనికీ లేని ఒక విశిష్టమైన వ్యక్తిత్వం తెలుగు సాహిత్యానికి ఆంధ్రభారత రచనవలన నన్నయ కలిగించాడు.

నన్నయకు ముందు తెలుగులో ప్రజలు పాడుకొనే పాటలు ఉన్నాయి, పద్యరచన ఉన్నది కాని, ఒక మహాకావ్యశైలితో కూడిన కవిత్వం లేదు. నన్నయ దానిని చంపూపద్ధతిలో నిర్మించాడు. నన్నయ చంపూమార్గాన్నే తెలుగులో పద్యకావ్య ఫణితిగా ప్రవర్తిల్లజేశాడు. అందువలన తెలుగులో 'చంపూకావ్యం' అనే పారిభాషికపదం మృగ్యమై పోయింది. అదికారణంగా తిక్కన నిర్వచన కావ్యప్రక్రియను ఆపేరుతో ప్రత్యేకంగా చెప్పుకోవలసి వచ్చింది. సంస్కృతంలోనూ ఇతర దక్షిణభాషాసాహిత్యాలలోనూ నిర్వచన కావ్యప్రక్రియ అనే పేరు లేదు. ఇటువంటి విశేషాలు నన్నయ తిక్కనాదులు తెలుగు సాహిత్యప్రక్రియలకు కల్పించిన ప్రత్యేకతకు పతాకలుగా నిలిచిఉన్నాయి.

కవియొక్క కవితాశైలి అతని సాహిత్యదర్శనం నుండి, వ్యక్తిత్వం నుండి పుట్టుతుంది. 11వ శతాబ్దపు సామాజిక పరిస్థితులకు తగిన వస్తువు మహాభారతేతివృత్త మైతే ఆ కాలానికి అత్యంత ఆధునికమైన కవితాదృక్పథం నన్నయది. క్రీ.శ. 11వ శతాబ్దం నుండి 18వ శతాబ్ది వరకు గల కాలాన్ని అఖిలభారతదేశంలో సాహిత్య దర్శనపరంగా 'ధ్వన్యనంతరయుగ' మని సాహిత్య విమర్శకులు వ్యవహరిస్తున్నారు. అందులో మమ్మటాదుల నుండి జగన్నాథ పండితరాయల వరకూ అనేకమంది లాక్షణికులు అనుసరించిన ధ్వనిమార్గాన్నీ రసమార్గాన్నీ సమర్థించే శాఖ ఒకటి. దానికి అనుగుణంగా కావ్యశైలిని నిర్మించే పద్ధతికి తెలుగులో శ్రీకారం చుట్టాడు నన్నయభట్టారకుడు. అతనిది ప్రధానంగా ధ్వనిప్రస్థానం. ఆ తరువాత తిక్కన, ఎఱ్ఱనలు నన్నయ ననుసరించారు. కవిత్రయంలో నన్నయ వస్తుధ్వనిని, తిక్కన రసధ్వనిని, ఎఱ్ఱన అలంకార ధ్వనిని ప్రధానంగా పోషించారు. సాహిత్య ప్రస్థానాలలో ఉత్తమమైనదిగా ఈనాటికీ పరిగణింపబడే ధ్వనిప్రస్థానం ఆదికవి నన్నయ కవితాశైలికి ప్రాతిపదిక కావటంచేత ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగులో వెలువడిన ఉత్తమ సాహిత్య రచనగా నేటికీ సాహితీవేత్తలచేత పరిగణింపబడుతున్నది.

రాజరాజనరేంద్రుడు - కృతిశ్రోత, కృతిభర్త

రాజరాజనరేంద్రుడు మహావిద్వాంసుడు. ఆయన భారతీయ సాహిత్యాలను మథించాడు. పురాణాలను పక్షపాత రహితమైన బుద్ధితో విన్నాడు. అర్థ ధర్మ శాస్త్రాలను స్వయంగా చదివి తెలిసికొన్నాడు. ఉదాత్తరసాన్విత కావ్య నాటకాలను, వాటి వివిధ ప్రయోగ విధానాలను నిశితంగా పరిశీలించాడు. ప్రసన్నం చేసికొన్నాడు. ఈశ్వరాగమాలలో మనస్సును భక్తితో నిలిపాడు. అయినా, ఆయనకు వాటన్నింటికంటె శ్రీమహాభారతంలోని పరమార్థాన్ని వినాలనే అభిలాష ఎప్పుడూ మెండుగా ఉండేది. అంటే - భారతీయ శాస్త్ర సాహిత్య గ్రంథాలన్నింటిలో మహాభారతమే శ్రేష్ఠ మైనదని ఆయన నిశ్చితాభిప్రాయమన్నమాట!

రాజరాజనరేంద్రుని మనస్సుకు అయిదంశాలు అపరిమితమైన ప్రీతి కలిగిస్తాయి. అవేమంటే - బ్రాహ్మణోత్తములను పూజించాలనే అభిలాష, భారతాన్ని వినాలనే ఆసక్తి, పరమేశ్వరుడిని ఆరాధించాలన్న మహోత్సాహం, ఎల్లప్పుడూ అడిగినవారికి లేదనకుండా దానం చేయాలనే స్వభావం, సదా మంచివారల సాంగత్యంలో ఉండాలనే అభిలాష, వీటిలో భారత శ్రవణాసక్తి భారతరచనను ప్రోత్సహించింది.

చంద్రుడు మొదలుకొని క్రమంగా పూరుడు, భరతుడు, కురుమహారాజు, పాండురాజు వంశకర్తలుగా ప్రసిద్ధి చెందిన తన వంశంలో నిర్మలగుణశోభితులైన పాండవుల ఉత్తమచరిత్ర ఎప్పుడూ వినాలనే అభిలాష ఆయనను నన్నయచేత ఆంధ్రమహాభారతాన్ని రచింపచేయటానికి ప్రేరేపించింది.

భారతం వింటే బంగారు తొడువులతో కపిలగోవులను నూరింటిని విప్రులకు దానంచేసిన పుణ్యం కలుగుతుందని రాజరాజు విశ్వాసం. అనేక భాషలలో, అనేక ప్రక్రియలలో అనేకమంది జనులవలన భారతకథను వింటూ అందులో ఆసక్తిని పెంచుకొనే వారికి అనేక యజ్ఞాలు చేసిన పరమఫలం లభిస్తుందని రాజరాజు నమ్మకం. అందువలన సంస్కృత మహాభారతంలో వేదవ్యాసుడు ఏ తాత్పర్యాన్ని, ఏ ధర్మతత్త్వాన్ని, ఏ సందేశాన్ని నిబద్ధించి నిరూపించాడో దానినే తెలుగులో వినాలని కుతూహలపడి రాజరాజ నరేంద్రుడు నన్నయభట్టును ఆంధ్రమహాభారతాన్ని రచించి వినిపించుమని కోరాడు. అయితే, ఆయన ఎక్కడా భారతాన్ని తనకు అంకిత మిమ్మని కోరలేదు. నన్నయకూడా అంకిత మిస్తున్నట్లు వాచ్యం చేయలేదు. ఆ మర్యాదలలో ఒకటైన షష్ఠ్యంతాల వంటి వేమీ వ్రాయలేదు. అయినా రాజరాజుకే తన భారతాన్ని వినిపించాడు. కృతిని అంకితం తీసికొనేవాడు కృతిభర్త. వినేవాడు కృతిశ్రోత. ఈ రెండుసంప్రదాయాలూ కావ్యజగత్తులో ఉన్నాయి. వాటిని ఒకేకావ్యంలో విడివిడిగా పాటించే పరిపాటికూడా ఉన్నది (కవిసమ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారి శ్రీమద్రామాయణ కల్పవృక్షం అందుకు ఉదాహరణం). ఆదికవి అయిన నన్నయ ఆంధ్రమహాభారతంలో కృతిభర్తృ శ్రోతృ సంప్రదాయాలను ఏకంచేసి అద్వైతస్థితిని పాటించారు. నన్నయ భారతభాగానికి కృతిశ్రోత అయిన రాజరాజనరేంద్రుడు కృతిభర్త కూడా. తిక్కన భారత భాగానికి కృతిభర్త అయిన హరిహరనాథుడు కృతిశ్రోత కూడా!

నన్నయ గురుపద్యవిద్యకు ఆద్యుడు

ఉ. "ఆదరణీయసార వివిధార్థగతి స్ఫురణంబు గల్గి య
ష్టాదశ పర్వనిర్వహణ సంభృతమై పెనుపొందియుండ నం
దాదిఁ దొడంగి మూఁడుకృతు లాంధ్రకవిత్వవిశారదుండు వి
ద్యాదయితుం డొనర్చె మహితాత్ముఁడు నన్నయభట్టు దక్షతన్". **(విరా. 1.6.)**

అని తిక్కన సోమయాజి నన్నయభట్టును ప్రస్తుతించాడు. మహాభారతంలో ఆదరింపదగినవీ, సారవంతమైనవీ అయిన బహువిధాలైన అర్థాలు ప్రతీయమానాలౌతుంటాయనీ, వాటి స్ఫురణను పసికట్టి దక్షతతో తెలుగున నన్నయ నిర్వహించాడని చెప్పటం ఒక యెత్తు. ఆంధ్రకవిత్వానికి ఒక బాటను చూపి గురువుగా, గురుపద్యవిద్యకు ఆద్యుడుగా గౌరవింపదగిన విశారదునిగా నన్నయను పేర్కొనటం మరొకయెత్తు. 'విద్యాదయితుండు' అని ప్రశంసించటం మరింకొక యెత్తు. ఆంధ్ర పద్యవిద్యకే కాక కావ్యవిద్యకు కూడా ఎన్నో శ్రీకారాలను తెలుగువారికి అందించిన ప్రతిభామూర్తి నన్నయ. అందువల్లనే ఆయన మహితాత్ముడు. తెలుగులో కావ్యరచనం చేసే ప్రతికవీ ముందుగా నమస్కారం చేయదగినవాడని నన్నయను తిక్కన ప్రశంసించాడు. అది సత్యం!

రాజరాజనరేంద్రుడు కూడ ఆంధ్రమహాభారతాన్ని తెలుగులో నిర్మించగలిగిన మహితాత్ముని లక్షణాలూ, మహాకవి లక్షణాలూ నన్నయలో దర్శించాడు. నన్నయ భారతావతారికలోని 'తన కులబ్రాహ్మణుడు' (1.9.) అనే పద్యం అందుకు సాక్ష్యం. అందులో నన్నయకు వేసిన విశేషణాలను రెండు రకాలుగా విభజించవచ్చును. అవి - 1. నన్నయ వ్యక్తి వివరాలు. 2. నన్నయ సాహితీ వ్యక్తిత్వపు వివరాలు. మొదటి రకానికి చెందినవి -1. నన్నయ రాజరాజనరేంద్రునికి 'కులబ్రాహ్మణుడు'. అంటే వంశపారంపర్యంగా నియమింపబడే పురోహితుడనే మంత్రి. 2. అనురక్తుడు. అంటే రాజుకు ప్రియమిత్రుడు. 3. అవిరళజపహోమ తత్పరుడు. అంటే వేదవిహితమంత్రతంత్ర కర్మలు ఆచరించేవాడని అర్థం. (జపం మంత్రాలకు సంబంధించింది. హోమం

యజ్ఞకర్మవిధులకు సంబంధించింది.) 4. సంహితాభ్యాసుడు అంటే వేదాధ్యయన అధ్యాపనాలలో సమర్థుడు. 5. పాత్రుడు - దానగ్రహణానికీ, ప్రశంసలకూ యోగ్యుడైనవాడు. 6. ఆపస్తంబసూత్రుడు 7. ముద్గలగోత్రజుడు - ఈరెండూ నన్నయ ధార్మిక జీవనపద్ధతికీ వంశౌన్నత్యానికీ సంబంధించినవి. 8. సద్వినుతావదాతుడు. 9. నిత్యసత్యవచనుడు 10. బుద్ధిలో బృహస్పతివంటివాడు. 11. సుజనుడు (ఉత్తముడు, మంచివాడు) - ఈ గుణాలన్నీ నన్నయయొక్క ఉత్తమశీలాన్ని, ఉత్తమవ్యక్తిత్వాన్నీ, బుద్ధిశక్తినీ తెలుపుతున్నాయి.

ఇక నన్నయ సాహితీవ్యక్తిత్వాన్ని తెలిపే విశేషణాలు. 1. విపుల శబ్దశాసనుడు - తెలుగులో మొదటి కావ్యం వ్రాయవలసిన కవికి సంస్కృతాంధ్ర శబ్దపరిజ్ఞానం విస్తారంగా ఉండాలి. ఆ అర్హతను ఈ విశేషణం సూచిస్తున్నది. 2. బ్రహ్మాండాది నానాపురాణ విజ్ఞాన నిరతుడు - అష్టాదశ మహాపురాణాలలోని వివిధ వేదశాస్త్ర విశేషాలు తెలిసి ఉంటే తప్ప 'పంచమవేద' మైన మహాభారతాన్ని వ్రాయటం సాధ్యంకాదు. 3. లోకజ్ఞుడు - కవికి లోకవ్యుత్పత్తి వ్యవహార విజ్ఞానాన్నీ, పాత్రచిత్రణ నైపుణ్యాన్నీ కలిగిస్తుంది. 4. ఉభయభాషాకావ్యరచనాభిశోభితుడు - సంస్కృతాంధ్ర భాషలలో కావ్యరచనం చేయగల సమర్థుడే మహాభారత రచనకు అర్హుడు. 5. సత్ప్రతిభాభియోగ్యుడు - నవనవోన్మేషశాలిని అయిన ప్రజ్ఞతో, అపూర్వనిర్మాణక్షమమైన ప్రజ్ఞతో ప్రకాశించేవాడు కాబట్టే తెలుగు భారతాన్ని అనువాదంగా కాక అనుసృజనంగా తీర్చిదిద్దగలిగాడు. మహితాత్ముడైన మహాకవియే మహాభారత రచనకు సమర్థుడని నన్నయవ్యక్తిత్వం ఋజువు చేస్తున్నది.

నన్నయ తాను చేసిన పూర్వకవిస్తుతిలో తన కవితావ్యక్తిత్వాన్ని ధ్వనింపజేశాడు. నన్నయ వాల్మీకి వ్యాసులను మాత్రమే కీర్తించాడు. దానికి కారణం ఆ యిద్దరి కవుల లక్షణాలూ నన్నయలో ఉన్నవి కాబట్టి. వాల్మీకిని 'గురుపద్యవిద్య'కు ఆద్యునిగా ప్రశంసించాడు. తెలుగువారు పద్యమనే పదాన్ని శ్లోకానికే కాదు లయబద్ధమైన ఎటువంటి కవితాభివ్యక్తికైనా వాడవచ్చుననే స్ఫూర్తిని నన్నయ నుండే గ్రహించారు. 'వచనపద్య' మనే నేటి వ్యవహారం గమనార్హం. ఈవిధంగా సంస్కృతంలో వాల్మీకి వలె తెలుగులో నన్నయ పెద్దదైన (అనంతకాలంగా సాగే) పద్యవిద్యకు ఆద్యుడు. యతిప్రాసల నియమాలతో కూడిన తెలుగు పద్య శిల్పం ఎంత కళయో, అంత శాస్త్రవిద్య. దాని కొక సమగ్రరూపాన్ని ప్రసాదించిన ప్రజ్ఞామూర్తి నన్నయ. నన్నయ వాడిన ఛందస్సులలోనే ఇప్పటికీ పద్య కావ్యకవులు రచనలు చేస్తూ ఉండటం అందుకు సాక్ష్యం. తెలుగుజాతి చిత్తవృత్తికి అనువైన ఛందస్సులను ఎన్నుకొని శిథిలం కాని మార్గాన్ని చూపిన పద్యవిద్యాచార్యుడు నన్నయ. 'గురుపద్యవిద్యకు నాద్యున్' అనే విశేషణానికి 'గురున్, పద్యవిద్యకు ఆద్యున్' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. అప్పుడు "గురుఁబద్యవిద్యకు నాద్యున్" అని ఉండాలి. ఆ అర్థం కూడా నన్నయకు అక్షరాలా అన్వయిస్తుంది. తెలుగు కవులకు నన్నయ ఆదిగురువు. వాల్మీకిని బ్రహ్మకల్పు డన్నాడు నన్నయ.తెలుగులో కావ్యశైలికి నన్నయకూడా బ్రహ్మకల్పుడే. 'ఋషివంటి నన్నయ రెండవ వాల్మీకి' అనే విశ్వనాథవారి ప్రశంస ఇక్కడ స్మరింపదగినది.

నన్నయ వ్యాసమహర్షిని విజ్ఞాన భాస్కరుడిగా కీర్తించాడు. భారత భారతీ వినీలాకాశంలోని అజ్ఞాన తిమిరాలను పోగొట్టి, పండితుల మనఃపద్మాలను వికసింపజేసే వ్యాసమహర్షిని ఒక జ్ఞానిగా భావించాడు. నన్నయ వాల్మీకి వంటి కవి, వ్యాసుడివంటి జ్ఞాని. అందువలననే శాస్త్రేతిహాసమైన సంస్కృత భారతాన్ని తెలుగులో కావ్యేతిహాసంగా నిర్మించగలిగాడు. పూర్వకవిస్తుతిలో ఎన్నుకొన్న వాల్మీకి వ్యాసుల వ్యక్తిత్వాలు తన సాహితీ వ్యక్తిత్వంలో ప్రతిఫలించి ఉండటంచేతనే నన్నయ ఆత్మాశ్రయ స్ఫూర్తితో వాటిని ఆవిష్కరించాడు.

ఆంధ్రమహాభారతం అనువాదం కాదు; అనుసృజనం

"జననుత కృష్ణద్వైపా
యనమునివృషభాభిహిత మహాభారతబ

ర్థనిరూపితార్థ మేర్పడఁ
దెనుఁగున రచియింపు మధికధీయుక్తిమెయిన్.'' **(ఆది.1.16)**

అని నన్నయను రాజరాజనరేంద్రుడు కోరినప్పుడు వ్యాసమునిచేత మహాభారతంలో ప్రతిపాదింపబడి నిరూపింపబడిన పరమార్థం తేటపడేటట్లు అధికమైన బుద్ధిశక్తితో తెలుగున రచింపుమన్నాడేకాని, మూలానికి నకలుగా తెలుగుచేయుమని, అంటే అనువదించుమని కోరలేదు. అందువలన నన్నయభారతం - ఆమాటకు వస్తే కవిత్రయభారతం - అనువాదం కాదు. అనుసృజనం, పునస్సృష్టి.

ఈ క్రింది అంశాలు ఈ నిర్ణయాన్ని బలపరుస్తాయి -

1. మూలంలోని హరివంశాన్ని తెలుగులోకి తేకుండా మహాభారతేతిహాసానికి ఆదిపర్వంనుండి స్వర్గారోహణపర్వం వరకూ సాగిన ఇతివృత్తంతో ఇతిహాసస్వరూపాన్ని సుసంఘటితంచేయటం. శ్రీకృష్ణనాయకమని అన్వయించటానికి అవకాశం తగ్గించి పాండవనాయకంగా ఆంధ్రభారతాన్ని స్థిరీకరించటం.

2. ధ్వన్యాలోకకర్త అన్నట్లు సంస్కృతమహాభారతం 'శాస్త్రరూప కావ్యచ్ఛాయాన్వయి'; కావ్యమీమాంసాకర్త వివేచన ననుసరించి శాస్త్రేతిహాసం. అంటే వ్యాసమహర్షి చతుర్విధ పురుషార్థవ్యుత్పత్తిని వేదతత్త్వానుకూలంగా శాస్త్రీయంగా మిత్రసమ్మితంగా చెప్పాలని భావించి దానికి ఆలంబనగా చంద్రవంశచరిత్రను చేపట్టాడు. అందువలన వ్యాసమహర్షికి శాస్త్రప్రతిపాదన దృక్పథం, ప్రబోధ ప్రవృత్తి ప్రధానంగా ఉన్నాయి. అంటే కావ్యస్పృహకంటె శాస్త్రస్పృహ వ్యాసుడికి ఎక్కువ అన్నమాట! నన్నయ వ్యాసభారతం కంటె వేరైన ప్రక్రియా దృక్పథంతో ఆంధ్రమహాభారతం నిర్మించాడు. ఆనందవర్ధనుని మాటల్లో మలిచి చెప్పాలంటే నన్నయ ఆంధ్రభారతాన్ని 'కావ్యరూప శాస్త్రచ్ఛాయాన్వయి'గా రూపొందించాడు. మూలతాత్పర్యాన్ని కావ్యస్పృహతో ఆవిష్కరించాడు. అందువలన నన్నయరచన కావ్యేతిహాసంగా మారింది. మూలప్రక్రియ మారితే అది పునస్సృష్టియే అవుతుందికాని, అనువాదం అనిపించుకోదు.

3. ఆనందవర్ధనుని అన్వయం ప్రకారం వ్యాసమహాభారతంలో రసం శాంతం. మరి, నన్నయతో ఆరంభింపబడి తిక్కన ఎఱ్ఱనలతో ముగింపబడిన తెలుగు భారతంలో రసం ధర్మవీరం. రససమన్వయసూత్రం మూలభారతానికి ఒకవిధం; ఆంధ్రభారతానికి మరొకవిధం. ఈ రకంగా రసనిర్వహణలో స్వతంత్రదృష్టి సారించిన నన్నయ చేసింది అనుకరణంకాని, అనువాదంకాని కాదు. అనుసృజనం ఔతుంది.

4. వేదం శబ్దప్రధానం; ఇతిహాస పురాణాలు అర్థప్రధానాలు; కావ్యం ఉభయప్రధానం. వ్యాసభారతం అర్థప్రధానమైన శాస్త్రేతిహాసం. కవిత్రయభారతం ఉభయప్రధానమైన కావ్యేతిహాసం. కావ్యస్వభావాన్ని ఇతిహాసానికి జోడించి ఉత్తమమిశ్రప్రక్రియగా రూపొందించాడు నన్నయ. నన్నయ చూపించిన మిశ్రప్రక్రియాపరికల్పనం తెలుగుసాహిత్య ప్రయోగాలకు ఒక విశిష్టప్రస్థానాన్నే ప్రసాదించింది. ప్రాచీనాంధ్ర సాహిత్యవికాసచరిత్రమంతా దానికి సజీవసాక్ష్యం. మహాకవులు భారతాన్ని మహాకావ్యమంటారు. అందుకే. అర్థప్రధానమైన రచనను ఉభయప్రధానంగా మార్చటం అనువాదధోరణి కాదు. పునస్సృష్టి వైఖరి.

5. సంస్కృత మహాభారతంలోని శ్లోకరచనాశైలికంటె విశిష్టమైనదీ, రసవ్యంజకమైనదీ నన్నయ పద్యరచనాశైలి. నన్నయ శబ్దగుణప్రధాన రచన చేశాడు; తనదైన పద్యశైలి ఉదాత్తమైన ఒరవడిలో రూపొందించాడు; ధ్వనిభేదాలలోని వస్తుధ్వనిశిల్పాన్ని కవితాప్రవృత్తిగా పరిపోషించాడు. వ్యాసశైలికీ, నన్నయ (కవిత్రయ) శైలికీ సామ్యం లేదు. నన్నయపద్యశిల్పం మూలంకంటె విలక్షణ మైనది; స్వయంప్రకాశమైన దేశీయవ్యక్తిత్వం కలిగినది. నన్నయశైలి ఆంధ్రమహాభారతానికి జీవితం. శైలితో స్వంతముద్రవేసికొన్న తెలుగురచన అనువాదం కాదు; అనుసృజనమే.

6. అనువాదమని భావించేవారుకూడా నన్నయది (కవిత్రయంవారిది) శబ్దానువాదం, భావానువాదం కాదనీ కథానువాదమనీ, స్వతంత్రానువాదమనీ వివేచించటం గమనింపదగిన అంశం. మూలభారతం భిత్తిక వంటిది; దానిమీద సాగే వర్ణచిత్రలేఖనం వంటిది నన్నయరచన.

7. నన్నయ తన కవిత్వానికి ప్రత్యేకంగా లక్షణాలను చెప్పుకొన్నాడు. ఆ లక్షణాలలో కథాకథనశిల్పానికి సంబంధించింది ఒకటి; పద్యరచనాశయ్యకు సంబంధించింది ఒకటి; ప్రజలనాలుకలమీద బ్రతుకగలిగిన సుభాషితాలను కవితామయంగా చిత్రించే కావ్యస్వభావానికి సంబంధించింది మరొకటి. క్రమంగా-అవి-ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తి, అక్షరరమ్యత, నానారుచిరార్థసూక్తినిధిత్వం-అనేవి. ఇవి సంస్కృతభారతంకంటె ఆంధ్రమహాభారతానికి గల ప్రత్యేక వ్యక్తిత్వాన్ని ప్రపంచిస్తున్నవి. వస్తువు మృత్తికవంటిది, నన్నయకవిత పాత్రను రూపొందించే వృత్తినైపుణ్యం వంటిది. మట్టి వ్యాసునిదైనా రూపొందించిన పాత్ర మాత్రం నన్నయది.

8. బహుభాషల, బహువిధముల, బహుజనులు చెప్పినా శ్రవణాసక్తితో భారతకథను వినే ప్రవృత్తి రాజరాజనరేంద్రునిది. అతనిది తాత్పర్యదృష్టి. అంటే అర్థప్రధానదృష్టి. నన్నయ రాజరాజనరేంద్రుని శ్రవణాసక్తికి కావ్యశక్తిని కూడ జోడించి సాహితీసృష్టి చేశాడు. రూపాన్ని రాజరాజు నిర్దేశించలేదు. నన్నయకు ఆ స్వేచ్ఛను కల్పించాడు. దానిని చక్కగా ఉపయోగించుకొని చంపూ కావ్యరూపాన్ని ఇచ్చాడు. వస్తు వెంత ముఖ్యమో, పరమార్థోపదేశ మెంత ముఖ్యమో, అది చెప్పే కవితాభివ్యక్తికూడ అంతముఖ్యమని నన్నయ చాటిచెప్పాడు. ఇవన్నీ తెలుగులో పునస్సృష్టిచేయగల ప్రతిభావంతుడు ప్రదర్శింపగలిగిన ప్రజ్ఞావిశేషాలు. కాబట్టి ఆంధ్రమహాభారతం అనువాదం కాదు; అనుసృజనం.

ఆదిపర్వం - భారతాఖ్యాన కథాబీజం

నాటకంలో ప్రథమాంకం, కావ్యంలో ప్రథమాశ్వాసం, ఇతిహాసంలో ఆదిపర్వం వృక్షానికి బీజంవంటి పాత్రను నిర్వహిస్తాయి. పుట్టి, పెరిగి, విస్తరించి, ఫలించే వృక్షంయొక్క జీవశక్తులన్నీ, మూలాధారాలన్నీ బీజంలో నిక్షిప్తమై ఉంటాయి. అట్లాగే, మహాభారత కథా పారిజాతవృక్ష మూలశక్తుల నిక్షేపమే ఆదిపర్వ ప్రాధాన్యం.

నన్నయ తన మహాభారత ప్రణాళికను పరోక్షంగా రాజరాజనరేంద్రుని నోట చెప్పించాడు. ఆ కథను ఎట్లా వినాలోకూడా వ్యంగ్యంగా నిర్దేశించాడు.

''హిమకరుఁదొట్టి పూరు భరతేశ కురుప్రభు పాండుభూపతుల్
క్రమమున వంశకర్త లనఁగా మహి నొప్పిన యస్మదీయ వం
శమునఁ బ్రసిద్ధులై విమల సద్గుణ శోభితులైన పాండవో
త్తములచరిత్ర నాకు సతతంబు వినంగ నభీష్ట మెంతయున్. **(ఆది.1.14)**

వేదధర్మాన్ని ఆచరించి, ఆచరింపజేసిన ఆదర్శప్రభువుల వంశచరిత్రలను సూర్యచంద్రవంశగాథలుగా పురాణాలు, ఇతిహాసాలు వర్ణిస్తాయి. పాండవులు చంద్రవంశజులు. అంటే వారి వంశానికి మూలపురుషుడు చంద్రుడన్నమాట! ఒక్కొక్క వంశంలో వంశకర్తలని కొందరు ప్రసిద్ధి పొందుతారు. వారి పేర్లమీద ఆ వంశజులు పిలువబడుతూ ఉంటారు. చంద్రవంశంలో ఒక్కొక్కరు ఒక్కొక్క విశిష్టధర్మాన్ని పాటించినవారని పేరుపొందినవారు - వరుసగా పూరుమహారాజు, భరతమహారాజు, కురుమహారాజు, పాండుమహారాజు, వారు నలుగురూ ఆ వంశకర్తలు. తండ్రికొరకు నిండుయౌవనాన్ని త్యాగం చేసిన ధీరుడు పూరుడు. అఖండ రాజ్యాన్ని ఆదర్శవంతంగా పాలించిన ధర్మమూర్తి భరతుడు. యజ్ఞయాగాదుల నిర్వహించి ధర్మకర్మపరిరక్షణం చేసిన కర్మవీరుడు కురుమహారాజు. దిగ్విజయయాత్రలు చేసి రణపాండిత్యాన్ని ప్రకటించిన వీరుడైకూడా భ్రాతృప్రేమను ప్రదర్శించిన ఉదాత్త

యుద్ధవీరుడు పాండురాజు. ఆ నలుగురి పేర్లమీదా ఆ వంశజులు ప్రసిద్ధికెక్కారు. పాండవులను - పౌరవులనీ, భారతులనీ, కౌరవులనీకూడా అందువల్లనే పిలుస్తూ ఉంటారు. మహాభారతంలోని విశేషమేమంటే - చంద్రవంశంలో పుట్టిన పాండవులు తమకు పూర్వం తమ వంశంలో పుట్టిన వంశకర్తల ఉత్తమగుణాల నన్నింటిని తమలో పండించుకొన్నారు. అందువలన చంద్రవంశం ధర్మాచరణలో పాండవచరిత్రయందే పరిపూర్ణతను పొందింది. కాబట్టి పాండవుల చరిత్రను సవిస్తరంగా వింటే భరతవంశచరిత్ర అంతా విన్నట్లే.

ఆదిపర్వంలోని ప్రథమ ద్వితీయాశ్వాసాలలో - సూతుడు శౌనకాది మునులకు మహాభారత కథను వినిపించటానికి ఏర్పడిన పరిస్థితులు, తత్కథా ప్రారంభాన్ని తెలిపే వృత్తాంతం వర్ణింపబడి ఉన్నవి. జనమేజయుడు చేసిన సర్పయాగంలో భారత కథాకథనం మొదలైనది. అందులో మొదటి ఘట్టం - వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి సర్పయాగశాలలో భారతకథను చెప్పటం ప్రారంభించటం. అందువలన ఆ సర్పయాగం ప్రవర్తిల్లటానికి కారణాలైన అంశాలను చెప్పటానికి ఈ రెండాశ్వాసాలూ వెచ్చింపబడ్డాయి. అందుకై ఆదిపర్వంలో వరుసగా సరమవృత్తాంతం, ఉదంకోపాఖ్యానం, ఉదంకుడు జనమేజయుడికి సర్పయాగం చేసే బుద్ధిని కలిగించే వృత్తాంతం చెప్పబడ్డాయి. సర్పయాగంలో సర్పకులం హుతం కావటానికి కారణ మేమిటన్న శౌనకాదుల ప్రశ్నకు వివరణగా భృగువంశ చరిత్రలో చ్యవనుని చరిత్రం, సహస్రపాదుని వృత్తాంతం, కద్రూవినతల వృత్తాంతం, సముద్రమథనం, సౌపర్ణోపాఖ్యానం, జరత్కారువృత్తాంతం, తక్షకవిషాగ్నిచేత పరీక్షిత్తు దగ్ధుడుకావటం, జనమేజయు డారంభించిన సర్పయాగాన్ని ఆస్తీకుడు ఆపించటం అనే కథార్థాలు వెలువడ్డాయి. అంటే - సర్పయాగ సంకల్పం ఉదంకునిది. సర్పయాగం చేసినవాడు జనమేజయుడు, దాన్ని నివారించినవాడు ఆస్తీకుడు. వారిముగ్గురి కథలు ఆఖ్యానకాలు. సర్పయాగం ఆగిన తరువాత ఆయాగశాలలోనే భారతకథాకథనం మొదలైనది. ఈ విధంగా భారతకథాకథనారంభ పూర్వరంగాన్ని చెప్పటం మహాభారతకథకు పూర్వరంగం. ఇది మొదటిరెండాశ్వాసాలలో నిర్వహింపబడింది.

ఆతరువాత - ఆదిపర్వంలోని తృతీయ, చతుర్థ, పంచమాశ్వాసాలు చంద్రవంశంలో ప్రసిద్ధి చెందిన వంశకర్తల చరిత్రలు చెప్పటానికి వినియోగించటం గమనింపదగిన అంశం. జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని పాండవధార్తరాష్ట్రుల విభేదాలకు కారణాలను వివరించుమని కోరాడు. దానితో వైశంపాయనుడు చెప్పే భారతాఖ్యానం మొదలయింది. ఆ ముని భారత మహిమను గురించి మొదట చెప్పి, పాండవధార్తరాష్ట్రుల నడుమగల భేదకారణాలను పేర్కొంటూ కురుక్షేత్రయుద్ధం జరిగినదాకా సాగిన కథను సంగ్రహంగా, టూకీగా ముందు చెప్పాడు. కురువంశంలో పుట్టిన మహావీరులందరూ దేవదానవాంశ సంభూతులనీ, కురుక్షేత్ర యుద్ధం దేవదానవ ప్రవృత్తుల మధ్య జరిగిన మహాసంఘర్షణమనీ వ్యాఖ్యానించాడు. దానితో భారతకథామూలతత్త్వం తేటతెల్లమౌతున్నది. ఇది కథాబీజమూలశక్తులలో ముఖ్యమైనది.

వేదవ్యాసరచిత భారతం కమనీయ ధర్మార్థకామమోక్షాలకు ఉత్తమసాధనమనీ, శ్రోతలకు అభిమతశుభాలను కలిగించే దనీ, త్రికరణాలతో చేసిన మహాపాపాలను కూడా తొలగించేదనీ, సత్యవాక్ప్రబంధమనీ, శతసహస్రశ్లోక సంఖ్యాపరిమాణం కలిగిన దనీ, సర్వలోకపూజ్య మైనదనీ నన్నయ వర్ణించాడు. (ఆది. 3.9).

ప్రసిద్ధ పరాక్రములు, ధృత వివేకులు, సత్యనిష్ఠులు, యశోధనులు, కృతజ్ఞులు, ఉత్తమధర్మపరులు, శరణాగతరక్షణ వ్రతులు అని ప్రసిద్ధు లైన భారతవీరుల సద్గుణకీర్తనమే వస్తువుగా కలిగిన భారతం సభలలో రక్తికట్టుతుం దనీ నన్నయ ప్రశంసించాడు.

భారతభారతీ వ్యక్తిత్వాన్ని పద్యసూక్తంగా చెప్పిన వాక్య మిది -

“ఆయుష్యం, బితిహాసవస్తుసముదాయం, బైహికాముష్మిక
శ్రేయఃప్రాప్తి నిమిత్త, ముత్తమ సభాసేవ్యంబు, లోకాగమ

న్యాయైకాంతగృహంబు నాఁ బరఁగి నానావేద వేదాంత వి
ద్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁదొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్.” **(ఆది. 3.11)**

మహాభారతం ఇతిహాసవస్తుసముదాయ మని చెప్పిన లక్షణం దాని కథాస్వభావాన్ని వివేచించటానికి తోడ్పడుతుంది. “ఇతిహాసః పురావృత్త” మ్మని అమరసింహుడు. “ఇతిహాసః - ఇతిహ పారంపర్యోపదేశ ఆస్తే అస్మిన్ ఆస ఆధారే ఘఞ్. ధర్మార్థకామమోక్షాణాం ఉపదేశసమన్వితమ్ । పూర్వముక్త కథాయుక్తం ఇతిహాసం ప్రచక్షతే ॥ ఇత్యుక్త లక్షణే పురావృత్త ప్రకాశకే భరతాదిగ్రంథే” - అని శబ్దకల్పద్రుమం. ఈ నైఘంటిక నిరుక్తులను ఆధారంగా చేసికొని - ఇతిహాసం పరంపరాగతంగా చెప్పకోబడుతున్న పూర్వచరిత్ర వస్తువు కలదై, ఉజ్జ్వలోపదేశాత్మకమై ఉంటుందని ఏర్పడుతున్నది.

అభినవగుప్తపాదుడు నాట్యశాస్త్రవ్యాఖ్యానంలో కర్మఫలసంబంధస్వభావం గల ఆగమికార్థాలు ఎందులో ప్రత్యక్షపరిదృశ్యమానా లౌతుంటాయో అదే ఇతిహాసమని పేర్కొన్నాడు. (ఏవం ప్రకారాః ప్రత్యక్షపరిదృశ్యమానాః ఆగమికార్థాః కర్మఫలసంబంధస్వభావాః యత్ర ఆసతే తేన ఇతిహాసేన......) అంటే ఆ యా పుణ్యపాపకర్మలకు ఆ యా ఫలాలు లభిస్తాయని ఆగమాలలో చెప్పబడిన వాక్యతాత్పర్యాలు కళ్ళయెదుట కనబడుతున్నట్లు ఇతిహాసంలోని ఇతివృత్తం చిత్రింపబడా లన్నమాట!

విద్యారణ్యసాయణాచార్యులు “దేవాసురాస్సయంయత్తా ఆసన్” అని పూర్వం జరిగినదట అన్నట్లు పూర్వప్రసిద్ధ వృత్తాలను చెప్పేది ఇతిహాసమని తమవేదభాష్యంలో చెప్పారు. ఉదాహరణబలాన్నిబట్టి దేవాసురుల ప్రవృత్తుల మధ్య జరిగే సంఘర్షణం చిత్రించటం ఇతిహాసలక్షణమనికూడా భావించవచ్చును.

“పరిక్రియా పురాకల్ప ఇతిహాస గతి ర్ద్విధా,
స్యా దేకనాయకా పూర్వా, ద్వితీయా బహునాయకా”.

అని కావ్యమీమాంసాకర్త రాజశేఖరుడు పేర్కొన్నాడు. ఇతిహాసం ప్రవర్తిల్లే విధానాన్నిబట్టి రెండు రకాలుగా ఉంటుంది. ఒకటి-పరిక్రియ. అది ఏకనాయకం. రెండు- పురాకల్పం. అది బహునాయకం, రామాయణం పరిక్రియ. మహాభారతం పురాకల్పం - అని తాత్పర్యం. రాజశేఖరు డీ శబ్దాలను దార్శనికుల పరిభాషనుండి గ్రహించినట్లున్నాడు. దార్శనికులు పరిక్రియా పురాకల్పాలనేవి అర్థవాదాలుగా పేర్కొన్నారు. అవి నిందా, ప్రశంసా, పరకృతి, పురాకల్పాలని నాలుగు విధాలు. మహాపురుషు డొకడు పూర్వం జరిగిన ఒక అంశాన్ని ప్రమాణంగా చూపించటం పరకృతి. ఉదాహరణకు ‘అగ్ని అనేవాడు సర్వభక్షకుడు కాగోరి అగ్నిదేవుడిని ఆరాధించి సర్వభక్షకు డైనాడు’ - అని ఒక పూర్వప్రవర్తిత ఐతిహ్యాన్ని ప్రమాణంగా చూపించటం పరకృతి. పూర్వం ఒకరిచేత చెప్పబడిన అర్థాన్ని ప్రతిపాదించేది పురాకల్పం. ‘పూర్వం హోమాలు మోయటం ఇష్టంలేక అగ్ని నీటిలో దాగాడు. దేవతలు అగ్నిని అన్వేషిస్తున్నారు. అగ్ని నీటిలో దాగి ఉన్నాడని చేపలు వారికి చెప్పాయి. తన రహస్యాన్ని బయటపెట్టినందుకు అగ్ని ఆగ్రహించి చేపలను - ‘లోకులు మిమ్మల్ని ఇష్టంవచ్చినట్లెల్లా చంపుతారుగాక!’ అని శపించాడు - అనే పరవక్తృక అర్థప్రతిపాదన పురాకల్పం. (తైత్తిరీయసూత్రం). ఈ లక్షణాలను సూక్ష్మంగా గమనిస్తే పరక్రియ ఏకవక్తృకమనీ, పురాకల్పం బహువక్తృకమనీ తేటపడుతుంది. వస్తుతః ఈరెండూ అతీతార్థప్రధానాలే. అయినా, పరకృతి అద్యతనభూతార్థం. ప్రాచీనోదంతం ప్రప్రథమంగా ఒకవక్తచే చెప్పబడినది పరకృతి. పారంపర్యకథనంగా బహువక్తలచేత చెప్పబడినది పురాకల్పం. బహుశః మీమాంసకులు చెప్పే ఈ అర్థవాద భేదాలను రాజశేఖరుడు గ్రహించి వాటి లక్షణాలైన ఏకవక్తృక, బహువక్తృకత్వాలను మార్చి ఏకనాయక బహునాయకత్వాలుగా నిబంధించి ఉంటాడు. ‘పరక్రియా’ శబ్దాన్ని ‘పరిక్రియా’ గా మార్చి ఉంటాడు. ఇతిహాసం పారంపర్యోపదిష్టమే కాబట్టి మీమాంసకుల అభిప్రాయం తద్విరుద్ధం కాదు. భారతాన్ని వ్యాసుడు మొదట చెప్పాడు. ఆతరువాత ఆయన శిష్యులు, వారి పుత్రులు, ప్రశిష్యులు పరంపరగా చెప్పతూ వచ్చారు. కాబట్టి ఇది బహువక్తృకం. పాండవులే కాక, భీష్మాదివీరుల వృత్తాంతాలు

స్వయంసమగ్రాలై పురుషార్థసాధన ప్రవృత్తితోపాటు కర్మఫలరూపస్వభావాన్నికూడా ప్రకటిస్తూ ఉండటంచేత మహాభారతం బహునాయకమైన పురాకల్ప మనీ చెప్పవచ్చును. ఈ విధంగా బహువక్తలవలన, బహునాయకులవలన ఏర్పడే ఇతిహాసాల సముదాయం మహాభారతమని నన్నయ అభివర్ణించాడు. భారతకథలోని సంశ్లిష్టత దీనివలన సూచిత మౌతున్నది.

అన్నదమ్ములైన పాండవధార్తరాష్ట్రుల నడుమ కురుక్షేత్ర ఘోరసంగ్రామం ఎందుకు జరిగింది? అంతమంది ఆ రణంలో ఎందుకు నిహతులైనారు? ఆ కాలంలో శ్రీకృష్ణుడివంటివారున్నా ఆ యుద్ధాన్ని ఎందుకు వారించలేకపోయారు? - వంటి ఎన్నో ప్రశ్నలు జనమేజయుడు - మనవలెనే - గుప్పించాడు. దానికి వేదవ్యాసుడు చెప్పిన సమాధానాలు వైశంపాయనుడు చెప్పాలి. అందువలన ముందుగా వ్యాసోత్పత్తిని గురించి చెప్పి, ఆ తరువాత దేవదానవాంశలతో పుట్టిన భీష్మాదులను పరిచయం చేశాడు. దేవదానవ ప్రవృత్తుల సంఘర్షణను ప్రతీకాత్మకంగా నిరూపించి చెప్పటం భారతేతిహాస కథాతాత్పర్యమని వైశంపాయనుడు వివరించాడు. దీనితో పౌరవవంశవివరణకు నాందీప్రస్తావనలు నిర్వహించినట్లైనది.

అసలుకథ ఇక్కడినుండి మొదలౌతుంది. అందులోనూ వంశకర్తల కథలు చెప్పటం మొదటిఘట్టం. పాండవులు చంద్రవంశజులైనా, చంద్రునినుండి వంశం ఏ విధంగా విస్తరించిందో వివరంగా చెప్పటం వ్యాసతాత్పర్యం కాదు. ఆ వంశ ప్రతిష్ఠకు మూలకారకులైన వంశకర్తల ప్రశంస చేయటమే వ్యాసభారత కథా హృదయం. దాన్ని నన్నయ ఎంతో స్పష్టంగా, ప్రసన్నంగా పేర్కొన్నాడు. ఈ పద్యం అందుకు సాక్ష్యం.

> "నిరుపమ ధర్మమార్గ పరినిష్ఠితులై మహియెల్లఁ గాచుచుం
> బరఁగిన తొంటి పూరుకురుపాండు మహీశులపేర్మిఁ జేసి భూ
> భరవహనక్షమం బగుచుఁ బౌరవ కౌరవ పాండవాన్వయం
> బురుగుణసంపదం బెరిఁగి యొప్పె సమస్త జగత్ప్రసిద్ధమై. **(ఆది. 3.88)**

ఈ పద్యంలో (అంటే భారతంలో) వంశకర్తలు ముగ్గురే చెప్పబడ్డారు. మహాభారతకాలానికి నలుగురయ్యారు. భరతుడు రెండో వంశకర్తగా నన్నయకూడా పేర్కొన్నాడు. ఆ నలుగురి వంశకర్తల కథలు చెప్పటం 3వ ఆశ్వాసంలో 88వ పద్యంనుండి పంచమాశ్వాసంలో 161వ పద్యం వరకు సాగుతుంది. వంశకర్తల చరిత్ర వర్ణించేటప్పుడు పూరు భరతేశుల తల్లిదండ్రుల చరిత్రలు విపులంగా చెప్పి వారి జీవితతత్త్వఫలాలుగా ఆ యిద్దరినీ వర్ణించే పద్ధతిని పాటించటం ఒకవిశేషం. కురుమహారాజు తపతీసంవరణుల కుమారుడు. ఆ దంపతుల ప్రణయగాథ పురాణప్రసిద్ధం. కాని, దానిని ఇందులో వివరించకుండా కురుమహారాజు వంశకర్త అనీ, అతనిపేరుమీద, కురుక్షేత్రం ప్రసిద్ధమైనదనీ మాత్రమే చెప్పి ఊరుకొన్నాడు. అయితే తపతీసంవరణుల కథ సప్తమాశ్వాసంలో మరొక సందర్భంలో చెప్పబడింది. నాల్గవవాడైన పాండురాజు పుట్టుకకు వ్యాసుడే కారకుడు. పాండురాజు చరిత్రం పాండవ చరిత్రానికి పాదువంటిది. దాన్ని ఇతిహాస కథకు పీఠంవలె వివరంగా చెప్పటం అవసరం. నన్నయ అట్లాగే చెప్పాడు. కాబట్టి అందులో ఔచిత్యంకూడా కనబడుతున్నది.

పాండుపుత్రులు, ధార్తరాష్ట్రులు హస్తినాపురంలో కలిసి ధృతరాష్ట్రుని మందిరంలో పెరగటాన్ని వర్ణించే ఘట్టంనుండి (5-162) పాండవ వృత్తాంతం మొదలై పద్ధెనిమిది పర్వాలూ సాగుతుంది. ఈ కథారంభంలోనే వేదవ్యాసుడు సత్యవతికి ఏకాంతంలో చెప్పిన మాటల్లోని ఈ పద్యాలు భారతకథాతత్త్వసారాన్ని సూచిస్తున్నాయి.

క. "మతిఁ దలఁపఁగ సంసారం
బతిచంచల మెండమావు లట్టుల సంప
త్ప్రతతు లతిక్షణికంబులు;
గతకాలము మేలు వచ్చుకాలముకంటెన్.

క. క్రూరులు విలుప్తధర్మా
చారులు ధృతరాష్ట్రసుతు లసద్వృత్తులు ని
ష్కారణ వైరులు వీరల
కారణమున నెగ్గు పుట్టుఁ గౌరవ్యులకున్.

వ. దాని ధృతరాష్ట్రుండు తాన అనుభవించు. **(ఆది. 5.159 -161)**

పాండవచరిత్రలో వ్యాసుడు చెప్పదలచుకొన్నవి ముఖ్యంగా మూడంశాలు. అవి - 'వాసుదేవస్య మాహాత్మ్యం', 'పాండవానాం చ సత్యతా', దుర్వృత్తం ధార్తరాష్ట్రాణాం' - అనేవి. "అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవ ఫల మశ్నుతే" అన్న న్యాయంచేత దుర్వృత్తులైన ధార్తరాష్ట్రులు నశించటానికి కారణం వారు స్వయంగా చేసికొన్న పాపకర్మయే. వాటికి సాక్షి, పోషకుడు ధృతరాష్ట్రుడు. తనవారందరూ పోగా తత్ఫలమైన అనంతశోకాన్ని అనుభవించేది ధృతరాష్ట్రుడు. పాండవులు తమ సత్కర్మలకు ఫలాన్ని ఇహపరాలలో అనుభవిస్తారు. కర్మకూ, కర్మఫలానికీ అతీతుడూ, సాక్షీభూతుడూ అయిన సాక్షాత్ పరమాత్మ శ్రీకృష్ణుడు. కర్మఫలరూపమైన భారతకథకు ఈ ముగ్గురూ మూడు ముఖాలు. మూడు మెట్లు. వాటిని ముమ్మూర్తులా, ముప్పేటగా ప్రదర్శించేది మహాభారతేతిహాసం.

ఆదిపర్వంలోని మరొకవిశేషంకూడా గమనింపదగింది. ధార్తరాష్ట్రుల దుర్వృత్తం ఎంత బలంగా చిత్రింపబడితే పాండవుల సద్వృత్తం అంత ఉజ్జ్వలంగా ప్రకాశించటానికి వీలౌతుంది. ఇది భారతకథలో సర్వత్రా పాటించే కథామర్మమే. అయితే, దానికి బీజప్రాయమైన కథాంశాలు ఆదిపర్వంలో స్థాపింపబడ్డాయి. వాటిలో పేర్కొనదగినవి -

1. దుర్యోధనుడు భీముని బలాన్ని సహించలేక అతడిని చంపే యత్నాలు చేయటం.
2. అర్జునుడు విలువిద్యలో అనన్యవీరుడుగా ప్రకాశిస్తూ ఉండగా, అతనికి ప్రత్యర్థిగా కర్ణుడిని అంగరాజుగా చేసి దుర్యోధనుడు ప్రోత్సహించటం.
3. దుర్యోధనుడు కణికనీతి నాశ్రయించి ధృతరాష్ట్రుని అండదండలతో, శకునికర్ణాదుల సలహాలతో పాండవులకు ఎగ్గుచేయాలని తలపెట్టటం, లాక్షాగృహదహనయత్నం చేయటం.
4. పాండవులు హస్తినాపురంలో ఉంటే తనకు రాజ్యాధికారం దక్కటం అసాధ్యమని భావించి దుర్యోధనుడు తండ్రిని ప్రేరేపించి వారిని ఇంద్రప్రస్థానికి పంపించటం.

పాండవేతివృత్తంలో ధర్మరాజాదులు ధార్తరాష్ట్రుల కుతంత్రాలనుండి తప్పించుకొనే అధ్యాయాలు కొన్ని, స్వీయపరాక్రమాదులను ప్రదర్శించి తమ ఆస్తిత్వాన్ని స్థాపించుకొనే సన్నివేశాలు కొన్ని, ఎట్టికష్టాలలోనైనా ధర్మాన్ని పాటించే సచ్ఛీలాన్ని ప్రదర్శించే సన్నివేశాలు కొన్నీ - కలసి పాండవ నాయక లక్షణాలను ప్రకాశింపజేస్తూ ఉంటాయి.

కురుక్షేత్ర సంగ్రామంలో ప్రజ్వలించే ప్రతీకారజ్వాలలకు ఆదిపర్వంలోనే అంకురారోపణం జరిగింది. భీమదుర్యోధనుల, కర్ణార్జునుల ద్వంద్వయుద్ధాలే కురుక్షేత్ర యుద్ధ పతాకలు. పాండవులు ధర్మానికి తలలొగ్గి కష్టాలకు ఓర్చుకోవటం, అజ్ఞాతంగా మారువేషాలలో నివసించటం, శత్రువులకు అసాధ్యమైన అస్త్రశస్త్రాలను తపస్సుతో యశస్సుతో సాధించటం, అపూర్వవిజయాలతో స్వీయకల్యాణాన్నీ, లోకకల్యాణాన్నీ సాధించటం, శ్రీకృష్ణుని మైత్రివలన దైవానుకూల్యాన్ని సంపాదించుకోవటమూ అనే ప్రధానాంశాలు ఆదిపర్వంలోనే ప్రదర్శితాలై భావిపాండవ కథా జీవితానికి ప్రాతిపదికలుగా పరిఢవిల్లుతున్నాయి. వీటన్నిటి తాత్పర్య మేమంటే ఆదిపర్వం భారతకథకు అన్నివిధాలా బీజభూతం !

ఆంధ్రమహాభారతం - అమృతత్వసాధనం

"న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన
త్యాగే నైకే అమృతత్వ మానశుః।
పరేణ నాకం నిహితం గుహాయామ్
విభ్రాజతే తద్యతయో విశంతి॥"

ఇతిహాసాలు, పురాణాలు, మహాకావ్యాలు కాలక్షేపానికి చదివేవి కావు. అవి అందించే మహోపదేశాలను మననం చేసికొనటానికి అధ్యయనం చేసేవి. పంచమవేదమైన మహాభారతం మానవలోకానికి ఒక మహత్తరమైన సందేశాన్ని ఇస్తుంది. మానవుడు జీవితంలో సాధించవలసింది అమృతత్వమే అన్నది ఆ భారతసంహిత అందిస్తున్న జీవన సందేశం.

అమృతత్వసాధన మంటే?

మహాభారతంలో మొదలూ, ముగింపూ - మానవుడు అమృతత్వసిద్ధి కోసం చేసే సాధనయొక్క ప్రారంభ పరిణతావస్థలను తెలుపుతూ ఉన్నాయి. ఆదిపర్వంలో ఉదంకోపాఖ్యానం చూచినా, క్షీరసాగర మథనోపాఖ్యానం గమనించినా, సర్పయాగ ఘట్టాన్ని చదివినా మానవుడు విషాదులవలన కలిగే మరణాన్ని జయించాలన్న కోరిక బలంగా కనబడుతుంది. శుక్రాచార్యుడు సాధించిన 'మృతసంజీవని'-యుద్ధంలో చనిపోయినవారిని బ్రతికించే ఒక మహామంత్రం. ఆ మంత్రం వెనుక మానవులు, దానవులు, దేవతలు మృత్యువుబారి పడకుండా తప్పించుకొనే ఉపాయంకోసం ప్రయత్నించిన ఒక ప్రస్థానం మనకు ప్రత్యక్షం అవుతుంది. కచుని చరిత్ర, యయాతి చరిత్ర శుక్రాచార్యునితో ముడిపడి ఉన్నాయి. శుక్రాచార్యుడి కూతురు దేవయాని. ఆమె మొదట వలచినవాడు బృహస్పతి కుమారుడు కచుడు. రాక్షసు లతనిని చంపినా, బూడిదచేసి మద్యంలో కలిపి శుక్రునిచేత త్రాగించినా మృతసంజీవని ప్రభావం చేత దేవయాని కచుడిని బ్రతికింపజేస్తుంది. మహాభారతకథకు మృతసంజీవని ఒక మహారంభం. మానవుని అమృతత్వసాధనకు అదొక శుభారంభం.

లోకంలో మరణం, లేదా మృతి ఒకవాస్తవంగా ఉన్నది. దేహి ప్రాణత్యాగం చేసినప్పుడు, దేహం పొందే జడత్వం మృత్యువు. పుట్టిన జీవి గిట్టటం సహజం. జన్మ ఎత్తిన ప్రాణి మృత్యువు పొందక తప్పదు. మానవుడు ఈ రెండింటిని జయించాలని తీవ్రంగా ప్రయత్నం చేస్తూ వచ్చాడు. ఈ ప్రయత్నాన్ని ఆధ్యాత్మిక ప్రస్థానం అంటారు. మరణం లేకుండా ఉండే స్థితిని పొందితే అమరత్వం అనాలి. జన్మ ఎత్తకుండా ఉండే నిత్యస్థితిని మోక్ష మన్నారు. పుట్టినజీవి మరణం లేకుండా బ్రతకటం ఒక ఎత్తు. అసలు పుట్టుక లేకుండా బ్రహ్మస్థితిలో నిలవటం మరొక ఎత్తు. మొదటి మార్గానికి ఫలం స్వర్గం. రెండవ ప్రస్థానానికి ఫలం బ్రహ్మత్వం. ఈ రెండు రకాల సాధనలలో మొదటిది సామాన్యంగా కర్మమార్గాన్ని అనుసరించేవారికి లభ్యమౌతూ ఉంటుంది. జ్ఞానమార్గం అనుసరించే వారికి బ్రహ్మానందస్థితి గమ్యమౌతూ ఉంటుంది. భక్తిమార్గ ప్రస్థానంలో ఉభయసిద్ధులకు అవకాశం ఉన్నది. మహాభారతం ఈ మూడు మార్గాలను ముచ్చటగా మేళవించింది. ఆ సమన్వయానికి పాండవులు ఆదర్శోదాహరణాలు. అయితే, వారు ప్రధానంగా ధర్మ, కర్మ మార్గంలో నడిచిన వారు. దానికి పోషకంగా భక్తిని జ్ఞానాన్ని పొందుపరచుకొన్నారు. యక్షప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పగలిగిన దక్షుడు జ్ఞాని అయిన ధర్మరాజు. ద్రౌపది అడిగిన ప్రశ్నలకు సమాధానం చెప్పగలిగిన వాడూ ధర్మరా జొక్కడే అని కురుసభలో భీష్మాదులచే ప్రశంస లందుకొన్నవాడు. ధర్మరాజు ధర్మతరువువంటివాడని శ్రీకృష్ణునిచేత కీర్తింపబడినవాడు. పంచమవేదమైన మహాభారతంలో ప్రతిపాదింపబడిన జ్ఞానాని కంతటికీ ఆచరణ రూపమైన ఆదర్శోదాహరణంగా నిలిచినవాడు - ధర్మరాజు. అతడు వస్తుతః జ్ఞాని. ఏకాగ్రచిత్తంతో స్మరించి, ధ్యానించి, తపించి యమ, సూర్య, అగ్ని, ఇంద్రాది దేవతలను సుముఖులుగా చేసికొన్న ఉత్తమ భక్తశిఖామణి ధర్మరాజు. అయితే అంతటి జ్ఞానాన్ని, అంతటి భక్తిని ఆచరణంలో

ప్రదర్శించి చూపటమే ఆయన ధ్యేయం. ధర్మరాజు జీవితంలో కర్మకు వన్నెపెట్టే భక్తిజ్ఞానాలే ప్రకాశిస్తూ ఉంటాయి. అందువలన ధర్మరాజు ధర్మ కర్మ వీరుడుగా ప్రసిద్ధిపొందాడు.

భీముడు ప్రచండ బలవీరుడు. పాండవుల పురుషార్థత్రయసాధనకు భీముడు బలమైన ప్రతినిధి. ధర్మరాజు సాధింపదలచుకొన్న లౌకికకార్యాలన్నీ భీమునిసాయంతోనే నెరవేర్చుకొంటాడు. భీమునికి ధర్మరాజు ధర్మమూర్తి. అతని మాట ధర్మశాసనం. అతని ఆజ్ఞ వేదం. అన్న మాటను జవదాటకుండా ఆచరించే ఆదర్శ కర్మవీరుడు భీముడు. అతనికి భ్రాతృ భక్తియే వ్రతం. అదియే అతని ధర్మానురక్తి. అతనికి అన్నయే జ్ఞానం. అన్నయే భక్తి. అతడిని అనుసరించటమే కర్మ. కప్పను, నీటిని గర్భంలో ధరించిఉన్న శిలామూర్తి వలె భక్తిజ్ఞానాలను గుప్తంగా దాచుకొన్న కర్మఠుడు భీముడు.

అర్జునుడు యుద్ధవీరుడు. నరనారాయణులలో నరు డాతడు. నారాయణభక్తియుక్తుడు. ధర్మరాజు దైవకార్యాన్ని సాధింపవలసి వచ్చినపుడు అర్జునుడిని దివ్యోపకరణంగా వాడుకొంటాడు. ఇంద్రుని సాయం కావాలన్నా, పరమేశ్వరునుండి పాశుపతాస్త్రం పొందాలన్నా, సాక్షాత్ నారాయణుడైన శ్రీకృష్ణునితో అనుసంధానం పెంచుకోవాలన్నా అర్జునుడే అనువైన వాహిక. కృష్ణునిపట్ల అనన్యచిత్తంతో భక్తిని ప్రసరించే పరమయోగి అర్జునుడు. భగవద్గీతను శ్రీకృష్ణభగవానునిచేత స్వయంగా విన్న మహాజ్ఞాని. అతని భక్తి. అతని జ్ఞానం- అతని గాండీవ పాండిత్యాన్ని ప్రదర్శించడానికి పోషకంగా నిలిచాయి. అతడు యుద్ధాలలో విజయుడు. సాటిలేని మేటి వీరుడు. కర్మమార్గాన్ని అనుసరించినా జ్ఞానాన్ని గౌరవించినవాడూ. భక్తిని పండించుకొన్నవాడు.

నకుల సహదేవులు జంట వీరులు. వారికి అన్నలే దేవుళ్లు. వారి సేవయే భక్తి. వారు చెప్పిన పని చేయటమే కర్మ. వారు సేవాతత్పరులైన కర్మవీరులు.

ద్రౌపది పాండవ ధర్మపత్ని. అబల రూపంలో అవతరించిన అహంకారశక్తి. ధర్మరాజుయొక్క జ్ఞానశక్తిని, భీమాదుల క్రియాశక్తిని తన ఇచ్ఛాశక్తితో నడిపించ గలిగిన నారీమూర్తి. ఒక్కసారి పిలిస్తే చాలు ఎక్కడ ఉన్నా భగవంతుడు ఆమెకు ప్రసన్నుడౌతాడు. కురుసభలో కోక లందించిన శ్రీకృష్ణుడు, విరాటనగరంలో అంగసంరక్షణ చేకూర్చిన సూర్యభగవానుడు ఆమె భక్తి శక్తికి ప్రత్యక్ష సాక్ష్యంగా నిలిచిన భగవద్రూపులు. ఆమె ప్రధానంగా కార్యశూరురాలు. అగ్నినుండి పుట్టిన అయోనిజ. జ్వాలవలె తనలో భక్తిజ్ఞానాలను పండించుకొన్న పరిణతమూర్తి, సాధ్వి. పతుల సేవ ఎట్లా చేయాలో, సత్యభామకు బోధించిన అనుభవజ్ఞానశీలి. భక్తిజ్ఞానాలున్నా, అవమానాగ్నితో అనవరతం జ్వలిస్తూ, శత్రుశేషం లేకుండా సంహార యజ్ఞం సాగించిన సాహసురాలు. కర్మమార్గావలంబిని ద్రౌపది.

ఈవిధంగా పాండవులు ప్రధానంగా ధర్మకర్మప్రవృత్తులకు ప్రతీకలుగా భారతంలో కనబడతారు. వీరందరిలో అగ్రగణ్యుడు ధర్మరాజు. ఆయన యమధర్మరాజు అంశతో పుట్టిన అపూర్వ ధర్మమూర్తి. మృత్యుదేవతయొక్క అనుగ్రహంతో పుట్టిన ధర్మరాజు మృత్యువును జయించటం మహాభారత కథలో ఫలితాంశం. బొందితో స్వర్గానికి వెళ్లాడు- అనే వాక్యానికి కొద్ది మంది మాత్రమే ఉదాహరణప్రాయంగా నిలువగలరు. వారిలో ధర్మరాజు అగ్రగణ్యుడు. సశరీరస్వర్గం కర్మమార్గాన్ని అనుసరించే ధర్మవీరుడు సాధించగలిగిన సమగ్రఫలం. దానినే అమరత్వం అంటారు. స్వర్గ నరకాలను దర్శించిన తరువాత ధర్మరాజు ఆకాశగంగలో మునిగి, స్వస్వరూపస్థితిని పొందాడు. మరణావస్థకు గురి అయ్యే దేహాన్ని ధరించినన్నాళ్లు అమరలోకాన్ని అందుకొన్నా, అమృతత్వసిద్ధి లభించదనీ, నశ్వరమైన దేహాభిమానాన్ని వదలి అనశ్వరమైన ఆత్మస్థితిలో నిలిచినప్పుడే అమృతత్వస్థితి అందుకొన్నట్లనీ, సశరీర స్వర్గానంతరం స్వసంకల్పంతో దేహత్యాగాన్ని చేసి ఆత్మ స్థితిలో నిలవటమే అమృతత్వమనీ, ఆంధ్ర మహాభారత కథ ప్రబోధిస్తున్నది. అమృతత్వసాధనలో ఇది ఒక పరిణతస్థితి. దీన్ని అందుకోవటానికి మహాభారతకథలో సాగిన మానవయత్నాలను మనం గమనిస్తే ఆ ప్రస్థానవైఖరి రసరమ్యంగా ప్రసన్నమౌతుంది.

అమృతత్వసాధనలో ఆదిమదశ 'మృతసంజీవనీ' విద్య

వృషపర్వుడనే దానవరాజుకు శుక్రాచార్యుడు గురువు. దేవదానవ యుద్ధాలలో దానవులు చనిపోతే వారిని బ్రతికించటానికి శుక్రాచార్యుడు 'మృతసంజీవని' అనే విద్యను కనిపెట్టాడు. ఆ విద్యవలన యుద్ధంలో చనిపోయిన దానవులందరూ బ్రతుకుతూ ఉండేవారు. ప్రతిరోజూ శుక్రుడు అసంఖ్యాకంగా దానవులను పునర్జీవితులుగా చేస్తుండేవాడు. ఇది దేవలోకంలో కలవరం రేకెత్తించింది. మృతసంజీవనీ విద్యను ఏవిధంగానైనా పొందాలని దేవతలు యోచించారు. వారిలో బృహస్పతి బుద్ధికుశలుడు. ఆయన పుత్రుడు కచుడు. అతడిని పిలిచి శుక్రాచార్యుడివద్దకు వెళ్ళి మృతసంజీవనీ విద్యను ఏవిధంగానైనా పొందుమని దేవతలు కోరారు. 'నియమవ్రత శీలుడవై శుక్రుడిని సేవించి, అతని ప్రీతికి పాత్రుడవై, అతడి మనసు కరిగి దయతో నీ కా విద్యను బోధించేటట్లుగా ప్రయత్నించు' మని ప్రేరేపించారు. 'శుక్రాచార్యుడికి దేవయాని అనే కూతు రున్నది. ఆమె అంటే ఆయనకు చెప్పలేనంత మమకారం. ఆమె మాటను ఆయన జవదాటడు కాబట్టి ఆమెను ముందుగా సుముఖురాలిని చేసుకో. శుక్రాచార్యుడిని భక్తితో సేవించు. నీ కిష్టసిద్ధి కలుగుగాక! అని దీవించి కచుడిని శుక్రాచార్యుడివద్దకు పంపారు దేవతలు.

కచదేవయాని కథ

కచుడి సుకుమారత్వానికీ, మృదు మధురవినయ ప్రియవచనాలకూ, నియమవ్రతశీలానికీ శుక్రాచార్యుడు ఎంతో సంతోషించి అతనిని దరికి చేర్చుకొన్నాడు. శుక్రుడిని బృహస్పతివలె భావించి కచుడు సేవించాడు. శుక్రుని ఆశ్రమంలో గురుశుశ్రూషలు కచుడు విధి తప్పకుండ నిర్వర్తించాడు. శుక్రాచార్యుడికి ప్రియశిష్యుడై మెలగజొచ్చాడు. అది దానవులకు కన్నుకుట్టింది. దేవతలమీద, బృహస్పతిమీద ఉన్న కోపంతో కచుడిని సంహరించాలని భావించారు దానవులు.

ఒకనాడు కచుడు హోమధేనువులను కాస్తూ ఒంటరిగా వనానికి వెళ్లాడు. అదే తగిన సమయమని భావించి దానవులు కొందరు అతడిని చంపి మద్దిచెట్టుకు బంధించి వెళ్ళిపోయారు. సాయంకాలం అయింది. హోమధేనువులు ఒంటిగా ఇంటికి తిరిగి వచ్చాయి.

అప్పటికే కచుడిమీద వలపు తొలిరేకులు విచ్చుకొంటున్న హృదయంతో దేవయాని తండ్రితో ఇట్లా అన్నది :

"వాఁడిమయూఖముల్ గలుగువాఁ డపరాంబుధిఁ గ్రుంకె, ధేనువుల్
నేఁ డిట వచ్చె నేకతమ, నిష్ఠమెయిన్ భవదగ్నిహోత్రముల్
పోఁడిగ వేల్వఁగాఁబడియెఁ, బ్రొద్దును బోయెఁ, గచుండు నేనియున్
రాఁడు, వనంబులోన మృగరాక్షసపన్నగబాధ నొందెనో." **(ఆది. 3. 112.)**

మనసులో బాధపడుతూ దేవయాని చెప్పిన మాటలు శుక్రాచార్యుని హృదయాన్ని ద్రవింపజేశాయి. దివ్యదృష్టి సారించి అసురుల చేత చంపబడిన కచుడిని గమనించాడు. మృతసంజీవనిని పంపి అతనిని సంజీవితుడిని చేసి తనవద్దకు పిలిపించుకొన్నాడు. దేవయాని అందుకు మనసులో ఎంతో సంతోషపడింది. మనసులోని కోరికను మాత్రం బయట పెట్టకుండా దాచుకొన్నది.

ఒకనాడు కచుడు పూజకై పూలు తీసికొనిరావటానికి అడవిలోకి ఒంటరిగా పోయాడు. అదను కనిపెట్టి అసురులు అతడిని పట్టిచంపి అగ్నిలో పడవేసి, కాల్చి, బూడిదచేసి దానిని మద్యంలో కలిపి శుక్రాచార్యుడి కిచ్చి అతనిచేత త్రాగించారు. శుక్రాచార్యుడికి సహజంగా ఉన్న సురాపానమోహంచేత పూర్వాపరాలు గమనించక ఆ సురను త్రాగాడు. సాయంకాలం అయింది. కచుడు తిరిగి రాలేదు. దేవయాని కనులవెంట నీరు పెట్టుకుంటూ కచుడు రాలేదని తండ్రిని ఎలుగెత్తి అడిగింది.

"సంజీవనీ విద్య తమ వద్ద ఉన్నదని అసురులు గర్వాంధులై ఆ కచుడిని సంహరించటానికి చూస్తున్నారు. ఒకవేళ ఆ విధంగా అతడు చనిపోతే ఉత్తమ గతులు పొందుతాడు. నీ వెందుకు అతనికొరకు దుఃఖిస్తావు?" అని శుక్రుడు దేవయానిని అడిగాడు. "మతిలోకోత్తరుడు, బృహస్పతి సుతుడు. నీ శిష్యుడు. బ్రహ్మచర్యాశ్రమసంపన్నుడు అయిన ఆ కచుడు అకారణంగా దనుజులచేత సంహరింపబడితే నేను అతని కొరకు శోకించకుండా ఎట్లా ఉండేది? ధర్మచ్యుతిని సహించని మీరు ఈ అధర్మాన్ని ఎట్లా సహిస్తారు? కచుడు కనపడితే తప్ప నేను ఆహారం ముట్టను"అని దేవయాని ఎక్కిళ్లుపెట్టి ఏడుస్తూ కూర్చున్నది. చాలాసేపటికి గాని శుక్రుడు ప్రసన్నం కాలేదు. యోగదృష్టితో లోకాలన్నీ చూచాడు. ఎక్కడా కచుడు కనపడలేదు. సురాసమ్మిశ్రిత భస్మమయుడై తన ఉదరంలోనే ఉన్న కచుడిని చివరికి చూచాడు. అప్పుడు సురాపానంవలన ఎంత చేటు కలుగుతుందో స్వయంగా తెలిసికొన్నాడు. ఆవేశంతో, పలువురు వినేటట్లుగా ఇట్లా ప్రబోధించాడు.

"మొదలి పెక్కుజన్మములఁ బుణ్యకర్మముల్
పరఁగఁ బెక్కు సేసి పడయఁబడిన
యట్టియెఱుక జనుల కాక్షణమాత్రన
చెఱుచు; మద్యసేవ సేయ నగునె?"
"భూసురు లాదిగఁ గల జను
లీసుర సేవించిరేని యిది మొదలుగఁ బా
పాసక్తిఁ బతితు లగుదురు;
చేసితి మర్యాద; దీనిఁ జేకొనుఁడు జనుల్." **(ఆది. 3.120-120)**

శుక్రుడు నాటినుండి సురాపానాన్ని మహాపాతకంగా శపించాడు. తన కడుపులో ఉన్న కచుడిని సంజీవితుడిని చేశాడు. ఉదరంలో నుంచే కచుడు శుక్రుడిని ఇట్లా ప్రార్థించాడు.

"ఓ పుణ్యాత్ముడా! నాకు తనువును ప్రాణాన్ని సత్వాన్ని ప్రసాదించావు. నీ ఉదరంలోనుండి వెలువడే మార్గాన్ని నాకు చూపించుము". ఆ మాటలు విని శుక్రుడు ఇట్లా అన్నాడు. "నీవు నా ఉదరాన్ని చీల్చుకొని గాని బయటకు రాలేవు. అట్లా వస్తే అప్పుడు నేను మరణిస్తాను. నన్ను సంజీవితుడిని చేయాలి నీవు" అని శుక్రాచార్యుడు కచుడికి సంజీవని ఉపదేశించాడు. ఆ తరువాత ఉదయాద్రిదరీముఖంనుండి ఉదయించిన పూర్ణచంద్రబింబంవలె కచుడు శుక్రునిగర్భంనుండి వెలువడ్డాడు. శుక్రాచార్యుడు విగతజీవుడై పడిపోయాడు. శుక్రుడిని కచుడు మృతసంజీవనీ విద్యచే పునరుజ్జీవితుడిని చేశాడు. ఉచ్చారణదక్షునిచేత అభిహితమైన శబ్దం వలె శుక్రాచార్యుడు సంజీవితుడై ప్రకాశించాడు. కచుడు అట్లా సంజీవనీవిద్యను పొంది చాలాకాలం శుక్రాచార్యుడిని సేవించి, ఒకనాడు అతని అనుమతితో దేవలోకానికి ప్రయాణమయ్యాడు.

అమరావతికి తిరిగి వెళ్ళుతున్న కచుడిని చూచి వియోగదుఃఖంతో దేవయాని ఇట్లా అన్నది.

"నీవును బ్రహ్మచారివి వినీతుఁడ, వేనును గన్యకన్, మహీ
దేవకులావతంస! రవితేజ! వివాహము నీకు నాకు మున్
భావజశక్తి నైనయది, పన్నుగ నన్నుఁ బరిగ్రహింపు సం
జీవనితోడ శుక్రు దయఁ, జేయుము నాకుఁ బ్రియంబు నావుడున్." **(ఆది- 3. 129.)**

దేవయాని మాటలకు కచుడు విషాదాకులచిత్తు డయ్యాడు. 'గురువులకు శిష్యులు పుత్రులు. లోక ధర్మ పథంలో ఇది అనుసరింపవలసిన పరమార్థం. నీవు నాకు గురుపుత్రివి. అంటే నాకు సహోదరివి. లోకనింద్యమైన ఈ తనూసంగమాన్ని నీవు భావించటం తప్పు. పలకటం మరింత తప్పు' అని హితబోధ చేశాడు.

దేవయానికి అపరిమితమైన కోపం వచ్చింది. 'నా కోరిక తీర్చని నీకు, నీ యందు సంజీవని పనిచేయకుండ ఉండుగాక!' అని శాపం పెట్టింది. కచుడు ధీరుడై ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు: "నేను ధర్మపథాన్ని తప్పిన వాడిని కాను. నీ శాపం వలన సంజీవని నాయందు పనిచేయకపోయినప్పటికీ, నాచేత ఉపదేశం పొందిన వారిపట్ల అది ఫలిస్తుంది. 'మరి నీవు ధర్మవిరోధంగా భావించావు, ప్రవర్తించావు. కాబట్టి నిన్ను బ్రాహ్మణుడు వివాహ మాడకుండుగాక!" అని ప్రతిశాపం ఇచ్చాడు కచుడు. అతడు అమరావతికి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు.

ధార్మిక దృక్పథం అమృతత్వ సాధనం

'జాతస్య మరణం ధ్రువం' అన్నది సత్యోక్తి. మృత్యువును జయించాలనే లక్ష్యంతో మానవుడు చేసే ప్రయత్నం అమృత ప్రస్థానం. అందులో శుక్రాచార్యుడు సాధించింది మృతసంజీవని. అంటే దేశ కాల పాత్ర పరిధిలో ఒక జీవి మరణిస్తే అదే స్థితిలో అతడు పునర్జీవితు డౌతాడు. అందులోను యుద్ధంలో మరణించినవారే పునర్జీవితులు కావటం ఈ కథలోని వాస్తవం. ఒకవేళ అందరూ బ్రతుకుతా రని భావించినా జరారోగ భయాలు ఈ విద్యచేత నివారింపబడవు. వయస్స్తంభనం ఈ విద్యవలన అసాధ్యం. సహజ మృత్యు దశను కూడా ఈ విద్య నివారిస్తుందని స్పష్టంగా లేదు. ఒక వేళ ఈ విద్యయే లభిస్తే అది యౌవనదశలోని వారికి వరప్రసాదం. తదితరుల కంత ప్రయోజనకారి కాకపోవచ్చును. దీనివలన శరీరాని కున్న అనిత్యత్వం నివారించబడటం లేదు. మృతసంజీవని అమృతత్వం కాదు. కాని, ఆవైపులో మానవుడు సాధించిన మొదటి మెట్టు.

విశేష మేమంటే ఈ విద్య దానవలోకగురు డైన శుక్రుడు సాధించింది. అమృతత్వ సాధనలోని తామసిక లక్షణం ఇందులో ఉన్నది. పడిపోయిన శరీరం ప్రాణవంతం కావటమే ఇందులోని పరమార్థం. శరీరం శిథిలం కాకుండా శాశ్వతంగా నిలిపే ప్రక్రియ ఇందులో లేదు. ఇది శరీరధారికి సాధ్యమవుతుందా? అన్న ప్రశ్నకు మృతసంజీవనీ విద్య మానవలోకానికి మిగిల్చింది.

మృతిని శరీరం వరకే భావించటం అసుర ప్రవృత్తి. శరీరం యొక్క అనిత్యత్వం గుర్తించి మానవునికి అమృతత్వాన్ని అందించేది ధర్మం ఒక్కటేనని తెలిసికొని అనుసరించటం దేవతల లక్షణం. ఆ తెలివిడితో అనిత్యమైన దేహంతో నిత్యమైన ధర్మసాధన ప్రస్థానం తెలిసి సాధించటం మానవత్వం. కచుడు దేవలోకానికి సంబంధించినవాడు. భస్మమైన అతని శరీరం తిరిగి రూపు కట్టడానికి తోడ్పడింది మృతసంజీవని. నిజానికి రాక్షసులు కాల్చిన శరీరం బూడిద అయినా అతడు మరలా బ్రతకగలిగాడు. ఆ కచుడే సోదరిగా భావింపదగిన దేవయానిని శరీరవ్యామోహంతో భార్యగా స్వీకరించినట్లయితే ధర్మంతోపాటు బూడిద పాలై పోయిఉండేవాడు. ధర్మచ్యుతుడైన వ్యక్తికి పునర్జీవితం లేదు. దానవులకు మృతసంజీవని విద్య. దేవతలకు ధార్మికనిష్ఠ విద్య. దానవవిద్య పరిమిత ప్రయోజనం కలిగిందే. ధార్మికవిద్య దేహానికి మృత్యువు కలిగినా మనిషికి ధర్మంతో జీవించే అమృతయోగాన్ని అందించే విద్య. దేహస్పృహ కలిగిన దేవయానికి ఆత్మస్పృహను కలిగించి, అసురలోకంలో అమృతయోగానికి నాందిని ఆలపించాడు కచుడు.

ఆంధ్రమహాభారతం గార్హస్థ్యధర్మం ద్వారా మానవులు సాధించే అమృతతత్వాన్ని ప్రబోధించటానికి పుట్టిన పంచమవేదం.

"శ్రీవాణీ గిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షోముఖాఙ్గేషు యే
లోకానాం స్థితి మావహ న్త్యవిహతాం స్త్రీ పుంస యోగోద్భవామ్,
తే వేదత్రయమూర్తయ స్త్రిపురుషా స్సంపూజితా వ స్సురై
ర్భూయాసుః పురుషోత్త మామ్బుజభవ శ్రీకన్ధరా శ్శ్రేయసే". **(ఆది. 1.1)**

అన్నది మంగళశ్లోకం. ఇందులో కీర్తింపబడిన త్రిమూర్తులు సతీసహితులు, గార్హస్థ్య ధర్మ పరతంత్రులు. స్త్రీ పుంస యోగ రూపమైన లోకానికి శ్రేయస్సును చేకూర్చటం ఈ శ్లోకంలోని ఆకాంక్ష.

సమాజంలోని సర్వధర్మాలు గార్హస్థ్యధర్మం కేంద్రంగా పరిభ్రమిస్తూ ఉంటాయి. ఇల్లు చక్కగా ఉంటే ఇలాతలం అంతా సుభిక్షంగా ఉంటుంది. ఆశ్రమ ధర్మాలు అక్షయంగా సాగుతాయి. సృష్టిలో స్త్రీ పురుష సంబంధాలలో ధర్మస్పృహ అక్షయంగా నిలిస్తే సమాజంలో శాంతి అమృతప్రదంగా అందగిస్తుంది. దేవయాని కచుడిని కోరటంలో లౌకిక స్త్రీ పురుష సంబంధాన్ని మాత్రమే పరిగణించింది. అతడు బ్రహ్మచారి అని, తాను కన్య అని వాదించింది. మన సిదివరకే అతనికి దత్తమై ఉండటం వలన వివాహం నిశ్చితమని నిరూపించటానికి యత్నించింది. లౌకిక స్త్రీ పురుష సంబంధాలను పరిగణనంలోకి తీసుకుంటే దేవయానివాదంలో లౌకికన్యాయం ఉన్నది. కాని, కచుడు అది ధర్మబద్ధం కాదని త్రోసిరాజన్నాడు.

దేహసంబంధమైన దేవయాని వాదం శుక్రాచార్యుడి మృతసంజీవని వంటిది. కచుడి ధార్మికదృక్పథం దేవతల అమృతత్వ సాధనం వంటిది.

ఈ ఉభయ లోకాల చైతన్యాల నడుమ ధర్మసాధన మార్గంగా సాగేది మానవ ప్రస్థానం. చంద్రవంశజు డైన యయాతి ఈ ప్రస్థానానికి మార్గదర్శి. కచుడిచేత పరిత్యక్తురా లైన దేవయాని యయాతిజీవితంలో ప్రవేశించింది. చనిపోయినవారిని బ్రతికించే విద్యకు గురువైన శుక్రాచార్యుడి కుమార్తె దేవయానికి చంపటం తెలుసు. చావటం తెలుసు. కాని, పునర్జీవింపచేయటం తెలుసునా? అనే ప్రశ్న ఉదయింపజేస్తుంది.

దేవయానితో గార్హస్థ్య జీవితాన్ని సాగించటానికి మొదలు పెట్టిన యయాతి, మానవుడు సాధించే అమృతత్వసాధనలో త్యాగమనే మహాగుణం అమృతత్వానికి అపరరూపమే అని తలపింప జేసే ఫలితాలను అందించాడు. ఈ గాథ మరొక మధురమైన సాధన దశ.

త్యాగేనైకే అమృతత్వ మానశుః

దేవయానికి ప్రాణ స్నేహితురాలు వృషపర్వుని కూతురు శర్మిష్ఠ, వాళ్ళిద్దరూ కలిసి స్నేహానురాగాలతో విహరిస్తూ ఉండేవారు. ఒకసారి వేయిమంది కన్యకలతో కలిసి శర్మిష్ఠ దేవయానిని కలుపుకుని ఒక సరోవరంలో స్నానం చేయటానికి వెళ్ళింది. ఆ కన్యకలందరూ తమ చీరలను ఒడ్డుమీద ఉంచి నీటిలో దిగి జలక్రీడలాడటం మొదలుపెట్టారు. అంతలో ఒక సుడిగాలి వచ్చింది. ఒడ్డుమీద ఉన్న గుడ్డలన్నింటినీ కుప్పగా కలిపివేసింది. కన్యకలందరూ జలక్రీడ చాలించి ఒడ్డుకు చేరారు. ఎవరి దుస్తులు వారు వెతుక్కుంటూ గుర్తించి కట్టుకొంటున్నారు. శర్మిష్ఠ తొందరలో దేవయాని చీరను కట్టుకొన్నది. దేవయానికి శర్మిష్ఠ చీర మిగిలింది. ఆ చీర కట్టుకోటానికి దేవయాని ఇష్టపడలేదు. 'లోకోత్తరచరిత్రుడైన శుక్రాచార్యుని కుమార్తెను, నీకు పూజ్యురాలిని, భూసురకన్యను, నేను నీవు విడిచిన బట్టలను కట్టుకోవచ్చునా చెప్పు?' అని దేవయాని గద్దించింది.

శర్మిష్ఠ తెల్లవోయింది. 'మానాన్నగారి దగ్గర మీ నాన్నగారు పనిచేస్తారు. వారు మా తండ్రిని దీవించి వారికి హితం చేకూరుస్తుంటారు. వారిద్దరి మధ్య తేడాలు లేవు. మనిద్దరి మధ్య ఎందుకు? మీనాన్న గొప్పతనం గురించి నీ గొప్పతనం గురించి ప్రత్యేకించి నాకు వేరుగా చెప్పాలా? నేను కట్టుకున్న చీర నీకు కట్టుకోడానికి అంత పనికిరాదా?' అని అభిమానంతో క్షత్రియవనితగా పలికింది.

దేవయాని తన పట్టు వీడలేదు. శర్మిష్ఠ తనరోషం మానలేదు. కట్టిన చీర విప్పటం క్షత్రియ వనితకు అవమానం అనుకొన్నది శర్మిష్ఠ, ఒకరు విప్పిన చీరను తాను కట్టుకోవటం బ్రాహ్మణవనితకు తగదనుకొన్నది - దేవయాని, మాటలు

పెరిగాయి. శర్మిష్ఠ, దేవయానిని ఆ ప్రక్కనే ఉన్న పాడుబడ్డ బావిలోకి త్రోసి, వేయిమంది కన్యకలతో ఇంటికి తిరిగి వెళ్ళిపోయింది. అదేసమయంలో నహుషపుత్రుడు అయిన యయాతి వేటకై ఆ ప్రాంతానికి వచ్చాడు. ఆ సరోవరంలో నీరు త్రాగటానికి ఆ తీరానికి చేరుకొన్నాడు. ప్రక్కనే ఉన్న పాడుబడ్డబావిలో దేవయాని ఆర్తనాదం విన్నాడు. లతల నడుమ చిక్కుబడి ఉన్న ఆ లలితాంగిని చూచాడు. ఎవరైనా తనను రక్షిస్తారేమోనని ఎదురుచూస్తూ కన్నీరుకారుస్తూ ఉన్నది. ఆ విషాదమూర్తిని విలోకించాడు. వరుణదేవుని భార్యయే, భర్తమీద అలిగి జలనివాసం విడిచి భూస్థలానికి వచ్చిందా అన్నట్లు ఆర్తమూర్తి అయిన దేవయానిని కన్నారా చూశాడు. నూతిలో ఉన్న ఆమెపట్ల సానుభూతి ప్రకటించాడు.

“నీవెవరివి? ఇట్లా ఒంటరిగా ఈ పాడుబడ్డ బావిలో ఎందుకున్నావు?” అని ఎలుగెత్తి అడిగాడు.

యయాతి వృత్తాంతం

దేవయాని యయాతిని గుర్తించింది. ఇదివరలో ఎన్నోసార్లు వేటకొరకై వచ్చి తన తండ్రిని చూచి వెళ్ళినవాడే. మాటను పోల్చుకొన్నది. రూపును పోల్చుకొన్నది. తాను శుక్రాచార్యుడి కూతురునని చెప్పుకొన్నది. ప్రమాదవశాత్తు బావిలో వడ్డానని పేర్కొన్నది. తనను బయటికి తీసి రక్షించుమని వేడుకొన్నది. ఆమెదయనీయస్థితిని చూచి యయాతి దయాంతరంగుడైనాడు.

తనకుడిచేతిని చాచి దేవయాని కుడిచేయి పట్టి లాగి, ఆమెను బావినుండి పైకితీసి యయాతి తననగరానికి తిరిగి వెళ్ళాడు. దేవయానిని వెతుక్కుంటూ ‘ఘూర్ణిక’ అనే చెలికత్తె అక్కడికి వచ్చింది. ఇంటికి రమ్మని దేవయానిని కోరింది. దేవయాని కోపంతో అగ్నిజ్వాలగా మండిపోయింది.

“ఆ శర్మిష్ఠ చేసిన ఈ అవమానాన్ని నేను సహించలేను. ఆమె కన్నతండ్రి వృషపర్వుడు పాలించే ఈ నగరంలో నేను ప్రవేశించను. ఈ సంగతి మా తండ్రి శుక్రాచార్యులకు చెప్పి ఆయన్ని ఇక్కడకు పిలిపించు” మని ఘూర్ణికను ఆజ్ఞాపించింది.

శుక్రాచార్యుడు దేవయాని దగ్గరకు ఆత్రుతతో వచ్చాడు. కోప ఘూర్ణిత బాష్పపూరిత అయిన దేవయానిని చూచాడు. క్రోధంవలన కలిగే అనర్థాలను మనస్సులో భావించాడు. కుమార్తెకు బోధించాడు -

‘అమ్మా ! దేవయానీ! లోకంలో కోపాన్ని అణచుకొన్నవారు ఎంతో ఉత్తములని కీర్తింపబడుతారు. అనేక నియమాల కోర్చి, అపారదక్షిణల నిచ్చి, వేల యజ్ఞాలు చేసిన వారికంటె కోపం లేనివారు గొప్పవారని తత్త్వవేత్తలు చెపుతారు. ఎదుటివారు కోపగించినా తాము కోపగించుకోనివారు, ఎదుటివారు ఎగ్గులు పలికినా నిర్లిప్తంగా ఉండి, మారుపలకని వారు, అవమానాలపాలైనా, పగసాధించక ఓర్పు వహించేవారు, ధర్మజ్ఞులని లోకులు కీర్తిస్తారు. కాబట్టి బుద్ధిగలవారికి క్రోధం మంచిది కాదు. శర్మిష్ఠ రాజుకుమార్తె. చిన్న పిల్ల. దానితో నీకు పంత మెందుకు? ఇంటికి పోదాం రా’ అని శుక్రాచార్యుడు దేవయానిని అనునయించాడు.

‘అనురాగం, నేర్పు, సాహసం కలవారిని లెక్కచేయకుండా అవమానించే అవివేకులవద్ద ఉండటంకంటె కష్టం మరే దైనా ఉన్నదా? ఈ వృషపర్వనగరంలో నే నిక ప్రవేశించేది లేదు. ఎక్కడికైనా వెళ్ళిపోతాను’ అని బెదరించింది దేవయాని. శుక్రుడికి దేవయాని అంటే ప్రాణం. ఆమే గతి అని నమ్ముతాడు. అందువలన ఆమెతో తాను కూడా వస్తానని చెప్పి ఆమెను ఒప్పించే ప్రయత్నం చేస్తున్నాడు. ఈ సంగతి వృషపర్వుడు గూఢచారులవలన తెలిసికొన్నాడు. శుక్రాచార్యులవద్దకు వచ్చాడు, వినయంతో నమస్కరించాడు. శుక్రాచార్యుల మృతసంజీవనీవిద్యా ప్రభావంతో దేవతలను మించే సంపదను దైత్యులు సంపాదించగలిగారనీ, ప్రాణాలతో బ్రతకగలిగారనీ, దానవ చతురంగబలమంతా శుక్రాచార్య వరదత్తమనీ ప్రశంసించి, దేవయాని

మనసుకు ఏది ఇష్టమైతే దానిని తప్పక ఇస్తానని వృషపర్వుడు పేర్కొన్నాడు. ఆ మాటలు విని దేవయాని ఆనందపడింది. సమయం వచ్చింది కదా అని వేయిమంది కన్యకలతో కూడిన శర్మిష్ఠ తనకు దాసిగా ఉండాలని కోరింది. ఆ మాటను కాదనలేక వృషపర్వుడు అంగీకరించాడు. శుక్రుడు సంతోషించాడు. శర్మిష్ఠ కన్యకాసహస్రంతో ప్రతిరోజూ దేవయానిని సేవిస్తుండేది.

ఒకనాడు అందరూ కలిసి ఉద్యానవనానికి వెళ్ళారు. ఆ సమయంలో యయాతి సమీపారణ్యంలోకి వేటకై వచ్చి ఆ వనంలో ప్రవేశించాడు. దేవయానిని చూచి అతిథిసత్కారాలను పొందాడు. ఆమెప్రక్కనే ‘అతిశయ రూప లావణ్య గుణసుందరి’ అయిన శర్మిష్ఠను ఆమె చెలికత్తెలను చూచి వారిని పరిచయం చేసికొన్నాడు. అప్పుడు దేవయాని యయాతియందు అనురక్తురాలై తనను వివాహం చేసుకొమ్మని అడిగింది. నన్నయ ఆ సందర్భాన్ని ఎంతో గొప్పగా చిత్రించాడు.

“నిగ్రహ మేది నన్నుఁ దరణిప్రభ! కూపము వెల్వరించునాఁ
డుగ్రమయూఖుసాక్ష్యముగ నున్నతదక్షిణపాణిఁ జేసి భూ
పాగ్రణి! నాదు దక్షిణకరాబ్జము వట్టితి కాన మున్న పా
ణిగ్రహణంబు సేసి; తది నీ యెడ విస్మృతిఁబొందఁ బాడియే.”
“నన్ను వివాహమై నహుషనందన! యీలలితాంగిఁ దొట్టి యీ
కన్నియ లందఱున్ దివిజకన్యలతో నెన యైనవారు నీ
కున్నతిఁ బ్రీతి సేయఁగ, నృపోత్తమ! వాసవుఁ బోలి లీలతో
నిన్నరలోకభోగము లనేకము లందుము నీవు నావుడున్.” **(ఆది. 3. 160-161)**

దేవయాని మాటలకు యయాతి అభ్యంతరం చెప్పాడు. క్షత్రియులు బ్రాహ్మణ కన్యలను వివాహమాడటం ధర్మవిరుద్ధమని పేర్కొన్నాడు. దేవయాని తన వాదనను వీడలేదు. ‘సకలలోకపూజ్యు డైన శుక్రాచార్యుడు ఈ వివాహాన్ని అంగీకరిస్తే, నన్ను నీ దాన్నిగా స్వీకరిస్తావా?’ అని దేవయాని యయాతిని అడిగింది. శుక్రాచార్యుడు ఇది ధర్మవిరుద్ధం కాదని చెప్పితే తన కభ్యంతరం లేదని యయాతి పేర్కొన్నాడు. దేవయాని వెంటనే శుక్రాచార్యుడిని పిలిపించింది. ‘తేజోమూర్తి అయిన శుక్రుడు వారి ఎదుట ప్రత్యక్షం అయ్యాడు. అందరూ ఆ మునికి నమస్కరించారు.

దేవయాని శుక్రాచార్యుడితో ఇట్లా అన్నది: ‘ఈ యయాతి మహారాజు నన్ను నూతినుండి వెలికి తీస్తున్నప్పుడే నా కరగ్రహణం చేశాడు. అందువలన ఆయన ఈ జన్మకు నాకు భర్త అయినాడు. ఒకరు పట్టిన నా చేతిని మరొకరికి ఇవ్వటం న్యాయమా? కాబట్టి నాకు యయాతియే భర్త. మీ రంగీకరిస్తే నన్ను వివాహం చేసుకొంటానంటున్నాడు. నన్ను వివాహం చేసుకోవటంవలన యయాతికి ధర్మవిరోధం కలుగదని మీరు అనుగ్రహించాలి.’

ఈ మాటలు విన్న శుక్రుడు పుత్రికావ్యామోహంతో ఆమె వివాహాన్ని సమర్థించటానికి పూనుకొన్నాడు. అపక్రమదోషం లేకుండా వర మిచ్చాడు. వారిద్దరికీ వైభవంగా వివాహం చేశాడు. దేవయానితో పాటు సహస్రకన్యా పరివృత అయిన శర్మిష్ఠను అరణంగా అందించాడు. వారందరికీ అన్నపాన భూషణాది సౌకర్యాలను యయాతి కల్పించాలనీ, శర్మిష్ఠతో కలిసి శయనించటం పరిహరించాలనీ ఆజ్ఞాపించాడు.

యయాతి దేవయానినీ, శర్మిష్ఠనూ, కన్యాసహస్రాన్నీ వెంట తీసికొని నిజనగరానికి వెళ్ళాడు. దేవయానిని అంతః పురంలో మహారాణిభవనంలో ఉంచాడు. ఆమెఅనుమతితో శర్మిష్ఠను అశోక వన సమీపంలోని ఒక గృహంలో నివాసముంచాడు. దేవయాని యందు యయాతి యదు, తుర్వసులనే ఇద్దరు కుమారులను సంతతిగా పొందాడు.

దేవయాని అహంకారవతి. తా ననుకొన్న పని ఏ విధంగానైనా సాధించుకొనే గండ్రగొండి. తన మనసు కచుడిమీదనే లగ్నమైనది కాబట్టి అతడే తన భర్త అని మొదట వాదించింది. అతడు ధర్మాన్ని చూపి ఆమెవలపు అధర్మమని నిరూపించేసరికి పడగచితికిన పాము తోకతో కాటేసినట్లు కచుడిని శపించి పగ దీర్చుకొన్నది. ప్రేమ త్యాగాన్ని, సహనాన్ని కోరుతుంది కాని పగనూ శాపాలనూ రెచ్చగొట్టదు. దేవయాని స్వార్థపరురాలైన అహంకార ప్రణయిని. ఆమె స్వార్థంముందు పితృభక్తి, రాజభక్తి, స్నేహానురక్తి. భర్త్రనురాగప్రవృత్తి అన్నీ దాసోఽహ మనవలసిందే.

యయాతి ధర్మపాలకుడైన ప్రభువు. రక్షించుమని కోరిన దేవయానిని బావినుండి పైకి తీసి కాపాడాడు. తన ధర్మం తాను నిర్వహించినట్లు నిజపురికి తిరిగి వెళ్ళాడు. దేవయానిసౌందర్యంమీద అతడు చూపు నిలుపలేదు - అది అతని ధర్మ ప్రవృత్తికి చక్కని నిదర్శనం. దేవయాని యయాతిని వివాహం ఆడటానికి 'పాణిగ్రహణం' అనే - ఒక పారిభాషిక పదం ఎన్నుకొన్నది. చేయి చేయి కలిసింది కాబట్టి యయాతితో తనకు పెళ్లైపోయిందని వాదించింది. అది వితండవాదం అనటానికి వీలులేదు కాని 'సమయానుకూలవాదం' అనవచ్చును. దాని నొకధర్మంగా ప్రతిపాదించింది. ఆమె చూపించిన ఆ ధర్మం అధర్మం అని భావిస్తున్న యయాతికి శుక్రాచార్యుడిచేత అది ధర్మమని చెప్పించి ఒప్పించాలనే ప్రయత్నం చేసింది. తండ్రిని తన అభిప్రాయానికి అనుకూలంగా మాట్లాడుమని కోరింది. ఆ వివాహంలో ఉన్న అపక్రమదోషాన్ని శుక్రాచార్యుడు శాస్త్రసమ్మతంగా సమర్థించలేక పోయాడు కాని, ఆ వివాహం వలన అటువంటి దోషం యయాతికి కలుగకుండా ఉండేట్లు వరమిచ్చి ఊరకున్నాడు. శుక్రాచార్యునిమీద దేవయాని తీవ్రప్రవృత్తిప్రభావం ఎంత బలంగా ఉండేదో ఆ సన్నివేశంవలన తెలుస్తున్నది.

శుక్రాచార్యుడు శర్మిష్ఠను సహస్రకన్యా సమేతంగా యయాతినగరానికి పంపాడు. కాని, మహారాణి అయిన దేవయానికి కలిగే శయనసౌఖ్యం మాత్రం ఆమెకు కలుగకూడదని శాసించాడు. ఈ మాటలు అంటున్నప్పుడు శుక్రుడు దేవయానితండ్రిగా కనపడతాడే కాని స్వతంత్రవ్యక్తిత్వంతో భాసించడు. పుట్టింట్లో తన తండ్రిని తన చుట్టూ త్రిప్పుకొన్న దేవయాని, అంతఃపురంలో యయాతిని కూడా తన చుట్టూ రంగులరాట్నంవలె త్రిప్పుకోవాలనే ప్రయత్నం చేసింది. భర్తకు తనకు తాను సమర్పించుకోవటానికి బదులు భర్తయే తనకు సమర్పితం కావాలని కోరుకొన్నది. పరస్పరానురాగబద్ధమైన ప్రణయంగా కాక దేవయాని అహంకారాగ్నికి ఆహుతి అర్పిస్తున్న సవనక్రియగా యయాతి సంసారాన్ని మార్చివేసింది. యయాతితో కలిసిఉన్న అనుక్షణం దేవయాని తాను శుక్రాచార్యుని పుత్రికనని జ్ఞాపకం చేస్తున్నట్లుండేది. ఆమెపట్ల అపరాధం జరిగితే పైన శుక్రాచార్యుడు ఉన్నాడని భయపెడుతున్నట్లుగా ఉండేది. ఆభిజాత్యంరీత్యా కూడా యయాతికంటె తానే ఉన్నతమైనదాననని జాత్యహంకారాన్ని ప్రదర్శించుకొంటుండేది.

గార్హస్థ్యధర్మం సతీపతుల అద్వైత ప్రణయ సిద్ధికి ఫలరూపం కావాలి కాని అహంకారాల అనంత సంఘర్షణలకు రణరంగం కారాదు. ఒకరిలో ఒకరు కరిగి జాలువారుతున్నట్లు ఉండాలి కాని ఒకరికై ఒకరు జాగరణ చేస్తున్నట్లు ఉండకూడదు. దేవయాని గార్హస్థ్యధర్మం ఉండకూడని విధంగా సాగింది. అందువలన కొడుకులు పుట్టినా, ధర్మం క్రమంగా కొడిగట్టటం మొదలయింది. యయాతికి ఆత్మతృప్తి లేదు. సంసారంవలన ఏ అమృతాన్ని కోరుకొన్నాడో అది అతనికి లభించలేదు. అతని గార్హస్థ్యధర్మంలో దేవయాని బడబాగ్నిలా ప్రజ్వలించింది. క్రమంగా మృతిచెందుతున్న మానసిక గార్హస్థ్య ధర్మం యయాతిలో మరలా పునర్జీవింపచేసిన శక్తి శర్మిష్ఠ. శర్మిష్ఠ యౌవనవతి అయింది. అనన్యసామాన్య మైన సౌందర్యంతో వెలిగిపోతున్నది. ఆ వయసులో పతిని పొంది సుతులను పడసి సుఖించాలని ప్రతి యువతీ కోరుకొంటుంది. ఆమెకు అంతరాంతరాలలో అటువంటి గాఢమైన అనురాగం ఉండేది. దేవయాని ఏ విధంగా యయాతిని కోరి వరించి సాధించుకొన్నదో అట్లాగే తానూ ఆ మహారాజును పొందాలని ఆశపడుతూ ఉండేది. అదృష్టవశాత్తు ఒకనాడు యయాతి అశోకవనవిహారానికి ఆవైపు వచ్చాడు. ఒంటరిగా ఉన్న శర్మిష్ఠను చూచాడు. ఆమెయందు ప్రసన్నచిత్తు డయ్యాడు. ఆమె వినయ సంభ్రమాలతో రాజుకు నమస్కరించింది. తగిన సమయం దొరికిందని ఆ రాజుతో ఇట్లా మాట్లాడింది:

"నీలగళోపమాన! కమనీయగుణోన్నతిఁ జెప్పఁ జాలు న
న్నేలిన దేవయానికి నరేశ్వర! భర్తవు గాన నాకునుం
బోలఁగ భర్త వీవ; యిది భూనుత ధర్మపథంబు; నిక్కువం;
బాలును దాసియున్ సుతుఁడు నన్నవి వాయని ధర్మముల్ మహిన్". **(ఆది. 3.174.)**

'ఆ దేవయానిని పరిగ్రహించినపుడే ఆమెతో అరణంగా వచ్చిన నేనుకూడా నీకు పరిగ్రహయోగ్యురాలినే కాబట్టి నీవు కరుణించి నన్ను కూడా నీ సతిగా స్వీకరించు' మని ప్రార్థించింది.

యయాతి శుక్రాచార్యుడు విధించిన నియమాన్ని పేర్కొంటూ 'ఆ మహాముని మాటలకు నే నంగీకరించాను. ఇప్పుడు నేను అబద్ధమాడలేను' అన్నాడు శర్మిష్ఠతో. అప్పుడు శర్మిష్ఠ ఒక ఆపద్ధర్మాన్ని జ్ఞాపకం చేసింది. 'ప్రాణంమీదకు వచ్చినపుడు, సర్వసంపద అపహరింపబడేటప్పుడు, విప్రవధ జరిగేటప్పుడు, వధూజనసంగమ సమయంలోనూ, వివాహ సమయాలలోనూ అసత్యమాడినా, ఆదోష ముండదని మునివచనప్రమాణం ఉన్నది. నీవు వివాహసమయంలో ఈ నియమానికి అంగీకరించావు. కాబట్టి నీకు అసత్యదోషం కలుగదు' అని నచ్చచెప్పింది. యయాతి శర్మిష్ఠకు అనుకూలుడై, ఆమె అభిమతాన్ని అంగీకరించాడు. అతనివలన ఆమెకు ఒక కొడుకు పుట్టాడు. దేవయానికి ఆ సంగతి తెలిసి, శర్మిష్ఠ దగ్గరకు వచ్చి సంతానలబ్ధికి కారణం అడిగింది. శర్మిష్ఠ, ఒక మహాముని వరం వలన పుత్రుడు జన్మించాడని పేర్కొన్నది. దేవయాని నిజనివాసానికి వెళ్ళిపోయింది. ఆ తరువాత యయాతి శర్మిష్ఠయందు అనురక్తుడై వ్యవహరించాడు. వారిద్దరికీ ముగ్గురు కొడుకులు పుట్టారు. ద్రుహ్యుడు (ద్రుహ్యి), అనువు, పూరుడు - వారి పేర్లు.

ఒకనాడు ఆ ముగ్గురు కొడుకులు కలిసి త్రేతాగ్నులవలె ఆడుకొంటున్నారు. ఆ సమీపంలో యయాతి మహారాజు కూర్చున్నాడు. దేవయాని ఆ ప్రదేశానికి వచ్చింది. యయాతి ప్రతిరూపాలుగా ఉన్న ఆ కుమారులను చూచింది. వా రెవ్వరని యయాతిని ప్రశ్నించింది. అతడు మారు మాట్లాడలేదు. దేవయాని ఆ బిడ్డలను అడిగింది. శర్మిష్ఠా, యయాతులు తమ తల్లిదండ్రులని చెప్పారు. తనకు తెలియకుండ యయాతి శర్మిష్ఠ వలన సంతానాన్ని పొందటం తెలిసికొని కోపదుఃఖతాడిత యై శుక్రాచార్యుని ఆశ్రమానికి హుటాహుటిగా బయలుదేరింది. తండ్రిపాదాలమీద పడి కన్నీరు మున్నీరుగా ఏడ్చింది. యయాతి కూడా ఆమె వెంట శుక్రాచార్యుని ఆశ్రమానికి చేరుకొన్నాడు. దేవయాని గద్గదకంఠంతో, ఇచ్చినమాటను తప్పి యయాతి శర్మిష్ఠయందు ముగ్గురు కొడుకులను పొందిన కథనంతా తండ్రికి వివరించి, యయాతి తనకు తీరని అవమానం చేశాడని మొరపెట్టుకొన్నది. శుక్రుడు యయాతి మాటను వినే ఓపికను గాని, తీరికనుగాని ప్రకటించలేదు. తన ప్రియమైన పుత్రికకు యౌవనగర్వంతో రాగాంధుడై యయాతి అప్రియం చేశాడు కాబట్టి అతడు జరాభారపీడితుడు కావాలని శపించాడు.

యయాతి వినయంతో ఇట్లా అన్నాడు: 'ఋతుమతి అయి పుత్రార్థం పతిని కోరితే భార్యకు ప్రతికూలుడై ఋతు విఫలత్వం చేస్తే అతనికి భ్రూణహత్యాదోషం వస్తుందని పండితు లంటారు. దానికి భయపడి శర్మిష్ఠా ప్రార్థనాన్ని అంగీకరించి, క్రమంగా ఆమెయందు సంతానాన్ని పొందాను. దీనికి మీవంటి దివ్యమునీంద్రులు కోపగించటం, శపించటం న్యాయమా? నాకు దేవయానియందు కూడా విషయోపభోగవిరక్తి ఇంకా కలుగ లేదు. మీ శాపం వలన కలిగే జరాభారం నాకే కాదు. మీ కుమార్తెకు కూడా దుఃఖదాయకమే. కాబట్టి ఈ శాపాన్ని మీరు నివారించాలి" అని ప్రార్థించాడు.

శుక్రుడు యయాతి ప్రార్థనకు కరగిపోయాడు. శాపోపసంహారాన్ని సూచించాడు. శాపంవలన కలిగిన జరాభారాన్ని యయాతికొడుకులలో ఎవరైనా ధరిస్తే, అతని యౌవనాన్ని గ్రహించి యయాతి విషయోపభోగాలనూ, రాజసుఖాలనూ పొందవచ్చుననీ, భోగ తృప్తిని పొందిన తరువాత యయాతి, జరాభారాన్ని తీసికొని తన కొడుకు యౌవనాన్ని తిరిగి ఇవ్వవచ్చుననీ,

యయాతిముసలితనాన్ని ఆ విధంగా భరించిన పుత్రుడు ఆయన తరువాత రాజ్యానికి అర్హుడౌతాడనీ, వంశకర్తకూడా అవుతాడనీ శుక్రుడు ఆదేశించాడు. యయాతి దేవయానీ సహితుడై తన పురానికి తిరిగివచ్చాడు.

శుక్రుని శాపం వర్తించింది. యయాతి జరాభారాన్ని తాల్చాడు. కొడుకులను పిలిపించి క్రమంగా అందరినీ జరాభారాన్ని తీసికొని యౌవనాన్ని ఇమ్మని అడిగాడు. ఒక్క పూరుడు తప్ప మిగతావారంతా ముక్తకంఠంతో యయాతికోర్కెను త్రోసిరాజన్నారు. 'విధివశాత్తు కలిగిన రోగాన్ని కాని, ముసలితనాన్ని కాని ఎవరైనా భరిస్తారు కాని, తెలిసి తెలిసి ఎవరైనా జరాభారాన్ని తలమీద వేసికొంటారా? తల నరసిన తరువాత సాక్షాత్తు మన్మథుడినైనా తరుణులు దరికి చేరనివ్వరు. ముసలితనంతో క్రుంగిపోయిన సాక్షాత్తు కుబేరుడినైనా అభీష్టభోగాలకు బాహ్యునిగానే భావిస్తారు' అని తండ్రిమాటను మొదటి నలుగురు కొడుకులూ తిరస్కరించారు. అందుకు యయాతికి కోపం వచ్చింది. యదువంశంవారు రాజ్యానికి అయోగ్యులని శపించాడు. తుర్వసు వంశం వారు ధర్మాధర్మ విచక్షణారహితు లైన కిరాతకులకు రాజు లవుతారని శపించాడు. ద్రుహ్యు వంశంవారిని జలప్రాయమైన అరణ్య ప్రదేశాలకు రాజులయ్యేటట్లు శపించాడు. అనువువంశంవారిని అల్పాయుష్కులుగా తనువు చాలించేటట్లు శపించాడు.

వంశకర్త పూరు మహారాజు

చివరకు శర్మిష్ఠమూడవకొడుకు పూరుడు తండ్రిని దర్శించాడు. తల్లిదండ్రులు ప్రత్యక్ష దైవాలని కీర్తించాడు. తను విచ్చిన తల్లిదండ్రులకు తను విచ్చుకోవటం తనయుల సుకృతమని పేర్కొన్నాడు. తన యౌవనాన్ని తండ్రికోసం త్యాగమూర్తిగా దానం చేశాడు. యయాతి అతని యౌవనంతో సహస్రవర్షాలు అభిమతసుఖాలు అనుభవించి తృప్తుడై, పూరుని యౌవనాన్ని తిరిగి ఇచ్చి తన జరాభారాన్ని తాను స్వీకరించి పూరునకు పట్టాభిషేకం చేసి వంశకర్తగా వెలుగొందే మహత్తును కల్పించాడు. పూరుని త్యాగమే యయాతి గార్హస్థ్యధర్మానికీ, గార్హస్థ్య ధర్మంలో ముఖ్యమైన పుత్రధర్మానికీ త్యాగగుణంవలన కలిగే అమృతత్వసిద్ధికీ మూలకారణ మౌతున్నదని స్పష్టమౌతున్నది.

'త్యాగేనైకే' అమృతత్వ మానశుః-' అనే ఉపనిషత్ వేదసూక్తికి పూరుమహారాజుచరిత్రం ఉన్నతమైన ఉదాహరణం. మానవులు గార్హస్థ్యధర్మంలో త్యాగంవలననే అమృతత్వాన్ని సాధించగలుగుతా రన్నది వంశకర్తయైన పూరుడు ప్రబోధిస్తున్నాడు.

గార్హస్థ్య ధర్మ పీఠానికి నాలుగు పాదా లున్నాయి. ఒకటి - యజమాని లేదా గృహస్థుడు; రెండు - ఇల్లాలు లేదా గృహిణి; మూడు - పుత్రుడు లేదా సంతానం; నాలుగు- ధర్మం. ఇది సత్య ధర్మ త్యాగ శాంతి ప్రేమ అహింసాది భేదాలతో ఎన్నో రకాలుగా భాసించవచ్చు. వాటన్నింటిలో త్యాగరూపధర్మంవలన అమృతత్వసిద్ధి సత్వరంగా లభిస్తుంది.

యయాతి కథలో మానవలోకం అమృతత్వాన్ని గురించి దర్శింప వలసిన మార్గం సూచింపబడింది. దానవులకు శరీరం ముఖ్యం; చనిపోయిన శరీరం మరలా బ్రతకటం ముఖ్యం. బ్రతకటంమీద ఉన్న ఊనిక ఎట్లా బ్రతకాలి అన్న జీవన విధానం మీద లేదు అసురులకు. మానవునికి ముఖ్యం - ఎలా చచ్చా డన్నది కాదు, ఎలా జీవితాన్ని సాగించా డన్నది. మనిషి చనిపోయినా అతడిని బ్రతికించేది ధర్మం. అందులోనూ శ్రేష్ఠమైన ధర్మం త్యాగం. అందువలన మానవజీవితంలో మరణాన్ని భౌతికంగా జయించే పద్ధతికంటె ధార్మికంగా జయించే పద్ధతికి ప్రాముఖ్యం ఏర్పడింది.

మానవ జీవితంలో మృత్యు వొక అనివార్యవాస్తవం. కాని, చనిపోయే దేహం నిర్వహించే ధర్మం అజరామరం. దానిని సాధించటమే మానవ జీవన గమ్యం. దేవయాని వివాహధర్మాన్ని భౌతికధర్మంగా గ్రహించింది. అందువలన ఆమె శరీర సుఖం భర్త ముసలితనంతో మృగ్యమయ్యే పరిస్థితి ఏర్పడింది. ఆమె తన గృహాన్ని అహంకారంతో కూలగొట్టుకొన్నది; కోపంతో బుగ్గిచేసికొన్నది. ఆమెకు స్వార్థం తప్ప పరార్థం లేదు. పరమార్థం ఆమెకు తెలియదు. ఇటువంటి ప్రవృత్తి గల యిల్లాలు గార్హస్థ్యధర్మాన్ని చంపగలదు.

అయితే, శర్మిష్ఠ ప్రేమతో, తనను తాను భర్తకు సమర్పించుకొనటంతో; ధర్మంతో గార్హస్థ్యధర్మానికి మరలా ప్రాణం పోసింది.యయాతి దేవయానివలన యజమానిగా మృతప్రాయుడయ్యాడు; శర్మిష్ఠ వలన మరల యజమానిగా పునరుజ్జీవితుడైనాడు. గృహిణీత్వం దేవయానివలన ప్రాణచైతన్యాన్ని కోల్పోయింది; శర్మిష్ఠవలన పంచప్రాణాలతో పల్లవించింది. దేవయాని కొడుకులు తల్లిదండ్రులపట్ల భౌతికధర్మం పచరించేవారు. శర్మిష్ఠ కొడుకులలో చివరివాడు పుత్రధర్మాన్ని రక్షించినవాడు. గార్హస్థ్య ధర్మంలో మూడవ పాదం సంతానం. అది యదువు మొదలైనవారిలో నిర్వీర్యమై పోయింది; పూరునిలో పునర్జన్మ ఎత్తింది. పూరుని ధర్మం త్యాగం. త్యాగమే యయాతి గార్హస్థ్య ధర్మానికి అమృతత్వసిద్ధి నిచ్చింది. దానికి ఫలంగా పూరునికి సామ్రాజ్యంతోపాటు, వంశకర్త అయ్యే యోగ్యత కలిగింది.

శకుంతలాదుష్యంతుల వృత్తాంతం

భరతుడు శకుంతలా దుష్యంతుల పుత్రుడు. యయాతి కథలో గార్హస్థ్యధర్మం ఒక గృహిణి చేత మూర్ఛితమైతే, మరొక గృహిణి పునరుద్ధరించిన కథ చిత్రింపబడింది. అందుకు యయాతి కూడా ఒక బలమైన హేతువైనాడు; దోహదశక్తిగా నిలిచాడు. వారిరువురి ప్రయత్నాలు విఫలమైనప్పుడు వారి గార్హస్థ్యధర్మాన్ని నిలిపింది పుత్రుడైన పూరుడు.

దుష్యంతుని చరిత్ర యయాతి చరిత్రకంటె ఒక అడుగు ముందుకు వేసింది. దుష్యంతుడు గాంధర్వ వివాహధర్మంతో శకుంతలను వివాహమాడాడు. ఆమెను అంతఃపురానికి తీసికొనిపోతానని మాట ఇచ్చాడు. కాని, మాట తప్పాడు, శకుంతల భర్త ఎదుటకు పుత్రునితో కలిసి వచ్చింది. అత డామెను భార్యగా గుర్తించలేదు. దానితో వివాహధర్మంతోపాటు, సత్యం కూడా కుప్పకూలిపోయింది. శకుంతల గార్హస్థ్యధర్మంలో యజమానికి, భార్యకు, సుతునికి, సత్యానికి ఉన్న ప్రాధాన్యాన్ని భర్తకు నిండుకొలువులో వివరించి చెప్పింది. దుష్యంతుడు ఆమె మాటలను పెడచెవిని పెట్టాడు. అప్పుడు ఆకాశవాణి నిజం బైట పెట్టింది. అపవాదభీతితో అబద్ధమాడానని దుష్యంతుడు నిండుసభలో అంగీకరించి, శకుంతలను పట్టమహిషిగా స్వీకరించి, భరతుడికి యౌవరాజ్యాభిషేకం చేశాడు.

గార్హస్థ్య ధర్మం నాలుగు పాదాలతో నడవాలంటే ఆ ధర్మాన్ని నిర్వహించే వారికి అంతఃకరణశుద్ధి ఉండాలని దుష్యంతుడి కథ బోధిస్తుంది. చిత్తశుద్ధి లేకపోతే సత్యం ప్రకటితం కాదు; సత్యం నిలువకపోతే సంసార వ్యవస్థ అస్తవ్యస్త మౌతుంది. ఇల్లాలికి అన్యాయం జరుగుతుంది; పుత్రునికి అస్తిత్వం లేకుండా పోతుంది. యజమాని అసత్యదోషంతో అంతరించి పోతాడు. కాబట్టి గార్హస్థ్య ధర్మానికి అమృతత్వం కలిగించేది సత్యధర్మనిరతి అన్న సత్యాన్ని సర్వాంగసమృద్ధంగా చాటే ఆఖ్యానకం శకుంతలా దుష్యంతుల వృత్తాంతం.

దుష్యంత మహారాజు కథను దుష్యంతోపాఖ్యానమనీ, శకుంతలోపాఖ్యానమనీ పిలుస్తూ ఉంటారు. ఆ రెండు పేర్లూ ఆ కథకు సార్థకాలే.

ఆ కథలో ఆ రెండు పాత్రలకూ ప్రాధాన్యం ఉన్నది. దుష్యంతుడు లౌకిక ధర్మానికి ప్రాతినిధ్యం వహిస్తాడు. శకుంతల ఆత్మ ధర్మానికి ప్రతీకగా నిలబడుతుంది. అతడు ఒక అవస్థలో చిక్కుకొన్న వ్యక్తి. స్వీయధర్మాన్ని రక్షించుకోటానికి యత్నిస్తాడు. ఆమె గార్హస్థ్య వ్యవస్థా ధర్మాన్ని పరిరక్షించుకోటానికి ప్రయత్నిస్తుంది. వ్యక్తిధర్మం లోకాపవాద భీతితో వ్యవస్థాధర్మాన్నీ గార్హస్థ్య ధర్మాన్నీ నిరాకరిస్తే ఏర్పడే ధర్మసంకటస్థితిని చిత్రించేది ఈ కథ. ధర్మసంకటాన్ని కలిగించేది లౌకికవ్యవస్థకు అధిపతి అయిన దుష్యంత మహారాజు. ధర్మస్థితి నిలుపుకొనేది "ధర్మో రక్షతి రక్షితః" అనే సత్యాన్ని కాపాడిన శకుంతల.

ఈ కథలోనిది ధర్మ సమస్య. రాజు వర్ణాశ్రమ ధర్మ రక్షకుడు. క్షత్రియ ధర్మోచితంగా రాజ్యాన్ని బాహుబలంతో పాలిస్తున్నాడు. అతడు వేటకు పోవటం కూడా క్షత్రియ ధర్మమే. అరణ్యంలో మహర్షిని దర్శించడానికి ఒంటరిగా వెళ్ళటం

అతని రాజోచిత ధర్మమే. ఆశ్రమంలో శకుంతల కనబడుతుంది. ఆమె యందు అతని మనసు లగ్నమౌతుంది. ఆమె ముని కన్య అయితే తనకు వివాహయోగ్యురాలు కాదు కదా అని భావించడం కూడా అతని వర్ణ ధర్మ రక్షణ చిత్త ప్రవృత్తియే. శకుంతల మేనకా విశ్వామిత్రుల పుత్రిక అని తెలిసిన తరువాత ఆమెను వివాహమాడ నిశ్చయించటం కూడా వర్ణ ధర్మమే. గాంధర్వ విధిని శకుంతలను చేపట్టటం కూడా క్షత్రియ ధర్మమే. ఆమెకు పుట్టిన పుత్రుడికి యౌవరాజ్య పట్టాభిషేకం చేస్తానని అతడు మాట ఇవ్వటం కూడా క్షత్రియ ధర్మమే. అయితే, గాంధర్వ వివాహంలో కర్తలు ఫల భోక్తలు భార్యాభర్తలే.

దుష్యంతుడు మొదట వ్యక్తి, ఆపై రాజు, ఆ తరువాత శకుంతలాపతి, ఆపై ఆమెకుమారుని తన వారసునిగా ప్రకటించిన తండ్రి. ఈ నాలుగు అవస్థల నడుమ సంఘర్షణ రాకుండ చూచుకోవలసిన బాధ్యత ఆయన కున్నది. గాంధర్వ వివాహ ధర్మాన్ని రక్షించి శకుంతల వివాహాన్ని రహస్యంగా, అమంత్రకంగా చేసికొన్న సత్యాన్ని ప్రజలముందు, అమాత్యులముందు ప్రకటించవలసిన బాధ్యత అతని కున్నది. కాని, లోకాపవాదభీతిచేత ఆ ధర్మాన్ని నిర్వహించలేక పోయాడు. అతని వర్తనం ధర్మసంకటాన్ని, ధర్మగ్లానిని కలిగించే స్థితిని కల్పించింది. దానిని శకుంతల భక్తి వారించింది. ఆకాశవాణి సత్యాన్ని ప్రకటించి, ధర్మాన్ని రక్షించి, గార్హస్థ్య ధర్మవ్యవస్థను భూతలంమీద నిలిపింది.

ఈ ఉపాఖ్యానతత్త్వం లౌకికధర్మం ఆత్మధర్మాన్ని ఆదరించినప్పుడే సత్యం నిలుస్తుందని బోధిస్తున్నది. ఆ మహార్థాన్ని చెప్పడానికి అనువుగా కథ నడుస్తుంది. ఎలాగంటే -

(అ) కణ్వ మహర్షి ఆశ్రమంలో లేని తరుణంలోనే దుష్యంతుడు శకుంతలను గాంధర్వవిధిని వివాహమాడి, ఆ తరువాత అమాత్యులను మహర్షివద్దకు పంపి ఆమెను అంతఃపురానికి రప్పించుకొంటానని ఊరట పలికి వెడలిపోయి మిన్నకున్నాడు. దుష్యంతుడు మాట నిలువ బెట్టుకొనే కనీసప్రయత్నం చేయలేదు. అతడు వంచనకు పాల్పడ్డాడని స్పష్టమౌతుంది.

(ఆ) కణ్వుడు జరిగినదంతా దివ్యదృష్టితో చూచి వివాహం ధర్మబద్ధమైనదని అంగీకరించి, కూతురు కోరిన వరా లిచ్చి ఆమె యోగక్షేమాలను చూస్తాడు. వంశకర్త అయిన భరతుడు పుట్టి, సర్వదమనుడుగా పెరిగి, యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకయోగ్యత వచ్చేంతవరకు కణ్వమహర్షి ఆశ్రమంలో శిక్షణ పొందుతాడు. కణ్వుడు దాదాపు రెండు దశాబ్దాలు నిశ్శబ్దంగా ఉండి చేసిన పని అపూర్వం. దుష్యంతుడి వంటి బలం భరతుడు పుట్టుకతో తెచ్చుకొన్న గుణం. కాని, జీవితమంతా యజ్ఞదీక్షలతో గడిపే వంశకర్త సంస్కారం భరతుడు కణ్వమహర్షి శిక్షణలో పెంచుకొన్న గుణం. దుష్యంతుని వారసునిలో లౌకికధర్మంకంటె ఆత్మ ధర్మం బలంగా ప్రతిష్ఠాపింపబడింది.

(ఇ) ఈ ఉపాఖ్యానంలో భరతుడు నిశ్శబ్ద పాత్ర. తల్లితో కలసి హస్తినాపురం చేరి నిండుసభలో దుష్యంతుడిని దర్శిస్తాడు. తల్లిదండ్రుల నడుమ జరిగిన సంభాషణ వింటాడు. తల్లిని తండ్రి నిరాకరిస్తున్నా, తనను పుత్రునిగా మన్నించక పోయినా భరతుడు కోపాన్ని ప్రకటించడు; పల్లెత్తి మాటాడడు. తనకు రావలసిన యౌవరాజ్య పట్టాభిషేకం సంగతి పట్టించుకోడు. ఆవు వెంట లేగదూడవలె తల్లి వెంట నడుస్తాడు. ఈ సహనం, ఈ శాంతి కణ్వసంస్కృతి; విరుద్ధ సత్త్వాల నడుమ గూడ స్నేహ శాంతులను దర్శించగల ఆశ్రమ సంస్కృతి. నన్నయ ఈ అంశాలన్నీ చెప్పకుండానే చెప్పినట్లు కథ నడిపాడు.

(ఈ) గార్హస్థ్యాశ్రమంలోని స్త్రీవ్యక్తిత్వానికి సజీవరూపకల్పన శకుంతల. గాంధర్వ వివాహ పద్ధతి ననుసరించి శకుంతల దుష్యంతుడిని వివాహమాడింది. తాను కులసతి అయింది. కణ్వు డామె వివాహాన్ని మన్నించాడు. కణ్వాశ్రమ సంస్కృతిలో ఆమె కులసతివ్యక్తిత్వాన్ని పరిపూర్ణంగా సాధించింది. గార్హస్థ్య ధర్మానికి భార్య, భర్త, సంతానం, సత్యం అనేవి నాల్గు స్తంభాలుగా నిలబడాలని, వాటిమీద ఆ వ్యవస్థ పదిలంగా నిలవాలని ఆమె నేర్చుకొన్నది. దానినే ఆచరించింది. దుష్యంతుడి సభలో

దానినే బోధించింది. భార్య 'గృహనీతి విద్యకు ఆచార్యకము' అనే సూక్తికి ఆమెయే ఆదర్శంగా నిలిచింది. సత్య ప్రాతిపదిక లేని సంసారం నిస్సారమని దుష్యంతుని వర్తనం ఋజువు చేసింది. ఆమె ఆశలు, ఆశయాలు కుప్పగూలిపోయే పరిస్థితి యేర్పడింది. కాని, ఆమె దైవభక్తురాలు కావటంచేత భగవంతునిపై భారం వేసి ప్రార్థించింది. ఆకాశవాణి నిజం చెప్పి ఆమె గార్హస్థ్యధర్మాన్ని నిలిపింది. భారతదేశంలో గార్హస్థ్యధర్మం స్త్రీలవలననే ప్రధానంగా రక్షించబడుతుందన్న విశ్వాసాన్ని వాస్తవం చేసింది శకుంతల.

గృహస్థాశ్రమంలో స్త్రీ భార్యగా, తల్లిగా, తనయగా, ఉపాధ్యాయినిగా, వివేకవతిగా, ధర్మోద్ధారకురాలుగా వివిధ భూమికలను నిర్వహించి తన వ్యక్తిత్వాన్ని నిలుపుకొంటుంది. అంతఃపురానికి పిలిపించుకొంటానని ఊరడింపు మాటలు పలికి రాజధాని కేగి తిరిగి చూడని భర్తను పల్లెత్తు మాట కూడా అనకుండా ధర్మబుద్ధితో పుట్టింట నిలిచింది శకుంతల. పుట్టింట తండ్రి ఆనతిని జవదాటక జీవితం సాగించింది. తండ్రి అత్తవారింటికి పంపితే వెళ్లింది. నిండుసభలో దుష్యంతుని యెదుట గార్హస్థ్య ధర్మం నిలువబడే నాలుగు స్తంభాలను గురించి గంభీరంగా ధర్మోపన్యాసం చేసి తనసతీత్వాన్ని తన మాతృత్వాన్ని సమర్థించుకొని దుష్యంతుని పతిత్వాన్ని సత్యంతో ప్రకటించుకొమ్మని హెచ్చరించింది. కణ్వమహర్షికుమార్తె ధర్మబోధ చేసినట్లుంటుంది ఆమె ధర్మబోధ. ఆశ్రమ సంస్కృతి నాగరక కుహనా సంస్కృతిని మందలిస్తున్నట్లుంటుంది. వ్యాసుడు శకుంతల వాక్యాలలో ధ్వనిస్తాడు. ఋషి వంటి నన్నయ ఆమె మాటలలో నానారుచిరార్థ సూక్తి నిధిగా దర్శనమిస్తాడు. పఠిత ఆమె పాత్రలో పరవశించి ఉపదేశాన్ని పొందుతాడు. శకుంతల నిజంగా భరతమాత!

వంశకర్త భరతుడు

భరతుడు విశాలరాజ్యాన్ని పాలించాడు. అనేక యాగాలు చేసి భూరిదక్షిణలతో భూసురులను సంతోషపెట్టాడు. ఇది ఈ వంశకర్త విశిష్ట లక్షణం. ఈ గుణాన్ని ధర్మరాజు తన జీవితంలో పండించుకొన్నాడు. చక్రవర్తి చేయ గలిగిన రాజసూయ యాగాన్ని, అశ్వమేధ యాగాన్ని చేసి తన ప్రభుత్వాన్ని యజ్ఞదీక్షలతోనే గడిపాడు. లౌకికధర్మంలో కూడా ఆత్మధర్మం ఆవిష్కృతమయ్యేటట్లు జీవితయాత్ర సాగించి ఆదర్శవంతుడైన- ఇతిహాసనాయకు డయ్యాడు. భరతుడిశీలం ధర్మరాజులో ప్రతిఫలించింది. ఇది ధ్వనింపజేయటమే ఉపాఖ్యానానికీ, ఆఖ్యానానికీ ఉన్న సంబంధం.

మహాభారతంలో పాండవులు అక్షరాలా పౌరవులనీ, భరతవంశీయులనీ అనిపించుకొన్నారు. పాండవులు గార్హస్థ్యధర్మాన్నీ, క్షత్రియ ధర్మాన్నీ, మానవ ధర్మాన్నీ, అసిధారావ్రతంగా రక్షించారు. ద్రౌపది గృహిణీ ధర్మానికి పరిపూర్ణ ప్రతీకగా నిలిచింది. ఆమె అడుగడుగునా కౌరవాదులచేత అవమానాలు పొందినా ఆమెను రక్షించింది గార్హస్థ్య ధర్మం, గృహిణీధర్మం, సత్యధర్మం. ఎన్ని ఇక్కట్టులు వచ్చినా ధర్మాన్ని ఆ దంపతులు వీడలేదు. వారి గార్హస్థ్య ధర్మానికి త్యాగం, సత్యం అనేవి రెండు చక్రాలు. ఒకటి పూరు మహారాజు నిల్పిన వంశధర్మం; మరొకటి భరతచక్రవర్తి నిలిపిన వంశధర్మం. ఆ రెండూ పాండవులలో పరిపూర్ణత చెందాయి; అమృతత్వసిద్ధిని సంపాదించాయి.

వంశకర్త లైన కురు పాండు మహారాజులు

కురు మహారాజు, పాండు మహారాజు చంద్రవంశంలో వంశకర్తలుగా ప్రసిద్ధి చెందిన మహావీరులు. విపుల రాజ్యాలను జయించి, గడించిన అపారసంపదను యజ్ఞయాగాదులలో ప్రజలకు పంచిపెట్టే వితరణరూప త్యాగగుణం కురుమహారాజుకు అమృతత్వసిద్ధిని కలిగించింది. పాండవులు కూడా కురుమహారాజు సంప్రదాయాన్ని కాపాడారు. ధర్మజుడు రాజసూయయాగం, అశ్వమేధయాగం చేసి తన సార్వభౌమత్వాన్ని జీవితం తొలిదశలో, మలిదశలో కూడా ప్రతిష్ఠించుకొని, అపార ధనరాసులను వితరణంగా త్యాగంచేసి కీర్తి నార్జించి వంశకర్తల కీర్తికి పరిపూర్ణత్వాన్ని అమృతత్వాన్ని సాధించి పెట్టారు.

పాండు మహారాజు అపార బలపరాక్రమశాలి. దిగ్విజయపరంపరతో కురుభీష్మాది వీరులను మరిపించిన మహాయోద్ధ. అతడెంత పరాక్రమవంతుడైనా ఆవంత అహంకారం లేనివాడు; గురుజనభక్తి ఆయన జన్మవ్రతం. కుటుంబంలో ఉన్న వారి నందరినీ చీలిపోకుండా ఒక్కటిగా అట్టి పెట్టాలన్న ఉదారాశయం కలవాడు. గ్రుడ్డివాడైన ధృతరాష్ట్రుని మనస్సు నొప్పింపక గౌరవించిన అనుంగుతమ్ముడు. గార్హస్థ్య ధర్మంలో వంశరక్షణమనే ఒక సంప్రదాయానికి ఆయన నారు వేసి నీరు పోసి రక్షించాడు. పాండవులు తండ్రి తమ కిచ్చిన ఈ వారసత్వాన్ని తమ జీవితంలో అసిధారావ్రతంలా పాటించారు.

ధర్మజుడు వంశనాశనాన్ని కోరలేదు. శాంతిని ఆకాంక్షించాడు. శ్రీకృష్ణునిచేత ఆ పరమధర్మాన్ని కురుసభలో అందరికీ అందింపజేశాడు. కాని, వంశధర్మాన్ని మూలమట్టం చేసినవారు దుర్యోధనుడు, ధృతరాష్ట్రుడు. దానికి తగిన ఫలాన్ని వా రనుభవించారు. వంశకర్తలు నిర్మించిన త్యాగం, సత్యం, వితరణం, వంశరక్షణం అనే విశిష్ట ధర్మాల నన్నింటినీ మృతికి పాలు చేసి తాము మృత్యువు పాలైనారు ధృతరాష్ట్ర నందనులు. వాటి నన్నింటినీ రక్షించి వంశాన్నీ, వంశగౌరవాన్నీ, ధర్మాన్నీ పోషించి తాము అమృతత్వసిద్ధిని పొందారు పాండవులు.

అందువలననే ధర్మజుడు సశరీరస్వర్గం పొందాడు. ఇది వంశకర్తలు ప్రవర్తిల్ల చేసిన ధర్మానికి ధర్మజుడు కల్పించిన అమృతత్వం. అమృతమైన ధర్మమే మానవుని అమృతత్వసాధనం!

ఆఖ్యానకాలూ - ఉపాఖ్యానాలూ : ఆఖ్యానంతో అనుబంధాలూ

కావ్యపరిభాషలో అఖ్యానమనీ, ఆఖ్యానకమనీ, ఉపాఖ్యానమనీ, అఖ్యాయిక అనీ లాక్షణికులు వేరువేరు అర్థాలలో వాడుతూ ఉంటారు. వాటిని ఇతిహాస ప్రక్రియాపరంగా సమన్వయించుకొని సమీక్షించుకోవాలి.

ఇతిహాస మంటేనే పరంపరగా చెప్పబడే కథ. అందులో ప్రత్యక్షంగా ఒక కథకుడు శ్రోతలకు కథ చెప్తూ ఉంటాడు. కథకుడు ఆఖ్యాత. అతడు చెప్పే కథ ఆఖ్యానం. ఆఖ్యానానికి సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువు పూర్వవృత్త కథనమనీ, ప్రత్యుత్తరమనీ, భారతాది ఆర్షమహాకావ్యాలలో నడుమ వచ్చే కథావిశేష మనీ, కథ అనీ అర్థాలు ఇచ్చింది. ఆఖ్యానంకంటె చిన్నకథను ఆఖ్యానక మని పేర్కొన్నది. ఇతిహాసంలో ప్రధానకథ ఆఖ్యానం అనటం సమంజసం. ఆఖ్యానకం దాన్ని అనుసరించి అనుబంధంగా సాగే కథనంగా గ్రహించటం సముచితం.

పురాణప్రక్రియకు సంబంధించిన పరిభాషలో 'పంచాంగాని పురాణేషు ఆఖ్యానక మితి స్మృతమ్' (మత్స్యపురాణం-2-23). పురాణాలలోని సర్గ ప్రతిసర్గాదులకు సంబంధించిన కథనాలను ఆఖ్యానకం అంటారు. ఇతిహాసాలకు సంబంధించిన పరిభాషలో 'స్వయందృష్టార్థకథనం ప్రాహు రాఖ్యానకం బుధాః' (శ్రీధరస్వామి విష్ణుపురాణటీక). స్వయంగా చూచిన చెప్పిన కథనాన్ని ఆఖ్యానక మంటారు. మహాభారతంలో ప్రధానకథ వ్యాసుడు చెప్పగా, అందులో జనమేజయాదులు అడిగిన ప్రశ్నలకు ప్రత్యుత్తరరూపంగా వైశంపాయనుడు స్వీయానుభవపూర్వకంగా చెప్పే కథలు ఆఖ్యానకాలు. నాయకులవెంట అనునాయకులు వర్తించేటట్లు ప్రధానకథనమైన ఆఖ్యానంతో కలిసి తత్పోషకంగా సాగే అనుబంధ కథనాలను ఆఖ్యానకా లనవచ్చును.

ఆఖ్యానకంకంటె భిన్నమైనది ఉపాఖ్యానం. "శ్రుతస్యార్థస్య కథన ముపాఖ్యానం ప్రచక్షతే" (శ్రీధరస్వామి విష్ణుపురాణటీక). ఇతరులవలన విన్నదానిని చెప్పటం ఉపాఖ్యానం. ఉపాఖ్యానం స్వయంసమగ్రంగా ఉండి ప్రధానకథలో ఏదో ప్రయోజనాన్ని సాధించటానికి చెప్పబడుతుంది. రామాయణంలో రాముడు నాయకుడు. లక్ష్మణాదులు అనునాయకులు. వారిగాథలు రాముని

కథకు అనుబంధంగానే ఉంటాయి. వాటినిగురించి వివరాలన్నీ రామకథలో భాగంగానూ, పోషకంగానూ ఉంటాయి. రామాయణంలో ఉపనాయకులు విభీషణ, సుగ్రీవాదులు, వారికథలు వారివి. కాని, అవి రామకథతో ముడిపడి స్వీయప్రయోజనాన్ని సాధించుకొంటూ ప్రధానకథాప్రయోజనాన్ని కూడా సాధించిపెట్టుతాయి. అట్లాగే ఆఖ్యానకాలు ఆఖ్యానానికి అంగాలై దానిని సమగ్రం చేస్తుంటాయి. వాటికి స్వతంత్రప్రతిపత్తి ఉండదు. ఉపాఖ్యానాలు స్వీయప్రయోజనంతోపాటు కథాప్రయోజనాలనుకూడా సాధించిపెట్టుతూ సహకరిస్తూ ఉంటాయి. ఒక్కమాటలో చెప్పాలంటే - ఆఖ్యానానికి అండ (పార్శ్వం) వంటిది ఆఖ్యానకం ; దండ(ప్రాపు)వంటిది ఉపాఖ్యానం. ఈ రెండూ ఉంటేనే ఆఖ్యానం నిండుగా ఉండేది. ఇతిహాసం దండిగా పండేది !

ఆదిపర్వంలోని మొదటి రెండాశ్వాసాలలోని ఆఖ్యానకాలు సౌతి శౌనకాదిమునులకు ప్రత్యక్షంగా చెప్పినవి. మూడో ఆశ్వాసంనుండి వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి చెప్పిన కథార్థాలుగా చెప్పినవి. ఇందులో వైశంపాయనుడు చెప్పినదే ఆఖ్యానం. సౌతి చెప్పినవి ఆఖ్యానకాలుగా పరిగణింపదగినవే. ఎందుకంటే అవన్నీ మహాభారత ప్రధాన కథకు పూర్వరంగాన్ని సిద్ధంచేసేవేకాబట్టి. అంతేకాదు మహాభారతంలో జనమేజయుడు కాకుండా శౌనకాదిమునులు అడిగిన ప్రశ్నలకు సౌతి చెప్పిన కథలన్నీ ఆఖ్యానకాలుగానే పరిగణించాలి. వైశంపాయనుడు చెప్పిన భారతంలోకూడా ఎన్నో ఆఖ్యానకాలు ఉంటాయి. కాబట్టి అమితాఖ్యానకశాఖలతో మహాభారతం విస్తరించింది.

ఆఖ్యానకాలు ప్రధానకథలోని పూర్వాపరాలను అనుసంధించేవిగానో, కార్యకారణసంబంధాన్ని చెప్పేవిగానో, కర్మఫలసంబంధాన్ని నిరూపించేవిగానో, పూర్వవృత్తాంతకథనాలుగానో, ప్రధానకథాతాత్పర్యసూచకాలుగానో, వ్యంజకాలుగానో, బీజభూతాలుగానో ఉంటాయి. స్వరూపంలోనేకాక స్వభావంలోకూడా వైవిధ్యాన్ని వెలార్చేవి ఆఖ్యానకాలు.

ఆదిపర్వంలోని పరమవృత్తాంతం-

"తగు నిది తగదని యెదలో
వగవక సాధులకుఁ బేదవారల కెగ్గుల్
మొగిఁ జేయు దుర్వినీతుల
కగు ననిమిత్తాగమంబు లయిన భయంబుల్." **(ఆది. 1.85)**

అనే సత్యాన్ని చెప్పటానికి ప్రవర్తిల్లిన ఆఖ్యానకం. మహాభారతంలో కౌరవుల దుర్నీతి లోకానికి అందించే గుణపాఠాన్నంతా సరమ ఒక్క చిన్నకందపద్యంలో చెప్పింది. కథ అణువంత అయినా భారతనీతిని బ్రహ్మాండంగా ప్రదర్శించింది. ఇది కథాతత్త్వ వ్యంజకమైన ఆఖ్యానకం.

జనమేజయుడు సర్పయాగం మొదలుపెట్టడం, దానిని ఆస్తీకుడు మధ్యలో మాన్పటం, ఆ యాగశాలలో వైశంపాయనుడు భారతకథనం ప్రారంభించటం అనే కథార్థాలకు పూర్వవృత్తాంత కథనాలుగా సాగే ఆసక్తికరమైన ఆఖ్యానకా లున్నాయి. అవి సాధించే ప్రయోజనాలలో కూడా వైవిధ్యం కనబడుతుంది.

ఉదంకునికథ సర్పయాగప్రవర్తనానికి బీజభూతమైన ఆఖ్యానకం, ఉపాఖ్యానం. తక్షకుడు ఉదంకునికి చేసిన అపకారానికి ప్రతీకారం చేయాలనే కక్షలోనుండి పుట్టింది సర్పయాగసంకల్పం. ఆ యజ్ఞంవలన ఉదంకునికి పగసాధింపువలన కలిగే తృప్తి మిగులుతుంది అయితే, ఆ యజ్ఞాన్ని తాను స్వయంగా చేయకుండా జనమేజయుడిచేత చేయించటంవలన ఉదంకుడి కథ ఒకవైపు ఉపాఖ్యానంగా మరొకవైపు కార్యకారణసంబంధంగల ఆఖ్యానంగా రాణిస్తున్నది. స్వీయప్రయోజనం సాధించుకొంటూనే

భారతకథా ప్రగతికి ఉదంకోపాఖ్యానం తోడ్పడింది. అంతేకాదు ఉదంకుని మాటలలో తక్షకుడు ప్రధానకథలోని దుర్యోధనుడుగా శ్రోతలచిత్తాలలో స్ఫురిస్తాడు. ఈ పద్యం అందుకు సాక్ష్యం:

"ప్రల్లదుఁడైన యొక్కకులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం
బెల్లను దూషితంబగుట యేమి యపూర్వము? గావునన్ మహీ
వల్లభ! తక్షకాధము నెపంబున సర్పములెల్ల నగ్నిలోఁ
గ్రెళ్ళఁగ సర్పయాగ మతిధీయుత! చేయుము విప్రసమ్మతిన్." **(ఆది. 1,125)**

సర్పయాగం భవిష్యత్తులో జరుగబోయే కురుక్షేత్ర యుద్ధాన్ని తలపిస్తున్నది. ఉదంకోపాఖ్యానం ప్రధానకథకు కారణకార్య సంబంధాన్ని, ప్రేరణప్రేరకసంబంధాన్ని కలిగిఉన్న శక్తిమంతమైన ఆఖ్యానకం.

లోకాలను దహింపచేసే విషాగ్నిని వెదజల్లే సర్పరాజులు ఏ కారణంవలన సవనాగ్నిలో పడి నశింపవలసివచ్చిందో చెప్పుమని శౌనకాదులు అడిగారు. దానికి సమాధానంగా సర్పకులానికే తల్లి అయిన కద్రువ తనకొడుకులకు శాపం పెట్టిన కథ చెప్పటం ప్రారంభించాడు సౌతి. కథా ప్రారంభంలో పోలికకోసం సౌతి ఈ విధంగా అన్నాడు - పూర్వం రురుడు చేసే సర్పఘాతాన్ని సహస్రపాదుడు మాన్పినట్లుగా జనమేజయుడు చేసే సర్పయాగాన్ని జరత్కారుతనయుడైన ఆస్తీకుడు మాన్పాడని చెప్పాడు. శ్రోతృజనాపేక్షవలన ఉపమాన ఉపమేయస్థానాల్లో ఉన్నవారి కథ లన్నీ వివరంగా చెప్పవలసివచ్చింది. అందువలన రురుని పూర్వీకుని కథగా భృగుని వృత్తాంతం, సర్పకులం మీద కక్షకట్టిన రురుని కథ, హింస ఉత్తమ బ్రాహ్మణస్వభావం కాదని బోధించి సహస్రపాదుడు రురుని సర్పహింసాప్రవృత్తిని మాన్పటం - అనేవి పూర్వవృత్తాంతకథనా లైన ఆఖ్యానకాలుగా అవతరించాయి.

కద్రూవినతల కథలు విడదీయలేని జంటవంటివి. అందువలన సర్పవృత్తాంతంతోపాటు సౌపర్ణోపాఖ్యానం, అనూరుని కథ ఆఖ్యానాలుగా చోటుచేసికొనవలసి వచ్చింది. అందులో గరుడుని వృత్తాంతం అఖ్యానకంలోని ఉపాఖ్యానం. అందులోని సముద్రమథనం, దేవదానవ యుద్ధకథ, శేషుని ఉదంతం అంతర్గాథలు.

ఆస్తీకుడి జనకు డైన జరత్కారుడి వృత్తాంతం పూర్వవృత్తాంతరూపమైన ఆఖ్యానకం. పరీక్షిత్తు శాపవృత్తాంతం ప్రధానకథకు కార్యకారణసంబంధంతో పోషకంగా నిలిచే ఆఖ్యానకం. దాదాపు అన్నిరకాల ఆఖ్యానకాలనూ, ఉపాఖ్యానాలనూ ప్రధానకథకు, వ్యంజకాలుగా పోషకాలుగా అనుసంధించే నేర్పు మొదటి రెండాశ్వాసాలలో ప్రదర్శితమయ్యేటట్లు రచించాడు నన్నయభట్టారకుడు.

వైశంపాయనుడు చెప్పిన కథలో ఆఖ్యానకాలనూ, ఉపాఖ్యానాలనూ ఈ విధంగా గుర్తించవచ్చును:-

1. పూర్వాపరసంబంధం చెప్పేవి :- కచదేవయాని కథ; అంగారపర్ణ వృత్తాంతం.
2. కార్యకారణ సంబంధాన్ని చెప్పేవి - ధృష్టద్యుమ్న ద్రౌపదుల జననవృత్తాంతాలూ, పంచేంద్రోపాఖ్యానం.
3. కర్మఫలసంబంధాన్ని చెప్పేవి - భీష్మజనన వృత్తాంతం, మాండవ్యోపాఖ్యానం, ఇంద్రసేన వృత్తాంతం, పంచతీర్థంలోని మొసళ్ళకథ.
4. పూర్వవృత్తాంత కథనాలు - ఉపరిచరవసువు చరిత్ర, మత్స్యగంధి వృత్తాంతం, వేదవ్యాస జననం, కృపద్రోణుల జన్మవృత్తాంతాలు.
5. ప్రధానకథాతాత్పర్య వ్యంజకాలు - దేవదానవాంశలతో భీష్మాదులు జన్మించినట్లు చెప్పిన ఉదంతం మొదలైనవి.

ఉపాఖ్యానాలు : దీర్ఘతముని వృత్తాంతం, వ్యుషితాశ్వుని వృత్తాంతం, వశిష్ఠుని వృత్తాంతం, సుందోపసుందుల కథ, శ్వేతకేతు వృత్తాంతం, మందపాలోపాఖ్యానం, ఏకలవ్యుని కథ.

అంతర్గాథలు : బకాసుర వృత్తాంతం, శక్తికల్మాషపాదుల కథ, ఔర్వుని కథ.

ఆదిపర్వకథలలో మహాపురుషు లెందరున్నా స్త్రీశక్తులే కథలను నడుపుతారు. యయాతి, దుష్యంతుడు, శంతనుడు, భీష్ముడు, పాండురాజు వంటి ప్రముఖులందరూ స్త్రీ ప్రాముఖ్యానికి తలలొగ్గినవారే. ఈ అంశాన్ని తిరుపతి వేంకటకవులు 'పాండవజననము' అనే నాటకంలో ఇట్లా అన్నారు:

"పేరు పూరుషులకుఁ దారసించునె కాని
కార్యనిర్వహణము కామినులది
వెన్నెలయొ జగంబు వెలయింపవలెఁ గాని
చంద్రుఁడేమి సేయు? జలజనయన!"

ఈ దృష్టితో గమనిస్తే ఈ పర్వంలో దేవయాని, శకుంతల, మత్స్యగంధి లేదా సత్యవతి, గంగ, అంబ, అంబాలిక, గాంధారి, కుంతి వంశోద్ధరణంలో నిర్వహించే కీలకమైన పాత్రల ప్రాధాన్యం స్పష్టమౌతుంది. వంశకర్తలైన మహాపురుషులు మాతృమూర్తులచేత దిద్దితీర్చబడిన వ్యక్తులుగా కనపడతారు. పాండవులు కుంతీవాక్యబద్ధులు. ఆ తరువాత ద్రౌపదీరాగబద్ధులు. అయినా, వారి పూర్వీకులతో పోల్చుకొంటే పాండవులే స్త్రీశక్తిని నియమించగలిగిన పౌరుషోపేతులు, వీరనాయకగుణ సమగ్రులు. ఈ పరిణామాన్ని చిత్రించటంలోకూడా ఆదిపర్వం భారతకథాబీజభూతంగా నిలిచింది.

పంచమాశ్వాసంలో పాండవులకథ మొదలౌతుంది. ఆ ఆశ్వాసం చివరికే భీమార్జునులు అజేయులై రాణిస్తారు. షష్ఠాశ్వాసంలో భీమపరాక్రమం రాక్షససంహారంతో రాణించి దుర్నిరీక్షంగా ప్రకాశిస్తుంది. సప్తమాశ్వాసంలో అర్జునుడు అద్భుతవీరుడుగా నిలిచి మత్స్యయంత్రాన్ని భేదించి ద్రౌపదిని పాండవపత్నిగా పొందగలుగుతాడు. అష్టమాశ్వాసంచివరకు నరనారాయణులమైత్రి ఫలించి, వారు దివ్యాస్త్రాయుధాలను సాధించి జగద్విఖ్యాతులై నిలుస్తారు. మహాభారతకల్పవృక్షం కృష్ణార్జునోత్తమనానాగుణకీర్తనార్థఫలంకదా! ఆ లక్షణం ఆదిపర్వంలోనే అంకురించింది!

మహాభారతం ఒక మహాకథ

"ఏయది హృద్య? మపూర్వం
బేయది? యెద్దాని వినిన నెఱుక సమగ్రం
బై యుండు? నఘనిబర్హణ
మేయది? యక్కథయ వినఁగ నిష్టము మాకున్!" **(ఆది. 1.30)**

సూతుడిని శౌనకాది మహామును లడిగిన ప్రశ్న యిది. ఎవరైనా, ఎప్పుడైనా, ఎక్కడైనా మంచికథ వినదలచుకొన్నవారు అడుగవలసిన ప్రశ్న యిది.

కథ హృద్యంగా ఉండాలి. అంటే - మనసును ఆకట్టుకొనేటట్లు ఉండాలి. అపూర్వంగా ఉండాలి. అంటే- అంతకుముందు చెప్పబడనిదై ఉండాలనీ, లేదా, 'ఇంతగొప్పకథ ఎన్నడూ వినలే' దని అనిపించేటట్లు ఉండాలనీ భావం. కథ

వింటే జ్ఞానం సమగ్రంగా కలగాలి. జ్ఞానమంటే - ధర్మ, అర్థ, కామ, మోక్షాలనే చతుర్విధ పురుషార్థాలను సాధించి జీవితాన్ని సార్థకం చేసికొనటానికి తగిన తెలివిని కలిగిఉండటం. జీవిత లక్ష్యాన్ని సాధించగలిగే సమగ్రజీవనధర్మపరిజ్ఞానమే ఎఱుక సమగ్రమై ఉండే కథాపరిజ్ఞానం. కథ పాపాన్ని తొలగించాలి. అంటే కథ విన్నతరువాత శ్రోతమనసులో ఒక ఉత్తమ పరిణామం రావాలి. జీవితంలో అధర్మప్రవృత్తిని తొలగించుకోగలిగే ఒక సంస్కారం ఏర్పడాలి. తనను తాను ఉద్ధరించుకొనే ఆత్మధర్మం పుణ్యం. దానికి విరుద్ధమైనది పాపం. పాపాన్ని ప్రక్షాళనం చేసికొనే ప్రజ్ఞను కథ శ్రోతకు, పఠితకు ప్రసాదించాలి. అది కథాతత్త్వం. ఈ లక్షణాలన్నీ ఉన్నకథ మహాభారతమని సూతమహర్షి పేర్కొన్నాడు.

'తింటే గారెలు తినాలి. వింటే భారతం వినాలి' అని తెలుగుసామెత. మానవులలో ఎన్నిరకాల ప్రవృత్తు లుంటాయో అన్నిటికీ, జీవితంలో ఎదురయ్యే సమస్యలకూ, ధర్మసంఘర్షణలకూ భారతం నిలువుటద్దం పట్టుతుంది. అందువలన అది హృద్యం. అపూర్వవ్యక్తుల, అపూర్వసన్నివేశాల అపూర్వసంగమం మహాభారతేతివృత్తం. శ్రీకృష్ణునివంటి దివ్యాదివ్యులూ, వ్యాసునివంటి మహాజ్ఞానులూ, భీష్మునివంటి ధర్మవ్రతులూ, కర్ణునివంటి త్యాగధనులూ, అభిమన్యునివంటి సాహసవీరులూ, పాండవులవంటి పరిణతప్రవృత్తులూ, సంసారయజ్ఞసంరక్షులవంటి మహిళామూర్తులూ కలిసి, ఆదర్శానికీ ఆచరణకూ మధ్య అన్వయాలను అందించే అపూర్వకథాప్రపంచం భారతం. పాండవుల సమగ్రజీవితం చిత్రింపబడిన భారతం పురుషార్థసాధన విజ్ఞానసర్వస్వం. అందువలన భారతం జీవనధర్మవేదం. అది వింటే ఎఱుక సమగ్రం కావటంలో అనుమానం లేదు. భారతం పుణ్యకథ. కథ వింటే పుణ్యం కలుగుతుందని అనిపించేది పుణ్యకథ. పుణ్యకథలకు ఫలశ్రుతి చెప్పటం పురాణసంప్రదాయం. భారతం వింటే ఎటువంటి ఫలం కలుగుతుందో పెక్కుచోట్ల ఈ గ్రంథంలోనే చెప్పబడింది. మచ్చుకు. ఆది - 1.34 పద్యాన్ని గ్రహించవచ్చును.

మహాభారతాఖ్యానం చదివితే పుణ్యం కలుగుతుందని చెప్పటమే కాకుండా ఇందులో కొన్ని ఆఖ్యానకాలూ, ఉపాఖ్యానాలూకూడా పుణ్యకథలని బోధపడేట్లు వాటికి ఫలశ్రుతులను ప్రత్యేకంగా చెప్పటం భారతకథాకథనవిశేషం. ఆదిపర్వంలో అటువంటివి- సౌపర్ణోపాఖ్యానం (ఫలశ్రుతి 2-122); ఆస్తీకుని చరితము (ఫలశ్రుతి 2-234, 235). ఇవి వట్టికథలు కావు. వేదార్థబృంహితాలైన ఆఖ్యానకాలు. సుపర్ణుడు మంత్రాధి దేవత. ఆస్తీకుడు హింసలేని యజ్ఞకర్మను బోధించే మంత్రద్రష్ట, సర్గప్రతిసర్గాదుల తత్త్వం చెప్పే ఆఖ్యాయిక సమస్తభూత సంభవకథ. ఫలశ్రుతి (3.72) కల పుణ్యాఖ్యానక మిది. సురాసురులు సముద్రమథనం చేసి సాధించిన అమృతాన్ని పురుషయత్నంతో గరుడుడు సాధించాడు. అమృతాన్ని పంచిన విష్ణువుకు వాహనమైనాడు. అమృతం త్రాగకుండానే దాని మహిమలను అలౌల్య (అనాసక్తయోగ) మనే గుణంతో సాధించిన మహితాత్ముడు. అమృతత్వమంటే 'అనాసక్తియోగం' 'స్వేచ్ఛ' (జీవన్ముక్తి) అని గరుడుడూ, 'అహింస' అని ఆస్తీకుడూ బోధించిన ఆఖ్యానకా లవి. పుణ్యకథల పేటిక, పుణ్యకథావాటిక మహాభారతం! అది ఆమూలాగ్రం అద్భుతం! తిక్కన కథను ముగిస్తూ అన్నమాటలు ఇందుకు నిదర్శనం.

"అతఁ డింతటిది మహాభా
రతంబ! యను నిశ్చయము దిరంబుగ మతి సం
గత మగుడు నమ్మహాత్ముల
కతివిశదము గాఁగ నిమ్మహాకథ చెప్పెన్!" **(స్వర్గా.1.78)**

ఇంతటిదా మహాభారతకథ! అని ఆశ్చర్యం కలిగించే మహాకథ ఈ పంచమవేదం!

నన్నయకవితావైభవం

"సారమతిం గవీంద్రులు ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తి లో
నారసి మేలునా, నితరు లక్షరరమ్యత నాదరింప, నా
నారుచిరార్థసూక్తినిధి నన్నయభట్టు తెనుంగునన్ మహా
భారతసంహితారచనబంధురుఁ డయ్యె జగద్ధితంబుగన్". **(ఆది. 1.26.)**

నన్నయ కవిత్వంలో సారమతులైన మహాకవులు బాగా బుద్ధితో భావనచేసి మెచ్చుకొనే గుణం ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి. అంటే ప్రసన్నమైన కథతో కూడుకొన్న అర్థాల (వాచ్య లక్ష్య వ్యంగ్యార్థాల) సంయోజనం. ప్రసన్న మైన కథ అంటే పఠితమనస్సుకు ప్రత్యక్షమైనట్లు అనుభూతి నందించే కథ. దానిని ప్రసిద్ధార్థ పదప్రయోగంవలన కలిగే ప్రసాదగుణంవలన నన్నయ కల్పిస్తాడు. అటువంటి కథను చెప్పాలంటే వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యార్థాలను గుణవ్యంజకంగా సంయోజనం చేయాలి. ఎక్కడ కథార్థాలను వాచ్యం చేయాలో, ఎక్కడ లక్ష్యార్థంలో, ఎక్కడ వ్యంగ్యార్థంలో చెప్పాలో ఆ శిల్పమర్మాలను తెలియాలి. తెలిసి చేసిన అర్థసంయోజనంలోని ప్రౌఢిమను లోనారయటంవలన కథ మనసుకు ప్రసన్నమై ప్రత్యక్షమౌతుంది. అర్థశక్తి తెలిసినవారే దానిని అనుభవించగలరు. మహాకవులు ఆ గుణాన్ని భావనామయంగా దర్శించి అనుభవించి ప్రశంసిస్తారు.

'ప్రసన్నకథాకవితార్థయుక్తి' అని మరొక పాఠం ఉంది. అంటే ప్రసన్నమైన కథయొక్క, కవితయొక్క అర్థసంయోజనమని భావం. లేదా, ప్రసాదగుణంతో కూడిన కథాకవిత్వంలోని వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యార్థాల సంయోజనం అనికూడా చెప్పవచ్చును. నన్నయ కథాకథన కవిత్వపద్ధతిని అభిమానించేవాడు. కథాసన్నివేశానికి తగిన కవితాశైలిని ప్రదర్శించేవాడనీ చెప్పవచ్చును. లేదా కథను ప్రసన్నంచేయటానికి కథనశిల్పంలో వ్యంగ్యాద్యర్థాలను సంయోజనంచేసి ప్రయోగిస్తాడనీ చెప్పవచ్చును. ఏమైనా ఇదికూడా సారమతు లైన కవితాశిల్పమర్మజ్ఞులకే ప్రసన్నం కాగల కవితాలక్షణం.

రెండవది సామాన్యులను ఆకర్షించేది. అది అక్షర రమ్యత. ఈ సమాసానికి 'అక్షరాలను రసభావవ్యంజకంగా ప్రయోగించటంవలన కలిగే సౌందర్యం - లేదా - ఆస్వాదయోగ్యత' అని కానీ, క్షరంకాని రచనాసౌందర్యం, తనివితీరని ఆస్వాదమాధుర్యం అనికానీ చెప్పవచ్చును. మొదటి అర్థం కావ్యశయ్యకు సంబంధించింది. రెండవది పద్యరచనా సౌందర్యానికి సంబంధించింది. మొత్తానికి అక్షరరమ్యతవలన రచనకు శ్రవణానందం కలిగించే గుణం అలవడుతుంది. అర్థం తెలియకపోయినా పద్యరచనలోని నాదమాధుర్యాన్ని సామాన్యులుకూడా తరుగని ఆసక్తితో ఆనందిస్తారు. నన్నయ కవిత్వాన్ని సామాన్యులచేత చదివింపచేసేదీ, వినిపింపచేసేదీ అయిన ధారామాధుర్యగుణం అక్షరరమ్యత.

నన్నయభట్టుకవిత్వంలో పండితపామరుల కందరికీ నచ్చేదీ, ఆయనవాక్కుకు సహజమైనదీ అయిన లక్షణం 'నానారుచిరార్థసూక్తినిధిత్వం'. అనేకరకాలైన ఉచితాలైన, కాంతిమంతాలైన అర్థాలను అందించగలిగే సూక్తులకు నన్నయ నిధివంటివాడు. సూక్తు లంటే సుభాషితాలనికానీ, అంద మైన కవితాభివ్యక్తులనికానీ పేర్కొనవచ్చును. ఈరెండూ కలిసినవీ కావచ్చును. ఇది కలకాలం జనుల నాల్కలపై కవిత్వాన్ని నిలపగలిగే లక్షణం.

సుభాషితాలైన సూక్తులు నానావిధాలైన అర్థాలను - అంటే వివిధ ప్రయోజనాలను - సాధిస్తాయి. లోకనీతిని, రాజనీతిని, ఆధ్యాత్మిక ప్రబోధాలను, ధర్మప్రబోధాలను, లోకజ్ఞతా విశిష్టాలైన అనుభవాలను సూక్తులు ప్రదర్శిస్తూ ఉంటాయి. నన్నయకవితలో ఇటువంటివి కోకొల్లలు. మచ్చుకు ఒక్కటి -

"నిండుమనంబు నవ్యనవనీత సమానము, పల్కు దారుణా
ఖండలశస్త్రతుల్యము జగన్నుత విప్రులయందు, నిక్క మీ
రెండును రాజులందు విపరీతము, గావున విప్రుఁ డోపు నో
పం డతిశాంతుఁడయ్యు నరపాలుఁడు శాపము గ్రమ్మరింపఁగన్." **(ఆది. 1.100)**

బ్రాహ్మణక్షత్రియుల స్వభావాన్ని గురించి చెప్పిన ఈపద్యం తెలుగునాట లౌకికప్రసంగాలలో లోకోక్తిగా వాడుకోవటం ఇప్పటికీ ఉన్నది. నన్నయకవిత ప్రజల పలుకుబడిలో సూక్తిసుధామాధుర్యంతో జీవిస్తుంది అనటానికి ఇది సాక్ష్యం.

"సూక్తియనగా రుచిరమైన చమత్కారయుక్తమైన కూర్పు. ఈ చమత్కారము ఒక్కొక్కపదమునందు, పదబంధమునందు, సమాసమునందు, కారకమునందు, వాక్యమునందు బహుభంగుల చూడవచ్చు" నని ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు భావించారు. ఇవన్నీ అందమైన కవితాభివ్యక్తుల జాడలు.

నన్నయ ప్రధానంగా గుణవాది. శబ్దగుణ సంయోజన శిల్పంతో కవితలో సౌందర్యాన్నీ, ఆస్వాదనీయతనూ కల్పించటంలో ఆయన సిద్ధహస్తుడు. గుణవ్యంజకాలైన స్వరాలనూ, అక్షరాలనూ రచనలో కూర్చి రమ్యతను కల్పించటం ఆయన పద్యరచనా శిల్పం. నన్నయకు శబ్దగుణ మంటే ఇష్టం. రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దాన్ని ఎన్నుకొని దానిని అక్షరసుందరంగా ఆవిష్కరిస్తాడు నన్నయ. ఉదంకోపాఖ్యానంలో చేసిన నాగస్తుతి ఇందుకు ఉదాత్తమైన ఉదాహరణ -

"బహువనపాదపాబ్ధి కులపర్వతపూర్ణ సరస్సరస్వతీ
సహిత మహామహీభర మజస్ర సహస్ర ఫణాళిఁ దాల్చి దు
స్సహతరమూర్తికిన్ జలధిశాయికిఁ బాయక శయ్య యైన య
య్యహిపతి దుష్కృతాంతకుఁ డనంతుఁడు మాకుఁ బ్రసన్నుఁ డయ్యెడున్." **(ఆది. 1-104)**

విభావ స్వభావ వ్యంజక మైన శబ్దగుణం, అక్షరరమ్యత ఇందులోని రచనాసౌందర్య రహస్యం. బంధౌజ్జ్వల్య మనే కాంతిగుణం ఈ రచనలోని ప్రాణచైతన్యం. 'మహామహీభరా'న్ని మొదటి పాదంలోని అక్షరసంవిధానంతో భావ్యమానం చేశాడు. భూభారాన్ని మోస్తున్న ఆదిశేషుని శ్రమను సూచించే 'సహస్రఫణాళి' బుసలను ఊష్మాక్షరాలతో వ్యంజింపచేశాడు. పద్యరచనలో ఓజస్సునుండి క్రమంగా ప్రసాదానికి పరిణమించిన రచన అనంతుడు ఆగ్రహం వీడి ప్రసన్నత భజించాలన్న ఉదంకుని కామనకు అనువుగా అమరింది. XiViii

బంధంలోని వికటత్వమనే ఉదారతాగుణాన్ని అక్షరసౌందర్యంతో నన్నయ మేళవించే మెలకువ అనన్యసామాన్యం.

"వివిధోత్తుంగ తరంగ ఘట్టిత చలద్వేలావనైలావలీ
లవలీలుంగ లవంగ సంగత లతాలాస్యంబు లీక్షించుచున్
ధవళాక్షుల్ సని కాంచి రంత నెదురం దత్తీరదేశంబునం
దవదాతాంబుజ ఫేనపుంజనిభు నయ్యశ్వోత్తమున్ దవ్వులన్." **(ఆది. 2.29)**

పద్యపూర్వార్ధంలో రమణీయమైన లతావనాల పారవశ్యం కలిగించే సౌందర్యం-పద్యం చివరిపాదంలో తెల్లగా అబ్బురపాటు కలిగించే అశ్వసాక్షాత్కారం. మధ్య ధవళాక్షులు కళ్ళప్పగించి చూస్తున్న దృశ్యం నాదమాధుర్యంతో స్వరదర్శనంతోపాటు స్వరూపదర్శనంకూడా చేయించాడు నన్నయభట్టారకుడు.

గుణప్రధానమైన రచనలో ఒక వైలక్షణ్యం గోచరిస్తుంది. అది రీతిని పోషిస్తే రచనలోని గతిగాంభీర్యానికి ప్రాధాన్యం ఏర్పడుతుంది. వృత్తులను రూపొందిస్తే సాక్షాత్ రసస్ఫూర్తికి దోహదకారి అవుతుంది. నన్నయ గుణాలతో రీతుల కంటె వృత్తుల నెక్కువగా వ్యక్తీకరిస్తాడు.

"దాని శరీరసౌరభము దాని విలోలవిలోకనంబులున్
దాని మనోహరాకృతియు దాని శుచిస్మితవక్త్రకాంతియున్
దాని విలాసముం గడుముదంబునఁ జూచి మనోజబాణసం
తానహతాత్ముఁ డై నృపతి దానికి నిట్లనియెం బ్రియంబునన్". **(ఆది. 4.172)**

ఇందులోని సమతాగుణం మాధుర్యగుణం సత్యవతీపాత్రగత మైన సమవిభక్త శరీర స్వరూప సౌందర్యాన్నీ శృంగార రసవృత్తులనూ వ్యక్తీకరిస్తూ ఉండటం సహృదయహృదయైకవేద్యం.

"చందనతమాలతరులందు నగరుద్రుమములందుఁ గదళీవనములందు లవలీమా
కంద తరుషండములయందు ననిమీల దరవిందసరసీవనములందు వనరాజీ
కందళిత పుష్పమకరంద రసముం దగులుచుం దనువు సౌరభము నొంది జనచిత్తా
నందముగఁ బ్రోషితుల డెందము లలందురఁగ మందమలయానిల మమందగతి వీచెన్." **(ఆది. 5.139)**

మలయానిలవర్ణనం చేసిన నన్నయ సౌకుమార్యమనే శబ్ద గుణాన్ని ప్రసాదంతో మిళితం చేసి ప్రయోగించాడు కాని, దాన్ని అలంకృతం చేసి గాఢతరం చేయలేదు. ఈపద్యంలో శబ్దాలంకారం ఉన్నట్లు భాసించినా, రచన అలంకార ప్రధానం కాదు. అది వస్తుతత్త్వ వ్యంజకం. మలయానిల స్వభావాన్ని గుణవద్రచనం చేత ధ్వనింపచేయటంవలన నన్నయ కవిత్వంలో గుణమే వస్తువును వ్యంజింపచేసే విశిష్టకవితాగుణ మని తీర్పుచెప్పిన ట్లైనది. నన్నయ వస్తువునూ, పాత్రల స్వరూప స్వభావాలనూ, అభినయాలనూ, రసభావాలనూ గుణవ్యంజకాలుగా చేసి మెప్పించే కవితాశిల్పాన్ని ఆంధ్రభారతికి సహజాలంకారంవలె సమకూర్చాడు.

'ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తి' అనే కవితాలక్షణాన్ని దర్శింపగలిగిన నన్నయ తప్పక ధ్వనిసంప్రదాయానికీ, అందులోనూ వస్తుధ్వని పార్శ్వానికీ చెంది ఉంటాడు. ఆయన రచనలో అడుగడుగునా కనబడే ఈస్వభావానికి ఎన్నైనా ఉదాహరణ లివ్వవచ్చును. కాని రెండుమూడు మాత్రం.

నన్నయ రచనలో పరిత ఒక కథను ప్రమాణంగా తీసికొని పరిశీలించాలి: ఆఖ్యానకమైనా, ఉపాఖ్యానమైనా వాటికి తగిన కావ్యకథాశిల్పంతో లఘుకావ్యాలుగా రాణిస్తూ ఉంటాయి. ఉదాహరణకు ముందుగా ఉదంకోపాఖ్యానాన్ని గ్రహిద్దాం.

ఉదంకుని కథలో రెండు భాగా లున్నాయి. మొదటిది - గురుపత్నికి పౌష్యపత్నికుండలాలను తెచ్చియిచ్చినకథ. అందులోనే అతడు తక్షకుని అపకారానికి గురిఅయినాడు. రెండవది - అతడు జనమేజయునిచేత సర్పయాగాన్ని మొదలు పెట్టించిన కథ. అందులో తక్షకునిపై ప్రతీకారం తీర్చుకొనటానికి ప్రయత్నించాడు. ఈ రెండుభాగాలూ రెండుకార్యాలతో కూడిఉండటంచేత కథలజంటగా కనిపిస్తాయి. ఒక్కొక్కదానిలో దానికి తగిన కావ్యశిల్పనిర్వహణం స్వయంసమగ్రంగా ఉన్నది. అందువలన మచ్చుకు మొదటికథను పరిశీలిద్దాం.

కథలో వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యార్థాల సంయోజనం సహజంగా శక్తిమంతంగా ముప్పేటగా సాగింది. కథలో వాచ్యంగా చెప్పబడుతున్న అంశాలు ఒకపేట. ప్రతీకలతో చెప్పబడిన అంశాలు లక్ష్యార్థాలవంటివి అవి ఒకపేట. వాచ్యమైన అర్థాల నాధారంగా చేసికొని ప్రతీయమాన మయ్యే వ్యంగ్యార్థాలు మూడవపేట. కథారంభంలోనే పైలశిష్యుడైన ఉదంకుడు పంకజసన్నిభుడనీ, అఘపంకక్షాళన మహాతపస్సలిలుడనీ, అనాతంకమతి అనీ, అపరిమిత నిష్ఠాపరుడనీ, అణిమాది అష్టసిద్ధులు కలవాడనీ వర్ణించాడు నన్నయ. కథానాయకుడి గుణాలన్నీ ఒకచోట చెప్పటంవలన కథ వాచ్యమై పలచబడిపోయినట్లు పైకి అనిపించవచ్చును. కాని, కథామర్మజ్ఞులు అవన్నీ కథలో ఎలా వినియోగపడతాయో పర్యాలోచిస్తారు. ఉదాహరణకు తక్షకుడు బిలంద్వారా పాతాళానికి వెళ్లాడు. ఉదంకుడు కూడా ఆ బిలంలో ప్రవేశించి పాతాళానికి చేరాడు. అయితే, అక్కడ ఉదంకుడు లఘురూపాన్ని ధరించి బిలంలో దూరాడని నన్నయ వివరించడు. అణిమాదిసిద్ధులుండటం చేత ఆ పనిచేయగలిగాడని లోనారసి గమనిస్తే కథ ప్రసన్నమౌతుంది. అట్లాగే మిగతా విశేషణాలన్నీ కథలో జరిగే సన్నివేశాలకు శిల్పపరమైన అన్వయసూత్రాలుగా తోడ్పడతాయి. ఇదంతా కథను ప్రసన్నంచేసే ప్రక్రియలో వాచ్యార్థాలను పూర్వాపరసమన్వయ సంకేతాలుగా నిబంధించే కథాకథనశిల్పం.

కథలో తారసిల్లే - మహోక్షాన్నెక్కి వచ్చిన దివ్యపురుషుడు, వృషభగోమయం, సితాసితతంతుసంతాన పటాన్ని అల్లే ఇద్దరు స్త్రీలు, ద్వాదశారచక్రాన్ని త్రిప్పే ఆరుగురు కుమారులు, అతిప్రమాణతురంగాన్ని ఎక్కిన దివ్యపురుషుడు - వీరందరూ కథను సాగిస్తారు కాని, వారెవరో చివరకు గురువు వివరించేంతవరకు ఉదంకుడితోపాటు పఠితకూ తెలియదు. వాచ్యార్థానుపపత్తి ఏర్పడినప్పుడు అనువైన లక్ష్యార్థాన్ని చెప్పుకొన్నట్లుగానే కథలో తమ రహస్యాన్ని బయటపెట్టక చివరివరకూ ఉత్కంఠనూ, ప్రతీకాత్మకతనూ పోషించే ఈ పాత్రల కథ లక్ష్యార్థసంయోజన శిల్పాన్ని వెలారుస్తున్నది. ప్రతీకాత్మకతలో అర్థం తెలిసేంతవరకు ఉత్కంఠ; తెలిస్తే ప్రసన్నత!

ఉదంకుని కథలో ఇంద్రుడు అమృతాన్ని అతనిచేత ఎందుకు తినిపించాడు? పర్జన్యదేవుని సాక్షాత్కారం ఎందుకు కలిగింది? అగ్ని ఎందుకు సహాయం చేశాడు? పౌష్యునిభార్య పవిత్రులకు మాత్రమే కనపడట మంటే ఏమిటి? అన్నింటినీ మించి అసలు ఆ కుండలా లంటే ఏమిటి? మొదలైన అంశాలు వాచ్యార్థాలనుండి ప్రతీయమాన మయ్యే వ్యంగ్యార్థాలవలననే తెలుస్తాయి. అంతదాకా ఎందుకు? ఉదంకునిలో ఒక క్రోధమూర్తి ఉన్నాడన్న సంగతి పౌష్యునికి అతడు శాపమిచ్చినప్పుడు మాత్రమే బయటపడుతుంది. నివురుగప్పిన నిప్పువలె ఉన్న అతని క్రోధం సర్పయాగానికి బీజమని లోనారసి చూస్తే తప్ప గోచరించదు. ఈవిధంగా పరిశీలిస్తే నన్నయ ఉపాఖ్యానాలు నిస్తులమైన వస్తుధ్వనికి కౌస్తుభరత్నాలు!

ఉపాఖ్యానాలనేకాక ఆఖ్యానకాలను కూడ స్వయంసమగ్ర మైన కావ్యాలవలె తీర్చిదిద్దటం నన్నయ కథాకథనశిల్పంలో ఒక లక్షణం. అటువంటి వాటిల్లో ఉత్తమమైనది శకుంతలాదుష్యంతుల కథ. భరతవంశకర్తకు కారకులైన దంపతులు వారు కావటంచేత ఆ కథను సర్వాంగసుందరంగా మలచాడు నన్నయ. అందులో ప్రతి అంశమూ ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తికి రమణీయోదాహరణమే కాగలదు. మచ్చుకు ఒకటి రెండు -

1. మూలంలో లేని కొన్ని కల్పనలకు తెలుగులో క్రొత్తగా చేసి, కథకు ప్రసన్నతను కలిగించటంతోపాటు, వ్యంగ్యార్థసంయోజనంతో వస్తుధ్వనిని నన్నయ సాధించాడు.

(అ) దుష్యంతుడు కణ్వాశ్రమంలో శకుంతలను చూచినప్పుడు అమూలకమైన ఈక్రింది కల్పనను కాళిదాసుని అభిజ్ఞానశాకుంతల నాటకం ఆధారంగా గ్రహించి పొందుపరిచాడు నన్నయ. ''అసంశయం క్షత్త్ర పరిగ్రహక్షమా - యదార్య

మస్యా మభిలాషి మే మనః'' - అన్న కాళిదాసు శ్లోక తాత్పర్యాన్ని గ్రహించి ''ఇది మునికన్య యేని మఱి యేలొకొ యీలలితాంగి యందు నా, హృదయము తద్దయుం దవిలె ; నిప్పలు కింకను నమ్మనేరనయ్యెద'' (4.30) అని దుష్యంతునిచేత అనిపించాడు. ఆతరువాత ''భవహృదయ సాభిలాషం సంప్రతి సందేహనిర్ణయో జాతః'' అనే శ్లోకభావాన్ని ''ఇది మునినాథకన్యయని యెంతయు నిస్పృహవృత్తి నున్న'' (4.51) అనే పద్యంలో నిబంధించాడు. నన్నయ ఈ కల్పనలవలన కథ ప్రసన్నమయ్యే వ్యంగ్యార్థ సంయోజనం సాధించాడు. ఎట్లాగంటే - దుష్యంతుడు శకుంతలను గాంధర్వవిధిని వివాహమాడి, హస్తినాపురికి వెళ్ళి, ఆమెను అంతఃపురానికి పిలిపించుకోలేదు. పుత్రుడు పుట్టితే అతనికి యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకం చేస్తానని మాట యిచ్చి దానిని స్మరించలేదు. నిండుకొలువులో శకుంతలను, భరతుడిని, భార్యాపుత్రులుగా గుర్తించలేదు. దానికి లోకాపవాదభీతిని హేతువుగా చూపించాడు తరువాత. ఆ ప్రవర్తనవలన దుష్యంతుడు ఉదాత్తు డనిపించుకోడు. పైపెచ్చు కపటిగా, కఠినుడుగా, అసత్యవాదిగా గోచరిస్తాడు. కాని, చివరకు ఆకాశవాణి నిర్దేశం ప్రకారం నిజాన్ని అంగీకరించాడు. ఆ హఠాత్ పరిణామానికి తగిన చిత్తసంస్కారం అతనిలో ఉన్నట్లు మూలకథలో ఎటువంటి సూచనా లేదు. నన్నయ దానిని కల్పించి, భావికథార్థవ్యంజకమైన కల్పనతో కథను ప్రసన్నం చేశాడు.

దుష్యంతుడు కణ్వమహర్షియొక్క తపోవనంలోకి పోయే ముందు ఖాండవవనాన్ని తలపించే సుందరవనాన్ని చూచాడు. అందులో సంతోషంగా ప్రవేశించాడు. అప్పుడు అక్కడి లతాలలనలు కుసుమాక్షతలను రాజుమీద చల్లినట్లూ, తుమ్మెదనాదాలే ఆశీస్సులుగా వినపడ్డట్లూ సన్నివేశాన్ని నన్నయ చిత్రించాడు. (4.17). ఈ రూపకాలంకార వర్ణనం దుష్యంతునికి త్వరలో జరుగబోయే గాంధర్వ వివాహాన్ని ధ్వనింపజేస్తున్నది.

కణ్వమహర్షి తపోవనవర్ణనం (4.23) వస్తుధ్వనికి చక్కని ఉదాహరణం. మునిశక్తివలన సహజవిరోధిజంతువులు సైతం తమవైరవృత్తిని మాని స్నేహంతో కలిసి జీవిస్తున్న ప్రకృతిని దుష్యంతుడు చూచి ఆశ్చర్యపోయాడు. ప్రకృతిమీద పురుషుని ప్రభావాన్ని వర్ణించే అపూర్వవర్ణన మది. శకుంతలాదుష్యంతుల గాంధర్వవివాహం విరుద్ధప్రవృత్తుల విశిష్ట స్నేహమే. అయినా, అక్కడి శాంతియే ఫలించింది. కణ్వమహర్షి వ్యక్తిత్వాన్ని ఆశ్రమవర్ణనం వ్యంగ్యంగా ప్రసన్నం చేసింది. దుష్యంతుని వర్తనానికి ముని కోపించడు. ప్రాణంగా పెంచిన తండ్రియొక్క అనుమతి లేకుండా స్వయంనిర్ణయంతో వివాహం చేసికొన్న శకుంతలను, ఆమె చేసినపని ధర్మవిరుద్ధం కాదని భావించి, మందలించడు. పైపెచ్చు, ఆమె గర్భంలో పెరుగుతున్న భరతుడు దుష్యంతునివలె కాకుండా వంశకర్త కాదగినవానిగా పెంచి, పెద్దచేసి, విద్యాబుద్ధులు నేర్పించాడు. నిశ్శబ్దంగా భావిభారతచక్రవర్తికి తగిన వ్యక్తిత్వాన్ని నిర్మించి యువరాజు కాదగిన వయసులో భరతుడిని శకుంతలవెంట హస్తినాపురానికి పంపాడు. కణ్వుని శాంతప్రవృత్తియే శకుంతలోపాఖ్యానంలోని ఆత్మశక్తి. దానిని నన్నయ ప్రసన్నం చేశాడు వ్యంగ్యార్థభరితమైన తపోవనవర్ణనంతో. ఇది నన్నయ సాధించిన అమూలకమైన మహాశిల్పం.

ఇటువంటివి ఎన్నెన్నో, మరికొన్నింటిని భావిపర్వపీఠికలలో సమీక్షించటం జరుగుతుంది.

నన్నయపద్యం ధారామధురంగా సాగుతుంది. పద్యం మొదలుపెట్టిన దగ్గరినుండి ముగిసేంతవరకూ సెలయేరువలె ప్రవహించినట్లుంటుంది. వింటే ముందుగా శ్రవణానందం కలిగిస్తుంది శబ్దసౌందర్యంతో. ఆలోచించినకొద్దీ ఆలోచనామృతం అందజేస్తుంది అర్థగాంభీర్యంతో. తత్సమపదభూయిష్ఠమైనా తెలుగుదనం రచనలో తొణికిసలాడుతూ ఉంటుంది. తెలుగువారు అందమైన ఆకారాన్నీ, అమందమైన భావావేశాన్నీ గౌరవిస్తారు. వారిచిత్తవృత్తికి అద్దంపట్టేది నన్నయపద్యశైలి. కృతిపతిప్రశంస చేసే మొదటి తెలుగు పద్యం నన్నయశైలికి అక్షరావతారం!

"రాజకులైకభూషణుఁడు, రాజమనోహరుఁ, డన్యరాజ తే
జోజయశాలిశౌర్యుఁడు, విశుద్ధయశశ్శరదిందుచంద్రికా
రాజితసర్వలోకుఁ, డపరాజితభూరిభుజాకృపాణధా
రాజలశాంతశాత్రవపరాగుఁడు రాజమహేంద్రుఁ డున్నతిన్". **(ఆది. 1.3)**

ఓజస్సులో ప్రసాదం కలిపితే వచ్చే ఒక మధురమైన శైలి ఇది. ఉదాత్తవర్ణనలో నన్నయ కలం ఈరీతిగా లాస్యంచేస్తుంది. ప్రసాదం సర్వగుణ సమర్థనీయమనీ, అక్షరరమ్యత దాని సహజగుణమనీ, ధారామాధుర్యంతో కూడిన ఈవర్ణనంలో రాజరాజుకూ, ధర్మరాజుకూ సమానధర్మం పాటింపబడిందనీ గ్రహిస్తే నన్నయ కవితాలక్షణాలు మూడింటికీ ముచ్చటైన ఉదాహరణంగా దీనిని గుర్తించవచ్చును! నన్నయపద్యాలలో ఎన్నో భద్రగజాలు నడుస్తాయని ప్రసిద్ధి. అందుకే నన్నయనే భద్రగజంగా కీర్తించాడు ఎఱ్ఱన.

ఉ. "ఉన్నతగోత్రసంభవము, నూర్జితసత్త్వము, భద్రజాతి సం
పన్నము, నుద్ధతాన్యపరిభావిమదోత్కటమున్, నరేంద్రపూ
జోన్నయనోచితంబు నయి చొప్పడు నన్నయభట్ట కుంజరం
బెన్న నిరంకుశోక్తిగతి నెందును గ్రాలుటఁ బ్రస్తుతించెదన్." **(హరివంశము 1.6)**

కవిత్రయభారతం - వ్యాఖ్యానం

ఆంధ్రమహాభారతానికి ఆమూలాగ్రం వ్యాఖ్య ఇంతవరకు వెలువడలేదు. కొన్ని పర్వాలకు, కొన్ని ఆశ్వాసాలకు ఎడనెడ గచ్ఛత్ వ్యాఖ్యలు, సరళవ్యాఖ్యలు వచ్చాయి కాని ఒక సమగ్రతను సాక్షాత్కరింపచేసే వ్యాఖ్యానం రాలేదు. ఆ లోపాన్ని తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తీర్చి అటు ధర్మప్రచారానికీ, ఇటు సాహిత్య ప్రసారానికీ ఎనలేని సేవచేస్తున్నారు. కవిత్రయభారతం తెలుగులోకి అవతరించి దాదాపు వేయేళ్ళు (దాదాపు 950 సం॥) అవుతున్న తరుణంలో ఈ సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడటం ఆంధ్రులు చేసికొన్న అదృష్టం. ఈ వాఙ్మయ యజ్ఞంలో కర్తలైన టి.టి.డి.బోర్డు ఛైర్మన్, ఎగ్జిక్యూటివ్ ఆఫీసర్ మొదలైన అధికారులూ, సంపాదకులూ వ్యాఖ్యాతలుగా పాల్గొన్న విద్వన్మణులూ, ప్రోత్సాహకులుగా కృషిచేసినవారూ ధన్యులు. వారికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమస్సులు. కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు సలహామండలి సభ్యులకూ, సంపాదకమండలి సభ్యులకూ, ఈ ప్రచురణ విషయంలో విశేష శ్రద్ధ తీసికొన్న తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం సంపాదకులకూ, కంట్రోలర్ ఆఫ్ పబ్లికేషన్స్ గారికీ, సహాయకులైన వారి సిబ్బందికీ నా ధన్యవాదాలు.

విద్వద్వరేణ్యులైన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు ఆదిపర్వంలోని మొదటి మూడు ఆశ్వాసాలకు వ్యాఖ్యను సరళ గ్రాంథికభాషలో రచించారు. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి నిర్ణయం ప్రకారం వారివ్యాఖ్యను శిష్టవ్యావహారికంలోకి పరివర్తనం చేయటం జరిగింది. నాలుగవ ఆశ్వాసానికి ప్రధానసంపాదకులే శిష్టవ్యావహారికంలో వ్యాఖ్యను సమకూర్చారు. డా॥ అప్పజోడువేంకటసుబ్బయ్యగారు తొలుత తాము సరళ గ్రాంథికభాషలో రచించిన ఆదిపర్వం 5,6,7,8 ఆశ్వాసాల వ్యాఖ్యను సంపాదకమండలి సలహాననుసరించి వారే శిష్టవ్యావహారికంలోనికి పరివర్తనంచేసి ఇచ్చారు. శిష్టవ్యావహారికశైలిలో పాటించవలసిన మార్గదర్శక సూత్రాలను సంపాదకమండలి రూపొందించింది. వాటి ననుసరించి కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యానం మొత్తం శిష్టవ్యావహారికంలోనే సాగటం విశేషం.

వ్యాఖ్యాతలు చెప్పిన అంశాలకు మరికొన్ని విశేషాంశాలను చేర్చి, ప్రతి సంపుటికీ ఒక పీఠికను కూర్చి, ఈ సరళవ్యాఖ్యకు వీలైనంతవరకు సమగ్రతను, ఏకవాక్యతను, కథార్థ ప్రసన్నతను, కావ్యశిల్పతత్త్వ సమన్వయాన్నీ సంతరించి, ఎక్కువమంది సహృదయులకు సమ్మోదాన్ని కలిగించే దిశగా ప్రధాన సంపాదకుడి కృషి సాగింది. ఇది మొత్తంమీద అందరికీ అందుబాటులో ఉండే సరళ వ్యాఖ్య. విశేషాంశాలు భారతంలోని కొన్ని గంభీర విషయాలను దర్శించటానికి తోడ్పడే గవాక్షాలు మాత్రమే.

పద్మావతీసహిత శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామివారు నాకు ఈ మహాభారత వ్యాఖ్యానసంపుటుల ప్రధాన సంపాదకత్వబాధ్యతలు ప్రసాదించటం నా పూర్వజన్మపుణ్యవిశేషం. ఆ పురాణ దంపతుల పాదపద్మాలకు భక్తితో సహస్ర ప్రణామాలు. ఈ ప్రచురణ సర్వధర్మ సారసత్యస్వరూపు డైన ఆ భగవానుని దివ్యచరణారవిందాలపై ఉంచుతున్న భక్తి పారిజాత పూజాకుసుమం!

హైదరాబాదు
బహుధాన్య శ్రావణ పూర్ణిమ
8-8-1998

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం
ప్రధాన సంపాదకుడు
కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు
తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం.

ఆదిపర్వ కథాసారం

(మొదటి భాగం)

మహాభారత యుద్ధానంతరం కౌరవవంశానికి అంకురంగా నిలిచినవాడు ఉత్తరాభిమన్యుల పుత్రుడు పరీక్షితుడు. పాండవుల తరువాత హస్తినాపుర సింహాసన మెక్కి అరవైయేడేళ్ళు నిరాఘాటంగా పరిపాలించాడు. ఒకనాడు పరీక్షిన్మహారాజు వేటకు వెళ్లాడు. ఒక మృగంమీద బాణం వేశాడు. అది ఆ గుచ్చుకున్న బాణంతోనే పరుగెత్తటం మొదలు పెట్టింది. రాజు దాని వెంటపడ్డాడు. అది కనుమరుగైపోయింది. ఆ అరణ్యంలో శమీకుడనే ముని కనపడ్డాడు. అతడిని మృగాన్ని గురించి అడిగాడు. ఆ ముని ధ్యానంలో మౌనవ్రతంలో ఉండటంచేత మాట్లాడలేదు. పరీక్షిత్తుకు కోపం వచ్చింది. ప్రక్కన చచ్చిపడి ఉన్న ఒక పామును వింటి కొప్పుతో ఎత్తి ఆ మునిమెడలో వేసి హస్తినాపురికి తిరిగి వెళ్ళాడు.

శమీకుడు సమాధిలో ఉండటంచేత పాము మెళ్లోపడ్డా ఒళ్లు తెలియలేదు. అతనికి శృంగి అనే కుమారుడున్నాడు. అతడు తపస్వి అయినా మహాకోపి. తండ్రికి జరిగిన అవమానాన్ని ఒక ముని వలన విని, ఆగ్రహోదగ్రుడై, 'ఏడురోజుల్లో తక్షక విషాగ్ని దగ్ధుడై పరీక్షిత్తు ప్రాణాలు కోల్పోవుగాక!' అని శపించాడు.

శృంగి తండ్రి దగ్గరకు వచ్చాడు. పామును తండ్రి మెడనుండి తొలగించాడు. శాపాన్ని తండ్రికి తెలియజెప్పాడు. శమీకుడు కోపంవలన ఎన్నో అనర్థాలు కలుగుతాయనీ, క్షమాగుణం తపస్వికి అలంకారమనీ కొడుకునకు బోధించి శాపాన్ని క్రమ్మరించుమని కోరాడు. శృంగి దానికి అంగీకరించలేదు. శమీకుడు విచారపడ్డాడు. ఒక శిష్యునితో శాపవృత్తాంతాన్ని రాజుకు తెలియపరిచాడు.

శాపవృత్తాంతం విని పరీక్షిత్తు భయపడ్డాడు. మంత్రులతో మంతనాలు సలిపి ఒంటికంబపు మేడ కట్టించుకొని అందులో విషాన్ని విరిచే మహామంత్రాలు జపిస్తూ రాత్రింబవళ్ళు వైద్యులు, భటులు కాపలా కాస్తూ ఉంటే, వారంరోజుల గడువును కంటికి కూరుకు లేకుండా సాగిస్తూ ఉన్నాడు.

పూర్వం బ్రహ్మదేవుడు కశ్యపుడనే బ్రహ్మర్షికి, 'సంజీవని'ని ఉపదేశించాడు. పరీక్షిత్తును తక్షకుడు కాటేసి చంపితే అతనిని తిరిగి బ్రతికించి తన విద్యాబలాన్ని ప్రభువుముందు వెల్లడించాలని కశ్యపుడు బయలుదేరాడు. అతన్ని త్రోవలో తక్షకుడు కలిసికొన్నాడు. కశ్యపుని శక్తిని పరీక్షించటానికి తక్షకుడు ఒక మర్రిచెట్టును కాటేసి దగ్ధం చేశాడు; వెంటనే కశ్యపుడు ఆ చెట్టును బ్రతికించాడు. అతని విద్యాబలం తెలిసికొని ఎంతో ధనాన్ని అతనికి పారితోషికంగా ఇచ్చి హస్తినాపురం చేరకుండా అతడిని తిరిగి పంపించివేశాడు. పరీక్షిత్తుకు మృత్యువు తథ్యమని తేలింది.

తక్షకుడు నాగకుమారులతో కలిసి బ్రాహ్మణవేషాలతో వెడలి ఏకస్తంభహర్మ్యానికి చేరుకొన్నాడు. వేదఘోషతో వచ్చిన ఆ విప్రులను రాజు పూజించాడు. ఏడవరోజు సూర్యాస్తమయం అవుతున్నది కదా అని, ఆ విప్రులు తెచ్చిన పండ్లలో ఒకదానిని తినటానికి పరీక్షిత్తు ఉద్యుక్తుడైనాడు. ఆ పండులో క్రిమిగా తక్షకుడు తలయెత్తి విషాగ్నిని గుప్పించాడు. మేడతో సహా పరీక్షిత్తు దగ్ధుడైపోయాడు.

పరీక్షిత్తు చనిపోయేనాటికి అతని కుమారుడు జనమేజయుడు బాలుడు. పిన్ననాటనే రాజ్యభారాన్ని స్వీకరించవలసి వచ్చింది. తండ్రికి తక్షకునివలన కలిగిన అపకారాన్ని ఉదంకునివలన తెలిసికొని పాములజాతిమీద మండిపడ్డాడు. సర్పయాగం

చేసి తక్షకాదుల నందరినీ అగ్నిలో ఆహుతి చేయాలనుకొన్నాడు. యాగం ఆరంభమయింది. అగ్నికుండంలో పాములు వరుసగా వచ్చి పడుతున్నాయి. అప్పుడు ఆస్తీకుడనే విప్రుడిని వాసుకి మొదలైన నాగముఖ్యులు సర్పయాగాన్ని మాన్పించుమని ప్రార్థించారు. ఆస్తీకుడు సముచితమైన స్తుతులను చేసి జనమేజయుడిని మెప్పించి సర్పయాగం మాన్పించాడు.

ఆ తరువాత ఒకనాడు జనమేజయుడు విద్వద్గోష్ఠిలో ఉండగా వైశంపాయనాది శిష్యులతో వ్యాసమహర్షి అక్కడకు వచ్చాడు. జనమేజయ మహారాజు వ్యాసమహర్షిని అర్ఘ్య పాద్యాది విధులతో పూజించి వినయంతో నమస్కరించి ఇట్లా అడిగాడు-

'ఓ మహర్షీ! మీరూ, భీష్మాది కురువృద్ధులూ కలిసి రాజ్య సంపదను విభాగం చేసి ఇచ్చినప్పటికీ కూడా, సుఖశాంతులతో వాటిని అనుభవించకుండా అటు పాండవులూ, ఇటు కౌరవులూ ఏ కారణంవలన ఇంత ప్రజాక్షయమైన భారతయుద్ధం చేశారు? ఈ వంశ కలహం అసలు ఎందుకు కలిగింది? మీ ఆజ్ఞలను వారెందుకు పాటించలేదు? లేదా మీరు తెలిసి తెలిసి వారిని ఎందుకు వారించలేదు? పాండవధార్తరాష్ట్రుల విభేదన కథ వినాలని ఉన్నది. వినిపించండి' - అని జనమేజయుడు వేడుకొన్నాడు. వ్యాసమహర్షి శ్రీ మహాభారత కథాఖ్యానం చెప్పటానికి తన శిష్యుడైన వైశంపాయనుడిని నియోగించాడు. అందువలన కథకుడు - వైశంపాయనుడు. శ్రోత - జనమేజయుడు.

వ్యాసుని జననం

మహాభారతాన్ని రచించిన వేదవ్యాసులవారే పాండవుల చరిత్రలో ఒక ప్రధాన పాత్ర నిర్వహించారు. అందువలన ఆయనను గురించి ముందు తెలుసుకొందాం.

దాశరాజుకు మత్స్యగంధి అనే కూతురు ఉన్నది. అద్రిక అనే అప్సరస బ్రహ్మశాపంవలన యమునలో చేపగా తిరుగుతున్నప్పుడు, ఆమె ఉపరిచరవసువు వీర్యంవలన పుట్టింది. ఆమెను దాశరాజు కన్నబిడ్డవలె పెంచుకొంటున్నాడు. చేపకడుపున పుట్టటం వలన ఒళ్లల్లా చేపవాసన కొడుతుండేది ఆమెకు. అందువలన మత్స్యగంధి అని పిలిచేవారామెను. ఆమెకు యౌవనం వచ్చింది. యమునానదిమీద పడవ నడుపుతూ యాత్రికుల సేవ చేసుకోమని తండ్రి మత్స్యగంధిని నియోగించాడు. ఆమె శ్రద్ధాభక్తులతో ఆ పనిచేస్తున్నది.

వసిష్ఠమహర్షి మనుమడు, శక్తిపుత్రుడు, మహాతపస్వి అయిన పరాశరముని యమునానది దాటటానికి పడవరేవుకు వచ్చి మత్స్యగంధిని చూచాడు. ఆమె శరీర సౌందర్యం ఆ మహర్షి మనస్సును దోచుకొన్నది. అతడు తన కోర్కెను ఏకాంతంగా ఆమెకు తెలియజెప్పాడు. మునిమాట కాదంటే శాపమిస్తాడనే భయంతో పరాశరునితో మెల్లగా మత్స్యగంధి ఇట్లా అన్నది :

'మహర్షీ! నేనా కన్యకను, పైపెచ్చు నా మేనెల్లా చేపలకంపు; మీ మాట నే నంగీకరిస్తే నా కన్యకావ్రతం ముగిసిపోతుంది. అప్పుడు మా తండ్రిగారింటికి నేనెట్లా వెళ్లగలుగుతాను? కాబట్టి, నాకెటువంటిదోషం రాకుండా నీవు అనుగ్రహిస్తే నాకేమీ అభ్యంతరం లేదు' అని అన్నది మత్స్యగంధి.

పరాశరుడు ఆ మాటలు విని, సంతోషంతో ఆమె కన్యాత్వానికి లోపం లేకుండా వరమిచ్చాడు. ఆమె శరీరంలోని చేపలకంపు పోయి ఒక యోజనదూరం వరకూ పరిమళించే సుగంధాన్ని సహజశరీర వాసనగా ప్రసాదించాడు. దానితో ఆమె 'గంధవతి'గా, 'యోజనగంధి'గా పేరుపొందింది. ఆమెకు దివ్యాంబర భూషణాలు అందించాడు మహర్షి. పడవ నది నడుమ నున్న దీవికి చేరింది. పట్టపగలు - బట్టబయలు ఎట్లా సంగమం సాధ్యం? అని అనుమానించింది యోజనగంధి. పరాశరుడు పట్టపగలును చిమ్మచీకటిగా మార్చాడు. ఆ ముద్దరాలి అనురాగాన్ని అనుభవించాడు. ఆమెకు సద్యోగర్భంలో సూర్యతేజుడైన

వ్యాసుడు ఉదయించాడు. పుట్టగానే సద్యోయౌవనుడైనాడు. సమస్తజ్ఞానం ఆయనకు స్వాధీనమైనది. పరాశరుడు మత్స్యగంధికి మరికొన్ని వరాలిచ్చి వెళ్లిపోయాడు. నల్లని యమునాద్వీపంలో పుట్టటంవలనా, కృష్ణుడు - అంటే - నల్లనివాడు కావటంచేత వ్యాసుడు కృష్ణద్వైపాయనుడు అయినాడు. కృష్ణాజినం, కాషాయాలు, కపిలజడలు, దండకమండలాలూ సహజంగానే ధరించి వ్యాసుడు తల్లికి నమస్కరించాడు. 'మీకు నా అవసరం ఎప్పుడు ఉంటే అప్పుడు నన్ను తలుచుకొండి; ఆక్షణమే మీ యెదుట ఉంటాను' అని చెప్పి తపోవనానికి వెళ్లాడు. ఘోరతపస్సు చేసి, ఆత్మ సాక్షాత్కారాన్ని పొంది, చిక్కుపడిఉన్న వేదాలను విడదీసి లోకంలో వెలయించాడు; వేదవ్యాసుడైనాడు. మహాభారతంలో తానూ ఒక పాత్రగా జీవించి చివరకు ఆ కావ్యాన్ని తానే రచించాడు. యోజనగంధి అసలు పేరు సత్యవతి. కౌరవ వంశ చరిత్రలో తరువాత కీలకపాత్ర నిర్వహించింది.

భీష్మప్రతిజ్ఞ

వ్యాసుని తరువాత పాండవ కథలో మరో ప్రధానవ్యక్తి భీష్ముడు. శంతను మహారాజుకూ గంగాదేవికీ పుట్టిన మహాబలుడు. వసిష్ఠుని శాపంవలన భూతలం మీద పుట్టి, బ్రహ్మచారిగా, దీర్ఘాయువుగా, మహావీరుడుగా జీవించిన సత్యవ్రతుడు. యౌవరాజ్య పట్టాభిషేక యోగ్యుడై తండ్రియైన శంతనుమహారాజుగారి వాత్సల్యాన్ని చూరగొంటున్నాడు.

ఇట్లా ఉండగా ఒకనాడు శంతనుడు గంగానదీ తీరంలో యోజనగంధిని చూచాడు. ఆమెపై మరులు కొన్నాడు. ఆమె తండ్రి అయిన దాశరాజుకు తనకోరిక తెలిపాడు. దాశరాజు అందుకు అంగీకరించాడు కాని, ఒక నియమం పెట్టాడు. శంతనుడికీ సత్యవతికీ కలిగిన పుత్రునికే పట్టాభిషేకం చేయాలి; అప్పుడే సత్యవతితో వివాహానికి అంగీకరిస్తానన్నాడు. శంతనుడు భీష్ముని మీది అభిమానంతో సత్యవతి సంబంధాన్ని అంగీకరించలేక హస్తినాపురానికి తిరిగి వెళ్లాడు. కాని, సత్యవతీ విరహంతో కుమిలిపోతూ ఉన్నాడు. భీష్ముడు తండ్రి మనస్సును తెలిసికొంటాడు. దాశరాజు దగ్గరికి వెళ్ళాడు. అతని నియమాన్ని అంగీకరించాడు. దానికోసం రెండు భీషణ ప్రతిజ్ఞలు చేశాడు : ఒకటి - తాను రాజ్యం స్వీకరించకుండా శంతనునికీ సత్యవతికీ కలిగిన సంతానానికే రాజ్యం లభించేటట్లు చేస్తానని. రెండు - భవిష్యత్తులో తనకు పుట్టే బిడ్డలు సింహాసనానికి పోటీ పడకుండా ఉండటానికి వీలుగా ఆమరణ బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని స్వీకరిస్తానని. ఈ ప్రతిజ్ఞలు విని దేవతలు పూలవాన కురిపించారు. 'భీష్ముడు' అని ప్రశంసించారు. తండ్రి అతనికి 'స్వచ్ఛందమరణాన్ని' వరంగా ఇచ్చాడు.

భీష్మునివలననే సత్యవతికీ శంతనునికీ వివాహమైనది. వారిద్దరికీ చిత్రాంగద, విచిత్రవీర్యులనే పుత్రులు పుట్టారు. వారి చిన్నప్పుడే శంతనుడు కన్నుమూశాడు. వారిద్దరి రక్షణభారంతోపాటు రాజ్యరక్షణభారాన్ని కూడా భీష్ముడు స్వీకరించాడు. చిత్రాంగదుడికి పట్టాభిషేకం చేశాడు. అతడు గర్వాంధుడై విహరించాడు. మనుజ గంధర్వాదులను ఆక్షేపించాడు. చిత్రాంగదుడనే ఒక గంధర్వపతికి కోపం వచ్చి అతడిని ద్వంద్వయుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు. చిత్రాంగదు లిద్దరూ ఘోరంగా యుద్ధం చేశారు. శంతనుని పుత్రుడు చిత్రాంగదుడు యుద్ధంలో చనిపోయాడు. ఆ తరువాత భీష్ముడు విచిత్రవీర్యునికి హస్తినాపుర పట్టాభిషేకం చేశాడు. అతనికి కాశీరాజు కూతుళ్లను ముగ్గురిని స్వయంవరంలో బలవిజితలుగా తెచ్చి వివాహం చేయబోయాడు. వారిలో పెద్దది అంబ సాల్వుడిని వరించింది కావున భీష్ముడామెను సాళ్వదేశానికి పంపాడు. మిగిలిన ఇద్దరూ అంబిక, అంబాలికలను విచిత్రవీర్యుడికి కట్టబెట్టాడు. అతడు ఆ భార్యలతో అహోరాత్రాలు భోగించి నిర్వీర్యుడై అసువులను కోల్పోయాడు. దానితో హస్తినాపురికి నాథుడు లేకుండా పోయాడు.

అదొక విచిత్రమైన పరిస్థితి. కురువంశపుత్రులలో మిగిలింది భీష్ముడొక్కడే. సత్యవతి అతణ్ణి రాజ్యానికి పట్టాభిషిక్తుడవు కమ్మనీ, వివాహమాడి సంతానవంతుడవై వంశాన్ని నిలుపుమనీ వేడుకొన్నది. భీష్ముడు తన భీష్మప్రతిజ్ఞను జ్ఞాపకం చేసి,పంచభూతాలు వాటి ధర్మాలు తప్పినా నేను నా మాటను తప్పనని స్పష్టం చేశాడు. అప్పుడు భీష్ముడు నిండు సభలో ఒక

ఆపద్ధర్మాన్ని ప్రతిపాదించాడు. రాజవంశాలలో సంతానం లేకుండా రాజులు మృతులైనప్పుడు దేవరన్యాయంతో రాజులు సంతానాన్నిపొందే ఆచారాన్నీ, అది అప్పటిసమాజంలో పొందిన ప్రామాణికత్వాన్నీ వివరించి చెప్పాడు. అది అందరికీ అంగీకారమైనది. సత్యవతి వేదవ్యాసుని తలచి, అతడు తన కోడండ్రైన అంబిక, అంబాలికలయందు పురుషసంతానాన్ని కలిగించేటట్లు భావించింది.

ఆ దేవర న్యాయంవలన అంబికయందు వేయి యేనుగుల బలం గల ధృతరాష్ట్రుడు పుట్టాడు. కాని, అతడు పుట్టుగ్రుడ్డి. అందువలన వ్యాసుడు అంబాలికయందు మరొక పుత్రుణ్ణి అనుగ్రహించాడు. అతడు మహాపరాక్రమశాలి కాని, పాండు వర్ణం కలవాడు కాబట్టి పాండురాజయ్యాడు. సలక్షణ సంతానం కలుగలేదన్న అసంతృప్తితో అంబికను మరొకపుత్రుడిని కనుమని కోరుతుంది సత్యవతి. కాని, వ్యాసుని కపిలగడ్డం, కవిల జడలు, నల్లని పొడుగైన రూపం చూచి రెండవసారి పొందలేక అంబిక ఒకదాసిని తనస్థానంలో ఉంచింది. ఆమె వ్యాసుని హృదయాన్ని మెప్పించి ఒక సుతుడిని పొందింది. అతడే ధర్మవిదుడైన విదురుడు. వారినిపెంచి, పెద్దవారిని, విద్యావంతులను చేసి, వివాహితులను చేసే బాధ్యత కూడా భీష్ముడే స్వీకరించాడు.

ఇది ఆదిపర్వ కథాసారంలో మొదటిభాగం.

జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

సంపుటము - 1

ఆదిపర్వము

మొదటి భాగము (1,2,3,4 ఆశ్వాసములు)

విషయసూచిక

ప్రథమాశ్వాసము

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట
మంగళశ్లోకము		1
అవతారిక		2
భారతకథా ప్రస్తావన	1-1-8	22
పర్వానుక్రమణిక	1-2-34	27
పర్వసంగ్రహము	1-2-71	32
భారతసంహితా నిర్మాణప్రశంస	1-1-63	53
శమంతపంచకాక్షౌహిణీ సంఖ్యా కథనము	1-2-1	59
సరమవృత్తాంతము - జనమేజయుని పురోహిత వరణము	1-3-1	63
ఉదంకుండు పౌష్యమహాదేవికుండలంబులం దేఁబోవుట	1-3-86	67
తక్షకుండు కుండలంబు లపహరించుట	1-3-136	73
తక్షకుండు కుండలంబులం దెచ్చి యుదంకున కిచ్చుట	1-3-158	80
ఉదంకుండు జనమేజయునకు సర్పయాగబుద్ధిఁ గలిగించుట	1-3-177	85
భృగువంశకీర్తనము - భృగు వగ్నికి శాప మొసంగుట	1-5-3	88
చ్యవనునివలనఁ బులోముఁడను రాక్షసుండు చచ్చుట		91
ప్రమద్వర సర్పదష్టయై చచ్చి మరల బ్రదుకుట	1-8-1	98
సహస్రపాదుని వృత్తాంతము	1-10-6	103
ద్వితీయాశ్వాసము		
గరుడోపాఖ్యానము		110
కద్రూవినతలు పుత్త్రులం గోరి పడయుట	1-14-5	110
అనూరుఁడు జనించి వినతకు శాప మిచ్చుట	1-14-14	111
దేవాసురు లమృతమును బడయఁ గోరి సముద్రమును మథించుట	1-15-5	113
దేవదానవుల యుద్ధము	1-11-10	118
కద్రూవినత లుచ్చైశ్శ్రవమును జూచి పందెములు సఱచుట	1-18-1	121
వినతకు గరుడుండు జనియించుట	1-20-4	126
గరుత్మంతుఁ డమృతంబుఁ దెచ్చుటకుఁ దల్లియనుమతిఁ గొనుట	1-24-1	132
గజకచ్ఛపముల వృత్తాంతము	1-25-10	136

గరుడం డమృతహరణార్థం బేగయుట	1-26-37	142
వాలఖిల్యుల వృత్తాంతము	1-27-4	144
గరుడఁ డమృతరక్షకులతో యుద్ధము సేయుట	1-28-1	149
శ్రీమన్నారాయణుఁడు గరుడునకుఁ బ్రసన్నుఁడగుట-ఇంద్రుండు గరుడునితో స్నేహించుట	1-29-12	154
బ్రహ్మయనుజ్ఞవలన శేషుఁడు భూభారంబు దాల్చుట	1-32-2	162
వాసుకి తల్లిశాపమునకు వగచుట	1-33-1	163
జరత్కారుండు వివాహంబు చేసికొనఁబూనుట	1-42-9	173
జనమేజయునకుఁ బరీక్షితు శాపకారణంబు మంత్రులు చెప్పుట	1-36-8	180
కశ్యపునకుఁ దక్షకుఁడు గోరిన ధనం బిచ్చి మరల్చుట	1-38-31	190
తక్షక విషాగ్నిచేఁ బరీక్షితుండు హర్మ్యంబుతోడ దగ్ధం డగుట	1-39-19	194
జనమేజయమహారాజు సర్పయాగము సేయుట	1-46-6; 1-46-23	196
ఆస్తీకుఁడు సర్పయాగము నివారించుట	1-49-17	206
తృతీయాశ్వాసము		
వ్యాసుఁడు జనమేజయునకు భారతకథం దెలుప వైశంపాయను నియోగించుట	1-54-1	219
భారతమహిమము		222
పాండవధార్తరాష్ట్రుల భేదకారణసంగ్రహము	1-55-6	225
ఉపరిచరవసుమహారాజు వృత్తాంతము	1-57-1	232
మత్స్యగంధి వృత్తాంతము	1-57-50	238
శ్రీవేదవ్యాసమునీంద్రుని యవతారము	1-57-70	242
భీష్మాదివీరులు దేవదానవాదుల యంశంబువలనఁ బుట్టుట	1-58-3	244
దేవదానవ ప్రముఖుల యుత్పత్తి క్రమము	1-59-9	249
దేవదానవాద్యంశములచే భూమియందుఁ బుట్టినవారి క్రమము	1-57-84	255
కౌరవవంశ వివరణము	1-70-10	260
యయాతి మహారాజు చరిత్రము	1-71-3	264
కచుండు దానవహతుం డై మృతసంజీవనిచే బ్రదుకుట	1-71-30	271
యయాతి నూతంబడిన దేవయాని నుద్ధరించుట	1-73-14	283
శర్మిష్ఠ దాసియై దేవయానిం గొలుచుట	1-75-13	290
యయాతి మహారాజు దేవయానిని వివాహం బగుట	1-76-8	293
యయాతి శర్మిష్ఠకుఁ బుత్రదానంబు సేయుట	1-77-10	302
శుక్రుఁడు యయాతికి శాపం బిచ్చుట	1-78-24	310
యయాతి యదుప్రముఖులకు శాపం బిచ్చుట	1-79-1	313
యయాతి పూరునకు బోధించిన నీతులు	1-82-6	319

ఇంద్రుండు యయాతిని స్వర్గలోకభ్రష్టునిఁ జేయుట	1-83-3	322
యయాతి యష్టకాదు లడిగిన ప్రశ్నలకు సంక్షేపరూపంబున సమాధానంబు లొసఁగుట	1-84-3	326
చతుర్థాశ్వాసము		
పూరువంశక్రమము	1-90-11(1-89-4)	333
దుష్యంతుఁడు వేఁట కరుగుట	1-63-1	336
కణ్వాశ్రమ వర్ణన	1-64-3	339
శకుంతల దుష్యంతునకుఁ దన జన్మక్రమం బెఱింగించుట	1-65-14	347
దుష్యంతుండు శకుంతలను వివాహంబు సేసికొనఁగోరుట	1-67-1	357
భరతుని జననము	1-68-1	363
కణ్వమహాముని శకుంతలను దుష్యంతుపాలికిం బంపుట	1-68-10	366
దుష్యంతుఁడు శకుంతలను నిరాకరించుట	1-68-18	370
కుపితయైన శకుంతల దుష్యంతునకు ధర్మప్రబోధ మొనరించుట	1-68-22	371
దివ్యవాణి నాకర్ణించి దుష్యంతుఁడు శకుంతలను గ్రహించుట	1-69-28	382
భరతవంశ క్రమము	1-90-34	386
గంగావసువుల సమయము	1-91-1	390
తనపుత్రునకు భార్యవగుమని ప్రతీపుఁడు గంగ కుపదేశించుట	1-92-1	395
గంగాశంతనుల సమయము	1-92-26	398
గంగ శంతనునకు వసువుల వృత్తాంతమును దెలుపుట	1-29-49	403
గంగ దేవవ్రతునిం దెచ్చి శంతనున కిచ్చుట	1-94-11	406
శంతనుఁడు సత్యవతిని భార్యగాఁ గోరి ప్రతిహతమనోరథుఁడగుట	1-94-41	411
గాంగేయుఁడు బ్రహ్మచర్యవ్రతంబుఁ బూని భీష్ముండగుట	1-94-54	414
చిత్రాంగదా విచిత్రవీర్యుల వృత్తాంతము	1-95-1	421
భీష్ముఁడు కాశీరాజుకూఁతుల స్వయంవరమున కరుగుట	1-96-4	423
సాల్వుఁడు భీష్మునితో యుద్ధంబు సేయుట	1-96-27	425
విచిత్రవీర్యుని వివాహము, మరణము	1-96-52	428
సత్యవతి భీష్ముని వివాహమాడుమని కోరుట	1-97-4	430
దీర్ఘతముని వృత్తాంతము	1-98-6	434
సత్యవతి భీష్ముని యనుమతంబున వ్యాసుని సోదరక్షేత్రములయందు సంతానమును బడయు మని నియోగించుట	1-99-1	438
ధృతరాష్ట్ర పాండురాజ విదురుల జననము	1-100-4	444
మాండవ్యోపాఖ్యానము	1-101-1	448

*****

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆదిపర్వము

మొదటి భాగము

(1,2,3,4 ఆశ్వాసాలు)

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆదిపర్వము -ప్రథమాశ్వాసము

మంగళశ్లోకము

శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షోముఖాఙ్గేషు యే
లోకానాం స్థితి మావహ న్త్వవిహతాం స్త్రీపుంసయోగోద్భవామ్
తే వేదత్రయమూర్తయ స్త్రిపురుషా స్సంపూజితా వ స్సురై
ర్భూయాసుః పురుషోత్తమామ్బుజభవశ్రీకన్ధరా శ్శ్రేయసే. 1

ప్రతిపదార్థం: యే= ఏ విష్ణు బ్రహ్మ శంకరులు; శ్రీ, వాణీ, గిరిజాః= క్రమంగా లక్ష్మీ సరస్వతీ పార్వతులను; చిరాయ= చిరకాలంనుండి; వక్షః, ముఖ, అఙ్గేషు= రొమ్మునందూ, మొగమునందూ, దేహమునందూ; దధతః= ధరిస్తున్న వారై; స్త్రీ, పుంస, యోగ+ ఉద్భవామ్= స్త్రీపురుషుల సంయోగంవలన పుట్టిన; లోకానామ్= లోకములయొక్క; స్థితిమ్= స్థిరత్వాన్ని (నిలకడను); అవిహతామ్= అవిచ్ఛిన్న మైనదానినిగా; ఆవహన్తి= చేస్తున్నారో; వేద, త్రయ, మూర్తయః= ఋగ్యజుస్సామ లనే మూడు వేదాల రూపాలు గలవారున్నూ; సురైః= దేవతలచేత; సంపూజితాః= పూజింపబడినవారున్నూ అయిన; తే= పురుషోత్తమ+అమ్బుజభవ, శ్రీకన్ధరాః= విష్ణువు, బ్రహ్మ, శివుడు - అనబడే; త్రి, పురుషాః= త్రిమూర్తులు; వః= మీకు; శ్రేయసే= మేలుకొరకు (మేలు చేసేవారుగా); భూయాసుః= అగుదురు గాక!

తాత్పర్యం: ఏ విష్ణు బ్రహ్మ శంకరులు చిరకాలంనుండి క్రమంగా రొమ్మునందూ, ముఖమునందూ, దేహమునందూ లక్ష్మీ సరస్వతీ పార్వతులను ధరిస్తున్నవారై, స్త్రీపురుషుల సంయోగంవలన పుట్టిన లోకాల సుస్థిరత్వాన్ని అవిచ్ఛిన్నంగా కలిగిస్తున్నారో, మూడువేదాలరూపం కలవారున్నూ, దేవతలచేత పూజింపబడినవారున్నూ అయిన ఆ విష్ణు బ్రహ్మ శంకరు లనబడే త్రిమూర్తులు మీకు శ్రేయస్సును కలిగించేవా రౌతారు గాక!

విశేషం: కావ్యారంభ పద్యాన్ని శ్రీకారంతోనూ, మగణంతోనూ ప్రారంభించటం మంగళకరం. అందువలననే ఇది మంగళశ్లోకం. ఇది నాటకంలోని నాందివంటిది. కావ్యారంభంలో ఆశీర్వాదాన్ని కాని, నమస్కారాన్ని కాని, వస్తు నిర్దేశాన్ని కాని చేయా లని లాక్షణికుల నిర్దేశం.'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశోవాపి తన్ముఖమ్'. ఈ శ్లోకంలో ఆశీర్వచనం ఉన్నది. నన్నయ మహాభారతాన్ని తెలుగులో రచిస్తున్నప్పటికీ సంస్కృతం అమరభాష కావటంచేత ఆశీఃపూర్వకమైన మంగళశ్లోకాన్ని సంస్కృతంలోనే వ్రాసి ఉన్నాడు. శ్రీకంధరుడు అంటే విషం కంఠంలో కలవా డని వ్యుత్పత్తి. ఆశీర్వచనంలో శ్రీకంధరశబ్దాన్ని ఎందుకు వాడినా డని కొందరికి సందేహం కలుగవచ్చు. శివుడు హాలాహలభక్షణం చేయటం లోకరక్షణంకొరకే కాబట్టి అది శుభాన్నే సూచిస్తుంది. వేదత్రయమూర్తు లనేపదం భారతం పంచమవేద మని సూచిస్తున్నది. పురుషోత్తమశబ్దం శ్రీకృష్ణుడినే కాక ధర్మజార్జున భీష్మాదులను కూడ జ్ఞప్తికి తెస్తున్నది. 'వక్షోముఖాఙ్గేషు' అనేది సమాహారద్వంద్వం కదా! అది ఏకవచనంలో కాక బహువచనంలో ఉండటానికి హేతు వేమి టని కొందరు ప్రశ్నిస్తారు. ఆ వక్షోముఖాంగాలు ఒక్కరివి కాక ముగ్గురివి కావటం అందుకు కారణం.

భార్యలను చిరకాలంనుండీ ప్రేమిస్తున్న ధర్మమూర్తులు త్రిమూర్తులు వేదత్రయంలో చెప్పబడిన గృహస్థధర్మానికి ప్రతీకలు. వారు స్త్రీపుంసయోగోద్భవ మైన లోకానికి అవిచ్ఛిన్నతను ప్రసాదిస్తా రనటంవలన భారతంలో వేదసమ్మతమైన గృహస్థధర్మం ప్రధానప్రతిపాద్యాంశం అని ధ్వని. ఇది సంస్కృతభారతారంభంకంటె విలక్షణమైనదని గమనించాలి. కావ్యతాత్పర్యాన్ని సూచించటం వస్తునిర్దేశంలోని భాగం. అలం: క్రమం.

నన్నయ ఋషితుల్యుడు. అతని నోట త్రిమూర్తులు అనే పదం రావటంచేత లోకాలస్థితిని త్రిమూర్తులు కొనసాగిస్తున్నట్లు ఆంధ్రమహాభారతాన్ని కూడా త్రిమూర్తితుల్యు లైన ముప్వురుకవులు రచించి పూర్తి చేస్తా రనే సూచన అప్రయత్నంగా కలిగిందని కొంద రంటారు. 'నన్నయ' పదం నారాయణ శబ్ద భవం; తిక్కన 'కవిబ్రహ్మ', ఎఱ్ఱన 'శంభుదాసుడు', అందుచేత కవిత్రయం వారు త్రిమూర్తులవంటివా రనటం సమంజసంగానే ఉన్నది. ఇది శార్దూలవిక్రీడితం. ఇందులో తెలుగుపద్యాలలోవలె ప్రాస కాని, అక్షరమైత్రితోకూడిన యతి కాని లేవు. సంస్కృతశ్లోక మర్యాదలే ఇందులో ఉన్నాయి.

అవతారిక

వ. అని సకలభువనరక్షణప్రభువు లై యాద్యు లైన హరిహరహిరణ్యగర్భ పద్మోమావాణీపతుల స్తుతియించి, తత్ప్రసాదసమాసాదిత నిత్యప్రవర్ధమాన మహామహీరాజ్యవిభవుండును, నిజభుజవిక్రమ విజితారాతి రాజనివహుండును, నిఖిలజగజ్జేగీయమాన నానాగుణరత్న రత్నాకరుండును నై పరఁగుచున్న రాజరాజ నరేంద్రుండు 2

ప్రతిపదార్థం: అని= పైశ్లోకంలో చెప్పబడినప్రకారం; సకల, భువన, రక్షణ, ప్రభువులు+ఐ= సర్వలోకాలను రక్షించటంలో సమర్థులై; ఆద్యులు+ఐన= సృష్టికి మొదటివా రైన; హరి, హిరణ్యగర్భ, పద్మా+ఉమా, వాణీపతులన్= విష్ణువు, శివుడు, బ్రహ్మ అనెడి లక్ష్మీ పార్వతీ సరస్వతీ భర్తలను; స్తుతియించి= పొగడి; తత్, ప్రసాద, సమాసాదిత, నిత్య ప్రవర్ధమాన, మహత్, మహీ, రాజ్య, విభవుండును= ఆ త్రిమూర్తిదంపతుల అనుగ్రహంచేత పొందబడిన దై, సంతతం వర్ధిల్లుతున్న గొప్పభూరాజ్యవైభవం కలవాడున్నూ; నిజ, భుజ, విక్రమ, విజిత+అరాతి, రాజ, నివహుండును= తన బాహువుల పరాక్రమంచేత జయింపబడిన శత్రురాజుల సమూహం కలవాడున్నూ; నిఖిల, జగత్+జేగీయమాన, నానా, గుణ, రత్న, రత్నాకరుండునున్= సమస్త జగత్తులచేత (లోకాలచేత) స్తుతింపబడుతున్న పలువిధాలైన సుగుణా లనెడి మణులకు సముద్రుడున్నూ; ఐ; పరఁగుచున్న= ఒప్పుతున్న; రాజరాజనరేంద్రుండు= తూర్పుచాళుక్యవంశానికి చెందిన రాజరాజనరేంద్రు డనే రాజు. (ఇతడు క్రీ.శ. 1019 (1022) నుండి 1062 వరకు వేంగీరాజ్యాన్ని పాలించాడు.)

తాత్పర్యం: అని సర్వలోకాలను రక్షించటంలో సమర్థులై సృష్టికి మొదటివారైన విష్ణువు, శంకరుడు, బ్రహ్మ అనబడే లక్ష్మీ పార్వతీ సరస్వతీ భర్తలను పొగడి, వారి అనుగ్రహంచేత పొందబడి, నిరంతరంగా అనుభవిస్తున్న గొప్పదైన ధరణీరాజ్యవైభవం కలవాడున్నూ, తన బాహువులపరాక్రమంచేత జయింపబడిన శత్రువులసమూహం కలవాడున్నూ, ఎల్ల జగత్తులచేత (లోకులచేత) స్తుతింపబడుతున్న పలువిధా లైన మంచిగుణా లనే మణులకు సముద్రుడున్నూ అయి ఒప్పుతున్న తూర్పుచాళుక్యవంశానికి చెందిన రాజరాజనరేంద్రుడు.

విశేషం: మొదటి శ్లోకంలో విష్ణు బ్రహ్మ శంకరులు అనే క్రమం చెప్పబడింది. ఈ వచనంలో హరిహరబ్రహ్మలు అనే వరుసక్రమం చెప్పబడింది. భారతాన్ని నన్నయ తరువాత తిక్కన, ఆ పిమ్మట ఎఱ్ఱన పూర్తి చేసి ఉన్నారు. భారతంలోని కథావిషయక్రమాన్నిబట్టి చూస్తే మొదట నన్నయ, పిమ్మట ఎఱ్ఱన, అనంతరం తిక్కన వస్తారు. శ్లోకంలో మొదటిక్రమాన్నీ, వచనంలో రెండోక్రమాన్నీ ఋషివంటి నన్నయ సూచించా డని ఊహించవచ్చును. అలం: వృత్త్యనుప్రాసం, అంత్యానుప్రాసం, రూపకం.

ఉ. రాజకులైకభూషణుఁడు, రాజమనోహరుఁ, డన్యరాజతే
జోజయశాలిశౌర్యుఁడు, విశుద్ధయశశ్శరదిందుచంద్రికా
రాజితసర్వలోకుఁ, డపరాజితభూరిభుజాకృపాణధా
రాజలశాంతశాత్రవపరాగుఁడు రాజమహేంద్రుఁ డున్నతిన్. 3

ప్రతిపదార్థం: రాజ, కుల+ఏక, భూషణుఁడు= చంద్ర (క్షత్రియ) వంశానికి (రాజులసమూహానికి) ముఖ్యఅలంకార మైనవాడు; రాజ, మనోహరుఁడు= చంద్రునివలె అందమైనవాడు; అన్య, రాజ, తేజస్+జయశాలి, శౌర్యుఁడు= పరరాజుల పరాక్రమాలను జయించటంచేత ప్రకాశించే శౌర్యం కలవాడు; విశుద్ధ, యశస్+శరత్+ఇందు, చంద్రికా, రాజిత, సర్వ, లోకుఁడు= నిర్మలమైన కీర్తి అనే శరత్కాల చంద్రుడి వెన్నెలచేత ప్రకాశింపచేయబడిన సమస్త జగత్తును కలవాడు; అపరాజిత, భూరి, భుజా, కృపాణ, ధారాజల, శాంత, శాత్రవ, పరాగుఁడు= ఓటమి ఎరుగని పెద్దదైన భుజమునందలి ఖడ్గముయొక్కవాదర అనే నీటిచేత శమింపచేయబడిన శత్రువులనెడి ధూళి కలవాడు; అయిన; రాజమహేంద్రుఁడు= రాజరాజనరేంద్రుడు; ఉన్నతిన్= ఔన్నత్యంతో (మీది పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: చంద్రవంశానికి (క్షత్రియవంశానికి, రాజసమూహానికి) ముఖ్యాలంకార మైనవాడు, చంద్రుడివలె అందమైనవాడు, పరరాజుల పరాక్రమాన్ని జయించటంచేత ప్రకాశించే శౌర్యం కలవాడు, నిర్మలమైన కీర్తి అనే శరత్కాలచంద్రుడివెన్నెలచేత ప్రకాశింప చేయబడిన సమస్తలోకాలు కలవాడు, ఓటమి యెరుగని దీర్ఘమైన బాహువునందలి ఖడ్గముయొక్కవాదర అనే నీటిచేత అణగింపబడిన శత్రువు లనే ధూళి కలవాడు అయిన రాజరాజనరేంద్రుడు పెంపుతో.

విశేషం: అలం: రూపకం, వృత్త్యనుప్రాసం. 1. ఈ పద్యంలో రాజరాజనరేంద్రుడి ఆభిజాత్యాన్నీ, సౌందర్యాన్నీ, శౌర్యాన్నీ, నిర్మలమైన కీర్తినీ, బాహుపరాక్రమాన్నీ కవి వర్ణించాడు. ఈ గుణాలు ఉత్తమనాయకత్వవ్యంజకాలు. ఈవిశేషణాలు భారతనాయకుడైన ధర్మరాజుకు కూడా వర్తింపచేయటానికి అనువుగా ఉండటం విశేషం. 2 కావ్యావతారికలో కృతిపతి వర్ణనం అనేది ఒక ముఖ్యమైన అంగం. కృతిపతులు సామాన్యంగా రెండురకాలు-(1) కృతిని అంకితం తీసికొనేవారు (2) కృతిని వినగోరేవారు. వినగోరే వారిని కృతిశ్రోత అంటారు. రాజరాజనరేంద్రుడు కృతిశ్రోత. అతడి వర్ణనం ఇందులో వస్తువు. 3. ఇందులో రూపకాలంకారం ప్రయోగింపబడింది. ఉపమానానికి, ఉపమేయానికి అభేదాధ్యవసాయం చేయడం రూపకాలంకార లక్షణం. "విశుద్ధయశశ్శరదిందుచంద్రికా..." అన్నపుడు. "భూరి భుజా కృపాణ ధారాజల శాంతశాత్రవ పరాగుఁడు" అన్నపుడు- యశస్సుకు చంద్రికకూ, కృపాణధారకు జలానికీ, శత్రువులకు పరాగానికీ, అభేదం చెప్పటంవలన రూపకాలంకారమైనది. 4. నాందీశ్లోకంలో చంద్రప్రశంస ఉండా లని లాక్షణిక నిర్దేశం. 'శ్రీవాణీగిరిజాశ్చిరాయ' అన్న శ్లోకంలో చంద్రప్రశంస లేదు కాని, మొదటిసారి ఎత్తుకొంటున్న ఈ తెలుగుపద్యంలో 'రాజ' శబ్దం శ్లేషార్థంలో ప్రయోగించడం విశేషం. 'రాజ' శబ్దం పునరావృత్తం చేయటంవలన ఈపద్యరచనకు అక్షరరమ్యత ఏర్పడింది. 5. చంద్రప్రశస్తి అర్థాంతరంలో వస్తున్న ఈపద్యాన్ని ఉత్పలమాలలో రచించటం విశేషం. రాజు అంటే చంద్రుడు, భూపతి, క్షత్రియుడు అనే అర్థాలున్నాయి. చంద్రప్రశస్తి ఇందులో వచ్చింది. ఉత్పలం (అంటే నల్లకలువ) చంద్రుడిని చూస్తే వికసిస్తుంది. అట్లాగే 'రాజ' వర్ణనంతో ఈపద్యం అక్షరమైన రమ్యతా భావాన్ని పొందుతూ ఉన్నది. 6. నన్నయశైలి ప్రసాదగుణ భూయిష్ఠమైనది. తత్సమపద బహుళమైనది. సంస్కృతశబ్దాలు వాడినా తెలుగు తియ్యందనానికి గానీ, తెలుగువారి వ్యావహారికతకుగానీ, జాతీయతకు గానీ భంజకం కాకుండా పోషకంగా ఉండటం ఈపద్యంలో విశేషం. 7.(ఉత్పలమాలను) ఏచరణానికి ఆచరణం విరిగిపోయేటట్లు వ్రాయటంకంటె ఒకచరణం మరొక చరణంతో అల్లుకొని పోయినట్లు వ్రాయటం నన్నయ కవితాశిల్పం. ఈపద్యం దానికి చక్కని ఉదాహరణం.

8. కృతిభర్తను వర్ణించే పద్ధతులు మూడు (1) వాస్తవికంగా చేసే వర్ణన (2) ఆలంకారికమైన వర్ణన (3) మిశ్రమ వర్ణన. నన్నయ మూడోపద్ధతి ననుసరించాడు. ఇందులో ఆలంకారికమైన వర్ణనం చేయబడింది. ముందుపద్యాలలో ఒక్కొక్కదానిలో క్రమంగా వాస్తవిక అలంకారిక వర్ణనపద్ధతులను నన్నయ పాటించాడు. (సంపా.)

క. విమలాదిత్యతనూజుఁడు, । విమలవిచారుఁడు, కుమారవిద్యాధరుఁ, డు
త్తమచాళుక్యుఁడు, వివిధా । గమవిహితశ్రముఁడు, తుహినకరుఁ డురుకాంతిన్. 4

ప్రతిపదార్థం: విమలాదిత్య, తనూజుఁడు= విమలాదిత్యుఁడు అనే చాళుక్యరాజు యొక్క (క్రీ.శ. 1011-1019) కుమారుడు; విమల, విచారుఁడు= నిర్మలమైన ఆలోచనలు కలవాడు; కుమార, విద్యాధరుఁడు= ఈ సమాసానికి నన్నయ ఊహించిన అర్థమేమో స్పష్టంగా తెలియటం లేదు. విద్యాధరులు దేవయోనివిశేషులు, గంధర్వులవంటివారు, పదమునుబట్టి వారు సంగీతాదికళలలో ప్రవీణు లని భావించవచ్చును. అందుచేత, కుమారవిద్యాధరు డంటే బాలగంధర్వాదులవలె బిరుదనామ మని తలంపవచ్చును. కుమారస్వామి దేవసేనాపతి. అస్త్రవిద్యలో ఆరితేరినవాడు. అందుచేత, అతనివిద్య అస్త్రవిద్య అనీ, దానిని ధరించినవాడు అస్త్రవిద్యలో నేర్పరి అనీ చెప్పవచ్చును. చాళుక్యులు కుమారస్వామి (స్కంద) భక్తులని ప్రతీతి. కుమారస్వామికి సంబంధించిన విద్య కుమారతంత్రం. దానిని ధరించినవాడు - అంటే అందులో నేర్పుకలవాడు - కుమారవిద్యాధరు డని చెప్పవచ్చును. మొత్తంమీద దీనికి సంగీత సాహిత్యాలలో నేర్పరి అనియో అస్త్రశస్త్రవిద్యాప్రవీణు డనియో చెప్పవలెను. ఉత్తమ, చాళుక్యుఁడు= శ్రేష్ఠుడైన చాళుక్యరాజు; వివిధ + ఆగమ, విహిత, శ్రముఁడు= పలువిధా లైన శాస్త్రాలలో (దేవపూజావిధానాలను తెల్పే పవిత్ర గ్రంథాలలో) చేయబడిన పరిశ్రమ కలవాడు; ఉరు, కాంతిన్= అత్యంత శరీరలావణ్యం (శోభ)లో, తుహినకరుఁడు= (మంచుకిరణాలు కలవాడు) చంద్రుడు- రాజరాజనరేంద్రుడు.

తాత్పర్యం: విమలాదిత్యుడికి రాజరాజచోళుడి కూతు రైన కుందవాంబయందు జనించిన పుత్రుడు, నిర్మలమైన ఆలోచనలు కలవాడు, కుమారస్వామివలె అస్త్రవిద్యలో నేర్పరి, శ్రేష్ఠు డైన చాళుక్యవంశపు రాజు, అనేకశాస్త్రాలలో పరిశ్రమ చేసినవాడు, దేహకాంతిలో చంద్రుడు అయిన రాజరాజనరేంద్రుడు.

విశేషం: వైష్ణవ శైవ శాక్త మతాలకు సంబంధించిన పూజావిధానాలు తెలిపే గ్రంథాలకు 'ఆగమము' అని పేరు. తంత్రగ్రంథాలను, వ్యాకరణాది శాస్త్రాలను, వేదాలను కూడ 'ఆగమము' లంటారు. విహితశ్రముఁడనేపాఠానికి విజితశ్రముఁడనే పాఠాంతరం ఉన్నది. విజితశ్రము డంటే పలువిధాలైన ఆగమగ్రంథాలను చదవటంలో జయింపబడిన శ్రమకలవాడు అని అర్థం. శ్రమను లెక్కచేయకుండ పఠించినవా డని భావం. విజితశ్రము డనే పాఠంకంటె విహితశ్రము డనే పాఠమే ఉచితంగా ఉన్నది. అలం: రూపకం.

చ. ఘనదురితానుబంధకలికాలజదోషతుషారసంహతిం
దన యుదయప్రభావమున దవ్వుగఁ జోపి జగజ్జనానురం
జన మగు రాజ్యసంతతవసంతనితాంతవిభూతి నెంతయుం
దనరుఁ జళుక్యమన్మథుఁడు ధర్మనిబద్ధదయార్ద్రబుద్ధి యై. 5

ప్రతిపదార్థం: చళుక్య, మన్మథుఁడు= చాళుక్యరా జయిన రాజరా జనే మన్మథుడు; ఘన, దురిత + అనుబంధ, కలికాలజ, దోష తుషార, సంహతిన్= గొప్ప పాపాలతో సంబంధం కల కలికాలంలో పుట్టిన దోషా లనే మంచుసముదాయాన్ని; తన, ఉదయ, ప్రభావమునన్= తన పుట్టుక (ఉదయించటం) యొక్క మహిమచేత; దవ్వుగన్= దూరంగా; చోపి= తరిమి; జగత్,

జన+అనురంజనము+అగు= లోకంలోని జనులను రంజింపజేసే దైన; రాజ్య, వసంత, నితాంత, విభూతిన్= రాజ్య మనే నిరంతర మైన వసంతర్తువుయొక్క అధిక మైన ఐశ్వర్యంతో; ధర్మ, నిబద్ధ, దయా+ఆర్ద్ర, బుద్ధి+ఐ= ధర్మానికి కట్టుబడినట్టి (స్థిరమైనట్టి) దయతో మెత్తనైన (తడసినట్టి) బుద్ధి కలవాడై; ఎంతయున్= మిక్కిలి; తనరున్= ఒప్పారుతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: చాళుక్యవంశానికి చెందిన రాజరాజనే మన్మథుడు గొప్ప పాపాలతో సంబంధం కల కలికాలంలో పుట్టిన దోషా లనే మంచుసముదాయాన్ని తనపుట్టుకయొక్కమహిమతో దూరంగా త్రోలి, లోకంలోని జనులను ప్రీతి నొందించే రాజ్య మనే నిరంతరమైన వసంతర్తువుయొక్క దట్టమైన ఐశ్వర్యంతో ధర్మంపట్ల లగ్నమైనట్టిదీ, దయచేత మృదు వైనట్టిదీ అయిన బుద్ధికలవాడై మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం, వృత్త్యనుప్రాసం. రాజరాజును మన్మథుడితో పోల్చటంచేత అతడి అపారసౌందర్యం వెల్లడి ఔతున్నది. కృతత్రేతాద్వాపర కలియుగా లని యుగాలు నాలుగు. వాటిలో కలియుగం దోషాలతో కూడి ఉంటుంది. ఉత్తము డైన రాజు ఉదయిస్తే ఆదోషాలను తొలగించి ధర్మాన్ని నెలకొల్పుతాడు. ఆరుఋతువులలో చివరిది శిశిరఋతువు. అప్పుడు మంచు విస్తారంగా ఉంటుంది. తరువాత నూత్నసంవత్సరారంభంలో వసంతర్తువు వస్తుంది. అది రాగానే మంచు తగ్గిపోతుంది. ప్రకృతి సౌందర్యమయమై ఎల్లప్రాణులకు ఆనందకరంగా ఉంటుంది. అప్పుడు మన్మథుడు విజృంభిస్తాడు. అతడికీ వసంతుడికీ మిక్కిలి స్నేహం. మన్మథుడు వసంతరాజ్యానికి అధిపతి. 'రాజ్య సంతత వసంత' మన్నచోట సంతతశబ్దం సాభిప్రాయం. వసంతర్తువు రెండునెలలే ఉంటుంది. రాజ్య మావిధంగా కాకుండా నిత్య మై ఉంటుంది. ధర్మాన్ని అనుసరించేవాడు ఒకప్పుడు దయను విడిచి కఠినంగా వర్తించవలసి వస్తుంది. రాజరాజు ధర్మాన్ని పాలించినా దయను విడువలే డనే భావం - 'ధర్మనిబద్ధదయార్ద్రబుద్ధి యై' అనే విశేషణంవలన వ్యక్తమౌతున్నది.

'తుషారసంహతిన్ దవ్వుగఁజోపి', 'ఉదయప్రభావము', 'వసంతవిభూతి' అనే పదాలు రాజరాజునందు సూర్యత్వాన్ని కూడ స్ఫురింప జేస్తున్నవి. అప్పుడు చళుక్యభాస్కరుడు అనికూడ అనవచ్చును. రాజరాజునందు మన్మథత్వం, కలికాలదోషాల యందు తుషారసంహతిత్వం, రాజ్యమునందు వసంతత్వం ఆరోపించబడినవి. ఇచ్చట రూపకం సావయవంగానే ఉన్నది కాని అప్పుడు చివరి విశేషణానికి అప్రసిద్ధమైన అర్థం చెప్పుకోవలసి వస్తుంది. ధర్మమంటే ధనుస్సనే అర్థం కూడ ఉన్నది. వసంతంలో మన్మథుడు విల్లెక్కుపెట్టినా దయమాలి క్రూరంగా వర్తించలే దని ఊహించాలి. కృతిపతిని పుణ్యాత్ముడిగా వర్ణించిన కవితామయ మైన పద్యమిది. దీర్ఘాక్షరబహుళ మైన తత్సమపదాలప్రయోగాన్నీ, బిందుపూర్వక పరుషాక్షర పునఃప్రయోగాన్నీ చేసి ఔన్నత్యాన్నీ మాధుర్యాన్నీ అక్షరరమ్యతతో పోషించాడు నన్నయ.

ఉ. ఆశ్రితపోషణంబున, ననంతవిలాసమునన్, మనీషివి
ద్యాశ్రమతత్త్వవిత్త్వమున, దానగుణాభిరతిన్, సమస్తవ
ర్ణాశ్రమధర్మరక్షణమహామహిమన్, మహి నొప్పు సర్వలో
కాశ్రయుఁ, డాదిరాజనిభుఁ, డత్యకలంకచరిత్రసంపదన్. 6

ప్రతిపదార్థం: సర్వ, లోక+ఆశ్రయుఁడు= ఇది చాళుక్య రాజులకు కులక్రమాగతమైన బిరుదం; (ఎల్లజనులకును అండ అయినవాడని అర్థం); అతి+అకలంక, చరిత్ర, సంపదన్= మిక్కిలి నిర్మలమైన శీల మనెడి సంపదయందు; అది, రాజ, నిభుఁడు= తొల్లింటి రాజులైన మను, నల, నహుషాదులతో సమానుడైన రాజరాజనరేంద్రుడు; ఆశ్రిత, పోషణంబునన్= తనను ఆశ్రయించినవారిని పోషించటంచేతను; అనంత, విలాసమునన్= అధికమైన విలాసం చేతను; మనీషి విద్యా, శ్రమ, తత్త్వ, విత్త్వమునన్= పండితుల విద్యలందలి పరిశ్రమయొక్క సత్యస్వరూపాన్ని తెలిసికొనటంచేతను, (విత్+త్వము=విత్త్వము);

దాన, గుణ+అభిరతిన్=దానమనే గుణమునందలి ఆసక్తిచేతను; సమస్త, వర్ణ+ఆశ్రమ, ధర్మ, రక్షణ, మహత్, మహిమన్= అన్ని వర్ణాల యొక్కయు, ఆశ్రమాల యొక్కయు, ధర్మాలను రక్షించటంలో గొప్పమహత్త్వంచేతను, మహిన్=భూమియందు; ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'సర్వలోకాశ్రయు' డనే కులక్రమాగతబిరుదంతో కూడినవాడున్నూ, మిక్కిలి నిర్మలమైన శీలసంపదలో మనువు, నలుడు, నహుషుడు మొదలైన పూర్వపురాజులతో సమానుడున్నూ అయిన రాజరాజు తన నాశ్రయించిన వారిని రక్షించటంచేతను, అధికమైన విలాసంచేతను, పండితుల విద్యలయందలి పరిశ్రమయొక్క యాథార్థ్యాన్ని తెలిసికొనటంచేతను, దానగుణంలోని ఆసక్తిచేతను, అన్ని వర్ణాల ఆశ్రమాల విధ్యుక్తధర్మాలను రక్షించటంలోని గొప్పమహిమచేతను, భూమియందు ప్రకాశిస్తూ ఉన్నాడు. పైన పేర్కొనబడిన గుణాలన్నింటిలో పూర్వరాజులతో సమాను డై రాజరాజు భూమియందు ప్రకాశిస్తా డనికూడ చెప్పవచ్చును.

విశేషం: బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ వైశ్య, శూద్ర వర్ణాలు నాలుగు. బ్రహ్మచర్య, గార్హస్థ్య, వానప్రస్థ, సన్న్యాసా లనే ఆశ్రమాలు నాలుగు. ఆ యా వర్ణాలకూ, ఆశ్రమాలకూ ఉచితా లైన ధర్మాలు స్మృతులలో చెప్పబడినవి. ఆ ధర్మాలను రక్షించటం యోగ్యుడైన రాజువిధి. మనువు, నలుడు, నృగుడు, నహుషుడు, రంతిదేవుడు, భగీరథుడు, రాముడు మొదలైనవారు ఆదర్శప్రాయు లైన తొల్లిటిరాజులు. రాజరాజు వారితో సమానుడు.

సీ. నిజమహీమండలప్రజఁబ్రీతిఁ బెంచుచుఁ, । బరమండలంబుల ధరణిపతుల
నదిమి కప్పంబుల ముదముతోఁ గొనుచును, । బలిమి నీయని భూమివలయపతుల
నుక్కడఁగించుచు, దిక్కులఁ దనయాజ్ఞ । వెలిఁగించుచును, విప్రకులము నెల్లఁ
బ్రోచుచు, శర ణన్నఁ గాచుచు భీతుల, । నగ్రజన్ములకు ననుగ్రహమునఁ

ఆ. జారుతరమహాగ్రహారంబు లిచ్చుచు, । దేవభోగముల మహావిభూతిఁ
దనరఁజేయు, చిట్లు మనుమార్గుఁ డగు విష్ణు । వర్ధనుండు వంశవర్ధనుండు. 7

ప్రతిపదార్థం: నిజ, మహీ, మండల, ప్రజన్= తన భూచక్రంలోని జనులను; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; పెంచుచున్= వృద్ధి పొందిస్తూ; పర, మండలంబుల, ధరణిపతులన్= ఇతర (శత్రు) రాజ్యాలలో ఉన్న రాజులను, అదిమి= అణచి; కప్పంబులన్= ధనాలను; ముదముతోన్= సంతోషంతో; కొనుచును= గ్రహిస్తూ; బలిమిన్= బలంచేత; ఈయని= కప్పాలను ఈయని; భూమి, వలయపతులన్= భూమండలాల రాజులను; ఉక్కు+అడఁగించుచున్= గర్వ మడగగొట్టుతూ; దిక్కులన్= అన్ని దిక్కులలోను; తన, ఆజ్ఞ= తన ఆనతి; వెలిఁగించుచును= ప్రకాశింపచేస్తూ; విప్రకులమున్ + ఎల్లన్= బ్రాహ్మణ సమూహాల నెల్ల; ప్రోచుచున్= రక్షిస్తూ; శరణు+అన్నన్=రక్షింపు మని శరణాగతి చేస్తే; భీతులన్=భయపడినవారిని; కాచుచున్= రక్షిస్తూ; అగ్ర, జన్మలకున్= బ్రాహ్మణులకు; అనుగ్రహమునన్= దయతో; చారుతర, మహత్, అగ్రహారంబులు= మిక్కిలి అందమైన అగ్రహారాలను (బ్రాహ్మణులకు రాజులు దానాలుగా ఇచ్చే గ్రామాలు); ఇచ్చుచున్= ఇస్తూ; దేవ, భోగములన్= దేవాలయాలలోని దైవతాలకు చేసే ధూప దీప నైవేద్యాదులను, ఉత్సవాలను; మహత్, విభూతిన్=గొప్ప వైభవంతో; తనరన్, చేయుచున్=ఒప్పునట్లుగా చేస్తూ, కొనసాగిస్తూ; ఇట్లు= పైన పేర్కొనబడిన విధంగా; వంశ, వర్ధనుండు= వంశాన్ని వృద్ధి పొందించేవాడున్నూ; మను, మార్గుఁడు+అగు= సూర్యవంశ రాజులలో మొదటివాడూ, ఆదర్శప్రాయుడూ అయిన మనువు అనుసరించిన పరిపాలనక్రమం కలవాడున్నూ అయిన; విష్ణువర్ధనుండు= రాజరాజనరేంద్రుడు (మీది వచనంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: తన రాజ్యభూభాగంలోని జనులను ప్రేమతో వృద్ధిపొందిస్తూ, ఇతరరాజ్యాలను ఏలే రాజులను అణచి సామంతరాజు లిచ్చే ధనరూపమైన పన్నులను సంతోషంతో గ్రహిస్తూ, బలగర్వంచేత కప్పాలను ఈయ నిరాకరించిన భూమండలాధిపతుల (రాజుల) గర్వ మడగిస్తూ, అన్ని దిక్కులలోనూ తన ఆజ్ఞను సాగేటట్లు చేస్తూ, బ్రాహ్మణసమూహా న్నెల్లా రక్షిస్తూ, భయంతో శరణాగతు లైతే అట్టివారిని కాపాడుతూ, భూసురులకు దయతో అందమైన అగ్రహారాల నిస్తూ, దైవాలకు జరుగవలసిన ధూపదీప నైవేద్యోత్సవాది కైంకర్యాలను గొప్పవైభవంతో కొనసాగిస్తూ, ఈవిధంగా వంశాన్ని పెంపొందించేవాడూ, పూర్వం మనువు అనుసరించిన మార్గాన్ని అనుసరించేవాడూ అయిన రాజరాజ నరేంద్రుడు.

విశేషం: రాజరాజుపరిపాలనవిధానం ఈపద్యంలో వర్ణింపబడింది. అతని ఆజ్ఞ అన్నిదిక్కులలో అప్రతిహతంగా చెల్లుతూ ఉన్నది. అతడు దేవబ్రాహ్మణులయందు భక్తి కలిగి ఉన్నాడు. వేదవేత్తలైన బ్రాహ్మణులు విప్రులు. విష్ణువర్ధన నామం చాళుక్యరాజులలో చాలమందికి ఉన్నది. అది ఒక బిరుదు వంటిది. విష్ణుశర్మ అనే బ్రాహ్మణుడు తొల్తటి చాళుక్యరాజుకుమారుడిని రక్షించటంచేత కృతజ్ఞతాపూర్వకంగా ఆ వంశపురాజులు విష్ణువర్ధననామాన్ని వహించా రని చెప్తుతారు.

ఇది నన్నయ రచించిన మొదటి సీసపద్యం. అతడు సీసపద్యాలలో కొన్ని ప్రత్యేక నియమాలు పాటించాడు. ఇందులో పండ్రెండుచోట్ల ప్రాసయతియే పాటింపబడింది. దీనిని 'సర్వప్రాససీసం' అంటారు.

ఇచ్చు ధాతువుకు కొన్నిచోట్ల ఈ అనేఆదేశం వస్తుంది. ఈ+ము అనునదే ఇమ్ము అయింది. ఇండు అనే రూపం కూడా ఇట్లా ఏర్పడిందే. వ్యతిరేకార్థక రూపాలలో కూడ ఈ వస్తుంది. ఈని=ఈయని; చిన్నయసూరి ఈయ రూపాన్ని కూడ అంగీకరించి పై నన్నయప్రయోగాన్నే ఇచ్చాడు. నన్నయకూడ ఈయ అనే రూపాన్ని మరెచ్చటనూ వాడి ఉండలేదు. (ఈయ అనేదే ఇయ్య రూపాన్ని పొందుతుంది.)

వ. అఖిలజలధివేలావలయవలయితవసుమతీవనితావిభూషణం బైన వేంగీదేశంబునకు నాయక రత్నంబునుం బోని రాజమహేంద్రపురంబునందు మహేంద్రమహిమతోఁ బరమానందంబున ననవరత మహామహీ రాజ్యసుఖంబు లనుభవించుచు, సకలభువనలక్ష్మీవిలాసనివాసం బయిన రమ్యహర్మ్యతలంబున మంత్రి పురోహిత సేనాపతి దండనాయక దౌవారిక మహాప్రధాన సామంత విలాసినీపరివృతుం డయి యపారశబ్దశాస్త్రపారగులైన వైయాకరణులును, భారత రామాయణాద్యనేక పురాణప్రవీణులైన పౌరాణికులును, మృదుమధుర రసభావభాసుర నవార్థవచనరచనా విశారదు లయిన మహాకవులును, వివిధతర్కవిగాహిత సమస్త శాస్త్రసాగరగరీయఃప్రతిభు లైన తార్కికులును నాదిగాఁ గలుగు విద్వజ్జనంబులు పరివేష్టించి కొలుచుచుండ విద్యావిలాసగోష్ఠీసుఖోపవిష్టుం డయి యిష్టకథావినోదంబుల నుండి యొక్కనాఁడు. 8

ప్రతిపదార్థం: అఖిల, జలధి, వేలా, వలయ, వలయిత వసుమతీ, వనితా, విభూషణంబు + ఐన= సమస్త సముద్రాల గుండ్రని చెలియలికట్టలచేత చుట్టబడిన భూమిఅనేస్త్రీకి అలంకార మైన; వేంగీ, దేశంబునకున్= పూర్వం తూర్పుచాళుక్యులు పరిపాలించిన వేంగీదేశానికి; నాయకరత్నంబునున్+పోని= హారాన నడుమన ఉండే పతకాన మధ్య ఉండే రత్నాన్ని పోలిన (శ్రేష్ఠమైన పట్టణమని అర్థం); రాజమహేంద్రపురంబునందున్; మహేంద్ర, మహిమతోన్= ఇంద్రునియొక్క మహిమ (మహత్త్వం) వంటి మహిమతో; పరమ+ఆనందంబునన్= అధికమైన సంతోషంతో; అనవరత, మహత్, మహీ, రాజ్య, సుఖంబులు= ఎడతెగని గొప్ప భూరాజ్యమువలని సౌఖ్యాలు; అనుభవించుచున్= పొందుతూ; సకల, భువన, లక్ష్మీ, విలాస, నివాసంబు+అయిన= సర్వలోకాలలోని లక్ష్మి(సంపద)యొక్క విలాసానికి(లీలకు) నెలవైన; రమ్య, హర్మ్య, తలంబునన్= సుందరమైన సౌధప్రదేశంలో; మంత్రి, పురోహిత, సేనాపతి, దండనాయక, దౌవారిక, మహత్+ప్రధాన, సామంత, విలాసినీ, పరివృతుండు+అయి= మంత్రులచేతను, పురోహితులచేతను, సేనానాయకులచేతను, దండనాథులచేతను (వీరుకూడ సేనాపతులే కాని సేనానాయకుల క్రిందిహోదావారు), ద్వారపాలకులచేతను, మహా(ముఖ్య)మంత్రులచేతను, సామంతు లనబడే కప్పముకట్టే రాజులచేతను, సుందరులచేతను, చుట్టబడినవాడై; అపార, శబ్దశాస్త్ర, పారగులు+ఐన= అంతం లేని వ్యాకరణశాస్త్రాన్ని తుదిముట్ట చదివినవారైన (పారగులు= అవ్వలిఒడ్డుచేరినవారు); వైయాకరణులును= వ్యాకరణపండితులును; భారత, రామాయణ+ఆది+అనేకపురాణ ప్రవీణులు+ఐన= భారతం, రామాయణం మొదలైన పెక్కు పురాణాలయందు నేర్పరులైన; పౌరాణికులును= పురాణంచెప్పే పండితులును; మృదు, మధుర, రస, భావ, భాసుర, నవ+అర్థ, వచన, రచనా, విశారదులు+అయిన= లలితాలూ, తియ్యనివీ అయిన శృంగారాది రసభావాలతో ప్రకాశించేవీ, క్రొత్త అర్థాలు కలిగినవీ అయిన వాక్యాల నిర్మాణంలో నిపుణు లయిన; (వచనశబ్దం ఇప్పుడు 'గద్యము' అనే అర్థంలో వాడబడుతున్నది. దానికి వాక్కు, వాక్యం అనే అర్థాలుకూడా ఉన్నవి. అది పద్యమయంకాని, గద్యమయంకాని కావచ్చును); మహత్+కవులును= గొప్పకవులును; వివిధ, తర్క, విగాహిత, సమస్త, శాస్త్ర, సాగర, గరీయః, ప్రతిభులు+ఐన= పలువిధా లైన తర్కాలలో (చర్చాగోష్ఠులలో) మునిగిన(నిమగ్నమైన), సర్వశాస్త్రా లనెడి సముద్రాలు కల, మిక్కిలి అధిక మైన ప్రజ్ఞ కలవారైన; తార్కికులును= తర్కశాస్త్రపండితులును; ఆదిగాన్, కలుగు= మొదలుగాకల; విద్వత్+జనంబులు= పండితజనులు; పరివేష్టించి= బలసి (చుట్టునుకూడి); కొలుచుచుండన్= సేవిస్తూ ఉండగా; విద్యా, విలాస, గోష్ఠీ సుఖ+ఉపవిష్టుండు+అయి= విద్యలకు సంబంధించిన లీలతోకూడిన (సంతోషకరమైన) చర్చలతో సుఖంగా కూర్చుండి; ఇష్ట కథా, వినోదంబులన్= ప్రియములైన కథలతోనూ, వేడుకలతోనూ; ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున

తాత్పర్యం: నాలుగుసముద్రాల గుండ్రనిచెలియలికట్టలచేత చుట్టబడిన భూమి అనెడి స్త్రీకి అలంకారమైన, తూర్పుచాళుక్యులు పాలించే వేంగీదేశానికి- హారానికి నడుమనుండే నాయకమణిని పోలిన (వేంగీదేశానికి ముఖ్యపట్టణమైన) రాజమహేంద్రనగరంలో ఇంద్రుడివైభవంవంటి వైభవంతో అధికమైనసంతోషంతో ఎడతెగని గొప్పభూరాజ్యంవలన కలిగే సుఖాలు అనుభవిస్తూ, సర్వలోకాలలోని సంపదయొక్క విలాసానికి స్థాన మైన, సుందరమైన సౌధప్రదేశంలో మంత్రులు, పురోహితులు, సేనానాయకులు, ద్వారపాలకులు, మహామంత్రులు, సామంతరాజులు, సుందరాంగులు చుట్టూ కొలువుదీరి కూర్చుండిఉండగా, అంతంలేని వ్యాకరణశాస్త్రాన్ని తుదిముట్ట అభ్యసించిన వ్యాకరణపండితులున్నూ, భారతం, రామాయణం మున్నగు పెక్కుపురాణాలను ప్రవచించటంలో నేర్పరులైన పురాణపండితులున్నూ, లలితములును, తియ్యనివియును, శృంగారాది రసాలతోను, భావాలతోను ప్రకాశించే క్రొత్తఅర్థాలు కలిగినట్టివి అయిన వాక్యాలను రచించటంలో నిపుణులైన గొప్పకవులున్నూ, పలువిధాలైన తర్కశాస్త్రశాఖల సాహాయ్యంతో ప్రవేశించబడిన సర్వశాస్త్రాలనెడి సముద్రాలు కల అధిక ప్రజ్ఞావంతులైన తర్కశాస్త్రపండితులున్నూ, మొదలుగాగల పండితజనులు చుట్టూ చేరి సేవిస్తూ ఉండగా, విద్యలకు సంబంధించిన లీలలతో కూడిన చర్చలతో (చర్చలు వింటూ) సుఖంగా కూర్చుండి ప్రియము లైన కథలతోను, వినోదాలతోను ఉండి ఒక్కనాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ. రాజమహేంద్రనగరం వేంగీదేశానికి రాజధాని. అందలి సుందరహర్మ్యం సర్వలోకసంపదలతో విరాజిల్లుతూ ఉన్నది. మంత్రిపురోహితాదులు రాజోద్యోగులు. రాజరాజనరేంద్రుడిసభలో గొప్పవ్యాకరణపండితులూ, పురాణప్రవచనం చేసేవారూ, మహాకవులూ, తర్కశాస్త్రసాహాయ్యంతో సర్వశాస్త్రాలను అవగాహనచేసికొని మహాపండితు లైన విద్వాంసులూ ఉన్నారు. ఇందులో పేర్కొనబడిన మహాకవులు సంస్కృతభాషాకవులై ఉంటారు. తెలుగుకవులుకూడ ఉండవచ్చును.

వారు మృదుమధురాలు, నూత్నార్థశోభితాలు అయిన వాక్కులు పల్కటంలో నేర్పరులు. రాజరాజనరేంద్రు డప్పుడప్పుడు వివిధరాజోద్యోగులతోనూ, కవిపండితులతోనూ నిండు కొలువుండి విద్యాగోష్ఠులతో వినోదిస్తూ ఉండేవా డని తెలుస్తున్నది. అతడు కావ్యగీతప్రియుడుకదా! విద్యావిలాసగోష్ఠి- అనే సమాసానికి విద్యకు సంబంధించిన, కళలకు సంబంధించిన చర్చాగోష్ఠి(సమావేశం, సదస్సు)అనే అర్థంకూడా చెప్పవచ్చును. రాజసభలో మంత్రిసామంతులతోపాటు ఉన్నవారు విలాసినులు. విలాసినులు అంటే వేశ్య లనే అర్థం కంటే కళాకోవిదలనే అర్థం చెప్పటం సమంజసం. దేశంలోని విద్యలను, కళలనుగురించి, వాటిని పెంపొందించే అంశాలనుగురించి ఇష్టాగోష్ఠిగా చర్చించిన సభ అది. దానికి అధ్యక్షుడు రాజరాజనరేంద్రుడు. ఆ సభలో తీసికొన్న నిర్ణయాలను అమలుజరిపించేవాడు రాజు. ఆ గోష్ఠి కొన్నాళ్లు సాగింది. ఒకనాడు రాజు నన్నయను పిలిచి భారతం వ్రాయుమని కోరాడు. ఈవచనానికీ తరువాతిపద్యానికీ నడుమనున్న కథ సారమతులు లోనారసి భావించతగింది. విద్యావిషయంలో భాగంగా ఆంధ్రమహాభారత రచన జరగాలని సభ నిర్ణయించిఉంటుంది. ఆ రచన చేయగల దక్షుడు నన్నయయే అని తీర్మానించి ఉంటుంది. దానికి తగిన అర్హత లన్నీ ఉన్నవాడతడే అని వివేచించి ఉంటుంది. రాజరాజసంకల్పం, విద్వత్సభా నిర్ణయం ఏకవాక్యత పొందటంచేత నిండుసభలో నన్నయను రాజు స్వయంగా కోరాడు. భారతాన్ని తెలుగులో నిర్మించటం కష్టసాధ్యమైన పని అయినా రాజరాజనరేంద్రుడి అనుమతం వలనా, విద్వత్సభ అనుగ్రహం వలనా దానిని సాధిస్తానని నన్నయ అంగీకరించాడు. కథను పూర్తిగా చెప్పకుండా ధ్వనిమయం చేయటం నన్నయ ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తిలో ఒక శిల్పం.

సీ. **తనకులబ్రాహ్మణు, ననురక్తు, నవిరళ । జపహోమతత్పరు, విపులశబ్ద**
శాసను, సంహితాభ్యాసు, బ్రహ్మాండాది । నానాపురాణవిజ్ఞాననిరతుఁ,
బాత్రు, నాపస్తంబసూత్రు, ముద్గలగోత్ర । జాతు, సద్వినుతావదాతచరితు
లోకజ్ఞు, నుభయభాషాకావ్యరచనాభి । శోభితు, సత్ప్రతిభాభియోగ్యు,

ఆ. **నిత్యసత్యవచను, మత్యమరాధిపా । చార్యు, సుజను నన్నపార్యుఁ జూచి**
పరమధర్మవిదుఁడు, వరచళుక్యాన్వయా । భరణుఁ డిట్టు లనియెఁ గరుణతోడ. **9**

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; కుల, బ్రాహ్మణున్= వంశపారంపర్యంగా వస్తున్న బ్రాహ్మణుడిని; అనురక్తున్= అనురాగంకలవాడిని; అవిరళ, జప, హోమ, తత్పరున్= నిరంతరం జపం చేయటంలోనూ, అగ్నియందు హవిస్సును వేల్చటం లోనూ, ఆసక్తుడైనవాడిని; విపులశబ్ద, శాసనున్= విస్తృతంగా శబ్దాలస్వరూపాన్ని నిరూపించినవాడిని; సంహితా+అభ్యాసున్=వేదంలోని మంత్రభాగం (వేదము) యొక్క అధ్యయనం కలవాడిని; బ్రహ్మాండ+అది, నానా, పురాణ, విజ్ఞాన, నిరతున్= బ్రహ్మాండ పురాణం (అష్టాదశపురాణాలలో ఇది ఒకటి) మొదలైన పలుపురాణాలలోని విశేషమైన జ్ఞానమునందు ప్రీతికలవాడిని; పాత్రున్= అర్హుడిని; ఆపస్తంబసూత్రున్= ఆపస్తంబమహర్షి రచించిన సూత్రాలలోని ధర్మాలను అనుసరించేవాడిని (ఇతరమహర్షులు రచించిన సూత్రాలుకూడ ఉన్నవి); ముద్గల, గోత్ర, జాతున్= ముద్గలమహర్షి మూలంగా గల గోత్రంలో పుట్టినవాడిని; సత్, వినుత+అవదాత, చరితున్= పండితులచేత (సజ్జనులచేత) నుతింపబడిన నిర్మలమైన వర్తనం కలవాడిని; లోక జ్ఞున్= లోకవ్యవహారం తెలిసినవాడిని; ఉభయ, భాషా, కావ్య, రచనా+అభిశోభితున్= సంస్కృతాంధ్రా లనే రెండుభాషలలోనూ కావ్యాలను రచించటంచేత ప్రకాశించేవాడిని; సత్, ప్రతిభా+అభియోగ్యున్= మంచి ప్రతిభతో (నవనవోన్మేషశాలినియైన ప్రజ్ఞతో) కూడినవాడిని (గొప్ప ప్రతిభాపాండిత్యాలు కలవాడిని); నిత్య, సత్య, వచనున్= ఎల్లప్పుడూ సత్యంతో కూడిన వాక్కు కలవాడిని, (ఎప్పుడూ సత్యమే పలుకువాడిని); మతి+ అమరాధిప+ ఆచార్యున్= బుద్ధిలో ఇంద్రునిగురు వైన బృహస్పతివంటి వాడిని; సుజనున్= మంచివాడిని; నన్నప+ఆర్యున్= పూజ్యుడైన నన్నయభట్టును; చూచి; పరమ, ధర్మ, విదుఁడు= ఉత్తమమైన ధర్మాన్ని తెలిసినవాడు (గొప్పధర్మవేత్త); వర, చళుక్య+అన్వయ+ఆభరణుఁడు= శ్రేష్ఠమైన చాళుక్యవంశానికి అలంకారమైన రాజరాజనరేంద్రుడు; కరుణతోడన్= దయతో; ఇట్టులు= క్రింద చెప్పబడేవిధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: తనవంశంలో తండ్రితాతలనుండి పారంపర్యంగా వస్తున్న బ్రాహ్మణుడున్నూ, తనయందు ప్రీతికలవాడున్నూ, నిరంతరం జపహోమాలు చేయటంలో ఆసక్తికలవాడున్నూ, విస్తృతంగానూ విశదంగానూ శబ్దాలస్వరూపాన్ని నిర్ధారణ చేసినవాడున్నూ, వేదమంత్రభాగాన్ని అధ్యయనం చేసినవాడున్నూ, బ్రహ్మాండపురాణం మొదలైన అనేకపురాణాలలోని విజ్ఞానంపట్ల ఆసక్తికలవాడున్నూ, అర్హుడున్నూ, ఆపస్తంబసూత్రుడున్నూ, ముద్గలమునిగోత్రంలో పుట్టినవాడున్నూ, సుజనులచేతనూ పండితులచేతనూ నుతింపబడిన నిర్మలమైన శీలం కలవాడున్నూ, లోకజ్ఞత కలవాడున్నూ, ఎల్లప్పుడు సత్యమే పలికేవాడున్నూ, బుద్ధిలో బృహస్పతివంటివాడున్నూ, సజ్జనుడున్నూ అయిన నన్నయభట్టును చూచి పరమధర్మవేత్తా, శ్రేష్ఠమైన చాళుక్యవంశానికి అలంకార మైనవాడూ అయిన రాజరాజనరేంద్రుడు దయతో ఈవిధంగా పలికాడు.

విశేషం: ఆంధ్రమహాభారతంలో నన్నయనుగురించి ఏకొంచెమైనా తెల్పేపద్యం ఇది ఒక్కటే. ఇందులో అతడి గుణగణాలూ ప్రతిభాపాండిత్యాలూ సంగ్రహంగా చెప్పబడినవి. కులవిప్రు డంటే పురోహితు డని అర్థం ఉన్నది. కాని, నన్నయ వట్టి పురోహితుడు కాడు. చాళుక్యుల పంచామాత్యులలో కులబ్రాహ్మణుడు కూడ ఒకడు. నన్నయ అట్టి కులబ్రాహ్మణుడు. రాజరాజూ, నన్నయభట్టూ, కొంచెం ఇంచుమించుగా సమవయస్కులు, మిత్రులు అయిఉంటారు. అనురక్త పదం వారికి ఒండొరులయెడ కల అనురాగాన్ని సూచిస్తున్నది. నన్నయ సంహితాభ్యాసుడు. సంహిత అంటే వేదంలోని మంత్రభాగం. ఇచ్చట సామాన్యంగా వేదమంతా అధ్యయనం చేసినవా డని చెప్పుకోవలెను. సంహితాపదం ధర్మశాస్త్రాదులందుకూడ వర్తిస్తుంది. మనుధర్మశాస్త్రాన్ని మనుసంహిత అనికూడ అంటారు. అతడు నిత్యజపహోమాది వైదికకర్మలందు ఆసక్తి కలవాడు. కవినామగోత్రాదికథనం అవతారికలో ఒక ప్రధానాంగం.

నన్నయకు పూర్వం తెలుగుభాషకు విస్తృతి కాని, స్థిరమైనరూపం కాని లేదు. అది ఒక్కొక్కప్రాంతంలో ఒక్కొక్కవిధంగా ఉండేది. విభక్తిప్రత్యయాలు అన్నీ లేవు. అవ్యవస్థితంగా ఉన్న అట్టిభాషకు స్థిరమైనరూపాన్ని ఇచ్చి, సంస్కృతపదాలను తత్సమాలుగా తెలుగులో వాడటానికి తగిన ప్రణాళిక ఏర్పరచి, దానిని కావ్యరచనకు తగినదానినిగా చేశాడు. అతడు ఆంధ్రశబ్దచింతామణి అనే వ్యాకరణాన్ని రచించలేదని కొందరు అంటారు. అయినా, అతడు పైవిధంగా తెలుగుభాషకు కలిగించిన అభివృద్ధియే అతడిని విపులశబ్దశాసన నామానికి అర్హుడిగా చేసింది. పురాణాలు పదునెనిమిది. సర్గం, ప్రతిసర్గం, వంశం, మన్వంతరాలు, వంశానుచరితం అనే పంచలక్షణాలు కలవి పురాణాలు. బ్రహ్మ, పద్మ, విష్ణు, శివ, భాగవత, నారద, మార్కండేయ, అగ్ని, భవిష్యత్, బ్రహ్మవైవర్త, లింగ, వరాహ, స్కంద, వామన, కూర్మ, మత్స్య, గరుడ, బ్రహ్మాండా లనేవి పురాణాలపేర్లు. ఈ పురాణాలన్నింటిని నన్నయ చదివి అనేకవిధాలైన విజ్ఞానాన్ని సంపాదించాడు. పాత్రశబ్దంచేత అతడికి కావ్యరచనలోనే కాక వివిధవిషయాలలోకూడ ఉన్న అర్హత సూచించబడుతున్నది. అతడు నిర్మలశీలం, సౌజన్యం కలవాడు. అతడికి లోకజ్ఞత తప్పక ఉండాలి. నన్నయ సంస్కృతభాషలో రచించిన కావ్య మేదీ లభించటంలేదు. అతడు భారతారంభాన మంగళశ్లోకాన్ని సంస్కృతంలోనే రచించాడు. రాజరాజు నారాయణభట్టుకు నందమపూడిగ్రామాన్ని అగ్రహారంగా ఇచ్చాడు. ఆశాసనకావ్యాన్ని నన్నయయే రచించాడు. అది సంస్కృతంలో ఉన్నది. ఆంధ్రశబ్దచింతామణికర్త అతడే అయినా, కాకపోయినా అతడి సంస్కృతకావ్యరచనాకౌశలానికి పైరెండే చాలును. చింతామణి శాస్త్రమే కాని కావ్యం కాదు. నన్నయ నిత్యసత్యవ్రతుడు, బుద్ధివైభవంలో దేవగురువైన బృహస్పతిని పోలినవాడు. నన్నయ అనేశబ్దంచివర 'అయ్య' అనేపద మున్నది. అయ్యకు బదులు అప్ప అనికూడ వాడచ్చును. దానికి రూపాంతరం అప.

ఇది సర్వప్రాససీసం- (పన్నెండుచోట్ల ప్రాసయతియే పాటింపబడినది). ఈసీసంలో మహాకవికి ఉండవలసిన లక్షణా లన్నీ తెల్పబడినవి. నన్నయ ఋషితుల్యుడు. నాఽనృషిః కురుతే కావ్య మ్మనే సూక్తి ఉన్నది. అట్టి ఋషితుల్యుడు కానివాడు

పంచమవేదమైన భారతాన్ని రచించటానికి అర్హుడు కాడు. నన్నయ ఈపద్యాన్ని ప్రథమపురుషలోరచించి ఒక క్రొత్తఒరవడి పెట్టాడు. ఇది అతడి వినయగుణాన్ని వ్యక్తీకరిస్తుంది.

చ. విమలమతిం బురాణములు వింటి ననేకము, లర్థధర్మశా
స్త్రములతెఱం గెఱింగితి, నుదాత్తరసాన్వితకావ్యనాటక
క్రమములు పెక్కుసూచితి, జగత్పరిపూజ్యము లైన యీశ్వరా
గమములయందు నిల్పితిఁ బ్రకాశముగా హృదయంబు భక్తితోన్. 10

ప్రతిపదార్థం: విమల, మతిన్= నిర్మలమైన మనస్సుతో; అనేకములు= పెక్కు; పురాణములు= బ్రహ్మాండాది పురాణాలు; వింటిన్; అర్థ, ధర్మ, శాస్త్రముల, తెఱంగు= కౌటిల్యాదులు రచించిన అర్థశాస్త్రాల, మన్వాదులు రచించిన ధర్మశాస్త్రాల విధం; ఎఱింగితిన్= తెలిసికొంటిని; ఉదాత్త, రస+అన్విత, కావ్య, నాటక, క్రమములు= గొప్పవీ, రసంతో కూడుకొన్నవీ అయిన కావ్యనాటకాల రీతులు; పెక్కు= అనేకం; చూచితిన్= తిలకించాను; జగత్, పరిపూజ్యములు+ఐన= లోకంచేత పూజింపదగినవైన; ఈశ్వర+ఆగమముల+అందున్= శివుడిని పూజించే విధానాలు తెల్పే గ్రంథాలయందు; ప్రకాశముగాన్= ప్రసిద్ధంగా; హృదయంబు= చిత్తం; భక్తితోన్ = శ్రద్ధతో; నిల్పితిన్= ఉంచితిని (చదవితిని).

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన మనస్సుతో పెక్కుపురాణాలు విన్నాను. అర్థశాస్త్రాల ధర్మశాస్త్రాల పద్ధతిని తెలిసికొన్నాను. ప్రౌఢాలు, రసభరితాలు అయిన రఘువంశాది కావ్యాలయొక్కయు, శాకుంతలాది నాటకాలయొక్కయు తీరులు అనేకం చవిచూచాను. లోకానికి మిక్కిలి పూజనీయా లైన శైవాగమశాస్త్రాలయందు ప్రసిద్ధంగా చిత్తాన్ని భక్తితో స్థిరంగా ఉంచాను.

విశేషం: ఈపద్యం రాజరాజు విజ్ఞాన వివేకాలను తెలుపుతున్నది. అతడు పౌరాణికులు చదివి వినిపిస్తూ ఉంటే పెక్కుపురాణాలు విన్నాడు. రాజులు అర్థధర్మశాస్త్రాలను తప్పక చదవాలి. అర్థశాస్త్రం దేశఆర్థికస్థితిగతులను పెంపొందించటానికి తోడుపడేది. ధర్మశాస్త్రం ధర్మాలకు, ఆచారవ్యవహారాలకు సంబంధించింది. రాజరాజుకు పూర్వం తెలుగులో కావ్యాలు కాని, నాటకాలు కాని లేవు. అతడు తమిళ కన్నడ భాషలలోని కావ్యాలను (విక్రమార్జునవిజయాదులు కన్నడకావ్యాలు. పెరిందేవనారు రచించిన భారతాదులు తమిళకావ్యాలు) సంస్కృతంలోని కావ్యనాటకాలూ చదవి ఆనందించి ఉంటాడు. రాజరాజు శివభక్తుడు; అందుచేత శివపూజావిధానాలను తెలిపే శాస్త్రాలను శ్రద్ధతో చదవిఉంటాడు. శివశక్తివిష్ణుపూజాక్రమాలను వివరించే ఆగమగ్రంథాలు పెక్కు ఉన్నాయి. "ఆగతం పంచవక్త్రాత్తు, గతం చ గిరిజాననే, మతం చ వాసుదేవస్య, తస్మా దాగమ ముచ్యతే'- శబ్దకల్పద్రుమము. శివముఖంనుండి వచ్చి, పార్వతిముఖం చొచ్చి, విష్ణువుకు ఇష్టం కావటంచేత ఆగమానికి ఆపేరు వచ్చింది. కావ్యార్థసూచన మనే ప్రస్తావనాంగం ఇందులో ఉన్నది.

వ. అయినను నాకు ననవరతంబును శ్రీమహాభారతంబునందలి యభిప్రాయంబు పెద్ద యై యుండు. 11

ప్రతిపదార్థం: అయినను= శాస్త్రకావ్యనాటకాగమాదులను పఠించినా; నాకున్ = రాజరాజనరేంద్రుడికి అని భావం; అనవరతంబును= ఎల్లప్పుడున్నూ; శ్రీ, మహత్, భారతంబునందలి= శోభాయుక్తమైన వ్యాసరచిత మహాభారతంలోని; అభిప్రాయంబు= భావం, తాత్పర్యం, తత్త్వం; పెద్ద+ఐ= అధికమై; ఉండున్= ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: శాస్త్రకావ్యనాటకాగమాదులను చదివినప్పటికీ నాకు శ్రీమత్ మహాభారతంలోని తాత్పర్యం, తత్త్వమే వాటిన్నింటికంటె గొప్పదిగా అనిపిస్తుంది.

విశేషం: 'అయినను నాహృదయంబును ననవరతంబును శ్రీమహాభారతంబునందలి యభిప్రాయంబు విన నభిలాష పెద్దయైయుండు' - అని కొన్ని ప్రతులలో కనపడుతున్నది. అంటే- నే నర్థధర్మశాస్త్రాలను, కావ్యనాటకాగమాలను చదివినప్పటికీ నాచిత్తంలో వ్యాసుడు రచించిన బహువిషయశోభితమైన మహాభారతేతిహాసంలోని భావాన్ని వినటానికి కోరిక అధిక మై ఉంటుంది అని భావం. ఈపాఠం రాజరాజు హృదయంలోని అభిలాషను సూచించేది. అతడికి 'భారత శ్రవణాసక్తి' ఇష్టమైన అంశాలలో ఒకటని రాబోయే పద్యంలో సూచించబడుతున్నది. దానికి అనుగుణంగా ఈపాఠం ఉన్నది. కాని, రాజరాజుకు గల నిశ్చయభావాన్ని ప్రస్తుత పాఠం సూచిస్తున్నది. పురాణాలు, అర్థధర్మశాస్త్రాలు, ఉదాత్తరసాన్విత కావ్యనాటకాలు, ఈశ్వరాగమాలు మొదలైన గ్రంథాలన్నింటిలో చెప్పిన తాత్పర్యం కంటె మహాభారతబద్ధ నిరూపితార్థం గొప్పదని రాజరాజు నిశ్చయం. అది అతడి విజ్ఞతను సూచిస్తున్నది. పూర్వపద్యభావంతో అన్వయిస్తున్నది. అది అతడి అభిలాషకు మూలకారణమైన నిశ్చయభావం. అందువలన ప్రస్తుతపాఠమే సముచితం. 'ఇందుల' రూపం యతిస్థానంలో కనపడుతున్నది (1-6-248, 2-1-188) కాబట్టి 'అందుల' అనేరూపం నన్నయ ఇక్కడ వాడిఉంటాడు.

మ. ఇవి యేనున్ సతతంబు నాయెడఁ గరం బిష్టంబు లై యుండుఁ బా
యవు భూదేవకులాభితర్పణమహీయఃప్రీతియున్. భారత
శ్రవణాసక్తియుఁ, బార్వతీపతిపదాబ్జధ్యానపూజామహో
త్సవమున్, సంతతదానశీలతయు, శశ్వత్సాధుసాంగత్యమున్. 12

ప్రతిపదార్థం: భూదేవ, కుల+అభితర్పణ, మహీయస్+ప్రీతియున్= బ్రాహ్మణులసముదాయాన్ని తృప్తిపొందించటంలో మిక్కిలి అధికమైన ఆసక్తియున్నూ; భారత, శ్రవణ+ఆసక్తియున్= భారతాన్ని వినటంలోని ప్రీతియున్నూ; పార్వతీపతి, పద+అబ్జ, ధ్యాన, పూజా, మహత్, ఉత్సవమున్= పార్వతిభర్త అయిన శివునియొక్క పద్మాలవంటిపాదాలను ధ్యానించటంలోను, పూజించటంలోను(కల) గొప్పవేడుకయున్నూ; సంతత, దాన, శీలతయున్= నిరంతరం దానం చేసే స్వభావం కలిగి ఉండటమున్నూ; శశ్వత్, సాధు, సాంగత్యమున్= ఎల్లప్పుడును సత్పురుషులతోడి సహవాసమున్నూ; ఇవి ఏనున్= అనే ఈ అయిదున్నూ; నా, ఎడన్= నాహృదయమందు; కరంబు= మిక్కిలి; ఇష్టంబులు+ఐ= ప్రీతికరాలై; ఉండున్= ఉంటాయి; పాయవు= తొలగవు.

తాత్పర్యం: ఈ అయిదున్నూ నాహృదయంలో మిక్కిలి ప్రీతికరా లై ఉంటాయి; తొలగవు. అవి ఏవంటే- 1. బ్రాహ్మణులసముదాయాన్ని తృప్తిపొందించటంలో మిక్కిలిగొప్పప్రీతి. 2. భారతాన్ని వినటంలో ఆసక్తి. 3. పద్మాలవంటిశివుడిపాదాలను ధ్యానించటంలో, పూజించటంలో ఉండే గొప్పవేడుక. 4. ఎల్లప్పుడూ దానం చేసే స్వభావం కలిగిఉండటం. 5. నిరంతరం సత్పురుషులతోడి సహవాసం చేయటం అనేవి.

విశేషం: ఇందులో రాజరాజుహృదయానికి మిక్కిలి ప్రీతికరా లైన ఐదు విషయాలు పేర్కొనబడినవి. వాటిలో మహాభారతం వినవలెననే కోరిక ఒకటి. అది ఆంధ్రమహాభారత రచనకు ప్రేరకమైన ప్రధాన కారణం. కావ్యరచనా కారణం చెప్పటం అవతారికలోని ఒకఅంగం. నన్నయ అయిదు అనటానికి ఏను అనే పదాన్నే వాడుతాడు. మహత్ అను విశేషణముయొక్క 'తర' భావాన్ని సూచించేపదం మహీయః. మహిష్ఠ 'తమ' భావాన్ని సూచిస్తుంది.

వ. మఱి యదియునుంగాక. 13

తాత్పర్యం: అంతేకాకుండా.

విశేషం: రాజరాజు తనకు భారతంపట్ల ప్రీతి అధికంగా ఉండటానికి మరికొన్ని కారణాలు తెల్పుతున్నాడు. ఈ వచనం కొన్ని ప్రతులలో లేదు.

చ. **హిమకరుఁ దొట్టి పూరుభరతేశకురుప్రభుపాండుభూపతుల్**
క్రమమున వంశకర్త లనఁగా మహి నొప్పిన యస్మదీయవం
శమునఁ బ్రసిద్ధులై, విమలసద్గుణశోభితు లైన పాండవో
త్తములచరిత్ర నాకు సతతంబు వినంగ నభీష్ట మెంతయున్. **14**

ప్రతిపదార్థం: హిమకరున్= చంద్రుని; తొట్టి= మొదలుకొని; పూరు, భరత+ఈశ, కురుప్రభు, పాండుభూపతుల్= యయాతికుమారుడైన పూరువు, శకుంతలాదుష్యంతులకుమారు డైన భరతచక్రవర్తి, కౌరవవంశాని కాపేరు రావటానికి హేతు వైన కురు వనే రాజు, పాండురాజు అనేవారు; క్రమమునన్= వరుసగా; వంశకర్తలు+అనఁగాన్= వంశాన్ని స్థాపించి కొనసాగించినవారు కాగా; మహిన్= భూమియందు; ఒప్పిన= ప్రకాశించిన; అస్మదీయవంశమునన్= మావంశమునందు; ప్రసిద్ధులు+ఐ= మిక్కిలిప్రఖ్యాతి పొందిన వారై; విమల, సద్గుణశోభితులు+అయిన= నిర్మలము లయిన మంచిగుణాలతో ప్రకాశించిన; పాండవ+ఉత్తముల= యోగ్యులైన పాండవులయొక్క (ధర్మరాజాదులైన పాండురాజు కుమారులయొక్క); చరిత్ర= వృత్తాంతం; నాకున్; సతతంబున్= ఎల్లప్పుడు; వినంగన్= వినటానికి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; అభీష్టము= కోరిక, సమ్మతం, ఇష్టం.

తాత్పర్యం: చంద్రుడు మొదలుకొని పూరువు, భరతుడు, కురురాజు, పాండురాజు లనేవారు వరుసగా వంశాన్ని స్థాపించి కొనసాగించిన వారు కాగా భూమియందు అలరారిన మావంశంలో మిక్కిలి ప్రఖ్యాతు లై స్వచ్ఛమైన, యోగ్య మయిన గుణాలతో ప్రకాశించిన సజ్జను లైన పాండవులయొక్క చరిత్ర వినటం నాకెల్లప్పుడూ ప్రీతికర మై ఉంటుంది.

విశేషం: తొట్టు అనగా మొదలుకొను. తెలుగుకావ్యాలలో ఈధాతువుయొక్క క్త్వార్థకరూపం ఒక్కటే కనబడుతున్నది. కౌరవపాండవవంశం చంద్రవంశం. దీనికి మూలపురుషుడు చంద్రుడు. తరువాత ఆ వంశంలో ఎందరో మహారాజులు పుట్టి భూమిని పరిపాలించారు. వారిలో ముఖ్యు లైనవారిని మాత్రం నన్నయ ఈ పద్యంలో పేర్కొని ఉన్నాడు. వంశకర్త అనగా వంశాన్ని స్థాపించి దానిని కీర్తితో ధర్మమార్గంలో కొనసాగించినవాడు. అతడి తరువాత అతడి పేరుమీద అతడివంశస్థులు పిలువబడేవారు. ధర్మరాజాదులు పౌరవులు, భారతులు, కౌరవులు, పాండవులు అని పిలువబడటం వంశకర్తల ప్రాభవంవలననే.

చ. **అమలసువర్ణశృంగఖుర మై కపిలం బగు గోశతంబు ను**
త్తమబహువేదవిప్రులకు దానము సేసిన తత్ఫలంబు త
థ్యమ సమకూరు భారతకథాశ్రవణాభిరతిన్, మదీయచి
త్తము ననిశంబు భారతకథాశ్రవణప్రవణంబ కావునన్. **15**

ప్రతిపదార్థం: అమల, సువర్ణ, శృంగ, ఖురము+ఐ= నిర్మలమయిన, బంగారంతో కూడిన కొమ్ములును, గిట్టలును, కలదై; కపిలంబు+అగు= గోరోజనంవంటి రంగు గల (ఎర్రని); గోశతంబును= ఆవులవందను; ఉత్తమ, బహు, వేద, విప్రులకున్= యోగ్యులైన పలువురు వేదాలుచదివిన బ్రాహ్మణులకు; దానము, చేసిన; తద్+ఫలంబు= ఆ ఫలితం; తథ్యము+అ= నిజంగా; భారత, కథా, శ్రవణ+అభిరతిన్= మహాభారతంలోని కథను వినే ఆసక్తిచేత; సమకూరున్= కలుగుతుంది; మదీయ, చిత్తమున్= నాహృదయంకూడ; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడు; భారత, కథా, శ్రవణ, ప్రవణంబు+అ= భారతంలోని కథను వినటంలో ఆసక్తికలదే; కావునన్= కాబట్టి. (తరువాతి పద్యంతో కలిపి చదువుకోవాలి).

తాత్పర్యం: పరిశుద్ధ మైన బంగారపు తొడుగుతో కూడిన కొమ్ములును, గిట్టలును కల కపిలవర్ణం కల వందఆవులను యోగ్యులు, వేదం అధ్యయనం చేసినవారు అయిన పలువురు బ్రాహ్మణులకు ('బహువేద' అనునప్పుడు నాలుగువేదాలు

చదివిన అనికూడ అర్థం చెప్పవచ్చును.) దానం చేసిన ఆ ఫలితం భారతకథను వినే ఆసక్తిచేత తప్పక కల్గుతుంది. నాహృదయంకూడ భారతకథను వినాలి అని కుతూహలపడుతూ ఉంటుంది. కాబట్టి.

విశేషం: గోవులలో కపిలగోవు శ్రేష్ఠమైనది. వేదాధ్యయనం చేసిన విప్రులు దానానికి మిక్కిలి పాత్రులు. పాత్రదానంవలన ఎక్కువఫలం చేకూరుతుంది.

క. **జననుత కృష్ణద్వైపా । యనమునివృషభాభిహిత మహాభారతబ**
ద్ధనిరూపితార్థ మేర్పడఁ, । దెనుఁగున రచియింపు మధికధీయుక్తిమెయిన్. **16**

ప్రతిపదార్థం: జననుత= ప్రజలచేతకీర్తింపబడేవాడా! (నన్నయకు సంబోధనం); దీనిని జనులచేత స్తుతింపబడిన అని వ్యాసుడికి విశేషణంగా కూడ చెప్పవచ్చును. అప్పుడు అంతయు ఒకేసమాస మవుతుంది; కృష్ణద్వైపాయన, మునివృషభ+అభిహిత, మహత్, భారత, బద్ధ, నిరూపిత+అర్థము= వ్యాసు డనే మునిశ్రేష్ఠునిచే చెప్పబడిన మహాభారత మనే ఇతిహాసంలో కూర్పబడి నిరూపించబడిన (స్థిరంచేయబడిన) అర్థం- అంటే తాత్పర్యం, ధర్మతత్త్వం, ప్రబోధం, రసం మొదలైనవాటి సారవంతమైన అభిప్రాయమన్నమాట; ఏర్పడన్= స్పష్టమయ్యేటట్లు; తెనుఁగునన్= తెలుగుభాషలో; అధిక, ధీయుక్తిమెయిన్= గొప్పబుద్ధియొక్క కూడికతో; రచియింపుము= వ్రాయుము.

తాత్పర్యం: జనులచేత కీర్తింపబడే ఓనన్నయకవీ! వ్యాసమునిశ్రేష్ఠునిచేత చెప్పబడిన మహాభారతంలో తెల్పబడి నిరూపింపబడిన అర్థం తేటతెల్ల మయ్యేటట్లు అధికమైన బుద్ధిసంపద అలరారగా తెలుగుభాషలో వ్రాయుము.

విశేషం: వ్యాసుడు పరాశరమునికీ దాశరాజకన్యకూ ద్వీపంలో పుట్టాడు. అతడు నల్లనివాడు. అందుచేత కృష్ణద్వైపాయను డనే పేరు కలిగింది. సింహ, వృషభ, శార్దూల, కుంజరాదిశబ్దాలు సమాసంలో ఉత్తరపదాలై శ్రేష్ఠతను సూచిస్తాయి. ఈ పద్యంలో తెనుఁగుశబ్దం నకారమధ్యముగా వాడబడింది. ఈ నకారం ప్రాసస్థానంలో ఉన్నది. నన్నయనాడు తెనుఁగుశబ్దమే వాడుకలో ఉన్నదికాబోలును. తరువాత 'తెలుఁగు' అనురూపంకూడ వచ్చింది. రాజరాజు నన్నయను భారతంలోని అర్థం ఏర్పడేటట్లుగా వ్రాయుమన్నాడే కాని, యథాతథంగా అనువాదం చేయు మని అడిగిఉండలేదు.

నన్నయకుముందే పంపకవి కన్నడంలో 'విక్రమార్జునవిజయం' అనే పేర భారతకథను కావ్యంగా వ్రాసిఉన్నాడు. అట్లే పెరిందేవనారు తమిళంలో భారతం వ్రాసిఉన్నాడు. పంపకవి జైనమతానికి చెందినవాడు. అందుచేత అతడికావ్యంలో ఆ మతానికి అనుగుణంగా వ్యాసభారతంలోని కథను, వర్ణనలను అక్కడక్కడ మార్చాడు. అది ఎరిగినవాడు కావటంచేత రాజరాజు నన్నయతో వ్యాసుడు భారతంలో నిరూపించిన తాత్పర్యాన్నే, తత్త్వాన్నే తేటపడేటట్లుగా తెనుగున భారతాన్ని రచింపు మని చెప్పాడని విమర్శకులు భావిస్తున్నారు.

క. **బహుభాషల బహువిధముల । బహుజనములవలన వినుచు భారతబద్ధ**
స్పృహు లగు వారికి నెప్పుడు । బహుయాగంబులఫలంబు పరమార్థ మిలన్. **17**

ప్రతిపదార్థం: బహుభాషలన్= అనేకభాషలందు; బహువిధములన్= పలురీతులుగా; (అనగా కావ్యనాటకపురాణాదివివిధప్రక్రియలలో అని భావం); బహుజనములవలనన్= పలువురు జనులవలన; వినుచున్= వింటూ; భారత, బద్ధ, స్పృహులు= భారతకథయందు కట్టుబడిన కోరిక కలవారు; అగు, వారికిన్= అయిన జనులకు; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; ఇలన్= భూమియందు; బహు, యాగంబుల, ఫలంబు= అనేకయజ్ఞాలు చేయటంవలన కలిగే ఫలితం; పరమ+అర్థము= గొప్ప ప్రయోజనం (సత్యం).

తాత్పర్యం: అనేకభాషలలో, అనేక ప్రక్రియలలో పలువురు జనులవలన భారతకథను వింటూ అందులో అధికమైన ఆసక్తిని పెంచుకొన్నవారికి అనేకయజ్ఞాలు చేయటంవలన కలిగేఫలం గొప్ప ప్రయోజనంగా సమకూరుతుంది.

విశేషం: పరమార్థము+అగున్- అని పాఠాంతరం; అంటే తప్పక కలుగుతుంది అని అర్థం. అలం: వృత్త్యనుప్రాసం.

వ. **అని యానతిచ్చిన విని యక్కవివరుం డి ట్లనియె.** **18**

ప్రతిపదార్థం: అని; ఆనతి+ఇచ్చినన్= రాజరాజు ఆజ్ఞాపించగా; విని; ఆ+కవి, వరుండు= కవిశ్రేష్ఠు డైన నన్నయభట్టు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పల్కెను.

తాత్పర్యం: అని రాజరాజు ఆజ్ఞాపించగా విని కవిశ్రేష్ఠు డైన నన్నయ క్రిందివిధంగా పలికాడు.

చ. **అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నను, సర్వవేదశా**
స్త్రముల యశేషసారము ముదంబునఁ బొందను, బుద్ధిబాహువి
క్రమమున దుర్గమార్థజలగౌరవభారతభారతీసము
ద్రముఁ దఱియంగ నీఁదను , విధాతృన కైనను నేరఁబోలునే. **19**

ప్రతిపదార్థం: అమలిన, తారకా, సముదయంబులన్= నిర్మల మైన నక్షత్రాలసముదాయాలను; ఎన్నను= లెక్కించటానికిన్నీ; సర్వ, వేద, శాస్త్రముల, అశేష సారము= అన్ని వేదాలయొక్కయు, శాస్త్రాలయొక్కయు సంపూర్ణ మైన సారాంశాన్ని; ముదంబునన్= సంతోషంతో; పొందను= పొందటానికిన్నీ; బుద్ధి, బహు, విక్రమమునన్= మతి అనే భుజాలయొక్క బలంచేత; దుర్గమ+అర్థ, జల, గౌరవ, భారత, భారతీ, సముద్రమున్= పొంద శక్యం కాని అర్థమనే నీటియొక్క మహత్త్వంతో కూడిన భారతంలోని వాక్కనే సముద్రాన్ని; తఱియంగన్= దాటేటట్లుగా; ఈఁదను= ఈదటానికిన్నీ; విధాతృనకున్+ఐనను= బ్రహ్మకైనను; నేరన్+పోలునే= తెలిసికొనటానికి శక్య మౌతుందా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: ఆకాశంలోని నక్షత్రసమూహాలను లెక్కించటానికీ, అన్నివేదాల శాస్త్రాల సంపూర్ణసారాన్ని సంతోషంతో గ్రహించటానికీ, బుద్ధి అనే భుజబలంతో పొంద శక్యం కాని (దిగటానికి అలవికాని) అర్థ మనే నీటియొక్క విస్తృతితో కూడిన భారతవాఙ్మయసముద్రాన్ని దాటేటట్లుగా ఈదటానికీ (సముద్రపు ఆవలిఒడ్డు చేరటానికీ) బ్రహ్మకైననూ శక్య మౌతుందా? కాదు.

విశేషం: ఈపద్యం నన్నయవినయగుణాన్ని సూచిస్తున్నది. అతడు మహాపండితుడైనప్పటికిన్నీ పంచమవేద మైన భారతాన్ని తెలుగులో వ్రాయటం తనకు అసాధ్య మని చెప్పుతున్నాడు. ఇందులో అతడు పేర్కొన్న విషయా లన్నీ అసాధ్యాలైనవే. మరియు, ఆరోజుల్లో తెలుగుభాష ఇంకను అభివృద్ధి చెంది ఉండ లేదు. అటువంటి భాషలో మహాభారతంవంటి గొప్పగ్రంథాన్ని రచించటం అసాధ్యమని అతడి భావం. అలం: రూపకం. అవతారికలో పఠితలకు ఆసక్తి కలిగేటట్లు కావ్యమహత్త్వాన్ని కీర్తించటం ఉన్ముఖీకరణంలోని భాగం. నన్నయ దానిని నిపుణంగా అలంకారసుందరంగా అక్షరరమ్యంగా నిర్వహించాడు. ఈ పద్యంలో కవి ప్రౌఢోక్తిచేత సిద్ధమైన అలంకారం వలన కలిగే వస్తుధ్వని ఉన్నది. భారతభారతీ సముద్రాన్ని తరించటం బ్రహ్మకుకూడ సాధ్యం కాదనటంలో భారతరచన ఎంత దుష్కరమైనదో రూపకాలంకారంవలన ప్రతీయమాన మౌతున్నది. 'అమలిన తారకాసముదయంబులన్' ఎన్నను' అన్నప్పుడు సముదాయార్థక శబ్దంమీద ఉన్న బహువచనప్రత్యయం, చుక్కలను

గుంపులుగుంపులుగా లెక్కపెట్టటంకూడా సాధ్యంకాని పని అని ధ్వనింపచేస్తున్నది. అంతేకాక, ఇందులో ప్రకృతం భారతభారతీసముద్రాన్ని దరియంగ నీదటం. తారకాసముదాయాలను ఎన్నటం, సర్వవేదశాస్త్రముల అశేషసారాన్ని పొందటం అనేవి అప్రకృతాలు. ఈ ప్రకృతాప్రకృతాలకు 'విధాతృనకైనను నేరబోలునే' అనేదానితో ధర్మైక్యం చెప్పబడింది. ఇది దీపకాలంకారలక్షణం. ఇది వాచ్యం. నన్నయకువలెనే బ్రహ్మకుకూడా సాధ్యంకాదనే అర్థం స్ఫురించటంచేత ఉపమానం ప్రతీయమానం అవుతున్నది. ఉపమాలంకారంలో ఉపమేయంకంటె ఉపమానం ఉదాత్తంగా ఉండాలి. దీపకంలో ఆలక్షణం లేదు. కాబట్టి తారకాగణనాదులకంటె భారతసముద్రం ఈదటమే గొప్పగా చెప్పబడే దీపకాలంకారమే మిక్కిలి చమత్కారవంతంగా ఉంటుంది. వ్యంగ్యమయ్యే ఉపమాలంకారం గుణీభూతం కావటం ఇక్కడ విశేషం. దీనివలననే మహాభారతరచనలోని దుష్కరత్వం ఔచితీశోభితంగా ప్రతీయమానమయ్యేటట్లు వస్తుధ్వని పద్యంలో రమణీయంగా నిర్వహింపబడింది. (సంసా.)

వ. **అయినను దేవా! నీయనుమతంబున విద్వజ్జనంబుల యనుగ్రహంబునంజేసి నానేర్చువిధంబున నిక్కావ్యంబు రచియించెద నని.** **20**

ప్రతిపదార్థం: దేవా= ప్రభూ!; అయినను= అసాధ్యం అయినప్పటికీ; నీ, అనుమతంబునన్= నీసమ్మతిచేతనున్నూ; విద్వత్+జనంబుల= పండితజనులయొక్క; అనుగ్రహంబునన్+చేసి= దయచేతనున్నూ; నా, నేర్చు, విధంబునన్= నాకు తెలిసినరీతిని (కర్తృపదప్రథమకుషష్ఠి) నేను ఎరిగిన రీతిలో; ఈ కావ్యంబు= ఈ మహాభారతకావ్యాన్ని; రచించెదన్= వ్రాస్తాను; అని= అని పలికి.

తాత్పర్యం: 'ప్రభు వయిన రాజరాజా! భారతాన్ని రచించటం అసాధ్యమే అయినా, నీసమ్మతి (ఆజ్ఞ) చేతనూ, పండితజనుల దయచేతనూ నాకు తెలిసినవిధంగా యథాశక్తిగా ఈ మహాభారతకావ్యాన్ని రచిస్తాను' అని పలికి.

విశేషం: ఈవచనంకూడ నన్నయ వినయగుణాన్ని సూచిస్తున్నది. రాజరాజు రచించు మని ఆనతివ్వటంచేత పండితజనులు దయతో తోడుపడటంచేత యథాశక్తిగా భారతకావ్యాన్ని రచించగల నని నన్నయ చెప్పుతున్నాడు. సంస్కృతభారతం ఇతిహాసం. నన్నయ దానిని రసాలంకారపూరిత మైన కావ్యంగా రూపొందించ దలచా డని కావ్యశబ్దప్రయోగంవలన తెలుస్తున్నది. 'రచియించెదనని తొడంగి' అని పాఠాంతరం. తొడంగి= పూని. కావ్యావతరణాన్నీ(కవి రచించటానికి పూనుకోవటం), కావ్యస్వభావాన్నీ సూచించటం అవతారికాంగం.

తరలము.

హరిహరాజగజాననార్కషడాస్యమాతృసరస్వతీ
గిరిసుతాదిక దేవతాతతికిన్ నమస్కృతి సేసి దు
ర్ధరతపోవిభవాధికున్, గురుఁ బద్యవిద్యకు నాద్యు, నం
బురుహగర్భనిభుం, బ్రచేతసుపుత్త్రు భక్తిఁ దలంచుచున్. **21**

ప్రతిపదార్థం: హరి, హర+అజ, గజానన+అర్క, షట్+ఆస్య, మాతృ, సరస్వతీ, గిరిసుతా+ఆదిక, దేవతాతతికిన్= విష్ణువు, శివుడు, బ్రహ్మ, ఏనుగుమోముగలవినాయకుడు, సూర్యుడు, ఆరుముఖాలుకలకుమారస్వామి, లక్ష్మి, సరస్వతి, హిమవంతుని కూతురైనపార్వతి మొదలైన దేవతలసమూహానికి; నమస్కృతి+చేసి= (గసడదవాదేశం) నమస్కారంచేసి; దుర్ధరతపస్+విభవ+అధికున్= అధికమైన తపస్సుయొక్క వైభవంచేత గొప్పవాడున్నూ; గురున్= గొప్పవాడున్నూ, ఆచార్యుడున్నూ, అజ్ఞానాన్ని పోగొట్టేవాడున్నూ; పద్యవిద్యకున్= పద్య(శ్లోక) రచనాసంప్రదాయజ్ఞానానికి; ఆద్యున్= మొదటివాడున్నూ(ఆదికవి); అంబురుహగర్భ,

నిభున్= బ్రహ్మతో సమానుడైనవాడున్నూ, అయిన; ప్రచేతసు, పుత్రున్= ప్రచేతసుని కుమారు డైన వాల్మీకిని; భక్తిన్= భక్తితో; తలంచుచున్= స్మరిస్తూ.

తాత్పర్యం: విష్ణువు, శివుడు, బ్రహ్మ, వినాయకుడు, సూర్యుడు, కుమారస్వామి, తల్లి యైన లక్ష్మి, సరస్వతి, పార్వతి మొదలైన దేవతలసమూహానికి నమస్కారం చేసి, అధికమైన తపస్సంపదచేత గొప్పవాడున్నూ, అజ్ఞానాన్ని తొలగించే ఆచార్యుడున్నూ, పద్య(శ్లోక)రచనాసంప్రదాయాన్ని ప్రవర్తింపచేయటంలో ఆదికవియున్నూ, బ్రహ్మతో సమానుడున్నూ అయిన ప్రచేతసుడి కుమారు డైన వాల్మీకిని భక్తితో స్మరిస్తూ.

విశేషం: కావ్యారంభంలో త్రిమూర్తులను, వారిభార్యలను, విఘ్నేశ్వరుడు మొదలైన దేవతలను భక్తితో స్మరించటం కవులకు పరిపాటి. ఈ సంప్రదాయానికి సంగ్రహంగా నయినా మార్గదర్శకు డయింది నన్నయయే. అతడు సూర్యుడినీ, కుమారస్వామిని కూడ స్మరించాడు. 'మాతృ' శబ్దానికి సప్తమాతృకలు, లేదా, అక్షరమాతృకలు అనే అర్థాలను కూడా చెప్పవచ్చును. తరువాతివారు వీరిని స్మరించటం అరుదుగా కనబడుతుంది. సంస్కృతంలో రామాయణం రచించిన వాల్మీకి ఆదికవిగా పరిగణింపబడుతున్నాడు. "మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమ్" అనేది అతడు చెప్పిన మొదటిశ్లోకమని అంటారు. అంతకుముందు వెలసిన ఉపనిషత్తులలో కొన్నిశ్లోకాలు ఉన్నవి. అవి వైదికాలు. లౌకిక సంస్కృతంలో మొట్టమొదట శ్లోకం వ్రాసినవాడు వాల్మీకియే కావచ్చును. ప్రచేతసుడు ఒక ఋషి. ప్రచేతసు డంటే వరుణుడు అనే అర్థంకూడ ఉన్నది. అలం: ఉపమ.

గురుపద్యవిద్యకు ఆద్యున్ అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. గొప్పదైన పద్య(శ్లోక) రచనా సంప్రదాయానికి మొదటివాడని దీనికర్థం. ఇదే ఉచితపాఠమని తోస్తున్నది. 'గురుపద్యవిద్యకుఆద్యుడు' అనేవిశేషణం వాల్మీకికి ఎంత వర్తిస్తుందో నన్నయకూ అంతే వర్తిస్తుంది. వాల్మీకి సంస్కృతంలోనూ, నన్నయ తెలుగులోనూ గురుపద్యవిద్యకు ఆద్యు లైన ఆదికవులు. వాల్మీకిమహాకవిఅంశ నన్నయ్యలో ఉన్న దని ఈవిశేషణం ధ్వనింపచేస్తున్నది."మధుమయ ఫణితీనాం మార్గదర్శీ మహర్షిః" అనే భోజుడిప్రశంస వాల్మీకితోపాటు నన్నయకు కూడ సార్థకంగా వర్తిస్తుంది. ఇష్టదేవతాస్తుతి, పూర్వకవిస్తుతి అనబడే అవతారికాంగాలను నన్నయ ఈపద్యంలో నిర్వహించాడు.

తరలవృత్తానికి ప్రతిపాదంలోనూ- న, భ, ర, స, జ, జ, గ అనేగణాలు ఉంటాయి. 12వ అక్షరం యతిస్థానం. ఇందులోని మొదటిరెండు లఘువులను ఒకగురువుగా మారిస్తే 'మత్తకోకిల' ఔతుంది. విశేషవృత్తాలలో ఈ రెండింటినే నన్నయ ఎక్కువసంఖ్యలోవాడాడు.

ఉ. భారతభారతీశుభగభస్తిచయంబులఁ జేసి, ఘోరసం
సారవికారసంతమసజాలవిజృంభముఁ బాచి, సూరిచే
తోరుచిరాబ్జబోధనరతుం డగు దివ్యుఁ బరాశరాత్మజాం
భోరుహమిత్రుఁ గొల్చి మునిపూజితు భూరియశోవిరాజితున్. 22

ప్రతిపదార్థం: భారత, భారతీ, శుభ, గభస్తి, చయంబులన్, చేసి= భారతంలోని వాక్కు లనే మంగళకరాలైన కిరణాలయొక్క సముదాయంచేత; ఘోర, సంసార, వికార, సంతమస, జాల, విజృంభమున్= భయంకరమైన సంసారంలోని దుర్గుణాలు(వికృతులు) అనే గాఢ మైన చీకట్లసముదాయంయొక్క అతిశయాన్ని; పాచి= పోగొట్టి; సూరి, చేతస్+రుచిర+అబ్జబోధనరతుండు+అగు= పండితులహృదయా లనే ఒప్పిదమైనపద్మాలను వికసింపచేయటంలో ఆసక్తికలవా డైన; దివ్యున్= దేవతాతుల్యు డైన వాడిని; మునిపూజితున్= మునులచేత పూజింపబడినవాడిని; భూరి, యశస్+విరాజితున్= అధిక మైన కీర్తితో ప్రకాశించేవాడిని; పరాశర+ఆత్మజ+అంభోరుహమిత్రున్= పరాశరుడి కుమారు డైన వ్యాసు డనే(పద్మాలకు మిత్రు డైన) సూర్యుడిని; కొల్చి= సేవించి.

తాత్పర్యం: భారతంలోని వాక్కు లనే మంగళకరా లైన కిరణసముదాయాలచేత భయంకర మైన సంసారంలోని వికృతులు అనే దట్ట మైన చీకట్లయొక్క అతిశయాన్ని పోగొట్టి, పండితుల హృదయా లనే ప్రకాశించేపద్మాలను వికసింపచేయటంలో ఆసక్తికలవాడున్నూ, యోగ్యుడున్నూ, దేవతాతుల్యుడున్నూ, మునులచే పూజింపబడినవాడున్నూ, అధికమైనకీర్తిచేత ప్రకాశించేవాడున్నూ అయిన వ్యాసు డనే సూర్యుడిని సేవించి.

విశేషం: 'మునిపూజితు, భూరియశోవిరాజితున్' అనేవాటిని సూర్యుడికికూడ విశేషణాలుగా చెప్పవచ్చును. 'పాచి' అనేచోట 'పాపి' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. రెండింటికిని అర్థం సమానమే. 'పాయు' అనే ధాతువుకు 'పాచు' 'పాపు' అనేవి ప్రేరణార్థకరూపాలు. 'దివ్యపరాశరాత్మజాంభోరుహమిత్రు' అని సమాసరూపమైన పాఠాంతరంకూడ ఉన్నది. 'పరాశరాత్మ జాంభోరుహమిత్రుఁ గొల్చి' అని వ్యాసవిశేషణాలను సమాప్తిచేసి తిరిగి 'మునిపూజితు భూరియశోవిరాజితున్' అని విశేషణాలను వేయటంచేత సమాప్త పునరావృత్తదోషం ఏర్పడుతుందని కొందరు భావింపవచ్చును. కాని, ఉత్థితాకాంక్ష మైన సమాప్త పునరావృత్తం దోషం కాదని తెలిసికొనాలి.

ఈపద్యంలో రూపకాలంకారం ఉన్నది. వ్యాసునికీ సూర్యునికిన్నీ, భారతవాక్కులకూ సూర్యకిరణాలకున్నూ, సంసారవికారాలకూ చీకట్లకున్నూ, పండితమనస్సులకూ పద్మాలకున్నూ పోలిక చెప్పబడింది. త్రిమూర్తులు మొదలైన దేవతలను కొల్చినట్లే కావ్యారంభంలో తమకు పూర్వ ము న్న కవులనుకూడ ప్రశంసించటం కవులకు పరిపాటి. నన్నయ తనకుముందు చెప్పదగిన తెలుగుకవులు ఎవ్వరూ లేకపోవటంచేతకాబోలు సంస్కృతంలో ఆదికవు లైన వాల్మీకిని వ్యాసుడిని మాత్రమే స్మరించాడు.

సంస్కృతకవులలోకూడ వాల్మీకివ్యాసులనే ఎన్నుకొనటంలో ఒకప్రత్యేకత ఉన్నది. నన్నయ తనలో వాల్మీకిలోని కవిత్వాంశ, వ్యాసునిలోని జ్ఞానాంశ కల వనీ, అందువలననే తాను మహాభారతాన్ని కావ్యేతిహాసంగా దిద్ది తీరుస్తున్నట్లూ సూచిస్తున్నాడు.

వ. మఱియును. 23

తాత్పర్యం: అంతేకాక, ఇంకనూ.

విశేషం: దేవతలను, కవులను మాత్రమే కాక నన్నయ ఆ కాలంలో ఉన్న పండితపరిషత్తులనుకూడ ప్రశంసిస్తూ ఉన్నాడు.

చ. పరమవివేకసౌరభవిభాసిత సద్గుణపుంజవారిజో
త్కరరుచిరంబు లై, సకలగమ్యసుతీర్థము లై, మహామనో
హరసుచరిత్రపావనపయఃపరిపూర్ణము లైన సత్సభాం
తరసరసీవనంబుల, ముదం బొనరం గొనియాడి వేడుకన్. 24

ప్రతిపదార్థం: పరమ, వివేక, సౌరభ, విభాసిత, సత్‌గుణ, పుంజ, వారిజ+ఉత్కర, రుచిరంబులు+ఐ= గొప్పజ్ఞాన మనే సువాసనతో ప్రకాశించే మంచిగుణాలసమూహా మనే పద్మాలసముదాయంచేత అందమైనవి అయి; సకల, గమ్య, సుతీర్థములు+ఐ= అందరికీ పోదగిన (చేరదగిన) (మంచిరేవు లనే) సత్పురుషులు (పూజ్యులైన పండితులు) కలవై; మహత్+మనోహర, సు, చరిత్ర, పావన, పయస్+పరిపూర్ణములు+ఐన= మిక్కిలి హృద్యములు (ఆనందకరములు) అయిన మంచిశీలములు అనే

పవిత్ర మైన జలాలతో నిండిన వైన; సత్, సభా+అంతర, సరసీ, వనంబులన్= పండితుల సభలమధ్యభాగా లనే సరస్సుల సమూహాలను; ముదంబు+ఒనరన్= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; వేడుకన్= కుతూహలంతో; కొనియాడి= ప్రశంసించి.

తాత్పర్యం: గొప్పజ్ఞాన మనే పరిమళంతో ప్రకాశించే మంచిగుణాల సమూహ మనే పద్మాలసముదాయంచేత అంద మైనవి యై, అందరికిని దిగటానికి తగిన (చేరదగిన) మంచిరేవు లనే పూజ్యు లైన పండితులు కలవై, మిక్కిలిప్రీతికరా లైన మంచివర్తన లనే పవిత్రజలాలతో నిండిన వైన పండితులసభలమధ్యభాగా లనే సరస్సులసమూహాలను సంతోషమలరారగా ప్రీతితో ప్రశంసించి.

విశేషం: అలం: రూపకం. నన్నయకాలంలో విద్యాగోష్ఠులు జరిగే పండితసభ లుండినట్లు తెలుస్తున్నది. ఆ సభలలోని పండితులమెప్పు పొందినప్పుడే పండితులకుగాని, కవులకుగాని, వారి రచనలకుగాని గౌరవసత్కారాలు జరిగేవి. ఇట్టి పండితపరిషత్తులు తమిళదేశంలో ఉండే వని వింటాము. ఆచోళ సంప్రదాయాన్ని తూర్పుచాళుక్యులు వేంగిలో పోషించారు. నన్నయ అట్టి పండితసభలనుకూడ కొనియాడినాడు. తరువాతికవులకృతుల అవతారికలలో పండితసభలప్రశంస కనబడదు.

ఉ. **పాయక పాకశాసనికి భారతఘోరరణంబునందు నా**
రాయణునట్లు, వానసధరామరవంశవిభూషణుండు నా
రాయణభట్టు, వాఙ్మయధురంధరుఁడుం, దన కిష్టుఁడున్, సహా
ధ్యాయుఁడు నైనవాఁ డభిమతంబుగఁ దోడయి నిర్వహింపఁగన్. 25

ప్రతిపదార్థం: పాయక= విడువక; పాకశాసనికిన్= ఇంద్రుడి కుమారు డైన అర్జునుడికి; భారత, ఘోర, రణంబునందున్= భారతంలో జరిగిన భయంకరమైన యుద్ధంలో (భారతవీరులకు జరిగిన భయంకరమైన యుద్ధంలో); నారాయణు+అట్లు= కృష్ణుడివలె; వానస, ధరామర, వంశ, విభూషణుండు= వానస అనేపేరు గల బ్రాహ్మణవంశానికి అలంకార మైనవాడు; వాఙ్మయ, ధురంధరుఁడున్= సంస్కృతకర్ణాటఆంధ్రాది సారస్వతాలలో మిక్కిలి సమర్థుడున్నూ; తనకున్= నన్నయభట్టుకు; ఇష్టుఁడున్= ప్రియమిత్రుడున్నూ; సహాధ్యాయుఁడున్= అతనితో కలిసి చదువుకొన్నవాడున్నూ; ఐనవాఁడు= అయినట్టివాడు; నారాయణభట్టు= నారాయణభట్టు అనేపేరు గల గొప్పపండితుడు; అభిమతంబుగన్= సమ్మతంగా; తోడు+అయి= సహాయు డై; నిర్వహింపఁగన్= నెరవేర్పగా.

తాత్పర్యం: భారతవీరులమధ్య జరిగిన భయంకర మైన కురుక్షేత్రసంగ్రామంలో సారథి యై విడువక అర్జునుడికి కృష్ణుడివలె, వానస అనే బ్రాహ్మణవంశానికి అలంకారమున్నూ, అనేకసారస్వతాలలో సమర్థుడున్నూ, తనకు ప్రియమిత్రుడున్నూ, సహపాఠియున్నూ అయిన నారాయణభట్టు అనే పండితుడు అనుకూలంగా సహాయుడై నెరవేర్పగా.

విశేషం: నారాయణభట్టూ, నన్నయభట్టూ కలిసి కంచిలో ఒక గురువుకడ సహపాఠకు లైచదువుకొన్నారనిన్నీ, తరువాత నారాయణభట్టు పశ్చిమచాళుక్యులమంత్రి అయినా డనిన్నీ చెప్తుతారు. విజయాదిత్యుడనే రాజరాజుసవతితమ్ముడు పశ్చిమచాళుక్యచక్రవర్తిసాహాయ్యంతో రాజరాజును వేంగీరాజ్యసింహాసనంనుండి తొలగించి తానే రాజు కావటానికి పలుసార్లు ప్రయత్నించాడు. నన్నయభట్టు తనమిత్రుడైన నారాయణభట్టు సాహాయ్యంతో పశ్చిమచాళుక్యులకూ రాజరాజుకూ మైత్రి కలిగించాడు. అప్పటినుండి రాజరాజుకు శాంతిచేకూరింది. అతడు కృతజ్ఞతాపూర్వకంగా నారాయణభట్టుకు నందమపూడిగ్రామాన్ని

అగ్రహారంగా ఇచ్చాడు. ఆ దానశాసనకావ్యాన్ని నన్నయభట్టే రచించాడు. అందులో అతడు నారాయణభట్టు సంస్కృత, కర్ణాట, ప్రాకృత, పైశాచికాంధ్రభాషలలో కవిరాజశేఖరు డని ప్రసిద్ధిపొందినట్లున్నూ, 'కవీభవజ్రాంకుశ' బిరుదాన్ని వహించినట్లున్నూ వ్రాసియున్నాడు. కొన్నిప్రతులలో 'వానస' అనటానికి బదులు 'వాసిగ' అనే పాఠాంతరం కనపడుతున్నది. దానికి 'ప్రసిద్ధిగ' అని అర్థం. నారాయణభట్టు ఇంటిపేరు వానసవా రని తేలింది.

కృష్ణుడు భారతయుద్ధంలో అర్జునుడికి సారథిగా ఉన్నాడు. అతడు దుర్యోధనుడున్నూ అర్జునుడున్నూ మొదట తనను సాయంకోరటానికి వచ్చినపుడు, యాదవసైన్యాన్ని రెండువిభాగాలుగా చేసి తానొక్కడునూ ఒకభాగమనిన్నీ, తాను యుద్ధం చేయక, వాక్సహాయంమాత్రం చేస్తూ ఉంటా ననిన్నీ, రెండవభాగ మైన పదివేలమందినారాయణగోపాలురు యుద్ధం చేస్తా రనిన్నీ, అర్జునుడు వెనుక వచ్చినా తా నతడిని ముందు చూడటంచేతనున్నూ, వయస్సులో పిన్నవాడుకావటంచేతనున్నూ అతడే ముందు కోరుకొంటాడని తెల్పాడు. అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడినే కోరుకొన్నాడు. దుర్యోధనుడు సంతోషిస్తూ వెడలిపోయాడు. కృష్ణుడు భారతయుద్ధంలో పాండవులకు అప్పుడప్పుడు వాక్సహాయం చేశాడే కాని ఆయుధం పట్టి యుద్ధంచేయలేదు. భీష్ముడిధాటికి పాండవసైన్యం ఆగలేనప్పుడు యుద్ధం చేయటానికి చక్రంపట్టాడుకాని తరువాత అర్జునుడిప్రార్థనచేత విరమించుకొన్నాడు. పైకథను పురస్కరించుకొని 'అర్జునుడికి కృష్ణుడివలె' అనే ఉపమానాన్నిబట్టి నారాయణభట్టున్నూ నన్నయభట్టుకు సంస్కృతభారతంలోని ఏయేభాగాలను తగ్గించవలెనో, వేటిని పెంచవలెనో, వేటిని తొలగించవలెనో, తెలుగున రచించేటప్పుడు ఎటువంటిభాషను వాడవలెనో, కన్నడంలో పంపమహాకవి ఎట్లు చేసినాడో- మొదలైనవాటినిగూర్చి తెలిపి వాక్సాహాయ్యంమాత్రం చేశాడని విమర్శకులు భావిస్తున్నారు. అలం: ఉపమ.

ఉ. **సారమతిం గవీంద్రులు ప్రసన్నకథాకవితార్థయుక్తి లో**
నారసి మేలునా, నితరు లక్షరరమ్యత నాదరింప, నా
నారుచిరార్థసూక్తినిధి నన్నయభట్టు తెనుంగునన్ మహా
భారతసంహితారచనబంధురుఁ డయ్యె జగద్ధితంబుగన్. 26

ప్రతిపదార్థం: కవి+ఇంద్రులు= కవిశ్రేష్ఠులు; సార, మతిన్= ప్రశస్తమైనబుద్ధితో; ప్రసన్న, కథా, కవితా+అర్థ, యుక్తి= ప్రసాదగుణంతో కూడిన కథలయందును, కవిత్వమునందును (లేక కథాకవిత్వమునందు. నన్నయకు పూర్వంశాసనపద్యాత్మక మైన కవిత్వమే కాని కథారూప మైనకవిత్వం లేదు. కౌరవపాండవులకథతో కూడిన అట్టికవిత్వం రచించిన మొదటికవి నన్నయయే.) కల అర్థముతోడి కూడికను; లోన్+ఆరసి= లోపల బాగుగా పరిశీలించి, హృదయమం దాలోచించి (అర్థముయొక్కఆంతర్యాన్ని అంటే అంతరార్థాన్ని గ్రహించి); మేలు, నాన్= శ్రేష్ఠమైనది అంటే, మేలుమే లని ప్రశంసించగా; ఇతరులు= కవీంద్రులు కాని సామాన్యపాఠకులు; అక్షర, రమ్యతన్= వర్ణాలకూర్పునందలి సౌందర్యాన్ని; ఆదరింపన్= మెచ్చుకొనగా; నానా, రుచిర+అర్థ, సు+ఉక్తి, నిధి= వివిధము లైన హృద్యము లైన అర్థాలతో కూడిన మంచిమాటలకు (సుభాషితాలకు) నిధాన మయిన; నన్నయభట్టు; తెనుంగునన్= తెనుగుభాషలో; జగత్+హితంబు+కన్= లోకానికి శ్రేయస్సు కలిగేటట్లుగా; మహత్+భారత, సంహితా, రచన, బంధురుఁడు= మహాభారతం అనే వేదాన్ని (వేదంలోనిమంత్రభాగం సంహిత ఇక్కడ వేదం అనే సామాన్యార్థాన్ని గ్రహించటం ఉచితం. మహాభారతానికి పంచమవేదమనే ప్రశస్తి ఉన్నది) రచించటంలో ఒప్పిదమైనవాడు; అయ్యెన్= అయ్యెను, అయినాడు.

తాత్పర్యం: కవిపుంగవులు ప్రశస్తమైన బుద్ధితో ప్రసాదగుణంతో కూడిన కథలందును, కవిత్వమందును (కథాకవిత్వమందు) గల మనోహరాలైనఅర్థాలతోడి కూడికను (అర్థసంహితత్వాన్ని) లోపల తరచి తరచి గ్రహించి బాగుబాగు అని ప్రశంసించగా, అన్యులు(సామాన్యులు) వీనులకు విందు చేకూర్చే అక్షరాలకూర్పులోని సౌందర్యాన్ని

మెచ్చుకోగా, హృద్యమైన అర్థాలతో కూడిన వివిధసుభాషితాలకు (నీతులకు, జాతీయాలకు, నానుడులకు)-లేదా- అనేకవిధాలైన రమణీయార్థ ప్రతిపాదకాలైన సుందరకవితాభివ్యక్తులకు నిధాన మైన నన్నయభట్టు లోకానికి శ్రేయస్సు కలిగేటట్లు మహాభారతం అనే వేదాన్ని రచించటంలో ఒప్పిదమైనవాడు (రచించటంచేత లోకప్రీతికరుడు) అయినాడు.

విశేషం: 'ప్రసన్న, కథా, కలిత, అర్థ, యుక్తి'- అనెడి పాఠాంతరం ఉన్నది. ప్రసాదగుణముతో కూడిన కథలందు ఉన్న అర్థాలకూడికను- అని అర్థం. ప్రసాదం, ఓజస్సు, మాధుర్యం మొదలైనవి కవితాగుణాలు. ప్రసాదం అంటే ఝటితిస్ఫూర్తి; చదువగానే అర్థమయ్యేగుణం. ఇది సర్వరససమర్పకం. ప్రసాదగుణం రసగ్రహణానికి తోడ్పడుతుంది. 'లోనారసి' అనేపదం సాభిప్రాయం. కొందరుపండితులు కవులు మొదలైనవారు కావ్యాన్ని చదివేటప్పుడు త్రచ్చి త్రచ్చి హృదయంలో అంతరార్థాన్ని గ్రహించి ఆనందించి రచయితను ప్రశంసిస్తారు. సామాన్యులు ఆ విధంగా చేయలేరు. పైపై విషయాలనుమాత్రమే గ్రహించి ఆనందిస్తారు. కావ్యానికి అర్థం లోపలిగుణం. శబ్దంబాహ్యగుణం. ఈపద్యంలో నన్నయకవిత్వంలోని మూడుగుణాలు(లక్షణాలు) పేర్కొనబడినవి. 1.ప్రసన్నకథాకవి(లి)తార్థయుక్తి; 2. అక్షరరమ్యత; 3. నానారుచిరార్థసూక్తినిధిత్వం. 'సంహితారచనబంధురుఁడయ్యె'- అనేవాక్యాన్ని ఆధారంగా చేసికొని నన్నయకవితలో 'రచనాబంధురత్వం' నాల్గవలక్షణ మని కొందరంటారు. విశిష్టపదరచనగల వైదర్భ్యాదిరీతులతో కూడిన 'పదవృత్త్యసహిష్ణు' వైనపదరచనారూపమైన శయ్య రచనాబంధురత్వమని అంటారు. అయితే, ఈ అంశాన్ని పండితు లంతగా పట్టించుకొనలేదు.

ఇక నన్నయ పేర్కొనిన తనకవితాలక్షణాలు సాపేక్షాలేకాని, సర్వసామాన్యాలు కావు. అందువలననే ఈలక్షణాలకు నిర్వచనాలు ఏ సంస్కృతలక్షణగ్రంథాలలోనూ లభించవు. కాబట్టి విమర్శకు లీలక్షణాలకు వివిధ వ్యాఖ్యానాలు చేశారు. అందులో 'ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి'కి 'ప్రసన్నమైనకథతో కూడికొనియున్న అర్థములసంయోజనం' అనిన్నీ, 'ప్రసన్నకవితార్థయుక్తి' అనేసమాసానికి 'ప్రసన్నకథయొక్కయు, కవితార్థముయొక్కయు,యుక్తి-అనగా కవితార్థములో ప్రసన్నమైనకథయుండుట, ప్రసన్నమగుట' అనిన్నీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారిచ్చిన వివరణలే బహుళప్రచారంలో ఉన్నవి. ప్రసన్నమైన కథాకవితార్థయుక్తికి- 1. 'ప్రసన్నమైనకథయొక్కయు, కవిత్వముయొక్కయు, అర్థముయొక్కయు కూడిక' అనిన్నీ, 2. 'ప్రసన్నమైన కథాకవితయందలి అర్థముయొక్కకూడిక' అనిన్నీ, 3. 'ప్రసన్నమైనకథయందలి కవిత్వముయొక్కయు, అర్థముయొక్కయు కూడిక' అనిన్నీ, 4. 'ప్రసన్నమైన కథాకవితార్థముల కూడిక' అనిన్నీ అర్థాలు చెప్పుకోవచ్చు. అర్థ శబ్దానికి వాచ్య, లక్ష్య, వ్యంగ్యార్థాలనీ, ఉపరంజన ఉపదేశాలనే కావ్యప్రయోజనాలనీ, వస్తు, నేతృ, రసఫలౌచిత్యాలనే కావ్యార్థాలనీ విమర్శకులు వ్యాఖ్యానించారు.

'అక్షర రమ్యత' లో రమ్యత అంటే రామణీయకమనీ, సౌందర్యమనీ, ఆస్వాదయోగ్యత అనీ అర్థం చెప్పుకొనవచ్చు. అక్షర మంటే కేవలం అక్షరం కాదు. సముచితవర్ణవిన్యాసం. కాబట్టి, వర్ణవిన్యాసంవలన కలిగే నాదసౌందర్యం అక్షరరమ్యత అనీ, క్షరంకాని దైన పద్యరచనాసౌందర్యమనీ, మొక్కవోవని ఆస్వాదమాధుర్యమనీ అర్థాలు చెప్పుకొనవచ్చును. అక్షరరమ్యతను అక్షరచ్ఛందోరమ్యతగా కవితా(కావ్య)గుణాలవలన ఏర్పడే రమ్యతగా, సంగీతపరమైన, పూర్వమీమాంసాతత్త్వపరమైన అక్షరసౌందర్యంగాకూడా వ్యాఖ్యానించారు విమర్శకులు.

'నానారుచిరార్థసూక్తినిధి'- అనే విశేషణం సాక్షాత్తుగా నన్నయకు వేసింది. అది అతని వాక్కుకు సహజమైన లక్షణం. సూక్తిఅంటే రుచిరమై చమత్కారయుక్తమైన కూర్పు అని అర్థంచెప్పారు ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు. ఈచమత్కారం ఒక్కొక్క పదంలోనూ, పదబంధంలోనూ, సమాసంలోనూ, కారకంలోనూ, వాక్యంలోనూ బహుభంగుల చూడవచ్చునని వారు వివరించారు. సూక్తులంటే అందమైన కవితాభివ్యక్తులనీ, ప్రియమైన మాటలనీ, శ్రేష్ఠములైన మాటలనీ, మృదుమధురమైన మాటలనీ, సుభాషితాలు, నీతులు, జాతీయాలు, లోకోక్తులు, నానుడులు మొదలైనవనీ విమర్శకులు వివేచిస్తున్నారు.

అర్థసూక్తులు-సమాసం ద్వంద్వమని కొందరు భావించారు. రుచిరార్థమంటే రమణీయార్థప్రతిపాదకమనీ, కావ్యసందర్భంలో ఒప్పిదాలై భాసించే లక్ష్యవ్యంగ్యార్థాలనీ కొందరు వ్యాఖ్యానిస్తున్నారు. సూక్తిని అలంకారపర్యాయవాచిగా కొందరు భావిస్తున్నారు.

నానారుచిరార్థసూక్తినిధిత్వం నన్నయకవితలో కానవచ్చే సాధారణలక్షణం. కాగా, సారమతులైన కవీంద్రులు లోనారసిమెచ్చుకొనే లక్షణం ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తి. ఇది పండితులైన సహృదయులను, అక్షరరమ్యత కవితారసికులైన సామాన్య సహృదయులను ఆకర్షించటానికి ఉద్దేశింపబడినవి. పండిత పామర(Class and mass) జనులను రంజింపజేస్తూ ప్రజలనాల్కలమీద నిలిచేకవిత నన్నయది. అర్థ శబ్దాన్ని వాడుతున్న నన్నయ ధ్వనిమార్గ సమర్థకుడు. అతడికి అక్షరంకూడ వ్యంజనాశక్తికి సాధకమౌతుంది. రుచిరార్థ(రమణీయార్థ) ప్రతిపాదకమైన కవిత్వాభివ్యక్తియే అతడి కవిత్వానికి జీవితం. వస్తుధ్వని అతడి ప్రధానమార్గం. క్రీ.శ. 11- 18 శతాబ్దాలనడుమ భారతాలంకార చరిత్రలో ప్రవర్తిల్లిన ధ్వన్యనంతరయుగంలో తెలుగుసాహితీరంగంమీద ధ్వనిని. రసాన్ని సమర్థించినవారు నన్నయాదులు; అలంకారమార్గాన్ని సమర్థించినవారు నన్నెచోడాదులు; మూలరసవాదాలను సమర్థించినవారు పాల్కురికి సోమనాథుడు, శ్రీనాథుడు, పోతనాదులు. ధ్వనినీ రసాన్నీ సమర్థించిన నన్నయమార్గం ఉత్తమప్రస్థానం. ధ్వనిలో నన్నయ వస్తుధ్వనిని, తిక్కన రసధ్వనిని, ఎర్రన అలంకారధ్వనిని విశేషించి పోషించారు. ముగ్గురూ మూడుధ్వనులను ప్రధానంగా పోషించినా ప్రస్థానం ఒకటేకాబట్టి కవిత్రయకవితలో ఆంధ్రమహాభారతం ఒకేకవి రచించిన కావ్యేతిహాసంవలె రాణిస్తున్నది. (సంపా.)

వేదంలో సంహిత(మంత్రభాగం), బ్రాహ్మణము(యజ్ఞాలలోవేదమంత్రవినియోగాన్నిగురించి ఒక్కొక్కప్పుడు వాటి అర్థాలను కథోదాహరణపూర్వకంగా తెలిపేభాగం), ఆరణ్యకంకూడ బ్రాహ్మణాలకు సంబంధించినదే, (అరణ్యమున కూర్చబడినదో, అధ్యయనం చేయదగినదో అగుటచేత దీనికి ఆపేరు కలిగింది), ఉపనిషత్తు (వేదాంతభాగం, జ్ఞానబోధకం) అనే మూడుభాగాలు ఉంటాయి. ఇచ్చట సంహితాశబ్దం వేద మనే అర్థంలో వాడబడింది. నన్నయ ఋషితుల్యుడు. అందుచేత సంహితారచనకు అర్హుడు.

ఈపద్యంతో అవతారిక పూర్తి ఔతున్నది. పాత్రప్రవేశసూచన మనే ప్రస్తావనాంగం ఇందులో వ్యంగ్యంగా నిబంధించబడింది. ఇదంతయు ప్రథమపురుషలో వ్రాయబడింది. అవతారికలో స్వీయవిషయంకూడ ఉండటంచేత ఆత్మస్తుతిదోషం కలుగుతుం దేమో అని నన్నయ దీనిని ఈవిధంగా వ్రాసిఉంటాడు. నన్నయ పేర్కొన్నగుణాలు అతనిరచనలో స్పష్టంగా గోచరిస్తాయి. ఈ అవతారిక కవితావిషయంలోనే కాక సత్యకథనవిషయంలోకూడ సాటిలేనిది.

భారతకథాప్రస్తావన (సం. 1-1-8)

వ. తత్కథాప్రారంభం బెట్టి దనిన. 27

ప్రతిపదార్థం: తత్, కథా, ప్రారంభంబు= ఆ భారతంలోనికథకు ఆరంభం; ఎట్టిది+అనినన్= ఎటువంటిది అనగా.

తాత్పర్యం: ఆ మహాభారతంలోని కథకు మొదలు ఎటువంటిది అనగా.

సీ. నైమిశారణ్యపుణ్యక్షేత్రమునఁ గుల । పతి శౌనకుం డను పరమమౌని,
బ్రహ్మర్షిగణసముపాసితుం డై సర్వ । లోకహితార్థంబు లోకనుతుఁడు
ద్వాదశవార్షికోత్తమసత్త్రయాగంబు । మొగిఁ జేయుచున్న నమ్మునులకడకు
వచ్చి, తా నుగ్రశ్రవసుఁ డను సూతుఁడు । రౌమహర్షణి సుపౌరాణికుండు

ఆ. పరమభక్తితోడఁ బ్రణమిల్లియున్న న । క్కథకువలన మునినికాయ మెల్ల
వివిధపుణ్యకథలు వినువేడ్క నతనిఁ బూ । జించి రపరిమితవిశేషవిధుల. 28

ప్రతిపదార్థం: నైమిశ+అరణ్య, పుణ్యక్షేత్రమునన్= నైమిశం అనే పేరుగల అడవిఅనే పవిత్రక్షేత్రంలో; కులపతి= పదివేలమందిశిష్యులకు భోజనం పెట్టుతూ చదువు చెప్పేవాడు; శౌనకుండు+అను= శౌనకుడు అనే పేరు కల; పరమ, మౌని = గొప్పముని; బ్రహ్మ+ఋషి గణ, సముపాసితుండు+ఐ= బ్రహ్మర్షులసముదాయంచేత సేవింపబడినవా డై; లోక, నుతుఁడు= ప్రజలచేత స్తుతింపబడినవాడు; (శౌనకునకు విశేషణం); సర్వ, లోక, హిత+అర్థంబు= సకలజగత్తుయొక్కమేలుకొరకు; ద్వాదశ, వార్షిక,+ఉత్తమ, సత్ర, యాగంబు= పన్నెండు సంవత్సరాలు జరిగే శ్రేష్ఠ మైన సత్రము అనే యజ్ఞాన్ని; మొగిన్= పూనికతో; చేయుచున్నన్= చేస్తూఉండగా; ఆ+మునుల, కడకున్= ఆ శౌనకాదిమునులచెంతకు; వచ్చి; తాను; రౌమహర్షణి= రోమహర్షణుడు అనే సూతునికుమారుడు; సు, పౌరాణికుండు= లెస్సగా పురాణాలను ఎరిగిన(చెప్పేవాడు); ఉగ్రశ్రవసుఁడు, అను, సూతుఁడు= ఉగ్రశ్రవసుడు అనే పేరు గల సూతవంశానికిచెందినవాడు, పరమ, భక్తితోడన్= గొప్పభక్తితో; ప్రణమిల్లి+ఉన్నన్= నమస్కరించి ఉండగా; ఆ కథకువలనన్= ఆ పౌరాణికుని(కథలుచెప్పువాని)వలన; వివిధ, పుణ్య, కథలు= అనేక పవిత్రకథలు; విను, వేడ్కన్= వినాలనే ఆసక్తితో; ముని, నికాయము+ఎల్లన్= మునులసముదాయం అంతయున్నూ; అతనిన్= ఆ ఉగ్రశ్రవసుడిని; అపరిమిత, విశేష విధులన్= అధికమైనపూజావిధానాలతో; పూజించిరి= అర్చించారు.

తాత్పర్యం: కులపతి అయిన శౌనకుడు అనే మహాముని బ్రహ్మర్షులసముదాయంచేత సేవింపబడినవాడై, ఎల్లలోకాల శ్రేయస్సుకొరకు పన్నెండుసంవత్సరాలు జరిగే శ్రేష్ఠ మైన 'సత్త్రము' అనే యాగవిశేషాన్ని చేస్తూఉండగా, ఆ మునులచెంతకు వచ్చి రోమహర్షణు డనేవానికుమారుడున్నూ, మంచిపురాణకథకుడున్నూ అయిన ఉగ్రశ్రవసుడు అనేసూతుడు మిక్కిలిభక్తితో నమస్కరించి ఉండగా, మునులసమూహమంతా కలిసి ఆ కథకుడివలన వివిధపవిత్ర (పుణ్యం కలుగజేసే) కథలను వినవలె ననే కుతూహలంతో అతడిని అధికమైన పూజావిధానాలతో పూజించారు.

విశేషం: 'మునీనాం దశసాహస్రం యోఽన్నదానాది పోషణాత్ । అధ్యాపయతి విప్రర్షిరసౌ కులపతిః స్మృతః ॥' అనేది కులపతినిర్వచనం. 'సత్త్రము' అనేది ఒకయాగవిశేషం. ఇది 13 నుండి 100రోజులవరకుగాని అంతకు ఎక్కువకాలంగాని జరుగవచ్చును. రోమహర్షణుడనే సూతుడు, వ్యాసుడిశిష్యుడు. అతడి కుమారుడు ఉగ్రశ్రవసుడు సౌతి. క్షత్రియకాంతకు వైశ్యుడివలన పుట్టినవాడు సూతుడనిన్నీ, పురాణకథలు చెప్పటం అతనివ్యాపార మనిన్నీ నిఘంటువులలో ఉన్నది. సూతశబ్దానికి రథసారథి అని సామాన్యార్థం. కాని, ఇచ్చట కథకుడు అని చెప్పటం యుక్తంగా ఉంటుంది. అందుచేతనే మునులు అందరూ అతడివలన పుణ్యకథలు వినా లని అభిలషించి అతడిని పూజించారు.

వ. అక్కథకుండ వెండియు నమ్మునిసంఘంబునకు నమస్కారంబు సేసి, 'యే ననేకపురాణపుణ్యకథా కథనదక్షుండ, వ్యాస శిష్యుండైన రోమహర్షణునకుఁబుత్త్రుండ; నావలన నెక్కథ విన వలతు?' రనిన, నమ్మును లతని కి ట్లనిరి. 29

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= పౌరాణికుడు అయిన ఆ ఉగ్రశ్రవసుడు; వెండియున్= మరల; ఆ+ముని, సంఘంబునకున్= శౌనకుడు మొదలైన ఆ మునిసముదాయానికి; నమస్కారంబు; చేసి; ఏను=నేను; అనేక, పురాణ, పుణ్య, కథా, కథన, దక్షుండన్= పెక్కుప్రాచీనా లైన(పురాణాలలోని), పవిత్రాలైన కథలను చెప్పటంలో సమర్థుడను; వ్యాస, శిష్యుండు+ఐన= వ్యాసునికి శిష్యు డైన; రోమహర్షణునకున్= రోమహర్షణుడు అనే పేరు కల సూతునకు; పుత్త్రుండన్= కుమారుడను; నావలనన్; ఏ+కథ; వినన్, వలతురు= వినగోరుతారు?; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+మునులు; అతనికిన్= ఉగ్రశ్రవసునితో; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: పౌరాణికు డైన ఆ ఉగ్రశ్రవసుడు మరల ఆమునుల సముదాయానికి నమస్కరించి, 'నేను అనేకపురాణాలలోని పుణ్యం కలిగించేకథలను చెప్పటంలో సమర్థుడిని; వ్యాసమహామునిశిష్యుడైన రోమహర్షణుడు అనే పరమపౌరాణికుని, కుమారుడిని; నానుండి మీ రేకథ వినాలని కోరుతున్నారు?' అని అడుగగా ఆ మునులు ఉగ్రశ్రవసుడితో ఈవిధంగా పలికారు.

క. ఏయది హృద్య, మపూర్వం । బేయది, యెద్దాని వినిన నెఱుక సమగ్రం
బై యుండు, నఘనిబర్హణ । మే యది? యక్కథయ వినఁగ నిష్టము మాకున్. 30

ప్రతిపదార్థం: ఏ, అది= ఏది; హృద్యము= మనోహరమో; ఏ, అది= ఏది; అపూర్వంబు= క్రొత్తదో; ఏ+దానిన్= దేనిని; వినినన్= వినటంచేత; ఎఱుక= జ్ఞానం; సమగ్రంబు+ఐ= సంపూర్ణమై; ఉండున్=ఉండునో; ఏ+అది=ఏది; అఘ, నిబర్హణము= పాపాలను తొలగించేదో; ఆ+కథ+అ= అట్టికథయే; వినఁగన్= వినటానికి; మాకున్; ఇష్టము= ప్రియం.

తాత్పర్యం: ఏకథ మనోహరమో, ఏది క్రొత్తదై వింతగా ఉంటుందో, దేనిని వింటే సంపూర్ణమైన జ్ఞానం కలుగుతుందో, ఏది పాపాలను తొలగిస్తుందో అటువంటి కథయే వినటం మాకు ప్రీతికరం.

విశేషం: ఈపద్యం భారతకథకు ఉన్న గుణాలను, గొప్పతనాన్ని, దానిని వినటంవలన కలిగే లాభాలనూ చక్కగా తెల్పుతూ ఉన్నది. పూర్వలాక్షణికులు చెప్పిన కావ్యప్రయోజనాలు కొన్ని ఇందులో సూచింపబడినవి. "కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే, శివేతరక్షతయే సద్యఃపరనిర్వృతయే, కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే'' అని మమ్మటుని కావ్యప్రకాశం. నన్నయ ధ్వనిరససంప్రదాయాలను సమర్థించేవాడు కాబట్టి వర్ణాన్నీ, శబ్దాన్నీకూడా తన రచనలో వ్యంజకాలుగా ప్రయోగిస్తాడు. ఈపద్యంలోని 'యత్, 'తత్' అర్థక శబ్దాలటువంటివి. 'యత్తదోర్నిత్యసంబంధః' అనిప్రమాణం. "ఏయది'' అన్నప్పుడు యదర్థకంతో అంతకుపూర్వం ప్రారంభించబడినదానిని తదర్థకం పరామర్శిస్తుంది. అప్పుడు తదర్థకం 'ప్రక్రాంతపరామర్శకం' అనబడుతుంది. హృద్యం, అపూర్వం మొదలైన లక్షణాలు కల కథ ఏదైతే ఉంటుందో అటువంటి లక్షణాలు కల కథ వినాలనే కోరిక ఇందులో ఉన్నది. లక్ష్యలక్షణవిశిష్ట మైన వస్తుస్వభావం ఇందులో శబ్దమూలక వస్తుధ్వని.

వ. అనిన నుగ్రశ్రవసుం డట్లేని 'మీకు నభిమతం బైన పుణ్యకథఁ జెప్పెద, దత్తావధానుల రై వినుం' డని శౌనకాదిమహామునుల కిట్లని చెప్పందొడంగె: 'కృష్ణద్వైపాయనుండను బ్రహ్మర్షి తొల్లి వేదంబు లేకీభూతంబు లై యేర్పడకున్న ఋగ్యజుస్సామాథర్వంబులుగా విభాగించి, తన శిష్యులయిన పైలవైశం పాయన సుమంతు జైమినులం బంచి క్రమంబునఁ జతుర్వేదసూత్రంబులఁ జేయించి, వేదవ్యాసుండై నిజతపోమహత్త్వంబునం జేసి బ్రహ్మచేత ననుజ్ఞాతుం డై యష్టాదశ పురాణంబులును, నీతిధర్మ శాస్త్రార్థతత్త్వంబులును జతుర్వేద వేదాంతాభిప్రాయంబులును, జతుర్వర్గవర్గాను బంధబంధుర కథేతిహాసంబులును, జతుర్యుగ మహర్షి రాజవంశచరితంబు లును, జతుర్వర్ణాశ్రమధర్మక్రమంబులును, జతుర్ముఖప్రముఖనిఖిలసురముని గణపూజితుం డైన శ్రీకృష్ణునిమాహాత్త్వంబును, బాండవాది భారతవీరుల మహాగుణంబులును దనవిమల జ్ఞానమయం బైన వాగ్దర్పణంబునం దేర్పడి వెలుంగుచుండ. 31

ప్రతిపదార్థం: అనినన్=మునులు ఈ విధంగా పలుకగా; ఉగ్రశ్రవసుండు= సౌతి(కథకుడు); అట్లు+ఏని= అట్లైనచో; మీకున్; అభిమతంబు+ఐన= ఇష్టమైన; పుణ్య, కథన్= పవిత్రమైనకథను; చెప్పెదన్; దత్త+అవధానులరు+ఐ= (ఈయబడిన) ఏకాగ్రతకలవారై; వినుండు; అని; శౌనక+ఆది, మహత్, మునులకున్= శౌనకుడు మొదలైన గొప్పమునులకు; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; చెప్పన్+తొడంగెన్= చెప్పటానికి ఆరంభించాడు; కృష్ణద్వైపాయనుండు+అను= కృష్ణద్వైపాయనుడు అనేది వ్యాసునిపేరు; బ్రహ్మ+ఋషి= వేదతత్త్వజ్ఞానం కలముని; తొల్లి= పూర్వం; వేదంబులు= ఋగ్వేదం మొదలైనవి; ఏకీభూతంబులు+ఐ= ఒకేరూపం కలవై (విభజింపబడక ఒకేరాశిగా) ఉండి; ఏర్పడక+ఉన్నన్=తేటపడక (వేఱుపడక) ఉండగా; ఋక్, యజుస్, సామ+అథర్వంబులు, కాన్= ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అథర్వవేదం అనే నాల్గువేదాలు అయ్యేటట్లుగా, విభాగించి= విభజించి (వేరుపరచి); తన, శిష్యులు, అయిన, పైల, వైశంపాయన, సుమంతు, జైమినులన్= పైలుడు, వైశంపాయనుడు, సుమంతుడు, జైమిని అనేవారిని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; క్రమంబునన్= వరుసగా (పైలునిచేత ఋగ్వేదానికి, వైశంపాయనునిచేత యజుర్వేదానికి, సుమంతునిచేత సామవేదానికి, జైమినిచేత అథర్వవేదానికి); చతుర్+వేద సూత్రంబులన్= నాలుగువేదాలకు సంబంధించిన జ్ఞాపక ముంచుకొనటానికి వీలుగా ఉండే సంక్షేపవాక్యాలను (నియమాలను); చేయించి= చేసేటట్లుగా చేసి (వ్రాయించి), వేద, వ్యాసుండు+ఐ= వేదాలను విభజించినవాడు కావటంచేత వేదవ్యాసుడు అనే ప్రసిద్ధి కలవాడై; నిజ, తపస్, మహత్త్వంబునన్, చేసి= తనతపస్సుయొక్క గొప్పతనంచేత; బ్రహ్మచేత, అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= ఆజ్ఞాపింపబడినవాడై; అష్టాదశ, పురాణంబులును= పదునెనిమిదిపురాణాలున్నూ; నీతి, ధర్మ, శాస్త్ర+అర్థతత్త్వంబులునున్= నీతిశాస్త్రముయొక్క, ధర్మశాస్త్రముయొక్క అర్థమున్నూ స్వభావమున్నూ; చతుర్+వర్గ+అనుబంధ, బంధుర, కథా,+ఇతిహాసంబులును= ధర్మార్థకామమోక్షా లనే నాలుగుపురుషార్థాలతోను, కామక్రోధాదు లగు ఇతరాలైన తెగలతోను, సంబంధం కల అందమైన కథలున్నూ, పూర్వకథలున్నూ; చతుః, యుగ, మహర్షి, రాజ, వంశ, చరితంబులును= కృతత్రేతాద్వాపరకలియుగాలందలి గొప్పఋషుల యొక్కయు, రాజులయొక్కయు వంశాలయొక్క చరిత్రలున్నూ; చతుర్+వర్ణ+ఆశ్రమ, నాలుగు ఆశ్రమాలయొక్కయు ధర్మాల యొక్క విధములున్నూ; చతుర్+ముఖ, నిఖిల, సుర, గుణ, పూజితుండు+ఐన= నాల్గుముఖాలు కల బ్రహ్మ మొదలైన ఎల్లదేవతలసమూహాలచేత పూజింపబడిన; శ్రీకృష్ణుని మహాత్మ్యంబును= శ్రీకృష్ణుడిమహత్త్వమును; పాండవ+ఆది, భారత, వీరుల, మహత్, గుణంబులును= పాండవులు మొదలైన భారతవీరుల(పరాక్రమవంతుల) గొప్పగుణాలును; తన, విమల, జ్ఞానమయంబు+ఐన= తనయొక్క నిర్మల మైన జ్ఞానంతో నిండిన; వాక్, దర్పణంబు+అందున్= వాక్కు అనే అద్దంలో; ఏర్పడి= తేటతెల్లమై; వెలుంగుచున్, ఉండన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: మునులు ఆవిధంగా పలుకగా సౌతి(ఉగ్రశ్రవసుడు)'అట్లైతే మీకు ప్రియ మైన పవిత్రకథను చెప్పుతాను; ఏకాగ్రచిత్తు లై వినండి' అని శౌనకుడు మొదలైన మునులకు ఈవిధంగా చెప్పటానికి ఆరంభించాడు- కృష్ణద్వైపాయనుడు అనే పేరు కల వేదతత్త్వజ్ఞుడైన ముని పూర్వం వేదాలన్నీ కలిసి వేరువేరుగా లేకుండటంచేత వాటిని ఋగ్వేదం, యజుర్వేదం, సామవేదం, అథర్వవేదం అని నాలుగువేదాలుగా విభజించాడు. తనశిష్యు లైన పైలుడు, వైశంపాయనుడు, సుమంతుడు, జైమిని అనేవారిని ఆజ్ఞాపించి వరుసగా ఆ నలుగురిచేత నాలుగువేదాలను ధారణలో ఉంచుకొనటానికి వీలుగా సంక్షేపసూత్రాలను చేయించాడు. వేదాలను విభజించినవాడు కావటంచేత వేదవ్యాసు డని ప్రఖ్యాతిపొందినవాడై, తన తపోమహిమవలన బ్రహ్మచేత ఆజ్ఞాపింపబడి పదునెనిమిది పురాణాలను, నీతిశాస్త్రధర్మశాస్త్రాలయొక్క అర్థాన్నీ స్వభావాన్నీ, నాలుగువేదాలయొక్క, వాటికి సంబంధించిన ఉపనిషత్తులయొక్క భావాలనూ, ధర్మార్థకామమోక్షాదులతోనూ, ఇతరాలైన అరిషడ్వర్గాదులతోనూ సంబంధం గల హృద్యాలైనకథలను ఇతిహాసాలను, కృతత్రేతాద్వాపరకలియుగాలలోని గొప్పమునులయొక్కయు, రాజులయొక్కయు వంశాలచరిత్రలను, బ్రహ్మక్షత్రియవైశ్యశూద్రు లనే నాలుగువర్ణాలయొక్కయు, బ్రహ్మచర్యగృహస్థవానప్రస్థసన్న్యాసాశ్రమాలలోని ధర్మాలయొక్కయు (చేయవలసినవిధుల) విధానాలను, నాలుగుమొగములబ్రహ్మమొదలైన సర్వదేవతలయొక్కయు,

మునులయొక్కయు సమూహాలచేత పూజింపబడిన శ్రీకృష్ణునిమహత్త్వమును, పాండవులు మొదలైన భారతశూరుల గుణగణాలును, నిర్మల మైన జ్ఞానంతో నిండిన తనవాక్కనెడి అద్దంలో తేటతెల్లంగా ప్రకాశిస్తూ ఉండగా- (భారతాన్ని రచించాడని తరువాతిపద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: పురాణశబ్దానికి అనేకనిర్వచనాలు ఉన్నవి. ప్రాచీనమైనదైనను క్రొత్తగా ఉండేది అని ఒక నిర్వచనం ఉన్నది. సర్గం, ప్రతిసర్గం ('ప్రళయాంతంలో మరల చేసేసృష్టి), వంశం (దేవాసురమునీంద్రాదులవంశాలచరిత్రలు), మన్వంతరం, వంశానుచరితం (సూర్యచంద్రాదివంశాలకు చెందినరాజులచరిత్రం) అనేవి పురాణానికి ఉండే ఐదులక్షణాలు. ఇతి+హ+ఆస= ఇట్లుండెను (ఇట్లా జరిగిందని చెప్పబడిఉన్నది) అని ఇతిహాసశబ్దవ్యుత్పత్తి. ధర్మార్థకామమోక్షాలకు సంబంధించిన ఉపదేశాలతో కూడిన కథతో కూడిన పూర్వవృత్తం ఇతిహాసం.

సీ. **ధర్మతత్త్వజ్ఞులు ధర్మశాస్త్రం బని, । యధ్యాత్మవిదులు వేదాంత మనియు**
నీతివిచక్షణుల్ నీతిశాస్త్రం బని, । కవివృషభులు మహాకావ్య మనియు,
లాక్షణికులు సర్వలక్ష్యసంగ్రహ మని, । యైతిహాసికు లితిహాస మనియుఁ,
బరమపౌరాణికుల్ బహుపురాణసముచ్చ । యం బని, మహిఁ గొనియాడుచుండ.

ఆ. **వివిధవేదతత్త్వవేది వేదవ్యాసుఁ । డాదిముని పరాశరాత్మజుండు**
విష్ణుసన్నిభుండు విశ్వజనీన మై । పరఁగుచుండఁ జేసె భారతంబు. 32

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ, తత్త్వజ్ఞులు= ధర్మముయొక్క నిజమైన స్వభావాన్ని ఎరుగువారు; ధర్మ, శాస్త్రంబు, అని= ధర్మాన్ని తెలిపే శాస్త్రగ్రంథ మనిన్నీ; అధ్యాత్మ, విదులు=పరమాత్మకూ జీవాత్మకూ గల సంబంధాన్ని తెలిసిన వేదాంతులు; వేద+అంతము+అనియున్= వేదాంతశాస్త్ర మనిన్నీ; నీతి, విచక్షణుల్= నీతియందు నేర్పుకలవారు; నీతిశాస్త్రంబు+అని= నీతులు తెల్పే శాస్త్ర మనిన్నీ; కవి, వృషభులు= కవిశ్రేష్ఠులు (సింహ,కుంజర,వృషభాది పదాలు సమాసాలలో ఉత్తరపదా లైతే శ్రేష్ఠతను సూచిస్తాయి); మహత్, కావ్యము అనియున్= గొప్పకావ్యం అనిన్నీ; లాక్షణికులు= రసం, ధ్వని, కావ్యం, అలంకారాలు మొదలైనవాటి లక్షణాలు తెలిసినవారు; సర్వ, లక్ష్య, సంగ్రహము; అని= అన్నిలక్ష్యముల సముదాయంఅనిన్నీ (నిర్వచనం లక్షణం. లక్షణానికి ఉదాహరణం లక్ష్యం); ఐతిహాసికులు= పూర్వం జరిగిన వృత్తాంతాలు తెలిసినవారు; ఇతిహాసము, అనియున్= పూర్వకథాగ్రంథ మనిన్నీ (చరిత్ర అనియు); పరమ, పౌరాణికుల్= ఉత్తములైన పౌరాణికులు (పురాణవిజ్ఞానం తెలిసినవారు, పురాణాలు చెప్పేవారు); బహు, పురాణ, సముచ్చయంబు+అని= పెక్కుపురాణాల సముదాయ మనిన్నీ; మహిన్= భూమియందు; కొనియాడుచున్+ఉండన్= పొగడుతూఉండగా; వివిధ, వేద, తత్త్వవేది= పలువిధాలైన వేదాల సత్యస్వభావాన్ని ఎరిగినట్టి వాడున్నూ; వేదవ్యాసుఁడు= వేదాలను విభజించినవాడున్నూ; ఆదిముని= ప్రాచీనులైన మునుల్లో ఒకడున్నూ; విష్ణుసన్నిభుండు= విష్ణువుతో సమానమైనవాడున్నూ,; అయిన; పరాశర+ఆత్మజుండు= పరాశరుడికి దాశకన్యయందు పుట్టిన కుమారుడు, కృష్ణద్వైపాయనుడు; విశ్వజనీనము+ఐ= సర్వజనులకును హిత మై; పరఁగుచున్, ఉండన్= ఒప్పుచుండేటట్లుగా; భారతంబు= భరతవంశీయులవృత్తాంతాన్ని తెలుపు భారత మనే మహాగ్రంథాన్ని; చేసెన్= రచించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మస్వభావం తెలిసినవారు ధర్మశాస్త్రగ్రంథ మనిన్నీ, పరమాత్మ జీవాత్మలసంబంధం తెలిసిన వేదాంతులు వేదాంతశాస్త్ర మనిన్నీ, నీతివిషయాలయందు నేర్పుకలవారు నీతులను తెల్పే శాస్త్ర మనిన్నీ, కవిశ్రేష్ఠులు గొప్పకావ్య మనిన్నీ, లక్షణం తెలిసినవారు పెక్కులక్ష్యాల సంపుటి అనిన్నీ, పూర్వకథలు తెలిసినవారు ఇతిహాస మనిన్నీ, ఉత్తమపౌరాణికులు పెక్కుపురాణాల సమూహ మనిన్నీ, భూమియందు పొగడుతూ ఉండగా సర్వవేదాల

సత్యస్వరూపాన్ని ఎరిగినవాడున్నూ, వేదాలను విభజించివేదవ్యాసు డనే పేరు పొందినవాడున్నూ, ప్రాచీనమునియున్నూ, విష్ణువుతో సమానుడున్నూ అయిన పరాశరునికుమారుడు (కృష్ణద్వైపాయనుడు) సర్వజనులకు హితమై ఒప్పేటట్లుగా సంస్కృతంలో భారత మనే గ్రంథాన్ని రచించాడు.

విశేషం: అలం: ఉల్లేఖం. 'య ది హాస్తి త దన్యత్ర య న్నే హాస్తి న త త్క్వచిత్' అని భారతాన్నిగురించి చెప్పుతూ ఉంటారు. ఇందులో ఉన్నది వేరేచోట ఉండవచ్చును. ఇందులో లేనిది మరెచ్చటా ఉండదు అని ఈ శ్లోకభావం. ఈ విషయాన్నే నన్నయ పై పద్యంలో తెల్పిఉన్నాడు. భారతంలో ధర్మాలు, వేదాంతం, నీతులు, రసపాత్రపోషణాదు లైన కావ్యలక్షణాలు, వివిధలక్షణాలకు లక్ష్యాలు, పూర్వకథలు, పురాణవృత్తాంతాలు మొదలైనవన్నీ ఉంటాయి. ఇది ఒకవిజ్ఞానకోశం. కృష్ణద్వైపాయనుడు పరాశరు డనేమునికీ దాశకన్యకూ యమునాద్వీపంలో పుట్టాడు. ఆ వృత్తాంతం ముందు చెప్పబడుతుంది. 'వ్యాసో నారాయణో హరిః ' అని సూక్తి. భాగవతంలో చెప్పబడిన విష్ణువు ఎత్తిన ఇరువదియొక్క అవతారాలలో వ్యాసుడు ఒకడు. అందుచేత విష్ణుసన్ని'భుడు అని చెప్పబడినాడు. భారతం అన్నిమతాలవారికిన్నీ, సర్వజనులకున్నూ హితం చేకూర్చేది. పంచమవేద మని ప్రసిద్ధిచెందింది. శాస్త్రకారులు ముందు లక్షణం చెప్పి తరువాత దానికి లక్ష్యం ఉదాహరణంగా చెప్పుతారు. ధర్మనీతి వేదాంతవ్యాకరణాదిశాస్త్రాలలో చెప్పబడిన లక్షణాలకు లక్ష్యాలు భారతంలో ఉంటాయి. కావ్యానికి అనేకనిర్వచనా లున్నవి. రసాత్మకమైనవాక్యం (వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్.) అనేది వాటిలో ఒకటి. ఇతిహాసం చరిత్ర. జరిగిన వృత్తాంతాన్ని అది చెప్పుతుంది. సంస్కృతమహాభారతం శాస్త్రేతిహాసం. ఆంధ్రమహాభారతం కావ్యేతిహాసం.

పర్వానుక్రమణిక - (సం. 1-2-34)

వ. **అదియునుంబౌష్యంబు, పౌలోమం, బాస్తీకం, బాదివంశావతారంబు, సంభవపర్వంబు,
జతుగృహదాహంబు, హైడింబంబు, బకవధ, చైత్రరథంబు, ద్రౌపదీస్వయంవరంబు, వైవాహికంబు,
విదురాగమనంబు, రాజ్యార్ధలాభం, బర్జునతీర్థయాత్ర, సుభద్రాకల్యాణంబు, హరణహారిక,
ఖాండవదహనంబు, మయదర్శనంబు, సభాపర్వంబు, మంత్రపర్వంబు, జరాసంధవధ, దిగ్విజయంబు,
రాజసూయం, బర్ఘ్యాభిహరణంబు, శిశుపాలవధ, ద్యూతం, బనుద్యూతం, బారణ్యంబు, కిమ్మీరవధ,
కైరాతం, బింద్రలోకాభిగమనంబు, ధర్మజతీర్థయాత్ర, జటాసురవధ, యక్షయుద్ధం, బాజగరంబు,
మార్కండేయోపాఖ్యానంబు, సత్యాద్రౌపదీసంవాదంబు, ఘోషయాత్ర, ప్రాయోపవేశంబు, వ్రీహిద్రోణకాఖ్యానంబు,
ద్రౌపదీహరణంబు, కుండలాహరణం, బారణేయంబు, వైరాటంబు, కీచకవధ, గోగ్రహణం,
బభిమన్యువివాహం, బుద్యోగంబు, సంజయయానంబు, ధృతరాష్ట్రప్రజాగరణంబు, సానత్సుజాతంబు,
యానసంధి, భగవద్యానంబు, సేనానిర్యాత్ర, యులూకదూతాభిగమనంబు సమరథాతిరథసంఖ్యానంబు,
కర్ణభీష్మవివాదం, బంబోపాఖ్యానంబు, జంబూఖండవినిర్మాణంబు, భూమిపర్వంబు, భీష్మాభిషేకంబు,
భగవద్గీత, భీష్మవధ, ద్రోణాభిషేకంబు, సంశప్తకవధ, అభిమన్యువధ, ప్రతిజ్ఞాపర్వంబు, జయద్రథవధ,
ఘటోత్కచవధ, ద్రోణవధ, నారాయణాస్త్రప్రయోగంబు, కర్ణపర్వంబు, శల్యపర్వంబు, హ్రదప్రవేశంబు,
గదాయుద్ధంబు, సారస్వతంబు, సౌప్తికపర్వం, బైషీకంబు, జలప్రదానంబు, స్త్రీపర్వంబు, శ్రాద్ధపర్వంబు,
రాజ్యాభిషేకంబు, చార్వాకనిగ్రహంబు, గృహప్రవిభాగంబు, శాంతిపర్వంబు, రాజధర్మానుకీర్తనం,
బాపద్ధర్మంబు, మోక్షధర్మం, బానుశాసనికంబు, భీష్మస్వర్గారోహణం, బాశ్వమేధికం, బనుగీత,**

**యాశ్రమవాసంబు, పుత్త్రసందర్శనంబు, నారదాగమనంబు, మౌసలంబు, మహాప్రస్థానికంబు,
స్వర్గారోహణంబు, హరివంశంబు, భవిష్యత్పర్వంబు నను శతపర్వంబులు గలిగి.** **33**

వివరణ: అనుక్రమణిక అంటే విషయసూచిక. ఇది ఒకగ్రంథంలో ఏ విషయం తరువాత ఏ విషయం వస్తుందో క్రమంగా తెల్పుతుంది. సంస్కృతభారతంలో నూరు ఉపపర్వాలు ఉన్నవి. వాటిలో 98 ఉపపర్వాలను భారత కవిత్రయంవారు 18 పర్వాలుగా రచించారు. హరివంశ భవిష్యత్పర్వాలను ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ హరివంశ మనేపేరుతో అనువదించాడు. అందులో విష్ణుపర్వంకూడా ఉన్నది. నన్నయ దానిని నూరుపర్వాలలో పేర్కొని ఉండలేదు. సంస్కృతభారతంలోని నూరుపర్వాలలో దేనితరువాత ఏది వస్తుందో ఈ పర్వానుక్రమణికలో తెల్పబడింది.

ప్రతిపదార్థం: ఆదియున్= ఆవ్యాసుడు రచించిన భారతమును, 1. పౌష్యంబు= ఉదంకుడు గురుపత్నికొరకు పౌష్యుడనే రాజుదేవికుండలాలను తెచ్చిన వృత్తాంత మీపర్వంలో ఉంటుంది. 2. పౌలోమంబు= పులోము డనే రాక్షసుడు భృగుపత్ని యైన పులోమ నెత్తుకొనిపోతూఉండగా ఆమెగర్భంనుండి జారి చ్యవనుడు జన్మించినవృత్తాంతంతో కూడింది; 3. ఆస్తీకంబు= ఆస్తీకు డనే జరత్కారుకుమారుడు జనమేజయుడు చేసే సర్పయాగాన్ని మాన్పించినకథ ఇందులో ఉంటుంది; 4. ఆది, వంశ+అవతారంబు= మొదటివంశాలపుట్టుక; ఇందులో వ్యాసుడిజన్మం, దేవతలు దైత్యులు, దానవులు, మునులు, యక్షులు, పక్షులు, గంధర్వులు మొదలైనవారిపుట్టుక, వారిఅంశాలతో పుట్టినవారిచరిత్ర, రాజవంశోత్పత్తి మొదలైన వృత్తాంతాలు ఉంటాయి; 5. సంభవపర్వంబు= భీష్ముడు, చిత్రాంగద విచిత్ర వీర్యులు, ధృతరాష్ట్రపాండురాజులు, విదురుడు, పాండవకౌరవులు, కృపద్రోణులు మొదలైన వారి జన్మవృత్తాంతాలతో కూడినపర్వం; 6. జతుగృహదాహంబు= లక్కయింటిని తగులబెట్టటం; 7. హైడింబంబు= విదురుడు ఉపదేశించినమార్గంలో పాండవులు వారణావతంనుండి వెలువడి వెడలటం, భీముడు హిడింబాసురుడిని వధించి హిడింబను వివాహమాడటం మొదలైన వృత్తాంతాలు ఇందులో ఉంటాయి; 8. బకవధ= ఏకచక్రపురంలో భీముడు బకాసురుడిని చంపటం; 9. చైత్రరథంబు= అంగారపర్ణుడనే గంధర్వుడు దగ్ధరథు డై చిత్రరథుడనే పేరుంచుకొని అర్జునుడితో సఖ్యంచేయటం, వసిష్ఠౌర్వోపాఖ్యానం, తపతీసంవరణోపాఖ్యానం చెప్పటం, అతనిఉపదేశం అనుసరించి పాండవులు ధౌమ్యుడిని పురోహితునిగా వరించటం ఇందులో ఉన్నవి. 10.ద్రౌపదీస్వయంవరంబు= ద్రుపదుడు ద్రౌపదీస్వయం వరాన్ని చాటగా అందులో అర్జునుడు మత్స్యయంత్రాన్ని భేదించటం, ద్రౌపది అతడిని వరించటం, ఇందులో ఉన్నవి. 11. వైవాహికంబు= పాండవులు ద్రౌపదిని వివాహమాడటం. 12. విదుర+ఆగమనంబు= విదురుడిరాక; ధృతరాష్ట్రుడు అర్ధరాజ్య మివ్వటానికి నిశ్చయించి పాండవులను తోడితెమ్మని విదురుడిని పంపగా, విదురుడు ద్రుపదుడినగరానికి రావటం ఇందుంటుంది. 13. రాజ్య+అర్ధ, లాభంబు= పాండవులు అర్ధ(సగం)రాజ్యం పొందటం; 14. అర్జున, తీర్థ, యాత్ర= నారదుడు చేసిన నియమాన్ని అనుసరించి ద్వాదశమాసికవ్రతాన్ని పాటించటానికై అర్జునుడు తీర్థయాత్రలు సేవించటానికై పోవటం; 15. సుభద్రా, కల్యాణంబు= సుభద్రయొక్కవివాహం, సన్న్యాసివేషంలో అర్జునుడు ద్వారకకు వెళ్ళటం, కృష్ణుడిసాయంతో సుభద్రను తీసికొనిపోవటం, సుభద్రార్జునులవివాహం ఈ పర్వంలో ఉన్నవి. 16. హరణ, హారిక= వివాహకాలంలో అల్లుడికీ, ఆడుబిడ్డకూ ఈయబడే ధనం హరణం. దీని వికృతి అరణం. బలరామకృష్ణాదులు సుభద్రకు అరణం తెచ్చిఇవ్వటం ఈ పర్వంలో ఉన్నది. 17. ఖాండవ, దహనంబు= అగ్నిదేవుడికోరిక ననుసరించి అర్జునుడు ఇంద్రుడిఖాండవవనాన్ని దహించటం. 18. మయ, దర్శనంబు= మయుడిని చూడటం, మయుడు నముచి అనే దానవుడి తమ్ముడు, దానవ విశ్వకర్మ. ఖాండవదహనసమయంలో ఇతడు అర్జునుడిని శరణుపొందగా అర్జునుడు ఇతనిని రక్షించాడు. మయుడు, అశ్వసేనుడు, మందపాలసుతులైన నలుగురు శార్ఙ్గకులు- ఈఆరుగురే ఖాండవదహనసమయంలో రక్షింపబడ్డారు. ఈపదునెనిమిదీ ఆదిపర్వంలోని ఉపపర్వాలు. 19. సభాపర్వంబు= ధర్మరాజుకు మయుడు అపూర్వ మైన సభను నిర్మించి ఇవ్వటం, నారదుడు అరుగుదెంచి దిక్పాలకులసభలను వర్ణించి చెప్పటం ఇందులో ఉన్నవి. 20. మంత్ర, పర్వంబు= ధర్మరాజు రాజసూయయాగాచరణాన్ని గురించి కృష్ణుడితో

ఆలోచించటం ఇందులో ఉన్నది. 21. జరాసంధవధ= కృష్ణుడు భీమార్జునులతో వెళ్ళి భీమునిచేత జరాసంధుడిని చంపించటం ఇందులోని విషయం. 22. దిక్, విజయంబు= రాజసూయయాగాచరణానికి ముందు భీమార్జునాదులు సర్వదిక్కులలో ఉన్నరాజులను జయించి ధనం తేవటం; 23. రాజసూయంబు= ధర్మరాజు రాజసూయయాగం చేయటం; 24. ఆర్ఘ్య+అభిహరణంబు= ఆర్ఘ్యము - అంటే పూజకు తగినవస్తువు; అభిహరణము= తెచ్చుట; భీష్మునిఉపదేశప్రకారం రాజసూయయాగంలో ధర్మజుడు అర్ఘ్యాన్ని శ్రీకృష్ణుడికి ఇవ్వటం; 25. శిశుపాల, వధ= శిశుపాలుడు అధిక్షేపించి నిందించగా కృష్ణుడు శిశుపాలుడిని వధించటం; 26. ద్యూతంబు= మయసభను చూచి అసూయతో కృశించిన దుర్యోధనుడిని 'జూదంలో ఓడించి పాండవరాజ్యమంతా నీకు వశమయ్యేటట్లు చేస్తా' నని శకుని ఓదార్చటం, విదురుడు ఇష్టంలేకపోయినా ధృతరాష్ట్రుని ఆజ్ఞచేత ధర్మరాజును ద్యూతానికి తీసికొని రావటం, ధర్మజుడు శకునితో జూదమాడి సర్వస్వాన్నీ ఒడ్డి ఓడిపోవటం ఇందలి విషయాలు. 27. అనుద్యూతంబు= తిరిగి జూదమాడటం, ధృతరాష్ట్రుడు ద్రౌపదికి కోరినవరా లివ్వటం, ధర్మరాజు శకునితో రెండవమారు జూదమాడి ఓడిపోవటం ఇందులో ఉన్నవి. ఈ తొమ్మిదీ సభాపర్వంలోని ఉపపర్వాలు. 28. ఆరణ్యంబు= పాండవులు ద్రౌపదితోకూడి అరణ్యవాసానికి వెళ్ళటం. 29. కిమ్మీర, వధ= అరణ్యంలో భీముడు కిమ్మీరు డనేరాక్షసుడిని వధించటం; కిమ్మీరుడు బకాసురుడి తమ్ముడు, హిడింబుడిమిత్రుడు; 30. కైరాతంబు= కిరాతరూపంలో ఉన్న శివుడికి సంబంధించింది. అర్జునుడు దివ్యాస్త్రాలు పొందటానికై తపస్సుచేయటానికి పోవటం, కిరాతరూపంలో ఉన్న శివుడితో పోరి అతడిని మెప్పించి పాశుపతాస్త్రాన్ని పొందటం అనేవిషయాలు ఇందులో ఉన్నవి. 31. ఇంద్ర, లోక+అభిగమనంబు= పాశుపతాస్త్రలాభానంతరం అర్జునుడు ఇంద్రుడి ఆహ్వానాన్ని మన్నించి మాతలి తెచ్చిన రథంమీద ఇంద్రలోకానికి (స్వర్గానికి)వెళ్ళటం; 32. ధర్మజ, తీర్థయాత్ర= రోమశుడు అర్జునుడి కుశలవార్త తెలిపినపిమ్మట ధర్మజుడు వివిధతీర్థాలను దర్శించటానికి పోవటం; 33. జటాసురవధ= సౌగంధికాపహరణం తరువాత బ్రాహ్మణవేషంతో పరశురామశిష్యుడ నని వచ్చి తమ కపకారం చేసిన జటాసురుడిని భీముడు వధించటం; 34. యక్షయుద్ధంబు= పాండవులు మాల్యవంత మనే పర్వతంమీద విహరించేటప్పుడు ద్రౌపదికోరిక తీర్చటానికి పంచవర్ణసురభికుసుమాలను తీసికొనిరావటానికి కుబేరనగరానికి వెళ్ళి మణిమంతుడు మొదలైన యక్షరాక్షసులతో యుద్ధం చేయటం; 35 ఆజగరంబు= అజగర మంటే పెద్దపాము, కొండచిలువ. దానికి సంబంధించిన పర్వం. మునిశాపంవలన అజగర మైన నహుషుడు భీముడిని పట్టుకొనగా, ధర్మరాజు వెదకటానికి వెళ్ళి, నహుషప్రశ్నలకు సమాధానాలు చెప్పి, అతనివలన అధ్యాత్మరహస్యాన్ని తెలిసికొనటం. 36. మార్కండేయ+ఉపాఖ్యానంబు= మార్కండేయమహర్షి పాండవులయొద్దకు వచ్చి బ్రాహ్మణప్రభావాన్నీ, వివిధఉపాఖ్యానాలను చెప్పటం; 37. సత్యా, ద్రౌపదీ, సంవాదంబు= సత్యభామకూ, ద్రౌపదికీ జరిగిన సంభాషణం; ద్రౌపది సత్యభామకు పతివ్రతాధర్మాలను చెప్పటం; 38. ఘోషయాత్ర= ఘోషమంటే గొల్లపల్లె, ఆవులమంద, కర్ణసౌబల దుర్యోధనాదులు పాండవులను అధిక్షేపించటానికై ఆవులమందను చూచే నెపంతో ద్వైతవనానికి పోవటం; 39. ప్రాయోపవేశంబు= మరణించటంకొరకు ఆహారాది సర్వకర్మలను విడిచి కూర్చుండటం; అవమానం పొందిన దుర్యోధనుడు ప్రాయోపవేశం చేయగా అతడిని కృత్య పాతాళానికి తీసికొనిపోవటం; 40. వ్రీహి, ద్రోణక+అఖ్యానంబు= వ్రీహి అంటే ధాన్యం(వడ్లు), ద్రోణకం అంటే తూము(కొలమానం), ఆఖ్యానం అంటే కథ; వ్యాసుడు ధర్మరాజుకు ముద్గలు డనే విప్రుడు ఉంఛవృత్తిచేత పాడ్యమిమొదలు పదునాలుగుదినాలు ఒక్కొక్కగింజచొప్పున తూమెడువడ్లు సమకూర్చి పర్వదినాన వండించి దేవతలకూ, పితరులకూ పూజలుచేసి, అతిథులకు అన్నంపెట్టి మిగిలినఅన్నంతో సకుటుంబంగా దేహయాత్ర నడపుతూ ఉండగా దుర్వాసుడు అరుదెంచి ఆరుపర్వములు భుజించి అతనియందు ఏ లోపాన్నీ కనలేక 'మేనితో స్వర్గానికి ఏగుదు' వని చెప్పి వెడలినకథ తెల్పటం. 41. ద్రౌపదీ, హరణంబు= సైంధవుడు ద్రౌపదిని బలాత్కారంగా ఎత్తుకొనిపోవటం. 42. కుండల+ఆహరణంబు= పాండవులకు హితం చేయవలె ననే కోరికతో ఇంద్రుడు బ్రాహ్మణవేషంతో వచ్చి కర్ణుడికుండలాలను గ్రహించటం; 43. అరణేయంబు= త్రచ్చి నిప్పుపుట్టించే కొయ్యకు అరణి అని పేరు. చెట్టుకొమ్మకు తగిలించిన తన అరణిని ఒకమృగం కొనిపోగా దానిని తెచ్చిఇమ్మని ఒకబ్రాహ్మణుడు వేడగా ధర్మజాదులు ఆ మృగాన్ని తరుముకొని పోవటం. అది అదృశ్య మవటం, యక్షప్రశ్నలు - అనేఅంశాలు ఈ పర్వంలో ఉన్నవి. ఈ విధంగా ఆరణ్యపర్వంలో

గల ఉపపర్వాలసంఖ్య పదహారు(16). 44. వైరాటంబు= విరాటునికి సంబంధించినది; పాండవులు అజ్ఞాతవాసం చేయటానికి విరటుడినగరానికి వెళ్ళటం; 45. కీచక, వధ= సైరంధ్రిగా ఉన్న ద్రౌపదిని వలచిన కీచకుడిని భీముడు సంహరించుట; 46. గో, గ్రహణంబు= దుర్యోధనాదులు విరాటుడి గోవులను గ్రహించిపోతూ ఉండగా అర్జునుడు ఉత్తరుడితో వెడలి కౌరవసేనలను ఓడించి గోవులను మరల్చటం; అంతకుముందు దక్షిణగోగ్రహణం; 47. అభిమన్యు, వివాహంబు= అభిమన్యుడు విరాటనందన ఐన ఉత్తరను పెండ్లాడటం. ఈవిధంగా విరాటపర్వంలో నాలుగుఅంతఃపర్వాలు ఉన్నవి. 48. ఉద్యోగంబు= ప్రయత్నం; ఉద్యోగపర్వంలో మొదట సంధికొరకు ప్రయత్నం, చివర యుద్ధంకొరకు ప్రయత్నం జరిగినవి; 49. సంజయ, యానంబు= సంజయుడు సంధికై ఉపప్లావ్యంలో ఉన్నపాండవులకడకు పోవటం; 50. ధృతరాష్ట్రప్రజాగరణంబు= సంజయుడు పాండవులయొద్దనుండి వచ్చి ధృతరాష్ట్రుడి ఉపేక్షయే యుద్ధోపద్రవానికి కారణ మని చెప్పి మరునాడు వివరాలను తెలుపుతా నని చెప్పి వెడలిపోతాడు; భయంచేత ధృతరాష్ట్రుడికి నిద్ర పట్టలేదు; అతడు మేల్కొనిఉండి విదురుడిని పిలిపించి నీతులు బోధింపుమన్నాడు. ప్రజాగరణ మంటే నిద్రపోకుండా మేల్కొని ఉండటం; 51. సానత్సుజాతంబు= సనత్సుజాతుడు అరుదెంచి ధృతరాష్ట్రుడికి ధర్మతత్త్వాన్ని బోధించటం; ఇదే సనత్సుజాతీయం; 52. యాన, సంధి= శ్రీకృష్ణుడు హస్తినాపురానికి వెళ్ళి పాండవులసంధియత్నాన్ని కురుసభలో వివరించవలె నని ధర్మరాజాదులు ప్రార్థించే విషయాలు ఇందులో ఉన్నవి; 53. భగవత్, యానంబు= భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణుడు సంధికొరకు హస్తినాపురానికి పోవటం; 54. సేనా, నిర్యాత్ర= సేనల సమీకరణం; 55. ఉలూక, దూత, అభిగమనంబు= ఉలూకుడు శకునికుమారుడు; అతడు దూతగా ధృతరాష్ట్రుడు పంపగా పాండవులకడకు అరుదెంచటం; 56. సమరథ, అతిరథ, సంఖ్యానంబు= ఒకవిలుకాడితో సమంగా నిలిచి పోరగలిగిన యోధుడు సమరథుడు. పలువురువిలుకాండ్రతో పోరగలిగిన యోధుడు అతిరథుడు. కౌరవపాండవపక్షాలలో సమరథు లెవరో, అతిరథు లెవరో లెక్కించటం; 57. కర్ణ భీష్మవివాదంబు= భీష్ముడు కర్ణుడిని అర్ధరథుడిగా లెక్కించగా కర్ణుడు కలహించి భీష్మ డున్నంతవరకు యుద్ధం చేయ నని శపథంచేయటం; 58. అంబా+ఉపాఖ్యానంబు= కాశీరాజుకూతులలో పెద్దదైన అంబకథ; ఈ విధంగా ఉద్యోగపర్వంలో పదకొండుఉపపర్వా లున్నవి. 59. జంబూ, ఖండ, వినిర్మాణంబు= మేరుపర్వతంచుట్టూ ఉన్న ఏడుఖండాలలో జంబూఖండ మొకటి. ఆ ఖండముయొక్కనిర్మాణాన్ని గురించి సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడికి ఎరిగించటం; 60. భూమి, పర్వంబు= ఈ పర్వంలో భూమివిస్తారం వివరించబడింది; 61. భీష్మ+అభిషేకంబు= భీష్ముడిని కౌరవసేనకు నాయకునిగా అభిషేకించటం; 62. భగవత్, గీత= కౌరవపక్షాన ఉన్న గురుబంధుమిత్రాదులను చూచి, వారితో పోరాటం చేయజాలనని విషాదాన్ని పొందిన అర్జునుడికి కృష్ణుడు తత్త్వాన్ని బోధించి అతడిని యుద్ధోన్ముఖుడిని చేయటం; భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణుడిచే బోధింపబడటంచేత ఈభాగానికి 'భగవద్గీత' అనే పేరు వచ్చింది. అది ఉన్న పర్వం ఇది. 63. భీష్మ, వధ= భీష్ముడిని సంహరించటం (నిజంగా ఇచ్చట భీష్మవధ జరుగలేదు. అర్జునుడు శిఖండిని రథంలో ఉంచుకొని యుద్ధానికి రాగా భీష్ముడు యుద్ధవిముఖుడై శరతల్పగతు డైనాడు). ఈ విధంగా భీష్మపర్వంలో అయిదు ఉపపర్వాలు ఉన్నవి. 64. ద్రోణ+అభిషేకంబు= ద్రోణుడిని సేనానాయకుడిగా అభిషేకించటం; 65. సంశప్తకవధ= (సమ్యక్ శప్త మంగీకారో యస్య సః సంశప్తకః) యుద్ధంనుండి తిరుగ నని శపథం చేసి యుద్ధంచేస్తూ ఇతరులను యుద్ధంచేయకుండా ఆటంకపరిచేవాడు సంశప్తకుడు. అభిమన్యువధకు ముందు అర్జునుడు సంశప్తకులు తొమ్మిది మందితో యుద్ధంచేయటానికి పోయి వారిని వధించటం. 66. అభిమన్యు, వధ= ద్రోణాదులు పలువురు కూడి పద్మవ్యూహాన్ని భేదించిన అభిమన్యుడిని వధించటం; 67. ప్రతిజ్ఞాపర్వంబు= జయద్రథుడు సైంధవుడు. అతడిని చంపుతానని అర్జునుడు శపథం చేసినపర్వం. 68. జయద్రథవధ= సైంధవుడిని వధించటం; 69. ఘటోత్కచవధ= భీముడి కుమారు డైన ఘటోత్కచుడిని వధించటం; 70. ద్రోణవధ= ద్రోణుడిని వధించటం; 71. నారాయణ+అస్త్ర, ప్రయోగంబు= కర్ణుడు సేనానాయకుడుగా ఉన్నాడు. అప్పుడు జరిగిన యుద్ధంతో కూడిన పర్వం. 73. శల్యపర్వంబు= శల్యుడు ఒక్కపగలు సేనానాయకుడుగా ఉన్నాడు. అప్పుడు జరిగిన యుద్ధంతో కూడిన పర్వం. 74. హ్రదప్రవేశంబు= దుర్యోధనుడు జలస్తంభనవిద్యచే మడుగులోకి ప్రవేశించటం; 75. గదాయుద్ధంబు= భీమదుర్యోధనులకు గదాయుద్ధం జరగటం; 76. సారస్వతంబు= సరస్వత్యాది పుణ్యతీర్థసంకీర్తనం; ఈ విధంగా శల్యపర్వంలో నాలుగు ఉపపర్వాలు

ఉన్నవి. 77. సౌప్తికంబు= సుఖంగా నిద్రిస్తున్న ధృష్టద్యుమ్నాది పాంచాలురను, ప్రతివింధ్యాది ద్రౌపదేయులను (ఉపపాండవులను), పాండవామాత్యులను అశ్వత్థామ వధించటం 78. ఐషీకంబు= అశ్వత్థామ, అర్జునుడు పరస్పరం బ్రహ్మ శిరోనామకాస్త్రాలను ప్రయోగించుకోవటం. 79. జలప్రదానంబు= యుద్ధంలో చనిపోయినవారికి జలతర్పణం ఇవ్వటం; (ఇది తెలుగున స్త్రీపర్వం మొదట్లో ఉన్నది). ఈ విధంగా సౌప్తికపర్వంలో మూడుఉపపర్వాలు ఉన్నవి. 80. స్త్రీ, పర్వంబు= యుద్ధంలో మరణించిన వీరులభార్యలు విలపించినపర్వం; 81. శ్రాద్ధపర్వంబు= మృతు లైనకౌరవవీరులకు సంస్కారోదకప్రదానాదికర్మ లొనరించటం; 82.రాజ్య+అభిషేకంబు= ధర్మరాజును రాజుగా అభిషేకించటం; 83. చార్వాక, నిగ్రహంబు= ధర్మరాజును మోసగించటానికై సన్న్యాసివేషంలో వచ్చిన చార్వాకుడనే రాక్షసుడిని బ్రాహ్మణులు హుంకారంతో చంపటం; 84. గృహ, ప్రవిభాగంబు= ధర్మజుడు తనకు పరిపాలనలో తోడ్పడుటకు భీమాదులకు ఆయా బాధ్యతలను విభజించి ఒప్పగించటం. ఈ విధంగా స్త్రీపర్వంలో ఐదు ఉపపర్వాలు ఉన్నవి. వీటిలో చివరి మూడూ తెలుగుభారతంలో శాంతి పర్వంలో మొదట చెప్పబడినవి. 85. శాంతిపర్వంబు= బంధువధచే నిర్వేదం పొందిన ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణుడివచనాలు విని శాంతు డైన పర్వం; 86. రాజ, ధర్మ+అనుకీర్తనంబు= శరతల్పగతుడైన భీష్ముడు ధర్మజుడికి రాజుల కందరికి హితా లైన ధర్మాలను చెప్పటం. 87. ఆపత్+ధర్మంబు= ఆపత్ సమయాలలో అనుష్ఠింపదగిన ధర్మాలను భీష్ముడు చెప్పటం; 88. మోక్ష, ధర్మంబు= మోక్షప్రాప్తిహేతువు లైన ధర్మాలు చెప్పటం; ఈ విధంగా శాంతిపర్వంలో నాలుగు ఉపపర్వాలు ఉన్నవి. 89. ఆనుశాసనికంబు= భీష్ముడు ధర్మరాజుకు వివిధధర్మాలు తెల్పటం; 90. భీష్మ, స్వర్గ+ఆరోహణంబు= భీష్ముడు కృష్ణునిఅనుజ్ఞ తీసికొని స్వర్గానికి ఏగటం;- ఈ రెండున్నూ ఆనుశాసనికపర్వంలోని ఉపపర్వాలు. 91. ఆశ్వమేధికంబు= ధర్మరాజు భీష్మాదులను చంపినపాపం పోవటానికై వ్యాసప్రబోధితు డై అశ్వమేధయాగం చేయటం; 92. అనుగీత= యుద్ధసమయాన చెప్పిన గీతాతత్త్వాన్ని మరచిన అర్జునుడిని మందలించి కృష్ణుడు మరల తత్త్వోపదేశం చేయటం; ఈరెండున్నూ అశ్వమేధపర్వంలోని ఉపపర్వాలు. 93. ఆశ్రమవాసంబు= ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ రాజ్యాన్ని విడిచి సంజయునితోకూడి ఆశ్రమంలో నివసించటానికి వనానికి పోవటం; 94. పుత్రసందర్శనంబు= యుద్ధనిహతు లైన పుత్రపౌత్రులనందరిని ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసవరప్రసాదంవలన చూచి విగతశోకుఁడయి పరమసిద్ధికి వెడలటం; 95. నారద+ఆగమనంబు= నారదుడిరాక- ఈ విధంగా ఆశ్రమవాసపర్వంలో మూడుఉపపర్వాలు ఉన్నవి. 96. మౌసలంబు= ముసలము అంటే రోకలి; దానికి సంబంధించింది. యాదవులు మదిరాపానమత్తులై సముద్రతీరాన తమలో తాము పోరి మరణించటం; 97. మహత్+ప్రస్థానికంబు= పరీక్షిత్తుకు రాజ్యాభిషేకం చేసి పాండవులు ద్రౌపదీసహితు లై పరమసిద్ధికి వెళ్ళటం. 98. స్వర్గ+ఆరోహణంబు= పాండవాదులు స్వర్గానికి పోవటం; 99. హరివంశంబు; 100. భవిష్యత్పర్వంబు- ఈ రెండింటికి ఖిలపర్వం అనిపేరు. నన్నయ విష్ణుపర్వాన్ని పేర్కొనలేదు. ఎఱ్ఱన ఇందులోని కొంతభాగాన్ని పూర్వార్ధంలోనూ, కొంతభాగం ఉత్తరార్ధంలోనూ చేర్చి హరివంశం రచించాడు. కేసరిమోహన్‌గంగూలిగారు తమ ఆంగ్లానువాదంలో విష్ణుభవిష్యత్ పర్వాలు రెండున్నూ ఖిలవంశ పురాణ మనబడు నని తెల్పియున్నారు. అను, శతపర్వంబులు= పైన పేర్కొనబడిన నూరుపర్వాలు; కలిగి= కలిగియుండి.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

సీ. **ఆయురర్థులకు దీర్ఘాయు రవాప్తియు । నర్థార్థులకు విపులార్థములును**
ధర్మార్థులకు నిత్యధర్మసంప్రాప్తియు । వినయార్థులకు మహావినయమతియుఁ
బుత్త్రార్థులకు బహుపుత్త్రసమృద్ధియు । సంపదర్థుల కిష్టసంపదలును
గావించు నెప్పుడు భావించి వినుచుండు । వారికి నిమ్మహాభారతంబు

ఆ. **భక్తియుక్తులైన భాగవతులకు శ్రీ । వల్లభుండు భక్తవత్సలుండు**
భవభయంబు లెల్లఁ బాచి యిష్టార్థసం । సిద్ధిఁ గరుణతోడఁ జేయునట్లు. 34

ప్రతిపదార్థం: ఈ, మహత్, భారతంబు= ఈ మహాభారతేతిహాసం; ఎప్పుడు= ఎల్లప్పుడున్నూ; భావించి= ధ్యానించి(తలంచి); వినుచున్+ఉండు, వారికి; భక్తి, యుక్తులు+ఐన= భక్తితోకూడిఉండిన; భాగవతులకున్= భగవద్భక్తులకు; భక్త, వత్సలుండు= భక్తులయందు ప్రీతికలవాడు; అగు= అయిన; శ్రీ, వల్లభుండు= లక్ష్మీభర్త అయిన విష్ణువు; భవ, భయంబులు+ఎల్లన్= సంసారం(పుట్టుక) వలని భయాలన్నీ; పాచి= పోగొట్టి; కరుణతోడన్= దయతో; ఇష్ట+అర్థ+సంసిద్ధి= కోరబడిన ప్రయోజనాలయొక్క అధిక మైన లాభాన్ని; చేయు+అట్లు= కలుగజేసేవిధంగా; ఆయుః+అర్థులకున్= ఆయువు కోరేవారికి; దీర్ఘ+ఆయుస్+అవాప్తియున్= దీర్ఘమైన ఆయువుయొక్క పొందుటయున్నూ; అర్థ+అర్థులకున్= ధనం కోరేవారికి; విపుల+అర్థములును= అధికమైనధనాలున్నూ; ధర్మ+అర్థులకున్= ధర్మాన్ని కోరేవారికి; నిత్య, ధర్మ, సంప్రాప్తియున్= శాశ్వత మైన(ఎల్లప్పుడున్నూ) ధర్మముయొక్క లాభమున్నూ; వినయ+అర్థులకున్= వినయం కోరేవారికి; మహత్+వినయ, మతియున్= గొప్పవినమ్రతతోకూడిన బుద్ధియున్నూ; పుత్ర+అర్థులకున్= కొడుకులను కోరేవారికి; బహు, పుత్ర, సమృద్ధియున్= పలువురు కొడుకులయొక్క సంపదయున్నూ; సంపద్+అర్థులకున్= సంపదను(ఐశ్వర్యాన్ని) కోరేవారికి; ఇష్ట, సంపదలును= కోరబడిన సంపదలున్నూ; కావించున్= కలిగించును.

తాత్పర్యం: ఈ మహాభారతం ఎల్లప్పుడున్నూ తలంచి వింటుండేజనులకు, భక్తితో కూడి ఉండే భక్తులకు భక్తులయందు ప్రీతి కల లక్ష్మీప్రియు డైన విష్ణువు దయతో సంసారభయాలన్నింటిని తొలగించి కోరినఫలాల లాభాలను కలుగజేసే విధాన- ఆయుర్దాయాన్ని కోరేవారికి దీర్ఘమైనఆయువుయొక్కలాభాన్నీ, ధనాన్ని కోరేవారికి అధికమైన ధనలాభాలనూ, ధర్మాన్ని కోరేవారికి సంతతధర్మలాభాన్నీ, వినయాన్ని కోరేవారికి గొప్పవినయంతోకూడిన బుద్ధినీ, కుమారులను కోరేవారికి పలువురుకుమారులసంపదయున్నూ, ఐశ్వర్యం కోరేవారికి అభీష్టసంపదలున్నూ కలుగజేస్తుంది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. మహాభారతం పంచమవేదం అవటంచేత ఆదరంతో వినేవారికి ఆయురైశ్వర్యపుత్రాదిసంపదలను కలిగిస్తుంది. అట్టిశక్తి అన్నిగ్రంథాలకూ ఉండదు. భారతకథ పుణ్య కథ. దానిని వింటే అఘనిబర్హణ మౌతుంది.

పర్వసంగ్రహము (సం. 1-2-71)

వ. **మఱియుఁ బౌష్యోదంకమాహాత్మ్యంబును, భృగువంశకీర్తనంబును, నాగగరుడసంభవంబును, సముద్రమథనంబు, నుచ్చైశ్శ్రవోజన్మంబును, సౌపర్ణోపాఖ్యానంబును, నాస్తీకచరితంబును, జనమేజయ సర్పయాగంబును, శ్రీమహాభారతకథాశ్రవణప్రవృత్తియు, వ్యాసజన్మంబును, దేవదైత్యదానవముని యక్షపక్షిగంధర్వాది నానావిధభూతసంభవంబును, దదంశావతారంబును, రాజవంశానుకీర్తనంబును, యయాతిచరితంబును, భారతవంశానుకీర్తనంబును, గంగాశంతనుసమాగమంబును, వసూత్పత్తియు, స్వర్గగమనంబును, దదంశసంఘాతంబున గాంగేయజన్మంబును, దద్రాజ్యనివర్తనంబును, బ్రహ్మచర్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనంబును, సత్యవతీవివాహంబును, జిత్రాంగదావిచిత్రవీర్యజన్మంబును, జిత్రాంగదరాజ్యాభిషేకంబును, జిత్రాంగదమరణానంతరంబున భీష్ముండు విచిత్రవీర్యుం గౌరవరాజ్యంబున నభిషిక్తుం జేయుటయు, వానిపరోక్షంబునఁ గృష్ణద్వైపాయనమునివలన ధృతరాష్ట్రపాండురాజుల జన్మంబు, నాణిమాండవ్యో పాఖ్యానంబును, ధర్ముండు మాండవ్యశాపంబున శూద్రయోనియందు విదురుం డై పుట్టుటయును, ధృతరాష్ట్రపాండురాజుల వివాహంబును, బాండవధార్తరాష్ట్ర సంభవంబును,**

బాండునిర్యాణంబును, గృపద్రోణజన్మకథనంబును, గుమారాస్త్రవిద్యాగ్రహణంబును, గుమారాస్త్ర సందర్శనంబును, గర్ణార్జునుల పరస్పరక్రోధంబును, ద్రుపదగ్రహణమోక్షణంబును, యుధిష్ఠిరు యౌవరాజ్యాభిషిక్తుం జేయుటయు, దుర్యోధనుదుర్మంత్రంబును, వారణావత యాత్రయు, జతుగృహదాహంబును, విదురోపదిష్టద్వారంబునఁ బాండవాపక్రమణంబును, హిడింబాదర్శనంబును, హిడింబువధయును, ఘటోత్కచసంభవంబును, బాండవుల కేకచక్రపురంబున విప్రగృహంబున నజ్ఞాతచర్యయు, బకవధయు, ధృష్టద్యుమ్నద్రౌపదీ జన్మకథనంబును, గృష్ణద్వైపాయన సందర్శనంబును, గంగాతీరంబున నంగారపర్ణు నర్జునుండు జయించుటయుఁ, దాపత్యవసిష్ఠౌర్వోపాఖ్యానంబును, బాండవులు పాంచాలదేశంబునకుం జనుటయు, ద్రౌపదీస్వయంవరంబును, బంచేంద్రోపాఖ్యానంబును, ద్రౌపదీవివాహంబును, విదురాగమనంబును, గృష్ణసందర్శనంబును, రాజ్యార్ధలాభంబును, ఖాండవప్రస్థ నివాసంబును, సుందోపసుందోపాఖ్యానంబును, నారదువచనంబున, ద్రౌపదియందు సమయ క్రియయును నర్జునుతీర్థాభిగమనంబును, నులూపీసమాగమంబును, జిత్రాంగదయందు బభ్రువాహను జన్మంబును, ద్వారకాగమనంబును, వాసుదేవానుమతంబున నర్జునుఁడు సుభద్రను వివాహం బగుటయు, సుభద్రాహరణంబును, హరణహారికయు, నభిమన్యుసంభవంబును, గాండీవదేవదత్త దివ్యరథాశ్వ లాభంబును, ఖాండవదహనంబు, నగ్నిభయంబువలన మయభుజంగమోక్షణంబును, మందపాలోపాఖ్యానంబును నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి తొమ్మిదివేలుం దొమ్మనూ్నటయెనుబదినాలుగు శ్లోకంబులు గలిగి. 35

ప్రతిపదార్థం: ఈవచనంలో ఆదిపర్వంలోని వివిధవిషయాలు చెప్పబడినవి. పౌష్య+ఉదంక, మాహాత్మ్యంబును= పౌష్యు డనే రాజుయొక్కయు, ఉదంకుడనే పైలశిష్యుడియొక్కయూ, మహత్త్వాన్నీ; భృగువంశ, కీర్తనంబును= భృగు వనే మహర్షియొక్క వంశస్తుతియున్నూ; నాగ, గరుడ, సంభవంబును= పాములయొక్కయూ, గరుత్మంతుని యొక్కయూ పుట్టుకయున్నూ; సముద్ర, మథనంబున్= దేవదానవులు సముద్రాన్ని త్రచ్చుటయునూ; ఉచ్చైశ్రవస్+జన్మంబును= ఉచ్చైశ్రవ మనే పేరుగల ఇంద్రుడితెల్లనిగుఱ్ఱంయొక్కపుట్టుకయున్నూ; సౌపర్ణ+ఉపాఖ్యానంబునున్= గరుడునికి సంబంధించినకథయున్నూ; ఆస్తీక, చరితంబును= ఆస్తీకుడు అనే జరత్కారువుకుమారు డైన మునిచరిత్రమున్నూ; జనమేజయ, సర్ప, యాగంబును= పరీక్షిత్తుకుమారుడైన జనమేజయుడు చేసిన సర్పయజ్ఞమున్నూ, (ఇందులో పాములు అగ్నిలో హోమం చేయబడతాయి); శ్రీ, మహత్, భారత, కథా, శ్రవణ, ప్రవృత్తియున్= శోభాయుక్త మైన మహాభారతంయొక్క వినుట అనే వృత్తాంతాన్నీ; వ్యాస, జన్మంబును= వ్యాసమహర్షియొక్క పుట్టుకయున్నూ; దేవ, దైత్య, దానవ, ముని, యక్ష, పక్షి, గంధర్వ+ఆది, నానా, విధ, భూత, సంభవంబును= దేవతలు, దైత్యులు, దితిపుత్రు లైన రాక్షసులు, దనుసంభవు లైన రాక్షసులు, మునులు, యక్షులు అనే దేవయోని విశేషాలూ, పక్షులు, గంధర్వులు అనే దేవయోనివిశేషాలు మొదలైన పలువిధా లైన జీవుల పుట్టుకయున్నూ; తద్+అంశ, అవతారంబును= దేవదానవులఅంశాలచేత భూమిపై పుట్టినవారిక్రమాన్నీ; రాజ, వంశ+అనుకీర్తనంబును=(వైవస్వతమనువు, వేనప్రముఖు లైన రాజులు, పురూరవుడు, ఆయువు, నహుషుడు, యయాతి, పూరువు మొదలైనవారితోకూడిన) రాజవంశాలయొక్క వివరణాన్నీ; యయాతి, చరితంబును= నహుషపుత్రుడైన యయాతిచరిత్రయున్నూ; భారతవంశ, అనుకీర్తనంబును= శకుంతలాదుష్యంతుల కుమారు డైన భరతుడికి సంబంధించిన భారతవంశంయొక్క స్తుతియున్నూ, (చెప్పటమన్నమాట); గంగా, శంతను, సమాగమంబును= గంగానదీశంతనులకూడికయున్నూ; వసు+ఉత్పత్తియున్= అష్టవసువుల పుట్టుకయున్నూ; స్వర్గ, గమనంబును= వారు స్వర్గానికి పోవటమున్నూ; తత్+అంశ, సంఘాతంబునన్= వసువులఅంశలసమూహంచే(కలయికచేత);

గాంగేయ, జన్మంబును= గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడిపుట్టుకయున్నూ; తద్+రాజ్య, నివర్తనంబును= అతని రాజ్యంనుండి మరలటమున్నూ; (భీష్ముడు రాజ్యాన్ని విడవటం); బ్రహ్మచర్య, ప్రతిజ్ఞా, పరిపాలనంబును= భీష్ముడు పెళ్ళిచేసికొనకబ్రహ్మచర్యాన్ని అనుష్ఠిస్తానని ప్రతినచేసి దానిని పాటించుటయున్నూ; సత్యవతీ, వివాహంబును= సత్యవతీశంతనులపెండ్లియున్నూ; చిత్రాంగదా, విచిత్రవీర్య, జన్మంబును= శంతనుడికి సత్యవతియందు చిత్రాంగదుడు, విచిత్రవీర్యుడు అనే కుమారుల పుట్టుకయున్నూ; చిత్రాంగద, రాజ్య+అభిషేకంబును= శంతనుడి అనంతరం చిత్రాంగదుడిని, రాజ్యానికి రాజుగా అభిషేకించుటయున్నూ; చిత్రాంగదు, మరణ+అనంతరంబునన్= చిత్రాంగదుడిమృతి జరిగినపిమ్మట; భీష్ముండు; విచిత్రవీర్యున్= విచిత్రవీర్యుడిని; కౌరవరాజ్యంబునన్= కౌరవరాజ్యమునందు; అభిషిక్తున్, చేయుటయున్= అభిషేకింపబడినవాడినిగా (రాజుగా) చేయుటయున్నూ; వాని, పరోక్షంబునన్= ఆవిచిత్రవీర్యుడి మరణానంతరం; కృష్ణద్వైపాయన, మునివలనన్= వ్యాసమునివలన; ధృతరాష్ట్ర, పాండురాజుల; జన్మంబున్= పుట్టుకయున్నూ, ఆణిమాండవ్య+ఉపాఖ్యానంబును=ఆణి అంటే ఇరుసుచివర ఉండే చీల; మాండవ్యు డనేమునిని దొంగ అని భ్రమించి రాజు శూలప్రోతుడిని కావించి, తరువాత తనతప్పును తెలిసికొని, శూలాన్ని తీసివేయటానికి యత్నించాడు, కాని, దాన్ని తీయటానికి వీలుకలుగలేదు. అప్పుడు రాజు దానిమొదలు నెమ్మదిగా ఖండింపజేశాడు; శూలశేషం మాండవ్యుని కంఠపార్శ్వంలోపల ఉండిపోయింది. అందుచేత అతనికి ఆణిమాండవ్యు డనే పేరు కలిగింది. అతనికథయున్నూ; ధర్ముండు= యముడు; మాండవ్య, శాపంబునన్= మాండవ్యుడిచ్చినశాపంచేత; శూద్రయోనియందున్= శూద్రగర్భంలో; విదురుండు+ఐ; పుట్టుటయును; ధృతరాష్ట్ర పాండురాజుల; వివాహంబును= పెండ్లియున్నూ; పాండవ, ధార్తరాష్ట్రసంభవంబును= పాండురాజకుమారు లైన ధర్మరాజాదులయున్నూ, ధృతరాష్ట్రునికుమారు లైన దుర్యోధనాదులయున్నూ, పుట్టుక; పాండు, నిర్యాణంబును= పాండురాజు మృతియున్నూ; కృప, ద్రోణ, జన్మకథనంబును= కృపాచార్యుడియొక్కయు, ద్రోణుడియొక్కయు పుట్టుకలు చెప్పుటయున్నూ; కుమార+అస్త్ర, విద్యా, గ్రహణంబును= ధర్మరాజ దుర్యోధనాది రాజకుమారులు అస్త్రవిద్యను గ్రహించుటయున్నూ (అభ్యసించుటయున్నూ); కుమార+అస్త్ర+సందర్శనంబును= పై రాజకుమారులఅస్త్రవిద్యను చూడటమున్నూ; కర్ణ+అర్జునుల, పరస్పర, క్రోధంబును= కర్ణునియొక్కయు అర్జునునియొక్కయు అన్యోన్యకోపమున్నూ; ద్రుపద, గ్రహణ, మోక్షంబును= అర్జునుడు ద్రుపదుడిని పట్టుకొని రాగా ద్రోణుడు విడిపించుటయున్నూ; యుధిష్ఠిరు= ధర్మరాజును; యౌవరాజ్య+అభిషిక్తున్, చేయుటయున్= యౌవరాజ్యపదవియందు అభిషేకింపబడినవాడినిగా చేయటమున్నూ; దుర్యోధను, దుర్మంత్రంబును= దుర్యోధనుడి చెడ్డఆలోచనయున్నూ; వారణావత, యాత్రయున్= వారణావత మనే నగరానికి పాండవులు వెళ్ళటమున్నూ; జతు, గృహ, దాహంబును= లక్కయింటిని తగులపెట్టుటయున్నూ; విదుర+ఉపదిష్ట, ద్వారంబునన్= విదురుడిచేత ఉపదేశింపబడిన ద్వారంనుండి; పాండవ, అపక్రమణంబును= పాండవులు తొలగిపోవుటయున్నూ; హిడింబా దర్శనంబును= హిడింబ అనే రాక్షస స్త్రీని చూచుటయున్నూ; హిడింబు, వధయును= హిడింబఅన్నయైన హిడింబుడిని చంపుటయున్నూ; ఘటోత్కచ, సంభవంబును= హిడింబయందు ఘటోత్కచుడు పుట్టుటయున్నూ; పాండవులకున్, ఏకచక్రపురంబునన్= ఏకచక్రపుర మనే నగరంలో; విప్ర, గృహంబునన్= బ్రాహ్మణునిఇంటియందు; అజ్ఞాత, చర్యయున్= ఇతరులచేత తెలియబడకుండ చరించుటయున్నూ; బక, వధయున్= బకాసురుడిని భీముడు చంపుటయున్నూ; ధృష్టద్యుమ్న, ద్రౌపదీ, జన్మ, కథనంబును= ధృష్టద్యుమ్నునియొక్కయు ద్రౌపదియొక్కయు పుట్టుకలను చెప్పుటయున్నూ; కృష్ణద్వైపాయన, సందర్శనంబును= వ్యాసుని చూచుటయున్నూ; గంగా, తీరంబునన్= గంగానది ఒడ్డున; అంగారపర్ణున్= అంగారపర్ణుడనే గంధర్వుడిని; అర్జునుండు; జయించుటయున్= జయించుటయున్నూ; తాపత్య, వసిష్ఠ, ఔర్వ+ఉపాఖ్యానంబును= తపతీసంవరణులకు కురువు పుట్టాడు. అతడు తాపత్యుడు. అతనియొక్కయు, వసిష్ఠునియొక్కయు, ఔర్వుని (ఒకభృగుపత్నికుమారుడు) యొక్కయు కథలున్నూ; పాండవులు; పాంచాల, దేశంబునకున్= ద్రుపదు డేలే పాంచాలదేశానికి; చనుటయున్= వెళ్ళుటయు; ద్రౌపదీ, స్వయంవరంబును= ద్రౌపది స్వయంవరమున్నూ (తనంత తాను మగని వరించే వివాహాన్ని); పంచ+ఇంద్ర+ఉపాఖ్యానంబును= ఐదుగు రింద్రులు పాండవులుగా జన్మించినకథయున్నూ; ద్రౌపదీ, వివాహంబును= ద్రౌపదియొక్క పెండ్లియున్నూ; విదుర+ఆగమనంబును= విదురునియొక్కరాకయున్నూ; కృష్ణ, సందర్శనంబును= కృష్ణుడిని

చూచుటయున్నూ; రాజ్య+అర్ధ, లాభంబును= రాజ్యంలోని సగంభాగాన్ని పొందుటయున్నూ; ఖాండవప్రస్థ, నివాసంబును= ఇంద్రప్రస్థపురంలో నివసించుటయున్నూ; సుంద+ఉపసుంద+ఉపాఖ్యానంబును= సుందుడు, ఉపసుందు డనే సోదరుల కథయున్నూ; నారదు, వచనంబునన్= నారదునిమాటచే (మాటననుసరించి); ద్రౌపదియందున్= ద్రౌపదివిషయంలో; సమయ, క్రియయును= ప్రతిజ్ఞచేయుటయున్నూ; అర్జును, తీర్థయాత్ర+అభిగమనంబును= సమయభంగం జరగటంచేత అర్జునుడు తీర్థాలను సేవించటానికి పోవటం; ఉలూపీ, సమాగమంబును= అర్జునుడు ఉలూపి అనే నాగకన్యను కూడుటయున్నూ; చిత్రాంగదయందు; బభ్రువాహను, జన్మంబును= బభ్రువాహను డనే కుమారుడి పుట్టుకయున్నూ; ద్వారకా, గమనంబును= ద్వారకానగరానికి అరుగుటయున్నూ; వాసుదేవ+అనుమతంబునన్= కృష్ణుడిసమ్మతిచేత; సుభద్రను= సుభద్రను; వివాహంబు+అగుటయున్= పెండ్లిఅగుటయున్నూ; సుభద్రా, హరణంబును= అర్జునుడు సుభద్రను కొనిపోవుటయున్నూ; హరణ, హారికయున్= కృష్ణబలరామాదులు సుభద్రకు అరణాన్ని తెచ్చుటయున్నూ; అభిమన్యు, సంభవంబును= అర్జునుడికి సుభద్రయందు అభిమన్యు డనే కుమారుడు పుట్టుటయున్నూ; గాండీవ, దేవదత్త, దివ్య, రథ+అశ్వ, లాభంబును= అర్జునుడు గాండీవ మనే ధనస్సును, దేవదత్త మనే శంఖాన్నీ; దేవతాసంబంధు లైన రథాన్నీ, గుఱ్ఱాలనూ పొందుటయున్నూ; ఖాండవ, దహనంబును= ఖాండవవనాన్ని దహించుటయున్నూ; అగ్ని, భయంబువలనన్= అగ్నివలనిభయంనుండి; మయ, భుజంగ, మోక్షణంబును= మయు డనే నముచితమ్ముడిని, తక్షకుడికుమారు డైన అశ్వసేనుడిని విడిపించుటయున్నూ; మందపాల+ఉపాఖ్యానంబును= మందపాలు డనే మునికథయున్నూ; అను, వృత్తాంతంబులన్= అనేకథలతో; ఒప్పి= అలరి, అందమై; తొమ్మిదివేలున్, తొమ్మన్నూట, ఎనుబది, నాలుగు= 9984; శ్లోకంబులు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

విశేషం: నన్నయ తాను అనుసరించిన భారతప్రతిలో ఏపర్వంలో ఎన్నిశ్లోకా లున్నవో తెల్పియున్నాడు. ఈ లెక్క తరువాత సంస్కృతభారతాన్ని పరిశోధించినవారికి మిక్కిలి ఉపయోగకర మైనది.

క. **మదిఁ బౌష్యపర్వ మాదిగఁ బదునెనిమిదిపర్వములను బర్వి మనఃప్రీ**
తిద మగుచు నాదిపర్వం । బది వినఁగా నొప్పు భారతాద్యం బగుచున్. **36**

ప్రతిపదార్థం: మదిన్= మనస్సులో; పౌష్యపర్వము+ఆదిగన్= పౌష్యపర్వం మొదలుగా; పది+ఎనిమిది, పర్వములను= పదునెనిమిది(18)పర్వాలతో; (ఇవి సంస్కృతభారతంలోని 18 ఉపపర్వాలు. తెలుగుభారతంలో ఆదిపర్వము అనే పేరేకాని ఈ ఉపపర్వాలపే ర్లుండవు); పర్వి= ఒప్పి; మనస్+ప్రీతి, దము+అగుచున్= మనస్సుకు ప్రీతి నిచ్చేది ఔతూ; ఆది, పర్వంబు+అది+ ఆ ఆదిపర్వం; భారత+ఆద్యంబు= భారతంలోని మొదటిది; అగుచున్; వినగాన్= వినటానికి; ఒప్పున్= అలరారును, తగును.

తాత్పర్యం: మనస్సులో పౌష్యపర్వంమొదలుగా గల పదునెనిమిదిఉపపర్వాలతో ఒప్పి, పఠితలమనస్సులకు ప్రీతిని కలిగించేదియున్నూ, భారతంలోని మొదటిపర్వమున్నూ ఔతూ ఆ ఆదిపర్వం వినటానికి ఇంపుగా ఉంటుంది.

విశేషం: 'మదిన్' అనేమాట సంస్కృతభారతంలోని పేర్లనుబట్టి ఆ పదునెనిమిది పర్వాలను మనస్సులో ఊహించవలె నని సూచిస్తున్నది.

వ. **మఱియు ధర్మరాజునకు సభాప్రాప్తియుఁ, గింకరదర్శనంబును, నారదువలన లోకపాలసభాశ్రవణంబును, రాజసూయమహాధ్వరారంభంబును, జరాసంధవధయును, గిరివ్రజనిరుద్ధు లైన రాజులఁ గృష్ణుఁడు**

విడిపించుటయును, దిగ్విజయంబును, రాజసూయంబు, నర్ఘ్యాభిహరణంబును, శిశుపాలవధయును, రాజసూయవిభూతికి దుఃఖితుం డై సభాస్థలితుం డై యున్న దుర్యోధనుం జూచి ద్రౌపదీభీమసేనులు నగుటయును, దత్కారణంబున జూదం బాడుటయు, నందు శకునికైతవంబున ధర్మరాజపరాజయంబును, ద్యూతదుఃఖార్ణవమగ్ను లైన పాండవులం బాంచాలి యుద్ధరించుటయును, బునర్ద్యూతపరాజితు లై పాండవులు వనవాసగతు లగుటయు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి నాలుగువేలున్ మున్నూటపదునొకండు శ్లోకంబులు గలిగి. **37**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; ధర్మరాజునకు; సభాప్రాప్తియున్= సభాలాభమున్నూ; కింకర, దర్శనంబును= రాక్షసకింకరులను చూచుటయున్నూ (మయుడు తాను నిర్మించినసభను ఎనిమిదివేల రాక్షసకింకరులచేత మోయించుకొని వచ్చాడు); నారదువలనన్; లోక, పాల, సభా, శ్రవణంబును= ఇంద్రాదిలోకపాలకులయున్నూ, బ్రహ్మయొక్కయున్నూ సభలనుగూర్చి వినుటయున్నూ; రాజసూయ, మహత్, అధ్వర, ఆరంభంబును= రాజసూయ మనే గొప్ప యజ్ఞంయొక్క ప్రారంభమున్నూ; జరాసంధ, వధయును= జరాసంధు డనే మగధరాజును సంహరించుటయున్నూ; గిరివ్రజ, నిరుద్ధులు+ఐన గిరివ్రజపట్టణంలో జరాసంధుడిచేత బంధింపబడిన; రాజులన్; కృష్ణుండు; విడిపించుటయును= బంధవిముక్తులనుచేయుటయున్నూ; దిక్, విజయంబును= భీమాదులు నాలుగుదిక్కులను జయించుటయున్నూ; రాజసూయంబును= రాజసూయయాగమున్నూ; అర్ఘ్య+అభిహరణంబును= కృష్ణుడు పూజాద్రవ్యాలను గ్రహించుటయున్నూ, శిశుపాల, వధయును= అతడు చేదిపతియైన శిశుపాలుడిని చంపుటయున్నూ; రాజసూయ, విభూతికిన్= రాజసూయయాగవైభవానికి; దుఃఖితుండు+ఐ= అసూయచేత శోకించినవాడై; సభా, స్థలితుండు+ఐ, ఉన్న= మయసభలో జారిపడి ఉన్న; దుర్యోధనున్; చూచి; ద్రౌపదీ, భీమసేనులు= ద్రౌపదియు, భీముడున్నూ; నగుటయును= పరిహసించుటయున్నూ; తద్, కారణంబునన్= (వారు నవ్వినారనే) ఆహేతువుచే; జూదంబు+ఆడుటయున్; అందున్= జూదంలో; శకుని, కైతవంబునన్= దుర్యోధనుడిమేనమామ ఐన శకుని కపటం వలన; ధర్మరాజ, పరాజయంబును= ధర్మరాజు ఓడుటయున్నూ; ద్యూత, దుఃఖ+అర్ణవ, మగ్నులు+ఐన= జూదంవలన కలిగిన దుఃఖ మనే సముద్రంలో మునిగినవారైన; పాండవులన్; పాంచాలి= పాంచాలరాజు కూతురైనద్రౌపది; ఉద్ధరించుటయును= పైకితీయుటయున్నూ; పునర్+ద్యూత, పరాజితులు+ఐన= మరల ఆడినజూదంలో ఓడిన; పాండవులు; వన, వాస, గతులు+అగుటయున్= అడవిలో నివసించటానికి వెడలినవా రగుటయున్నూ; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; నాలుగు, వేలున్, మూడు+నూట, పది+ఒకండు= 4311; శ్లోకంబులు; కలిగి.

తాత్పర్యం: సుగమం.

విశేషం: సభాపర్వం చిన్నదైననూ భారతకథకు ఆయువుపట్టు. ఇందులో జరిగిన దుర్యోధనపరాభవ ద్యూత ద్రౌపదీవస్త్రాపహరణాదులే కురుక్షేత్రసంగ్రామానికి కారణా లైనవి.

క. **పర్వి సభాప్రభృతిగ నవ । పర్వములను విస్తరిల్లి, పండితచేతో**
నిర్వృతిఁ జేయుచు రెండవ । పర్వము నా రమ్య మగు సభాపర్వ మిలన్. **38**

ప్రతిపదార్థం: పర్వి= ఒప్పి; సభా, ప్రభృతిగన్= సభాపర్వం మొదలుగా గల; నవ, పర్వములను= తొమ్మిది ఉపపర్వాలతో; విస్తరిల్లి= వ్యాపించి; పండిత, చేతః, నిర్వృతిన్= పండితులమనస్సులకు ఆనందాన్ని; చేయుచున్= కలిగిస్తూ; రెండవపర్వము; నాన్= అనగా; సభా, పర్వము; ఇలన్= భూమియందు; రమ్యము+అగున్= సుందర మగును, (అందంగా అమరి ఉంటుంది).

తాత్పర్యం: పై వచనంలో పేర్కొనబడిన ఉదంతాలతో ఒప్పి (సభా, మంత్ర, జరాసంధవధ, దిగ్విజయ, రాజసూయ, అర్ఘ్యాహరణ, శిశుపాలవధ, ద్యూత, అనుద్యూతా లనే) తొమ్మిది ఉపపర్వాలతో వ్యాపించి, పండితులమనస్సుల

కానందం కలిగిస్తూ రెండవపర్వంగా సభాపర్వం లోకంలో సుందరమై విరాజిల్లుతున్నది. పదునెనిమిది పర్వాలలో సభాపర్వం రెండవది. ఉపపర్వాలలో పందొమ్మిదవది.

వ. **మఱియు మహారణ్యంబునందుఁ గిమ్మీరవధయును, గృష్ణపాంచాలాగమనంబును, సౌభకాఖ్యానంబును, యుధిష్ఠిరభీమసేనసంవాదంబును, గురూపదేశంబున నర్జునుండు దివ్యాస్త్రంబులు వడయఁ దపశ్చరణంబు సేయుటయు, నీశ్వరుతోడియుద్ధంబును, లోకపాలసందర్శనంబును, దివ్యాస్త్రలాభంబును, స్వర్గగమనంబును, నిట బృహదశ్వుండను మహామునింగాంచుటయు, యుధిష్ఠిరాదులపరిదేవనంబును, నలోపాఖ్యానంబును, దమయంతీ పతివ్రతాస్తుతియు, యుధిష్ఠిరాదులకు నర్జునుకుశలవార్త రోమశుండు సెప్పటయును, ధర్మజుతీర్థాభిగమనంబును, జటాసురవధయును, బాంచాలీనియుక్తుం డై భీముండు సౌగంధికపుష్పాహరణార్థంబుగంధమాదనంబునందలికొలనికిఁజని యందు మణిమంతుఁడు మొదలుగాఁ గల యక్షరాక్షసులం జంపుటయు. నాజగరంబు, నగస్త్యోపాఖ్యానంబును, వాతాపిభక్షణంబు, నపత్యార్థం బగస్త్యమహాముని లోపాముద్ర నభిగమించుటయు. శ్యేనకపోతంబు లైన యింద్రాగ్నులు శిబిమాంసంబు గొనుటయు, ఋష్యశృంగుచరితంబును, బరశురామచరితంబును, గార్తవీర్యవధయును, మాంధాతృజన్మంబును, సౌకన్యాఖ్యానంబును, భార్గవుండయిన చ్యవనుండు శర్యాతియజ్ఞంబున నాశ్వినుల సోమపీథులం జేసి వారిచేత జవ్వనంబు వడయుటయు, జంతూపాఖ్యానంబును, యజ్ఞపుత్త్రుం డైన సోమకుండు బహుపుత్త్రార్థంబు యజ్ఞంబుసేసి పుత్త్రశతంబును బడయుటయు, వంద్యష్టావక్రుల వివాదంబును, సముద్రంబును జయించితిత్తిరియను మహర్షి తనతండ్రిం బడయుటయు, దివ్యాస్త్రంబులు వడసి యర్జునుండు హిరణ్యపురనివాసు లయిన పౌలోమ కాలకేయ నివాతకవచాదులం జంపుటయు, గంధమాదనంబున కందఱుం గూడవచ్చుటయు, మార్కండేయబహువిధోపాఖ్యానంబును, గృష్ణసందర్శనంబును, సత్యాద్రౌపదీసంవాదంబును, ఘోషయాత్రయుఁ, జిత్రసేనాదిగంధర్వులఁ బెక్కండ్ర జయించి దుర్యోధనుని విడిపించుటయు, దుర్యోధనుని ప్రాయోపవేశంబును, వ్రీహిద్రోణకాఖ్యానంబును, గలియుగధర్మంబును, వామ్యాశ్వహరణంబును, నింద్రద్యుమ్నోపాఖ్యానంబును, సరస్వతీగీతయు, ధుంధుమారుచరితంబును, జయద్రథుం డాశ్రమాంతరంబున ద్రౌపది నపహరించుటయు, భీముండు వానిం బరిభవించుటయు, నుద్దాలకోపాఖ్యానంబును, వైన్యోపాఖ్యానంబును, శ్రీరామాయణకథయును, సావిత్ర్యుపాఖ్యానంబును, బాండవులు క్రమ్మఱ ద్వైతవనంబునకు వచ్చుటయుఁ, గర్ణుకవచకుండలంబు లింద్రుండు గొనుటయు, నారణేయోపాఖ్యానంబును, యముండు ధర్మజు ననుశాసించుటయు, యమువలన వరంబులు వడసి పాండవులు పశ్చిమదిక్కునకుం జనుటయు ననువృత్తాంతంబుల నొప్పి పదుమూఁడువేలు నాఱునూటయఱువదినాల్గు శ్లోకంబులు గలిగి.** **39**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; మహత్+అరణ్యంబునందున్= గొప్పఅడవిలో; కిమ్మీర, వధయును= బకాసురునితమ్ముడైన కిమ్మీరుడిని భీముడు సంహరించుటయున్నూ; కృష్ణ, పాంచాల+ఆగమనంబును= కృష్ణుడున్నూ, పాంచాలురున్నూ (యాదవాదులుకూడ) పాండవులను చూడటానికి వచ్చుటయున్నూ; సౌభక+ఆఖ్యానంబును= శిశుపాలుడి తమ్ముడు సాల్వుడు. అతనికి కామగమనం గల సౌభక మనే నగరం ఉన్నది. దానితో వచ్చి సాల్వుడు ద్వారకను ముట్టడించిన కథయున్నూ;

యుధిష్ఠిర, భీమసేన, సంవాదంబును= ధర్మరాజుకూ భీముడికీ జరిగిన సంభాషణ సమాచారమున్నూ; గురు+ఉపదేశంబునన్= వ్యాసుడు, ధర్మరాజు మొదలైన పెద్దలఉపదేశంచేత; అర్జునుండు; దివ్య+అస్త్రంబులు= దేవతాసంబంధా లైన అస్త్రాలను; పడయన్= (గసడదవాదేశము) పొందటానికి; తపః+చరణంబు= తపస్సును ఆచరించటం; చేయుటయున్; ఈశ్వరుతోడన్, యుద్ధంబును= (సమాసములందు చేత తోడ వలనల కిత్వం బగును, తోడన్=తోడి) శివునితో యుద్ధమున్నూ; లోక, పాల, సందర్శనంబును= ఇంద్రయమవరుణకుబేరాదిదిక్పాలురను చూచుటయున్నూ; దివ్య+అస్త్ర, లాభంబును= దేవతాసంబంధ మైన పాశుపతాస్త్రంయొక్క ప్రాప్తియున్నూ; స్వర్గ, గమనంబునున్= అర్జునుడు స్వర్గానికి పోవుటయున్నూ; ఇట= ధర్మరాజాదు లున్నచోట; బృహదశ్వుండు+అను; మహత్+మునిన్= గొప్పమునిని; కాంచుటయున్= చూచుటయున్నూ; యుధిష్ఠిర+ఆదుల= ధర్మరాజు మొదలైనవారి; పరిదేవనంబును= దుఃఖించుటయున్నూ; నల+ఉపాఖ్యానంబును= నలునికథయు; దమయంతీ, పతివ్రతా, స్తుతియున్= దమయంతి అనే పతివ్రతను పొగడుటయున్నూ; యుధిష్ఠిర+ఆదులకున్= ధర్మరాజు మొదలైనవారికి; అర్జును, కుశల, వార్త= అర్జునునిక్షేమవృత్తాంతం; రోమశుండు= రోమశు డనే పేరుగల దేవర్షి; చెప్పుటయున్నూ; ధర్మజు= ధర్మరాజుయొక్క; తీర్థ+అభిగమనంబును= నదీపుణ్యక్షేత్రాలనుగూర్చి వెళ్ళుటయున్నూ; జటాసుర, వధయును=జటాసురు డనే రాక్షసుణ్ణి భీముడు చంపుటయున్నూ; పాంచాలీ, నియుక్తుండు+ఐ= పాంచాలరా జైన ద్రుపదునికూతు రగు ద్రౌపదిచే పంపబడినవాడై; భీముండు; సౌగంధిక, పుష్ప+ఆహరణ+అర్థంబు= సౌగంధిక మనే తామరపూవును తెచ్చే నిమిత్తం; గంధమాదనంబునందలి= గంధమాదన మనే పర్వతంలో ఉన్న; కొలనికిన్= సరస్సుకు; చని= వెళ్ళి; అందున్= అచ్చట; మణిమంతుఁడు, మొదలుగాన్+కల= మణిమంతుడుమొదలైన; యక్ష, రాక్షసులన్= యక్షులను, రాక్షసులను; చంపుటయున్; ఆజగరంబున్= అజగరమనగా పెద్దపాము, కొండచిలువ. నహుషుడు అగస్త్యునిశాపంచేత అజగర మైనాడు. ఆపాము భీముడిని పట్టుకొనగా ధర్మరాజు అతడిని వెదకుతూ వెళ్ళి అతనిని విడిపించిన కథయున్నూ; అగస్త్య+ఉపాఖ్యానంబును= అగస్త్యమహర్షికథయున్నూ; వాతాపి, భక్షణంబున్= అగస్త్యుడు వాతాపి అనే రాక్షసుడిని తినుటయున్నూ; అపత్య+అర్థంబు= సంతానంనిమిత్తం; అగస్త్య, మహా, ముని; లోపాముద్రన్= లోపాముద్ర అనే తనభార్యను; అభిగమించుటయున్= పొందుట(రమించుట)యున్నూ; శ్యేన, కపోతంబులు+ఐన= గ్రద్దయొక్కయు, పావురముయొక్కయు రూపాలు తాల్చిన; ఇంద్ర+అగ్నులు= ఇంద్రుడున్నూ, అగ్నియున్నూ; శిబి, మాంసంబు= శిబిచక్రవర్తియొక్క మాంసాన్ని; కొనుటయున్= గ్రహించుటయున్నూ; ఋష్యశృంగు, చరితంబును= విభాండకుని కుమారు డైన ఋష్యశృంగునికథయు; పరశురామ, చరితంబును= పరశు వనగా గొడ్డలి. పరశువు ఆయుధంగా కలవా డగుటచేత అతనికి ఆపేరు వచ్చింది. పరశురాముడు విష్ణువుఅవతారాలలో ఆరవఅవతారం, అతని కథయున్నూ; కార్తవీర్య, వధయును= పరశురాముడు కార్తవీర్యుడిని సంహరించుటయున్నూ; మాంధాతృ, జన్మంబును= యువనాశ్వుని కుమారు డైన మాంధాత పుట్టుకయున్నూ; సౌకన్యా+అఖ్యానంబును= సుకన్యకు సంబంధించిన కథయున్నూ; భార్గవుండు+అయిన= భృగుమహర్షికుమారు డైన, చ్యవనుండు; శర్యాతి, యజ్ఞంబునన్= సుకన్య తండ్రి యైన శర్యాతి చేసిన యజ్ఞంలో; ఆశ్వినులన్= అశ్వినీదేవతలను; సోమ, పీథులన్= సోమరసం త్రాగినవారిని; చేసి; వారిచేతన్= అశ్వినీదేవతలచేత; జవ్వనంబు= యౌవనం; పడయుటయున్= పొందుటయున్నూ; జంతు+ఉపాఖ్యానంబును= సోమకు డనే రాజర్షికుమారు డైన జంతువనే వాడి కథయున్నూ; యజ్ఞ, పుత్రుండు+ఐన= యజ్ఞునికుమారుడైన; సోమకుండు; బహుపుత్ర+అర్థంబు= పలువురుపుత్రులనిమిత్తం; యజ్ఞంబు; చేసి; పుత్రశతంబును= నూర్గురు కుమారులను; పడయుటయున్= పొందుటయున్నూ; వంది+అష్టావక్రుల= (వంది వరుణపుత్రుడు, అష్టావక్రుడు ఏకపాదుని కుమారుడు, అష్టావక్రుడు జనకునియజ్ఞంలో వందిని ఓడించాడు) వందియొక్కయు, అష్టావక్రుడియొక్కయు; వివాదంబును= శాస్త్రాదులయందలి వివిధవిషయాలను గురించి చర్చించుటయున్నూ, తగవున్నూ; సముద్రంబును; జయించి= ఓడించి; తిత్తిరి, అను; మహా+ఋషి= గొప్పముని; తన, తండ్రిన్; పడయుటయున్= పొందుటయున్నూ; దివ్య+అస్త్రంబులు= దేవతాసంబంధు లైన ఆయుధాలను (బాణాలను); పడసి= పొంది; అర్జునుండు; హిరణ్య, పుర, నివాసులు+ఐన= హిరణ్యపుర మనే పట్టణాన్ని ఇంద్రుడు సముద్రమధ్యంలో నిర్మింపజేశాడు. రాక్షసులు తపోబలంతో దానిని ఆక్రమించారు; ఆపట్టణంలో నివసించేవా రైన; పౌలోమ, కాలకేయ, నివాతకవచ+ఆదులన్= పులోమ అనే రాక్షసస్త్రీకుమారులు పౌలోములు, కాలక అనే

రాక్షసస్త్రీకుమారులు కాలకేయులు. వీరిమొత్తంసంఖ్య అరువదివేలు; పౌలోములు, కాలకేయులు, నివాతకవచులు(నివాతకవచుల సంఖ్య మూడు కోట్లు) మొదలైననవారిని చంపుటయున్నూ; గంధమాదనంబునకున్= గంధమాదనపర్వతానికి; అందఱున్, కూడన్= అన్నదమ్ములందరును కలియ(సమాగమశ్చ పార్థస్య భ్రాతృభి ర్గంధమాదనే- అని భండార్కరు సంస్కృతమూలము); వచ్చుటయున్= అర్జునుడు వచ్చుటయున్నూ; మార్కండేయ, బహు, విధ, ఉపాఖ్యానంబును= మార్కండేయుడు ప్రళయప్రకారం, వైవస్వత మను వృత్తాంతం మున్నగు అనేకవిధాలైన కథలను ధర్మరాజు చెప్పుటయున్నూ; కృష్ణ, సందర్శనంబును= కృష్ణుని చూచుటయున్నూ; సత్యా, ద్రౌపదీ, సంవాదంబును= సత్యభామకును ద్రౌపదికిని జరిగిన సంభాషణమున్నూ; ఘోషయాత్రయున్= ఘోష మనగా గొల్లపల్లె. దుర్యోధనాదులు పాండవులను అపహసించటానికై గోవులను సంరక్షించే నెపంతో ద్వైతవనానికి అరుగుటయున్నూ; చిత్రసేన+ఆది, గంధర్వులన్= చిత్రసేనుడు మొదలైన గంధర్వులను; పెక్కండ్రన్= పలువురిని; జయించి= ఓడించి; అర్జునుడు; దుర్యోధనునిన్= గంధర్వుల చేచిక్కిన దుర్యోధనుడిని; విడిపించుటయున్; దుర్యోధనుని ప్రాయోపవేశంబును= సర్వకర్మలను విడిచి మరణానికి సిద్ధపడి కూర్చుండుటయున్నూ (మరణపర్యంతం ఉపవసించటం); వ్రీహి, ద్రోణక+ ఆఖ్యానంబును= వ్రీహి అంటే ధాన్యం; ద్రోణక మంటే తూము(కొలమానం తూమెడుధాన్యం.) ముద్గలుడు అనే విప్రుడు ఉంఛవృత్తి చేస్తూ పాడ్యమి మొదలు పదునాలుగురోజులు ఒక్కొక్కగింజ చొప్పున ఏరి పర్వదినాన వండించి దేవపిత్రతిథివర్గానికి సమర్పించి మిగిలిన అన్నాన్ని తాను దారపుత్రాదులతో తింటూ కాలం గడుపుతూ ఉండేవాడు. దుర్వాసుడు అతడిని పరీక్షించి సంతృప్తుడై సశరీరస్వర్గాన్ని పొందుతా వని వరమిచ్చి వెళ్ళాడు. తూమెడు ధాన్యానికి సంబంధించిన ముద్గలుని కథయున్నూ; కలి, యుగ, ధర్మంబును= కలియుగానికి సంబంధించిన ధర్మాన్ని; వామ్య+అశ్వ, హరణంబును= వామదేవుని గుఱ్ఱాలను శలుడు అనేఅయోధ్యాపతి అయిన పరీక్షిత్తుకుమారుడు దొంగిలించటం; ఇంద్రద్యుమ్న+ఉపాఖ్యానంబును= మార్కండేయుడికంటె వృద్ధతము డైన ఇంద్రద్యుమ్నుడనే రాజుకథయున్నూ; సరస్వతీ, గీతయున్= తార్క్ష్యుడనే మునికి సరస్వతీదేవి ధర్మస్వరూపాన్నీ, పురుషుడు పరమపుణ్యు డైపుణ్యగతి పొందే మార్గాన్నీ చెప్పుటయున్నూ,(ఆధ్యాత్మికమతవిషయాలనుగురించి శ్లోకరూపంలో జరిగే సంభాషణం గీత అనబడుతుంది); ధుంధుమారు, చరితంబును= మధుకైటభులకుమారు డైన ధుంధుమారు డనే పేరుపొందిన కువలయాశ్వు డనే బృహదశ్వునిపుత్త్రుడి కథయున్నూ, జయద్రథుండు= సైంధవుడు; ఆశ్రమ+అంతరంబునన్= ఆశ్రమంనడుమ; ద్రౌపదిన్, అపహరించుటయున్= దొంగిలించికొని పోవుటయున్నూ; భీముండు; వానిన్= సైంధవుడిని; పరిభవించుటయున్= అవమానించుటయున్నూ, ఉద్దాలక+ఉపాఖ్యానంబును= ఉద్దాలకు డనే ఋషికథయున్నూ, (ఉద్దాలుడనికూడ అంటారు); వైన్య+ఉపాఖ్యానంబును= వేణు(ను) డనబడే రాజకుమారు డైన పృథుచక్రవర్తికథయున్నూ, ఇతడినిబట్టియే భూమికి పృథివి అనేపేరు కలిగింది; శ్రీ, రామాయణ, కథయును= శోభాయుక్త మైన రామాయణ (శ్రీరాముని) కథయున్నూ; సావిత్రీ+ఉపాఖ్యానంబును= సావిత్రికథయున్నూ; పాండవులు; క్రమ్మఱి= తిరిగి; ద్వైత, వనంబునకున్; వచ్చుటయున్; కర్ణు, కవచ, కుండలంబులు= కర్ణుడియొక్క కవచం(మైమరువు), కుండలాలు(కర్ణాభరణాలు), ఇవి అతనికి సహజాలు; ఇంద్రుండు; కొనుటయున్= గ్రహించుటయున్నూ; ఆరణేయ+ఉపాఖ్యానంబును= అరణి అనగా త్రచ్చి నిప్పు పుట్టించే కొయ్య, దానికి సంబంధించిన(ఆరణీయ) కథయున్నూ; యముండు; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; అనుశాసించుటయున్= పొగడుటయున్నూ (బోధించుటయున్నూ); యమువలనన్= యమునినుండి; వరములు= కోరికలు; పడసి= పొంది; పాండవులు; పశ్చిమ, దిక్కునకున్= పడమటిదెసకు; చనుటయున్= వెళ్ళుటయున్నూ; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి=అలరి; పదుమూడు, వేలున్, ఆఱు, నూట, అఱువదినాల్గు= 13664; శ్లోకంబులు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

విశేషం: ఈ వచనంలో చెప్పబడిన వృత్తాంతాల క్రమానికిన్నీ తెలుగులోని ఆరణ్యపర్వంలోని వృత్తాంతాల క్రమానికిన్నీ వ్యత్యాసం ఉన్నది. ఉదాహరణకు అగస్త్యుని చరిత్రం. జటాసురవధ, సౌగంధికాపహరణం మొదలైనవాటిని గ్రహించవచ్చును.

క. **ఆరణ్యపర్వ మనఁగా । నారణ్యప్రముఖ షోడశాంతఃపర్వా**
ధార మయి సకలసూరిస । భారమ్యం బగు తృతీయపర్వము వెలయున్. **40**

ప్రతిపదార్థం: ఆరణ్య, పర్వము= పాండవులు అరణ్యంలో నివసించటానికి సంబంధించిన పర్వం; అనఁగాన్; ఆరణ్య, ప్రముఖ, షోడశ, అంతః, పర్వ+ఆధారము+అయి= ఆరణ్యపర్వం మొదలుగా గల పదునారుఉపపర్వాలకు ఆశ్రయమై(16 ఉపపర్వాలు కల్గి); సకల, సూరి, సభా, రమ్యంబు+అగు= సర్వపండితుల సభలయందునూ అందమగు; తృతీయ, పర్వము= మూడవ దైన ప్రధానపర్వం; వెలయున్= ప్రసిద్ధ మై ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఆరణ్యంమొదలు పదునారుఉపపర్వాలు కలిగి ఎల్లపండితులసభలందునూ అంద మై ఆరణ్యపర్వమనే పేర మూడవ దైన ప్రధానపర్వం ప్రసిద్ధిపొందింది.

విశేషం: నన్నయ పండితసభాప్రశస్తిని పర్వసంగ్రహంలో పలుచోట్ల చేస్తూ ఉంటాడు.

వ. **మఱియు విరాటనగరంబునకుం జనుచుండి తత్సమీపశమీవృక్షంబునఁ బాండవులు తమయాయుధంబులు నిక్షేపించి తమ్మెవ్వరు నెఱుంగకుండ విరాటుం గొలిచి యునికియు, నందు భీముండు సింహబలుం దొట్టి సకలకీచకుల వధించుటయు, గోగ్రహణంబునఁ గురుబలంబుల నెల్ల నొక్కరుండ జయించి ధనంజయుండు గోగణంబులఁగ్రమ్మఱించుటయు, విరాటరాజపుత్త్రియైన యుత్తర నభిమన్యుండు వివాహం బగుటయునను వృత్తాంతంబుల నొప్పి మూడువేలు నేనూఱుశ్లోకంబులు గలిగి.** **41**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; విరాట, నగరంబునకున్= విరటుడిపట్టణానికి; చనుచుండి= వెళ్లుతూ; తద్, సమీప, శమీ, వృక్షంబునన్= ఆనగరానికి చెంత ఉన్న జమ్మిచెట్టుమీద; పాండవులు; తమ, ఆయుధంబులు= పాండవులు ధరించే గద, గాండీవం మొదలైన శస్త్రాలను; నిక్షేపించి= ఉంచి; తమ్మున్= పాండవులను; ఎవ్వరున్= జను లెవ్వరున్నూ; ఎఱుఁగక+ఉండన్= తెలిసికొనకుండ; విరాటున్= విరాటరాజును; కొలిచి= సేవించి; ఉనికియున్= ఉండుటయున్నూ; అందున్= విరాటనగరంలో; భీముండు; సింహబలున్, తొట్టి= కీచకునిమొదలుకొని; సకల, కీచకులన్= అందరుకీచకులను (ఉపకీచకులను); వధించుటయున్= చంపుటయున్నూ; గోగ్రహణంబునన్= దుర్యోధనాదులు విరాటుడిగోవులను ముట్టడించి కొనిపోయేసమయంలో; కురు, బలంబులన్, ఎల్లన్= కౌరవసేనలను అన్నింటిని; ఒక్కరుండు+అ=ఒక్కడే; జయించి=ఓడించి; ధనంజయుండు= అర్జునుడు (భూమినంతను గెల్చి ధనాలను పొందియుండటంచేత అతనికి ఆపేరు కలిగింది); గోగణంబులన్= ఆవులమందలను; క్రమ్మఱించుటయున్= మరల్చుటయున్నూ; విరాట, రాజ, పుత్త్రి= విరాటరాజు కూతురు; ఐన; ఉత్తరన్= ఉత్తర అనే కన్యను; అభిమన్యుండు= అర్జునుడి కుమారుడైన అభిమన్యుడు; వివాహంబు+అగుటయున్= పెండ్లి ఆడుటయున్నూ; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; మూఁడు, వేలున్, ఏను, నూఱు= మూడువేలకు పైని అయిదువందల (3500); శ్లోకంబులు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: సుగమం.

క. **పర్వుచు వైరాటాదిక । పర్వచతుష్టయమునను సభారంజన మై**
సర్వమనోజ్ఞము నాలగు । పర్వమునాఁ దగి విరాటపర్వము వెలయున్. **42**

ప్రతిపదార్థం: పర్వుచున్= వ్యాపిస్తూ; వైరాట+ఆదిక, పర్వ, చతుష్టయమునను= విరాటునకు సంబంధించిన వైరాటము మొదలుగా గల ఉపపర్వాలు నాల్గింటితో; సభా, రంజనము+ఐ= పండితసభలను సంతోషపెట్టునది అయి; సర్వ, మనః,

జ్ఞము= అందరికి మనోహర మై; నాలుగు+అగు= నాల్గవది అయిన; పర్వము; నాన్= అనగా; తగి=ఒప్పి; విరాట, పర్వము=ప్రధాన మైన విరాటపర్వం; వెలయున్= ప్రసిద్ధి కెక్కును.

తాత్పర్యం: వ్యాపిస్తూ వైరాటం మొదలుగా నాలుగు ఉపపర్వాలతో పండితసభలను రంజించేదై అందరికి (అన్నింటికంటె) మనోహరమైనదై నాల్గవపర్వ మయి ఒప్పి విరాటపర్వం ప్రకాశిస్తుంది.

విశేషం: నాలుగుశబ్దమున వృత్తియందు 'గు' లోపిస్తుంది; నాలు+అగు; నన్నయ 'అవ' కు బదులు 'అగు' అనుదానినే వాడుతూ ఉంటాడు- నాలగు.

వ. మఱియు భారతరణోద్యోగు లైన పాండవు లుపప్లావ్యంబున విడియుటయు, నర్జునదుర్యోధనులు ద్వారకానగరంబునకుం జని శ్రీకృష్ణునిం గని సహాయత్వంబునకుం బ్రార్థించుటయు, నారాయణుండు వారి నాశ్వాసించి నారాయణగోపాలబలంబుల నిరూపించి వారలం గోరికొం డనుటయు, నారాయణ గోపాల బలంబుల దుర్యోధనుండు గోరికొనుటయు. నారాయణుని నొక్కని నర్జునుండు గోరికొనుటయు, ధృతరాష్ట్రుండు వనుప నుపశమనార్థం బుపప్లావ్యంబున సంజయుండు పాండవులకడకుం బోవుటయు, వాసుదేవసహితులైన పాండవులరణప్రారంభంబు విని ధృతరాష్ట్రుండు నిద్రాహారంబులు విడిచి చింతా క్రాంతుండగుటయు, హితవచనుం డైన విదురుపల్కులు వినమియు, ధృతరాష్ట్రునకు మనస్తాపోప శమనంబుగా సనత్సుజాతుం డధ్యాత్మకథలు సెప్పటయు, వాసుదేవార్జునుల యత్యంతసాంగత్యం బెఱింగి వచ్చిసంజయుండు సకలరాజసమక్షంబున విస్తరించుటయు, సర్వభూతహితుం డైన శ్రీకృష్ణుండు పాండవధార్తరాష్ట్రులకు సంధి గావింపం దలంచి హస్తిపురంబునకుం జని యందుఁ గర్ణాదిదుష్టశిక్షితుండైన దుర్యోధను దుర్మంత్రం బెఱింగి విశ్వరూపంబుఁ జూపుటయుఁ, గృష్ణుండు కర్ణునిం దనరథం బెక్కించుకొని యుపాయంబున ననునయించి యొడంబఱుపనేరక కర్ణుచేతం బ్రత్యాఖ్యాతుం డయి క్రమ్మఱి వచ్చుటయు, బలాతిబలసంఖ్యానంబు, నెల్లి యుద్ధంబు సేయవలయు నని కురుపతి పనుప నులూకుం డను దూత పాండవులపాలికి వచ్చి పరుసంబులు వలుకుటయు, సమరథాతిరథ సంఖ్యానంబు, నర్ధరథులలోనం గలయం ద న్నెన్నిన నలిగి కర్ణుండు భీష్మపదిదినంబులు సమరపరాఙ్ముఖుం డగుటయు, రామభీష్ముల యుద్ధకీర్తనంబు, నంబోపాఖ్యానంబును, సంక్రందనోపాఖ్యానంబును, శ్వేతాభిషేకంబు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి యాఱువేలుం దొమ్మన్నూట తొంబదియెనిమిది శ్లోకంబులు గలిగి. 43

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; భారత, రణ+ఉద్యోగులు+ఐన= కురుక్షేత్రయుద్ధమునందు ప్రయత్నం కలవా రైన; పాండవులు; ఉపప్లావ్యంబునన్= ఉపప్లావ్యనగరంలో; విడియుటయున్= ఆగుటయున్నూ; అర్జున, దుర్యోధనులు= అర్జునుడున్నూ, దుర్యోధనుడున్నూ; ద్వారకా, నగరంబునకున్; చని= వెళ్ళి, శ్రీకృష్ణునిన్; కని= చూచి; సహాయత్వంబునకున్= తోడ్పడటానికి; ప్రార్థించుటయున్= వేడుటయున్నూ; నారాయణుండు= కృష్ణుడు; వారిన్= అర్జునదుర్యోధనులను; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; నారాయణగోపాల, బలంబులన్= నారయణు లనే పేరు గల గోపాలకులసేనలను; నిరూపించి = చూపి, నిరూపణచేసి; వారలన్= అర్జునదుర్యోధనులను; కోరికొండు= తననుగాని నారాయణగోపాలురను గాని కోరుకొనండి; అనుటయున్= అని

చెప్పుటయున్నూ; నారాయణ, గోపాల, బలంబుల; దుర్యోధనుండు; కోరికొనుటయున్= తనకు కావలె నని కోరుటయున్నూ, నారాయణునిన్, ఒక్కనిన్, అర్జునుండు, కోరికొనుటయున్= శ్రీకృష్ణుడిని ఒక్కడినే అర్జునుడు కోరుకొనుటయున్నూ; ధృతరాష్ట్రుండు; పనుపన్= పంపగా; ఉపశమన+అర్థంబు= శాంతించుటకొరకు; ఉపప్లావ్యంబునన్= పాండవులు విడిసిన ఉపప్లావ్యనగరంలో; సంజయుండు= ధృతరాష్ట్రుండు దూతగా పంపిన సూతుడు; పాండవుల, కడకున్= పాండవులచెంతకు; పోవుటయున్= వెళ్ళుటయున్నూ; వాసుదేవ, సహితులు+ఐన= కృష్ణునితో కూడినవారైన; పాండవుల; రణ, ప్రారంభంబు= యుద్ధంకొరకు ప్రయత్నం; విని; ధృతరాష్ట్రుండు; నిద్రా+ఆహారంబులు= నిద్రను భోజనాన్ని; విడిచి; చింతా+ ఆక్రాంతుండు+అగుటయున్= శోకంచేత ఆక్రమింపబడినవాడు (దుఃఖితుడు) అగుటయున్నూ; హిత, వచనుండు+ఐన= మేలు కలిగించే వాక్యాలు కలవాడైన; విదురు, పలుకులు= విదురుడిమాటలు; వినమియున్= వినకుండుటయున్నూ; ధృతరాష్ట్రునకున్; మనః తాప+ఉపశమనంబు, కాన్= మనస్సులోని దుఃఖానికి శాంతికలిగేటట్లుగా; సనత్సుజాతుండు= సనత్సుజాతు డనే ముని; అధ్యాత్మ, కథలు= తత్త్వంతో కూడిన విషయాలు (వృత్తాంతాలు) చెప్పుటయున్నూ; వీనికి సనత్సుజాతీయ మని పేరు. తిక్కన దీనిని అనువదింపక ఊరక పేర్కొని విడిచివేశాడు. వాసుదేవ+అర్జునుల= కృష్ణుడియొక్క, అర్జునుడియొక్క; అత్యంత, సాంగత్యంబు= అధిక మైన స్నేహం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; వచ్చి; సంజయుండు; సకల, రాజ, సమక్షంబునన్= రాజులందరి యెదుట, విస్తరించుటయున్= వివరించి చెప్పుటయున్నూ, సర్వ, భూత హితుండు+ఐన= ఎల్లజీవులకును మేలుకోరువాడైన శ్రీకృష్ణుడు; పాండవ, ధార్తరాష్ట్రులకున్= పాండుధృతరాష్ట్రపుత్రులకు; సంధి= పొందు; కావింపన్, తలంచి= చేయటానికి కోరి; హస్తినాపురంబునకున్ = హస్తినాపురానికి; చని= వెళ్ళి; అందున్= ఆ హస్తిపురంలో; కర్ణ+ఆది, దుష్ట, శిక్షితుండు+ఐన= కర్ణుడు మొద లైన దుర్జనులచేత బోధింపబడినవా డైన; దుర్యోధను; దుర్, మంత్రంబు= చెడ్డఆలోచన; ఎఱింగి= తెలిసికొని; విశ్వ, రూపంబున్= సర్వప్రపంచం తనలో ఉన్న రూపాన్ని; చూపుటయున్; కృష్ణుండు; కర్ణునిన్; తన, రథంబు; ఎక్కించుకొని= ఎక్కేటట్లుచేసి; ఉపాయంబునన్= నేర్పుతో; అనునయించి= ఓదార్చి; ఒడంబఱుపన్; నేరక= పాండవపక్షానికి వచ్చేటట్లు అంగీకరింపజేయజాలక; కర్ణుచేతన్= కర్ణునిచేత; ప్రత్యాఖ్యాతుండు+అయి= తిరస్కరింపబడినవాడై;క్రమ్మఱి= తిరిగి, వచ్చుటయున్; బల, అతిబల, సంఖ్యానంబున్= సేనయొక్కయు, ఎక్కువబల మున్న సేనయొక్కయు గణనమున్నూ; ఎల్లి= రేపు; యుద్ధంబు; చేయవలయున్+అని; కురు, పతి= కౌరవనాథు డయిన దుర్యోధనుడు; పనుపన్= పంపగా; ఉలూకుండు+అను, దూత= శకునికుమారు డైన ఉలూకు డనే దూత; పాండవులపాలికిన్= పాండవులచెంతకు, వచ్చి; పరుసంబులు= పరుషవాక్యాలు; పలుకుటయున్; సమరథ, అతిరథ, సంఖ్యానంబున్= సమరథులయొక్కయు (ఒకవిలుకానితో సరిగా నిల్చి పోరే యోధుడు సమరథుడు), అతిరథులయొక్కయు (రథంలో ఉండి అప్రతిమానంగా పోరాడే యోధుడు, లేదా అనేకులతో పోరాడే యోధుడు అతిరథుడు- అమితాన్ యోధయే ద్యస్తు స ప్రోక్తో௨తిరథస్తు సః) పరిగణనం; అర్ధరథులలోనన్= (ఒక్కవిలుకానితో సరిగా నిలిచి పోరలేని యోధుడు అర్ధరథుడు) అటువంటివారిలో; కలయన్= కలయునట్లుగా, తన్నున్= కర్ణుని; ఎన్నన్= గణింపగా; అలిగి= కోపించి; కర్ణుండు; భీష్మ, పదిదినంబులు= భీష్ముడు సేనానాయకుడుగా ఉన్న పదిరోజులున్నూ; సమర, పరాక్+ముఖుండు+అగుటయున్= యుద్ధంపట్ల విముఖుడు కావటమున్నూ; రామ, భీష్ముల, యుద్ధకీర్తనంబున్= పరశురామభీష్ములయుద్ధముయొక్క పొగడ్తయున్నూ, అంబా+ఉపాఖ్యానంబును= కాశీరాజు కూతులలో పెద్దదైన అంబకథయున్నూ; సంక్రందన+ఉపాఖ్యానంబును= ఇంద్రుడియొక్క కథయున్నూ; శ్వేత+అభిషేకంబున్; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; ఆఱు, వేలున్, తొమ్మన్నూట, తొంబది, ఎనిమిది, శ్లోకంబులు= 6998 శ్లోకాలు; కలిగి= వహించి.

క. విదితం బై యుద్యోగము । మొదలుగఁ బదునొకఁడు పర్వముల నెంతయు నొ
ప్పిద మై యేనగు పర్వం । బిది నా నుద్యోగపర్వ మిమ్మగు సభలన్. 44

ప్రతిపదార్థం: విదితంబు+ఐ= తెలియబడినదై; ప్రసిద్ధ మై; ఉద్యోగము= ఉద్యోగమనే ఉపపర్వం; మొదలుగన్= మున్నుగా; పది+ఒకఁడు, పర్వములన్= పదకొండుపర్వాలతో; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ఒప్పిదము+ఐ= అంద మై; ఇది; ఏను+అగు=

ఐదవదగు; పర్వంబు, నాన్= పర్వ మనగా; ఉద్యోగ, పర్వము= ఉద్యోగ మనే ప్రధానపర్వం; సభలన్= సభలలో; ఇమ్ము+అగున్= ఇంపగును.

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధ మై ఉద్యోగం మొదలుగా గల పదకొండు ఉపపర్వాలతో అంద మై ఇది ఐదవపర్వ మనగా ఉద్యోగపర్వం సభలలో ఇంపొందుతుంది.

విశేషం: భారతంలోని ప్రధాన మైన పదునెనిమిదిపర్వాలలో ఐదవది ఉద్యోగపర్వం. ఉద్యోగ మంటే ప్రయత్నం. ఈ పర్వంలో మొదట సంధికొరకున్నూ, తరువాత యుద్ధంకొరకున్నూ ప్రయత్నం చేయబడింది.

వ. **మఱియు జంబూఖండవినిర్మాణంబు సంజయుండు ధృతరాష్ట్రునకుం జెప్పుటయు, భూవిస్తారంబును, భీష్మాభిషేకంబును, బాండవమధ్యమవిషాదంబును, వాసుదేవుండు మోక్షదర్శనహేతువులం జెప్పి యర్జును మోహభ్రాంతిఁ జెఱుచుటయు, శిఖండిం బురస్కరించుకొని యర్జునుండు భీష్ముని వధించుటయు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి యైదువేలునెనమన్నూటయెనుబదినాలుగు శ్లోకంబులు గలిగి.** 45

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; జంబూఖండ, వినిర్మాణంబు= మేరుపర్వతం చుట్టూ ఉన్న తొమ్మిదిఖండాలలో జంబూఖండ మొకటి. జంబువు అంటే నేరేడుచెట్టు లేక నేరేడుపండు. జంబూఖండనిర్మాణాన్ని; సంజయుడు; ధృతరాష్ట్రునకున్; చెప్పుటయున్= వివరించుటయున్నూ; భూ, విస్తారంబును= భూమివిస్తీర్ణాన్నీ; భీష్మ+అభిషేకంబును= సేనానాయకుడిగా భీష్ముడిని అభిషేకించుటయున్నూ; పాండవ, మధ్యమ, విషాదంబును= పాండవులలో నడిమివాడైన అర్జునుడి దుఃఖమున్నూ; వాసుదేవుండు= కృష్ణుడు (వసుదేవుడికుమారుడు); మోక్షదర్శనహేతువులన్= మోక్షం పొందటానికి గల కారణాలను; చెప్పి= వివరించి; అర్జును= అర్జునుడి యొక్క; మోహ, భ్రాంతిన్= అజ్ఞానంవలన కలిగిన భ్రమను; చెఱుచుటయున్= పోగొట్టుటయున్నూ; శిఖండిన్= ద్రౌపదిసోదరు డైన శిఖండిని; పురస్కరించుకొని= ముందుంచుకొని; అర్జునుండు, భీష్ముని, వధించుటయున్= చంపుటయున్నూ అను, వృత్తాంతంబులన్= అనేకథలతో; ఒప్పి= అలరి, ఐదు, వేలున్, ఎనమన్నూట, ఎనుబది, నాలుగు, శ్లోకంబులు= 5884 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

విశేషం: భూవిస్తారం, భీష్మాభిషేకం అనేఅంశాలు సంస్కృతమూలంలో లేవు.

క. **జంబూఖండవినిర్మా । ణం బాదిగ హృదయరోచనము లగు నేన్ప**
ర్వంబులను భీష్మపర్వము । పంబి వినం బొలుచు షష్ఠపర్వం బగుచున్. 46

ప్రతిపదార్థం: జంబూ, ఖండ, వినిర్మాణంబు= జంబూఖండాన్ని నిర్మించుట అనే విషయంతోకూడినపర్వం; ఆదిగన్= మొదలుగా, హృదయ, రోచనంబులు+అగు= హృదయాన్ని వికసింపచేసే వైన; ఏన్, పర్వంబులను= ఐదుపర్వాలతో; పంబి= అతిశయించి; వ్యాపించి; భీష్మపర్వము=భీష్మపర్వ మనే ప్రధానపర్వం; షష్ఠ, పర్వంబు+అగుచున్= ఆరవపర్వం ఔతూ; వినన్, పొలుచున్= వినటానికి ఒప్పుగా ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: జంబూఖండవినిర్మాణం అనే ఉపపర్వం మొదలుగా గల చిత్తాన్ని వికసింపజేసే అయిదుఉపపర్వాలతో ఒప్పి భీష్మపర్వం ఆరవప్రధానపర్వం ఔతూ వినటానికి ఇంపుగా ఉంటుంది.

విశేషం: తెలుగుప్రతులలో జంబూఖండం అనటానికి బదులు జంబూషండం అని ఉన్నది.

వ. **మఱియు ద్రోణాభిషేకంబును, సంశప్తకు లర్జునుం బాపికొనిపోయి యేకతంబు యుద్ధంబు సేయుటయు, నర్జునుచేత సుప్రతీకగజంబుతోడన భగదత్తుచావును. ద్రోణకర్ణాదులు పెక్కంద్రు గూడుకొని యధర్మయుద్ధంబున నభిమన్యుం జంపుటయు, నర్జునుప్రతిజ్ఞయు, నభిమన్యు వధకుం గ్రుద్ధుండై యర్జునుం డే డక్షౌహిణులబలంబుల నొక్కరుండ చంపి సైంధవుం దునుముటయును, దొమ్మిదికోట్లు సంశప్తకుల నర్జునుండు నిశ్శేషంబు సేయుటయు, నలంబస శ్రుతాయు జలసంధ సోమదత్త భూరిశ్రవో బాహ్లిక విరాట ద్రుపద ఘటోత్కచ ధార్తరాష్ట్ర నారాయణగోపాలాదివధయును, ద్రోణవధయు, నశ్వత్థామ నారాయణాగ్నేయాస్త్రకీర్తనంబును, గృష్ణార్జునులమాహాత్మ్యంబును నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి పదివేలుందొమ్మన్నూట పందొమ్మిది శ్లోకంబులు గలిగి.** 47

ప్రతిపదార్థం: మఱియు; ద్రోణ+అభిషేకంబును= ద్రోణుని సేనానాయకుడిగా అభిషేకించుటయున్నూ; సంశప్తకులు= యుద్ధంలో ఎప్పుడూ వెనుకంజ వేయక ఇతురులపోరాటాన్ని ఆపటానికి నిల్బబడినవారు; అర్జునున్; పాపికొనిపోయి= దూరంగా తీసికొనిపోయి; ఏకతంబు= ఒంటరిగా; యుద్ధంబు; చేయుటయున్, అర్జునుచేతన్; సుప్రతీక, గజంబుతోడన్+అ= సుప్రతీక మనే పేరుకల ఏనుగుతోకూడ, భగదత్తు, చావును= భగదత్తుడు నరకాసురునికుమారుడు, బాష్కళునిఅంశానపుట్టినవాడు, అతడు చనిపోవుటయున్నూ; ద్రోణ, కర్ణ+ఆదులు= ద్రోణుడు కర్ణుడు మొదలైనవారు; పెక్కంద్రు= పలువురు; కూడుకొని= కలిసి; అధర్మ, యుద్ధంబునన్= ధర్మరహితమైనయుద్ధంలో; అభిమన్యున్= అర్జునుడికుమారుడిని; చంపుటయున్; అర్జును, ప్రతిజ్ఞయున్= అర్జునుడియొక్కశపథమున్నూ; అభిమన్యు, వధకున్= అభిమన్యుడు చంపబడినందుకు, క్రుద్ధుండు+ఐ= కోపాన్ని పొందినవాడై; అర్జునుండు; ఏడు+అక్షౌహిణుల, బలంబులన్= 21870 రథాలను, అన్నిఏనుగులను, 65610 గుఱ్ఱాలు, 109350 కాల్బురున్నూ గల సేనావిశేషం ఒకఅక్షౌహిణి. అటువంటి ఏడు అక్షౌహిణులసేనలను; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడే; చంపి; సైంధవున్; తునుముటయును= చంపుటయున్నూ; తొమ్మిది, కోట్లు, సంశప్తకులన్, అర్జునుండు; నిశ్శేషంబు, చేయుటయున్= మిగులకుండ చేయుటయున్నూ(చంపుటయున్నూ); అలంబస, శ్రుతాయు, జలసంధ, సోమదత్త, భూరిశ్రవః, బాహ్లిక, విరాట, ద్రుపద, ఘటోత్కచ, ధార్తరాష్ట్ర, నారాయణగోపాల+ఆది, వధయును= అలంబసు డనే రాక్షసుడు, శ్రుతాయువు, జలసంధుడు, సోమదత్తుడు, భూరిశ్రవుడు, బాహ్లికుడు, విరాటుడు, ద్రుపదుడు, ఘటోత్కచుడు, ధృతరాష్ట్రునికుమారులు, నారాయణగోపాలురు మొదలైనవారి సంహారమున్నూ; ద్రోణ, వధయున్= ద్రోణుడినిచంపుటయున్నూ; అశ్వత్థామ; నారాయణ+ఆగ్నేయ+అస్త్ర, కీర్తనంబును= అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన నారాయణాస్త్రముయొక్కయు ఆగ్నేయాస్త్రముయొక్కయు స్తుతియున్నూ; కృష్ణ+అర్జునుల, మాహాత్మ్యంబును= కృష్ణుడి యొక్కయు, అర్జునుడి యొక్కయు మహత్త్వమున్నూ; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; పది, వేలున్, తొమ్మన్నూట, పందొమ్మిది శ్లోకంబులు= 10919 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: సుగమం.

క. **విన నే డగుపర్వము మే । లనఁగా ద్రోణాభిషేక మాదిగఁ గల య**
య్యెనిమిదిపర్వములను న । త్యనుపమ మై ద్రోణపర్వ మమరున్ సభలన్. 48

ప్రతిపదార్థం: వినన్= వినుటకు; ఏడు+అగు, పర్వము= ఏడవపర్వం; మేలు= శ్రేష్ఠమైనది; అనగా; ద్రోణ+అభిషేకము= ద్రోణుడిని సేనానాయకుడిగా అభిషేకించటం (ఇది ద్రోణపర్వంలోని మొదటిఉపపర్వం); ఆదిగన్= మొదలుగ; కల; ఆ+ఎనిమిదిపర్వములనున్= ఆ ఎనిమిది పర్వాలతో; అతి+అనుపమము+ఐ= మిక్కిలి సాటిలేని దై; ద్రోణపర్వము= ద్రోణపర్వ మనే ప్రధానపర్వం; సభలన్= పండితసభలలో; అమరున్= ఒప్పుతుంది.

తాత్పర్యం: వినటానికి ఏడవపర్వం శ్రేష్ఠ మనగా ద్రోణాభిషేకం మొదలుగా గల ఎనిమిదిఉపపర్వాలతో సాటిలేని దై ప్రధాన మైన ద్రోణపర్వం పండితసభలలో ఒప్పారుతుంది.

వ. **మఱియుఁగర్ణాభిషేకంబును, గర్ణునకు రథంబు గడప శల్యుం బూన్చుటయుఁ, ద్రిపురదహనోపాఖ్యానంబును, గర్ణశల్యుల పరస్పరవివాదంబును, హంసకాకీయోపాఖ్యానంబును, యుధిష్ఠిరార్జునుల పరస్పర క్రోధవచనంబులు, నర్జునానునయంబును, వృషసేనువధయును, దుశ్శాసనుం జంపిభీముండు తద్వక్షోరక్తం బాస్వాదించుటయు, విప్రశాపనిమిత్తంబునఁ గర్ణురథచక్రంబు భూమియందుఁ గ్రుంగుటయు, నాగాస్త్రభయంబును, నర్జునురథంబు శ్రీకృష్ణుండు భూమియందుఁ జొనుపుటయు, నింద్రాదిత్యుల పరస్పరసంవాదంబును,గర్ణువధయును నను వృత్తాంతంబుల నొప్పినాలుగువేలుందొమ్మన్నూఱుశ్లోకంబులు గలిగి.** **49**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; కర్ణ+అభిషేకంబును= సేనానాయకుడిగా కర్ణుని అభిషేకించుటయున్నూ; కర్ణునకున్; రథంబు; కడపన్= నడుపుటకు; శల్యున్= మద్రరాజైన శల్యుడిని; పూన్చుటయున్= వహింపజేయుటయున్నూ; త్రిపుర, దహన+ఉపాఖ్యానంబును= మూడు పురాలను దహించటంతో కూడుకొన్న కథయున్నూ (శివుడు త్రిపురాలను దహించినకథ); కర్ణ, శల్యుల; పరస్పరవివాదంబును= ఒండొరులతో తగవున్నూ; హంస, కాకీయ+ఉపాఖ్యానంబును= హంసకునూ కాకికినీ సంబంధించిన కథయున్నూ; యుధిష్ఠిర, అర్జునుల; పరస్పర, క్రోధ, వచనంబులున్= ఒండొరుల కోపంతో కూడిన వాక్యాలున్నూ; అర్జున+అనునయంబున్= అర్జునుడిని బుజ్జగించటమున్నూ వృషసేనువధయును= కర్ణునికుమారు డైన వృషసేనుడిని చంపుటయున్నూ; దుశ్శాససున్= దుర్యోధనుడి తమ్ము డైన దుశ్శాసనుడిని; చంపి; భీముండు; తద్, వక్షః రక్తంబున్= ఆ దుశ్శాసనుని రొమ్ములోని నెత్తురును; ఆస్వాదించుటయున్= చవిచూచుటయున్నూ; విప్ర, శాప, నిమిత్తంబునన్= బ్రాహ్మణునిశాప మనే కారణంచేత; కర్ణు, రథ, చక్రంబు; భూమియందున్; క్రుంగుటయున్= దిగబడుటయున్నూ; నాగ+అస్త్రభయంబునన్= సర్పాస్త్రభయంచేత; అర్జును, రథంబు= అర్జునుడి రథాన్ని; శ్రీకృష్ణుండు; భూమియందున్; చొనుపుటయున్= చొచ్చునట్లు చేయుటయున్నూ; ఇంద్ర+ఆదిత్యుల, పరస్పర, సంవాదంబును= ఇంద్రసూర్యులు పరస్పరం వాదించుకొనుటయున్నూ; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; నాలుగు, వేలున్, తొమ్మన్నూఱుశ్లోకంబులు= 4900 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: సుగమం.

క. **అనుపమబలు లగు కర్ణా । ర్జునవీరుల శౌర్యమహిమ శోభిల్లంగా**
నెనిమిది యగు పర్వం బిది । యనఁ బరఁగుం గర్ణపర్వ మతిహృద్యం బై. **50**

ప్రతిపదార్థం: అనుపమబలులు= సాటిలేని బలం కలవారు; అగు; కర్ణ+అర్జున, వీరుల= వీరు లైన కర్ణునియొక్కయు, అర్జునునియొక్కయు; శౌర్యమహిమ= పరాక్రమమహత్త్వం; శోభిల్లంగాన్= ప్రకాశింపగా; ఇది; ఎనిమిది, అగు=ఎనిమిదవ; పర్వంబు; అనన్= అనగా; కర్ణ, పర్వము= కర్ణపర్వ మనే ప్రధానపర్వం; అతిహృద్యంబు+ఐ= మిక్కిలి మనోహర మై; పరఁగున్= ఒప్పుతుంది.

తాత్పర్యం: సాటిలేనిబలం కలవారైన వీరు లైన కర్ణార్జునుల పరాక్రమమహత్త్వం ప్రకాశింపగా ఇది ఎనిమిదవపర్వం అనగా కర్ణపర్వ మనే ప్రధానపర్వం మిక్కిలి మనోహర మై ఒప్పుతుంది.

వ. **మఱియుభారతవీరు లెల్లఁబరలోకగతులైన శల్యుండు రణభారంబుపూనుటయుఁ, గురుకుమారవధయును, ధర్మజురోషంబున శల్యుమరణంబును, గురుముఖ్యులవధయును, సహదేవునిచేత సపుత్త్రకుం డైన శకునిచావును, సంజయగ్రహణమోక్షణంబును, హ్రదప్రవేశంబును, భీమదుర్యోధనుల గదాయుద్ధంబును సరస్వత్యాదిపుణ్యతీర్థకీర్తనంబు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి మూఁడువేలు నిన్నూటయిరువది శ్లోకంబులు గలిగి.** **51**

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్ భారతవీరులు= భరతవంశానికి చెందిన వీరులు; ఎల్లన్= అందరున్నూ; పరలోక, గతులు+ఐనన్= స్వర్గలోకాన్ని పొందినవారు కాగా; శల్యుండు= మద్రరా జైన శల్యుడు; రణభారంబు= యుద్ధముయొక్కబాధ్యతను; పూనుటయున్= వహించుటయున్నూ; కురు, కుమార, వధయును= కురువంశానికి చెందిన కుమారులసంహరణమున్నూ; ధర్మజు, రోషంబునన్= ధర్మరాజుయొక్కకోపంచేత; శల్యుమరణంబును= శల్యునియొక్కచావున్నూ; కురుముఖ్యుల= ముఖ్యు లైన కురువంశస్థుల; వధయును= చంపుటయున్నూ; సహదేవునిచేతన్; సపుత్త్రకుండు+ఐన= కుమారునితో కూడిన; శకునిచావును= కౌరవులమేనమామ ఐన శకునిమరణమున్నూ; సంజయగ్రహణమోక్షణంబును= సాత్యకి సంజయుడిని పట్టుకొనగా వ్యాసుడు ప్రత్యక్షమై విడిపించుటయున్నూ; హ్రదప్రవేశంబును= దుర్యోధనుడు మడుగులో చొచ్చుటయున్నూ; భీమదుర్యోధనుల= భీమునియొక్కయు దుర్యోధనునియొక్కయు; గదాయుద్ధంబును= గదలతో చేయబడిన యుద్ధమున్నూ; సరస్వతీ+ఆది, పుణ్య, తీర్థకీర్తనంబును= సరస్వతి మొదలైన పుణ్యనదుల స్తుతియున్నూ; అను, వృత్తాంతంబులన్= అనేకథలతో; ఒప్పి= అలరి; మూఁడు, వేలున్, ఇరు+నూట, ఇరు+పది, శ్లోకంబులు= 3220 శ్లోకాలు; కలిగి= వహించి.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

ఆ. **సభల విస్తరిల్లి శల్యాదికము లైన । నాల్గుపర్వముల వినంగఁ జాలి**
నవమపర్వ మనఁగ నవ్యార్థరమణీయ । మగుచు శల్యపర్వ మతిశయిల్లు. **52**

ప్రతిపదార్థం: సభలన్= సభలయందు; విస్తరిల్లి= వ్యాపించి; శల్య+ఆదికములు+ఐన= శల్యపర్వం మొదలైన; నాల్గుపర్వములన్= నాలుగుఉపపర్వాలలో; వినంగన్= వినటానికి; చాలి= తగి; నవమపర్వము= తొమ్మిదవపర్వం; అనఁగన్= అనగా; నవ్య+అర్థ, రమణీయము+అగుచున్= క్రొత్త వైన అర్థాలతో ఒప్పిద మౌతూ; శల్యపర్వము= శల్యపర్వ మనే ప్రధానపర్వం; అతిశయిల్లున్= ఒప్పుతుంది.

తాత్పర్యం: సభలలో వ్యాపించి శల్యపర్వం మొదలైన నాలుగుఉపపర్వాలతో వినటానికి తగి తొమ్మిదవపర్వ మనగా నూత్నార్థసుందర మౌతూ శల్యపర్వం అనే ప్రధానపర్వం ఒప్పారుతుంది.

వ. **మఱియు భీముగదాభిఘాతంబున దుర్యోధనుండు తొడలు విఱిగి పడినఁ, బాండవులు రణం బుపసంహరించి చనిన నాఁటిరాత్రి కృపకృతవర్మాశ్వత్థామలు పాండవశిబిరంబుపయింజనుటయు, నం దశ్వత్థామ కోపోద్దీపితుండైతనప్రతిజ్ఞదీఱ ధృష్టద్యుమ్నపురోగములైన సర్వపాంచాలురను బ్రతివింధ్యాదిద్రౌపదేయులను బాండవామాత్యులను సుఖసుప్తులయినవారి వధించుటయు, నందు శ్రీకృష్ణప్రసాదంబునఁ బాండవులేవురు సాత్యకియుం దప్పుటయుఁ, బుత్త్రభ్రాతృవధ దుఃఖిత యై పాంచాలి యనశనంబు సంకల్పించుకొనుటయుఁ, దద్వచనంబున భీముం డశ్వత్థామపిఱుందం జనుటయు,**

భీమసేనభయార్తుండయి యశ్వత్థామ యపాండవం బయ్యెడుమని శరమోక్షణంబుసేయుటయు, నట్లుగాకుండెడు మని శ్రీకృష్ణుండు దానింబరిహరించుటయు, దానిం దునియ నర్జునుండు తనదివ్యబాణంబున నేయుటయు, వ్యాసాశ్వత్థామల యన్యోన్యశాపంబులు, నశ్వత్థామశిరోరత్నంబుఁ బాండవులుగొనుటయు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి రెండువేలునెనమన్నూటడెబ్బది శ్లోకంబులు గలిగి. **53**

ప్రతిపదార్థం: భీము, గదా, అభిఘాతంబునన్= భీమునిగదయొక్క దెబ్బచేత; దుర్యోధనుండు; తొడలు, విఱిగి, పడినన్= తొడలు విరిగి పడిపోగా; పాండవులు; రణంబు= యుద్ధం; ఉపసంహరించి= చాలించి; చనినన్= వెళ్ళిన; నాఁటి, రాత్రి; కృప, కృతవర్మ, అశ్వత్థామలు= కృపాచార్యుడున్నూ, కృతవర్మయున్నూ, అశ్వత్థామయున్నూ; పాండవశిబిరంబుపయిన్= పాండవులు విడిసిన ప్రదేశంమీదికి; చనుటయున్= వెళ్ళుటయున్నూ; అందున్= ఆ ముప్వురిలో, (అచట); అశ్వత్థామ= ద్రోణుడికుమారు డైన అశ్వత్థామ; కోప+ఉద్దీపితుండు+ఐ= కోపంచేత మిక్కిలి మండిపడినవాడై; తనప్రతిజ్ఞ= తనశపథం; తీఱన్= ముగిసేటట్లుగా; ధృష్టద్యుమ్నపురోగములు+ఐన= ద్రుపదుని కుమారు డైన ధృష్టద్యుమ్నుడు ముందుగా కలవా రైన; సర్వపాంచాలురను= సకలపాంచాలదేశీయులను; ప్రతివింధ్య+ఆది ద్రౌపదేయులను= ప్రతివింధ్యుడు మొదలైన ద్రౌపదికుమారులను; పాండవ+అమాత్యులను= పాండవులమంత్రులను; సుఖసుప్తులు+అయినవారిన్= సుఖంగా నిద్రించినవారిని; వధించుటయును= చంపుటయున్నూ; అందున్= వారిలో; శ్రీకృష్ణప్రసాదంబునన్= శ్రీకృష్ణునిఅనుగ్రహంచేత; పాండవులు+ఏవురున్= పాండవులైదుగురున్నూ; సాత్యకియున్= సాత్యకియున్నూ; తప్పుటయును= చావక మిగులుటయున్నూ; పుత్త్ర, భ్రాతృ, వధ, దుఃఖిత+ఐ కుమారులయొక్కయు, సోదరులయొక్కయు సంహరణంచేత శోకించిన దై; పాంచాలి= పాంచాలరాజగు ద్రుపదుడికూతు రైన ద్రౌపది; అనశనంబు= భోజనంలేకుండటం (ఉపవాసం); సంకల్పించుకొనుటయున్= నిశ్చయించుకొనుటయున్నూ; తద్, వచనంబునన్= ఆ ద్రౌపదియొక్క మాటచేత; భీముండు; అశ్వత్థామ, పిఱుందన్= అశ్వత్థామవెనుక; చనుటయున్= వెళ్ళుటయున్నూ; భీమసేన, భయ+ఆర్తుండు+ఐ= భీమసేనుడివలనిభయంచేత దుఃఖితు డై; అశ్వత్థామ; అపాండవంబు= పాండవులు లేకుండే స్థితి; అయ్యెడున్+అని= అగుగాక అని; శరమోక్షణంబు= బాణాన్ని విడుచుట; చేయుటయున్, అట్లు= ఆవిధంగా, అపాండవం; కాక, ఉండెడున్+అని= కాకుండు గాక అని; శ్రీకృష్ణుండు; దానిన్= ఆ బాణాన్ని; పరిహరించుటయున్= తప్పించుటయున్నూ; దానిన్= ఆబాణాన్ని; తునియన్= ఖండిత మయ్యేటట్లు; అర్జునుండు; తనదివ్యబాణంబునన్= తనయొక్కదేవతాసంబంధమైన అస్త్రంచేత; ఏయుటయున్= కొట్టుటయున్నూ (ప్రయోగించుటయున్నూ); వ్యాస+అశ్వత్థామల= వ్యాసునియొక్కయు, అశ్వత్థామయొక్కయు; అన్యోన్యశాపంబులున్= ఒండొరులను శపించుకొనుటయున్నూ; అశ్వత్థామశిరః+రత్నంబున్= అశ్వత్థామయొక్క శిరోమణిని; పాండవులు; కొనుటయున్= గ్రహించుటయున్నూ; అను వృత్తాంతంబులన్= అనే కథలతో, ఒప్పి= అలరి; రెండు, వేలున్, ఎనమన్నూట, డెబ్బదిశ్లోకంబులు= 2870 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: సులభం.

విశేషం: చిన్నయసూరి 'ఆశీశ్శాపార్థంబులందు ఎడు, త అనుప్రత్యయము లగు' నని, 'అచ్చుపరమగునపుడు వాని ద్రుతమునకు మవర్ణక' మగు ననీ చెప్పాడు. కాని, వ్రాతప్రతులలో 'ఎడున్' అనేదానికి బదులు 'ఎడమ' అనే రూపమే కానవస్తున్నది. కేతనకూడ దీవెనకు 'ఎడమ' ఔతుం దని చెప్పాడు. ఎడమ+అని= ఎడమని.

క. **నుతసౌప్తికాదిపర్వ। త్రితయంబునఁ దనరి వసుమతీసురవరస**
మ్మత మై సౌప్తికపర్వము। ప్రతిభ వినం బొలుచు దశమపర్వం బగుచున్. **54**

ప్రతిపదార్థం: నుతసౌప్తిక+ఆది= పొగడబడిన 'సౌప్తికము' మొదలైన; పర్వత్రితయంబునన్= పర్వాలమూడింటితో, తనరి= ఒప్పి; వసుమతీ, సుర, వర, సమ్మతము+ఐ= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులకు ఇష్ట మై; సౌప్తికపర్వము, సౌప్తికపర్వ మనే ప్రధాన పర్వం; దశమపర్వంబు+అగుచున్= పదవప్రధానపర్వం ఔతూ; ప్రతిభన్= ప్రజ్ఞతో; వినన్, పొలుచున్= విన సొంపుగా ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: పొగడబడిన సౌప్తికం మొదలైన మూడు ఉపపర్వాలతో ఒప్పి, బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులకు ఇష్ట మై సౌప్తికపర్వం పదవపర్వ మౌతూ విన నింపుగా ఉంటుంది.

వ. **మఱియు వీరపత్నీవిలాపంబును, గాంధారీధృతరాష్ట్రుల కోపప్రసాదంబులును, ధర్మజుండు రణనిహతు లైన పితృపితామహభ్రాతృ పుత్త్రభృత్యామాత్యమాతులాచార్యమిత్త్రాదులం బరీక్షించి యథావిధి సంస్కరింపందగు వారలం బంచుటయు, భారతవీరుల కుదకదానంబు సేయుటయుఁ, దత్సమయంబునఁ గుంతీదేవి పాండవులకుఁ గర్ణుండు గూఢోత్పన్నుం డని యెఱింగించుటయు, ధర్మజువిలాపంబును, ధర్మజురాజ్యాభిషేకంబును, చార్వాకనిగ్రహంబును, గృహప్రవిభాగంబును నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి వేయునేడునూటడెబ్బదియైదు శ్లోకంబులు గలిగి.** **55**

ప్రతిపదార్థం: మఱియు; వీర, పత్నీ, విలాపంబును= కురుక్షేత్రసంగ్రామంలో వీరులభార్యలయేడ్పున్నూ; గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రుల= గాంధారియొక్కయు, ధృతరాష్ట్రునియొక్కయు; కోప, ప్రసాదంబులును= కోపమున్నూ అనుగ్రహమున్నూ (ఉపశమనమున్నూ); ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; రణ, నిహతులు+ఐన= యుద్ధంలో చంపబడిన; పితృ, పితామహ, భ్రాతృ, పుత్త్ర, భృత్య+అమాత్య, మాతుల, ఆచార్య, మిత్ర+ఆదులన్= తండ్రులు, (తండ్రి తండ్రులు) తాతలు, సోదరులు, కుమారులు, సేవకులు, మంత్రులు, మేనమామలు, గురువులు, స్నేహితులు మొదలైనవారిని (ఇందులో చెప్పబడిన బంధుత్వసంబంధాలు కొన్ని వరుసకు చెప్పబడినవి); పరీక్షించి= పరిశీలించి; యథావిధిన్= శాస్త్రాన్ని అతిక్రమించకుండ, సంస్కరింపన్= దహనంచేయటానికి; తగు, వారలన్= తగినవారిని; పంచుటయున్= పంపుటయున్నూ; భారత, వీరులకున్= భరతవంశానికి చెందినవీరులకు; ఉదక, దానంబు= తిలోదకా లివ్వటం; చేయుటయున్; తత్, సమయంబునన్= జలదాన మిచ్చేవేళ; కుంతీదేవి; పాండవులకున్; గూఢ+ఉత్పన్నుండు+అని= హిందూధర్మశాస్త్రాన్ని అనుసరించి చెప్పబడే పన్నెండుగురు సుతులలో గూఢోత్పన్నుడు ఒకడు. భర్త పరోక్షంలో స్త్రీకి రహస్యంగా పుట్టినవాడు; ఒక్కొక్కప్పుడు నిజ మైన తండ్రి ఎవ్వరో తెలియదు; (గృహే ప్రచ్ఛన్న ఉత్పన్నో గూఢజస్తు సుతః స్మృతః - యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి 2-129); ఎఱింగించుటయున్= తెల్పుటయున్నూ; ధర్మజు= ధర్మరాజుయొక్క; విలాపంబును= దుఃఖమున్నూ; ధర్మజు, రాజ్య+అభిషేకంబును= ధర్మరాజును రాజ్యసింహాసనంమీద అభిషేకించుటయున్నూ; చార్వాక, నిగ్రహంబును= (దుర్యోధనుని సఖుడైన చార్వాకు డనే రాక్షసుడు విప్రసన్న్యాసివేషంలో వచ్చి ధర్మజునిగూర్చి నిరుత్సాహవాక్యాలు పలుకగా బ్రాహ్మణులు హుంకారాలు చేశారు. అతడు ఘోరాకృతితో నేల కూలాడు) చార్వాకుడిని విప్రులు శిక్షించుటయున్నూ; గృహ, ప్రవిభాగంబునున్= ప్రాసాదంలోని (రాజగృహంలోని) ఆయాభాగాలను భీమాదులకు విభజించి ఇచ్చుటయున్నూ అను; వృత్తాంతములన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; వేయున్, ఏడు, నూట, డెబ్బది, ఐదు, శ్లోకంబులు= 1775శ్లోకాలు; కలిగి= వహించి, పొంది.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

విశేషం: ధర్మజరాజ్యాభిషేక, చార్వాకనిగ్రహాది వృత్తాంతాలు తెలుగులో శాంతిపర్వప్రథమాశ్వాసంలో ఉన్నవి.

క. **పర్వుచు స్త్రీపర్వాదిక। పర్వంబుల నే నిటం గృపాయుత మై స్త్రీ**
పర్వంబు పదునొకం డగు। పర్వము నా వెలయు సుకవిపండితసభలన్. **56**

ప్రతిపదార్థం: పర్వుచున్= వ్యాపిస్తూ; స్త్రీ, పర్వ+ఆదిక, పర్వంబులన్= స్త్రీపర్వం మొద లైన ఉపపర్వాలలో; ఏనిటన్=ఐదింటితో; కృపాయుతము+ఐ= దయతో (జాలితో) కూడిన దై; స్త్రీ, పర్వంబు= స్త్రీపర్వ మనే ప్రధానపర్వం; పది+ఒకండు+అగు, పర్వము= పదునొకండవపర్వం; నాన్= అనగా; సుకవి, పండితసభలన్= మంచికవులయొక్కయు, పండితులయొక్కయు సభలందు; వెలయున్= ప్రసిద్ధమై ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: స్త్రీపర్వం మొదలైన ఉపపర్వా లైదింటితో వ్యాపిస్తూ, జాలితో కూడిన దై స్త్రీపర్వ మనే ప్రధానపర్వం పదునొకండవపర్వంగా ఉత్తమకవిపండితులసభలలో ప్రసిద్ధమై ఉంటుంది.

వ. మఱియు బంధువర్గంబు నెల్ల వధియించి పరమనిర్వేదనపరుం డై కృష్ణువచనంబుల శాంతుం డై యున్న ధర్మజునకు శరతల్పగతుం డైన భీష్ముండు ధర్మవిదు లయిన రాజులకెల్ల హితంబుగా రాజధర్మంబులు, నాపద్ధర్మంబులు, నేవాని నెఱింగిన సర్వజ్ఞానసంపన్ను లగుదు రట్టి మోక్షధర్మంబులుఁ జెప్పటయు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి పదునాలుగువేలునేనూటయిరువది యైదుశ్లోకంబులు గలిగి. 57

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; బంధువర్గంబున్= చుట్టాలసముదాయాన్ని; ఎల్లన్= అంతటిని; వధియించి= చంపి; పరమనిర్వేదన, పరుండు+ఐ= అధిక మైన దుఃఖంలో తగుల్కొన్నవా డై; కృష్ణ, వచనంబులన్= శ్రీకృష్ణునివాక్యాలచేత; శాంతుండు+ఐ+ఉన్న= శాంతి పొంది ఉన్న; ధర్మజునకున్= ధర్మరాజుకు; శరతల్పగతుండు+ఐన= అంపశయ్యను పొందిన; భీష్ముండు; ధర్మవిదులు+అయిన= ధర్మం తెలిసినవా రైన; రాజులకున్+ఎల్లన్= రాజులందరికిన్నీ; హితంబు+కాన్= మేలు కలిగేటట్లుగా; రాజధర్మంబులున్= రాజులనుసరింపవలసిన ధర్మాలను; ఆపత్+ధర్మంబులును= సామాన్యంగా కాక ఆపదసమయాలలో అనుసరింపవలసిన ధర్మాలను; ఏవానిన్= వేనిని; ఎఱింగిన= తెలిసికొన్నచో, సర్వ, జ్ఞాన, సంపన్నులు= అన్నివిధాలైన జ్ఞానంతో కూడినవారు; అగుదురు= అగుదురో, అట్టి= అటువంటి, మోక్షధర్మంబులున్= జన్మరాహిత్యాన్ని కలిగించే ధర్మాలను; చెప్పుటయున్= తెల్పుటయున్నూ; అను, వృత్తాంతంబులన్= అనేకథలతో; ఒప్పి= అలరి; తగి; పదునాలుగు, వేలున్, ఏను, నూట ఇరువది, ఐదుశ్లోకంబులు= 14525 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

క. సకలహితం బై శాంత్యా । దికపర్వచతుష్కమున విదిత మై సమబు
ద్ధికిఁ బండ్రెం డగు పర్వం । బ కడున్ మే లనఁగ శాంతిపర్వము వెలయున్. 58

ప్రతిపదార్థం: సకలహితంబు+ఐ= అందరికిని మేలు కలిగించే దై; శాంతి+ఆదిక పర్వచతుష్కమునన్= శాంతి మొదలైన ఉపపర్వాలు నాల్గింటితో; విదితము+ఐ= ప్రసిద్ధమై; సమబుద్ధికిన్= పక్షపాతం లేని సమమైనబుద్ధికి; పండ్రెండు+అగు= పండ్రెండవ, పన్నెండవ; పర్వంబు+అ= పర్వమే; కడున్= మిక్కిలి; మేలు+అనఁగన్= శ్రేష్ఠ మనగా; శాంతి పర్వము= శాంతిపర్వమనే ప్రధానపర్వం; వెలయున్= ప్రసిద్ధ మై ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: అందరికిని మేలు కలిగించే దై, శాంతిమొద లైన నాలుగుఉపపర్వాలతో ప్రసిద్ధమై, నిష్పక్షపాతబుద్ధికి పన్నెండవపర్వమే మిక్కిలిశ్రేష్ఠ మైన దనగా శాంతిపర్వ మనే ప్రధానపర్వం ప్రకాశిస్తుంది.

వ. మఱియుఁ బితామహుం డగు గాంగేయువలన సర్వధర్మనిశ్చయంబును, దానివిధులును, నాచారవిధులును ధర్మరా జెఱుంగుటయుఁ, బుత్త్రానుశాసనంబును, భీష్మస్వర్గారోహణంబు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి పండ్రెండువేలశ్లోకంబులు గలిగి. 59

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; పితామహుండు+అగు= తాత అగు; గాంగేయువలనన్= గంగానందను డైన భీష్ముడివలన; సర్వధర్మనిశ్చయంబును= అన్నిధర్మాలయొక్క నిర్ణయాన్ని; దానవిధులును= దానం చేసే విధానాలను; ఆచారవిధులును= సర్వవర్ణాలవారును అనుసరించవలసిన ఆచారాలయొక్క విధానాలను; ధర్మరాజు; ఎఱుంగుటయున్= తెలిసికొనుటయున్నూ; పుత్త్ర+అనుశాసనంబును= భీష్ముడు తన కుమారుడగు ధృతరాష్ట్రుని దగ్గరకు పిలిచి హితమును ఉపదేశించటం. ఇదే పుత్త్రానుశాసనం. ఇదే భీష్ముడు చేసిన చివరి అనుశాసనం; భీష్మ, స్వర్గ+ఆరోహణంబున్= భీష్మునియొక్క స్వర్గాన్ని అధిష్ఠించుటయున్నూ (భీష్ముడుస్వర్గస్థుడు అగుటయున్నూ); అను, వృత్తాంతంబులన్= అనే, కథలతో; ఒప్పి= వెలసి, పండ్రెండువేలశ్లోకంబులు=12,000 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

క. ఒనరుఁ ద్రయోదశపర్వం । బనఁగా ననుశాసనాద్య మగు పర్వయుగం
బున మే లై । విబుధశ్రే । ణినుతం బై యానుశాసనిక పర్వ మిలన్. 60

ప్రతిపదార్థం: అనుశాసన+ఆద్యము+అగు= అనుశాసన మనే ఉపపర్వం మొదటిదిగా గల; పర్వయుగంబునన్= ఉపపర్వాలజంటచేత; మేలు+ఐ= శ్రేష్ఠమై; విబుధ, శ్రేణి, నుతంబు+ఐ= పండితుల సముదాయంచేత పొగడబడిన దై; త్రయోదశపర్వంబు+అనఁగాన్= పదమూడవపర్వ మనగా; ఆనుశాసనికపర్వము= ఆనుశాసనిక మనే ప్రధానపర్వం; ఇలన్= భూమిపై; ఒనరున్= వెలయును.

తాత్పర్యం: సుగమం.

వ. మఱియు నశ్వమేధారంభంబును, సంవర్తమరుత్తీయోపాఖ్యానంబును, స్వర్ణకోశసంప్రాప్తియు, నుత్తరగర్భంబున నశ్వత్థామాస్త్రదగ్ధుం డై శ్రీకృష్ణుచేత సంజీవితుం డయిన పరీక్షితుని జన్మంబు, నర్జును నశ్వానుసరణంబు, నెడనెడరాజులతోడి యుద్ధంబును, జిత్రాంగదపుత్త్రుండైన బభ్రువాహనుం డాహవంబున నర్జునుం బరిభవించుటయు, నశ్వమేధమహాయజ్ఞంబునందు నకులోపాఖ్యానంబును, ననుగీతయు, బ్రాహ్మణగీతయు, గురుశిష్యసంవాదంబును నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి నాల్గవేలునన్నూటయిరువది శ్లోకంబులు గలిగి. 61

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; అశ్వమేధ+ఆరంభంబును= అశ్వమేధయజ్ఞముయొక్క ప్రారంభమున్నూ; సంవర్త, మరుత్తీయ, ఉపాఖ్యానంబును= సంవర్తునియొక్కయు, మరుత్తునకు సంబంధించినదియున్నూ అగు కథయు; స్వర్ణ, కోశ, సంప్రాప్తియున్= బంగారముయొక్కయు, ధనముయొక్కయు లాభమున్నూ (పొందుటయున్నూ); ఉత్తర, గర్భంబునన్= అభిమన్యునిభార్య ఐన ఉత్తరకడుపున; అశ్వత్థామ+అస్త్ర, దగ్ధుండు+ఐ= అశ్వత్థామయొక్క బ్రహ్మాస్త్రంచేత కాల్చబడిన వాడై; శ్రీకృష్ణునిచేత; సంజీవితుండు+అయిన= బ్రతికింపబడినవా డైన; పరీక్షితుని= అభిమన్యునియొక్క కుమారుని; జన్మంబున్= పుట్టుకయున్నూ; అర్జున+అశ్వ+అనుసరణంబున్= అర్జునునియొక్క అశ్వమేధాశ్వాన్ని అనుసరించుటయున్నూ; ఎడన్, ఎడన్= అక్కడక్కడ; రాజులతోడన్+ యుద్ధంబును= రాజులతో యుద్ధమున్నూ; చిత్రాంగద, పుత్త్రుండు+ఐన= అర్జునునిభార్య యైన చిత్రాంగదకు కొడుకైన; బభ్రువాహనుండు; ఆహవంబునన్= యుద్ధంలో; అర్జునున్= అర్జునుడిని; పరిభవించుటయున్= అవమానించుట యున్నూ; అశ్వమేధ, మహత్, యజ్ఞంబునందున్= అశ్వమేధ మనే గొప్ప దైన యజ్ఞంలో; నకుల+ఉపాఖ్యానంబును= ముంగిసయొక్కకథయున్నూ; అనుగీతయున్= కృష్ణు డర్జునుడికి మరల చెప్పిన గీతయున్నూ (దీనిని స్వర్గలోకంనుండి వచ్చిన బ్రాహ్మణుడు చెప్పాడు); బ్రాహ్మణ, గీతయున్= బ్రాహ్మణుడు భార్యకు చెప్పినతత్త్వంతో కూడుకొన్న గీతయున్నూ; గురు,

శిష్య, సంవాదంబును= గురువునకూ, శిష్యుడికీ జరిగిన సంభాషణయున్నూ; అను, వృత్తాంతంబులన్= అనే, కథలతో; ఒప్పి= అలరి; నాల్గు, వేలు, నలు+నూట, ఇరువది, శ్లోకంబులు= 4420 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: సుగమం.

విశేషం: రాజులతోడన్+యుద్ధంబు= సమాసములందు చేత, తోడ, వలనలకు ఇత్వ మౌతుంది, రాజులతోడియుద్ధము.

తే. అభిమతం బగు నశ్వమేధాదికద్వి । పర్వయుత మై చతుర్దశపర్వ మనఁగ
నాశ్వమేధికపర్వ మత్యంత నిబిడ । వస్తువిస్తార మై బుధవరుల సభల. 62

ప్రతిపదార్థం: అశ్వమేధ+ఆదిక, ద్వి, పర్వ, యుతము+ఐ= అశ్వమేధం మొదలైన రెండుఉపపర్వాలతో కూడిన దై; చతుః, దశ, పర్వము+అనఁగన్= పదునాల్గవ పర్వ మనగా; అత్యంత, నిబిడ, వస్తు, విస్తారము+ఐ= మిక్కిలి దట్ట మైన విషయాలవిస్తృతి కలదై; బుధ, వరుల, సభలన్= పండితశ్రేష్ఠులసభలలో; అభిమతంబు+అగున్= సమ్మత మౌతుంది.

తాత్పర్యం: అశ్వమేధం మొదలుగాగల రెండుఉపపర్వాలతో కూడిన దై, పదునాల్గవపర్వ మనగా ఆశ్వమేధిక మనే ప్రధానపర్వం మిక్కిలిదట్ట మైన విషయాలవిస్తృతి కలదై, పండితశ్రేష్ఠులసభలందు సమ్మత మౌతుంది.

వ. మఱియు ధృతరాష్ట్రుండును గాంధారియు రాజ్యంబు విడిచి విదురసంజయసహితంబుగా నాశ్రమవాసంబునకుఁజనుటయు, సకలరాజ్యభారధౌరేయులైనకొడుకులవిడిచి కుంతీదేవి గురుశుశ్రూషాపరయయి వారిపిఱుందన పోవుటయు, సమరనిహతు లైన పుత్త్రపౌత్త్రుల నెల్ల ధృతరాష్ట్రుండు వ్యాసవరప్రసాదంబునఁ గాంచి విగతశోకుం డయి గాంధారీకుంతీవిదుర సంజయులతోఁ బరమసిద్ధికింజనుటయుఁ, బాండవులు నారదువలన నిఖిలయాదవవ్యసనం బెఱుంగుటయు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి వేయునూటయాఱుశ్లోకంబులు గలిగి. 63

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; ధృతరాష్ట్రుండును; గాంధారియున్; రాజ్యంబు; విడిచి; విదుర, సంజయసహితంబుగాన్= విదురుడితోనూ, సంజయుడితోనూ కూడుకొని; ఆశ్రమవాసంబునకున్= అడవిలోని ఆశ్రమంలో నివసించుటకుగాను; చనుటయున్= వెళ్ళుటయున్నూ; సకలరాజ్య, భార, ధౌరేయులు+ఐన= సర్వరాజ్యముయొక్క బరువును వహించువా రైన; కొడుకులన్= ధర్మరాజాదులను; విడిచి; కుంతీదేవి; గురు, శుశ్రూషా, పర+అయి= పెద్దలను సేవించటంలో ఆసక్తి కలదై; వారి, పిఱుందన్+అ= ధృతరాష్ట్రాదుల వెనుకనే; పోవుటయున్; సమర, నిహతులు+ఐన= యుద్ధంలో చంపబడిన; పుత్త్ర, పౌత్త్రులన్, ఎల్లన్= కొడుకులను, కొడుకులకొడుకులను అందరిని; ధృతరాష్ట్రుండు; వ్యాస, ప్రసాదంబునన్= వ్యాసునిఅనుగ్రహంచేత; కాంచి= చూచి; విగత, శోకుండు+ అయి= పోయినదుఃఖం కలవా డై; గాంధారీ, కుంతీ, విదుర, సంజయులతోన్; పరమ, సిద్ధికిన్= మోక్షానికి; చనుటయున్= వెళ్ళుటయున్నూ; పాండవులు; నారదువలనన్= నారదమునివలన, నిఖిల, యాదవ, వ్యసనంబు= యాదవులందరియొక్క ఆపదను (మరణాన్ని); ఎఱుంగుటయున్= తెలిసికొనుటయున్నూ; అను, వృత్తాంతంబులన్= అనేకథలతో; ఒప్పి=అలరి; వేయు నూట, ఆఱు, శ్లోకంబులు= 1106 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: సులభం.

క. అమితార్థయుక్తితో నా । శ్రమవాసాదిత్రిపర్వసహితం బయి యా
శ్రమవాసపర్వ మత్యు । త్తమ కథలను వెలయుఁ బంచదశపర్వం బై. 64

ప్రతిపదార్థం: అమిత+అర్థ, యుక్తితోన్= అధికమైన అర్థముయొక్క కూడికతో; ఆశ్రమవాస+ఆది, త్రి, పర్వ, యుక్తంబు+అయి= ఆశ్రమవాసం మొదలుగా గల మూడు ఉపపర్వాలతో కూడిన దై; ఆశ్రమవాస, పర్వము=ఆశ్రమవాస మనే ప్రధానపర్వం; పంచదశ, పర్వంబు+ఐ= పదునైదవపర్వ మై; అతి+ఉత్తమ, కథలను= మిక్కిలి శ్రేష్ఠ లైన కథలతో; వెలయున్= ప్రసిద్ధ మౌతుంది.

తాత్పర్యం: అధిక మైన అర్థంతో కూడుకొన్న ఆశ్రమవాసం మొదలుగా గల మూడు ఉపపర్వాలతో కూడిన దై ఆశ్రమవాసం అనే ప్రధానపర్వం మిక్కిలిశ్రేష్ఠ లైన కథలతో పదునైదవపర్వమై ప్రసిద్ధి కెక్కుతుంది.

వ. మఱియు యాదవు లెల్ల మదిరాపానపరవశు లయి శాపనిమిత్తంబున సముద్రతీరంబునఁ దమలోఁ బోరి పొడిచికొని పరలోక గతు లగుటయు, దాని నెఱింగి రామకృష్ణాదియాదవ విరహితం బయిన ద్వారవతి కర్జునుం డరిగి విషణ్ణచిత్తుం డయి వసుదేవాదియాదవుల నెల్ల సంస్కరించి, యాదవకళత్త్రంబుల నెల్లఁ దోడ్కొని వచ్చుచో గాండీవదివ్యబాణంబులశక్తి దఱిఁగిన వనచరభయంబువలనఁ దత్కళత్త్రంబుల రక్షింపనోపమియు, నర్జునుండు ధర్మరాజుకడకు వచ్చి వ్యాసవాక్యప్రబోధితుం డై సన్న్యసించుటయు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి మున్నూరుశ్లోకంబులు గలిగి పదియాఱవపర్వం బై మౌసలపర్వంబునాఁ బరఁగె; మఱియుఁ బరీక్షిద్రాజ్యాభిషేకంబును, రాజ్యపరిత్యాగము సేసి పాండవు లేవురు ద్రౌపదీసహితు లై పరమసిద్ధికిం జనుటయు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి నూటయిరువదిశ్లోకంబులు గలిగి పదియేడవపర్వం బై మహాప్రస్థానికంబునాఁ బరఁగె; మఱియుఁ గర్ణునరకప్రాప్తియుఁ దన్మోక్షణంబును, స్వర్గంబున భారతవీరులసంగమంబును, గర్మపరిపాకోపభోగంబు నను వృత్తాంతంబుల నొప్పి యిన్నూఱుశ్లోకంబులు గలిగి పదునెనిమిదవపర్వం బై స్వర్గారోహణంబు నాఁ బరఁగె; ని ట్లష్టాదశపర్వంబులు గలిగి. 65

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; యాదవులు+ఎల్లన్= యాధవులందరున్నూ; మదిరా, పాన, పరవశులు+అయి= మద్యం త్రాగటంచేత పరాధీను లై(వశముతప్పినవారై); శాప, నిమిత్తంబునన్= మును లిచ్చిన శాపం కారణంచేత; సముద్ర, తీరంబునన్= సముద్రపుఒడ్డున; తమలోన్= తమలోతాము; పోరి= యుద్ధంచేసి; పొడిచికొని= ఆయుధాలతో గ్రుచ్చుకొని పరలోక, గతులు+అగుటయున్= మరణించుటయున్నూ (ఇతరలోకాలకు అరుగుటయున్నూ); దానిన్= వారు మరణించటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; రామ, కృష్ణ+ఆది, యాదవ, విరహితంబు+అయిన= బలరాముడు, కృష్ణుడు మొదలుగాగల యాదవులు లేని; ద్వారవతికిన్= ద్వారకకు; అరిగి= వెళ్ళి; విషణ్ణ, చిత్తుండు+అయి= దుఃఖంతో కూడిన హృదయం కలవా డై; వసుదేవ+ఆది, యాదవులన్+ఎల్లన్= వసుదేవుడు మొదలుగాగల యాదవులందరిని; సంస్కరించి= దహనంచేసి; యాదవకళత్రంబులన్, ఎల్లన్= యాదవులభార్యలందరిని, తోడ్కొని= తనవెంట తీసికొని; వచ్చుచోన్= వచ్చునప్పుడు; గాండీవ, దివ్య, బాణంబుల, శక్తి= గాండీవధనుస్సుయొక్కయు, దేవతాసంబంధు లైన బాణాలయొక్కయు బలము; తఱిఁగినన్= తగ్గగా; వన, చర, భయంబువలనన్= అడవియందు సంచరించే ఆటవికులవలని భయంవలన; తత్, తత్, కళత్రంబులన్= వారివారిభార్యలను; రక్షింపన్+ఓపమియున్= కాపాడజాలకపోవుటయున్నూ; అర్జునుండు; ధర్మరాజు, కడకున్= ధర్మరాజుచెంతకు; వచ్చి; వ్యాస, వాక్య, ప్రబోధితుండు+ఐ= వ్యాసముని చెప్పిన వాక్యాలచేత జ్ఞానం కలిగింపబడినవాడై; సన్న్యసించుటయున్= సన్న్యాసాశ్రమం

గ్రహించుటయున్నూ (సంసారాదులను విడుచుటయున్నూ) అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; మూడు+నూరు, శ్లోకంబులు= 300 శ్లోకాలు; కలిగి= వహించి; పది+ఆఱవ, పర్వంబు+ఐ= పదునారవపర్వ మై; మౌసల, పర్వంబు= (మౌసలము అంటే రోకలికి సంబంధించింది) మౌసలము అనే ప్రధానపర్వం; నాన్= అనగా; పరఁగెన్= ఒప్పింది; మఱియున్; పరీక్షిత్, రాజ్య, అభిషేకంబును= అభిమన్యునికుమారు డైన పరీక్షిత్తుయొక్క(ను) రాజ్యమునందు అభిషేకించుటయున్నూ; రాజ్య, పరిత్యాగము= రాజ్యముయొక్కవిడుచుట; చేసి; పాండవులు+ఏవురున్, పాండవు లైదుగురును; ద్రౌపదీ, సహితులు+ఐ= ద్రౌపదితో కూడిన వారై; పరమ, సిద్ధికిన్= మోక్షానికి; చనుటయున్= వెళ్ళుటయున్నూ; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; నూట, ఇరువది, శ్లోకంబులు= 120 శ్లోకాలు; కలిగి= పొంది; పది, ఏడవ= పదునేడవ; పర్వంబు+ఐ= ప్రధానపర్వ మై; మహత్, ప్రస్థానికంబు= మహాప్రస్థానికపర్వం (మహాప్రస్థాన మంటే ఇహజీవితాన్ని విడిచి పోవటం); నాన్= అనగా; పరఁగెన్= ఒప్పింది. మఱియున్; కర్ణు, నరక, ప్రాప్తియున్= కర్ణునియొక్క(కర్ణుడు) నరకలోకాన్ని పొందుటయున్నూ; తద్+మోక్షణంబును= (కర్ణుడిని) అతడిని నరకంనుండి విడిపించుటయున్నూ; స్వర్గంబునన్= స్వర్గలోకంలో; భారత, వీరుల= భరతవంశానికి చెందిన యోధులయొక్క; సంగమంబును= కలిసికొనుటయున్నూ; కర్మ, పరిపాక+ఉపభోగంబులన్= కర్మలయొక్కఫలాన్ని అనుభవించుటయున్నూ; అను; వృత్తాంతంబులన్= కథలతో; ఒప్పి= అలరి; ఇరు+నూరు; శ్లోకంబులు= 200 శ్లోకాలు; పొంది; పది+ఎనిమిది+అవ= పదునెనిమిదవ; పర్వంబు+ఐ= ప్రధానపర్వమై; స్వర్గ+ఆరోహణంబు= స్వర్గానికి ఎక్కటం (స్వర్గానికి పోవటం) స్వర్గారోహణం; నాన్= అనగా; పరఁగెన్= ఒప్పింది; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అష్టా, దశ, పర్వంబులు= పదునెనిమిది పర్వంబులు; కలిగి= పొంది.

తాత్పర్యం: విస్పష్టం.

విశేషం: ఉపపర్వాలు లేని ప్రధానపర్వాలకు నన్నయ వేరుగా ఇతరపర్వాలకువలె పద్యాలు వ్రాయలేదు.

భారతసంహితా నిర్మాణ ప్రశంస (సం. 1-1-63)

మ. **అమితాఖ్యానకశాఖలం బొలిచి, వేదార్థామలచ్ఛాయ మై,**
సుమహద్వర్గచతుష్కపుష్పవితతిన్ శోభిల్లి, కృష్ణార్జునో
త్తమనానాగుణకీర్తనార్థఫల మై, ద్వైపాయనోద్యానజా
త మహాభారత పారిజాత మమరున్ ధాత్రీసురప్రార్థ్య మై. **66**

ప్రతిపదార్థం: అమిత+ఆఖ్యానక, శాఖలన్= పెక్కుకథ లనేకొమ్మలతో; పొలిచి= ఒప్పి; వేద+అర్థ+అమల, ఛాయము+ఐ=వేదాలలోని అర్థ మనే నిర్మల మైన నీడ కల దై; సు, మహత్, వర్గ, చతుష్క, పుష్ప, వితతిన్= మంచిగొప్పధర్మార్థకామమోక్షా లనే పురుషార్థచతుష్టయం(నాలుగు) అనే పూవులసముదాయంతో; శోభిల్లి= ప్రకాశించి; కృష్ణ+అర్జున+ఉత్తమ, నానా, గుణ, కీర్తన, అర్థ, ఫలము+ఐ= కృష్ణుడు, అర్జునుడు అనేవారియొక్క యోగ్యాలైన అనేకగుణాలప్రశంసవలని మేలు అనే(అందలికోరికలు అనే, ఉద్దేశముఅనే) పండ్లు కలదై; ద్వైపాయన+ఉద్యాన, జాత, మహాభారత, పారిజాతము= వ్యాసు డనే ఉద్యానవనంలో పుట్టిన మహాభారతం అనే కల్పవృక్షం; ధాత్రీసుర, ప్రార్థ్యము+ఐ= బ్రాహ్మణులకు (భూదేవతలకు) వేడదగిన దై; అమరున్= ఒప్పారుతుంటుంది.

తాత్పర్యం: అనేక ఉపాఖ్యానాలు (కథలు) అనే కొమ్మలతో, ఒప్పి, వేదాలలోని అర్థ మనే నిర్మల మైన నీడ కలదై, మంచి గొప్ప నాల్గుపురుషార్థాలు అనే పూవులసముదాయంతో ప్రకాశించి, కృష్ణార్జునుల యోగ్యాలైన వివిధసద్గుణాలను

కీర్తించటంవలని మేలు (ఉద్దేశం) అనే పండ్లు కలదై, వ్యాసు డనే ఉద్యానవనంలో పుట్టిన మహాభారతేతిహాసం అనే కల్పవృక్షం బ్రాహ్మణులకు ప్రార్థింపదగిన దై అలరారుతుంది.

విశేషం: అలం: రూపకం. సుమహావర్గ- అనే పాఠాంతరం గ్రహింపదగింది. స్వర్గంలోని పారిజాతం సురప్రార్థ్యం. మహాభారతం ధాత్రీసురప్రార్థ్యం, సర్వజనప్రార్థ్య మనియే భావం. మహాభారతం పారిజాతం అనటంవలన సర్వపురుషార్థ విజ్ఞానఫల ప్రదానం చేయగలదని తాత్పర్యం. (వివరాలకు చూడు: పీఠిక.)

వ. **ఇట్టి మహాభారతంబు ననేకవిధపదార్థప్రపంచసంచితంబు నుపపర్వమహాపర్వోపశోభితంబు నుపద్వీపసంభృతం బయిన భువనం బజుండు నిర్మించినట్లు కృష్ణద్వైపాయనుండు నిఖిలలోకహితార్థంబు దత్తావధానుం డై సంవత్సరత్రయంబు నిర్మించి, దాని దేవలోకంబునందు వక్కాణింప నారదుం బనిచెఁ; బితృలోకంబున వక్కాణింప నసితుం డైన దేవలుం బనిచె; గరుడ గంధర్వయక్ష రాక్షసలోకంబులందు వక్కాణింప శుకుం బనిచె; నాగలోకంబునందు వక్కాణింప సుమంతుం బనిచె; మనుష్యలోకంబున జనమేజయునకు వక్కాణింప వైశంపాయనునిం బనిచె; నే నా వైశంపాయన మహామునివలన విని వచ్చితిఁ; దొల్లి కృతత్రేతావసాన సమయంబుల దేవాసుర రామరావణ యుద్ధంబులునుంబోలె ద్వాపరాంతంబునం బాండవధార్తరాష్ట్రులకు మహాఘోరయుద్ధం బయ్యె; నందు.** **67**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= పైన పేర్కొనబడిన గుణాలు కల; మహత్, భారతంబున్= మహాభారత మనే గ్రంథాన్ని; అనేక, విధ, పదార్థ, ప్రపంచ, సంచితంబున్= పలువిధాలైన శబ్దాలయొక్కయు, అర్థాలయొక్కయు సముదాయంతో కూడినదానిని; ఉపపర్వ, మహత్, పర్వ+ఉపశోభితంబున్= మహాభారతంలో ప్రధానపర్వాలు పదునెనిమిది ఉన్నవి. అవి మహాపర్వాలు. ప్రతిమహాపర్వంలోను కొన్ని ఉపపర్వాలు ఉన్నవి. వీటిసంఖ్య నూరు. అటువంటి ఉపపర్వాలతోను, మహాపర్వాలతోను ప్రకాశించేదానిని; ఉపద్వీప, మహత్, ద్వీప, సంభృతంబు+అయిన= చిన్నద్వీపాలతోను, పెద్దద్వీపాలతోను కూడిన (ద్వీప మంటే దీవి. నీటినడుమ గల భూభాగం); భువనంబు= జగత్తును; అజుండు= బ్రహ్మదేవుడు; నిర్మించిన+అట్లు= తీర్చి దిద్దినవిధంగా; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వ్యాసమహాముని; నిఖిల, లోక, హిత+అర్థంబు= సర్వలోకాల (ప్రజలు) మేలుకొరకు; దత్త+అవధానుండు+ఐ= ఈయబడిన ఏకాగ్రత కలవాడై (ఏకాగ్రతతో కూడినవాడై); సంవత్సర, త్రయంబు= మూడేండ్లు; నిర్మించి= సృజించి (వ్రాసి); దానిన్= ఆ మహాభారతాన్ని; దేవలోకంబునందున్= దేవలోక మైన స్వర్గంలో; వక్కాణింపన్= చెప్పడానికి; నారదున్= నారదమునిని; పనిచెన్= పంపాడు; పితృలోకంబునన్= పితృదేవతలలోకంలో; వక్కాణింపన్= చెప్పటానికి; అసితుండు+అయిన= నల్లనివాడైన (అసితుడు అనే మారుపేరు కల); దేవలున్= దేవలుడు అనే మునిని; పనిచెన్; గరుడ, గంధర్వ, యక్ష, రాక్షస, లోకంబులందున్= గరుడుని యొక్కయు, గంధర్వుల యొక్కయు, యక్షుల యొక్కయు, రాక్షసులయొక్కయు లోకాలలో; వక్కాణింపన్= చెప్పటానికి; శుకున్= తన కుమారు డైన శుకమహర్షిని; పనిచెన్; నాగలోకంబునందున్= పాములలోకంలో (పాతాళలోకంలో); వక్కాణింపన్= చెప్పటానికి; సుమంతున్= సుమంతు డనే శిష్యుడిని; పనిచెన్; మనుష్యలోకంబునన్= మర్త్యలోకంలో; జనమేజయునకున్= పరీక్షిత్తుకుమారు డైన జనమేజయుడికి; వక్కాణింపన్= చెప్పటానికి; వైశంపాయనునిన్= వైశంపాయను డనే మరియొక శిష్యుడిని; పనిచెన్; ఏను= నేను; ఆ వైశంపాయన, మహా, మునివలనన్= ఆ వైశంపాయను డనే గొప్పమునినుండి; విని= మహాభారతకథను విని; వచ్చితిన్; తొల్లి= మున్ను; కృత, త్రేతా+అవసానసమయంబులన్= కృతయుగముయొక్కయు, త్రేతాయుగముయొక్కయు చివరికాలాలలో; దేవ+అసుర, రామ, రావణ, యుద్ధంబులున్, పోలెన్= కృతయుగంచివర దేవతలకున్నూ రాక్షసులకున్నూ, త్రేతాయుగంచివర రాముడికిన్నీ రావణుడికిన్నీ జరిగిన యుద్ధాలవలె (క్రమాలంకారం); ద్వాపర+అంతంబునన్= ద్వాపరయుగంచివర; పాండవ, ధార్తరాష్ట్రులకున్= పాండురాజధృతరాష్ట్రకుమారులకు; మహత్, ఘోరయుద్ధంబు= గొప్పభయంకర మైన యుద్ధం; అయ్యెన్= జరిగింది; అందున్= ఆయుద్ధంలో.

తాత్పర్యం: పైన పేర్కొనబడిన గుణాలు కల మహాభారత మనే గ్రంథాన్ని పలురకాలైన శబ్దార్థాలసముదాయంతో కూడినట్టిదిన్నీ, నూరుఉపపర్వాలతోనూ పదునెనిమిదిమహాపర్వాలతోనూ ప్రకాశించేదిన్నీ అయినదాన్ని, చిన్నద్వీపాలతోనూ, పెద్దద్వీపాలతోనూ కూడినజగత్తును బ్రహ్మ సృజించినట్లు కృష్ణద్వైపాయను డనే వ్యాసమహాముని సర్వలోకప్రజలమేలుకొరకు ఏకాగ్రచిత్తు డై మూడుసంవత్సరాలు రచించాడు; ఆమహాభారతాన్ని స్వర్గలోకంలో చెప్పటానికి నారదమహామునిని, పితృదేవతాలోకంలో చెప్పటానికి అసితు డైన దేవలమునిని, గరుడగంధర్వ యక్షరాక్షసలోకాలలో చెప్పటానికి తనకుమారు డైన శుకమహర్షినీ, సర్పలోక మయిన పాతాళంలో చెప్పటానికి తనశిష్యు డైన సుమంతుడినీ, మానవలోకంలో పరీక్షిత్తుకుమారు డైన జనమేజయుడికి చెప్పటానికి వైశంపాయను డనే మరియొక శిష్యుడిని పంపాడు. నే నా వైశంపాయనమహామునివలన మహాభారతకథను విని వచ్చాను. పూర్వం కృతయుగాంతంలో దేవతలకూ రాక్షసులకూ, త్రేతాయుగాంతంలో రాముడికీ రావణుడికీ జరిగిన యుద్ధాలవలె ద్వాపరయుగంచివర పాండవులకున్నూ కౌరవులకున్నూ మిక్కిలి భయంకర మైన యుద్ధం జరిగింది. ఆ యుద్ధంలో.

విశేషం: మహాభారతాన్ని చెరకుగడతో పోలుస్తారు. చెరకుగడలో కనుపు లుంటాయి. పర్వమంటే కనుపు, గ్రంథభాగము. సముద్రంలో అనేకద్వీపా లుంటాయి. అందులో కొన్ని చిన్నవి. కొన్ని పెద్దవి. మహాద్వీపాలు నాలు గని కొందరు. ఏడని కొందరు, తొమ్మి దని కొందరు, పదమూ డని కొందరు, పదునెనిమి దని కొందరు చెప్పుతారు. ఇవి పూవుచుట్టూ రేకు లున్నట్లు మేరుపర్వతంచుట్టూ ఉంటాయి. ద్వీపానికీ ద్వీపానికీ నడుమ సముద్రం ఉంటుంది. సాధారణంగా ద్వీపాలు ఏడని ప్రసిద్ధి. అవి- జంబువు, ప్లక్షము, కుశము, క్రౌంచము, శాకము, శాల్మలము, పుష్కరము అనేవి. వీటి నడుమ జంబూద్వీపం ఉంటుం దనీ, దానిలోనే భరతఖండం ఉన్నదనీ చెప్పుతారు. గరుడుడు పక్షులరాజు. గరుడులు అనే దేవయోనివిశేషాలుకూడ ఉన్నట్లు కనబడుతున్నది. గంధర్వయక్షులు దేవయోనివిశేషాలు. జైమిని, పైలుడు, సుమంతుడు, వైశంపాయనుడు- అనేవారు వ్యాసుడి నలుగురుశిష్యులు. కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలియుగా లని యుగాలు నాలుగు. ఇందులో వ్యాసుడి జయకావ్యం మహాభారతంగా రూపొందిన దశలు పేర్కొనబడ్డాయి. అలం: ఉపమ.

తరలము.

పదిదినంబులు భీష్ముఁ డాహవభారకుండు, గురుండు పం
చదివసంబులు, గర్ణుఁడున్ దివసద్వయంబు, దినార్ధమం
దుదితతేజుఁడు శల్యుఁ, డత్యధికోగ్రవీరగదారణం
బది దినార్ధము గాఁగ నిట్లు మహాభయంకరవృత్తితోన్. 68

ప్రతిపదార్థం: భీష్ముడు; పది, దినంబులు= పదిరోజులు; ఆహవభారకుండు= యుద్ధంయొక్క భారాన్ని వహించేవాడు (సేనానాథుడు); గురుండు= ద్రోణుడు; పంచ, దివసంబులు= ఐదురోజులు; (సేనానాయకుడు); కర్ణుఁడున్= కర్ణుడుకూడ; దివసద్వయంబు= రెండురోజులు; ఉదిత, తేజుఁడు= ఉన్నతమైన పరాక్రమం కలవాడు; శల్యుఁడు= మాద్రిసోదరు డైన మద్రరాజు; దిన+అర్ధమందున్= రోజులోనిసగంభాగంలో (అంటే మధ్యాహ్నం వరకు); అతి+అధిక+ఉగ్ర, వీర, గదారణంబు+అది= కడుంగడు భయంకర మైన వీరరసంతో కూడిన (భీమదుర్యోధను లనే వీరులయొక్క) గదలతో చేయబడినయుద్ధం; దిన+అర్ధము కాఁగన్= రోజులో సగంభాగం (అంటే మధ్యాహ్నంనుండి సూర్యాస్తమయంలోగా) ఇట్లు= ఈవిధంగా; మహత్+భయంకరవృత్తితోన్= మిక్కిలి భయాన్ని కలిగించే వ్యాపారంతో.

తాత్పర్యం: పదునెనిమిదిరోజులు జరిగిన కురుక్షేత్రసంగ్రామంలో పదిరోజులు భీష్ముడు సేనానాయకుడుగా ఉన్నాడు. గురు డైన ద్రోణుడు ఐదురోజులు సేనానాయకుడుగా ఉన్నాడు. కర్ణుడు రెండురోజులున్నూ, దినంలో సగంభాగం అధికమైన పరాక్రమం గల శల్యుడున్నూ సేనానాయకులుగా ఉన్నారు. మిక్కిలి భయంకరమైన వీరుల(భీమదుర్యోధనుల) గదాయుద్ధం మిగిలిన సగందినంలో జరిగింది. ఈ విధంగా మిక్కిలి భయంకరమైన మానసికవ్యాపారంతో.

విశేషం: ఈ పద్యంతరువాత "పదిదినము లైదుప్రొద్దులుఁ బదపడి రెన్నాళ్ళు నొక్కపగలున్‌రేయున్, మదమున రణ మొనరించిరి, నదిసుత గురుకర్ణశల్యనాగపురీశుల్" అనే కందపద్యం కనబడుతుంది. ఇది ప్రక్షిప్త మని పలువురు భావిస్తున్నారు. ఈతరలవృత్తంలోని భావమే ఈ పద్యంలో ఉండటంచేత అది లేకపోవటంవలన కథకు బాధ లేదు. తరల మనేవృత్తం అతిధృతిచ్ఛందంలో పుట్టింది. ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా- న, భ, ర, స, జ, జ, గ- అనే గణా లుంటాయి. 12వ అక్షరంతో యతిమైత్రి.

శా. ఏడక్షౌహిణు లెన్నఁ బాండవబలం; బేకాదశాక్షౌహిణుల్
రూఢిం గౌరవసైన్య; మీ యుభయమున్ రోషాహతాన్యోన్య మై
యీడంబోవక వీఁక మైఁ బొడువఁగా నేపారు ఘోరాజి న
ల్లాడెన్ ధాత్రి శమంతపంచకమునం దష్టాదశాహంబులున్. 69

ప్రతిపదార్థం: ఎన్నన్= గణింపగా; పాండవ, బలంబు= పాండవులసేన; ఏడు+అక్షౌహిణులు= ఏడు అక్షౌహిణులు; కౌరవసైన్యము= కౌరవులసేన, రూఢిన్= (రూఢిన్‌పాఠాంతరం) ప్రసిద్ధితో; ఏకాదశ+అక్షౌహిణుల్= పదకొండు అక్షౌహిణులు; ఈ, ఉభయమున్= ఈరెండుసేనలును; రోష+ఆహత+అన్యోన్యము+ఐ= కోపంచేత కొట్టబడిన (చంపబడిన) ఒండొరులను కలిగినవై; ఈడన్+పోవక= వెనుదీయక; వీఁకమైన్= ఉత్సాహంతో; పొడువఁగాన్= పోరాడగా; ఏపు+ఆరు= అతిశయించు, విజృంభించు, ఘోర+ఆజిన్= భయంకర మైన యుద్ధంలో; శమంత, పంచకమునందున్= శమంతపంచక మనేప్రదేశంలో; అష్టాదశ, అహంబులున్= పదునెనిమిది రోజులును; ధాత్రి= భూమి; అల్లాడెన్= చలించింది.

తాత్పర్యం: పాండవసేనసంఖ్య ఏడక్షౌహిణులు, కౌరవసేనసంఖ్య పదకొండక్షౌహిణులు. ఈరెండుసేనలున్నూ తీవ్రకోపంతో ఇరువైపుల నున్న రథగజాదులను, వీరులను చంపుకొంటూ వెనుదీయక పరాక్రమంతో పోరాడగా, అతిశయించిన భయంకరయుద్ధంచేత పదునెనిమిది రోజులు శమంతపంచక మనేప్రదేశంలో భూమి కంపించిపోయింది.

విశేషం: శమంతపంచకానికి ఆ పేరు ఎట్లు వచ్చిందో డెబ్బైతొమ్మిదవ వచనంలో చెప్పబడింది. కొన్ని వ్రాతప్రతులలో 'అక్షోహిణి' అనేరూపం ఉన్నది.

వ. ఇట్టి మహాభారతంబు కృష్ణద్వైపాయనమహాముని విరచితం బై ప్రవర్తిల్లుచుండు. 70

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= ఇటువంటి; మహత్+భారతంబు= మహాభారతగ్రంథం; కృష్ణద్వైపాయన, మహత్, ముని, విరచితంబు+ఐ= వ్యాసమహామునిచేత రచింపబడిన దై; ప్రవర్తిల్లుచున్+ఉండున్= ఒప్పుతూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఇటువంటి మహాభారత మనే గ్రంథం వ్యాసమహామునిచేత రచింపబడి ఒప్పారుతూ ఉన్నది.

సీ. ఇమ్మహాభారతం బిమ్ములఁ బాయక । విహితావధాను లై వినుచునుండు
వారికి విపుల ధర్మారంభసంసిద్ధి । యగుఁ బరమార్థంబ యశ్రమమున
వేదముల్ నాలుగు నాదిపురాణముల్ । పదునెనిమిదియుఁ దత్ప్రమితధర్మ
శాస్త్రంబులును మోక్షశాస్త్రతత్త్వంబులు । నెఱిఁగిన ఫల మగు, నెల్లప్రొద్దు

ఆ. దానములను బహువిధక్రతుహుతజప । బ్రహ్మచర్యములను బడయఁబడిన
పుణ్యఫలముఁ బడయఁబోలు, నశేషపా । పక్షయంబు నగు, శుభంబుఁ బెరుఁగు. 71

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మహత్, భారతంబు= ఈమహాభారతాన్ని, ఇమ్ములన్= సుఖంగా, ఆమూలంగా; పాయక= విడువక, విహిత+అవధానులు+ఐ= విధింపబడిన ఏకాగ్రత కలవా రై, వినుచుండువారికిన్= వింటూ ఉండే జనులకు; విపుల, ధర్మ+ఆరంభ, సంసిద్ధి= విస్తార మైన ధర్మంతో కూడిన ప్రయత్నాలలాభం; అగున్= కలుగుతుంది; పరమార్థంబు+అ= తథ్యంగా; అశ్రమమునన్= శ్రమలేకుండ; వేదముల్, నాలుగున్= ఋగ్యజుస్సామాథర్వవేదాలు నాలుగున్నూ; ఆది, పురాణముల్, పది+ఎనిమిదియున్= ప్రధానాలైన పదునెనిమిది పురాణాలున్నూ; తద్, ప్రమిత, ధర్మ, శాస్త్రంబులును= వాటిచే తెలిసికొనబడు ధర్మాన్ని బోధించే శాస్త్రాలను; మోక్ష, శాస్త్రతత్త్వంబులు= మోక్షమార్గాన్ని సూచించే శాస్త్రాల యథార్థస్వరూపాలను; ఎఱిఁగిన= తెలిసికొనిన; ఫలము= లాభం; అగున్= కలుగును; ఎల్ల, ప్రొద్దున్= సర్వకాలాలలో; దానములనున్= దానాలచేతనూ; బహు, విధ, క్రతు, హుత, జప, బ్రహ్మచర్యములను= పలువిధా లైన యజ్ఞాలలో చేయబడిన హోమాలచేతనూ, జపాలచేతనూ; బ్రహ్మచర్యవ్రతంచేతనూ, పడయన్+పడిన= పొందబడిన; పుణ్య, ఫలమున్= పుణ్యముయొక్కలాభం; పడయన్, పోలున్= పొందశక్య మౌతుంది; అశేష, పాప, క్షయంబున్= సర్వపాపాలయొక్క నాశంకూడ; అగున్= జరుగుతుంది; శుభంబున్= శుభంకూడ; పెరుఁగున్= అభివృద్ధి ఔతుంది, వర్ధిల్లుతుంది.

తాత్పర్యం: ఈ మహాభారతాన్ని సమగ్రంగా (స్పష్టంగా) విడువక ఏకాగ్రచిత్తు లై వింటూ ఉండే జనులకు అధిక మైన ధర్మకార్యాలలాభం కలుగుతుంది; తథ్యంగా శ్రమలేకుండ నాలుగువేదాలున్నూ, ప్రధాన మైన పదునెనిమిది పురాణాలున్నూ, వాటిచేత నిరూపింపబడిన ధర్మాన్ని బోధించే శాస్త్రాలున్నూ, మోక్షమార్గాన్ని తెలిపే శాస్త్రాల యథార్థ స్వరూపాన్నీ తెలిసికొన్న ఫలం కలుగుతుంది; ఎల్లకాలాలలో చేయబడిన దానాలచేతను, వివిధ యజ్ఞాలలో చేయబడిన హోమాలచేతను, జపాలచేతను, బ్రహ్మచర్య వ్రతంచేతను పొందబడిన పుణ్యం యొక్క లాభం పొందశక్యమౌతుంది. సకల పాపాల నాశనం జరుగుతుంది; శుభం వర్ధిల్లుతుంది.

విశేషం: ఈ పద్యంలో మహాభారతాన్ని శ్రద్ధతో వినేవారికి కలిగే లాభాలన్నీ చెప్పబడినవి. దీనివలన దాని మహత్త్వం వ్యక్తమౌతుంది. బ్రహ్మ, పద్మ, విష్ణు, శివ, భాగవత, నారద, మార్కండేయ, అగ్ని, భవిష్యత్, బ్రహ్మ వైవర్త, లింగ, వరాహ, స్కంద, వామన, కూర్మ, మత్స్య, గరుడ, బ్రహ్మాండ పురాణా లనే మహాపురాణాలు పదునెనిమిది. సర్గము, ప్రతిసర్గము, వంశము, మన్వంతరము, వంశాను చరితము అనేవి పురాణంలో ఉండే పంచలక్షణాలు.

ఉ. సాత్యవతేయ విష్ణుపద సంభవ మై, విబుధేశ్వరాబ్ధి సం
గత్యుపశోభితం బయి, జగద్విదితం బగు భారతీయ భా
రత్యమరాపగౌఘము నిరంతర సంతత పుణ్యసంపదు
న్నత్యభివృద్ధి సేయు వినినం గొనియాడిన నెల్లవారికిన్. 72

ప్రతిపదార్థం: ఈ పద్యంలో నన్నయ మహాభారతాన్ని ఆకాశగంగగా వర్ణిస్తూ శ్లిష్టరూపకం చేశాడు. కాబట్టి విశేషణాలను భారతపరంగానూ, గంగాపరంగానూ అన్వయించుకోవాలి. సాత్యవతేయ, విష్ణు, పద, సంభవము+ఐ= సత్యవతీపుత్రుడైన వ్యాసుడనే నారాయణుడియొక్కవాక్కు(పదాల)నుండి(భారతార్థం), పాదంనుండి(గంగార్థం)పుట్టినదై; లేదా వ్యాసుడనే ఆకాశం(విష్ణుపదం)నుంచి పుట్టినదై; విబుధ+ఈశ్వర+అబ్ధి, సంగతి+ఉపశోభితంబు+అయి= (భారతపరంగా) పండితశ్రేష్ఠులనే సాగరముయొక్క స్నేహ మనే సంగమంచేత ప్రకాశించినట్టిదై; లేదా పండితరాజులనే దేవేంద్రులు అనే సాగరంయొక్క స్నేహసంగమంచేత ప్రకాశించినట్టిదై; లేదా (గంగపరంగా) దేవతలరాజైన ఇంద్రుడికి సంబంధించిన(తూర్పు) సముద్రంయొక్క సంగమంచేత ప్రకాశించినట్టిదై; జగత్+విదితంబు+అగు= విశ్వానికంతటికి తెలియబడినట్టిదగుతున్న; భారతీయ, భారతీ+అమర+ఆపగా+ఓఘము= మహాభారతముయొక్క వాక్స్వరూపం(సరస్వతి) అనే దేవనదీ(గంగా)ప్రవాహాన్ని; వినినన్, కొనియాడినన్= చెప్పగా విననప్పటికినీ, స్వయంగా ప్రశంసచేసినప్పటికినీ; ఎల్లవారికిన్= సర్వప్రజలకును; నిర్+అంతర, సంతత, పుణ్య, సంపద్+ఉన్నతి+అభివృద్ధి, చేయున్= ఎల్లప్పుడును విస్తారమైన సుకృతరూపమైన వైభవాతిశయముయొక్క సమృద్ధిని కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: సత్యవతీ(యోజనగంధి)పుత్రుడైన వ్యాసుడనే నారాయణుడియొక్క వాక్కునుండి, పాదంనుంచి పుట్టినదై; లేదా వ్యాసుడనే ఆకాశంనుండి పుట్టినదై; పండితశ్రేష్ఠ(రాజు)లనే సాగరముయొక్క స్నేహమనే సంగమం(కలయిక)చే శోభింపబడినట్టిదై; లేదా, పండితరాజులనే దేవేంద్రులు అనే సముద్రంయొక్క స్నేహసంగమంచేత శోభింపబడినట్టిదై; లేదా, దేవతలరాజైన ఇంద్రుడికి సంబంధించిన(తూర్పుదిక్కునందలి) సముద్రముయొక్క స్నేహసంగమంచేత శోభింపబడినట్టిదై; విశ్వానికంతటికిని తెలియబడిన దయిన మహాభారతముయొక్క వాక్స్వరూపం(సరస్వతి)అనే దేవనది(ఆకాశగంగ)యొక్క ప్రవాహాన్ని(పౌరాణికులుచెప్పగా)విననప్పటికిన్నీ, (స్వయంగా ఇతరులతో) ప్రశంసచేసినప్పటికిన్నీ, సర్వప్రజలకు ఎల్లప్పుడును, విస్తారమైన పుణ్యసంపదయొక్క అతిశయమైన అభివృద్ధిని (భారతవాక్కు అనే గంగ) కలిగిస్తుంది.

విశేషం: అలం: శ్లిష్టరూపకం. ఇటువంటి అలంకారసంకరప్రయోగాన్ని ప్రబంధకవులు విరివిగా చేశారు. 'నానారుచిరార్థసూక్తినిధిత్వానికి' ఈపద్యాన్ని ఉదాహరణగా చూపవచ్చును. సూక్తులు అంటే కేవలం నీతులు సుభాషితాలు అనిమాత్రమే అర్థం కాదు, అనేకవిధాలుగా రుచిరాలైన అర్థాలను ఇచ్చే మంచిమాటల, అలంకృతవాక్కులకూర్పు అనికూడ అర్థంచేసికొనాలి. విబుధేశ్వరాబ్ధి(తూర్పుసముద్రముయొక్క)సంగతిని భారతమనే గంగకు ముడిపెట్టటంలో ఔచిత్యం ఉన్నది. రాజరాజనరేంద్రుడిరాజ్యం తూర్పుసముద్రంచేత చుట్టబడినట్టిది కావున 'భారత' గంగావ్యాప్తిని(నన్నయరాజరాజుల) వేంగీదేశంవరకూ సూచించటం సమంజసంగా ఉన్నది. అదీకాక గంగానది(లేదా దక్షిణగంగ అయిన గోదావరి) తూర్పుసముద్రంలోనేకదా కలిసేది. రాజరాజనరేంద్రుడే భారతాన్ని ప్రస్తావించి దానిరచనకు నన్నయను పురికొల్పటం, భారతవంశీయులు, తనవంశీయులని చెప్పుకోవటం-ఇవన్నీ తూర్పుసముద్రంతోడి 'భారతగంగాసంగతి'కి విషయాలే. 'సాత్యవతేయ విష్ణుపదసంభవమై' అనేమాటలో సత్యవంతమైన, సర్వవ్యాపకమైన(విష్ణు) వాక్స్వరూపంనుండి పుట్టిందనే అర్థాన్నికూడ సంభావించవచ్చును. అట్లే 'భారతీయభారతి' అనేచోట 'భారతదేశవాఙ్మయస్వరూపం' అనే అర్థాన్నికూడ భావించవచ్చును. భారతీయభారతిని గంగాప్రవాహంతో రూపకంచేయటంవలన భారతసాహిత్య పావిత్ర్యం, మహిమ ప్రకటితా లౌతున్నాయి. ఇటువంటి నానార్థాలుకల పద్యాలను నన్నయ చాలాఅరుదుగా మాత్రమే రచించాడు. శబ్దంయొక్కశక్తి ఇట్లా ఉంటుందని చూపటానికే నన్నయ అక్కడక్కడా ఇట్లాంటి రచనను చేశాడని గ్రహించాలి.

వ. అనిన విని శౌనకాది మహామునులుశ్రీమహాభారత కథా శ్రవణ కుతూహల పరు లయి యక్కథకున కిట్లనిరి. 73

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= సౌతి అట్లా చెప్పగా; విని; శౌనక+ఆది, మహత్, మునులు= శౌనకుడు మొదలైన గొప్పమునులు; శ్రీ, మహత్, భారత, కథా, శ్రవణ, కుతూహల పరులు+అయి= శోభాయుక్త మైన మహాభారతంలోని కథ యొక్క వినటంలోని ఉత్సాహంలో ఆసక్తు లై; ఆ+కథకునకున్= కథ చెప్పే ఆ సౌతికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనిరి= అన్నారు.

తాత్పర్యం: అని సౌతి చెప్పగా విని శౌనకుడు మొదలైన గొప్పమునులు మహాభారతంలోని కథను వినటంలో ఉత్సాహం కలవా రై కథకు డైన ఆ సౌతితో ఇట్లా అన్నారు.

శమంతపంచ కాక్షౌహిణీ సంఖ్యా కథనము (సం.1-2-1)

మ. అనఘా! మున్ను శమంతపంచకము నయ్యక్షౌహిణీ సంఖ్యయున్
వినఁగా మా కెఱిఁగించి భారత కథావిర్భూతికిం గారణం
బును దద్భారత విస్తరోక్తి విభవంబుం బాండవాడంబరం
బును భీష్మాదికురు ప్రవీర చరితంబుం జెప్పు ముద్యన్మతిన్. 74

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా! సౌతీ!; మున్ను= ముందు, శమంత, పంచకమున్= శమంతపంచక మనే ప్రదేశాన్ని గూర్చియున్నూ; ఆ+అక్షౌహిణీ, సంఖ్యయున్= ప్రసిద్ధమైన అక్షౌహిణిలో ఎన్నెన్ని రథగజాదు లుంటాయో ఆ లెక్కయున్నూ; వినఁగాన్= వినేటట్లుగా; మాకున్; ఎఱిఁగించి= తెలిపి; భారత, కథా+ఆవిర్భూతికిన్= భారతంలోని కథ పుట్టటానికి; కారణంబును= హేతువును; తద్, భారత, విస్తర+ఉక్తి, విభవంబున్= ఆ భారతంలోని విరివితో కూడిన పల్కుల వైభవమున్నూ, పాండవ+ఆడంబరంబును= పాండు కుమారుల విజృంభణమున్నూ, కోపమును; భీష్మ+ఆది, కురు, ప్రవీర= భీష్ముడు మొదలైన కురువంశంలోని గొప్పవీరుల చరిత్ర (కథ) యున్నూ; ఉద్యత్+మతిన్= (ఉదయిస్తున్న) ప్రకాశిస్తున్న బుద్ధితో; చెప్పుము.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడ వైన ఓ రౌమహర్షణీ! ముందుగా మాకు శమంతక పంచక మంటే ఏమిటో, అక్షౌహిణి అనే సేనావిభాగంలో రథగజాదులు ఎన్నెన్ని ఉంటాయో (ఏయే పక్షాన ఎన్నెన్ని అక్షౌహిణులు పోరాడెనో) ఆ సంఖ్యయున్నూ స్పష్టంగా తెలిపి, మహాభారతంలోని కథయొక్క పుట్టుకకు కారణమున్నూ, ఆ భారతంలోని విస్తృతితో కూడిన పల్కుల వైభవమున్నూ, పాండవుల విజృంభణాన్నీ, భీష్ముడు మొద లైన కురువంశంలోని గొప్పవీరుల ఉదంతాన్ని ప్రకాశించే బుద్ధితో చెప్పుము.

క. అనిన విని రోమహర్షణ । తనయుం డమ్మునుల కతిముదంబున వినయా
వనతుఁ డయి గురులఁ దనహృ । ద్వనజంబున నిలిపి కొలిచి వాగ్గణపతులన్. 75

ప్రతిపదార్థం: అనినన్=శౌనకాదిమునులు అట్లా అడుగగా; విని రోమహర్షణ, తనయుండు= రోమహర్షణు డనే సూతుడి కుమారుడు, ఉగ్రశ్రవుడు; ఆ+మునులకున్= ఆ శౌనకాది మునులకు; అతి, ముదంబునన్= అధికమైన సంతోషంతో; వినయ+అవనతుఁడు+అయి= వినయంతో వంగి నమస్కరించినవా డై; గురులన్= తండ్రి, వ్యాసుడు మొదలైన గురువులను; తన, హృద్, వనజంబునన్= పద్మం వంటి చిత్తంలో; నిలిపి= ఉంచి (స్మరించి); వాక్, గణపతులన్= సరస్వతిని, వినాయకుడిని; కొలిచి= సేవించి.

తాత్పర్యం: శౌనకాదిమునులు అట్లా అడుగగా విని రోమహర్షణుడికుమారు డైన సౌతి ఆమునులకు మిక్కిలి సంతోషంతో వినయంగా మ్రొక్కి, వ్యాసాదిగురువులను (పెద్దలను) తనచిత్తపద్మంలో (మనస్సులో) స్మరించి, వాగ్దేవి యైన సరస్వతిని, విఘ్నవినాశకు డైన వినాయకుడిని భజించినాడు.

విశేషం: సౌతి భారతేతిహాసాన్ని చెప్పబోతున్నాడు కాబట్టి గురువులను స్మరించి, సరస్వతిని, వినాయకుడిని భజించాడు. మునులకు మ్రొక్కటం ఆతడి వినయాన్ని సూచిస్తుంది.

ఉ. ఇంబుగ సర్వలోకజను లెవ్వనియేని ముఖ్యామృతాంశుబిం
బంబున నుద్భవం బయిన భారతవాగమృతంబు కర్ణరం
ధ్రం బను నంజలిం దవిలి త్రావుదు రట్టి మునీంద్రలోకవం
ద్యుం బరముం బరాశరసుతుం బ్రణమిల్లి కరంబు భక్తితోన్. 76

ప్రతిపదార్థం: ఇంబుగన్= ఒప్పుగ (ఇమ్ముగ రూపాంతరం); సర్వ, లోక, జనులు= అన్ని లోకాలందలి ప్రజలును; ఎవ్వని, ఏని= ఏవ్యాసునియొక్క; ముఖ+ (అమృత+అంశు) అమృతాంశు, బింబంబునన్= ముఖ మనే (అమృతమయ కిరణాలు గల) చంద్రుని యొక్క మండలంలో; ఉద్భవంబు+అయిన= పుట్టిన; భారత, వాక్+అమృతంబు= భారతంలోని వాక్కులు అనే అమృతాన్ని; కర్ణ, రంధ్రంబు+అను= చెవిలోని బిలం (కన్నం) అనెడి; అంజలిన్= దోసిలితో; తవిలి= ఆసక్తులై; త్రావుదురు= త్రాగుదురో; అట్టి= అటువంటి; ముని+ఇంద్ర, లోక, వంద్యున్= మునీశ్వరుల సముదాయాలకు నమస్కరింప దగిన వాడిని; పరమున్= శ్రేష్ఠుని; పరాశరసుతున్= పరాశరకుమారు డైన వ్యాసుడిని; కరంబున్= మిక్కిలి; భక్తితోన్, ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి.

తాత్పర్యం: సమస్తలోకంలోని జనులును ఒప్పుగా ఏవ్యాసమునీంద్రుని ముఖ మనే చంద్రబింబంనుండి పుట్టిన భారతవాక్కు లనే అమృతాన్ని చెవులరంధ్రా లనెడి దోసిళ్ళతో ఆసక్తులై త్రాగుతారో అట్టి మునీశ్వర సముదాయాలకు నమస్కరింప దగిన వాడున్నూ శ్రేష్ఠుడున్నూ పరాశరుడి కుమారుడున్నూ అయిన వ్యాసుడికి మిక్కిలి నమస్కరించి,

విశేషం: అలం: రూపకం; ఈపద్యం యత్తదర్థకాలతో (ఎవని-అట్టి) కూడి సంస్కృత వాక్యయోజనను సూచిస్తున్నది. యదర్థకం తరువాత 'ఏని' అనేది నన్నయరచనలో కనిపిస్తుంది.

వ. అమ్మును లడిగిన కథ యథాక్రమంబున సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పందొడంగె. 77

ప్రతిపదార్థం: ఆ మునులు= ఆ శౌనకాది మునులు; అడిగిన; కథ= భారతకథను; యథా, క్రమంబునన్= క్రమాన్ని అతిక్రమించకుండ; స, విస్తరంబుగాన్= విస్తృతితో కూడ (వివరంగా); చెప్పన్, తొడంగెన్= సౌతి చెప్పటానికి ఆరంభించాడు.

తాత్పర్యం: శౌనకాదిమునులు తనను చెప్పు మని అడిగిన భారతకథను సౌతి వరుస తప్పకుండ చెప్పటానికి ఆరంభించాడు.

శా. త్రేతాద్వాపర సంధి నుద్ధత మదాంధీభూత విద్వేషిజీ
మూతోగ్రశ్వసనుండు రాముఁ డలుకన్ ముయ్యేడుమాఱుల్ రణ

ప్రీతిన్ వైరిధరాతలేశ్వరులఁ జంపెం బల్వురన్ దీర్ఘని
ర్ఘాత క్రూరకుఠారలూన నిఖిలక్షత్త్రోరుకాంతారుఁ డై. 78

ప్రతిపదార్థం: త్రేతా, ద్వాపర, సంధిన్= త్రేతా ద్వాపరయుగాల మధ్యకాలంలో; ఉద్ధత, మద+అంధీభూత, విద్వేషి, జీమూత+ఉగ్ర, శ్వసనుండు= అధిక మైన గర్వంచేత గ్రుడ్డివా రైన (మిక్కిలి మదించిన) శత్రువు లనే మేఘాలకు భయంకర మైన వాయు వగు; రాముఁడు= పరశురాముడు; అలుకన్= కోపంతో; మూఁడు, ఏడు, మాఱుల్= ఇరువది యొక్కసార్లు; రణప్రీతిన్= యుద్ధమునందలి ప్రీతితో; వైరి, ధరాతల+ఈశ్వరులన్= శత్రురాజులను; పల్వురన్= పెక్కుమందిని; దీర్ఘనిర్ఘాత, క్రూర, కుఠార, లూన, నిఖిల, క్షత్త్ర+ఉరు, కాంతారుఁడు+ఐ= పొడవైన, వజ్రంవలె కఠిన మైన గొడ్డలిచేత చంపబడిన సర్వక్షత్రియు లనే గొప్ప అడవి కలవాడై; చంపెన్= సంహరించాడు.

తాత్పర్యం: త్రేతాద్వాపరయుగాల మధ్యకాలంలో మిక్కిలి మదించిన శత్రువులనే మేఘాలకు, భయంకరవాయు వైన పరశురాముడు యుద్ధమందలి ప్రీతిచేత ఇరువది యొక్క పర్యాయాలు పొడవైన వజ్రంవలె కఠిన మైన గొడ్డలిచేత ఖండింపబడిన సర్వక్షత్త్రియవంశ మనే పెద్ద అడవి కలవా డై శత్రురాజులను పెక్కుమందిని చంపాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం. శత్రువులు మదాంధీభూతులైనందువలన వధ్యులైనారని వస్తుధ్వని.

వ. అప్పరశురాముండు నిజనిశిత కుఠారధారా విదళిత సకల క్షత్త్రరుధిరాపూర్ణంబులుగా నేను మడుంగులు గావించి తద్రుధిరజలంబులఁ బితృతర్పణంబు సేసి తత్పితృగణప్రార్థన నుపశమితక్రోధుం డయ్యెఁ; దాననచేసి తత్సమీప ప్రదేశంబు శమంత పంచకంబునాఁ బరఁగె; మఱి యక్షౌహిణీసంఖ్య వినుండు. 79

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పరశురాముండు; నిజ, నిశిత, కుఠార, ధారా, విదళిత, సకల క్షత్త్ర, రుధిర+ఆపూర్ణంబులుగాన్= తన వాడి యైన గొడ్డలి వాదరచే ఖండింపబడిన సర్వక్షత్రియుల నెత్తురుచేత పూర్తిగా నిండినవి అయ్యేటట్లుగా, ఏను=ఐదు; మడుంగులు= కొలకులు (హ్రదాలు); కావించి= చేసి; తద్, రుధిర, జలంబులన్= ఆ రక్త మనే నీళ్ళతో; పితృ, తర్పణంబు= పితృ దేవతల తృప్తి; చేసి; తద్, పితృ, గణ, ప్రార్థనన్= ఆ పితృదేవతల వేడుకోలుచేత; ఉపశమిత, క్రోధుండు= శాంతించిన కోపం కలవాడు; అయ్యెన్; దానన్+అ, చేసి= అట్లా చేయటం చేతనే; తద్, సమీప, ప్రదేశంబు= అతడు అట్లా క్షత్రియుల నెత్తురుచేత ఐదు మడుగులు కావించి దానిచే పితృతర్పణం చేసిన చోటికి చెంత నున్న స్థలం; శమంత, పంచకంబు= శమంత పంచకం; నాన్= అనగా; పరఁగెన్= ఒప్పెను; మఱి= ఇంక; అక్షౌహిణీ, సంఖ్య= అక్షౌహిణి అనే సేనాభాగంలోని రథ గజాదులలెక్క; వినుండు.

తాత్పర్యం: ఆ పరశురాముడు తనవాడి యైన గొడ్డలి వాదరచేత ఛేదింపబడిన సర్వక్షత్రియుల రక్తంచేత పూర్తిగా నిండేటట్లుగా ఐదు హ్రదాలను ఏర్పరచి, ఆ రక్త మనే నీళ్ళతో తన పితృదేవతలకు తృప్తికావించి, ఆ పితృదేవతల వేడుకోలుచేత శాంతించిన కోపం కలవా డైనాడు. ఆ కారణంచేత ఆ చోటికి చెంత నున్న స్థలం శమంత పంచకం అనే పేరుతో ఒప్పారింది. ఇంక మీ రడిగిన అక్షౌహిణి అనే సేనావిభాగంలోని రథగజాదుల లెక్క చెప్పుతాను. ఆలకించండి.

సీ. వరరథ మొక్కండు వారణ మొక్కండు । తురగముల్ మూఁడు కాల్వురును నేవు
రను సంఖ్య గల యది యగుఁ బత్తి, యది త్రిగు । ణం బైన సేనాముఖంబు, దీని

త్రిగుణంబు గుల్మంబు, దీని ముమ్మడుఁ గగు । గణము, తద్గణము త్రిగుణిత మైన
వాహిని యగు, దాని వడి మూఁట గుణియింపఁ । బృతన నాఁ బరఁగుఁ, దత్పృతన మూఁట

ఆ. గుణిత మైనఁ జము వగున్, మఱి దాని ము । మ్మడుఁ గనీకినీ సమాఖ్య నొనరు,
నదియుఁ బదిమడుంగు లైన నక్షౌహిణి । యౌ నిరంతర ప్రమాను సంఖ్య. 80

ప్రతిపదార్థం: వర, రథము= శ్రేష్ఠమైన రథం; ఒక్కండు= ఒకటి; వారణము= ఏనుగు; ఒక్కండు= ఒకటి; తురగముల్= గుర్రాలు; మూఁడు; కాల్వురునున్= పదాతులు (కాలిబంట్లు); ఏవురు= ఐదుగురు; అను; సంఖ్య=లెక్క; కల+అది= కలది (సేనావిభాగం) పత్తి; అగున్= పత్తి అనేది ఔతుంది; అది= ఆ పత్తి; త్రిగుణంబు+ఐనన్= మూడు రెట్లైన (మూడు రథాలు, మూడు ఏనుగులు, తొమ్మిది గుర్రాలు, 15 మంది కాలిబంట్లు అయితే); సేనాముఖంబు= సేనాముఖ మనబడుతుంది; దీని= సేనాముఖం యొక్క; త్రిగుణంబు= మూడురెట్లు; (9 రథాలు, 9 ఏనుగులు, 27 గుర్రాలు, 45 మంది కాల్వురు కలది); గుల్మంబు= గుల్మ మనే సేనావిభాగం; దీని= గుల్మం యొక్క; మూఁడు+మడుఁగు= మూడురెట్లు; (27 రథాలు, 27ఏనుగులు, 81 గుర్రాలు, 135 మంది కాల్వురు)గణము= గణ మనే సేనావిభాగం; అగు; తద్, గణము= ఆ గణం; త్రి, గుణితము= మూడుచే గుణింపబడింది (81 రథాలు, 81 ఏనుగులు, 243 గుర్రాలు, 405 మంది కాల్వురు); ఐన: వాహిని= వాహిని అనే సేనావిభాగం: అగున్; దాని= వాహినిని; వడిన్= వేగంతో; (లేక బలంతో); మూఁటన్= మూడుతో; గుణియింపన్= గుణింపగా (243 రథాలు, 243 ఏనుగులు, 729 గుర్రాలు, 1215 మంది కాల్వురు); పృతన, నాన్= పృతన అనే సేనావిభాగ మనగా; పరఁగున్= ఒప్పును; తద్, పృతన= ఆ పృతన; మూఁటన్= మూడుతో; గుణితము+ఐనన్= గుణింపబడితే (729 రథాలు, 729 ఏనుగులు, 2187 గుర్రాలు, 3645 మంది కాల్వురు); చమువు= చమువు అనే సేనావిభాగం; అగున్; మఱి= ఇంక; దాని=ఆచమువు యొక్క; మూఁడు+మడుఁగు= మూడురెట్లు; అనీకినీ, సమాఖ్యన్= అనీకిని అనే పేరుతో; ఒనరున్= ఒప్పుతుంది (2187 రథాలు, 2187 ఏనుగులు, 6561 గుర్రాలు, 10935 కాల్వురు); అదియున్= ఆ అనీకిని కూడ; పది, మడుంగులు, ఐనన్= పదిరెట్లు అయితే (21870 రథాలు, 21870 ఏనుగులు, 65610 గుర్రాలు, 109350 కాల్వురు); నిరంతర, ప్రమా, అను, సంఖ్య=దట్ట మైన లెక్కను (యథార్థజ్ఞానాన్ని) అనుసరించిన సంఖ్యతో; అక్షౌహిణి= అక్షౌహిణి అనే సేనా విభాగం; ఔన్= ఔతుంది.

తాత్పర్యం: శ్రేష్ఠ మైన రథం ఒక్కటి. ఏనుగు ఒక్కటి, గుర్రాలు మూడు, కాలిబంట్లు ఐదుగురు - అనే సంఖ్య గల సేనా విభాగం 'పత్తి' ఔతుంది. ఆ పత్తి మూడింటితో గుణింపబడితే 'సేనా ముఖం' అనే సేనావిభాగం ఔతుంది; దీని మూడు రెట్లు 'గుల్మం'; గుల్మం యొక్క మూడురెట్లు 'గణం ఔతుంది; ఆ గణం మూడుచేత గుణింపబడితే 'వాహిని' ఔతుంది; దాని బలాన్ని మూడు చేత గుణిస్తే 'పృతన' అని ఒప్పారుతుంది; ఆ పృతన మూడుతో గుణింపబడితే 'చమువు' ఔతుంది. ఇంక దాని మూడు రెట్లు 'అనీకిని' అనే పేరుతో ఒప్పుతుంది; ఆ అనీకినికి పదిరెట్లైన దట్టమైన లెక్క ననుసరించిన సంఖ్యతో 'అక్షౌహిణి' ఔతుంది.

విశేషం: నిరంతర మంటే ఎడతెగని అనికాని దట్ట మైన అనికాని అర్థం. ఇక్కడ తప్పులేని - లేదా - భేదం లేని అని చెప్పవచ్చును.

వ. ఇరువది యొక్కవేయు నెనమన్నూట డెబ్బది రథంబులు, నన్ని యేనుంగులు, నఱువదేనువేలు నాఱునూటపది గుఱ్ఱంబులు, లక్షయుం దొమ్మిదివేలున్ మున్నూట యేఁబండ్రు వీరభటులును గలయది యొక్క యక్షౌహిణి యయ్యెఁ; నట్టి యక్షౌహిణులు పదునెనిమిదింట సన్నద్ధులై కురుపాండవులు యుద్ధంబు సేయుటం జేసి యా శమంతపంచకంబు కురుక్షేత్రంబు నాఁబరఁగె; నట్టి కురుక్షేత్రంబునందు. 81

ప్రతిపదార్థం: ఇరువది, ఒక్క, వేయున్, ఎనమన్నూట, డెబ్బది, రథంబులున్= 21,870 రథాలున్నూ; అన్ని= 21,870, రథాలతో సమానసంఖ్య కల; ఏనుంగులున్= ఏనుగులున్నూ; అఱువది+ఏను, వేలున్, ఆఱు, నూట, పది= 65.610; గుఱ్ఱంబులున్= గుఱ్ఱాలున్నూ, లక్షయున్, తొమ్మిదివేలున్, మూడునూట, ఏఁబండ్రు, వీర, భటులును= 1,09,350 మంది వీరు లైన యోధులును (కాల్బలంవారును); కల+అది= కలసేనావిభాగం; ఒక్క, అక్షౌహిణి; అయ్యెన్; అట్టి= పైని పేర్కొన్న రథ గజ తురగ పదాతులతో యుద్ధానికి సంసిద్ధులై; కురు, పాండవులు= కౌరవులున్నూ, పాండవులున్నూ; యుద్ధంబు; చేయుటన్+చేసి= చేయటం చేత; ఆ, శమంతక పంచకంబు= శమంతక పంచక మనే ఆ ప్రదేశం; కురు, క్షేత్రంబు, నాన్= కురుక్షేత్ర మనగా; పరఁగెన్= ఒప్పారింది; అట్టి= అటువంటి, కురుక్షేత్రంబునందున్= కురుక్షేత్ర మనే ఆ ప్రదేశంలో.

తాత్పర్యం: శమంతకపంచక మని పిలువబడే ఆ ప్రాంతానికి - కురుపాండవులయుద్ధం అక్కడ జరగటంచేత కురుక్షేత్రం అనే పేరు వచ్చింది.

చ. **ప్రతిహతశత్రువిక్రముఁడు పాండవవంశ వివర్ధనుండు సు**
వ్రతుఁడు పరీక్షిదాత్మజుఁ డవద్యవిదూరుఁ డుదారకీర్తిని
ర్మిత వివిధాధ్వరుండు జనమేజయుఁ డన్ జనపాలుఁ డుత్తమ
స్తుతమతి దీర్ఘసత్త్ర మజితుం డొనరించె శుభాభికాంక్షి యై. **82**

ప్రతిపదార్థం: ప్రతిహత, శత్రు, విక్రముఁడు= అడ్డగింపబడిన (ఓడింపబడిన) శత్రువులయొక్క పరాక్రమం కలవాడు; పాండవ, వంశ, వివర్ధనుండు= పాండవులయొక్క వంశాన్ని మిక్కిలి వృద్ధి పొందించినవాడు; సు, వ్రతుఁడు= మంచి వ్రతం (పుణ్యకర్మలు) కలవాడు; పరీక్షిత్+ఆత్మజుఁడు= పరీక్షిత్తుయొక్క కుమారుడు; అవద్య, విదూరుఁడు= దోషాలకు (పాపాలకు) మిక్కిలి దూరంగా ఉండేవాడు; ఉదార, కీర్తి, నిర్మిత, వివిధ+అధ్వరుండు= గొప్ప కీర్తితో చేయబడిన పలువిధా లైన యజ్ఞాలు కలవాడు; ఉత్తమ, స్తుత, మతి= సజ్జనులచేత పొగడబడిన బుద్ధి కలవాడు; అజితుండు= జయింపబడనివాడు; అగు; జనమేజయుఁడు, అన్= జనమేజయుడు అనే; జన, పాలుఁడు= జనులను పాలించేవాడైన రాజు; శుభ+అభికాంక్షి+ఐ= శుభాన్ని (మంగళాన్ని) కోరేవాడై; దీర్ఘ, సత్త్రము= దీర్ఘకాలం సాగే యజ్ఞాన్ని; ఒనరించెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువుల పరాక్రమానికి అడ్డకట్ట వేసినవాడున్నూ, పాండవ వంశాన్ని మిక్కిలి వృద్ధి పొందించిన వాడున్నూ, మంచి పుణ్యకార్యాలలో నిష్ఠ కలవాడున్నూ, పరీక్షిత్తుకు కుమారుడున్నూ, పాపాలకు దూరుడున్నూ, కీర్తిదాయకాలైన వివిధయజ్ఞాలు చేసినవాడున్నూ, సజ్జనులచేత కీర్తింపబడిన బుద్ధికుశలత కలవాడున్నూ, ఓటమిని ఎఱుగని వాడున్నూ అగు జనమేజయు డనే రాజు తనకును ప్రజలకును దేశానికిని శుభాన్ని కోరువాడై దీర్ఘకాలం కొనసాగే యజ్ఞాన్ని చేశాడు.

విశేషం: ఇక్కడినుండి భారతకథ ఆరంభ మౌతుంది.

సరమ వృత్తాంతము - జనమేజయుని పురోహిత వరణము (సం. 1-3-1)

వ. **ఆ ప్రదేశంబునకు సరమ యను దేవశునికొడుకు సారమేయుం డను కుర్కురకుమారుండు క్రీడార్థంబు వచ్చి క్రుమ్మరుచున్న నలిగి జనమేజయు తమ్ములు శ్రుతసేనుండును భీమసేనుండును నుగ్రసేనుండును ననువారలా సారమేయు నడిచిన, నది యఱచుచుం బఱతెంచి తన తల్లికిం జెప్పిన, నా సరమయు నతికోపాన్విత యై జనమేజయునొద్దకు వచ్చి యి ట్లనియె.** **83**

ప్రతిపదార్థం: ఆ, ప్రదేశంబునకున్= జనమేజయుడు యజ్ఞం చేసే ఆ స్థలానికి; సరమ, అను= సరమ అనే పేరు గల; దేవశుని కొడుకు= దేవతల ఆడుకుక్క కొడుకు; సారమేయుండు, అను= సారమేయుడు అనే పేరు కల (సరమయొక్క కుమారుడు సారమేయుడు); కుర్కుర కుమారుండు= బాలశునకము, కుక్కపిల్ల; క్రీడా+అర్థంబు= ఆట నిమిత్తం; వచ్చి; క్రుమ్మరుచున్+ఉన్నన్= తిరుగుతూ ఉండగా; అలిగి= కోపించి; జనమేజయు తమ్ములు, శ్రుతసేనుండును, భీమసేనుండునున్, ఉగ్రసేనుండునున్, అనువారలు= శ్రుతసేనుడు, భీమసేనుడు, ఉగ్రసేనుడు అనే పేరు గలవారలు; ఆ సారమేయున్= సరమకుమారు డైన ఆ కుక్కను; అడిచినన్= కొట్టగా; అది= ఆ కుక్క; అఱచుచున్= ఏడుస్తూ; పఱతెంచి= వచ్చి; తన తల్లికిన్= తన తల్లియైన సరమకు; చెప్పినన్= తెల్పగా; ఆ, సరమయున్= తల్లిఐన ఆసరమకూడ; అతికోప+అన్విత+ఐ= మిక్కిలి కోపంతో కూడినదై; జనమేజయు+ఒద్దకున్= జనమేజయుడి చెంతకు; వచ్చి; ఇట్లు= ఈవిధంగా, అనియెన్= పలికింది.

తాత్పర్యం: జనమేజయుడు యజ్ఞం చేసే ఆ ప్రదేశానికి సరమ అనే పేరుకల దేవతలకుక్కకొడు కైన సారమేయు డనే పేరు గల కుక్కపిల్ల ఆటనిమిత్తం వచ్చి తిరుగుతుండగా కోపించి శ్రుతసేనుడు, భీమసేనుడు, ఉగ్రసేనుడు అనే పేర్లు కల జనమేజయుడి తమ్ముళ్ళు దానిని కొట్టగా, అది ఏడుస్తూ వచ్చి తన తల్లియైన సరమకు తెల్పింది. ఆ సరమ కూడ మిక్కిలికోపంతో కూడినదై జనమేజయుడి చెంతకు వచ్చి ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: జనమేజయుడితమ్ముడు సారమేయుడిని కొట్టడానికి యజ్ఞం చేసే చోటికి కుక్క రాకూడదు అనే భావమే కారణమై ఉంటుంది.

క. **క్షితినాథ! కడు నకరుణా। న్వితు లై నీతమ్ము లతివివేకవిదూరుల్**
మతిఁ దలఁపక నా పుత్త్రకు। నతిబాలకు ననపరాధు నడిచిరి పెలుచన్. **84**

ప్రతిపదార్థం: క్షితినాథ= భూమికి పతి వైన ఓ జనమేజయా!; అతి, వివేక, విదూరుల్= మిక్కిలి జ్ఞానహీను లైన; నీతమ్ములు= శ్రుతసేనాదులు; కడున్= మిక్కిలి; అ కరుణా+అన్వితులు+ఐ= నిర్దయతో కూడిన వారై (దయలేని వారై); మతిన్= మనస్సులో (గౌరవాన్ని); తలఁపక= ఆలోచింపక; అతిబాలకున్= మిక్కిలి చిన్నవాడిని; అనపరాధున్= నేరం లేనివాడిని; నా, పుత్త్రకున్= నా కుమారుడిని; పెలుచన్= కోపంతో; అడిచిరి= కొట్టారు.

తాత్పర్యం: ఓరాజా! మిక్కిలి జ్ఞానహీను లైన నీ తమ్ములు ఏమియు దయలేనివారై చిన్నవా డని కూడా మనస్సులో ఆలోచించక మిక్కిలి చిన్నవాడున్నూ, ఎట్టి నేరం చేయనివాడున్నూ అయిన నా కుమారుడిని కోపంతో కొట్టారు.

విశేషం: సరమ అభిప్రాయాన్ని అనుసరించి దేవశునికొడు కగుటచేత సారమేయుడు యజ్ఞం చేసేచోటికి పోయినను నేరం కాకపోవచ్చును. అదిగాక, ఆ కుక్క అక్కడ తిరుగుతున్నదే కాని మరే తప్పు చేసియుండలేదు.

క. **తగు నిది తగ దని యెదలో। వగవక, సాధులకుఁ బేదవారల కెగ్గుల్**
మొగిఁ జేయు దుర్వినీతుల। కగు ననిమిత్తాగమంబు లయిన భయంబుల్. **85**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఇట్లా చేయటం (ఈపని); తగును= యుక్త మౌతుంది; తగదు= యుక్తం కాదు; అని; ఎదలోన్= మనస్సులో, వగవక= తలపక; పేదవారలకున్= అశక్తులైనవారికి, బీదవారికి; సాధులకున్= సజ్జనులకు (మంచివారికి); ఎగ్గుల్= కీళ్ళు; మొగిన్= పూనికతో; చేయు= చేయునట్టి; దుర్వినీతులకున్= నీతి హీనులకు; అనిమిత్త+ఆగమంబులు+అయిన= కారణం లేకుండానే రాక గల (కారణం లేకుండానే కలిగే); భయంబుల్; అగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: ఈపని యుక్తమైనది, యుక్తమైనది కాదు అని మనస్సులో ఆలోచించకుండానే బీదవారికీ, అశక్తులైనవారికీ, మంచివారికీ అపకారాలు కావాలని చేసే నీతిరహితులకు కారణం లేకుండానే ఆపదలు వస్తూ ఉంటాయి.

విశేషం: నన్నయ రుచిరార్థసూక్తినిధిత్వానికి ఇది ఒక ఉదాహరణం.ఈ సూక్తి ధార్తరాష్ట్రుల దుర్వృత్తాన్నీ, వారిదుర్గతినీ ధ్వనింపచేస్తున్నది.

ఒక ప్రతిలో ఈపద్య మిట్లున్నది -

> **"తగు నిది తగదిది యని యెడ । వగవక సాధులకుఁ బెద్దవారికి నెగ్గుల్**
> **మొగిఁజేయు దుర్వినీతుల । బగి నుండఁగ వచ్చు ఘోరపాపభయంబుల్."**

'అనిమిత్తంబులైన కష్టచయంబుల్' అనికొన్నిప్రతులలో పాఠాంతరం కనబడుతున్నది.

వ. అని సరమ యదృశ్యయైన, నతి విస్మితుండై జనమేజయుండు కొన్ని దినంబులకు దీర్ఘసత్త్రంబు సమాప్తంబుసేసి హస్తిపురంబునకుం జని, యందు సుఖం బుండి, యొక్కనాఁడు దేవశునీవచన ప్రతీకారార్థంబు శాంతిక పౌష్టిక క్రియలు నిర్వర్తింప ననురూపపురోహితు నన్వేషించుచు ననేక మునిగణాశ్రమంబులకుం జని యొక్కమునిపల్లెం గని, యందు శ్రుతశ్రవసుం డను మహామునిం గని నమస్కరించి యి ట్లనియె. 86

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లాపలికి; సరమ= దేవశుని; అదృశ్య+ఐనన్= కంటికి కనబడకుండా తిరోహిత కాగా; అతి, విస్మితుండు+ఐ= మిక్కిలి ఆశ్చర్యపడిన వాడై; జనమేజయుండు; కొన్ని దినంబులకున్= కొన్ని రోజులకు; దీర్ఘసత్త్రంబు= తాను చేస్తున్న దీర్ఘకాలం కొనసాగే యజ్ఞాన్ని; సమాప్తంబు+చేసి= ముగించి (పూర్తి చేసి); హస్తిపురంబునకున్= రాజధాని యైన హస్తినాపురానికి; చని= వెళ్ళి; అందున్= ఆపురంలో, సుఖంబు+ఉండి= సుఖంతో ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒక్కరోజున; దేవశునీ, వచన, ప్రతీకార+అర్థంబు= దేవతల కుక్క యైన సరమ పలికిన 'భయం కలుగుతుంది' అనే పలుకులకు మారుచేత (ప్రతిక్రియ) చేయటంకొరకు; శాంతిక, పౌష్టిక, క్రియలు= ఆపదలకు ఉపశాంతి కల్గించేవియున్నూ, శ్రేయస్సును వృద్ధిపొందించేవియున్నూ, అయిన కర్మలు; నిర్వర్తింపన్= చేయటానికి; అనురూప, పురోహితున్= తగిన పురోహితుడిని; (పురోహితు డంటే ముందు మేలు కలిగించే కుటుంబానికి కావలసిన కర్మకలాపాల నన్నింటిని చేయించేవాడు); అన్వేషించుచున్= వెదకుతూ; అనేక, ముని, గణ+ఆశ్రమంబులకున్= పెక్కుమునుల సముదాయాల యొక్క ఆశ్రమాలకు; చని= వెళ్ళి; ఒక్క; మునిపల్లెన్= మునులు నివసించే పల్లెను; కని= చూచి; అందున్= ఆ మునిపల్లెలో; శ్రుతశ్రవసుండు+అను= శ్రుతశ్రవసుడు అనే పేరు కల; మహా+మునిన్; కని= చూచి; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికెను.

తాత్పర్యం: అని పలికి దేవశుని యైన సరమ కనబడకుండ పోగా మిక్కిలి ఆశ్చర్యపడి, జనమేజయుడు కొన్ని రోజులకు దీర్ఘ మైన ఆయాగాన్ని పూర్తిచేసి హస్తినాపురానికి వెళ్ళి, అక్కడ సుఖంగా ఉండి, ఒకరోజున 'ఆపదలు కలుగుతాయి' అని చెప్పిన సరమపలుకులకు ప్రతిక్రియ చేసేనిమిత్తం శాంతిని శ్రేయస్సును కలిగించే కర్మలు చేయటానికి తగిన పురోహితుడిని వెదకుతూ మునులు నివసించే అనేక ఆశ్రమాలకు వెళ్ళి, ఒక మునిపల్లెను చూచి, దానిలో శ్రుతశ్రవసు డనే ఒకగొప్పమునిని చూచి మ్రొక్కి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: సుఖము+ఉండి= ఇక్కడ ప్రథమావిభక్తి తృతీయార్థంలో వాడబడింది. ఆపదలను తొలగించి శ్రేయం చేకూర్చే కర్మకలాపాలను శాంతిక, పౌష్టిక క్రియలు అంటారు.

క. కరుణించి యిండు నాకుం । బురోహితుఁడు గాఁగ మీసుపుత్త్రుఁ బవిత్రుం
బరమతపోనైష్ఠికు భా । సురయమనియమాభిరాము సోమశ్రవసున్. 87

ప్రతిపదార్థం: కరుణించి= దయయుంచి; పవిత్రున్= పరిశుద్ధు డైన వాడిని; పరమ, తపః, నైష్ఠికున్= గొప్ప తపస్సు (చే)నందు నిష్ఠ కలవాడిని; భాసుర, యమ, నియమ+అభిరామున్= ప్రకాశించే ఇంద్రియ నిగ్రహంచేతను, విధి విహిత నియమాలచేతను మనోహరు డైనవాడిని; మీ, సు, పుత్త్రున్= యోగ్యు డైన మీ కుమారుడిని; సోమశ్రవసున్= సోమశ్రవసు డనే పేరు కలవాడిని; నాకున్; పురోహితుఁడు, కాఁగన్= పురోహితు డయ్యేటట్లుగా; ఇండు= ఇవ్వండి.

తాత్పర్యం: పవిత్రుడూ, గొప్ప తపస్సులో నిష్ఠ కలవాడున్నూ, ప్రకాశించే ఇంద్రియ నిగ్రహంచేత నియమాలచేత ఒప్పేవాడున్నూ, సోమశ్రవసుడు అనే పేరు కలవాడున్నూ అయిన యోగ్యు డైన మీకుమారుడిని దయయుంచి నాకు పురోహితుడిగా సమర్పించండి.

విశేషం: యోగాంగాలు ఎనిమిది. వాటిలో మొదటి రెండు - యమము, నియమము అనేవి.

వ. అని యడిగి వాని యనుమతంబున సోమశ్రవసుం దనకుం బురోహితుం గావించుకొని వాని నభీష్ట సత్కారంబుల సంతుష్టునిం జేసి తదుపదేశంబున. 88

ప్రతిపదార్థం: అని=మీకుమారుడిని నాకు పురోహితుడిగా ఇమ్మని; అడిగి; వాని, అనుమతంబునన్= శ్రుతశ్రవసుని అంగీకారంతో; సోమశ్రవసున్= అతని కుమారు డైన సోమశ్రవసుడిని; తనకున్; పురోహితున్; కావించుకొని= అయ్యేటట్లు చేసికొని; వానిన్= ఆ సోమశ్రవసుడిని; అభీష్ట, సత్కారంబులన్= అతనికి ఇష్టము లైన సన్మానాలచేత; సంతుష్టునిన్= సంతోషించిన వాడినిగా; చేసి; తద్+ఉపదేశంబునన్= అతనియొక్క హితవచనంచేత

తాత్పర్యం: 'మీ కుమారుడిని నాకు పురోహితుడిగా ఇ' మ్మని జనమేజయుడు శ్రుతశ్రవుడిని అడిగి అతడి అంగీకారంతో సోమశ్రవసుడిని తనకు పురోహితుడిగా చేసికొని ప్రియములైన సన్మానాలచేత అతడిని సంతోషపెట్టి అతని హితవచనంచేత.

ఉ. ఆయతకీర్తితో వివిధయాగములన్ సుర ధారుణీసురా
మ్నాయము నాహితాహుతి సమంచితదక్షిణ లిచ్చి తన్పుచుం
జేయుచునుండె రాజ్యము విశిష్ట జనస్తుత వర్ధమాన ల
క్ష్మీయుతుఁ డుత్తముండు జనమేజయుఁ డాదినరేంద్రమార్గుఁ డై. 89

ప్రతిపదార్థం: విశిష్ట జన, స్తుత, వర్ధమాన, లక్ష్మీ, యుతుఁడు= మిక్కిలి ఉత్తములైన జనులచేత నుతింపబడిన, వృద్ధి పొందుతున్న సంపదతో (రాజ్యలక్ష్మితో) కూడినవాడు; ఉత్తముండు= శ్రేష్ఠుడు అయిన; జనమేజయుఁడు; ఆది, నర+ఇంద్ర, మార్గుఁడు+ఐ= ఆదికాలంలోని మనువు మొదలైన రాజులయొక్క మార్గం (విధానం) వంటి మార్గం కలవాడై; ఆయత, కీర్తితోన్= విస్తార మైన కీర్తితో; వివిధ, యాగములన్= పలురకాలైన యజ్ఞాలలో; సుర, ధారుణీ, సుర+ఆమ్నాయమున్=

దేవతల యొక్కయు, బ్రాహ్మణుల యొక్కయు సముదాయాన్ని; ఆహిత+ఆహుతి, సమంచిత, దక్షిణలు= చేయబడిన హోమద్రవ్యాలను (దేవతలకు), ఉచిత మైన సంభావనలను (బ్రాహ్మణులకు); ఇచ్చి; తన్పుచున్= తృప్తినొందిస్తూ; రాజ్యము; చేయుచున్; ఉండెన్.

తాత్పర్యం: ఉత్తమజనులచేత స్తుతింపబడిన వృద్ధినొందుతున్న సంపదతో కూడినవాడున్నూ, శ్రేష్ఠుడున్నూ అయిన జనమేజయ మహారాజు పూర్వపుమహారాజులు అనుసరించిన మార్గాన్ని అనుసరిస్తూ, విశాల మైనకీర్తితో పలువిధా లైన యాగాలలో అగ్నియందు వేల్వబడిన హవిస్సులతో దేవగణాలనూ, భూరిసంభావనలతో బ్రాహ్మణ సముదాయాలనూ తృప్తిపొందిస్తూ రాజ్యం చేస్తూ ఉన్నాడు.

విశేషం: అలం: క్రమాలంకారం. జనమేజయుడు దేవతలను ఆహుతులచేతను, బ్రాహ్మణులను విశేష దక్షిణలచేతను తృప్తిపరుస్తూ పలువిధాలైన యాగాలు చేస్తూ ఉన్నాడు.

వ. ఇట్లనవరత శాంతిక పౌష్టిక క్రియలు నిర్వర్తించుచు గురుదేవ మహీదేవతర్పణాభిరతుం డై యుండు నంత. 90

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనవరత, శాంతిక, పౌష్టిక క్రియలు= ఎడతెగకుండ ఆపదలకు ఉపశాంతి కలిగించేవి, శ్రేయస్సును వృద్ధి పొందించేవి అయిన కర్మలను; నిర్వర్తించుచున్= చేస్తూ; గురు, దేవ, మహీదేవ, తర్పణ+అభిరతుండు+ఐ= గురువులను (పెద్దలను), దేవతలను, బ్రాహ్మణులను తృప్తి పొందించటంలో ఆసక్తి కలవాడై; ఉండు+అంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ఎల్లప్పుడున్నూ ఆపదలను తొలగించేవీ, శ్రేయస్సును వృద్ధి పొందించేవీ అయిన కర్మలను చేస్తూ గురువులను దేవతలను బ్రాహ్మణులను తృప్తిపరచటంలో ఆసక్తికలవాడై ఉండగా.

ఉదంకుండు పౌష్యమహాదేవికుండలంబులం దేఁబోవుట (సం. 1-3-86)

క. పంకజభవసన్నిభుఁ డఘ । పంకక్షాళన మహాతపస్సలిలుఁ డనా
తంకమతి పైలశిష్యుఁ డు । దంకుం డను మునివరుండు దద్దయు భక్తిన్. 91

ప్రతిపదార్థం: పంకజభవ, సన్నిభుఁడు= పద్మంలో పుట్టిన బ్రహ్మతో సమానుడు; అఘ, పంక, క్షాళన, మహత్, తపః, సలిలుఁడు= పాప మనే బురదను కడిగివేసే గొప్ప తప స్సనే నీరు కలవాడు; అనాతంక, మతి= భయం లేని మనస్సు కలవాడు; పైల, శిష్యుఁడు= పైలు డనే మునిశిష్యుడైన; ఉదంకుండు+అను= ఉదంకుడు అనే పేరు కల; ముని, వరుండు= మునిశ్రేష్ఠుడు; తద్దయున్= మిక్కిలి; భక్తిన్= భక్తితో.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మతో సమానుడున్నూ, పాపమనే బురదను కడిగివేసే గొప్పతపస్సనే నీరు కలవాడున్నూ, భయం లేని మనస్సు కలవాడున్నూ అయిన పైలుడిశిష్యు డైన ఉదంకు డనే మునిశ్రేష్ఠుడు మిక్కిలిభక్తితో, (తరువాతిపద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉదంకుడు వేదుడి శిష్యు డని సంస్కృతభారతంలో ఉన్నది. పైలుడు వ్యాసుడి ప్రధానశిష్యులలో ఒకడు. నన్నయ సంస్కృతభారతంలో మొదట గల ధౌమ్యశిష్యులవృత్తాంతాన్ని విడిచివైచి ఉదంకోపాఖ్యానంతో తెలుగు భారతాన్ని ఆరంభించాడు. జనమేజయుడిని సర్పయాగానికి ప్రేరేపించినవాడు ఉదంకుడే.

క. గురుకులమునందు గురులకుఁ । బరిచర్య లొనర్చి తా నపరిమిత నిష్ఠా॥
పరుఁ డై జ్ఞానము వడసెను । గురుదయ నణిమాదికాష్టగుణములతోడన్. 92

ప్రతిపదార్థం: గురు, కులమునందున్= ఆచార్యుడి ఇంటిలో; గురులకున్= పెద్దలకు (గురువులకు); పరిచర్యలు= సేవలు; ఒనర్చి= చేసి; తాన్=తాను; అపరిమిత, నిష్ఠాపరుఁడు+ఐ= అధిక మైన దీక్షయందు (భక్తిలో ఆసక్తి కలవాడై); గురుదయన్= గురువుల దయచేత; అణిమ+అదిక+అష్టగుణములతోడన్= అణిమ మొదలైన ఎనిమిది సిద్ధులతోకూడ; జ్ఞానము; పడసెను= పొందినాడు.

తాత్పర్యం: గురుగృహంలో పూజ్యు లైన పెద్దలకు సేవలు చేసి అధికమైన భక్తియందు ఆసక్తికలవా డై గురువుల దయతో అణిమ గరిమ మొదలైన ఎనిమిదిసిద్ధులతోకూడ జ్ఞానాన్ని సాధించాడు.

విశేషం: అణిమ, లఘిమ, ప్రాప్తి, ప్రాకామ్యం, మహిమ, ఈశిత్వం, వశిత్వం, కామావసాయిత అనేవి ఎనిమిదీ అష్టసిద్ధులు. అణిమ అంటే చిన్నరూపం పొందటం; కామావసాయిత అంటే కోరికలను అరికట్టటం. ఈపద్యంలోని వివరాలు అతని స్వభావాన్ని తెలపటమే కాకుండా భావికథలో ఆపాత్రను అర్థం చేసికొనటానికి సార్థకాలుగా తోడ్పడతాయి. కథను ప్రసన్నం చేసే కథాశిల్పంలో భాగంగా సార్థకవిశేషణాలను వాడటం నన్నయరచనలో కానవచ్చే ఒకవిశేషం.

వ. అయ్యుదంకుండు గురుహిత కార్యధురంధరుం డయి గురుపత్నీనియోగంబునం బౌష్యుం డను రాజుదేవి కుండలంబులం బ్రతిగ్రహించి తేరంబూని, వనంబులో నొక్కరుండ చనువాఁ డెదుర నొక్క మహోక్షంబు నెక్కి చనుదెంచువాని నొక్క దివ్యపురుషుం గని, వాని పన్నిన వృషభగోమయ భక్షణంబు సేసి, యమ్మహాత్ము ననుగ్రహంబు వడసి, యతిత్వరితగతిం జని, పౌష్యమహారాజుం గాంచి, దీవించి, గృహీతసత్కారుం డై యి ట్లనియె. 93

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఉదంకుండు; గురు, హిత, కార్య, ధురంధరుండు+అయి= గురువు గారికి ఇష్టమైన పని యొక్క భారాన్ని వహించే వాడై; గురుపత్నీ, నియోగంబునన్= గురువుగారి భార్యయొక్క ఆజ్ఞచేత; పౌష్యుండు+అను, రాజుదేవి= పౌష్యు డనే రాజుభార్యయొక్క; కుండలంబులన్= కర్ణాభరణాలను; ప్రతిగ్రహించి= పుచ్చుకొని; తేరన్, పూని= తేవటానికి యత్నించి; వనంబులోన్= అడవిలో; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడే; చను, వాఁడు= వెళ్లేవాడు; ఎదురన్= తన ఎదుట; ఒక్క, మహత్+ఉక్షంబున్= ఒక పెద్ద ఎద్దును; ఎక్కి; చనుదెంచువానిన్= వచ్చేవాడిని; ఒక్క దివ్యపురుషున్; కని= చూచి; వాని, పన్నిన= (కర్తృపద ప్రథమకుషష్ఠి) అత డేర్పరచిన; వృషభ, గోమయ, భక్షణంబు= ఎద్దుపేడను తినటం; చేసి; ఆ, మహాత్మ+అనుగ్రహంబు= మహానుభావు డైన ఆదివ్యపురుషుడి దయ; పడసి= పొంది; అతి, త్వరితగతిన్= మిక్కిలి వేగంతో కూడిన గమనంతో; చని= వెళ్ళి; పౌష్య, మహా, రాజున్= పౌష్యుడనే పేరు కల ఆ గొప్పరాజును; కాంచి= చూచి; దీవించి= ఆశీర్వదించి; గృహీత, సత్కారుండు+ఐ= గ్రహింపబడిన సన్మానం కలవాడై; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఉదంకుడు గురువుగారి కిష్టమైనపనిని నెరవేర్చేవా డై, గురువుగారిఆజ్ఞచేత పౌష్యు డనే మహారాజు యొక్క దేవేరికర్ణాభరణాలు దానంగా పుచ్చుకొని తేవటానికి పూనుకొని, అడవిలో ఒక్కడే వెళ్ళుతూ తన ఎదుట ఒక పెద్దఎద్దునెక్కి వస్తున్న ఒక దేవతాపురుషుడిని చూచి, అతడు నియోగించిన ఎద్దుపేడ తిని, ఆ మహానుభావుడి దయ పొంది మిక్కిలివేగంతో కూడిన గమనంతో వెళ్ళి పౌష్యమహారాజును చూచి ఆశీర్వదించి, అత డిచ్చిన అర్ఘ్యపాద్యాదిసత్కారాలు గ్రహించి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: "ఆచార్యాయ ప్రియం ధనమాహృత్య ప్రజాతంతుం మా వ్యవచ్ఛేచ్ఛీః" (గురువు కోరిన అర్థాన్ని గురుదక్షిణగా ఇచ్చి వంశాభివృద్ధికి తోడ్పడుము) అని ఉపనిషత్తులు ఘోషిస్తున్నవి. గురువుకు కోరిక లేదు. అందువలన గురుపత్ని ఉదంకుడిని నియోగించింది. గురువుగారికి భార్యయందున్న అనురాగం, శిష్యుడియందున్న వాత్సల్యం ఈ సన్నివేశంలో వస్తుధ్వని, గురుకార్యనిర్వహణానికి పూనుకొన్న ఉదంకుడు ధర్మవీరుడు. అతడి ఉత్సాహానికి మెచ్చి వీరరసాధిదేవత అయిన ఇంద్రుడు ప్రత్యక్షమై అమృతసేవనం చేయిస్తాడు. ధర్మసాధనమే మానవులకు అమృతత్వసిద్ధి అని దివ్యపురుషుడి వృత్తాంతం ధ్వనింపజేస్తున్నది. కథచివరకు తెలిసే ఈసత్యం నన్నయగారి ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తికి ఉదాహరణం. మూలంలో దివ్యపురుషుడు గోమయభక్షణం చేయుమంటే మొదట ఉదంకుడు అంగీకరించలేదు. 'మీ గురువుకూడా ఈ గోమయభక్షణం చేసినవాడే' అని దివ్యపురుషుడు చెప్పి ఒప్పించిన తరువాత ఉదంకుడు సమ్మతించాడు. నన్నయ దీనిని వదలివేసి ఉదంకుడి ఉపజ్ఞను ఉద్దీపింపజేశాడు.(సంపా.)

తే. ఏను గుర్వర్థ మర్థి నై మానవేశ! । కడcగి వచ్చితి నిపుడు నీకడకు వేడ్క;
దండితారాతి! నీ దేవికుండలమ్ము । లిమ్ము నా పూన్కి యిది సఫలమ్ము గాcగ. 94

ప్రతిపదార్థం: మానవ+ఈశ= ఓ రాజా!; ఏను= నేను; గురు+అర్థము= గురువుగారి నిమిత్తం; అర్థిని+ఐ= యాచించేవాడినై; కడcగి= పూని; ఇపుడు; నీకడకున్= నీచెంతకు; వేడ్కన్= సంతోషంతో; వచ్చితిన్; దండిత+అరాతి!= శిక్షింపబడిన శత్రువులు కలవాడా!; నా, పూన్కి+ఇది= ఈ నా ప్రయత్నం; సఫలమ్ము, కాcగన్= ఫలంతో కూడినట్లు అయ్యేటట్లుగా; నీ, దేవి కుండలములు= నీరాణి ధరించే కర్ణాభరణాలు; ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా ! నేను గురువుగారిప్రయోజనంకొరకు యాచకుడ నై పూని ఇపుడు సంతోషంతో నీచెంతకు వచ్చాను. శిక్షింపబడిన శత్రువులు కల ఓ రాజా! నా ఈ కోరిక (ప్రయత్నం) సిద్ధించేటట్లుగా నీ రాణి ధరించే కర్ణాభరణాలు నా కిమ్ము.

విశేషం: గురు+అర్థము= గుర్వర్థము - యణాదేశసంధి.

వ. అనినం బౌష్యుం డిట్టి మహాత్మున కీం గాంచితిం గృతార్థుండ నైతి నని సంతసిల్లి యుదంకున కి ట్లనియె:
'నయ్యా! మదీయ ధర్మపత్ని యక్కుండలంబులు దొడిగి యున్నయది; మద్వచనంబున వాని నిప్పించుకొ'
మ్మనిన నుదంకుం డంతఃపురమునకుం జని పౌష్యమహాదేవిం గానక క్రమ్మఱి పౌష్యుపాలికి వచ్చి. 'నీదేవి
నందులం గాన నీవ 'యక్కుండలంబులు దెప్పించి యి' మ్మనినం బౌష్యుం డి ట్లనియె. 95

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ఉదంకుడు పలుకగా; పౌష్యుండు; ఇట్టి, మహత్, ఆత్మునకున్= ఇటువంటి మహానుభావుడికి (గొప్ప మనస్సు కలవాడికి), ఈన్, కాంచితిన్= కుండలాలు ఈయ జాలినాను; కృత+అర్థుండన్+ఐతిన్= ధన్యుడ నైనాను; అని; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఉదంకునకున్; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్; అయ్యా= ఆర్యా! (ఉదంకుడికి సంబోధన); మదీయ, ధర్మ పత్ని= నాయిల్లాలు (యథావిధిగా గృహస్థ ధర్మాన్ని నిర్వహించటానికి పెండ్లాడిన భార్య); ఆ+కుండలములు; తొడిగి, ఉన్న, అది= ధరించి ఉన్నది; మత్+వచనంబునన్= నామాటచేత (నేను ఇమ్మన్నా నని;) వానిన్= ఆ కుండలాలను, ఇప్పించుకొమ్ము= ఇచ్చేటట్లు చేసికొనుము; అనినన్= అని పౌష్యుడు పలుకగా; ఉదంకుండు; అంతఃపురమునకున్= రాణివాసపుస్త్రీలు ఉండే సౌధభాగానికి; చని= వెళ్ళి; పౌష్య, మహా, దేవిన్= పౌష్యుని పట్టమహిషిని; కానక= చూడక; క్రమ్మఱి= తిరిగి; పౌష్య, పాలికిన్= పౌష్యుని చెంతకు; వచ్చి; నీ, దేవిన్= నీరాణిని; అందులన్= అంతఃపురంలో; కానన్= చూడను (ఆమె కనబడలేదు);

నీవు+అ= నీవే; ఆ+కుండలంబులు; తెప్పించి= తెచ్చేటట్లు చేసి; ఇమ్ము; అనినన్= అని ఉదంకుడు పలుకగా; పౌష్యుండు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ఉదంకుడు అడుగగా పౌష్యుడు 'ఇట్టి మహానుభావుడికి (పాత్రునికి) అడిగిన కుండలాలను ఈయజాలినాను; ధన్యుడ నైనాను' అని సంతోషించి ఉదంకుడితో 'ఆర్యా! నా దేవేరి ఆ కుండలాలను ధరించి ఉన్నది. నామాటగా వాటిని ఆమెనుండి గ్రహించండి' అని పలుకగా, ఉదంకుడు రాణి నివసించే అంతఃపురానికి వెళ్ళి పౌష్యుని పట్టమహిషి కనబడక తిరిగి పౌష్యమహారాజుచెంతకు వచ్చి 'నీదేవేరిని అంతఃపురంలో చూడలేకపోయాను; నీవే ఆ కుండలాలను నాకై తెప్పించి యిమ్ము' అని పలుకగా పౌష్యుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఇచ్చునకు ప్రేరణార్థకరూపం ఇప్పించు; కొనుము= మధ్యమపురుషమందలి ము, డు ప్రత్యయములు పరము లయ్యేటపుడు కొనునకు కో బహుళంగా ఔతుంది. కొమ్ము; తరువాత దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును ముప్రత్యయమునకు ద్విత్వమును వస్తాయి. అక్కుండలంబులు దొడిగియున్నయది' - అనేపాఠానికి 'అక్కుండలంబులు దొడుగనవసరంబై యున్నయది' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

క. భూవినుత! నిన్నుc ద్రిభువన । పావను నశుచి వని యెట్లు పలుకcగ నగు? న
ద్దేవి పవిత్ర, పతివ్రత । గావున నశుచులకుc గానcగా దనవద్యా! 96

ప్రతిపదార్థం: భూ, వినుత= భూమియందలి జనులచేత స్తుతింపబడేవాడా!; అనవద్యా= దోషరహితుడా!; త్రి, భువన, పావనున్= ముల్లోకాలను పవిత్రం చేసేవాడిని; నిన్నున్; అశుచివి+అని= శుద్ధుడవు కావని; ఎట్లు= ఏవిధంగా; పలుకc గన్+అగున్= పలుక వచ్చును? (పలుక రాదు అనిభావం); ఆ+దేవి= ఆ నాదేవేరి; పవిత్ర= పవిత్రురాలు; పతి వ్రత= (భర్తయే వ్రతంగా కలది) పతిభక్తి కల ఇల్లాలు; కావునన్= అగుటచేత; అశుచులకున్= అపవిత్రులకు; కానన్, కాదు= చూడరాదు (కనబడదు).

తాత్పర్యం: భూప్రజలచే స్తుతింపబడేవాడా! దోషరహితుడా! ముల్లోకాలను పవిత్రంచేయ గల నిన్ను అపవిత్రుడ వని చెప్పటం ఎట్లా? చెప్పరాదు. ఆ నాదేవి పవిత్రురాలు. పతిభక్తి కలది. కావున అపవిత్రులకు చూడ శక్యం కాదు.

విశేషం: ఉదంకుడు పరమ పవిత్రుడు; పౌష్యునిదేవి పరమ పవిత్ర. మహాపతివ్రత. అపవిత్రులకు కనబడదు. ఉదంకుడికి కనబడలేదు. అతడిని అపవిత్రు డని ఎట్లా చెప్పటం? అని పౌష్యునిభావం. ఇందులో అర్థాంతరసంక్రమితవాచ్యధ్వని ఉన్నది. (సంపా.)

వ. అనిన విని యుదంకుం డప్పుడు దలంచి 'యావృషభగోమయభక్షణానంతరంబున నాచమింపమి నైన నా
యశుచిభావంబునం గా కేమి యప్పరమ పతివ్రత మదీయదృష్టిగోచర గాకున్నదయ్యె' నని పూర్వాభిముఖుం
డయి శుద్ధోదకంబులంబ్రక్షాళితపాణిపాద వదనుండయి యాచమించి పౌష్యానుమతంబున
నద్దేవియొద్దకుం జనిన, నదియును నమ్మహామునికి నమస్కరించి కుండలమ్ము లిచ్చి యి ట్లనియె. 97

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= పౌష్య డావిధంగా పలుకగా; విని; ఉదంకుండు; అప్పుడు= పౌష్య డావిధంగా పలికినప్పుడు; తలంచి= ఆలోచించి(వెనుకటి విషయాలను స్మృతికి తెచ్చుకొని); ఆ, వృషభ, గోమయ, భక్షణ+అనంతరంబునన్= దివ్యపురుషుడు

చెప్పినట్లు ఆ ఎద్దుపేడ తినిన తరువాత; ఆచమింపమిన్= (చూపుడువేలు పొడవుగా నిల్పిన పుడిసిటి జలాన్ని మూడుసార్లు గ్రహించటమే ఆచమించటం) అట్లా చేయకపోవటం చేత; ఐన= కలిగిన; నా= నాయొక్క; అశుచిభావంబునన్, కాక+ఏమి= అపవిత్రత్వం వలన కాక మరేమి కారణాన; ఆ+పరమపతివ్రత= గొప్ప పతిభక్తి కల ఆ పౌష్యునిదేవి; మదీయ, దృష్టి, గోచర= నాచూపునకు కనబడేది; కాక+ఉన్నది+అయ్యెన్= కాకుండ ఉన్నది అయినది (నాకు కనబడలేదు) అని; పూర్వ+అభిముఖుండు= తూర్పుదిక్కుకు ఎదురుగా ముఖం కలవాడు; అయి; శుద్ధ+ఉదకంబులన్= పవిత్రమైన నీళ్ళతో, ప్రక్షాళిత, పాణి, పాద, వదనుండు+అయి= కడుగబడిన చేతులు, కాళ్ళు ముఖం కలవాడై; ఆచమించి= పవిత్రత కొరకు మూడుసార్లు జలం త్రాగి (వార్చి); పౌష్య+అనుమతంబునన్= పౌష్యునియొక్క అంగీకారంతో; ఆ+దేవి+ఒద్దకున్= ఆ రాణిచెంతకు; చనినన్= వెళ్ళగా; అదియును= ఆ దేవికూడ; ఆ+మహత్, మునికిన్= గొప్పముని అయిన ఆ ఉదంకుడికి; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; కుండలంబులు= కర్ణాభరణాలు; ఇచ్చి; అతనికి ఇచ్చి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్; పలికింది.

తాత్పర్యం: పౌష్యుడు ఆవిధంగా పలుకగా విని ఉదంకుడు ఆలోచించి, దివ్యపురుషుడు చెప్పినట్లు ఎద్దుపేడ తినినతరువాత పరిశుద్ధికై ఆచమనం చేయకపోవటంచేత కలిగిన అపవిత్రతచే కాక మరేకారణాన ఆమహాపతివ్రత (పౌష్యునిదేవి) నాచూపునకు కనబడ దని తలంచి, తూర్పుదిక్కుగా తిరిగి పవిత్రమైన జలాలతో కడుగబడిన చేతులు, పాదాలు, ముఖం కలవా డై ఆచమనం చేసి, పౌష్యమహారాజుఅనుమతితో అతడి దేవేరిచెంతకు పోగా, ఆ దేవి మహాముని అయిన ఉదంకుడికి నమస్కారంచేసి తన కర్ణాభరణాలు ఇచ్చి ఇట్లా పలికింది.

క. తక్షకుఁ డీ కుండలము ల । పేక్షించుచు నుండు వాఁ డభేద్యుఁడు మాయా
దక్షుండు వానివలన సు । రక్షితముగఁ జేసి చనుము రవినిభతేజా ! 98

ప్రతిపదార్థం: రవి, నిభ, తేజా= సూర్యుడితో సమాన మైన కాంతి కల ఓ మహామునీ!; తక్షకుఁడు= తక్షకు డనే పేరు కల సర్పరాజు; ఈ+కుండలములు= నేను ధరించే ఈ కర్ణాభరణాలను; అపేక్షించుచున్+ఉండున్= కోరుతూ ఉంటాడు; వాఁడు= ఆ తక్షకుడు; అభేద్యుఁడు= భేదించటానికి (జయించటానికి) శక్యం కానివాడు; మాయా, దక్షుండు= మాయ (వంచన) యందు మిక్కిలి సమర్థుడు; వానివలనన్= ఆ తక్షకుడివలన; సురక్షితముగన్= లెస్సగా కాపాడబడిన వాటినిగా; చేసి= ఈ కుండలాలను భద్రపరిచికొని; చనుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: సూర్యుడితో సమానమైన తేజం గల ఓ ఉదంకమహామునీ! నేను ధరించే ఈ కుండలాలను తక్షకు డనే సర్పరాజు తాను పొందాలని కోరుకొంటూ ఉంటాడు. అతడు భేదింపశక్యం కానివాడు, మాయయందు మిక్కిలి సమర్థుడు. ఈ కుండలాలను ఆతడు అపహరించకుండ లెస్సగా భద్రపరచికొంటూ వెళ్ళుము.

విశేషం: పౌష్యుడిదేవి కుండలాలవిషయంలో జాగరూకుడవై ఉండు మని ఉదంకుడిని ముందే హెచ్చరించింది.

వ. అనిన నుదంకుం 'డట్ల చేయుదు' నని యద్దేవి వీడ్కొని పౌష్యుపాలికిం బోయిన, నతం 'డయ్యా! నీ వతిథివి మాయింటఁ గృతభోజనుండవై పొ' మ్మని క్షణియించిన, నొడంబడి యుదంకుండు గుడుచుచో నన్నంబు కేశదుష్టం బైన రోసి, కరం బలిగి 'యి ట్ల పరీక్షితం బైన యశుద్ధాన్నంబు పెట్టినవాఁడ వంధుండ వగు' మని శాపం బిచ్చిన, నల్గి 'యల్పదోషంబున నాకు శాపం బిచ్చినవాఁడవు నీ వనపత్యుండ వగు' మని ప్రతిశాపం బిచ్చిన, నుదంకుండు 'నే ననపత్యుండఁ గా నోప, దీనిఁ గ్రమ్మఱింపు' మనినఁ బౌష్యుం డి ట్లనియె. 99

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= దేవి ఆవిధంగా పల్కగా; ఉదంకుండు; అట్లు+అ= అట్లే; చేయుదున్+అని; ఆ+దేవి= ఆరాణిని; వీడ్కొని= పోయివస్తా నని చెప్పి విడిచి; పౌష్య, పాలికన్= పౌష్యమహారాజుచెంతకు; పోయినన్= వెళ్లగా; అతండు= ఆ పౌష్యుడు; అయ్యా= నీవు; అతిథివి= అతిథిగా వచ్చినవాడవు; మా, ఇంటన్= మాయింటియందు; కృత, భోజనుండవు+ఐ= చేయబడిన భోజనం కలవాడ వై; పొమ్ము+అని= వెళ్ళు మని; క్షణియించినన్= భోజనార్థం కోరగా; ఒడంబడి= అంగీకరించి; ఉదంకుండు; కుడుచుచోన్= భోజనం చేస్తున్నప్పుడు; అన్నంబు; కేశ, దుష్టంబు+ఐనన్= వెండ్రుకచేత అపవిత్రం కాగా; రోసి= అసహ్యించుకొని; కరంబు= మిక్కిలి; అలిగి= కోపించి; ఇట్లు= ఈవిధంగా అపరీక్షితంబు+ఐన= పరీక్షింపబడని; అశుద్ధ+అన్నంబు= అపవిత్ర మైన అన్నాన్ని; పెట్టినవాడవు; అంధుండవు= గ్రుడ్డివాడవు; అగుము+అని; కమ్మని; శాపంబు, ఇచ్చినన్= శాప మీయగా; అల్గి= కోపించి; అల్ప, దోషంబునన్= చిన్నతప్పుచేత; నాకున్; శాపంబు+ఇచ్చినవాడవు; నీవు; అనపత్యుండవు= సంతానం లేనివాడవు; అగుము= కమ్ము; అని ప్రతిశాపంబు+ఇచ్చినన్= అని తిరిగి శాపం ఈయగా; ఉదంకుండు= ఉదంకుఁడు; నేను; అనపత్యుఁడన్= సంతానంలేనివాడను; కాన్, ఓపన్= కాజాలను; దీనిన్= ఈ శాపాన్ని; క్రమ్మఱింపుము= తొలగింపుము; అనినన్= అని పలుకగా; పౌష్యుండు; ఇట్లు ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: దేవి ఆవిధంగా పలుకగా ఉదంకుడు 'అట్లే చేస్తా' నని ఆ దేవివద్ద సెలవు తీసికొని పౌష్యుని చెంతకు వెళ్ళగా పౌష్యుడు 'ఆర్యా! నీవు అతిథివి. మా ఇంటిలో భోజనం చేసి వెళ్ళు' మని కోరగా అంగీకరించి ఉదంకుడు భోజనం చేసేటప్పుడు అన్నం వెండ్రుకచేత అపవిత్రం కాగా ఏవగించుకొని మిక్కిలి కోపించి 'ఈవిధంగా పరీక్షింపబడని అపవిత్ర మైన అన్నం పెట్టావు. గ్రుడ్డివాడ వగుము' అని పౌష్యుడికి శాప మిచ్చాడు. అంతట పౌష్యుడు కోపగించి 'చిన్నతప్పునకు నాకు శాప మిచ్చావు, నీవు సంతానం లేనివాడ వగుము' అని మారుశాపం ఇచ్చాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు నేను సంతానం లేనివాడను కాలేను. ఈ శాపాన్ని ఉపసంహరించుము' అని పల్కగా పౌష్యుడు, ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: పౌష్యోదంకులు ఆవేశంతో పరస్పరం శాపాలిచ్చుకొన్నవారివలె పైకి కనపడతారు. 'లోనారసి' చూస్తే వారిచర్యలకు హేతువులు గోచరిస్తాయి. అపరీక్షితమైన అన్నం పెట్టినందుకు పౌష్యుడిని గ్రుడ్డివాడయ్యేటట్లు శపించాడు ఉదంకుడు. పరీక్షించేవి కళ్ళుకాబట్టి, వాటిని ఉపయోగించలేదని గ్రుడ్డితనం రావాలని శపించాడు. గురుదక్షిణ నిచ్చిన శిష్యుడికి సత్సంతానం కలుగుతుందని ఉపనిషద్వాక్యం. ఉదంకుడు గురుదక్షిణనిచ్చి సేవచేస్తే అతనికి కలిగేది వంశాభివృద్ధి. అతనికి అదిలేకుండా పౌష్యుడు అతనికి సంతానం కలుగకుండా ఉండే శాపాన్ని పెట్టాడు. ఉదంకుడు ఆశాపాన్ని భరించలేక, దానిని ఉపసంహరించుకోమని పౌష్యుడిని ప్రార్థించటం తన గురుశుశ్రూషాఫలం నిష్ఫలమైపోయిందన్న నిర్వేదంతోనే. ఈవివరాలు నన్నయ కథలో చెప్పడు. సారమతులైనవారు లోనారసి తెలిసికొనేవి అని భావించాడు. ఇది వస్తుధ్వని. ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి. (సంపా.)

ఉ. నిండుమనంబు నవ్యనవనీతసమానము, పల్కు దారుణా
ఖండలశస్త్రతుల్యము జగన్నుత! విప్రులయందు; నిక్క మీ
రెండును రాజులందు విపరీతము; గావున విప్రుఁ డోపు, నో
పం డతిశాంతుఁ డయ్యు నరపాలుఁడు శాపము గ్రమ్మఱింపఁగన్. 100

ప్రతిపదార్థం: జగత్+నుత= లోకంచేత స్తుతింపబడినవాడా!; విప్రులయందున్= బ్రాహ్మణులందు; నిండు, మనంబు= పూర్ణమైన హృదయం; నవ్య, నవనీత, సమానము= కొత్తగా తీసిన వెన్నతో సమానం; పల్కు= మాట; దారుణ+అఖండల,

శస్త్ర, తుల్యము= భయంకర మైన ఇంద్రుడిఆయుధ మైన వజ్రంతో సమానమైనది; నిక్కము= నిజం; ఈ రెండును= హృదయం, పలుకు అనే రెండున్నూ; రాజులందున్= క్షత్రియులందు; విపరీతము= విరుద్ధం (అంటే హృదయం వజ్రసమానం, పలుకు వెన్నతో సమానం); కావునన్= అందుచేత; విప్రుఁడు= బ్రాహ్మణుడు; శాపము= ఇచ్చిన శాపాన్ని; క్రమ్మఱింపఁగన్= తొలగించటానికి; ఓపున్= శక్తుడౌతాడు; అతిశాంతుఁడు+అయ్యున్= మిక్కిలి శాంతస్వభావంతో కూడిన వా డైనప్పటికి; నర, పాలుఁడు= రాజు; ఓపండు= శాపం తొలగించటానికి శక్తుడు కాడు.

తాత్పర్యం: లోకంచేత స్తుతింపబడినవాడా! ఉదంకమహామునీ! బ్రాహ్మణులలో వారి నిండుహృదయం అప్పుడే తీసిన వెన్నతో సమానంగా మిక్కిలి మృదువుగా ఉంటుంది, మాట భయంకరమైన ఇంద్రుని వజ్రాయుధంతో సమానంగా ఉంటుంది, పరుషమైనది. ఇది నిజం. మనసూ, హృదయమూ అనే ఆ రెండున్నూ రాజులలో అందుకు విరుద్ధంగా ఉంటాయి. అంటే రాజులందు మనస్సు వజ్రతుల్యంగానూ, పలుకు నవనీతంగానూ ఉంటాయి. కాబట్టి బ్రాహ్మణుడు ఇచ్చిన శాపాన్ని ఉపసంహరించుకొనటానికి శక్తు డౌతాడు. మిక్కిలి శాంతస్వభావం కలవా డైనా రాజు ఉపసంహరించుకోవటానికి శక్తుడు కాడు.

విశేషం: అలం: కావ్యలింగం. ఈపద్యం సుప్రసిద్ధ మైనది. మనోవాక్కుల విషయంలో బ్రాహ్మణులకు రాజులకూ ఉండే భేదాన్ని ఇది వివరిస్తున్నది. రాజు మనస్సు కఠినం కాబట్టి తా నిచ్చిన శాపాన్ని ఉపసంహరింపజాల నని పౌష్యుడు చెప్పాడు. నన్నయ రుచిరార్థసూక్తి కిది ఉదాహరణం. మూలంలో విప్రులపలుకు మంగలికత్తితో పోల్చబడింది. నన్నయ ఔచిత్యాన్ని పాటించి 'దారుణాఖండల శస్త్రతుల్య' మని ఉపమించాడు. నన్నయరచనలో శబ్దగుణా లెక్కువ. వాటిల్లోకూడా ప్రసాదగుణం విస్తారంగా ప్రయోగింపబడుతుంది. బంధశైథిల్యం, అర్థనైర్మల్యం అనే శబ్దార్థగుణాలను రెండింటినీ పోషించిన పద్యమిది. అందువల్లనే ప్రసిద్ధమై ప్రజలనాల్కలమీద నిలిచింది. (సంపా.)

తక్షకుండు కుండలంబు లపహరించుట (సం. 1-3-136)

వ. 'కావున నా కశక్యంబు నీ యిచ్చిన శాపంబు గ్రమ్మఱింప' మనిన నుదంకుం 'డట్లేని నీకు నల్పకాలంబున శాపమోక్షం బగు' నని పౌష్యునకు ననుగ్రహించి, 'మగుడి నేఁడ పోయి గురుపత్నికిం గుండలంబు లీఁగంటి' నని సంతోషించి చనువాఁ డెదుర నొక్క జలాశయంబు గని శుచిప్రదేశంబునం దనచేతి కుండలంబులు పెట్టి యాచమించుచున్నంతఁ దనతోడన వచ్చి తక్షకుండు నగ్నవేషధరుండై యక్కుండలంబులు గొని పాఱిన, నుదంకుండును వాని పిఱుందన పాఱి పట్టికొనుడు. 101

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి (రాజులహృదయం వజ్రకఠినం కాబట్టి); నాకున్; అశక్యంబు= (శాపం తొలగించటానికి) శక్యం కాదు; నీ ఇచ్చిన= (కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి) నీ విచ్చిన; శాపంబు; క్రమ్మఱింపుము= తొలగింపుము; అనినన్= అని పౌష్యుడు పల్కగా; ఉదంకుండు; అట్లు+ఏని= నీకు శాపం ఉపసంహరించటానికి శక్తి లేకపోతే; నీకున్; అల్పకాలంబునన్= కొలదికాలంలోనే; శాప+మోక్షంబు= శాపం వలన విడుదల; అగున్+అని; పౌష్యునకున్= పౌష్యుడిని; అనుగ్రహించి= కరుణించి; మగుడి= తిరిగి; నేఁడు+అ= ఆరోజే; పోయి= వెళ్ళి, గురుపత్నికిన్= గురువుగారిభార్యకు, కుండలంబులు= ఆమె తెమ్మనిన కర్ణాభరణాలు; ఈన్, కంటిన్, అని= ఈయజాలితిని అని; సంతోషించి= ఆనందించి; చనువాఁడు= వెళ్ళువాడు, ఎదురన్= తన ఎదుట; ఒక్క; జల+ఆశయంబు= సరస్సును; కని= చూచి, శుచి, ప్రదేశంబునన్= శుద్ధ మైన స్థలంలో; తన చేతి, కుండలంబులు= తన చేతిలో ఉన్న కర్ణాభరణాలను; పెట్టి= ఉంచి; ఆచమించుచున్, ఉన్న+అంతన్= ఆచమనం చేస్తూ ఉండగా; తనతోడన్= తనవెంటనే; వచ్చి; తక్షకుండు= తక్షకుడు అనే పేరు కల సర్పరాజు; నగ్న, వేష, ధరుండు+ఐ=

దిగంబర వేషాన్ని ధరించినవాడై; ఆ కుండలాలు= పౌష్యుని దేవి ఇచ్చిన కుండలాలు, కొని= తీసికొని; పాఱినన్= పరుగెత్తిపోగా; ఉదంకుండును= ఉదంకుడు కూడ; వాని, పిఱుందన్+అ= ఆ తక్షకుని వెనుకనే; పాఱి= పరుగెత్తి, పట్టికొనుడున్= అతనిని పట్టుకొనిన అనంతరం.

తాత్పర్యం: 'కాబట్టి శాపం తొలగించటం నాకు శక్యం కాదు; నీ విచ్చిన శాపమే తొలగింపుము' అని పౌష్యుడు పలుకగా ఉదంకుడు 'అట్లైతే నీకు కొద్దికాలంలోనే శాపంనుండి విముక్తి కలుగుతుం' దని (గ్రుడ్డితనం పోతుందని) పౌష్యుడిని కరుణించి, 'తిరిగి ఈరోజే వెళ్ళి గురువుగారిభార్యకు ఆమె కోరినట్లు కుండలాలను ఈయగలిగాను' అని సంతసించి వెళ్ళుతూ తన ఎదుట ఒకసరస్సును చూచి, పవిత్రస్థలంలో తనచేతిలో ఉన్న కుండలాలను ఉంచి ఆచమనం చేస్తూ ఉండగా, అతని వెంటనే వచ్చి తక్షకు డనే సర్పరాజు దిగంబరవేషం ధరించి ఆకుండలాలు గ్రహించి పరుగెత్తాడు ఉదంకుడుకూడ ఆ తక్షకుడివెనుకనే పరుగెత్తి అతడిని పట్టుకొన్నాడు. తరువాత.

విశేషం: పౌష్యునకు+అనుగ్రహించి= ఇటువంటి చోట్ల నన్నయ ద్వితీయావిభక్తికి బదులుగా షష్ఠీవిభక్తివాడుతూ ఉంటాడు. అప్పటికిని, ఇప్పటికిని ఉన్న కారకభేద మిది. పట్టికొనుడు - 'డు' అనే ప్రత్యయం ఆనంతర్యార్థాన్ని సూచిస్తుంది. చేతి - అనేది చేయి యొక్క ఔపవిభక్తికరూపం.

క. విడిచి దిగంబరవేషము । విడువక మణికుండలములు విషధరపతి యే
ర్పడ నిజరూపముతో న । ప్పుడ యహిలోకమున కరిగె భూవివరమునన్. 102

ప్రతిపదార్థం: విష, ధర, పతి= సర్పరాజు (తక్షకుడు); దిక్+అంబర, వేషము= దిక్కులే వస్త్రంగా గల నగ్నవేషం (గుడ్డలు లేని రూపం) విడిచి; మణి, కుండలములు= రత్నమయా లైన చెవికమ్మలను; విడువకు= విడిచిపెట్టక; ఏర్పడన్= తేటపడేటట్లుగా (తాను సర్పరాజని స్పష్టపడేటట్లు); నిజరూపముతోన్= తన సహజమైన రూపంతో; అప్పుడు+అ= వెంటనే; భూవివరమునన్= భూమియందలి కన్నంద్వారా; అహి, లోకమునకున్= నాగలోకానికి (పాతాళలోకానికి), అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: సర్పరాజైన తక్షకుడు నగ్నరూపం విడిచి, రత్నమయాలైన కుండలాలను మాత్రం విడువక, తనసహజ మైన తక్షకరూపంతో వెంటనే భూమిలోని రంధ్రంద్వారా నాగలోకానికి వెళ్ళాడు.

వ. ఉదంకుండును వానితోడన తగిలి యవ్వివరంబున నురగలోకంబున కరిగి నాగపతుల నెల్ల నిట్లని స్తుతియించె. 103

ప్రతిపదార్థం: ఉదంకుండును= ఉదంకుడు కూడ; వానితోడన్+అ= ఆ తక్షకుడితోనే; తగిలి= వెంబడించి; ఆ+వివరంబునన్= ఆ రంధ్రంలో (ద్వారా); ఉరగలోకంబునకున్= నాగలోకానికి; అరిగి= వెళ్ళి; నాగపతులన్, ఎల్లన్= పాములరాజులనందరిని; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; స్తుతియించెన్= పొగడినాడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు కూడ తక్షకుడిని వెంబడించి, ఆ రంధ్రంద్వారా నాగలోకానికి వెళ్ళి, పాములరాజుల నందరిని ఈవిధంగా స్తుతించాడు.

విశేషం: మూలభారతంలో తక్షకుడిని వెంబడించి పట్టుకొనటానికి ఉదంకుడు నేలను త్రవ్వి అలసిపోయాడనీ, ఇంద్రుడు అతడి త్రవ్వుకోలలో వజ్రాయుధశక్తిని ప్రవేశపెట్టాడనీ, దాని మహిమవలన ఉదంకుడు నేలను త్రవ్వి నాగలోకంలో ప్రవేశించాడనీ

ఉన్నది. నన్నయ దానిని స్పృశించలేదు. తక్షకుడి వెంట ఉదంకుడు కలుగులోదూరి నాగలోకం చేరినట్లు చెప్పాడు. 1.92వ పద్యంలో గురువు దయవలన ఉదంకుడికి అణిమాద్యష్టసిద్ధులు కలిగాయని నన్నయ వర్ణించాడు. ఉదంకు డా సిద్ధుల ప్రభావంతో ఆ కలుగులోదూరి వెనువెంటనే వెడలగలిగాడని వస్తుధ్వని. పూర్వాపర కథార్థసంవిధానంవలన 'ప్రసన్నకథా కలితార్థయుక్తి' ద్యోతకమౌతుంది. (సంపా.)

చ. బహువన పాదపాబ్ధి కులపర్వత పూర్ణ సరస్సరస్వతీ
సహిత మహామహీభర మజస్ర సహస్ర ఫణాళిఁ దాల్చి దు
స్సహతర మూర్తికిన్ జలధిశాయికిఁ బాయక శయ్య యైన య
య్యహిపతి దుష్కృతాంతకుఁ డనంతుఁడు మాకుఁ బ్రసన్నుఁ డయ్యెడున్. **104**

ప్రతిపదార్థం: బహు, వన, పాదప+అబ్ధి, కులపర్వత, పూర్ణ, సరస్+సరస్వతీ సహిత, మహత్, మహీ, భరము= పెక్కు అడవులతోను, చెట్లతోను, సముద్రాలతోను, కులపర్వతాలతోను, నీటితో నిండిన తటాకాలతోను, నదులతోను కూడిన గొప్ప భూమియొక్క బరువును; అజస్ర, సహస్ర, ఫణ+ఆళిన్= నిరంతరం వేయిపడగల సముదాయంతో; తాల్చి= ధరించి; దుస్సహతర, మూర్తికిన్= మిక్కిలి సహింపశక్యం గాని విగ్రహం కల; జలధిశాయికిన్= సముద్రంలో నిద్రించే నారాయణుడికి; పాయక= విడువక; శయ్య+ఐన= సెజ్జ ఐన; ఆ+అహిపతి= ఆ నాగరాజు; దుష్కృత+అంతకుఁడు= పాపాలను పోగొట్టేవాడైన; అనంతుఁడు= అనంతు డనే పేరుకల నాగరాజు; మాకున్= మాయెడ; ప్రసన్నుఁడు= ప్రసాదం (అనుగ్రహం) కలవాడు; అయ్యెడున్= అగుగాక!

తాత్పర్యం: పెక్కు అడవులతోను, చెట్లతోను, సముద్రాలతోను, కులపర్వతాలతోను, నీటితో నిండిన సరస్సులతోను, నదులతోను కూడిన గొప్ప భూమియొక్క బరువును ఎల్లప్పుడూ వేయిపడగల సముదాయంతో ధరించి మిక్కిలి సహింపశక్యం కాని విగ్రహం గల నారాయణుడికి విడువక శయ్యగా ఉండి, పాపాలను అంతరింపజేసే అనంతు డనే పేరుగల ఆ నాగరాజు మా పట్ల అనుగ్రహం కలవాడు అగుగాక!

విశేషం: మహేంద్రం, మలయం, సహ్యం, శుక్తిమంతం, గంధమాదనం, వింధ్యం, పారియాత్రం అనే ఏడున్నూ కులపర్వతాలు. విష్ణువు సముద్రంలో ఆదిశేషువుమీద పవళించి ఉంటాడు. ఉదంకుడు ఋషి కాబట్టి 'మాకు' అని బహువచన ప్రయోగం చేశాడు. ఉదంకుడు నాగరాజులను నాలుగు పద్యాలలో స్తుతించాడు. వాటిలో ఇది మొదటిది. ఈ నాల్గు పద్యాల చివరన "మాకు ప్రసన్నుఁడయ్యెడున్" అనే పదాలు ఉన్నవి. తరువాత పలువురు కవులచేత వ్రాయబడిన సమానమకుటం గల శతకాలకు ఈ నాలుగు పద్యాలున్నూ మార్గదర్శకా లయిన వని విమర్శకులు చెప్పారు. మూలంలో లేకపోయినా అనంతవాసుకుల స్తోత్రాలను నన్నయ తెనుగున అధికంగా చేర్చి ఉన్నాడు. నాగరాజులలో శ్రేష్ఠు లవటంచేత వారినికూడ స్తుతించటం ఉచిత మని అతడు భావించి ఉంటాడు. 'మాకు' అనేబహువచనం తనను, తనగురుకులాన్ని మనసులో ఉంచుకొని ఉదంకుడు ప్రయోగించాడు. ఈపద్యంలో నన్నయ అక్షరరమ్యత రమణీయంగా దర్శనమిస్తుంది. భూభారాన్నీ, దానిని మోసే ఆదిశేషుడిని సహస్రఫణాల బుసలను, అనంతునికి శయ్యగా శేషుడు అనంతభారాన్ని మోస్తున్న అంతస్సత్త్వాన్ని ఊష్మాక్షరాలతో, అంతస్థాలతో ధ్వనింపచేయటం ఇందులోని అక్షరరమ్యత. అక్షరరమ్యతను విభావవిస్ఫూర్తికి వ్యంజకంగా వాడటం నన్నయ రచనాశిల్పం.

చ. అరిది తపోవిభూతి నమరారులబాధలు వొందకుండఁగా
నురగుల నెల్లఁ గాచిన మహోరగనాయకుఁ డానమత్సురా

సురమకుటాగ్రరత్నరుచిశోభితపాదున కద్రినందనే
శ్వరునకు భూషణం బయిన వాసుకి మాకుఁ బ్రసన్నుఁ డయ్యెడున్. **105**

ప్రతిపదార్థం: అరిది= దుర్లభమైన; తపః, విభూతిన్= తపస్సుయొక్క వైభవం చేత; అమర+అరుల= దేవతలయొక్క శత్రువులైన రాక్షసుల; బాధలు; పొందక, ఉండఁగాన్= పొందకుండ ఉండేటట్లుగా; ఉరగులన్, ఎల్లన్= పాములనందరిని; కాచిన= రక్షించిన; మహత్+ఉరగనాయకుఁడు= గొప్ప పాములరాజు; ఆనమత్, సుర+అసుర, మకుట+అగ్ర, రత్న, రుచి, శోభిత, పాదునకున్= తనకు నమస్కరించే దేవతలయొక్కయు, రాక్షసులయొక్కయు కిరీటాల పైభాగంలో ఉన్న మణులకాంతితో ప్రకాశించే పాదాలు కలవాడికి; అద్రినందన+ఈశ్వరునకున్= హిమవత్పర్వతానికి కూతు రైన పార్వతికి భర్త అయిన శివుడికి; భూషణంబు+అయిన= అలంకారమైన; వాసుకి= వాసుకి అనే పేరుగల సర్పరాజు; మాకున్= మాయెడ; ప్రసన్నుఁడు= అనుగ్రహం కలవాడు; అయ్యెడున్= అగుగాక!

తాత్పర్యం: చేయ శక్యంగాని తపస్సుయొక్కవైభవంచేత రాక్షసులు పెట్టేబాధలు పొందకుండేటట్లుగా నాగులనందరినీ రక్షించిన గొప్ప సర్పరాజున్నూ, వంగి నమస్కరించే దేవతలయొక్కయు రాక్షసులయొక్కయు కిరీటాలపైభాగాల నున్న మణులకాంతిచేత ప్రకాశించే పాదాలు కల పార్వతీపతి యైన శివుడికి అలంకార మైన వాసుకి అనే సర్పరాజు మాయెడ అనుగ్రహం కలవాడు అగుగాక!

విశేషం: ఈపద్యంలో నన్నయ అక్షరరమ్యత సార్థకంగా ఆవిష్కరించబడింది. సర్పకులాన్ని రక్షించిన ఉదారుడూ, శివుడి కంఠాభరణంగా నిలిచిన ఉదాత్తుడూ అయిన వాసుకి స్వభావాన్ని ఊష్మాక్షరాలకంటె అంతస్థాలతోనూ, నాదాక్షరాలతోనూ ధ్వనింపజేయటం ఇందులోని రచనాశిల్పం.

ఉ. దేవమనుష్యలోకములఁ ద్రిమ్మరుచున్ విపులప్రతాపసం
భావితశక్తిశౌర్యులు నపారవిషోత్కటకోపవిస్ఫుర
త్పావకతాపితాఖిలవిపక్షులు నైన మహానుభావు లై
రావతకోటి ఘోరఫణిరాజులు మాకుఁ బ్రసన్ను లయ్యెడున్. **106**

ప్రతిపదార్థం: దేవ, మనుష్య, లోకములన్= దేవతలయొక్కయు మనుష్యులయొక్కయు లోకాలందు; త్రిమ్మరుచున్= తిరుగుతూ; విపుల, ప్రతాప, సంభావిత, శక్తి, శౌర్యులున్= అధికమైన తేజస్సుచేత సన్మానింపబడిన (ఊహింపబడిన) సామర్థ్యాన్ని, పరాక్రమాన్ని కలవారున్నూ; అపార, విష+ఉత్కట, కోప, విస్ఫురత్, పావక, తాపిత+అఖిల, విపక్షులున్= అంతం లేని విషంచేత అధికమైన కోపంచేత ప్రకాశించే అగ్నిచేత తపింప చేయబడిన సర్వశత్రువులు కలవారున్నూ; ఐన; మహత్+అనుభావులు= గొప్ప ప్రభావం కలవారు; ఐరావత కోటి, ఘోర ఫణిరాజులు= ఐరావతులు (ఐరావత మనే పేరుగల గొప్ప నాగవంశం ఉన్నది. అందులో పలువురు నాగులు ఉంటారు) అనే కోటి సంఖ్యగల (అనేకులైన) భయంకరు లైన సర్పరాజులు; మాకున్= మాయెడ; ప్రసన్నులు= అనుగ్రహం కలవారు; అయ్యెడున్= అగు గాక!

తాత్పర్యం: దేవతల మనుష్యుల లోకాలలో తిరుగుతూ అధికమైన తేజస్సుచేత పూజింపబడిన సామర్థ్యం, పరాక్రమం కలవారున్నూ, అనంతవిషంచేత అధిక మైన కోపంతో ప్రకాశించే అగ్నిచేత తపింపజేయబడిన సర్వశత్రువులు కలవారున్నూ అయిన మహాత్ములు ఐరావత నాగవంశంలోని కోటిసంఖ్యాకు లైన భయంకర సర్పరాజులు మాపట్ల అనుగ్రహంకలవారు అగుదురుగాక!

విశేషం: కోపం వచ్చినప్పుడు పాములు విషం కక్కుతాయి. ఆ విషం నుండి అగ్ని ఉప్పతిల్లుతుంది. పాత్రస్వభావ వ్యంజకమైన అక్షరరమ్యత ఇందులో సముచితంగా సంతరించబడి ఉన్నది. ఘోరఫణిరాజులను వర్ణించే ఈపద్యంలో ఊష్మాక్షరాలతోపాటు, పరుషాక్షరాలను, స్థిరాక్షరాలనూ వాడటం విశేషం.

ఉ. గోత్రమహామహీధర నికుంజములన్ విపినంబులం గురు
క్షేత్రమునం బ్రకామగతి ఖేలన నొప్పి, సహాశ్వసేనుఁ డై
ధాత్రిఁ బరిభ్రమించు బలదర్ప పరాక్రమదక్షుఁ డీక్షణ
శ్రోత్రవిభుండు తక్షకుఁడు శూరుఁడు మాకుఁ బ్రసన్నుఁ డయ్యెడున్. 107

ప్రతిపదార్థం: గోత్ర, మహత్, మహీ, ధర, నికుంజములన్= గొప్ప కులపర్వతాల యొక్క పొదరిండ్లలోనూ; విపినంబులన్= అడవులయందును; కురుక్షేత్రమునన్= కురుక్షేత్రంలోనూ; ప్రకామ, గతి, ఖేలనన్= ఇచ్ఛవచ్చినట్లుగా పోవటంలోని (సంచరించటంలోని) క్రీడతో; ఒప్పి= అలరి; సహ+అశ్వసేనుఁడు+ఐ= కుమారుడైన అశ్వసేనునితో కూడినవాడై; ధాత్రిన్= భూమియందు; పరిభ్రమించు= తిరుగాడు. బల, దర్ప, పరాక్రమ, దక్షుఁడు= బలంలోను, గర్వంలోను శౌర్యంలోను సమర్థుడు; శూరుఁడు= పరాక్రమవంతుడు; (ఐన) ఈక్షణశ్రోత్రవిభుండు= కన్నులే చెవులుగా గల పాములతేడు; తక్షకుఁడు; మాకున్= మాయెడ; ప్రసన్నుఁడు= అనుగ్రహం కలవాడు; అయ్యెడున్= అగుగాక!

తాత్పర్యం: గొప్ప కులపర్వతాల పొదరిళ్ళలోను, అడవులలోను, కురుక్షేత్రంలోను ఇచ్ఛవచ్చినట్లు సంచరించే క్రీడతో అలరి, కుమారు డైన అశ్వసేనుడితో కూడి భూమిమీద తిరుగుతూ బలంలోనూ, గర్వంలోనూ, శౌర్యంలోనూ సమర్థుడైన పరాక్రమవంతుడూ పాములకురాజూ అయిన తక్షకుడు మాయెడ అనుగ్రహం కలవాడు అగుగాక!

విశేషం: స్తుతికి ప్రసన్నుడు కాని దేవు డుండడు. ఆ భావంతో ఉత్తమ సర్పమూర్తులనూ, భయంకరసర్పరాజులనూ, చివరకు కుండలాలను హరించిన తక్షకుడినీ ఉదంకుడు కార్యార్థి అయి ప్రస్తుతించాడు. అందరిలో తక్షకుడు అభేద్యుడూ, దుష్కరుడూ కాబట్టి అతడిని దుష్కరప్రాసతోకూడిన పద్యంలో స్తుతించటం విశేషం. నన్నయపద్యరచనలోని అక్షరరమ్యతకు ఇది ఉదాహరణం. నన్నయ పైనాలుగు పద్యాలలో అనంతుడినీ, వాసుకినీ, ఐరావతకోటి ఫణిరాజులనూ, తక్షకుడినీ మాత్రమే ఎందుకు కీర్తించా డనే అంశం లోనారసి తెలిసికొనదగినది. నాగమాత అయిన కద్రువకు జన్మించిన సర్పాలలో మొదటి నలుగురిపేర్లు - అనంతుడు, వాసుకి, ఐరావతుడు, తక్షకుడు (చూడు. ఆది. 2.4). అందువలన ఆవరుసలో ఉదంకుడు వారిని స్తుతించాడు. భావికథలో జనమేజయుడు చేసే సర్పయాగానికి కారకుడు కాబోతున్నాడు. ఉదంకుడు. ఆ కథంతా చదివితే తెలిసే విశేషమేమంటే దుష్టపన్నగాలు అగ్నిలో పడి నశించటానికే ఆయజ్ఞం తోడ్పడిందని. అనంతుడు, వాసుకి ధర్మాత్ములై పుణ్యాత్ములై తపస్సులుచేసి నారాయణ పరమేశ్వరుల సేవాభాగ్యాన్ని పొందారు. దుష్టులు కాని ఫణిరాజులు సర్పయాగంలో దగ్ధులు కాకుండా తమ పుణ్యవిశేషాలతో బ్రతికిపోయారు. మాయాదక్షుడైన తక్షకుడు ఇంద్రుడిని ఆశ్రయించటంవలన చావుతప్పి బైటపడ్డాడు. అగ్నిలో పడబోతున్న తక్షకుడిని పడకుండా ఆస్తీకుడు ఆపాడు. అంటే దుష్టసర్పకులంలో హుతంకాకుండా చివరకు మిగిలింది తక్షకుడే అన్నమాట. ఆ తరువాత అతడు ఇంద్రునికి స్నేహితు డయ్యాడు. ఇంద్రుడి ఖాండవవనంలో నివసించాడు. అతడిని ఇంద్రుడు సదా రక్షిస్తూ ఉండేవాడు. పైకిచూస్తే, ఉదంకుడి కథలో తక్షకుడిని స్తుతించటం సందర్భోచిత్యం. కథనంతా గాఢంగా భావిస్తే మూలంలో లేని అనంతుడిని, వాసుకిని నన్నయ ఉదంకుడిచేత ఎందుకు స్తుతింపచేశాడో, ఫణిరాజులనూ, తక్షకుడినీ ఎందుకు ప్రశంసింపచేశాడో పఠితకు అంతరార్థం ప్రసన్న మౌతుంది. ప్రసన్నకథాక(వి)లితార్థయుక్తి కిది చక్కని ఉదాహరణం. (సంపా.)

వ. అనియి ట్లురగపతుల నెల్ల స్తుతియించి 'యందు సితాసితతంతు సంతానపటంబు ననువయించుచున్నవారి నిద్దఱ స్త్రీలను, ద్వాదశారచక్రంబుం బరివర్తించుచున్న వారి నార్వురఁ గుమారుల, నతిప్రమాణ తురంగంబు నెక్కినవాని మహాతేజస్వి నొక్క దివ్యపురుషుం గని విపులార్థవంతంబు లైన మంత్రంబుల నతిభక్తియుక్తుం డై స్తుతియించినం బ్రసన్నుం డై యద్దివ్యపురుషుం డయ్యుదంకున కి ట్లనియె. 108

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఉరగపతులన్+ఎల్లన్= నాగరాజులనందరిని; స్తుతియించి= పొగడి; అందున్= నాగలోకంలో; సిత+అసిత, తంతు, సంతాన, పటంబున్= తెల్లని, నల్లని, దారాల సముదాయంతో కూడిన వస్త్రం; అనువయించుచున్+ఉన్నవారిన్= నేస్తున్న వారిని; ఇద్దఱ స్త్రీలను= ఇరువురు ఆడవారిని; ద్వాదశ+అర చక్రంబున్= పండ్రెండు (పన్నెండు) ఆకులు గల చక్రాన్ని; పరివర్తించుచు, ఉన్నవారిన్= త్రిప్పుతున్న వారిని; ఆర్వురన్, కుమారులన్= ఆరుగురు యువకులను; అతి, ప్రమాణ, తురంగంబున్= మిక్కిలి ఎత్తైన గుఱ్ఱాన్ని; ఎక్కిన వానిన్; మహత్, తేజస్విన్= గొప్ప తేజస్సు కలవాడిని; ఒక్క, దివ్యపురుషున్= ఒక దేవతాపురుషుడిని; కని= చూచి; విపుల+అర్థవంతంబులు+ఐన= అధికమగు అర్థం కలవైన; మంత్రంబులన్= మంత్రాలతో; అతి, భక్తి, యుక్తుండు+ఐ= మిక్కిలి భక్తితో కూడినవాడై; స్తుతియించినన్= పొగడగా; ప్రసన్నుండు+ఐ= ప్రసాదం (అనుగ్రహం) కలవాడై; ఆ+దివ్యపురుషుండు= ఆ దేవతా పురుషుడు; ఆ+ఉదంకునకున్= ఆ ఉదంకమహామునితో; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ఈవిధంగా నాగరాజులందరిని పొగడి పాతాళలోకంలో తెల్లని నల్లని దారాల సముదాయంతో కూడిన వస్త్రాన్ని నేస్తున్న ఇద్దరు స్త్రీలను, పండ్రెండు (పన్నెండు) ఆకులు గల చక్రాన్ని త్రిప్పుతున్నవారిని ఆరుగురు యువకులను, మిక్కిలి ఎత్తైన గుర్రాన్ని ఎక్కిన గొప్ప తేజస్సు కల ఒక దివ్యపురుషుడిని చూచి, అధికము లైన అర్థాలు గల మంత్రాలతో మిక్కిలిభక్తితో కూడినవాడై స్తుతించగా, ఆ దేవతాపురుషుడు అనుగ్రహం కలవా డై ఉదంకుడితో ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: నల్లని, తెల్లని దారాలతో కూడిన వస్త్రం విషయాన్నీ, ఇరువురు స్త్రీల విషయాన్నీ, ద్వాదశార చక్రాన్ని త్రిప్పుతున్న ఆరుగురు కుమారుల విషయాన్నీ, ఉత్తమ అశ్వాన్ని ఎక్కిన దివ్యపురుషుని విషయాన్నీ ముందు తెలియపరచటం అవుతుంది. (చూడు:1.118)

క. మితవచన! నీయథార్థ । స్తుతుల కతిప్రీతమానసుఁడ నైతి ననిం
దిత చరిత! నీకు నభివాం । ఛిత మెయ్యది దానిఁ జెపుమ చేయుదు నవినన్. 109

ప్రతిపదార్థం: మితవచన= పరిమిత మైన వాక్కులు కలవాడా!; అనిందిత, చరిత!= నిర్మల మైన వర్తనం కలవాడా! ఓ ఉదంకమహామునీ!; నీ= నీయొక్క, యథార్థస్తుతులకున్= సత్య మైన స్తోత్రాలకు; అతి, ప్రీత, మానసుఁడన్= మిక్కిలి ప్రీతి పొందిన మనస్సు కలవాడిని; ఐతిన్= అయినాను; నీకున్; అభివాంఛితము= కోరబడింది (కోరిక); ఏ+అది= ఏదో; దానిన్= ఆ కోరికను, చెపుము+అ= తెలుపుము; చేయుదున్= నెరవేరుస్తాను; అనినన్= అని ఆ దివ్యపురుషుడు పలుకగా.

తాత్పర్యం: పరిమితమైన వాక్కులు, నిర్మల మైనవర్తనం కలిగినట్టి ఓ ఉదంక మహామునీ! సత్యాలైన నీస్తోత్రాలచేత మిక్కిలి ప్రీతి పొందిన మనస్సు కలవాడ నైనాను. నీకు ఏ కోరిక కలదో దానిని చెప్పుము; నేను నెరవేరుస్తాను - అని దివ్య పురుషుడు పలుకగా

వ. ఉదంకుండు గరంబు సంతసిల్లి 'యిన్నాగకులం బెల్ల నాకు వశం బగునట్టులుగ ననుగ్రహింపు' మనిన నప్పురుషుం 'డట్లేని నీయశ్వకర్ణరంధ్రాధ్మానంబు సేయు' మనిన వల్లె యని తద్వచనానురూపంబు సేయుడుఁ దత్క్షణంబ. 110

ప్రతిపదార్థం: ఉదంకుడు; కరంబు= మిక్కిలి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఈ+నాగకులంబు+ఎల్లన్= ఈ పాముల సముదాయం అంతయున్నూ; నాకున్, వశంబు, అగు, అట్టులుగన్= అధీన మయ్యేటట్లుగా (వశపడేటట్లుగా); అనుగ్రహింపుము= దయచూపుము; అనినన్= అని ఉదంకుడు పలుకగా; ఆ+పురుషుండు= ఆ దివ్యపురుషుడు; అట్లు+ఏనిన్= నీ కటువంటి కోరిక ఉన్నట్లయితే; ఈ, అశ్వ, కర్ణ, రంధ్ర+ఆధ్మానంబు= నే నెక్కిన ఈ గుర్రం యొక్క చెవియందు ఊదుట; చేయుము+అనినన్= చేయు మని ఆ దివ్యపురుషుడు పలుకగా; వల్లె= అట్లే; అని; తద్, వచన+అనురూపంబు= ఆ దివ్యపురుషుడి వాక్కునకు తగింది; చేయుడున్= చేసిన అనంతరం; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే, వెంటనే.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు మిక్కిలి సంతోషించి 'ఈ పాముల వంశమంతా నా కధీన మయ్యేటట్లు కరుణించు' మని పలుకగా ఆ దివ్యపురుషుడు 'అట్లైతే ఈ గుర్రంయొక్క చెవికన్నంలో ఊదు' మని అన్నాడు. ఉదంకుడు అట్లే అని అంగీకారం సూచించి, ఆ దివ్యపురుషుడు పలికిన వాక్కులకు తగినట్లు చేయగా వెంటనే.

విశేషం: మూలంలో ఇచ్చుట గుర్రంయొక్క అపానంలో ఊదు మని దివ్యపురుషుడు చెప్పినట్లు ఉన్నది. ఋషి అట్లా చేయటం ఉచితంగా ఉండ దని నన్నయ అపానాన్ని తొలగించి దానికి బదులు కర్ణరంధ్ర మని వ్రాశాడు.

శా. పాతాళైకనికేతనాంతరమునం బర్వెం దదశ్వాఖిల
స్రోతోమార్గ వినిర్గతోగ్ర దహనార్చుల్, పన్నగవ్రాతముల్
భీతిల్లెన్, భుజగాధినాథు మనమున్ భేదిల్లెఁ గల్పాంత సం
జాతప్రోద్ధత బాడబానల శిఖాశంకాధికాతంక మై. 111

ప్రతిపదార్థం: తద్+అశ్వ+అఖిల, స్రోతస్+మార్గ, వినిర్గత+ఉగ్ర, దహన+అర్చుల్= ఆ గుఱ్ఱముయొక్క సర్వఇంద్రియాలమార్గాల నుండి బయల్వెడలిన భయంకర మైన అగ్నియొక్క జ్వాలలు; పాతాళ+ఏక, నికేతన+అంతరమునన్= నాగలోక మనే ముఖ్యమైన(సాటిలేని) భువనం యొక్క మధ్య భాగంలో; పర్వెన్= వ్యాపించినవి; పన్నగవ్రాతముల్= పాముల సముదాయాలు; భీతిల్లెన్= భయపడినవి; కల్ప+అంత, సంజాత, ప్రోద్ధత, బాడబ+అనల, శిఖా, శంకా, అధిక+ఆతంకము+ఐ= ప్రళయకాలంలో పుట్టి విజృంభించిన బడబాగ్ని యొక్క జ్వాలలనే సందేహంవలన అధికమైన భయం కలదై; భుజగ+అదినాథు= సర్పరాజు యొక్క మనమున్= మనస్సుకూడ; భేదిల్లెన్= బ్రద్ధలైనది.

తాత్పర్యం: పాతాళ మనే ముఖ్యమయిన భువనమధ్యంలో ఆ గుఱ్ఱముయొక్క సర్వేంద్రియ ద్వారాలనుండి బయల్వెడలిన భయంకరమైన అగ్నిజ్వాలలు వ్యాపించినవి. పాముల సముదాయాలు భయపడినవి; ప్రళయకాలంలో పుట్టి పైకెగసిన బడబాగ్నిజ్వాల లనే సందేహంవలన కలిగిన అధిక మైన భయం కలదై పాములరాజుయొక్క హృదయం కూడ బ్రద్దలయింది.

విశేషం: అలం: నన్నయ రచనలోని అక్షరరమ్యత కీపద్యం ఉదాహరణం. ఇందులో భయానకరసం స్ఫురిస్తుంది. దానిని పోషించేటట్లు - మార్గ, వినిర్గత, అర్చివంటి ద్విత్వాక్షరాలనూ, భ, ధ, భ, వంటి మహాప్రాణాలనూ వాడుతూ సమాసభూయిష్ఠమైన రచనతో ఓజోగుణాన్ని పోషించి బడబానలజ్వాలలవంటి అగ్నిజ్వాలల భయంకరరూపాన్ని అక్షరరమ్యంగా నన్నయ ఆవిష్కరించాడు.

తక్షకుండు కుండలంబులం దెచ్చి యుదంకున కిచ్చుట (సం.1-3-158)

క. శంకరనిభుఁ డగు విప్రుభ । యంకరకోపాగ్ని యొక్కొ! యనుచును జాతా
తంకుఁ డయి కుండలంబు లు । దంకునకును దెచ్చి యిచ్చెఁ దక్షకుఁ డంతన్. 112

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; తక్షకుడు; శంకరనిభుఁడు+అగు= శివునితో సమాను డైన; విప్రు= బ్రాహ్మణుడియొక్క; భయంకర, కోప+అగ్ని, ఒక్కో= భయం కలిగించే కోప మనే అగ్నియేమో; అనుచును= అని భావిస్తూ; జాత+ఆతంకుఁడు+అయి= పుట్టిన భయం కలవాడై; ఉదంకునకును= ఉదంక మహామునికి; కుండలంబులు= కర్ణాభరణాలు; తెచ్చి; ఇచ్చెన్= తెచ్చి ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అంత తక్షకుడు శివుడితో సమాను డైన బ్రాహ్మణుడి భయంకర మైన కోప మనే అగ్నియేమో! అని తలుస్తూ భయంతో కూడినవాడై కుండలాలను ఉదంకమహామునికి తెచ్చి ఇచ్చాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం; ఉత్ప్రేక్ష.

వ. ఇట్లు నాగలోకంబున కెల్ల మహాక్షోభంబు గావించి తక్షకుచేతఁ గుండలంబులు గొని యుదంకుఁ డాత్మగతంబున. 113

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; నాగలోకంబునకున్+ఎల్లన్= పాతాళలోకాని కంతటికి; మహాక్షోభంబు= గొప్ప కలత; కావించి= చేసి, కలిగించి; తక్షకుచేతన్= తక్షకుడి నుండి (వలన); కుండలంబులు= కర్ణాభరణాలు; కొని= గ్రహించి; ఉదంకుఁడు; ఆత్మగతంబునన్= తనలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సర్పలోకాని కంతటికి గొప్పకలత కలిగేటట్లు చేసి తక్షకుడి (వలన) నుండి కుండలాలు గ్రహించి ఉదంకుడు తనలో.

విశేషం: ఆత్మగత మనేమాట నాటకంలో స్వగత మనే అర్థంలో రంగస్థల సూచనగా వాడుతుంటారు. పైకి వినబడని భాషణం ఆత్మగత మని సాహిత్యదర్పణం.

సీ. 'కుండలమ్ములు వేగ కొనిరమ్ము నాలవ । నాఁటికి నని పూని నన్నుఁ బనిచె
గురుపత్ని; నేఁడ యక్కుండలంబులు దొడ్గ । దివస; మీ దివస మతిక్రమింప
కుండంగఁబోక యె ట్లొడఁగూడు? ని న్నాగ । భవన మెప్పాట వెల్వడఁగఁ బోలు?
నేఁడు పోవనినాఁడు నిష్ఫలం బిమ్మహా । యత్నమంతయు' నని యధికచింతఁ

ఆ. దవిలియున్న నయ్యుదంకు నభిప్రాయ । మెఱిఁగి దివ్యపురుషుఁ డిట్టు లనియె:
'నీహయంబు నెక్కి యేఁగుమ; యిది వడి । గలదు మనముకంటె గాడ్పుకంటె'. 114

ప్రతిపదార్థం: గురుపత్ని= గురువుగారి భార్య; నాలవ నాఁటికిన్= నేటికి నాల్గవరోజుకు; కుండలంబులు= చెవికమ్మలు; వేగ= వేగంగా; కొనిరమ్ము= తీసికొనిరమ్ము; అని; పూని= పట్టుదలతో, కడగి; నన్ను; పనిచెన్= పంపింది; నేడు+అ= నేడే; ఆ

కుండలంబులు= ఆ కర్ణాభరణాలు; తొడ్గు= ధరించే; దివసము= రోజు; ఈ దివసము= ఈ రోజు; అతిక్రమింపక, ఉండంగన్= దాటిపోకుండ; పోక= పోవటం; ఎట్లు= ఏవిధంగా; ఒడన్, కూడున్= సమకూరుతుంది?; ఈ నాగభవనము= ఈ సర్పలోకం; (నుండి) ఏ+పాటన్= ఏవిధంగా; వెల్వడఁగన్, పోలున్= బయటకు పోవటానికి వీలౌతుంది?; నేఁడు= ఈరోజు; పోవనినాఁడు= వెళ్ళకపోతే; ఈ+మహత్ యత్నము+అంతయున్= నేను చేసిన ఈగొప్పయత్నమంతా; నిష్ఫలంబు= ఫలం లేనిది (నిష్ప్రయోజనం) అని; అధికచింతన్= పెనుదిగులునందు; తవిలి ఉన్నన్= చిక్కి ఉండగా; ఆ+ఉదంకు+అభిప్రాయము= ఆ ఉదంకునియొక్కభావం; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; దివ్యపురుషుఁడు= (గుర్రాన్ని ఎక్కి ఉన్న) దేవతా పురుషుడు; ఇట్టులు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; ఈ హయంబున్= ఈ గుర్రాన్ని; ఎక్కి; ఏఁగుము+ఆ= వెళ్ళుము; ఇది= ఈ గుర్రం; మనముకంటెన్= మనస్సుకంటె; గాడ్పుకంటెన్= గాలికంటె; వడి, కలదు= వేగం కలిగి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: 'నేటికి నాల్గవరోజున కుండలాలను వేగంగా తీసికొని రమ్మని గురువుగారిభార్య పట్టుదలతో నన్ను పంపింది. ఆ కుండలాలు ధరించే దినం ఈనాడే. ఈరోజు దాటకుండ నేను అక్కడికి పోవటం ఏవిధంగా సమకూరుతుంది? ఈ నాగలోకంనుండి ఎట్లా బయటికి వెళ్ళవచ్చును? నేను వెళ్ళకపోతే నేను చేసిన ఈ మహాప్రయత్నమంతా నిష్ప్రయోజన మౌతుంది' - అని మిక్కిలి విచారంతో కలతనొంది యున్న ఆ ఉదంకుడిభావం తెలిసికొని తురగారూఢు డైన దివ్యపురుషుడు ఇట్లా పలికాడు: 'నీ వీ గుర్రం ఎక్కి వెళ్ళుము. ఇది మనస్సుకంటె గాలికంటె వేగం కలిగినది'.

విశేషం: మనస్సు, గాలీ వేగం కలవాటిలో ప్రసిద్ధా లైనవి. కథాకథనానికి ఉపయోగపడే ఇటువంటి సీసాలను కొందరు 'గునుగు' సీసాలంటారు.

వ. **అనవుడు నద్దివ్యపురుషువచనంబున నత్తురంగంబు నెక్కితత్క్షణంబ యయ్యుదంకుండు గురుగృహంబునకు వచ్చె; నిట గురుపత్నియు శుచిస్నాత యై నూతనపరిధానశోభిత యై యక్కుండలంబులు దొడువ నవసరం బైనఁ దదాగ మనంబు గోరుచున్నయది యప్ప డయ్యుదంకుం గని తద్దయు సంతసిల్లి, తదానీతరత్నకుండల భూషిత యై, బ్రాహ్మణులం బూజించి నిజసంకల్పిత మహోత్సవం బొనరించె; నట్లు గురుకార్యంబు నిర్వర్తించియున్న యుదంకుం జూచి గురుం డి ట్లనియె.** **115**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అనిన తరువాత; ఆ+దివ్య, పురుషు= ఆ దేవతాపురుషుడి యొక్క; వచనంబునన్= మాటచే (మాటప్రకారం); ఆ+తురంగంబున్= ఆ గుర్రాన్ని; ఎక్కి; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణమే, వెంటనే; ఆ+ఉదంకుండు; గురు, గృహంబునకున్= గురువుగారి ఇంటికి; వచ్చెన్; ఇట= ఇక్కడ గురుగృహంలో; గురుపత్నియున్= గురువుగారి భార్యయున్నూ; శుచి, స్నాతయున్= పవిత్రతకొరకు స్నానంచేసినది; ఐ=అయి;. నూతన, పరిధాన శోభిత+ఐ= క్రొత్తవస్త్రాలతో ప్రకాశించినదయి; ఆ+కుండలంబులు= ఆ కర్ణాభరణాలు; ధరింపన్= ధరించటానికి; అవసరంబు= సమయం; ఐనన్= కాగా; తద్+ఆగమనంబు= ఉదంకునిరాక; కోరుచున్న+అది= కోరుతున్నది; అప్పుడు; ఆ+ఉదంకున్= ఆ ఉదంకుని; కని= చూచి; తద్దయున్= మిక్కిలి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; తద్, ఆనీత, రత్న, కుండల, భూషిత, ఐ= అతనిచేత తేబడిన మణిమయ కర్ణాభరణాలచేత అలంకరింపబడిన దై; బ్రాహ్మణులన్; పూజించి= పూజ చేసి; నిజ, సంకల్పిత, మహత్, ఉత్సవంబు= తనచేత సంకల్పింపబడిన గొప్పదైన వేడుక; ఒనరించెన్= చేసెను; అట్లు= ఆవిధంగా; గురుకార్యంబు= గురువుగారి పని (గురుపత్ని కార్య మైనా గురుకార్యమే); నిర్వర్తించి= చేసి; ఉన్న=ఉండిన; ఉదంకున్; చూచి; గురుండు= గురు వైన పైలుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దివ్యపురుషుడు ఆ విధంగా పల్కిన తరువాత ఆతనిమాట ప్రకారం ఆ గుర్రాన్ని ఎక్కి ఉదంకుడు వెంటనే గురువుగారింటికి వచ్చాడు. గురుగృహంలో గురువుగారిభార్య పవిత్రస్నానం చేసి క్రొత్తబట్టలు కట్టుకొని వెలుగొందుతూ కర్ణాభరణాలు ధరించే సమయం ఆసన్నంకాగా, శిష్యుడైన ఉదంకుడి రాకకొరకు ఎదురుచూస్తున్నప్పుడు ఆ ఉదంకుడు రాగా చూచి, మిక్కిలి సంతోషించి, అతడు తెచ్చిన మణిమయకుండలాలను ధరించి, విప్రులను పూజించి, తాను సంకల్పించిన మహోత్సవాన్ని జరుపుకొన్నది. ఆ విధంగా గురువుగారిపని చేసి ఉన్న ఉదంకుడిని చూచి గురు వైన పైలుడు ఈవిధంగా పలికాడు.

క. **ఈయున్న పౌష్యపాలికిఁ । బోయి కడుంబెద్దదవ్వు పోయిన య ట్ల**
త్యాయత విమల తపోమహి । మా! యిన్ని దినంబు లేల మసలితి చెపుమా! **116**

ప్రతిపదార్థం: ఈ, ఉన్న= ఇచ్చటనే ఉన్న 'ఈ' సామీప్యాన్ని సూచిస్తుంది). పౌష్య, పాలికిన్= పౌష్యమహారాజు చెంతకు; పోయి= వెళ్ళి; కడున్= మిక్కిలి; పెద్ద= అధికమైన; దవ్వు= దూరం; పోయిన, అట్లు= పోయినవిధంగా; అతి+ఆయత, విమల, తపః, మహిమా= మిక్కిలి అధికమైన నిర్మలమైన తపస్సుయొక్క మహత్త్వం కలవాడా!; ఇన్ని, దినంబులు= ఇన్ని (నాలుగు) రోజులు; ఏల= ఏకారణంచేత; మసలితి(వి)= ఆలస్యం చేసినావు?; చెపుమా= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి అధిక మైన నిర్మలమైనతపస్సుయొక్కమహిమ కలవాడా! ఇక్కడికి అతిసమీపంలో ఉన్న పౌష్యమహారాజుచెంతకు పోయి, చాలాదూరం పోయినవిధంగా ఏకారణంచేత ఇంతఆలస్యం చేశావో తెలియజెప్పుము.

విశేషం: పౌష్యునిపురం దగ్గరగానే ఉన్నది. నీవు గొప్ప తపస్సంపన్నుడవు. నీవు అచ్చటికి పోయి రావటానికి నాల్గురోజులు పట్టింది. ఇంత ఆలస్యం కావటానికి కారణ మేమి టని గురువు అడిగాడు. 'అత్యాయత విమల తపోమహిమా!' అనే సంబోధనం సాభిప్రాయం. తపోమహిమతో ఎటువంటి కార్యమైననూ సులభంగా చేయవచ్చును. 'ఈయున్న' అనే ఎత్తుగడ సంభాషణ సహజత్వం ఉట్టిపడేటట్లు నుడికారపు సొంపును ప్రదర్శిస్తున్నది.

వ. **అనిన నుదంకుం డి ట్లనియెః 'నయ్యా! మీ యానతిచ్చినట్ల మసల వలవదు; తక్షకుం డను దుష్టోరగంబు సేసిన విఘ్నంబున నింత మసలవలసె; వినుఁడు: మిమ్ము వీడ్కొని చనువాఁడ నెదుర నొక్క మహోక్షంబు నెక్కి చనుదెంచువాని నొక్కదివ్యపురుషుం గని, వాని పన్నిన వృషభగోమయ భక్షణంబు సేసి చని పౌష్యమహాదేవి కుండలంబులు ప్రతిగ్రహించి వచ్చుచోఁ దక్షకుచేత నపహృతకుండలుండ నై వాని పిఱుందన పాతాళలోకంబునకుం బోయి నాగపతుల నెల్ల స్తుతియించి, యందు సితాసితతంతు సంతానపటంబు ననువయించుచున్నవారి నిద్దఱ స్త్రీలను, ద్వాదశారచక్రంబుఁ బరివర్తించుచున్నవారి నార్వురఁ గుమారుల, నతిప్రమాణతురగారూఢుండైన యొక్క దివ్యపురుషుం గని, తత్ప్రసాదంబునఁ గుండలంబులు వడసి, తదాదేశంబున నత్తురంగంబు నెక్కివచ్చితి; నిది యంతయు నేమి? నా కెఱింగింపుఁ' డనిన గురుం డిట్లనియె.** **117**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= గురువు అట్లనగా; ఉదంకుండు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పల్కెను; అయ్యా= ఆర్యా!; మీ, ఆనతి, ఇచ్చిన, అట్లు+అ= మీరు సెలవిచ్చిన విధంగా (కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి); మసల, వలవదు= ఆలస్యం చేయ నవసరం లేదు; తక్షకుండు+అను; దుష్ట+ఉరగంబు= చెడ్డపాము; చేసిన; విఘ్నంబునన్= ఆటంకంచేత; ఇంత= ఇంతకాలం; మసల,

వలసెన్= ఆలస్యం చేయవలసి వచ్చింది; వినుఁడు; మిమ్మున్= (గురువుగారిని); వీడ్కొని= విడిచి (మీదగ్గర సెలవు తీసికొని); చను, వాఁడన్= వెళ్ళువాడను; ఎదురన్= నా ఎదుట; ఒక్క, మహత్, ఉక్షంబున్= గొప్ప (ఉన్నతమైన) ఎద్దును; ఎక్కి; చనుదెంచు, వానిన్= వచ్చువాడిని; ఒక్క, దివ్య, పురుషున్= ఒక దేవతాపురుషుడిని; కని= చూచి; వాని, పన్నిన= (కర్తృపద ప్రథమకుషష్ఠి) అతడు ఏర్పరచిన; వృషభ, గోమయ, భక్షణంబు= ఎద్దుపేడ తినటం; చేసి; చని= వెళ్ళి; పౌష్య, మహా, దేవి= పౌష్యుడి దేవేరియొక్క; కుండలంబులు; ప్రతిగ్రహించి= దానంగా తీసికొని; వచ్చుచోన్= వచ్చేటప్పుడు; తక్షకుచేతన్= తక్షకుడనే సర్పరాజుచేత; అపహృత, కుండలుండను+ఐ= దొంగిలించబడిన కుండలాలు కలవాడ నై; వాని, పిఱుందన్+అ= అ తక్షకుడి వెనుకనే; పాతాళ లోకంబునకున్= నాగలోకానికి; పోయి= వెళ్ళి; నాగ, పతులన్, ఎల్లన్= సర్పరాజుల నందరిని; స్తుతియించి= పొగడి; అందున్= ఆ పాతాళంలో, సిత+అసిత, తంతు, సంతాన, పటంబున్= తెల్లని నల్లని దారాల సముదాయంతో కూడిన వస్త్రాన్ని; అనువయించుచున్+ఉన్నవారిన్= నేస్తూ ఉన్నవారిని; ఇద్దఱ, స్త్రీలను= ఇరువురు ఆడువారిని; ద్వాదశ+అర, చక్రంబున్= పండెండ్రు (12) ఆకులు కల చక్రాన్ని; పరివర్తించుచున్+ఉన్న, వారిన్= త్రిప్పుచున్న వారిని; ఆర్వురన్, కుమారులన్= ఆర్గురు బాలకులను; అతి, ప్రమాణ, తురగ+ఆరూఢుండు+ఐన= మిక్కిలి ఎత్తైన గుర్రాన్ని ఎక్కినవాడిని; ఒక్క, దివ్యపురుషున్= ఒక దేవతా పురుషుడిని; కని= చూచి; తద్, ప్రసాదంబునన్= ఆ దివ్యపురుషుడి అనుగ్రహంచేత; కుండలంబులు; పడసి= పొంది; తద్+ఆదేశంబునన్= ఆ పురుషుడి ఆజ్ఞచేత; ఆ+తురంగంబున్= ఆ గుర్రాన్ని, ఎక్కి; వచ్చితిన్; ఇది, అంతయున్= పైన పేర్కొనబడిన దంతయున్నూ; ఏమి= ఏమిటి?; నాకున్; ఎఱింగింపుఁడు= అంతరార్థం తెల్పండి; అనినన్= అని ఉదంకుడు అడుగగా; గురుండు= పైలుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని గురువుగారు అడుగగా ఉదంకుడు ఈవిధంగా చెప్పాడు: 'ఆర్యా! మీరు సెలవిచ్చినట్లు ఆలస్యం చేయవలసిన అవసరం లేదు. కాని, తక్షకుడు అనే పేరు గల దుష్టు డైన నాగరాజు చేసిన ఆటంకంచేత ఇన్ని రోజులు ఆలస్యం చేయవలసి వచ్చింది. నేను మిమ్మ్మ వీడి వెళ్ళుతూ ఎదుట ఒక పెద్దఎద్దు నెక్కి వచ్చేవాడిని ఒక దేవతాపురుషుడిని చూచి అత డేర్పరచిన ఎద్దుపేడ తిని వెళ్ళి, పౌష్యమహారాజుదేవేరికర్ణాభరణాలు పుచ్చుకొని వస్తూ ఉన్నాను. వస్తూ ఉండగా తక్షకుడిచేత కుండలాలు అపహరింపబడ్డవి. నేను ఆ తక్షకుడి వెనుకనే నాగలోకానికి పోయి సర్పరాజులనందరిని పొగడి, ఆపాతాళలోకంలో తెల్లని నల్లని దారాలతో కూడిన వస్త్రం నేస్తున్న ఇద్దరు స్త్రీలను, పండ్రెండాకులు కల చక్రాన్ని త్రిప్పుతున్న ఆరుగురు బాలురను (యువకులను); మిక్కిలి ఎత్తైన గుర్రాన్ని ఎక్కిన ఒక దివ్యపురుషుడిని చూచి, అతని అనుగ్రహంచేత కర్ణాభరణాలు పొంది, అత డాజ్ఞాపించిన విధంగా ఆ గుర్రం ఎక్కి వచ్చాను. ఇదంతయు ఏమిటి? దీని అంతరార్థం నాకు తెలపండి' అని అడుగగా గురువైన పైలుడు ఈవిధంగా పలికాడు.

సీ. **అప్పురుషుం డింద్రుఁ, డయ్యుక్ష మైరావ । తంబు, గోమయ మమృతంబు, నాగ**
భువనంబులోఁ గన్న పొలఁతు లిద్దఱు ధాత । యును విధాతయు, వారి యనువయించు
సితకృష్ణతంతురాజిత తంత్ర మది యహో । రాత్రంబు, ద్వాదశారములు గలుగు
చక్రంబు మాసాత్మ సంవత్సరంబు, కు । మారు లయ్యార్వురు మహితఋతువు,

ఆ. **లత్తురంగ మగ్ని, యప్పురుషుండు ప । ర్జన్యుఁ డింద్రసఖుఁడు సన్మునీంద్ర ।**
యాది నింద్రుఁ గాంచి యమృతాశి వగుట నీ । కభిమతార్థ సిద్ధి యయ్యెనయ్య! **118**

ప్రతిపదార్థం: సత్+ముని+ఇంద్ర= మంచి మునిశ్రేష్ఠుడా! ఉదంకా!; ఆ+పురుషుఁడు= ఎద్దు ఎక్కివచ్చిన పురుషుడు; ఇంద్రుఁడు; ఆ+ఉక్షము= ఆ ఎద్దు; ఐరావతంబు= దేవేంద్రుని వాహన మైన ఏనుగు; గోమయము= పేడ; అమృతంబు; నాగ, భువనంబులోన్= నాగలోకంలో; కన్న= నీవు చూచిన; పొలఁతులు, ఇద్దఱు= స్త్రీలు ఇరువురు; ధాతయును; విధాతయు; వారి, అనువయించు= వారు నేసెడి; సిత, కృష్ణ, రాజిత, తంత్రము+అది= తెల్లని నల్లని దారాలతో ప్రకాశించే ఆ మగ్గం; అహః, రాత్రము= పగలు, రాత్రి; ద్వాదశ+అరములు= పండ్రెండు (12) ఆకులు; కలుగు; చక్రంబు= చక్రం; మాస+ఆత్మ, సంవత్సరంబు= నెలల రూపమైన సంవత్సరం; కుమారులు, ఆ+ఆర్వురు= చక్రాన్ని త్రిప్పుతున్న ఆ ఆర్గురు బాలురు; మహిత, ఋతువులు= గొప్ప వసంతాదు లైన ఋతువులు; ఆ+తురంగము= ఆ గుర్రం; అగ్ని; ఆ+పురుషుండు= ఎత్తైన గుర్రాన్ని ఎక్కి కనబడిన ఆ పురుషుడు; ఇంద్ర, సఖుఁడు= ఇంద్రుడి మిత్రు డైన; పర్జన్యుఁడు= వర్షాధిదేవత; ఆదిన్= మొదట; ఇంద్రున్= ఇంద్రుడిని; కాంచి= చూచి; అమృత+ఆశివి+అగుటన్= అమృతాన్ని తిన్నవాడవగుటచేత; నీకున్; అభిమత+అర్థ, సిద్ధి= కోరబడిన ప్రయోజనం యొక్క ఫలం (నెరవేరటం); అయ్యెన్+అయ్య= కలిగినదయ్యా!

తాత్పర్యం: ఓ మంచిముని శ్రేష్ఠుడా! ఉదంకా! ఎద్దు నెక్కివచ్చిన ఆ పురుషుడు ఇంద్రుడు. అత డెక్కిన ఎద్దు దేవతల ఏను గైన ఐరావతం. పేడ అమృతం. పాములలోకంలో ఉన్న ఇద్దరు స్త్రీలు ధాత, విధాత అనేవారు. వారు నేసే తెల్లని నల్లని దారాల మగ్గం దినరాత్రి రూపం. పండ్రెండాకులు గల చక్రం నెలలరూప మైన సంవత్సరం. దానిని త్రిప్పే ఆర్గురు యువకులు గొప్పఋతువులు (వసంతం, గ్రీష్మం, వర్షం, శరత్తు, హేమంతం, శిశిరం). ఆ గుర్రం అగ్ని. దాని నెక్కిన దివ్యపురుషుడు ఇంద్రుడి మిత్రు డైన పర్జన్యుడు. మొదట ఇంద్రుడిని చూచి అమృతం తిన్నవాడ వగుటచేత నీకు వాంఛితార్థసిద్ధి కలిగింది. నీవు కోరినపని నెరవేరింది. కుండలాలు లభించాయి.

విశేషం: పర్జన్యుడు వర్షాధిదేవత. ఇంద్రుడినే పర్జన్యు డని అంటారు. ఇక్కడ అతడు ఇంద్రమిత్రుడిగా చెప్పబడినాడు. పర్జన్యుడంటే విష్ణువు అనే అర్థం కూడ ఉన్నది. పర్జన్యము= గర్జించే మేఘం, మేఘు డని కూడ చెప్పవచ్చు.

క. **కర మిష్టము సేసితి మా । కరిసూదన! దీన నీకు నగు సత్ఫలముల్;**
గురుకార్యనిరతు లగు స । త్పురుషుల కగు టరుదె? యధికపుణ్యఫలంబుల్. **119**

ప్రతిపదార్థం: అరి, సూదన= శత్రువులను సంహరించేవాడా! ఉదంకా! మాకున్= నాకు, నా భార్యకున్నూ; కరము= మిక్కిలి; ఇష్టము= ప్రియం (కోరబడింది); చేసితి(వి); దీనన్= ఇట్లు చేయటం చేత; నీకున్; సత్+ఫలముల్= మంచిఫలాలు, అగున్= కలుగుతాయి; గురు, కార్య, నిరతులు= గురువుగారి పనియందు ఆసక్తికలవారు; అగు; సత్, పురుషులకున్ యోగ్యు లైన జనులకు; అధిక, పుణ్య, ఫలంబుల్= గొప్ప పుణ్యాల ఫలితాలు; అగుట= కలగటం; అరుదు+ఎ= అపూర్వమా? ఏమీ కాదు.

తాత్పర్యం: శత్రువులను సంహరించువాడా! మాకు మిక్కిలి ప్రియాన్ని (కుండలాలను తెచ్చి ఇవ్వటం) కలిగించావు. ఈవిధంగా చేయటంవలన నీకు మంచిఫలితాలు కలుగుతాయి. గురువుల పనులందు ఆసక్తులయ్యే సజ్జనులకు గొప్పపుణ్యాలు చేసిన ఫలాలు కలగటంలో వింత లేదు.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. నన్నయ నానారుచిరార్థ సూక్తినిధి, అతడి సూక్తులలో ఇది ఒకటి. గురుసేవ చేసి, వారిని సంతోషపెట్టటంవలన దేవతలు ప్రసన్నులౌతారని- ఆర్యోక్తి. "అథసేవామనిచ్ఛంతం గురు మర్థేన తోషయేత్! గుర్వర్థే యతమానం తం అనుగృహ్ణంతి దేవతాః" (సేవకు అంగీకరించని గురువును ధనంతో సంతోషపెట్టాలి. గురుదక్షిణకోసం పాటుపడే శిష్యుడిని దేవతలు అనుగ్రహిస్తారు) అనే తాత్పర్యాన్ని ఉదంకోపాఖ్యానం బోధిస్తుంది.

వ. 'నీవలనం బరమ సంప్రీత హృదయుండ నయితి; నీవును గుర్వర్థంబునందు ఋణవిముక్తుండ వయితివి; నిజేచ్ఛనుండు' మనినఁ, దదనుజ్ఞ వడసి యుదంకుం డనేకకాలంబు దపంబు సేసి; నట్టి యుదంకుండు తక్షకు చేసిన యపకారంబునకుం బ్రతీకారంబు సేయం జింతించి యొక్కనాఁడు జనమేజయ మహీపాలుపాలికిం బోయి యి ట్లనియె. 120

ప్రతిపదార్థం: నీవలనన్= నీయెడ; పరమ, ప్రీత, హృదయుండన్, అయితిన్= మిక్కిలి ప్రీతి పొందిన హృదయం కలవాడ నైనాను; నీవును= నీవుకూడ; గురు+అర్థంబు+అందున్= గురువుగారి ప్రయోజనం విషయంలో (గురు కార్యనిర్వహణంలో); ఋణ, విముక్తుండవు= ఋణంవలన విడువబడినవాడవు; అయితివి; నిజ+ఇచ్చన్= నీ(తన)కోరికను అనుసరించి; ఉండుము+అనినన్= అని గురువు పలుకగా; తద్+అనుజ్ఞ= గురువుగారి అనుమతి; పడసి= పొంది; ఉదంకుండు; అనేక, కాలంబు= చాలాకాలం; తపంబు, చేసెన్= తపస్సు చేశాడు; అట్టి; ఉదంకుండు; తక్షకు, చేసిన= (కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి) తక్షకుడు చేసిన; అపకారంబునకున్= కుండలాల అపహరణరూపమైన అపకారానికి; ప్రతీకారంబు= మారుచేత; చేయన్; చింతించి= చేయటానికి ఆలోచించి; ఒక్క, నాఁడు= ఒకరోజున; జనమేజయ, మహీపాలు, పాలికిన్= జనమేజయ మహారాజుచెంతకు; పోయి= వెళ్ళి, ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నీయెడ నాహృదయం మిక్కిలి ప్రీతి పొందింది. నీవు కూడ గురువుగారి ప్రయోజనం (కార్యం) నెరవేర్చటంలో ఋణవిముక్తుడ వైనావు. ఇంక నీ ఇష్టం వచ్చినట్లు ఉండుము అని గురువు పలుకగా ఉదంకుడు అతని అనుమతి పొంది చాలకాలం తపస్సుచేశాడు. అట్టిఉదంకుడు తక్షకుడు కుండలాలను అపహరించి తనకు చేసిన అపకారానికి మారుచేత చేయటానికి తలంచి, ఒకరోజున జనమేజయమహారాజుచెంతకు వెళ్ళి ఈవిధంగా పలికాడు.

విశేషం: ఉదంకుడు ఎంతటి తపస్సు చేసినా తక్షకుడు తనకు చేసిన అపకారాన్ని మరవలేకపోయాడు. అది అతడి విచిత్రప్రవృత్తి. ఎంతటి మహర్షి అయినా తీవ్రమైన కోపాన్ని అతడు జయించలేకపోయాడు. చిన్నతప్పుకే పెద్దశాపాన్ని ఇచ్చి పౌష్యుడివద్ద తన స్వభావాన్ని బైటపెట్టుకొన్నాడు. దానికి తగిన శాపాన్నికూడ పొందాడు. అయినా అతడి కోపం చావలేదు. అంతటి తీవ్రస్వభావు డని నన్నయ ముందే కథలో ధ్వనింపచేశాడు. అతడి అంతర్గత తీవ్రకోపస్వభావమే భావికథలో సర్పయాగానికి కారణమైనది. దానికి బీజం పౌష్యునివద్ద కనబడుతుంది; ఆరంభం ఇక్కడ ప్రత్యక్షమౌతుంది. కాబట్టి ఇక్కడ కార్యారంభం సూచింపబడింది. (సంపా).

ఉదంకుండు జనమేజయునకు సర్పయాగబుద్ధిఁ గలిగించుట (సం.1-3-177)

చ. మితహితసత్యవాక్య! జనమేజయ! భూజనవంద్య! యేను సు
స్థితి గురుదేవకార్యములు సేయఁగఁబూను టెఱింగి, వంచనో
న్నతమతి యై యకారణమ నా కపకారము సేసెఁ దక్షకుం
డతికుటిలస్వభావుఁడు పరాత్మవిశేషవివేకశూన్యుఁ డై. 121

ప్రతిపదార్థం: మిత, హిత, సత్య, వాక్య= పరిమితాలైనవి, మేలు కలిగించేవి, సత్యంతో కూడినవి అయిన వచనాలు కలవాడా! భూ, జన, వంద్య= భూమియందలి జనులచేత నమస్కరింప దగినవాడా! జనమేజయ= జనమేజయ మహారాజా! ఏను= నేను; సు స్థితిన్= మంచిస్థితితో; గురు, దేవ, కార్యములు= గురువులయొక్కయు, దేవతలయొక్కయు పనులు; చేయఁగన్,

పూనుట= చేయటానికి యత్నించటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; వంచన+ఉన్నత, మతి+ఐ= మోసమునందు అధికమైన బుద్ధి (మోసంతో కూడిన బుద్ధి) కలవాడై; అకారణము+అ= కారణం లేకుండానే; అతి, కుటిల, స్వభావుఁడు= మిక్కిలి వక్రమైన (కపటంతోకూడిన) స్వభావం కలవాడు; అగు; తక్షకుండు; పర+అత్మ, విశేష వివేక, శూన్యుఁడు+ఐ= ఇతరులయొక్కయు, తనయొక్కయు అతిశయము (గొప్పతనం) నందలి జ్ఞానం లేనివాడై; అపకారము= హాని; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పరిమితాలు, హితకరాలు, సత్యయుక్తాలు అయిన మాటలుమాటాడేవాడా! భూమియందలి జనులచేత నమస్కరింప దగినవాడా! జనమేజయమహారాజా! నేను మంచిస్థితిలో గురువుల దేవతల పనులు చేయటానికి యత్నించటం తెలిసికొని మోసంతో కూడిన బుద్ధి కలవా డై మిక్కిలికపటంతో కూడిన స్వభావం కల తక్షకు డనే సర్పరాజు ఇతరులయొక్కయు తనయొక్కయు మహత్త్వం తెలిసికొనే (ఇతరులకూ, తనకూ కల భేదం తెలిసికొనే) జ్ఞానం లేనివాడై కారణం లేకుండానే నాకు హాని చేశాడు.

విశేషం: మితహిత సత్యవాక్యాలు నన్నయకు ప్రియమైనవి. అతని రచనలో కూడా మితహితసత్యవాక్యత్వం కనిపిస్తుంది.

వ. అదియునుం గాక. 122

తాత్పర్యం: అదికాక; మరియు.

విశేషం: అదియున్+కాక= ఇక్కడ ద్రుతంమీద మరొక ద్రుతం వాడబడింది. అదియునున్ కాక. తరువాత ద్రుతకార్యం.

చ. అనవరతార్థ దాన యజనాభిరతున్, భరతాన్వయాభివ
ర్ధను, సకల ప్రజాహిత విధాను, ధనంజయ సన్నిభున్, భవ
జ్జనకుఁ బరీక్షితున్ భుజగజాల్ముఁ డసహ్య విషోగ్రధూమకే
తనహతిఁ జేసి చేసె నతిదాంతుఁ గృతాంతనికేతనాతిథిన్. 123

ప్రతిపదార్థం: అనవరత+అర్థ, దాన, యజన+అభిరతున్= ఎల్లప్పుడూ ధనాన్ని దానం చేయటంలోను, యజ్ఞాలు చేయటంలోను ఆసక్తి కలవాడిని; భరత+అన్వయ+అభివర్ధనున్= భరతునియొక్క వంశాన్ని వృద్ధిపొందించేవాడిని; సకల, ప్రజా, హిత, విధానున్= ఎల్ల ప్రజలకున్నూ మేలు కలిగించే విధానం కలవాడిని; ధనంజయ, సన్నిభున్= అర్జునుడితో (అగ్నితో) సమానుడిని; అతి, దాంతున్= మిక్కిలిదమం (అంతరింద్రియ నిగ్రహం) కలవాడిని; భవత్+జనకున్= నీతండ్రి అయిన; పరీక్షితున్= పరీక్షిన్మహారాజును; భుజగ, జాల్ముఁడు= క్రూరు డైన తక్షకు డనే పాము; అసహ్య, విష+ఉగ్ర; ధూమకేతన, హతిన్, చేసి= సహింప శక్యం కాని విషం నుండి పుట్టేభయంకర మైన అగ్నియొక్క దెబ్బచేత; కృతాంత, నికేతన+అతిథిన్= యమునియొక్క గృహానికి అతిథినిగా; అనగా మరణించిన వాడినిగా; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడూ ధనాన్ని దానం చేయటంలోను, యజ్ఞాలు చేయటంలోనూ ఆసక్తి కలవాడున్నూ, భరత వంశాన్ని అభివృద్ధి పొందించేవాడున్నూ, ప్రజలందరికినీ మేలు చేసేవాడున్నూ, అర్జునుడితో సమానుడున్నూ, నీజనకుడున్నూ, మిక్కిలి అంతరింద్రియనిగ్రహం కలవాడున్నూ అయిన పరీక్షిన్మహారాజును క్రూరు డైన తక్షకుడు (సర్పరాజు) సహింపశక్యం కాని విష మనే భయంకర మైన అగ్నియొక్క దెబ్బచేత యమునిగృహానికి అతిథిగా (అంటే మరణించిన వాడిగా) చేశాడు.

విశేషం: ఇందులో అర్జునుడి మనుమ డైన పరీక్షిత్తు గుణాలు వర్ణింపబడ్డాయి. తాతగుణాలు మనుమడికి రావటం సహజం. అందువలన అతడు ధనంజయ సన్నిభుడు. చివరిపాదంలోని 'చేసి' అనేది తృతీయావిభక్తి ప్రత్యయం. 'చేసెన్' అనేది చేయుధాతువు యొక్క భూతకాల ప్రథమైకవచన రూపం.

ఉ. కాదన కిట్టిపాటి యపకారముఁ దక్షకుఁ డేకవిప్రసం
బోధనఁ జేసి చేసె నృపపుంగవ! నీవు ననేకభూసురా
పాదిత సర్పయాగమున భస్మము సేయుము తక్షకాదికా
కోదరసంహతిన్ హుతవహోగ్ర సమగ్ర శిఖాచయంబులన్. 124

ప్రతిపదార్థం: నృప, పుంగవ= రాజశ్రేష్ఠుడా!; కాదు+అనక= చేయరాదు అనకుండ; ఇట్టి, పాటి= ఇంత పరిమాణం గల (అధికమైన); అపకారము= హాని; తక్షకుండు= తక్షకు డనే సర్పరాజు; ఏక, విప్ర, సంబోధనన్, చేసి= శృంగి అనే ఒక బ్రాహ్మణుడి ప్రేరణచేత; చేసెన్= చేశాడు; నీవున్= నీవుకూడ; అనేక, భూసుర+ఆపాదిత, సర్ప, యాగమునన్= పలువురు బ్రాహ్మణులచేత చేయబడిన పాములను ఆహుతిచేసే యజ్ఞంలో; తక్షక+అది, కాకోదర, సంహతిన్= తక్షకుడు మొదలైన పాముల సముదాయాన్ని; హుతవహ+ఉగ్ర, సమగ్ర, శిఖా, చయంబులన్= అగ్నియొక్క భయంకరమైన సమస్తమైన (బాగా మండుతున్న) జ్వాలలసముదాయంచేత; భస్మము+చేయుము= బూడిద చేయుము.

తాత్పర్యం: రాజశ్రేష్ఠుడా! ఇది చేయరా దని నిరాకరించకుండా, శమీకుడిపుత్రు డైన శృంగి అనే ఒక బ్రాహ్మణుడి ప్రేరణచేత (పిలుపు చేత) తక్షకుడు ఇంతపెద్దకీడు చేశాడు. (నీ తండ్రిని కాటేసి చంపాడు). దానికి ప్రతీకారంగా నీవుకూడా పలువురు బ్రాహ్మణులచేత నిర్వహింపబడే సర్పయాగంలో అగ్నియొక్క భయంకర మైన సమస్త జ్వాలల సముదాయంచేత తక్షకుడు మొదలైన పాములసమూహాన్ని బూడిద చేయుము.

ఉ. ప్రల్లదుఁ డైన యొక్కకులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం
బెల్లను దూషితం బగుట యేమి యపూర్వము? గావునన్ మహీ
వల్లభ! తక్షకాధము నెపంబున సర్పము లెల్ల నగ్నిలోఁ
ద్రెళ్ళఁగ సర్పయాగ మతిధీయుత! చేయుము విప్రసమ్మతిన్. 125

ప్రతిపదార్థం: మహీ, వల్లభ= రాజా!; అతి, ధీ, యుత= అధిక మైన బుద్ధితో కూడినవాడా!; ప్రల్లదుఁడు+ఐన= దుష్టు డైన; ఒక్క కుల, పాంసను= కులాన్ని దూషించేవా డైన (కులానికి అపకీర్తి తెచ్చేవా డైన); తక్షకుని (కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి); చేసిన దానన్= చేసిన పనిచేత; తద్+కులంబు+ఎల్లను= ఆ కులమంతయున్నూ; దూషితంబు+అగుట= నిందింపబడటం; ఏమి+అపూర్వము= ఏమంత ఆశ్చర్యం? (కాదని భావం); కావునన్= అందుచేత; తక్షక+అధమ= హీను డైన తక్షకుని; నెపంబునన్= మిషచే (కారణంచేత), సర్పములు+ఎల్లన్= పాములన్నియునూ; అగ్నిలోన్= అగ్నియందు; త్రెళ్ళఁగన్= పడేటట్లుగా; విప్ర, సమ్మతిన్= బ్రాహ్మణుల అంగీకారంతో; సర్పయాగము= పాములను ఆహుతి చేసే యజ్ఞాన్ని; చేయుము.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి బుద్ధిమంతుడ వైన ఓ రాజా! దుష్టు డైన ఒక కులదూషకుడు చేసిన చెడ్డపనిచేత ఆ కులమంతా నిందింపబడటం (హింసింపబడటం) ఏమంత వింత? కాబట్టి నీచు డైన ఆ తక్షకుడు కారణంగా పాములన్నీ అగ్నిలో పడి హతమయ్యేటట్లుగా బ్రాహ్మణుల అంగీకారంతో సర్పయాగం చేయుము.

విశేషం: కులంలో దుష్టుడు ఒక్క డుంటే చాలు. అతడివలన ఆ కులమంతా హాని పొందుతుంది- అనే వాక్యం గమనిస్తే దుష్టుడైన ఒక దుర్యోధనుడు కారణంగా కౌరవవంశ మంతా పలువురురాజులతో సహా మరణిస్తా రని కావ్యార్థం సూచింపబడుతున్నది. ఇది నన్నయ ప్రతిభాసంపదకు, అతని కవితలోని వస్తుధ్వనికి నిదర్శనం.

వ. అని యి ట్లయ్యుదంకుండు జనమేజయునకు సర్పయాగంబునందు బుద్ధి పుట్టించె ననిన విని శౌనకాది మహామును లక్కథకున కి ట్లనిరి. 126

ప్రతిపదార్థం: అని=అని పలికి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఆ+ఉదంకుండు= ఉదంకు డనే పైలశిష్యుడు; జనమేజయునకున్= పరీక్షిత్తు కుమారుడైన జనమేజయుడికి; సర్ప, యాగంబునందున్= సర్పయాగం చేయటంలో; బుద్ధి= తలంపు; పుట్టించెన్= కలిగించాడు; అనినన్= అని సౌతి చెప్పగా; విని; శౌనక+ఆది, మహత్, మునులు= శౌనకుడు మొదలైన మహర్షులు; ఆ+కథకునికిన్= కథ చెప్పే సౌతికి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనిరి= అన్నారు.

తాత్పర్యం: అని బోధించి ఈవిధంగా ఆ ఉదంకు డనే ముని జనమేజయమహారాజుకు సర్పయాగం చేయాలనే తలంపు కలిగించా డని సౌతి చెప్పగా విని, శౌనకుడు మొదలైన మహర్షులు అతనితో ఈవిధంగా అన్నారు.

చ. అమితజగద్భయంకరవిషాగ్నియు నప్రతిహన్యమాన వీ
ర్యముఁ గలయట్టి సర్పముల కా జనమేజయు చేయు సర్పయా
గమున నుదగ్రపావకశిఖాతతులం దొరఁగంగఁ గారణం
బమలచరిత్ర! యేమి చెపుమయ్య వినం గడు వేడ్క యయ్యెడున్. 127

ప్రతిపదార్థం: అమల చరిత్ర= నిర్మల మైన ప్రవర్తనం కలవాడా! సౌతీ!; అమిత, జగత్, భయంకర, విష+అగ్నియున్= అధికంగా లోకాలకు భయం కలిగించే విష మనే అగ్నియు; అప్రతిహన్యమాన, వీర్యమున్= అడ్డగింపబడని పరాక్రమాన్ని; కల+అట్టి= కలిగినటువంటి; సర్పాలకు; ఆ, జనమేజయు, చేయు= ప్రసిద్ధు డైన జనమేజయ మహారాజు చేసే; సర్పయాగమునన్= పాములను వ్రేల్చే యజ్ఞంలో, ఉదగ్ర, పావక, శిఖా, తతులన్= భయంకరమైన అగ్నియొక్క జ్వాలల సమూహంలో; తొరుఁగంగన్= పడటానికి; కారణము+ఏమి= హేతు వేమిటి?; చెప్పుము+అయ్య= చెప్పవయ్యా (ప్రార్థనార్థకం); వినన్= వినటానికి; కడున్= మిక్కిలి; వేడ్క= కుతూహలం; అయ్యెడున్= ఔతున్నది.

తాత్పర్యం: నిర్మల మైన చరిత్ర గల ఓసౌతీ! లోకాలకు అధికంగా భయాన్ని కలిగించే విష మనే అగ్నియు, అడ్డగించటానికి వీలులేని పరాక్రమమూ కల పాములకు జనమేజయమహారాజు చేసే సర్పయాగంలో భయంకర మైన అగ్నిజ్వాలలసమూహాన పడటానికి హేతు వేమిటో తెల్పుమా! వినటానికి చాల కుతూహలం ఔతున్నది.

భృగువంశ కీర్తనము - భృగు వగ్నికి శాప మొసంగుట (సం. 1-5-3)

వ. అని యడిగిన వారికి నక్కథకుం డి ట్లని చెప్పెఁ 'దొల్లి సర్పకుల జనని యైన కద్రువ శాపంబు కారణంబునం జేసి జనమేజయు సర్పయాగంబున సర్వభక్షకుం డైన యగ్నియందు సర్పంబుల కెల్ల నకాండప్రళయం బైన, దాని భృగువంశజుండైన రురుండు గావించు సర్పఘాతంబు సహస్రపాదుండుడిగించినట్లు జరత్కారుసుతుం

డైన యాస్తీకుండుడిగించె; దీని సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పెదవినుం' డని భృగువంశకీర్తనంబు నాస్తీకు చరితంబును జెప్పం దొడంగె. **128**

ప్రతిపదార్థం: అని, అడిగినన్; వారికిన్= శౌనకాది మునులకు; ఆ+కథకుండు= కథ చెప్పే సౌతి; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; చెప్పెన్; తొల్లి= పూర్వం; సర్ప, కుల, జనని, ఐన= పాముల సమూహానికి తల్లి అయిన; కద్రువ= కద్రువ అనే కశ్యపునిభార్య యొక్క; శాపంబు= శాప మనే; కారణంబునన్+చేసి= హేతువుచేత; జనమేజయు, సర్ప, యాగంబునన్= జనమేజయుడు చేసే సర్పయాగంలో; సర్వ, భక్షకుండు+ఐన= అన్నిటిని తినేవా డైన; అగ్ని+అందున్= అగ్నిలో; సర్పంబులకున్+ఎల్లన్= పాముల కన్నిటికిని; అకాండ, ప్రళయంబు+ఐనన్= అకస్మాత్తుగా (తలవని తలంపుగా) నాశనం కాగా; దానిన్= ఆ ప్రళయాన్ని; భృగు, వంశజుండు+ఐన= భృగుమహాముని వంశంలో పుట్టినవా డైన; రురుండు= రురుడు అనేవాడు; కావించు= చేసే, సర్ప, ఘాతంబు= పాములను చంపేక్రియను; సహస్రపాదుండు= సహస్రపాదుడు అనే ముని; ఉడిగించిన, అట్లు= మాన్పించినట్లుగా; జరత్కారు, సుతుండు+ఐన= జరత్కారు దంపతుల కుమారు డైన; ఆస్తీకుండు= ఆస్తీకుడు అనే వాసుకి మేనల్లుడు; ఉడిగించెన్= మాన్పించెను; దీనిన్= ఈవృత్తాంతాన్ని; స, విస్తరంబుగాన్= వివరాలతో కూడుకొని ఉండేటట్లుగా; చెప్పెదన్; వినుండు+అని; భృగువంశ, కీర్తనంబున్= భృగుమహర్షి వంశంయొక్క స్తుతియున్నూ; ఆస్తీకు, చరితంబును= ఆస్తీకుని వృత్తాంతమున్నూ; చెప్పన్, తొడంగెన్= చెప్పటానికి ఆరంభించాడు.

తాత్పర్యం: అని శౌనకాదిమునులు అడుగగా కథకు డైన సౌతి ఈవిధంగా చెప్పాడు. పూర్వం పాముల సమూహానికి తల్లి అయిన కద్రువ ఇచ్చిన శాపం కారణంగా జనమేజయుడు చేసిన సర్పయాగంలో సర్వభక్షకు డైన అగ్నియందు పాముల కన్నింటికిని ఆకస్మిక మైన నాశం కలుగగా, ఆ నాశంనుండి భృగువంశసంజాతు డైన రురుడు చేసే సర్పమారణాన్ని సహస్రపాదు డనే ముని మాన్పించినట్లుగా జరత్కారు దంపతుల కుమారు డైన ఆస్తీకు డనేముని మాన్పించాడు. ఈ వృత్తాంతాన్ని విపులంగా చెప్పుతాను. వినండి. అని భృగుమహామునివంశంయొక్క కీర్తనాన్నీ, ఆస్తీకునికథనూ చెప్పటం ఆరంభించాడు.

సీ. **భృగుఁ డను విప్రుండు మగువఁ బులోమ యన్ । దాని గర్భిణిఁ దన ధర్మపత్ని**
నగ్నిహోత్రమునకు నగ్నులు విహరింపు । మని పంచి యభిషేచనార్థ మరుగ,
నంతఁ బులోముఁ డన్ వింతరక్కసుఁ డగ్ని । హోత్రగృహంబున కొయ్య వచ్చి,
యత్తన్విఁ జూచి, యున్మత్తుఁడై 'యెవ్వరి । సతి యిది సెప్పుమా జాతవేద!'

ఆ. **యనఁగ, నగ్నిదేవుఁ డనృతంబునకు విప్ర । శాపమునకు వెఱచి'శాపభయము**
దీర్చుకొనఁగఁ బోలుఁ, దీర్పరా దనృతాభి । భాషణమున నైన పాపభయము.' **129**

ప్రతిపదార్థం: భృగుఁడు+అను; విప్రుండు= బ్రాహ్మణుడు; పులోమ, అన్, దానిన్= పులోమ అనే పేరు కలదానిని; మగువన్= (స్త్రీని) భార్యను; గర్భిణిన్= గర్భవతిని; తన; ధర్మ, పత్నిన్= వేదోక్తధర్మాన్ని అనుసరించి పెండ్లాడిన భార్యను; అగ్నిహోత్రమునకున్= అగ్నికార్యానికి; అగ్నులు; ఆహవనీయం, దక్షిణాగ్ని గార్హపత్యం అనే త్రేతాగ్నులను, విహరింపుము+అని= ప్రజ్వలింపచేయుము అని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; అభిషేచన+అర్థము= స్నానం చేసే నిమిత్తం; అరుగన్= వెళ్ళగా; అంతన్= అప్పుడు; పులోముఁడు+అన్= పులోముడు అనే పేరు కల; వింత, రక్కసుఁడు= అరుదైన రాక్షసుడు (అతడు వరాహరూపంలో రావటంచేత వింత పదం వాడబడింది); అగ్నిహోత్ర, గృహంబునకున్= అగ్నులను ఉపాసించే గృహభాగానికి; ఒయ్యన్= మెల్లగా; వచ్చి; ఆ+తన్విన్= పులోమ అనే ఆ స్త్రీని; చూచి; ఉన్మత్తుండు+ఐ= మోహించిన వాడై; జాతవేద= ఓ అగ్నీ!; ఇది=

ఈమె; ఎవ్వరి, సతి= ఎవరి భార్య?; చెప్పుమా= తెల్పుమా; అనఁగన్= అని అడుగగా; అగ్ని దేవుఁడు= దేవుడైన అగ్ని; అనృతంబునకున్= అసత్యానికిన్నీ; విప్రశాపంబునకున్= బ్రాహ్మణు డైన భృగువు పెట్టే శాపానికిన్నీ; వెఱచి= భయపడి; శాప, భయము= శాపంవలని భయాన్ని (హానిని); తీర్చుకొనఁగన్+పోలున్= తొలగించుకోవచ్చును; అనృత+అభిభాషణమునన్= అసత్యం పల్కటంచేత; ఐన= కలిగిన; పాప, భయంబు= పాపంవలనిభయం; తీర్పన్, రాదు= తొలగింపరాదు.

తాత్పర్యం: భృగు వనే బ్రాహ్మణుడు గర్భవతియు, తన ధర్మపత్నియు అయిన పులోమ అనే సతిని అగ్నికార్యానికి అగ్నులను ప్రజ్వలింపజేయు మని నియోగించి స్నానం చేయటానికై వెళ్ళగా, అపుడు పులోముడు అనే పేరుగల వింతరాక్షసుడు అగ్నిగృహానికి మెల్లగా వచ్చి ఆ వనితను చూచి మోహితు డై 'ఓ అగ్నీ! ఈమె ఎవ్వరి భార్యయో చెప్పు' మని అడుగగా, అగ్నిదేవుడు అటు అసత్యం చెప్పటానికీ, ఇటు భృగు విచ్చే శాపానికీ భయపడి, 'శాపం వలన కలిగే హాని తొలగించుకోవచ్చును; అసత్య మాడటంవలన కలిగే పాపాన్ని తొలగింపరాదు'.

విశేషం: ఇందులో అసత్యభాషణంవలన కలిగే పాపం ఎంత అధికమైనదో సూచింపబడింది. ఇది నన్నయ సత్యనిష్ఠకు నిదర్శనం' అందుచేతనే అతడు 'నిత్యసత్యవచను' డనటం.

వ. **అని విచారించి యప్పరమపతివ్రత భృగుపత్ని యని కలరూపుఁ జెప్పిన, నప్పులోముండు 'నిది నాకుఁ దొల్లి వరియింపంబడిన భార్య, పదంపడి భృగుండుపెండ్లియయ్యెఁ' నని వరాహరూపంబున నాసాధ్వినతిసాధ్వసచిత్త నెత్తికొని పర్వం బర్వం, దద్గర్భంబున నున్న యర్భకుండు గరం బలిగి కుక్షిచ్యుతుం డై చ్యవనుండు నాఁ బరఁగె నమ్మునికుమారుని.** **130**

ప్రతిపదార్థం: అని; విచారించి= ఆలోచించి; ఆ+పరమ, పతివ్రత= ఆ గొప్ప పతివ్రత (భర్తయే వ్రతంగా కలది); భృగుపత్ని= భృగుమహర్షి యొక్క భార్య; అని; కల, రూపున్= ఉన్న విధం (యథార్థం) చెప్పినన్= తెల్పగా; ఆ+పులోముండున్= ఆ పులోము డనే రాక్షసుడున్నూ; ఇది= ఈమె; నాకున్= నాకొరకు; వరియింపబడిన= కోరబడిన (ఎన్నబడిన); భార్య; పదంపడి= పిమ్మట; భృగుండు= భృగుమహాముని; పెండ్లి, అయ్యెన్= వివాహ మాడినాడు; అని= అని తలచి; వరాహ, రూపంబునన్= పంది రూపంలో; ఆ, సాధ్విన్= ఆ పతివ్రతను; అతి, సాధ్వస, చిత్తన్= మిక్కిలి భయంతో కూడిన హృదయం కలదానిని; ఎత్తికొని= చేత గ్రహించి; పర్వన్, పర్వన్= వేగంగా చాలదూరం పరుగెత్తగా; పరుగెత్తగా (పఱచు ధాతువు యొక్క తుమున్నర్థక రూపం. పర్చు - పర్వన్); తద్+గర్భంబునన్= ఆమె గర్భంలో; ఉన్న; అర్భకుండు= శిశువు; కరంబు= మిక్కిలి; అలిగి= కోపించి; కుక్షి, చ్యుతుండు+ఐ= గర్భంనుండి జారినవాడై; చ్యవనుండు, నాన్= చ్యవనుడు (జారినవాడు) అనగా; పరఁగెన్= ఒప్పెను; ఆ+ముని, కుమారునిన్= ఆ భృగుమునియొక్క కొడుకును.

తాత్పర్యం: అని ఆలోచించి ఆ మహాపతివ్రత భృగుమహర్షిభార్య అని యథార్థం చెప్పగా ఆ పులోముడు 'ఈమె పూర్వం నాకై ఎన్నబడిన భార్య. తరువాత ఈమెను భృగుమహర్షి పెండ్లాడాడు' అని తలంచి పందిరూపంతో మిక్కిలి భయంతో కూడిన హృదయం గల ఆ పతివ్రతను గ్రహించి చాలాదూరం పరుగెత్తగా ఆమె గర్భంలో ఉన్న శిశువు మిక్కిలి కోపించి గర్భంనుండి జారి చ్యవను డనే పేరుతో ఒప్పారాడు. ఆ మునికొడుకును.

విశేషం: కుక్షిచ్యుతుడు కావటంచేత అతడికి చ్యవను డనే పేరు కలిగింది. పర్వన్ పర్వన్ అనే ద్విరుక్తి వలన చాల దూరం, కాలం సూచింపబడుతున్నవి!

చ్యవనునివలనఁ బులోముఁడను రాక్షసుండు చచ్చుట

క. సముదిత సూర్య సహస్రో । పమ దుస్సహతేజు జగదుపప్లవ సమయా
సమదీప్తి తీవ్ర పావక । సముఁ జూచుచు నసుర భస్మసాత్కృతుఁ డయ్యెన్. 131

ప్రతిపదార్థం: సముదిత, సూర్య, సహస్ర, ఉపమ, దుస్సహ, తేజున్= ఉదయించిన సూర్యుల వేయిమందితో సమానమైన సహింపశక్యం కాని కాంతి గలవాడిని; జగత్, ఉపప్లవ, సమయ, అసమ, దీప్తి, తీవ్ర, పావక, సమున్= లోకాలయొక్క ప్రళయకాలంలోని అప్రతిమాన మైన (సాటిలేని) కాంతి కల తీక్ష్ణ మైన అగ్నితో సమాన మైనవాడిని (మునికుమారుడిని); చూచుచున్; అసుర= రాక్షసుడు (పులోముడు); భస్మసాత్కృతుఁడు= బూడిదగా చేయబడినవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు.

తాత్పర్యం: ఉదయించిన వేయిమంది సూర్యులతో సమాన మైన సహింపశక్యం గాని తేజస్సు కలవాడున్నూ, ప్రపంచానికి ప్రళయం కలిగే సమయంలో సాటిలేని కాంతిగల తీక్ష్ణ మైన అగ్నితో సమానమైన వాడున్నూ అయిన మునికుమారుడిని (చ్యవనుడిని) చూస్తూ పులోముడు దగ్ధ డై బూడిద అయినాడు.

విశేషం: ప్రళయాలు పలురకాలు. అగ్నిప్రళయంలో తీవ్రతేజస్సు గల అగ్నిచేత జగత్తంతా దగ్ధ మై బూడిద ఔతుంది. అసుర శబ్దం వైకల్పికంగా స్త్రీసమం. అసుర, అసురుడు, సంస్కృతసమాసంలో కాదు. రావణాసురుడు అలం: ఉపమ.

వ. పులోమయు నక్కొడుకు భృగుకులవర్ధను నెత్తికొని నిజాశ్రమంబునకు వచ్చె; నంతకు ముందఱ నా రక్కసునకు వెఱచి యక్కోమలి యేడ్చుచుం బోయినఁ దద్బాష్పధారాప్రవాహంబు మహానది యై తదాశ్రమసమీపంబునం బాఱిన దానికి వధూసర యను నామంబు లోకపితామహుండు సేసె; నంతఁ గృతస్నానుం డై భృగుండు సనుదెంచి బాలార్కుండునుంబోని బాలకు నెత్తికొనియున్న నిజపత్నిం జూచి యసుర సేసిన యపకారంబున కలిగి, 'యయ్యసుర ని న్నె ట్లెఱింగె? నెవ్వరు సెప్పి' రనినఁ బులోమ యి ట్లనియె. 132

ప్రతిపదార్థం: పులోమయున్= ఆ పులోమకూడ; భృగు, కుల, వర్ధనున్= భృగుమహామునియొక్క వంశాన్ని వృద్ధి పొందించే; ఆ+కొడుకున్= ఆ కుమారుడిని; ఎత్తికొని; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్= తన ఆశ్రమానికి; వచ్చెన్; ఆవచ్చుటకు, ముందఱన్= ఆ రావటానికి ముందే; ఆ రక్కసునకున్= పులోము డనే ఆ రాక్షసునికి, వెఱచి= భయపడి; ఆ+కోమలి= ఆ కాంత (పులోమ); ఏడ్చుచున్, పోయినన్= ఏడుస్తూ పోగా; తద్, బాష్ప, ధారా, ప్రవాహంబు= ఆమె కన్నీటి ధారలయొక్క ప్రవాహం; మహత్, నది, ఐ= గొప్పనది యై; తద్, ఆశ్రమ, సమీపంబునన్= ఆ ఆశ్రమం చెంత; పాఱినన్= ప్రవహింపగా; దానికిన్= ఆ నదికి; లోక, పితామహుండు= లోకానికి తాత అయిన బ్రహ్మ; వధూసర, అను, నామంబు= వధూసర అనే పేరు; చేసెన్= పెట్టాడు; అంతన్= పిమ్మట; కృత, స్నానుండు+ఐ= చేయబడిన స్నానం కలవాడై (స్నానం చేసిన వాడై); భృగుండు= భృగుమహర్షి; చనుదెంచి= వచ్చి; బాల+అర్కుండునున్+పోని= లేతసూర్యుడిని పోలిన; బాలకున్= కుమారుడిని; ఎత్తికొని, ఉన్న; నిజపత్నిన్= తన భార్యను; చూచి; అసుర+చేసిన= రాక్షసుడు చేసిన; అపకారంబునకున్= కీడునకు; అలిగి= కోపించి; ఆ+అసుర= ఆ రాక్షసుడు; నిన్నున్, ఎట్లు+ఎఱింగెన్= నిన్ను ఏ విధంగా తెలిసికొన్నాడు?; ఎవ్వరు, చెప్పిరి; అనినన్; పులోమ; ఇట్లు; అనియెన్.

తాత్పర్యం: భృగుమహర్షివంశాన్ని పెంపొందించే ఆ కుమారుడిని ఎత్తుకొని పులోమ తన ఆశ్రమానికి వచ్చింది. ఆమె రావటానికి పూర్వమే ఆ రాక్షసుడికి భయపడి ఆ పులోమ ఏడుస్తూ పోగా ఆమెకన్నులనుండి కారిన కన్నీళ్ళ

ధారలయొక్క ప్రవాహం గొప్పనది యై ఆ ఆశ్రమంచెంత ప్రవహింపగా, ఆనదికి లోకానికే తాత అయిన బ్రహ్మదేవుడు వధూసర అనే పేరు పెట్టాడు. పిమ్మట స్నానం చేసి భృగుమహర్షివచ్చి లేత సూర్యుడి వంటి కుమారుడిని ఎత్తుకొని ఉన్న తనభార్యను చూచి, రాక్షసుడు చేసిన హానికి కోపించి, 'ఆ రాక్షసుడు నిన్ను ఎట్లా తెలిసికొన్నాడు?' 'నీజాడ ఎవ్వరు చెప్పారు?' అని అడుగగా పులోమ ఇట్లా పలికింది

విశేషం: అలం: ఉపమ. వధూసర అంటే వధువును (స్త్రీని) అనుసరించేది అని అర్థం.

క. ఈ యగ్నిదేవుఁ డసురకు । నో యన చెప్పుటయు విని మహోగ్రాకృతితో
నాయసుర నన్ను సూకర । మై యప్పుడ యెత్తుకొని రయంబునఁ జనుచోన్. 133

ప్రతిపదార్థం: ఈ+అగ్నిదేవుఁడు= దేవు డైన ఈ అగ్ని; అసురకున్= రాక్షసునికి; ఓ, యనన్ - ఒయ్యనన్= మెల్లగా; చెప్పుటయున్= నన్నుగూర్చి తెలుపగా; విని; మహత్, ఉగ్ర+ఆకృతితోన్= గొప్ప భయంకర మైన ఆకారంతో; ఆ+అసుర= ఆ రాక్షసుడు; నన్నున్; సూకరము+ఐ= పంది యై; అప్పుడు+అ= వెంటనే; ఎత్తికొని= గ్రహించి; రయంబునన్= వేగంతో; చనుచోన్= వెళ్ళేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ అగ్నిదేవుడు పులోమరాక్షసుడికి మెల్లగా నన్నుగూర్చి చెప్పగా విని, చాల భయంకర మైన ఆకారంతో ఆ రాక్షసుడు పంది యై నన్ను వెంటనే ఎత్తికొని వేగంతో వెళ్లే ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'కుక్షిచ్యుతుఁడై సుతుఁ డా । రాక్షసు భస్మంబు సేసి రాజితశక్తిన్
రక్షించె నన్ను' నసవుడు । నక్షణమ మునీంద్రుఁ డగ్ని కతిరోషమునన్. 134

ప్రతిపదార్థం: సుతుఁడు= పుట్టిన కుమారుడు; కుక్షి, చ్యుతుఁడు+ఐ= గర్భంనుండి జారినవాడై; రాక్షసునిన్= రాక్షసు డైన పులోముడిని; భస్మంబు, చేసి= బూడిద చేసి; రాజిత, శక్తిన్= ప్రకాశించే శక్తితో; నన్నున్; రక్షించెన్= కాపాడెను; అనవుడున్= అనిన తరువాత; ఆ, క్షణము+అ= తత్ క్షణమే, వెంటనే; ముని+ఇంద్రుఁడు = ముని శ్రేష్ఠు డైన భృగువు; అగ్నికిన్; అతి, రోషమునన్= మిక్కిలి కోపంతో.

తాత్పర్యం: 'గర్భంలోని కుమారుడు గర్భంలోనుండి జారి ఆ రాక్షసుడిని బూడిద చేసి ప్రకాశించే మహిమతో నన్ను కాపాడాడు, అనిన అనంతరం మునిశ్రేష్ఠు డైన భృగువు వెంటనే అగ్నికి అతికోపంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఆ క్షణము అని పాఠాంతరం. త్రికముమీది అసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వం వస్తుంది. క్ష- అసంయుక్తం కాదు. అప్పుడు 'ఆ' హ్రస్వం కాదు, కాని క్షణమైనా వ్యవధానం లేకుండా అని అర్థం చెప్పవచ్చును.

వ. 'నీ వతిక్రూరుండవు సర్వభక్షకుండవు గ' మ్మని శాపం బిచ్చిన నగ్నిదేవుం డి ట్లనియె. 135

ప్రతిపదార్థం: నీవు; అతి, క్రూరుండవు= మిక్కిలి దుష్టుడవు; సర్వ, భక్షకుండవు= అన్నింటిని తినేవాడవు; కమ్ము= అగుము; అని; శాపంబు+ఇచ్చినన్= శపించగా; అగ్నిదేవుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'నీవు మిక్కిలి దుష్టుడవు, అన్నిటిని తినువాడవు కమ్ము' అని భృగువు శపించగా అగ్నిదేవుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. తన యెఱిఁగిన యర్థం బొరుఁ । డనఘా! యిది యెట్లు సెప్పు మని యడిగినఁ జె
ప్పనివాఁడును సత్యము సె । ప్పనివాఁడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్. 136

ప్రతిపదార్థం: ఒరుఁడు= ఇతరుడు; తన, ఎఱిఁగిన, అర్థంబు= తాను తెలిసికొనిన విషయాన్ని; అనఘా!= ఓ పాపరహితుడా!; ఇది, ఎట్లు, చెప్పుము= ఇది ఏవిధంగా జరిగిందో తెలుపుము; అని అడిగినన్= అని అడుగగా; చెప్పనివాఁడును= తెలుపని అతడును; సత్యము= నిజం; చెప్పనివాడును= తెలుపని అతడును; ఘోర, నరక, పంకమునన్= భయంకరమైన నరక మనే బురదలో; పడున్= పడతాడు.

తాత్పర్యం: తనకు తెలిసిన విషయాన్ని ఇతరు డెవరైనా 'ఓ పుణ్యాత్ముడా! ఇది ఎట్లా జరిగిందో తెలుపు' మని అడిగితే చెప్పటానికి నిరాకరించే వాడున్నూ, నిజం చెప్పక అబద్ధం చెప్పేవాడున్నూ భయకంర మైన నరక మనే బురదలో పడతారు. (ఇక్కడ బురదవంటి నరకంలో పడతా రని కూడ చెప్పవచ్చును. అప్పు డది ఉపమాన ఉత్తర పద కర్మధారయం).

విశేషం: ఇక్కడ కర్తృపదంలో రెండు శబ్దా లున్నప్పటికి వారు వేరే వ్యక్తులు కావటం చేత క్రియాపదం ఏకవచనంలోనే వాడబడింది. చెప్పనివాఁడును, అని పాఠాంతరం, చెప్పనప్పుడును అని అర్థం. అలం: రూపకం.

వ. కావున నే నసత్యంబునకు వెఱచి యక్కోమలి భృగుపత్ని యని కల రూపుఁ జెప్పితి; నఖిల జగత్కర్మసాక్షినై
యుండి యసత్యం బెట్లు పలుక నేర్తు? నది నిమిత్తంబుగా నీవు నాకు శాపం బిచ్చిన, నే నలిగి నీకుఁ
బ్రతిశాపం బీనోపనివాఁడను గాను; వినుము. 137

ప్రతిపదార్థం: కావునన్; ఏను= నేను; అసత్యంబునకున్= అబద్ధం పల్కటానికి; వెఱచి= భయపడి; ఆ+కోమలి= ఆస్త్రీ; భృగుపత్ని= భృగుమహర్షియొక్క భార్య; అని; కల, రూపున్= ఉన్న విధాన్ని (సత్యవిషయాన్ని); చెప్పితిన్= తెలిపితిని; అఖిల, జగత్, కర్మ, సాక్షిని+ఐ= ఎల్ల లోకాలలోని జనుల పనులకు సాక్షి నై, ఉండి; అసత్యంబు= అబద్ధం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; పలుకన్, నేర్తున్= చెప్పజాలుదును?; అది, నిమిత్తంగా= నేను సత్యం చెప్పటం కారణంగా; నీవు; నాకున్; శాపంబు+ఇచ్చినన్; ఏను= నేను; అలిగి= కోపించి; ప్రతి శాపంబు= తిరిగి శాపం; ఈన్, ఓపనివాఁడను, కాను= ఇవ్వటానికి శక్తిలేనివాడను కాను, వినుము.

తాత్పర్యం: కాబట్టి, నేను అబద్ధం చెప్పటానికి భయపడి, ఆ సాధ్వి భృగుమహర్షిభార్య అని నిజ మైన విషయం ఉన్నది ఉన్నట్లు తెలిపినాను. ఎల్లలోకాలలోని ప్రజలు చేసే పనులను చూచేవాడనై ఉండి అబద్ధం ఏవిధంగా చెప్పజాలుతాను? అది కారణంగా నీవు నన్ను శపించగా నేనుకూడ కోపించి నీకు తిరిగి శాపం ఈయలేనివాడను కాను. వినుము.

విశేషం: శాపభయం కంటె, అసత్యభయానికే ప్రాధమ్యం.

చ. అడిచినఁ, దిట్టినన్, మఱి మహాపరుషంబులు పల్కి యల్కతోఁ
బొడిచిన నుత్తమద్విజులు పూజ్యులు; వారల కెగ్గు సేసినం
జెడు నిహముం బరంబు, నిది సిద్ధము గావు టెఱింగి, భక్తి నె
ప్పుడు ధరణీసురోత్తములఁ బూజలఁ దన్పుదు, నల్గ నోడుదున్. 138

ప్రతిపదార్థం: అడిచినన్= కొట్టినప్పటికిన్నీ; తిట్టినన్= తిట్టినప్పటికిన్నీ; మఱి= ఇంకను; మహత్+పరుషంబులు= అతి కఠిన వాక్యాలు; పల్కి; అల్కతోన్= కోపంతో; పొడిచినన్= పిడికిలి మొదలైన వాటితో కొట్టినప్పటికిన్నీ; ఉత్తమ, ద్విజులు= శ్రేష్ఠులైన బ్రాహ్మణులు; పూజ్యులు= పూజింపదగినవారు; వారలకున్= ఆ బ్రాహ్మణులకు; ఎగ్గు= హాని; చేసినన్= చేస్తే, ఇహమున్, పరంబున్= ఈ లోకంలోని సౌఖ్యమున్నూ, పైలోకంలోని సౌఖ్యమున్నూ; చెడున్= చెడిపోతాయి. ఇది= ఇట్లా చెడిపోవటం; సిద్ధము, కావుట= యథార్థం అగుట (నిర్ణయింపబడింది కావటం); ఎఱింగి= తెలిసికొని; భక్తిన్= భక్తితో; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; ధరణీసుర+ఉత్తములన్= శ్రేష్ఠులైన బ్రాహ్మణులను; పూజలన్= పూజలతో; తన్పుదున్= తృప్తి పొందిస్తాను;అల్గన్, ఓడుదున్= కోపించటానికి జంకుతాను.

తాత్పర్యం: కొట్టినా, తిట్టినా, ఇంకను అతికఠినా లైన వాక్యాలు పలికి కోపంతో పోట్లాడినా శ్రేష్ఠు లైన బ్రాహ్మణులు పూజించదగినవారు. అట్టి బ్రాహ్మణులకు హాని చేస్తే ఇహపరాలు చెడిపోతాయి. ఈవిషయం నిశ్చితమని ఎఱిగినవాడను కావటంచేత ఎప్పుడును శ్రేష్ఠు లైన బ్రాహ్మణులను భక్తితో పూజించి తృప్తి పొందిస్తాను. వారిపై కోపించటానికి భయపడతాను.

విశేషం: ఇక్కడ ఉత్తమద్విజులు అనే పదంలోని ఉత్తమ అనే విశేషణం గమనింపదగినది.

వ. 'నీవు బ్రాహ్మణుండవు నీ వెద్ది సేసిన నీక చను; లోకహితుండ నయిన నాకు శాపం బిచ్చి లోకంబుల కెల్లఁ
జెట్ట సేసితి; వ దెట్లనిన వేదోక్తంబు లయిన నిత్యనైమిత్తిక బలివిధానంబులందు మహాద్విజులచేత నాయందు
వేల్వంబడిన హవ్య కవ్యంబులు నాముఖంబునన దేవపితృగణంబు లుపయోగింతు; రట్టి యేను సర్వభక్షకుండ
నై యశుచి నైనఁ గ్రియానివృత్తి యగుఁ; గ్రియానివృత్తి యైన లోకయాత్ర లేకుండు' నని యగ్నిభట్టారకుండు
నిఖిలలోకవ్యాప్తం బైన తనతేజోమూర్తి నుపసంహరించిన. 139

ప్రతిపదార్థం: నీవు; బ్రాహ్మణుండవు; నీవు; ఎద్ది, చేసినన్= ఏది చేసినా; నీకున్+అ= నీకే; చనున్= తగును; లోక, హితుండన్+అయిన= జగత్తుకు మేలు చేసే వాడిని అయిన; నాకున్= శాపంబు+ఇచ్చి; లోకంబులకున్+ఎల్లన్= సర్వజగత్తులకున్నూ; చెట్ట, చేసితివి= కీడు చేశావు; అది= ఆ కీడు; ఎట్లు+అనినన్= ఏవిధంగా అనినన్; వేద+ఉక్తంబులు+అయిన= వేదాలయందు చెప్పబడిన వయిన; నిత్య, నైమిత్తిక, బలి, విధానంబులందున్= నిత్యం చేయదగినవియున్నూ; నిమిత్తంవలన చేయదగినవియున్నూ అగు పూజాపద్ధతులందు; మహా; ద్విజులచేతన్= గొప్ప బ్రాహ్మణులచేత; నాయందున్; వేల్వంబడిన= హోమంచేయబడిన, హవ్య, కవ్యంబులు= దేవతల కీయదగినవియున్నూ, పితృదేవతల కీయదగినవియున్నూ అయిన అన్నం మొదలైన పదార్థాలు; నా, ముఖంబునన్+అ= నా ద్వారానే; దేవ, పితృ, గణంబులు= దేవతలయొక్కయు, పితృదేవతలయొక్కయు సముదాయాలు; ఉపయోగింతురు= అనుభవిస్తారు,; అట్టి, ఏను= అటువంటి నేను; సర్వభక్షకుండను+ఐ= అన్నింటిని తినేవాడినై; అశుచిని, ఐనన్= అపవిత్రుడిని అయితే; క్రియా, నివృత్తి= కర్మలయొక్క లోపం (అప్రవృత్తి); అగున్= ఔతుంది; క్రియా, నివృత్తి, అయినన్= కర్మల అప్రవృత్తి అయితే; లోక, యాత్ర= లోకంయొక్క ప్రవర్తనం; లేక, ఉండున్; అని; అగ్ని

భట్టారకుండు= పూజ్యు డైన అగ్ని; నిఖిల, లోక, వ్యాప్తంబు+ఐన= అన్నిలోకాలయందును వ్యాపించిన; తన, తేజః, మూర్తిన్= తన యొక్కకాంతిరూప మైన మూర్తిని; ఉపసంహరించినన్= మరలించగా, తొలగించగా.

తాత్పర్యం: నీవు బ్రాహ్మణుడవు. నీ వేది చేసినా నీకే తగుతుంది; లోకాలకు మేలు చేసేవాడ నైన నాకు శాపమిచ్చి లోకాల కన్నింటికి కీడు చేశావు. అది ఎట్లాగంటే వేదాలయందు చెప్పబడిన నిత్యం చేసేవీ, నిమిత్తంవలన చేయదగినవీ అయిన పూజాపద్ధతులందు గొప్పబ్రాహ్మణులచేత నాయందు హోమం చేయబడిన వై దేవతలకూ పితృదేవతలకూ ఇచ్చే అన్నాది వస్తువులు నాద్వారానే దేవతల పితృదేవతల సమూహాలు ఉపయోగిస్తారు. అటువంటి నేను అన్నింటిని తినేవాడనై అపవిత్రుడిని అయితే కర్మలలోపం ఔతుంది. కర్మలలోప మైతే లోకగమనం సాగకుండా ఉంటుంది. అని పలికి పూజ్యు డైన అగ్ని అన్నిలోకాలలో వ్యాపించిన తనకాంతిమయ మైన రూపాన్ని లేకుండ చేయగా.

విశేషం: దేవతలకు ఈయదగిన అన్నాదులు హవ్యాలు, పితృదేవతలకు ఈయదగిన అన్నాదులు కవ్యాలు. నిత్యకర్మలు ప్రతిదినం చేయదగినట్టివి. సంధ్యావందనాదులు. వీటిని చేయకపోతే పాపం కలుగుతుంది. ఏదైన నిమిత్తంవలన చేయదగిన కార్యాలు, తీర్థయాత్రాదులు నైమిత్తికాలు, "అగ్నిముఖావై దేవతాః" అని శ్రుతి.

సీ. **త్రేతాగ్ను లెల్లను దేజరిల్లమిఁ జేసి । క్రతుకృత్యములు వినిర్గతము లయ్యెఁ;**
నగ్ని హోత్రములందు నౌపాసనాది సా । యంప్రాతరాహుతు లంత నుడిగె;
దేవతార్చనలందు దీపధూపాది స । ద్విధులు వర్తిల్లక విరతిఁ బొందెఁ;
బితృకార్యములఁ బితృపిండయజ్ఞక్రియ । లడఁగె విచ్ఛిన్నంబు లై ధరిత్రి;

ఆ. **నంత జనులు సంభ్రమాక్రాంతు లై మహా । మునులకడకుఁ జనిరి, మునులు నమర**
వరులకడకుఁ జనిరి, వారును వారును । బ్రహ్మకడకుఁ జనిరి భయము నొంది. 140

ప్రతిపదార్థం: త్రేత+అగ్నులు+ఎల్లను= ఆహవనీయం, దక్షిణాగ్ని, గార్హపత్యం అనే మూడు అగ్నులున్నూ; తేజరిల్లమిన్+చేసి= ప్రకాశింపక పోవటంచేత; క్రతు, కృత్యములు= యాగకర్మలు; వినిర్గతములు+అయ్యెన్= లోపించినవి; అంతన్= అప్పుడు; అగ్నిహోత్రములందున్= అగ్నులలో; ఔపాసన+ఆది, సాయం, ప్రాతస్+ఆహుతులు= గృహస్థులైన బ్రాహ్మణులు చేసే అగ్ని ఉపాసన మొదలైన సాయంకాలాలలో ఉదయాలలో చేయదగిన హోమాలు; ఉడిగెన్= ఆగినవి; దేవతా+అర్చనలందున్= దేవతలకు చేసే పూజలలో; దీప, ధూప+ఆది, సత్, విధులు= దీపం, ధూపం మొదలైన మంచి విధానాలు; వర్తిల్లక= జరుగకుండ; విరతిన్, పొందెన్= విరామాన్ని పొందినవి (ఆగిపోయినవి); పితృ, కార్యములన్= పితృదేవతలకు చేయవలసిన శ్రాద్ధాది కృత్యాలలో; పితృ, పిండ, యజ్ఞ, క్రియలు= పితృదేవతలకు ఈయదగిన పిండాలును, యజ్ఞకార్యాలును; ధరిత్రిన్= భూమియందు; విచ్ఛిన్నంబులు+ఐ= భగ్నాలై (కొనసాగకుండినవై); అడఁగెన్= లోపించినవి; అంతన్= అప్పుడు; జనులు; సంభ్రమ+ఆక్రాంతులు+ఐ= వేగిరపాటుచేత ఆక్రమింపబడినవారై; మహా, మునుల, కడకున్= గొప్పమునులచెంతకు; చనిరి= వెళ్ళారు; మునులున్= ఆ మునులుకూడ; అమరవరుల కడకున్; దేవతాశ్రేష్ఠుల చెంతకు; చనిరి; వారును, వారును= ఆ మునులూ, దేవతలూ; భయమున్, ఒంది= భయపడి; బ్రహ్మకడకున్= బ్రహ్మచెంతకు; చనిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: ఆహవనీయం, దక్షిణాగ్ని, గార్హపత్యం అనే ఈమూడు అగ్నులున్నూ ప్రకాశించక పోవటంచేత యాగకార్యాలు లోపించినవి. అప్పుడు అగ్నులందు ఉపాసనం మొదలైన సాయంకాలాలలో ఉదయకాలాలలో చేసే హోమాలు లేకుండ పోయినవి; భూమియందు పితృకర్మలందు పితృదేవతలకు ఈయదగిన పిండాలు, యజ్ఞకార్యాలు

భగ్నాలై నశించినవి; అప్పుడు ప్రజలు వేగిరపాటుతో కూడిన వారై మునులచెంతకు వెళ్ళారు. మునులుకూడ దేవతా శ్రేష్ఠులచెంతకు వెళ్ళారు. ఆ మునులూ, దేవతలూ భయపడి బ్రహ్మదేవుడి చెంతకు వెళ్ళారు.

విశేషం: అగ్ని తనరూపాన్ని ఉపసంహరించటంవలన కలిగే నష్టాలన్నీ ఇందులో చెప్పబడినవి.

వ. **బ్రహ్మయు భృగుశాప నిమిత్తంబున నగ్నిభట్టారకు నుపసంహారంబును, సకలలోక వ్యవహార విచ్ఛేదంబును నెఱింగి, యగ్నిదేవు రావించి యి ట్లనియె.** 141

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మయున్= బ్రహ్మకూడ; భృగు, శాప, నిమిత్తంబునన్= భృగుమహర్షి శాపం అనే హేతువుచేత; అగ్ని, భట్టారకు+ఉపసంహారంబును= పూజ్యుడైన అగ్ని తన రూపాన్ని లేకుండ చేయటమున్నూ; సకల, లోక, వ్యవహార, విచ్ఛేదంబునున్= ఎల్ల లోకాలలోని వ్యాపారాల భంగాన్నీ; ఎఱింగి= తెలిసికొని; అగ్ని, దేవున్= దేవు డైన అగ్నిని; రావించి= రప్పించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మకూడ భృగుమహర్షి ఇచ్చిన శాపం కారణంగా పూజ్యు డైన అగ్ని తన తేజోరూపాన్ని లేకుండా చేయటమున్నూ, ఎల్లలోకాలలోని కర్మల కేర్పడిన భంగమున్నూ తెలిసికొని అగ్నిదేవుడిని రప్పించి ఈవిధంగా పలికాడు.

విశేషం: భట్టారకు+ఉపసంహారంబు= షష్ఠీ తత్పురుషంలో ఉకారానికి అచ్చుపర మైతే 'ను' ఆగమంగా వస్తుంది; భట్టారకు నుపసంహారము.

చ. **ప్రకటిత భూత సంతతికి భర్తవు నీవ, చరాచర ప్రవృ**
త్తికి మఱి హేతుభూతుఁడవు, దేవముఖుండవు నీవ, లోకపా
వకుఁడవు నీవ; యిట్టి యనవద్య గుణుండవు నీకు విశ్వభా
రక! భువనప్రవర్తనపరాఙ్ముఖభావముఁ బొందఁ బాడియే? 142

ప్రతిపదార్థం: ప్రకటిత, భూత, సంతతికిన్= వెలయింపబడిన (వ్యక్తమౌతున్న) ప్రాణుల సముదాయానికి; నీవు+అ= నీవే; భర్తవు= అధిపతివి; మఱి= ఇంకను; చర+అచర, ప్రవృత్తికిన్= చేతనాలు, అచేతనాలు అయిన వస్తువుల ప్రవర్తనకు; హేతు భూతుఁడవు= కారణ మైన వాడవు (నీవే); దేవముఖుండవు= దేవతలకు ముఖమైన వాడవు (అగ్నిలో వేల్వబడిన పదార్థాలు అగ్నిద్వారా దేవతలకు అందుతాయి. అందుచేత అతడు దేవముఖు డని చెప్పబడినాడు); నీవు+అ= నీవే; లోక, పావకుఁడవు= లోకాలను పవిత్రం చేసేవాడవు; నీవు+అ= నీవే; ఇట్టి= ఇటువంటి; అనవద్య, గుణుండవు= ప్రశస్త గుణాలు కలవాడవు (ఇక్కడ అనవద్యగుణుండు+అవు - అని కూడ విడదీయ వచ్చును); నీకున్; విశ్వభారక= ప్రపంచాన్ని భరించేవాడా! భువన, ప్రవర్తన, పరాఙ్ముఖభావమున్= లోకాన్ని ప్రవర్తింపచేయటంలో వైముఖ్యాన్ని; పొందన్= పొందటం; పాడియే?= న్యాయమా? కాదు.

తాత్పర్యం: వ్యక్తమైన భూతాల సముదాయానికి అధిపతివి నీవే; చేతనాచేతనాల ప్రవర్తనానికి కారణ మైన వాడివి నీవే; దేవతలకు ముఖమైనవాడవు నీవే; లోకాలను పవిత్రం చేసేవాడవు నీవే; ఇటువంటి ప్రశస్త గుణాలు కలవాడవైన నీకు ప్రపంచాన్ని భరించే ఓ అగ్నీ! లోకాన్ని ప్రవర్తింపచేయటంలో విముఖత్వం పొందటం న్యాయమా?

విశేషం: పరాక్+ముఖ= పరాఙ్ముఖ; వర్గాక్షరాలకు న, మ అనే అనునాసికాలు పరమైనపుడు అవి తమ వర్గానికి చెందిన అనునాసికాక్షరాలుగా మారుతాయి. ఇచ్చట కకారం ఙకారంగా మారింది. ఇది అనునాసికసంధి.

వ. **'అమ్మహాముని వచనం బమోఘంబు గావున నీవు సర్వభక్షకుండ వయ్యును శుచులయం దెల్ల నత్యంతశుచి వై, పాత్రులయం దెల్లఁ బరమపాత్రుండ వై, పూజ్యులయం దెల్ల నగ్రపూజ్యుండ వై, వేదచోదిత విధానంబుల యందు విప్రసహాయుండ వై భువనంబుల నడుపు' మని, విశ్వగురుండు వైశ్వానరుం బ్రార్థించి నియోగించి భృగువచనంబు ప్రతిష్ఠాపించె; నట్టి భృగునకుఁ బుత్త్రుం డై పుట్టి పరఁగిన.** 143

ప్రతిపదార్థం: ఆ, మహత్, ముని= ఆ గొప్పముని (భృగుమహాముని) యొక్క; వచనంబు= వాక్యం; అమోఘంబు= వ్యర్థం కానిది; కావునన్; నీవు; సర్వభక్షకుండవు+అయ్యును= అన్నియు తినేవాడ వైనప్పటికిన్నీ; శుచులయందున్+ఎల్లన్= సర్వపవిత్రులయందున్నూ; అత్యంత, శుచివి+ఐ= మిక్కిలి పవిత్రుడవై; పాత్రులయందున్+ఎల్లన్= అర్హులైన వారి అందరి యందున్నూ; పరమ, పాత్రుండవు+ఐ= మిక్కిలి అర్హుడ వై; పూజ్యులయందున్+ఎల్లన్= పూజింపదగినవారి అందరియందున్నూ; అగ్రపూజ్యుండవు+ఐ= మొదట పూజింపదగిన వాడవు అయి; వేద, చోదిత, విధానంబులయందున్= వేదాలలో చెప్పబడిన కర్మపద్ధతులలో; విప్ర, సహాయుండవు+ఐ= బ్రాహ్మణులకు తోడ్పడేవాడ వై; లేక, బ్రాహ్మణులు తోడ్పడేవారుగా కలవాడవై; భువనంబులన్= లోకాలను; నడుపుము+అని= ప్రవర్తింప చేయుము అని; విశ్వ, గురుండు= లోకాలకు పెద్ద అయిన బ్రహ్మదేవుడు; వైశ్వానరున్= అగ్నిని; ప్రార్థించి= వేడి; నియోగించి= భువన ప్రవర్తనంలో నియమించి (ఆజ్ఞాపించి); భృగు, వచనంబు= భృగుమహర్షి యొక్క వాక్యాన్ని; ప్రతిష్ఠాపించెన్= స్థిరం చేశాడు. అట్టి భృగునకున్= అటువంటి భృగుమహర్షికి; పుత్త్రుండు+ఐ= కొడుకై; పుట్టి; పరఁగిన= ఒప్పారిన.

తాత్పర్యం: 'ఆ భృగుమహామునియొక్క వాక్యం వ్యర్థం కాదు. కాబట్టి నీవు అన్నియు తినేవాడవయినప్పటికీ, పవిత్రులందరిలో మిక్కిలి పవిత్రుడ వై, అర్హులందరిలో మిక్కిలి అర్హుడవై; పూజింపదగినవా రందరిలో మొదట పూజింపదగినవాడ వై వేదాలలో చెప్పబడిన కర్మకలాపాలలో బ్రాహ్మణులకు తోడ్పడే వాడవై లోకాలను ప్రవర్తింపచేయు' మని లోకపిత అయిన బ్రహ్మ అగ్నిని వేడి, లోకప్రవర్తనంలో నియమించి భృగువుయొక్క వాక్యాన్ని స్థిరం చేశాడు. అటువంటి భృగుమహర్షికి కొడు కై పుట్టి ఒప్పారిన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **చ్యవనునకు సుకన్యకు ను । ద్భవ మయ్యె ఘనుండు ప్రమతి; ప్రమతికి నమృతో**
ద్భవ యగు ఘృతాచికిని భా । ర్గవ ముఖ్యుఁడు రురుఁడు పుట్టెఁ గాంతియుతుం డై. 144

ప్రతిపదార్థం: చ్యవనునకున్= చ్యవన మహర్షికిన్నీ; సుకన్యకున్= శర్యాతి పుత్త్రిక అయిన సుకన్యకున్నూ; ఘనుండు= గొప్పవా డైన; ప్రమతి= ప్రమతి అనేవాడు; ఉద్భవము+అయ్యెన్= పుట్టాడు; ప్రమతికిన్; అమృత+ఉద్భవ+అగు= సముద్ర మథనంలో అమృతంతో పాటు పుట్టిన; ఘృతాచికిని= ఘృతాచి అనే అప్సరసకున్నూ; భార్గవముఖ్యుఁడు= భృగువంశంలో పుట్టిన వారిలో ప్రధాను డయిన; రురుఁడు= రురుడు అనేవాడు; కాంతియుతుండు+ఐ= కాంతితో కూడినవా డై; పుట్టెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: భృగుపుత్త్రు డయిన చ్యవనుడికిన్నీ శర్యాతిమహారాజుకొమార్తె అయిన సుకన్యకున్నూ గొప్పవా డైన ప్రమతి అనేవాడు పుట్టాడు. ఆ ప్రమతికిన్నీ అమృతంతోపాటు పుట్టిన ఘృతాచి అనే అప్సరసకున్నూ భృగువంశంలో పుట్టినవారిలో శ్రేష్ఠు డైన రురుడు కాంతితో కూడినవా డై జన్మించాడు.

విశేషం: చ్యవనుడు సుకన్యను వివాహమాడినవృత్తాంతం ఆరణ్యపర్వంలోని తృతీయాశ్వాసంలో ఉన్నది.

ప్రమద్వర సర్పదష్ట యై చచ్చి మరల బ్రదుకుట (సం.1-8-1)

వ. **అట్టి రురుం డను మునివరుండు విశ్వావసుం డను గంధర్వరాజునకు మేనకకుం బుట్టినదాని, స్థూలకేశుం డను మునివరునాశ్రమంబునఁ బెరుఁగుచున్న దాని, రూపలావణ్య గుణంబులఁ బ్రమదాజనంబులయం దెల్ల నుత్కృష్ట యగుటం జేసి ప్రమద్వర యన నొప్పుచున్న కన్యక నతిస్నేహంబున వివాహంబుగా నిశ్చయించి యున్నంత.** 145

ప్రతిపదార్థం: అట్టి; రురుండు+అను, మునివరుండు= ప్రమతికిన్నీ, ఘృతాచికిన్నీ పుట్టినట్టి రురుడు అనే మునిశ్రేష్ఠుడు; విశ్వావసుండు+అను= విశ్వావసుడు అనే పేరు కల; గంధర్వరాజునకున్= గంధర్వుల రాజుకున్నూ (గంధర్వులు దేవయోని విశేషాలు; ఆటపాటలలో ఆరితేరినవారు); మేనకకున్= మేనక అనే అప్సరసకున్నూ; పుట్టిన దానిని= జన్మించిన దానిని; స్థూలకేశుండు+అను, మునివరు, ఆశ్రమంబునన్= స్థూలకేశుడు అనేపేరు కల మునిశ్రేష్ఠుని తపోవనంలో; పెరుఁగుచున్న, దానిన్= పెద్దదవుతున్న దానిని; రూప, లావణ్య, గుణంబులన్= రూపంలోనూ సౌందర్యంలోనూ గుణాలలోనూ; ప్రమదాజనంబులయందున్+ఎల్లన్= స్త్రీజనాలందరిలో కెల్ల; ఉత్కృష్ట= శ్రేష్ఠురాలు; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; ప్రమద్వర, అనన్, ఒప్పుచున్న= ప్రమద్వర అనే పేరుతో అలరారుతూ ఉన్న; కన్యకన్= కన్యను; అతి, స్నేహంబునన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; వివాహంబు, కాన్= పెండ్లి ఆడటానికి; నిశ్చయించి, ఉన్న అంతన్= నిర్ణయం చేసికొని ఉండగా.

తాత్పర్యం: ప్రమతికిన్నీ ఘృతాచికిన్నీ పుట్టిన రురుడు అనే మునిశ్రేష్ఠుడు- విశ్వావసుడు అనే పేరుగల గంధర్వరాజుకున్నూ మేనక అనే అప్సరసకున్నూ పుట్టి స్థూలకేశుడనే మునిశ్రేష్ఠుని ఆశ్రమంలో పెరుగుతూ ఉన్నట్టిదియున్నూ, రూపంలోనూ, సౌందర్యంలోనూ, గుణాలలోనూ స్త్రీలందరిలో శ్రేష్ఠురాలు కావటంచేత ప్రమద్వర అనే పేరుతో అలరారుతున్నదియున్నూ అయిన కన్యను మిక్కిలిప్రేమతో పెండ్లి ఆడటానికి నిర్ణయం చేసికొని ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. **కన్నియలతోడ నాడుచు నున్నదానిఁ । బాదమర్దిత మై యొక్క పన్నగంబు**
గఱచెఁ గన్నియ లందఱు వెఱచి పఱచి । యఱచుచుండఁ బ్రమద్వర యవనిఁ ద్రెళ్ళె. 146

ప్రతిపదార్థం: కన్నియలతోడన్= తోడికన్యలతో (కలసి); ఆడుచున్, ఉన్నదానిన్= ఆడుతూ ఉన్న ప్రమద్వరను; పాద, మర్దితము+ఐ= పాదాలచేత త్రొక్కబడినదై; ఒక్క, పన్నగంబు= ఒకపాము; కఱచెన్; కన్నియలు+అందఱున్= కన్యలందరూ; వెఱచి= భయపడి; పఱచి= పరుగెత్తి; అఱచుచున్+ఉండన్= ఏడుస్తూ కేకలు వేస్తూ ఉండగా; ప్రమద్వర; అవనిన్= నేలపై; త్రెళ్ళెన్= పడింది.

తాత్పర్యం: తోడికన్యలతో ఆడుతున్న ఆ ప్రమద్వరను ఆమె పాదాలచే త్రొక్కబడిన దైన ఒకపాము కరచింది. అంత ఇతర కన్యలందరూ భయపడి పరుగెత్తి ఏడుస్తూ కేకలు వేస్తూ ఉండగా ఆ ప్రమద్వర నేలపై పడింది.

వ. **దాని నెఱింగి కరుణాకలిత హృదయు లై గౌతమ కణ్వ కుత్స కౌశిక శంఖ మేఖల భరద్వాజ వాలఖిల్యోద్దాలక శ్వేతకేతు మైత్రేయ ప్రముఖులు ప్రమతియు రురుండును స్థూలకేశాశ్రమంబునకు వచ్చి విషవ్యపగతప్రాణ**

యై పడియున్న యక్కన్యం జూచి దుఃఖితు లై యుండ, నచ్చోట నుండనోపక రురుండు శోకవ్యాకుల హృదయుం డై యేకతంబ వనంబునకుం జని. 147

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= ప్రమద్వర పాముకాటుకు గురి అయి నేలపై పడటాన్ని గురించి; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కరుణా,కలిత, హృదయులు+ఐ= దయతో కూడిన చిత్తాలు కలిగినవారై; గౌతమ.... మైత్రేయ, ప్రముఖులు= గౌతముడు, కణ్వుడు, కుత్సుడు, కౌశికుడు, శంఖుడు, మేఖలుడు, భరద్వాజుడు, వాలఖిల్యులు, ఉద్దాలకుడు, శ్వేతకేతుడు, మైత్రేయుడు మొదలైన వారున్నూ; ప్రమతియు, రురుండును; స్థూలకేశ+ఆశ్రమంబునకున్= స్థూలకేశుడియొక్క ఆశ్రమానికి; వచ్చి; విష వ్యపగత, ప్రాణ+ఐ= పాముయొక్క విషంచేత పోయిన ప్రాణాలు కలదై; పడియున్న= నేలపై పడియున్న; ఆ+కన్యన్= ఆ ప్రమద్వరను; చూచి; దుఃఖితులు+ఐ= శోకించిన వారై; ఉండన్= ఉండగా; ఆ+చోటన్= ఆ కన్యక పడియున్నచోట; ఉండన్+ఓపక= ఉండలేక; రురుండు; శోకవ్యాకుల, హృదయుండు+ఐ= చింతచేత కలత పొందిన చిత్తం కలవాడై; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; వనంబునకున్= అడవికి; చని= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: పాముకాటుచేత ప్రమద్వర నేలమీద పడి ఉన్న విషయాన్ని తెలిసికొని, దయతో కూడిన హృదయాలు కలవా రై గౌతముడు, కణ్వుడు, కుత్సుడు, కౌశికుడు (విశ్వామిత్రుడు), శంఖుడు, మేఖలుడు, భరద్వాజుడు, వాలఖిల్యులు, ఉద్దాలకుడు, శ్వేతకేతుడు, మైత్రేయుడు మొదలైన వారున్నూ, ప్రమతియు, రురుడున్నూ స్థూలకేశుని ఆశ్రమానికి వచ్చి విషంచేత చచ్చి నేలపై పడి ఉన్న ప్రమద్వరను చూచి దుఃఖితు లై ఉండగా, రురుడు అక్కడ ఉండలేక శోకంతో కలత చెందినహృదయం కలవాడై ఒంటరిగా అడవికి వెళ్ళి.

విశేషం: ప్రమద్వరను పాము కరచిం దని తెలియగానే ఋషులందరు రావటం వారి దయాపరత్వానికీ, ఐకమత్యానికీ నిదర్శనం. రురుడు ప్రమద్వరను ప్రేమించి యుండటంచేత ఆ దృశ్యాన్ని చూడలేక శోకాతిశయంతో ఒంటరిగా అడవిలోకి వెళ్ళాడు. ఋషులను పేరు పేరున పేర్కొంటూ నన్నయ రచించటంవలన ప్రమద్వర ఎందరి ఋషుల ఆదరాభిమానాలను చూరగొన్నదో వ్యంగ్యంగా నిర్దేశించాడు. ఆమె పునరుజ్జీవిత కావటానికి తగిన యోగ్యతను వ్యంగ్యంగా నిబంధించాడు.

చ. అలయక యేన దేవయజనాధ్యయన వ్రత పుణ్యకర్మముల్
సలుపుదునేని, యేన గురుసద్విజభక్తుఁడనేని, యేన య
త్యలఘుతపస్వినేని దివిజాధిప భూసురులార! మన్మనో
నిలయకు నీ ప్రమద్వరకు నిర్విష మయ్యెడు నేఁడు మీదయన్. 148

ప్రతిపదార్థం: దివిజ+అధిప, భూసురులు+ఆర= ఓ దేవతాప్రభువులారా! బ్రాహ్మణులారా!; అలయక= అలసట చెందక; ఏను+అ= నేనే; దేవ, యజన+అధ్యయన, వ్రత, పుణ్య, కర్మముల్= దేవతలను పూజించటం (దేవతలనుగురించి యజ్ఞాలు చేయటం), వేదాలు పఠించటం, వ్రతాలు చేయటం అనే పుణ్యకర్మలు; సలుపుదున్+ఏని= చేసేవాడిని అయితే; ఏను+అ; గురు, సత్+ద్విజ, భక్తుఁడన్+ఏని= గురువులయొక్కయు, ఉత్తమవిప్రులయొక్కయు భక్తుడ నైన ట్లయితే; ఏను+అ; అతి+అలఘు, తపస్విన్+ఏని= మిక్కిలిగొప్పతపస్సుకలవాడి నైనట్లయితే; మత్+మనస్+నిలయకున్= నామనస్సేనివాసంగా గల (నాప్రాణనాయికకు) ఈ ప్రమద్వరకు; మీ, దయన్= మీకరుణచే; నేఁడు= ఈరోజున; ఇప్పుడు; నిర్విషము= విషములేకుండేటట్లు; అయ్యెడున్= అగుగాక.

తాత్పర్యం: ఓ దేవతాప్రభువులారా! బ్రాహ్మణులారా! నేను అలసటలేకుండా దేవతలను పూజించటం, యజ్ఞాలను ఆచరించటం, వేదాలను పఠించటం, వ్రతాలను ఆచరించటం అనే పుణ్యకార్యాలను చేసేవాడనైతే, నేను గురువులకు, ఉత్తమబ్రాహ్మణులకు భక్తుడ నైతే, నేను గొప్పతపస్సు కలవాడ నైతే నేడు నామనస్సే నిలయంగా గల నా ప్రాణనాయిక అయిన ఈ ప్రమద్వర మీదయచేత విషవిముక్తురాలు అగుగాక!

చ. అపరిమితాజ్ఞఁ జేసియు మహాపురుషుల్ విషతత్త్వసంహితా
నిపుణులు మంత్రతంత్రములు నేర్చి విధించియు దీనికిన్ విష
వ్యపగత మైన జీవ మిది వచ్చునుపాయము సేయరొక్కొ! నా
తపముఫలంబు నధ్యయనదానఫలంబులు నిత్తు వారికిన్. 149

ప్రతిపదార్థం: మహత్+పురుషుల్= మహాత్ములు; అపరిమిత+ఆజ్ఞన్, చేసియున్= అధికమైన ఆజ్ఞచేతను, లేదా, ఆజ్ఞ కావించియు; విష. తత్త్వ, సంహితా, నిపుణులు= విషం యొక్క వాస్తవస్థితిని తెల్పే శాస్త్రంలో నేర్పరులును; మంత్ర, తంత్రములు= మంత్రాలను, ఉత్తమా లైన ఔషధాలను (ఉపాయాలను); నేర్చి= తెలిసికొని; విధించియున్= ఏర్పాటు చేసియు; దీనికిన్= ఈప్రమద్వరకు; విషవ్యపగతము+ఐన= విషంచేత తొలగిపోయిన; జీవము+ఇది= ఈప్రాణం; వచ్చు, ఉపాయము= తిరిగివచ్చే మార్గం; చేయరు+ఒక్కొ= చేయరా; వారికిన్= అట్లా చేసేవారికి; నా, తపము, ఫలంబున్= నా తపస్సుయొక్క ఫలితాన్నీ; అధ్యయన, దాన, ఫలంబులున్= వేదపఠనంయొక్కయు, దానాలయొక్కయు ఫలాలను ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: మహాత్ములు మహిమాన్విత మైన ఆజ్ఞ చేసికాని, విషతత్త్వాన్ని తెలిపే శాస్త్రంలో నేర్పరు లైనవారు మంత్రతంత్రాలు ఉచ్చరించి ప్రయోగించి కాని, విషంచేత ప్రాణాలు కోల్పోయిన ఈ ప్రమద్వరకు అవి తిరిగి వచ్చే ఉపాయం చేసిపెట్టరా? ఆ విధంగా చేసిన వారికి నాతపఃఫలాన్నీ, వేదాధ్యయనఫలాన్నీ, దానాలఫలాన్నీ ఇస్తాను.

విశేషం: కొందరు సిద్ధవాక్కులు పాము కరచినవారివద్దకు వెళ్ళి 'విషమా! దిగి తొలగిపొమ్ము' అని ఆజ్ఞాపిస్తే అది తొలగిపోతుంది. అట్లే మంత్ర తంత్ర ఔషధాదులచేత కూడ సర్పదష్టులైన వారిని బ్రతికించవచ్చును. ఈ పద్యంలో రురుడికి ప్రమద్వర ఎడగల నిర్మలమూ అధికమూ ఐన అనురాగం వెల్లడి ఔతున్నది. అతడు ఆమెను బ్రతికించటానికి ఎటువంటి త్యాగమైనా చేయటానికి సిద్ధమై ఉన్నాడు. కాబట్టి రురుడి ప్రేమ ఇందులో అసంలక్ష్యక్రమధ్వనిచేత ప్రతీయమాన మౌతున్నది.

వ. అని దీనవదనుం డై యాక్రోశించు వానికి నాకాశంబుననుండి యొక్కదేవదూత యిట్లనియె: 'నయ్యా! కాలవశంబయిన నెవ్వరికిం దీర్పఁ దరంబుగా; దొక్కయుపాయంబు గలదు; చేయనోపుదేనిఁ జెప్పెద వినుము; నీ యాయుష్యంబునం దర్ధం బిక్కన్య కి' మ్మనిన రురుం డట్ల చేయుదు నని తన యాయుష్యంబునం దర్ధం బక్కన్య కిచ్చిన నక్కోమలి దొల్లింటికంటె నధికశృంగారసమన్విత యై విషనిర్ముక్త యయ్యెఁ; నట్లు దేవదూత ధర్మరాజానుమతంబునఁ దనచెప్పిన యుపాయంబునం బ్రమద్వరను బంచత్వంబువలనం బాపె; రురుండును దాని వివాహం బై యిష్టోపభోగంబుల ననుభవించుచు నుండి. 150

ప్రతిపదార్థం: అని; దీన, వదనుండు+ఐ= ఆర్తితో కూడినముఖం కలవాడై; ఆక్రోశించు వానికిన్= బిగ్గరగా విలపించే వానికి; ఆకాశంబునన్+ఉండి= ఆకాశంలోనుండి; ఒక్క, దేవ, దూత= ఒక దేవతల దూత (దేవతలచే పంపబడిన పురుషుడు); ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికాడు; అయ్యా= ఆర్యా! (రురునికి సంబోధనం); కాల, వశంబు+అయినన్= కాలానికి

స్వాధీన మైనది (మరణం) అయినచో; ఎవ్వరికిన్; తీర్పన్, తరంబు, కాదు= చక్కబరుప (తొలగింప) శక్యం కాదు; ఒక్క, ఉపాయంబు= సాధనం (తొలగించే విధం); కలదు; చేయన్+ఓపుదు(వు), ఏనిన్= చేయజాలుదువేని; చెప్పెదన్= తెలుపుతాను; వినుము; నీ, ఆయుష్యంబునందున్= నీ ఆయుర్దాయంలో; అర్ధంబు= సగం; ఈ+కన్యకున్= ఈ ప్రమద్వరకు; ఇమ్ము; అనినన్= అని చెప్పగా; రురుండు; అట్లు+అ= అట్లే; చేయుదును= చేస్తాను (ఇస్తాను); అని= అని పల్కి; తన, ఆయుష్యంబునందున్= తన ఆయుర్దాయంలో; అర్ధంబు= సగం; ఆ+కన్యకకున్= ఆ ప్రమద్వరకు; ఇచ్చినన్= ఈయగా; ఆ+కోమలి= ఆ సుందరి; తొల్లింటికంటెన్= మునుపటికంటె; అధిక, శృంగార, సమన్విత+ఐ= ఎక్కువ అందంతో కూడినదై; విష, నిర్ముక్త= విషమువలన విడువడింది; అయ్యెన్; అట్లు= ఆ విధంగా; దేవదూత= దేవతలు పంపిన పురుషుడు; ధర్మరాజ+అనుమతంబునన్= యముని అనుమతిచేత; తన, చెప్పిన= తాను చెప్పిన; ఉపాయంబునన్= సాధనంచేత, వెరవుచే; ప్రమద్వరను; పంచత్వంబు వలనన్= (దేహం పంచభూతాత్మకం, మరణించినప్పుడు మరల పంచభూతాలలో కలిసిపోతుంది) చావునుండి; పాపెన్= తొలగించాడు; రురుండును= రురుడు కూడ; దానిన్= ఆ ప్రమద్వరను; వివాహంబు+ఐ= పెండ్లాడి; ఇష్ట+ఉపభోగంబులన్= ప్రీతిని కలిగించే భోగాలను (విలాసాలను); అనుభవించుచున్+ ఉండి= పొందుతూ ఉండి.

తాత్పర్యం: అని దైన్యంతో కూడిన ముఖం కలవా డై ఎలుగెత్తి ఏడుస్తున్న రురునకు ఆకాశంనుండి ఒకదేవదూత ఇట్లా పలికాడు: 'ఆర్యా! కాలగోచరత్వం (మరణం) కలిగితే ఎవ్వరికిన్నీ తొలగింప శక్యం కాదు. అయినను ఒక మార్గం ఉన్నది. చేయగలిగినట్లైతే చెప్పుతాను వినుము. నీ ఆయుర్దాయంలో సగం ఈ బాలికకు ఇమ్ము' అని దేవదూత పలకగానే రురుడు అట్లే చేస్తా నని తన ఆయువులో సగాన్ని ఆ బాలికకు ఈయగానే ఆ సుందరి ముందటికంటె ఎక్కువ సౌందర్యం కలదై విషంనుండి విముక్తిచెందింది. ఆ విధంగా దేవదూత యముడి అనుమతితో తాను చెప్పిన ఉపాయంచేత ప్రమద్వరను మృత్యువునుండి ఉద్ధరించాడు. రురుడుకూడ ఆ ప్రమద్వరను పెండ్లాడి ప్రీతికరాలైన భోగాలను అనుభవిస్తూ ఉండి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తనసతి కపకారము సే। సిన పాముల కలిగి బాధ సేయుదు నని చి
క్కని దండము గొని పాములఁ। గనినప్పుడు యడువఁ దొడఁగె గహనములోనన్. 151

ప్రతిపదార్థం: తన, సతికిన్= తన భార్యకు; అపకారము= హాని; చేసిన; పాములకున్= పాములపై; అలిగి= కోపించి; బాధ= దుఃఖం; చేయుదున్= కలిగిస్తాను; అని; చిక్కని, దండము= దిట్టమైన కఱ్ఱ; కొని= గ్రహించి; పాములన్; కనిన+అప్పుడు+అ= చూచిన వెంటనే; గహనములోనన్= అడవిలో; అడువన్= కొట్టటానికి; తొడఁగెన్= ఆరంభించాడు.

తాత్పర్యం: తనభార్యకు హాని చేసిన పాములపై కోపించి వాటికి బాధకలిగిస్తా నని రురుడు దిట్టమైన కఱ్ఱను గ్రహించి అడవిలో పాములను చూచిన వెంటనే వాటిని కొట్టటానికి ఆరంభించాడు.

విశేషం: పాములకున్+అలిగి= ఇటువంటిచోట్ల నన్నయ షష్ఠీవిభక్తి వాడుతూ ఉంటాడు. కారకవిశేషం.

చ. తిరుగుచుఁ బుట్టలం బొదలఁ ద్రిమ్మరు పాముల రోసి రోసి ని
ష్ఠురతర దీర్ఘ దండమున డొల్లఁగ వ్రేయుచు, వచ్చి వచ్చి య
య్యిరవున డుండుభం బను నహిం గని వ్రేయఁగ దండ మెత్తుడున్
'హరి హరి' యంచు డుండుభమహాహి భయంపడి పల్కు భార్గవున్. 152

ప్రతిపదార్థం: తిరుగుచున్= అడవిలో తిరుగుతూ; పుట్టలన్= పుట్టలలోనూ; పొదలన్= పొదలలోనూ; త్రిమ్మరు= సంచరించే; పాములన్= సర్పాలను; రోసి, రోసి= వెదకి, వెదకి; నిష్ఠురతర, దీర్ఘ, దండమునన్= మిక్కిలి కఠినమైనదీ, పొడవైనదీ అయిన కఱ్ఱతో; డొల్లఁగన్= పడు (చచ్చు)నట్లుగా; వ్రేయుచున్= కొట్టుతూ; వచ్చి, వచ్చి= తిరిగి తిరిగి వచ్చి; ఆ+ఇరవునన్= ఆ స్థలంలో; డుండుభంబు+అను= విషం లేని డుండుభం అనే; అహిన్= పామును; కని= చూచి; వ్రేయఁగన్= కొట్టటానికి; దండము= కఱ్ఱ; ఎత్తుడున్= పైకెత్తినతోడనే; హరి, హరి= ఏదైన చెడ్డపని జరిగేటప్పుడు కృష్ణ కృష్ణ, హరి హరి అని హరినామాన్ని ఉచ్చరించటం పరిపాటి; అంచున్= అని పల్కుతూ; డుండుభ, మహత్, అహి= డుండుభ మనే ఆ పెద్దపాము; భయంపడి= భయపడి; భార్గవున్= భృగువంశస్థు డైన రురునితో; పల్కున్= అన్నది.

తాత్పర్యం: రురుడు అడవిలో తిరుగుతూ పుట్టలలో పొదలలో తిరిగే పాములను వెదకి వెదకి మిక్కిలి కఠినమైన పొడుగాటి కఱ్ఱతో చచ్చిపడేటట్లుగా కొట్టుతూ వచ్చివచ్చి ఒకచోట విషహీన మైన డుండుభ మనే పామును చూచి కొట్టటానికై కఱ్ఱ పైకెత్తగా, డుండుభ మనే ఆ పెద్దపాము భయపడి హరినామాన్ని ఉచ్చరిస్తూ భృగువంశ్యు డైన రురునితో ఈవిధంగా పలికింది.

విశేషం: అయ్యిరవున అనేచోట - అయ్యెరవున, ఒక్కిరుకున, అయ్యెరనొక, అయ్యిరవున, అయ్యిరుగున, వచ్చి యొక్కచో నిరుకున; వచ్చి యొక్కచో నెరనొక - అనే పాఠాలు అనేకము లున్నవి. ఎడ అనే పాఠం గ్రహిస్తే రడలకు నన్నయ ప్రాస మంగీకరించిన ట్లౌతుంది. ఇఱుకున - అంటే శకటరేఫం ఉండాలి. రఱప్రాసం కూడ నన్నయకు సమ్మతం కాదు. సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులో అయ్యెరన్= ఆవ్యసనంతో అనే అర్థం చెప్పబడింది. పాములను చంపటానికై తిరగటంకూడ ఒక వ్యసనమే. అందుచేత ఈ పాఠం ఉచితంగా కనబడుతున్నది. వ్యవహారంలో ఎరకు ఆ అర్థం ఉన్నట్లు అందులో సూచింపబడింది.

మత్తకోకిల.

'ఏమి కారణ మయ్య పాముల కింత యల్గితి? వీవు తే
జోమయుండవు బ్రాహ్మణుండవు సువ్రతుండవు' నావుడుం
'బాము లెగ్గొనరించె మత్ప్రియభామ; కేను రురుండ ను
ద్దామసత్త్వుఁడ' నిన్ను నిప్పుడు దండతాడితుఁ జేసెదన్. 153

ప్రతిపదార్థం: ఏమి, కారణము, అయ్య= ఏమి హేతువయ్యా? (అయ్య ప్రశ్నార్థకం); పాములకున్= పాములయెడ; ఇంత= ఇంత అధికంగా; అల్గితివి= కోపించినావు; ఈవు= నీవు; తేజః, మయుండవు= తేజస్సుతో కూడినవాడవు; బ్రాహ్మణుండవు= బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్నుడ వైన విప్రుడవు; సు, వ్రతుండవు= మంచివ్రతం కలవాడవు; నావుడున్= అని డుండుభం పల్కిన అనంతరం; (రురుడు ఈవిధంగా పలికాడు); మత్, ప్రియ, భామకున్= నా ప్రియురా లైన భార్యకు; పాములు; ఎగ్గు= హాని; ఒనరించెన్= చేసినవి; ఏను= నేను, రురుండన్= రురుడు అనే పేరు కల భార్గవుడను; ఉద్దామ, సత్త్వుఁడన్= అధిక మైన బలం కలవాడను; నిన్నున్; ఇప్పుడు+అ= ఈ క్షణమందే; దండ, తాడితున్= కఱ్ఱతో కొట్టబడిన వాడినిగా; చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: 'పాములపై ఇంత అధికంగా కోపించినావు; అందుకు ఏమి కారణమయ్యా! నీవు గొప్పతేజస్సుతో కూడినవాడవు. బ్రాహ్మణుడవు. మంచి వ్రతం కలవాడవు' అనిన అనంతరం రురుడు ఈవిధంగా పల్కాడు. ప్రియురా లైన నాభార్యకు పాములు హాని చేసినవి (కరచి ఆమెను చంపినవి). నేను అధికబలం కల రురు డనే

భార్గవుడను. నిన్ను ఈ క్షణంలోనే దండంతో కొట్టి చంపుతాను.

విశేషం: తేజోమయాది విశేషణాలు కోపరహితుడవై ఉండవలసిన వాడ వని సూచిస్తున్నవి. కాబట్టి ఇక్కడ అర్థాంతర సంక్రమితవాచ్యధ్వని ఉన్నది. మత్తకోకిలంలోని ప్రతి పాదానికీ ర స జ జ భ ర అనే ఆరుగుణాలు (18 అక్షరాలు) ఉంటాయి. 11వ అక్షరం యతిస్థానం. ఇందులోని మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా చేస్తే తరలం ఔతుంది.

వ. అని రురుం డలిగి కృతాంతకర దండంబుం బోని తనదండం బెత్తికొనుడుఁ దత్క్షణంబ డుండుభంబు ముని
యై యెదుర నిలిచినం జూచి రురుం డి ట్లనియె. 154

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిపలికి; రురుండు; అలిగి= కోపించి; కృతాంత, కర, దండంబున్, పోని= యముని చేతిలోని దండ మనే ఆయుధాన్ని పోలిన; తన, దండంబు= తన చేతిలోని కర్రను; ఎత్తికొనుడున్= పైకెత్తగా; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణమందే; దుండుభంబు= డుండుభ మనే పాము; ముని+ఐ= ఋషియై; ఎదురన్= తన ఎదుట; నిలిచినన్= నిలబడగా; చూచి; రురుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని పల్కి రురుడు యమునిచేతిలో ఉండే దండాయుధాన్ని పోలిన తనచేతిలో ఉన్న కర్రను పైకెత్తగా వెంటనే (ఆ క్షణమందే) డుండుభ మనే ఆ పాము మునిరూపం ధరించి తన యెదుట నిలబడింది. ఆ మార్పు చూచి రురుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. 'ఉరగమ వై యుండి మునీ । శ్వరవేషము దాల్చి యున్నవడు వెంతయు న
చ్చెరు; విది యెట్టులు?' నావుడు । రురునకు ని ట్లనియె మునివరుం డనురక్తిన్. 155

ప్రతిపదార్థం: ఉరగమవు+ఐ= పామువై; ఉండి; ముని+ఈశ్వర+వేషము= ముని నాథుని వేషం (రూపం); తాల్చి, ఉన్న= ధరించి ఉన్న; వడువు= విధం; ఎంతయున్= మిక్కిలి; అచ్చెరువు= ఆశ్చర్యం; ఇది= ఇట్లు కావటం; ఎట్టులు= ఏ విధం?; నావుడున్= అనిన అనంతరం; మునివరుండు= మునిశ్రేష్ఠ డైన; సహస్రపాదుఁడు; రురునకున్; అనురక్తిన్= అనురాగంతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు పామురూపంతో ఉండి ఇప్పుడు మునిశ్రేష్ఠుడిరూపం ధరించియున్నతీరు మిక్కిలి వింతగా ఉన్నది. ఇది ఏవిధంగా జరిగింది? అని అడిగిన అనంతరం సహస్రపాదు డనే మునిశ్రేష్ఠుడు రురునితో ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సహస్రపాదుని వృత్తాంతము (సం. 1-10-6)

వ. 'ఏను సహస్రపాదుం డను మునిముఖ్యుండ; నా సహాధ్యాయుండు ఖగముం డను మునిముఖ్యుం డగ్నిహోత్ర గృహంబున నున్న నే నపహాసార్థంబు తృణమయసర్పం బమ్మునిపై వైచిన, నతం డులికిపడి నా కలిగి. 'నీవు నిర్వీర్యంబైన యురగంబ వగు' మని శాపం బిచ్చిన. నేనును 'మేలంబు సేసిన నింత యలుగ నేల? క్షమియింపు' మనినం, బ్రసన్నుం డై ఖగముండు నావచనం బమోఘంబు గావునఁ గొండొకకాలంబు డుండుభంబ వై యుండి, భార్గవకులవర్ధనుం డైన రురుం గనిన యప్పుడు శాపవిముక్తుండ వగుదు వనె'

నని సహస్ర పాదుండు రురునకుఁ దనవృత్తాంతం బంతయుం జెప్పి వెండియు ని ట్లనియె. 156

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; సహస్రపాదుండు+అను= సహస్రపాదు డనే పేరు గల; ముని; ముఖ్యుండన్= ముని శ్రేష్ఠుడను; నా, సహాధ్యాయుండు= నా సహపాఠి (నాతోకూడ విద్యాభ్యాసం చేసినవాడు); ఖగముండు+అను= ఖగముడు అనే పేరు గల; ముని, ముఖ్యుండు= మునిశ్రేష్ఠుడు; అగ్నిహోత్ర, గృహంబునన్= అగ్నులను ఉపాసన చేసే గృహంలో; ఉన్నన్= ఉండగా; ఏన్= నేను; అపహాస+అర్థంబు= వేళాకోళం కొరకు; తృణమయ, సర్పంబు= గడ్డితో చేయబడిన పామును; ఆ+మునిపైన్= ఆ ఖగము డనే మునిపై; వైచినన్= వేయగా; అతండు= ఆ ఖగముడు; ఉలికిపడి= భయపడి; నాకున్+అలిగి= నాపై కోపించి (నన్నయ ఇట్టిచోట్ల షష్ఠీ విభక్తి వాడుతుంటాడు); నీవు; నిర్వీర్యంబు+ఐన= శక్తి రహితమైన; ఉరగంబవు= పామువు; అగుము+అని; శాపంబు+ఇచ్చినన్= శాపం ఈయగా; ఏనును= నేనుకూడ; మేలంబు+చేసినన్= పరిహాసం చేయగా (గసడదవాదేశం); ఇంత= ఇంత అధికంగా; అలుగన్+ఏల= కోపగించటం ఎందుకు? క్షమియింపుము= మన్నింపుము; అనినన్= అని నేను పలుకగా; ప్రసన్నుండు+ఐ= శాంతుడై; ఖగముండు: నా, వచనంబు= నా పలుకు; అమోఘంబు= వ్యర్థం కానిది; కావునన్= అందుచేత; కొండొక, కాలంబు= కొంత కాలం; డుండుభంబవు+ఐ= విషం లేని పామువై (నిర్విషా, డుండుభాః స్మృతాః); ఉండి; భార్గవకుల వర్ధనుండు+ఐన= భృగువంశాన్ని వృద్ధిచేసేవాడైన; రురున్= రురు డనే వాడిని; కనిన+అప్పుడు = చూచినప్పుడు; శాప, విముక్తుండవు+అగుదువు= శాపంవలన విడిచిపెట్ట బడినవాడవు ఔతావు; అనెన్= అని పల్కాడు; అని; సహస్రపాదుండు; రురునకున్; తన, వృత్తాంతంబు+అంతయున్= తనకథ అంతయు; చెప్పి; వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: నేను సహస్రపాదు డనే పేరుగల మునిశ్రేష్ఠుడను; నాకు సహపాఠి అయిన ఖగము డనే పేరు గల మునిశ్రేష్ఠుడు అగ్ని గృహంలో ఉండగా నేను పరిహాసానికై గడ్డితో చేయబడిన పామును ఆ మునిపై వేశాను. అతడు భయపడి, నాపై కోపించి, 'నీవు శక్తి లేని పామువు అగు' మని శాప మివ్వగా, నేను వేళాకోళం చేస్తే ఇంతగా కోపించట మెందుకు? మన్నింపు మని వేడుకోగా, శాంతు డై ఖగముడు 'నా పలుకు వ్యర్థం కాదు కాబట్టి కొంత కాలం విషం లేని పామువై ఉండి, భార్గవవంశాన్ని వృద్ధినొందించే రురుడు అనేవాడిని చూచినప్పుడు శాపంనుండి విముక్తుడవౌతా' వని పలికాడు- అని సహస్రపాదుడు రురునకు తన కథనంతా చెప్పి, మరల ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: సహస్రపాదుడికి శాపమిచ్చిన సహాధ్యాయుడి పేరు 'ఖగముఖుడు' గా వావిళ్ళ ప్రతిలో ఉన్నది.

ఉ. భూనుతకీర్తి బ్రాహ్మణుఁడు పుట్టుడుఁ దోడన పుట్టు నుత్తమ
జ్ఞానము, సర్వభూతహిత సంహిత బుద్ధియుఁ జిత్తశాంతియున్,
మానమద ప్రహాణము, సమత్వము, సంతతవేదవిధ్యను
ష్ఠానము, సత్యవాక్యము, దృఢవ్రతముం, గరుణాపరత్వమున్. 157

ప్రతిపదార్థం: భూనుతకీర్తి= భూమిచేత (లోకులచేత) పొగడబడిన కీర్తిగల (ఇది రురునకు సంబోధన మైనా కావచ్చు); బ్రాహ్మణుఁడు; పుట్టుడున్= పుట్టిన అనంతరం; తోడన్+అ= వెంటనే; ఉత్తమ, జ్ఞానము= శ్రేష్ఠ మైన జ్ఞానం; సర్వ, భూత, హిత, సంహిత, బుద్ధియున్= ఎల్లజీవులయొక్క మేలునందు స్థిర మైన బుద్ధియున్నూ; చిత్త, శాంతియున్= హృదయమునందలి శాంతియున్నూ; మాన, మద, ప్రహాణమున్= కోపమును గర్వాన్ని విడుచుటయున్నూ; సమత్వమున్= సమానత్వమున్నూ; సంతత, వేద, విధి+అనుష్ఠానమున్= ఎల్లప్పుడును వేదములందు చెప్పబడిన కర్మలను చేయటమున్నూ; సత్య, వాక్యమున్=

సత్య మైన వచనమున్నూ (సత్యం మాటలాడటం); దృఢవ్రతమున్= నిశ్చల మైన వ్రతమున్నూ; కరుణాపరత్వమున్= దయయందు తత్పరు డై ఉండటమున్నూ; పుట్టున్= కలుగును.

తాత్పర్యం: భూజనులచేత నుతింపబడే కీర్తి గల బ్రాహ్మణుడు పుట్టిన అనంతరం వెంటనే శ్రేష్ఠ మైన జ్ఞానమున్నూ, ఎల్లజీవులమేలునందు స్థిరమైనబుద్ధియున్నూ, హృదయశాంతియున్నూ, కోపగర్వవర్జనమున్నూ, సమానత్వమున్నూ, ఎల్లప్పుడు వేదములందు చెప్పబడిన కర్మల నొనరించటమున్నూ, సత్యవచనమున్నూ, స్థిర మైన వ్రతమున్నూ, దయాపరత్వమున్నూ పుట్టుతాయి.

విశేషం: బ్రాహ్మణుడికి ఉండవలసిన లక్షణాలన్నీ ఇందు పేర్కొనబడినవి.

వ. 'అయ్యా! నీవు బ్రాహ్మణుండవు, భృగువంశ సముత్పన్నుండవు, సర్వగుణ సంపన్నుండ; విది యేమి దొడంగి? తిట్టి దారుణ క్రియారంభంబు క్షత్రియులకుం గాక బ్రాహ్మణులకుం జనునే? బ్రాహ్మణు లహింసాపరు; లొరులు సేయు హింసలు వారించు పరమకారుణ్య పుణ్యమూర్తులు: జనమేజయుం డను జనపతి చేయు సర్పయాగంబునందుఁగద్రూశాపంబున నయ్యెడు సర్పకుల ప్రళయంబును, భవత్పితృశిష్యుం డయిన యాస్తీకుండను బ్రాహ్మణుండ కాఁడె యుడిగించె' నని చెప్పి సహస్రపాదుండు రురునకు సర్పఘాతంబునం దుపశమన బుద్ధి పుట్టించె ననిన విని శౌనకాదిమహామును లక్కథకున కి ట్లనిరి. 158

ప్రతిపదార్థం: అయ్యా!= ఆర్యా! (ఇది రురునకు సంబోధనం); నీవు; బ్రాహ్మణుండవు; భృగు, వంశ, సముత్పన్నుండవు= భృగుమహర్షి యొక్క వంశంలో పుట్టిన వాడవు; సర్వ, గుణ, సంపన్నుండవు= అన్ని సద్గుణాల సంపదతో కూడినవాడవు; ఇది, ఏమి= ఇదేమి?; తొడంగితి(వి)= చేయటానికి ఆరంభించావు?; ఇట్టి= ఇటువంటి; దారుణ, క్రియా+ఆరంభమ్ము= ఘోరమైన పనియందలి ప్రయత్నం; క్షత్త్రియులకున్, కాక= క్షత్త్రియులకే కాక; బ్రాహ్మణులకున్= విప్రులకు; చనునే= తగునా?; (తగదు అని భావం); బ్రాహ్మణులు; అహింసాపరులు= హింస చేయకుండ ఉండటంలో ఆసక్తి కలవారు; ఒరులు+చేయు= (గసడదవాదేశం) ఇతరులు చేసే; హింసలు= బాధలు, లేక, వధలు; వారించు= నివారించు (అడ్డగించు); పరమ, కారుణ్య, పుణ్య, మూర్తులు= అధిక మైన దయతోను, పుణ్యంతోను కూడిన రూపాలు కలవారు; జనమేజయుండు+అను జనపతి= జనమేజయు డనే రాజు; చేయు; సర్ప, యాగంబునందున్= పాములను ఆహుతి చేసే యజ్ఞమందు; కద్రూశాపంబునన్= కద్రువ అనే కశ్యపుడి భార్య ఇచ్చిన శాపం చేత; అయ్యెడు= కలుగు; సర్ప, కుల, ప్రళయంబును= పాముల కులం యొక్క నాశమున్నూ; భవత్, పితృ, శిష్యుండు, అయిన= నీతండ్రికి శిష్య డయిన; ఆస్తీకుండు+అను; బ్రాహ్మణుండు+అ+కాఁడు+ఎ= బ్రాహ్మణుడే కదా!; ఉడిగించెన్= తొలగించాడు; అని, చెప్పి; సహస్రపాదుండు= సహస్రపాదు డనే ముని; రురునకున్, సర్ప, ఘాతంబునందున్= పాములను హింసించటంలో; ఉపశమన, బుద్ధి= ఓర్పుతో కూడిన బుద్ధి; పుట్టించెన్= కల్గించెను; అనినన్= అనగా; విని; శౌనక+ఆది, మహత్, మునులు= శౌనకుడు మొదలైన మహర్షులు; ఆ కథకునకున్= కథ చెప్పే ఆ సౌతికి, ఇట్లు+అనిరి= ఈ విధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: అయ్యా! రురూ! నీవు బ్రాహ్మణుడవు, భృగుమహర్షివంశంలో పుట్టినవాడవు, సర్వసద్గుణసంపదతో కూడినవాడవు. ఇదేమి, ఇటువంటిపని చేయటానికి ఆరంభించావు? ఇట్టి ఘోర మైన పనియందలి ప్రయత్నం క్షత్రియులకు తగును గాని, బ్రాహ్మణులకు తగునా? బ్రాహ్మణులు హింసచేయకుండ ఉండటంలో ఆసక్తి కలవారు.

పైపెచ్చు ఇతరులు చేసే హింసలను తొలగించే గొప్ప దయకున్నూ పుణ్యానికిన్నీ రూపుకట్టినవారు. జనమేజయుడనే రాజు చేసే సర్పయాగంలో తల్లి యైన కద్రువ ఇచ్చిన శాపంచేత కలిగే నాగవంశ వినాశనాన్ని నీ తండ్రికి శిష్యు డైన ఆస్తీకు డనే బ్రాహ్మణుడే కదా వారించింది! అని చెప్పి ఆ సహస్రపాదు డనే ముని రురుడు అనే భృగువంశ బ్రాహ్మణుడికి పాములను చంపేయత్నం మానివేసే బుద్ధిని కలిగించా డని కథకుడు చెప్పగా విని శౌనకాది మహర్షులు కథకు డైన ఆ సౌతిని ఈ విధంగా అడిగారు.

ఆ. ఒరులవలనఁ బుట్టు నోటమియును నెగ్గుఁ । బొరయకుండ నరసి పుత్త్రవరులఁ
దగిలి కాచునట్టి తల్లి సర్పములకు । నేల యలిగి శాప మిచ్చె నయ్య! 159

ప్రతిపదార్థం: ఒరులవలనన్= ఇతరులవలన; పుట్టు= కలుగు; ఓటమియున్= భయాన్నీ; ఎగ్గున్= కీడునూ; పొరయక+ఉండన్= పొందకుండేటట్లుగా; అరసి= చూచి (విచారించి); పుత్త్రవరులన్= కుమార శ్రేష్ఠులను; తగిలి= ఆసక్తి కలిగి; కాచు+అట్టి= కాపాడునటువంటి; తల్లి; సర్పములకున్= పాములకు; అలిగి= కోపించి; ఏల= ఎందుకు; శాపము+ఇచ్చెన్+అయ్య!= శాప మిచ్చింది? అయ్య అనేది కథకుడికి సంబోధనం.

తాత్పర్యం: కథకుడ వైన ఓ సౌతీ! ఇతరులవలన కలుగు భయాన్నీ, కీడునూ, పొందకుండ పరిశీలించి ఉత్తము లైన కుమారులను వెంటబడి కాపాడునటువంటి తల్లియే పాములపై కోపించి ఎందుకు శాప మిచ్చింది? చెప్పుము.

విశేషం: ఉదంత తద్ధర్మ విశేషణానికి అచ్చు పరమైనపుడు నుగాగమం ఔతుంది. పుట్టు+ఓటమి= పుట్టునోటమి; కాచు+అట్టి= కాచునట్టి.

వ. అని సౌపర్ణాఖ్యాన శ్రవణ కుతూహలపరు లై యడిగిన. 160

ప్రతిపదార్థం: అని; సౌపర్ణ+అఖ్యాన, శ్రవణ, కుతూహల, పరులు+ఐ= గరుడునికి సంబంధించిన కథను వినా లనే ఉత్సాహంలో ఆసక్తు లై; అడిగినన్= శౌనకాది మహామును లడుగగా.

తాత్పర్యం: అని గరుడునికి సంబంధించిన కథను వినుటయందు ఆసక్తి కలవారై శౌనకాది మహామును లడుగగా. (తరువాతి ఆశ్వాసంలోని 'అక్కథకుండు' అనేదానితో అన్వయం.)

ఆశ్వాసాంతము

ఉ. రాజకులాగ్రగణ్య! మృగరాజపరాక్రమ! రాజరాజ! వి
భ్రాజితశుభ్రకీర్తి పరిపాండుర సర్వదిగంతరాళ! ఘో
రాజి ముఖోపలబ్ధ విజయ ప్రమదాశ్రిత బాహుదండ! ని
స్తేజిత వైరివీర! కులదీప! మృడప్రియ! విష్ణువర్ధనా! 161

ప్రతిపదార్థం: రాజ, కుల, అగ్రగణ్య!= చంద్రవంశంలో మొదట గణింపదగిన వాడా (శ్రేష్ఠుడా!); మృగరాజ, పరాక్రమ=

సింహం యొక్క పరాక్రమం వంటి పరాక్రమం కలవాడా! రాజరాజ= రాజరాజ నరేంద్రా! (రాజులకుకూడ రాజు వైన చక్రవర్తీ); విభ్రాజిత, శుభ్ర, కీర్తి, పరిపాండుర, సర్వ, దిక్, అంతరాళ!= ప్రకాశించే నిర్మల మైన కీర్తిచేత తెల్లనైన అన్నిదిక్కుల మధ్యభాగాలు కలవాడా!; ఘోర+ఆజి, ముఖ+ఉపలబ్ధ, విజయ, ప్రమదా+ఆశ్రిత, బాహుదండ!= భయంకర మైన అని మొనలో పొందబడిన విజయమనే స్త్రీ చేత ఆశ్రయింపబడిన దండముల వంటి భుజాలు కలవాడా!; నిస్తేజిత, వైరి, వీర!= తేజోహీనులుగా చేయబడిన శత్రువీరులు కలవాడా!; కులదీప!= కులానికి దీపం వంటివాడా! కులాన్ని ప్రకాశింపజేసేవాడా!; మృడప్రియ= శివుడికి ప్రీతిపాత్రు డైన వాడా!; విష్ణువర్ధనా!= విష్ణువర్ధనుడు అనే బిరుదు కలవాడా!

తాత్పర్యం: చంద్రవంశశ్రేష్ఠుడా! సింహపరాక్రముడా! రాజరాజ! ప్రకాశించే నిర్మల మైన కీర్తిచేత తెల్ల నైన అన్ని దిక్కుల మధ్యభాగాలు కలవాడా! భయంకరమైన రణరంగంలో పొందబడిన విజయమనే స్త్రీ చేత ఆశ్రయింపబడిన దండములవంటి భుజాలు కలవాడా! ఓడింపబడిన శత్రువీరులు కలవాడా! కులాన్ని ప్రకాశింప చేయువాడా! శివుడికి ప్రీతిపాత్రుడైన వాడా! విష్ణువర్ధన బిరుదాంకితుడా!

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. **ఆదిక్షత్త్ర చరిత్ర! ధ । రాదేవాశీఃపరంపరావర్ధిత ని**
త్యోదయ! సత్యోదిత! విమ । లాదిత్యతనూజ! విక్రమాదిత్యనిభా! **162**

ప్రతిపదార్థం: ఆదిక్షత్త్ర చరిత్ర= ఆదికాలంలో ఉన్న మనువు మొదలైన క్షత్రియుల చరిత్రవంటి చరిత్ర కలవాడా!; ధరా, దేవ+అశీః, పరంపరా, వర్ధిత, నిత్య, ఉదయ= బ్రాహ్మణులయొక్క ఆశీర్వాదాలసమూహంచేత వృద్ధి పొందింపబడిన సంతతమైన అభ్యుదయం కలవాడా!; సత్య+ఉదిత= సత్యంలో అధికుడా! (సత్యవాక్కులు కలవాడా); విమలాదిత్య, తనూజ= విమలాదిత్యుడి కుమారుడా!; విక్రమాదిత్య, నిభా= విక్రమాదిత్యు డనే ప్రసిద్ధు డైన రాజుతో సమానుడా (విక్రమంలో సూర్యునితో సమానుడా!).

తాత్పర్యం: ఆదికాలంలో ఉన్న మనువు మొదలైన క్షత్రియులచరిత్రవంటి చరిత్రకలవాడా! బ్రాహ్మణుల ఆశీర్వాదాల సమూహం చేత పెంపొందిన నిరంతర మైన అభ్యుదయం కలవాడా! సత్యవాక్కులు కలవాడా! (సత్యాధిక అని పాఠాంతరం), విమలాదిత్యుని కుమారుడా! విక్రమాదిత్యునితో సమానుడా!

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తోటకము.

నిరవద్య! నరేశ్వర! నిత్యనిరం । తర ధర్మమతీ! గుణధామ! జగ
త్పరిపూరిత కీర్తి విభాసి! విభా కరతేజ! నృపోత్తమ! కాంతినిధీ! **163**

ప్రతిపదార్థం: నిరవద్య= దోషరహితుడా!; నర+ఈశ్వర= రాజా!; నిత్య, నిరంతర, ధర్మ, మతీ= ఎల్లప్పుడున్నూ అవిచ్ఛిన్నంగా ధర్మమునందు బుద్ధి కలవాడా!; గుణ, ధామ= సద్గుణాలకు నిలయమా!; జగత్, పరిపూజిత, కీర్తి, విభాసి= లోకాలన్నింటిలో నిండిన కీర్తితో ప్రకాశించేవాడా! విభాకర, తేజ= సూర్యుడియొక్క తేజం వంటి తేజం కలవాడా!; నృప+ఉత్తమ= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; కాంతి, నిధీ= కాంతికి నిధానమా!

తాత్పర్యం: దోషరహితుడా! మానవాధిపా!, ఎల్లప్పుడు ఎడతెఱపి లేకుండా ధర్మం చేసే బుద్ధి కలవాడా! సద్గుణాలకు నిలయమా! లోకాలన్నింటియందునూ నిండిన కీర్తితో ప్రకాశించేవాడా! సూర్యుడితేజం వంటి తేజం కలవాడా! రాజశ్రేష్ఠుడా! కాంతినిధానమా! రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: తోటకవృత్తంలో ఒక్కొక్క పాదానికి నాలుగేసి సగణాలు ఉంటాయి. తొమ్మిదవ అక్షరం యతిస్థానం, ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము.

ఇది సకల సుకవి జన వినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతం బైన శ్రీ మహాభారతంబునం దాదిపర్వంబున ననుక్రమణికయును, పౌష్యోదంక మాహాత్మ్యంబును, భృగువంశకీర్తనంబు నన్నది ప్రథమాశ్వాసము. **164**

ప్రతిపదార్థం: ఇది, సకల, సుకవి, జన, వినుత, నన్నయ, భట్ట, ప్రణీతంబు+ఐన= మంచికవులందరిచేత స్తుతింపబడిన నన్నయభట్టు అనే పేరుగల కవిచేత రచింపబడిన; శ్రీ, మహత్, భారతంబునందున్= శోభాయుక్త మైన మహాభారతమనే గ్రంథంలోని; ఆది, పర్వంబునన్= ప్రధానమైన పదునెనిమిది పర్వాలలో మొదటిదైన ఆదిపర్వంలో; అనుక్రమణికయును= కావ్యంలోని విషయాల సూచికయున్నూ, పౌష్య+ఉదంక, మాహాత్మ్యంబును= పౌష్యుడనే రాజుయొక్కయు, ఉదంకునియొక్కయు మాహాత్మ్యమున్నూ; భృగు, వంశ, కీర్తనంబును= భృగుమహర్షి వంశాన్ని కీర్తించటమున్నూ; అన్నది= అనేవాటితో కూడినది; ప్రథమ+ఆశ్వాసము= మొదటి ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది సుకవులందరిచేత కీర్తింపబడే నన్నయభట్టుచేత రచింపబడిన శ్రీమహాభారతంలోని ఆదిపర్వంలో అనుక్రమణిక (భారతపర్వాల విషయసూచిక,) పౌష్యుడు, ఉదంకుడు అనే వారి మహత్త్వాన్ని చెప్పేకథ, భృగువంశాన్ని కీర్తించే కథ కల ప్రథమాశ్వాసం.

ఆదిపర్వంలో ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆదిపర్వము -ద్వితీయాశ్వాసము

శ్రీవనితావల్లభ! వేం । గీవిషయాధీశ! కావ్యగీతప్రియ! నా
నావనినాథకిరీటత । టీవిలసద్రత్నసంఘటితపదకమలా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ, వనితా, వల్లభ= లక్ష్మి అనే కాంతకు ప్రియుడా!; వేంగీ, విషయ+అధీశ!= వేంగి అనే దేశానికి ప్రభువా!; కావ్య, గీత, ప్రియ!= కావ్యాలలో, గీతాలలో ఆసక్తికలవాడా!; నానా+అవని, నాథ, కిరీట, తటీ, విలసత్, రత్న, సంఘటిత, పద, కమలా!= పలువురురాజులయొక్క కిరీటాలప్రదేశాలలో ప్రకాశిస్తున్న మణులచేత కూర్చబడిన పద్మాలవంటి పాదాలు కలవాడా!

తాత్పర్యం: లక్ష్మి అనే కాంతకు ప్రియుడా! (నాౘవిష్ణుః పృథివీపతిః అనే సూక్తిని అనుసరించి, రాజులలో విష్ణువుయొక్క అంశం ఉంటుంది. ఇక్కడ శ్రీఅంటే రాజ్యలక్ష్మి అనికూడ చెప్పవచ్చు); వేంగీదేశానికి రాజా! కావ్యాలలో, గీతాలలో అసక్తికలవాడా! బహుదేశరాజులకిరీటతటాలలో ప్రకాశించేమణులచేతకూర్చబడిన పద్మాలవంటిపాదాలు కలవాడా! రాజారాజనరేంద్రా!

విశేషం: ఇది రాజరాజనరేంద్రుడికి సంబోధన. ఇతడు కృతిపతి, కృతిశ్రోత.

గరుడోపాఖ్యానము

కద్రూవినతలు పుత్రులం గోరి పడయుట (సం. 1-14-5)

వ. **అక్కథకుండు శౌనకాదిమహామునులకుంజెప్పె: నాదియుగంబునం గశ్యపప్రజాపతిభార్యలయిన కద్రువయు వినతయు ననువారలు పుత్త్రార్థినులైయనేక సహస్రవర్షంబులు కశ్యపు నారాధించినం, గశ్యపుండు ప్రసన్నుం డై 'మీకోరినవరంబు లిచ్చెద వేఁడుం' డనిన.** 2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు (త్రికసంధి)= రోమహర్షణు డనే సూతుడికుమారు డయిన ఉగ్రశ్రవసుడు; శౌనక+ఆది, మహత్, మునులకున్= శౌనకుడు మొదలయిన మహామునులకు; చెప్పెన్; ఆది, యుగంబునన్= కృతయుగంలో; కశ్యప, ప్రజాపతి, భార్యలు+అయిన= కశ్యపబ్రహ్మభార్య లయిన; కద్రువయు, వినతయున్, అను, వారలు= కద్రువ, వినత అనేవారు; పుత్త్ర+అర్థినులు+ఐ= కొడుకులను కోరేవారై; అనేక, సహస్ర, వర్షంబులు= పెక్కువేలఏండ్లు; కశ్యపున్, ఆరాధించినన్= కశ్యపుడిని సేవించగా; కశ్యపుండు; ప్రసన్నుండు+ఐ= అనుగ్రహం కలవాడై; మీ, కోరినవరంబులు= మీరు కోరినవరాలను (కర్తృపదప్రథమకు షష్ఠి); ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను; వేఁడుండు= కోరుకొనండి; అనినన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: కథకుడైన ఉగ్రశ్రవసుడు శౌనకుడు మొదలయినమహామునులకు ఇట్లా చెప్పాడు: కృతయుగంలో కశ్యపబ్రహ్మయొక్క భార్య లయిన కద్రువ, వినత లనేవారు కుమారులనుకోరినవారై, పెక్కువేలఏండ్లు కశ్యపుడిని సేవించగా, అతడు అనుగ్రహం కలవా డై 'మీరు కోరినవరాలను ఇస్తాను కోరుకొనండి' అని పలుకగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తరలము.

అనలతేజులు, దీర్ఘదేహులు నైనయట్టి తనూజులన్
వినుతసత్త్వులఁ గోరెఁ గద్రువ వేవురం గడువేడ్కతోః;
వినత గోరె సుపుత్త్రులన్ భుజవీర్యవంతుల, వారికం
టెను బలాధికు లైన వారిఁ, గడిందివీరుల, నిద్దఱన్. 3

ప్రతిపదార్థం: కద్రువ; అనల, తేజులు= అగ్నియొక్కప్రకాశంవంటి ప్రకాశం కలవారు; దీర్ఘ, దేహులు= పొడవయినశరీరం కలవారు; ఐన, అట్టి; తనూజులన్= కుమారులను; వినుత, సత్త్వులన్= ప్రసిద్ధిపొందినబలం కలవారిని; వేవురన్= వెయ్యిమందిని; కడు, వేడ్కతోన్= మిక్కిలిఆసక్తితో; కోరెన్; వినత; భుజ, వీర్యవంతులన్= బాహువులయొక్క బలంకలవారిని; వారి కంటెను= ఆకద్రువకొడుకులకంటె; బల+అధికులు+ఐనవారిన్= బలంలో గొప్పవారిని; కడింది, వీరులన్= ఇతరులకు జయింపశక్యం కాని అధికవీరులను; సుపుత్త్రులన్= మంచికుమారులను; ఇద్దఱన్= ఇరువురిని; కోరెన్= కోరింది.

తాత్పర్యం: అగ్నివలె ప్రకాశించేవారున్నూ, పొడవయినదేహాలుకలవారున్నూ ప్రసిద్ధిపొందిన బలం కలవారున్నూ అయిన వెయ్యిమందికుమారులను కద్రువ మిక్కిలిసంతోషంతో కోరింది. వినత, ఆ కద్రువకుమారులకంటె బలంలో గొప్పవారున్నూ, బాహువులబలం కలవారున్నూ, అయిన ఇద్దరు మంచికుమారులను కోరింది.

విశేషం: తరల వృత్తానికి ప్రతిపాదంలోనూ న, భ, ర, స, జ, జ, గ - అనే గణాలుంటాయి. 12వ అక్షరం యతి. పాదానికి 19 అక్షరాలుంటాయి.

వ. **కశ్యపప్రజాపతి తొల్లి పెద్దకాలంబు తపంబు సేసి, పుత్త్రకామేష్టిఁ జేసెఁ గావునఁ గద్రువకు వేవురుకొడుకులను, వినతకు నిద్దఱుకొడుకులను వారికోరినయట్ల యిచ్చి, గర్భంబు లిమ్ముగా రక్షింపంబనిచిన నయ్యిద్దఱును దద్దయు సంతసిల్లి యున్నంత, గర్భంబులు గొండొకకాలంబునకు నండంబు లైన, నయ్యండంబులు ఘృతకుండంబులం బెట్టి రక్షించుచున్నంత, నేనూఱేండ్లకుఁ గద్రూగర్భాండంబులు తరతరంబ యవిసిన నందు శేష వాసుక్యైరావత తక్షక కర్కోటక ధనంజయ కాళియ మణినాగాపూరణ పింజర కైలాపుత్త్ర వామన నీలానీల కల్మాష శబలార్య కోగ్రక కలశపోతక సురాముఖ దధిముఖ విమలపిండ కాప్త కర్కోటక శంఖవాలి శిఖ నిష్ఠానక హేమగుహ నహుష పింగళ బాహ్యకర్ణ హస్తిపద ముద్గర పిండక కంబలాశ్వతర కాళీయక వృత్త సంవర్తక పద్మశంఖముఖ కూష్మాండక క్షేమక పిండారక కరవీర పుష్పదంష్ట్ర బిల్వక బిల్వపాండర మూషకాద శంఖశిరః పూర్ణభద్రహరిద్రకాపరాజిత జ్యోతిక శ్రీవహ కౌరవ్య ధృతరాష్ట్ర శంఖపిండ వీర్యవ ద్విరజస్సుబాహు శాలిపిండ హస్తిపిండ పిఠరక సుముఖ కౌణపాశన కుఠర కుంజర ప్రభాకర కుముద కుముదాక్ష తిత్తిరి హలిక కర్దమ బహుమూలక కర్కరాకర్కర కుండోదర మహోదరు లాదిగాఁగల వేవురు నాగముఖ్యులు పుట్టిన.** 4

ప్రతిపదార్థం: కశ్యప ప్రజాపతి= కశ్యపబ్రహ్మ; తొల్లి= పూర్వం; పెద్దకాలంబు, తపంబు, చేసి; పుత్త్ర, కామ+ఇష్టిన్= పుత్త్ర, కామ మనే యజ్ఞాన్ని (కుమారులుకలగాలనే కోరికతో చేసే యాగాన్ని); చేసెన్; కావునన్= అట్లా యజ్ఞం చేయటంవలన;

కద్రువకున్; వేవురన్, కొడుకులను= వెయ్యిమందికుమారులను; వినతకున్, ఇద్దఱన్, కొడుకులన్; వారి, కోరిన, అట్లు+అ= వారు కోరిన విధంగానే; ఇచ్చి; గర్భంబులు= కడుపులోని పిండాలను; ఇమ్మెగాన్= ఉపాయంగా; రక్షింపన్, పనిచినన్= రక్షించటానికి నియమించగా; ఆ+ఇద్దఱును= ఆ కద్రూవినతలిద్దరును; తద్దయున్= మిక్కిలి; సంతసిల్లి, ఉన్నంతన్; గర్భంబులు= కడుపులోనిపిండాలు; కొండొక, కాలంబునకున్= కొంతకాలానికి; అండంబులు+ఐనన్= గ్రుడ్లుగా మారగా; ఆ+అండంబులు= ఆ గ్రుడ్లు; ఘృత, కుండంబులన్= నేతికుండలలో; పెట్టి; రక్షించుచున్న, అంతన్= రక్షిస్తూఉండగా; ఏను, నూఱు+ఏండ్లకున్= అయిదువందల సంవత్సరాలకు; కద్రూ, గర్భ+అండంబులు= కద్రువయొక్క గర్భంనుండి పుట్టిన గ్రుడ్లు; తరతరంబు+అ= ఒకదానితర్వాత ఒకటిగా; అనిసినన్= పగలగా; అందున్= ఆ గ్రుడ్లలో; శేషుడు, వాసుకి, ఐరావతుడు, తక్షకుడు, కర్కోటకుడు, ధనంజయుడు, కాళియుడు, మణినాగుడు, ఆపూరణుడు, పింజరకుడు, ఏలాపుత్రుడు, వామనుడు, నీలుడు, అనీలుడు, కల్మాషుడు, శబలుడు, ఆర్యకుడు, ఉగ్రకుడు, కలశపోతకుడు, సురాముఖుడు, దధిముఖుడు, విమలపిండకుడు, ఆప్తుడు, కర్కోటకుడు, శంఖుడు, వాలిశిఖుడు, నిష్ఠానకుడు, హేమగుహుడు, నహుషుడు, పింగళుడు, బాహ్యాకర్ణుడు, హస్తిపదుడు, ముద్గరుడు, పిండకుడు, కంబలుడు, అశ్వతరుడు, కాళీయకుడు, వృత్తుడు, సంవర్తకుడు, పద్మడు, శంఖముఖుడు, కూష్మాండకుడు, క్షేమకుడు, పిండారకుడు, కరవీరుడు, పుష్పదంష్ట్రుడు, బిల్వకుడు, బిల్వపాండరుడు, మూషకాదుడు, శంఖశిరుడు, పూర్ణభద్రుడు, హరిద్రకుడు, అపరాజితుడు, జ్యోతికుడు, శ్రీవహుడు, కౌరవ్యుడు, ధృతరాష్ట్రుడు, శంఖపిండుడు, వీర్యవంతుడు, విరజుడు, సుబాహువు, శాలిపిండుడు, హస్తిపిండుడు, పిఠరకుడు, సుముఖుడు, కౌణపాశనుడు, కుఠరుడు, కుంజరుడు, ప్రభాకరుడు, కుముదుడు, కుముదాక్షుడు, తిత్తిరి, హలికుడు, కర్దముడు, బహుమూలకుడు, కర్కరుడు, అకర్కరుడు కుండోదరుడు, మహోదరుడు; ఆదిగాన్, కల= మొదలుగా గల; వేవురు= వెయ్యిమంది; నాగముఖ్యులు= సర్పశ్రేష్ఠులు; పుట్టినన్= పుట్టగా.

తాత్పర్యం: పూర్వం కశ్యపబ్రహ్మ ఎక్కువకాలం తపస్సుచేసి, కుమారులను పొందగోరేవారు చేసే పుత్రకామేష్టి అనే యాగాన్ని చేశాడు. అట్లా చేయటంవలన కద్రువకు వెయ్యిమందికొడుకులను, వినతకు ఇద్దరుకొడుకులను వారు కోరినట్లుగా ఇచ్చి, గర్భాలను ఉపాయంతో కాపాడటానికి ఆజ్ఞాపించగా, వారిద్దరూ మిక్కిలిసంతోషించారు. కొంతకాలానికి గర్భాలు అండాలుగా మారాయి. వాటిని నేతికుండలలో ఉంచి రక్షిస్తూండగా అయిదువందల సంవత్సరాలకు కద్రువగర్భంలోని అండాలు, ఒకదాని తరువాత ఒకటిగా పగిలి, శేషుడు, వాసుకి, ఐరావతుడు, తక్షకుడు మొదలయిన వెయ్యిమంది సర్పశ్రేష్ఠులు పుట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అనూరుఁడు జనించి వినతకు శాప మిచ్చుట (సం. 1-14-14)

క. తన గర్భాండంబులరెం । టను బ్రియనందనులు వెలువడమి, నతిలజ్జా
వనత యయి వినత పుత్త్రా । ర్థిని యొకయండంబు విగతధృతి నవియించెన్. 5

ప్రతిపదార్థం: తన, గర్భ+అండంబుల, రెంటను= తనయొక్కకడుపునుండి పుట్టిన పిండరూపా లయిన గ్రుడ్లు రెండింటిలోను; ప్రియ, నందనులు= ప్రీతికరు లైన (కూరిమి)కొడుకులు; వెలువడమిన్= బయటపడకుండటంచేత; అతిలజ్జా+అవనత, అయి= మిక్కిలి సిగ్గుచేత క్రుంగిన దై; పుత్త్ర+అర్థిని= కొడుకులను కోరేటి; వినత; ఒక, అండంబున్= ఒక గ్రుడ్డును; విగత, ధృతిన్= పోయిన ధైర్యంతో; అవియించెన్= పగులగొట్టింది.

తాత్పర్యం: తన గర్భంనుండి పుట్టినగ్రుడ్లు రెండింటినుండి ముద్దుకుమారులు బయల్పడని కారణాన, మిక్కిలిసిగ్గుచేత క్రుంగినదై, కొడుకులను కోరే వినత ధైర్యం కోల్పోయి ఒకగ్రుడ్డును బ్రద్ద లయ్యేట్లు చేసింది.

క. దాన నపరార్ధకాయవి । హీనుఁడు, పూర్వార్ధతనుసహితుఁ డరుణుఁ డనం
గా నుదయించె సుతుండు, మ । హానీతియుతుండు తల్లి కప్రియ మెసఁగన్. 6

ప్రతిపదార్థం: దానన్= బ్రద్దలు చేయబడినగ్రుడ్డునుండి; అపర+అర్ధ, కాయ, విహీనుఁడు= క్రింది సగం శరీరం లేనివాడు; పూర్వ+అర్ధ, తను, సహితుఁడు= మీదిసగంశరీరంతో కూడినవాడు; అరుణుఁడు+అనంగాన్= అరుణు డనే పేరుతో; తల్లికిన్= తల్లి అయిన వినతకు; అప్రియము= అనిష్టం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; మహత్, నీతి, యుతుండు= గొప్పనీతితో కూడినవాడైన; సుతుండు= కుమారుడు; ఉదయించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: ఆగ్రుడ్డునుండి క్రిందిసగందేహం లేనివాడున్నూ, మీది సగందేహంతో కూడినవాడున్నూ అయినకుమారుడు అరుణు డనే పేరుతో గొప్పనీతితోకూడినవాడు తల్లికి అనిష్టం అతిశయించేటట్లు పుట్టాడు.

వ. ఇట్లు వికలాంగుం డై పుట్టిన యనూరుండు వినతకు నలిగి 'నన్ను సంపూర్ణశరీరుం గానీక యండం బవియించిన యవినీతవు కావున నీవు నీసవతికి దాసివై యేనూఱేం డ్లుండు' మని శాపం బిచ్చి, 'యింక నీ రెండవయండంబు తనకుఁ దాన యవియునంతకు నుండని; మ్మిందుఁ బుట్టెడు పుత్త్రుండు మహాబలపరాక్రమసంపన్నుండు నీ దాసీత్వంబు వాపు' నని సెప్పి సూర్యరథసూతుండయి యరిగె; వినతయు నయ్యండం బతిప్రయత్నంబున రక్షించుకొనియుండె; నంత. 7

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు; వికల+అంగుండు+ఐ= సంపూర్ణం కాని శరీరం కలవాడై; అనూరుండు= తొడలు లేనివాడు- ఇది అరుణుని నామాంతరం; వినతకున్, అలిగి= తల్లి అయిన వినతపై కోపించి (నన్నయనాడు ఇట్టిచోట్ల షష్ఠీవిభక్తి వాడబడుతూ ఉండేది. ఇది కారకభేదం); సంపూర్ణ, శరీరున్, కానీక= సమగ్రమయిన శరీరం కలవాడిని కానీయకుండ; అండంబు= గ్రుడ్డును; అవియించినన్= బ్రద్దలు చేయగా; అవినీతవు= నీతి లేని దానివి; కావునన్= ఆకారణంచేత; నీవు; నీసవతికిన్= నీ సవతి అయిన కద్రువకు; దాసివి+ఐ= సేవకురాలివై; ఏను, నూఱు+ఏండ్లు+ఉండుము, అని= అయిదువందలేండ్లు ఉండు మని; శాపంబు+ఇచ్చి= శాపాన్నిచ్చి; ఇంకన్= ఇకముందు; ఈ, రెండవ, అండంబు= వినత గర్భంనుండి వెలువడిన వేరొకగ్రుడ్డు; తనకున్, తాను+అ= తనంతట అదే; అవియు, అంతకున్= బ్రద్దలయ్యేంతవరకు; ఉండన్+ఇమ్ము; ఇందున్= ఈ రెండవగ్రుడ్డునుండి; పుట్టెడు, పుత్త్రుండు= పుట్టబోయే కుమారుడు; మహత్, బల, పరాక్రమ, సంపన్నుండు= గొప్పబలంతోను, శౌర్యంతోను కూడినవాడు; నీ, దాసీత్వంబు= నీదాసితనాన్ని; పాపున్= పోగొడతాడు; అనిచెప్పి; సూర్య, రథ, సూతుండు+అయి= సూర్యునియొక్కరథానికి సారథి అయి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; వినతయున్= వినతకూడ; ఆ+అండంబు= ఆ రెండవగ్రుడ్డును; అతి, ప్రయత్నంబునన్= మిక్కిలి ప్రయత్నంతో; రక్షించుకొని, ఉండెన్= కాపాడుకొని ఉండింది; అంతన్= ఆపైన.

తాత్పర్యం: పూర్తిగా ఏర్పడనిశరీరంతో పుట్టిన అనూరుడు, వినతపై కోపగించుకొని 'నన్ను పూర్తిశరీరం కలవాడిని కానీయకుండ గ్రుడ్డును బ్రద్దలుచేసిన నీతి లేనిదానివి. కావున నీ సవతి అయిన కద్రువకు దాసిగా అయిదువందలసంవత్సరాలు ఉండు' మని శపించి రెండవగ్రుడ్డు తనకుతానుగా పగిలేవరకు ఉండనిమ్ము. ఈ గ్రుడ్డునుండి పుట్టబోయే కుమారుడు గొప్పబలంతోను, పరాక్రమంతోను కూడినవాడు. అతడు నీదాసితనాన్ని పోగొడతాడు' అని తెలిపి సూర్యుడికి రథసారథిగా వెళ్ళాడు. వినతకూడ మిక్కిలి జాగరూకతతో ఆగ్రుడ్డును రక్షించుకొని ఉండింది. ఆ పైన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

దేవాసురు లమృతమును బడయఁగోరి సముద్రమును మథించుట (సం.1-15-5)

క. అమరాసురవీరులు ము । న్నమల పయోరాశిఁ ద్రచ్చి, యమృతము వడయన్
సమకట్టి, సురేంద్రపురో । గము లై హరిహరహిరణ్యగర్భులతోడన్. 8

ప్రతిపదార్థం: అమర+అసుర, వీరులు= వీరులయిన దేవతలు, రాక్షసులు; మున్ను= పూర్వం; అమల, పయోరాశిన్= నిర్మలమయిన పాలసముద్రాన్ని; త్రచ్చి= మథించి; అమృతము+పడయన్= అమృతాన్ని పొందటానికి; సమకట్టి= సిద్ధపడి; సుర+ఇంద్ర, పురోగములు+ఐ= దేవతల రాజయిన ఇంద్రుడు ముందు కలవారై; హరి, హర, హిరణ్యగర్భులతోడన్= విష్ణువు, శివుడు, బ్రహ్మ అనేవారితో.

తాత్పర్యం: పూర్వం వీరులయిన దేవతలూ, రాక్షసులూ పాలసముద్రాన్ని మథించి అమృతాన్ని పొందటానికి పూని ఇంద్రుడిని ముందుంచుకొని విష్ణుశంకరబ్రహ్మలతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. మేరుమహామహీధరముమీఁదికి నందఱుఁ బోయి, 'యేక్రియన్
వారిధిఁ ద్రచ్చువారము? ధ్రువంబుగ దానికిఁ గవ్వ మెద్ది? యా
ధారము దాని కెద్ది?' యని తద్దయు వెన్బడియున్న, నచ్యుతాం
భోరుహగర్భులిద్దఱును బూనిరి సర్వము నిర్వహింపఁగన్. 9

ప్రతిపదార్థం: మేరు, మహత్, మహీధరము, మీఁదికిన్= మేరు అనే గొప్పపర్వతంమీదికి; అందఱున్+పోయి= దేవతలు రాక్షసులు అందరును వెళ్ళి; ఏక్రియన్= ఏవిధంగా; వారిధిన్= సముద్రాన్ని, త్రచ్చువారము= మథించగలం; ధ్రువంబుగన్= స్థిరంగా; దానికిన్= ఆకార్యానికి; కవ్వము; ఎద్ది= ఏది; దానికిన్= ఆకవ్వానికి; ఆధారము= అవలంబం; ఎద్ది= ఏది; అని; తద్దయున్= ఎక్కువగా; వెన్బడి, ఉన్నన్= చింతిస్తూ వెనకాడుతుండగా; అచ్యుత+అంభోరుహ, గర్భులు+ ఇద్దఱున్= విష్ణువు, బ్రహ్మ, ఇద్దరును; సర్వమున్= కార్యాన్నంతటిని; నిర్వహింపఁగన్= సాధించటానికి; పూనిరి= సమకట్టినారు.

తాత్పర్యం: దేవాసురు లందరూకలిసి మేరుపర్వతంమీదికి పోయి, 'ఏవిధంగా సముద్రాన్ని మథిద్దాము? మథించటానికి స్థిరమైన కవ్వం ఏది? ఆకవ్వానికి క్రింద ఆధార మేది?' అని మిక్కిలి చింతించి వెనుకాడుతుండగా బ్రహ్మవిష్ణువులిద్దరూ, ఆ మథనకార్యాన్నంతటినీ సాధించటానికి సమకట్టారు.

చ. అరుదుగ సర్వశైలములయంత తనర్పును నార్జవంబు సు
స్థిరతయు నోషధీరసవిశేషతయుం గల దుత్తమంబు మం
థరకుధరంబు గవ్వ మగు దానికి నంచును నిశ్చయించి, య
య్యిరువురుఁ బంపఁగాఁ బెకికి యెత్తె ననంతుఁడు తద్గిరీంద్రమున్. 10

ప్రతిపదార్థం: అరుదుగన్= అపూర్వంగా; సర్వ, శైలముల, అంత, తనర్పును= అన్ని పర్వతాలంత పొడవును; ఆర్జవంబు= సరళత్వాన్ని (వంకరలేనితనాన్ని); సుస్థిరతయున్= మంచి స్థిరత్వాన్ని; ఓషధీ, రస, విశేషతయున్= మూలికలయొక్క రసంయొక్క అతిశయం కలిగి ఉండటాన్ని; కలది= కలిగి ఉన్నది; ఉత్తమంబు= శ్రేష్ఠమైనది అయిన; మంథర, కుధరంబు= మంథరపర్వతం; దానికిన్= ఆమథించేకార్యానికి; కవ్వము+అగున్; అంచును; నిశ్చయించి= నిర్ణయించి; ఆ+ఇరువురును= ఆబ్రహ్మవిష్ణువులిద్దరూ; పంపఁగాన్= ఆజ్ఞాపింపగా; అనంతుఁడు= శేషుడు; తద్, గిరి+ఇంద్రమున్= ఆపర్వతశ్రేష్ఠాన్ని; పెకికి= పెళ్ళగించి, ఎత్తెన్= ఎత్తాడు.

తాత్పర్యం: అపూర్వంగా అన్నిపర్వతాలు కూడితే ఎంతపొడవుంటుందో అంతపొడవున్నూ, వంకరలేనిఎత్తున్నూ, మిక్కిలిస్థిరత్వాన్నీ కలిగి, మూలికలరసంయొక్క అతిశయత్వంతో కూడి శ్రేష్ఠమైనది అయిన మంథరపర్వతం, క్షీరసాగర మథనానికి కవ్వ మవుతుందని నిర్ణయించి ఆ బ్రహ్మవిష్ణువు లిరువురూ ఆజ్ఞాపించగా, శేషుడు ఆ పర్వతశ్రేష్ఠాన్ని పెళ్ళగించి పైకెత్తాడు.

వ. ఇట్లు పదునొకండువేలయోజనంబులతనర్పును, నంతియపాఁతునుం గల మంథరనగం బనంతుం డనంత శక్తిం బెకికి యెత్తిన, నందఱును నప్పర్వతంబు దెచ్చి, సముద్రంబులో వైచి, దానిక్రింద నాధారంబుగాఁ గూర్మరాజు నియమించి, యోక్త్రంబుగా వాసుకి నమర్చి. 11

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; పదునొకండు, వేల, యోజనంబుల, తనర్పును= పదకొండువేల ఆమడల(నాలుగుక్రోసులు) పొడవున్నూ; అంతియ, పాఁతునున్= పదకొండువేలయోజనాల భూమిలోపలిభాగాన్నీ; కల; మంథరనగంబు= మంథరపర్వతాన్ని; అనంతుండు= ఆదిశేషుడు; అనంత, శక్తిన్= అధికమయినశక్తితో; పెకికి= పెల్లగించి; ఎత్తినన్= ఎత్తగా; అందఱును= దేవాసురులందరూ; ఆ+పర్వతంబు+తెచ్చి= ఆమంథరపర్వతాన్ని తెచ్చి; సముద్రంబులోన్; వైచి= వేసి; దానిక్రిందన్= ఆపర్వతానికి అడుగున; ఆధారంబుగాన్= అవలంబంగా; కూర్మరాజు= ఆదికూర్మాన్ని (తాఁబేటిని); నియమించి= నియోగించి, యోక్త్రంబుగాన్= కవ్వపుత్రాడుగా; వాసుకిన్= వాసుకి అనే సర్పరాజును; అమర్చి= ఏర్పరచి.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా పదకొండువేలయోజనాల పొడవున్నూ, అంతే (అంటే పదకొండువేలయోజనాల) భూమిలోని భాగాన్నీ కలిగిన మంథరపర్వతాన్ని ఆదిశేషుడు అధిక మైన శక్తితో పెళ్ళగించి ఎత్తగా, దేవాసురులందరున్నూ ఆమంథరపర్వతాన్ని తెచ్చి, సముద్రంలో వేసి, దిగబడిపోకుండ దానిక్రింద ఆధారంగా ఆదికూర్మాన్ని నియోగించి, కవ్వపుత్రాడుగా వాసుకి అనే పేరున్న సర్పరాజును ఏర్పాటుచేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

శా. క్షోణీచక్రభరంబు గ్రక్కదల దిక్కుల్ మ్రోయఁగా నార్చి, య
క్షీణోత్సాహసమేతు లై రయమునన్ గీర్వాణులుం, బూర్వగీ
ర్వాణవ్రాతము నబ్ధిఁ ద్రచ్చునెడఁ దద్వ్యాకృష్టనాగానన
శ్రేణీప్రోత్థవిషాగ్నిధూమవితతుల్ సేసెం బయోదావలిన్. 12

ప్రతిపదార్థం: క్షోణీ, చక్ర, భరంబు= భూమియొక్కభారం, గ్రక్కదలన్= మిక్కిలి కదలగా; దిక్కుల్= దిక్కులు; మ్రోయఁ గాన్= ప్రతిధ్వనించగా; ఆర్చి= బొబ్బలిడి; అక్షీణ+ఉత్సాహ, సమేతులు+ఐ= అధికమయిన ఉత్సాహంతో కూడినవా రై; రయమునన్= వేగంతో, గీర్వాణులున్= దేవతలున్నూ; పూర్వగీర్వాణ, వ్రాతమున్= రాక్షసుల యొక్కసమూహమున్నూ; అబ్ధిన్= సముద్రాన్ని; త్రచ్చు+ఎడన్= మథించేటప్పుడు; తద్, వ్యాకృష్ట, నాగ+ఆనన, శ్రేణీ, ప్రోత్థ, విష+అగ్ని, ధూమ వితతుల్= వారిచేత లాగబడిన వాసుకి అనే సర్పంయొక్క ముఖాలవరుసనుండి బయల్వెడలిన విష మనే అగ్నియొక్క పొగలసముదాయాలు; పయోద+ఆవళిన్= మేఘాల పంక్తిని, చేసెన్= సమకూర్చాయి (కలిగించాయి).

తాత్పర్యం: గుండ్రని భూమి అంతయూ మిక్కిలి కదలగా, దెసలు మారుమ్రోయగా, కేకలువేస్తూ, అధిక మయిన ఉత్సాహంతో కూడినవారై, వేగంతో దేవతలున్నూ, రాక్షససముదాయమున్నూ సముద్రాన్ని మథించేటప్పుడు వారిచే లాగబడిన వాసుకిసర్పంయొక్క ముఖాలవరుసనుండి బయల్వెడలిన విష మనే అగ్నియొక్క పొగలగుంపులు మేఘపంక్తిని కల్పించాయి.

విశేషం: ప్రయోగదక్షుడైనకవి కవితలో వాడే వర్ణాలూ, పదాలూ ఏ విధంగా రసాదివ్యంజకా లౌతాయో, అట్లాగే సమాస సంఘటనలుకూడ విభావాదులను, రసాదులను వ్యంజింపచేస్తాయి. క్షోణీచక్రము, అక్షీణోత్సాహసమేతులు, గీర్వాణులు, పూర్వగీర్వాణులు అనే సమాసాలలో మూర్ధన్యము, అనునాసికమూ అయిన ణ వర్ణపునఃపునరావృత్తి వారు చేసే నాదాన్ని ధ్వనింపచేస్తున్నది. వాసుకి ముఖంనుండి వినిర్గతమైన విషాగ్నిధూమతతులను ఈపద్యంలో మిగిలిన సమాసాలకంటె దీర్ఘమైన సమాసంగా సంఘటించటంచేత వాసుకి ధైర్ఘ్యం, విషానలధూమవ్యాప్తీ అక్షరరమ్యంగా ధ్వనింపజేయబడుతున్నాయి. (సంపా.)

క. ఉరగపతితలలవల నురు । తరజవమున నసురు లూఁది, తత్పుచ్ఛము ని
ర్జరవరు లూఁది మహామ । త్సరమున వడిఁ ద్రచ్చి త్రచ్చి జవమఱియున్నన్. 13

ప్రతిపదార్థం: ఉరగపతి, తలల, వలను= సర్పరా జయిన వాసుకియొక్క తలలవైపు; ఉరుతర, జవమునన్= మిక్కిలి అధిక మయిన శక్తితో(వడితో); అసురులు= రాక్షసులు; ఊఁది= పట్టుకొని; తద్, పుచ్ఛము= ఆవాసుకియొక్కతోకను; నిర్జరవరులు= దేవతాశ్రేష్ఠులు; ఊఁది; మహత్, మత్సరమునన్= అధికమయిన చలంతో; వడిన్= వేగంతో; త్రచ్చి, త్రచ్చి= మథించి మథించి; జవము+అఱి, ఉన్నన్= శక్తి నశించి ఉండగా.

తాత్పర్యం: రాక్షసులు సర్పరాజయిన వాసుకితలలవైపును అధికమైనశక్తితో పట్టుకొని, దేవతలు దానితోకను పట్టుకొని మిక్కిలి పట్టుదలతో మథించి మథించి (మిక్కిలిగా మథించి) శక్తి తగ్గి ఉండగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. నారాయణుండు వారి క । వారితజవసత్త్వములు ధ్రువంబుగ నిచ్చెన్;
వారును దొల్లిటికంటె న । పారప్రారంభు లై రపరిమితశక్తిన్. 14

ప్రతిపదార్థం: నారాయణుండు= విష్ణువు, వారికిన్= ఆ దేవరాక్షసులకు; అవారిత, జవ, సత్త్వములు= తగ్గని వేగాన్ని, శక్తిని; ధ్రువంబుగన్= స్థిరంగా; ఇచ్చెను; వారును= ఆదేవరాక్షసులున్నూ; అపరిమితశక్తిన్= అధికమయినశక్తితో; తొల్లిటికంటెన్= మునుపటికంటె; అపార, ప్రారంభులు+ఐరి= అంతం లేని ప్రయత్నం కలవా రయ్యారు.

తాత్పర్యం: విష్ణువు, ఆ దేవరాక్షసులకు తగ్గనివేగాన్నీ, శక్తినీ స్థిరంగా ఇచ్చాడు. వారు అధికమయిన శక్తితో పూర్వంకంటె మేర లేని ప్రయత్నం గలవా రయ్యారు.

చ. ఉడుగక యొండొరుం జఱచి యొక్కబలంబున దేవదానవుల్
వడిగొని వార్ధి నిట్లు దరువం దరువన్ విష ముద్భవిల్లి నల్
గడలను విస్ఫులింగములు గప్పఁగఁ బర్విన, దానిఁ జెచ్చెరన్
మృడుఁడు గడంగి పట్టుకొని మ్రింగి గళంబున నిల్పెఁ బొల్పుగన్. 15

ప్రతిపదార్థం: ఉడుగక= మానక; ఒండు+ఒరున్= ఒకరినొకరిని; చఱచి= అరచేతకొట్టి; ఒక్కబలంబునన్= ఏకధాటిగా; దేవ, దానవుల్= దేవతలును, రాక్షసులును; వడి, కొని= వేగంవహించి; వార్ధిన్= సముద్రాన్ని; ఇట్లు= ఈవిధంగా; తరువన్, తరువన్= మథించగా, మథించగా; విషము; ఉద్భవిల్లి= పుట్టి; నల్గడలను= నాలుగుదిక్కులలోనూ; విస్ఫులింగములు= నిప్పుకణాలు; కప్పఁగన్= ఆవరించేటట్లుగా, పర్వినన్= వ్యాపించగా; దానిన్= ఆవిషాన్ని; మృడుఁడు= శివుడు; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; కడంగి= పూని; పట్టుకొని; మ్రింగి; గళంబునన్= కంఠంలోపల; పొల్పుగన్= పొందికగా; నిల్పెన్= ఉంచాడు.

తాత్పర్యం: దేవాసురులు మానక ఉత్సాహంతో ఒండొరులను చేతులతోచరచుకొంటూ ఏకధాటిగా వేగం పెంచి సముద్రాన్ని ఇట్లా మథించగా, మథించగా విషం పుట్టి నాలుగుదిక్కులా నిప్పుకణాలు ఆవరించేటట్లు వ్యాపించగా, దాన్ని వేగంతో శివుడు పూని పట్టుకొని మ్రింగి పొందికగా అందంగా ఉండేటట్లు కంఠంలోపల నిలిపాడు.

విశేషం: సముద్రమథనంవలన విషం పుట్టింది. నాలుగుదిక్కులా నిప్పురవ్వలు గుప్పింది. నిజానికి విస్ఫులింగాలు కావవి విషబిందువులు. కాని, కవి ప్రౌఢోక్తిచేత వాటిని విస్ఫులింగాలంటున్నాడు. అప్పుడది రూపకాలంకారం కావాలి. ఉపమేయాన్ని చెప్పకుండా ఉపమానాన్నే చెపుతున్నాడుకాబట్టి అతిశయోక్తి కావాలి. విషం అగ్నివలె దాహకంగా ఉన్నదని ఇక్కడి విస్ఫులింగశబ్దం స్ఫురింపజేస్తున్నది. కాబట్టి ఇక్కడ కవి ప్రౌఢోక్తిసిద్ధమైన అలంకారంవలన ఏర్పడిన వస్తుధ్వని ఉన్నది. వస్తుధ్వనిని నిర్వహించటంలో నన్నయ పాటించే పద్ధతులలో ఇది సర్వసాధారణ మైనది. దీనిని నానారుచిరార్థసూక్తిలో భాగంగా కొందరు భావిస్తారు. (సంపా.)

వ. మఱియు జ్యేష్ఠయుఁ జంద్రుండును శ్రీయును నుచ్చైశ్శ్రవంబును గౌస్తుభంబును నైరావణగజంబును నమృతపూర్ణశ్వేతకమండలు ధరుండైన ధన్వంతరియు నాదిగా ననేకంబు లుద్భవిల్లిన, నందుఁ ద్రిభువనవంద్య యయిన శ్రీదేవియు నిజప్రభాపటలపర్యుదస్త ప్రభాకరగభస్తివిస్తరం బయిన కౌస్తుభంబును నారాయణు వక్షఃస్థలంబున విలసిల్లె; నుచ్చైశ్శ్రవం బను యుగ్యంబు నైరావణగజంబును సురరాజయోగ్యంబు లయ్యెఁ; నంత నయ్యమృతంబు నసురులు చేకొనిన. 16

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అదిగాక; జ్యేష్ఠయున్= జ్యేష్ఠాదేవియు; చంద్రుండును; శ్రీయునున్= లక్ష్మీదేవియు; ఉచ్చైశ్శ్రవంబును= ఆ పేరుగలగుర్రమున్నూ; కౌస్తుభంబును= కౌస్తుభమణియున్నూ; ఐరావణగజంబును= ఐరావణమనేపేరున్న ఏనుగున్నూ; అమృత, పూర్ణ, శ్వేత, కమండలు, ధరుండు+ఐన, ధన్వంతరియున్= అమృతంతో నిండిన తెల్లని కమండలాన్ని ధరించినవాడైన ధన్వంతరిఅనేపేరుగల దేవవైద్యుడున్నూ; ఆదిగాన్= మొదలుగా; అనేకంబులు= పెక్కు; ఉద్భవిల్లినన్= పుట్టగా; అందున్= వాటిలో; త్రిభువన, వంద్య, అయిన= మూడులోకాలకు నమస్కరించదగిం దైన; శ్రీదేవియున్= లక్ష్మీదేవియు; నిజ, ప్రభా, పటల, పర్యుదస్త, ప్రభాకర, గభస్తి, విస్తరంబు+ఐన= తనకాంతిసముదాయంచేత నిరసింపబడిన సూర్యునికిరణాలసముదాయం కల దైన; కౌస్తుభంబును; నారాయణ, వక్షఃస్థలంబునన్= విష్ణువుయొక్కరొమ్మున; విలసిల్లెన్= ప్రకాశించాయి; ఉచ్చైశ్శ్రవంబు+అను; యుగ్యంబు= గుర్రమున్నూ; ఐరావణ, గజంబును= ఐరావణమనేఏనుగున్నూ; సురరాజ, యోగ్యంబులు= దేవేంద్రుడికి తగినవి; అయ్యెన్; అంత, ఆ+అమృతంబున్; అసురులు= రాక్షసులు; చేకొనినన్= గ్రహించగా.

తాత్పర్యం: అదికాక, జ్యేష్ఠాదేవి, చంద్రుడు, లక్ష్మి, ఉచ్చైశ్శ్రవమనే తెల్లనిగుర్రం, కౌస్తుభమణి, అమృతంతో నిండిన తెల్లని కమండలం ధరించిన ధన్వంతరి అనే దేవవైద్యుడు, ఐరావణ మనే తెల్లఏనుగు మొదలుగా గల పెక్కు (వ్యక్తులును, వస్తువులును, జంతువులును) పుట్టగా, వాటిలో ముల్లోకాలకూ నమస్కరింపదగిన లక్ష్మీదేవి, తనకాంతి సముదాయంచేత తిరస్కరించబడిన సూర్యుని కిరణాల సముదాయం గల కౌస్తుభమణి విష్ణునిరొమ్మున ప్రకాశించాయి (విష్ణువు వాటిని గ్రహించాడు). ఉచ్చైశ్శ్రవ మనేగుర్రం, ఐరావత మనే ఏనుగు దేవేంద్రుడికి తగిన వయ్యాయి (వాటిని ఇంద్రుడు గ్రహించాడు). అప్పుడు ఆ అమృతాన్ని రాక్షసులు గ్రహించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. నారాయణుండు కృత్రిమ । నారీరూపమునఁ దన్మనంబుల కతి మో
హారంభకారుఁ డై, యమ । రారులచేఁ గ్రమ్మఱంగ నమృతము గొనియెన్. 17

ప్రతిపదార్థం: నారాయణుండు= విష్ణువు; కృత్రిమ, నారీ, రూపమునన్= మాయాకాంతారూపంలో; తద్+మనంబులకున్= ఆరాక్షసుల మనసులకు; అతి, మోహ+ఆరంభకారుఁడు+ఐ= అధికమయిన మోహంయొక్క ఉదయం కలిగించే వాడై; అమర+అరులచేన్= దేవతలకు శత్రువు లైన రాక్షసులనుండి; క్రమ్మఱంగన్= తిరుగ; అమృతము; కొనియెన్= గ్రహించాడు.

తాత్పర్యం: విష్ణువు మాయాకాంతారూపంతో రాక్షసుల మనస్సులకు అధికమయిన మోహంకలిగించినవాడై వారినుండి తిరిగి అమృతాన్ని గ్రహించాడు.

వ. **ఇ ట్లుపాయంబున నసురుల వంచించి యమృతంబు గొని విష్ణుదేవుండు దేవతల కిచ్చిన, నయ్యమృతంబు దేవత లుపయోగించుచోదేవరూపంబు దాల్చి రాహువు వేల్పులబంతి నయ్యమృతం బుపయోగించుచున్నఁ దత్సమీపంబున నున్న చంద్రాదిత్యులు వాని నెఱింగి నారాయణునకుం జెప్పిన, నయ్యమృతంబు వాని కంఠబిలంబు సొరకముందఱ.** **18**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఉపాయంబునన్= నేర్పుతో; అసురులన్= రాక్షసులను; వంచించి= మోసగించి; అమృతంబు; కొని= గ్రహించి; విష్ణుదేవుండు; దేవతలకు+ఇచ్చినన్; ఆ+అమృతంబు= ఆ అమృతాన్ని; దేవతలు; ఉపయోగించుచోన్= త్రాగునప్పుడు; దేవ, రూపంబు= దేవతయొక్కరూపం; తాల్చి= ధరించి; రాహువు= రాక్షసులలో ఒకడు; నవగ్రహాలలో ఒకడు; వేల్పులబంతిన్= దేవతలవరుసలో; ఆ+అమృతంబు; ఉపయోగింపన్, పోయినన్= త్రాగటానికి వెళ్ళితే; తద్, సమీపంబునన్= అతని చెంత; ఉన్న= ఉండిన; చంద్ర+ఆదిత్యులు= చంద్రుడును, సూర్యుడును; వానిన్= రాహువును; ఎఱింగి= తెలిసికొని; నారాయణునకున్= విష్ణువుకు; చెప్పినన్= తెల్పగా; ఆ+అమృతంబు; వాని, కంఠబిలంబు= రాహువుయొక్క కంఠంయొక్క రంధ్రాన్ని; చొరక, ముందఱన్= ప్రవేశించటానికి ముందే.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా నేర్పుతో రాక్షసులను మోసగించి అమృతం గ్రహించి విష్ణువు దాన్ని దేవతల కిచ్చాడు. ఆ అమృతాన్ని దేవతలు త్రాగేటప్పుడు, దేవతారూపం ధరించి రాహువు దేవతల పంక్తిలో కూర్చుండి అమృతాన్ని త్రాగబోగా, అతనిచెంత ఉండిన చంద్రసూర్యులు వాడిని గుర్తించి విష్ణువుకు చెప్పారు. ఆ అమృతం రాహువు కంఠరంధ్రం ప్రవేశించటానికి ముందే (రాహువు దాన్ని మ్రింగటానికి ముందే). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **అమరారిమర్దనుఁడు చ । క్రము గ్రక్కున నేయ, రాహుకంఠము దెగి దే**
హము ధరణిఁ బడియెఁ, దన్ముఖ । మమృతస్పర్శమున నక్షయం బై నిలిచెన్. **19**

ప్రతిపదార్థం: అమర+అరి, మర్దనుఁడు= దేవతలకు శత్రువులైన రాక్షసులను సంహరించేటివిష్ణువు; చక్రము= తన ఆయుధ మైన సుదర్శనాన్ని; గ్రక్కునన్= వేగంగా; ఏయన్= ప్రయోగించగా, రాహు, కంఠము= రాహువుయొక్కమెడ; తెగి; దేహము= శరీరం; ధరణిన్= భూమిపై; పడియెన్= పడింది; తద్, ముఖము= ఆరాహువుయొక్కముఖం; అమృతస్పర్శమునన్= అమృతంయొక్క తాకుచేత; అక్షయంబు+ఐ= నాశనంలేనిదై; నిలిచెన్= ఉండిపోయింది.

తాత్పర్యం: రాక్షసాంతకు డయిన విష్ణువు తనచక్రాన్ని వేగంగా ప్రయోగించగా రాహువుయొక్కకంఠం తెగటంచేత శరీరం భూమిపై పడింది. అతడిముఖంమాత్రం అమృతంయొక్క తాకుచేత నాశనం లేనిదై ఉండిపోయింది.

విశేషం: ఇచట తెగి అనే క్త్వార్థకక్రియ హేత్వర్థంలో వాడబడింది. అంటే తెగటంచేత అని అర్థం.

వ. **నాఁటంగోలె రాహువునకుఁ జంద్రాదిత్యులతోడి విరోధంబు శాశ్వతం బై ప్రవర్తిల్లుచుండె.** **20**

ప్రతిపదార్థం: నాఁటంగోలెన్= నాటినుండి; రాహువునకున్; చంద్ర+ఆదిత్యులతోడి, విరోధంబు= చంద్రసూర్యులతోడివైరం (సమాసంలో తోడకు ఇత్వం వచ్చింది); శాశ్వతంబు+ఐ= నిత్యమయి; ప్రవర్తిల్లుచుండెన్= సాగుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: నాటినుండి రాహువుకు చంద్రసూర్యులతోడివిరోధం శాశ్వతంగా సాగుతూ ఉన్నది.

దేవదానవుల యుద్ధము (సం.1-11-10)

సీ. **అంత దేవాహితు లమృతంబు గానక । యెంతయు నలిగి బలీంద్రుఁ గూడి**
మంతనం బుండి 'యమర్త్యులతోడి పొ । త్తింతియ చాలు, నింకేల?' యనుచు
సంతనకట్టి, యుత్సాహసమేతులై । యంతంబులేని రథాశ్వములను
దంతుల నమితపదాతుల నొడఁగూర్చి। యంతకాకారు లై యార్చి, యమర

ఆ. **వరులఁ దాఁకి యేసి రురుతరశరపక్ష । జాతవాతరయవిధూత మగుచుఁ**
జెదర జలదపంక్తి, బెదర వజ్రాయుధు । హృదయ, ముదిలకొనఁగఁ ద్రిదశగణము. **21**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; దేవ+అహితులు= దేవతలకు శత్రువు లయిన రాక్షసులు; అమృతంబు; కానక= పొందక; ఎంతయున్, అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; బలి+ఇంద్రున్= తమకు రాజయిన బలిని; కూడి= కలిసికొని; మంతనంబు+ఉండి= మంత్రాలోచనం చేసి; అమర్త్యులతోడి, పొత్తు= దేవతలతో స్నేహం; ఇంతియ= ఇంతే; చాలున్; ఇంకన్+ఏల, అనుచు= ఇంకెందుకంటూ, సంతనకట్టి= గుమికూడి; ఉత్సాహసమేతులు+ఐ= ఉత్సాహంతో కూడినవా రై; అంతంబు, లేని= అపార మయిన, అధికములయిన; రథ+అశ్వములను= రథాలనూ, గుఱ్ఱాలనూ; దంతులన్= ఏనుగులనూ; అమితపదాతులన్= అధికసంఖ్య కల కాల్బలాన్ని; ఒడఁగూర్చి= సమకూర్చి; అంతక+ఆకారులు+ఐ= యమునియొక్క రూపంవంటి రూపం కలవారై; ఆర్చి= బొబ్బలిడి; ఉరుతర, శర, పక్ష, జాత, వాత, రయ, విధూతము+అగుచున్= మిక్కిలి అధికమయిన బాణాలకు కట్టిన ఎరకలవలన పుట్టిన గాలిచేత ఎగురగొట్టబడినది ఔతూ; జలద, పంక్తి= మేఘాలవరుస; చెదరన్= చెదరిపోగా; వజ్ర+ఆయుధు, హృదయము= వజ్రం ఆయుధంగా కల ఇంద్రుడిహృదయం; బెదరన్= భయపడగా; త్రిదశగణము= దేవతలసముదాయం; ఉదిలకొనఁగన్= పరితపించగా; అమరవరులన్= దేవతాశ్రేష్ఠులను; తాఁకి= ఎదిరించి; ఏసిరి= బాణాలు ప్రయోగించారు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు రాక్షసులు అమృతాన్ని పొందక మిక్కిలి కోపించి, తమరాజయిన బలిచక్రవర్తిని కలిసికొని ఆలోచనచేసి, 'దేవతలతోడిపొందు ఇంతే చాలు, ఇం కెందుకు' అంటూ గుమికూడి ఉత్సాహంతో కూడినవారై అమితము లయిన రథాలను, గుఱ్ఱాలను, ఏనుగులను, అధికసంఖ్య గల కాల్బలాన్ని సమకూర్చుకొని యముడివలె భయంకర మయిన ఆకారాలుకలవా రై కేకలువేస్తూ మిక్కిలి సంఖ్యలో వేసినబాణాలకు కట్టిన ఈకలవలన పుట్టిన గాలియొక్కవేగంచేత ఎగురగొట్టబడిందై మేఘపంక్తి చెల్లాచెదరు కాగా, ఇంద్రుడిహృదయం భయపడేటట్లు దేవతాసముదాయం పరితపించేటట్లు, దేవతాశ్రేష్ఠులను ఎదిరించి బాణాదు లయిన ఆయుధాలను ప్రయోగించారు.

విశేషం: ఇంత+ఎ= ఇంతె; ఇంతియ రూపాంతరం.

మహాస్రగ్ధర.

అమరేంద్రారాతు లిట్లాహవముఖమున నేయంగఁ దత్తీక్ష్ణబాణౌ
ఘము ఘోరం బై సురానీకముపయిఁ బెలుచం గప్పినం జూచి, దైత్యో
త్తములం గోదండచక్రోద్యతభుజులు మహాదారుణుల్ వీరలక్ష్మీ
రమణుల్ దుర్వారవాత్యారయమున నరనారాయణుల్ దాఁకి రల్కన్. **22**

ప్రతిపదార్థం: అమర+ఇంద్ర+అరాతులు= దేవేంద్రునికి శత్రువు లయిన రాక్షసులు; ఇట్లు= ఈవిధంగా ఆహవముఖమునన్= యుద్ధరంగం ముందరి భాగాన; ఏయంగన్= బాణాదులను ప్రయోగించగా; తత్, తీక్ష్ణ, బాణ+ఓఘము= వారి వాడి అయిన బాణాలయొక్క సముదాయం; ఘోరంబు+ఐ= భయంకర మై; సుర+అనీకముపయిన్= దేవతలసైన్యంమీద; పెలుచన్, కప్పినన్ మిక్కిలి కప్పివేయగా; చూచి; దైత్య+ఉత్తములన్= రాక్షసశ్రేష్ఠులను; కోదండ, చక్ర+ ఉద్యత, భుజులు= క్రమంగా గాండీవ ధనుస్సుతోను, చక్రంతోను ఎత్తబడిన భుజాలు గలవారున్నూ; మహత్, దారుణుల్= మిక్కిలిభయంకరులున్నూ; వీర, లక్ష్మీరమణుల్= శౌర్యలక్ష్మికి ప్రియులున్నూ; ఐన; నర, నారాయణుల్= నరుడు, నారాయణుడు; దుర్వార, వాత్యారయమునన్= వారించశక్యంకాని పెనుగాలియొక్క వేగంవంటి వేగంతో; అల్కన్= కోపంతో; తాఁకిరి= ముట్టడించారు.

తాత్పర్యం: రాక్షసు లీవిధంగా యుద్ధరంగంలో బాణాలు ప్రయోగించగా వారి బాణాలసమూహం భయంకరమై దేవతలసేనమీద దట్టంగా కప్పుకోగా చూచి, గాండీవధనుస్సుతో, చక్రంతో కూడినవారూ, మిక్కిలి భయంకరులూ, శౌర్యలక్ష్మికి ప్రియులూ అయిన నరుడును నారాయణుడును అనేవారు వారింప శక్యంకాని పెనుగాలియొక్క వేగంవంటివేగంతో రాక్షసశ్రేష్ఠులను ముట్టడించారు.

విశేషం: బాణ+ఓఘము= బాణౌఘము, వృద్ధిసంధి, మహాస్రగ్ధరలో ప్రతిపాదానికి స, త, త, న, స, ర, ర, గ అనే గణాలుంటాయి. 1-9-16 అక్షరాలు యతిస్థానాలు. కాంతి(బంధౌజ్జ్వల్యం) అనే శబ్దగుణం ఇందులో పోషింపబడింది.

మ. **నరచాపప్రవిముక్తదారుణబృహన్నారాచధారల్ భయం**
కరదైతేయనికాయకాయములపైఁ గప్పెన్ దిశల్ నిండ బం
ధురధాత్రీధరతుంగశృంగతటసందోహంబుపైఁ గప్పు దు
ర్ధర ధారాధర ముక్తసంతతపయోధారావళిం బోలుచున్. **23**

ప్రతిపదార్థం: నర, చాప, ప్రవిముక్త, దారుణ, బృహత్, నారాచ, ధారల్= నరునిధనుస్సునుండి విడువబడిన భయంకరమైన పెద్దబాణాల పరంపరలు; దిశల్, నిండన్= దిక్కులు నిండగా; బంధుర ధాత్రీధర, తుంగ, శృంగ, తట, సందోహంబుపైన్= అందమయిన పర్వతాలయొక్క ఎత్తైనశిఖరాల అంచుల సముదాయంపై; కప్పు= ఆవరించే; దుర్ధర, ధారాధర, ముక్త, సంతత, పయః+ధారా+ఆవళిన్, పోలుచున్= ధరింపశక్యం కాని మేఘాలనుండి విడువబడిన దట్టమయిన నీటిధారల సముదాయాన్ని పోలుతూ; భయంకర, దైతేయ, నికాయ, కాయములపైన్= భయాన్ని కల్గించే రాక్షససముదాయాల శరీరాలపై; కప్పెన్= ఆవరించాయి.

తాత్పర్యం: నరునిధనుస్సునుండి విడువబడిన భయంకరము లైన పెద్దబాణాలపరంపరలు దిక్కులు నిండగా అందమయిన పర్వతాలయొక్క ఎత్తయిన శిఖరాలఅంచుల సమూహంపై కప్పే భరింపశక్యంకాని మేఘాలనుండి

విడువబడిన దట్ట మయిన నీటిధారలసముదాయాన్ని పోలుతూ, భయంకరులైన రాక్షసుల శరీరాల సముదాయాలపై కప్పాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ప్రసాద మిశ్రిత మైన ఓజస్సు (గాఢబంధత్వం) అనే శబ్దగుణం ఇక్కడ సార్థకంగా ప్రయోగించాడు నన్నయ.

మ. **పతదుర్వీధరధాతునిర్ఝరజలాభం బై మహాదేహని**
ర్గత సాంద్రారుణపూర మొక్కమొగి నొల్కం ద్రెస్సి, నారాయణో
న్నతదోర్దండవిముక్తచక్రనిహతిన్ నాకద్విషన్మస్తక
ప్రతతుల్ ఘోరరణంబునం బడియె భూభాగంబు కంపింపఁగన్. **24**

ప్రతిపదార్థం: పతత్, ఉర్వీధర, ధాతు, నిర్ఝర, జల+ఆభంబు+ఐ= క్రిందకు పడుతున్న పర్వతంయొక్క గైరికాది ధాతువులతో కూడిన సెలయేళ్ళలోని నీటియొక్క కాంతివంటి కాంతి కలదై; (ఆభ= సమానం, కాంతి అనే అర్థాలున్నాయి.) నీటితో సమానమైన కాంతి కలదై; మహత్, దేహ, నిర్గత, సాంద్ర+అరుణ, పూరము= పెద్దశరీరాలనుండి బయల్వెడలిన దట్ట మయిన రక్తప్రవాహం; ఒక్క, మొగిన్= ఒకేవిధంగా (ఎడతెగకుండ); ఒల్కన్= కారగా; నారాయణ+ఉన్నత, దోర్దండ, విముక్త, చక్ర, నిహతిన్= నారాయణుడి యొక్క పొడవైన దండాలవంటి భుజాలనుండి విడువబడిన చక్రంయొక్క దెబ్బచేత; త్రెస్సి= తెగి; నాక, ద్విషత్, మస్తక, ప్రతతుల్= స్వర్గానికి శత్రువు లయిన రాక్షసుల తలల సమూహాలు; భూభాగంబు= భూతలం; కంపింపఁ గన్= చలించగా; ఘోరరణంబునన్= భయంకరమయిన యుద్ధంలో, పడియెన్= పడ్డాయి.

తాత్పర్యం: పైనుండి క్రిందకు పడుతున్న గైరికాదిధాతువులతోకూడిన నదులనీటియొక్క కాంతివంటి కాంతికలదై, పెద్ద పెద్దదేహాలనుండి బయల్వెడలిన రక్తప్రవాహం ఎడతెగకుండ కారుతుండగా, నారాయణుడియొక్క పొడవైన; దండాలవంటి భుజాలనుండి విడువబడిన చక్రంయొక్క దెబ్బచేత తెగి, రాక్షసుల తలల సముదాయాలు భూతలం చలించేటట్లుగా భయంకర మయిన యుద్ధరంగంలో పడ్డాయి.

విశేషం: ద్విషత్+మస్తక= ద్విషన్మస్తక - అనునాసికసంధి, ఆభ= కాంతి, సమానం అనే అర్థాలు రెండూ పై సందర్భానికి ఉచితంగా ఉంటాయి. సమానం అనే అర్థాన్ని గ్రహిస్తే ఉపమాలంకారం అవుతుంది. ఓజస్సు అనే శబ్దగుణం రచనలో ఇక్కడ సార్థకం.

వ. **ఇట్లు సముద్రతీరంబున నమరాసురులకు నతిఘోరయుద్ధం బయ్యెఁ; నందు నరనారాయణు లపారపరాక్రము లై యసురవీరులఁ బెక్కండ్రం జంపిన నుక్కడంగి, దెసచెడి, యసురులు సముద్రంబు సొచ్చిన, నమరులు సమరలబ్ధవిజయు లై యమరపతి నమృతరక్షణార్థంబు ప్రార్థించి, యథాస్థానంబున మంథరనగంబు ప్రతిష్ఠాపించి, తమతమనివాసంబులకుం జని సుఖంబుండి రంత.** **25**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; సముద్రతీరంబునన్= సముద్రపుటొడ్డున; అమర+అసురులకున్= దేవతలకును, రాక్షసులకును; అతిఘోరయుద్ధంబు= మిక్కిలి భయంకర మయినయుద్ధం; అయ్యెన్; అందున్= ఆ యుద్ధంలో; అపార, పరాక్రములు+ఐ= మేర లేని విక్రమంగలవా రై; అసుర, వీరులన్, పెక్కండ్రన్= పలువురు వీరు లయిన రాక్షసులను; చంపినన్= చంపగా; ఉక్కు+అడంగి= గర్వం తగ్గి; దెసచెడి= దిక్కులేక; అసురులు= రాక్షసులు; సముద్రంబు; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; అమరులు=

దేవతలు; సమరలబ్ధవిజయులు+ఐ= యుద్ధంలో పొందబడిన విజయం కలవా రై; అమరపతిన్= దేవతలకు రాజయిన ఇంద్రుని; అమృత, రక్షణ+అర్థంబు= అమృతాన్ని రక్షించటంకొరకు; ప్రార్థించి= వేడి; మంథరనగంబున్= మంథరపర్వతాన్ని; యథాస్థానంబునన్= పూర్వ మున్న చోట; ప్రతిష్ఠాపించి= నిలిపి; తమ, తమ, నివాసంబులకున్= తమ తమ గృహాలకు; చని= వెళ్ళి; సుఖంబు+ఉండిరి= సుఖంతో ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సముద్రపుటొడ్డున దేవతలకూ, రాక్షసులకూ మిక్కిలిభయంకర మైన యుద్ధం జరిగింది. ఆయుద్ధంలో నరుడును, నారాయణుడును అధిక మైన పరాక్రమం కలవారై వీరులయిన రాక్షసులను పలువురిని చంపగా, గర్వం తగ్గి దిక్కు లేక రాక్షసులు సముద్రంలో ప్రవేశించారు. దేవతలు యుద్ధంలో విజయాన్ని సాధించిన వారై, తమకు రాజైన ఇంద్రుడిని అమృతం రక్షించటంకొరకు ప్రార్థించి, మంథరపర్వతాన్ని పూర్వ ముండేచోట మళ్ళీ నిలిపి, తమ తమ గృహాలకు వెళ్ళి సుఖంతో ఉన్నారు.

విశేషం: సుఖంబు+ఉండిరి; ఇచ్చట ప్రథమావిభక్తి (సుఖంబు) తృతీయార్థంలో వాడబడింది.

కద్రూవినత లుచ్చైశ్శ్రవమును జూచి పందెములు సఱచుట (సం. 1-18-1)

క. **అమృతముతో నుద్భవ మై । యమరేశ్వరయోగ్య మైన హయరత్నము త**
ద్విమలోదధితీరంబునఁ । గొమరుగ నేకతమ యిచ్చఁ గ్రుమ్మరుచున్నన్. **26**

ప్రతిపదార్థం: అమృతముతోన్; ఉద్భవము+ఐ= పుట్టి; అమర+ఈశ్వర, యోగ్యము+అయిన= దేవతలరా జయిన ఇంద్రుడికి తగిన; హయ, రత్నము= అశ్వశ్రేష్ఠం; తద్+విమల+ఉదధి, తీరంబునన్= ఆ నిర్మల మయిన పాలసముద్రపుటొడ్డున; కొమరుగన్= అందంగా; ఏకతము+అ= ఒంటరిగా; ఇచ్చన్= స్వేచ్ఛగా; క్రుమ్మరుచున్+ఉన్నన్= తిరుగుతుండగా.

తాత్పర్యం: అమృతంతోపాటు పుట్టి దేవేంద్రునిచే గ్రహింపబడిన ఉచ్చైశ్శ్రవ మనే అశ్వశ్రేష్ఠం, ఆ పాలసముద్రం ఒడ్డున అందంగా, ఒంటరిగా, స్వేచ్ఛగా తిరుగుతుండగా.

వ. **కద్రువయు, వినతయు వినోదార్థంబు విహరించువారు కరిమకరనికరాఘాతజాత వాతోద్ధూత తుంగతరంగాగ్రసముచ్చలజ్జలకణాసారచ్ఛటాచ్ఛాదిత గగనతలం బైనదాని, నుద్యానవనంబునుంబోలె బహువిద్రుమలతాలంకృతం బైనదాని, నాటకప్రయోగంబునుంబోలె ఘనరసపాత్రశోభితరంగరమ్యం బైనదాని, దివంబునుం బోలె నహిమకరభరితం బైనదాని మఱియు.** **27**

ప్రతిపదార్థం: కద్రువయున్; వినతయున్; వినోద+అర్థంబు= వినోదంకొరకు; విహరించువారు= సంచరించేవారు; కరి, మకర, నికర+ఆఘాత, జాత, వాత+ఉద్ధూత, తుంగ, తరంగ+అగ్ర, సముచ్చలత్, జల, కణ+ఆసార+ఛటా+ఆచ్ఛాదిత, గగన, తలంబు+ఐనదానిన్= ఏనుగులయొక్క, మొసళ్ళయొక్క సముదాయంయొక్క దెబ్బలచేత పుట్టిన, గాలిచేత ఎగురగొట్టబడిన ఎత్తయిన కెరటాలపైభాగంలో కదలాడే నీటిబిందువుల జడివాన సముదాయంచేత కప్పబడిన ఆకాశభాగం కలదానిని; ఉద్యానవనంబునున్, పోలెన్= విహారవనంవలె; బహు, వి, ద్రుమ, లతా+అలంకృతంబు+అయిన, దానిన్= పెక్కుపక్షులతోకూడిన, చెట్లతోకూడిన, లతలచేత అలంకరింపబడినదానిని; సముద్రపక్షంలో - బహు, విద్రుమ, లతా+అలంకృతంబు+ఐనదానిన్= పెక్కుపగడపుతీగలచేత అలంకరింపబడిన దానిని; నాటక ప్రయోగంబునున్+పోలెన్= నాటకంయొక్క ప్రదర్శనంవలె; ఘన, రస, పాత్ర, శోభిత, రంగరమ్యంబు+ఐనదానిన్= గొప్పశృంగారాదిరసాలతోను, పాత్రలతోను ప్రకాశించేరంగంచే

అందమయినదానిని; సముద్రపక్షంలో - ఘన, రస, పాత్ర, శోభి, తరంగ, రమ్యంబు+ఐనదానిన్= గొప్ప (అధికమైన) నీటికి నెలవై ప్రకాశించే కెరటాలచేత సుందర మైనదానిని, ఇక్కడ 'ఘన' అంటే మేఘా లనియు అర్థం చెప్పవచ్చును (మేఘాలలోని నీటికి నెలవులై); దివంబునున్, పోలెన్= ఆకాశంవలె, అహిమ, కర, భరితంబు+ఐనదానిన్= వేడికిరణాలు గల సూర్యుడితో కూడినదానిని; సముద్రపక్షంలో- అహి, మకర, భరితంబు+ఐనదానిన్= పాములతోను, మొసళ్ళతోను కూడిన దానిని; మఱియున్= ఇంకా.

తాత్పర్యం: అటువంటి సమయంలో కద్రూవినతలు వేడుకకొరకు విహరిస్తూ, నీటిఏనుగుల, మొసళ్ళ సముదాయాల దెబ్బలవలన పుట్టిన గాలిచేత ఎగురగొట్టబడిన ఎత్తయిన కెరటాల పై భాగాన కదలాడే నీటిబిందువుల జడివాన మొత్తంచేత కప్పబడిన ఆకాశభాగం గలదానిని, విహారవనం వలె (పెక్కు పక్షులతోకూడిన చెట్లచేత, తీగలచేత అలంకరింపబడిన దానిని) పెక్కు పగడపు తీగలచే అలంకరింపబడినదానిని, (నాటకప్రదర్శనంవలె గొప్పశృంగారాది రసాలతోను, పాత్రలతోను ప్రకాశించేరంగస్థలం వలె సుందర మైనదానిని) విస్తృత మైన నీటికి నెల వై ప్రకాశించే కెరటాలచేత సుందర మైనదానిని, (ఆకాశంవలె సూర్యుడితో కూడిన దానిని) పాములతోను, మొసళ్ళతోను నిండినదానిని, అదికాక.

విశేషం: అలంకారాలు; శ్లేష, వృత్త్యనుప్రాసం, అంత్యానుప్రాసం. నన్నయశ్లేషతో రచించినకొద్దిభాగాల్లో ఇది ఒకటి. ఉద్యానవనంబునున్‌పోలెన్, నాటకప్రయోగంబునున్ పోలెన్ - అనేచోట్ల ద్రుతంపై మరొకద్రుతం వాడబడింది.

చ. **అలఘుఫణీంద్రలోకకుహరాంతరదీప్తమణిస్ఫురత్ప్రభా**
వలి గలదాని, శశ్వదుదవాసమహావ్రతశీతపీడితా
చలమునిసౌఖ్యహేతువిలసద్బడబాగ్ని శిఖాచయంబులన్
వెలిఁగెడిదానిఁ గాంచి రరవిందనిభానన లమ్మహోదధిన్. **28**

ప్రతిపదార్థం: అరవిందనిభ+ఆననలు= పద్మంతో సమాన మైన ముఖాలు కల కద్రూవినతలు; అలఘు, ఫణి+ఇంద్ర, లోక, కుహర+అంతర, దీప్త, మణి, స్ఫురత్, ప్రభా+ఆవళి, కలదానిన్= గొప్పనాగరాజులలోక మయిన పాతాళం యొక్క గుహలోపల ప్రకాశించే రత్నాలయొక్క వెలుగుతున్నకాంతులసముదాయం కలదానిని; శశ్వత్+ఉదవాస, మహత్, వ్రత, శీత, పీడిత+అచల, ముని, సౌఖ్య, హేతు, విలసత్, బడబా+అగ్ని, శిఖా, చయంబులన్= ఎల్లప్పుడు నీటిలో నివసించటమనే గొప్పవ్రతంచేత చలివలన బాధింపబడే కదలని (పర్వతాలనే) మునుల సుఖానికి కారణ మయి ప్రకాశిస్తున్న ఔర్వాగ్నియొక్క జ్వాలల సముదాయాలచే; వెలిఁగెడుదానిన్= ప్రకాశించేదాన్ని; ఆ+మహత్+ఉదధిన్= ఆ గొప్పసముద్రాన్ని; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటి ముఖాలు కల కద్రూవినతలు గొప్పనాగరాజులలోకమయిన పాతాళగుహలో ప్రకాశించే మణులయొక్క వెలుగుతున్న కాంతులసముదాయం కలదానిని, ఎల్లప్పుడూ నీటిలో నివసించట మనే గొప్పవ్రతంచేత చలిచే బాధింపబడినప్పటికి కదలకుండాఉండే పర్వతాలనే మునులసౌఖ్యానికి కారణ మయి ఒప్పే బడబానలంయొక్క జ్వాలలసముదాయంచేత ప్రకాశించే ఆపెద్దసముద్రాన్ని చూచారు.

విశేషం: అలం: రూపకం. ఈపద్యరచనలో సమతా(మార్గభేద) విశిష్టమైన ఓజస్సు (గాఢబంధత్వం) అనే శబ్దగుణాన్ని, అక్షరరమ్యతను నన్నయ పోషించాడు. మొదటి, మూడవ చరణాలను దీర్ఘసమాసాలతో రచించి రెండవ, నాల్గవ చరణాలను,

'ఆవలిగలదాని, వెలిఁగెడిదాని' అనే పదాలతో సమంగా విరవటం వలన వృత్తరచనలో సమత్వం ఏర్పడింది. మిగిలిన వృత్తరచనలో ఓజస్సు రాణించింది. అలలవిన్యాసంలో సమత్వం, గాంభీర్యంలో ఓజస్విత కల సముద్రవర్ణనంలో ఈగుణసంయోజనం విభావస్ఫూర్తిని వెలారుస్తున్నది. (సంపా.)

మ. **వివిధోత్తుంగ తరంగ ఘట్టన చలద్వేలావనైలావలీ**
లవలీలుంగలవంగ సంగతలతాలాస్యంబు లీక్షించుచున్
ధవళాక్షుల్ సని కాంచి రంత నెదురం దత్తీరదేశంబునం
దవదాతాంబుజ ఫేనపుంజనిభు నయ్యశ్వోత్తముం దవ్వులన్. **29**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; ధవళ+అక్షుల్= తెల్లనికన్నులు కల కద్రూవినతలు; చని= వెళ్ళి; ఎదురన్= తమఎదుట; దవ్వులన్= దూరంలో; వివిధ+ఉత్తుంగ, తరంగ, ఘట్టన, చలత్+వేలా, వన+ఏలా+ఆవలీ, లవలీ, లుంగ, లవంగ, సంగత, లతా, లాస్యంబులు= పలువిధా లయిన ఎత్తయిన కెరటాల దెబ్బలచే కదలుతున్న (వేలావన) సముద్రపుటొడ్డుమీది వనాలలోని ఏలకిలతల సమూహాలు, లవలి అనే పేరుగల లతలు, మాదీలతలు, లవంగలతలు అనే అందాలయిన (ఒండొంటితో కలసిన) లతలయొక్క చలన రూపాలయిన నాట్యాలు; ఈక్షించుచున్= చూస్తూ; తత్, తీర, దేశంబునందున్= ఆ సముద్రంయొక్క తీరప్రదేశంలో; అవదాత+అంబుజ, ఫేన, పుంజ, నిభున్= తెల్లనిపద్మాలతోనూ, నురుగు సముదాయంతోనూ, సమానమైన; ఆ+అశ్వ+ఉత్తమున్= ఆ శ్రేష్ఠ మైన గుఱ్ఱాన్ని; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: పిమ్మట తెల్లనికన్నులు గల ఆ కద్రూవినతలు తమఎదుట పలువిధా లైన ఎత్తైనకెరటాలదెబ్బలచేత కదలుతున్న సముద్రపుటొడ్డుమీది వనాలలోని ఏలకిలతలు, లవలీలతలు, మాదీలతలు, లవంగలతలు ఒండొంటితో కలిసి అందా లొలకపోసే లతల నాట్యాలు చూస్తూ తెల్లనిపద్మాలతోనూ, నురుగుసమూహంతోను సమానమైన ఆ ఉచ్చైశ్శ్రవమనబడే హయశ్రేష్ఠాన్ని చూచారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. వీనులకు విందైన సముద్రతరంగాల లయలూ, కన్నులకు పండువైన లతాలలనల నాట్యాలహొయలూ భూమికగా ఉండగా వాటిప్రక్కనే మనసును మరపించే తెల్లని ఉచ్చైశ్శ్రవాన్ని దర్శింపచేస్తున్నాడు నన్నయ. ఇటువంటి చక్కని స్థిరచిత్రాలను వర్ణించటంలో నన్నయ దిట్ట. తరంగఘట్టనను, లతాలాస్యాలను, అశ్వసౌందార్యాన్నీ, విభావోచితమైన అక్షరరమ్యంగా వర్ణించాడు. ఓజోగుణ(గాఢబంధత్వ)విశిష్టమైన కాంతి(బంధౌజ్జ్వల్యం) అనే శబ్దగుణం కల రచనచేత సన్నివేశాన్ని ధ్వనిమయం చేశాడు నన్నయ. ఇందులోని అక్షరరమ్యత గుణపోషకం. (సంపా.)

వ. **కని, కద్రువ వినతం జూచి 'చూడవె యల్ల యతిధవళంబైన యశ్వంబునందు సంపూర్ణచంద్రునందు నల్లయుంబోలె వాలప్రదేశంబునందు నల్ల యై యున్నది' యనిన విని వినతనగి 'నీ వే కన్నులం జూచితే యక్క! యెక్కడిది నల్ల? యీయశ్వరాజుమూర్తి మహాపురుషకీర్తియుంబోలె నతినిర్మలం బై యొప్పచున్నయది' యనిన విని నవ్వి వినతకుఁ గద్రువ యి ట్లనియె.** **30**

ప్రతిపదార్థం: కని= ఆగుర్రాన్ని చూచి; చూడవె= చూడుమా; అల్ల= ప్రసిద్ధ మైన; అతి, ధవళంబు+ఐన= మిక్కిలితెల్లని దైన; అశ్వంబునందున్= గుర్రంలో; సంపూర్ణ, చంద్రు+అందున్= నిండు చంద్రుడిలోని; నల్లయున్, పోలెన్= మచ్చవలె; వాలప్రదేశంబునందున్= తోకభాగంలో; నల్ల+ఐ= మచ్చ అయి; ఉన్నది; అనినన్= అని పలుకగా; విని; వినత; నగి= నవ్వి; నీవు, ఏ, కన్నులన్, చూచితి(వి), ఏ= నీవు ఏకన్నులతో చూచావో (సరిగా చూడలేదని భావం); అక్క= కద్రువకు సంబోధన;

నల్ల= మచ్చ; ఎక్కడిది= ఎక్కడ ఉన్నది; ఈ, అశ్వరాజు, మూర్తి= ఈశ్రేష్ఠమైన గుర్రంరూపం; మహత్, పురుష కీర్తియున్, పోలెన్= మహాత్ముని కీర్తివలె; అతి, నిర్మలంబు+ఐ= మిక్కిలి తెల్లని దై; ఒప్పుచున్న, అది= ప్రకాశిస్తున్నది; అనినన్= అని వినత పల్కగా. విని= ఆలకించి; నవ్వి= హసించి; వినతకున్= వినతకు, కద్రువ; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: ఆ గుర్రాన్ని చూచి కద్రువ వినతతో 'చూడుము! మిక్కిలి తెల్లని దైన ఆ గుర్రంలో, నిండు చంద్రుడిలోని మచ్చవలె తోకభాగం నల్లగా ఉన్నది' అని అనగా విని వినత నవ్వి 'ను వ్వే కన్నులతో చూచావే అక్కా! మచ్చ ఎక్కడిది? ఈ శ్రేష్ఠమైన గుఱ్ఱం మహాత్ముని కీర్తివలె మిక్కిలి తెల్లనిదై ప్రకాశిస్తున్నది' అని అనగా విని వినతతో కద్రువ ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. **'అమ్మహాశ్వంబుధవళదేహంబునందు । నల్ల గలిగిన నీ విప్డు నాకు దాసి**
వగుము; మఱి యందు నల్లలే దయ్యె నేని । నీకు నే దాసి నగుదుఁ; బన్నిదము సఱుము.' **31**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహత్+అశ్వంబు, ధవళ, దేహంబు+అందున్= ఆగొప్ప గుర్రం యొక్క తెల్లని శరీరంలో; నల్ల= మచ్చ; కలిగినన్= ఉంటే; నీవు, ఇప్డు, నాకున్; దాసివి; అగుము; మఱి= అట్లుకాక; అందున్= శరీరంలో; నల్ల= మచ్చ; లేదు+అయ్యెన్+ఏని; నీకున్; నే= నేను; దాసిన్, అగుదున్; పన్నిదము= పందెం; చఱుము= (చరచుము) అరచేతిలో చేయివేసి పందెం వేయుము (చఱుము అనేది చరచుదమునకు రూపాంతరం).

తాత్పర్యం: ఆ గొప్ప గుర్రంయొక్క తెల్లనిదేహంలో నల్లనిమచ్చ ఉంటే నీ విప్పుడు నాకు దాసివి కమ్ము. అట్లా కాక ఆ శరీరంలో మచ్చలేకుంటే నేను నీకు దాసివి అవుతాను. పందెం వేయుము'.

వ. **అని యి ట్లిద్దఱు నొండొరులకు దాసీత్వంబు పణంబుగా నొడివి పన్నిదంబు సఱచిన, వినత 'యయ్యశ్వంబు డాసి చూతము ర' మ్మనినఁ గద్రువయు 'నిపుడు ప్రొద్దు లేదు, పతిపరిచర్యాకాలంబు నయ్యెఁ; బేపకడయ చూత' మని యిద్దఱు మగుడివచ్చి తమ నివాసంబులకుం బోయి యున్న యప్పుడు.** **32**

ప్రతిపదార్థం: అని, ఇట్లు+ఇద్దఱున్= వినతాకద్రువలిరువురును; ఒండు+ఒరులకున్= ఒకరికొకరు; దాసీత్వంబు= దాసితనం; పణంబుగాన్= పందెంగా; నొడివి= పలికి; పన్నిదంబు= పందెం; చఱచినన్= చేతితో కొట్టి వెయ్యగా; వినత; ఆ+అశ్వంబు= ఆగుఱ్ఱాన్ని; డాసి= సమీపించి; చూతము= చూద్దాము; రమ్ము, అనినన్; కద్రువయున్; ఇపుడు; ప్రొద్దు, లేదు= సమయం లేదు; పతి, పరిచర్యాకాలంబున్= భర్తకు సేవచేసేకాలంకూడ, అయ్యెన్; ఱేపకడ+అ= ఉదయమే; చూతము; అని; ఇద్దఱు; మగుడి వచ్చి= తిరిగి వచ్చి; తమ, నివాసంబులకున్= తమ గృహాలకు; పోయి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: అని ఈవిధంగా వినతాకద్రువలిద్దరు ఒకరొకరికి దాస్యం చేయటం పందెంగా పలికి పందెం వేయగా, వినత ఆ గుర్రాన్ని చేరి చూద్దాము రమ్మని పలుకగా, కద్రువ 'ఇప్పుడు సమయం చాలదు. భర్తకు సేవ చేసే కాలం కూడ అయింది. రేపు ఉదయమే వచ్చి చూద్దాము' అని తెలిపింది. అప్పు డాసతు లిద్దరూ తిరిగివచ్చి తమ తమ గృహాలకు పోయి ఉన్న సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: చూచుదము - చువర్ణంతోడి దుగ్దకారం తకార మవుతుంది - చూతము.

సీ. **కద్రువ కొడుకులకడ కేఁగి 'యేను మి । మ్మందఱ వేఁడెద నన్నలార!**
నాపంపు సేయుండు, నన్ను రక్షింపుఁడు । కామచారులకు దుష్కరము కలదె!
యుల్ల తెల్లని తురగోత్తము వాలంబు । నల్ల సేసితిరేని నాకు దాసి
యగు మన వినత, మీ రట్లు సేయనినాఁడు । దానికి మఱి యేను దాసి నగుదు;

ఆ. **జంట పన్నిదంబు సఱచితి మిట్లుగా' । ననినఁ బాములెల్ల 'ననయ మిదియుఁ**
దల్లి పనిచె నని యధర్మువు సేయంగ । నగునె? యెఱుక గలరె మగువ లెందు'! **33**

ప్రతిపదార్థం: కద్రువ; కొడుకుల, కడకున్= కుమారులవద్దకు; ఏఁగి= వెళ్ళి; అన్నలార= వత్సలారా! మిమ్ము+అందఱున్, వేఁడెదన్; నా, పంపు, చేయుండు= నాఆజ్ఞ చేయండి; నన్ను; రక్షింపుఁడు= కాపాడండి; కామ, చారులకున్= ఇచ్చవచ్చినట్లు సంచరించేవారికి; దుష్కరము= చేయ శక్యం కానిది; కలదు+ఎ= ఉన్నదా! లేదు; ఉల్ల= దూరసమీపప్రదేశాలకు మధ్యప్రదేశంలో ఉన్న; తెల్లని, తురగ+ఉత్తము, వాలంబు= తెల్లని అశ్వశ్రేష్ఠం యొక్క తోకను; నల్ల+చేసితిరి+ఏని= మచ్చచేశారంటే; మన, వినత; నాకు; దాసి, అగున్; మీరు+అట్లు; చేయని, నాఁడు= చేయకుంటే; దానికిన్= వినతకు; మఱి ఇంక; ఏను= నేను; దాసిన్, అగుదున్; ఇట్లుగాన్= ఈవిధంగా; జంటపన్నిదంబు= ఇద్దరు సమానంగా వేసేపందెం; చఱచితిమి= వేశాము; అనినన్= అని చెప్పగా; పాములు+ఎల్లన్= పాములన్నీ; ఇదియున్= ఇది; అనయము= నీతి కానిది; తల్లి; పనిచెన్+అని= ఆజ్ఞాపించిన దని; అధర్మువు= అధర్మం; చేయంగన్, అగునె= చేయనవునా? ఎందున్= ఎక్కడైనా; మగువలు= స్త్రీలు; ఎఱుక, కలరె= తెలివిగలవారా? (కారని భావం).

తాత్పర్యం: కద్రువ కొడుకు లయిన పాములచెంతకు వెళ్ళి, 'వత్సలారా! నేను మిమ్మ ల్నందరినీ ప్రార్థిస్తున్నాను. నాఆజ్ఞ చేయండి. నన్ను కాపాడండి. ఇచ్చవచ్చినట్లు సంచరించగల మీకు చేయ శక్యంకానిది ఉన్నదా? ఆ తెల్లని అశ్వశ్రేష్ఠంతోకను మీరు మచ్చచేస్తే వినత నాకు దాసి అవుతుంది. మీరు అట్లా తోకను నలుపు చేయకపోతే నే నింక వినతకు దాసి నవుతాను. ఈ విధంగా ఒండొరులం పందెం వేసుకొన్నాం' అని పలుకగా పాములన్నీ 'ఇది నీతిరహితం. తల్లి ఆజ్ఞాపించిందని అధర్మం చేయవచ్చా? ఎక్కడైనా స్త్రీలు జ్ఞానం కలవారా!'

వ. **అని యందఱుఁ దమలో విచారించి యధర్మారంభంబునకు సుముఖులు గాకయున్నఁ, గద్రువ కోపోద్దీపితముఖి యై.** **34**

ప్రతిపదార్థం: అని; అందఱున్= పాములన్ని; తమలోన్= తమలోతాము; విచారించి= ఆలోచించి; అధర్మ+ఆరంభంబునకున్= అధర్మం చేయ మొదలిడటానికి; సుముఖులు= ఇష్టం కలవారు; కాక, ఉన్నన్= కాకుండగా; కద్రువ; కోప+ఉద్దీపిత, ముఖి యై= కోపంచేత ఎఱ్ఱబడిన ముఖం కలదై.

తాత్పర్యం: అని అందరూ తమలో తాము ఆలోచించి అధర్మం చేయటానికి ఇష్టపడనివారు కాగా, కద్రువ కోపంచేత ఎఱ్ఱబడిన ముఖం కలదై.

క. **'అనుపమముగ జనమేజయుఁ । డను జనపతి సేయు సర్పయాగ నిమిత్తం**
బునఁ బాములు పంచత్వము । సనియెడు' మని యురగములకు శాపం బిచ్చెన్. **35**

ప్రతిపదార్థం: అనుపమముగన్= సాటిలేకుండ; జనమేజయుఁడు= పరీక్షిత్తుకుమారుడు; అను జనపతి= అనేరాజు; చేయు సర్పయాగ, నిమిత్తంబునన్= సర్పాలను హుతం చేసే యజ్ఞ మనే కారణంగా; పాములు; పంచత్వము, చనియెడున్, అని= మరణం పొందుగాక అని; (ఎడు-తల ద్రుతానికి అచ్చు పరమైనపుడు మకారమవుతుంది); ఉరగములకున్= పాములకు; శాపంబు+ఇచ్చెన్= శాపమిచ్చినది.

తాత్పర్యం: 'పరీక్షిత్తుకుమారు డయిన జనమేజయు డనే రాజు చేసే సాటిలేని సర్పయాగం కారణంగా పాములు మరణం పొందుగాక' అని వాటికి శాప మిచ్చింది.

వ. **అందు శాపానుభవభీతచిత్తుం డై కర్కోటకుం డనువాఁడు తల్లి పంచినరూపంబున నుచ్చైశ్శ్రవంబువాలంబు నీలంబుగాఁ బట్టి వ్రేలుచున్న, మఱునాఁడు ఉేపకడయ కద్రువయు వినతయుం జని, యత్తురంగంబుఁ జూచి వినత యోటువడి, కద్రువకు దాసి యై, నోసి పనులు సేయుచున్నంతఁ, బంచశత వర్షంబులు నిండి రెండవయండం బవిసిన నందు.** **36**

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆపాములలో; శాప+అనుభవ, భీత, చిత్తుండు+ఐ= శాపాన్ని అనుభవించటానికి భయపడిన మనస్సు కలవా డై; కర్కోటకుండు+అనువాడు; తల్లి; పనిచిన, రూపంబునన్= ఆజ్ఞాపించిన రూపంతో, ఉచ్చైశ్శ్రవంబు, వాలంబు= ఆ పేరుండే అశ్వశ్రేష్ఠంయొక్క తోక; నీలంబు+కాన్= నల్ల అయ్యేట్లుగా; పట్టి= పట్టుకొని; వ్రేలుచున్నన్= వ్రేలాడుతుండగా; మఱునాఁడు; ఉేపకడ+అ= ఉదయమందే; కద్రువయున్, వినతయున్; చని= వెళ్ళి; ఆ+తురంగంబున్= ఆ గుర్రాన్ని; చూచి; వినత; ఓటు, పడి= ఓడి; నోసి= నొచ్చి, పనులు, చేయుచున్, ఉన్న, అంతన్= పనులు చేస్తూఉండగా; పంచశత, వర్షంబులు= ఐదువందలేండ్లు; నిండి= పూర్తికాగా; రెండవ, అండంబు= రెండవగ్రుడ్డు; అవిసినన్= పగులగా; అందున్= ఆగ్రుడ్డునుండి.

తాత్పర్యం: ఆ పాములలో శాపం అనుభవించటానికి భయపడిన హృదయం గలవాడై కర్కోటకు డనే పాము తల్లి అయిన కద్రువ ఆజ్ఞాపించిన రూపంతో ఉచ్చైశ్శ్రవ మనే తెల్లనిదేవతలగుర్రంతోకకు నల్లనిమచ్చ అయ్యేట్లుగా పట్టుకొని వ్రేలాడుతూ ఉండగా మరుసటి రోజున ఉదయమే కద్రువయు వినతయు వెళ్ళి ఆ గుర్రాన్ని చూచారు. దానితోకను కర్కోటకుడు నల్లగా పట్టుకొని వ్రేలాడుతుండటంచేత వినత ఓడి కద్రువకు దాసియై నొచ్చి ఆమె చెప్పిన పనులు చేస్తుండగా ఐదువందల ఏండ్లు నిండాయి. అంత వినత పెట్టిన రెండవగ్రుడ్డు పగిలి ఆ గ్రుడ్డునుండి.

వినతకు గరుడుండు జనియించుట (సం. 1-20-4)

ఉ. **ఆతతపక్షమారుత రయ ప్రవికంపిత ఘూర్ణితాచల**
వ్రాత మహార్ణవుండు, బలవన్నిజదేహసముజ్జ్వల ప్రభా
ధూత పతంగతేజుఁ డుదితుం డయి తార్క్ష్యుఁడు తల్లికిన్ మనః
ప్రీతి యొనర్చుచున్ నెగసె భీమజవంబున నభ్రవీథికిన్. **37**

ప్రతిపదార్థం: ఆతత, పక్షమారుత, రయ, ప్రవికంపిత, ఘూర్ణిత+అచల, వ్రాత, మహత్, అర్ణవుండు= విశాల మైన రెక్కలగాలియొక్క వేగంచేత క్రమంగా చలింపజేయబడినట్టియు, సంక్షోభింప జేయబడినట్టియు, పర్వతాల సముదాయాలను, గొప్పసముద్రాలను, కలవాడున్నూ; బలవత్+నిజ, దేహ, సముజ్జ్వల, ప్రభా, ధూత, పతంగ, తేజుఁడు= బలం కల తన

దేహంయొక్క ప్రకాశించేకాంతిచేత తిరస్కరింపబడిన సూర్యునియొక్క కాంతి కలవాడున్నూ; అయిన; తార్క్ష్యుఁడు= గరుత్మంతుడు; ఉదితుండు+అయి= పుట్టి; తల్లికిన్= తల్లి అయిన వినతకు; మనఃప్రీతి= హృదయానికి ప్రియాన్ని; ఒనర్చుచున్= కావిస్తూ; అభ్రవీథికిన్= ఆకాశమార్గానికి; భీమజవంబునన్= భయంకర మయిన వేగంతో; నెగసెన్= ఎగిరాడు.

తాత్పర్యం: విశాల మయిన రెక్కలగాలుల వేగంచేత చలింపచేయబడిన పర్వతాల సమూహాన్ని, సంక్షోభింపచేయబడిన పెద్ద సముద్రాలను కలవాడున్నూ, బలం గల తనశరీరంయొక్క ప్రకాశించే కాంతిచేత తిరస్కరించబడిన సూర్యుడితేజస్సు కలవాడున్నూ అయిన గరుత్మంతుడు పుట్టి తల్లి అయిన వినతహృదయానికి ప్రియం చేస్తూ, అధికమయినవేగంతో ఆకాశమార్గానికి ఎగిరాడు.

క. దారుణకల్పాంతమరుత్ । ప్రేరిత హవ్యవహశిఖల పెల్లిది యని బృం
దారకమునిబృందస్తుతి । బోరనఁ దా నగ్నిసూక్తములతో నెసఁగెన్. 38

ప్రతిపదార్థం: దారుణ, కల్ప+అంత, మరుత్, ప్రేరిత, హవ్యవహ, శిఖల, పెల్లు+ఇది, అని= భయంకర మయిన ప్రళయకాలంలోని గాలిచే ప్రేరేపింపబడిన అగ్నియొక్క జ్వాలల సముదాయం ఇ దని; బృందారక, ముని, బృంద, స్తుతి= దేవతలయొక్కయు, మునుల సమూహంయొక్కయు స్తోత్రం; తాన్= తాను; బోరనన్=శీఘ్రంగా, అగ్ని, సూక్తములతోన్= అగ్నినిస్తుతించే వేదమంత్రాలతో ఎసఁగెన్= అతిశయించింది. (ఎగసెన్- పాఠాంతరం= బయల్వెడలింది).

తాత్పర్యం: భయంకరమయిన ప్రళయకాలంలోని గాలులచేత ప్రేరేపింపబడిన అగ్నియొక్క జ్వాలలసముదాయమిదని, దేవతలయొక్క, మునిసముదాయంయొక్క స్తోత్రం తాను శీఘ్రంగా అగ్నిని స్తుతించే వేదమంత్రాలతో అతిశయిల్లింది.

వ. అంత. 39

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిదప

తాత్పర్యం: అటు పిమ్మట.

క. హరికులిశక్షతి యెఱుఁగని । గురుతరపక్షములతోడి కులగిరివోలెన్
గరుడండు గగనగతి నురు । తరజవమున నరుగుదెంచి తల్లికి మ్రొక్కెన్. 40

ప్రతిపదార్థం: హరి, కులిశ, క్షతి= ఇంద్రుని వజ్రాయుధంయొక్క దెబ్బ; ఎఱుఁగని= తెలియని; గురుతర, పక్షములతోడి కులగిరి, పోలెన్= మిక్కిలి పెద్దరెక్కలతో కూడిన కులపర్వతంవలె; గరుడండు; గగనగతిన్= ఆకాశగమనాన; ఉరుతర, జవమునన్= అధికమైన వేగంతో; అరుగుదెంచి= వచ్చి; తల్లికిన్= వినతకు; మ్రొక్కెన్= నమస్కరించాడు.

తాత్పర్యం: పూర్వం ఇంద్రుడు వజ్రాయుధంచేత పర్వతాలరెక్కలు ఖండించాడు. అట్లా వజ్రాయుధంయొక్క దెబ్బ నెఱుగని పెద్దరెక్కలతో కూడిన కులపర్వతం వలె గరుడుడు ఆకాశగమనాన వచ్చి తల్లి అయిన వినతకు నమస్కరించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, మహేంద్రం, మలయం, సహ్యం, శుక్తిమంతం, గంధమాదనం, వింధ్యం, పారియాత్రం అనేవి ఏడుకులపర్వతాలు. ఈపద్యంలో కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధమైన అలంకారంవలన కలిగే వస్తుధ్వని ఉన్నది. వజ్రాహతికి రెక్కలు కోల్పోని

కులపర్వతం ఉపమానంగా చెప్పటం కవి ప్రౌఢోక్తి. దీనివలన భావికథలో ఇంద్రుడి వజ్రాయుధంకూడా ఏమీచేయలేనంత వీరుడై, ఇంద్రుడికి స్నేహితుడై, విష్ణువుకు వాహనమై, అమృతం త్రాగకపోయినా అమరుడై వెలుగొందే అసమానవీరుడయ్యే కథార్థాలు ధ్వన్యమానము లౌతున్నాయి. గరుత్మంతుడి గమనవేగం కందంలోని లఘువుల బాహుళ్యం వ్యంజింపజేస్తున్నది. అక్షరరమ్యతకూడ ఇక్కడ కథార్థధ్వనికి తోడ్పడుతున్నది. (సంపా.)

వ. ఇట్లు నిజజననికి మ్రొక్కి కద్రువపాలికిం బోయి. 41

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా తనతల్లి యైన వినతకు నమస్కరించి, సవతితల్లి అయిన కద్రువచెంతకు వెళ్ళి.

చ. తడయక మ్రొక్కియున్న వినతాసుతు నప్పుడు సూచి, యాత్మలో
నిడుగడఁ జేయుచుం గడు సహింపక కద్రువ వానిఁ బిల్చి 'నా
కొడుకుల నెల్ల నెత్తికొని క్రుమ్మరుచుండుము, యేమి పంచినన్
మడవక చేయు మీ' వని సమర్పణ సేసెఁ బ్రభుత్వ మేర్పడన్. 42

ప్రతిపదార్థం: తడయక= ఆలస్యంచేయక; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; ఉన్న=ఉన్నటువంటి; వినతా, సుతున్= వినతయొక్క కుమారుడైన గరుడుని; అప్పుడు= ఆసందర్భంలో; చూచి; ఆత్మలోన్= మనస్సులో; ఇడుగడన్, చేయుచున్= అసూయచూపుతూ; కడున్, సహింపక= మిక్కిలి ఓర్వలేక; కద్రువ; వానిన్= గరుడుని; పిల్చి; నా, కొడుకులన్, ఎల్లన్= నాకుమారు లైన పాముల నన్నింటిని; ఎత్తికొని= మోసికొని; క్రుమ్మరుచున్, ఉండుము+అ= తిరుగుతూఉండుమా! ఏమి, పంచినన్= వారేమి ఆజ్ఞాపించినా; ఈవు= నీవు; మడవక= మరలక (అలక్ష్యం చేయక); చేయుము; అని= అని పలికి; ప్రభుత్వము+ఏర్పడన్= అధికారం స్పష్టమయ్యేటట్లు; సమర్పణ, చేసెన్= గరుడునికి పాములను అప్పగించింది.

తాత్పర్యం: ఆలస్యం చేయకుండ మ్రొక్కిన, వినతపుత్రుడయిన గరుత్మంతుడిని కద్రువ చూచి మనసులో అసూయపడి ఓర్వలేక అతనితో ఇట్లా అన్నది: 'నాకొడుకుల(పాముల)నందరిని ఎత్తుకొని తిరుగుతూఉండుము. ఏపని చెప్పినను తిరస్కరించవ'ద్దని అధికారం ఏర్పడేటట్లు తన కొడుకులను అతనికి అప్పగించింది.

వ. గరుడండును గద్రువ పంచిన పనులెల్లను వినత యనుమతంబున నతివినయపరుం డై చేయుచు. 43

ప్రతిపదార్థం: గరుడండును= గరుడుడుకూడ (గరుడడు, గరుడుడు అనే రూపాలు రెండూ ఉన్నాయి); కద్రువ, పంచిన, పనులు+ఎల్లను= కద్రువ ఆజ్ఞాపించిన పనులన్నిటిని; వినత, అనుమతంబునన్= తల్లి అయిన వినత అంగీకారంతో; అతివినయ, పరుండు+అయి= మిక్కిలి నమ్రతతో కూడినవా డై; చేయుచున్= చేస్తూ.

తాత్పర్యం: గరుడుడుకూడ కద్రువ ఆజ్ఞాపించిన పనులన్నిటిని తన తల్లి అయిన వినత అంగీకారంతో మిక్కిలి నమ్రతతో చేస్తూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ఆ పన్నగముఖ్యులఁ దన । వీఁపునఁ బెట్టికొని పఱచి, విపినములు, మహా
ద్వీపములు, గిరులు, నఖిల ది । శాపాలపురములుఁ జూపెఁ జన వారలకున్. 44

ప్రతిపదార్థం: ఆ, పన్నగ, ముఖ్యులన్= ఆ సర్పశ్రేష్ఠులను; తన, వీఁపునన్= తన వీపుమీద; పెట్టికొని; పఱచి= పరువెత్తి (ఎగిరి); వారలకున్= ఆపాములకు; విపినములు= అడవులు; మహత్+ద్వీపములు= గొప్పదీవులు; గిరులున్= పర్వతాలను; అఖిల, దిశా, పాల, పురములున్= సకల దిక్పాలకుల నగరాలను కూడ; చనన్= ఒప్పేట్లుగా; చూపెన్= చూపెను.

తాత్పర్యం: గరుడడు ఆ సర్పముఖ్యులను తనవీపుమీద పెట్టుకొని ఎగిరి, అడవులను, గొప్పద్వీపాలను, పర్వతాలను, అష్టదిక్పాలకుల నగరాలను వారికి ఒప్పేట్లుగా చూపించాడు.

వ. **ఒక్కనాఁడు సప్తమారుతజవంబున సప్తాశ్వమండలంబుదాఁక నెగసిన, నమ్మార్తాండు చండకిరణంబుల వేఁడిమిఁ దాఁకి, మాఁడి, గరుడని వీఁపున నున్నయురగులు దొరఁగి నేలంబడి మూర్ఛవోయినంజూచి, కద్రువ కడునలిగి, గరుడనిం బదరి, యతిభక్తి నింద్రు నారాధించి.** **45**

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాఁడు; సప్తమారుత, జవంబునన్= ఏడుగాలులశక్తితో; సప్తాశ్వమండలంబు దాఁకన్= సూర్యమండలంవరకు; ఎగసినన్= పైకి ఎగురగా; ఆ+మార్తాండు= ఆ సూర్యునియొక్క; చండ, కిరణంబుల, వేఁడిమి= తీక్ష్ణమైన కిరణాలవేడి; తాఁకి= సోకి; మాఁడి= మాడిపోయి; గరుడని, వీఁపునన్, ఉన్న; ఉరగులు= పాములు; తొరఁగి= జారి; నేలన్, పడి; నేలమీద పడి; మూర్ఛ, పోయినన్; చూచి; కద్రువ; కడున్, అలిగి= మిక్కిలి కోపించి; గరుడనిన్; పదరి= ఆక్షేపించి; ఇంద్రున్; అతిభక్తిన్= మిక్కిలిభక్తితో; ఆరాధించి= పూజించి.

తాత్పర్యం: ఒకదినాన ఏడువాయువుల వేగంతో గరుడడు సూర్యుడిమండలం(బింబం)వరకు పైకెగురగా ఆసూర్యుడి తీక్ష్ణ్ మైన కిరణాలవేడి తాకటంచేత గరుడుని వీపుపై ఉండే పాములు మాడి, జారి, నేలమీద పడి మూర్ఛిల్లగా చూచి కద్రువ మిక్కిలి కోపించి గరుడుని నిందించి ఇంద్రుడిని భక్తితో పూజించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. **నరసురసిద్ధకింపురుషనాగనభశ్చరముఖ్యు లెల్ల నీ**
కరుణయ వేచి మండ్రు, త్రిజగంబులు నీ కులిశాభిరక్షణ
స్ఫురణన చేసి సుస్థిరతఁ బొందుఁ బురందర! సర్వలోకసుం
దర! శరణంబు నా కగుము దానవసూదన! పాకశాసనా! **46**

ప్రతిపదార్థం: దానవసూదన= రాక్షసులను హతమార్చినవాడా!; పాకశాసనా= పాకుడనే రాక్షసుడిని శిక్షించినవాడా!; సర్వ, లోక, సుందర= అన్ని లోకాలకు అందమైనవాడా!; పురందర= ఓఇంద్రుడా!; నర, సుర, సిద్ధ, కింపురుష, నాగ, నభస్+చర, ముఖ్యులు+ఎల్లన్= నరులు, దేవతలు, సిద్ధులు, కింపురుషులు, నాగులు, ఆకాశంలో తిరుగాడే ఇతరులు మొదలయిన వారిలోని. ముఖ్యులందరును; నీ, కరుణ+అ= నీదయనే; వేచి= ఎదురుచూచి; మండ్రు= జీవిస్తారు; నీ, కులిశ+అభిరక్షణ, స్ఫురణన్+అ+చేసి= నీవజ్రాయుధంయొక్క రక్షణంయొక్క అతిశయంచేతనే, త్రిజగంబులు= ముల్లోకాలు; సుస్థిరతన్, పొందున్= (స్థిరత్వాన్ని) శాంతిని పొందుతాయి; నాకున్; శరణంబు= రక్షణము, అగుము= కమ్ము.

తాత్పర్యం: రాక్షససంహారి వైన ఓ ఇంద్రుడా! నరులు, దేవతలు, సిద్ధులు, కింపురుషులు, నాగులు, ఆకాశమార్గాన చరించే ఇతర ముఖ్యు లందరూ నీదయనే అపేక్షించి జీవిస్తారు. నీవజ్రాయుధంయొక్క రక్షణ కలగటంచేతనే ముల్లోకాలు శాంతిని పొందుతాయి. ఓఇంద్రుడా! ఎల్లలోకాలలో సుందరుడ వైనవాడా! నాకు రక్షకుడ వగుము.

విశేషం: ఈపద్యంలో రేఫాక్షరబాహుళ్యంవలన అక్షరరమ్యత ఏర్పడింది. దీనివలన కద్రువ లోని మనోవేదన ధ్వన్యమాన మౌతున్నది. 'పురందర! సర్వలోకసుందర!' అనే సంబుద్ధిలోని బిందుపూర్వక దకారంతో కూడుకొన్న ర వర్ణం వలన కలిగే నాదమాధుర్యం ఇంద్రుడిని ప్రసన్నుడినిగా చేసికొనటానికి తోడ్పడుతుంది. ఉదారత(బంధముయొక్క వికటత్వం)తో కూడుకొన్న ప్రసాదం (బంధశైథిల్యం) అనే శబ్దగుణం రసభావవ్యంజకంగా సంపదించిన నన్నయ రచనాశిల్ప మిది. (సంపా.)

వ. **అని స్తుతియించి పర్జన్యప్రసాదంబున మహావృష్టి గొడుకులపయిం గురియించి, యయ్యురగుల విగత పరితాపులంజేసి కద్రువ గర్వంబున నుఱక గరుడని వినతనుం బనులుగొనుచున్నంత, నొక్కనాఁడు గరుడండు తల్లి కి ట్లనియె.** **47**

ప్రతిపదార్థం: అని; స్తుతియించి= పొగడి; పర్జన్య, ప్రసాదంబునన్= ఇంద్రుడి అనుగ్రహంచేత; మహత్, వృష్టి= గొప్పవాన; కొడుకులపయిన్= కుమారు లయిన పాములమీద; కురియించి= కురిసేట్లు చేసి; ఆ+ఉరగులన్= ఆపాములను; విగత, పరితాపులన్= పోయిన సంతాపం (వేడివల్లకలిగినబాధ) కలవారిని; చేసి; ఉఱక= లక్ష్యపెట్టక; పనులు, కొనుచున్+ఉన్న+అంతన్= వారిచేత పనులు చేయించుకొంటూండగా అప్పుడు; గరుడండు; తల్లికిన్= వినతకు; ఇట్లు+ అనియెన్= ఈవిధంగా పలికినాడు.

తాత్పర్యం: అని పొగడి, ఇంద్రుడి అనుగ్రహంచేత కొడుకులమీద గొప్పవాన కురిసేటట్లు చేసి, ఆపాములను వేడివలనకలిగినబాధ లేనివారిగా చేసి, కద్రువ ఎవ్వరినీ లక్ష్యపెట్టక వారిచే పనులు చేయించుకొంటూ ఉండగా, గరుడుడు తల్లితో ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. **ఆయతపక్షతుండహతి నక్కులశైలము లెల్ల నుగ్గుగాఁ**
జేయు మహాబలంబును బ్రసిద్ధియునుం గల నాకు నీపనిం
బాయక వీఁపునం దవడుఁ బాముల మోవను, వారికిం బనుల్
సేయను నేమి కారణము సెప్పుము దీనిఁ బయోరుహాననా! **48**

ప్రతిపదార్థం: పయోరుహ+ఆననా= పద్మంవంటి ముఖం కలదానా! ఆయత, పక్ష, తుండ, హతిన్; ఆయత= పెద్దవయిన; పక్ష= రెక్కలయొక్క; తుండ= ముక్కుయొక్క; హతిన్= దెబ్బచేత; ఆ+కుల, శైలములు+ఎల్లన్= ఆప్రాచీనపర్వతాలు అన్నింటిని; నుగ్గుగాన్= పొడిగా; చేయు, మహత్, బలంబును= చేసేగొప్పబలాన్ని; ప్రసిద్ధియునున్= ప్రఖ్యాతియు; కల; నాకున్; ఈపనిన్= ఈపనిని; పాయక= క్రమంతప్పకుండ; విడువక; వీఁపునందున్= వీపుమీద; అవడు, పాములు= నీచా లయిన పాములను; మోవను= మోయటానికి; వారికిన్, పనుల్ చేయను= ఆపాములకు సేవలుచేయటానికి, ఏమి కారణము; చెప్పుము.

తాత్పర్యం: పద్మంవంటిముఖంకలదానా! కులశైలాలన్నింటిని నావిశాలమైనరెక్కలతో, వాడియైన ముక్కుతోడి దెబ్బలతో పొడిగాచేసే గొప్పబలమున్నూ, ప్రసిద్ధియున్నూ ఉన్న నాకు విడువక సదా నీచా లయిన పాములను వీపుపై మోయటానికి, వాటికి సేవచేయటానికి కారణ మేమి? ఈ పనికి కారణమేమిటో చెప్పుము.

విశేషం: తల్లిని 'పయోరుహాననా!' అని సంబోధించటం ఉచితంకాదని కొందరంటారు. అయితే, ఇక్కడ అవయవార్థం అవివక్షితమని గ్రహించాలి. ఇటువంటిది ఈఆశ్వాసంలోనే మరొకటి ఉన్నది. వాసుకి తన చెల్లెలైన జరత్కారువును 'అంబుజనేత్రా'! (2.216) అని సంబోధిస్తాడు. ఇవి కావ్యభాషలో గౌరవాన్ని తెలిపే సంబుద్ధులుగా పరిగణింపబడతాయి. ఇందులో కొందరు భావించినట్లు అనౌచిత్యం లేదు.

వ. **అని యడిగిన వినత తనకుం గద్రువతోడి పన్నిదంబున నైన దాసీత్వంబును, తత్కారణం బైన యనూరుశాపంబును గొడుకున కేర్పడం జెప్పి యి ట్లనియె.** **49**

ప్రతిపదార్థం: అని, అడిగినన్= అని గరుత్మంతుడు అడుగగా; వినత, తనకున్; కద్రువతోడి, పన్నిదంబునన్= కద్రువతో వేసిన పందెంవలన; ఐన, దాసీత్వంబును= ఏర్పడిన దాసితనాన్ని; తత్, కారణంబు+ఐన= దానికి కారణ మయిన; అనూరు, శాపంబునున్= అనూరు డిచ్చిన శాపాన్ని; కొడుకునకున్; ఏర్పడన్, చెప్పి= వివరించి (స్పష్టమయ్యేట్లుగా); ఇట్లు, అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని గరుడుడు అడుగగా వినత తన సవతి అయిన కద్రువతో జరిగిన పందెంచేత కలిగిన దాస్యాన్నీ, ఆ కారణాన కలిగిన జ్యేష్ఠపుత్రు డైన అనూరు డిచ్చిన శాపాన్నీ కొడుకునకు స్పష్టంగా తెల్పి ఇట్లా అన్నది.

క. నీ కతమున నా దాస్యము । ప్రాకటముగఁ బాయు ననిన పలు కెడలోనం
జేకొని, యూఱడి నిర్గత । శోకస్థితి నున్నదానఁ జూవె ఖగేంద్రా! 50

ప్రతిపదార్థం: ఖగ+ఇంద్రా+= ఓపక్షిరాజా! నీకతమునన్= నీకారణంచే; నా దాస్యము= నా దాసితనం; ప్రాకటముగన్= ప్రసిద్ధంగా (అందరికీ తెలిసేటట్లుగా); పాయున్= పోతుంది; అనిన= అని అనూరుడు చెప్పిన; పలుకు= మాట; ఎడలోనన్= మనస్సులో; చేకొని= గ్రహించి; ఊఱడి= ఓదార్పుచెంది; నిర్గత, శోక, స్థితిన్= పోయిన దుఃఖం కల స్థితిలో; ఉన్నదానన్+చూవె= ఉన్నదానినిసుమా!

తాత్పర్యం: ఓ పక్షిశ్రేష్ఠుడా! నీకారణంగా నా దాసితనం పోతుం దని అనూరుడు చెప్పినమాటను మనస్సులో ఉంచుకొని, బాధ విడిచి దుఃఖంపోయినస్థితి కలదాన నై ఉన్నానుసుమా!

వ. 'కొడుకులు సమర్థులైనం దల్లిదండ్రులయిడుమలు వాయుట యెందునుంగలయది, గావున నీయట్టిసత్పుత్త్రుం బడసియు దాసి నై యుండుదాననే' యనిన విని వైనతేయుండు తద్దయు దుఃఖితుం డై, యొక్కనాఁడు కాద్రవేయుల కి ట్లనియె. 51

ప్రతిపదార్థం: కొడుకులు; సమర్థులు+ఐనన్= శక్తికలవారైతే; తల్లిదండ్రుల; ఇడుమలు= కష్టాలు; పాయుట= వీడటం; ఎందునున్, కల, అది= ఎచ్చటైనా ఉన్నది; కావునన్; నీ, అట్టి, సత్, పుత్త్రున్= నీవంటి మంచికుమారుడిని; పడసియున్= పొందియు; దాసిని+ఐ, ఉండు, దానను+ఏ= దాసి నై ఉంటానా; అనినన్= అని చెప్పగా; విని; వైనతేయుండు= వినతకొడు కైన గరుత్మంతుడు; తద్దయున్= మిక్కిలి; దుఃఖితుండు+ఐ= దుఃఖంపొందినవాడై; కాద్రవేయులకున్= కద్రువ కుమారు లయిన పాములకు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'కుమారులు శక్తిమంతు లైతే తల్లిదండ్రుల కష్టాలు తొలగటం ఎచ్చటైనా ఉన్నదే(సహజమే). కావున నీవంటి యోగ్యు డైన కుమారుడిని పొంది నేను ఇంకా దాసి నై ఉంటానా!' అని వినత తెల్పగా విని గరుడుడు దుఃఖించి కద్రువపుత్రు లైన పాములతో ఇట్లా పలికాడు.

క. మా యీ దాస్యము వాయు ను । పాయము సేయుండు, నన్నుఁ బనుపుం డిష్టం
బేయది దానిన తెత్తు న । జేయుఁడ నై యమరవరులఁ జేకొని యైనన్. 52

ప్రతిపదార్థం: మా, ఈ, దాస్యము= తల్లియైన వినతకు, నాకు గల ఈబానిసతనం; పాయు+ఉపాయము= పోయేటి ఆలోచనను; చేయుండు= చెయ్యండి; నన్నున్; పనుపుండు= ఆజ్ఞాపించండి; ఇష్టంబు, ఏ+అది= కోరిం దేదో; దానిన్+అ= దాన్నే; అమర, వరులన్= దేవశ్రేష్ఠులను; చేకొని+ఐనన్= లోబరుచుకొని అయినా; అజేయుఁడను+ఐ= ఓడించబడనివాడనై, విజయం పొందేవాడినై; తెత్తున్= తెస్తాను.

తాత్పర్యం: నాతల్లియొక్క, నాయొక్కదాస్యం పోవటానికి ఆలోచన చేయండి; నన్ను ఆజ్ఞాపించండి; దేవశ్రేష్ఠులను లోబరుచుకొని అయినా మీకిష్టమయినదానిని విజయం పొంది తెస్తాను.

వ. అనిన నయ్యురగులు కరుణించి గరుడని కి ట్లనిరి. 53

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+ఉరగులు= ఆపాములు; కరుణించి= జాలిపడి, దయదలచి; గరుడనికిన్+ ఇట్లు+అనిరి= గరుత్మంతునితో ఇట్లా చెప్పారు.

తాత్పర్యం: అని గరుడుడు అడుగగా ఆపాములు జాలిపడి గరుడుడితో ఇట్లా చెప్పారు.

చ. 'అమితపరాక్రమంబును, రయంబును, లావును గల్గు ఖేచరో
త్తముఁడవు నీవు; నీదయినదాస్యముఁ బాచికొనంగ నీకుఁ జి
త్తము గలదేని, భూరిభుజదర్పము శక్తియు నేర్పడంగ మా
కమృతముఁ దెచ్చియి' మ్మనిన నవ్విహగేంద్రుఁడు సంతసంబునన్. 54

ప్రతిపదార్థం: నీవు; అమిత, పరాక్రమంబును= అంతు లేని విక్రమాన్ని; రయంబును= వేగాన్ని; లావును= బలాన్ని; కల్గు; ఖేచర+ఉత్తముఁడవు= పక్షులలో గొప్పవాడివి, (పక్షి శ్రేష్ఠుడివి); నీది+అయిన, దాస్యమున్= నీకు కలిగిన బానిసతనాన్ని; పాచికొనంగన్= పోగొట్టుకొనటానికి; నీకున్; చిత్తము, కలదు+ఏని= మనసు ఉంటే; భూరి, భుజ, దర్పము= అధిక మైన భుజాలయొక్క గర్వమున్నూ; శక్తియున్= సామర్థ్యమున్నూ; ఏర్పడంగన్= స్పష్టమయ్యేటట్లు; మాకున్; అమృతమున్; తెచ్చి, ఇమ్ము; అనినన్= అని పాములు చెప్పగా; ఆ, విహగ+ఇంద్రుఁడు= ఆపక్షిశ్రేష్ఠుడు; సంతసంబునన్= సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: 'నీవు అంతులేని విక్రమాన్ని, వేగాన్ని, బలాన్ని కలిగిన పక్షిశ్రేష్ఠుడవు. నీకు కలిగిన దాస్యం పోగొట్టుకొనాలనే అభిప్రాయ మున్నట్లయితే, గొప్ప భుజాలగర్వమూ, శక్తీ ప్రకటితమయ్యేటట్లుగా మాకు అమృతాన్ని తెచ్చిఇ' మ్మని పాములు చెప్పగా, ఆపక్షిశ్రేష్ఠుడు సంతోషంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: గరుడుడికి ఉన్న అనంతపరాక్రమాది గుణాలకు తగిన కోరిక అమృతాన్ని తెచ్చి ఇవ్వట మని పాములు నిర్ణయించాయి. అమృతాన్ని పొందటం పాముల కోర్కె. దానిని తీర్చగలిగిన సమర్థుడు వారికి దొరికాడు. అందుకని అడిగారు. మహాభారతంలో అనేక సందర్భాలలో అమృతత్వసాధనకై జీవులు చేసే ప్రస్థానాన్ని ధ్వనిమయంచేయటం ఇచ్చటి కథార్థప్రయోజనం.

గరుత్మంతుఁ డమృతంబుఁ దెచ్చుటకుఁ దల్లియనుమతిఁ గొనుట (సం. 1-24-1)

వ. 'అట్ల చేయుదు; నమృతంబు దెచ్చి మీ కిచ్చి, యేనునుం దల్లియు దాస్యంబువలన విముక్తుల మగువార' మని నొడివి, తద్వృత్తాంతం బంతయుం దల్లికిం జెప్పి 'యమృత హరణార్థం బరిగెద' నని మ్రొక్కిన, వినత సంతసిల్లి కొడుకుం గౌఁగిలించుకొని. 55

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+అ= ఆవిధంగానే; చేయుదున్; అమృతంబు, తెచ్చి; మీకున్+ఇచ్చి; ఏనునున్; తల్లియున్; దాస్యంబువలనన్; విముక్తులము+అగువారము= విడువబడినవార మవుతాము; అని; నొడివి= చెప్పి; తద్, వృత్తాంతంబు= ఆవిషయం; అంతయున్; తల్లికిన్= వినతకు; చెప్పి; అమృత, హరణ+అర్థంబు= అమృతాన్ని హరించేనిమిత్తం; అరిగెదన్= వెడలుతాను; అని;

మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా; సంతసిల్లి= సంతోషించి; కొడుకున్= కుమారు డయిన గరుడుని; కౌఁగిలించుకొని= వాత్సల్యంతో ఆలింగనం చేసికొని.

తాత్పర్యం: 'అట్లే చేస్తాను. స్వర్గంనుండి అమృతం తెచ్చి మీ కిచ్చి నేనూ మాతల్లి అయిన వినతా దాస్యంనుండి విడువబడినవాళ్ళ మవుతా' మని పలికి, ఆవిషయమంతా తల్లియైన వినతకు తెల్పి 'అమృతం హరించటానికి వెళ్తా' నని నమస్కరించగా వినత సంతోషించి కొడుకును కౌగిలించుకొని.

చ. **'అనిలుఁడు పక్షయుగ్మ మమృతాంశుఁడు వీఁపనలుండు మస్తకం,**
బినుఁడు సమస్తదేహమును నెప్పుడుఁ గాచుచు నీ కభీష్టముల్
ఘనముగఁ జేయుచుండెడు జగన్నుత! యున్నతియున్ జయంబుఁ జే
కొను' మని యిచ్చె దీవనలు గోరి ఖగేంద్రునకుం బ్రియంబునన్. **56**

ప్రతిపదార్థం: అనిలుఁడు= వాయువు; పక్షయుగ్మము= రెక్కలజంటను; అమృత+అంశుఁడు= చంద్రుడు; వీఁపు; అనలుండు= అగ్ని; మస్తకంబు= శిరస్సును; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; సమస్తదేహమునున్= సర్వశరీరాన్ని; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; కాచుచున్= రక్షిస్తూ; నీకున్, అభీష్టముల్= కోరికలు; ఘనముగన్= గొప్పగా; చేయుచుండెడున్= తీరుస్తూ ఉంటారుగాక! జగత్+నుత= లోకాలచేత స్తుతింపబడినవాడా! ఉన్నతియున్= గొప్పతనాన్ని; జయంబున్= విజయాన్ని; చేకొనుము= గ్రహించుము; అని; కోరి; దీవనలు= ఆశీస్సులు; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; ఖగ+ఇంద్రునకున్= పక్షులకు రాజయిన గరుత్మంతుడికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చింది.

తాత్పర్యం: 'వాయువు రెక్కలజంటను, చంద్రుడు వీపును, అగ్ని తలను, సూర్యుడు ఎల్లశరీరాన్ని సర్వదా రక్షిస్తూ నీ కోరికలు గొప్పగా తీరుస్తూఉంటారు గాక! లోకాలచేత నుతింపబడేవాడా! గొప్పతనాన్ని, విజయాన్ని గ్రహించుము' అని వినత మనసులో కోరి పక్షులకు రా జయిన గరుడునికి ప్రీతితో ఆశీస్సులు ఇచ్చింది.

విశేషం: తల్లులు బిడ్డలకు ఉగ్గుపెట్టి వారి శరీరంలోని అంగాల నన్నింటికీ శ్రీరామరక్షలు కోరుతూ వాత్సల్యాన్ని వ్యక్తంచేసినట్లు ఇక్కడ వినత తనకొడుకు రెక్కలకు, వీపునకు, తలకు, శరీరం మొత్తానికీ దైవరక్షను నిర్దేశించింది. గరుడుడు పక్షికాదనీ, మంత్రమనీ చెప్పే తత్త్వజ్ఞులు వీటిని మంత్రరక్షాకవచంగా వ్యాఖ్యానిస్తారు.

వ. **గరుడండును దల్లిదీవనలు గైకొని గమనోన్ముఖుం డై 'యమృతంబు దెచ్చునపుడు లావు గలుగవలయు, నా కాహారంబు ప్రసాదింపు' మనిన వినత యి ట్లనియె.** **57**

ప్రతిపదార్థం: గరుడండును; తల్లి; దీవనలు= ఆశీస్సులు; కైకొని= గ్రహించి; గమన+ఉన్ముఖుండు+ఐ= వెళ్ళటానికి సిద్ధుడై; అమృతంబు; తెచ్చునపుడు; లావు= బలం; కలుగవలయున్; నాకున్ ఆహారంబు= తినే పదార్థం; ప్రసాదింపుము= అనుగ్రహించుము; అనినన్; వినత; ఇట్లు+ అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: గరుడుడు తల్లి అయిన వినతయొక్క దీవెనలు పొంది వెళ్ళటానికి సిద్ధమై, 'అమృతం తెచ్చే సమయంలో తగినబలం కలిగి ఉండాలి; నాకు ఆహారం అనుగ్రహించు' మని తల్లితో పలుకగా ఆమె ఇట్లా అన్నది.

క. **విషనిధికుక్షి నసంఖ్యము । నిషాదగణ ముండి ధారుణీప్రజకుఁ గడున్**
విషమమును జేయు, దాని ని । మిషమున భక్షించి చను మమిత్రవిఘాతీ! **58**

ప్రతిపదార్థం: అమిత్రవిఘాతీ= శత్రువులను సంహరించేవాడా! విషనిధి, కుక్షిన్= సముద్రంయొక్క గర్భాన; అసంఖ్యము= లెక్కలేని; నిషాదగణము= బోయవాళ్ళసముదాయం; ఉండి; ధారుణీ, ప్రజకున్= భూమిలోని జనులకు; కడున్= మిక్కిలి; విషమమును= కష్టాన్ని; చేయున్; దానిన్= ఆ నిషాదగణాన్ని; నిమిషమునన్= కనురెప్పపాటుకాలంలో (తక్కువకాలంలో) భక్షించి= తిని; చనుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: ఓ శత్రువులను సంహరించే గరుడుడా! సముద్రగర్భాన లెక్కింపరాని బోయవాళ్ళసముదాయం ఉన్నది; భూమిలోని ప్రజలకు క్లేశం కలిగిస్తున్నది; ఆనిషాదగణాన్ని నిమిషకాలంలో తిని వెళ్ళుము.

వ. **'భక్షణవిషయంబున బ్రాహ్మణునిం బరిహరించునది' యనిన గరుడండు 'నాకు బ్రాహ్మణు నెఱుంగు తెఱంగెట్టిదింగింపు' మనిన వినత యి ట్లనియె.** **59**

ప్రతిపదార్థం: భక్షణవిషయంబునన్= తినే సందర్భంలో; బ్రాహ్మణునిన్; పరిహరించునది= విడవాలి; అనినన్; గరుడండు; నాకున్; బ్రాహ్మణున్; ఎఱుంగు, తెఱంగు= తెలిసికొనే విధం; ఎఱింగింపుము= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: తినే సందర్భంలో బ్రాహ్మణుడిని విడిచిపెట్టుము. (తినకుము) అని వినత పలుకగా గరుడుడు బ్రాహ్మణు డెవరో తెలిసికొనేవిధం తెల్పు మని అడుగగా వినత ఇట్లా చెప్పింది.

క. **రయమున మ్రింగుడు గాలము । క్రియ నెవ్వఁడు కంఠబిలముక్రిందికిఁ జన క**
గ్నియపోలె నేర్చుచుండును । భయరహితా! వాని నెఱుఁగు బ్రాహ్మణుఁ గాఁగన్. **60**

ప్రతిపదార్థం: రయమునన్= వేగంతో; మ్రింగుడున్= మింగిన అనంతరం; గాలముక్రియన్= చేపనుపట్టే గాలంవలె; ఎవ్వఁడు; కంఠ, బిలము క్రిందికిన్= కంఠరంధ్రంక్రిందికి; చనక= వెళ్ళక; అగ్ని+అ+పోలెన్= అగ్నివిధంగా; ఏర్చుచుండును= కాలుస్తుంటాడో; భయరహితా= భయంలేనివాడా!; వానిన్= అట్టివాడిని; బ్రాహ్మణున్, కాఁగన్= బ్రాహ్మణు డయినట్లుగా; ఎఱుఁగు= తెలిసికో!

తాత్పర్యం: భయం లేని ఓ గరుత్మంతుడా! వేగంగా మింగేటప్పుడు చేపలను పట్టే గాలమనే సాధనంవలె ఎవడు కంఠరంధ్రంక్రిందికి పోకుండ అగ్నివలె కాలుస్తుంటాడో అట్టివాడిని బ్రాహ్మణుడిగా తెలిసికొమ్ము.

విశేషం: అలం: ఉపమ

తే. **కోపితుం డైన విప్రుండు ఘోరశస్త్ర । మగు, మహావిష మగు, నగ్ని యగు; నతండ**
యర్చితుం డైన జనులకు నభిమతార్థ । సిద్ధికరుఁ డగు, గురుఁడగుఁ, జేయుఁ బ్రీతి. **61**

ప్రతిపదార్థం: విప్రుండు= బ్రాహ్మణుడు; కోపితుండు+ఐనన్= కోపం కల్గింపబడినవా డయితే; ఘోర, శస్త్రము+అగున్= భయంకరమైన ఆయుధ మవుతాడు; మహత్, విషము+అగున్= గొప్పవిష మవుతాడు; అగ్ని, అగున్; అతండు+అ= ఆ బ్రాహ్మణుడే; అర్చితుండు+ఐనన్= సేవింపబడినవా డయితే; జనులకున్= ప్రజలకు; అభిమత+అర్థ, సిద్ధి, కరుఁడు+అగున్=

కోరబడిన ప్రయోజనం యొక్క సిద్ధిని కలిగించేవా డవుతాడు; గురుఁడు+అగున్= ఉపదేశకు డవుతాడు; ప్రీతిన్+చేయున్= ఇష్టం కలిగిస్తాడు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణుడు కోపింపచేయబడితే భయంకర మయిన ఆయుధ మవుతాడు, గొప్పవిష మవుతాడు, అగ్ని అవుతాడు; ఆబ్రాహ్మణుడే సేవింపబడితే ప్రజలకు కోరబడిన ప్రయోజనంయొక్క సిద్ధిని కలిగించేవా డవుతాడు, ఆచార్యు డవుతాడు. ఇష్ట మొనరిస్తాడు.

వ. అని బ్రాహ్మణస్వరూపంబుఁ జెప్పిన నెఱింగి, వినతకు మ్రొక్కి వీడ్కొని, గరుడం డతిత్వరితగతిం బఱచి, సముద్రోదరంబున నున్న నిషాదు లనేక శతసహస్రసంఖ్యలవారిం బాతాళవివరంబునుంబోని తనకంఠబిలంబుఁ దెఱచి యందఱ నొక్కపెట్ట మ్రింగిన, నం దొక్క విప్రుం డుండి కుత్తుకకు డిగక నిప్పునుంబోలె నేర్చుచున్న నెఱింగి, 'నాకంఠబిలంబున విప్రుం డున్నవాఁడేని వెలువడి వచ్చునది' యనిన గరుడని క విప్రుం డి ట్లనియె. 62

ప్రతిపదార్థం: అని; బ్రాహ్మణ, స్వరూపంబున్= బ్రాహ్మణుడియొక్క స్వరూపాన్ని (లక్షణాన్ని); చెప్పినన్= చెప్పగా; ఎఱింగి; వినతకున్; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; వీడ్కొని= సెలవుపుచ్చుకొని; గరుడండు; అతి, త్వరిత, గతిన్= మిక్కిలి వేగం గల గమనంతో; పఱచి= పరుగెత్తి (ఎగిరి); సముద్ర+ఉదరంబునన్= సముద్రంయొక్క గర్భంలో; ఉన్న; అనేక, శత, సహస్ర, సంఖ్యల, వారిన్= పెక్కువందల వేల సంఖ్యలలో ఉన్న వారిని; నిషాదులన్= బోయలను; పాతాళవివరంబునున్, పోని= పాతాళలోకంయొక్క రంధ్రంవంటి; తన, కంఠ, బిలంబున్= తన కంఠంయొక్క రంధ్రాన్ని తెఱచి; ఒక్కపెట్టన్= ఒక్కమారుగా; మ్రింగినన్= మ్రింగగా; అందున్= ఆకంఠబిలంలో; ఎఱింగి= తెలిసి; విప్రుండు= ఒక్క బ్రాహ్మణుడు, ఉండి; కుత్తుకకున్, డిగక= కంఠంలోనికి దిగక; నిప్పునున్, పోలెన్= నిప్పువలె; ఏర్చుచున్+ఉన్నన్= కాలుస్తూ ఉండగా; నా కంఠబిలంబునన్= నా కంఠంయొక్క రంధ్రంలో; విప్రుండు= బ్రాహ్మణుడు; ఉన్నవాఁడు+ఏని= ఉన్నవా డయితే; వెలువడి వచ్చునది= బయటికి రావాలి; అనినన్= అనగా; గరుడనికిన్= గరుత్మంతుడితో; ఆ+ విప్రుండు= ఆబ్రాహ్మణుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని వినత బ్రాహ్మణుడిలక్షణాన్ని చెప్పగా తెలిసికొని గరుడుడు వినతకు నమస్కరించి, ఆమెకడ సెలవు పుచ్చుకొని, మిక్కిలి వేగం గల గమనంతో ఎగిరి(పరుగెత్తి) సముద్రగర్భాన ఉండే పెక్కువేలసంఖ్య కల బోయలను పాతాళరంధ్రంవంటి తనకంఠరంధ్రం తెరిచి ఆనిషాదులనందరిని ఒకేమారు మ్రింగగా, ఆనిషాదులలో ఒక బ్రాహ్మణుడు ఉండి, గొంతుకలోనికి దిగక అగ్నివలె కాలుస్తుండగా తల్లి చెప్పిన లక్షణాన్నిబట్టి బ్రాహ్మణుడు కంఠంలో ఉన్నా డని తెలిసికొని, 'నాకంఠరంధ్రంలో ఎవడైనా బ్రాహ్మణుడు ఉంటే, బయటికి రావా' లని పలుకగా ఆబ్రాహ్మణుడు గరుడుడితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. 'విప్రుఁడ నున్నవాఁడ, నపవిత్రనిషాది మదీయభార్య, కీ
ర్తిప్రియ! దీనిఁ బెట్టి చనుదెంచుట ధర్మువె నాకు?' నావుడున్
'విప్రులఁ బొంది యున్న యపవిత్రులుఁ బూజ్యులు గారె; కావునన్
విప్రకులుండ! వెల్వడుము వేగమ నీవును నీ నిషాదియున్.' 63

ప్రతిపదార్థం: కీర్తిప్రియ!= కీర్తిపట్ల ఆసక్తి కలవాడా! గరుత్మంతుడా!; విప్రుడన్= బ్రాహ్మణుడను; ఉన్నవాఁడన్; అపవిత్ర= పరిశుద్ధురాలు కానిది; నిషాది= బోయవనిత; మదీయ, భార్య= నాభార్య; దీనిన్= ఈబోయతను; పెట్టి=విడిచి; చనుదెంచుట= రావటం; నాకున్; ధర్మువు+ఎ= ధర్మమా! (ధర్మంకాదని భావం); నావుడున్= అనగావిని; విప్రకులుండ= బ్రాహ్మణకులుడా!; విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; పొంది, ఉన్న= చెంది ఉండే (చెట్టపట్టి ఉండే); అపవిత్రులున్= అపరిశుద్ధులుకూడ; పూజ్యులు కారె= పూజింపదగినవారు కారా! (అవుతారు); కావునన్= ఆకారణంవలన; నీవును= నీనిషాదియున్= నీబోయభార్యయు; వేగము+అ= శీఘ్రంగా; వెల్వడుము= బయటకు రమ్ము; ఇచట 'నిషాదియు' అనేశబ్దం సహార్థంలో వాడబడింది. నిషాదియున్ అంటే నిషాదితోడ అని అర్థం.

తాత్పర్యం: 'కీర్తిపట్ల ఆసక్తిగల ఓగరుత్మంతుడా! బ్రాహ్మణుడిని ఉన్నాను, నాభార్య అపరిశుద్ధురా లయిన బోయవనిత; దీన్ని విడిచి రావటం నాకు ధర్మమా?' అనగా గరుడడు 'బ్రాహ్మణులను పొంది ఉండే అపరిశుద్ధులుకూడ పూజింపదగినవారు కారా? కావున ఓ బ్రాహ్మణ కులానికి చెందినవాడా! నీవు నీనిషాదిభార్యతో వెంటనే బయటకు రమ్ము!'

వ. అనిన నాగరుడని యనుగ్రహంబున బ్రాహ్మణుండు నిషాదీసహితుం డై వెలువడి వచ్చి, గరుడని దీవించి, యథేచ్ఛం జనియె; గరుడండును గగనపథంబునం బఱచి, కశ్యపుం గని నమస్కరించి, 'యస్మజ్జననీ దాస్యనిరాసార్థం బురగుల కమృతంబుఁ దేర నరిగెద, నిషాదఖాదనంబున నాఁకలి వోవకున్నయది, నా కాహారంబు ప్రసాదింపు' మనిన కొడుకుకడంకకు మెచ్చి కశ్యపప్రజాపతి యి ట్లనియె. 64

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= గరుడుడు అట్లా పలుకగా; ఆ, గరుడని; అనుగ్రహంబునన్= ఆ గరుడని దయచేత; బ్రాహ్మణుండు; నిషాదీసహితుండై=బోయజాతి పత్నితో వెలువడి, వచ్చి= బయటకు వచ్చి; గరుడనిన్; దీవించి= ఆశీర్వదించి; యథా+ఇచ్ఛన్= ఇచ్చవచ్చినట్లు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; గరుడండును; గగనపథంబునన్= ఆకాశమార్గాన; పఱచి= ఎగిరి; కశ్యపున్= తండ్రి అయిన కశ్యపుని; కని= చూచి; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; అస్మత్, జననీ, దాస్య, నిరాస+అర్థంబు= మాతల్లియొక్క బానిసతనాన్ని పోగొట్టటానికి; ఉరగులకున్= పాములకు; అమృతంబు; తేరన్= తేవటానికి; అరిగెదన్= వెళ్లుతున్నాను; నిషాద, ఖాదనంబునన్= నిషాదులను తినటంచేత; ఆకలి; పోవక+ఉన్న+అది= తొలగకుండా ఉన్నది; నాకున్; ఆహారంబు= తినేపదార్థం; ప్రసాదింపుము= అనుగ్రహించుము; అనినన్; కొడుకు, కడంకకున్= కొడు కయిన గరుడుని పూనికకు; మెచ్చి; కశ్యపప్రజాపతి= కశ్యపబ్రహ్మ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని గరుడడు పలుకగా, అతనిదయవలన బ్రాహ్మణుడు తన నిషాదభార్యతో కూడి కంఠంనుండి బయటకు వచ్చి గరుడుని ఆశీర్వదించి, తన ఇచ్చవచ్చినట్లు వెళ్ళాడు. గరుడడును ఆకాశమార్గాన ఎగిరి తండ్రి అయిన కశ్యపుడిని చూచి మ్రొక్కి 'నాతల్లి దాస్యాన్ని తొలగించే నిమిత్తం పాములకు అమృతం తేవటానికి వెళ్ళుతున్నాను. బోయలను తినటంచేత నాఆకలి తీరలేదు. నాకు మరే దైనా ఆహారం అనుగ్రహించండి' అని పలుకగా అతని (కుమారుని) పూనికకు మెచ్చి కశ్యపబ్రహ్మ ఇట్లా అన్నాడు.

గజకచ్ఛపముల వృత్తాంతము (సం. 1-25-10)

క. అనలనిభుండు విభావసుఁ । డను విప్రుఁడు నియమవంతుఁ డర్థాఢ్యుం డై
తనరి సుఖ మున్న, నాతని । యనుజన్ముఁడు సుప్రతీకుఁ డనువాఁ డతనిన్. 65

ప్రతిపదార్థం: అనల, నిభుండు= అగ్నితో సమాను డయిన; విభావసుఁడు+అను, విప్రుఁడు= విభావసు డనే పేరుకల బ్రాహ్మణుడు; నియమవంతుఁడు= నియమం కలవాడు; అర్థ+ఆఢ్యుండు+ఐ= ధన సంపన్ను డయి; తనరి= ఒప్పి; సుఖము+ఉన్నన్= సుఖంతో ఉండగా; (ఇట ప్రథమ, తృతీయార్థంలో వాడబడింది); అతని+అనుజన్ముఁడు= అతని తమ్ముడు; సుప్రతీకుఁడు+అనువాఁడు= సుప్రతీకు డనే పేరు కలవాడు; అతనిన్= అన్న అయిన విభావసుడిని.

తాత్పర్యం: అగ్నితో సమానుడు, నియమాల ననుసరించేవాడు అయిన విభావసు డనే బ్రాహ్మణుడు, ధనసంపన్ను డై ఒప్పి సుఖంతో ఉండగా అతని తమ్ము డయిన సుప్రతీకు డనే పేరుకలవాడు అతని అన్న విభావసునితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'మనపితృవర్గము వడసిన । ధనము విభాగించి యిమ్ము ధర్మస్థితి నా'
కని యడుగఁబోయిన య । య్యనుజునకు విభావసుం డహంకారమునన్. 66

ప్రతిపదార్థం: మన, పితృవర్గము= మనతల్లిదండ్రుల, తాతముత్తాతల సమూహం; పడసిన= పొందిన; ధనమున్= సంపదను; విభాగించి= పాలుపంచి (విభజించి); నాకున్; ధర్మస్థితిన్= ధర్మం ప్రకారంగా; ఇమ్ము; అని, అడుగన్, పోయిన= అని అడగటానికి వెళ్లిన; ఆ, అనుజునకున్= ఆ తమ్ము డయిన సుప్రతీకునికి; విభావసుండు; అహంకారమునన్= గర్వంతో.

తాత్పర్యం: 'మన తండ్రితాతలు పొందిన సంపదను ధర్మప్రకారంగా పాలు పంచి నా కి' మ్మని అడగటానికి వెళ్ళిన తమ్ము డయిన సుప్రతీకుడికి విభావసుడు గర్వంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తా నలిగి యిచ్చె శాపం । 'బేనుఁగ వై యుండు' మని, సహింపక వాఁడున్
మానుగఁ 'గూర్మమ వగు' మని । వానికిఁ బ్రతిశాప మిచ్చె వసులోభమునన్. 67

ప్రతిపదార్థం: తాను= ఆవిభావసుడు; అలిగి= కోపించి; ఏనుఁగవు+ఐ, ఉండుము+అని= ఏనుగవుగా ఉండుమని; శాపంబు+ఇచ్చెన్= శాపమిచ్చాడు; సహింపక= ఆశాపానికి ఓర్వక; వాఁడున్= తమ్ము డయిన సుప్రతీకుడును; మానుగన్= ఒప్పుగా; కూర్మమవు+అగుము+అని= తాబేలువు కమ్ము అని; వానికిన్= అన్న అయిన విభావసుడికి; వసులోభమునన్= సంపదపైనిఆశచేత; ప్రతిశాపము+ఇచ్చెన్= ఎదురుశాపం ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అన్న అయిన విభావసుడు 'ఏనుగవు కమ్ము' అని తమ్ముడిని శపిస్తే, ఆశాపానికి సహించక, తమ్ము డయిన సుప్రతీకుడు సంపదపై గల మక్కువతో 'తాబేలువు కమ్ము' అని అన్నను శపించాడు.

వ. 'ఇ ట్లన్నయుం దమ్ముండును నన్యోన్యశాపంబులం జేసి యోజనత్రయోత్సేధంబు గలిగి దశయోజనవృత్తం బైన కూర్మంబును, షడ్యోజనోత్సేధంబు గలిగి ద్వాదశ యోజన విస్తృతం బైన గజంబును నై సరోవర విపినంబుల నుండి యర్థనిమిత్తం బైన పూర్వవైరంబునఁ దమలో నిత్యంబు నొండొంటితోడం బెనంగి పోరుచుండు; నవి నీకాహారంబు సు; మ్మరుగుము, కార్యసిద్ధి యయ్యెడు' మనిన గరుడండును మనోవేగంబునం బఱచి యారెంటినిం గాంచి. 68

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+అన్నయున్, తమ్ముండునున్; అన్యోన్య, శాపంబులన్, చేసి= ఒండొరుల కిచ్చుకొన్న శాపాలచేత; యోజన, త్రయ+ఉత్సేధంబు, కలిగి= మూడు యోజనాల పొడవు (3×8= 24మైళ్ళు) గలిగి; దశ, యోజన, వృత్తంబు+ఐన= పదియోజనాల (ఆమడల) చుట్టుకొలత గలిగిన; కూర్మంబును= తాబేలును; షట్, యోజన+ఉత్సేధంబు, కలిగి= ఆరుయోజనాల పొడవు గలిగి; ద్వాదశ, యోజన, విస్తృతంబు+ఐన= పన్నెండు యోజనాల వ్యాప్తి (వెడల్పు) గలిగిన; గజంబునున్+ఐ= ఏనుగును అయి; సరోవరవిపినంబులన్= క్రమంగా చెరువులోను, అడవిలోను; ఉండి= నివసించి; అర్థ, నిమిత్తంబు+ఐన= సంపదకారణంగా ఏర్పడిన; పూర్వ, వైరంబునన్= పూర్వజన్మలోని పగతో; నిత్యంబున్= ఎల్లప్పుడును; తమలోన్= తమలోతాము; ఒండు+ఒంటితోడన్= ఒకటి ఇంకొకదానితో; పెనంగి= కలయబడి;పోరుచుండున్= పోట్లాడుతుంటాయి. అవి=ఆతాబేలును, ఏనుగును; నీకున్; ఆహారంబు, చుమ్ము= తినదగినపదార్థాలు సుమా!; అరుగుము= వెళ్ళుము; కార్యసిద్ధి= పని నెరవేరటం; అయ్యెడున్+అనినన్= అవుతుందని చెప్పగా; (ఆశీర్వచనాన ఎడు చివరి ద్రుతానికి 'మ'కారం ఆదేశ మయింది); గరుడండును, మనస్+వేగంబునన్= మనస్సుయొక్క వేగంవంటి వేగంతో; పఱచి= పరుగెత్తి (ఎగిరి); ఆ, రెంటినిన్= ఆ తాబేటిని, ఏనుగును; కాంచి= చూచి.

తాత్పర్యం: 'ఈవిధంగా అన్నదమ్ములిద్దరు ఒండొరుల కిచ్చుకొన్న శాపాలచేత, మూడామడల పొడవు, పది ఆమడల పరిధి కల తాబేలును, ఆరామడలపొడవు, పన్రెండామడల వెడల్పు గల ఏనుగును అయి క్రమంగా (తాబేలు) చెరువులోను (ఏనుగు) అడవిలోను ఉండి పూర్వజన్మంలోని విరోధంతో తమలో తాము ఎల్లప్పుడూ ఒండొంటితో కలియబడి పోరుతూఉంటాయి. ఆ తాబేలు, ఆ ఏనుగు నీకు తినదగిన ఆహారం సుమా! వెళ్ళుము. నీపని నెరవేరుగాక!' అని పలుకగా గరుడడు మనస్సుయొక్క వేగంవంటి వేగంతో ఎగిరి ఆ రెండింటిని చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. చఱచి యొకచేతఁ గూర్మముఁ । బెఱచేత గజంబుఁ బట్టి పెనఁచి ఖగేంద్రుం
డిఱికికొని గగనవీథిం । బఱచె వియచ్చరవిమానపంక్తులు దూలన్. 69

ప్రతిపదార్థం: చఱచి= ఆక్రమించి; కొట్టి; ఒక, చేతన్= ఒకచేత్తో; కూర్మమున్= తాబేటిని; పెఱ, చేతన్= వేరొకచేత్తో; గజంబున్= ఏనుగును; పట్టి= పట్టుకొని; పెనఁచి= చుట్టుకొనేట్లుచేసి; ఖగ+ఇంద్రుండు= పక్షి శ్రేష్ఠు డయిన గరుత్మంతుడు; ఇఱికికొని అణగేటట్లు అదిమి; గగనవీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; వియత్+చర, విమాన, పంక్తులు= ఆకాశంలో సంచరించే దేవతలయొక్క విమానాల వరుసలు; తూలన్= సంచలించేట్లుగా; పఱచెన్= ఎగిరాడు.

తాత్పర్యం: గరుత్మంతుడు పక్షి అవటంవల్ల రెక్కలతో ఏనుగును, తాబేటిని ఆక్రమించి ఒకచేత్తో (పాదంతో) తాబేటిని, వేరొకదానితో ఏనుగును పెనవేసి నొక్కి పట్టుకొని, ఆకాశంలో సంచరించే దేవతల విమానాల వరుసలు సంచలించేటట్లు ఎగిరాడు.

క. కనకవ్రతతీవితతులఁ । బెనఁగిన సురభూరుహములఁ బెద్దయు బెడఁగై
తనరిన యలంబతీర్థం । బున కరిగె నగంబు లొక్కమొగి గ్రక్కదలన్. 70

ప్రతిపదార్థం: కనక, వ్రతతీ, వితతులన్= సంపంగితీగల సమూహాలతో; పెనఁగిన= అల్లుకొని ఉండే; సుర, భూరుహములన్= దేవతా (కల్ప) వృక్షాలతో; పెద్దయున్= అధికంగా; బెడఁగు+ఐ= మనోహరమై; తనరిన= ప్రకాశించిన; అలంబ తీర్థంబునకున్ = అలంబ మనే పేరున్న తీర్థానికి; నగంబులు= కొండలు; ఒక్కమొగిన్= ఒక్కసారిగా; గ్రక్కదలన్= (కదలగా, కదలగా) మిక్కిలి కదులుతుండగా; అరిగెన్= వెళ్ళినాడు.

www.mohanpublications.com www.granthanidhi.blogspot.in

తాత్పర్యం: సంపంగితీగలసమూహంతో అల్లుకొని ఉన్న దేవతావృక్షాలతో ఎక్కువగా మనోహర మై ప్రకాశిస్తున్న అలంబం అనే పేరున్న తీర్థానికి కొండలు మిక్కిలి కంపిస్తూ ఉండగా వెళ్లాడు.

వ. **అందు రోహిణంబను పాదపోత్తమంబు గరుడనిం గని సంభావించి 'శతయోజనాయతంబైనమదీయ శాఖపై నుండి యిగ్గజకచ్ఛపంబుల భక్షించి పొ' మ్మనిన గరుడండు 'నట్ల చేయుదు' నని యమ్మహాశాఖపై నూఁద సమకట్టి, యందు.** **71**

ప్రతిపదార్థం: అందున్= ఆపర్వతంలో; రోహిణంబు+అను= రోహిణమనే పేరున్న; పాదప+ఉత్తమంబు= వృక్ష శ్రేష్ఠం (పెద్దచెట్టు); గరుడనిన్= గరుత్మంతుడిని; కని= చూచి; సంభావించి= ఆదరించి (గౌరవించి); శత, యోజన+ఆయతంబు+ఐన= వందయోజనాల పొడవు ఉండే; మదీయ శాఖపైన్= నాకొమ్మపై; ఉండి= కూర్చుండి; ఈ, గజ, కచ్ఛపంబులన్= ఈఏనుగును, తాబేటిని; భక్షించి, పొమ్ము= తిని వెళ్ళుము; అనినన్= అని చెప్పగా; గరుడండును= గరుత్మంతుడును; అట్లు+అ చేయుదున్, అని= ఆవిధంగానే చేస్తానని; ఆ, మహత్, శాఖపైన్= ఆ గొప్ప చెట్టుకొమ్మపై; ఊఁదన్, సమకట్టి= ఆధారంగా చేసికొని నిలబడటానికి నిశ్చయించి; అందున్= ఆ కొమ్మపై.

తాత్పర్యం: ఆ పర్వతంలో రోహిణము అనే వృక్షశ్రేష్ఠం గరుడుని చూచి గౌరవించి, 'వందామడల పొడవు గల నాకొమ్మపై నిల్చి ఈ ఏనుగును, తాబేటిని తిని వెళ్ళు' మని పలుకగా గరుడుడు అట్లే చేస్తా నని ఆపెద్ద కొమ్మపై నిలబడటానికి పూని ఆ కొమ్మపై (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **పాదంబులు పెట్టుడుఁ ద । త్పాదపఘనశాఖ విఱిఁగి బల్లన నుచ్చై**
ర్నాదమున దిక్కు లద్రువఁగ । భేదిల్లె విహంగతతులు భీతిం బఱవన్. **72**

ప్రతిపదార్థం: పాదంబులు= కాళ్ళు; పెట్టుడున్= మోపినవెంటనే; తద్, పాదపఘన, శాఖ= ఆరోహిణ మనే చెట్టుయొక్క గొప్ప కొమ్మ; విఱిఁగి; బల్లనన్= బల్లు మనేట్లుగా; ఉచ్చైః, నాదమునన్= పెద్దధ్వనితో; దిక్కులు; అద్రువఁగన్= కంపించగా; విహంగతతులు= పక్షుల సమూహాలు; భీతిన్= భయంతో; పఱవన్= పరుగెత్తగా, (ఎగురగా); భేదిల్లెన్= విరిగింది.

తాత్పర్యం: ఆగరుత్మంతుడు పాదాలు మోపగానే ఆ రోహిణ మనే వృక్షంయొక్క గొప్పకొమ్మ ఫెళ్ళుమనేటట్లుగా పెద్దధ్వనితో విరిగి, దిక్కులు కంపించగా, పక్షులసమూహాలు భయంతో ఎగిరిపోగా విరిగిపోయింది.

వ. **అమ్మహాశాఖ నవలంబించి తలక్రిం దై యాదిత్యకిరణంబులు తమ కాహారంబుగాఁ దపంబు సేయుచున్న వాలఖిల్యమహామునిగణంబులం జూచి, యిది భూమిపయింబడిన నిమ్మునులకు బాధయగు నని దానిం గఱచికొని, గజకచ్ఛపంబులం గరంబుల నిఱికికొని, గరుడండు గగనంబునం బఱచి, తనకు నూఁద నిమ్మగు ప్రదేశం బెందునుం గానక గంధమాదనంబునకుం జని, యందుఁ దపంబు సేయుచున్న కశ్యపుం గనుంగొని మ్రొక్కిన.** **73**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహత్, శాఖన్= ఆగొప్పకొమ్మను: అవలంబించి= పట్టుకొని; తల, క్రిందు+ఐ= తలక్రిందిభాగాన ఉండేటట్లుగా; ఆదిత్య, కిరణంబులు= సూర్యుని యొక్క కిరణాలు; తమకున్, ఆహారంబు, కాన్= భుజించేపదార్థం కాగా; తపంబు, చేయుచున్న, వాలఖిల్య, మహత్, ముని, గణంబులన్= వాలఖిల్యు లనే పేరున్న గొప్పమునులసమూహాలను; చూచి;

ఇది= ఈవిరిగిన కొమ్మ; భూమి, పయిన్, పడినన్= భూమిమీద పడితే; ఈ+మునులకున్= తలక్రిందుగా వ్రేలాడుతూ తపస్సు చేస్తున్న ఈ మునులకు; బాధ+అగున్+అని; దానిన్= ఆవిరిగినకొమ్మను; కఱచి కొని= నోటితో పట్టుకొని; గజ, కచ్ఛపంబులన్= ఏనుగును, తాబేటిని; కరంబులన్= చేతులలో; ఇఱికికొని= అడగునట్లుచేసి, అదిమిపట్టుకొని; గరుడండు; గగనంబునన్= ఆకాశంలో; పఱచి= ఎగురుతూ వెళ్ళి, తనకున్, ఊఁదన్= నిలవటానికి; ఇమ్ము+అగు, ప్రదేశంబు= తగినచోటును; ఎందునున్, కానక= ఎక్కడను చూడక; గంధమాదనంబునకున్= గంధమాదన మనే పర్వతానికి; చని= వెళ్ళి; అందున్= ఆపర్వతంలో; తపంబు+చేయుచున్న; కశ్యపున్= తండ్రి అయిన కశ్యపుడిని; కనుంగొని= చూచి; మ్రొక్కినన్= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: ఆగొప్పకొమ్మను పట్టుకొని తలక్రిందుగా ఉండి సూర్యుడి కిరణాలే తమకు భోజనంగా తపస్సు చేస్తున్న వాలఖిల్యు లనే గొప్ప మునుల సమూహాన్ని చూచి ఈ కొమ్మ భూమిపై పడితే 'ఈమునులకు బాధ కలుగుతుం' దని ఆ కొమ్మను నోటితో కరచుకొని ఏనుగును, తాబేటిని చేతులలో అదిమిపట్టుకొని గరుడడు ఆకాశంలోనికి ఎగిరి తనకు నిలవటానికి వీలయినచోటు ఎచ్చటా కానలేక గంధమాదన పర్వతానికి వెళ్ళి అక్కడ తపస్సు చేస్తున్న తండ్రి అయిన కశ్యపుడిని చూచి నమస్కరించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. **కనకమహీధరప్రతిమకాయు, మహాజవనిర్జితప్రభం**
జను, నవిచింత్య భూరిబలసత్త్వసమన్వితు, దీప్తహవ్యవా
హనసము, వైనతేయునిఁద దాస్యగతద్రుమశాఖ నున్న య
త్యనఘుల వాలఖిల్యులను, నమ్మునినాథుఁడు చూచి నెమ్మితోన్. **74**

ప్రతిపదార్థం: కనక, మహీధర, ప్రతిమ, కాయున్= బంగారుకొండ అయిన మేరు పర్వతంతో సమాన మైన శరీరం కలవాడిని; మహత్, జవ, నిర్జిత, ప్రభంజనున్= గొప్పవేగంచేత జయింపబడిన వాయువు కల; అవిచింత్య, భూరి, బల, సత్త్వ సమన్వితున్= ఊహింపరాని గొప్పబలంతో, శక్తితో కూడిన వాడిని; దీప్త హవ్యవాహన, సమున్= వెలుగుతున్న అగ్నితో సమాను డయిన వాడిని; వైనతేయునిన్= వినత యొక్క కుమారు డయిన గరుత్మంతుడిని; తద్, ఆస్య, గత, ద్రుమ, శాఖన్= ఆ గరుత్మంతుడియొక్క నోటిలో ఉండే చెట్టుకొమ్మకు; ఉన్న; అతి+అనఘులన్= ఎట్టిపాపం లేనివారిని; మిక్కిలి గొప్పవారిని; వాలఖిల్యులనున్= వాలఖిల్యు లనే పేరున్న మునులను; ఆ+ముని, నాథుడు= ఆమునులకు నాయకు డయిన కశ్యపుడు; నెమ్మితోన్= దయతో; చూచి.

తాత్పర్యం: మేరుపర్వతంతో సమాన మయిన శరీరం గల వాడిని, తనకు గలగొప్పవేగంతో జయింపబడిన వాయువు గలవాడిని, ఊహింపరాని గొప్పబలంతోను, శక్తితోను కూడినవాడిని, వెలుగుతున్న అగ్నితో సమానుడైనవాడిని, వినతాకుమారు డయిన గరుత్మంతుని, అతనినోటిలో ఉన్న చెట్టుకొమ్మకు వేలాడుతున్న పాపరహితు లైన వాలఖిల్యు లనే పేరున్న మునులను కశ్యపుడు దయతో చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **'ఇగ్గరుడండు భువనహితమహారంభుండు బలసమన్వితుండు, మీకు బాధయగునని యిత్తరుశాఖ విడువనేరకున్న వాఁడు; వీనిం గరుణించి మీరొండుకడ కరుగుం' డనిన వాలఖిల్యులు కశ్యపుప్రార్థనం జేసి**

దాని విడిచి హిమవంతంబునకుం జనిరి; గరుడండును ముఖనిక్షిప్తశాఖాస్ఖలితవచనుం డగుచుఁ దండ్రి కిట్లనియె. **75**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+గరుడండు= ఈ గరుత్మంతుడు; భువన, హిత, మహత్+ఆరంభుండు= లోకాలకు మేలు కలిగించే గొప్పప్రయత్నం కలవాడు; బలసమన్వితుండు= బలంతో కూడినవాడు; మీకున్= చెట్టుకొమ్మకు తలక్రిందుగా వ్రేలాడుతూ తపస్సు చేసికొంటున్న మీకు; బాధ, అగును+అని; ఈ తరు, శాఖన్= ఈ చెట్టుకొమ్మను; విడువన్=, నేరక+ఉన్నవాఁడు= విడిచిపెట్ట లేక ఉన్నవాడు; వీనిన్= కొమ్మతోపాటు మిమ్మల్ని ఇక్కడికి తెచ్చిన ఈగరుత్మంతుడిని; కరుణించి= దయదలచి; మీరు+ఒండు, కడకున్= వేరొకచోటికి; అరుగుండు= వెళ్ళండి, అనినన్= అని చెప్పగా; వాలఖిల్యులు= వాలఖిల్యు లనే మునులు; కశ్యపు, ప్రార్థనన్ చేసి= కశ్యపునియొక్క కోరికచేత; దానిన్, విడిచి= ఆకొమ్మను విడిచి; హిమవంతంబునకున్= హిమవంత మనే పర్వతానికి; చనిరి= వెళ్ళారు; గరుడండును; ముఖ, నిక్షిప్త, శాఖా, స్ఖలిత, వచనుండు+అగుచున్= నోటిలో ఉంచుకొన్న కొమ్మవలన తొట్రుపాటుతో కూడిన మాటలు గలవా డవుతూ; తండ్రికిన్+ ఇట్లు+ అనియెన్= తండ్రి అయిన కశ్యపుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈగరుత్మంతుడు లోకాలకు మేలుచేసే గొప్ప ప్రయత్నం కలవాడు. బలంతో కూడినవాడు. మీకు బాధకలుగుతుం దని నోటితో కరచుకొని ఉన్న ఈ చెట్టుకొమ్మను విడువజాలకున్నాడు. వీడిని అనుగ్రహించి మీరు ఇంకొకచోటికి వెళ్ళండి' అని పలుకగా వాలఖిల్యమునులు కశ్యపుడివేడికోలుతో ఆకొమ్మను విడిచి హిమవత్పర్వతానికి వెళ్ళారు. గరుడడును ముఖంలో ఉంచబడిన కొమ్మచేత తొట్రుపాటుతో కూడిన వాక్యాలు కలవాడవుతూ తండ్రి అయిన కశ్యపుడితో ఇట్లా పలికాడు.

క. **ధరణీసురవిరహిత మగు । నరణ్యదేశంబు నాకు నానతియిం డి**
త్తరుశాఖ విడువవలయును । కరము నిరోధ మిది యనినఁ గశ్యపుఁ డనియెన్. **76**

ప్రతిపదార్థం: ధరణీసుర, విరహితము+అగు= బ్రాహ్మణులు లేనిదైన; అరణ్యదేశంబు= అడవి ప్రదేశాన్ని; నాకున్; ఆనతి+ఇండు= తెలియజేయండి (ఆజ్ఞాపించండి); ఈ, తరుశాఖన్= ఈ చెట్టుకొమ్మను; విడువన్‌వలయును; ఇది= ఈకొమ్మ; కరమున్= మిక్కిలి; నిరోధము= ఆటంకం; అనినన్= అని చెప్పగా; కశ్యపుండు+ అనియెన్= కశ్యపుడు చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులు లేని అడవిప్రాంతాన్ని నాకు తెలియజేయండి. ఈకొమ్మను అక్కడ విడిచిపెట్టాలి. ఇది నాకు మిక్కిలి ఆటంకం. అని చెప్పగా కశ్యపుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

క. **హిమశైలకందరాభా । గముకడ నిష్పురుషనగము కల దచ్చో నీ**
ద్రుమశాఖ విడువు మది దా । నమానుష మగమ్య మీశ్వరాదుల కైనన్. **77**

ప్రతిపదార్థం: హిమ, శైల, కందరా, భాగము, కడన్= మంచుకొండయొక్క గుహయొక్క ప్రాంతం దగ్గర; నిష్పురుషనగము= నిష్పురుష మనే కొండ; కలదు; అచ్చోన్= ఆకొండమీద; ఈ, ద్రుమ, శాఖన్,= ఈచెట్టు కొమ్మను; విడువుము; అది, తాను= ఆకొండ; అమానుషము= మానవాతీతం (మనుష్యకృతంకానిది); ఈశ్వర+ఆదులకున్+ఐనన్= ఈశ్వరుడు మొదలయిన వారికికూడ; అగమ్యము= పొందరానిది;

తాత్పర్యం: హిమాలయంయొక్క గుహాప్రాంతంలో నిష్పురుషం అనే కొండ ఉన్నది. అక్కడ ఈ చెట్టుకొమ్మను విడువుము. అది మానవాతీతం. ఈశ్వరుడు మొదలయిన వారికికూడ చొరరానిది.

విశేషం: 'హిమశైలకందరాభాగముకడ' - అన్నప్పుడు హిమవత్పర్వతగుహాసమీపంలో నిష్పురుష పర్వతం ఉన్నదని అర్థం వస్తున్నది. కాని, అక్కడ అది లేదు. అందువలన 'దేశవిరోధమనే దోషం ఏర్పడుతుందని కొందరు అంటారు. 'హిమరుద్ధకందరాభాగముకడ' అని ఉండాలని భావిస్తారు. "తతో నిష్పురుషం శైలం - హిమసంరుద్ధకందరం' అని మూలం.

వ. **'అది యిచ్చటికి లక్షయోజనంబులు గల దరుగు' మనిన గరుడండును మనోవేగంబునం బఱచి యా నిష్పురుషనగంబునం దత్తరుశాఖ విడిచి హిమవంతంబుమీఁదికిం బోయి గజకచ్ఛపంబుల భక్షించి, మహాసత్త్వసంపన్నుం డై నాకలోకంబున కెగయ సమకట్టి పక్షవిక్షేపంబుఁ జేసిన.** **78**

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆకొండ; ఇచ్చటికిన్= ఈగంధమాదనపర్వతానికి; లక్షయోజనంబులు, కలదు= లక్ష ఆమడలదూరం ఉన్నది; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనినన్= అని చెప్పగా; గరుడండును, మనస్+వేగంబునన్= మనస్సుయొక్క వేగంవంటి వేగంతో; పఱచి= పరుగెత్తి(ఎగిరి); ఆ, నిష్పురుష. నగంబునన్= ఆనిష్పురుష మనే కొండలో; తద్, తరు, శాఖన్= ఆ రోహిణి వృక్షం యొక్క కొమ్మను; విడిచి= వదలిపెట్టి; హిమవంతంబుమీఁదికిన్= హిమాలయపర్వతంపైకి; పోయి= వెళ్ళి; గజకచ్ఛపంబులన్= ఏనుగును, తాబేటిని; భక్షించి= తిని; మహత్, సత్త్వసంపన్నుండు+ఐ= గొప్పబలంతో కూడిన వాడయి; నాకలోకంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; ఎగయన్= ఎగరటానికి; సమకట్టి= నిశ్చయించి, పూని; పక్ష, విక్షేపంబున్, చేసినన్= రెక్కలు విదల్చటం చేయగా.

తాత్పర్యం: 'ఆకొండ ఈగంధమాదనపర్వతానికి లక్షఆమడలదూరంలో ఉన్నది. వెళ్ళుము' అని తండ్రి పలుకగా గరుడడు మనోవేగంతో ఎగిరి ఆనిష్పురుషపర్వతంలో ఆచెట్టుకొమ్మను విడిచి హిమాచలంమీదికి పోయి ఏనుగును తాబేటిని తిని గొప్పబలంతోకూడినవాడై స్వర్గలోకానికి ఎగురబూని రెక్కలు విదిలించగా.

గరుడం డమృతహరణార్థం బెగయుట - (సం. 1-26-37)

క. **ఘనపక్షానిలచలితా । వనిరుహములవలనఁ దొరఁగు వరపుష్పచయం**
బనిమిషజయార్థ మరిగెడు । వినతాసుతుమీఁదఁ బుష్పవృష్టియ పోలెన్. **79**

ప్రతిపదార్థం: ఘన, పక్ష+అనిల, చలిత+అవని, రుహముల వలనన్= గొప్పవైన రెక్కలయొక్క గాలిచేత కదలినచెట్లనుండి; తొరఁగు= జారిపడే; వర, పుష్ప, చయంబు= శ్రేష్ఠమైన పూలసముదాయం; అనిమిష, జయ+అర్థము= దేవతలను జయించటం కొరకు; అరిగెడు= వెళ్ళే; వినతా, సుతు, మీఁదన్= వినతకొడు కయిన గరుత్మంతుడిమీద; పుష్ప, వృష్టి+అ, పోలెన్= పూలవానవలె ఉండింది.

తాత్పర్యం: గొప్ప వయిన రెక్కలనుండి పుట్టిన గాలివలన కదలిన చెట్లనుండి శ్రేష్ఠములయిన పూలసమూహాలు దేవతలను జయించటానికి వెళ్ళేగరుత్మంతుడిపై పూలవానవలె ఒప్పాయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. పూలవానయేమో అన్నట్లు ఉండిం దని భావం.

వ. **ఇట్లమృతహరణార్థంబు గరుడండు గగనంబున కెగసిన, నట దేవలోకంబునందు.** **80**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అమృత, హరణ+అర్థంబు= అమృతాన్ని తేవటానికి గరుడండు; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; ఎగసినన్= ఎగురగా; అట; దేవలోకంబునందున్= అచ్చట దేవతలలోకంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అమృతాన్ని తేవటానికి గరుడడు ఆకాశంలోనికి ఎగురగా అక్కడ స్వర్గలోకంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

మాలిని.

సురపతిసభఁ జూడం జూడ నంగారవృష్టుల్
గురిసెఁ గులిశధారల్ గుంఠితం బయ్యె, దిక్కుం
జరమదము లడంగెన్, సర్వదిక్పాలకాంతః
కరణములు భయోద్వేగంబునన్ సంచలించెన్. 81

ప్రతిపదార్థం: సుర, పతి, సభన్= దేవతలరా జయిన ఇంద్రునిసభలో; చూడన్, చూడన్= చూడగాచూడగా; అంగార, వృష్టుల్= నిప్పుకణాలవర్షాలు; కురిసెన్= కురిశాయి; కులిశధారల్= వజ్రాయుధంయొక్క అంచులు; కుంఠితంబు+అయ్యెన్= మొక్కపోయాయి (బండబారాయి); దిక్, కుంజర, మదములు= దిక్కులలోని ఏనుగుల గర్వాలు; అడంగెన్= అణగారాయి; సర్వ, దిక్, పాలక+అంతః, కరణములు= అన్ని దిక్కులయొక్క పాలకులయొక్క (అందరుదిక్పాలకుల) మనస్సులు; భయ+ఉద్వేగంబునన్= భయంయొక్క ఆవేశంతో; సంచలించెన్= కంపించాయి.

తాత్పర్యం: చూస్తుండగానే దేవేంద్రునిసభలో నిప్పుకణాలవర్షాలు కురిశాయి. వజ్రాయుధంయొక్క అంచులు మొక్కపోయాయి. దిక్కులలోని ఏనుగులగర్వాలు అణగారాయి; దిక్పాలకులమనస్సులు భయావేశంతో క్షోభించాయి.

విశేషం: మువర్ణకాంత మవటంచేత 'ధారలు' బహువచనాంత మైన విశేషణమైన 'కుంఠితం' ఏకవచనంలో ఉండవచ్చు. మాలినీ వృత్తంలో పాదానికి న, న, మ, య, య - అనేగణాలు ఉంటాయి. 9వఅక్షరానికి యతిమైత్రి చెల్లుతుంది. దేవలోకంలో ప్రవేశించే గరుత్మంతుడివలన దేవసభలో కలిగిన ఉత్పాతాలు ఒక మాలికగా ఇందులో నన్నయ వర్ణించాడు. (ఇవి గరుడ విజయాన్ని వ్యంగ్యంగా సూచిస్తున్నాయి.) అంగారవృష్టులు భావికథలో గరుత్మంతుడు చేసే యుద్ధాన్నీ, మిగిలిన ఉత్పాతాలు క్రమంగా-ఇంద్రుడు గరుడుడిపై ప్రయోగించే వజ్రాయుధం నిష్ఫలంకావటాన్నీ, సర్వలోక విజేతగా గరుత్మంతుడు గుర్తింపబడటాన్నీ, ఇంద్రుడివలె గరుత్మంతుడు పక్షికులానికి ఇంద్రుడు కావటాన్నీ ధ్వనింపచేస్తున్నట్లు నిబంధించటం నన్నయరచనలోని వస్తుధ్వని, గరుత్మంతుడి సురలోకవిజయానికీ, అమృతహరణానికీ, నారాయణ కరుణాప్రాప్తికీ, ఇంద్రుడి స్నేహానికీ, అమృతాన్ని ఇంద్రుడికి ఉపాయంతో తిరిగిఅందించటానికీ, వినతకూ గరుత్మంతుడికీ స్వాతంత్ర్యం లభించటానికీ నాందివలె రాణించే ఈపద్యాన్ని విశేషవృత్తమైన 'మాలిని'తో నన్నయ రచించి పఠితల మనస్సులు వస్తుధ్వనిని ఆస్వాదించేటట్లు హెచ్చరిస్తున్నారు. భరతుడు మాలినీవృత్తాన్ని 'నాందీముఖి' అన్నాడు. నన్నయ దానిని సార్థకం చేశాడు. (సంపా.)

వ. **ఇట్టి మహోత్పాతంబులు పుట్టిన, సురపతి బృహస్పతిం జూచి, 'యిది యేమి నిమిత్తం?' బని యడిగిన, దాని నంతయు నెఱింగి బృహస్పతి సురపతి కి ట్లనియె.** 82

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి; మహత్, ఉత్పాతంబులు= గొప్ప చెడ్డ శకునాలు; పుట్టినన్= పుట్టగా; సురపతి= దేవేంద్రుడు; బృహస్పతిన్+చూచి= గురు వైన బృహస్పతిని చూచి; ఇది, ఏమి; నిమిత్తంబు= కారణం; అని; అడిగినన్; దానిన్+అంతయున్= ఆవిషయాన్నంతటిని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; బృహస్పతి; సురపతికిన్= ఇంద్రుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఇటువంటి గొప్పదుశ్శకునాలు కలుగగా దేవేంద్రుడు దేవతాగురు వైన బృహస్పతిని చూచి 'ఈ అపశకునాలకు కారణ మేమిటి?' అని అడిగాడు. ఆవిషయ మంతా తెలిసికొని బృహస్పతి దేవేంద్రుడికి ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. **బ్రహ్మణ్యుఁ డగు కశ్యపబ్రహ్మవరమున । వినతకుఁ బుట్టిన యనఘమూర్తి**
వాలఖిల్యులదయ వరపక్షికులమున । క్రిందుఁ డై పరఁగిన యిద్ధతేజుఁ,
డుదధిలో నున్న యత్యుగ్రనిషాదుల । నారంగ మ్రింగిన ఘోరవీరుఁ,
డిభకచ్ఛపముల రోహిణశాఖతో నెత్తి । కొని దివిఁ బఱచిన యనిలవేగి.

తే. **వీఁగి తనతల్లిదాస్యంబు నీఁగఁబూని । తడయ కమృతంబు గొనిపోవఁ గడఁగి వచ్చెఁ;**
గామరూపసంపన్నుండు, గామగమనుఁ । డతఁడు నీకు నసాధ్యుండు శతమఖుండ! 83

ప్రతిపదార్థం: శత, మఖుండ= ఇంద్రుడా! బ్రహ్మణ్యుఁడు+అగు= బ్రహ్మజ్ఞానం కలిగిన; కశ్యప బ్రహ్మ, వరమునన్= కశ్యపుడనే ప్రజాపతియొక్క వరంచేత; వినతకున్; పుట్టిన; అనఘమూర్తి= పాపంలేనట్టి వ్యక్తి; వాలఖిల్యుల, దయన్= వాలఖిల్యులనే మునుల దయచేత; వర, పక్షి, కులమునకున్= శ్రేష్ఠ మయిన పక్షులయొక్క కులానికి; ఇంద్రుఁడు+ఐ= రాజై; పరఁగిన= ప్రసిద్ధి పొందిన; ఇద్ధ, తేజుఁడు= ప్రకాశించే ప్రతాపం కలవాడు; ఉదధిలోన్+ఉన్న= సముద్రంలో ఉండే; అతి+ఉగ్ర, నిషాదులన్= మిక్కిలి భయంకరు లైన బోయవాళ్ళను; ఆరంగ, మ్రింగిన= పూర్తిగా తినినట్టి; ఘోర, వీరుఁడు= భయంకరుడైన వీరుడు; ఇభ, కచ్ఛపములన్= ఏనుగును, తాబేటిని; రోహిణశాఖతోన్= రోహిణవృక్షంయొక్క కొమ్మతోపాటుగా; ఎత్తికొని= ఎత్తికొని పట్టుకొని; దివిన్= ఆకాశంలో; పఱచిన= (పరుగెత్తిన) ఎగిరిన; అనిల, వేగి= గాలియొక్క వేగం వంటి వేగం కలవాడు; వీఁగి= ఉత్సాహపడి; తన, తల్లి; దాస్యంబున్= తనతల్లి అయిన వినతయొక్క దాసితనాన్ని; ఈఁగన్+పూని= తొలగించటానికి నిశ్చయించి; తడయక= ఆలస్యంచేయక; అమృతంబు, కొని, పోవన్= అమృతాన్ని తీసికొనిపోవటానికి; కడఁగి, వచ్చెన్= పూని వచ్చాడు; కామ, రూప, సంపన్నుండు= కోరుకొన్నరూపం ధరించ కలవాడు; కామ, గమనుఁడు= కోరికకు తగినట్లుగా వెళ్ళేవాడు; నీకున్; అతఁడు= ఆవినతకొడుకు; అసాధ్యుండు= జయింపరానివాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మజ్ఞానం కలిగిన కశ్యపు డనే ప్రజాపతి వరంవలన వినతకు పుట్టిన పాపరహితుడు ఈగరుత్మంతుడు. ఇతడు వాలఖిల్యులనే మహర్షుల కృపచేత శ్రేష్ఠమయిన పక్షికులానికి రాజుగా ప్రసిద్ధిపొందిన గొప్ప ప్రభావం కలవాడు. సముద్రంలోపల ఉండే మిక్కిలి భయంకరు లైన బోయవాళ్ళను పూర్తిగా తినివేసిన ఘోర మైన వీరుడు. ఏనుగును, తాబేటిని రోహిణ వృక్షపు కొమ్మతోపాటు పట్టుకొని ఆకాశంలో ఎగిరిన వాయువేగం కలవాడు. ఉత్సాహపడి తనతల్లియొక్క దాసితనాన్ని పోగొట్టటానికి ఆలస్యం చేయకుండా అమృతం తీసికొనిపోవటానికి సాహసించి వచ్చాడు. ఇచ్చవచ్చిన రూపం ధరించగలిగినవాడు. ఇచ్చవచ్చినట్లుగా సంచరించేవాడు. ఓఇంద్రుడా! ఈగరుత్మంతుడు నీకు జయింపరానివాడు.

వాలఖిల్యుల వృత్తాంతము (సం. 1-27-4)

వ. **అగ్గరుడని మాహాత్మ్యంబు నీవు నెఱుంగుదు; వది యెట్లనినఁ దొల్లి కశ్యపప్రజాపతి పుత్త్రార్థి యై భవత్ప్రభృతులైన దేవగణంబులను, వాలఖిల్యప్రముఖు లైన మహామునిగణంబులను దనకు సహాయులనుగాఁ**

బడసి పుత్త్రకామేష్టి సేయునాఁడు నీవు నీబలంబునకుం దగినయిద్ధ్మభారంబు మోచికొని యశ్రమంబున వచ్చువాఁడ వై, యల్పకుశపలాశేధ్మభారంబులు మోచికొని వడవడ వడంకుచు వచ్చువారి, నల్పసత్త్వుల, నంగుష్ఠప్రమాణ దేహుల; ననవరతోపవాస కృశీభూత శరీరుల, వాలఖిల్యమహామునులం జూచి నగిన, నమ్మునులు సిగ్గుపడి కడు నలిగి. **84**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+గరుడని, మాహాత్మ్యంబు= ఆగరుత్మంతుడి గొప్పతనాన్ని; నీవునున్= నీవుకూడ; ఎఱుంగుదువు= తెలియుదువు; అది; ఎట్లు+అనినన్= ఏవిధంగా నంటే; తొల్లి= పూర్వం; కశ్యప, ప్రజాపతి= కశ్యపబ్రహ్మ; పుత్త్ర+అర్థి+ఐ= కొడుకులను కోరేవాడై; భవత్, ప్రభృతులు+ఐన= నీవు మొదలుగా ఉండే; దేవగణంబులను= దేవతల సమూహాలను; వాలఖిల్య, ప్రముఖులు+ఐన= వాలఖిల్యులు మొదలగువారైన; మహత్+ముని గణంబులన్= గొప్పవారైన ఋషులయొక్క సమూహాలను, తనకున్= యజ్ఞంచేయబోయే తనకు (కశ్యపుడికి); సహాయులను కాన్= తోడ్పడేవాళ్ళుగా; పడసి= పొంది; పుత్త్ర, కామ+ఇష్టి, చేయువాఁడు= పుత్రకామేష్టిని చేసే వాడు; నీవు; నీ, బలంబునకున్= నీయొక్క శక్తికి; తగిన= సరిపడిన; ఇధ్మ, భారంబు= కట్టెల (సమిధల) బరువును; మోచికొని; అశ్రమంబునన్= శ్రమలేకుండా; వచ్చు, వాఁడవు+ఐ; అల్ప, కుశ, పలాశ+ఇధ్మ, భారంబులు= తక్కువయిన దర్భ, మోదుగకట్టెల బరువులను; మోచికొని; వడవడ= వణకటంలో ధ్వన్యనుకరణం; వడంకుచున్= వణికిపోతూ; వచ్చు, వారిన్= వచ్చేటివాళ్ళను; అల్పసత్త్వులన్= తక్కువబలం గలవారిని; అంగుష్ఠప్రమాణదేహులన్= బొటనవ్రేలంత కొలతఉన్న శరీరాలు కలవాళ్ళను; అనవరత+ఉపవాస, కృశీభూత, శరీరులన్= ఎల్లప్పుడూ ఉపవాసాలచేత (ఒకరోజంతా భోజనం చేయకుండా ఉండి మరునాటిఉదయం భుజించటం ఉపవాస మనబడుతుంది) చిక్కినశరీరం కలిగినవారిని; వాలఖిల్య, మహత్, మునులన్= వాలఖిల్యులనే గొప్పమునులను; చూచి; నగినన్= నవ్వగా; ఆ+మునులు= ఆవాలఖిల్యమునులు; సిగ్గుపడి; కడున్, అలిగి= మిక్కిలి కోపించి.

తాత్పర్యం: ఆ గరుడుని గొప్పతనం నీవుకూడ ఎరుగుదువు. అది ఎట్లంటే: పూర్వం కశ్యప ప్రజాపతి పుత్రులను కోరువాడై నీవుమొదలుగా ఉన్న దేవతలసమూహాలను, వాలఖిల్యులు మొదలుగా ఉన్న గొప్పమునుల సమూహాలను తనకు తోడ్పడే వాళ్ళనుగా పొంది (పుత్రులను పొందటానికై చేసే) పుత్రకామేష్టి అనే యజ్ఞాన్ని చేసేటప్పుడు నీవు నీబలానికి తగ్గ కట్టెల(సమిధల) మోపు మోసికొని శ్రమలేకుండా (అనాయాసంగా) వస్తూ స్వల్పమైన దర్భలయొక్క, మోదుగుకట్టెలయొక్క మోపులను మోసికొని శ్రమచేత వడవడవణకుతూ వచ్చే హీనబలులను, బొటనవ్రేలంతమాత్రం కొలత ఉండే దేహాలతోకూడినవారున్నూ నిరంతరం ఉపవాసం చేస్తూ ఉండటంచేత చిక్కినమేనులు కలవారున్నూ అయిన వాలఖిల్యులనే గొప్పమునులను చూచి నవ్వగా ఆమునులు సిగ్గుపడి మిక్కిలి కోపించి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. రణవిజయుఁ డనల తేజుం। డణిమాదిగుణాఢ్యుఁ డుదితుఁ డయ్యెడు వీరా
గ్రణి శతమఖుకంటెను శత। గుణవీర్యుం డైన పుత్త్రకుం డజితుం డై. **85**

ప్రతిపదార్థం: రణ, విజయుఁడు= యుద్ధంలో విజయం కలవాడు; అనల, తేజుండు= అగ్నియొక్క ప్రకాశంవంటి ప్రకాశం కలవాడు; అణిమా+ఆది, గుణ+ఆఢ్యుఁడు= అణిమ మొదలయిన గుణాలసంపద గలిగినవాడు; వీర+అగ్రణి= వీరులలో అగ్రేసరుడు; శతమఖుకంటెను= ఇంద్రుడికంటె; శతగుణవీర్యుండు+ఐన= వందరెట్లుబలం కలిగిన; పుత్త్రకుండు= కొడుకు; అజితుండు+ఐ= ఓడింపబడనివా డయి; ఉదితుఁడు+అయ్యెడున్= పుడతాడు (పుట్టగలడు).

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో ఎప్పుడూ విజయం పొందేవాడున్నూ, అగ్నియొక్క ప్రకాశం గలవాడున్నూ, అణిమాదిగుణాలసంపద కలవాడున్నూ, వీరులలో అగ్రభాగాన ఉండేవాడున్నూ, ఇంద్రుడికంటె వందరెట్లు బలం కలవాడున్నూ అయిన కుమారుడు జయింపరానివా డై పుట్టగలడు.

విశేషం: అణిమ, మహిమ, గరిమ, లఘిమ, ప్రాప్తి, ప్రాకామ్యం, ఈశిత్వం, వశిత్వం అనేవి అష్టసిద్ధులు.

వ. వాఁడు రెండవయింద్రుం డయ్యెడు మని మహావీర్యవంతంబు లైన మంత్రంబుల వేల్చుచున్నంత, నంతయు నెఱింగి నీవు కశ్యపుపాలికిం బోయి నాకుం గరుణింపుండని వారిం బ్రార్థించినఁ గశ్యపప్రజాపతి యమ్మునుల కి ట్లనియె. **86**

ప్రతిపదార్థం: వాఁడు= ఆపుట్టేవాడు; రెండవ, ఇంద్రుండు; అయ్యెడున్+అని= అవునుగాక! అని; మహత్, వీర్యవంతంబులు+ఐన= గొప్పశక్తితో గూడిన; మంత్రంబులన్= వేదమంత్రాలతో; వేల్చుచున్+ఉన్న+అంతన్= యజ్ఞకుండంలో హోమం చేస్తున్నసమయంలో; అంతయున్= విషయాన్నంతటిని; ఎఱింగి= తెలిసికొని; నీవు; కశ్యపుపాలికిన్= యజ్ఞం చేస్తున్న కశ్యపుడిసమీపానికి; పోయి= వెళ్ళి; నాకున్, కరుణింపుండు= నన్ను దయచూడండి (ఇట ద్వితీయావిభక్తి అర్థంలో షష్ఠి వాడబడింది) అని; వారిన్= ఆ వాలఖిల్యులను; ప్రార్థించినన్= వేడుకొనగా; కశ్యపప్రజాపతి= కశ్యపబ్రహ్మ; ఆ, మునులకున్= ఆవాలఖిల్యమునులకు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పుట్టేవాడు రెండవఇంద్రుడు అగుగాక! అని గొప్పశక్తిగల మంత్రాలతో అగ్నిలో హోమం చేస్తుండగా ఈ విషయమంతా తెలిసికొని నీవు కశ్యపుని చెంతకు వెళ్ళి, నన్ను దయచూడం డని వారిని వేడగా కశ్యపబ్రహ్మ ఆవాలఖిల్యులతో ఇట్లా చెప్పాడు.

ఉ. ఉండు నితండు పద్మజు నియోగమునం ద్రిజగంబులందు నిం
ద్రుం డయి భూతరాశిఁ దన దోర్బలశక్తిఁ గడంగి కాచుచున్;
రెండవయింద్రుఁ డైన విపరీత మగున్ భువనప్రవృత్తి; మీ
రొండువిధంబు సేయు టిది యుక్తమె బ్రహ్మనియుక్తి యుండఁగన్. **87**

ప్రతిపదార్థం: ఇతండు= ఈయింద్రుడు; పద్మజు, నియోగమునన్= బ్రహ్మయొక్క ఆజ్ఞచేత; త్రిజగంబులందున్= మూడులోకాలలో; ఇంద్రుండు+అయి= ఇంద్రపదవి పొంది; భూతరాశిన్= ప్రాణులసమూహాన్ని; తన, దోస్+బల, శక్తిన్= తనభుజాలబలంయొక్క సామర్థ్యంతో; కడంగి= పూనుకొని; కాచుచున్= రక్షిస్తూ; ఉండున్= ఉంటాడు; రెండవ, ఇంద్రుఁడు; ఐనన్= ఏర్పడితే; భువన, ప్రవృత్తి= లోకాలయొక్కవర్తన; విపరీతము+అగున్= తారుమారవుతుంది; బ్రహ్మ, నియుక్తి= బ్రహ్మయొక్క నియోగం; ఉండఁగన్= ఉండగా; మీరు; ఒండు, విధంబు= వేరొకపద్ధతిని; చేయుట= చేయటం; ఇది, యుక్తము+ఎ= ఇది తగునా? తగదు.

తాత్పర్యం: ఇతడు బ్రహ్మయొక్క నియమంచేత మూడులోకాలలో ఇంద్రుడుగా ఉండి జీవులసమూహాన్ని, తనబాహువులబలంయొక్క సామర్థ్యంతో కాపాడుతున్నాడు. రెండవఇంద్రుడు ఏర్పడితే లోకాలయొక్కవర్తన తారుమారవుతుంది. బ్రహ్మయొక్క నియమం ఉండగా మీరు వేరువిధం చేయటం తగునా?(తగదు).

వ. 'మీవచనం బమోఘంబు గావున నింక నాకు నుద్భవిల్లెడు పుత్త్రుండు పక్షికులంబున కెల్ల నింద్రుం డయ్యెడు' మనికశ్యపుండు వారల నొడంబఱిచి నీయింద్రత్వంబేకాధిష్ఠితంబు సేసె; నట్టి కశ్యపప్రజాపతి యజ్ఞమహిమను, వాలఖిల్యులతపోమహిమను వినతకుం బుట్టి విహగేంద్రుం డయిన యా గరుడం డిప్ప డమృతహరణార్థం బరుగుదెంచుటంజేసి స్వర్గలోకంబున మహోత్పాతంబులు పుట్టె' నని సురపతికి బృహస్పతి చెప్పిన విని, యింద్రుం డమృతరక్షకుల నెల్ల రావించి, 'మీర లతిప్రయత్నంబున నమృతంబు రక్షించుకొని యుండుం' డని పంచిన 'వల్లె' యని. 88

ప్రతిపదార్థం: మీ, వచనంబు= మీ(వాలఖిల్యుల) యొక్కమాట; అమోఘంబు= వ్యర్థం కానిది; కావునన్= కాబట్టి; ఇంకన్= ఇటుతర్వాత; నాకున్; ఉద్భవిల్లెడు, పుత్త్రుండు= పుట్టబోయేకొడుకు; పక్షికులంబునకున్+ఎల్లన్= పక్షులజాతి కంతటికిని; ఇంద్రుండు+అయ్యెడున్, అని= ఇంద్రుడు అవును గాక! అని; కశ్యపుండు; వారలన్= ఆ మునులను; ఒడంబఱిచి= ఒప్పించి; నీ, ఇంద్రత్వంబు= నీ ఇంద్రపదవిని; ఏక+అధిష్ఠితంబు చేసెన్= ఒక్కనిచే పొందబడిందిగా (అధిష్ఠింపబడిన దానినిగా) చేశాడు; అట్టి, కశ్యప, ప్రజాపతి, యజ్ఞమహిమను= అటువంటి కశ్యపబ్రహ్మయొక్క యజ్ఞంయొక్క మహత్త్వంచేతను; వాలఖిల్యుల తపస్+మహిమను= వాలఖిల్యులు అనే మునులయొక్క తపస్సుయొక్కగొప్పతనంచేతను; వినతకున్, పుట్టి; విహగ+ఇంద్రుండు+అయిన= పక్షులకు రాజయిన; ఆ, గరుడండు= ఆగరుత్మంతుడు; ఇప్పుడు; అమృతహరణ+అర్థంబు= అమృతాన్ని ఎత్తుకొనిపోవటంకొరకు; అరుగుదెంచుటన్, చేసి= రావటంచేత; స్వర్గలోకంబునన్, మహత్, ఉత్పాతంబులు= గొప్ప చెడుశకునాలు; పుట్టెను= ఏర్పడినవి; అని; సురపతికిన్= దేవతల రాజయిన ఇంద్రుడికి; బృహస్పతి= దేవతలగురు వయిన బృహస్పతి; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని ఇంద్రుండు; అమృత, రక్షకులన్, ఎల్లన్= అమృతాన్ని కాపాడేవారినందరిని; రావించి= రప్పించి; (వచ్చుధాతువుకు ప్రేరణరూపం); మీరలు; అతిప్రయత్నంబునన్= మిక్కిలిప్రయత్నంతో; అమృతంబు రక్షించుకొని, ఉండుండు; అని పంచినన్= అని ఆజ్ఞాపించగా; వల్లె, అని= అట్లే అని (అంగీకరించి).

తాత్పర్యం: 'మీవాక్కు వ్యర్థం కాదు. కావున ఇంక నాకు పుట్టబోయేకొడుకు పక్షిజాతికి అంతకూ ఇంద్రుడు(రాజు) అవునుగాక!' అని కశ్యపుడు వాలఖిల్యులను అంగీకరింపజేసి నీఇంద్రపదవి ఒక్కడిచేతనే అధిష్ఠితం అయ్యేటట్లు (ఒక్కడే ఇంద్రుడు ఉండేటట్లు) చేశాడు. అట్టి కశ్యపబ్రహ్మ పుత్రకామేష్టి మహత్త్వంచేతను, వాలఖిల్యులతపస్సుయొక్క మాహాత్మ్యంచేతను జన్మించి పక్షులకు రాజైన ఆ గరుడడు ఇప్పుడు అమృతాన్ని కొనిపోవటంకొరకు రావటంచేత స్వర్గలోకంలో గొప్పదుశ్శకునాలు కలిగాయి' అని బృహస్పతి దేవేంద్రుడికి చెప్పగా విని, ఇంద్రుడు అమృతాన్ని రక్షించేవారిని అందరినీ రప్పించి 'మిక్కిలిప్రయత్నంతో అమృతాన్ని కాపాడుతూ ఉండం' డని పంపగా వారు అట్లే అని.

విశేషం: ఎడున్+అని; ఎడు, తల ద్రుతానికి అచ్చు పరమయ్యేటపుడు మకారం ఆదేశం ఔతుంది. ఎడుమని.

క. వారలు బహుప్రకారా । కారులు, వీరులు, నిశాతఖడ్గాదిమహా
దారుణ శస్త్రధరులు, కృ । ష్ణారుణ సితపీతఘనతరాంగత్రాణుల్. 89

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ అమృతాన్ని కాపాడేవారు; బహుప్రకార+ఆకారులు= పెక్కురకా లయిన రూపాలు కలవారు; వీరులు; నిశాత, ఖడ్గ+ఆది, మహత్, దారుణ, శస్త్ర, ధరులు= వాడి అయిన కత్తి మొదలయిన గొప్పభయంకరాలైన ఆయుధాలను ధరించినవారు; కృష్ణ+అరుణ, సిత, పీత, ఘనతర+అంగత్రాణుల్= నల్లని, ఎఱ్ఱని, తెల్లని, పచ్చని గొప్పవయిన కవచాలు కలవారు.

తాత్పర్యం: పెక్కురకా లయిన రూపాలు గల్గినవారు, వీరులు, వాడి అయిన కత్తి మొదలయిన భయంకరా లయిన ఆయుధాలు ధరించినవారు, నల్లని, ఎఱ్ఱని, తెల్లని, పచ్చని గొప్ప వయిన కవచాలు కలవారు అయిన ఆ అమృతరక్షకులు. (తరువాతి పద్యంలోని 'సమకట్టి' అనే దానితో అన్వయం.)

క. సమకట్టి యొక్కమొగి న । ప్రమాదు లై నిలిచి రేయుఁబవలును రక్షా
క్షము లై యమృతము చుట్టును । నమేయబలు లుండి రంత నతిరభసమునన్. 90

ప్రతిపదార్థం: సమకట్టి= పూని; ఒక్కమొగిన్= ఒకేవిధంగా (పూనికతో); అప్రమాదులు+ఐ= ఏమరుపాటు, పరాకు, లేనివా రయి; నిలిచి= నిలబడి ఉండి; రేయున్= రాత్రియున్నూ (రేయి-రూపాంతరం రే); పవలును= పగటిపూటయున్నూ; రక్షాక్షములు+ఐ= రక్షణలో సమర్థులై; అమృతము, చుట్టునున్= అమృతంయొక్క అన్నివైపులా; అమేయబలులు= అపరిమిత మైన బలం కలవారు; ఉండిరి; అంతన్= ఆసమయంలో; అతి, రభసమునన్= మిక్కిలి వేగంతో.

తాత్పర్యం: అమృతాన్ని రక్షించటానికి నిశ్చయించి దృఢమైన పూనికతో ఏమరుపాటు లేనివా రై నిలబడి రాత్రింబగళ్ళూ రక్షించటంలో సమర్థు లై ఊహింపరాని బలం కలవారు, అమృతంచుట్టూ కావలి ఉన్నారు. అంత మిక్కిలివేగంతో. (రాబోయేపద్యంతో అన్వయం.)

మ. వితతోల్కాశనిపుంజమొక్కొ యనఁగా విన్వీథివిక్షిప్తప
క్షతివాతాహతిఁ దూలి తూలశకలాకారంబు లై వారిద
ప్రతతుల్ సాల్పడి నల్గడం జెదరఁగాఁ బాఱెన్ మనోవేగుఁ డై
పతగేంద్రుం డమృతాంతికంబునకుఁ దత్పాలుర్ భయం బందఁగన్. 91

ప్రతిపదార్థం: వితత+ఉల్క+అశని, పుంజము+ఒక్కొ= విరివిగా గల మండే నిప్పుకణాలయొక్కయు, పిడుగులయొక్కయు సమూహమా; అనఁగాన్= అనునట్లుగా; విన్, వీథి= ఆకాశమార్గంలో, విక్షిప్త, పక్షతి, వాత+ఆహతిన్= విదల్చబడిన రెక్కలయొక్క గాలియొక్క దెబ్బలచేత; తూలి= అటు నిటు కదలి; వారిదప్రతతుల్= మబ్బులయొక్క సముదాయాలు; తూల, శకల+ఆకారంబులు+ఐ= దూదిపింజలయొక్క రూపాలు గల వై; చాల్పడి= వరుసగట్టి; నల్, కడన్= నాల్గువైపులా, చెదరఁ గాన్= చెదరిపోగా; మనస్+వేగుఁడు+ఐ= మనస్సుయొక్క వేగంవంటి వేగం కలవా డయి; పతగ+ఇంద్రుండు= పక్షులకు ఇంద్రు డయిన గరుత్మంతుడు; అమృత+అంతికంబునకున్= అమృతం దగ్గరకు; తద్+పాలుర్= ఆఅమృతరక్షకులు; (పాలురు అనే ప్రథమావిభక్తి అంతంలో బహువచనానికి ఉకారం లోపించింది); భయంబు+అందఁగన్= భయపడగా; పాఱెన్= పరుగెత్తాడు.

తాత్పర్యం: విరివి అయిన నిప్పుకణాలతో కూడిన పిడుగులసమూహమా అనేటట్లుగా ఆకాశమార్గంలో విదల్చబడిన రెక్కలనుండి పుట్టినగాలిదెబ్బచే అటునిటు కదలి, మబ్బులసముదాయాలు దూదిపింజల ఆకృతికల వై వరుసగట్టి నాలుగుదిక్కులకు చెదరిపోగా, అమృతాన్ని రక్షించేవారు భయపడేటట్లుగా, మనస్సుయొక్క వేగంవంటి వేగంకలవాడయి, గరుడుడు అమృతందగ్గరకు ఎగిరి వెళ్ళాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. అంత. **92**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిదప.

తాత్పర్యం: పిమ్మట (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

గరుడఁ డమృతరక్షకులతో యుద్ధము సేయుట (సం. 1-28-1)

క. కల్పాంతానలకీలా । కల్పాయతపక్షుఁ, బక్షిగణవిభు, శౌర్యా
కల్పుఁ గని, యమృతరక్షు ల । నల్పక్రోధు లయి తాఁకి రార్చి కడంకన్. **93**

ప్రతిపదార్థం: కల్ప+అంత+అనల, కీలా, కల్ప+ఆయత, పక్షున్= ప్రళయకాలంలోని అగ్నియొక్క జ్వాలలతో సమాన మయిన విశాల మైనరెక్కలు కలవాడిని; పక్షి, గణ, విభున్= పక్షులసమూహాలకు రాజయినవాడిని; శౌర్య+ఆకల్పున్= పరాక్రమం అలంకారంగా కలిగినవాడిని గరుత్మంతుడిని; కని= చూచి; అమృత, రక్షులు= అమృతాన్ని కాపాడేవారు; అనల్ప, క్రోధులు+అయి= అధిక మైన కోపంకలవా రయి; ఆర్చి= గర్జించి; కడంకన్= సాహసంతో; తాఁకిరి= ఎదుర్కొన్నారు.

తాత్పర్యం: ప్రళయకాలంలోని అగ్నిజ్వాలలతో సమానమైన విశాలమైన రెక్కలు కలిగినవాడున్నూ, పక్షిగణాలకు రాజున్నూ, శౌర్య మలంకారంగా కలవాడున్నూ అయిన గరుత్మంతుడిని చూచి, అమృతాన్ని కాపాడేవారు అధికమైనకోపంతో అరచి పూనికతో ఎదుర్కొన్నారు.

క. తడఁబడ నేసియు వైచియుఁ । బొడిచియు వివిధాస్త్రశస్త్రముల నుద్ధతు లై
కడుకొని యుద్ధము సేసిరి । కడిమిమెయిన్ విబుధవరులు గరుఁడనితోడన్. **94**

ప్రతిపదార్థం: తడఁబడన్= తొట్రుపాటుపడేటట్లు; ఏసియున్= బాణాలు ప్రయోగించియూ; వివిధ+అస్త్ర, శస్త్రములన్= పలురకా లయిన అస్త్రాలతో (మంత్రం ఉచ్చరించి ప్రయోగించబడే ఆయుధాలతో), శస్త్రాలతో (లోహాదినిర్మితాలయిన ఆయుధాలతో); వైచియున్= క్రమంగా పడేసియు; పొడిచియున్= క్రుమ్మియు; ఉద్ధతులు+ఐ= గర్వించినవా రై; కడుకొని= ఉత్సాహం పొంది; కడిమిమెయిన్= పరాక్రమంతో; గరుడనితోడన్= గరుత్మంతుడితో, విబుధవరులు= దేవతాశ్రేష్ఠులు; యుద్ధము; చేసిరి.

తాత్పర్యం: తొట్రుపడేటట్లుగా బాణాలు ప్రయోగించి, పలురకా లయిన శస్త్రాస్త్రాలతో పడేసియు, క్రుమ్మియు, గర్వించిన వారయి, ఉత్సాహం పొంది పరాక్రమంతో దేవతాశ్రేష్ఠులు గరుత్మంతుడితో యుద్ధం చేశారు.

వ. గరుడండును నిజపక్ష విక్షిప్తరజోవృష్టి నమరవరుల దృష్టిపథంబుఁ గప్పి స్వర్గలోకంబు నిరాలోకంబుగాఁ జేసిన, నమరేంద్రుపనుపునం బవనుం డా రజోవృష్టి చెదర వీచె నంత. **95**

ప్రతిపదార్థం: గరుడండును= గరుత్మంతుడును; నిజ, పక్ష, విక్షిప్త, రజస్+వృష్టిన్= తనరెక్కలచేత విదల్చబడిన దుమ్ముయొక్క వర్షంతో; అమరవరుల= దేవతాశ్రేష్ఠులయొక్క; దృష్టిపథంబున్= చూపుమార్గాన్ని; కప్పి; స్వర్గలోకంబు= దేవతలలోకమైన స్వర్గలోకాన్ని; నిరాలోకంబు, కాన్= వెలుగు లేనిది అయ్యేటట్లుగా; చేసినన్= చేయగా; అమర+ఇంద్రు, పనుపునన్=

దేవతలరాజయిన ఇంద్రుడి ఆజ్ఞచేత; పవనుండు= గాలి; ఆ, రజః+వృష్టి= ఆదుమ్ముయొక్కవర్షం, చెదరన్= చెదరేటట్లుగా; వీచెన్= విసిరాడు; అంతన్= అప్పుడు

తాత్పర్యం: గరుడడు తనరెక్కలచేత చిమ్మబడిన ధూళివర్షంచేత దేవతాశ్రేష్ఠుల దృష్టిమార్గాన్ని కప్పి స్వర్గలోకాన్ని వెలుతురులేనిదానినిగా చేయగా, ఇంద్రుడిఆజ్ఞచేత వాయువు ఆ దుమ్మువాన చెదరిపోయేటట్లుగా విసరాడు.

మాలిని.

పరశు కులిశ కుంత ప్రాస బాణాసనోద్య
త్పరిఘ కణప చక్ర ప్రస్ఫుర ద్బాహు సేనా
పరివృతుఁ డయి తాఁకెన్ భౌమనుం డన్మహాకిం
కరుఁడు సమరకేళీగర్వితున్ వైనతేయున్. **96**

ప్రతిపదార్థం: పరశు, కులిశ, కుంత, ప్రాస, బాణాసన, ఉద్యత్, పరిఘ, కణప, చక్ర, ప్రస్ఫురత్, బాహు, సేనా, పరివృతుఁడు+అయి= గొడ్డలి, వజ్రాయుధం, బల్లెములు, ఈటెలు, విండ్లు, పైకెత్తబడిన గుదియలు, కణపాలు (ఒకరకంఆయుధాలు), చక్రాలు మొదలయిన వాటితో ప్రకాశిస్తున్న భుజాలు కలిగిన సైన్యంతో చుట్టబడినవాడయి; భౌమనుండు+అన్= భౌమనుడు అనే పేరు కల (అనులోని ఉత్వం లోపించింది); మహత్, కింకరుఁడు= గొప్పసేవకుడు; సమర, కేళీగర్వితున్= యుద్ధ మనే క్రీడలో మదించిన; వైనతేయున్= వినతకొడు కయిన గరుత్మంతుడిని; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: గొడ్డలి, వజ్రం, బల్లెం, ఈటె, విల్లు, ఎత్తబడినబాణం, కణపం, చక్రం అనేవాటితో ప్రకాశిస్తున్నచేతులు కలిగిన సైన్యంతో చుట్టబడిన వాడయి భౌమనుడనే గొప్ప సేవకుడు యుద్ధ మనే క్రీడలో మదించిన గరుత్మంతుడిని ఎదుర్కొన్నాడు.

క. బలవత్ఖగేంద్రకోపా । నలభస్మీభూతుఁ డై క్షణంబున వాఁడున్
బలమఱి క్రాఁగె నుదగ్ర। జ్వలన జ్వాలావలీఢశలభమపోలెన్. **97**

ప్రతిపదార్థం: బలవత్, ఖగ+ఇంద్ర, కోప+అనల, భస్మీభూతుఁడు+ఐ= బలవంతు డయిన, పక్షిరా జయిన గరుత్మంతుడియొక్క కోప మనే అగ్నిచేత బూడిద అయినవాడయి; క్షణంబునన్= క్షణకాలంలో; వాఁడున్= ఆభౌమనుడుకూడ; బలము+అఱి= బలం నశించి; ఉదగ్ర, జ్వలన, జ్వాలా+అవలీఢ, శలభము+అ, పోలెన్= పైకిలేస్తున్న అగ్నియొక్క మంటలచే కాల్చబడిన మిడుతయే అన్నట్లుగా క్రాఁగెన్= మాడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: బలవంతు డయిన గరుత్మంతుడియొక్క కోప మనే అగ్నిచేత బూడి దయిన వా డయి, క్షణకాలంలో ఆభౌమను డనేవాడు బలం నశించి పైకి లేచే అగ్నిమంటలచేత కాల్చబడిన మిడతయే అన్నట్లుగా దగ్ధుడైనాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సీ. పక్షతుండాగ్ర నఖక్షతదేహు లై । బోరన నవరక్తధార లొలుక
విహగేంద్రునకు నోడి నిహతు లై సురవరుల్ । సురరాజు మఱువు సొచ్చిరి కలంగి;

సాధ్యు లనాయాససాధ్యులై పాఱిరి । పూర్వాభిముఖు లయి గర్వ ముడిఁగి;
వసువులు రుద్రులు వసుహీనవిప్రుల । క్రియ దక్షిణాశ్రితు లయిరి భీతి

ఆ. వంది; యపరదిక్కుఁ బొంది రాదిత్యు; లా । శ్వినులు నుత్తరమున కొనరఁ బఱచి;
రనల వరుణ పవన ధనద యమాసురుల్ । వీఁక దఱిఁగి కాందిశీకు లయిరి. 98

ప్రతిపదార్థం: పక్ష, తుండ+అగ్ర, నఖ, క్షత, దేహులు+అయి= రెక్కలు ముక్కుయొక్కకొనభాగం, గోళ్ళు అనేవాటిచే గాయపరచబడిన శరీరాలు కలవా రయి; బోరన= శీఘ్రంగా; నవ, రక్త, ధారలు= క్రొత్తనెత్తురుల ధారలు; ఒలుకన్= కారగా; విహగ+ఇంద్రునకున్, ఓడి= గరుత్మంతునికి ఓడిపోయి; నిహతులు+ఐ= హింసింపబడినవారై; కలంగి= కలతపొంది; సురవరుల్= దేవతాశ్రేష్ఠులు; సురరాజు, మఱువు= దేవతలకు రాజయిన ఇంద్రుడి ఆశ్రయాన్ని; చొచ్చిరి= చేరారు; సాధ్యులు= సాధ్యు లనే దేవతలలోని ఒకతెగవారు; అనాయాససాధ్యులు+ఐ= శ్రమలేకయే జయింపబడినవా రయి; గర్వము+ ఉడిఁగి= గర్వం నశించి; పూర్వ+అభిముఖులు+ఐ= తూర్పుముఖంగా పోయేవా రయి; పాఱిరి= పరుగెత్తారు; వసువులు= ఎనమండుగురు వసువులు; రుద్రులు= పదొకండుమంది రుద్రులు; భీతిన్+ అంది= భయపడి; వసుహీన, విప్రులక్రియన్= సంపద లేని బ్రాహ్మణులవలె; దక్షిణ+ఆశ్రితులు+అయిరి= దక్షిణదిక్కును ఆశ్రయించినవారైనారు. బ్రాహ్మణపక్షంలో - దక్షిణా+ ఆశ్రితులు+ అయిరి= సంభావనను ఆశ్రయించినవారైనారు; ఆదిత్యులు= పంద్రెండుగురు సూర్యులును; భీతిన్+అంది= భయపడి; అపర, దిక్కున్= పడమటిదిక్కును; పొందిరి= చేరారు. (సూర్యాస్తమయం పడమటిదిక్కున జరుగుతుంది); ఆశ్వినులు= అశ్వినీదేవతలు; ఉత్తరమునకున్= ఉత్తరదిక్కుకు; ఒనరన్= ఒప్పునట్లుగా; పఱచిరి= పారిపోయారు; అనల, వరుణ, పవన, ధనద, యమ+అసురుల్= అగ్ని, వరుణుడు, వాయువు, కుబేరుడు, యముడు, రాక్షసు డయిన నైర్పతి అనే దిక్పాలురు; వీఁక, తఱిఁగి= పరాక్రమం తగ్గి, కాందిశీకులు+అయిరి= దిక్కు తెలియక పరుగెత్తినవా రైనారు.

తాత్పర్యం: గరుడుడి రెక్కలచే, ముక్కుకొనచే, గోళ్ళచే దెబ్బతిన్నశరీరం గలవా రయి బోరు మని నెత్తుటిధారలు కారుతుండగా గరుత్మంతుడిచేత జయింపబడి, హింసింపబడి దేవతాశ్రేష్ఠులు ఇంద్రుడిచాటుకు చేరారు; సాధ్యు లనే దేవతాగణం శ్రమలేకుండా జయింపబడినవా రై గర్వం విడిచి తూర్పుదిక్కుకు పారిపోయారు; వసువులు, రుద్రులు సంపద లేని బ్రాహ్మణులవలె దక్షిణదిక్కును ఆశ్రయించారు (సంభావనను ఆశ్రయించారు); పంద్రెండుగురు సూర్యులు కలత చెంది పడమటిదిక్కును పొందారు; అశ్వినీదేవతలు ఉత్తరదిక్కుకు పోయారు; అగ్ని, వరుణుడు, వాయువు, కుబేరుడు, యముడు, అసురు డయిన నైర్పతి అనే దిక్పాలురు దిక్కు తెలియక పారిపోయారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, శ్లేష

క. తలరఁగ రేణుక్రథన । ప్రలిహప్రరుజాశ్వకృంతపదనఖులను ర
క్షులఁ గులిశనిశాతనఖా । వలిఁ బక్షీంద్రుండు వ్రచ్చివందఱలాడెన్. 99

ప్రతిపదార్థం: పక్షి+ఇంద్రుండు= పక్షులకు రా జయిన గరుత్మంతుడు; రేణు, క్రథన, ప్రలిహ, ప్రరుజ+అశ్వకృంత, పదనఖులు+అనురక్షులన్= రేణువు, క్రథనుడు, ప్రలిహుడు, ప్రరుజుడు, అశ్వకృంతుడు, పదనఖుడు అనే కావలివాళ్ళను; తలరఁగన్= సంభ్రమించేటట్లుగా, కులిశ, నిశాత, నఖ+ఆవలిన్= వజ్రాయుధంవలె వాడి అయినగోళ్ళవరుసతో; వ్రచ్చి= చీల్చి; వందఱలు+ఆడెన్= ముక్కలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: రేణువు, క్రథనుడు, ప్రలిహుడు, ప్రరుజుడు, అశ్వకృంతుడు, పదనఖుడు అనే కావలివాళ్ళను సంభ్రమించేటట్లుగా గరుడడు వజ్రంవంటి వాడి అయిన గోళ్ళవరుసతో చీల్చి ముక్కలు చేశాడు.

వ. ఇట్లు నిర్జరవరుల నెల్ల నిర్జించి, యూర్జితుం డై గరుడం డమృతస్థానంబున కరిగి, దానిం బరివేష్టించి ఘోరసమీరప్రేరితం బై దుర్వారశిఖాజిహ్వల నంబరంబు నాస్వాదించుచున్న యనలంబుం గని, తత్క్షణంబ సకలనదీజలంబుల నెల్లఁ బుక్కిలించుకొని వచ్చి యయ్యనలంబు నాఱంజల్లి, తీక్ష్ణధారం బై దేవనిర్మితం బై పరిభ్రమించుచున్న యంత్రచక్రంబు నారాంతరంబున సంక్షిప్తదేహుం డై చొచ్చి యచ్చక్రంబుక్రింద. 100

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; నిర్జర, వరులన్, ఎల్లన్= దేవతలనందరిని; నిర్జించి= జయించి; ఊర్జితుండు+ఐ= బలవంతుడై; గరుడండు; అమృతస్థానంబునకున్= అమృతంఉండే ప్రదేశానికి; అరిగి= వెళ్ళి; దానిన్= ఆ అమృతాన్ని; పరివేష్టించి= చుట్టుకొని; ఘోర, సమీర, ప్రేరితంబు+ఐ= భయంకర మైన వాయువుచే రగుల్కొల్పబడిన దై; దుర్వార, శిఖా, జిహ్వలన్= వారింప శక్యం గాని అగ్నిజ్వాల లనే నాలుకలతో; అంబరంబున్= ఆకాశాన్ని; ఆస్వాదించుచున్+ఉన్న= నాకుతున్న (తాకుతున్న); అనలంబున్, కని= అగ్నిని చూచి; తద్, క్షణంబు+ అ= ఆ క్షణమందే; సకల, నదీజలంబులన్+ఎల్లన్= అన్ని నదులయొక్క నీటినంతటిని; పుక్కిలించుకొని= నోటిలో ఉంచుకొని (గండూషించి); వచ్చి; ఆ+అనలంబున్= ఆ అగ్నిని; ఆఱన్, చల్లి= ఆరిపోయేటట్లుగా చల్లి; తీక్ష్ణ, ధారంబు+ఐ= పదు నైన అంచు గలదై; దేవనిర్మితంబు+ఐ దేవతలచేత తయారుచేయబడిన దై; పరిభ్రమించుచున్+ఉన్న= తిరుగుతున్న, యంత్రచక్రంబు, ఆర+అంతరంబునన్= యంత్రంలోని చక్రంయొక్క ఆకులలోపలిభాగాన; సంక్షిప్తదేహుండు+ఐ= చిన్నదిగా చేయబడినశరీరం కలవాడై; చొచ్చి= ప్రవేశించి; ఆ, చక్రంబు, క్రిందన్= ఆచక్రంయొక్క క్రిందిభాగంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దేవతాశ్రేష్ఠులను అందరినీ ఓడించి బలవంతుడై గరుడడు అమృతం ఉండే ప్రదేశానికి వెళ్ళి భయంకరమైనగాలిచేత రగుల్కొల్పబడి వారింపశక్యం గాని జ్వాల లనే నాలుకలచేత ఆకాశాన్ని కబళిస్తున్న అగ్నిని చూచి ఆ క్షణమందే అన్నినదులలోని నీటినంతటిని నోటిలో ఉంచుకొని వచ్చి ఆ అగ్ని ఆరిపోయేటట్లుగా చల్లి, వాడి అయిన అంచుకలదై, దేవతలచే నిర్మింపబడి తిరుగుతున్న యంత్రరూప మైన చక్రంయొక్క ఆకులనడుమ సంకోచింపబడిన (చిన్నదిగా చేయబడిన) దేహం కలవా డై ఆచక్రంక్రింద.

విశేషం: అలం: రూపకం.

ఉ. ఘోరవికార సన్నిహిత కోపముఖంబులు, దీప్తవిద్యుదు
ల్కారుణ దారుణాక్షములు నై, నిజదృష్టి విషాగ్ని నన్యులం
జేరఁగనీక యేర్చుచుఁ బ్రసిద్ధముగా నమృతంబు చుట్టు ర
క్షారతి నున్న యుగ్రభుజగంబుల రెంటిని గాంచి చెచ్చెరన్. 101

ప్రతిపదార్థం: ఘోర, వికార, సన్నిహిత, కోప, ముఖంబులు= భయంకరా లయి వికారంతో కూడిన కోపం కల నోళ్ళు కలవియున్నా; దీప్త, విద్యుత్+ ఉల్క+ అరుణ, దారుణ+అక్షములు+ఐ= వెలుగుతున్న మెఱుపులవలె నిప్పులవలె ఎర్ర నైన, భయంకరా లయిన కన్నులు గలవియై; నిజ దృష్టి, విష+అగ్నిన్= తమచూపులనుండి ప్రసరించే విష మనే అగ్నితో; అన్యులన్= ఇతరులను; చేరఁగన్, ఈక= దగ్గరకు రానీకుండ; ఏర్చుచున్= దహిస్తూ; ప్రసిద్ధముగాన్= ప్రకటమయ్యేటట్లు; అమృతంబు,

చుట్టున్; రక్షా, రతిన్= రక్షించడంలోని ఆసక్తితో; ఉన్న; ఉగ్ర, భుజగంబులన్, రెంటిని= భయంకరమయిన పాములను రెంటిని; కాంచి= చూచి; చెచ్చెరన్= వెంటనే.

తాత్పర్యం: భయంకరాలయి, వికారంతో కూడిన కోపమున్న ముఖాలు కలవియున్నూ; వెలుగుతున్న మెరుపులవలె, నిప్పుకణాలవలె, ఎర్ర నైన, భయంకరా లయిన కన్నులు కలవియున్నూ అయి తమ కన్నులలోని విష మనే అగ్నితో ఇతరులను దగ్గరకు రానీకుండ దహిస్తూ అమృతానికి చుట్టూ కాపాడటంలోని ఆసక్తితో ఉన్న భయంకరా లయిన పాములను రెంటిని చూచి, వెంటనే.

విశేషం: అలం: రూపకం. ఈపద్యరచనలోని రేఫాక్షరబాహుళ్యం, పరుషాక్షరవిన్యాసం సర్పాల భయంకరాకారాలను అక్షరరమ్యంగా ధ్వనింపజేస్తున్నవి.

వ. అయ్యురగంబులం దనపక్షరజోవృష్టినంధంబులంజేసి, వాని శిరంబులు ద్రొక్కి పరాక్రమం బెసంగనమృతంబు
కొని గరుడండు గగనంబున కెగసిన. 102

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ఉరగంబులన్= ఆపాములను; తన, పక్ష, రజస్+వృష్టి= తనరెక్కలవలన ఏర్పడిన దుమ్మయొక్క వర్షంతో; అంధంబులన్+చేసి= గ్రుడ్డివాటినిగా చేసి; వాని, శిరంబులు, త్రొక్కి= వాటితలలు త్రొక్కి; పరాక్రమంబు+ఎసంగన్= పరాక్రమం ఎక్కువ కాగా; అమృతంబు, కొని= అమృతం తీసికొని; గరుడండు; గగనంబునకున్= ఆకాశానికి; ఎగసినన్= ఎగిరిపోగా.

తాత్పర్యం: ఆపాములను తనరెక్కలచేత ఎగురగొట్టబడిన దుమ్మువర్షంచేత గ్రుడ్డివాటినిగా చేసి, వాటి తలలు తన్ని, శౌర్యమొప్పేటట్లు అమృతాన్ని గ్రహించి గరుడుడు ఆకాశానికి ఎగిరిపోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. కలహమున నిట్లు సురవీ । రులఁ బల్వుర నోర్చి, యొక్కరుఁడ యమృతముఁ దె
క్కలికొని, యాస్వాదింపక । యలోలుఁ డగు వానిఁ జూచి హరి యి ట్లనియెన్. 103

ప్రతిపదార్థం: కలహమునన్= యుద్ధంలో; ఇట్లు= ఈవిధంగా; సురవీరులన్= వీరు లైన దేవతలను, పల్వురన్= చాలామందిని; ఓర్చి= ఓడించి; ఒక్కరుఁడు+అ= ఒక్కడే; అమృతమున్= అమృతాన్ని; తెక్కలికొని= అపహరించి; ఆస్వాదింపక= రుచిచూడక; అలోలుఁడు+అగువానిన్= ఆసక్తిలేకుండ ఉన్న ఆగరుత్మంతుడిని, చూచి; హరి= విష్ణువు; ఇట్లు+ అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా యుద్ధంలో దేవతావీరులను పెక్కుమందిని జయించి ఒక్కడే అమృతాన్ని దొంగిలించి రుచి చూడకుండ అనాసక్తుడుగా ఉండే గరుత్మంతుడిని చూచి విష్ణువు ఇట్లా అన్నాడు.

క. నీ విజయోత్సాహమునకు, । లావునకు, జవంబునకు, నలౌల్యమునకు, స
ద్భావమునకు మెచ్చి, వరం । బీ వచ్చితి, వేఁడు మెద్ది యిష్టము నీకున్. 104

ప్రతిపదార్థం: నీ, విజయ+ఉత్సాహమునకున్= నీవిజయంలోని ప్రయత్నానికి; లావునకున్= బలానికి; జవంబునకున్= వేగానికి; అలౌల్యమునకున్= అనాసక్తికి; సత్, భావమునకున్= మంచితనానికి; మెచ్చి= సంతోషించి; వరంబు+ఈన్, వచ్చితిన్= వరం ఇవ్వటానికి వచ్చాను; నీకున్, ఇష్టము, ఎద్ది= నీకు ఏది ప్రియమో; వేఁడుము= కోరుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: నీ విజయంలోని పూనికకు (ప్రయత్నానికి) బలానికి, వేగానికి, అనాసక్తికి, మంచితనానికి, సంతోషించి నీకు వర మివ్వటానికి వచ్చాను. నీ కేది ఇష్టమో కోరుకొమ్ము.

శ్రీమన్నారాయణుఁడు గరుడునకుఁ బ్రసన్నుఁ డగుట; ఇంద్రుండు గరుడునితో స్నేహించుట (సం. 1-29-12)

వ. అని ప్రసన్నుం డై యానతిచ్చిన యాదిదేవుం డగు శ్రీమన్నారాయణునకు నమస్కరించి గరుడం డి ట్లనియె. 105

ప్రతిపదార్థం: అని; ప్రసన్నుండు+ఐ= అనుగ్రహించినవాడయి; ఆనతి+ ఇచ్చిన= సెల విచ్చినటువంటి; ఆది, దేవుండు+ అగు= మొదటివే ల్పయిన; శ్రీమత్+నారాయణునకున్= శోభాయుక్తు డయిన నారాయణుడికి; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; గరుడండు= గరుత్మంతుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని, దయకలవా డై ఆజ్ఞ ఇచ్చిన దేవాదిదేవు డయిన శ్రీమహావిష్ణువుకు మ్రొక్కి గరుడడు ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: శ్రీమత్+నారాయణునకున్= శ్రీమన్నారాయణునకు- అనునాసిక సంధి; ఆనతి+ఇచ్చిన= ఇకారసంధి; ఆనతిచ్చిన.

సీ. 'అమృతాశనంబు చేయకయును దేవ! నా । కజరామరత్వంబు నందుటయును,
అఖిలలోకంబుల కగ్రణి వైన నీ । యగ్రంబునందు ని న్నధికభక్తిఁ
గొలుచుచు నునికియుఁ గోరితిఁ, గరుణతో । దయసేయు ముద్ధతదైత్యభేది!'
యనవుడు వానికి నభిమతంబులు ప్రీతుఁ । డై యిచ్చి హరి యిట్టు లనియె: 'నాకు

ఆ. ననఘ! వాహనంబ వై మహాధ్వజమ వై । యుండు' మనినఁ బక్షియును ప్రసాద
మనుచు మ్రొక్కిపఱచె; నంత నాతనిమీఁద । వజ్ర మెత్తి వైచె వాసవుండు. 106

ప్రతిపదార్థం: దేవ= ఓదేవుడా! ఉద్ధత, దైత్య, భేది= గర్వించిన రాక్షసులను సంహరించేవాడా! అమృత+అశనంబు= అమృతం తినటం; చేయకయును= చేయకుండానే; నాకున్, అజర+అమరత్వంబున్= ముసలితనం, చావు అనేవి లేకుండటాన్ని; అందుటయును= పొందటాన్ని; అఖిల, లోకంబులకున్= అన్నిలోకాలకు; అగ్రణివి+ఐన= ప్రధానుడ వయిన; నీ, అగ్రంబునందున్= నీయెదుట; నిన్నున్; అధిక, భక్తిన్= మిక్కిలిభక్తితో; కొలుచుచున్, ఉనికియున్= సేవిస్తూ ఉండటము; కోరితిన్= వేడుకొన్నాను; కరుణతోన్= దయతో; దయచేయుము= అనుగ్రహించుము (ఇమ్ము); అనవుడున్= అనగా; వానికిన్= ఆగరుత్మంతుడికి; అభిమతంబులు= కోరికలను; ప్రీతుఁడు+ఐ= సంతోషించినవా డయి; ఇచ్చి; హరి= విష్ణువు; ఇట్టులు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు; అనఘ= పాపం లేని వాడా!; నాకున్= విష్ణువు నయిన నాకు; వాహనంబవు+ఐ= మోసేవాహనాని వై; ధ్వజమవు+ఐ= గొప్ప జెండా వై; ఉండుము; అనినన్= అని చెప్పగా; పక్షియును= పక్షి అయిన గరుత్మంతుడును; ప్రసాదము+అనుచున్= అనుగ్రహమంటూ; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; పఱచెన్= ఎగిరాడు; అంతన్= అంతట; అతనిమీఁదన్= ఆగరుత్మంతుడిమీద; వాసవుండు= ఇంద్రుడు; వజ్రము= వజ్రాయుధాన్ని; ఎత్తివైచెన్= పైకెత్తి విసిరాడు.

తాత్పర్యం: గర్వితు లైన రాక్షసులను సంహరించేవాడా! దేవా! అమృతం తినకుండానే ముసలితనం, చావు రాకుండటాన్నీ, అన్ని లోకాలకు అధికుడ వయిన నీయెదుట మిక్కిలి భక్తితో నిన్ను సేవిస్తుండటాన్నీ కోరినాను.

దయతో ఇమ్ము. అని గరుత్మంతుడు కోరగా సంతోషించినవా డయి అతనికి కోరికలను ఇచ్చి విష్ణువు 'నీవు నాకు వాహనంగా, గొప్పజెండాగా ఉండుము' అని చెప్పగా పక్షి అయిన గరుత్మంతుడు అనుగ్రహ మంటూ నమస్కరించి యెగిరిపోయాడు. అప్పుడు ఇంద్రుడు అతనిపై వజ్రాయుధాన్ని విసరివేశాడు.

వ. అదియును నంబరంబున నగ్నికణంబులు చెదరం బఱతెంచి పక్షిరాజుపక్షంబులు దాఁక వచ్చినం జూచి గరుడండు నగి, 'నీచేయువేదన నన్నుం దాఁక నోపదు; నీవు మహాముని సంభవంబ వగుటను, దేవేంద్రునాయుధంబ వగుటను నిన్ను నవమానింపంగాదు, గావున మదీ యైకపర్ణశకలచ్ఛేదంబు సేయుము; నాయందు నీశక్తి యింతియ' యనిన సకలభూతసంఘం బెల్ల నాతనిపర్ణంబులసుస్థిరత్వంబునకు మెచ్చి సుపర్ణుం డని పొగడిరి. సురేంద్రుండును నవ్విహగేంద్రుమాహాత్మ్యంబునకు మెచ్చి యచ్చెరు వంది యి ట్లనియె 107

ప్రతిపదార్థం: అదియును= ఆవజ్రాయుధమును; అంబరంబునన్= ఆకాశంలో; అగ్నికణంబులు= నిప్పుకణాలు; చెదరన్= ఎగిరిపడేట్లుగా; పఱతెంచి= వచ్చి; పక్షిరాజు, పక్షంబులు= పక్షులకు రా జయిన గరుత్మంతుడి రెక్కలను; తాఁక, వచ్చినన్= తాకటానికి రాగా; చూచి; గరుడుండు= గరుత్మంతుడు; నగి= నవ్వి; నీ, చేయు, వేదన= నీవు చేసే బాధ; నన్నున్= నన్ను (గరుత్మంతుడిని); తాఁకన్, ఓపదు= తాకజాలదు; నీవు; మహత్, ముని, సంభవంబవు+అగుటను= గొప్పమునినుండి పుట్టినదాని వవటంచేతను (వజ్రాయుధం దధీచి వెన్నెముకతో నిర్మింపబడిం దని పురాణవచనం); దేవేంద్రు+ ఆయుధంబవు+ అగుటను= దేవేంద్రుడియొక్క ఆయుధ మవటంచేతను; నిన్నున్; అవమానింపన్, కాదు= అవమానించరాదు; కావునన్= అందుచేత; మదీయ+ఏక, పర్ణ, శకల, ఛేదంబు= నాదయిన ఒక ఈకయొక్క ముక్కను తుంచటాన్ని; చేయుము; నాయందున్= నామీద; నీ, శక్తి= నీయొక్క (వజ్రాయుధంయొక్క) ప్రభావం; ఇంతి+అ= ఇంతమాత్రమే; అనినన్= అని పలుకగా; సకల, భూత, సంఘంబు+ఎల్లన్= అన్ని ప్రాణులయొక్క సమూహమంతా; అతని, పర్ణంబులు= ఆ గరుత్మంతుని రెక్కలయొక్క; సుస్థిరత్వంబునకున్= గట్టితనానికి; మెచ్చి= పొగడి; సుపర్ణుండు+అని= సుపర్ణుడు అనేపేరుతో; పొగడిరి= మెచ్చుకొన్నారు; (సుపర్ణుడంటే మంచిబల మైన రెక్కలు కలవాడని వ్యుత్పత్తి); సుర+ఇంద్రుండును= దేవతలకు రాజయిన ఇంద్రుడు కూడా; ఆ, విహగ+ ఇంద్రు, మాహాత్మ్యంబునకున్= ఆ పక్షులకు రాజయిన గరుత్మంతుడి గొప్పతనానికి; మెచ్చి; అచ్చెరువు+అంది= ఆశ్చర్యం పొంది; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆవజ్రాయుధం ఆకాశంలో నిప్పుకణాలు ఎగురునట్లుగా వచ్చి పక్షులకు రాజయిన గరుత్మంతుడి రెక్కలను తాకటానికి రాగా చూచి గరుడుడు నవ్వి 'నీవు చేసే బాధ నన్ను తాకజాలదు. నీవు గొప్పముని అయిన దధీచి వెన్నెముకచేత చేయబడినదాన వవటంచేత నిన్ను అవమానించటం తగదు. కావున నాయొక్క ఒక యీకముక్కను త్రుంచివేయుము. నాపై నీశక్తి ఇంతమాత్రమే' అని పలుకగా సర్వభూతసమూహం అతనిరెక్కల దృఢత్వానికి మెచ్చుకొని సుపర్ణు డని స్తుతించింది. దేవేంద్రుడుసైతం ఆపక్షిరాజుగొప్పతనానికి మెచ్చి ఆశ్చర్యపడి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఇక్కడ గరుత్మంతుడికి సుపర్ణు డనే పేరు ఎట్లా వచ్చిందో చెప్పబడింది.

ఆ. నిరుపమానశౌర్య! నీతోడఁ జెలిమి సే । యంగ నా కభీష్ట మైనయదియు;
నిట్టి విక్రమంబు, నిట్టి సామర్థ్యంబుఁ గలదె! యొరుల కిజ్జగంబునందు. 108

ప్రతిపదార్థం: నిరుపమాన, శౌర్య=సాటిలేని పరాక్రమం కలవాడా! నీతోడన్, చెలిమి= నీతో(గరుత్మంతుడితో) స్నేహం; చేయంగన్= చేయటానికి; నాకున్+అభీష్టము+ఐన, అదియు= నాకు కోరిక గలిగింది; ఇట్టి విక్రమంబున్= ఇటువంటిపరాక్రమం; ఇట్టి, సామర్థ్యంబున్= ఇటువంటిశక్తి; ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఈ+జగంబునందున్= ఈలోకంలో; కలదే+ఎ= కలదా (లేదని భావం).

తాత్పర్యం: ఓసాటిలేనిపరాక్రమం కలవాడా! నీతో స్నేహం చేయా లని నాకు కోరిక కలిగింది. ఇటువంటి విక్రమం, సమర్థత ఈ లోకంలో ఇతరులకు ఉన్నదా? (లేదని భావం).

విశేషం: నీతోడన్+చెలిమి; సమాసాలలో చేత, తోడ, వలన అనే వాటికి ఇత్వం వస్తుంది. నీతోడి చెలిమి- అలుక్సమాసం.

క. అమరుఁడ వజరుఁడ వజితుఁడ । వమేయుఁడవు; నీకు నమృత మది యేల ఖగో
త్తమ! దీని నొరుల కిచ్చిన । నమరులకును వా రసాధ్య లగుదురు పోరన్. 109

ప్రతిపదార్థం: అమరుఁడవు= మరణం లేనివాడివి; అజరుఁడవు= ముసలితనం లేనివాడివి; అజితుఁడవు= ఓడింపబడనివాడివి; అమేయుఁడవు= కొలది చెప్పరానివాడివి; నీకున్; అమృతము+అది+ఏల= అమృతం ఎందుకు? ఖగ+ఉత్తమ!= పక్షులలో శ్రేష్ఠుడా! దీనిన్= ఈఅమృతాన్ని; ఒరులకున్= దేవతలకంటె ఇతరులకు; ఇచ్చినన్= ఇస్తే; వారు= ఆ అమృతం త్రాగినవారు; పోరన్= యుద్ధంలో; అమరులకును= దేవతలకుకూడ; అసాధ్యులు+అగుదురు= జయింపరానివా రవుతారు.

తాత్పర్యం: నీవు మరణం, ముసలితనం, పరాజయం లేనివాడివి. ఇట్టివాడి వని కొలది యిడరానివాడివి. నీకు అమృతం ఎందుకు? ఓ పక్షిరాజా! ఈ అమృతాన్ని ఇతరులకు ఇస్తే వారు దేవతలకుకూడ జయింపరానివా రవుతారు.

క. 'నీ వొరులకు నీయమృతం । బీ వలవదు; నాకు మగుడ నిచ్చిన నీ కి
ష్టావాప్తి యగు విధం బేఁ । గావించెద' ననిన హరికి గరుడం డనియెన్. 110

ప్రతిపదార్థం: నీవు= (గరుత్మంతుడు); ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఈ అమృతంబు= ఈఅమృతాన్ని; ఈ, వలవదు= ఇయ్యవద్దు; (ఈన్- ఇచ్చుధాతువుయొక్క తుమున్నర్థకరూపం); నాకున్; మగుడన్, ఇచ్చినన్= తిరిగి ఇస్తే; నీకున్; ఇష్ట+అవాప్తి= ఇష్టమయినదాన్ని పొందటం; అగు, విధంబు= అయ్యేవిధానాన్ని; ఏన్= నేను; కావించెదన్= చేస్తాను; అనినన్= అని చెప్పగా; హరికిన్= ఇంద్రుడికి; గరుడండు= గరుత్మంతుడు; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: 'నీవు ఇతరులకు ఈఅమృతాన్ని ఇయ్యవద్దు. నాకు దాన్ని తిరిగి తెచ్చి ఇస్తే, నీకిష్టమయింది జరిగేవిధంగా నేను చేస్తా' నని ఇంద్రుడు గరుత్మంతుడితో చెప్పగా, అతడితో గరుత్మంతుడు ఇట్లా అన్నాడు.

వ. 'ఏను మదీయమాతృదాసీత్వనిరాసార్థం బురగుల కమృతంబుఁ దెచ్చియిత్తు నని కాద్రవేయులతో నొడివి వచ్చినవాఁడ; నీ యమృతంబు గొనిపోయి వారల కిచ్చి మదీయజననీదాస్యంబుఁ బాచికొనిన, నురగు లీ యమృతం బుపయోగింపకుండ ముందఱ నీవు గొనిచను' మనిన, నగ్గరుడని మహానుభావంబునకు మెచ్చి 'నీబలపరాక్రమంబులు వినవలతుం జెప్పు' మనిన నయ్యింద్రునకు గరుడం డి ట్లనియె. 111

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మదీయ, మాతృ, దాసీత్వ, నిరాస+అర్థంబు= తల్లియొక్క దాసితనాన్ని పోగొట్టటానికి; ఉరగులకున్= పాములకు; అమృతంబున్, తెచ్చి, ఇత్తున్, అని= తీసుకొని వచ్చి ఇస్తానని; కాద్రవేయులతోన్= కద్రువకుమారు లయిన పాములతో; నొడివి, వచ్చినవాఁడన్= చెప్పి వచ్చినవాడిని; ఈ, అమృతంబు; కొనిపోయి= తీసికొనివెళ్ళి; వారలకున్= ఆపాములకు; ఇచ్చి; మదీయ, జననీ, దాస్యంబున్= నాతల్లియొక్క దాసితనాన్ని; పాచికొనినన్= పోగొట్టుకొన్నతరువాత; ఉరగులు= పాములు; ఈ, అమృతంబున్= నేను తీసికొనివెళ్ళిన అమృతాన్ని; ఉపయోగింపకుండన్= వాడకుండ(భుజింపకుండ); ముందఱన్= ముందుగా; నీవు; కొని=తీసికొని; చనుము= వెళ్ళుము; అనినన్= అని చెప్పగా; ఆ, గరుడని, మహత్+అనుభావంబునకున్= ఆగరుత్మంతుడి మహత్త్వానికి; మెచ్చి=మెచ్చుకొని; నీ, బల, పరాక్రమంబులు= నీయొక్క బలాన్ని; పరాక్రమాన్ని; వినన్, వలతున్= వినగోరుతాను; చెప్పుము; అనినన్= అనగా; ఆ+ఇంద్రునకున్= ఆ దేవేంద్రుడికి; గరుడండు; ఇట్లు+ అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'నేను నాతల్లి అయిన వినతదాస్యం తొలగించే నిమిత్తం, మీకు అమృతం తీసికొని వచ్చి ఇస్తా నని కద్రువకుమారు లైన పాములతో చెప్పి వచ్చాను. ఈ అమృతం తీసికొనిపోయి ఆ పాముల కిచ్చి నా తల్లిదాస్యం పోగొట్టుకొన్న పిమ్మట, పాము లీ అమృతం త్రాగకముందే నీవు దాన్ని గ్రహించి వెళ్ళుము' అని గరుడడు పలుకగా అతని మహత్త్వం మెచ్చుకొని 'నీబలాన్ని, పరాక్రమాన్ని వినగోరుతాను; చెప్పు' మని అడుగగా ఆ ఇంద్రునితో గరుడుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. పరనిందయు, నాత్మగుణో । త్కరపరికీర్తనముఁ జేయఁగా నుచితమె స
త్పురుషుల? కైనను, నీ క । చ్చెరువుగ నా కలతెఱంగుఁ జెప్పెదఁ బ్రీతిన్. 112

ప్రతిపదార్థం: సత్, పురుషులకున్= సజ్జనులకు; పర, నిందయున్= ఇతరులను నిందించటం; ఆత్మ, గుణ+ఉత్కర, పరికీర్తనమున్= తనయొక్క గుణాల సముదాయాన్ని పొగడుకోవటం; చేయఁగాన్, ఉచితము+ఎ= చేయటం తగునా! ఐనను= అయినప్పటికిని; నీకున్= (ఇంద్రుడికి); అచ్చెరువుగన్= ఆశ్చర్యమయ్యేటట్లుగా; నా, కల, తెఱంగున్= నాసత్య మయిన విధాన్ని; ప్రీతిన్= ఇష్టంతో; చెప్పెదన్= చేప్తాను.

తాత్పర్యం: ఇతరులను నిందించటం, తమగుణాలసముదాయాన్ని మెచ్చుకోవటం చేయటం సజ్జనులకు తగునా? (తగదు). అయినా నీకు ఆశ్చర్య మయ్యేటట్లుగా నా సత్యమయినవిధాన్ని ప్రీతితో చెప్తాను.

ఉ. స్థావరజంగమప్రవితతం బగు భూవలయంబు నెల్ల నా
లావునఁ బూని తాల్తు, నవిలంఘ్యపయోధిజలంబు లెల్ల ర
త్నావళితోన చల్లుదు బృహన్ని జపక్షసమీరణంబునన్,
దేవగణేశ! యీక్షణమ త్రిమ్మరి వత్తుఁ ద్రివిష్టపంబులన్. 113

ప్రతిపదార్థం: దేవ, గణ+ఈశ= దేవతల సమూహానికి రాజా!; స్థావర, జంగమ, ప్రవితతంబు+అగు= అచరాలు, చరాలు అయిన వస్తువులతో నిండినట్టి; భూవలయంబున్, ఎల్లన్= భూమండలాన్నంతటిని; నాలావునన్= నాబలంతో, పూని= వహించి; తాల్తున్= మోస్తాను; బృహత్, నిజ, పక్ష, సమీరణంబునన్= పెద్ద వయిన నారెక్కలగాలితో; అవిలంఘ్య, పయోధి, జలంబులు+ఎల్లన్= దాటశక్యం కాని సముద్రంయొక్క నీళ్ళ నన్నింటిని; రత్న+ఆవళితోన్+అ= రత్నాలసమూహంతో పాటుగా; చల్లుదున్= వెదజల్లుతాను; త్రి, విష్టపంబులన్= మూడులోకాలను; ఈక్షణము+అ= ఒక్కక్షణంలోనే; త్రిమ్మరి, వత్తున్= చుట్టు తిరిగి వస్తాను.

తాత్పర్యం: ఓదేవగణాలకు రాజా! ఇంద్రుడా! చరాలు; అచరాలు అయిన పదార్థాలతో నిండినట్టి భూమండలాన్నంతటిని నాబలంతో వహించి మోస్తాను. పెద్ద వయిన నారెక్కలగాలితో దాట శక్యం కాని సముద్రపునీళ్ళ నన్నింటిని రత్నాలసమూహంతో పాటుగా వెదజల్లుతాను. మూడులోకాలను క్షణంలో చుట్టి వస్తాను.

విశేషం: గరుత్మంతుడిలో ధీరోదాత్తలక్షణాలు ప్రకటితమైనవి. ఉదారత(బంధముయొక్కఅవికటత్వం)అనే శబ్దగుణం ఉదాత్తంగా పోషింపబడింది. ఈ పద్యం పరాక్రమవర్ణనానికి గౌరవం తెచ్చింది. ఇది నన్నయగుణసంవిధానశిల్పం.

వ. అని చెప్పిన గరుడని జవసత్త్వసామర్థ్యంబులకు మెచ్చి సంతసిల్లి 'నీవు నాతో నెప్పుడు బద్ధసఖ్యుండ వై యుండవలయు' నని, వెండియు దేవేంద్రుండు గరుడని కి ట్లనియె. 114

ప్రతిపదార్థం: అని, చెప్పినన్= అని చెప్పగా; గరుడని= గరుత్మంతుడియొక్క; జవ, సత్త్వసామర్థ్యంబులకున్= వేగానికి, బలానికి, శక్తికి; మెచ్చి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; నీవు= (గరుత్మంతుడు); నాతోన్= (దేవేంద్రుడితో); ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; బద్ధ, సఖ్యుండవు+అయి= కట్టబడిన స్నేహం కలవాడి వై; ఉండన్, వలయున్, అని= ఉండా లని, వెండియున్= మళ్ళీ; దేవ+ఇంద్రుండు= దేవతలకు రాజయిన ఇంద్రుడు; గరుడనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని గరుడడు చెప్పగా, అతనివేగానికి, బలానికి, శక్తికి మెచ్చుకొని, సంతోషించి, 'నీవు నాతో ఎల్లప్పుడు స్నేహం కలవాడి వయి ఉండాలి' అని పలికి, మళ్ళీ ఇంద్రుడు గరుడనితో ఇ ట్లన్నాడు.

క. 'నా కభిమత మొనరించితి । నీ కిష్టము చెప్పికొను' మనిన 'దుర్మదు లై
మా కి ట్లహితముఁ జేసిన । యా కద్రువపుత్త్రు లశన మయ్యెడు నాకున్'. 115

ప్రతిపదార్థం: నాకున్+అభిమతము= నాకు(ఇంద్రుడికి) ఇష్టమైనదాన్ని; ఒనరించితి(వి)= చేశావు; నీకున్= (గరుత్మంతుడికి); ఇష్టము= ప్రియ మైనది; చెప్పికొనుము= తెల్పుము; అనినన్= అని చెప్పగా; దుర్మదులు+ఐ= చెడ్డగర్వం కలవా రయి; మాకున్= నాకు, నాతల్లి అయిన వినతకు; అహితమున్= అపకారాన్ని; చేసిన; ఆకద్రువ, పుత్త్రులు= ఆకద్రువ యొక్కకొడుకులు(పాములు); నాకున్= నాకు; అశనము+అయ్యెడున్= ఆహారం అగునుగాక!

తాత్పర్యం: 'నాకు ఇష్ట మైనదాన్ని చేశావు. నీ కిష్ట మయినదాన్ని తెల్పుము' అని ఇంద్రుడు గరుత్మంతుడితో చెప్పగా, 'అతిగర్వం కలవా రయి నాకు, నాతల్లి అయిన వినతకు అపకారం చేసిన కద్రువకొడుకులు నాకు ఆహారం కావాలి'.

క. భవదభిరక్ష్యము లగు నీ । భువనంబులయందు సర్పములు ద్రిమ్మరుటన్
దివిజాధిప! నీ కెఱిఁగిం । పవలసె; నీయాజ్ఞ నాకుఁ బడయఁగ వలసెన్. 116

ప్రతిపదార్థం: దివిజ+అధిప= దేవతలకురాజా! భవత్+అభిరక్ష్యములు+అగు= నీచే కాపాడదగినట్టి; ఈ, భువనంబుల, అందున్= ఈలోకాలలో; సర్పములు= పాములు; త్రిమ్మరుటన్= తిరుగుచుండటంచేత; నీకున్; ఎఱిగింపన్‌వలసెన్= తెలియజేయ వలసి వచ్చింది; నీ, ఆజ్ఞన్= నీఅనుజ్ఞను; నాకున్; పడయఁగన్‌వలసెన్= పొందవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ఓ దేవరాజా! ఇంద్రుడా! నీచే రక్షింపదగినట్టి ఈలోకాల్లో పాములు తిరుగుతుండటంచేత నీకు తెలియజేయవలసి వచ్చింది. నాకు నీఆజ్ఞ పొందవలసి వచ్చింది.

విశేషం: మహాబలశాలి అయిన గరుడడు తనంత తానే పాములను తినగలడు. ఇతరులఅనుమతి అడుగవలసిన అక్కరలేదు. అయినా, ఇంద్రపాలితా లయిన లోకాల్లో పాములు తిరుగుతుంటాయి కాబట్టి, వినయంతో అతని ఆజ్ఞను అర్థించాడు.

వ. అని గరుడండు దనకు నురగభోజనత్వంబు సురపతిచేతం బడసి, తదనుగమ్యమానుం డై, యురగుల యొద్దకు వచ్చి, మరకతహరితం బైన కుశాస్తరణంబున నమృతకలశంబు నిలిపి, యురగులకుం జూపి యి ట్లనియె. 117

ప్రతిపదార్థం: అని; గరుడండు= గరుత్మంతుడు; తనకున్, ఉరగ, భోజనత్వంబు= పాములు భోజనంగా గలిగిఉండటాన్ని; సురపతిచేతన్= దేవతలకు రా జయిన ఇంద్రునిచేత; పడసి= పొంది; తద్, అనుగమ్యమానుండు+ఐ= ఆ ఇంద్రునిచే అనుసరింపబడుతున్నవాడయి; ఉరగుల+ఒద్దకున్= పాములసమీపానికి; వచ్చి; మరకత, హరితంబు+ఐన= మరకతమణులవలె ఆకుపచ్చనైన; కుశ+ఆస్తరణంబునన్= దర్భలపరుపుమీద; అమృతకలశంబు= అమృతం కలపాత్రను; నిలిపి= ఉంచి; ఉరగులకున్= పాములకు; చూపి; ఇట్లు+ అనియెన్.

తాత్పర్యం: అని గరుడడు తనకు పాములు భోజనంగా కలిగిఉండటాన్ని ఇంద్రుడిచేత పొంది, ఆ ఇంద్రుడిచే అనుసరింపబడుతున్నవా డయి పాములదగ్గరకు, వచ్చి, మరకతమణులవలె పచ్చగా ఉన్న దర్భల పరుపుపై (పేర్చినచోట) అమృత ముండేపాత్రను పెట్టి, పాములకు చూపి, ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. అనిమిషనాథ సుగుప్త మ । యిన యమృతము దెచ్చి మీకు నిచ్చితి; నస్మ
జ్జననీదాస్యము వాసెను । దినకరపవనాగ్నితుహినదీప్తుల కరిగాన్. 118

ప్రతిపదార్థం: అనిమిష, నాథ, సు, గుప్తము+అయిన= దేవతలకు రా జయిన ఇంద్రుడిచేత బాగుగా రక్షింపబడిన; అమృతము, తెచ్చి, మీకున్, ఇచ్చితిన్= అమృతాన్ని తెచ్చి మీ కిచ్చాను; అస్మద్+జననీ, దాస్యము= నాతల్లి అయిన వినతయొక్క దాసితనం; దినకర, పవన+అగ్ని, తుహిన, దీప్తులు+అ= సూర్యుడు, గాలి, అగ్ని, చంద్రుడు అనేవారు; కరి, కాన్= సాక్షిగా; పాసెన్= తొలగింది.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడిచేత బాగుగా రక్షింపబడిన అమృతాన్ని తెచ్చి మీ కిచ్చివేశాను. సూర్యుడు, గాలి, అగ్ని, చంద్రుడు అనేవాళ్ళు సాక్షులుగా నాతల్లి అయిన వినతయొక్క దాసితనం పోయింది.

విశేషం: దాస్యము+పాసెను= దాస్యమువాసెను - పకారానికి వాదేశం. అస్మద్+జనని= అస్మజ్జనని - శ్చుత్వసంధి. ఈపద్యంలో అర్థవ్యక్తి(అర్థవ్యక్తిహేతుత్వం)అనే శబ్దగుణం రాణిస్తున్నది. 'అనిమిషనాథసుగుప్త' మైన అమృతాన్ని తాను తేవటంలో ఉన్న తెగువను గరుత్మంతుడు చెప్పటంతోపాటు గుప్తంగాఉన్న ఇంద్రుడిబారినుండి అమృతాన్ని దక్కించుకోవటం మీశక్తియుక్తులమీద ఆధారపడి ఉన్నదనిచెపుతున్న అర్థం ఇందులో వ్యంగ్యం. అమృతం తేవటమేకాని దానిని వినియోగించటం తన బాధ్యత కాదని వ్యంగ్యం. వెంటనే తల్లిని తీసికొని వెళ్ళటంలో అది స్పష్ట మౌతున్నది.

వ. 'మీరలు స్నాతాలంకృతుల రై వచ్చి దీని నుపయోగింపుం' డని పంచి, తల్లిం దనవీఁ పెక్కించుకొని విహగేంద్రుం డురగుల కదృశ్యుండైయున్న సురేంద్రు వీడ్కొని చనియె; నిట యురగులును నమృతోపయోగకు తూహలంబున నొండొరులం గడవఁ గృతస్నానాలంకృతు లై చనుదెంచుటకు ముందఱ. 119

ప్రతిపదార్థం: మీరలు= మీరు; స్నాత+అలంకృతులరు+ఐ= స్నానం చేసినవారు, అలంకరించు కొన్న వారు నై (విశేషణోభయపదకర్మధారయం); వచ్చి; దీనిన్= ఈఅమృతాన్ని; ఉపయోగింపుండు+అని= వాడుకొనం డని (భుజించం డని); పంచి= పంపి; తల్లిన్= తల్లి అయిన వినతను; తన, వీఁపు+ఎక్కించుకొని= తనవీపున ఎక్కించుకొని; విహగ+ఇంద్రుండు= పక్షులకు ఇంద్రు డయిన గరుత్మంతుడు; ఉరగులకున్= పాములకు; అదృశ్యుండు+ఐ= కనబడనివా డై; ఉన్నన్; సుర+ఇంద్రు= దేవతలరా జయిన ఇంద్రుడిని; వీడ్కొని= పోయివస్తా నని చెప్పి విడిచి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఇట= అమృతముండే చోట; ఉరగులునున్= పాములు కూడా; అమృత+ఉపయోగ, కుతూహలంబునన్= అమృతాన్ని వాడుకొనే (త్రాగే) ఉత్సాహంతో; ఒండు+ఒరులన్= ఒకరొకరిని; కడవన్= దాటి ముందుకు పోయేటట్లు; కృత, స్నాన+అలంకృతులు+ఐ= చేయబడినస్నానం కలవారును, అలంకరింపబడినవారును అయి; చనుదెంచుటకున్= రావటానికి; ముందఱన్= ముందుగానే.

తాత్పర్యం: 'మీరు స్నానం చేసిన పిమ్మట అలంకరించుకొని వచ్చి అమృతం త్రాగం' డని పంపి, పక్షిరా జయిన గరుత్మంతుడు తల్లి అయిన వినతను తనవీపుపై ఎక్కించుకొని, పాములకు కనబడకుండ ఉండే దేవేంద్రుడి కడ సెలవుపుచ్చుకొని వెళ్ళిపోయాడు. ఇంక ఇచ్చట- పాములు అమృతం ఉపయోగించటంలోని ఉత్సాహంతో ఒండొంటిని దాటేటట్లుగా(ఆహమహమికతో) స్నానం చేసి, అలంకరించుకొని రావటానికి ముందే.

విశేషం: స్నాతాలంకృతులు+రు. ఇది ప్రథమావిభక్తితో ముగిసే యుష్మద్విశేషణ మవటంచేత, బహువచనాంత మవటంచేత 'రు' ఆగమంగా వచ్చింది. ఈ ఆగమానికి వెనుక ఉండే ఉత్వం అత్వంగా మారింది. స్నాతాలంకృతులరు.

క. అమరాధిపుఁ డమృతముఁ గొని । యమరావతి కరిగి, తొంటియట్టుల సుస్థా
నమున నవిచలిత రక్షా । క్షముఁ డై రక్షించుకొని సుఖస్థితి నుండెన్. 120

ప్రతిపదార్థం: అమర+అధిపుఁడు= దేవతలకు రాజయిన ఇంద్రుడు; అమృతమున్+కొని= అమృతాన్ని తీసికొని, అమరావతికిన్= దేవతలపట్టణ మయిన అమరావతికి; అరిగి= వెళ్ళి; తొంటి, అట్టులు+అ= పూర్వంవిధంగానే; సు, స్థానమునన్= మంచిచోట; అవిచలిత, రక్షా, క్షముఁడు+ఐ= చెదరని రక్షణలో సమర్థు డయి; రక్షించుకొని= కాపాడు కొని; సుఖ, స్థితిన్= సుఖమయిన ఉనికితో; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు అమృతాన్ని గ్రహించి, అమరావతీనగరానికి వెళ్ళి పూర్వంవలెనే, ఆ అమృతాన్ని మంచిచోట ఉంచి స్థిరమైన రక్షణంలో సమర్థు డై రక్షించుకొంటూ, సుఖంతో కూడిన స్థితితో ఉండినాడు.

వ. అంత నయ్యురగులు నమృతం బుపయోగింపం గానక దానియున్నస్థానం బని దర్భలు నాకిన నాలుకలు రెండుగా వ్రయ్యుటంజేసి, నాటంగోలె ద్విజిహ్వులు నాఁ బరఁగిరి; యమృతస్థితింజేసి దర్భలు పవిత్రంబు లయ్యె. 121

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= తర్వాత; ఆ+ఉరగులు= ఆ పాములు; అమృతంబు= అమృతాన్ని; ఉపయోగింపన్, కానక= ఉపయోగింపలేక (త్రాగాలని ఎంచి దాన్ని కానక); దాని, ఉన్న, స్థానంబు+అని= అది ఉన్నచో టని; (కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి); దర్భలు; నాకినన్= నాకగా; నాలుకలు; రెండుగా; వ్రయ్యుటన్, చేసి= చీలుటచేత; నాటన్, కోలెన్= నాటనుండి; ద్వి, జిహ్వులు, నాన్= రెండు నాలుకలు కలవారనేటట్లు; పరఁగిరి= ఒప్పినారు; అమృత, స్థితిన్, చేసి= అమృతంయొక్క ఉనికిచేత; దర్భలు; పవిత్రంబులు+అయ్యెన్= పవిత్రాలయ్యాయి.

తాత్పర్యం: పిమ్మట ఆపాములు అమృతం త్రాగటానికి వెళ్ళి, అది అచ్చట లేకపోవటంచేత ఉపయోగింప లేక అది ఉన్నస్థల మని దర్భలు నాకగా వాటిఅంచులు పదునుగా ఉంటాయికాబట్టి వాటి నాలుకలు రెండుగా చీలాయి. నాటినుండి పాములు (ద్విజిహ్వులు) రెండునాలుకలు కలవిగా ఒప్పినాయి. అమృతం తమపై ఉంచటం చేత దర్భలు పవిత్రా లయ్యాయి.

క. **ఈ సౌపర్ణాఖ్యానము । భాసురముగ వినిన పుణ్యపరులకు నధిక**
శ్రీ సంపద లగు; దురితని । రాసం బగుఁ; బాయు నురగరక్షోభయముల్. **122**

ప్రతిపదార్థం: ఈ, సౌపర్ణ+ఆఖ్యానము= గరుత్మంతుడికి సంబంధించిన ఈ కథను; భాసురముగన్= ప్రకాశమానంగా (ఒప్పుగా); వినిన= వినినట్టి; పుణ్యపరులకున్= పుణ్యంపట్లఆసక్తి కలవారికి; అధికశ్రీ సంపదలు= విస్తారమయిన సిరియు, సంపదయు; అగున్= కలుగుతుంది; దురితనిరాసంబు= పాపాలు తొలగటం; అగున్=అవుతుంది; ఉరగ, రక్షః, భయముల్= పాములవలన, రాక్షసులవలన భయాలు; పాయున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: గరుత్మంతుడికి సంబంధించిన ఈ కథను ఒప్పుగా వినిన పుణ్యాత్ములకు అధిక మయిన సిరిసంపదలు కలుగుతాయి. పాపక్షయం అవుతుంది. పాములనుండి, రాక్షసులనుండి భయాలు తొలగిపోతాయి.

విశేషం: ఇది గరుడోపాఖ్యానం వినటంవలన కలిగే ఫలాన్ని తెల్పుతున్నది - ఫలశ్రుతి.

వ. **ఇట్లురగు లమృతం బుపయోగింపం గానక చనిన, శేషుండు తనతల్లియుం దమ్ములుఁజేసిన యధర్మంబునకు నిర్వేదించి, వారల విడిచి కడునిష్ఠతో గంధమాదన బదరీవన గోకర్ణ పుష్కరారణ్య హిమవంతంబు లాదిగాఁ గల పుణ్యస్థానంబులం దనేక సహస్రవర్షంబులు బ్రహ్మ నుద్దేశించి తపంబు సేసిన, బ్రహ్మయుఁ బ్రత్యక్షం బై వరంబు వేడు మనిన శేషుం డి ట్లనియె.** **123**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు=ఈవిధంగా; ఉరగులు= పాములు; అమృతంబు=అమృతాన్ని; ఉపయోగింపన్, కానక= ఉపయోగించటానికి పొందక; చనినన్= వెళ్ళిపోగా; శేషుండు= ఆదిశేషుడు; తన తల్లియున్; తమ్ములున్; చేసిన; అధర్మంబునకున్= ధర్మవిరుద్ధ మయిన కార్యానికి; నిర్వేదించి= దుఃఖించి; వారలన్= తల్లిని, తమ్ముళ్ళను; విడిచి; కడు, నిష్ఠతోన్= మిక్కిలి నియమంతో; గంధమాదన, బదరీవన, గోకర్ణ, పుష్కర+అరణ్య, హిమవంతంబులు+ఆదిగాన్= గంధమాదనపర్వతం, బదరీవనం, గోకర్ణమనేక్షేత్రం, పుష్కర మనే పేరున్న అరణ్యం, హిమవత్పర్వతం మొదలుగా ఉండే; పుణ్యస్థానంబులందున్= పవిత్రా లైన ప్రదేశాలలో; అనేక సహస్రవర్షంబులు= పెక్కువేలయేండ్లు; బ్రహ్మన్, ఉద్దేశించి= బ్రహ్మనుగురించి; తపంబు, చేసినన్= తపస్సు చేయగా; బ్రహ్మయున్= బ్రహ్మకూడ; ప్రత్యక్షంబు+ఐ= ఎదుట నిలిచి; వరంబు, వేడుము+అనినన్= ఏదైనా వరం వేడుకొ మ్మని అనగా; శేషుండు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా పాములు అమృతాన్ని ఉపయోగించే భాగ్యం పొందలేక వెళ్లిపోగా, ఆదిశేషుడు తనతల్లి, తమ్ములు చేసిన ధర్మవిరుద్ధ మైన కార్యానికి అసహ్యపడి, దుఃఖించి, వారిని విడిచి, మిక్కిలి నియమంతో గంధమాదనపర్వతం, బదరీవనం, గోకర్ణక్షేత్రం, పుష్కరారణ్యం, హిమాచలం మొదలయిన పుణ్యక్షేత్రాలలో పెక్కువేలయేండ్లు బ్రహ్మనుగురించి తపస్సు చేయగా బ్రహ్మకూడ కనుల ఎదుట నిలిచి ఏదైనా వరం వేడుకొమ్మని పలుకగా ఆదిశేషుడు ఇట్లా అన్నాడు.

బ్రహ్మ యనుజ్ఞవలన శేషుఁడు భూభారంబు దాల్చుట (సం. 1-32-2)

సీ. **'తల్లియు నాసహోదరులును మూర్ఖు లై! ధర్మువు నుచితంబుఁ దప్పి వినత**
కావైనతేయున కపకారములు సేసి, । రెప్పడు వారు సహింప కెగ్గు
సేయుదు, రేను రోసితి, వారితోడిపొ । త్తొల్లఁ, దపంబు సేయుచు శరీర
భారంబు విడిచెదఁ బరమేష్ఠి!' యనవుడు । నాతని సమబుద్ధి కజుఁడు మెచ్చి

ఆ. **నిత్యసత్యధర్మనిరతుండ వఖిలంబు । దాల్పనోపు నట్టి ధైర్యయుతుఁడ,**
విది యనన్యవిషయ; మిమ్మహీభారంబు । నీవ తాల్పవలయు నిష్ఠతోడ. **124**

ప్రతిపదార్థం: పరమేష్ఠి!= ఓ బ్రహ్మదేవుడా! తల్లియున్= తల్లి అయిన కద్రువయు; నా, సహోదరులును= తోడబుట్టిన నా తమ్ములును; మూర్ఖులు+ఐ= బుద్ధిలేనివా రయి; ధర్మువున్= ధర్మాన్ని; ఉచితంబున్= తగినకార్యాన్ని; తప్పి= అతిక్రమించి; వినతకున్= సవతితల్లి అయిన వినతకు, వైనతేయునకున్= వినతకుమారు డైన గరుడునికిని; అపకారములు= హానులను; చేసిరి; వారు= తల్లి, తమ్ముళ్ళును; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; సహింపక= సైపక, ఓర్వలేక; ఎగ్గు, చేయుదురు= హాని చేస్తారు; ఏను= నేను; రోసితిన్= అసహ్యపడ్డాను; వారితోడి, పొత్తు+ఒల్లన్= తల్లితోను, తమ్ములతోను స్నేహాన్ని అంగీకరించను; తపంబు, చేయుచున్= తపస్సు చేస్తూ; శరీరభారంబు= దేహంయొక్క బరువును; విడిచెదన్= వదలుతాను(మరణిస్తాను); అనవుడున్= అనిన అనంతరం; అతని, సమబుద్ధికిన్= శేషునియొక్క ధర్మంతోకూడిన తలంపుకు; అజుఁడు= బ్రహ్మ; మెచ్చి; నిత్య, సత్య, ధర్మ, నిరతుండవు= ఎల్లప్పుడు సత్యం పట్ల, ధర్మంపట్ల ఆసక్తికలవాడివి; అఖిలంబు= సర్వాన్ని, తాల్పన్, ఓపు+అట్టి= ధరింపజాలునట్టి; ధైర్యయుతుఁడవు= ధైర్యంతో కూడినవాడివి; ఇది, అనన్య, విషయము= ఇతరులకు శక్యం(గోచరం)కాని కార్యం(అంశం); ఈ+మహీభారంబు= ఈభూమియొక్కబరువును; నిష్ఠతోడన్= స్థిరత్వంతో; నీవు+అ= నీవే; తాల్పన్‌వలయు= ధరించాలి.

తాత్పర్యం: 'ఓబ్రహ్మదేవుడా! నాతల్లి అయిన కద్రువ, తమ్ముళ్ళు, మూఢు లై ధర్మాన్ని, యుక్తాన్ని, విడిచి నా సవతితల్లి అయిన వినతకు, ఆమె కుమారు డైన గరుడుడికి కీడులు చేశారు. వాళ్ళు ఓర్వలేక ఎప్పుడూ ఇట్లే హాని చేస్తుంటారు. నేను అసహ్యపడ్డాను. వాళ్ళతో కలిసి ఉండటం నా కిష్టం లేదు. తపస్సు చేస్తూ దేహభారాన్ని విడుస్తాను' అని శేషుడు పలుకగా, బ్రహ్మ అతడి ధర్మబుద్ధికి మెచ్చి 'నీవు ఎల్లప్పుడు సత్యంపట్ల, ధర్మంపట్ల ఆసక్తి కలిగినవాడివి. సర్వం భరించేధైర్యంతో కూడినవాడివి. ఇది ఇతరులకు శక్యం కాని విషయం. ఈభూమియొక్క బరువును నీవే నియమంతో భరించాలి.

చ. **వినతకు నాత్మజుం డయిన వీరుఁడు, కశ్యపవాలఖిల్యస**
న్మునులవరంబు గన్న ఖగముఖ్యుఁడు, వాసవు నోర్చియున్న స
ద్వినుతబలుండు కావున వివేకమునన్ వినతాతనూజుతో
ఘనముగఁ జెల్మి సేయు; మిది కార్యము నీకు భుజంగమేశ్వరా! **125**

ప్రతిపదార్థం: భుజంగమ+ఈశ్వరా!= పాములకు రాజు వైన శేషుడా! వినతకున్; ఆత్మజుండు= కుమారుడు; అయిన; వీరుఁడు= పరాక్రమవంతుడు; కశ్యప, వాలఖిల్య, సత్, మునుల= కశ్యపుడు, వాలఖిల్యులు అనే మంచి మునీశ్వరుల; వరంబు; కన్న= పొందిన; ఖగముఖ్యుఁడు= పక్షిశ్రేష్ఠుడు; వాసవున్= ఇంద్రుడిని; ఓర్చి+ఉన్న= ఓడించిఉన్న; సత్, వినుత, బలుండు=

సజ్జనులచే నుతింపబడిన బలం కలవాడు; కావునన్, వివేకమునన్= తెలివితో; వినతా, తనూజాతోన్= వినతకు కుమారు డైన గరుడనితో; ఘనముగన్= గొప్పగా; చెల్మి, చేయుము= స్నేహం చేయుము; ఇది= ఇట్లా స్నేహం చేయటం; నీకున్; కార్యము= చేయదగినపని.

తాత్పర్యం: సర్పరాజు వైన ఓ శేషుడా! వినతకు కుమారు డైన గరుత్మంతుడు పరాక్రమవంతుడు, కశ్యపుడు వాలఖిల్యులు మొద లైన గొప్పమునుల వరం పొందిన పక్షిశ్రేష్ఠుడు, ఇంద్రుడిని ఓడించి సజ్జనులచే స్తుతింపబడిన బలం కలవాడు. కాబట్టి తెలివితో ఆ గరుడనితో స్థిరంగా స్నేహం చేయుము. అతనితో స్నేహంచేయటం నీకు కర్తవ్యం.

విశేషం: బంధశైథిల్యం, అర్థవైమల్యం కల ప్రసాదగుణరమ్యమైన ఇటువంటి పద్యాలకు నన్నయ నిధి.

వ. అని బ్రహ్మ నియోగించిన శేషుం డశేషమహీభారంబు దాల్చి గరుడనితో బద్ధసఖ్యుం డై యుండె; నిట వాసుకియుం దల్లిశాపంబున జనమేజయు చేయు సర్పయాగంబునం దయ్యెడుసర్పకులప్రళయంబునకు వెఱచి, తనబాంధవుల నైరావతాది సహోదరుల రావించి విషణ్ణహృదయుం డై యి ట్లనియె. 126

ప్రతిపదార్థం: అని; బ్రహ్మ; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా; శేషుండు; అశేష, మహీ, భారంబు= సర్వ మైన భూమియొక్క బరువును; తాల్చి= ధరించి; గరుడనితోన్= గరుత్మంతుడితో; బద్ధ, సఖ్యుండు+అయి, ఉండెన్= కట్టబడిన స్నేహం కలవాడై ఉన్నాడు; ఇటన్= ఇచ్చట (తల్లి, తమ్ముళ్ళు ఉన్నచోట); వాసుకియున్= వాసుకి అనే సర్పశ్రేష్ఠుడును; తల్లిశాపంబునన్= తల్లి అయిన కద్రువశాపంచేత; జనమేజయు, చేయు= జనమేజయుడు చేయబోయే; (కర్మపదప్రథమకు షష్ఠి); సర్పయాగంబునందున్= పాములను ఆహుతి చేసే యజ్ఞంలో; అయ్యెడు= కాబోయే; సర్ప, కుల, ప్రళయంబునకున్= పాముల వంశంయొక్క నాశనానికి; వెఱచి= భయపడి; తనబాంధవులన్= తనబంధువు లయిన; ఐరావత+ఆది, సహోదరులన్= ఐరావతుడు మొదలయిన సోదరులను; రావించి= రప్పించి; విషణ్ణహృదయుండు+ఐ= దుఃఖించిన చిత్తం కలవాడయి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని బ్రహ్మ ఆజ్ఞాపించగా శేషుడు భూమియొక్క సమస్తభారాన్నీ ధరించి గరుత్మంతుడితో స్నేహం కలిగి ఉన్నాడు. ఇచట వాసుకి అనే సర్పశ్రేష్ఠుడు తల్లి అయిన కద్రువయొక్క శాపంచేత జనమేజయుడు చేయబోయే సర్పయాగంలో కాగలపాములసముదాయంయొక్క వినాశనానికి భయపడి తన చుట్టాలను, ఐరావతుడు మొద లయిన సోదరులను పిలిపించి దుఃఖించినహృదయం కలవాడయి ఈ విధంగా పలికాడు.

వాసుకి తల్లిశాపమునకు వగచుట (సం. 1-33-1)

చ. చిరముగ బ్రహ్మకుం దపము సేసి, యనంతుఁ డనంతధారుణీ
భరగురుకార్యయుక్తుఁ డయి, పన్నగముఖ్యులపొత్తు వాసి, చె
చ్చెరఁ దనయంత నుండి, మదిఁ జేర్చి తలంపఁడ యొక్కనాఁడు దు
ర్ధరతర దందశూకకుల భావిభయప్రవిఘాతకృత్యముల్. 127

ప్రతిపదార్థం: చిరముగన్= చిరకాలం; బ్రహ్మకున్= బ్రహ్మనుగురించి (ద్వితీయకుబదులుషష్ఠి); తపము, చేసి; అనంతుఁడు= శేషుడు; అనంత, ధారుణీ, భర, గురు కార్యయుక్తుఁడు+అయి= అంతంలేని భూమిని మోయటం అనే గొప్పపనితో కూడినవా డయి; పన్నగముఖ్యుల= సర్పశ్రేష్ఠుల; పొత్తు, పాసి= స్నేహం విడిచి; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; తన, అంతన్, ఉండి= తాను వేరుగా ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒక్కరోజుకూడ; దుర్ధరతర, దందశూక, కుల, భావి, భయ, ప్రవిఘాత, కృత్యముల్= మిక్కిలి భరింపశక్యం కాని పాములయొక్కవంశానికి ముందు కాబోయే భయాన్ని అడ్డగించే పనులను; మదిన్= మనస్సులో; చేర్చి= కూర్చి; తలంపఁడు+అ= ఏమియు తలపోయడు.

తాత్పర్యం: శేషుడు చిరకాలం బ్రహ్మనుగురించి తపస్సు చేసి విస్తృతమైన భూమిని భరించటం అనే గొప్పకార్యంతో కూడిన వా డయి సర్పశ్రేష్ఠుల స్నేహం విడిచి శీఘ్రంగా తనంతతాను వేరుగా ఉండి ఒకప్పుడైనా మిక్కిలి భరింపశక్యంకాని పాముల సముదాయానికి ముందు కలుగబోయే భయాన్ని తొలగించే పనులను మనస్సులో తలంచి ఏమియు ఆలోచన చేయడు.

విశేషం: ఈపద్యంలో నన్నయ ఆరోహావరోహక్రమం వాక్యార్థసంయోజనంలో దీపింపచేస్తూ 'సమాధి' అనే శబ్దగుణాన్ని పోషించాడు. బ్రహ్మను తపస్సుతో మెప్పించి భూమిభారాన్ని మోసే దుష్కరమైనకార్యాన్ని సాధించిన శేషుడు సమర్థుడై ఉండికూడా తన సర్పకులానికి రాబోయే మహాప్రళయాన్నిగురించి పట్టించుకోవటంలేదని వాసుకి తనబంధువులతో చెపుతున్నాడు. చిన్నచిన్నమాటలతో మొదలై చివరిచరణమంతా వ్యాపించి ఉన్న దీర్ఘసమాసంతో చేసిన వాక్యవిన్యాసం ఆరోహక్రమాన్ని సూచిస్తూ వాసుకి మనోవేదనను వ్యక్తంచేస్తున్నది. (సంపా.)

వ. 'మఱి యమృతమథనంబునాఁడు మంథరమహానగంబునకు నేత్రంబ నయిన నాక్లేశంబునకు మెచ్చి యమరులెల్లఁ బితామహుం బ్రార్థించి నాకు నవ్యయత్వంబును, సకలభయవిమోక్షణంబునుగా వరం బిప్పించి; రైనను జననీశాపంబున నురగకులప్రళయం బగుటకు మనోదుఃఖంబు దుస్సహం బై యుండు; దాని నుడిగించు నుపాయంబెద్ది? యేమిసేయువార?' మని చింతించుచున్న యన్నాగరాజునకు నాగకుమారు లత్యుద్ధతు లై యి ట్లనిరి. 128

ప్రతిపదార్థం: మఱి= ఇంకను, అమృత, మథనంబు, నాఁడు= అమృతంకొరకు సముద్రాన్ని త్రచ్చేటప్పుడు; మంథర, మహత్, నగంబునకున్= కవ్వ మైన మంథర మనే గొప్పపర్వతానికి; నేత్రంబన్, అయిన= తరిత్రాడు నయిన; నా, క్లేశంబునకున్= నాకష్టానికి; మెచ్చి; అమరులు, ఎల్లన్= దేవతలందరును; పితామహున్= బ్రహ్మను; ప్రార్థించి= వేడి; నాకున్, అవ్యయత్వంబును= నాశంలేకుండటమును; సకల, భయ, విమోక్షణంబునున్, కాన్= సర్వభయాలనుండి విముక్తి అవునట్లుగా; వరంబు+ఇప్పించిరి= వరం ఇచ్చేటట్లు చేశారు; ఐనను= నా కేమీ భయంలేకపోయినా; జననీశాపంబునన్= తల్లియొక్క శాపంచేత; ఉరగ, కుల, ప్రళయంబు+అగుటకున్= పాములవంశం నాశం అవటానికి; మనస్+దుఃఖంబు= మనస్సులోని చింత; దుస్సహంబు+ఐ= సహింప శక్యం కానిదై; ఉండున్; దానిన్= ఆనాశాన్ని; ఉడిగించు+ఉపాయంబు= తొలగించేమార్గం; ఎద్ది= ఏది? ఏమిచేయువారము= దానిని తొలగించటానికి ఏం చేద్దాం?; అని; చింతించుచున్న= దుఃఖిస్తున్న; ఆ+నాగరాజునకున్= సర్పరా జైన ఆ వాసుకికి; నాగకుమారులు= యువకులైన పాములు; అతి+ఉద్ధతులు+ఐ= మిక్కిలి గర్వించినవా రై; (అతి+ఉద్ధతులు= అత్యుద్ధతులు- యణాదేశసంధి); ఇట్లు+అనిరి.

తాత్పర్యం: 'ఇంక- అమృతంకొరకు సముద్రం త్రచ్చేటప్పుడు కవ్వ మైన గొప్ప మంథరపర్వతానికి తరిత్రాడుగా అయిన నాకష్టానికి మెచ్చి దేవతలు అందరూ బ్రహ్మను వేడి నాకు నాశం లేకుండా ఉండేటట్లు, అన్నిభయాలనుండి

విముక్తియు అయ్యేటట్లు వరం అనుగ్రహింపజేశారు. నాకు భయంలేకపోయినా తల్లి అయిన కద్రువశాపంచేత సర్పాలసముదాయానికి వినాశం కలుగుతుండటంచేత, మనస్సులోని దుఃఖం సహింపశక్యంకాని దై ఉంటున్నది. సర్పాలకు కలిగే నాశాన్ని తొలగించే ఉపాయం ఏమైనా ఉందా? ఏం చేద్దాం?' అని దుఃఖిస్తున్న సర్పరాజైన ఆవాసుకితో యువకు లైన నాగులు మిక్కిలిగర్వించినవా రై ఇట్లా పలికారు. అనంతుడికీ వాసుకికీ ఉన్న భేదాన్ని తెలపటంలో వరుసగా పద్యాన్నీ వచనాన్నీ ఎన్నుకొన్న నన్నయగారి రుచిరార్థసూక్తినిధిత్వం గమనార్హం.

విశేషం: ఈభాగం వాసుకికి సర్పకులంపట్ల ఉండే అభిమానాన్ని సూచిస్తున్నది. బ్రహ్మవరంచేత అతనికి ఎట్టిహాని కలగదు. అయినా అతడు తనతోడిపాములకు కలుగబోయే వినాశాన్ని గురించి చింతించాడు. నాగకుమారులు వయస్సులో చిన్న వారవటంచేత గర్వించి ఇట్లా చేద్దాం, అట్లా చేద్దాం అని పలికారు. అనంతుడికీ వాసుకికీ ఉన్న భేదాన్ని తెలపటంలో వరుసగా పద్యాన్నీ వచనాన్నీ ఎన్నుకొన్న నన్నయగారి రుచిరార్థసూక్తినిధిత్వం గమనార్హం.

సీ. **జనమేజయునిచేయు సర్పయాగమునకు । విఘ్న మందఱము గావింత; మతఁడు**
ధర్మార్థి గావున ధారుణీసురుల మై । యడుగుద మిదియుఁ జేయకు మనియును;
గొందఱ మతనికిఁ గూర్చు మంత్రులము నై । యీక్రతుక్రియఁ జేసి యిహపరముల
కగుఁ బెక్కుదోషంబు లని హేతువులు సూపి । యుడిగింత; మందఱు నొక్కమొగిన

ఆ. **భక్ష్యభోజ్యలేహ్య పానీయములమీఁద । సదములోని విప్రజనులమీఁద**
వెగడుపడఁగఁ బాఱి వెఱపింత మొజ్జలు । తత్ప్రయోగవిధులు దప్పి పఱవ. **129**

ప్రతిపదార్థం: జనమేజయునిచేయు= జనమేజయుడు కావించే (కర్తృపదప్రథమకుషష్ఠి); సర్పయాగమునకున్= సర్పాలను ఆహుతిచేసే యజ్ఞానికి; అందరమున్= మనమందరము; విఘ్నము= అంతరాయం; కావింతము= చేద్దాము; (విఘ్నా లెట్లా చేయాలో చెప్పుతున్నారు); అతఁడు= జనమేజయుడు; ధర్మ+అర్థి= ధర్మాన్ని కోరేవాడు; కావునన్; ధారుణీ, సురులము+ఐ= బ్రాహ్మణుల మయి; ఇదియున్= ఈయజ్ఞాన్ని; చేయకుము; అనియును; అడుగుదము; కొందఱము= మనలో కొందరం; అతనికిన్= జనమేజయుడికి; కూర్చు= ప్రియపడే; మంత్రులమున్, ఐ; ఈ క్రతు, క్రియన్, చేసి= ఈ సర్పయాగకార్యంచేత; ఇహపరములకున్= ఈలోకంలోను, పరలోకంలోను కలిగేసౌఖ్యాలకు; పెక్కుదోషంబులు= అనేక లోపాలు; అగున్, అని; హేతువులు, చూపి= కారణాలు తెలిపి; ఉడిగింతము= మానేటట్లు చేద్దాము; అందఱున్= మనమందరమూ; ఒక్కమొగిన్+అ= ఒకేపూనికతో; భక్ష్య, భోజ్య, లేహ్య, పానీయములమీఁదన్= తినదగినవియు, భుజింపదగినవియు, నాకదగినవియు, త్రాగదగినవియు అయిన నాలుగువిధాల ఆహారాలమీద; సదములోని= సభలోని; విప్రజనులమీఁదన్= బ్రాహ్మణులమీద; వెగడుపడగన్= భయం(వికారం) పొందేటట్లుగా; పాఱి= పరుగెత్తి; ఒజ్జలు= గురువులు (ఋత్విక్కులు మొదలైనవారు) తద్ప్రయోగవిధులు= ఆయజ్ఞాన్ని చేసే విధానాలు; తప్పి= విడిచి; పఱపన్= పారిపోయేట్లుగా; వెఱపింతము= భయపడేటట్లు చేద్దాము.

తాత్పర్యం: జనమేజయుడు చేసే సర్పయాగానికి మనమందరం ఆటంకం కలిగిద్దాం. ఎట్లంటే, జనమేజయుడు ధర్మాన్ని కోరేవాడు కావున మనం బ్రాహ్మణుల మై ఈయజ్ఞం చేయవద్దని అడుగుదాం. మనలో కొందరం ఆ జనమేజయుడికి ఇష్టులమై మంత్రుల మై ఈయాగాన్ని చేయటంచేత ఇహపరసౌఖ్యాలకు పెక్కులోపాలు కలుగుతాయని కారణాలు చూపి మానేటట్లు చేద్దాం. అందరం ఒకే పూనికతో భక్ష్యాలు, భోజ్యాలు, లేహ్యాలు, పానీయాలు అనే నాలుగు విధా లైన ఆహారాలమీద, సభలోని బ్రాహ్మణులమీద వికారంగా పరుగెత్తి ఋత్విక్కులు మొదలయిన గురువులు ఆ యజ్ఞాలు చేసే విధానాలు విడిచి పారిపోయేటట్లు భయపెట్టుదాము.

విశేషం: ఈ పద్యంలో గర్వితు లై నాగకుమారులు యజ్ఞానికి విఘ్నం కలిగించటానికై చెప్పిన ఉపాయాలు తెలుపబడినవి. కావించు+దము= చువర్ణంతోకూడిన దకారానికి తకారంఅవుతుంది. ఇట్లే ఉడిగింతము, వెఱపింతము అనేవి. భక్ష్యభోజ్యలేహ్యపానీయాలు నాలుగు విధా లైన ఆహారాలు. కొందరు వీటికి చోష్యంకూడా కలిపి ఆహారాలు అయిదు విధాలని చెప్పుతారు.

వ. **అనిన వారలలోఁ గొందఱు బుద్ధిమంతు లయిన భుజంగముఖ్యు లి ట్లనిరి.** **130**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని నాగకుమారులు పలుకగా, వారలలోన్= వారిలో; కొందఱు; బుద్ధిమంతులు, అయిన, భుజంగముఖ్యులు= పాములలో శ్రేష్ఠులు, ఇట్లు+అనిరి;

తాత్పర్యం: నాగకుమారులు ఇట్లా పలుకగా ఆనాగులలో తెలివిగలవా రైన కొందఱు సర్పశ్రేష్ఠులు ఈవిధంగా పలికారు.

క. **ఇవి మీ కన్నియుఁ జేయఁగ । నవు నని తలఁపకుఁడు; భూసురాహుతి మంత్రో**
ద్భవ దారుణదహనశిఖల్ । గవిసిన నెద్దియును జేయఁగా నెడ గలదే! **131**

ప్రతిపదార్థం: మీకున్; ఇవి, అన్నియున్= మీరు చెప్పిన ఉపాయాలన్నీ, చేయఁగన్, అవున్, అని= చేయటానికి వీ లవుతాయని; తలఁపకుఁడు= భావించకుడు; భూసుర+ఆహుతి, మంత్ర+ఉద్భవ, దారుణ, దహన, శిఖల్= బ్రాహ్మణులు అగ్నిలో వేల్చేటప్పుడు పఠించే మంత్రాలవలన పుట్టిన భయంకర మయిన అగ్నియొక్క జ్వాలలు; కవిసినన్= ఆక్రమించగా; ఎద్దియును= దేనినికూడా; చేయఁగాన్= చేయటానికి; ఎడ= అవకాశం; కలదే= ఉన్నదా? లేదని భావం.

తాత్పర్యం: మీరు చెప్పిన వన్నీ చేయటానికి వీలవుతా యని తలపోయకండి. బ్రాహ్మణులు అగ్నిలో వేల్చేటప్పుడు పఠించే మంత్రాలవలన పుట్టే భయంకర మైన అగ్నియొక్కజ్వాలలు వ్యాపిస్తే ఏదైనా చేయటానికి అవకాశముంటుందా? ఉండ దని భావం.

వ. **అనిన విని నాగరాజానుజుం డైన యేలాపుత్త్రుం డి ట్లనియె.** **132**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= బుద్ధిమంతు లైన కొందరు నాగులు అట్లా చెప్పగా; విని; నాగరాజ+అనుజుండు+అయిన= సర్పరాజైన వాసుకికి తమ్ము డైన; ఏలాపుత్త్రుండు= ఏలాపుత్రు డనే పేరుగల నాగకుమారుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అనగా విని వాసుకి తమ్ము డైన ఏలాపుత్రు డనే నాగకుమారుడు ఇట్లా పలికాడు.

ఆ. **శాప మిచ్చునాఁడు జననియుత్సంగంబు । నందు నిద్రవోయి నట్ల యుండి**
యమరవరుల కజున కైన యన్యోన్యసం । భాషణంబు లెఱుకపడఁగ వింటి. **133**

ప్రతిపదార్థం: శాపము+ఇచ్చునాఁడు= కద్రువ మనకు శాపం ఇచ్చే దినాన; జనని, ఉత్సంగంబునందున్= తల్లి ఒడిలో; నిద్ర, పోయిన, అట్లు+అ= నిద్రపోయినట్లే; ఉండి; అమరవరులకున్= దేవతాశ్రేష్ఠులకు, అజునకున్= బ్రహ్మకు; ఐన= జరిగిన; అన్యోన్య, సంభాషణంబులు= ఒండొరులమాటలు; ఎఱుక పడఁగన్= తెలిసేటట్లుగా; వింటిన్= విన్నాను.

తాత్పర్యం: కద్రువ పాములకు శాపం ఇచ్చేదినాన ఆమెఒడిలో నిద్రరాక పోయినా నిద్రపోతున్నట్లే ఉండి, దేవతాశ్రేష్ఠులకూ బ్రహ్మకూ జరిగిన ఒండొరుల మాటలు స్పష్టంగా తెలిసేటట్లు విన్నాను.

వ. అప్పలుకులు సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పెదవినుండు; 'శాపానంతరంబ యమరులెల్ల నజున కిట్లని రయ్యా! కద్రువ కడు నిర్దయురాలై యిట్టి యనంతబలవీర్యసంపన్ను లయిన కొడుకులం బడసి, వారి కకారణంబ దారుణం బైన శాపం బిచ్చె; మీరును వారింపక యుపేక్షించితిరి; దీనికిం బ్రతీకారంబు గలదే? 'యనిన నమరులకుఁ గమలసంభవుం డి ట్లనియె. 134

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పలుకులు= అజునికిని, అమరవరులకును జరిగిన పరస్పరసంభాషణలు; సవిస్తరంబుగాన్= వివరంతో కూడుకొని ఉండేటట్లుగా; చెప్పెదన్= తెల్పుతాను; వినుండు; శాప+అనంతరంబు+అ= కద్రువశాపం ఇచ్చిన వెంటనే; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరూ; అజునికిన్= బ్రహ్మదేవుడికి; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా చెప్పారు; అయ్యా= బ్రహ్మకు సంబోధనం; కద్రువ= నాగమాత; కడునిర్దయురాలు+ఐ= మిక్కిలికఠినురాలై; ఇట్టి= ఇటువంటి; అనంత, బల, వీర్య, సంపన్నులు+అయిన= మేరలేని బలంతోను, పరాక్రమంతోను, కూడినవారైన; కొడుకులన్; పడసి= పొంది; వారికిన్= ఆ కొడుకులకు; అకారణంబు+అ= కారణంలేకుండానే; దారుణంబు+ఐన= ఘోరమైన; శాపంబు+ఇచ్చెన్; మీరును= మీరుకూడ; వారింపక= అడ్డగింపక; ఉపేక్షించితిరి= ఊరకున్నారు; దీనికిన్= ఆమె ఇచ్చిన శాపానికి; ప్రతీకారంబు= మారుచేత (తొలగించే ఉపాయం); కలదే= ఉన్నదా? అనినన్= అని అడుగగా; అమరులకున్= దేవతలకు; కమలసంభవుండు= బ్రహ్మదేవుడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: దేవతలకును, బ్రహ్మకును జరిగిన సంభాషణలు వివరంగా చెప్తుతాను, వినండి. కద్రువ పాములకు శాపం ఇచ్చినవెంటనే దేవతలందరు బ్రహ్మతో ఇట్లా పలికారు. "అయ్యా! కద్రువ మిక్కిలి కఠినాత్మురాలై అపారమైన బలం, పరాక్రమం ఉన్న ఇట్లాంటి కొడుకులను పొందికూడా వారికి కారణంలేకుండానే ఘోరమైన శాపం ఇచ్చింది. దానిని మీరు కూడ నివారించక ఊరకున్నారు. ఆ శాపానికి మారుసేత ఉన్నదా?" అని దేవతలు అడుగగా వారికి బ్రహ్మ ఇట్లా చెప్పాడు.

క. క్రూరాకారుల, జగదప । కారులఁ, బన్నగులఁ దాల్పఁగా నోపని యి
ద్ధారుణికి హితంబుగ దు । ష్టోరగసంహార మిప్పు డొడఁబడ వలసెన్. 135

ప్రతిపదార్థం: ఘోర+ఆకారులన్= ఘోరమైన ఆకారం కలవారున్నూ; జగత్, అపకారులన్= లోకానికి హాని చేసేవారు న్నూ; అయిన; పన్నగులన్= పాములను; తాల్పఁగాన్, ఓపని= మోయజాలని; ఈ+ధారుణికిన్= ఈభూమికి; హితంబుగన్= మేలయ్యేటట్లు; ఇప్పుడు; దుష్ట+ఉరగ, సంహారము= దుర్మార్గు లయిన నాగుల వినాశాన్ని; ఒడఁబడవలసెన్= అంగీకరింపవలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: క్రూరమైన రూపం కలవారున్నూ, లోకానికి హాని చేసేవారున్నూ అయిన పాములను మోయజాలని ఈ భూమికి మేలు కలగటానికై ఇప్పుడు దుర్మార్గు లైన నాగుల వినాశానికి అంగీకరింపవలసి వచ్చింది.

వ. 'మఱియు సకలలోకహితాచారంబు లై ప్రసిద్ధులైన నాగముఖ్యుల నెల్ల వాసుకి చెలియ లైన జగత్కారువునకు జగత్కారుం డను మహామునికిఁ బుట్టెడువాఁడధికతేజస్వి యాస్తీకుం డను మహాముని జనమేజయసమారబ్ధ సర్పసత్త్రప్రళయంబువలన రక్షించు' నని పితామహుండు దేవతలకుం జెప్పిన తెఱంగు సెప్పిన, వాసుకి ప్రముఖనాగముఖ్యులెల్ల సంతసిల్లి యేలాపుత్త్రు నెత్తుకొని సాధువాదంబుల నభినందించిరి; వాసుకియు

నాఁటంగోలె జరత్కారుమునీంద్రుం డెన్నండు దార పరిగ్రహంబు సేయునో యని తత్సమయ సమాగమం బపేక్షించి యుండు నంత. 136

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్; సకల, లోక, హిత+ఆచారంబులు+ఐ= అన్ని లోకాలకు మేలు కలిగించే ప్రవృత్తి కలవారై; ప్రసిద్ధులు+ఐన= ప్రఖ్యాతు లైన; నాగముఖ్యులన్, ఎల్లన్= సర్పశ్రేష్ఠులందరినీ; వాసుకి, చెలియలు+ఐన= వాసుకి చెల్లె లయిన; జరత్కారువునకున్= జరత్కారువు అనే ఆమెకును; జరత్కారుండు+అను= జరత్కారు డనే పేరున్న; మహత్, మునికిన్= గొప్పవా డైన ఋషికిని; పుట్టెడు, వాఁడు= జనించేవాడు; అధిక, తేజస్వి= మిక్కిలి తేజస్సుతో కూడినవాడు; ఆస్తీకుండు+ అను= ఆస్తీకు డనే; మహత్, ముని= గొప్పముని; జనమేజయ= జనమేజయుడిచేత; సమారబ్ధ= చక్కగా ఆరంభింపబడిన; సర్ప, సత్త్ర, ప్రళయంబువలనన్= సర్పయజ్ఞంలో జరిగే నాశంవలన; రక్షించును+అని= కాపాడుతా డని; పితామహుండు= బ్రహ్మ; దేవతలకున్= దేవతలకు; చెప్పిన, తెఱంగు= విధం; చెప్పినన్= చెప్పగా; వాసుకి, ప్రముఖ, నాగముఖ్యులు+ఎల్లన్= వాసుకి మొదలయిన సర్పశ్రేష్ఠులు అందరును; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఏలాపుత్త్రున్= ఏలాపుత్రు డనే పేరున్న నాగకుమారుడిని; ఎత్తుకొని; సాధువాదంబులన్= మంచిమాటలతో, (సంతోషంతో కూడిన పలుకులతో); అభినందించిరి= స్తుతించారు; వాసుకియున్= వాసుకికూడ; నాఁటంగోలెన్= అప్పటినుండి; జరత్కారు మునీంద్రుండు= జరత్కారువు అనే మునిశ్రేష్ఠుడు; ఎన్నండు= ఎప్పుడు; దారపరిగ్రహంబు= భార్యను గ్రహించటం; చేయును+ఓ= చేయగలడో! అని; తద్+సమయ, సమాగమంబు= ఆసమయంయొక్క రాకను; (జరత్కారుడు జరత్కారువును భార్యగా గ్రహించేసమయం ఎప్పుడు వస్తుందా? అని); అపేక్షించి, ఉండు+అంతన్= కోరుకొంటూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: మఱియు సర్వలోకాలకు మేలు కలిగించేవారై, ప్రఖ్యాతు లయిన ముఖ్యు లయిన నాగులనందరిని వాసుకిచెల్లె లయిన జరుత్కారువుకూ, జరత్కారు డనే గొప్పమునికీ జనించేవాడూ మిక్కిలిప్రకాశం కలవాడూ అయిన ఆస్తీకు డనే మహాముని జనమేజయుడిచేత ప్రారంభింపబడిన సర్పయాగప్రళయం నుండి రక్షిస్తా డని బ్రహ్మ దేవతలకు చెప్పిన విధాన్ని తెల్పగా, నాగశ్రేష్ఠులందరు సంతోషం పొంది ఏలాపుత్రు డనే నాగకుమారుని ఎత్తుకొని మృదువచనాలతో పొగిడారు. వాసుకి అప్పటినుండి జరత్కారుడు ఎప్పుడు భార్యను పరిగ్రహిస్తాడో అని ఆ సమయంయొక్క రాకకై కాంక్షిస్తూ ఉండగా- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. పరమతపోనిధి, యాయా । వరవంశోత్తముఁడు, నియమవంతుఁడు, లోకో
త్తరుఁడు, జరత్కారుఁడు నాఁ । బరఁగిన ముని బ్రహ్మచర్యపరిపాలకుఁ డై. 137

ప్రతిపదార్థం: పరమ, తపస్+నిధి= గొప్పతపస్సుకు నిలయమైనవాడు; యాయావర, వంశ+ఉత్తముఁడు= యాయావర వంశంలో గొప్పవాడు; నియమవంతుఁడు= బ్రహ్మచర్యాది నియమాలు కలవాడు; లోక+ఉత్తరుఁడు= అతిలోకమహిమ కలవాడు; జరత్కారుఁడు; నాన్= జరత్కారుడు అనే పేరుతో; పరఁగిన= ఒప్పిన; ముని; బ్రహ్మ, చర్య, పరిపాలకుఁడు+ఐ= బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని ఆచరించేవాడై.

తాత్పర్యం: గొప్పతపస్సుకు నిలయ మైన వాడు, యాయావర మనే వంశంలో శ్రేష్ఠుడు, బ్రహ్మచర్యాదినియమాలు కలవాడు, లోకాతీతుడు అయిన జరత్కారు డనే పేరుగల ముని బ్రహ్మచర్యాన్ని ఆచరించేవా డై.

క. ఘోరవ్రతములు సలుపుచు । దారపరిగ్రహము సేయఁ దా నొల్లక, సం
సారపునర్భవభీతి న । పారవ్యామోహపాశబంధచ్యుతుఁ డై. 138

ప్రతిపదార్థం: ఘోరవ్రతములు= అతికఠిన మైన పూజాది వ్రతాలు(ఉపవాసాదులు); సలుపుచున్= చేస్తూ; దారపరిగ్రహము, చేయన్= భార్యను గ్రహించటానికి; తాను, ఒల్లక= ఆజరత్కారుడు ఇష్టపడక; సంసార, పునః+భవ, భీతిన్= ప్రపంచంలో మళ్ళీపుట్టటం వలని భయంచేత; అపార, వ్యామోహ, పాశ, బంధ, చ్యుతుఁడు+ఐ= అంతులేని మిక్కిలి అజ్ఞానంఅనే త్రాళ్ళబంధంనుండి విముక్తుడై.

తాత్పర్యం: అతికఠిన మైన పూజాదివ్రతాలు చేస్తూ భార్యను గ్రహించటానికి ఆ జరత్కారుడు ఇష్టపడక సంసారంలో మళ్ళీ జన్మ కలుగుతుం దనే భయంవలన, అంతులేని అధికవ్యామోహ మనే త్రాళ్ళబంధంనుండి విముక్తు డై.

వ. తపస్స్వాధ్యాయ బ్రహ్మచర్యవ్రతంబులం జేసి ఋషులఋణంబుల నీఁగుచుఁ బరిభ్రమించువాఁడు వనంబులో నొక్కపల్వలంబు గని, యందు మూషికవిలూనం బయి యొక్కమూలంబు తక్కియున్న వీరణతృణస్తంబంబు నవలంబించి తలక్రిం దై యాదిత్యకిరణంబు లాహారంబుగా వ్రేలుచున్న ఋషులం గొందఱం జూచి డాయంబోయి జరత్కారుం డి ట్లనియె. 139

ప్రతిపదార్థం: తపస్+స్వాధ్యాయ, బ్రహ్మచర్య, వ్రతంబులన్, చేసి= తపస్సు, వేదాధ్యయనం, బ్రహ్మచర్యవ్రతం అనే వాటిచేత, ఋషులఋణంబులన్= ఋషులయొక్క ఋణాలను; ఈఁగుచున్= తొలగిస్తూ; పరిభ్రమించువాఁడు= తిరిగేవాడు; వనంబులోన్= అడవిలో; ఒక్కపల్వలంబు= ఒకనీటిపడియను; కని=చూచి; అందున్= ఆ పల్వలంలో; మూషికవిలూనంబు+అయి= ఎలుకలచే ఖండింపబడి; ఒక్కమూలంబు= ఒక్కవేరు; తక్కి+ఉన్నదానిన్= మిగిలిఉన్నదాన్ని; వీరణతృణస్తంబంబున్= ఔరుగడ్డిదుబ్బును; అవలంబించి= పట్టుకొని; తలక్రిందు+ఐ; ఆదిత్యకిరణంబులు= సూర్యకిరణాలు; ఆహారంబుగాన్= భోజనంగా; వ్రేలుచున్, ఉన్న= వ్రేలాడుతున్న; ఋషులన్ కొందఱన్= కొందరుమునులను; చూచి; డాయన్, పోయి= సమీపించి; జరత్కారుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: తపస్సు, వేదాలు చదవటం, బ్రహ్మచర్యవ్రతం అనే వాటిచేత ఋషులయొక్క ఋణాన్ని తొలగిస్తూ తిరిగే జరత్కారుడు అడవిలో ఒకనీటిపడియను చూచి అందు ఎలుకలచే కొరకబడి ఒక్కవేరుమాత్రమే మిగిలిఉన్న ఔరుగడ్డిదుబ్బును పట్టుకొని తలక్రిందుగా సూర్యుడి కిరణాలే తిండిగా వ్రేలాడుతున్న కొందరుఋషులను చూచి సమీపించి వారితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: యజ్ఞాదులచేత దేవతలఋణాన్ని, వేదాధ్యయనంచేత ఋషులఋణాన్ని, సంతానప్రాప్తిచేత పితృదేవతలఋణాన్ని తొలగించవచ్చని శాస్త్రాలు చెప్పుతాయి. జరత్కారుడు ఒక్క ఋషిఋణాన్ని మాత్రమే తొలగించుకొనగలిగాడు.

క. 'కడునుగ్రము దలక్రిందుగఁ । బడి వ్రేలుట; యిదియు నొక తపంబొకొ; నా కే
ర్పడఁ జెప్పుఁ డీ తపం, బేఁ । దొడఁగెద' ననవుడును నయ్యధోముఖవిప్రుల్. 140

ప్రతిపదార్థం: తలక్రిందుగన్= తల క్రింద ఉండేటట్లు; పడివ్రేలుట= ఉండి వ్రేలాడటం; కడున్, ఉగ్రము= మిక్కిలి భయంకరం; ఇదియున్= ఇట్లా తలక్రిందుగా వ్రేలాడటం; ఒక, తపంబు+ఒకొ= ఒక తపస్సుయొక్క విధమా! నాకున్; ఏర్పడన్, చెప్పుఁడు= తేటపడేట్లుగా తెల్పండి; ఏన్= నేను; ఈ, తపంబు; తొడఁగెదన్= చేయబూనుతాను; అనవుడున్= అనిన అనంతరం; ఆ+అధః+ముఖ, విప్రుల్= క్రిందికి ముఖం ఉండేటట్లుగా వ్రేలాడుతుండే ఆబ్రాహ్మణులు.

తాత్పర్యం: తలక్రిందుగా ఉండి వ్రేలాడటం మిక్కిలి భయంకరం. ఇట్లా చేయటంకూడ ఒకతపోవిశేషమా? నాకు స్పష్టంగా చెప్పండి; ఈతపస్సును నేనుకూడ చేయబూనుతాను'. అని జరత్కారుడు పలుకగా ముఖంక్రిందుగా వ్రేలాడుతుండే ఆ మునులు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. అనఘ! యిది యేటి తప, మే । మనుపమ దుఃఖితుల మగుట, నాధారము లే
కను సంతానోచ్ఛేదం । బున వ్రేలెద మధమలోకమున తెరువు చనన్. 141

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుఁడా! ఇది= ఇట్లా తలక్రిందుగా వ్రేలాడటం; ఏటి, తపము= ఎట్టి తపస్సు (తపస్సు కాదనిభావం); ఏము= మేము; అనుపమ, దుఃఖితులము+అగుటన్= సాటిలేని శోకం కలవార మవటం చేత; సంతాన+ఉచ్ఛేదంబునన్= సంతానంయొక్క లేమిచేత; (సంతానసూత్రం తెగిపోవటంచేత); ఆధారము, లేకను= అవలంబంలేక; అధమలోకమున, తెరువు= నీచమైన లోకంయొక్క మార్గంలో; చనన్= వెళ్ళటానికి; వ్రేలెదము= వ్రేలాడుతున్నాము.

తాత్పర్యం: పాపరహితుఁడా! ఇది ఏమి తపస్సు? మేము సాటిలేని చింతకు గురిఅయినవాళ్ళ మవటంచేత, మా తరువాత సంతానం లేకున్నకారణాన ఆధారం లేక హీన మైన లోకంయొక్కమార్గంలో వెళ్ళటానికి ఇట్లా వ్రేలాడుతున్నాం.

విశేషం: లేక-వ్యతిరేకక్త్వార్థకం. ఇది కళయే. ఇచట 'ను' అర్థవిశేషంలో వాడబడింది. 'లేదని' - అని పాఠాంతరం. లోకము+తెరువు- ఒక్కొక్కప్పుడు తత్పురుషసమాసంలో 'న' ఆగమంగా వస్తుంది.

వ. మందభాగ్యుల మయిన మావంశంబున జరత్కారుం డను పాపకర్ముండు పుట్టి దారపరిగ్రహంబు సేయను, సంతానంబు వడయను నొల్లకున్నవాఁ; డే మాతని పితృపితామహులము; మాపట్టిన యవురుగంటవేళ్ళెల్లం గాలుండు మూషికవ్యాజంబునం దరతరంబ కొఱికిన నొక్కవేర తక్కియున్నయిది; యదియును జరత్కారుం డనపత్యుం డయినం దెగు; నే మధఃపాతుల మగుదు; మాతం డపత్యంబు వడసెనేని యూర్ధ్వగతుల మగుదుము. 142

ప్రతిపదార్థం: మందభాగ్యులము+అయి= హీన మైన అదృష్టం కలవారమైన; మావంశంబునన్= మావంశంలో; జరత్కారుండు+అను; పాపకర్ముండు= పాపంతో కూడిన పనులు కలవాడు; పుట్టి; దారపరిగ్రహంబు= భార్యను గ్రహించటం (పెండ్లి చేసికోవటం); చేయను= చేయటానికి; సంతానంబు= సంతతిని; పడయనున్= పొందటానికి; ఒల్లక+ఉన్నవాఁడు= అంగీకరించకున్నాడు; ఏము= మేము; అతని పితృపితామహులము= అతని తండ్రి తాతలం; మాపట్టిన (కర్తృపదప్రథమకు షష్ఠి)= మేం పట్టుకొన్న; అవురు, గంట, వేళ్ళు, ఎల్లన్= ఔరుగడ్డి దుబ్బు వేళ్ళన్నీ; కాలుండు= యముడు; మూషికవ్యాజంబునన్= ఎలుక లనే మిషచేత; తరతరంబు+అ= క్రమంగా; కొఱికినన్= కొరికి వేయగా; ఒక్క, వేరు+అ= ఒక్కవేరుమాత్రమే; తక్కి, ఉన్న, అది= మిగిలిఉన్నది; అదియును= ఆ ఒక్కవేరుకూడ; జరత్కారుండు; అనపత్యుండు+అయినన్= సంతానం లేనివా డయితే; తెగున్= తెగిపోతుంది (ఛిన్నమవుతుంది); ఏము= మేము; అధఃపాతులము= క్రిందపడేవాళ్ళం; అగుదుము; అతండు= ఆ జరత్కారుడు; అపత్యంబు= సంతానం; పడసెన్+ఏని= పొందితే; ఊర్ధ్వగతులము= పైలోకాలకు పోయేవాళ్ళం; అగుదుము.

తాత్పర్యం: అదృష్టహీనుల మైన మావంశంలో జరత్కారు డనే పాపాత్ముడు పుట్టి పెండ్లి చేసుకొనటానికీ, సంతానం పొందటానికీ అంగీకరించ కున్నాడు; మే మాతని తండ్రితాతలం; మేము పట్టుకొని వేలాడుతున్న ఔరుగడ్డి

దుబ్బువేళ్ళ నన్నింటిని యముడు ఎలుకలమిషతో క్రమంగా కొరికి వేస్తే ఒక్కవేరుమాత్రం మిగిలి ఉన్నది. జరత్కారుడు సంతానం పొందకపోతే ఆవేరుకూడ తెగిపోతుంది. అప్పుడు మేము అధోలోకాలలో పడతాం. అతడు సంతానం పొందితే పైలోకాలకు పోయేవాళ్ళం అవుతాం.

తే. నీవు మాచుట్టమవపోలె నెమ్మితోడ । నవహితుండ వై మాపల్కు లాదరించి;
తా జరత్కారుఁ గని చెప్పవయ్య వాని । నెఱుఁగుదేని మాపడియెడు నీయవస్థ. 143

ప్రతిపదార్థం: నీవు; మా, చుట్టమవు+అ, పోలెన్= మాబంధువువలె; నెమ్మితోడన్= ప్రీతితో; అవహితుండవు+ఐ= ఏకాగ్రచిత్తుడవయి; మాపల్కులు= మామాటలు; ఆదరించితి(వి); ఆ జరత్కారున్= ఆ జరత్కారుని; కని= చూచి; వానిన్= అతనిని; ఎఱుఁగుదు+ఏని= తెలిసిఉంటే; మాపడియెడు= మేం పొందే; ఈ, అవస్థ= ఈదుర్గతి, చెప్పవు+అయ్య= తెల్పవయ్య.

తాత్పర్యం: నీవు ఎవరో మాకు బంధువువలె ప్రీతితో ఏకాగ్రచిత్తుడ వై మామాటలు విని మన్నించావు. ఆ జరత్కారుడిని ఎరుగుదువేని మేం పొందే ఈదురవస్థ వానికి తెలియజెప్పుము.

విశేషం: మాచుట్టమువలె, (మాపల్కులు,) మాపడియెడు ఈ అవస్థ వీటిలోని అస్మదర్థకసర్వనామాలు పదగతములై అర్థాంతరసంక్రమితవాచ్యధ్వనికి అంగాలైనవి. పదగతమని, వాక్యగతమని అర్థాంతరసంక్రమితవాచ్యధ్వని రెండురకాలు. ఈ రెండింటిని నిపుణంగా పలుచోట్ల కథాసందర్భాలలో ప్రయోగించాడు నన్నయ.

వ. అనిన విని జరత్కారుం డతికారుణ్యచిత్తుం డయి, యపత్యార్థం బవశ్యంబు వివాహంబు గావలయు నని యెంతయుం బ్రొద్దు చింతించి తన పితృవర్గంబున కి ట్లనియె. 144

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= పితృదేవతలు అట్లా పలికితే విని; జరత్కారుండు; అతి, కారుణ్య, చిత్తుండు+అయి= మిక్కిలి జాలితో కూడిన హృదయం కలవా డయి; అపత్య+అర్థంబు= సంతానంకొరకు; అవశ్యంబు= తప్పక; వివాహంబు, కావలయున్, అని= పెండ్లి చేసికొనాలని; ఎంతయున్, ప్రొద్దు= చాలాసేపు; చింతించి= ఆలోచించి (దుఃఖించి); తన, పితృ, వర్గంబునకున్= తన తండ్రి తాతల సముదాయంతో; ఇట్లు+ అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పితృదేవత లిట్లా పలుకగా, జరత్కారుడు మిక్కిలి దయతో కూడిన హృదయం కలవా డయి సంతానంకొరకు తప్పక పెండ్లిచేసుకోవా లని చాలాసేపు ఆలోచించి తన పితృదేవతల సముదాయంతో ఇట్లా పలికాడు.

క. మీరలు నాపితృదేవత । లారాధ్యుల; రేను మీకు నాత్మజుఁడ; జర
త్కారుఁ డనువాఁడ; ముందఱ । దారపరిగ్రహము సేయఁ దగులదు బుద్ధిన్. 145

ప్రతిపదార్థం: మీరలు; నాపితృదేవతలు= నాతండ్రితాతలు; ఆరాధ్యులరు= పూజింపదగినవారు; ఏను=నేను; మీకున్; ఆత్మజుఁడ= కుమారుడను; జరత్కారుఁడు+అనువాఁడన్= జరత్కారు డనే పేరు గలవాడను; ముందఱన్= ఇంతకుముందు; దార, పరిగ్రహము, చేయన్= భార్యను గ్రహించటానికి (పెండ్లి చేసికొనటానికి); బుద్ధిన్= మనస్సులో; తగులదు= (ఆసక్తి) పుట్టదు.

తాత్పర్యం: మీరు నా పితృదేవతలు; నాకు పూజింపదగినవారు; నేను మీకుమారుడిని; జరత్కారు డనే పేరు గలవాడిని; ఇంతకుముందు నాకు పెండ్లి చేసికొనాలనే ఆసక్తి మనస్సులో పుట్టలేదు.

విశేషం: ఆరాధ్యులు- యుష్మద్విశేషణం, బహువచనం - 'రు' ఆగమంగా వచ్చింది. ఈ ఆగమానికి ముందున్న ఉత్వానికి అత్వంకలిగింది.- ఆరాధ్యులరు.

క. మి మ్మిట్లు చూచి, మీకు హి । త మ్మెట్లగు నట్లకా ముదంబున దారా
ర్థమ్ము ప్రవర్తింపఁగఁ జి । త్తమ్మిప్పుడు పుట్టె నాకు ధర్మస్థితి మై. 146

ప్రతిపదార్థం: మిమ్ము+ఇట్లు= మిమ్ము ఈ విధంగా వ్రేలాడుతుండగా; చూచి; మీకున్; హితమ్ము= మేలు; ఎట్లు= ఏవిధంగా; అగున్= అవుతుందో; అట్లు+అ, కాన్= అట్లే అగునట్లుగా; ముదంబునన్= సంతోషంతో; దార+అర్థమ్ము= భార్యకోసం; (పెండ్లినిమిత్తం); ప్రవర్తింపఁగన్= వర్తించటానికి; ధర్మస్థితిమైన్= ధర్మంతో కూడిన స్థితితో; నాకున్; చిత్తమ్ము= మనస్సు(కోరిక); ఇప్పుడు, పుట్టెన్= ఇప్పుడు పుట్టింది.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వ్రేలాడుతున్న మిమ్ము చూచి మీకు మే లెట్లా అవుతుందో అట్లే అవునట్లుగా సంతోషంతో ధర్మంతో కూడిన స్థితితో పెండ్లాడే నిమిత్తం వర్తించా లని నా కిప్పుడు మనసు పుట్టింది.

వ. అనిన నమ్మహామునులు జరత్కారుపల్కులకు సంతసిల్లి యి ట్లనిరి. 147

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని జరత్కారుడు పలుకగా; ఆ+మహత్+మునులు= ఆ గొప్పమునులు; జరత్కారుపల్కులకున్; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లు పలికారు.

తాత్పర్యం: అని జరత్కారుడు పలుకగా, వ్రేలాడుతున్న ఆగొప్పమునులు అతనిమాటలకు సంతోషించి ఈవిధంగా పలికారు.

చ. తగియెడు పుత్త్రులం బడసి, ధర్మువు దప్పక, తమ్ము నుత్తముల్
పొగడఁగ మన్మహామతులు పొందుగతుల్ గడుఘోరనిష్ఠతోఁ
దగిలి తపంబు సేసియును, దక్షిణ లిమ్ముగ నిచ్చి యజ్ఞముల్
నెగడఁగఁ జేసియుం, బడయనేర రపుత్త్రకు లైన దుర్మతుల్. 148

ప్రతిపదార్థం: తగియెడు= తగిన(ఉత్తములైన); పుత్త్రులన్= కొడుకులను; పడసి= పొంది; ధర్మువు= ధర్మం; తప్పక= వీడక; తమ్మున్; ఉత్తముల్= మంచివారు; పొగడఁగన్= పొగడునట్లుగా; మన్+మహత్+మతులు= జీవించే గొప్పబుద్ధిమంతులు; పొందు, గతుల్= పొందేటి స్థితులు; కడు, ఘోర, నిష్ఠతోన్= మిక్కిలి కఠినమైన నియమంతో; తగిలి= ఆసక్తికలిగి; తపంబు, చేసియును; దక్షిణలు= సంభావనలు; ఇమ్ముగన్= ఒప్పుగా; ఇచ్చి; యజ్ఞముల్= యాగాలు; నెగడఁగన్= అధిక మవునట్లుగా; చేసియున్= చేసినప్పటికిని; అపుత్త్రకులు+ఐన= కొడుకులు లేనట్టి; దుర్మతుల్= దుష్టబుద్ధి కలవారు(చెడ్డవారు); పడయన్, నేరరు= పొందజాలరు.

తాత్పర్యం: యోగ్యు లయిన కొడుకులను పొంది ధర్మమార్గం తొలగకుండ తమ్ము సజ్జనులు పొగడేట్లుగా జీవించే గొప్ప బుద్ధిమంతులు పొందే ఉత్తమలోకాలను మిక్కిలి కఠిన మైన నిష్ఠతో విడువక తపస్సు చేసినప్పటికీ, ఒప్పుగా దక్షిణ లిచ్చి యజ్ఞాలు అధికంగా చేసినప్పటికీ పుత్రహీను లైన దుర్జనులు (అట్టిగతులు) పొందజాలరు.

విశేషం: మను+మహామతులు - మనుధాతువుయొక్క తద్ధర్మవిశేషణం 'మను' - (మనెడు, మనెడి అనేవి ఇతరరూపాలు) ఇచ్చట 'మను' అనేరూపంలోని 'ఉ' కారం లోపిస్తే 'మన్‌మహామతులు' అని అయింది. నన్నయ రుచిరార్థసూక్తికి ఉదాహరణం ఈపద్యం.

జరత్కారుండు వివాహంబు చేసికొనఁబూనుట (సం. 1-42-9)

వ. 'కావున నీవు కృతదారపరిగ్రహుండ వై సంతానంబు వడసి, మమ్ము నూర్ధ్వలోకగతులం జేయు' మనిన, జరత్కారుం 'డట్లేని నాకు సనామ్ని యయినదాని వివాహంబు గావలయు' నని వారికి నమస్కరించి వీడ్కొని, సనామ కన్యాన్వేషణపరుం డై భూవలయం బెల్లఁ గలయం గ్రుమ్మరి. 149

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; నీవు; కృత, దార, పరిగ్రహుండవు+ఐ= చేయబడిన భార్యయొక్క గ్రహణంకలవాడి వై (పెండ్లాడి); సంతానంబు, పడసి= సంతానం పొంది; మమ్మున్, ఊర్ధ్వలోక, గతులన్= ఉన్నతలోకాలకు పోయే వాళ్ళను; చేయుము+అనినన్= చేయు మని పితృదేవతలు పలుకగా; జరత్కారుండు; అట్లు+ఏని= నేను పెండ్లాడి సంతానం పొందా లంటే; నాకు; సనామ్ని, అయిన, దానిన్= సమానమయిన పేరు కలిగిన దాన్ని; (జరత్కారువు అనే పేరు కలిగినదానిని); వివాహంబు, కావలయున్= పెండ్లాడాలి; అని; వారికిన్= పితృదేవతలకు; నమస్కరించి; వీడ్కొని= వదలి; సనామ, కన్యా+అన్వేషణ, పరుండు+ఐ= తనపేరుతో సమాన మైన పేరున్న కన్యను వెదకటంలో ఆసక్తి కలవా డయి; భూవలయంబు+ఎల్లన్= సర్వభూచక్రాన; కలయన్= అంతటా; క్రుమ్మరి= తిరిగి.

తాత్పర్యం: 'కాబట్టి నీవు భార్యను గ్రహించి, సంతానం పొంది, మమ్ము ఉన్నతలోకాలకు వేళ్ళేవాళ్ళనుగా చేయు' మని పితృదేవతలు పలుకగా, జరత్కారుడు 'అట్లయితే నేను నాతో సమానమయిన పేరు కల కన్యను పెండ్లాడాలి' అని వారికి నమస్కరించి వారివద్ద సెలవు తీసికొని తనపేరుతో సమాన మయిన పేరు కల కన్యను వెదకటంలో ఆసక్తికలవా డయి భూచక్రమంతా తిరిగి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తరువోజ.

అనవరతవ్రతాయాసఖేదమున నతికృశం బగుచున్న యంగంబునందుఁ
దనరి యేర్పడ సిరల్, దద్దయు ముదిమిఁ దల వడంకుచునుండఁ, దన పితృవరుల
ఘనముగా నూర్ధ్వాభిగమనులఁ జేయఁగడఁగి వివాహంబుగా జరత్కారుఁ
డనఘుండు దనకోర్కి కనురూప యైనయట్టి కన్యకఁ గానఁ డయ్యె మర్త్యమున. 150

ప్రతిపదార్థం: అనవరత, వ్రత+ఆయాస, ఖేదమునన్= ఎడతెగకుండ వ్రతాలు చేయటంవలని శ్రమచే కలిగిన దుఃఖంచేత; అతి, కృశంబు+అగుచున్న= మిక్కిలి చిక్కిన; అంగంబునందున్= శరీరంలో; తనరి= అతిశయించి; సిరల్= నాడులు; ఏర్పడన్= స్పష్టంగాబయట పడగా; తద్దయున్= మిక్కిలి; ముదిమిన్= ముసలితనంచేత; తల, వడంకుచున్, ఉండన్= తల

వణికిపోతుండగా; తన పితృవరులన్= శ్రేష్ఠు లైన తన తాతతండ్రులను; ఘనముగాన్= గొప్పగా; ఊర్ధ్వ+అభిగమనులన్= ఉన్నతలోకాలకు పోయే వారినిగా; చేయన్, కడఁగి= చేయబూని; వివాహంబు, కాన్= పెండ్లాడటానికి; అనఘుండు= పాపరహితు డయిన; జరత్కారుఁడు; తనకోర్కికిన్= తనకోరికకు (తనతో సమానమయినపేరు గల కన్యను పొందటం అతని కోరిక); అనురూప, ఐన అట్టి= తగినట్టి; కన్యకన్= కన్యను; మర్త్యమునన్= భూలోకంలో; కానఁడు+అయ్యెన్= చూడలేకపోయాడు (పొందలేనివా డయ్యాడు).

తాత్పర్యం: ఎల్లప్పుడూ వ్రతాలు చేయటంవలని శ్రమచేత కలిగే దుఃఖంవలన మిక్కిలి చిక్కిపోతున్న శరీరంలో అధికంగా నాడులు బయటపడగా, ముసలితనంచేత తల వణకుతూ ఉన్న, శ్రేష్ఠు లైన తన తాతతండ్రులను గొప్పగా ఉన్నతలోకాలకు పంపబూని వివాహ మాడటానికి పాపరహితు డయిన జరత్కారుడు తనకోరికకు తగినట్టి కన్యను భూలోకంలో పొందలేనివా డయ్యాడు.

విశేషం: తల వడంకుచునుండు తన పితృవరుల- అని పాఠాంతరం. ఈపాఠమే సరసంగా ఉన్నది, ప్రౌఢవ్యాకరణకారుడు దీన్నే గ్రహించాడు. రెండుద్విపదపాదాలు కలిస్తే ఒకతరువోజ పాద మవుతుంది. 3 ఇంద్రగణాలు, 1 సూర్యగణం, మళ్ళీ 3 ఇంద్రగణాలు, 1 సూర్యగణం ప్రతిపాదంలో ఉంటాయి. 3వగణాద్యక్షరం యతిమిత్రస్థానం. ఉత్తరార్ధంలో కూడ ఆయతియే కొనసాగాలి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. ఇట్లు జరత్కారుండు వివాహాపేక్షం బ్రతీక్షించుచున్న వాసుకియుం దనచారులవలన నంతయు నెఱింగి, నిజసహోదరి యైన జరత్కారుం దోడ్కొని జరత్కారుమహామునిపాలికిం బోయి యి ట్లనియె. 151

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; జరత్కారుండు; వివాహ+అపేక్షన్= పెండ్లిమీదికోరికతో; ప్రతీక్షించుచున్నన్= ఎదురుచూస్తూండగా; వాసుకియున్= వాసుకికూడ; తన, చారుల, వలనన్= తనవేగులవారివలన; అంతయున్= ఆవిషయమంతా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; నిజ, సహోదరి+అయిన= తనతోబుట్టువయిన; జరత్కారున్= జరత్కారువు అనే పేరున్నదానిని; తోడ్కొని= తనవెంట తీసికొని; జరత్కారు, మహత్, ముని, పాలికిన్= జరత్కారుడనే గొప్పమునిచెంతకు; పోయి= వెళ్ళి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా జరత్కారుడు వివాహంమీదికోరికతో ఎదురుచూస్తూండగా, వాసుకికూడ తనసేవకులవలన విషయాన్నంతటినీ తెలిసికొని తన తోబుట్టు వయిన జరత్కారువును వెంటతీసికొని జరత్కారుమునిచెంతకు వెళ్ళి ఇట్లా పలికాడు.

శా. ధన్యం బయ్యె భవత్కులం, బతి కృతార్థం బయ్యె నస్మత్కులం,
బన్యోన్యానుగుణాభిధానములఁ జిత్తానంద మొందెన్ వివే
కన్యాయాన్విత భూసురోత్తమ! జరత్కారూ! జగన్మాన్య! యి
క్కన్యాభిక్షఁ బరిగ్రహింపుము జరత్కారున్ మదీయానుజన్. 152

ప్రతిపదార్థం: వివేక, న్యాయ+అన్విత= జ్ఞానంతోను, ధర్మంతోను కూడినవాడ! భూసుర+ఉత్తమ= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా! జగత్+మాన్య= లోకంచేత పూజింపదగినవాడా! జరత్కారూ= ఓజరత్కారుమహర్షీ! భవత్కులంబు= మీవంశం; ధన్యంబు= పుణ్యవంతం; అయ్యెన్= అయింది; అస్మత్, కులంబు= మావంశం; కృతార్థంబు= ధన్యం; అయ్యెన్; అన్యోన్య+

అనుగుణ+అభిధానములన్= ఒండొరులకు తగినపేర్లచేత; చిత్త+ఆనందము= హృదయంలో సంతోషం; ఒందెన్= కలిగింది; మదీయ+అనుజన్= నాయొక్కచెల్లెలిని; జరత్కారున్= జరత్కారువు అనేదాన్ని; ఈ+కన్యాభిక్షన్= ఈకన్యారూప మయిన భిక్షను; పరి(గ్రహింపుము= (ప్రియంతో స్వీకరించండి.

తాత్పర్యం: జ్ఞానంతోను ధర్మంతోను కూడినవాడా! బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా! లోకపూజ్యుడా! జరత్కారుమహర్షీ! మీవంశం పుణ్యవంత మయింది. మావంశం ధన్య మయింది. నీకూ మాచెల్లెలికిని ఉండే ఒండొరులకు తగిన గుణాలచేత, పేర్లచేత హృదయంలో ఆనందం కలిగింది. నాచెల్లె లైన ఈజరత్కారువును వివాహార్థమై కన్యారూప మైన భిక్షగా ప్రీతితో గ్రహించండి.

విశేషం: ఇచట వాసుకి చెల్లెలిపేరూ, జరత్కారుమహర్షిపేరూ, సమానా లవటంచేత ఒండొరులకు ఆనుకూల్యం ఏర్పడింది. జరత్కారుడు తనపితృదేవతలతో తనకు సనామ అయిన కన్య దొరికితే పెండ్లిచేసికొంటా నని చెప్పాడు. అట్లే సనామ అయిన కన్య అతనికి లభించింది.

వ. అనిన నొడంబడి, జరత్కారుండు సనామ యగుటంజేసి యక్కన్యకను వివాహం బై, ప్రథమసమాగమంబునం దన ధర్మపత్నికి సమయంబు సేసి; 'నాకు నీ వెన్నండేని యవమానంబు దలంచితి, నాఁడ నిన్నుం బాసి పోవుదు' ననిన నాఁటంగోలె. 153

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వాసుకి పలుకగా; ఒడంబడి= అంగీకరించి; జరత్కారుండు; సనామ, అగుటన్, చేసి= తనతో సమాన మయిన పేరు కలది అవటంచేత; ఆ+కన్యను= ఆజరత్కారువును; వివాహంబు+అయి= పెండ్లాడి; ప్రథమ, సమాగమంబునన్= మొదటికలయికలో; తనధర్మపత్నికిన్= తన భార్యకు (అగ్నిసాక్షిగా పెండ్లాడిన భార్య ధర్మపత్ని); సమయంబు= నియమం; చేసెన్= చేశాడు; నీవు; ఎన్నండు+ఏని= ఎప్పుడైనా; నాకున్; అవమానంబు= అగౌరవం; తలంచితి(వి)= తలపోశావో; నాఁడు+అ= ఆరోజుననే; నిన్నున్; పాసి= విడిచి, పోవుదున్= వెడతాను; అనినన్= అని పలుకగా; నాఁటన్, కోలెన్= ఆరోజునుండి.

తాత్పర్యం: అని వాసుకి పలుకగా జరత్కారుమహాముని తనతో సమానమయిన పేరు కలదవటంచేత ఆ కన్యను పెండ్లాడి మొదటి కూడికలోనే (మొట్టమొదటిసారి ఆమెను కూడినప్పుడే) తనభార్యకు 'నాకు నీవు ఎప్పుడు అగౌరవం తలపోస్తావో ఆరోజుననే నిన్ను విడిచిపోతాను' అని నియమం చేశాడు. ఆనాటినుండి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'తలంచితి(వి)' ఇచ్చట భూతకాల మవటంచేత 'వి' కారానికి లోపం. 'కోలె' అనేది నన్నయనాడు పంచమీ విభక్తి ప్రత్యయంగా వాడబడుతూ ఉండేది.

క. వాలుపయి నడచున ట్లౖ బ్బాలిక నడునడ నడుంగి భయమున నియమా
భీలుఁ డగు పతికిఁ బవళుల్ ౹ రేలును నేమఱక పరిచరించుచు నుండెన్. 154

ప్రతిపదార్థం: ఆ+బాలిక= జరత్కారు అనే ఆ కన్య; వాలుపయిన్= కత్తిమీద; నడచు+అట్లు; నడునడ= ఇది వణకటంలోని ధ్వన్యనుకరణం; నడుంగి= వణకి(శంకించి); భయమునన్= భయంతో; నియమ+ఆభీలుఁడు+అగు= నియమం చేయటంచేత భయంకరు డయిన; పతికిన్= భర్తకు; పవళుల్= పగటిపూటల్లోను; రేలునున్= రాత్రుల్లోను; ఏమఱక= అశ్రద్ధ వహించక; పరిచరించుచున్, ఉండెన్= సేవచేస్తూ ఉండింది.

తాత్పర్యం: కన్య అయిన ఆ జరత్కారువు కత్తిపై నడుస్తున్నట్లుగా భయంతో వడవడవణకి నియమంచేత భయంకరు డైన భర్తకు పగళ్ళూ, రాత్రుళ్ళూ పొరపాటు పడకుండ శ్రద్ధతో సేవ చేస్తూ ఉండేది.

క. అనవరతభక్తిఁ బాయక ౹ తనపతికిం బ్రియము సేసి, తద్దయు గర్భం
బనురక్తిఁ దాల్చి యొప్పెను ౹ దినకరగర్భ యగు పూర్వదిక్సతివోలెన్. 155

ప్రతిపదార్థం: అనవరత, భక్తిన్= నిరంతరమైనభక్తితో; పాయక= విడువక; తన, పతికిన్= తనభర్తఅయిన జరత్కారుడికి; తద్దయున్= మిక్కిలి; ప్రియము+చేసి; అనురక్తిన్= అనురాగంతో; గర్భంబు= గర్భాన్ని; తాల్చి= ధరించి; దిన, కర, గర్భ, అగు= సూర్యుడు గర్భంలో(మధ్యభాగంలో)ఉన్న; పూర్వదిక్, సతి, పోలెన్= తూర్పు ది క్కనే కాంతవలె; ఒప్పెను= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: జరత్కారువు ఎడతెగని భక్తితో విడువక తనభర్తకు మిక్కిలిప్రీతి ఒనరించి, అనురాగంతో గర్భం ధరించి సూర్యుడు గర్భంలో ఉన్న తూర్పుదిక్కు అనే కాంతవలె ప్రకాశించింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ, రూపకం.

వ. అక్కోమలి యొక్కనాఁడు దనకుఱువు దలయంపిగాఁ గృష్ణాజినాస్తరణంబున నిజనాథుండు నిద్రితుండై యున్న యవసరంబున నాదిత్యుం డస్తగిరిశిఖరాసన్నుం డగుటయు, సంధ్యాసమయోచితక్రియలు నిర్వర్తింపఁ దదాశ్రమవాసు లైన మునులు గడంగుటం జూచి యాత్మగతంబున. 156

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కోమలి= సుకుమారగాత్రి అయిన ఆ జరత్కారువు; ఒక్కనాఁడు; తన, కుఱువు= తనతొడ; తలయంపిగాన్= తలగడ అగునట్లుగా; కృష్ణ+అజిన+ఆస్తరణంబునన్= కృష్ణమృగచర్మరూప మయిన పక్కమీద; నిజనాథుండు= తన భర్త; నిద్రితుండు+ఐ= నిద్రపోతున్నవా డయి; ఉన్న, అవసరంబునన్= ఉన్న సమయంలో; ఆదిత్యుండు= సూర్యుడు; అస్తగిరి, శిఖర+ఆసన్నుండు= పడమటికొండకొనను సమీపించినవాడు; (అస్తమించటానికి సిద్ధంగా ఉన్నవాడు); అగుటయున్= కాగా; సంధ్యాసమయ+ఉచితక్రియలు= సంధ్యాసమయంలో చేయదగిన కర్మలు; నిర్వర్తింపన్= చేయటానికి; తద్+ఆశ్రమవాసులు+ఐన= ఆ ఆశ్రమంలో నివసించేవారయిన; మునులు= ఋషులు; కడంగుటన్= పూనటాన్ని; చూచి; ఆత్మగతంబునన్= తనలో.

తాత్పర్యం: సుకుమారగాత్రి అయిన ఆ జరత్కారువు తనతొడనే తలగడగా, కృష్ణమృగచర్మపుపక్కపై తనభర్త నిద్రిస్తున్న సమయంలో, సూర్యుడు పడమటికొండకొనను చేరగా (అస్తమించటానికి సిద్ధంగా ఉండగా) ఆ ఆశ్రమంలో నివసించే ఋషులు సంధ్యాకాలంలో చేయదగిన సంధ్యావందనాదికర్మలు చేయటానికి పూనగా చూచి తనలో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. 'సంధ్యలం దొనరించు సద్విధుల్ గడచిన ౹ ధర్మలోపం బగుఁ దడయ కేల
బోధింప వై తని భూసురప్రవరుండు ౹ పదరునో, బోధింపఁబడి యవజ్ఞ
దగునె నా కిట్లు నిద్రాభంగ మొనరింప ౹ నని యల్గునో, దీని కల్గెనేని
యలుకయ పడుదుఁ గా, కగునె ధర్మక్రియా ౹ లోపంబు, హృదయంబులో సహింప'

ఆ. నని వినిశ్చితాత్మ యై నిజపతిఁ బ్రబో ౹ ధించె; మునియు నిద్ర దేఁటి యలిగి
'యేల నిద్రఁ జెఱిచి తీవు' నావుడు జర ౹ త్కారు విట్టు లనియెఁ గరము వెఱచి. 157

ప్రతిపదార్థం: సంధ్యలందున్= సంధ్యాకాలాల్లో; ఒనరించు= చేసే; సత్, విధుల్= మంచికర్మలు; కడచినన్= అతిక్రమిస్తే; ధర్మలోపంబు= ధర్మానికి భంగం; అగున్= అవుతుంది; తడయక= ఆలస్యం చేయక; ఏల= ఎందుకు?; బోధింపవు+ఐతి(వి) +అని= మేల్కొల్పవయితి వని (భూతకాలమవటంచేత 'అయితివి' లోని 'వ' కారం లోపించింది); భూసుర, ప్రవరుండు= విప్రశ్రేష్ఠు డైన జరత్కారుడు; పదరునో= కోపిస్తాడో!; బోధింపఁబడి= మేల్కొల్పబడి; అవజ్ఞన్= అవమానంతో; నాకున్; ఇట్లు= ఈవిధంగా; నిద్రాభంగము= నిద్రకు ఆటంకం; ఒనరింపన్= చేయగా; తగునె= యుక్తమవునా అని; అల్గునో= కోపించునో; అలుక+అ=కోపాన్నే; పడుదున్, కాక=అనుభవిస్తానుకాని; ధర్మక్రియాలోపంబు= చేయదగినధర్మకార్యాల, లోపాన్ని; (చేయకపోవటాన్ని); హృదయంబులోన్= చిత్తంలో; సహింపన్+అగునే= సయింపదగునా! అని; వినిశ్చిత+ఆత్మ+ఐ= నిశ్చయింపబడిన మనస్సు కలదై; నిజ, పతిన్= తనభర్తను; ప్రబోధించెన్= మేల్కొలిపింది; మునియున్= జరత్కారుమునికూడ; నిద్ర, తేఱి= నిద్రనుండి తేరుకొని(మేలుకొని); అలిగి= కోపించి; ఈవు=నీవు; ఏల= ఎందుకు; నిద్రన్; చెరిచితి(వి)= నిద్ర చెడేటట్లు చేశావు; నావుడున్= అనిన అనంతరం; కరము= మిక్కిలి; వెఱచి= భయపడి; జరత్కారువు= అతనిభార్య; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: సంధ్యాకాలాలలో చేయవలసిన సత్కర్మలు లోపిస్తే ధర్మభంగం అవుతుంది. ఆలస్యం చేయక ఎందుకు నన్ను మేల్కొల్ప లేదు? అని బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠు డైన జరత్కారుడు కోపిస్తాడో? మేలుకొల్పబడి అవమానంగా భావించి నా కీ విధంగా నిద్రకు ఆటంకం కలిగించటం తగునా? అని కోపిస్తాడో! ఒకవేళ మేల్కొల్పినందుకు కోపిస్తే కోపాన్నే భరిస్తాను గాక! ధర్మకార్యానికి లోపం హృదయంలో సైపదగునా' అని హృదయంలో నిశ్చయించుకొని జరత్కారువు తనభర్తను మేల్కొల్పింది. జరత్కారుడును నిద్రనుండి మేల్కొని కోపించి 'నీవు ఎందుకు నాకు నిద్రాభంగం చేశావు?' అని అనగా జరత్కారువు మిక్కిలి భయపడి ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: ఇచట సాధ్వి అయిన జరత్కారువుమనస్సులో ధర్మసంఘర్షణ కలిగింది. భర్త నిద్రపోతున్నాడు. సంధ్యాసమయం అయింది. సంధ్యాకాలంలో చేయదగినకర్మలు చేయకుంటే ధర్మలోప మవుతుంది. అందుకు భర్త కోపించవచ్చు. ఒకవేళ లేపితే, లేచి నిద్రాభంగ మెందుకు చేశా వని కోపించవచ్చు. ఆసమయంలో భర్తను లేపకపోవటం అధర్మం. లేపటమూ అధర్మమే. రెండువిధాలా భర్త కోపించవచ్చు. ఆమె మనసులో బాగా ఆలోచించి, కోపాన్నే భరించవచ్చును కాని ధర్మక్రియాలోపం సహించరాదని నిశ్చయించి భర్తనులేపింది. ఇచట ఆమెకు ఉండే ధర్మక్రియాసక్తి తెల్లమవుతున్నది. ఆమెలోని ధర్మచింతనప్రవృత్తి ఆమె సంతానమైన ఆస్తీకునిలో ప్రతిఫలిస్తుందని వస్తుధ్వని. ఇందులో నన్నయధర్మనిష్ఠ ప్రతిఫలిస్తూఉంది.

క. 'ఇనుఁ డస్తమింపఁ బోయిన । ననఘా! బోధింపవలసె' ననవుడు, 'నామే
ల్కను నంతకు నుండక యినుఁ । డొనరఁగ నస్తాద్రి కేఁగ నోడఁడె చెపుమా!' 158

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= పాపరహితుడా; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; అస్తమింపన్ పోయినన్= అస్తమించటానికి సిద్ధంగా ఉండగా; బోధింపన్‌వలసెన్= ధర్మక్రియాభంగ మవుతుం దేమో అని నిన్ను మేల్కొల్పవలసి వచ్చింది; అనవుడున్= అనిన అనంతరం; నా, మేల్కను, అంతకున్= నేను మేల్కొనేంతవరకు; ఉండక= అస్తమించకుండ ఉండక; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; ఒనరఁగన్= ఒప్పుగా; అస్త+అద్రికిన్= పడమటికొండకు; ఏఁగన్= వెళ్ళటానికి; ఓడఁడు+ఎ= భయపడడా? చెపుమా= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: 'ఓ పాపరహితుడా! సూర్యు డస్తమించటానికి సిద్ధంగా ఉండగా, ధర్మకార్యాచరణానికి లోపం కలుగుతుందని నిన్ను మేల్కొల్పవలసి వచ్చిం' దని ఆమె అనగా, జరత్కారుడు, నేను మేల్కొనేంతవరకు అస్తమించకుండ ఉండక సూర్యుడు పడమటికొండకు వెళ్ళటానికి భయపడడా! చెప్పుము' (అని పలికాడు).

విశేషం: మునిప్రభావం చాలా గొప్పది. అతడు మేల్కొనకపోతే సూర్యుడు అస్తమించటానికి భయపడతా డని అతని అభిప్రాయం.

వ. 'నీవు నా కవమానంబు దలంచితివి; నీయొద్దనుండ నొల్లఁ ; దొల్లి నీకు నాచేసిన సమయంబు నిట్టిద; నీగర్భంబున నున్నవాఁడు సూర్యానలసమప్రభుం డైన పుత్త్రుం; డుభయకులదుఃఖోద్ధరణ సమర్థుండు సుమ్ము; నీవు వగవక నీయగ్రజునొద్ద నుండు' మని జరత్కారువు నూరార్చి జరత్కారుండు తపోవనంబునకుం జనియె; నిట జరత్కారువును తనయగ్రజుం డైన వాసుకి యొద్దకు వచ్చి తద్వృత్తాంతంబంతయు నెఱింగించి యుండునంత. 159

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నాకున్; అవమానంబు= అగౌరవం; తలంచితివి= తలపోశావు; నీయొద్దన్= నీచెంత; ఉండన్, ఒల్లన్= ఉండటానికి అంగీకరించను; తొల్లి= పూర్వం(మొదట); నీకున్; నా, చేసిన (కర్తృపదప్రథమకు షష్ఠి); సమయంబున్= నియమంకూడా; ఇట్టిది+అ= ఇట్టిదే. నీ, గర్భంబునన్= నీకడుపులో; ఉన్నవాడు; సూర్య+అనల, సమప్రభుండు+ఐన= సూర్యుడితోను, అగ్నితోను సమానమయిన కాంతి కల; పుత్త్రుండు= కుమారుడు; ఉభయ, కుల+ఉద్ధరణ, సమర్థుండు= మన ఇరువురియొక్క కులాల దుఃఖాన్ని తొలగించటానికి (పైకితేవటానికి) శక్తి కలవాడు సుమా (చుమ్ము- చూడుము యొక్క సంక్షేపరూపం); నీవు; వగవక= విచారింపక; నీ, అగ్రజు+ఒద్దన్= నీఅన్న అయిన వాసుకి చెంత; ఉండుము; అని; జరత్కారువున్= తనభార్య అయిన జరత్కారువును; ఊరార్చి= ఓదార్చి; జరత్కారుండు= ముని; తపోవనంబునకున్, తపస్సు చేసికొనటానికి తగిన అడవికి; చనియెన్= వెళ్లాడు; ఇటన్= ఇక్కడ; జరత్కారువును= భార్యకూడ; తన, అగ్రజుండు+ఐన= తనఅన్న అయిన; వాసుకి+ఒద్దకున్= వాసుకిచెంతకు; వచ్చి; తద్, వృత్తాంతంబు= జరిగినవిషయం; అంతయున్; ఎఱింగించి, ఉండు+అంతన్= తెలిపి ఉన్నంత.

తాత్పర్యం: 'నీవు నిద్రనుండి లేపటంచేత నాకు అవమానం చేయటానికి తలపోశావు. నీచెంత ఉండటానికి అంగీకరించను. ఎన్నడయినా నీవు నా కవమానం తలపోస్తే నాడే నిన్ను విడిచి పోతా నని ముందే నీకు శపథం చేసి ఉన్నాను, నీ కడుపున ఉన్న కుమారుడు సూర్యుడితోను, అగ్నితోను సమాన మయిన కాంతికలవాడు. మన ఇరువురికులాలయొక్క దుఃఖాన్ని తొలగించటానికి తగిన శక్తి కలవాడు సుమా! నీవు విచారించక నీ అన్నచెంత ఉండుము.' అని జరత్కారువును ఓదార్చి జరత్కారుముని తపస్సు చేసికొనటానికి అడవికి వెళ్ళాడు. ఇచట జరత్కారువును తన అన్న అయిన వాసుకి చెంతకు వచ్చి విషయమంతా తెలిపి ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. ఆపూర్ణతేజుఁ డపగత । పాపుఁ డపాకృతభవానుబంధుఁడు, నిజమా
తాపితృపక్షప్రబల భ । యాపహుఁ డాస్తీకుఁ డుదితుఁ డై పెరిఁగెఁ బ్రభన్. 160

ప్రతిపదార్థం: ఆపూర్ణతేజుఁడు= మిక్కిలిసంపూర్ణమైన తేజస్సు కలవాడు; అపగతపాపుఁడు= పోయినపాపం కలవాడు; అపాకృత, భవ+అనుబంధుఁడు= తిరస్కరింపబడిన సంసారంయొక్క సంబంధం కలవాడు; నిజ, మాతృ, పితృ, పక్ష, ప్రబల, భయ+అపహుఁడు= తనతల్లియొక్క, తండ్రియొక్క పక్షాలయొక్క అధికమైన భయాన్ని పోగొట్టేవాడు; ఆస్తీకుఁడు= ఆస్తీకు డనేపేరు కలవాడు; ఉదితుఁడు+ఐ= పుట్టి; ప్రభన్= కాంతితో; పెరిఁగెన్= వర్ధిల్లాడు.

తాత్పర్యం: అంతటను నిండిన తేజస్సు కలవాడున్నూ, పాపంలేనివాడున్నూ, తిరస్కరింపబడిన సంసారబంధం కలవాడున్నూ, తనతల్లిదండ్రుల ఉభయపక్షాలకు చెందినవారి అధిక మైన భయాన్ని పోగొట్టేవాడున్నూ అయిన ఆస్తీకుడు కాంతితో పుట్టి పెరిగాడు.

విశేషం: మాతృ+పితృ= మాతాపితృ, ద్వంద్వసమాసంలో తొలిపదంచివరి ఋవర్ణస్థానంలో ఆవర్ణం వస్తుంది. 'ఆనఙ్ఋతోద్వంద్వే.'

తే. **చ్యవనసుతుఁ డైన ప్రమతితోఁ జదివె సకల । వేదవేదాంగములు, నిజవిమలబుద్ధి**
నెఱిఁగె సకలశాస్త్రంబుల, నెల్లయందు । నధికసాత్త్వికుఁ డాస్తీకుఁ డనఁగ జనులు. **161**

ప్రతిపదార్థం: జనులు= ప్రజలు; ఎల్ల+అందున్= అన్నిచోట్లలోను; ఆస్తీకుఁడు; అధికసాత్త్వికుఁడు= గొప్పసత్త్వగుణం కలవాడు; అనఁగ= అనేటట్లుగా; చ్యవనసుతుఁడు+అయిన= చ్యవనుడికుమారు డయిన; ప్రమతితోన్= ప్రమతి అనే వాడివద్ద; సకల, వేద, వేద+అంగములు= అన్నివేదాలను, వేదాలకు అంగాలను; చదివెన్; సకల, శాస్త్రంబులన్= అన్ని శాస్త్రాలను; నిజ, విమల, బుద్ధిన్= తన నిర్మల మయిన బుద్ధితో; ఎఱిఁగెన్= తెలిసికొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఆస్తీకుడు ప్రజలు ఎల్లప్రదేశాలలోను అధిక మైన సత్త్వంకలవా డని పొగడేటట్లుగా చ్యవనకుమారు డైన ప్రమతివద్ద అన్నివేదాలను, వేదాలఅంగాలను అధ్యయనం చేశాడు. నిర్మల మయిన బుద్ధితో అన్ని శాస్త్రాలను తెలిసికొన్నాడు.

విశేషం: ఋగ్యజుస్సామాథర్వాలు నాలుగువేదాలు. శిక్ష, వ్యాకరణం, ఛందస్సు, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం అనేఆరున్నూ వేదాంగాలు.

ప్రమతితో చదివె అనేచోట తృతీయావిభక్తి ప్రత్యయమైన 'తో' వాడబడింది. "ఉపయోగంబునందు ఆఖ్యాతకు తోడవర్ణకమగును." "ఉపయోగ మనఁగా నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారము."

వ. **అటజనమేజయుండు దక్షకవిషానలంబునం దన జనకు పంచత్వం బుదంకువలన నెఱింగి, మంత్రులం జూచి, 'యిది యేమినిమిత్తంబు? దీని సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పుం' డనిన మంత్రు లి ట్లనిరి.** **162**

ప్రతిపదార్థం: అటన్= అచ్చట; జనమేజయుండు= పరీక్షిత్తు కుమారుడు; తక్షక, విష+అనలంబునన్= తక్షకునియొక్క విష మనే అగ్నిచేత; తన, జనకు, పంచత్వంబు= తన తండ్రి అయిన పరీక్షిత్తుమరణం; ఉదంకువలనన్= ఉదంకుడిద్వారా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; మంత్రులన్, చూచి; ఇది; ఏమి; నిమిత్తంబు= కారణం; దీనిన్= ఈవృత్తాంతాన్ని; సవిస్తరంబుగాన్= వివరంతోకూడుకొని ఉండేట్లుగా; చెప్పుండు; అనినన్= అని అడుగగా; మంత్రులు; ఇట్లు+అనిరి.

తాత్పర్యం: అచ్చట- జనమేజయుడు తక్షకుని విష మనే అగ్నిచేత తన తండ్రి అయిన పరీక్షిత్తు మరణించాడనిన వృత్తాంతం ఉదంకుడివలన తెలిసికొని మంత్రులను చూచి 'ఇది ఎందువలన జరిగింది? దీనిని వివరంగా తెల్పండి' అని అడుగగా మంత్రు లిట్లా పలికారు.

విశేషం: మానవశరీరం పంచభూతాత్మకం. మరణించినప్పుడు అది మళ్ళీ పంచభూతాలలో కలసిపోతుంది. అందుకే మరణానికి పంచత్వ మనే పేరు కలిగింది.

జనమేజయునకుఁ బరీక్షితు శాపకారణంబు మంత్రులు చెప్పుట. (సం. 1-36-8)

సీ. **అభిమన్యునకు విరాటాత్మజ యైన యు । త్తరకును బుట్టిన ధర్మమూర్తి,**
కౌరవాన్వయపరిక్షయమున నుదయించి । ప్రథఁ బరీక్షితుఁడు నాఁ బరఁగువాఁడు,
ధర్మార్థకామముల్ దప్పక సలుపుచుఁ । బూని భూప్రజ నెల్లఁ బుణ్యచరిత
ననఘుఁ డై రక్షించి యఱువదియేఁడులు । రాజ్యంబు సేసిన రాజవృషభుఁ,

ఆ. **డధికధర్మమార్గుఁ డైన నీయట్టి స । త్పుత్త్రుఁ బడసియున్న పుణ్యుఁ, డన్య**
నాథ మకుటమణిగణప్రభారంజిత । పాదపంకజుండు భరతనిభుఁడు. **163**

ప్రతిపదార్థం: అభిమన్యునకున్; విరాట+ఆత్మజ+ఐన= విరాటునికూతురైన; ఉత్తరకును; పుట్టిన; ధర్మమూర్తి= ధర్మరూపుడు; కౌరవ+అన్వయ, పరిక్షయమునన్= కౌరవుల వంశంయొక్క వినాశసమయాన; ఉదయించి= పుట్టి; ప్రథన్= ప్రసిద్ధిచేత; పరీక్షితుఁడు, నాన్= పరీక్షితుడు అనగా; పరఁగువాఁడు= ఒప్పువాడు; ధర్మ+అర్థ, కామముల్= ధర్మం, అర్థం, కామం అనే పురుషార్థాలను; తప్పక= అతిక్రమించక; సలుపుచున్= చేస్తూ; పూని= యత్నించి; భూ, ప్రజన్, ఎల్లన్= భూమిలోని ప్రజలనందరిని; పుణ్యచరితన్= పవిత్రమయిన ప్రవర్తనతో; అనఘుఁడు+ఐ= పాపరహితుఁ డై; రక్షించి= కాపాడి; అఱువదియేఁడులు= అరవయిసంవత్సరాలు; రాజ్యంబు చేసిన= రాజ్యాన్ని పాలించిన; రాజవృషభుఁడు= రాజశ్రేష్ఠుడు; అధిక, ధర్మమార్గుఁడు+ఐన= మిక్కిలి ధర్మంతో కూడినమార్గం కలవాడి వైన; నీ+అట్టి= నీవంటి; సత్, పుత్త్రున్= మంచికుమారుడిని; పడసి, ఉన్న= పొంది ఉన్న; పుణ్యుఁడు= పవిత్రుడు; అన్య, నాథ, మకుట, మణి, గణ, ప్రభా, రంజిత, పాద, పంకజుండు= ఇతరరాజులయొక్క కిరీటాలలోని రత్నాల సముదాయాలయొక్క కాంతిచే ప్రకాశింపజేయబడిన పద్మాలవంటి పాదాలు కలవాడు; భరతనిభుఁడు= శకుంతలాదుష్యంతులకుమారు డైన భరతుడితో సమానుడు.

తాత్పర్యం: అభిమన్యుడికి విరాటునికూతు రైన ఉత్తరకు జన్మించిన ధర్మస్వరూపుడు, కౌరవవంశం వినాశంపొందే సమయంలో పుట్టి ప్రసిద్ధిచే పరీక్షితుడు అనగా ఒప్పేవాడు, ధర్మం, అర్థం, కామం అనే పురుషార్థాలను అతిక్రమించక అనుసరిస్తూ యత్నించి భూమిలోని ప్రజలను అందరిని పవిత్ర మయిన చరిత్రంతో పాపరహితుడై కాపాడి అరవయి సంవత్సరాలు రాజ్యం పాలించిన రాజశ్రేష్ఠుడు, మిక్కిలిధర్మంతో కూడినమార్గం కలవాడి వైన నీవంటి మంచికుమారుడిని పొంది ఉన్న పవిత్రుడు, ఇతరరాజుల కిరీటాలలోని మణుల సముదాయాలయొక్క కాంతిచే ప్రకాశింపజేయబడిన పద్మాలవంటి పాదాలు కలవాడు, భరతునితో సమానుడు.

విశేషం: అభిమన్యుడు కురుక్షేత్రసంగ్రామంలో మరణించే టప్పటికి ఉత్తర గర్భవతి అయి ఉండింది. అశ్వత్థామ గర్భస్థశిశువును సంహరించటానికి బ్రహ్మాస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. కృష్ణుడు చక్రంచేత దానిని నివారించి శిశువును రక్షించి కౌరవవంశాన్ని నిలిపాడు. అప్పుడు ఉత్తరకు పరీక్షిత్తు పుట్టాడు. అతడు కృష్ణుడిచే రక్షింపబడన ట్లయితే పాండవవంశం అంతరించి ఉండేది! సింహ, శరభ, శార్దూల, వృషభాది శబ్దాలు సమాసంలో ఉత్తరపదా లయితే శ్రేష్ఠతావాచక సూచకా లవుతాయి. శకుంతలా దుష్యంతులకు పుట్టిన భరతుడు కౌరవవంశకర్తలలో ఒకడు.

వ. **భవత్పితృప్రపితామహుం డైన పాండురాజునుంబోలె మృగయాసక్తుం డై యొక్కనాఁడు మహాగహనంబులఁ బెక్కుమృగంబుల నెగచి చంపి, తనచేత నేటువడి పాఱినమృగంబు వెంటఁ దగిలి మహాధనుర్ధరుం డై యజ్ఞమృగంబు పిఱుందం బఱచు రుద్రుండునుం బోలె.** **164**

ప్రతిపదార్థం: భవత్, పితృ, ప్రపితామహుండు+ఐన= నీతండ్రి అయిన పరీక్షిత్తుకు ముత్తాత అయిన; పాండురాజునున్, పోలెన్= పాండురాజువలె; మృగయా+ఆసక్తుండు+ఐ= వేటలో ఆసక్తి కలవాడై; ఒక్కనాఁడు; మహత్, గహనంబులన్= పెద్దఅడవులలో; పెక్కు మృగంబులన్= అనేక జంతువులను; ఎగచి= తరిమి; చంపి; తనచేతన్; ఏటు, పడి= బాణపుదెబ్బ తిని; పాఱిన= పారిపోయిన; మృగంబువెంటన్= లేడివెంట; తగిలి= అనుసరించి; మహత్, ధనుః+ ధరుండు+ఐ= గొప్పవింటిని ధరించినవా డై; యజ్ఞమృగంబు= యజ్ఞరూప మయిన లేడియొక్క; పిఱుందన్= వెనుక; పఱచు= పరిగెత్తే; రుద్రుండునున్, పోలెన్= శివునివలె.

తాత్పర్యం: జనమేజయుడితండ్రి పరీక్షిత్తు, అతనితండ్రి అభిమన్యుడు, అతనితండ్రి అర్జునుడు, అతనితండ్రి పాండురాజు-అందుచేత పాండురాజు జనమేజయుడికి ముత్తాత అవుతాడు. ఆ పాండురాజు వలె వేటపట్ల ఆసక్తి కలవా డయి పరీక్షిత్తు ఒకనాడు పెద్దఅడవులలో అనేకజంతువులను తరిమి చంపి, తనచేత బాణపుదెబ్బ తిని పారిపోయిన ఒకలేడిని అనుసరిస్తూ గొప్పవిల్లు ధరించినవా డయి యజ్ఞరూప మైన లేడివెనుక పరుగెత్తే శివుడివలె.

విశేషం: దక్షాధ్వరధ్వంససమయంలో యజ్ఞం మృగరూపం ధరించి పరుగెత్తుతూ ఉంటే రుద్రుడు దానివెనుక తరుముతూ పరిగెత్తాడు. ఇచ్చట పరీక్షిత్తుకు ఆయజ్ఞమృగాన్ని వెంటాడే రుద్రునితో పోలిక చెప్పబడింది. అలంకారం ఉపమ.

పృథ్వీవృత్తము.

అమిత్త్రమదభేది యొక్కరుఁడ యమ్మృగాన్వేషణ
భ్రమాకులితచిత్తుఁ డై తగిలి పాఱుచున్ ముందటన్
శమీకుఁ డనువాని నొక్కమునిసత్తమున్ సంతత
క్షమాదమసమన్వితుం గనియెఁ గాననాంతంబునన్. 165

ప్రతిపదార్థం: అమిత్ర, మద, భేది= శత్రువులయొక్కగర్వాన్ని అడగించేవాడు; ఒక్కరుఁడు+అ= ఒక్కడే; ఆ+మృగ+అన్వేషణ, భ్రమ+ఆకులిత, చిత్తుఁడు+ఐ= ఆ లేడిని వెదకటంకొరకు తిరగటంవలన కలతపెట్టబడిన హృదయం కలవాడై; తగిలి= అనుసరించి; పాఱుచున్= పరుగెత్తుతూ; ముందటన్; కానన+అంతంబునన్= అడవిచివర; సంతత, క్షమా, దమ, సమన్వితున్= ఎల్లప్పుడూ ఓర్పుతోను, అంతరింద్రియనిగ్రహంతోను కూడిన వాడిని; శమీకుడు+అను, వానిన్= శమీకు డనేపేరు కలవాడిని; ఒక్క, ముని, సత్తమున్= ఒకమునిశ్రేష్ఠుడిని; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: శత్రువులగర్వాన్ని అణచేపరీక్షిత్తు ఒక్కడే (ఒంటరిగా) తనచేత బాణంతోకొట్టబడి పరుగెత్తేమృగాన్ని వెదకటంకొరకు తిరగటంచేత కలతపెట్టబడిన హృదయం కలవాడై వెంటనంటి పరుగెత్తుతూ, ఎదుట అడవిచివర అధిక మైన ఓర్పుతోను, అంతరింద్రియనిగ్రహంతోను కూడిన శమీకు డనే పేరు గల ఒకమునిశ్రేష్ఠుడిని చూచాడు.

విశేషం: పృథ్వీవృత్తంలో ఒక్కొక్కపాదానికి జ, స, జ, స, య, లగ అనేగణాలు ఉంటాయి. పన్నెండవఅక్షరం యతిస్థానం. సంస్కృతంలో తొమ్మిదో అక్షరాన్ని యతిస్థానంగా పరిగణిస్తారు. నన్నయాదులు 12వ అక్షరాన్ని యతిగా పాటించారు. ప్రబంధకవులు తొమ్మిదవ అక్షరాన్నే యతిగా నిలిపారు.

వ. కని 'మునీంద్రా! నాచేత నేటువడి మృగం బమ్ముతోన యిటవచ్చె, నది యెక్కడంబాఱె? నీ వెఱుంగుదేని చెప్పుమనిన, నమ్ముని మౌనవ్రతుండు గావునఁ బలుకకున్నం గినిసి, తత్సమీపంబున నపగతప్రాణం బై

పడియున్నపాముం దనవింటికొప్పన నెత్తి, యమ్మునియఱుతం దగుల వైచి, క్రమ్మఱి హస్తిపురంబునకు వచ్చియున్నంత. 166

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ముని+ఇంద్రా!= మునిశ్రేష్ఠుడా! నాచేతన్; ఏటు, పడి= బాణపుదెబ్బతిని; మృగంబు= లేడి; అమ్ముతోన్+అ= బాణంతోనే; ఇట, వచ్చెన్= ఇచటికి వచ్చింది; అది= ఆ మృగం; ఎక్కడన్= ఎక్కడికి; పాఱెన్= పరుగెత్తింది; నీవు; ఎఱుంగుదు(వు)+ఏని= ఎరిగిఉంటే; (భూతకాలంలోవలెనే తద్ధర్మంలో కూడ క్రియచివర ఉన్నవకారం లోపిస్తుంది); చెప్పుము= తెల్పుము; అనినన్= అనిఅడుగగా; ఆ+ముని= శమీకు డనే ఆ ముని; మౌన, వ్రతుండు, కావునన్= మాటాడకుండటం వ్రతంగా కలవాడు అవటంచేత; పలుకక+ఉన్నన్= బదులు పలకకుండా ఉండగా; కినిసి= కోపించి; తద్, సమీపంబునన్= అతనికి చేరువనే; అపగత, ప్రాణంబు+అయి= పోయిన ప్రాణం కలదై; పడి, ఉన్న, పామున్= పామును; తన, వింటి, కొప్పునన్= తనవింటికొనతో; ఎత్తి= పైకితీసి; ఆ+ముని, అఱుతన్= ఆమునియొక్కకంఠంలో; తగులన్, వైచి= అంటేటట్లుగా వేసి (తగిలించి); క్రమ్మఱి= తిరిగి, హస్తి, పురంబునకున్= హస్తినాపురానికి; వచ్చి, ఉన్న+అంతన్= చేరి ఉండగా.

తాత్పర్యం: చూచి, 'ఓమునిశ్రేష్ఠా! నాచేత బాణపుదెబ్బతిన్న లేడి ఆబాణంతోకూడ ఇక్కడకు వచ్చింది. అది ఎక్కడికి పారిపోయింది? నీకు తెలిసిఉంటే చెప్పుము' అని అడుగగా ఆ ముని మౌనవ్రతం కలవాడుకావున సమాధానం ఏమీ చెప్పకుండా ఉండగా, కోపించి అతనిచెంత చచ్చి పడిఉన్న ఒక పామును తన వింటికొనచే పైకితీసి ఆ శమీకముని మెడలో తగిలించి తిరిగి హస్తినాపురానికి వచ్చి ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. ఆశమీకుపుత్త్రుఁ డంబుజసంభవు । గుఱిచి భక్తితోడ ఘోరతపము
సేయుచున్న సుప్రసిద్ధుండు శృంగి య । న్వాఁడు భృంగిసముఁడ వంధ్యకోపి. 167

ప్రతిపదార్థం: ఆ, శమీకు, పుత్త్రుఁడు= ఆ శమీకమునియొక్క కుమారుడు; అంబుజ, సంభవు, గుఱిచి= పద్మానపుట్టినవా డయిన బ్రహ్మనుగురించి; భక్తితోడన్= పూజ్యభావంతో; ఘోర, తపము= తీవ్ర మైన తపస్సు; చేయుచున్న; సుప్రసిద్ధుండు= మంచిఖ్యాతిగలవాడు; భృంగిసముఁడు= శివకింకరుడైన భృంగితో సమానుడు; (శివసమాను డనియు చెప్పవచ్చును); అవంధ్యకోపి= వ్యర్థంకాని కోపంకలవాడు; శృంగి, అన్, వాఁడు= శృంగి అనే పేరుకలవాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శమీకమహర్షి కుమారుడు శృంగి అనేవాడు భక్తితో బ్రహ్మను గురించి కఠోరమైన తపస్సు చేస్తున్న సుప్రసిద్ధుడు. అతడు శివకింకరుడైన భృంగితో సమానుడు; మొక్కవోని కోపం గలవాడు.

విశేషం: 'అను' అనే ఉదంతతద్ధర్మవిశేషణంలో 'ఉ' లోపించింది. అన్వాడు.

క. తనజనకు నఱుతఁ బవనా । శనశవముఁ దగిల్చి రాజసమునఁ బరీక్షి
జ్జనపాలు చనుట, కృశుఁ డను । మునివలన నెఱింగి కోపమూర్ఛాన్వితుఁ డై. 168

ప్రతిపదార్థం: తన, జనకు= తన తండ్రియొక్క; అఱుతన్= కంఠంలో; పవన+అశన, శవమున్= వాయువును భక్షించే పాముయొక్క కళేబరాన్ని; తగిల్చి= అంటేట్లుగా చేసి; రాజసమునన్= దర్పంతో; పరీక్షిత్+జనపాలు, చనుట= పరీక్షిన్మహారాజు వెళ్ళటం; కృశుఁడు+అను= కృశుడు అనే పేరు గల; మునివలనన్= తపస్వివలన; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కోపమూర్ఛా+అన్వితుఁడు+ఐ= కోపంయొక్క అతిశయంతో కూడినవా డై, కోపంతో వివశు డై అని అర్థం.

తాత్పర్యం: తన తండ్రిమెడలో పాముయొక్క కళేబరాన్ని అంటేట్లు వేసి దర్పంతో పరీక్షిన్మహారాజు వెళ్ళటం కృశుడనే మునివలన తెలిసికొని కోపంయొక్క అతిశయంతో కూడినవాడై. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

విశేషం: పరీక్షిత్+జనపాలు- శ్చుత్వసంధి - పరీక్షిజ్జనపాలు. జనకు+అఋతన్-తత్పురుషసమాసంలో ఉకార, ఋకారాలకు అచ్చు పరమయినపుడు 'ను' ఆగమంగా వస్తుంది. జనకునఋత.

వ. శాపజలంబు లెత్తికొని 'విజనం బైన విపినాంతరంబున విజితేంద్రియుం డై, మొదవుల చన్నులు వత్సంబులు గుడుచునప్పు డుద్గతం బగు పయఃఫేనంబ తనకాహారంబుగా మౌనవ్రతంబునం దపంబు సేయుచున్న మహావృద్ధు మదీయజనకు నవమానించిన పరీక్షితుండు నేఁడు మొదలుగా సప్తదివసంబులలోనఁ దక్షక విషాగ్నిదగ్ధుం డై యమసదనంబున కరిగెడు' మని శాపం బిచ్చి తండ్రిపాలికిం జని. 169

ప్రతిపదార్థం: శాప, జలంబులు= శాపమివ్వటంకొరకు నీళ్లను; ఎత్తికొని= గ్రహించి; విజనంబు+ఐన= జనరహిత మైన; విపిన+అంతరంబునన్= అడవినడుమ; విజిత+ఇంద్రియుండు+ఐ= జయింపబడిన ఇంద్రియాలు కలవా డై; మొదవుల= ఆవుల; చన్నులు; వత్సంబులు= దూడలు; కుడుచు+అప్పుడు= కుడిచేసమయంలో; ఉద్గతంబు+అగు= పైకి వచ్చే; పయస్+ఫేనంబు+అ= పాలనురుగే; తనకున్; ఆహారంబు, కాన్= భోజన మవునట్లుగా; మౌన, వ్రతంబునన్= మాటలాడకుండటం (మౌనం) అనే నియమంతో; తపంబు, చేయుచున్న= తపస్సు చేస్తున్న; మహత్, వృద్ధున్= మిక్కిలిముసలివాడిని; మదీయ, జనకున్= నాతండ్రిని; అవమానించిన= పరాభవించిన; పరీక్షితుండు; నేఁడు, మొదలుగాన్= ఈరోజుమొదలుకొని; సప్త, దివసంబుల, లోనన్= ఏడురోజులలో; తక్షక, విష+అగ్ని, దగ్ధుండు+ఐ= తక్షకు డనే సర్పరాజు విష మనే అగ్నిచే తగులబెట్టబడినవాడై; యమ సదనంబునకున్= యముని గృహానికి (నరకానికి); అరిగెడున్+అని= వెళ్ళుగాక అని; (ఎడు, త, ల, ద్రుతానికి అచ్చు పరమయినపుడు 'మ'కార మవుతుంది); శాపంబు+ఇచ్చి; తండ్రి; పాలికిన్= తండ్రి అయిన శమీకుడిచెంతకు; చని= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: శాప మివ్వటానికి నీళ్ళు గ్రహించి, 'జనరహిత మైన అడవినడుమ ఇంద్రియాలను నిగ్రహించి ఆవులచన్నులు దూడలు కుడిచేటప్పుడు బయటికి వచ్చే పాలనురుగే తనకు భోజనమయ్యేట్లుగా మౌనవ్రతం పూని తపస్సుచేస్తున్న మిక్కిలిముసలివాడిని నా తండ్రిని అవమానించిన పరీక్షితు డనేరాజు, నేడు మొదలుకొని (నేటికి) ఏడురోజులలో తక్షకుడనే సర్పరాజుయొక్క విషమనే అగ్నిచేత కాల్చబడి యమలోకానికి వెళ్ళుగాక! (మరణించుగాక!)' అని శాప మిచ్చి తండ్రి అయిన శమీకుని చెంతకు వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: శాప మిచ్చేటప్పుడు జలం గ్రహించి ఇట్లా జరుగునుగాక! అని పలికి దాన్ని విడిచిపెడతారు.

క. ఉరగకళేబర మంసాం । తరమునఁ బడి వ్రేలు చునికిఁ దలఁపక యచల
స్థిరుఁ డై పరమధ్యానా । వరతేంద్రియవృత్తి నున్నవాని శమీకున్. 170

ప్రతిపదార్థం: ఉరగ, కళేబరము= పాముయొక్కశవం; అంస+అంతరమునన్= మూపులనడుమ; పడి; వ్రేలుచున్+ఉనికిన్= వ్రేలాడుతుండటం; తలఁపక= తలపోయక; అచల+స్థిరుఁడు+ఐ= పర్వతంవలె కదలనివాడై; పరమ, ధ్యాన+అవరత+ఇంద్రియవృత్తిన్= గొప్పధ్యానంచేత తొలగిన ఇంద్రియాలయొక్క వ్యాపారంతో; ఉన్నవానిన్, శమీకున్= శమీకు డనేమునిని.

తాత్పర్యం: పాముయొక్కశవం మూపులనడుమనుండి వ్రేలాడుతుండటం తలపోయక పర్వతంవలె కదలకున్నవాడై, గొప్పదైన పరమాత్మధ్యానంచేత ఉడిగిన ఇంద్రియాలయొక్క వ్యాపారాలతో ఉన్న శమీకమునిని. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. కని యయ్యురగకళేబరంబుఁ బాఱవైచి, తత్క్షణంబ ప్రబుద్ధనయనుం డైనతండ్రి కభివాదనంబు సేసి, బాష్పపూరితనయనుం డై శృంగి పరీక్షితు నుద్దేశించి తన చేసిన శాపస్థితి సెప్పిన విని, శమీకుండు గరంబడలి యి ట్లనియె. 171

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఆ+ఉరగ, కళేబరంబు= ఆపాముశవం; పాఱవైచి= తీసివేసి తద్, క్షణంబు+అ= ఆక్షణమందే; ప్రబుద్ధనయనుండు+ఐన= మేల్కొన్న(తెరువబడ్డ) కన్నులుకలవా డయిన; తండ్రికిన్; అభివాదనంబు, చేసి= గోత్ర నామాదులు చెప్పి సాష్టాంగనమస్కారం చేసి; బాష్పపూరితనయనుండు+ఐ= కన్నీటితో నిండినకన్నులు కలవా డై; శృంగి; పరీక్షితున్= పరీక్షిన్మహారాజును; ఉద్దేశించి= గురించి; తన, చేసిన= తాను చేసిన; శాప, స్థితి= శాపంయొక్క ప్రకారం; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని; శమీకుండు; కరంబు= మిక్కిలి; అడలి= శోకించి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: చూచి, ఆ పాముశవాన్ని తీసివేసి, ఆ క్షణమందే కన్నులు తెరచిన తండ్రికి నమస్కారం చేసి, కన్నీటితో నిండిననేత్రాలు కలవాడై పరీక్షితుని గురించి తా నిచ్చిన శాపవిధానాన్ని చెప్పగా విని శమీకమహర్షి మిక్కిలి దుఃఖించి ఇట్లా పలికాడు.

క. క్రోధమ తపముం జెఱుచును; । గ్రోధమ యణిమాదు లైన గుణములఁ బాపుం:
గ్రోధమ ధర్మక్రియలకు । బాధ యగుం; గ్రోధిగాఁ దపస్వికిఁ జన్నే? 172

ప్రతిపదార్థం: క్రోధము+అ= కోపమే; తపమున్= తపస్సును; చెఱుచును= చెడేట్లు చేస్తుంది; క్రోధము+అ; అణిమ+ఆదులు+ఐన= అణిమ, మహిమ మొదలయిన; గుణములన్= సిద్ధులను; పాపున్= పోగొట్టుతుంది; క్రోధము+అ; ధర్మక్రియలకున్= ధర్మంతోకూడిన కార్యాలకు; బాధ, అగున్= ఆటంకం అవుతుంది; తపస్వికిన్= మునికి; క్రోధికాన్= కోపంకలవా డవటం; చన్నే (చనున్+ఏ)= తగునా! తగ దని భావం.

తాత్పర్యం: కోపమే తపస్సును చెడగొడుతుంది. కోపమే అణిమ, లఘిమ మొదలయిన అష్టసిద్ధులను పోగొడుతుంది. కోపమే ధర్మంతో కూడిన కార్యాలకు బాధ కలిగిస్తుంది. కావున తపస్సు చేసే మునికి కోపం తగునా?

విశేషం: ఈ పద్యం దీని తర్వాతిపద్యం నన్నయ సూక్తినిధిత్వానికి తార్కాణాలు, చనున్+ఏ= ప్రశ్నార్థకమైన ఏకారం పరమవటంచేత 'చను' లోని ఉకారం లోపించింది- చన్నే.

క. క్షమ లేని తపసితపమును, । బ్రమత్తుసంపదయు, ధర్మబాహ్యప్రభురా
జ్యము భిన్నకుంభమున తో । యములట్టుల యధ్రువంబు లగు నివి యెల్లన్. 173

ప్రతిపదార్థం: క్షమ, లేని= ఓర్పు లేని; తపసి, తపమును= మునియొక్కతపస్సును; ప్రమత్తు= మిక్కిలిమత్తుగొన్నవాడి; (ప్రమాదపడేవాడియొక్క); సంపదయున్= ధనమున్నూ; ధర్మ, బాహ్య, ప్రభు= ధర్మానికి వెలిఅయిన (ధర్మంలేని) రాజుయొక్క; రాజ్యమున్= ప్రభుత్వమున్నూ, ఇవి, ఎల్లన్= ఇవన్నీ; భిన్నకుంభమున, తోయములు+అట్టులు+అ= బ్రద్ద లయిన కుండలోని నీళ్ళవలె; అధ్రువంబులు+అగున్= అస్థిరాలు అవుతాయి.

తాత్పర్యం: ఓర్పులేని ముని తపస్సున్నూ, ప్రమాదపడేవాడి ధనమున్నూ, ధర్మంనుండి తొలగినరాజురాజ్యమున్నూ, ఇవన్నియు బ్రద్దలయిన కుండలోని నీళ్ళవలె అస్థిరా లవుతాయి.

విశేషం: అలం: ఉపమ, కుంభము+తోయములు=తత్పురుషంలో ఒక్కొక్కప్పుడు 'న' ఆగమంగా వస్తుంది; కుంభమునతోయములు.

వ. క్షమ విడిచి నీవు దృష్టాదృష్టవిరుద్ధం బైనక్రోధంబుఁ జేకొని సకలక్షమారక్షకుం డైన పరీక్షిత్తునకుం బరీక్షింపక శాపం బిచ్చి చెట్ట సేసితివి; రాజరక్షితు లై కాదె మహామును లతిఘోరతపంబు సేయుచు, వేదవిహిత ధర్మంబులు నడుపుచు మహాశక్తిమంతు లయి యున్నవా; రట్టిరాజుల కపకారంబు దలంచు నంత కంటె మిక్కిలిపాతకం బొం డెద్ది? మఱియు భరతకుల పవిత్రుం డైన పరీక్షితు రాజసామాన్యుంగా వగచితే? 174

ప్రతిపదార్థం: క్షమ= ఓర్పు; విడిచి; నీవు; దృష్ట+అదృష్ట, విరుద్ధంబు+ఐన= మొదటిసారే చూడబడినట్టిదీ ఇదివర కెన్నడు చూడబడనట్టిదీ, మునులకు పొందతగనిదీఅయిన; క్రోధంబున్= కోపాన్ని; చేకొని= గ్రహించి; సకల, క్షమా, రక్షకుండు+ఐన= సర్వభూమిని రక్షించేవా డయిన; పరీక్షితునకున్; పరీక్షింపక= బాగుగా పరిశీలించక; శాపంబు+ఇచ్చి; చెట్ట, చేసితివి= చెడు చేశావు; రాజ, రక్షితులు+ఐ, కాదె= రాజుచే రక్షింపబడినవా రయి కదా! మహత్, మునులు= గొప్పమునులు; అతి, ఘోర, తపంబు, చేయుచున్= మిక్కిలి తీవ్ర మైన తపస్సు చేస్తూ; వేద, విహిత, ధర్మంబులు= వేదాలచే విధింపబడిన ధర్మకార్యాలు; నడుపుచున్= చేస్తూ; మహత్, శక్తిమంతులు+అయి, ఉన్నవారు= గొప్పమహిమ కలవా రయి ఉన్నారు; అట్టి, రాజులకు, అపకారంబు= కీడు; తలంచు, అంతకంటెన్= తలపోసేంతకంటె; మిక్కిలి పాతకంబు= అధిక మయినపాపం; ఒండు= ఇతరం; ఎద్ది= ఏది? ఏదీ లే దని భావం; మఱియున్= అదిగాక; భరత, కుల, పవిత్రుండు+ఐన= భరతకులంలో ధర్మకార్యాలు చేయటంచేత పవిత్రు డైన (భరతవంశాన్ని పవిత్రం చేసేటి అని కూడ అర్థం చెప్పవచ్చును); పరీక్షితున్= పరీక్షిన్మహారాజును; రాజ, సామాన్యున్, కాన్= సాధారణు డైనరాజుగా; వగచితి+ఏ= (భూతకాల మవటంచేత 'ఏ'కారంలోపం) తలచావా!

తాత్పర్యం: ఓర్పు విడిచి నీవు ఇదివర కెప్పుడు చూడనట్టి, మునులకు ఉండరానట్టి కోపాన్ని పొంది సరిగా ఆలోచించక సర్వభూమిని రక్షించేవా డైన పరీక్షిన్మహారాజుకు శాప మిచ్చి చెడు చేశావు. రాజులచే రక్షింపబడేకదా గొప్పమునులు మిక్కిలి తీవ్రమయిన తపస్సు చేస్తూ, వేదాలచే విధింపబడిన ధర్మకార్యాలు కొనసాగిస్తూ, గొప్ప శక్తికలవారై ఉన్నారు. అట్టిరాజులకు కీడుచేయ తలపోయటం కంటె అధికతరమైన పాపం మరొకటి ఉండదు. అదికాక, భరతవంశాన్ని పవిత్రం చేసేటి పరీక్షిన్మహారాజును సామాన్యు డైన రాజుగా తలపోశావా? అతడు సామాన్యు డైనరాజు కాడు. గొప్పమహారాజని భావం.

విశేషం: దృష్టాదృష్టవిరుద్ధం అనేదాన్ని విశేషణోభయపదకర్మధారయంగా గ్రహిస్తే, పైన చెప్పబడిన అర్థం సరిపోతుంది. దాన్ని షష్ఠీతత్పురుషంగా గ్రహిస్తే, దృష్ట మంటే చూడబడినది, అదృష్ట మంటే చూడబడనిది. ఇహపరాలకు విరుద్ధ మయిన దని అర్థం చెప్పుకోవాలి.

ఉ. క్షత్త్రియవంశ్యు లై ధరణిఁ గావఁగ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ
క్షత్త్రియవైశ్యశూద్రు లనఁగాఁ గల నాలుగుజాతులన్ స్వచా

రిత్రము దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితు కాచినయట్లు రామమాం
ధాతృరఘుక్షితీశులు ముదంబునఁ గాచిరె యే యుగంబులన్! 175

ప్రతిపదార్థం: క్షత్త్రియ, వంశ్యులు+ఐ= క్షత్రియవంశానికి చెందినవారై; ధరణిన్= భూమిని; కావఁగన్= రక్షించటానికి; పుట్టినవారు; (దీన్ని రామమాంధాతృరఘుక్షితీశులు అనేదానికి విశేషణంగా గ్రహించాలి); రామ, మాంధాతృ; రఘు, క్షితీశులు= రాముడు, మాంధాత, రఘువు అనేరాజులు; ఏ, యుగంబులన్= ఏయుగాలలోనైనా; బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శూద్రులు+అనఁగాన్, కల= బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు, వైశ్యులు, శూద్రులు అనే పేర్లు కల; నాలుగుజాతులన్= నాలుగు వర్ణాలలోనివారిని; స్వ, చారిత్రము= తమతమప్రవర్తన (వర్ణధర్మం); తప్పక+ఉండఁగన్= విడిచిపోకుండేట్లుగా; పరీక్షితు, కాచిన, అట్లు= పరీక్షిన్మహారాజు రక్షించినట్లు; ముదంబునన్= సంతోషంతో; కాచిరి+ఎ= రక్షించారా!

తాత్పర్యం: క్షత్రియకులానికి చెందినవా రై, భూమిని రక్షించటానికి పుట్టినట్టి రాముడు, మాంధాత, రఘుమహారాజు మొదలయినరాజులు ఏయుగంలోనైనా బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు, కోమట్లు, శూద్రులు అనేపేర్లుగల నాలుగువర్ణాలను తమతమధర్మాలను తప్పకుండ పరీక్షిన్మహారాజు రక్షించినట్లు సంతోషంతో రక్షించిఉన్నారా! (రాముడు, మాంధాత మున్నయినవారుకూడ పరీక్షితుడు రక్షించినట్లు నాలుగువర్ణాలప్రజలను, తమతమవర్ణధర్మాలను తప్పకుండ రక్షించి ఉండలే దని భావం.)

విశేషం: పరీక్షితు, కాచిన, అట్లు= కర్తృపదప్రథమకు షష్ఠివాడబడింది. క్షత్రియు డంటే క్షతం(ఆపద) నుండి రక్షించేవాడు అని వ్యుత్పత్తి, మాంధాత సూర్యవంశానికి చెందినమహారాజు, యువనాశ్వునికుమారుడు. అతడు తండ్రిగర్భంనుండి బయటికి రాగానే మునులు ఇతడు దేన్ని కుడుచును (కమ్+ఏష-ధాస్యతి) అని పలికారు. అప్పుడు ఇంద్రుడు వచ్చి 'మాం ధాస్యతి', నన్ను కుడుచును అని పలికాడు. అందుచే ఇతనికి మాంధాత అనే పేరు కలిగింది. ఇతడు నన్ను తొలగిస్తా డని ఇంద్రుడు భయంపొందటంచేత ఇతని కీపేరు వచ్చిందని కొందరు చెప్పి ఉన్నారు. ఇతడు షోడశ(16) మహారాజుల్లో ఒకడు. అప్పకవి ఈపద్యాన్ని సంయుతాసంయుతప్రాసానికి ఉదాహరణంగా ఇచ్చాడు. మొదటి మూడుపాదాలలో ప్రాసాక్షరం తకారరేఫసంయుక్త మయింది. నాల్గవపాదంలో మాంధాతృ అనేటప్పుడు మాత్రం 'తృ' అసంయుక్తం.

వ. 'అతండు మృగయావ్యసనంబున నపరిమితక్షుత్పిపాసాపరిశ్రాంతుం డయి యెఱుంగక నా కవజ్ఞఁ జేసె; నేనును దాని సహించితి; నమ్మహాత్మునకు నీయిచ్చిన శాపంబుఁ గ్రమ్మరింపనేర్తేని లగ్గగు' ననిన శృంగి యిట్లనియె. 176

ప్రతిపదార్థం: అతండు= పరీక్షిత్తు; మృగయా, వ్యసనంబునన్= వేటలోని అత్యాసక్తిచే; అపరిమిత, క్షుధ్, పిపాసా, పరిశ్రాంతుండు+అయి= అధిక మైన ఆకలిచేత, దప్పికచేత, అలసినవా డయి; ఎఱుంగక= తెలియక; నాకున్; అవజ్ఞన్= అవమానాన్ని; చేసెన్; ఏనును= నేనుకూడ; దానిన్= అతడు చేసిన అవమానాన్ని; సహించితిన్= సైచాను; ఆ+మహాత్మునకున్= ఆమహనీయు డైన పరీక్షిత్తునకు; నీఇచ్చిన= (కర్తృపదప్రథమకుషష్ఠి) నీవు ఇచ్చిన; శాపంబును; క్రమ్మఱింపన్= మరల్చటానికి; నేర్తు(వు) ఏని=(తద్ధర్మమున వకారలోపం) ఓపుతావేని; లగ్గు+అగున్= మేలవుతుంది; అనినన్= అని శమీకుడు పలుకగా; శృంగి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పరీక్షిత్తు వేటపైని ఆసక్తిచేత అధికమయిన ఆకలిచే, దప్పికచే మిక్కిలి అలసి తెలియక నాకు అవమానం చేశాడు. నేనుకూడ దాన్ని సహించాను. ఆ మహనీయు డైన పరీక్షిత్తుకు నీవు ఇచ్చిన శాపం మరల్చగలిగితే మేలవుతుంది. అని శమీకుడు పలుకగా కుమారు డైన శృంగి ఇ ట్లన్నాడు.

విశేషం: వ్యసనాలు ఏడు: వెలది, జూదం, పానం, వేట, వాక్పారుష్యం, దండపారుష్యం, సొమ్ము అనవసరంగా వ్యయం చేయటం. వీటిలో వేట ఒకటి. వ్యసనపరాయణులు ఎట్టిదోషా న్నైనా చేస్తా రనటానికి ఇది నిదర్శనం.

క. అలుకమెయి మున్న పలికితి । నలుకని నా పలుకు తీక్ష్ణ మై యింతకు ను
జ్జ్వలదహనాకృతిఁ దక్షకుఁ । దలరఁగఁ బ్రేరేప కేల తానెడ నుడుగున్. 177

ప్రతిపదార్థం: అలుకమెయిన్= కోపంతో; మున్ను+అ= పూర్వమే; పలికితిన్= శాపమిచ్చాను; అలుకని= భయపడని; నా, పలుకు= నామాట; తీవ్రమై, ఇంతకున్= ఈపాటికి; ఉజ్జ్వల, దహన+ఆకృతిన్= మండే అగ్నియొక్క ఆకారంతో; తక్షకున్= తక్షకుడిని; తలరఁగన్= సంభ్రమించేటట్లుగా, (చలించేటట్లుగా), ప్రేరేపక= ప్రోత్సహింపక; ఏల= ఎందుకు; తాన్= తాను; ఎడన్= దూరంగా; వ్యర్థంగా; ఉడుగున్= తొలగిపోతుంది, మానుతుంది; మాన దని భావం.

తాత్పర్యం: కోపంతో పూర్వమే పలికాను. భయపడనినామాట తీవ్ర మై ఈపాటికి మండేఅగ్నియొక్క ఆకారంతో తక్షకుడిని కలత పొందేట్లుగా ప్రోత్సహింపక తాను ఎందుకు దూరంగా ఉండిపోతుంది? అంటే తక్షకుడిని తప్పక ప్రేరేపిస్తుం దని భావం.

విశేషం: ('అలుకని' - అనేపాఠం సందేహాస్పదంగా ఉన్నది.) (కొన్నిప్రతులలో ఉండే 'అలుకనె'- (అలుకన+ఎ) = నాపలుకు అంత చులకనిదా? అనేపాఠం ఉచితతరంగా కనిపిస్తున్నది.)

వ. 'నావచనం బమోఘం' బనిన, శమీకుండు శోకాకులితచిత్తుండై, తన శిష్యున్ గౌరముఖుం డనువానిం బిలిచి, 'దీని నంతయుఁ బరీక్షితునకెఱింగించి తక్షకువలనిభయంబు దలంగునట్టి యుపాయంబు సేసికొమ్మని చెప్పి ర' మ్మనిన; వాఁడు నప్పుడ పరీక్షితుపాలికిం జని యి ట్లనియె. 178

ప్రతిపదార్థం: నావచనంబు= నాపలుకు; అమోఘంబు= వ్యర్థం కానిది; అనినన్= అని శృంగి పలుకగా; శమీకుండు; శోక+ఆకులిత, చిత్తుండు+అయి= చింతచే కలత చెందిన హృదయం కలవా డయి; గౌరముఖుండు+అనువానిన్= గౌరముఖుడు అనేపేరు కలవాడిని; తన, శిష్యున్; పిలిచి; దీనిన్, అంతయున్= శృంగి శపించినవిషయమంతా; పరీక్షితునకున్; ఎఱింగించి= తెలిపి; తక్షకువలని భయంబు= (సమాసంలో చేత, తోడ, వలన అనేవాటికి 'ఇ' కారం వస్తుంది) తక్షకుడి వలన కలిగే భయాన్ని; తలంగు, అట్టి= తొలగించేటి; ఉపాయంబు; చేసికొమ్ము, అని= చేసికొమ్మని; చెప్పి, రమ్ము+అనినన్= చెప్పిర మ్మని పలుకగా; వాఁడున్= ఆగౌరముఖుడును; అప్పుడు+అ= వెంటనే; పరీక్షితు, పాలికిన్= పరీక్షిత్తుచెంతకు; చని=వెళ్ళి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'నా పలుకు వ్యర్థం కాదు' అని శృంగి పలుకగా శమీకుడు దుఃఖంచేత కలత చెందిన హృదయం కలవా డయి, గౌరముఖుడనే పేరు గల తనశిష్యుడిని పిలిచి 'ఈ విషయమంతా పరీక్షిత్తుకు తెలిపి, తక్షకుడివలన కలిగే భయం తొలగే ఉపాయం చేసికొ మ్మని చెప్పిర' మ్మని పంపగా ఆ గౌరముఖుడు వెంటనే పరీక్షితుడిచెంతకు వెళ్ళి ఇట్లా పలికాడు.

సీ. అడవిలో నేకాంతమతి ఘోరతపమున । నున్న మా గురులపై నురగశవము
వైచుట విని యల్గి, వారి తనూజుండు । శృంగి యన్వాఁడు కార్చిచ్చునట్టి
శాపంబు నీ కిచ్చె, సప్తాహములలోన । నా పరీక్షితుఁడు నాయలుకఁ జేసి
తక్షకవిషమున దగ్ధుఁ డయ్యెడు మని, । దానికి గురులు సంతాప మంది

ఆ. భూతలేశ! నన్నుఁ బుత్తెంచి రిప్పుడు, । తద్భయంబులెల్లఁ దలఁగునట్టి
మంత్రతంత్రవిధు లమర్చి యేమఱకుండు । నది నిరంతరంబు ననియుఁ గఱప. 179

ప్రతిపదార్థం: అడవిలోన్= అడవిలో; ఏకాంత, మతిన్= ఏకాగ్రమైన మనస్సుతో; ఘోర, తపమునన్, ఉన్న= తీవ్రమైన తపస్సులో ఉండిన; మా గురులపైన్= మాగురు వైన శమీకునిమీద; (పూజ్యార్థంలో బహువచనం); ఉరగశవము= సర్పంయొక్కకళేబరాన్ని (చచ్చినపామును); వైచుట= వేయటం; విని; అల్గి= కోపించి; వారితనూజుండు= మాగురువులకుమారుడు; శృంగి, అన్, వాఁడు= శృంగి అనే పేరు కలవాడు; ('అను' లోని 'ఉ' కారం లోపిస్తే 'అన్వాడు' అయింది); కార్చిచ్చు+అట్టి= దావాగ్నివంటి; (అడవిని కాల్చే అగ్నివంటి); శాపంబు; సప్త+అహములలోనన్= ఏడురోజుల్లో; ఆ పరీక్షితుఁడు; నా, అలుకన్‌చేసి= నాకోపంచేత; తక్షకవిషమునన్= తక్షకుడి యొక్క విషంచేత; దగ్ధుఁడు= దహింపబడినవాడు; అయ్యెడున్+అని= అవునుగాక అని; (దీవనకు, శాపానికి ఎడమ, కావుత మొదలైనవి అవుతాయి); నీకున్, ఇచ్చెన్= నీకు శాపమిచ్చాడు; దానికిన్= శాపమివ్వటానికి; గురులు= శమీకుడు; సంతాపము+అంది= దుఃఖం పొంది; భూతల+ఈశ= ఓరాజా! ఇప్పుడు; నన్నున్; తద్, భయంబులు+ఎల్లన్= ఆశాపంవలని భయాలన్నీ; తలఁగు, అట్టి= తొలగించేటి; మంత్ర, తంత్ర, విధులు= మంత్రాలు, తంత్రాలు, (చేయదగిన కార్యాలు) మొదలైన విధానాలు; నిరంతరంబున్= సతతం; అమర్చి= ఏర్పరచి; ఏమఱక+ఉండునది= అశ్రద్ధవహించక ఉండాలి; అనియున్= అనికూడ; కఱపన్= బోధించటానికి; ఇప్పుడు; నన్నున్; పుత్తెంచిరి= పంపారు.

తాత్పర్యం: అడవిలో ఏకాగ్రమయిన మనస్సుతో తీవ్రమయిన తపస్సు చేస్తున్న పూజ్యులైన మాగురువుగారిపై నీవు చచ్చినపామును వేయటం విని కోపించి శృంగి అనేపేరు కల వారికుమారుడు 'ఏడురోజులలో ఆ పరీక్షితుడు నాకోపంచేత తక్షకు డనే పాముయొక్క విషంచేత దహింపబడుగాక!' అని దావాగ్ని వంటి శాపం నీ కిచ్చాడు. అట్లా అతడు శాప మివ్వటానికి మా గురువుగారు శోకించి ఓరాజా! దానివల్ల కలిగే భయాలన్నీ తొలగించే మంత్రాలు తంత్రాలు మొదలయిన విధానాలన్నీ ఏర్పరచి సంతతం జాగరూకతతో ఉండా లని నీకు బోధించేకొరకు నన్నిప్పుడు నీకడకు పంపారు.

విశేషం: ఇది శమీకుని క్షమాశక్తినీ సౌజన్యాన్నీ సూచిస్తుంది. అలం: ఉపమ. అయ్యెడున్+అని= అయ్యెడుమని "ఎడు, తల ద్రుతంబునకు అచ్చుపరంబగునపుడు మకారంబగు.'' (బాలవ్యా. క్రి.28సూ.)

వ. అని చెప్పి గౌరముఖుం డరిగినం, బరీక్షితుండు పరిక్షీణహృదయుం డై తనచేసిన వ్యతిక్రమంబునకు సంతాపించి, శమీకు నుపశమనంబునకు మెచ్చి శృంగి శాపంబునకు వెఱచి మంత్రివర్గంబుతో విచారించి యాత్మరక్షయం దప్రమాదుం డై. 180

ప్రతిపదార్థం: అని; చెప్పి; గౌరముఖుండు= శమీకునిశిష్యుడు; అరిగినన్= వెళ్ళగా; పరీక్షితుండు; పరిక్షీణహృదయుండు+ఐ= మిక్కిలి బలహీన మైన హృదయం కలవాడై; తనచేసిన= తాను చేసిన, (కర్తృపదప్రథమకు షష్ఠి); వ్యతిక్రమంబునకున్= ధర్మవిరుద్ధకార్యానికి; సంతాపించి= దుఃఖించి; శమీకు+ఉపశమంబునకున్= శమీకునియొక్క ఓర్పునకు; మెచ్చి; శృంగి, శాపంబునకున్= శృంగి ఇచ్చినశాపానికి; వెఱచి= భయపడి; మంత్రివర్గంబుతోన్= మంత్రులసమూహంతో; విచారించి= ఆలోచించి; ఆత్మ, రక్ష, అందున్= తన్ను రక్షించుకోవటంలో; అప్రమాదుండు+అయి= ఏమరుపాటు లేనివా డయి.

తాత్పర్యం: అని గురువుగారిసందేశం చెప్పి గౌరముఖుడు వెళ్ళగా, పరీక్షిత్తు కలతచెందినహృదయం కలవాడై తాను చేసిన ధర్మ విరుద్ధకార్యానికి శోకించి, శమీకుని ఓర్పునకు మెచ్చి, శృంగి ఇచ్చినశాపానికి భయపడి, మంత్రులసమూహంతో ఆలోచించి తనను రక్షించుకోవటంలో ఏమరుపాటు లేనివాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

మ. **సకలోర్వీశుఁ డతిప్రయత్నపరుఁ డై, సర్వక్రియాదక్ష త**
క్షకకోటుల్ పనిసేయఁగా, ఘనతరైకస్తంభహర్మ్యంబుఁ ద
క్షకభీతిన్ రచియింపఁ బంచి, దృఢరక్షన్ దానిలో నుండెఁ బా
యక రాత్రిందివజాగరూకహితభృత్యామాత్యవర్గంబుతోన్. 181

ప్రతిపదార్థం: సకల+ఉర్వీ+ఈశుఁడు= సర్వభూమికిని ప్రభు వైన పరీక్షిత్తు; తక్షకభీతిన్= తక్షకుడివలని భయంచేత; అతిప్రయత్నపరుడు+ఐ= అధికమైన ప్రయత్నంలో ఆసక్తికలవాడై; సర్వ, క్రియా, దక్ష, తక్షక, కోటుల్= అన్నిపనులలోను సమర్థులైన వడ్ల (వడ్రంగుల) వారి సముదాయాలు; పనిచేయఁగాన్; ఘనతర, ఏక, స్తంభ, హర్మ్యంబున్= మిక్కిలి గొప్ప దైన ఒకటే స్తంభంగల సౌధాన్ని; రచియింపన్= నిర్మించటానికి; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; రాత్రిందివ, జాగరూక, హిత, భృత్య+అమాత్య, వర్గంబుతోన్= రాత్రియు పగలును శ్రద్ధవహించి ఉండే ఆప్తులయొక్కయు, సేవకులయొక్కయు, మంత్రులయొక్కయు సముదాయంతో; పాయక= విడువక; దృఢరక్షన్= దట్ట మైన రక్షణతో; దానిలోన్= ఆఒంటికంబపుమేడలో; ఉండెన్= నివసించాడు.

తాత్పర్యం: సర్వభూమికి ప్రభు వైన పరీక్షిత్తు అధిక మైన ప్రయత్నంలో ఆసక్తి కలవాడై తక్షకుడివలనిభయంచేత అన్నిపనులను చేయటంలో నేర్పరు లైన వడ్రంగులసమూహాలు పనిచేయగా గొప్పదైన ఒంటికంబపుమేడ నిర్మించటానికి ఆజ్ఞాపించి రేయుంబవళ్ళు మేల్కొని ఉండి శ్రద్ధవహించేఆప్తుల, సేవకుల, మంత్రుల సమూహంతో విడువక దట్టమైనరక్షణతో ఆ ఒంటికంబపు మేడలో నివసించాడు.

వ. **మఱియు విషాపహరంబులయి వీర్యవంతంబు లయిన మంత్రతంత్రంబులు గలిగి యాజ్ఞాసిద్ధులైన విషవైద్యుల నొద్దఁ బెట్టికొని పరీక్షితుం డుండునంత, నట తక్షకుండు విప్రవచన ప్రచోదితుం డయి పరీక్షితునొద్దకు నెవ్విధంబునఁ బోవనగునో యని చింతించుచుండె; నటఁ దొల్లి.** 182

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అదిగాక; విష+అపహరంబులు+అయి= విషాన్ని పోగొట్టేవై; వీర్యవంతంబులు+అయిన= శక్తి కల వైన; మంత్రతంత్రంబులు= మంత్రంబులును, వాటికి ఉచితమైన చర్యలును కలిగి; ఆజ్ఞాసిద్ధులు+అయిన= ఆజ్ఞతో సిద్ధిపొందిన (నోటితో ఆజ్ఞాపించటం చేతనే విషాన్ని పోగొట్టడంలో సమర్థులైన); విషవైద్యులన్= విషాన్ని తొలగించే వైద్యులను; ఒద్దన్= చెంత; పెట్టుకొని= ఉంచుకొని; పరీక్షితుండు= పరీక్షిన్మహారాజు; ఉండు+అంతన్= ఉండగా; అట= అచ్చట; తక్షకుండు; విప్ర, వచన, ప్రచోదితుండు+అయి= బ్రాహ్మణు డైన శృంగియొక్క శాపవచనంచేత ప్రేరేపింపబడినవాడై; పరీక్షితు+ఒద్దకున్= పరీక్షిత్తుదగ్గరకు; ఏవిధంబునన్= ఏవిధంగా; పోవన్, అగునో, అని= వెళ్ళటానికి వీలవుతుందో అని; చింతించుచున్+ ఉండెన్; అటన్; తొల్లి= పూర్వం.

తాత్పర్యం: అదిగాక, విషాన్ని తొలగించే, శక్తితో కూడినమంత్రాలు క్రియాకలాపాలు కలిగి, ఆజ్ఞాపించటంచేతనే విషాన్ని పోగొట్టటానికి సమర్థు లైన విషవైద్యులను దగ్గర ఉంచుకొని పరీక్షిత్తు ఉండగా; అచ్చట తక్షకుడు బ్రాహ్మణు డైన శృంగివచనంచేత ప్రేరేపించబడి, పరీక్షిత్తుకడకు ఎట్లా పోవటానికి వీలవుతుందో అని ఆలోచిస్తూ ఉన్నాడు. అచ్చట పూర్వం (అంతకుపూర్వమే). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

కశ్యపునకుఁ దక్షకుఁడు గోరిన ధనం బిచ్చి మరల్చుట (సం. 1-38-31)

మధ్యాక్కర.
ధరణిఁ జరాచరభూతసంఘంబుఁ దమవిషవహ్ని
నురగంబు లేర్చుచు నునికి కలిగి, పయోరుహగర్భుఁ
డురగవిషాపేతజీవ సంజీవనోపదేశంబు
గరుణఁ గశ్యపునకు నిచ్చె నఖిలలోకహితంబు పొంటె. 183

ప్రతిపదార్థం: ధరణిన్= భూమిలో; చర+అచర, భూత, సంఘంబున్= జంగమస్థావర (కదిలేటి కదలనట్టి) ప్రాణుల, వస్తువుల సముదాయాన్ని; తమ, విషవహ్నిన్= తమయొక్కవిష మనే అగ్నిచే; ఉరగంబులు= పాములు; ఏర్చుచున్= కాలుస్తూ; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; అలిగి= కోపించి; పయోరుహగర్భుఁడు= బ్రహ్మ; ఉరగవిష+అపేత, జీవ, సంజీవన+ఉపదేశంబు= పాములయొక్క విషంచేత పోయినప్రాణం కలవారిని మళ్ళీ బ్రదికించే ఉపదేశాన్ని (మంత్రాన్ని); కరుణన్= దయతో; అఖిల, లోక, హితంబు, పొంటెన్= సర్వలోకాలయొక్కమేలుకొరకు; కశ్యపునకున్= కశ్యపమునికి; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: భూమిలో స్థావరజంగమ వస్తుసముదాయాన్ని తమవిషాగ్నిచేత పాములు కాల్చి వేస్తుండటంవలన కోపించి బ్రహ్మదేవుడు సర్వలోకాలమేలు కోరి పాములవిషంచేత ప్రాణం పోయినవారిని మళ్ళీ జీవింపజేసే మంత్రోపదేశాన్ని దయతో కశ్యపుడికి ఇచ్చాడు.

విశేషం: జడపదార్థాలుకూడ తీవ్రమయిన సర్పవిషంచేత మాడిపోవటానికి అవకాశం ఉన్నది. మధ్యాక్కర అనేది ఒక దేశీవృత్తం. ఇందులో పాదానికి రెండింద్రగణాలు, ఒకసూర్యగణం, మళ్ళీ రెండు ఇంద్రగణాలు ఒకసూర్యగణం, మొత్తం ఆరుగణాలు ఉంటాయి. పూర్వకవులలో మధ్యాక్కరను నన్నయ, ఆరణ్యపర్వశేషంలో ఎఱ్ఱన మాత్రమే వాడారు. అయిదవగణంలోని మొదటిఅక్షరం యతిమైత్రిస్థానం. ఎఱ్ఱన నాల్గవగణం మొదటిఅక్షరంపైనే యతిస్థానం వేశాడు. పలువురు లాక్షణికులుకూడ అట్లే చెప్పారు. ప్రాసనియమం ఉన్నది. పొంటె అనేది చతుర్థీవిభక్తి ప్రత్యయం. నన్నయ తర్వాత దానిప్రయోగం క్రమంగా సన్నగిల్లింది.

వ. **అట్టి కశ్యపుం డను బ్రహ్మర్షి 'శృంగిశాపంబునఁ బరీక్షితుండు తక్షకదష్టుం డగు నేఁడు సప్తమదివసం బటె! యేను వాని నపేతజీవు సంజీవితుం జేసి నావిద్యాబలంబు మెఱయుదు; మఱి యదియునుంగాక.'** 184

ప్రతిపదార్థం: అట్టి; కశ్యపుండు+అను; బ్రహ్మ+ఋషి= బ్రహ్మజ్ఞానం కల మహర్షి; శృంగి, శాపంబునన్= శృంగియొక్క శాపంచేత; పరీక్షితుండు; తక్షక, దష్టుండు+అగు= తక్షకునిచేత కరువబడినవాడు కాగల; నేఁడు= ఈరోజు; సప్తమ, దివసంబు+అటె= ఏడవరో జట; ఏను= నేను; అపేతజీవున్= తొలగినప్రాణం కలవాడిని; వానిన్= ఆపరీక్షితుని; సంజీవితున్; బ్రతికినవాడిని; చేసి; నా, విద్యాబలంబు= నాయొక్కవిద్యలోనిశక్తిని, మెఱయుదున్= ప్రకాశింపజేస్తాను; మఱి= ఇంకను; అదియునున్, కాక= అది కాక.

తాత్పర్యం: విషాగ్నిదగ్ధులను మళ్ళీ జీవింపజేయగల మంత్రాన్ని బ్రహ్మచేత ఉపదేశం పొందిన బ్రహ్మజ్ఞానంగల కశ్యపుడనే బ్రహ్మర్షి ఇట్లా ఆలోచించాడు: 'శృంగియొక్క శాపంచేత పరీక్షితుడు తక్షకునిచేత కరవబడినవాడవుతాడు;

అతడు శాప మిచ్చి నేటికి ఏడుదినాలు అయినదట; ప్రాణం పోయిన ఆ పరీక్షిత్తును నేను మళ్ళీ సజీవుడిని చేసి నావిద్యలోని శక్తిని ప్రకాశింపజేస్తాను. అదిగాక'. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'మెఱయు' ధాతువు అంతర్భావితప్రేరణం. మెఱయు అంటే 'మెఱయించు' అని అర్థం.

తే. ధరణియెల్లను రక్షించు ధర్మచరితు । నా పరీక్షితు రక్షించి, యతనిచేత
నపరిమితధనప్రాప్తుండ నగుదుఁ; గీర్తి । యును ధనంబు ధర్మముఁ గొను టుఱదె నాకు. 185

ప్రతిపదార్థం: ధరణి+ఎల్లనున్= భూమినంతటిని; రక్షించు= కాపాడే, ధర్మచరితున్= ధర్మంతోకూడిన చరిత్రుడిని; ఆ, పరీక్షితున్= ఆ పరీక్షిన్మహారాజును; రక్షించి= జీవింపచేయటంచేత కాపాడి; అతనిచేతన్; అపరిమిత, ధన, ప్రాప్తుండన్= అధికమయినధనాన్ని పొందినవాడిని; అగుదున్= అవుతాను; కీర్తియును; ధనంబు; ధర్మము= పుణ్యం; కొనుట; నాకున్; ఉఱదె= తగదా; (తగి ఉంటుంది).

తాత్పర్యం: 'భూమినంతటిని కాపాడే ధర్మప్రవర్తను డైన పరీక్షిత్తును తక్షకవిషాగ్నినుండి కాపాడి అతనిచేత అధికమయిన ధనాన్ని పొందుతాను. కీర్తిని. సొమ్మును, పుణ్యాన్ని గ్రహించటం నాకు తగదా!' (తగును అని భావం).

వ. అని విచారించి హస్తిపురంబునకుం బోవువానిఁ దక్షకుండు వృద్ధవిప్రుం డయి వనంబులో నెదురంగని
'మునీంద్రా! యెట వోయె, దేమి కార్యంబున' కనిన వానికిం గశ్యపుం డి ట్లనియె. 186

ప్రతిపదార్థం: అని; విచారించి= ఆలోచించి; హస్తిపురంబునకున్= హస్తినాపురానికి; పోవువానిన్= వెళ్ళేవాడిని(కశ్యపుని); తక్షకుండు; వృద్ధవిప్రుండు+అయి= ముసలిబ్రాహ్మణు డయి; వనంబులోన్= అడవిలో; ఎదురన్= తనఎదుట; కని= చూచి; ముని+ఇంద్రా= మునిశ్రేష్ఠుడ! ఎట= ఎచ్చటికి; పోయెదు (వకారలోపం)= వెడతావు; ఏమి, కార్యంబునకున్= ఏపని చేయటానికి; అనినన్= అని అడుగగా; వానికిన్= వృద్ధబ్రాహ్మణరూపు డయిన తక్షకునికి; కశ్యపుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని ఆలోచించి, పరీక్షితు డుండే హస్తినాపురానికి వెళ్ళే కశ్యపుడిని తక్షకుడు ముసలిబ్రాహ్మణుడి రూపంతో వెళ్ళి అడవిలో తనయెదుట చూచి 'ఓమునిశ్రేష్ఠుడా! ఎచటికి, ఏపని చేయటానికి వెళ్ళుతున్నావు?' అని అడుగగా; తక్షకుడితో కశ్యపుడు ఇట్లా పలికాడు.

క. తక్షకుఁ డను పన్నగుఁడు ప । రీక్షితుఁ గఱచునటె నేఁ; డరిందము నతనిన్
రక్షింపఁగఁ బోయెద శుభ । దక్షిణు నా మంత్ర తంత్ర దాక్షిణ్యమునన్. 187

ప్రతిపదార్థం: తక్షకుఁడు+అను, పన్నగుఁడు= తక్షకుడనే పేరున్న నాగుడు (పాము), నేఁడు= ఈరోజున; పరీక్షితున్= పరీక్షిన్మహారాజును; కఱచున్, అటె= కరుస్తాడట; అరిందమున్= శత్రువులను అణచేవాడు; శుభదక్షిణున్= మంగళప్రదుడు; (మంచిమనస్సుకలవాడు) అయిన; అతనిన్= ఆ పరీక్షిన్మహారాజును; నామంత్ర, తంత్ర, దాక్షిణ్యమునన్= నాయొక్క మంత్రాలలోను, శాపహరణకార్యంలోను ఉన్న సామర్థ్యంచేత; రక్షింపఁగన్= కాపాడటానికి; పోయెదన్= పోతున్నాను.

తాత్పర్యం: తక్షకు డనే పాము నేడు పరీక్షిన్మహారాజును కరుస్తాడట; శత్రువుల నణచేవాడు, శుభప్రదుడు, సమర్థుడు, మంచిమనస్సు కలవాడు అయిన ఆ మహారాజును విషాన్నిపోగొట్టటంలో శక్తి ఉన్న నా మంత్రతంత్ర సామర్థ్యంచేత కాపాడటానికి వెళ్ళుతున్నాను.

విశేషం: నాలుగవపాదంలోని 'దక్షిణు' - అనే విశేషణంయొక్క 'దక్షత' అనే పాఠాంతరం పెక్కు ప్రతులలో ఉన్నది.

క. అనిన విని నగుచు వాఁ డి । ట్లనియెను 'దక్షకుఁడ నేన, యశనినిపాతం
బున బ్రదుకఁగ నగు నేనియు । ననఘా! మద్విషనిహతుల కగునే బ్రదుకన్. 188

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కశ్యపుడు పలుకగా; విని; నగుచున్= నవ్వుతూ; వాఁడు= తక్షకుడు; ఇట్లు+అనియెను= ఇట్లా పలికాడు. తక్షకుఁడన్= తక్షకుడిని; ఏను+అ= నేనే; ఆశని, నిపాతంబునన్= వజ్రాయుధంయొక్క (పిడుగు) పాటుచేత; బ్రదుకఁగన్+అగున్, ఏనియున్= జీవించవచ్చు నేమోకాని,; అనఘా= ఓపాపరహితుడా! మత్, విష. నిహతులకున్= నాయొక్క విషంచేత చంపబడినవారికి; బ్రదుకన్= జీవించటానికి; అగున్+ఏ= శక్యమవునా! (కా దని భావం.)

తాత్పర్యం: అని కశ్యపుడు పలుకగా విని నవ్వుతూ తక్షకుడు ఇట్లన్నాడు: 'ఓ పాపరహితుడా! నేనే ఆ తక్షకుడిని. వజ్రాయుధం (పిడుగుపాటు) యొక్క దెబ్బచేత బ్రతికిన బ్రతుకవచ్చుగాక! నావిషంచేత చంపబడిన వారికి జీవింప శక్యం కాదు.'

వ. 'నీమందులు మంత్రంబులు నాయందుం బనిసేయవు క్రమ్మఱి పొమ్ము; కాదేని నీవ చూడ నివ్వట వృక్షంబుఁ గఱచి నావిషానలంబున భస్మంబు సేసెద; నోపుదేని దీనిని సంజీవితంబుఁజేయు' మని తక్షకుం డా వృక్షంబుఁ గఱచిన. 189

ప్రతిపదార్థం: నీమందులు= నీవు వేసే మందులు; మంత్రంబులు= విషాన్ని పోగొట్టే మంత్రాలు; నాయందున్= నావిషయంలో; పని, చేయవు= సఫలం కావు; క్రమ్మఱి= తిరిగి; పొమ్ము= వెళ్ళుము; కాదు+ఏని= అట్లాకాకుంటే; నీవు+అ= నీవే; చూడన్= చూస్తుండగా; ఈ+వటవృక్షంబున్= ఈమఱ్ఱిచెట్టును; కఱచి; నావిష+అనలంబునన్= నావిషంయొక్క అగ్నిచేత; భస్మంబు, చేసెదన్= బూడిద చేస్తాను; ఓపుదు(వు), ఏని= శక్తి కలవాడ వయితే; దీనిని= ఈవృక్షాన్ని; సంజీవితంబున్= బ్రతికినదాన్ని; చేయుము; అని; తక్షకుండు; ఆ వృక్షంబున్= ఆ చెట్టును; కఱచినన్= కరవగా.

తాత్పర్యం: 'నీవు వేసే మందులు, మంత్రాలు నా విషయంలో పని చేయవు. వ్యర్థా లవుతాయి. తిరిగివెళ్ళిపొమ్ము; అట్లా కాకుంటే, నీవు చూస్తూండగానే ఈ మఱ్ఱిచెట్టును కరచి నా విషంవలన పుట్టే అగ్నిచేత బూడిద చేస్తాను. శక్తికలవాడ వయితే ఈ చెట్టును మళ్ళీ బ్రతికించు ' అని తక్షకుడు ఆ చెట్టును కాటువేయగా.

ఆ. అయ్యహీంద్ర విష మహానల దగ్ధ మై । విపుల పత్త్ర దీర్ఘ విటపతతుల
గగనమండలంబుఁ గప్పిన యవ్వట । తరువు భస్మ మయ్యెఁ దత్క్షణంబ. 190

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అహి+ఇంద్ర, విష. మహత్, అనల, దగ్ధము+ఐ= పాములరా జయిన ఆ తక్షకుని విషంవలన పుట్టిన గొప్ప అగ్నిచేత కాల్చబడిం దై; విపులపత్త్ర దీర్ఘ, విటప, తతులన్= విశాలా లయిన ఆకులచేతను పొడవైన కొమ్మలచేతను; గగనమండలంబున్= ఆకాశప్రదేశాన్ని; కప్పిన= ఆక్రమించిన; ఆ+వట, తరువు= ఆ మఱ్ఱిచెట్టు; తద్, క్షణంబు+అ= వెంటనే (ఆ క్షణమే); భస్మము+ అయ్యెన్= బూడిద అయింది.

తాత్పర్యం: పాముల రాజయిన ఆ తక్షకుని విషంవలన పుట్టిన గొప్ప అగ్నిచేత కాల్చబడి, విశాలమయిన ఆకులచేత, పొడవైనకొమ్మల సమూహాలచేత ఆకాశప్రదేశాన్ని ఆక్రమించిన ఆ మఱ్ఱిచెట్టు వెంటనే బూడిద అయింది.

వ. కశ్యపుండును నప్పుడ యాభస్మ చయంబు గూడఁ ద్రోచి, తన మంత్రతంత్రశక్తింజేసి యెప్పటియట్ల వృక్షంబుగాఁ జేసినం జూచి, తక్షకుం డతివిస్మయం బంది 'మునీంద్రా! నీవిద్యాబలంబున నిది సంజీవితం బయ్యె నేనియు నతికుపిత విప్రశాప వ్యపగతాయుష్యుం డైన పరీక్షితుండు సంజీవితుండు గానోపండు; వాని యిచ్చు ధనంబు కంటె నాయం దధికధనంబు గొనిపొ' మ్మనినఁ గశ్యపుండును దన దివ్యజ్ఞానంబున నట్లకా నెఱింగి, తక్షకుచేత ననంతం బైన యర్థంబు గొని క్రమ్మఱి చనియె; విజనం బైన విపినాంతరంబున నైన యయ్యిరువుర వృత్తాంతంబు మీ రె ట్లెఱింగితి రంటేని వినుము. 191

ప్రతిపదార్థం: కశ్యపుండును= కశ్యపుడు కూడ; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; ఆ భస్మచయంబు= చెట్టుకాలగా మిగిలిన బూడిద సముదాయాన్ని; కూడన్, ద్రోచి= కలిసేట్లుగా ప్రోగుచేసి; తన, మంత్ర, తంత్ర, శక్తిన్, చేసి= తనయొక్క మంత్రాలయొక్క విషాన్ని తొలగించే కార్యాలయొక్క శక్తిచేత; ఎప్పటి, అట్లు+అ= పూర్వం విధంగానే; వృక్షంబుగాన్= చెట్టుగా; చేసినన్= చేయగా; చూచి; తక్షకుండు; అతి, విస్మయంబు= అధికమైన ఆశ్చర్యం; అంది= పొంది; ముని+ఇంద్రా!= మునిశ్రేష్ఠా!; నీ, విద్యాబలంబునన్= నీవిద్యలోని శక్తిచేత; ఇది= ఈచెట్టు; సంజీవితంబు= మళ్ళీ చక్కగా బ్రదికింది; అయ్యెన్, ఏనియున్= అయినప్పటికి; అతి, కుపిత, విప్ర, శాప, వ్యపగత+ఆయుష్యుండు+అయిన= మిక్కిలి కోపించిన బ్రాహ్మణునియొక్క శాపంచేత పోయిన ఆయుర్దాయం కల; పరీక్షితుండు; సంజీవితుండు= బ్రతికినవాడు; కాన్, ఓపండు= కాజాలడు; వాని, ఇచ్చు, ధనంబు, కంటెన్= ఆపరీక్షితు డిచ్చే ధనంకంటె; నా, అందున్= నావలన; అధిక, ధనంబు= ఎక్కువధనం; కొని= గ్రహించి; పొమ్ము= వెళ్ళుము; అనినన్= అని పలుకగా; కశ్యపుండును; తన, దివ్యజ్ఞానంబునన్= దివ్యమైన (ఇంద్రియాల కతీతమైన) తపస్సువలన కలిగిన జ్ఞానంచేత; అట్లు+అ, కాన్= అట్లే కావటం (పరీక్షితుడు మరణించక తప్పదనటం); ఎఱింగి= తెలిసికొని; తక్షకుచేత; అనంతంబు+అయిన= అంతంలేని; అర్థంబు= ధనం; కొని= గ్రహించి; క్రమ్మఱి= తిరిగి; చనియెన్= వెళ్ళిపోయాడు; విజనంబు+అయిన= జనులు లేని; విపిన+అంతరంబునన్= అడవినడుమ; ఐన= జరిగిన; ఆ+ఇరువుర= ఆ ఇద్దరియొక్క; వృత్తాంతంబు; మీరు; ఎట్లు+ఎఱింగితిరి= మీ రెట్లా తెలిసికొన్నారు; అంటి(వి)+ఏని= (భూతకాలమనటంచేత 'వ' కారలోపం) అంటావేమో; వినుము (ఈపలుకులు, మంత్రులు జనమేజయుడితో చెపుతున్నారు).

తాత్పర్యం: కశ్యపుడుకూడ అప్పుడే కాలిన ఆ చెట్టుయొక్కబూడిదను పోగుచేసి తనమంత్రాలయొక్క, తంత్రాలయొక్క బలంచేత పూర్వంలాగే చెట్టుగా చేయగా, చూచి తక్షకుడు మిక్కిలి ఆశ్చర్యం పొంది 'ఓ మునిశ్రేష్ఠుడా! నీ విద్యయొక్క శక్తిచేత ఈ చెట్టు చక్కగా బ్రతికినప్పటికిని మిక్కిలి కోపించిన బ్రాహ్మణు డైన శృంగియొక్క శాపంచేత చనిపోయిన పరీక్షితుడు బ్రదుకజాలడు అత డిచ్చే సొమ్ముకంటె నావలన ఎక్కువ సొమ్ము గ్రహించి వెళ్ళిపొమ్ము' అని పలుకగా కశ్యపుడు కూడ తపస్సువలన కలిగిన తన దివ్యజ్ఞానంచేత అట్లే కావటం తెలిసికొని తక్షకుడివలన అధిక మైన ధనం గ్రహించి తిరిగి వెళ్ళిపోయాడు. జనం లేని అడవి నడుమ జరిగిన ఆ తక్షక, కశ్యపుల సంగతి మీ రెట్లా తెలిసికొన్నా రని అడుగుతా రేమో చెప్తుతాం వినండి.

తే. ఇప్పురంబున బ్రాహ్మణుం డింధనార్థ। మేఁగి, మున్న యావృక్షంబు నెక్కి, దాని
తోన దగ్ధుఁ డై, మఱి దానితోన లబ్ధ। జీవుఁడై వచ్చి జనులకుఁ జెప్పె దీని. 192

ప్రతిపదార్థం: ఈ+పురంబున, బ్రాహ్మణుండు= ఈ పట్టణంలోని విప్రుడు, ఇంధన+అర్థము= కట్టెలనిమిత్తం; ఏఁగి= వెళ్ళి; మున్ను+అ= అంతకుముందే; ఆ, వృక్షంబున్, ఎక్కి= ఆ మఱ్ఱిచెట్టును ఎక్కి; దానితోన్+అ= ఆ చెట్టుతోడనే; దగ్ధుఁడు+ఐ= కాల్చబడినవా డై; మఱి= తర్వాత; దానితోన్+అ= ఆ చెట్టుతోడనే; లబ్ధ, జీవుఁడు+ఐ= పొందబడినప్రాణం కలవా డై; వచ్చి= పట్టణానికి తిరిగి వచ్చి; దీనిన్= ఈ వృత్తాంతాన్ని; జనులకున్= ప్రజలకు; చెప్పెన్,

తాత్పర్యం: ఈ హస్తినాపురంలోని విప్రు డొకడు కట్టెల నిమిత్తం అడవికి పోయి, తక్షకుడు ఈ వృక్షాన్ని కాల్చటానికి ముందే దాన్ని ఎక్కి దానితోపాటు కాల్చబడి తర్వాత ఆ చెట్టుతోనే పొందబడిన ప్రాణం కలవాడై పట్టణానికి తిరిగివచ్చి ఈ వృత్తాంతాన్ని జనులకు చెప్పాడు.

తక్షకవిషాగ్నిచేఁ బరీక్షితుండు హర్మ్యంబుతోడ దగ్ధుం డగుట (సం. 1-39-19)

వ. అట్లు కశ్యపుం గ్రమ్మఱించి తక్షకుండు తత్క్షణంబ నాగకుమారులం బిలిచి 'మీరలు విప్రుల రయి సురభి కుసుమ స్వాదు వన్యఫలంబులు పలాశపర్ణపుటికలం బెట్టికొని పరీక్షితు పాలికిం జని యిం' డని పంచి, తానును వారితోడన యదృశ్యరూపుం డయి వచ్చిన. 193

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కశ్యపున్= కశ్యపమహర్షిని; క్రమ్మఱించి= తిరిగివెళ్ళేట్లు చేసి; తక్షకుండు; తద్+క్షణంబు+అ= ఆ క్షణమందే; నాగకుమారులన్= యువకులైననాగులను; పిలిచి; మీరలు= మీరు; విప్రులరు+అయి= బ్రాహ్మణు లయి; సురభి, కుసుమ, స్వాదు, వన్య, ఫలంబులు= సువాసన గల పువ్వులను, వనంలోని రుచిగల పండ్లను; పలాశ, పర్ణ, పుటికలన్= మోదుగ ఆకులలోను బుట్టలలోను; పెట్టికొని; పరీక్షితు, పాలికిన్= పరీక్షిత్తు చెంతకు; చని= వెళ్ళి; ఇండు; అని, పంచి= అని ఆజ్ఞాపించి; తానును= తానుకూడ; వారితోడన్, అ= వారివెంటనే; అదృశ్య, రూపుండు+అయి= కనబడని రూపం కలవా డయి; వచ్చినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: తక్షకుడు ఆవిధంగా కశ్యపమహర్షిని మరలించి, ఆ క్షణమందే సర్పకుమారులను పిలిచి, 'మీరు బ్రాహ్మణు లై సువాసన గల పువ్వులను వనంలోని రుచిగల పండ్లను మోదుగ ఆకుల బుట్టలలో పెట్టుకొని పరీక్షిత్తు చెంతకు వెళ్ళి అతడి కివ్వం' డని ఆజ్ఞాపించి, తానుకూడ వారితోడనే అదృశ్యరూపుడై రాగా.

విశేషం: విప్రులు+రు - ప్రథమాంతా లయిన యుష్మదస్మద్విశేషణాలకు ఏకత్వమున వునులును, బహుత్వమున రుములును అంతాగమాలు ప్రాయికంగా అవుతాయి. ఈఆగమం పరమయినపుడు ఉత్వానికి అత్వం అవుతుంది- విప్రులరు.

చ. ద్విజవరులం గుమారుల నతిప్రియదర్శను లైనవారి ఋ
గ్యజుషపదక్రమంబులు క్రియన్ గుణియించుచు వచ్చువారి న
గ్గజపురవల్లభుండు గని, గ్రక్కున డాయఁగఁ బిల్చి మెచ్చి, భా
వజసుభగుండు చేకొనియె వారలు దెచ్చినవాని నన్నిటిన్. 194

ప్రతిపదార్థం: భావజ, సుభగుండు= మన్మథునివలె అందమైనవాడు; ఆ+గజపుర, వల్లభుండు= హస్తినాపురానికిరా జైన ఆ పరీక్షిత్తు; ద్విజవరులన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులను; అతి ప్రియదర్శనులు+అయిన, వారిన్= మిక్కిలి ప్రియ మైన దర్శనం కలవారిని (చూడటానికి మిక్కిలి ప్రీతి కలిగించేవారిని); ఋక్, యజుష, పద, క్రమంబులు= ఋగ్వేదంయొక్క యజుర్వేదంయొక్క పదపాఠాన్ని, క్రమపాఠాన్ని; క్రియన్= అనుగుణంగా చేతులు త్రిప్పటం మొదలయినవనితో; గుణియించుచున్= లెక్కిస్తూ; వచ్చువారిన్= వచ్చేవాళ్ళను; కుమారులన్= బ్రాహ్మణవేషంలో ఉన్న యువకులను (నాగకుమారులను); కని= చూచి; గ్రక్కునన్= వేగంగా; డాయఁగన్= సమీపించేటట్లుగా; పిల్చి; మెచ్చి; వారలు= వారు; తెచ్చినవానిన్= తెచ్చిన వస్తువులను; (పూలను, పండ్లను); అన్నిటిన్= అన్నిటిని; చేకొనియెన్= గ్రహించాడు.

తాత్పర్యం: మన్మథునివలె సుందరుడు, హస్తినాపురప్రభువు అయిన పరీక్షిత్తు మిక్కిలిప్రియ మైన రూపం కలవారిని, ఋగ్వేదంయొక్క యజుర్వేదంయొక్క పదపాఠాన్ని, క్రమపాఠాన్ని అనుగుణ మైన క్రియతో లెక్కిస్తూ వచ్చేవాళ్ళను, బ్రాహ్మణయువకులను, (బ్రాహ్మణరూపంలో ఉన్న నాగకుమారులను) చూచి, వెంటనే దగ్గరకు రమ్మని పిలిచి, వారు తెచ్చిన పూలను, పండ్లను అన్నింటిని స్వీకరించాడు.

విశేషం: పద మంటే వేదవాక్యంలోని పదాలను ఒండొంటితో విడదీయటం, క్రమ మంటే ఒక్కొక్కమారు ఒక్కొక్కపదాన్ని విడిచి మరొకపదాన్ని గ్రహిస్తూ వేదాన్ని పఠించే ఒకానొకపద్ధతి.

క. వారల నర్ఘప్రియ స । త్కారులఁ గావించి పుచ్చి, కాలనియోగ
ప్రేరితుఁ డై, యమరేంద్రా । కారుఁడు తద్వన్యఫలజిఘత్సాపేక్షన్. 195

ప్రతిపదార్థం: అమర+ఇంద్ర+ఆకారుఁడు= దేవేంద్రుడి ఆకారంవంటి ఆకారం కలవాడు; వారలన్= ఆ విప్రకుమారులను; అర్ఘ, ప్రియ, సత్కారులన్= తగినట్టి, ప్రీతి కలిగించే సన్మానం కలవారిని; కావించి= చేసి; పుచ్చి= పంపి; కాలనియోగప్రేరితుఁడు+ఐ= కాలం (యముని) యొక్క నిర్దేశంచేత (ఆజ్ఞచే) ప్రేరేపింపబడినవా డై; తద్+వన్య, ఫల, జిఘత్సా+అపేక్షన్= ఆవనంలోని ఫలాలను తినాలనే కోరికతో.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుని ఆకారంవంటి ఆకారం కల ఆ పరీక్షిత్తు వచ్చిన బ్రాహ్మణకుమారులకు తగినట్లు, వారికి ప్రీతి కలిగించేటట్లు సన్మానించి పంపి, కాలం(కాలుని) యొక్క ఆజ్ఞచేత ప్రేరేపించబడిన వాడై వారు తెచ్చిన అడవిలోని ఫలాలను తినాలనేకోరికతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. సూరెల నున్న మంత్రులను జుట్టములం గడుఁ గూర్చుమిత్త్రులన్
సారబలుండు చూచి 'మునిశాపదినంబులు వోవుదెంచె, నం
భోరుహమిత్త్రుఁ డస్తగిరిఁ బొందెడు' నం చొగిఁ దత్ఫలావలుల్
వారల కెల్లఁ బెట్టి, యనవద్యుఁడు దా నొకపండు చెచ్చెరన్. 196

ప్రతిపదార్థం: అనవద్యుఁడు= దోషరహితుడు; సార, బలుండు= శ్రేష్ఠమైనబలం కల పరీక్షిత్తు; సూరెలన్= పార్శ్వంలో; ఉన్న; మంత్రులను; చుట్టములన్; కడున్, కూర్చు= మిక్కిలి ప్రీతి కలిగించే (ఆప్తులైన); మిత్రులన్= స్నేహితులను; చూచి; ముని, శాప, దినంబులు= ముని అయిన శృంగి ఇచ్చిన శాపానికి సంబంధించిన రోజులు; పోవుదెంచెన్= కడచిపోయాయి; అంభోరుహ, మిత్రుఁడు= పద్మాలకు ఆప్తుడైన సూర్యుడు; అస్తగిరిన్= పడమటికొండను; పొందెడున్= పొందుతున్నాడు; అంచున్= అని పలుకుతూ; ఒగిన్= వరుసగా; తద్, ఫల+ఆవలుల్= ఆ పండ్లసముదాయాలు; వారలకున్, ఎల్లన్= వారి కందరికిని; పెట్టి, తానున్+ఒక, పండు; చెచ్చెరన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: దోషరహితుడు, అధిక మయిన బలం కలవాడు అయిన పరీక్షిత్తు పార్శ్వాలలో ఉన్నమంత్రులను, బంధువులను, మిక్కిలి ఆప్తులైన స్నేహితులను చూచి 'ముని అయిన శృంగి ఇచ్చిన శాపపురోజులు ఏడును గడిచాయి; సూర్యుడు అస్తమిస్తున్నాడు'. అని పలుకుతూ వరుసగా ఆ ఫలాలసముదాయాలను వారికందరికి పెట్టి తానూ ఒకపండు వేగంగా.

విశేషం: ముని పెట్టిన శాపపు గడువురోజులు ముగిశాయి, అంభోరుహమిత్రుఁ డస్తగిరిఁ బొందెడు- అని పరీక్షిత్తు అన్న వాక్యాలలో 'గండం' అనే సూచ్యార్థసూచనం నిబంధించాడు నన్నయ. సూర్యుడస్తమించబోతున్నాడని చెప్పిన పరీక్షిత్తు తన అస్తమయాన్నే అజ్ఞాతంగా ధ్వనింపచేశా డన్నది ఇక్కడి విశేషం.

క. కొని వ్రచ్చుడు, లోపల న । ల్లనిక్రిమి యై తోఁచి, చూడ లత్తుక వర్ణం
బునఁ బామై, విషవహ్నులు । దనుకఁగఁ గురువీరుఁ గఱచి తక్షకుఁ డరిగెన్. 197

ప్రతిపదార్థం: కొని= గ్రహించి; వ్రచ్చుడున్+ చీల్చినవెంటనే; లోపలన్= ఆ పండులోపల; నల్లనిక్రిమి, ఐ= నల్లనిపురుగై; తోఁచి= కనబడి; చూడన్= పరిశీలించగా; లత్తుక, వర్ణంబునన్= లాక్షారసంవలె ఎఱ్ఱనిరంగుతో; పాము+ఐ; విషవహ్నులు= విషంయొక్క అగ్నులు; తనుకఁగన్= ప్రకాశించగా(కలుగగా); కురువీరున్= వీరు డైన కురువంశస్థుడిని (పరీక్షిత్తును); కఱచి; తక్షకుఁడు; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పండును గ్రహించి చీల్చిన వెంటనే నల్లనిపురు గై కనబడి, చూస్తుండగానే పారాణివంటి ఎఱ్ఱనిరంగుతో పామై, విషంయొక్క అగ్నులు జ్వలించగా వీరు డైన పరీక్షిత్తును తక్షకుడు కఱచి వెళ్ళాడు.

వ. తత్పరిజనంబు లందఱు నశనిపాతంబున బెదరి చెదరినట్లు గనుకనిం బఱచి; రయ్యేకస్తంభహర్మ్యంబును దక్షకవిషాగ్ని దగ్ధంబయ్యెఁ; నట్లు భవజ్జనకుండు పరలోకగతుండైనం, బురోహిత పురస్సరానేకభూసురవరులు యథావిధిం బరలోకక్రియలు నిర్వర్తించి రంత. 198

ప్రతిపదార్థం: తద్, పరిజనంబులు+అందఱున్= ఆ పరీక్షిత్తు సేవకులందరు, ఆశనిపాతంబునన్= పిడుగుపాటుచేత; బెదరి= భయపడి; చెదరిన+అట్లు= చెదరి పోయిన విధంగా; కనుకనిన్= సంభ్రమంతో; (వేగిరపాటుతో); పఱచిరి= పరుగెత్తారు; ఆ+ఏకస్తంభహర్మ్యంబును= ఆ ఒంటికంబపుమేడయు; తక్షక, విష+అగ్ని, దగ్ధంబు+అయ్యెన్= తక్షకునియొక్క విషంయొక్క అగ్నిచేత కాల్చబడినది అయింది; అట్లు= ఆవిధంగా; భవత్, జనకుండు= నీతండ్రి; పరలోకగతుండు+అయినన్= పరలోకాన్ని పొందినవాడు (మరణించినవాడు) కాగా; పురోహిత, పురస్సర+అనేక, భూసుర, వరులు= పురోహితులు ముందుగా గల పలువురు బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు; యథావిధిన్= విధి నతిక్రమించకుండ; పరలోకక్రియలు= పరలోకానికి సంబంధించిన కర్మలు; నిర్వర్తించిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: ఆ పరివారజనులు అందరును, పిడుగుపాటుచే భయపడి చెల్లాచెద రైనట్లు సంభ్రమంతో పరుగెత్తారు. ఆ రాజున్న ఒంటికంబపు మేడకూడ తక్షకుడి విషంయొక్క అగ్నిచేత కాల్చబడింది. ఆవిధంగా నీతండ్రి మరణించగా, పురోహితులతో కూడిన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు శాస్త్రాన్ని అతిక్రమించకుండ అతనికి పరలోకంలో ఉత్తమగతి కల్గించే కర్మలు చేశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

జనమేజయ మహారాజు సర్పయాగము సేయుట (సం. 1-46-6; 1-46-23)

క. ఆయుష్మంతుఁడ వై, ల । క్ష్మీయుత! బాల్యంబునంద మీయన్వయరా
జ్యాయత్తమహీభారం । బాయతభుజ! నీవు దాల్చి తభిషిక్తుఁడ వై. 199

ప్రతిపదార్థం: లక్ష్మీయుత= లక్ష్మితో కూడినవాడా! ఆయత, భుజ= దీర్ఘాలైన బాహువులు కలవాడా; బాల్యంబు+అందున్+అ= చిన్నతనమందే; ఆయుష్మంతుఁడవు+ఐ= చిరంజీవివై; మీ, అన్వయ, రాజ్య+ఆయత్త, మహీభారంబు= మీవంశానికి చెందిన రాజ్యంలో వ్యాపించిన భూమియొక్క బరువును; అభిషిక్తుఁడవు+ఐ= అభిషేకింపబడినవాడి వై; నీవు; తాల్చితి(వకారలోపం)= వహించావు.

తాత్పర్యం: దీర్ఘమైనబాహువులు కలవాడా! లక్ష్మితో కూడినవాడా! ఓ జనమేజయా! చిరంజీవి వౌ నీవు చిన్నతనమందే అభిషేకించబడినవాడి వై మీవంశానికి చెందినరాజ్యంలో వ్యాపించిన భూమియొక్క బరువును భరించావు.

ఉ. పెంచితి ధర్మమార్గమునఁ బ్రీతి యొనర్చుచు ధారుణీప్రజన్;
మంచి తనేకయాగముల మానుగ దక్షిణ లిచ్చి విప్రులన్;
నించితి సజ్జనస్తుతుల నిర్మల మైన యశంబు దిక్కులన్;
సంచితపుణ్య! సర్వగుణసంపద నెవ్వరు నీసమానులే! 200

ప్రతిపదార్థం: సంచితపుణ్య!= సంపాదింపబడిన పుణ్యాలు కలవాడా! ప్రీతి ఒనర్చుచున్= ప్రీతి కావిస్తూ, ధారుణీప్రజన్= భూమిలోని ప్రజలను ధర్మమార్గమునన్= ధర్మంతో కూడిన మార్గంలో; పెంచితి(వి) (వకారలోపం)= ధర్మమార్గంతో పోషించావు; అనేకయాగములన్= పెక్కుయజ్ఞాలలో; మానుగన్= ఒప్పుగా; దక్షిణలు= సంభావనలు; ఇచ్చి, విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను; మంచితి(వి)= పోషించావు; సజ్జనస్తుతులన్= మంచివాళ్ళ పొగడ్తలతో; దిక్కులన్= దిక్కులలో; నిర్మలము+ఐన= పరిశుద్ధమైన; యశంబు= కీర్తి; నించితి(వి)= నిండేటట్లు చేశావు; సర్వగుణ, సంపదన్= అన్నిగుణాలయొక్కసంపదలోను; ఎవ్వరున్= ఎవరైనా; నీసమానులు+ఏ= నీకు సమానులా? కారు అనిభావం.

తాత్పర్యం: ప్రీతికావిస్తూ భూజనాన్ని ధర్మమార్గంలో పెంపొందించావు; పెక్కుయజ్ఞాలలో ఒప్పుగా దక్షిణలు ఇచ్చి బ్రాహ్మణులను మనేటట్లు చేశావు, పోషించావు; ఉత్తమ జనులపొగడ్తలచేత పరిశుద్ధమైన కీర్తి దిక్కులలో నిండేటట్లు చేశావు; సంపాదించబడిన పుణ్యాలు కలవాడా! సమస్తగుణాలసంపదలో ఎవ్వ రైనా నీకు సరిపోలగలరా? (సమానులు కారని భావం).

విశేషం: పై పద్యంలోని నాలుగుపాదాలలో నాలుగు సమానవాక్యాలు నిండిఉండటం నన్నయ పద్యశిల్పానికి ఒక మచ్చుతునక. దీన్నే సమతాగుణం అంటారు. ఇటువంటి సమతాగుణాన్ని వృత్తాలలో నన్నయ అరుదుగా వాడతాడు. ఈ గుణాన్ని ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ స్వీకరించి ఎక్కువగా వాడాడు.

ఉ. కాదన కిట్టిపాటియపకారముఁ దక్షకుఁ డేకవిప్ర సం
బోధనఁ జేసి చేసె; నృపపుంగవ! నీవు ననేక భూసురా
పాదిత సర్పయాగమున భస్మము సేయుము తక్షకాది కా
కోదరసంహతిన్ హుతవహోగ్ర సమగ్ర శిఖాచయంబులన్. 201

ప్రతిపదార్థం: నృప, పుంగవ= రాజశ్రేష్ఠుడా!; కాదు+అనక= యుక్తంకా దని అనకుండ; ఇట్టి, పాటి= ఇంతప్రమాణం కల (అధికమైన); అపకారమున్= హానిని; (కీడును); తక్షకుఁడు; ఏక, విప్ర, సంబోధనన్, చేసి= ఒకబ్రాహ్మణుడియొక్క ప్రేరణచేత; చేసెన్= చేశాడు; నీవున్= నీవుకూడ; అనేకభూసుర+ఆపాదిత, సర్ప, యాగమునన్= పలువురు బ్రాహ్మణులచేత చేయబడిన

పాములను ఆహుతి చేసే యజ్ఞంలో; హుతవహ+ఉగ్ర, సమగ్ర, శిఖా, చయంబులన్= అగ్నియొక్కభయంకరాలు, సంపూర్ణాలు అయిన జ్వాలలయొక్క సమూహాలలో; తక్షక+ఆది, కాకోదర+సంహతిన్= తక్షకుడు మొదలైన పాముల సముదాయాన్ని; భస్మము+చేయుము= బూడిద చేయుము.

తాత్పర్యం: ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! యుక్తం కా దనకుండ తక్షకుడు, శృంగి అనే ఒక బ్రాహ్మణుని ప్రేరణచేత ఇంతఅధికమైన కీడు చేశాడు. నీవు కూడ పలువురు బ్రాహ్మణులచేత నిర్వహించబడిన పాములను ఆహుతి చేసే యజ్ఞంలో తక్షకుడు మొదలైన పాములసమూహాన్ని భయంకరాలు, సంపూర్ణాలు అయిన అగ్ని జ్వాలలసముదాయాలలో బూడిద చేయుము.

విశేషం: తక్షకుడు ఒకవిప్రుడిచే మాత్రమే ప్రేరేపించబడి నీతండ్రిని చంపి ఇంతఅధిక మైన కీడు చేశాడు. నీవు పలువురువిప్రులచేత చేయబడే సర్పయాగంలో తక్షకుడినే కాదు ఇతరసర్పాలనుకూడ బూడిద చేయుము. ఈ పద్యంలో 'ద' కారానికి 'ధ' కారానికి ప్రాస వేయబడింది "సంచోదన చేత చేసె రిపుసూదన'' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు కోపోద్దీపితచిత్తుం డై సర్పయాగము సేయ సమకట్టి, పురోహితులను ఋత్విజులను బిలువంబంచి వారల కి ట్లనియె. 202

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= మంత్రు లిట్లాపలుకగా; విని; జనమేజయుండు; కోప+ఉద్దీపిత, చిత్తుండు+ఐ= కోపంచేత, జ్వలింపజేయబడిన హృదయం కలవా డై; సర్పయాగము= సర్పాలను ఆహుతి చేసే యజ్ఞం; చేయన్, సమకట్టి= చేయటానికి పూని; పురోహితులను; ఋత్విజులను= యజ్ఞం చేయించే ఋత్విక్కులను; పిలువన్, పంచి= పిలవటానికి ఆజ్ఞాపించి; వారలకున్= ఆ పురోహితులకు ఋత్విక్కులకు; ఇట్లు+ అనియెన్.

తాత్పర్యం: మంత్రు లిట్లా పలుకగా, విని జనమేజయుడు, కోపంచేత మండింపబడిన హృదయం కలవా డయి సర్పయాగం చేయబూని పురోహితులను, ఋత్విక్కులను పిలవటానికి ఆజ్ఞాపించి, వచ్చిన ఆ పురోహితులతో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఋత్విజులు పదారుగురు: బ్రహ్మ, ఉద్గాత, హోత, ప్రతిప్రస్థాత, పోత, ప్రతిహర్త, అచ్ఛావాకుడు, నేష్ట, ఆగ్నీధ్రుడు, సుబ్రహ్మణ్యుడు, గ్రావస్తుతుడు, ఉన్నేత, అధ్వర్యుడు, బ్రాహ్మణాచ్ఛంసి, ప్రస్తోత, మైత్రావరుణుడు.

చ. తనవిషవహ్ని మజ్జనకుఁ దక్షకుఁ డెట్లు దహించె నట్ల యే
నును సహమిత్రబాంధవజనుం డగు తక్షకు నుగ్రహవ్యవా
హనశిఖలన్ దహించి, దివిజాధిపలోకనివాసుఁ డైన మ
జ్జనకున కీయుదంకునకు సాధుమతంబుగఁ బ్రీతిఁ జేసెదన్. 203

ప్రతిపదార్థం: తన; విషవహ్నిన్= విషంయొక్కఅగ్నిచేత; మత్, జనకున్= నాతండ్రిని; తక్షకుఁడు; ఎట్లు= ఏవిధంగా; దహించెన్= కాల్చాడో; అట్లు+అ= ఆవిధంగానే; ఏనును= నేనుకూడ; సహమిత్రబాంధవ, జనుండు+అగు= మిత్రులతోను, చుట్టాలైన జనులతోను కూడినవా డయిన; తక్షకున్= తక్షకుడిని; ఉగ్రహవ్యవాహనశిఖలన్= భయంకర మైన అగ్నియొక్క జ్వాలలచేత; దహించి= కాల్చి; దివిజ+అధిప, లోక, నివాసుఁడు+ఐన= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రునిస్వర్గలోకంలో నివాసంకలవా డైన

(స్వర్గస్థుడైన); మత్, జనకునకున్= నాతండ్రికిని; ఈ, ఉదంకునకున్; సాధుమతంబుగన్= సజ్జనులకు సమ్మత మయ్యేటట్లుగా; ప్రీతిన్= ఇష్టాన్ని; చేసెదన్= కలిగిస్తాను.

తాత్పర్యం: తక్షకుడు తనవిషాగ్నిచేత నా తండ్రిని ఎట్లా కాల్చివేశాడో, ఆవిధంగానే మిత్రులతోను, బంధుజనాలతోను కూడిన తక్షకుడిని భయంకరమైన అగ్ని జ్వాలలలో కాల్చి స్వర్గస్థుడైన నాతండ్రికిని, ఈ ఉదంకుడనే బ్రాహ్మణుడికిని, సజ్జనులకు అభిమత మయ్యేటట్లుగా ప్రీతి కలిగిస్తాను.

వ. ‘సర్పయాగం బిట్టి దని శాస్త్రవిధానంబు గలదేని చెప్పం’ డనిన ఋత్విజు లి ట్లనిరి. 204

ప్రతిపదార్థం: సర్పయాగంబు= సర్పాలను ఆహుతి చేసే యజ్ఞం; ఇట్టిది+అని= ఈవిధంగా ఉండే దని; శాస్త్రవిధానంబు= శాస్త్రంలో చెప్పబడిన పద్ధతి; కలదు+ఏని= ఉన్నట్లయితే; చెప్పుండు= తెల్పండి; అనినన్= జనమేజయుడు అడుగగా; ఋత్విజులు= యజ్ఞంచేసేవారు; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ‘సర్పయాగం ఇట్లా ఉంటుం దని శాస్త్రాలలో చెప్పబడిన క్రమం ఏదైనా ఉంటే తెల్పం’ డని అడుగగా ఋత్విక్కులు ఈవిధంగా పలికారు.

మత్తకోకిల.

‘నీతదర్థమ కాఁగ దేవవినిర్మితం బిది, యన్యు లు
ర్వీతలేశ్వర! దీనిఁ జేయరు; వింటి మేము పురాణ వి
ఖ్యాత మాద్యము’ నావుడున్, విని కౌరవప్రవరుండు సం
జాత నిశ్చయుఁ డయ్యె నప్పుడు సర్పయాగము సేయఁగన్. 205

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీతల+ఈశ్వర= ఓభూపతీ! జనమేజయా! నీ, తదర్థము+అ+కాఁగన్= నీకొరకే అయినట్లు; ఇది= ఈ సర్పయాగం; దేవ, వినిర్మితంబు= దేవతలచేత కల్పింపబడింది; అన్యులు= ఇతరులు; దీనిన్= ఈసర్పయాగాన్ని; చేయరు; ఏము= మేము; వింటిమి= వినిఉన్నాము; పురాణవిఖ్యాతము= పురాణాల్లో ప్రసిద్ధం; ఆద్యము= మొదటిది, సనాతనమైనది; నావుడున్= ఋత్విజులట్లా పలికినతర్వాత; విని; కౌరవప్రవరుండు= కురువంశంలో పుట్టినవారిలో శ్రేష్ఠుడు, జనమేజయుడు; అప్పుడు; సర్పయాగము= సర్పాలను ఆహుతి చేసేయజ్ఞాన్ని; చేయఁగన్= చేయటానికి; సంజాతనిశ్చయుఁడు+అయ్యెన్= పుట్టిన నిశ్చయం కలవాడు అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ‘రాజా! జనమేజయా! ఈ సర్పయాగం నీకొరకే దేవతలచేత కల్పింపబడింది. ఇతరులు దీనిని చేయరు; మేము విని ఉన్నాము; ఇది పురాణాలలో ప్రసిద్ధం; ప్రాచీనమైనది’ అని ఋత్విజులు పలుకగా విని కౌరవశ్రేష్ఠు డైన జనమేజయుడు అప్పుడు సర్పయాగం చేయటానికి నిశ్చయించాడు.

విశేషం: ‘తదర్థము’ అనేదాన్ని నన్నయ చతుర్థీవిభక్త్యర్థంలో వాడుతుంటాడు. మత్తకోకిలలో ప్రతిచరణానికీ ర-స-జ-జ-భ-ర అనే గణాలు ఉంటాయి. పదకొండవ అక్షరం యతిస్థానం

వ. ఇట్లు కృతనిశ్చయుం డై జనమేజయుండు కాశిరాజపుత్త్రి యయిన వపుష్టమ యను మహాదేవి ధర్మపత్నిగా సర్వయాగదీక్షితుం డయి, శాస్త్రోపదిష్ట ప్రమాణ లక్షణ నిపుణ శిల్పాచార్య వినిర్మితంబును, యజ్ఞోపకరణానేక

ద్రవ్యసంభారసంభృతంబును, బ్రభూతధనధాన్యసంపూర్ణంబును, స్వస్వనియుక్తక్రియారంభసంభ్రమ పరిభ్రమద్బ్రాహ్మణ నివహంబును నయిన యజ్ఞాయతనంబున నున్న యా రాజునకు నొక్క వాస్తువిద్యా నిపుణుం డైన పౌరాణికుం డి ట్లనియె. 206

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; కృత, నిశ్చయుండు+ఐ= చేయబడిన నిశ్చయం కలవా డై; జనమేజయుండు; కాశిరాజ, పుత్త్రి; అయిన; వపుష్టమ, అను= వపుష్టమ అనే పేరున్న; మహాదేవి= పట్టమహిషి(రాణి); ధర్మపత్ని, కాన్= ధర్మా న్ననుసరించి పెండ్లాడిన భార్యగా; సర్పయాగ దీక్షితుండు+అయి= సర్పయాగంలో దీక్ష కలవాడై; శాస్త్ర+ఉపదిష్ట, ప్రమాణ, లక్షణ, నిపుణ, శిల్ప+ఆచార్య= శాస్త్రాలలో చెప్పబడిన కొలతలలో, లక్షణాలలో నేర్పరులైన శిల్పాచార్యులచేత; వినిర్మితంబును= కట్టబడినది; యజ్ఞ+ఉపకరణ+అనేక, ద్రవ్య, సంభార, సంభృతంబును= యజ్ఞానికి కావలసిన సాధనాలచేతనూ, పెక్కువస్తువుల సముదాయంతోనూ నిండినది; ప్రభూత, ధన, ధాన్య, సంపూర్ణంబును= అధిక మైన ధనంతోనూ, ధాన్యాలతోనూ నిండినది; స్వ, స్వ, నియుక్త, క్రియా+ఆరంభ, సంభ్రమ, పరిభ్రమత్, బ్రాహ్మణ, నివహంబునున్= తమకు తమకు నియోగింపబడిన కార్యాలను మొదలుపెట్టటంలోని వేగిరపాటుచేత తిరుగుతున్న బ్రాహ్మణులసముదాయం కలది; అయిన; యజ్ఞ+ఆయతనంబునన్= యజ్ఞగృహంలో; ఉన్న= ఉన్నట్టి; ఆ రాజునకున్= రా జైన ఆ జనమేజయునికి; ఒక్క, వాస్తువిద్యానిపుణుండు, ఐన= గృహనిర్మాణశాస్త్రంలో నేర్పరి అయిన; పౌరాణికుండు= పురాణజ్ఞుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా నిశ్చయించినవాడయి, జనమేజయమహారాజు కాశీరాజుకు కూతురైన వపుష్టమ అనే పేరున్న మహారాజ్ఞి ధర్మపత్నిగా సర్పయాగం చేయటానికి దీక్షవహించి, శాస్త్రంలో చెప్పబడిన కొలతలలో లక్షణాలలో నేర్పరులైన శిల్పశ్రేష్ఠులచేత నిర్మింపబడినది, యజ్ఞానికి కావలసిన పెక్కుసాధనాలతోను, అనేకవస్తువుల సముదాయంతోను కూడినది, అధికమైన ధనంతోను, ధాన్యంతోను నిండినది, తమకు, తమకు నియోగింపబడిన క్రియలను ఆరంభించటంలోని వేగిరపాటుచేత తిరుగుతున్న విప్రులసమూహం కలది అయిన యజ్ఞగృహంలో ఉన్న జనమేజయుడితో గృహనిర్మాణశాస్త్రంలో నేర్పరి అయిన పురాణజ్ఞుడు ఒకడు ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: యజ్ఞం చేసేవాడు తనధర్మపత్నితోకూడ దీక్ష వహించాలి. భార్యలేనివాడు యజ్ఞం చేయరాదు. యజ్ఞానికి అనేకసాధనాలు కావాలి. అట్లే యజ్ఞానికి సంబంధించిన వివిధ కార్యాలు నిర్వహించటానికి పలువురు బ్రాహ్మణులు కావాలి. వాస్తువు అంటే గృహం లేక గృహం కట్టటానికి తగినస్థలం అని అర్థం. గృహనిర్మాణశాస్త్రానికి వాస్తువిద్య అనిపేరు.

క. అనఘా! యీయజ్ఞము విధి । సనాథఋత్విక్ప్రయోగసంపూర్ణం బ
య్యును గడచన నేరదు; నడు । మన యుడుగును భూసురోత్తమ నిమిత్తమునన్. 207

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా! జనమేజయా!; ఈ, యజ్ఞము= నీవు చేయబోయే సర్పయాగం; విధిసనాథ, ఋత్విక్, ప్రయోగ, సంపూర్ణంబు+అయ్యును= శాస్త్రంతో కూడిన ఋత్విక్కులయొక్క కార్యవిధానంతో సమగ్రమైనది అయినను; కడచననేరదు= చివరివరకు సాగదు; భూసుర+ఉత్తమ, నిమిత్తమునన్= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడియొక్క కారణంచేత; నడుమన్+అ= మధ్యలోనే; ఉడుగును= ఆగిపోతుంది.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడ వైన జనమేజయా!; నీవు చేయబోయే యీ యజ్ఞం ఋత్విక్కులు శాస్త్రోక్తంగా చేసే క్రియాకలాపంచేత సమగ్ర మైనప్పటికిన్నీ చివరిదాకా సాగదు. ఒక బ్రాహ్మణోత్తముని కారణంగా మధ్యలోనే ఆగిపోతుంది.

వ. **అనినవానివచనం బవకర్ణించి, రాజనియుక్తు లయి చ్యవనకుల విఖ్యాతుండైన చండభార్గవుండు హోతగాఁ, బింగళుం డధ్వర్యుండుగా, శార్ఙ్గరవుండు బ్రహ్మగాఁ, గౌత్సుం డుద్గాతగా, వ్యాస వైశంపాయన పైల జైమిని సుమంతు శుక శ్వేతకేతు మౌద్గ ల్యోద్దాలక మాండవ్య కౌశిక కౌండిన్య శాండిల్యక్రామఠకకోహ లాసిత దేవల నారద పర్వత మైత్రే యాత్రేయ కుండజఠర కాలఘట వాత్స్యశ్రుతశ్రవో దేవశర్మ శర్మద రోమ శోదంక హరిత రురు పులోమ సోమశ్రవసు లాదిగాఁ గల మహామునులు సదస్యులుగా నీలాంబరపరిధానులును, ధూమసంరక్తనయనులు నై యాజ్ఞికు లగ్నిముఖంబు సేసి వేల్వం దొడంగిన.** **208**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పౌరాణికుడు చెప్పగా; వాని, వచనంబు= అతనిమాట; అవకర్ణించి= పెడచెవినిపెట్టి, రాజ, నియుక్తులు+అయి= రాజుచే నియోగింపబడినవారై; చ్యవనకుల, విఖ్యాతుండు+ఐన= చ్యవనకులంలో ప్రసిద్ధుడైన; చండభార్గవుండు= చండ భార్గవు డనే ముని; హోతగాన్= ఋగ్వేదం తెలిసిన ఋత్విక్కుకాగా; పింగళుండు= పింగళు డనే పేరున్నముని; అధ్వర్యుండుగాన్= యజుర్వేద తంత్రం నడిపే ఋత్విజుడుగా; శార్ఙ్గరవుండు= శార్ఙ్గరవు డనే పేరున్నముని; బ్రహ్మగాన్= పదారుగురు ఋత్విజులలో ఒకడు కాగా; (యజ్ఞకర్తచేత ధనం పుచ్చుకొని యజ్ఞం చేయించేవాడు ఋత్విజుడు); కౌత్సుండు= కౌత్సు డనే ఋషి; ఉద్గాతగా= సామవేదతంత్రాన్ని నడిపే ఋత్విజుడు కాగా; వ్యాస, వైశంపాయన, పైల, జైమిని, సుమంతు, శుక, శ్వేతకేతు, మౌద్గల్య+ఉద్దాలక, మాండవ్య, కౌశిక, కౌండిన్య, శాండిల్య, క్రామఠక, కోహల+అసిత, దేవల, నారద, పర్వత మైత్రేయ+ఆత్రేయ, కుండజఠర, కాలఘట, వాత్స్య, శ్రుతశ్రవః దేవశర్మ, శర్మద, రోమశ+ఉదంక, హరిత, రురు, పులోమ, సోమశ్రవసులు= వ్యాసుడు, వైశంపాయనుడు, పైలుడు, జైమిని, సుమంతుడు, (వీరు నలుగురు వ్యాసుని శిష్యులు), శుకుడు (వ్యాసుని కుమారుడు), శ్వేతకేతుడు, మౌద్గల్యుడు, ఉద్దాలకుడు, మాండవ్యుడు, కౌశికుడు (విశ్వామిత్రుడు), కౌండిన్యుడు, శాండిల్యుడు, క్రామఠకుడు, కోహలుడు, అసితుడు, దేవలుడు (కొందరు అసితుడూ దేవలుడూ ఒక్కరే అంటారు బహుశః దేవలుడు నల్లగా ఉండేవాడు కాబోలు) నారదుడు, పర్వతుడు, మైత్రేయుడు, ఆత్రేయుడు, కుండజఠరుడు, కాలఘటుడు, వాత్స్యుడు, శ్రుతశ్రవుడు, దేవశర్మ, శర్మదుడు, రోమశుడు, ఉదంకుడు, హరితుడు, రురుడు, పులోముడు, సోమశ్రవసుడు; ఆదిగాన్, కల= మొదలుగాగల; మహత్, మునులు= గొప్పఋషులు; సదస్యులుగాన్= యజ్ఞవిధి పరీక్షాధికారులుగా; నీల+అంబర, పరిధానులును= నల్లనివస్త్రాలను ధరించినవారును; ధూమ, సంరక్త నయనులున్+ఐ= పొగచేత ఎర్రబడిన నేత్రాలు కలవారును అయి; యాజ్ఞికులు= యజ్ఞాన్ని నడిపేవారు; అగ్నిముఖంబు+చేసి= అగ్నిసాధ్యా లయిన కర్మలకు పూర్వమందు చేసే అంగభూత మైన కర్మసముదాయాన్ని చేసి; వేల్వన్= అగ్నిలో నెయ్యిమొదలైనవాటిని సమర్పించటానికి; తొడంగినన్= పూనగా.

తాత్పర్యం: అని పౌరాణికుడు చెప్పగా; అతనిమాట పెడచెవిని పెట్టి రాజుచే నియోగింపబడినవారై, చ్యవన మహర్షికులంలో ప్రసిద్ధుడైన చండభార్గవుడు హోతగా, పింగళుడు అధ్వర్యుడుగా, శార్ఙ్గరవుడు ఒక ఋత్విజుడుగా, కౌత్సుడు ఉద్గాతగా, వ్యాసవైశంపాయనాదు లైన మహర్షులు యజ్ఞవిధిపరీక్షకులుగా, నల్లనివస్త్రాలు ధరించినవారును, పొగలచేత ఎర్రబడిన నేత్రాలు కలవారును అయి యజ్ఞతంత్రాన్ని నడిపే ఋత్విజులు అగ్నిసాధ్యమైన కర్మలకు అంగభూతమైన కర్మకలాపాన్ని చేసి అందులో నెయ్యి మొదలైనపదార్థాలను హోమంచేయటానికి ప్రారంభించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **ధరణిసురమంత్రహోమ । స్ఫురణను వివశు లయి భూరిభుజగప్రభు లొం**
డొరుఁ బిలుచుచు నధికభయా । తురు లై కుండాగ్నులందుఁ దొరఁగిరి పెలుచన్. **209**

ప్రతిపదార్థం: ధరణిసుర, మంత్ర, హోమ, స్ఫురణను= బ్రాహ్మణుల మంత్రాలయొక్కయు, అగ్నిలో వేల్చే నెయ్యి మొదలయిన పదార్థాలయొక్కయు ప్రకాశంచేత; వివశులు+అయి= వశం తప్పినవా రై; భూరి, భుజగ, ప్రభులు= గొప్పపాములరాజులు; ఒండొరున్= ఒకరినొకరు; పిలుచుచున్; అధిక, భయ+ఆతురులు+ఐ= ఎక్కువభయంచేత కలతపొందినవారై; పెలుచన్= శీఘ్రంగా; కుండ+అగ్నులందున్= హోమకుండంలోని అగ్నులలో; తొరఁగిరి= పడ్డారు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణుల మంత్రాలయొక్కయు, అగ్నిలో వేల్చేపదార్థాలయొక్కయు ప్రభావంచేత వశంతప్పినవారై గొప్పపాములరాజులు ఒకరినొకరు పిలుచుకొంటూ ఎక్కువభయంచేత కలతనొందినవారై హోమకుండంలోని అగ్నులలో శీఘ్రంగా పడ్డారు.

వ. **మఱియుఁ గోటిశ మానసపూర్ణ శలపాల హలీమక పిచ్ఛిల గౌణప చక్ర కాలవేగ ప్రకాలన హిరణ్యబాహు శరణ కక్షక కాలదంతకాదు లయిన వాసుకి కుల సంభవులును, బుచ్ఛాండక మండలక పిండసేక్తృ, రణేభకోచ్ఛిఖ శరభ భంగ బిల్వ తేజోవిరోహణ శిలి శలకర మూక సుకుమార ప్రవేపన ముద్గర శిశురోమ సురోమ మహాహన్వాదు లయిన తక్షక కుల సంభవులును, బారావత పారిజాత యాత్ర పాండర హరిణ కృశ విహంగ శరభ మోద ప్రమోద సంహతాపనాదు లయిన యైరావతకులసంభవులును, నేరక కుండల వేణి వేణీస్కంధ కుమారక బాహుక శృంగబేర ధూర్తక ప్రాతరాతకాదు లయిన కౌరవ్యకులసంభవులును, శంకుకర్ణ పిఠరక కుఠార సుఖసేచక పూర్ణాంగద పూర్ణముఖప్రహాస శకుని దర్యమాహఠ కామఠక సుషేణ మానసావ్యయ భైరవ ముండ వేదాంగ పిశంగ చోద్రపారక వృషభ వేగవ త్పిండారక మహాహను రక్తాంగ సర్వసారంగ సమృద్ధ పఠవాసక వరాహకవీరణకసుచిత్ర చిత్రవేగిక పరాశర తరుణకమణిస్కంధారుణ్యాదు లయిన ధృతరాష్ట్రకుల సంభవులును నయి యొక్కొక్కమొగి సహస్రాయుతసంఖ్యలు గలిగి.** **210**

తాత్పర్యం: మఱియు కోటిశుడు, మానసుడు, పూర్ణుడు, శలుడు, పాలుడు, హలీమకుడు, పిచ్ఛిలుడు, గౌణపుడు, చక్రుడు, కాలవేగుడు, ప్రకాలనుడు, హిరణ్యబాహుడు, శరణుడు, కక్షకుడు, కాలదంతకుడు మొదలైన వాసుకియొక్క కులంలో పుట్టినవారున్నూ, పుచ్ఛాండకుడు, మండలకుడు, పిండసేక్త, రణేభకుడు, ఉచ్ఛిఖుడు, శరభుడు, భంగుడు, బిల్వతేజుడు, విరోహణుడు, శిలశలకరుడు, మూకుడు, సుకుమారుడు, ప్రవేపనుడు, ముద్గరుడు, శిశురోముడు, సురోముడు, మహాహనువు మొదలయినవా రైన తక్షకవంశంలో పుట్టినవారున్నూ, పారావతుడు, పారిజాతయాత్రుడు (పారియాత్రుడు), పాండరుడు, హరిణుడు, కృశుడు, విహంగుడు, శరభుడు, మోదుడు, ప్రమోదుడు, సంహతాపనుడు (సంహతాశనుడు) మొదలయినవా రైన ఐరావతసర్పరాజకులంలో పుట్టినవారున్నూ, నేరకుడు, కుండలుడు, వేణి, వేణీస్కంధుడు, కుమారకుడు, బాహుకుడు, శృంగబేరకుడు, ధూర్తకుడు, ప్రాతరాతకుడు మొదలయినవా రైన కౌరవ్య డనే సర్పరాజకులంలో పుట్టినవారున్నూ, శంకుకర్ణుడు, పిఠరకుడు, కుఠారుడు, సుఖసేచకుడు, పూర్ణాంగదుడు, పూర్ణముఖుడు, ప్రహాసుడు, శకుని, దర్యుడు, మాహఠుడు, (హరి, ఆమాహఠుడు అని సంస్కృతం) కామఠకుడు, సుషేణుడు, మానుడు, సావ్యయుడు (మానసుడు, అవ్యయుడు అనికూడ విడదీయవచ్చును) భైరవుడు, ముండుడు, వేదాంగుడు, పిశంగుడు, చోద్రపారకుడు (పింగళుడు, ఉడుపారగుడు అని సంస్కృతం); వృషభుడు, వేగవంతుడు, పిండారకుడు, మహాహనుడు, రక్తాంగుడు, సర్వసారంగుడు, సమృద్ధుడు, పఠవాసకుడు, వరాహకుడు, వీరణకుడు,

సుచిత్రుడు, చిత్రవేగికుడు, పరాశరుడు, తరుణకుడు, మణిస్కంధుడు, ఆరుణ్యుడు మొదలయినవా రైన ధృతరాష్ట్రసర్పరాజకులంలో పుట్టినవారున్నూ ఒక్కొక్కమొత్తంగా; వేలపదివేలు సంఖ్యలు కలిగి.

మ. అతివేగాకులచిత్తు లై పడి, రుదాత్తాశీవిషాగ్నుల్, సితా
సితపీతారుణ వర్ణదేహులు, నవాసృగ్రక్తనేత్రుల్, మహో
న్నతు లేక త్రిక పంచ సప్త నవ నానామస్తకుల్, పల్వు రు
ద్ధతనాగేంద్రులు బ్రహ్మదండహతి నార్తధ్వాను లై వహ్నిలోన్. 211

ప్రతిపదార్థం: ఉదాత్త+ఆశీ, విష+అగ్నుల్= అధిక మైన ఆశి అనే ఒకరక మైన (కోరల్లో ఉండే) విషరూపమైన అగ్ని కలవారున్నూ; సిత+అసిత, పీత+అరుణ, వర్ణ, దేహులున్= తెల్లని నల్లని పసుపు పచ్చని ఎర్రని రంగులు గల దేహాలు కలవారున్నూ; నవ+అసృక్+రక్తనేత్రుల్= క్రొత్తనెత్తురువలె ఎఱ్ఱనైన నేత్రాలు కలవారున్నూ; మహత్, ఉన్నతులు= మిక్కిలి ఎత్తైన వారున్నూ; ఏక, త్రిక, పంచ, సప్త, నవ, నానామస్తకుల్= ఒకటి, మూడు, అయిదు, ఏడు, తొమ్మిది మొద లైన పెక్కుతలలు గలవారున్నూ; పల్వురు= అనేకులు; ఉద్ధతనాగ+ఇంద్రులు= గర్వించిన సర్పరాజులు; బ్రహ్మదండ, హతిన్= బ్రాహ్మణుల మంత్రమనే దండంయొక్క దెబ్బచేత; ఆర్తధ్వానులు+ఐ= దైన్యంతో కూడిన ధ్వనులు కలవా రై; అతి, వేగ+ఆకుల+చిత్తులు+ఐ= మిక్కిలివేగంచేత కలతపొందిన హృదయం కలవా రై; వహ్నిలోన్= అగ్నిలో; పడిరి.

తాత్పర్యం: అధికమైన కోరల్లోని విషరూప మైన అగ్నికలవారున్నూ, తెల్లని, నల్లని, పసుపుపచ్చని, ఎర్రని రంగులు కల దేహాలు కలవారున్నూ, మిక్కిలి ఎత్తైన వారున్నూ, ఒకటి, మూడు, ఐదు, ఏడు, తొమ్మిది మొదలయిన పెక్కుతలలు కలవారున్నూ అయిన అనేకులు గర్వితు లైన సర్పరాజులు మంత్రమనే దండంయొక్క దెబ్బచేత దీన మైన ధ్వనులుకలవారై, అధిక మైన వేగంచేత కలతచెందిన చిత్తం కలవారై అగ్నిలో పడ్డారు.

విశేషం: 'బ్రహ్మదండహతి'- అనేసమాసానికి - బ్రహ్మఅంటే మంత్రం అనే అర్థం ఉన్నది కాబట్టి బ్రాహ్మణుల మంత్రరూపమైన శిక్షయొక్క దెబ్బచేత అనీ, లేదా, బ్రాహ్మణుల మంత్రరూపమైన దండంయొక్క దెబ్బచేత అని కానీ చెప్పవచ్చును. మంత్రం అధ్యాహారంగా గ్రహించాలి.

క. తడఁబడఁ బడియెడు రవమును, । బడి కాలెడు రవముఁ, గాలి పలుదెఱఁగుల వ్ర,
స్సెడు రవమును, దిగ్వలయముఁ । గడుకొని మ్రోయించె నురగకాయోత్థిత మై. 212

ప్రతిపదార్థం: తడఁబడన్= తొట్రుపడేట్లుగా; పడియెడు= అగ్నిలో పడే; రవమును= ధ్వనియు; పడి= అగ్నిలో పడి; కాలెడు= కాలేటప్పుడు కలిగే; రవమును= ధ్వనియు; కాలి= దగ్ధమై; పలుతెఱఁగులన్= పెక్కువిధాల; వ్రస్సెడు= చీలెడు; రవమును= ధ్వనియు; ఉరగ, కాయ+ఉత్థితము+ఐ= పాములశరీరాలనుండి పుట్టినవై; దిక్, వలయమున్= దిక్చక్రం; కడుకొని= అతిశయించి; మ్రోయించెన్= మ్రోగునట్లు చేశాయి.

తాత్పర్యం: తొట్రుపాటు పడుతూ అగ్నిలో పడేటప్పుడు కలిగేధ్వనియున్నూ, పడి కాలేధ్వనియున్నూ, కాలి పెక్కువిధాల బ్రద్దలయ్యేటప్పుడు కలిగే ధ్వనియున్నూ, పాముల దేహాలనుండి బయల్వడినవై దిక్చక్రాన్ని అతిశయంగా మ్రోగేటట్లు చేశాయి.

వ. అంత. 213

తాత్పర్యం: పిమ్మట. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తక్షకుఁ డతిభీతుం డై । యా క్షణమున నరిగె 'సురగణాధిప! నన్నున్
రక్షింపుమ రక్షింపుమ । రక్షింపుమ' యనుచు నప్పురందరు కడకున్. 214

ప్రతిపదార్థం: తక్షకుఁడు= తక్షకు డనే సర్పరాజు; అతి, భీతుండు+ఐ= మిక్కిలి భయపడినవాడై; సుర, గుణ+అధిప!= దేవతలసమూహానికి అధిపతి వైన ఇంద్రుడా!; నన్నున్; రక్షింపుము+అ= కాపాడుమా; రక్షింపుము+అ= కాపాడుమా; అనుచున్= అని వేడుతూ; ఆ+పురందరు, కడకున్= ఆ ఇంద్రునిచెంతకు; ఆ క్షణమునన్= ఆ సమయంలో; అరిగెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో తక్షకు డనే సర్పరాజు మిక్కిలి భయపడినవా డయి 'దేవతాధిపతి వైన ఓ ఇంద్రుడా! నన్ను కాపాడుము, కాపాడుము, కాపాడుము' అని వేడుతూ ఇంద్రుడిచెంతకు వెళ్ళాడు.

వ. పురందరుండును దొల్లి కమలజువాక్యంబున వాసుకిప్రముఖ సర్పకులముఖ్యులకు సర్పసత్త్రభయంబు లేమి యెఱింగినవాఁడు గావున వాని నోడకుండు మని చేకొనియుండె; నిట వాసుకియు జనమేజయ సమారబ్ధ సర్పసత్త్ర పరిత్రస్తుం డై ద్వియోజన త్రియోజనాయామ స్థూలవ్యాళనివహంబులు నిజవంశ భ్రాతృవంశ జనితంబు లయినవి జననీ వాగ్దండపీడితంబు లయి యగ్నికుండంబునఁ బడుటకు శోకించి తన చెలియలి జరత్కారువుం జూచి యి ట్లనియె. 215

ప్రతిపదార్థం: పురందరుండును= ఇంద్రుడును, తొల్లి= పూర్వం; కమలజు, వాక్యంబునన్= బ్రహ్మదేవుని వచనంచేత; వాసుకి, ప్రముఖ, సర్ప, కుల, ముఖ్యులకున్= వాసుకిమొదలయిన పాములకులంలోని ప్రధానులకు; సర్ప, సత్త్ర, భయంబు= సర్పయాగంవలనిభీతి; లేమి= లేకుండటం; ఎఱింగినవాఁడు= తెలిసినవాడు; కావునన్= కాబట్టి; వానిన్= తక్షకుడిని; ఓడక, ఉండుము+అని= భయపడక ఉండుమని; చేకొని, ఉండెన్= గ్రహించి ఉన్నాడు; ఇటన్= సర్పాలుండేచోట; వాసుకియున్= వాసుకి అనే సర్పరాజును; జనమేజయ, సమారబ్ధ, సర్ప, సత్త్ర, పరిత్రస్తుండు+ఐ= జనమేజయమహారాజుచేత ఆరంభించబడిన సర్పయాగంవలన మిక్కిలి భయపడినవాడై; ద్వియోజన, త్రియోజన+ఆయామ, స్థూల, వ్యాళ, నివహంబులు= రెండామడలు (ఆమడ= 4 క్రోసులు), మూడామడల పొడవును, లావును ఉన్నపాములసమూహాలు; నిజ, వంశ, భ్రాతృ, వంశ, జనితంబులు+అయినవి= తనవంశంలోను, సోదరుల వంశంలోను పుట్టినట్టివి; జననీవాక్+దండ, పీడితంబులు+ఐ= తల్లియొక్క శాపరూపమయినవాక్కు అనే శిక్షచే పీడింపబడినవై; అగ్నికుండంబునన్= హోమాగ్నికుండంలో (యజ్ఞసమయంలో అగ్నిని ఉంచటానికి నిర్మించినగొయ్యి); పడుటకున్; శోకించి= దుఃఖించి; తనచెలియలి= తన చెల్లె లైన; జరత్కారువున్= జరత్కారునిభార్యను; చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు పూర్వం బ్రహ్మయొక్క వచనంచేత వాసుకి మొదలైన పాములకులంలోని శ్రేష్ఠులకు సర్పయాగంవలని భయం లేకుండటం ఎరిగినవా డవటంచేత తక్షకుడిని భయపడకు మని ఆదరంతో గ్రహించి ఉన్నాడు. ఇంక- సర్పా లుండేచోట వాసుకి అనే సర్పరాజు జనమేజయుడిచేత ఆరంభించబడిన సర్పయాగంవలన మిక్కిలి భయపడినవాడై, రెండామడలు మూడామడలు పొడవును, లావును గల తనవంశంలోను సోదరులవంశంలోను పుట్టిన సర్పసమూహాలు తల్లియైన కద్రువ ఇచ్చిన వాగ్రూప మైన శాపంచేత (శిక్షచేత), పీడింపబడిన వై హోమాగ్నికుండంలో పడటానికి దుఃఖించి, తనచెల్లెలూ జరత్కారుమునిభార్యా అయిన జరత్కారువును చూచి ఇట్లా పలికాడు.

క. ప్రస్తుత ఫణి సత్త్ర భయ । త్రస్తాత్ముల మైన యస్మదాదుల కెల్లన్
స్వస్తి యొనర్పఁగ నవసర । మాస్తీకున కయ్యె నిప్పు డంబుజనేత్రా! 216

ప్రతిపదార్థం: అంబుజ, నేత్రా= పద్మాలవంటి నేత్రాలు కలదానా (జరత్కారువునకు సంబోధనం), ప్రస్తుత, ఫణి, సత్త్ర, భయ, త్రస్త+ఆత్ములము+ఐన= ఆరంభింపబడిన సర్పయాగంవలన భయపడిన హృదయాలు కలవార మైన; అస్మద్+ ఆదులకున్+ ఎల్లన్= నేను మొదలుగాగల వారికందరికిని; స్వస్తి= శుభం; ఒనర్పఁగన్= చేయటానికి; అవసరము= సమయం; ఇప్పుడు= ఈక్షణంలో, ఆస్తీకునకున్= నీకుమారు డైన ఆస్తీకునికి; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: పద్మాలవంటికన్నులుగల ఓ జరత్కారూ! జనమేజయుడిచేత ఆరంభింపబడిన సర్పయాగంవలన భయపడిన హృదయాలు కలవార మైన నేను మొదలుగాగల పాముల కన్నింటికిని శుభం (మేలు) చేయటానికి అవసరమైన సమయం ఇప్పుడు నీకుమారుడైన ఆస్తీకుడికి కలిగింది.

విశేషం: అవసరము(సం.)= సమయం; తెలుగులో వ్యవహారంలో 'అక్కర' అనే అర్థంకూడ దీని కున్నది. 'అంబుజనేత్రా!' అని అన్న చెల్లెలిని సంబోధించవచ్చునా అని కొందరు శంకించవచ్చును; ఈ సంబుద్ధి శృంగార భావవ్యంజకమే కాకుండా గౌరవవ్యంజకమైనదని కూడ గ్రహించాలి. ఈ ఆశ్వాసంలోనే (2.48 పద్యంలో) గరుత్మంతుడు తల్లియైన వినతను 'పయోరుహానన' అని సంబోధించటంలోకూడ తాత్పర్య మిటువంటిదే.

క. విమలతపోవిభవంబునఁ । గమలజు నట్టిండ విగతకల్మషుఁ డాస్తీ
కమహాముని; యీతనివచ । నమున మహాహికులరక్షణం బగుఁ బేర్మిన్. 217

ప్రతిపదార్థం: ఆస్తీక, మహత్, ముని; విమల, తప+విభవం= నిర్మలమైన తపస్సు యొక్క వైభవంలో; కమలజు+అట్టిండు+అ= బ్రహ్మవంటివాడే; విగత, కల్మషుఁడు= పోయినపాపం కలవాడు; (పవిత్రుడు); ఈతని, వచనమునన్= ఈ ఆస్తీకుని వాక్కుచేత; మహత్+అహి+కుల, రక్షణంబు= గొప్పపాములకులంయొక్క రక్షణం; పేర్మిన్= అతిశయంతో; అగును= అవుతుంది.

తాత్పర్యం: నీ కుమారుడైన ఆస్తీకమహాముని, నిర్మలతపస్సంపదలో బ్రహ్మదేవుడి వంటివాడు. పాపరహితుడు. ఇతని మాటలచేత గొప్పవైన పాములసముదాయాల రక్షణం సమంజసంగా అవుతుంది.

విశేషం: కమలజు+అట్టిండు- 'షష్ఠీసమాసమునందుత్తున కచ్చు పరమగునపుడు నుగాగమమగును'- కమలజునట్టిండు. అట్టి+వాఁడు- తచ్ఛబ్దమైన 'వ'కులోపం అట్టిఁడు, అట్టిండు.

వ. 'బ్రహ్మవచనంబు నిట్టిద కా విని యేలాపుత్త్రుండు మాకుఁ జెప్పె; జరత్కారుమహామునికి నిన్ను వివాహంబు సేయుటయు నేతదర్థంబ; యింకొక్కనిమేషంబేని యుపేక్షించిన సకలసర్పప్రళయం బగుం గావున నాస్తీకుండు జనమేజయ మహీపాలు పాలికిం బోయి సర్పయాగం బుడిగించి రక్షింపవలయు' ననిన, నయ్యగ్రజువచనంబులు విని జరత్కారువు గొడుకు మొగంబు చూచి 'భవన్మాతుల నియోగంబు సేయు' మనిన నాస్తీకుం డి ట్లనియె. 218

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మవచనంబును= బ్రహ్మవాక్కుకూడ; ఇట్టి+అది+అ= ఇట్టిదే!; కాన్, విని= అవునట్లుగా విని; (చూడు 132-136 పద్యాలు); ఏలాపుత్త్రుండు= ఏలాపుత్త్రు డనే పేరున్న నాగకుమారుడు; మాకున్; చెప్పెన్= తెలిపాడు; జరత్కారు, మహత్, మునికిన్; నిన్నున్= జరత్కారువును; వివాహంబు+చేయుటయున్= పెండ్లిచేయుటయును; ఏతద్+అర్థంబు+అ= ఈ ప్రయోజనం కలదే! (ఈ ప్రయోజనం కొరకే!); ఇంకన్+ఒక్క, నిమేషంబు+ఏని= ఇంకొక్కనిమిష మైనా; ఉపేక్షించినన్= అశ్రద్ధచేస్తే; సకల, సర్ప ప్రళయంబు= అన్నిపాములవినాశం; అగున్; కావునన్= కాబట్టి; ఆస్తీకుండు; జనమేజయ, మహీపాలు పాలికిన్=జనమేజయమహారాజు చెంతకు, పోయి= వెళ్ళి; సర్ప, యాగంబు= పాములను హోమం చేసే యజ్ఞం; ఉడిగించి= మానేటట్లు చేసి; రక్షింప వలయున్= పాములను కాపాడాలి. అనినన్= అని వాసుకి చెప్పగా; ఆ+అగ్రజు, వచనంబులు= ఆ అన్నగారి వాక్కులు; విని; జరత్కారువు= చెల్లెలైన జరత్కారువు; కొడుకు, మొగంబు= కుమారుని (ఆస్తీకుని) ముఖం; చూచి; భవత్+మాతుల, వినియోగంబు= నీ మేనమామ అయిన వాసుకిపనుపు (నియోగించినపని); చేయుము+అనినన్= చేయు మని తెల్పగా; ఆస్తీకుండు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: 'బ్రహ్మదేవునివాక్కుకూడ ఇటువంటిదే అయినట్లుగా (సర్పయాగం ఆస్తీకుడిచేత ఉడిగింపబడుతుందని) విని ఏలాపుత్రు డనే నాగకుమారుడు మాకు తెల్పాడు. జరత్కారుమహామునికి ని న్నిచ్చి పెండ్లిచేయటంకూడ ఈ ప్రయోజనం నెరవేరటానికే! ఇంకొక్క నిమిషమైనా అశ్రద్ధ చేస్తే సర్వసర్పవినాశం అవుతుంది. కాబట్టి ఆస్తీకుడు జనమేజయమహారాజు చెంతకు వెళ్ళి సర్పయాగం మాన్పించి పాములను రక్షించాలి' అని వాసుకి చెప్పగా, అన్నగారి వాక్కులు విని చెల్లెలైన జరత్కారువు కుమారుడి (ఆస్తీకుని) ముఖం చూచి 'నీమేనమామ అయిన వాసుకి చెప్పినపని చేయు' మని తెల్పగా ఆస్తీకుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఇట్టి+అది; 'అది యవి శబ్దముల అత్తునకు వృత్తిని వైకల్పికంగా లోపము', ఇట్టిది, భవత్+మాతుల-అనునాసికసంధి - భవన్మాతుల.

ఆస్తీకుఁడు సర్పయాగము నివారించుట (సం. 1-49-17)

క. కడవఁబడి మున్ను వహ్నిం । గడుకొని పడినవియ కాని కద్రూసుతులం
బడనీ నింక; నవశ్యము । నుడిగింతును సర్పయాగ; మోడకుఁ డింకన్. 219

ప్రతిపదార్థం: కడవఁబడి= (స్వార్థంలోపడు) గతించి; మున్ను= ఇంతకుపూర్వం; వహ్నిన్= అగ్నిలో; కడుకొని= అతిశయించి; పడిన+అవి+అ, కాని= పడ్డవే కాని; కద్రూసుతులన్= కద్రువకొడుకు లైన పాములను; ఇంకన్= ఇంకముందు; పడన్, ఈను= పడనీయను; అవశ్యమున్= నిశ్చయంగా; సర్పయాగము; ఉడిగింతును= మానేటట్లు చేస్తాను; ఇంకన్= ఇకముందు; ఓడకుఁడు = భయపడకండి.

తాత్పర్యం: ఇంతకుముందు (గతించినకాలంలో) అగ్నిలో అధికంగా పడినవాటినే కాని, కద్రువకొడుకు లైన పాములను ఇకముందు (భవిష్యత్తులో) పడనీయను, తప్పక సర్పయాగాన్ని మాన్పించుతాను. ఇంక(ఇప్పటినుండి) భయపడకండి.

వ. అని యాస్తీకుండు వాసుకి ప్రముఖుల నాశ్వాసించి, సకలవేదవేదాంగపారగు లయిన విప్రవరులతో జనమేజయ సర్పసత్త్ర సదనంబునకుం జనుదెంచి, స్వదేహకాంతి సభాంతరంబెల్ల వెలుంగుచుండ స్వస్తివచనపూర్వకంబుగా ని ట్లని స్తుతియించె. 220

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిపలికి; ఆస్తీకుండు; వాసుకి, ప్రముఖులన్= వాసుకి మొదలైనవారిని; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; సకల, వేద, వేద+అంగ, పారగులు+అయిన= సర్వ (నాలుగు) వేదాలయు, ఆరువేదాంగాలయు అంతాన్ని పొందిన (వేదవేదాంగాలను పూర్తిగా పఠించిన), విప్ర, వరులతోన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో; జనమేజయ, సర్ప, సత్ర, సదనంబునకున్= జనమేజయుడి సర్పయాగం జరిగే యజ్ఞశాలకు; చనుదెంచి= వచ్చి; స్వ, దేహ, కాంతిన్= తనమేనికాంతిచే; సభా+అంతరంబు+ఎల్లన్= సభామధ్యభాగ మంతా; వెలుంగుచుండన్= ప్రకాశిస్తుండగా; స్వస్తి, వచన, పూర్వకంబుగాన్= శుభాన్ని సూచించే (స్వస్తి) వాక్కు మొదలుగా కలిగేట్లుగా; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా పలికి; స్తుతియించెన్= పొగిడాడు.

తాత్పర్యం: అని పలికి ఆస్తీకుడు వాసుకి మొదలైన నాగరాజులను ఓదార్చి, నాలుగువేదాలలోను, ఆరువేదాంగాలలోను నిష్ణాతు లైన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో జనమేజయుడు సర్పయాగం చేసే శాలకు వచ్చి తనమేనికాంతిచే సభామధ్యమంతా ప్రకాశిస్తుండగా మంగళవాక్పూర్వకంగా జనమేజయుడిని ఈవిధంగా కీర్తించాడు.

విశేషం: ఋగ్యజుస్సామాథర్వము లని వేదాలు నాలుగు, శిక్ష, వ్యాకరణం, ఛందస్సు, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం అనే ఆరూ వేదాంగాలు.

మ. **రజనీనాథకు లైన భూషణుఁడ వై, రాజర్షి వై, ధారుణీ**
ప్రజ నెల్లన్ దయతోడ ధర్మచరితం బాలించుచుం, దొంటి ధ
ర్మజు నాభాగు భగీరథున్ దశరథున్ మాంధాతృ రామున్ రఘున్
విజయుం బోలితి సద్గుణంబుల జగద్విఖ్యాత పారీక్షితా! 221

ప్రతిపదార్థం: జగత్, విఖ్యాత= లోకంలో సుప్రసిద్ధుడ వైన; పారీక్షితా!= పరీక్షిత్తుకుమారుడ వైన జనమేజయుడా!; రజనీ, నాథ, కుల+ఏక, భూషణుఁడవు+ఐ= రాత్రికి పతి అయిన చంద్రుడి వంశంలో ప్రధాన మైన అలంకారాని వై; రాజ+ఋషివి+ఐ= ఋషివంటిరాజు వై (తమ పవిత్రచరిత్రంచేత ఋషిగా పరిగణింపబడే రాజు రాజర్షి. పురూరవుడు. జనకుడు, విశ్వామిత్రుడు మొదలైనవారు రాజర్షులు); ధారుణీప్రజన్+ఎల్లన్= భూమిలోనిప్రజలనందరిని; దయతోడన్; ధర్మ, చరితన్= ధర్మంతో కూడిన వర్తనంతో; పాలించుచున్= పరిపాలిస్తూ; తొంటి= పూర్వముండే; ధర్మజున్= ధర్మరాజును; నాభాగున్= అంబరీషుడి తండ్రి అయిన నాభాగుడనే సూర్యవంశపురాజును; భగీరథున్= సగరుని మనుమ డై గంగను ఆకాశంనుండి పాతాళం వరకు తెచ్చిన సూర్యవంశపురాజును; దశరథున్= రాముడితండ్రి అయిన దశరథుడిని; మాంధాతృ= కృతయుగంలో ఉన్న మాంధాత అనేయువనాశ్వుడి కుమారుడిని; రామున్= శ్రీరాముడిని; రఘున్= దశరథునితాత అయిన రఘుమహారాజును; విజయున్= అర్జునుడిని; సత్, గుణంబులన్= మంచి గుణాలలో; పోలితి(వి)= సరిపోలినావు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయమహారాజా! చంద్రవంశప్రధానాలంకారానివై, ఋషివంటి రాజువై, దయతోను, ధర్మంతోను కూడిన ప్రవర్తనతో భూమిలోని ప్రజలనందరిని పరిపాలిస్తూ మున్ను ప్రసిద్ధులైన ధర్మరాజును, నాభాగుడిని, భగీరథుడిని, దశరథుడిని, మాంధాతను, రాముడిని, రఘుమహారాజును, అర్జునుడిని ఉత్తమగుణాలలో సరిపోలినావు.

విశేషం: ధర్మరాజును, అర్జునుడిని నన్నయ ఆరంభాంతాలలో పేర్కొన్నాడు. వారు జనమేజయుడి ప్రపితామహులు, చంద్రవంశాలంకారులు. మిగిలినవారందరూ సూర్యవంశంలో ప్రసిద్ధులైన రాజులు. మాంధాత యువనాశ్వుడి గర్భంనుండి పుట్టాడు. అప్పుడు మునులు 'కమేష ధాస్యతి' అని అన్నారు. అప్పుడు ఇంద్రుడు వచ్చి 'మాం ధాస్యతి' అని పలికాడు.

అందుచేత అతడికి మాంధాత అనే పేరు కలిగింది. నన్నయ ఉదంకోపాఖ్యానంలో రచించిన నాగస్తుతి (ఆది. 1:104-107) ఎంతప్రసిద్ధమో, ఆస్తీకునికథలో రచించిన జనమేజయయాగస్తుతి అంత ప్రశస్తం. నన్నయ గుణప్రధానమైన రచన చేస్తాడు. వామనుడు గుణాలను శబ్దగుణా లనీ అర్థగుణా లనీ విభజించాడు. క్రమంగా ఆ విభాగం కలిసిపోయి శబ్దగుణాలకే పరిమితమైపోయింది. నన్నయ శబ్దగుణవాది. పదిరకాల శబ్దగుణాలను మాధుర్యము, ఓజస్సు, ప్రసాదము అనే మూడుగుణాలలో అంతర్భవింపచేయటం మమ్మటాదులమతం. నన్నయకాలంనాటికి ఈవాదమే ప్రచారంలో ఉన్నది. ఉదంకోపాఖ్యానంలోని నాగస్తుతిలోని నాల్గుపద్యాలలో మాధుర్యౌజోగుణాలలో ప్రసాదాన్ని మిశ్రమంచేసి రచించాడు. అందుకు అవి సహృదయ హృదయానురంజకా లయ్యాయి. నన్నయ ఈఘట్టంలో పదిపద్యాలను (221-226; 228, 229, 231, 233) ప్రసాదమిశ్రిత మైన పదిగుణాలకు ప్రతినిధులుగా రచించి అపూర్వప్రయోగాన్ని చేశాడు. దశగుణసమాహారంగా కనబడే ఈఘట్టంలోని నన్నయపద్యాలు ఆణిముత్యాలు. వాటిలో ఈపద్యం ఉక్తిచమత్కారవిశిష్ట మైన మాధుర్యం (పృథక్‌పదత్వం) అనే గుణానికి చక్కని ఉదాహరణం. జనమేజయుడి ఆభిజాత్యాన్నీ, ధర్మచరిత్రాన్నీ, సద్గుణౌన్నత్యాన్నీ రుచిరార్థసూక్తులతో ఉదాత్తంగా కీర్తించాడు. సర్పయాగం చేయటం ఆస్తీకుడిదృష్టిలో ఉత్తమధర్మకార్యం కాదు. అటువంటి అమానుషయజ్ఞాన్ని నిర్వహిస్తున్న జనమేజయుడిని విమర్శించకుండా ఉదాత్తప్రశంసలతో ప్రారంభించటం ఉక్తినైపుణ్యం. ఇంతటివాడికి ఈపని తగదు- అని తేల్చిచెప్పటానికి అనువుగా తియ్యగా పొగడటంతో ప్రారంభించిన ఆస్తీకుడి మాటలతీరులోని ఈ ఉపక్రమణికను మాధుర్యగుణంలో నిబంధించటం మనోహరం, ఆస్వాదమధురం. (సంపా.)

తరలము.

కువలయంబున వారి కోరిన కోర్కికిం దగ నీవు పాం
డవకులంబు వెలుంగఁ బుట్టి, దృఢంబుగా నృపలక్ష్మితో
నవనిరాజ్యభరంబు దాల్చిన యంతనుండి మఖంబులం
దివిరి యిష్టధనంబు లిచ్చుటఁ దృప్తు లైరి మహాద్విజుల్. 222

ప్రతిపదార్థం: కు, వలయంబున, వారి= భూవలయంలోని జనుల(లు); కోరిన; కోర్కికిన్= కోరికకు; తగన్= తగినట్లుగా; నీవు, పాండవకులంబు= పాండవులవంశం; వెలుంగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; పుట్టి; దృఢంబుగాన్= స్థిరంగా; నృపలక్ష్మితోన్= రాజలక్ష్మితో; అవని, రాజ్య, భరంబు= భూమిరాజ్యంయొక్క భారాన్ని; తాల్చిన, అంతనుండి= ధరించినప్పటినుండి; మఖంబులన్= యజ్ఞాలలో; తివిరి= యత్నించి, (కుతూహలపడి); ఇష్టధనంబులు= బ్రాహ్మణులచేత కోరబడిన ధనాలను; ఇచ్చుటన్= ఇవ్వటంచేత; మహత్, ద్విజుల్= గొప్పబ్రాహ్మణులు, తృప్తులు+ఐరి= తృప్తి పొందారు.

తాత్పర్యం: భూవలయంలోని ప్రజలు కోరినకోరికకు తగినట్లు నీవు పాండవులవంశం ప్రకాశించేటట్లుగా పుట్టి స్థిరంగా రాజ్యలక్ష్మితో భూరాజ్యభారం వహించినప్పటినుండి యజ్ఞాలలో కుతూహలపడి బ్రాహ్మణులకు అభీష్టాలైన ధనాలు ఇస్తూండటంవలన వారు తృప్తిపొందారు.

విశేషం: కువలయంబు+వారు- తత్పురుషసమాసంలో 'న' ఆగమంగా వచ్చింది- కువలయంబునవారు. మహాబ్రాహ్మణశబ్దానికి గొప్పబ్రాహ్మణు డనే అర్థమే కాక నీచబ్రాహ్మణు డనే అర్థంకూడ ఉన్నది. మహాద్విజశబ్దానికి అటువంటి నీచార్థం లేదు. యజ్ఞాలు చేసి భూరిదక్షిణ లిచ్చి వంశప్రతిష్ఠను కాపాడిన జనమేజయుడిని ప్రసాదగుణభూయిష్ఠ మైన పద్యంలో కీర్తించటం సమంజసం. అర్థవైమల్యంతో కూడిన బంధశైథిల్యం ప్రసాదం. ఆయజ్ఞాలకూ ఈ యజ్ఞానికీ ఉన్న భేదాన్ని సారమతులైన సహృదయులభావనకు వదలటం నన్నయ వస్తుధ్వని. (సంపా.)

ఉ. అమ్మనుజేంద్రుఁ డైన నలుయజ్ఞము, ధర్మజురాజసూయయ
జ్ఞమ్ముఁ, బ్రయాగఁ జేసిన ప్రజాపతియజ్ఞముఁ, బాశపాణియ
జ్ఞమ్మును, గృష్ణుయజ్ఞము, నిశాకరుయజ్ఞము నీ మనోజ్ఞ య
జ్ఞమ్మును నొక్కరూప విలసన్మహిమం గురువంశవర్ధనా! 223

ప్రతిపదార్థం: కురు, వంశ, వర్ధనా!= కౌరవవంశాన్ని వృద్ధిపొందించేవాడా!; ఆ+మనుజ+ఇంద్రుఁడు+ఐన= ప్రసిద్ధు డైన రాజేంద్రు డైన; నలు యజ్ఞము= నలుని యాగమున్నూ; ధర్మజు, రాజసూయ, యజ్ఞమ్మున్= ధర్మరాజుయొక్క రాజసూయయాగమున్నూ; ప్రయాగన్= త్రివేణీసంగమ మైన ప్రయాగక్షేత్రంలో; చేసిన; ప్రజాపతి, యజ్ఞమున్= బ్రహ్మదేవుని యజ్ఞమున్నూ; పాశపాణి= పాశం హస్తంలో ఉన్న వరుణుని; యజ్ఞమ్మును; కృష్ణు= కృష్ణునియొక్క; యజ్ఞమున్; నిశా, కరుయజ్ఞమున్= చంద్రుని యజ్ఞమున్నూ; నీ, మనోజ్ఞ, యజ్ఞమ్మునున్= నీవు చేస్తున్న మనోహరమైన యజ్ఞమున్నూ; విలసత్+మహిమన్= ప్రకాశిస్తున్న మహత్త్వంలో; ఒక్క, రూపు+అ= ఒక్కవిధమే (సమానాలు).

తాత్పర్యం: కౌరవవంశాన్ని వృద్ధిపొందించేవాడా! జనమేజయా! ప్రసిద్ధుడైన నలమహారాజుయాగం, ధర్మరాజు చేసిన రాజసూయయజ్ఞం; బ్రహ్మదేవుడు ప్రయాగక్షేత్రంలో చేసిన యజ్ఞం, వరుణదేవుడి యజ్ఞం, కృష్ణుడియజ్ఞం, చంద్రుడియజ్ఞం, మనోహరమైన నీయజ్ఞం, ప్రకాశించే మహత్త్వంలో ఒక్కవిధమే (సమానాలే).

విశేషం: అలం: ఉపమ. నలాదులు చేసిన యజ్ఞాలు చాలాగొప్పవి. జనమేజయుడి యజ్ఞంకూడ అట్టిదే. విలసత్+మహిమన్= అనునాసికసంధి - విలసన్మహిమ. ఈపద్యరచనలో నన్నయ వస్తుస్వభావస్ఫుటత్వాన్ని స్ఫురింపచేయటానికి అర్థవ్యక్తి (ఝటిత్యర్థ ప్రతిపత్తిహేతుత్వం) అనే గుణాన్ని సార్థకంగా వాడాడు. సర్పయజ్ఞం ఎన్ని యజ్ఞాలకంటె ఎంతగొప్పదో చెప్పాడు. అంతవరకూ దేవతలు, భూపతులు చేయని ఆదియజ్ఞమైన సర్పయజ్ఞంయొక్క స్వరూపస్వభావాలను వివిధయజ్ఞాలతో పోల్చిచెప్పాడు. ఈస్తుతి విన్నవారు ఆస్తీకుడు ఆ యజ్ఞాన్ని సమర్థిస్తున్నాడని అనుకొంటారు. జనమేజయాదులుకూడ అట్లాగే భావించారు. నిషేధించటానికి పూర్వరంగంగా తోడ్పడిన ప్రశంస ఇది. (సంపా.)

చ. వితతమఖప్రయోగవిధివిత్తము, లుత్తమధీయుతుల్ జగ
న్నుత సుమహాతపోధను, లనుగ్రహనిగ్రహశక్తియుక్తు లీ
క్రతువున ఋత్విజుల్, కమలగర్భసమానులు పూర్వదిక్పతి
క్రతువున యాజకోత్తములకంటెఁ బ్రసిద్ధులు సర్వవిద్యలన్. 224

ప్రతిపదార్థం: ఈక్రతువున= నీవు చేసే సర్పయాగంలోని; ఋత్విజుల్= యజ్ఞం చేయించేవారు; వితత, మఖ, ప్రయోగ, విధి, విద్, తములు= విస్తృత మైన యజ్ఞాన్ని ప్రయోగించే (చేసే) విధానాన్ని ఎరిగినవాళ్ళలో శ్రేష్ఠులు; ఉత్తమ, ధీ, యుతుల్= ప్రశస్త మైన (గొప్ప) బుద్ధితో కూడినవారు; జగత్+నుత= లోకంచే స్తుతింపబడిన; సు, మహత్, తపస్+ధనులు= చాలగొప్పతపస్సే ధనంగా కలవారు; అనుగ్రహ, నిగ్రహ, శక్తి, యుక్తులు= దయచూపటం, శిక్షించటం అనేశక్తులతో కూడినవారు; కమల, గర్భ, సమానులు= బ్రహ్మతో సమానులు; పూర్వదిక్, పతి, క్రతువున= తూర్పుదిక్కుకు అధిపతి అయిన ఇంద్రునియజ్ఞంలోని; యాజక+ఉత్తములకంటెన్= యజ్ఞంచేయించే ఋత్విక్శ్రేష్ఠులకంటెను; సర్వవిద్యలన్= అన్ని విద్యలలోను; ప్రసిద్ధులు= ప్రసిద్ధిపొందినవారు.

తాత్పర్యం: నీవు చేస్తున్న ఈసర్పయాగంలోని ఋత్విక్కులు విస్తృతమైన యజ్ఞాచరణవిధానాన్ని బాగా ఎరిగినవారు, అధికబుద్ధిసంపన్నులు, లోకంచేత స్తుతింపబడిన మిక్కిలి గొప్పతపస్సే ధనంగా కలవారు, దయతో చూడటం, శపించి శిక్షించటం అనేశక్తులతో కూడినవారు, బ్రహ్మతో సమానులు, అన్ని విద్యలలోను, తూర్పుదిక్కును ఏలే ఇంద్రుడియజ్ఞంలోని ఉత్తమఋత్విజులకంటె ప్రసిద్ధిని పొందినవారు (కీర్తిమంతులు).

విశేషం: అలం: ఉపమ, జగత్+నుత= అనునాసికసంధి. ఈసమాసం 'లోకంచేతస్తుతింపబడేవాడా' అని జనమేజయుడికి సంబోధన మైనా కావచ్చును. ఋత్విజుల మహత్త్వాన్ని కీర్తించే ఈపద్యరచనలో నన్నయ బహుపదముల ఏకవద్భావాన్నీ మనోహరమైన ఘటనను ప్రదర్శించే శ్లేషము- అనే గుణాన్ని నిబంధించి రమ్యతను కల్పించాడు. వివిధరంగాలలో, వివిధగుణాలతో భాసించే అంతమంది యాజకోత్తములు ఒక్కచోటకూడటం అపూర్వసంఘటన, వారందరినీ సామూహికంగా ప్రశంసించటంలో భాసించే బహుపదాల ఏకవద్భావం శ్లేష మనే గుణం. లయబద్ధ మైన ఒక యజ్ఞచిత్రాన్ని నన్నయ ఇందులో పఠితల కందించాడు.(సంపా.)

శా. విద్వన్ముఖ్యుఁడు, ధర్మమూర్తి, త్రిజగద్విఖ్యాతతేజుండు కృ
ష్ణద్వైపాయనుఁ డేగుదెంచి, సుతశిష్యబ్రహ్మసంఘంబుతో
సద్వంద్యుండు సదస్యుఁ డయ్యె ననినన్ శక్యంబె వర్ణింప; సా
క్షాద్విష్ణుండవు నీవు భూపతులలోఁ గౌరవ్యవంశాగ్రణీ! 225

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ్య వంశ+అగ్రణీ!= కౌరవవంశంలో పుట్టిన వారిలో అగ్రేసరుడా!; విద్వత్+ముఖ్యుఁడు= విద్వాంసులలో ప్రధానుడు; ధర్మ, మూర్తి= ధర్మమేరూపంపొందినవాడు; త్రి, జగత్, విఖ్యాత, తేజుండు= ముల్లోకాలలో ప్రసిద్ధమైన కాంతికలవాడు. సత్, వంద్యుండు= సజ్జనులకు (పండితులకు) నమస్కరింపదగినవాడు; కృష్ణద్వైపాయనుఁడు= వ్యాసుడు; సుత, శిష్య, బ్రహ్మ, సంఘంబుతోన్= కుమారు డైన శుకునితో, వైశంపాయనాదిశిష్యులతో, ఋత్విక్కుల సముదాయంతో; ఏగుదెంచి= వచ్చి; సదస్యుఁడు= యజ్ఞవిధి పరీక్షాధికారి; అయ్యెన్, అనినన్= అయినాడంటే; వర్ణింపన్, శక్యంబు+ఎ= నీయజ్ఞమహిమను (నిన్ను) వర్ణించతరమా!(కాదు); భూపతులలోన్= రాజులలో; నీవు; సాక్షాత్; విష్ణుండవు+అ= సాక్షాత్తుగా విష్ణుమూర్తివే.

తాత్పర్యం: కౌరవవంశ్యులలో శ్రేష్ఠుడా! (జనమేజయా!) విద్వాంసులలో శ్రేష్ఠుడు, మూర్తి తాల్చిన ధర్మం, ముల్లోకాలలో ప్రసిద్ధమైన తేజం కలవాడు, సుజనవందనీయుడు అయిన వ్యాసమహర్షి స్వయంగా కుమారుడితోను, శిష్యులతోను, ఋత్విజులసముదాయంతోను వచ్చి నీయజ్ఞంలో సదస్యు డైనా డంటే నీయజ్ఞాన్నీ, నిన్నూ వర్ణింప తరమవుతుందా? రాజులలో నీవు సాక్షాత్తుగా విష్ణుమూర్తివే!

విశేషం: యమునాద్వీపంలో పుట్టినవాడు ద్వైపాయనుడు, నల్లని వాడవటం చేత కృష్ణద్వైపాయనుడు. పైలుడు, జైమిని, వైశంపాయనుడు, సుమంతుడు అతనిశిష్యులు. బ్రహ్మసంఘంపేర్లు 208వ వచనంలో చెప్పబడినవి. 'నాఽవిష్ణుః పృథివీపతిః' అనే సూక్తిని అనుసరించి రాజులందరూ విష్ణ్వంశ కలవారే. ఆ అంశ లేనివాడు రాజు కాడు. జనమేజయుడు సాక్షాత్తుగా విష్ణువే - అని ఆస్తీకుడి ప్రశంస. బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరులలో విష్ణువు స్థితికారుడు. జనమేజయుడు సర్పయజ్ఞంచేస్తూ లయకారు డౌతున్నాడు. ఈ తారతమ్యాన్ని చివరలో ఆస్తీకుడు తన కోర్కెద్వారా ధ్వనింపజేస్తాడు. అందువలన ఇందులో వస్తుధ్వని ఉన్నది. అంతేకాదు. ఈపద్యరచనలో నన్నయ సభ్యప్రసంగంతో కూడిన బంధముయొక్క వికటత్వ మనే ఉదారత- అనే గుణాన్ని గొప్పగా పోషించాడు. కృష్ణద్వైపాయనుడి గుణగణాలను కీర్తించి, అంతటివాడిని సదస్యుడిగా చేసికొన్న జనమేజయుడు

సాక్షాత్ విష్ణువే అనటం ఇందులోని రుచిరార్థం. రచనలో నృత్యవద్భావం వాక్యపదవిన్యాసంలో గోచరించటం ఉదారతాగుణస్వభావం. అది ఈపద్యంలో సాక్షాత్కరించింది. (సంపా.)

ఉ. ఆర్తిహరక్రియాభిరతుఁ డై, కృతసన్నిధి యై, ప్రదక్షిణా
వర్త శిఖాగ్రహస్తముల వహ్ని మహాద్విజదివ్యమంత్రని
ర్వర్తితహవ్యముల్ గొనుచు వారిజవైరికులేశ! నీకు సం
పూర్తమనోరథంబులును, బుణ్యఫలంబులు నిచ్చుచుండెడున్. 226

ప్రతిపదార్థం: వారిజ, వైరి, కుల+ఈశ= పద్మాలకు శత్రువైన చంద్రునివంశంలో పుట్టినరాజా! ఆర్తి, హర, క్రియా+అభిరతుఁడు+ఐ = బాధను పోగొట్టే కర్మలలో ఆసక్తి కలవా డై; కృత, సన్నిధి+ఐ= చేయబడిన సన్నిధానం (సామీప్యం) కలవాడై; ప్రదక్షిణ+ఆవర్త+శిఖ+అగ్రహస్తములన్= కుడివైపునకు తిరిగే జ్వాల లనే ముంజేతులతో; వహ్ని= అగ్ని; మహత్, ద్విజ, దివ్య, మంత్ర, నిర్వర్తిత, హవ్యముల్= గొప్ప బ్రాహ్మణుల దేవతా సంబంధు లైన మంత్రాలచేత నెరవేర్చబడిన (అర్పించబడిన) అన్నాదులను; కొనుచున్= గ్రహిస్తూ; నీకున్; సంపూర్తమనోరథంబులును= సంపూర్ణాలైన కోరికలను; పుణ్యఫలంబులున్= పుణ్యకార్యాలవలని ఫలితాలను; ఇచ్చుచుండెడున్= ఇస్తూ ఉండుగాక!

తాత్పర్యం: చంద్రవంశంలో పుట్టిన జనమేజయ మహారాజా! బాధను తొలగించే కర్మలం దాసక్తుడై, సన్నిహితుడై (ప్రత్యక్షమై) అగ్ని, బ్రాహ్మణోత్తముల దివ్యమంత్రాలచేత హోమం చేయబడిన అన్నాది హవ్యాలను కుడికి తిరిగే జ్వాల లనే ముంజేతులతో గ్రహిస్తూ, నిండైన కోరికలను, పుణ్యాల ఫలితాలను నీకు ఇస్తూ ఉండుగాక!

విశేషం: అగ్నిజ్వాలలు కుడివైపునకు తిరగటం శుభావహం. అగ్నిని కాంతి అనే గుణంకల రచనతో కీర్తించటం సార్థకం. కాంతికి ఔజ్జ్వల్యం స్వభావం. ఈ పద్యంలోని అక్షరరమ్యత కాంతిని పోషిస్తున్నది. (సంపా.)

వ. అని జనమేజయు, నాతని యజ్ఞమహిమను, ఋత్విజులను, సదస్యులను, నగ్నిభట్టారకు ననురూప శుభవచనంబులఁ బ్రస్తుతించిన నాస్తీకున కందఱును బ్రీతు లయి; రంత జనమేజయుం డాస్తీకుం జూచి 'మునీంద్రా! నీ కెద్ది యిష్టంబు దానిన యిత్తు, నడుగు' మనినఁ గరంబు సంతసిల్లి యాస్తీకుం డి ట్లనియె. 227

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; జనమేజయున్= జనమేజయుడిని; ఆతని= అతడు చేసే; యజ్ఞమహిమను= యజ్ఞంయొక్క మహత్త్వాన్ని; ఋత్విజులను= యాజకులను; సదస్యులను= యజ్ఞవిధులను పరీక్షించే వ్యాసాదులను; అగ్ని, భట్టారకున్= పూజ్యుడైన అగ్నిని; అనురూప, శుభ, వచనంబులన్= తగిన మంగళవాక్కులతో; ప్రస్తుతించినన్= నుతింపగా; ఆస్తీకునకున్= ఆస్తీకునిపట్ల; అందఱును= రాజాదులు అందరును; ప్రీతులు+అయిరి= ప్రీతి పొందినవారైనారు; అంతన్= అప్పుడు; జనమేజయుండు; ఆస్తీకున్; చూచి; ముని+ఇంద్రా! (సవర్ణదీర్ఘసంధి)= మునిశ్రేష్ఠుడా!; నీకున్; ఎద్ది= ఏది; ఇష్టంబు= ప్రీతికరమో! దానిన్+అ= దానినే; ఇత్తున్= ఇస్తాను; అడుగుము; అనినన్= అని పల్కగా; కరంబు= మిక్కిలి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆస్తీకుండు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని జనమేజయమహారాజును, అతని యజ్ఞంయొక్క మహత్త్వాన్ని, యజ్ఞం చేయించే ఋత్విక్కులను, యజ్ఞవిధిపరీక్షకు లైన సదస్యులను, పూజ్యు డైన అగ్నిని, వారివారికి తగిన మంగళవాక్కులతో పొగడగా, రాజాదులందరూ ఆస్తీకుడిపట్ల ప్రీతికలవా రైనారు. అప్పుడు జనమేజయుడు ఆస్తీకుని చూచి 'మునిశ్రేష్ఠా! నీ కేది ప్రియమో దానినే ఇస్తాను. అడుగు' మని పలుకగా, మిక్కిలి సంతోషించి ఆస్తీకు డిట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఆస్తీకునకు ప్రీతు లయిరి= నన్నయ ఇట్టిసందర్భాలలో షష్ఠీవిభక్తి వాడుతుంటాడు. 'ఆస్తీకునియెడ' అని అర్థం.

ఆస్తీకుడు యజ్ఞం మాన్పించటానికి వచ్చాడు. అచ్చటివారందరూ ప్రీతులైతే కాని తన వచ్చినపని సఫలం కాదు. అందుచేత అతడు అందరినీ ప్రస్తుతించాడు. ఆ స్తుతికూడ యథార్థమే కాని కేవలం పొగడ్త కాదు. కార్యసాఫల్యం కోరేవాడు ఇట్లా చేయాలి.

ఉ. మానిత సత్యవాక్య! యభిమన్యుకులోద్వహ! శాంతమన్యుసం
తానుఁడ వై దయాభినిరతస్థితి నీవు మదీయబంధు సం
తానమనోజ్వరం బుపరతంబుగ, నాకుఁ బ్రియంబుగా మహో
ర్వీనుత! సర్పయాగ ముడివింపుము; కావుము సర్పసంహతిన్. 228

ప్రతిపదార్థం: మానిత, సత్య, వాక్య= పూజింపబడిన సత్యమైన వాక్కు కలవాడా!; అభిమన్యు, కుల+ఉద్వహ= అభిమన్యుడి వంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడా! (జనమేజయుడు అభిమన్యుడి పౌత్రుడు); మహత్, ఉర్వీ, నుత= విశాలమైన భూమిచే (భూజనులచేత) పొగడబడేవాడా!; శాంతమన్యుసంతానుఁడవు+ఐ= శమించిన (అణగిన) కోపం, దుఃఖం మొదలయినవాటి సముదాయం కలవాడి వై; దయా+అభినిరత, స్థితి= దయపట్ల ఆసక్తి కలస్థితిలో; నీవు; మదీయ, బంధు, సంతాన, మనస్+జ్వరంబు= నాకు సంబంధించిన బంధువుల(సర్పాల) సమూహంయొక్క మనస్సులలోని బాధ (జ్వరమంటే వేడి. ఇచ్చట ఆర్తి లేక బాధ అని చెప్పాలి); ఉపరతంబుగన్= శమించేటట్లుగా; నాకున్; ప్రియంబుగాన్= ప్రీతి కలిగేటట్లుగా; సర్ప, యాగము= సర్పాలను హత మొనరించే ఈయజ్ఞం; ఉడివింపుము= మాన్పుము; సర్పసంహతిన్= పాములసమూహాన్ని; కావుము= రక్షించుము.

తాత్పర్యం: పూజింపబడిన సత్యవాక్యం కలవాడా! అభిమన్యుడివంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడా! విశాలమైన భూమిచేత (భూజనులందరిచేత) పొగడబడేవాడా! జనమేజయా! శమించిన కోపాదులసమూహం కలవాడివై, దయపట్ల ఆసక్తికలస్థితితో నాచుట్టా లైన పాములసమూహంయొక్క మనస్సులలోని ఆర్తి మానేటట్లుగా, నాకు ప్రీతి కలిగేటట్లుగా ఈ సర్పయాగాన్ని మానేటట్లు చేయుము. పాములసమూహాన్ని కాపాడుము.

విశేషం: 227వ వచనంలో జనమేజయుడు ఆస్తీకుడితో 'నీ కేది ఇష్టమో అది ఇస్తా' నన్నాడు. ఆస్తీకుడు సర్పయాగం మాన్పించటానికై వచ్చాడు. దాన్ని ఉడిగించటం జనమేజయుడికి ఇష్టం కాదు. 'నీవు అనిన వాక్యాన్ని పాటించి సత్యవచనుడివి కమ్ము' అని సూచించటానికై ఆస్తీకుడు 'మానిత సత్యవాక్య!' అని సంబోధించాడు. ఉడుగు-అపదాద్యంబయి అసంయుక్తం బయిన గకారానికి వకారాదేశం - ఉడువు; దీనికి ప్రేరణార్థక రూపం 'ఉడివించు. ఆస్తీకుడి కథకు ఈ పద్యం ప్రాణంవంటిది. సర్పయాగం ఆగటానికి ఆస్తీకుడు ఈపద్యంలో కోరుకొనే వరమే కారణం. ఇంతకుముందు ఆరుపద్యాలలో ఈ కోర్కె తీరటానికి అనువైన మానసికమైన వాతావరణాన్ని ఆస్తీకుడు కల్పించాడు. ఇప్పుడు ఆకోర్కెను బైటపెట్టాడు. ఆతని మాటలతీరులో నన్నయ సౌకుమార్య మనే గుణాన్ని పోషించాడు. పారుష్యంలేకుండా ఉండేది సౌకుమార్యం. అయినా రచనలో అజరఠత్వం ఆకృతికట్టాలి. జరఠత్వం అంటే ముసలితనం, కరకుతనం, గట్టితనం. ఈ మూడూ సౌకుమార్యగుణం కల రచనలో ఉండరాదు. అర్థవంత మైన ఎత్తుగడతో 'ఇచ్చినమాట నిలుపబెట్టుకోవటం నీ జన్మవ్రతమౌతుంది. తప్పదు-' అనే భావం భావ్యమానమై పద్యభావాన్నంతా చైతన్యవంతం చేస్తుంది. జనమేజయుడు తీవ్రప్రతీకారవాంఛతో మొదలుపెట్టిన సర్పయాగాన్ని చాలించటం సత్యవాక్యపరిపాలనంలో భాగంగా మారుతుంది. అందువలన రచనలో ఒక ఉత్కంఠ రేకెత్తింపబడి అర్థరీత్యా, పద్యగతిరీత్యా ముసలితనంలేని జవసత్త్వాలు గోచరిస్తాయి. అడుగబోతున్నది అసాధ్యమైనకోరిక. కాని, ఆస్తీకుడి మాటలతీరులో కరకుతనం గోచరించదు. 'నా కోరికను కోపతాపాలు మానిన దయాబుద్ధితో ఆలోచించు' అని సుకుమారంగా హెచ్చరించా డతడు. ఎంతటి సంస్కారవంతమైన, ధ్వనిమయమైనవాక్కు!; 'నాకోరిక తీరిస్తే పాములవంశాలను పీడిస్తున్న మనోజ్వరం

తగ్గుతుంది, నామనస్సుకు ప్రీతి కలుగుతుంది' అన్నప్పుడు దయాదృష్టితో చూస్తే ఈరెండూ ఉత్తమధర్మాలు ఔతాయని ధ్వని. ఈ వాక్యంలోకూడా సౌకుమార్యం పరిమళిస్తున్నది. ఇక చివరికి 'సర్పయాగ ముడివింపుము; కావుము సర్పసంహతిన్' - అన్నప్పుడు మాటలో కాఠిన్యం లేకపోవటం గమనింపదగిన అంశం. తన బంధునాశనానికి పూనుకొన్న జనమేజయుడిని నిజానికి ఆస్తీకుడు పరుషంగా నిందించి శపించాలి. కాని, మాటలో కరకుదనం లేకుండా గట్టితనం స్ఫురించకుండా మృదువుగా, వినయంగా, హితంగా ప్రార్థిస్తున్నట్లు నివేదించుకొన్నాడు. ఆస్తీకుడు పూర్వపద్యాలలో తాను చేసిన స్తుతులన్నీ ఎంతటి సుకుమారాలైన మందలింపులో అప్పుడు జనమేజయుడికి తెలిసివచ్చేటట్లు మెత్తగా మాట్లాడింపచేశాడు నన్నయ. వాక్యాలలో నిబంధించిన వాచ్యార్థాలు తమ వాచ్యార్థాలను అప్రధానం చేసికొంటూ ప్రతీయమానమౌతున్న రమణీయ వ్యంగ్యార్థాలను ప్రసరించటం ఈస్తుతిలో విశేషం. ఇందులో సంబుద్ధులుకూడా సార్థకాలే. చివరకు- 'మహోర్వీనుత సర్పయాగము' అనేచోట ఒక చమత్కారం ఉన్నది. దీన్ని సమస్తంగా తీసికొంటే 'లోకమంతా కీర్తించిన సర్పయాగం' అని భావం. లోకమంతా కీర్తించే ఈయాగం జనమేజయుడి ప్రతీకారదృష్టితోచూస్తే ప్రశంసార్హం. కాని, ఉత్తమవంశజుని ఉత్తమధర్మ మైన దయాదృష్టితో చూస్తే అది విపరీతం. అప్పు డందులో విపరీతార్థవ్యంగ్యం గమ్యమానం అవుతుంది. కాగా, "మహోర్వీనుత!" అనే మాటను జనమేజయుడికి వేసిన సంబుద్ధిగాకూడా గ్రహించవచ్చు. అప్పుడు- 'సర్పయాగం ఆపి, సర్పకులాన్ని రక్షిస్తే నీవు ఈప్రపంచంలోని అందరిచేతా కీర్తింపబడతావు' అనే అర్థం ధ్వన్యమానం ఔతుంది. నన్నయ ధ్వనిమయరచనలో ఇక్కడ మెత్తగా మాట్లాడటం ఎంత గుణమో, వ్యంగ్యంగా మాట్లాడటంకూడా అంత గుణం. 'శబ్దగుణశాలి నన్నయ చతురశైలి'. (సంపా.)

చ. అనిన సదస్యులందఱుఁ బ్రియంబున 'నిట్టి విశిష్ట విప్రము
ఖ్యునకు మహాతపోధనునకుం దగుపాత్రున కెద్ది యిచ్చినన్
ఘనముగ నక్షయం బగును గావున నీ ద్విజనాథుకోర్కిఁ బెం
పున వృథ సేయఁగాఁ దగదు భూవలయేశ్వర! యిమ్ము నెమ్మితోన్.' 229

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ఆస్తీకుడు అట్లా అడుగగా; సదస్యులు+అందఱున్= సభ్యులందరున్నూ (వ్యాసాదులందరును); ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; ఇట్టి, విశిష్ట, విప్ర, ముఖ్యునకున్= ఇటువంటి మిక్కిలి ఉత్తము డైన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడికి; మహత్, తపః, ధనునకున్= గొప్ప తపస్సే ధనంగా కలవాడికి; తగు= తగిన; పాత్రునకున్= అర్హునికి; ఎద్దిః= ఏది; ఇచ్చినన్= ఇచ్చినప్పటికీ; ఘనముగన్= గొప్పగా; అక్షయంబు+అగును= తరుగనిది అవుతుంది; కావునన్= కాబట్టి; భూ, వలయ+ఈశ్వర= భూచక్రానికిరాజా! ఈ, ద్విజ, నాథు కోర్కిన్= ఈబ్రాహ్మణముఖ్యుడికోరికను; పెంపునన్= గౌరవంతో; వృథ, చేయన్, కాన్= వ్యర్థం చేయటం; తగదు= ఉచితం కాదు; నెమ్మితోన్= ప్రేమతో; ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: అని ఆస్తీకుడు అడుగగా సభ్యులందరున్నూ 'తగినవాడు, అర్హుడు, గొప్పతపస్సే ధనంగా కలవాడు అయిన ఇటువంటి ఉత్తమబ్రాహ్మణుడికి ప్రీతితో ఏది ఇచ్చినా అది మిక్కిలి క్షయం లేనిది అవుతుంది కాబట్టి ఓరాజా! ఈ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠునికోరిక వ్యర్థం చేయటం తగదు. గౌరవంతోను, ప్రేమతోను ఇతడు అడిగింది ఇవ్వండి. (యజ్ఞాన్ని మానే టట్లు చేయండి).

విశేషం: గౌరవింపదగినవా డవటంచేత ఈ విప్రసత్తముడి కోరిక వ్యర్థం చేయటం తగదని భావం. ఈపద్యరచనలో 'సమాధి' అనే గుణమున్నది. అర్థదర్శనం కలిగేటట్లు వర్ణాల, శబ్దాల ఆరోహ అవరోహక్రమ విన్యాసం చేస్తే సమాధి. సదస్యులందరు ఈ పద్యంలో జనమేజయుడి సంకల్పంవెనుక ఉన్న తాత్పర్యాన్ని వదలి సర్పయాగాన్ని ఆపుమని అడుగుతున్న ఆస్తీకుడి వ్యక్తిత్వాన్ని దృష్టిలో పెట్టుకొని కర్తవ్యార్థదర్శనం చేస్తున్నారు, చేయిస్తున్నారు. అందువలన ఆస్తీకుడికోర్కెను తీర్చటమే అందరి ఏకాభిప్రాయం. ఏకోన్ముఖంగా సాగే అర్థదర్శనాన్ని ఆస్తీకుడిని ప్రశంసించే విశేషణాలలో కానవచ్చే సాభిప్రాయ అక్షరోచ్చారణలోని ఆరోహావరోహాలతో సార్థకంగా నన్నయ 'సమాధి' గుణాన్ని సాధించాడు. (సంపా.)

వ. అనిన సర్వజనానుమతంబుగా జనమేజయుం డాస్తీక ప్రార్థనం జేసి సర్పయాగం బుడిగించెఁ నయ్యవసరంబున. 230

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= సదస్యులు అట్లా పలుకగా; సర్వ, జన+అనుమతంబుగాన్= అందరికీ సమ్మత మయ్యేటట్లుగా; జనమేజయుండు; ఆస్తీక, ప్రార్థనన్, చేసి= ఆస్తీకునివేడుకోలుచేత (ఆస్తీకుడు అడగటంచేత); సర్ప, యాగంబు= సర్పయజ్ఞాన్ని; ఉడిగించెన్= మానేటట్లు చేశాడు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని సదస్యులు పలుకగా అందరికీ సమ్మత మయ్యేటట్లుగా జనమేజయుడు ఆస్తీకు డడగటంచేత అతనికోరికను అనుసరించి సర్పయాగం మానిపించాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: మూలంలో ఆస్తీకుడు సర్పయాగాన్ని మాన్పించండని అడుగగా జనమేజయుడు మొదట సమ్మతించక మరొకవరం కోరుకొమ్మని నుడివినట్లున్నూ, అతడు అదే అడుగగా సమ్మతించినట్లున్నూ ఉన్నది.

మ. అతులోర్వీసురముఖ్య మంత్రహుత మాహాత్మ్యంబునన్ వాసవ
చ్యుతుఁ డై ముందర తక్షకుం డురువిషార్చుల్ దూల వాత్యారయో
ద్ధతి నుద్ధూతవివర్ధితాయతబృహద్దావాగ్నివోలెన్ విచే
ష్టితుఁ డై మేఘపథంబులం దిరుగుచుండెన్ విస్మితుల్గా జనుల్. 231

ప్రతిపదార్థం: అతుల+ఉర్వీ సుర, ముఖ్య, మంత్ర, హుత, మాహాత్మ్యంబునన్= సాటిలేని బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుల మంత్రాలచేత అగ్నిలో వేల్చటంయొక్క మహిమచే; వాసవ, చ్యుతుఁడు+ఐ= ఇంద్రునిచేత విడువబడినవాడై; ముందరః= ఎదుట; తక్షకుండు= ఆపేరున్న సర్పరాజు; ఉరు, విష+అర్చుల్= గొప్పవిషంయొక్క జ్వాలలు; తూలన్= చలింపగా(రాలగా); వాత్యా, రయ+ఉద్ధతిన్= సుడిగాలియొక్క వేగంయొక్క విజృంభణంచేత; ఉద్ధూత, వివర్ధిత+ఆయత, బృహత్, దావ+అగ్ని, పోలెన్= ఎగురగొట్టబడిన మిక్కిలివృద్ధినొందింపబడిన దీర్ఘమైన పెద్దకార్చిచ్చువలె; విచేష్టితుఁడు+ఐ= చేష్టతక్కినవాడై; (వివశు డై); జనుల్= చూస్తున్న జనులు; విస్మితుల్, కాన్= ఆశ్చర్యం పొందిన వారవుతుండగా; మేఘపథంబులన్= మేఘమార్గాలలో; (ఆకాశంలో); తిరుగుచున్+ఉండెన్= సంచరిస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: తక్షకుడు సాటిలేని బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుల హోమమంత్రాల మహిమచేత ఇంద్రుడినుండి విడివడినవాడై, విషాగ్నిజ్వాలలు చలిస్తూ ఉండగా, చేష్టా శూన్యుడై, అతిశయమైన సుడిగాలి వేగంచేత ఎగురగొట్టబడి వృద్ధిపొందిన విశాలమైన కార్చిచ్చువలె ఆకాశంలో పరిభ్రమిస్తూ ఉన్నాడు. ఆ దృశ్యాన్ని జనులు ఆశ్చర్యంతో చూస్తున్నారు!.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పాములు అగ్నిలో పడును గాక! అని బ్రాహ్మణులు మంత్రాలు పఠిస్తూ ఉన్నారు. ఆమంత్రాలమహిమచేత పాములు హుతమౌతున్నాయి. హుతమంటే అగ్నికి కానుకగా (ఆహుతిగా) ఈబడేది. ఇచట తక్షకుడే హుతం. విచేష్టితుడు అంటే ప్రయత్నించేవా డనే అర్థంకూడ ఉన్నది. తక్షకుడు అగ్నిలో పడకుండటానికై ఎంతో ప్రయత్నిస్తూ ఆకాశంలో వివశు డై తిరుగుతున్నాడు. ఉద్ధతుడైన తక్షకుని వివశస్థితిని ప్రసాద సమతాగుణవిశిష్ట మైన ఓజోగుణంలో నిబంధించి రచనలో ప్రౌఢత్వాన్ని ప్రదర్శించాడు నన్నయ. భయవిహ్వలుడైన భయంకరాకారుని స్వరూపస్వభావాలను ప్రసాదమిశ్రితమైన ఓజోబంధంతో నన్నయ చిత్రించి ఔచిత్యం పాటించాడు. అంతేకాదు. ఆ దృశ్యంలో అగ్నిజ్వాలల ఔన్నత్యాన్ని- 'అతులోర్వీసుర ముఖ్యమంత్రహుతమాహాత్మ్యంబునన్' అనే దీర్ఘసమాసంతో సూచించాడు. ఆ అగ్నిలో పడటానికి సిద్ధమై ఆకాశంలో

అల్లల్లాడుతున్న తక్షకుడిని "ఉద్ధూతవివర్ధితాయతబృహద్దావాగ్నివోలెన్" ఉన్నాడని వర్ణిస్తూ ఉపమానాన్ని మరొక అగ్నిజ్వాలగా దీర్ఘసమాసంతో కల్పించాడు. ఒకటి సవనాగ్ని, మరొకటి దావాగ్ని. ఆ ఆకృతుల సామ్యాన్ని రచనాగతసమాన సమాసద్వయ సంఘటనతో ప్రదర్శించటం 'సమత' అనే శబ్దగుణ లక్షణం. ఈపద్యంలో ప్రధానగుణం ఓజస్సు. దానికి పోషకంగా నిలిచినవి ప్రసాదం, సమత, ఈ మూడింటినీ కథలోని రసభావపోషణకు అనువుగా వాడటం నన్నయ కవితాశిల్పం. (సంపా.)

క. ఆతని నత్యుగ్రానల । పాతోన్ముఖుఁ డైన వానిఁ బడకుండఁగ 'నో
హో తక్షక! క్రమ్ముఱు' మని । యాతతభయుఁ గ్రమ్మఱించె నాస్తీకుఁ డెడన్. 232

ప్రతిపదార్థం: ఆస్తీకుఁడు; అతి+ఉగ్ర+అనల, పాత+ఉన్ముఖుఁడు+ఐన, వానిన్= మిక్కిలి భయంకర మైన అగ్నిలో పడటానికి సిద్ధు డైన వాడిని; ఆతత, భయున్= విస్తార మైన భయం కలవాడిని; ఆతనిన్= ఆ తక్షకుడిని; ఓహో, తక్షక!= ఓతక్షకుడా! క్రమ్మఱుము= మరలిపొమ్ము; అని; పడక+ఉండఁగన్= అగ్నిలో పడకుండా ఉండేటట్లుగా; ఎడన్= నడుమనే; క్రమ్మఱించెన్= మరల్చాడు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి భయంకర మైన అగ్నిలో పడటానికి సిద్ధుడై ఉన్నట్టి, అధికమైన భయంతో కూడినట్టి ఆ తక్షకుడిని ఆస్తీకుడు 'ఓహో తక్షకా! మరలిపొమ్ము' అని పలికి అగ్నిలో పడకుండ నడుమనే మరల్చాడు.

విశేషం: 'ఎడన్' అంటే అగ్నిలో పడబోవటానికి ముందు అనిఅర్థం.

మ. 'జననీశాపభయప్రపీడితమహాసర్పేంద్రులన్ సర్పయా
గనిమిత్తోద్ధత మృత్యువక్త్రగతులం గాకుండఁగాఁ గాచె' నం
చును నాస్తీకమునీంద్రు నందుల సదస్యుల్ సంతసం బంది బో
రనఁ గీర్తించిరి సంతతస్తుతిపదారావంబు రమ్యంబుగన్. 233

ప్రతిపదార్థం: జననీ, శాప, భయ, ప్రపీడిత, మహత్, సర్ప+ఇంద్రులన్= తల్లి అయిన కద్రువశాపంవలని భయంచేత మిక్కిలి పీడింపబడిన గొప్పసర్పరాజులను; సర్పయాగ నిమిత్త+ఉద్ధత, మృత్యు, వక్త్ర, గతులన్= సర్పయాగం కారణంగా గల గర్వించిన మరణదేవతయొక్క ముఖాన్ని పొందినవారిని; కాక+ఉండఁగాన్= కాకుండేటట్లుగా; కాచెన్= రక్షించాడు; అంచునున్= అంటూ; ఆస్తీక, ముని+ఇంద్రున్= ఆస్తీకమునిశ్రేష్ఠుని; అందుల, సదస్యుల్= ఆ యజ్ఞశాలలోని సభ్యులు; (ఋత్విక్కులు మొదలైనవారు); సంతసంబు+అంది= సంతోషం పొంది; సంతత, స్తుతి, పద+ఆరావంబు= దట్టమైన స్తోత్రశబ్దాలధ్వని; రమ్యంబుగన్= సుందరమయ్యేటట్లుగా; బోరనన్= శీఘ్రంగా, పదే పదే; కీర్తించిరి= పొగిడారు.

తాత్పర్యం: 'తల్లి అయిన కద్రువ ఇచ్చిన శాపంవలని భయంచేత మిక్కిలి బాధింపబడిన గొప్ప సర్పరాజులను సర్పయాగం కారణంగా గల భయంకరమైన మృత్యుదేవతముఖాన్ని పొందినవారిని (మరణించినవారిని) కాకుండేట్లుగా రక్షించా' డని యాగశాలలోని సభ్యులు సంతోషం పొంది ఆస్తీకమునీంద్రుడిని అధికమైన స్తోత్రశబ్దాలధ్వనులతో మనోహరంగా పదేపదే ప్రస్తుతించారు.

విశేషం: జీవులకు ఒక్కొక్కరికి మరణం ఒక్కొక్కకారణంవలన కలుగుతూ ఉంటుంది. సర్పాలకు సర్పయాగం మృత్యుకారణ మయింది. అందుల- సమాసంలో అందు మొదలయినవాటికి 'అలి' ఆగమంగా వస్తుంది, నన్నయ భారతంలో 'ఉల'

ఆగమంకూడ కనిపిస్తుంది. అందలి అని అర్థం. ఆస్తీకుడు జనమేజయాదులను స్తుతించిన ఈఘట్టంలోని పద్యాలన్నీ అక్షరరమ్యతకు అనువైన ఉదాహరణలు. 'సంతతస్తుతిపదారావంబు రమ్యంబుగన్' అనటంలో నన్నయ వ్యంగ్యంగా పైపద్యంలోని తనకవితాగుణ మైన అక్షరరమ్యతనుకూడ సూచించాడు. ఈపద్యరచనలో 'సమత' అనే గుణాన్ని పోషించాడు నన్నయ. మార్గాభేదత్వం సమత. ఈపద్యపూర్వార్ధంలో సదస్యులు ఆస్తీకుడిని స్తుతించినమాటలు ఓజోగుణవిశిష్టంగా ఉన్నాయి. స్తుతించిన సదస్యులనుగురించి ఉత్తరార్ధంలో నన్నయచెప్పినమాటలు మాధుర్యం (ఉక్తిచమత్కారం)తో కూడిఉన్నాయి. కీర్తనమున్న రెండుచరణాలూ, కథనమున్న రెండుచరణాలూ గుణనిర్వహణలో సమత్వాన్ని సాధించాయి. దానివలన పద్యనిర్మాణంలో సమత్వంతో కూడిన తూకం ఏర్పడింది. అంతేకాక, నాలుగుచరణాలలో మూడింట- పైచరణం క్రిందిచరణంలో చొచ్చుకొనిపోయే లక్షణం ఏకవాక్యతను, సమతను సూచిస్తున్నది. ఈ సన్నివేశాన్ని 'సమతా' గుణరచనతో ముగించటం శిల్పియైన నన్నయ సాధించిన చాతుర్యం. ఆదిపర్వంలోని ప్రథమ ద్వితీయాశ్వాసాలు సర్పసంహారోపసంహారంతో సమాప్తంకావటంకూడా కథారచనా పరమైన సమతాగుణం. (సంపా.)

క. ఒనర జరత్కారు మునీం । ద్రునకు జరత్కారునకు సుతుం డైన మహా
మునివరు నాస్తీకుని ముద । మునఁ దలఁచిన నురగభయముఁ బొందదు జనులన్. 234

ప్రతిపదార్థం: ఒనరన్=ఒప్పునట్లుగా; జరత్కారు, ముని+ ఇంద్రునకున్= జరత్కారువనే; మునిశ్రేష్ఠుడికి; జరత్కారునకున్= వాసుకి చెల్లెలైన జరత్కారువునకు; సుతుండు+ఐన= కుమారు డైన; మహత్, మునివరున్= గొప్పమునిశ్రేష్ఠుడిని; ఆస్తీకుని; ముదమునన్= సంతోషంతో; తలఁచినన్= స్మరించగా; జనులన్= ప్రజలను; ఉరగ, భయమున్= పాములవలని భయంకూడ; పొందదు= ప్రాపింపదు (అంటదు).

తాత్పర్యం: ఒప్పుగా జరత్కారువనే మునిశ్రేష్ఠునికి, జరత్కారు వనే వాసుకి చెల్లెలికి కుమారుడైన ఆస్తీకమహామునిని స్మరిస్తే జనులకు పాములవలన భయం కలుగదు.

విశేషం: ఆస్తీకచరిత్రానికి ఇది ఫలశ్రుతి.

వ. మఱియు నయ్యాస్తీకు చరితంబు విన్నవారికి సర్వపాపక్షయం బగు నని. 235

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అదీకాక; ఆ+ఆస్తీకు, చరితంబు= ఆ ఆస్తీకముని చరిత్రం (కథ); విన్నవారికిన్= విన్నజనులకు; సర్వపాపక్షయంబు= అన్నిపాపాలనాశం; అగున్= అవుతుంది; (జరుగుతుంది); అని.

తాత్పర్యం: అదీకాక, ఆ ఆస్తీకమునివర్యునికథ విన్నజనులకు సకలపాపాలు తొలగిపోతాయి.

విశేషం: పై పద్యంలో ఆస్తీకుడిని స్మరించినవారికి కలిగే ఫలం చెప్పబడింది. ఈ వచనంలో అతడి కథ వినేవారికి కలిగే ఫలం పేర్కొనబడింది. మహాభారతకథాపరమార్థం అమృతత్వసాధనం. దీనికి సంబంధించిన మహార్థాలను చెప్పే ఆఖ్యానకాలకుకూడా ఫలశ్రుతులు చెప్పటం గమనింపదగిన అంశం. గరుడోపాఖ్యానం అమృతం త్రాగకుండానే అమరుడైనవాడి కథ. అమృతాన్ని అందించినా అందుకోలేని ఉరగుల కథ, సర్పయాగవృత్తాంతంలో ఆస్తీకుడు పాములను మృతినుండి తప్పించి, అదే అమృతత్వంగా అందించాడు. అమృతం అనేది ద్రవ్యమా? ధర్మమా? గుణమా? తత్త్వమా? అనే మీమాంసలలో దయాగుణమే అమృతమని తేల్చిన కథ యిది. ప్రధానకథకు పూర్వరంగమైన ఈరెండాశ్వాసాలకథకూ ఔచిత్యవంతమైన ముగింపు ఇది. (సంపా.)

ఆశ్వాసాంతము

క. రాజమహేంద్ర! కవీంద్రస । మాజ సురక్ష్మాజ! రాజమార్తాండ! ధరి
త్రీజననుతచారిత్ర! వి । రాజిత గుణరత్న! రాజరాజనరేంద్రా! 236

ప్రతిపదార్థం: రాజమహత్+ఇంద్ర= రాజేంద్రా! రాజశ్రేష్ఠుడా!; కవి+ఇంద్ర, సమాజ, సురక్ష్మాజ= కవిశ్రేష్ఠులసమూహానికి దేవతావృక్షమా! (కల్పవృక్షమా!); రాజ, మార్తాండ= సూర్యుడివంటిరాజా!; ధరిత్రీ, జన, నుత, చారిత్ర= భూమిలోని జనులచేత పొగడబడే చరిత్రకలవాడా!; విరాజిత, గుణ, రత్న= ప్రకాశించే గుణాలనే రత్నాలు కలవాడా!; రాజరాజనరేంద్రా!

తాత్పర్యం: రాజశ్రేష్ఠుడా! కవిశ్రేష్ఠులసముదాయానికి కల్పవృక్షమా! సూర్యుడివంటిరాజా! సూర్యుడివలె తేజస్సు కలవాడా! భూమిలోని జనులచేత స్తుతింపబడిన చరిత్ర కలవాడా! ప్రకాశించే గుణా లనే రత్నాలు కలవాడా! రాజరాజనరేంద్రా!

విశేషం: అలం: ఉపమ, రూపకం. ఆశ్వాసాంతంలో కృతిరచనాప్రేరకు డైన రాజరాజనరేంద్రునికి సంబోధనలు ఇందులోను తరువాతపద్యంలోను ఉన్నాయి.

వసంతతిలకవృత్తము.

వీరావతార! సుకవిస్తుత! నిత్యధర్మ
ప్రారంభ! శిష్టపరిపాలనసక్త! రాజా!
నారాయణాఖ్య! కరుణారసపూర్ణ! వీర
శ్రీరమ్య! రాజకులశేఖర! విష్ణుమూర్తీ! 237

ప్రతిపదార్థం: వీర+అవతార= వీరరసంయొక్క వ్యక్త మైన రూపమా! మూర్తిధరించినవీరరసమా!; సుకవి, స్తుత= మంచికవులచే నుతింపబడేవాడా!; నిత్య, ధర్మ, ప్రారంభ= ఎల్లప్పుడు ధర్మంతో కూడిన ప్రయత్నాలు కలవాడా!; శిష్టపరిపాలనసక్త= ఉత్తములను పాలించటంలో ఆసక్తికలవాడా!; రాజా!= ప్రభువైనవాడా!; నారాయణ+ఆఖ్య= (రాజు) నారాయణు డనే బిరుదు కలవాడా!; కరుణా, రస, పూర్ణ= దయారసంతో నిండినవాడా!; వీర, శ్రీ, రమ్య= వీరరసలక్ష్మిచే సుందరుడా!; రాజ, కుల, శేఖర= రాజవంశంలో శ్రేష్ఠుడా!; విష్ణుమూర్తీ= విష్ణువుయొక్క మూర్తివంటి మూర్తికలవాడా!.

తాత్పర్యం: మూర్తీభవించినవీరరసమా! మంచికవులచేత స్తుతింపబడేవాడా! ఎల్లప్పుడు ధర్మంతో కూడిన ప్రయత్నాలు కలవాడా! ఉత్తములను పరిపాలించటంలో ఆసక్తికలవాడా! రాజా! (రాజ) నారాయణు డనే బిరుదు కలవాడా! దయారసంతో నిండినవాడా! వీరరసలక్ష్మిచే సుందరుడా! రాజవంశంలో శ్రేష్ఠుడా! విష్ణువుయొక్క మూర్తివంటి మూర్తి కలవాడా!

విశేషం: వసంతతిలక వృత్తంలో ఒక్కొక్కపాదానికి, త, భ, జ, జ, గగ - అనే గణాలు (14 అక్షరాలు) ఉంటాయి. 8వఅక్షరం యతిమిత్రస్థానం. 'రాజా! నారాయణాఖ్య' - కు 'రాజనారాయణాఖ్య' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. రాజ, నారాయణాఖ్య అన్నప్పుడు రెండవపాదంచివర లఘువు వస్తుంది. సంస్కృతంలో పాదాంతంలో గురువుకు బదులు లఘువు వాడే సంప్రదాయం ఉన్నది. నన్నయ ఇచ్చట ఆ సంప్రదాయాన్ని అనుసరించా డని చెప్పాలి. కొందరు ఈపాఠమే సముచిత తరమని భావిస్తున్నారు.

గద్యము.

ఇది సకల సుకవిజన వినుత నన్నయభట్టప్రణీతం బయిన శ్రీమహాభారతంబునం దాదిపర్వంబున నాగగరుడోత్పత్తియు, సముద్రమథనంబును, నమృతసంభవంబును, సౌపర్ణాఖ్యానంబును, జనమేజయ సర్పయాగంబును, నాస్తీక చరితంబును నన్నది ద్వితీయాశ్వాసము. 238

ప్రతిపదార్థం: గద్యము= వచనం; దీర్ఘవచనం; ఛందోనియమం లేకపోయినా అనుప్రాసాదులతో శ్రవణసుభగంగా ఉండేటట్లు వ్రాయబడే వచనం, కావ్యాలలో ఆశ్వాసాంతాలలో కవి తనబిరుదాలను పేర్కొని తాను ఆకావ్యంలో ఆ ఆశ్వాసం ముగిసిం దని సూచించటానికి వ్రాసేవచనం. నన్నయ ఆశ్వాసంలోని ముఖ్యవిషయాలను కూడ ఇందులో సూచిస్తూ ఉంటాడు.

ఇది= ఈఆశ్వాసం; సకల, సుకవి, జన, వినుత= అందరు సత్కవి జనులచేత స్తుతింపబడిన; నన్నయ, భట్ట, ప్రణీతంబు+అయిన= పూజ్యు డైన నన్నయకవిచే రచింపబడిన; శ్రీమహత్, భారతంబు+అందున్= శోభాయుక్త మైన మహాభారతం అనే కావ్యంలో; ఆదిపర్వంబునన్= మొదటి దైన ఆదిపర్వంలో; నాగ, గరుడ+ఉత్పత్తియున్= పాములయొక్క, గరుత్మంతునియొక్క పుట్టుకయున్నూ; సముద్ర మథనంబును= దేవాసురులు అమృతంకొరకు సముద్రాన్ని చిలకటమున్నూ; అమృత, సంభవంబును= అమృతంయొక్క పుట్టుక (ఉత్పత్తి) యున్నూ; సౌపర్ణ+ఆఖ్యానంబును= గరుడునికి సంబంధించిన కథయున్నూ; జనమేజయ, సర్ప, యాగంబునున్= పరీక్షిత్తుకుమారుడైన జనమేజయుడి (అతడు చేసిన) సర్పాలను ఆహుతి చేసే యజ్ఞవృత్తాంతమున్నూ; ఆస్తీకు, చరితంబునున్= జరత్కారుకుమారుడైన ఆస్తీకముని కథయున్నూ; అన్నది= అనేవాటితో కూడింది; ద్వితీయ+ఆశ్వాసము= రెండవ ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: ఇది సర్వసత్కవిజనులచేత స్తుతింపబడే పూజ్య నన్నయకవిచేత రచింపబడిన శ్రీమహాభారత మనే కావ్యంలో, ఆదిపర్వంలో - పాములయొక్క గరుడునియొక్క పుట్టుక, సముద్రాన్ని దేవాసురులు మథించటం, అమృతంయొక్క ఉత్పత్తియున్నూ, గరుడునికి సంబంధించిన కథ, జనమేజయమహారాజు చేసిన సర్పయాగం, ఆస్తీకుడి కథ అనేవాటితో కూడినది రెండవ ఆశ్వాసం.

ఆదిపర్వం ద్వితీయాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆదిపర్వము -తృతీయాశ్వాసము

శ్రీమచ్చళుక్య వంశశి ౹ ఖామణి! మనుమార్గ! రాజకంఠీరవ! ధై
ర్యామరధరణీధర! ధర ౹ ణీమండన! ధర్మనిరత! నిత్యాభ్యుదయా! 1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీమత్+చళుక్య, వంశ, శిఖామణి= శోభాయుక్తమైన చళుక్యవంశానికి శిరోమణి ఐనవాడా!; మనుమార్గ= మనువు యొక్క మార్గంవంటి మార్గం కలవాడా! (మనువు మార్గాన్ని అనుసరించేవాడా!); రాజకంఠీరవ= రాజసింహా!; ధైర్య+అమర, ధరణీధర= ధైర్యంలో దేవతలపర్వత మైన మేరువువంటివాడా!; ధరణీమండన= భూమికి అలంకార మైనవాడా! ధర్మ, నిరత= ధర్మమందు ఆసక్తికలవాడా!; నిత్య+అభ్యుదయా!= నిరంతర మైన శుభోదయం కలవాడా!

తాత్పర్యం: (రాజరాజనరేంద్రుడికి సంబోధన) శోభాయుక్తమైన చాళుక్యవంశానికి శిరోమణీ! (శ్రేష్ఠుడా!) మనుమార్గప్రవర్తకుడా! రాజశ్రేష్ఠుడా! ధైర్యహేమాద్రీ! భూమికి అలంకారప్రాయ మైనవాడా! ధర్మమం దాసక్తికలవాడా! నిరంతరశుభోదయం కలవాడా!

వ్యాసుఁడు జనమేజయునకు భారతకథం దెలుప వైశంపాయను నియోగించుట (సం.1-54-1)

వ. **అక్కథకుండు శౌనకాదిమహామునులకుం జెప్పె: నట్లు జనమేజయుం డుపసంహృతసర్పసత్త్రుం డయి యథావిధి సంపూర్ణదక్షిణల ఋత్విజులను, సదస్యులనుం బూజించి, దీనానాథజనంబులకుఁ గోరినధనంబు లిచ్చి, యనేకపురాణపుణ్యకథాశ్రవణకుతూహలపరుం డగుచు విద్వజ్జనగోష్ఠి నుండి యొక్కనాఁడు.** 2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= కథచెప్పేవాడు, ఉగ్రశ్రవసుడు; శౌనక+ఆది, మహత్+మునులకున్= నైమిశారణ్యపుణ్యప్రదేశంలో ఉన్న శౌనకుడు మొదలైన మహామునులకు; చెప్పెను= చెప్పాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; జనమేజయుండు= పరీక్షిన్మహారాజు కుమారుడు; ఉపసంహృత, సర్ప, సత్త్రుండు+అయి= ముగించబడిన సర్పయాగం కలవాడై, యథావిధి= శాస్త్రప్రకారంగా; (విధి నతిక్రమించకుండ);విధిననుసరించి సంపూర్ణ, దక్షిణలన్= నిండైన సంభావనలతో; ఋత్విజులను= యజ్ఞం చేయించేవారిని; సదస్యులనున్= యజ్ఞవిధి పరీక్షాధికారులను; పూజించి; దీన+అనాథ, జనంబులకున్= దీనులకున్నూ, దిక్కులేనివారికిన్నీ; కోరినధనంబులు; ఇచ్చి; అనేక, పురాణపుణ్యకథా శ్రవణకుతూహలపరుండు= పెక్కుపురాణాలలోని పుణ్యప్రదా లైన కథలను వినటంలో ఆసక్తిగలవా డగుచు; విద్వత్+జన, గోష్ఠిన్= విద్వాంసు లైన జనులగోష్ఠిలో ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు.

తాత్పర్యం: కథ చెప్పే సౌతి శౌనకుడు మొదలైన గొప్పమునులకు చెప్పాడు: ఆవిధంగా పరీక్షిత్తుకుమారు డైన జనమేజయుడు ముగించబడినసర్పయాగం కలవాడై, శాస్త్రాన్ని అతిక్రమించకుండా అధిక మైన సంభావనలతో యజ్ఞం చేయించే ఋత్విక్కులను, యజ్ఞవిధిపరీక్షకులైన వ్యాసాదులను పూజించి, ఆర్తులకున్నూ, దిక్కులేనివారికిన్నీ వారు కోరిన ధనాన్ని ఇచ్చి, పెక్కుపురాణాలలోని (ప్రాచీనాలైన) పుణ్యప్రదాలైన కథలను వినటానికి ఆసక్తి కలవాడై పండితు లైనవారిసభలో వారితో సల్లాపం చేస్తూ ఒకరోజు. (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

మ. **పరమబ్రహ్మనిధిం, బరాశరసుతున్, బ్రహ్మర్షిముఖ్యున్, దయా**
పరుఁ, గౌరవ్యపితామహున్, జనహితప్రారంభుఁ, గృష్ణాజినాం

బరు, నీలాంబుదవర్ణదేహు, ననురూపప్రాంశు, నుద్యద్దివా
కర రుక్పింగజటాకలాపు, గతరాగద్వేషు, నిర్మత్సరున్. 3

ప్రతిపదార్థం: పరమబ్రహ్మనిధిన్= శ్రేష్ఠమైనతపస్సుకు, (వేదాలకు)నిధి యైనవాడిని; పరాశరసుతున్= పరాశరుడికుమారుడిని; బ్రహ్మ+ఋషి, ముఖ్యున్= బ్రహ్మర్షులలో ప్రధానుడిని; దయా, పరున్= దయయందు ఆసక్తికలవాడిని; కౌరవ్య, పితామహున్= కౌరవసంతతికి తాత యైనవాడిని; జన, హితప్రారంభున్= ప్రజాహితమందు ప్రయత్నం కలవాడిని; కృష్ణ+అజిన+అంబరున్= జింకచర్మం వస్త్రంగా కలవాడిని; నీల+అంబుద, వర్ణదేహున్= నీలమేఘవర్ణంవంటి వర్ణం కలశరీరంకలవాడిని; అనురూప, ప్రాంశున్= తగినఎత్తు(పొడవు)గలవాడిని; ఉద్యత్+దివాకర, రుక్+పింగ, జటా, కలాపున్= ఉదయించే సూర్యుడికాంతివలె రాగిరంగు జడలసమూహం కలవాడిని; గత, రాగద్వేషున్= నశించిన రాగద్వేషాలు కలవాడిని; నిర్మత్సరున్= మాత్సర్యం లేనివాడిని.

తాత్పర్యం: పరమతపోనిధిని, పరాశరకుమారుడిని, బ్రహ్మర్షులలో అగ్రగణ్యుడిని, దయామయుడిని, కురుకులపితామహుడిని, లోకకల్యాణకారకుడిని, కృష్ణాజినాంబరధారిని, నల్లనిమేఘంయొక్క వర్ణంవంటి వర్ణం కల దేహం కలవాడిని, తగినయెత్తు గలవాడిని, ఉదయభానుడి కాంతి గల రాగిరంగుజడలసముదాయం కలవాడిని, రాగద్వేషాలు లేనివాడిని, మాత్సర్యరహితుడిని. (క్రిందివచనంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **వైశంపాయన ప్రభృతి శిష్యవర్గంబులతో ననేకమునిగణపరివృతుం డయి, కనకమణిమయోచ్చాసనంబున నున్న వ్యాసభట్టారకు నతిభక్తి నర్ఘ్యపాద్యాదివిధులం బూజించి, వినయవినమితశిరస్కుం డై నమస్కరించి జనమేజయుం డి ట్లనియె.** 4

ప్రతిపదార్థం: వైశంపాయన, ప్రభృతి, శిష్యవర్గంబులతోన్= వైశంపాయనుడు మొదలుగా గల శిష్యులసమూహాలతో; అనేకమునిగణపరివృతుండు+అయి= పెక్కుమంది మునులసమూహంతో చుట్టబడినవాడై; కనక, మణిమయ+ఉచ్చ+ఆసనంబునన్= బంగారంతోను, మణులతోను నిండిన ఎత్తైనపీఠంమీద; ఉన్న; వ్యాసభట్టారకున్= పూజ్యు డైన వ్యాసమహర్షిని; అతి, భక్తిన్= మిక్కిలిభక్తితో, అర్ఘ్య, పాద్య+ఆది, విధులన్=పూజకు పుష్పాలు, కాళ్ళు కడుగుకొనేందుకు నీళ్ళు మొదలైన పరిచర్యలతో; పూజించి= అర్చించి; వినయవినమిత, శిరస్కుండు+ఐ= వినయంతోవంగినతల కలవాడై; నమస్కరించి; జనమేజయుండు. ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు మొదలైన శిష్యులసమూహంతోను, పెక్కుమందిమునులతోను చుట్టబడినవా డై బంగారంతోను, మణులతోను చేయబడిన ఉన్నత మైన ఆసనమందు కూర్చున్న వ్యాసభగవానుడిని జనమేజయుడు అర్ఘ్యపాద్యాదు లిచ్చి మిక్కిలిభక్తితో పూజించి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: భట్ట, భట్టార, భట్టారక శబ్దాలు పూజ్యవాచకాలు. ఇవి వ్యక్తిపేరుకు ముందునను, వెనుకను వస్తాయి. ఉదా: భట్టోద్భటుడు; కుమారిలభట్టు; నన్నయభట్టు; వ్యాసభట్టారకుడు మొ॥ విద్వాంసుడైన బ్రాహ్మణుడిపేరుతో "భట్టారక" శబ్దం వాడబడుతుంది.

సీ. **ప్రీతితో మీరును భీష్మాదికురువృద్ధ । రాజులు నుండి భూరాజ్యవిభవ**
మెల్ల విభాగించి యిచ్చినం, దమతమ । వృత్తుల నుండక, వీఁగి పాండు
ధృతరాష్ట్రనందనుల్ ధృతి చెడి, వా రేమి । కారణంబునఁ బ్రజాక్షయము గాఁగ
భారతయుద్ధ మపారపరాక్రముల్ । చేసిరి? మీపంపు సేయ రైరి?

ఆ. **యెఱిఁగి యెఱిఁగి వారి నేల వారింపర; । యిట్టి గోత్రకలహ మేల పుట్టె?**
దీని కలతెఱంగు దెలియంగ నానతి । యిందు నాకు సన్మునీంద్రవంద్య! 5

ప్రతిపదార్థం: సత్, ముని+ఇంద్ర, వంద్య= ఉత్తము లైన మునిశ్రేష్ఠులచేత నమస్కరించదగిన వ్యాసమహర్షీ!; మీరును= (వ్యాసుడున్నూ) భీష్మ+ఆది, కురువృద్ధ, రాజులున్= భీష్ముడు మొద లైన కురువంశ్యులైనపెద్దలున్నూ, రాజులున్నూ; ఉండి= దగ్గరే ఉండి; ప్రీతితోన్= ప్రేమతో; భూ, రాజ్య, విభవము+ఎల్లన్= భూమియొక్క రాజ్యసంపద నంతా; విభాగించి= విభజించి; ఇచ్చినన్= ఇచ్చినప్పటికీ; తమ, తమ; వృత్తులన్= నడవడులలో, జీవనవిధానాలలో; ఉండక; వీఁగి= చలించి; పాండుధృతరాష్ట్రనందనుల్= పాండురాజపుత్రులున్నూ, ధృతరాష్ట్రుడిపుత్రులున్నూ; ధృతి, చెడి=ధైర్యం నశించి; వారు; ఏమి కారణంబునన్; ప్రజా, క్షయము కాఁగన్= ప్రజలకు వినాశం కలిగేటట్లుగా; భారత, యుద్ధము; అపార, పరాక్రముల్= అంతులేనిశౌర్యం కలవారు; చేసిరి; మీ పంపు= మీ ఆజ్ఞను; చేయరు+ఐరి= చేయనివా రైనారు; ఎఱిఁగి ఎఱిఁగి; వారిన్; ఏల= ఎందుకు; వారింపరు= నివారించరు?; ఇట్టి; గోత్ర, కలహము= వంశమందలియుద్ధం; ఏల; పుట్టెన్= ఎందుకు కలిగింది; దీని; కల, తెఱంగు= యథార్థస్థితి; తెలియంగన్= తెలిసేటట్లుగా, నాకున్; ఆనతి+ఇందు= ఆజ్ఞాపించండి. (తెలుపండి).

తాత్పర్యం: ఉత్తములైన మునులచేత నమస్కరించదగిన ఓ వ్యాసభగవానుడా! మీరున్నూ, భీష్మాదికురువృద్ధులున్నూ, రాజులున్నూ దగ్గర ఉండి రాజ్యసంపదనంతటినీ విభాగించి ఇవ్వగా, అంతులేనిపరాక్రమం కల కౌరవపాండవులు తమతమవృత్తులలో ఉండకుండా చలించి ప్రజానాశ మయ్యేటట్లుగా భారతయుద్ధాన్ని చేసేందుకు ఎందుకు పాల్పడ్డారు? మీఆనతిని వారు ఎందుకు పాటించకున్నారు? తెలిసికూడా మీరు ఇటువంటియుద్ధాన్ని ఎందుకు నివారింపలేకపోయారు? ఈ గోత్రకలహ మెందుకు పుట్టింది? దీని యథార్థస్థితిని నాకు తెలియజెప్పండి.

విశేషం: ఎఱిఁగి+ఎఱిఁగి= ఆమ్రేడితము పరమైనను క్త్వార్థకమగుటచేత సంధి కాలేదు. శ్రోత అయిన జనమేజయుడు పాండవకౌరవులు భారతయుద్ధం ఎందుకు చేశారు? అని ప్రశ్నించాడు. ఆ యుద్ధం జరగకుండా ఉండటానికి అనువైన హేతువులను గురించి, అవి విఫల మైన పద్ధతులను గురించి తెలిసికొన తలచాడు. వ్యాసభీష్మాదులు ఉండి రాజ్యవిభాగంచేసి ఎవరి బ్రదుకులు వారివిగా జీవించటానికి అవకాశం కలిగించినా యుద్ధం ఎందుకు వచ్చిందని మొదటిఅనుమానం. వ్యాసభీష్మాదుల మాటలు వారు వినకపోవటానికి కారణమేమిటి? వారు వినకపోయినప్పుడు వీరు ఉదాసీనత ప్రకటించటంలో కల కారణమేమిటి? అని ప్రశ్నించి, ఇన్ని రకాలుగా యుద్ధం జరుగకుండా ఉండటానికి వీలున్నా అది ప్రవర్తిల్లటానికి మూలమైన బలమైన హేతువేది? అని అడిగాడు చివరకు. ఒక్కొక్కప్రశ్నకు సమాధానం చెపితే కథలోని లోతులు క్రమంగా తెలుస్తాయి. అన్నింటిలో చివరిప్రశ్నబలమైనది, లోతైనది, ఉత్కంఠను కలిగించేది, అన్నింటికి బీజం వంటిది. కాబట్టి కురుపాండవులమధ్య జరిగిన కురుక్షేత్రయుద్ధానికి కల ఆ మూలహేతువును మొదట వివరించటంద్వారా నన్నయ కథాతాత్పర్యాన్ని ప్రసన్నం చేస్తున్నాడు.

వ. **అని యిట్లు పాండవధార్తరాష్ట్రవిభేదనకథాశ్రవణకుతూహలపరుం డయి యడిగిన జనమేజయునకుం గరుణించి, కృష్ణద్వైపాయనుండు వైశంపాయనమునింజూచి 'శ్రీమహాభారతకథాఖ్యానంబాద్యంతంబితనికి సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పు' మని పంచిచనిన.** 6

ప్రతిపదార్థం: అని, ఇట్లు; పాండవ= పాండవులయొక్కయు; ధార్తరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రునికుమారులయొక్కయు; విభేదన= వేరుపాటుకు సంబంధించిన; కథాశ్రవణ= కథను వినుటయందు; కుతూహలపరుండు+ఐ= కుతుకమందు ఉత్సాహం కలవాడై; అడిగిన; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడిని (ద్వితీయకు షష్ఠి); కరుణించి= కనికరించి; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వేదవ్యాసుడు; వైశంపాయన, మునిన్; చూచి; శ్రీ, మహత్, భారత, కథా+ఆఖ్యానంబు= శోభాయుక్తమైన మహాభారతకథతోకూడిన ఇతిహాసాన్ని; ఆది+అంతంబు= మొదటినుండి చివరివరకు; ఇతనికిన్= ఈ జనమేజయుడికి; సవిస్తరంబుగాన్= విస్తృతితోకూడి ఉండేటట్లు; చెప్పుము; అని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; చనినన్= వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: అని ఈవిధంగా కౌరవపాండవులకలహవృత్తాంతాన్ని వినటానికి కుతూహలు డై ఉన్న జనమేజయుడిని కరుణించి, వేదవ్యాసుడు వైశంపాయనుని చూచి 'శ్రీమహాభారతకథతో కూడిన ఇతిహాసాన్ని ఆద్యంతం సవిస్తరంగా ఇతడికి చెప్పు' మని ఆజ్ఞాపించి వెళ్ళగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: జనమేజయు డడిగిన ప్రశ్నలో భారతయుద్ధానికి వ్యాసుడి బాధ్యత ఎంత అనే అంశం అంతర్గర్భితంగా ఉన్నది. అందువలన భారతకథను తానే చెప్పి తనను తాను సమర్థించుకొన్నట్లు కాకుండా, తన శిష్యుడైన వైశంపాయనుడిని మహాభారతకథను విస్తరించి చెప్పు మన్నాడు. విస్తరించట మంటే శ్రోత అడిగే ప్రశ్నలకూ, వెలిబుచ్చే అనుమానాలకూ తగిన వివరాలతో కథను పెంచి చెప్పటమన్నమాట. తాను రచించిన భారతాన్ని మానవలోకంలో ప్రచారం చేయటానికి వ్యాసుడు వైశంపాయనుడిని నియోగించాడు (చూడు: ఆది. 1.67).

భారత మహిమము

క. **జనమేజయుండు విద్వ । జ్జనపరివృతుఁ డై సమస్తజనపాలసభా**
జనయోగ్యుని వైశంపా । యనమునిఁ బూజించె వినతుఁ డై వినువేడ్కన్. 7

ప్రతిపదార్థం: (భారతాన్ని) విను వేడ్కన్= వినే వేడుకతో, జనమేజయుండు; విద్వత్+జన, పరివృతుఁడు+ఐ= విద్వాంసు లైన జనులతో కూడినవాడై; సమస్త, జనపాలసభాజన, యోగ్యునిన్= సమస్తరాజులసభలలో ఉండే జనాలలోయోగ్యుడైనవాడిని (ఉండేందుకుతగినవాడిని) వైశంపాయనమునిన్= వైశంపాయను డనే పేరుకలిగిన మునిని; వినతుఁడు+ఐ= విధేయు డై; పూజించెన్= అర్చించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయుడు శ్రీ మహాభారతాన్ని వినే వేడుకతో విద్వజ్జనాలతో కూడి, సకలరాజసభాసదులలో ఉత్తము డైన వైశంపాయనమునిని విధేయుడై పూజించాడు.

వ. **ఆ వైశంపాయనుండును నఖిలభువనవంద్యుం డయిన కృష్ణద్వైపాయనమునీంద్రునకు నమస్కారంబు సేసి, విద్వజ్జనంబుల యనుగ్రహంబు వడసి.** 8

ప్రతిపదార్థం: ఆ వైశంపాయనుండును= వ్యాసమహర్షిశిష్యుడైన ఆ వైశంపాయనుడు; అఖిల, భువనవంద్యుండు= సమస్తలోకాలచేత నమస్కరించదగినవాడు; అయిన; కృష్ణద్వైపాయనముని+ఇంద్రునకున్; నమస్కారంబు; చేసి; విద్వత్+జనంబుల= విద్వాంసు లైన జనాలయొక్క; అనుగ్రహంబు= దయ; పడసి=పొంది.

తాత్పర్యం: ఆ వైశంపాయనుడు వేదవ్యాసుడికి నమస్కరించి, అక్కడి విద్వాంసుల అనుగ్రహాన్ని పొంది. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **కమనీయధర్మార్థకామమోక్షములకు । నత్యంతసాధనం బయినదాని,**
వేడ్కతోఁ దవిలి తన్ వినుచున్నవారల । కభిమతశుభకరం బయినదాని,
రాజుల కఖిలభూరాజ్యాభివృద్ధిని । త్యాభ్యుదయప్రదం బయినదాని,
వాఙ్మనఃకాయప్రవర్తితానేకజ । న్మాఘనిబర్హణం బయినదాని,

ఆ. **సత్యవాక్ప్రబంధశతసహస్రశ్లోక । సంఖ్య మయినదాని, సర్వలోక**
పూజ్య మయినదాని, బుధనుతవ్యాసమ । హామునిప్రణీత మయినదాని. 9

ప్రతిపదార్థం: కమనీయ, ధర్మ+అర్థ, కామ మోక్షములకున్= ఇంపైన (కోరదగిన) ధర్మం, అర్థం,కామం, మోక్షం అనే చతుర్విధపురుషార్థాలకున్; అత్యంతసాధనంబు= అధిక మైన సాధనం; అయినదానిన్= అయినట్టిదానిని; వేడ్కతోన్= కుతూహలంతో; తవిలి= ఆసక్తి కలిగి, తన్=తన్ను వినుచున్నవారలకున్; అభిమత; శుభకరంబు= ఇష్టము లైన శుభాలను కలిగించేది; అయినదానిన్ రాజులకున్; అఖిల, భూ, రాజ్య+అభివృద్ధి, నిత్య+అభ్యుదయప్రదంబు= సమస్తభూమియొక్క రాజ్యాభివృద్ధిని, ఎల్లవేళల శుభోదయాన్ని ఇచ్చేది అయినదానిన్ వాక్+మనస్+కాయ+ప్రవర్తిత+అనేక, జన్మ+అఘ, నిబర్హణంబు= వాక్కుచేత, మనస్సుచేత, శరీరంచేత చేయబడిన అనేకజన్మాలలోని పాపాలను, హతమార్చేది అయినదానిని; సత్యవాక్+ప్రబంధ, శత, సహస్రశ్లోకసంఖ్యము= సత్య మైన వాక్కులకూర్పు కల నూరువేలశ్లోకాలసంఖ్య గలది అయినదానిని; సర్వలోకపూజ్యమున్= సమస్తలోకాలలో పూజించతగినది అయినదానిన్; బుధనుత వ్యాసమహత్మునిప్రణీతము= విద్వాంసులచేత పొగడబడిన వ్యాసమహామునిచేత రచింపబడినది అయినదానిన్= అయినట్టి దానిని

తాత్పర్యం: మనోహరా లైన (కోరదగిన) ధర్మం, అర్థం, కామం, మోక్షం, అనే నాలుగువిధా లైన పురుషార్థాలకు మిక్కిలిసాధనమైనదియున్నూ, కుతూహలంతో ఆసక్తిగా వింటున్నశ్రోతలకు ఇష్టమైన శుభాలను చేసేదిన్నీ, రాజులకు సమస్తభూమియొక్క రాజ్యమందలివృద్ధిని, సంతతశుభాభివృద్ధిని ఇచ్చేదిన్నీ, వాక్కు, మనస్సు, దేహం అనేత్రికరణాలతో చేయబడిన పెక్కుజన్మాలలోనిపాపాలను పోగొట్టేదిన్నీ, సత్యమైన వాక్కులకూర్పుకల వందవేలసంఖ్య కలదియూ, సమస్తజనులచేత పూజింపదగిందిన్నీ, పండితులచేత పొగడబడిన వ్యాసమహామునిచేత రచింపబడినదిన్నీ, అయినదానిని.

విశేషం: 'కృష్ణద్వైపాయన మునివృషభాభిహిత మహాభారతబద్ధనిరూపితార్థ' మేర్పడేటట్లు ప్రవచింపబోతున్న వైశంపాయనుడు వ్యాసమహాభారతప్రశస్తిచేయటం సముచితం. ఈపద్యంలో మహాభారత కావ్యప్రయోజనాలను పేర్కొనటం జరిగింది. పురుషార్థసాధనం అర్థప్రయోజనాన్ని, వినేవారికి శుభాలు కలిగించటం వ్యవహారవేత్తృత్వాన్నీ, అభ్యుదయాలు కలిగించి పాపాలను తొలగించటం శివేతరక్షయాన్ని, సర్వలోకపూజ్యత్వం యశస్సునూ సూచిస్తున్నాయి. నూరువేల శ్లోకాల భారతం మహత్భారతం అని పిలవటానికి యోగ్యమైన దని తాత్పర్యం. మహాకావ్యం సద్యఃపరనిర్వృతిని కలిగిస్తుం దని భావం. ఒకవస్తువునందుకానీ, వ్యక్తియందుకానీ పెక్కుగుణాలను వర్ణించేటప్పుడు దాని దాని అనిచెప్పటం నన్నయపద్యాలలో పలుచోట్ల కనిపిస్తుంది. వాక్+మనః= వాఙ్మనః-అనునాసిక సంధి.

చ. **వినుతపరాక్రముల్, ధృతివివేకులు, సత్యసమన్వితుల్, యశో**
ధనులు, కృతజ్ఞు, లుత్తములు, ధర్మపరుల్, శరణాగతానుకం

పను లనఁగాఁ బ్రసిద్ధు లగు భారతవీరుల సద్గుణానుకీ
ర్తనముల నొప్పుదాని, విదితం బగుదాని సభాంతరంబులన్. 10

ప్రతిపదార్థం: వినుత, పరాక్రముల్= పొగడబడినపరాక్రమం కలవారు; ధృతి, వివేకులు= ధైర్యం, తెలివి కలవారు; సత్యసమన్వితుల్= సత్యంతో కూడినవారు; యశస్+ధనుల్= కీర్తియే ధనంగా కలవారు; కృతజ్ఞులు= చేసినమేలు మరువనివారు; ధర్మపరుల్= ధర్మమం దాసక్తులు; శరణ+ఆగత+అనుకంపనులు= శరణుచొచ్చినవారియందు దయకలవారు; అనఁగాన్; ప్రసిద్ధులు+అగు= ప్రఖ్యాతు లైన; భారత, వీరుల= వీరు లైన భరతవంశస్థులయొక్క; సత్+గుణ+అనుకీర్తనములన్= మంచిగుణాలస్తుతులతో; ఒప్పు; దానిన్; సభా+అంతరంబులన్= సభలలోపల; విదితంబు+ అగు, దానిన్= తెలియబడినదానిని, (ప్రసిద్ధమైనదానిని).

తాత్పర్యం: మహాపరాక్రమవంతులు, ధైర్యవివేకాలు కలవారు, సత్యపరులు, కీర్తిధనులు, కృతజ్ఞులు, ఉత్తములు, ధార్మికులు, శరణాగతులయందు దయకలవారు అని ప్రసిద్ధిపొందిన భారతవీరులసద్గుణాలను కీర్తించటంతో ఒప్పి, సభాంతరాలలో ప్రశస్త మైనదానిని (భారతాన్ని).

విశేషం: ఉత్తమనాయకులవలననే కావ్యాలకు ఉత్తమ గౌరవం లభిస్తుంది. అందువలన మహాభారతానికి ఉత్తమ కావ్యగౌరవప్రయోజనాలు సిద్ధించటానికి కారకులైన చంద్రవంశవీరుల గుణకీర్తనం ఈపద్యంలో నన్నయ నిర్వహించాడు. భారతవీరులు- అంటే భరతవంశంలో పుట్టిన వీరులనీ, భారతకావ్యంలోని వీరులనీ, పాండవులనీ అర్థాలు చెప్పవచ్చును. ఉత్తమనాయకవిశిష్టమైన భారతాన్ని వినటంవలన కలిగే లాభాలను రాబోయే పద్యంలో నన్నయ వివరిస్తున్నాడు.

శా. **ఆయుష్యం, బితిహాసవస్తుసముదాయం, బైహికాముష్మిక**
శ్రేయః ప్రాప్తినిమిత్త, ముత్తమసభాసేవ్యంబు, లోకాగమ
న్యాయైకాంతగృహంబునాఁ బరఁగి, నానావేదవేదాంతవి
ద్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁ దొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్. 11

ప్రతిపదార్థం: ఆయుష్యంబు= ఆయుస్సు నిచ్చేది; ఇతిహాస, వస్తుసముదాయంబు= పూర్వకథలందలి ఇతివృత్తాలసమూహం కలది; ఐహిక+ఆముష్మిక, శ్రేయస్ప్రాప్తినిమిత్తము= ఇహలోకసంబంధ మైన పరలోకసంబంధ మైన శుభాలు పొందటానికి కారణం; ఉత్తమ, సభా, సేవ్యంబు= శ్రేష్ఠము లైన సభలచేత (యందు) సేవింపదగినది; లోక+ఆగమ, న్యాయ+ఏకాంత, గృహంబు= లోకానికి, శాస్త్రానికి సంబంధించిన ఆచారాలకు అనన్య మైన నిలయం; నాన్= అన్నట్లుగా; పరఁగి= ప్రసిద్ధికాంచి; నానా, వేదవేదాంత, విద్యాయుక్తంబు+అగుదానిన్= అనేకా లైన వేదాలలోని, ఉపనిషత్తులలోని జ్ఞానంతో కూడినదైన; తద్= ఆ; భారత+ఆఖ్యానమున్= భారతకథను; చెప్పన్, తొడఁగెన్= చెప్పటానికి ఆరంభించాడు.

తాత్పర్యం: ఆయుర్దాయాన్ని ఇచ్చేదీ, పూర్వకథావిషయాలసమూహం కలదీ, ఇహపరలోకశ్రేయాలను పొందటానికి కారణ మైనదీ, ప్రముఖా లైన సభలందు సేవింపదగినదీ, లోకానికి, శాస్త్రానికి సంబంధించిన ఆచారాలకు అనన్య మైన నిలయమైనదీ అయి, ప్రసిద్ధి పొంది, అనేక వేద వేదాంతజ్ఞానాలతో కూడిన ఆ మహాభారతకథను (వైశంపాయనుడు) చెప్పటానికి ఆరంభించాడు.

విశేషం: భారతం వివిధవిషయాలతో కూడిన విజ్ఞానకోశమని చెప్పదగింది. ఇహపరపుణ్యసాధనం, సమస్తాచారవిధానాలకు నిలయం, శాస్త్రేతిహాసం, కావ్యరచనంవలన కలిగే ప్రయోజనాలను తొమ్మిదవ పద్యంలో సూచించి, కావ్యశ్రవణంవలన కలిగే లాభాలను ఈపద్యంలో నన్నయ పేర్కొన్నాడు.

పాండవధార్తరాష్ట్రుల భేదకారణసంగ్రహము (సం. 1-55-6)

సీ. **పాండుకుమారులు పాండుభూపతిపరో । క్షంబున హస్తిపురంబునందు**
ధృతరాష్ట్రునొద్దఁ దత్సుతులతో నొక్కటఁ । బెరుఁగుచు, భూసురవరులవలన
వేదంబులును ధనుర్వేదాదివిద్యలుఁ । గఱచుచుఁ గడలేనియెఱుకఁ దనరు
చున్నఁ, దద్విపుల గుణోన్నతి సైఁపక । దుర్యోధనుండు దుష్కార్య మెత్తి.

ఆ. **దుర్ణయమున శకునికర్ణదుశ్శాసనుల్ । గఱపఁ బాండవులకు నఱయ చేయఁ**
గడఁగెఁ; బాండవులును గడుధార్మికులు గానఁ । బొరయ రైరి వారిదురితవిధుల. **12**

ప్రతిపదార్థం: పాండుకుమారులు= పాండవులు; పాండు, భూపతి, పరోక్షంబునన్= పాండురాజు(మరణించిన) పిమ్మట; హస్తిపురంబునందున్; ధృతరాష్ట్ర+ఒద్దన్; తద్+సుతులతోన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుని కుమారులతో; ఒక్కటన్= కూడి (ఏకకాలంలో); పెరుఁగుచున్= పెరుఁగుతూ; భూసుర, వరులవలనన్= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులవలన; వేదంబులును; ధనుః+వేద+ఆది, విద్యలున్= ధనుర్వేదంమొద లైన విద్యలు; కఱచుచున్= నేరుస్తూ; కడ, లేని, ఎఱుకన్= అంతులేనిజ్ఞానంతో; తనరుచున్నన్= ప్రకాశిస్తుండగా; తద్+విపుల, గుణ+ఉన్నతిన్= వారి విస్తారమైన సుగుణాలగొప్పతనం; సైఁపక= సహించక; దుర్యోధనుండు; దుష్కార్యము= చెట్టను; ఎత్తి= గ్రహించి; దుర్ణయమునన్= అన్యాయంగా; శకుని, కర్ణ, దుశ్శాసనుల్; కఱపన్= బోధించగా; పాండవులకున్; అఱ+అ= కీడే; చేయన్, కడఁగెన్= చేయటానికి ప్రయత్నించాడు; పాండవులును; కడు, ధార్మికులు= మిక్కిలి ధర్మయుక్తులు; కానన్= కాబట్టి; వారి, దురితవిధులన్= ఆ కౌరవులపాపకృత్యాలను; పొరయరు+ఐరి= పొందకున్నారు.

తాత్పర్యం: పాండురాజుమరణానంతరం పాండవులు హస్తినాపురంలో ధార్తరాష్ట్రులతోపాటు పెరుగుతూ, విప్రవరుల (వలన) వద్ద వేదాలు, ధనుర్వేదాదివిద్యలు నేరుస్తూ, అపారజ్ఞానసంపన్నులై ఉండగా, వారిగుణసంపదకు సహించక దుర్యోధనుడు దుష్కార్యాలకు తలపడి, శకుని కర్ణ దుశ్శాసనులు బోధించగా పాండవుల కెల్లప్పుడు కీడే చేయటానికి యత్నించేవాడు. పాండవులు పరమధార్మికులు కావటంచేత ధార్తరాష్ట్రుల దుష్కార్యాలవలన హాని పొందకుండిరి.

విశేషం: కురుక్షేత్రయుద్ధానికి బీజభూతమైన కథాసన్నివేశంతో కథను ప్రారంభించటం ప్రస్తుత కథాశిల్పం. పాండుకుమారులు నాయకులుగా, దుర్యోధనుడు ప్రతినాయకుడుగా రూపొందే భావికథలో నన్నయ కావ్యత్వాన్ని ధ్వనింపచేస్తున్నాడు. కొండను అద్దంలో చూపినట్లు భారతకథనంతా ఒక సీసపద్యంలో ప్రతిఫలింపజేసి పాండవకౌరవ భేద కారణాన్ని నిరూపించటం నన్నయ కథారచనాశిల్పం. ధృతరాష్ట్ర+ఒద్ద; షష్ఠీసమాసంలో ఉకారఋకారముల కచ్చుపరమైనప్పుడు ను ఆగమమౌతుంది- ధృతరాష్ట్రునొద్ద.

వ. **అది యెట్లనినః నొక్కనాఁడు జలక్రీడాపరిశ్రమవిచేష్టితుం డయి ప్రమాణకోటిస్థలంబున నిద్రితుం డైన భీమసేను నతిఘనలతాపాశబద్ధుం జేసి గంగమడువునం ద్రోచిన, నాతం డనంతసత్త్వుండు గావునఁ దద్బంధంబు**

లెల్లఁ దెగ నీల్గి మీఁదికి నెగసెః మఱియొక్కనాఁ డతివ్యాయామఖేదంబున సుప్తుం డైన వానిసర్వాంగంబుల యందుఁ గృష్ణసర్పంబులం బట్టి కఱపించిన, నాతండు వజ్రమయదేహుండు గావునఁ దద్విషదంష్ట్రలు నాఁటవయ్యెః మఱియు నొక్కనాఁడు భోజన సమయంబున వానికి విషంబు వెట్టిన, నతండు దివ్యపురుషుండు గావునఁ దద్విషం బన్నంబుతోడన జీర్ణం బయ్యెః మఱియు వారల కెల్ల నపాయంబు సేయసమకట్టె. **13**

ప్రతిపదార్థం: అది= వారు పాపకృత్యాలు చేయటం; ఎట్లు+అనినన్; ఒక్కనాఁడు; జలక్రీడాపరిశ్రమ, విచేష్టితుండు+అయి= జలక్రీడలో మిక్కిలి అలసటచేత చేష్ట లుడిగినవా డై; ప్రమాణకోటిస్థలంబునన్= ప్రమాణకోటి అనే ప్రదేశంలో; నిద్రితుండు+ఐనన్= నిద్రపోయినవాడు కాగా; భీమసేనున్; అతి, ఘన, లతా, పాశబద్ధున్= మిక్కిలిపెద్ద వైన తీగ లనే త్రాళ్ళతో బంధించబడినవాడిని; చేసి; గంగ, మడువునన్= గంగానదిమడుగు(హ్రదం)లో; త్రోచినన్; ఆతండు= ఆ భీముడు; అనంత+సత్త్వుండు= అంతులేని బలంకలవాడు; కావునన్; తద్+బంధంబులు+ఎల్లన్= ఆ కట్టుత్రాళ్ళన్నియున్నూ; తెగన్= తెగిపోయేటట్లుగా; నీల్గి= ఒడలువిఱుచుకొని; మీఁదికిన్, ఎగసెన్= నీటిపైకిలేచాడు; మఱి, ఒక్కనాఁడు; అతివ్యాయామఖేదంబునన్= మిక్కుట మైన పరిశ్రమవలన కలిగినబాధతో; సుప్తుండు+ఐనన్= నిద్రితు డైన; వానిన్= భీముడిని; సర్వ+అంగంబులయందున్= అన్నిఅవయవాలందు; కృష్ణసర్పంబులన్= నల్లత్రాచుపాములను; పట్టి; కఱపించినన్= కరిచేటట్లు చేయగా; ఆతండు= ఆ భీముడు; వజ్రమయ, దేహుండు= వజ్రమయమైన శరీరంకలవాడు; కావునన్; తద్= ఆ పాములయొక్క; విష, దంష్ట్రలు= విషపుకోరలు; నాటవు+అయ్యెన్= దిగబడవయ్యెను; మఱియున్; ఒక్కనాఁడు= ఇంకొకరోజున; భోజన, సమయంబునన్= అన్నం తినేటప్పుడు; వానికిన్= ఆ భీముడికి; విషంబు+పెట్టినన్; అతండు; దివ్యపురుషుండు= దేవ(అలౌకిక) పురుషుడు; కావునన్; తద్+విషంబు= ఆ విషం; అన్నంబుతోడన్+అ= అన్నంతోపాటుగానే; జీర్ణంబు+అయ్యెన్= అరిగిపోయింది; మఱియున్; వారలకున్+ఎల్లన్= ఆ పాండవులకందరికిన్నీ; అపాయంబు= కీడు; చేయన్; సమకట్టె= పూనుకొని.

తాత్పర్యం: పాండవులు పరమధార్మికులు కాబట్టి ధార్తరాష్ట్రులు చేస్తున్న దుశ్చర్యలచేత హాని పొందకున్నారు. అదెట్లా గనగా ఒకరోజు భీముడు జలక్రీడ లాడి మిక్కిలి అలసి సొమ్మసిల్లి ప్రమాణకోటి అనే ప్రదేశంలో నిద్రిస్తుండగా, అతడిని లతాపాశాలతో బంధించి గంగమడుగులోనికి త్రోశారు. ఆ భీముడు అనంతబలుడు కాబట్టి మేలుకొని, ఆ బంధాలు తెగేటట్లుగా ఒడలు విఱుచుకొని బయటికి వచ్చాడు. మఱొకరోజు భీముడు మిక్కిలి పరిశ్రమించి గాఢనిద్రలో ఉన్నపుడు నల్లత్రాచుపాములచేత కఱపించారు. అతడు వజ్రకాయుడుకాబట్టి ఆ సర్పాలవిషదంష్ట్రలు అతనిశరీరంలో దిగబడలేదు. మరి ఇంకొకరోజు భీముడికి భోజనం చేసేటప్పుడు అన్నంలో విషం కలిపి పెట్టించారు. ఆ భీముడు దివ్యపురుషుడు కాబట్టి అన్నంతోపాటే విషంకూడా జీర్ణమైపోయింది. అంతటితో ఆగక ఆ ధార్తరాష్ట్రులు పాండవుల కందరికీ కీడు చేసేందుకు పూనుకొని.

విశేషం: దుర్యోధనుడు పాండవులకు హాని చేసేవా డనటానికి ఉదాహరణంగా ఈ విషయాలను సౌతి చెప్పాడు. మొదట భీముడికి చేసిన కీడులను మూడింటిని పేర్కొన్నాడు. అతడు పాండవులకు వజ్రకవచం వంటివాడు. నీరుతో, విషంతో అతడిని చంపటానికి దుర్యోధనుడు ప్రయత్నించి విఫలు డయ్యాడు. దానివలన భీముడు అనంతబలుడనీ, వజ్రకాయుడనీ, దివ్యుడనీ తేలింది. ఆపైన పాండవులనందరినీ సామూహికంగా చంపటానికి యత్నించాడు- అగ్నితో. లాక్షాగృహదహనం ఆ ప్రయోజనంకొరకు రూపొందించిందే. (తరువాతి పద్యంలో ఆ అంశం వర్ణింపబడుతున్నది.)

సీ. **వదలక కురుపతి వారణావతమున । లక్కయిల్ గావించి, యక్కజముగ**
నందఱఁ జొన్పి, యం దనలంబు దరికొల్పఁ । బనిచినఁ, బాండునందను లెఱింగి

విదురోపదిష్టభూవివరంబునం దప । క్రాంతు లై బ్రదికి నిశ్చింతు లయిరి;
ధర్మువు నుచితంబుఁ దప్పనివారల, । సదమలాచారుల నుదిత సత్య

ఆ. రతుల నఖిలలోకహితమహారంభుల, । భూరిగుణుల, నిర్జితారివర్గు
లై వెలుంగువారి దైవంబ రక్షించు । దురితవిధుల నెపుడుఁ బొరయకుండ. 14

ప్రతిపదార్థం: వదలక (తనదుష్కార్యాలను) విడువక; కురుపతి= దుర్యోధనుడు; వారణావతమునన్= వారణావత మనే పేరు కల నగరంలో; లక్క, ఇల్= లక్కఇల్లు; కావించి= నిర్మించి; అక్కజముగన్= ఆశ్చర్యంగా; అందఱన్+చొన్పి= అందరినీ ప్రవేశపెట్టి; అందున్= ఆ ఇంటిలో; అనలంబు= నిప్పు; దరికొల్పన్= మండింపగా; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; పాండు+నందనులు+ఎఱింగి= పాండవులు తెలిసికొని; విదుర+ఉపదిష్ట, భూ, వివరంబునందున్= విదురుడిచేత చెప్పబడిన భూమిరంధ్రమందు; అపక్రాంతులు+ఐ= తొలగిపోయినవా రై; బ్రదికి; నిశ్చింతులు+అయిరి= చింత లేనివా రైనారు; ధర్మువున్= ధర్మాన్ని; ఉచితంబున్= యోగ్యతను, తగినవిధానాన్ని; తప్పనివారలన్= విడువనివారిని; సత్+అమల+ఆచారులన్= నిర్మల మైన నడవడి కలవారిని; ఉదిత, సత్య, రతులన్= (శాస్త్రమందు) చెప్పబడిన సత్యమందు ఆసక్తికలవారిని; అఖిల, లోక, హిత, మహత్+ఆరంభులన్= సమస్తలోకాలమేలుకొరకై గొప్పపూనిక కలవారిని; భూరిగుణులన్= గొప్పగుణవంతులను; నిర్జిత+అరి, వర్గులు+ఐ= జయించబడినశత్రుసమూహం కలవారై; వెలుంగువారిన్= ప్రకాశించేవారిని; దైవంబు+అ= దైవమే; దురిత, విధులన్= పాపపుపనులను; ఎపుడున్; పొరయకుండన్= పొందకుండ; రక్షించున్= రక్షించును.

తాత్పర్యం: తన దురుద్దేశం విడవక, దుర్యోధనుడు వారణావతంలో లక్క ఇల్లొకటి నిర్మించి, అందులో పాండవులు ప్రవేశించేటట్లుచేసి దానికి నిప్పంటించు మని ఆజ్ఞాపించాడు. అది గ్రహించి పాండవులు విదురు డెఱిగించిన భూరంధ్రంనుండి బయటపడి బ్రతికి చింతలేనివా రైనారు. ధర్మాన్ని, యోగ్యతను తప్పని సజ్జనులను, ఋజుమార్గవర్తనులను, సత్యసంధులను, సకలజనహితకారులను, గుణసంపన్నులను, శత్రువులసమూహాన్ని జయించి ప్రకాశించేవారిని, పాపకార్యాలనుండి దైవమే ఎప్పుడూ రక్షిస్తుంటాడు.

విశేషం: ఈ పద్య ఉత్తరార్ధం నన్నయసూక్తినిధిత్వానికి తార్కాణం.

వ. ఇట్లు దుర్యోధనుచేయు నపాయంబులవలనం బాయుచుఁబాండవులు లాక్షాగృహదాహంబువలన నక్షయు లై జననీసహితంబుగా వనంబులకుం జనిన, నందు భీమసేనుండు హిడింబాసురుం జంపి, వాని చెలియలి హిడింబను వివాహం బై, యేకచక్రపురంబున కేఁగి, యందు బకాసురుం జంపి విప్రులం గాచె; మఱి. యందఱు విప్రవేషంబున ద్రుపదుపురంబునకుం జని, యందు ద్రౌపదీస్వయంవరంబున మత్స్యయంత్రం బర్జునుం డశ్రమంబున నురుల నేసి, సకలరాజలోకంబు నొడిచి, ద్రోవదిం జేకొనిన, దాని నేవురు గురువచనంబున వివాహం బై ద్రుపదుపురంబున నొక్కసంవత్సరం బున్న నెఱింగి ధృతరాష్ట్రుండు వారి రావించి, వారల కర్ధరాజ్యంబిచ్చి, యింద్రప్రస్థపురంబున నుండం బనిచిన, నందుఁ బాండవులు రాజ్యంబు సేయుచున్నంత. 15

ప్రతిపదార్థం: దుర్యోధను, చేయు, అపాయంబువలనన్= దుర్యోధనుడు చేసేకీడులనుండి; పాయుచున్= తొలగుతూ; పాండవులు; లాక్షాగృహ, దాహంబువలనన్= లక్కయిల్లు కాలటంనుండి; అక్షయులు+ఐ= నశించనివా రై; జననీ, సహితంబుగాన్= తల్లి యైన కుంతితోకూడ; వనంబులకున్= అడవులకు; చనినన్= వెళ్ళగా; అందున్= వనంలో; భీమసేనుండు; హిడింబ+అసురున్= హిడింబు డనే రాక్షసుడిని; చంపి; వాని, చెలియలిన్; హిడింబను; వివాహంబు+ఐ= పెళ్లిచేసికొని; ఏకచక్రపురంబునకున్; ఏఁగి= వెళ్ళి; అందున్= ఏకచక్రపురంలో; బక+అసురున్= బకు డనే రాక్షసుడిని; చంపి; విప్రులన్= బ్రాహ్మణులను, కాచెన్= కాపాడెను; మఱి; అందరున్= తరువాత పాండవులందరు; విప్ర, వేషంబునన్= బ్రాహ్మణులవేషంతో; ద్రుపదపురంబునకున్= ద్రుపదరాజుపట్టణానికి; చని; అందున్= ఆ పట్టణంలో; ద్రౌపదీస్వయంవరంబునన్= ద్రౌపదీస్వయంవరమహోత్సవంలో (తనంత తాను మగని వరించి చేసికొనువివాహంలో); మత్స్యయంత్రంబు= చేప ఆకారంకలయంత్రాన్ని; అర్జునుండు; అశ్రమంబునన్= శ్రమలేకుండా; ఉరలన్+ఏసి= రాలునట్లుగా బాణంతో కొట్టి; సకల, రాజలోకంబున్= సమస్తరాజసమూహాన్ని; ఒడిచి= ఓడించి; ద్రోవదిన్= ద్రౌపదిని; చేకొనినన్= చెట్టపట్టగా; దానిన్= ఆద్రౌపదిని; ఏవురున్= అయిదుగురును; గురువచనంబునన్= పెద్దలమాటప్రకారం; వివాహంబు+ఐ= పెళ్ళాడి; ద్రుపదు, పురంబునన్; ఒక్క, సంవత్సరంబు; ఉన్నన్= ఉండగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; ధృతరాష్ట్రుండు; వారిన్= ఆ పాండవులను; రావించి= రప్పించి; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; అర్ధరాజ్యంబు= సగంరాజ్యం; ఇచ్చి; ఇంద్రప్రస్థపురంబునన్; ఉండన్, పనిచినన్= ఉండేందుకు ఆజ్ఞాపించగా; అందున్= ఆ ఇంద్రప్రస్థంలో; పాండవులు; రాజ్యంబు, చేయుచున్, ఉన్న+అంతన్= రాజ్యం చేస్తుండగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దుర్యోధనుడు చేస్తున్న కీడులనుంచి తొలగుతూ, పాండవులు లక్కయిల్లుకాలటంవలన ఎటువంటి హాని లేనివా రై తల్లితోకూడ అడవులకు వెళ్లారు. ఆ అడవులలో భీముడు హిడింబు డనే రాక్షసుడిని చంపి, అతనిచెల్లెలైన హిడింబను పెళ్ళాడి, ఏకచక్రపురానికి వెళ్ళి, అక్కడ బకు డనే రాక్షసుడిని చంపి బ్రాహ్మణులను రక్షించాడు. తరువాత పాండవు లందరూ బ్రాహ్మణవేషాలు ధరించి ద్రుపదుడిపట్టణానికి వెళ్ళారు. అక్కడ ద్రౌపది స్వయంవరవివాహోత్సవంలో చేపరూపంలో అమర్చిన యంత్రాన్ని అర్జునుడు శ్రమలేకుండా బాణంతో పడగొట్టి, రాజులందరినీ ఓడించి, ద్రౌపదిని గ్రహించాడు. తరువాత కుంతి, వ్యాసుడు మొదలైన పెద్దలమాటలను అనుసరించి పాండవు లైదుగురు ద్రౌపదిని పెళ్ళాడి ఒక్కఏడు ద్రుపదునిపట్టణంలోనే ఉన్నారు. ఆ విషయం తెలిసికొని ధృతరాష్ట్రుడు వారిని రప్పించి సగంరాజ్యం ఇచ్చి, ఇంద్రప్రస్థ మనే పట్టణంలో ఉండం డని ఆజ్ఞాపించాడు. దానిలో పాండవులు రాజ్యంచేస్తూ ఉండగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: వచ్చు ధాతువు ప్రేరణార్థకరూపం రావించు, లాక్షాగృహదాహ మైన తరువాత పాండవు లెక్కడున్నారో దుర్యోధనాదులకు తెలియదు. ద్రౌపదీవివాహం వలననే వాళ్ళ ఉనికి తెలియవచ్చింది.

క. ద్వారవతి కేఁగి, యర్జునుఁ । డారంగ సుభద్రఁ బెండ్లి యై వచ్చి, మహా
వీరు నభిమన్యుఁ గులవి । స్తారకు సత్పుత్త్రు నతిముదంబునఁ బడసెన్. 16

ప్రతిపదార్థం: ద్వారవతికిన్+ఏఁగి= ద్వారకానగరానికి వెళ్లి; అర్జునుఁడు; ఆరంగన్= మనస్ఫూర్తిగా; సుభద్రన్= సుభద్రను, (బలరామకృష్ణులసోదరిని) పెండ్లి యై; వచ్చి; మహత్+వీరున్= గొప్పవీరుడిని; కుల, విస్తారకున్= వంశాన్ని విస్తరింపజేసేవాడిని; సత్+పుత్త్రున్= యోగ్యు డైన కుమారుడిని; అభిమన్యున్= అభిమన్యు డనేపేరు కలిగినవాడిని; అతి, ముదంబునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ద్వారకానగరానికి వెళ్ళి, అక్కడ సుభద్రను మనసార పెళ్ళాడి వచ్చి, వీరుడు వంశవర్ధనుడు అయిన అభిమన్యు డనేపేరు కల సత్పుత్త్రుడిని పొందాడు.

వ. మఱియు నగ్నిదేవుచేత దివ్యరథంబును దివ్యాశ్వంబులును గాండీవదేవదత్తంబులును నక్షయబాణ తూణీరంబులుం బడసి, సురగణంబులతో సురపతి నోర్చి, ఖాండవదహనంబున నగ్నిదేవునిం దనిపె; మఱి మయువలన సభాప్రాప్తుం డై, భీమునిచేత జరాసంధుం జంపించి, దిగ్విజయంబు సేసి సార్వభౌముం డై ధర్మరాజు రాజసూయమహాయజ్ఞంబుఁ గావించె; నివి మొదలుగాఁ గల పాండవులగుణసంపదలు చూచి సహింప నోపక దుర్యోధనుండు శకునికైతవంబున మాయాద్యూతంబున ధర్మరాజుం బరాజితుం జేసి, పండ్రెండేఁడులు వనవాసంబును, నొక్కయేఁడు జనపదంబున నజ్ఞాతవాసంబునుగా సమయంబు సేసి భూమి వెలువరించినం, జని పాండవులు వనవాసంబున నున్నంత. 17

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అదిగాక; అగ్ని, దేవుచేతన్; దివ్య, రథంబును= దేవతాసంబంధ మైన రథాన్ని; దివ్య+అశ్వంబులును= దివ్యము లైన గుఱ్ఱాలను; గాండీవ, దేవదత్తంబులును= గాండీవ మనే పేరు గల ధనుస్సును, దేవదత్త మనే పేరు గల శంఖాన్ని; అక్షయ, బాణ, తూణీరంబులున్= తరగనిబాణాలు గల అమ్ములపొదులను; పడసి= పొంది; సురగణంబులతోన్= దేవతలసమూహాలతో కూడ; సుర, పతిన్= దేవేంద్రుడిని; ఓర్చి= జయించి; ఖాండవదహనంబునన్= ఖాండవ మనే పేరు గల వనాన్ని దహించటంచేత; అగ్నిదేవున్= అగ్నిహోత్రుడిని; తనిపెన్= సంతృప్తిపరిచాడు; మయువలనన్= మయు డనే పేరు కల శిల్పివలన; సభా, ప్రాప్తుండు+ఐ= సభాభవనాన్ని పొందినవాడై; భీముచేతన్= భీమసేనుడిచేత; జరాసంధున్= జరాసంధు డనే వాడిని (జర అనురాక్షసిచేత కూర్చబడినవాడిని, మగధరాజును); చంపించి; దిక్+విజయంబుచేసి= దిక్కులను జయించి; సార్వభౌముండు+ఐ= చక్రవర్తియై; ధర్మరాజు; రాజసూయ, మహాయజ్ఞంబు= రాజసూయ మనే పేరు కలిగిన గొప్పయజ్ఞాన్ని; కావించెన్= చేశాడు; ఇవి, మొదలుగాన్ కల; పాండవుల; గుణ, సంపదలు= సుగుణా లనే సంపదలను; చూచి; సహింపన్, ఓపక= ఓర్వజాలక; దుర్యోధనుండు; శకుని, కైతవంబునన్= శకునియొక్క కపటమున; మాయాద్యూతంబునన్= (ఇంద్రజాలాదివిద్యతో కూడిన దైన) మాయజూదాన; ధర్మరాజును; పరాజితున్, చేసి= ఓడినవాడినిగా చేసి; పండ్రెండు+ఏఁడులు; వనవాసంబును= అడవిలో నివసించటమున్నూ; ఒక్కఏఁడు; జనపదంబునన్= గ్రామమందు, దేశమందు; అజ్ఞాతవాసంబునుగాన్= తెలియబడకుండా నివసించటం అవునట్లుగా; సమయంబు= ప్రతిజ్ఞ, కట్టడి; చేసి; భూమి; వెలువరించినన్= భూమి(దేశం)నుండి; వెడలింపఁగాన్= బయటికి పంపగా; చని; పాండవులు; వనవాసంబునన్= అరణ్యవాసమందు; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా.

తాత్పర్యం: అదికాక అర్జునుడు అగ్నిదేవుడిచేత దేవతాసంబంధ మైన రథాన్ని, దివ్యా లైన గుఱ్ఱాలను, గాండీవ మనే ధనుస్సును, దేవదత్త మనే శంఖాన్ని, తరగనిబాణాలతో కూడిన అమ్ములపొదులను పొంది దేవతాసమూహాలతో కూడ దేవేంద్రుడిని ఓడించి ఖాండవవనాన్ని దహించటంచేత అగ్నిని తృప్తి పరచాడు. తరువాత మయు డనే రాక్షసశిల్పివలన సభాభవనాన్ని పొంది, భీముడిచేత జరాసంధు డనే మగధరాజును చంపించి, అన్నిదిక్కులను జయించి చక్రవర్తి యై ధర్మరాజు రాజసూయ మనే గొప్పయజ్ఞాన్ని చేశాడు. పైన పేర్కొనబడిన ఘనకార్యాలు మొదలైన పాండవులసుగుణాలను, సంపదను చూచి ఓర్వజాలక దుర్యోధనుడు శకునికపటంచేత మాయజూదంలో ధర్మరాజును ఓడించి పన్నెండేళ్ళు అడవిలో నివసించటమున్నూ, ఒక్కఏడు గ్రామంలో (పట్టణంలో, జను లుండే ప్రదేశంలో) తెలియబడకుండా నివసించేటట్లుగాను నియమం చేసి, దేశంనుండి వెళ్ళగొట్టగా వెళ్ళి, పాండవులు అడవిలో నివసిస్తుండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: మయుడు రాక్షసశిల్పి. త్రిపురాసురులకు మూడుపురాలను నిర్మించి యిచ్చినవా డితడే. రాజసూయము= చక్రవర్తి అయినవాడిచేత చేయబడే గొప్ప యజ్ఞం. సామంతులందరూ పిలువబడి ఈయజ్ఞానికి వస్తారు. ఇది చేసేవాడి నిర్వివాద మైన సమ్రాట్పదవిని సూచిస్తుంది. "రాజావై రాజసూయే నేష్ట్వా భవతి". శతపథబ్రాహ్మణం. పశుపతికి (శివుడికి) సంబంధించినది పాశుపతం. భూమి అంటే రాజ్య మని అర్థం.

చ. పరమగురూపదేశమునఁ బార్థుఁడు పార్థివవంశశేఖరుం
డరిది తపంబునన్, భుజబలాతిశయంబున నీశుఁ బన్నగా
భరణుఁ బ్రసన్నుఁ జేసి, దయఁ బాశుపతాదిక దివ్యబాణముల్
హరసురరాజదేవనివహంబులచేఁ బడసెం బ్రియంబునన్. 18

ప్రతిపదార్థం: పరమ, గురు+ఉపదేశమునన్= శ్రేష్ఠు డైన గురువుయొక్క (వ్యాసుని) బోధచేత (సవర్ణదీర్ఘసంధి); పార్థివ, వంశ, శేఖరుండు= రాజవంశంలో శ్రేష్ఠు డైన; పార్థుఁడు= అర్జునుడు; అరిది, తపంబునన్= అరుదైన తపస్సుచేత; భుజ, బల+అతిశయంబునన్= బాహుబలంయొక్కగొప్పతనంచేత; పన్నగ+ఆభరణున్= పాములు ఆభరణాలుగా కలవాడిని; ఈశున్= శంకరుడిని; దయన్= దయతో; ప్రసన్నున్, చేసి= అనుగ్రహం కలవాడినిగా చేసి; పాశుపత+ఆదిక, దివ్యబాణముల్= పాశుపతం మొద లైన దివ్యా లైన బాణాలను; హర= శివుడిచేతను; సురరాజ= దేవేంద్రుడిచేతను; దేవనివహంబులచేన్= దేవతలసమూహాలచేతను; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: అత్యుత్తము డైన గురువుయొక్క ఉపదేశంచేత రాజవంశశ్రేష్ఠు డైన అర్జునుడు దుష్కర మైన తపంచేతనూ, బాహుపరాక్రమంచేతనూ, శివుడిని దయతో ప్రసన్నుడిగా చేసికొని, శంకరుడిచేతనూ, ఇంద్రుడిచేతనూ, దేవతలసమూహంచేతనూ, పాశుపతం మొదలైన దివ్యబాణాలను పొందాడు.

అక్కర. వనమునఁ బదియు రెండేఁడు లజ్ఞాతవాస మొక్కేఁడు
జనపదంబున నుండి, తపన నయ్యేండ్లు సలిపి, సద్వృత్తు
లనఘులు మును వేఁడి, కొనక మఱి భారతాజి సేయంగ
మొనసిరి, పాండవ కౌరవుల భేదమూల మిట్టిదియ. 19

ప్రతిపదార్థం: వనమునన్= అరణ్యంలో; పదియున్, రెండు+ఏఁడులు= పండ్రెండేండ్లు; అజ్ఞాతవాసము= (ఎవ్వరికీ) తెలియబడకుండేటట్లుగా వసించటం; ఒక్క+ఏఁడు= ఒకసంవత్సరం; జనపదంబునన్= గ్రామమందు, (జనాలు నివసించే ప్రదేశంలో); ఉండి= నివసించి; తపనన్= తాపంతో; ఆ+ఏండ్లు= ఆ పదమూడుసంవత్సరాలు; సలిపి= ఆచరించి; సత్+వృత్తులు= మంచినడవడికలవారు; అనఘులు= పాపరహితులు, పుణ్యాత్ములు; మును= ముందుగా; వేఁడి, కొనక= యాచించి కూడా, పొందలేక; (రాజ్యభాగ మీయుమని ప్రార్థించియు పొందజాలక; మఱి= పిమ్మట; భారత+ఆజిన్= భారతయుద్ధం; చేయంగన్= చేయటానికి; మొనసిరి= పూనుకొన్నారు; పాండవ, కౌరవుల= పాండవులకు, కౌరవులకు; భేదమూలము= వైరానికి కారణం; ఇట్టి+అది+అ= ఇటువంటిదే.

తాత్పర్యం: పన్నెండేళ్ళు అరణ్యావాసం, ఒకయేడు అజ్ఞాతవాసం జనావాసప్రదేశాలలో చేసి, దుఃఖంతో ఆ పదమూడేళ్ళు గడిపి, సద్వర్తనులు, పుణ్యాత్ములు అయిన ఆ పాండవులు మళ్ళీ రాజ్యభాగాన్ని వేడుకొని కూడ పడయజాలక భారతయుద్ధానికి తలపడ్డారు. కౌరవపాండవుల వైరానికి కారణ మిదే.

విశేషం: కౌరవపాండవుల వైరకారణాన్ని నిరూపించే నెపంతో భారతేతిహాస కథలోని ప్రధానాంశాలను చెప్పి శ్రోతలకు మహేతిహాసకథను ప్రసన్నం చేసికొనే రుచిరమార్గాన్ని నన్నయ అందించాడు. ఈఘట్టంలో భారతయుద్ధంవరకు కల కథాంశాలు చెప్పి ఆపటంవలన- కారణం చెప్పి కార్యాన్ని విస్తారంగా తెలిసికొనండి అని శ్రోతలను ప్రోత్సహించినట్లయింది. అంతేకాక ప్రథమాశ్వాసంలో సౌతి భారతయుద్ధమే భారత మన్నట్లుగా పద్దెనిమిదిరోజుల కురుక్షేత్రయుద్ధాన్ని పేర్కొన్నాడు. (చూడు: ఆది. 1.68-70). కార్యం ముందు చెప్పి కారణాన్ని తరువాత చెప్పటం కథాకథన శిల్పంలో ఒక మెలకువ. ఉత్కంఠను పోషించే వివేకం. ఇది మధ్యాక్కరయే. 2. ఇంద్రగణాలు, ఒకసూర్యగణం, మళ్ళీరెండుఇంద్రగణాలు, ఒకసూర్యగణం మొత్తం పాదానికి ఆరుగణాలు. యతిమిత్రస్థానం పంచమగణం మొదటి అక్షరం. ఇట్టి+అది= ఇట్టిది - అది యందలి అకారానికి లోపం.

వ. ఇట్టి భరతకులముఖ్యులవంశచరితానుకీర్తనంబునం జేసి యిక్కథ శ్రీమహాభారతంబునాఁ బరఁగె. 20

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి; భరత, కుల, ముఖ్యుల= భరతవంశంలోనిశ్రేష్ఠులయొక్క, వంశ= వంశంయొక్క, చరిత= నడవడియొక్క; (కథ) అనుకీర్తనంబునన్+చేసి= నుతించటం (చెప్పటం) వలన; ఈ+కథ= ఈ, కథ; శ్రీమహాభారతంబు, నాన్= శోభాయుక్తమైన మహాభారత మనగా; పరఁగెన్= ప్రవర్తిల్లింది, ఒప్పింది.

తాత్పర్యం: పైన పేర్కొన్న ఇటువంటి భరతవంశంలోని శ్రేష్ఠులవంశచరిత్రను చెప్పేది కాబట్టి ఈకథ శ్రీమహాభారత మనే పేరుతో ఒప్పింది.

విశేషం: అనుధాతువు తుమున్నర్థకం నాన్ - అనన్.

శా. ఆ నారాయణపాండవేయగుణమాహాత్మ్యామలజ్యోత్స్నఁ జి
త్తానందం బొనరించుచున్, జనుల కర్థాంశుప్రకాశంబుతో
మానై, సాత్యవతేయధీవనధి జన్మ శ్రీమహాభారతా
ఖ్యానాఖ్యామృతసూతి యొప్పు నిఖిలాఘధ్వాంతవిధ్వంసి యై. 21

ప్రతిపదార్థం: ఆ= శ్రీమహాభారతంలో కల; నారాయణ, పాండవేయ, గుణ, మాహాత్మ్య+అమల, జ్యోత్స్నన్= శ్రీకృష్ణుడియొక్క, పాండుకుమారులయొక్క, సుగుణాల మహిమ అనే, నిర్మల మైన వెన్నెలచేత; జనులకున్= ప్రజలకు; చిత్త+ఆనందంబు= మనస్సుయొక్క సంతోషాన్ని; ఒనరించుచున్= కలిగిస్తూ; అర్థ+అంశు, ప్రకాశంబుతోన్= (పురుషార్థాలు) అర్థాలు అనే కిరణాలకాంతితో; మాను+ఐ= మనోజ్ఞ మై; సాత్యవతేయ, ధీవనధి, జన్మ, శ్రీమహాభారత+ఆఖ్యాన+ఆఖ్యా+అమృతసూతి= సత్యవతికుమారు డైన శ్రీవ్యాసభగవానుడియొక్క బుద్ధి అనే సముద్రమందు పుట్టుక కలిగిన (జన్మించిన) సంపద్యుక్తమైన మహాభారతకథ అనే పేరు కల చంద్రుడు; నిఖిల+అఘ+ధ్వాంత+విధ్వంసి+ఐ= సకలపాపాలనే చీకట్లను నాశ మొనర్చేది అయి, ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణపాండవేయుల గుణమహిమలనే నిర్మల మైన వెన్నెలచేత జనులమనసులకు ఆనందం కలిగిస్తూ, పురుషార్థా లనే కిరణాలకాంతులతో మనోజ్ఞ మౌతూ, వ్యాసభగవానుడి మేధాసముద్రంనుండి పుట్టిన చంద్రు డనే శ్రీమహాభారతకథ సకలపాపా లనే చీకట్లను నశింపచేసే దై ఒప్పుతుంది.

విశేషం: అలం: రూపకం. రూపకాలంకారం: "ఉపమానేన యత్తత్వ ముపమేయస్య రూప్యతే। గుణానాం సమతం దృష్ట్వా రూపకం నామ తద్విదుః" (భామహ కావ్యాలంకారం). చంద్రవంశజుల చరిత్ర యైన భారతాన్ని చంద్రుడిగా రూపించటం

సార్థకం. ఇందులో సావయవ రూపకం నిర్వహింపబడటంచేత చంద్రవంశచరిత్ర మహత్త్వం సమగ్రంగా నిరూపింపబడిం దనిన తాత్పర్యం వ్యంగ్యం. ఈపద్యంలో కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధమైన అలంకారకృత అలంకారధ్వని ఉన్నది. కవిప్రౌఢోక్తి వలన వాచ్యరూపంగా కనబడే అలంకారం వలన మరొక అలంకారం ప్రతీయమానమై చమత్కారాతిశయాన్ని కలిగిస్తే దానిని పైఅలంకారధ్వనిగా పేర్కొంటారు. ఈపద్యంలోని రూపకాలంకారం వాచ్యమైనది. అందులో ఉపమేయం మహాభారతం; ఉపమానం చంద్రుడు, ఆ రెండింటికి అభేదం చెప్పటంవలన రూపకమైనది. కాగా, అందులో ఉపమానంకంటె ఉపమేయానికే వైశిష్ట్యం కలిగే టట్లు వర్ణించటంచేత వ్యతిరేకాలంకారం ధ్వనిస్తున్నది. వాచ్య మైన రూపకాలంకారంలో కవిప్రౌఢోక్తి వలన వ్యతిరేకాలంకారం ప్రతీయమానమై చమత్కారకారి కావటంచేత ఇక్కడ అలంకారకృత అలంకారధ్వని పోషింపబడింది. (సంపా.)

ఉపరిచరవసుమహారాజు వృత్తాంతము (సం. 1-57-1)

వ. ఇట్టి శ్రీమహాభారతంబునకుం గర్త యయిన శ్రీవేదవ్యాసునిజన్మంబు సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పెద వినుము. 22

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి, శ్రీమహత్, భారతంబునకున్; కర్త= నిర్మాత; శ్రీవేదవ్యాసుని= వేదాలను విభాగం చేసిన శ్రీవ్యాసుడి; జన్మంబు= పుట్టుక; సవిస్తరంబుగాన్= విపులంగా, వివరణంతోకూడి; చెప్పెదన్. వినుము.

తాత్పర్యం: మరియూ, ఇటువంటి శ్రీమహాభారతాన్ని రచించిన శ్రీవేదవ్యాసుడి జన్మగురించి వివరంగా చెపుతాను వినుము.

సీ. వాసవప్రతిముండు వసు వను నాతండు । చేదిభూనాథుండు శిష్టలోక
నుతకీర్తి మృగయావినోదార్థ మడవికిఁ । జని, యొక్కమునిజనాశ్రమమునందు
నిర్వేదమున మహానిష్ఠతో సన్న్యస్త । శస్త్రుఁ డై తప మొప్పఁ జలుపుచున్న
నాతనిపాలికి నమరగణంబుతో । నింద్రుండు వచ్చి తా నిట్టు లనియె:

ఆ. 'ధరణిఁ బ్రజఁ గరంబు దయతోడ వర్ణధ । ర్మాభిరక్షఁ జేసి యమలచరిత
నేలి, రాజ్యవిభవ మది యేల యని తప । శ్చరణ నునికి నీక చనియె ననఘ!' 23

ప్రతిపదార్థం: వాసవ, ప్రతిముండు= దేవేంద్రుడితో సమానుడు; 'వసువు' అనుఆతండు; చేది, భూనాథుండు= చేదిదేశానికి ప్రభువు; శిష్ట, లోక, నుత, కీర్తి= పండితజనంచేత పొగడబడినకీర్తి కలవాడు; మృగయా, వినోద+అర్థము= వేటయందు (అనే) వినోదంకొరకు; అడవికిన్; చని= వెళ్ళి; ఒక్క; ముని, జన+ఆశ్రమమునందున్= ఒకమునిజనులనివాసమందు; నిర్వేదమునన్= తత్త్వజ్ఞానంచేత, దుఃఖ, ఈర్ష్యాదులపట్ల కలిగే హేయత్వబుద్ధితో; మహత్+నిష్ఠతోన్= గొప్పనియమంతో; సన్న్యస్త, శస్త్రుఁడు, ఐ= వదలివేయబడిన ఆయుధాలు కలవా డై; తపము; ఒప్పన్= చక్కగా; చలుపుచున్నన్= ఆచరిస్తుండగా; ఆతని, పాలికిన్= ఆ వసువుదగ్గరికి; ఇంద్రుండు; అమరగణంబుతోన్= దేవతలసమూహంతో; వచ్చి; తాను, ఇట్టులు; అనియెన్; అనఘ!= పాపరహితుడా! వసుమహారాజా! ధరణిన్= భూమిని; ప్రజన్= ప్రజను; కరంబున్= మిక్కిలి; దయతోడన్; వర్ణ, ధర్మ+అభిరక్షన్= వర్ణాల (కులాల) యొక్క, ఆశ్రమధర్మాలయొక్క, రక్షణ, చేసి; అమల, చరితన్= నిర్మలమైన నడవడికతో; ఏలి= పాలించి; రాజ్యవిభవము= రాజ్యసంపద; అది, ఏల, అని= ఎందుకని; తపః+చరణన్= తపాన్ని ఆచరించటంలో; ఉనికి= ఉండటం; నీకున్+అ= నీకే; చనియెన్= తగింది.

తాత్పర్యం: చేదిదేశానికి ప్రభువు వసువు. అతడు దేవేంద్రతుల్యుడు, శిష్టజనవినుతుడు. ఆ రా జొకనాడు వేటనిమిత్తం అరణ్యానికి వెళ్ళాడు. అక్కడ మున్యాశ్రమాన్ని దర్శించటంవలన అతనికి నిర్వేదం కలిగింది. ఆయుధాలను వదలివేసి ఆ రాజు మున్యాశ్రమంలో మహానిష్ఠతో తపం చేయ సాగాడు. ఒకరోజు ఇంద్రుడు ఆ రాజుదగ్గరకు వచ్చి, 'పాపరహితుడా! వర్ణాశ్రమధర్మరక్షణం చేసి ప్రజలను దయతో పరిపాలించావు. నిర్మల మైన నడవడితో రాజ్య మేలి ఈ విభవం దేనికి అని తపశ్చర్యలో ఉండటం నీకే తగింది'. నీవు తప్ప మరెవ్వరూ ఇట్లా చేయ రని భావం.

వ. 'నీవర్ణధర్మప్రతిపాలనంబునకుఁ దపంబునకు మెచ్చితి; నీవు నాతోడం జెలిమిసేసి నాయొద్దకువచ్చుచుంబోవుచు మహీరాజ్యంబు సేయుచు నుండు' మని వానికి దేవత్వంబును గనకరత్నమయం బైన దివ్యవిమానంబును నెద్దాని నేని తాల్చిన నాయుధంబులు దాఁక నోడు నట్టి వాడని వనజంబులు గలిగిన యింద్రమాల యను కమలమాలికయును, దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనక్షమం బైన యొక్కవేణుయష్టియు నిచ్చిన, నవ్వసువును దద్విమానారూఢుం డై యుపరిలోకంబునం జరించుటంజేసి యుపరిచరుండు నాఁ బరఁగి, యక్కమల మాలికయుఁ దనకుం జిహ్నంబుగా నవ్వేణుయష్టికి మహావిభవంబు సేయుచు, మెఱసి యేఁటేఁట నింద్రోత్సవం బను నుత్సవంబు సేయుచు నీశ్వరునకు నింద్రాదిదేవతలకు నతిప్రీతి సేసె; నది మొదలుగా రాజులెల్లం బ్రతిసంవత్సరంబు నింద్రోత్సవంబు సేయుచుండుదురు. 24

ప్రతిపదార్థం: నీ వర్ణ, ధర్మ ప్రతిపాలనంబునకున్= నీయొక్క వర్ణధర్మాల పరిపాలనకు (పోషణకును); తపంబునకున్; మెచ్చితిన్; నీవు; నాతోడన్; చెలిమి= స్నేహం; చేసి; నా ఒద్దకున్= నాదగ్గరకు; వచ్చుచున్, పోవుచున్= రాకపోకలు సాగిస్తూ; మహీ, రాజ్యంబు= భూపరిపాలనం; చేయుచున్, ఉండుము; అని; వానికిన్= ఆ వసువుకు; దివ్యత్వంబును= దేవతాభావాన్ని, కనకరత్నమయంబు= బంగారంతోను, రత్నాలతోను నిండింది; అయిన; దివ్యవిమానంబును= దేవతాసంబంధ మైన విమానాన్ని; ఏ+దానిన్+ఏని= దేనిని; తాల్చినన్= ధరించిన; ఆయుధంబులు; తాఁకన్+ఓడున్= ఆయుధాలు తగిలేందుకు భయపడతాయో, (తాకలేవో); అట్టి= అటువంటి; వాడని= వాడిపోని; వనజంబులు= పద్మాలు; కలిగిన; ఇంద్రమాల= ఇంద్రమాల అనే పేరు కలిగిన; కమలమాలికయును= పద్మాలదండయున్నూ; దుష్ట, నిగ్రహ= దుష్టులను అణచటంలోనూ; శిష్ట, పరిపాలన= ఉత్తములైనవారిని పాలించటంలోనూ; క్షమంబు+ఐన= సమర్థమైన; ఒక్క, వేణు, యష్టియున్= వెదురుకర్రనూ; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; ఆ+వసువును= ఆ వసురాజుకూడ తద్= విమాన+ఆరూఢుండు+ఐ= ఆ విమానాన్ని ఎక్కినవా డై, ఉపరిలోకంబునన్= ఊర్ధ్వలోకమందు; చరించుటన్+చేసి= సంచరించుటచేత; ఉపరిచరుండు, నాన్= ఉపరిచరుడు, (పైలోకంలో తిరిగేవాడు), అనఁగాన్; పరఁగి= ప్రసిద్ధినిపొంది; ఆ+కమలమాలికయున్= ఆ పద్మమాలయు; తనకున్, చిహ్నంబుగాన్= తనకుగుర్తుగా; ఆ+వేణుయష్టికిన్; మహావిభవంబుసేయుచున్, మెఱసి= గొప్పవైభవంచేస్తూ, ప్రకాశించేటట్లు చేసి; ఏఁటేఁటన్= ప్రతిసంవత్సరం; ఇంద్ర+ఉత్సవంబు+అను; ఉత్సవంబు= ఇంద్రోత్సవ మనే పేరు కలిగిన వేడుకను; చేయుచున్; ఈశ్వరునకున్= శివుడికి; ఇంద్ర+ఆది, దేవతలకున్= ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలకు; అతి, ప్రీతి= మిక్కిలి సంతృప్తి; చేసెన్; అది మొదలుగాన్= ఆ నాటినుండి; రాజులు+ఎల్లన్= రాజులందరు; ప్రతిసంవత్సరంబున్; ఇంద్ర+ఉత్సవంబు, చేయుచున్+ఉండుదురు.

తాత్పర్యం: 'నీ వర్ణాశ్రమధర్మపరిపాలనకు, తపస్సుకు మెచ్చుకొంటున్నాను. నీవు నాతో స్నేహం చేసి నావద్దకు వస్తూ పోతూ రాజ్యపాలనం చేస్తూ ఉండు' మని పలికి అతనికి దివ్యత్వాన్నీ, మణిసువర్ణమయమైన దివ్యవిమానాన్నీ, ఎటువంటి ఆయుధాలను తాకనివ్వని (ఎటువంటి ఆయుధాలు తాకలేని) వాడిపోనిపద్మాలు కల ఇంద్రమాల అనే పద్మమాలనూ, దుష్టశిక్షణకు, శిష్టరక్షణకు సమర్థ మైన వేణుయష్టినీ ఇచ్చాడు. ఆ వసురాజు ఆ విమానాన్ని ఎక్కి

పైలోకంలో చరిస్తుండటంచేత ఉపరిచరుడు అనే పేరుతో ఒప్పి, ఆ ఇంద్రమాలిక తనకు గుర్తుగా, వేణుయష్టికి గొప్పవైభవంతో ఏటేటా ఇంద్రోత్సవాన్ని జరిపిస్తూ ఈశ్వరుడికి, ఇంద్రాదిదేవతలకు సంతోషాన్ని చేకూర్చాడు. నాటినుండీ రాజులందరూ ప్రతిసంవత్సరం ఇంద్రోత్సవాన్ని జరుపుతున్నారు.

విశేషం: మెఱయుధాతువు అంతర్భావిప్రేరణము. మెఱయునట్లు చేయు. ఇంద్రోత్సవము= ఇంద్రునిగౌరవార్థ మై రాజు లేటేటా చేసే ఉత్సవం.

క. ఘనముగ నయ్యింద్రోత్సవ । మొనరించు మహీపతులకు నొగి నాయుర్వ
ర్ధనము నగుఁ, బెరుఁగు సంతతి, । యనవరతము ధరణిఁ బ్రజకు నభివృద్ధి యగున్. 25

ప్రతిపదార్థం: ఘనముగన్= గొప్పగా; ఆ+ఇంద్ర+ఉత్సవము= ఆ ఇంద్రోత్సవం; ఒనరించు= చేసే; మహీపతులకున్= రాజులకు; ఒగిన్= క్రమంగా; ఆయుస్, వర్ధనమున్= జీవితకాలం పెరగటం; అగున్= ఔతుంది; సంతతి= సంతానం, (పుత్రపౌత్రపారంపర్యం); పెరుఁగున్= అభివృద్ధి అవుతుంది (జరుగుతుంది); ధరణిన్= భూమియందు; ప్రజకున్= జనాలకు, అభివృద్ధి= పెంపు; అగున్= ఔతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ ఇంద్రోత్సవాన్ని వైభవంగా చేసే రాజులకు ఆయువు పెరుగుతుంది; సంతతి వృద్ధి చెందుతుంది. అతని రాజ్యంలోనిప్రజకు ఎల్లప్పుడూ అభివృద్ధి జరుగుతుంది.

వ. అట్టియింద్రోత్సవంబున నతిప్రీతుండయిన యింద్రువరంబున నుపరిచరుండు బృహద్రథ మణివాహన సౌబల యదురాజన్యు లనియెడి కొడుకుల నేవురం బడసి, వారలం బెక్కుదేశంబుల కభిషిక్తులం జేసిన, నయ్యేవురువాసవులు వేఱువేఱ వంశకరు లయి పరఁగి; ర ట్లుపరిచరుండు లబ్ధసంతానుం డయి రాజర్షి యయి రాజ్యంబు సేయుచు, నిజపురసమీపంబునం బాఱిన శుక్తిమతి యను మహానదిం గోలాహలం బనుపర్వతంబు గామించి యడ్డంబు వడిన, దానిం దనపాదంబునం జేసి తలఁగంద్రోచిన, నన్నదికిఁ బర్వతసమాగమంబున వసుపదుం డను కొడుకును గిరిక యను కూఁతురుం బుట్టిన, నయ్యిరువురను శుక్తిమతి దద్దయు భక్తిమతి యై గిరినిరోధంబు బాచి యుపకారంబు సేసిన యుపరిచరునకు మెచ్చి కానిక యిచ్చిన, నాతండు వసుపదుం దనకు సేనాపతిం జేసికొని, గిరికం దనక ధర్మపత్నిగాఁ జేసికొని యున్నంత, నగ్గిరిక ఋతుమతి యయిన, దీనికి మృగమాంసంబు దెచ్చి పెట్టు మని తనపితృదేవతలు పంచిన, నప్పు డయ్యుపరిచరుండు మృగవధార్థంబు వనంబున కరిగి. 26

ప్రతిపదార్థం: అట్టి; ఇంద్రోత్సవంబునన్; అతిప్రీతుండు+అయిన= మిక్కిలిసంతోషించినవా డైన; ఇంద్రు= దేవేంద్రుడియొక్క; వరంబునన్; ఉపరిచరుండు; బృహద్రథుడు, మణివాహనుడు, సౌబలుడు, యదువు, రాజన్యుడు అనే పేరు గల; కొడుకులను; ఏవురన్= ఐదుగురిని; పడసి= పొంది; వారలన్; పెక్కుదేశంబులకున్; అభిషిక్తులన్+చేసినన్= అభిషేకించబడినవారిని (ప్రభువులను) చేయగా; ఆ+ఏవురు; వాసవులు= ఆ అయిదుగురు వసునందనులు; వేఱువేఱ; వంశకరులు+అయి= వంశాన్ని వృద్ధిచేసేవా రై; పరఁగిరి= ప్రసిద్ధిచెందారు. అట్లు; ఉపరిచరుండు; లబ్ధసంతానుండు+అయి= పొందినసంతానం కలవాడై; రాజ+ఋషి+అయి= రాజులలో ఋషివంటివా డై; రాజ్యంబు, చేయుచున్, నిజపురసమీపంబునన్= తనపట్టణానికి దగ్గరగా; పాఱిన= ప్రవహించిన; శుక్తిమతి, అను మహానదిన్; కోలాహలంబు+అను, పర్వతంబు; కామించి= మోహించి; అడ్డంబు+పడినన్= అడ్డుపడగా;

దానిన్= ఆ పర్వతాన్ని; తనపాదంబునన్+చేసి= తనకాలితో; తలఁగన్+త్రోచినన్= తొలగిపోయేటట్లుగా నెట్టివేయగా; ఆ+నదికిన్= ఆ ఏటికి; పర్వతసమాగమంబునన్= పర్వతంయొక్క కలయికచేత; వసుపదుండు; అనుకొడుకును; గిరిక అనుకూఁతురున్; పుట్టినన్; ఆ+ఇరువురును= ఆ ఇద్దరిని; శుక్తిమతి; తద్దయున్= మిక్కిలి; భక్తిమతి, ఐ= భక్తితో కూడిన మనస్సుగల దై; గిరినిరోధంబు= పర్వతంయొక్క అడ్డుపాటు; పాచి= తొలగించి; ఉపకారంబు, చేసిన; ఉపరిచరునకున్, మెచ్చి; కానిక= కానుక; ఇచ్చినన్; ఆతండు= ఆ ఉపరిచరుడు; వసుపదున్= వసుపదు డనే పేరు గల శుక్తిమతీకోలాహలు లకుమారుడిని; సేనాపతిన్; చేసికొని; గిరికన్= శుక్తిమతీకోలాహలులకుమార్తెను; తనకున్; ధర్మపత్నిగాన్= పట్టమహిషిగా; చేసికొని= స్వీకరించి; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా: ఆ+గిరిక= ఆ గిరిక (ఉపరిచరుని రాజ్ఞి); ఋతుమతి= పుష్పవతి; అయినన్; దీనికిన్= ఈమెకు; మృగమాంసంబు= లేడిమాంసము; తెచ్చి పెట్టుము; అని; తన; పితృదేవతలు; పంచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; అప్పుడు; ఆ+ఉపరిచరుండు; మృగవధ+అర్థంబు= జింకలను వధించుటకొఱకు; వనంబునకున్; అరిగి= వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: ఉపరిచరుడు జరిపించిన ఇంద్రోత్సవాలకు దేవేంద్రు డెంతో సంతోషించాడు. ఇంద్రునివరంవలన ఉపరిచరుడికి బృహద్రథుడు, మణివాహనుడు, సౌబలుడు, యదువు, రాజన్యుడు అనే అయిదుగురుకుమారులు జన్మించారు. ఆ అయిదుగురు అనేకదేశాలకు అధిపతు లైనారు. వంశం అభివృద్ధి కావించారు. ఈవిధంగా ఉపరిచరుడు సంతానాన్ని పొంది, రాజర్షి అయి రాజ్యపాలనం చేస్తుండగా, ఆతడినగరసమీపంలో శుక్తిమతి అనేనదిని కామించి కోలాహలంఅనేపర్వతం ఆ నదిని అడ్డగించగా, ఉపరిచరుడు ఆపర్వతాన్ని తనకాలితో తొలగించాడు. పర్వతసంపర్కంచేత ఆ నదికి వసుపదు డనే కుమారుడు, గిరిక అనే కుమార్తె జన్మించారు. శుక్తిమతీనది ఉపరిచరుడికి కృతజ్ఞతగా, తనకొడుకైనవసుపదుడినీ, కూతురైన గిరికనూ కానుకగా ఇచ్చింది. ఆ రాజు వసుపదుడిని తనసేనాపతిగా గిరికను ధర్మపత్నిగా చేసికొన్నాడు. గిరిక ఋతుమతి అయింది. ఆమెకు మృగమాంసం తెచ్చిపెట్టుమని పితృదేవతలు ఆజ్ఞాపించగా, ఉపరిచరుడు మృగాలను వేటాడి ఆమెకు మృగమాంసం తెచ్చి పెట్టటానికి అడవికి వెళ్ళాడు.

సీ. **పలుకులముద్దును, గలికిక్రాల్గన్నుల । తెలివును, వలుఁదచన్నులబెడంగు,**
నలఘుకాంచీపదస్థలములయొప్పును । లలితాననేందుమండలము రుచియు,
నళినీలకుటిలకుంతలములకాంతియు, । నెలజవ్వనంబున విలసనమును,
నలసభావంబునఁ బొలుపును, మెలుపును । గలుగు నగ్గిరికను దలఁచి తలఁచి,

ఆ. **ముదితయందుఁ దనదు హృదయంబు నిలుపుటఁ । జేసి రాగ మడర భాసురముగ**
రమణతో వనాంతరమున రేతస్స్కంద । మయ్యె నవనిపతికి నెయ్య మొనర. **27**

ప్రతిపదార్థం: పలుకులముద్దును= మాటలయొక్క మనోజ్ఞతయున్నూ; కలికిక్రాల్గన్నుల= మనోజ్ఞాలై చలించే కన్నులయొక్క; తెలివును= తెల్లదనమున్నూ; వలుఁదచన్నులబెడంగు= స్థూలా లైన కుచముల సొగసున్నూ; అలఘు, కాంచీపద, స్థలముల= విశాలాలైన పిరుదుప్రదేశాలయొక్క; ఒప్పును= అందమున్నూ; లలిత+ఆనన+ఇందుమండలము= మృదు వైన ముఖచంద్రబింబము యొక్క; రుచియున్= కాంతియున్నూ; అళినీలకుటిలకుంతలముల= తుమ్మెదలవలె నల్లనివి, వంకరలైన శిరోజాలయొక్క; కాంతియున్= వన్నెయూ; ఎలజవ్వనంబున= లేతయౌవనంలోని; విలసనమును= ప్రకాశమున్నూ; అలసభావంబునన్= మందత్వమందలి పొలుపును= అందమున్నూ; మెలుపును= జాగరూకతయున్నూ; కలుగు= ఉన్నటువంటి; ఆ+గిరికను= ఆ గిరికను; తలఁచి తలఁచి= భావించి భావించి; ముదితయందున్= ఆ గిరికయందే; తనదు; హృదయంబు=

మనస్సు, నిలుపుటన్, చేసి= నిలిపినందువలన; రాగము= అనురాగం; అడరన్= అతిశయించగా; భాసురముగన్= ప్రకాశించునదిగా; రమణతోన్= ప్రీతితో; వన+అంతరమునన్= అడవియందు; రేతస్+స్కందము= ఇంద్రియస్రావం; నెయ్యము+ఒనరన్= ప్రీతి ఒప్పునట్లుగా; అవనిపతికిన్= ఉపరిచరునకు; అయ్యెన్= ఆయెను. (అయింది).

తాత్పర్యం: ఆ గిరికముద్దుపలుకులను, అంద మైన కన్నులను, వక్షోజాలసోయగాన్ని, పిరుదులఒప్పును, చంద్రబింబంవంటిముఖసౌందర్యాన్ని, తుమ్మెదలవలె నల్లనైన, వంకరయైన శిరోజాలసౌభాగ్యాన్ని, నవయౌవన విలాసాలను, అలస విలాసాల అందచందాలను ఉపరిచరుడు తలచుకొని, తలచుకొని గిరికాలగ్నమనస్కు డై ఆ వనమధ్యంలో రేతస్స్ఖలన మొనర్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. స్వభావోక్తి. వస్తువులో, వర్ణనలో, రచనలో ఈపద్యం ఒక విశిష్టమైనది. నాయికా స్వరూప సౌందర్యవిలాసాలను సాక్షాత్తుగా చూస్తున్నట్లుగా తన్మయత్వంతో భావించి ఆమెతో సంగమించినప్పుడు పొందే రేతస్స్ఖలనాన్ని వసురాజు పొందాడు. ఇటువంటి వస్తువే అరుదు. వర్ణనంలో సీసమంతా స్వభావోక్తితో నిండిఉన్నది. ఎడనెడ ఉపమ మెరుగుపెట్టింది. ఉపమ స్వభావోక్తికే పోషకంగా నిలిచింది. భౌతికరూపభావనం వలన భౌతికమైన ఇంద్రియస్ఖలనం కలిగినట్లు వర్ణించేటప్పుడు స్వభావోక్తియే సముచితం. ఇక పద్యరచనలో లఘుబహుళ మైన అక్షరరమ్యత గోచరిస్తుంది. అది వసురాజుయొక్క రతిభావతీవ్రతను ధ్వనిస్తున్నది. ఇందులో గిరికాదేవి విలాసాలను భావించిన వసురాజును నన్నయ వర్ణించి నప్పటికీ అతడు పొందింది రసానుభూతిగా కాక, భౌతికానుభూతిగా పేర్కొనటంచేత- అలంకారం, రసభావాలూ వస్తువునే ధ్వనిస్తున్నాయి. అంటే- అలంకార రసధ్వనులు వస్తుధ్వనిని పోషించే విశిష్టరచన ఈపద్యం. (సంపా.)

వ. **అయ్యమోఘవీర్యం బొక్కయజీర్ణపర్ణపుటంబున నిమ్ముగా సంగ్రహించి యొక్కడేగయఱుతంగట్టి దీనిం గొనిపోయి గిరికకిమ్మని యుపరిచరుండు పనిచిన, నదియు నతిత్వరితగతి నాకానం గడచి యాకాశంబునం బఱచునప్పుడు.** **28**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అమోఘవీర్యంబు= ఆ ఉపరిచరుని వ్యర్థం కాని రేతస్సు; ఒక్క; అజీర్ణపర్ణపుటంబునన్= చిరిగిపోని (చిరుగులేని, చిరగని) ఆకుదొప్పలో; ఇమ్ముగాన్= చక్కగా; సంగ్రహించి= పదిలపరిచి; ఒక్కడేగ, అఱుతన్= ఒకడేగయొక్క మెడకు; కట్టి; దీనిన్= ఈ ఆకుదొప్పను; కొనిపోయి; గిరికకున్; ఇమ్ము; అని; ఉపరిచరుండు= వసురాజు; పనిచినన్= పంపగా; అదియున్= ఆ డేగయు; అతిత్వరితగతిన్= మిక్కిలిశీఘ్రు మైన పోకడతో; ఆ కానన్= ఆ అడవిని; కడచి= దాటి; ఆకాశంబునన్; పఱచు+అప్పుడు= పరుగిడుతున్నప్పుడు (ఎగిరిపోతున్నప్పుడు).

తాత్పర్యం: అమోఘ మైన ఆ వీర్యాన్ని ఒక చిరగని ఆకుదొప్పలో చేర్చి, దానిని ఒకడేగమెడకు కట్టి, దీనిని తీసికొని వెళ్ళి గిరికకు ఇమ్మని ఉపరిచరుడు పంపాడు. ఆ డేగ మహావేగంతో ఆ అడవిని దాటి ఆకాశంలో ఎగురుతున్నప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'అమోఘవీర్యం' అనేపదం సార్థకం. భావికథార్థవ్యంజకం. వ్యర్థంకానిది, మహిమాన్విత మైనది అని అమోఘశబ్దం ధ్వనింపజేస్తున్నది. అది ఎవరు ఉపయోగించినా సంతానాన్ని కలిగించేది అనీ, ఏదోవిధంగా అది సంతానకారక మౌతుందనీ అర్థం స్ఫురిస్తుంది. పితృదేవతలు కోరినట్లు గిరిక లేడిమాంసం తినకపూర్వమే ఆ వీర్యం ఆమెయందు వినియోగపడదని

కథార్థాలు సూచిస్తున్నాయి. గిరిక కొరకు ఉద్దిష్టమైన వసువీర్యం నదిలోపడి, చేపమ్రింగి, కవలపుట్టుకకు దారితీస్తుంది. ఆ కవలలో ఒకతె అయిన మత్స్యగంధి వ్యాసుడికి తల్లి అవుతుంది. అంటే వ్యాసోత్పత్తికి బీజన్యాసం ఈ అమోఘవీర్యం.

క. ఆమిష మని దానిం గొనఁ । గా మది సమకట్టి, యొక్కఖగ మాఖగమున్
వ్యోమమునఁ దాఁక, దివిసం । గ్రామం బారెంటి కయ్యెఁ గడురభసమునన్. 29

ప్రతిపదార్థం: ఆమిషము+అని= మాంస మని భావించి; దానిని= ఆ ఆకుదొప్పలో ఉన్నదానిని; కొనఁగాన్= తీసికొనేందుకు; మదిన్= మనస్సులో; సమకట్టి= పూనుకొని; ఒక్కఖగము= ఒకపక్షి; ఆ ఖగమున్= ఆ డేగను; వ్యోమమునన్= ఆకాశంలో; తాఁకన్= ఎదుర్కోగా; ఆరెంటికిన్= ఆ రెండుపక్షులకు; దివిన్= ఆకాశంలో; కడురభసమునన్= మిక్కిలివేగంగా; సంగ్రామంబు= యుద్ధం; అయ్యెన్= జరిగింది.

తాత్పర్యం: అది మాంస మని భావించి, దానిని అపహరించేందుకు పూనుకొన్న ఒక డేగ ఆ డేగను ఆకాశంలో ఎదుర్కొన్నది. ఆ రెంటికీ తత్క్షణమే ఆకాశంలో యుద్ధం జరిగింది.

క. సునిశితతుండహతిని వ్ర । స్సినపర్ణపుటంబు వాసి చెదరుచు నృపనం
దనువీర్యము యమునానది । వనమధ్యమునందు వాయువశమునఁ బడియెన్. 30

ప్రతిపదార్థం: సునిశితతుండహతిని= మిక్కిలిపదు నైన ముక్కుదెబ్బచేత; వ్రస్సిన= తెగిన; పర్ణపుటంబు= ఆకుదొప్ప; పాసి= వీడిపోయి; చెదరుచున్; నృపనందనువీర్యము= ఆ వసురాజుయొక్కరేతస్సు; యమునానది; వనమధ్యమునందున్= నీటిమధ్యలో (నడుమ); వాయువశమునన్= గాలికి లోబడి; పడియెన్.

తాత్పర్యం: మిక్కిలిపదు నైన పక్షిముక్కుయొక్క దెబ్బచేత ఆ ఆకుదొప్ప చెదరిపోయి, వసురాజువీర్యం యమునానదినీటిమధ్యలో గాలివాటున పడిపోయింది.

వ. తొల్లి బ్రహ్మశాపనిమిత్తంబున నద్రిక యను నప్సరస యమునయందు మీ నయి క్రుమ్మరుచున్నయది యవ్వసువీర్యబిందుద్వయంబు త్రావి గర్భంబు దాల్చిన దశమమాసంబునందు. 31

ప్రతిపదార్థం: తొల్లి= పూర్వం; బ్రహ్మ, శాపనిమిత్తంబునన్= బ్రహ్మదేవుడిశాపకారణంగా; అద్రిక, అను, అప్సరస, యమునయందున్; మీను+అయి= చేప అయి; క్రుమ్మరుచున్+ఉన్న+అది= తిరుగుతున్నది; ఆ+వసువీర్యబిందుద్వయంబు= ఆ వసురాజుయొక్క వీర్యపుబొట్లను రెంటిని; త్రావి= త్రాగి; గర్భంబు తాల్చిన; దశమమాసంబునందున్= పదవనెలలో.

తాత్పర్యం: పూర్వం బ్రహ్మశాపంవలన అద్రిక అనే అప్సరస యమునానదిలో చేపగా మారి తిరుగాడుతున్నది. ఆ చేప ఆ వసురాజు వీర్యబిందువులు రెంటిని త్రాగి గర్భం ధరించింది. పదవనెలలో.

తే. తెరలవల వైచి జాలరుల్ దిగిచి, దాని । యుదరదళనంబు సేసి, యం దొక్కకొడుకు
నొక్కకూఁతును గని, వారి నొనరఁ దెచ్చి । దాశరాజున కిచ్చిరి తత్క్షణంబ. 32

ప్రతిపదార్థం: తెరలవలలు= మఱుగువలలను; వైచి= వేసి; జాలరుల్= చేపలుపట్టేవాళ్ళు; తిగిచి= లాగి; దాని, ఉదరదళనంబు, చేసి= ఆ చేపయొక్కపొట్టను పగులగొట్టి (చీల్చి); అందున్+ఒక్క కొడుకున్, ఒక్క, కూఁతును= ఆ చేపపొట్టలో ఒక కుమారుడిని, ఒక కూతురును; కని= చూచి; వారిని= వారిద్దరిని; ఒనరన్= చక్కగా; తెచ్చి; తద్క్షణంబు+అ= వెంటనే; దాశరాజునకున్+ఇచ్చిరి.

తాత్పర్యం: జాలరులు మరుగువలలు వేసి, ఆ చేపను లాగి, దానికడుపును చీల్చి అందులో ఒకకొడుకును, కూతురును కనుగొని, వారిని భద్రంగా తెచ్చి వెంటనే దాశరాజున కిచ్చారు.

మత్స్యగంధి వృత్తాంతము (సం. 1-57-50)

వ. అయ్యద్రికయు మానుషప్రసవం బొనరించినం దనకు శాపమోక్షణం బగు నని బ్రహ్మవచనంబు గలుగుటంజేసి మీనయోని విడిచి, దివ్యవనిత యయి దేవలోకంబునకుం జనియె; మఱియును మత్స్యోదరంబునఁ బుట్టిన యక్కొడుకు మత్స్యరాజునాఁ బరఁగి, ధర్మపరుం డయి మత్స్యదేశంబున కధిపతి యయ్యె; నక్కూఁతును దాశరాజు దనకూఁతుంగాఁ జేకొని పెంచినం బెరుఁగుచు. 33

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అద్రికయున్= అద్రిక అనే పేరు కలిగిన ఆ అప్సరసయును; మానుషప్రసవంబు= మానవుడిని కనటం; ఒనరించినన్= చేసినట్లయితే; తనకున్; శాపమోక్షణంబు+అగున్= శాపంనుండి తొలగటమౌతుంది; అని; బ్రహ్మవచనంబు= బ్రహ్మదేవునియొక్కవాక్కు; కలుగుటన్+చేసి= కలిగినందువలన; మీనయోనిన్= చేపగర్భం; విడిచి; దివ్యవనిత+అయి= దేవతాస్త్రీ అయి; దేవలోకంబునకున్; చనియెన్; మఱియును; మత్స్య+ఉదరంబునన్= చేపకడుపులో; పుట్టిన; ఆ+కొడుకు; మత్స్యరాజు నాన్= మత్స్యరాజుఅనే పేరుకలవాడై; పరఁగి= ప్రసిద్ధిచెంది; ధర్మపరుండు+అయి= ధర్మమం దాసక్తికలవా డై; మత్స్యదేశంబునకున్; అధిపతి+అయ్యెన్= రాజయ్యాడు; దాశరాజు; ఆ+కూఁతును= ఆ ఆడపిల్లను; తనకూఁతున్+కాన్+చేసికొని= తనకుమార్తెగా చేసికొని; చేకొని= స్వీకరించి; పెంచినన్= పెంచగా; పెరుఁగుచున్= అభివృద్ధిచెందుతూ.

తాత్పర్యం: అద్రిక అనే పేరు కలిగిన ఆ అప్సరస మనుష్యులను కంటే తనకు శాపం తీరిపోతుం దని బ్రహ్మ చెప్పినందువలన మత్స్యగర్భాన్ని విడిచి దివ్యవనితగా మారి దేవలోకానికి వెళ్ళిపోయింది. చేపకడుపున పుట్టిన ఆ కుమారుడు మత్స్యరాజనే పేరుతో ప్రసిద్ధుడై మత్స్యదేశానికి రాజైనాడు. ఆ ఆడపిల్లను దాశరాజు తనకూతురుగా చేసికొని పెంచుతుండగా ఆమె వృద్ధి చెందుతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. అంబుజముఖి యక్కన్య ప్రి । యం బొనరఁగ మత్స్యగంధి యనఁగా ధర్మా
ర్థంబుగఁ దనతండ్రి నియో । గంబున నయ్యమున నోడఁ గడపుచు నుండెన్. 34

ప్రతిపదార్థం: అంబుజముఖి= పద్మంవంటి ముఖం గల; ఆ+కన్య= ఆ బాలిక; ప్రియంబు+ఒనరఁగన్= ప్రేమ కలిగేటట్లుగా; మత్స్యగంధి+అనఁగాన్= మత్స్యగంధి (చేపలవాసన కలది) అనే పేరుతో; ధర్మ+అర్థంబుగన్= ధర్మంకొరకు; తండ్రినియోగంబునన్= తండ్రియైన దాశరాజుయొక్క ఆజ్ఞతో; ఆ+యమునన్= ఆయమునానదిలో; ఓడన్= నావను; కడపుచున్+ఉండెన్= నడుపుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: పద్మంవంటి చక్కటిముఖం గల ఆ కన్య మత్స్యగంధి అనేపేరుగలదై, తనతండ్రి ఆజ్ఞచొప్పున యమునానదిలో ఓడ నడుపుతున్నది.

వ. అంత. 35

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: పిమ్మట.

చ. గతమదమత్సరుండు, త్రిజగద్వినుతుండు, వసిష్ఠపౌత్త్రుఁ డు
న్నతమతి, శక్తిపుత్త్రుఁ, డఘనాశనఘోరతపోధనుండు, సు
వ్రతుఁ డయి తీర్థయాత్ర చనువాఁడు, పరాశరుఁ డన్మునీంద్రుఁ డ
య్యతివఁ దలోదరిం గనియె నయ్యమునానది యోడరేవునన్. 36

ప్రతిపదార్థం: గత, మద, మత్సరుండు= గతించిన మదం, మాత్సర్యం కలవాడు, అంటే మదమాత్సర్యాలు లేనివాడు; త్రిజగత్+వినుతుండు= ముల్లోకాలచేత పొగడబడినవాడు; వసిష్ఠపౌత్త్రుఁడు= వసిష్ఠమహామునియొక్క పుత్రుడిపుత్రుడు; ఉన్నతమతి= పెద్దమనస్సుకలవాడు; శక్తిపుత్త్రుఁడు= శక్తిమహామునికుమారుడు; అఘ, నాశన, ఘోర, తపస్+ధనుండు= పాపాన్ని నశింపజేసేటటువంటి భయంకర మైన తపస్సే ధనంగా కలవాడు; సువ్రతుఁడు= చక్కనిపుణ్యకర్మలు కలవాడు; అయి; తీర్థయాత్ర= పుణ్యక్షేత్రానికి ప్రయాణం; చనువాఁడు= వెళ్ళేవాడు; పరాశరుఁడు+అన్= పరాశరు డనే పేరు కలిగిన; మునీంద్రుఁడు= మునిశ్రేష్ఠుడు; ఆ+యమునానది+ఓడరేవునన్= ఆ యమునానదిలో ఓడలు ఆగేచోట; తలోదరిన్= సన్నని ఉదరం గల దైన; ఆ, అతివన్= ఆ స్త్రీని (మత్స్యగంధిని); కనియెన్= చూశాడు.

తాత్పర్యం: మదమాత్సర్యాలు లేని సాధుశీలి, ముల్లోకాలచేత పొగడ్తల నందుకొన్నవాడు, విశాలహృదయుడు, పాపాలను నశింపచేసే మహాతపస్సంపన్నుడు, వ్రతనిష్ఠ గలవాడు, వసిష్ఠుడికి పౌత్రుడు, శక్తిమహామునికి పుత్రుడు అయిన పరాశరు డనే పేరు గల మునీంద్రుడు తీర్థయాత్రకు వెళుతూ యమునానదిఓడరేవులో ఆ మత్స్యగంధిని చూచాడు.

విశేషం: పరాశరుడిపుత్రుడే వ్యాసభగవానుడు. వ్యాసమహర్షివంశవృక్ష మిది. "వ్యాసం వసిష్ఠ నప్తారం శక్తేఃపౌత్ర మకల్మషమ్ । పరాశరాత్మజం వందే శుకతాతం తపోనిధిమ్" ॥ వసిష్ఠుడిమునిమనుమడు, శక్తిమహాముని పౌత్రుడు, పరాశరుడికుమారుడు, శుకుడికి తండ్రి యైనవాడు వ్యాసుడు. అంటే: వసిష్ఠుడిపుత్రుడు శక్తిమహాముని; శక్తిపుత్రుడు పరాశరుడు; పరాశరుడిపుత్రుడు వ్యాసుడు. వ్యాసుడికుమారుడు శుకమహర్షి.

వ. ఇ ట్లేకతంబ యేకవస్త్ర యై యోడ నెక్కవచ్చువారి నిరీక్షించుచున్న సత్యవతిం జూచి యా మునివరుండు దానియందు మదనపరవశుం డై దానిజన్మంబు దన దివ్యజ్ఞానంబున నెఱింగి, యయ్యోడ యెక్కి దానితో నొక్కటఁ జని చని. 37

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగానే; ఏకవస్త్ర+ఐ= ఒకేవస్త్రం గలదై; ఓడను ఎక్క వచ్చువారిన్; నిరీక్షించుచున్+ఉన్న= ఎదురుచూస్తున్న; సత్యవతిన్= మత్స్యగంధిని; చూచి; ఆ మునివరుండు= మునిశ్రేష్ఠు డైన ఆ పరాశరుడు; దానియందున్= ఆ మత్స్యగంధియందు; మదనపరవశుండు+ఐ= మన్మథుడికి లొంగినవా డై; దానిజన్మంబు= ఆ మత్స్యగంధి పుట్టుకను; తన; దివ్యజ్ఞానంబునన్= అలౌకిక మైన జ్ఞానంతో; ఎఱింగి; ఆ+ఓడ= ఆ ఓడను; ఎక్కి; దానితోన్= ఆ సత్యవతితో; ఒక్కటన్+చని= వెంబడివెళ్ళి; చని.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఒంటరిగా ఒకేవస్త్రం ధరించిందై ఓడ నెక్కేందుకు వచ్చేవారికోసం వేచిఉన్న మత్స్యగంధిని పరాశరుడు చూచి, మోహించి, తన దివ్యజ్ఞానంచేత ఆమెజన్మవృత్తాంతాన్ని గ్రహించి, ఆమెతోపాటు పోయి పోయి.

సీ. చపలాక్షిచూపులచాడ్పున కెడ మెచ్చుఁ, । జిక్కనిచనుఁగవఁ జీఱఁ గోరు,
నన్నువకౌఁదీగ యందంబు మది నిల్పు, । జఘనచక్రంబుపైఁ జలుపు దృష్టి,
యభిలాష మేర్పడు నట్లుండఁగాఁ బల్కు, । వేడ్కతో మఱుమాట వినఁగఁ దివురు,
నతిఘనలజ్జావనత యగు నక్కన్య । పైఁ బడి లజ్జయుఁ బాపఁ గడఁగు

ఆ. నెంతశాంతు లయ్యు, నెంత జితేంద్రియు । లయ్యు, గడువివిక్త మయినచోట
సతులగోష్ఠిఁ జిత్తచలన మొందుదు; రెందుఁ । గాముశక్తి నోర్వఁగలరె జనులు. 38

ప్రతిపదార్థం: చపలాక్షి= చంచలా లైన చూపులు కల ఆ మత్స్యగంధియొక్క; చూపుల, చాడ్పునకున్= చూపులవిధానానికి; ఎడన్+మెచ్చున్= హృదయంలో మెచ్చుకొన్నాడు; చిక్కని, చనుఁగవన్= ఒత్తయిన చనుదోయిని; చీఱన్, కోరున్= చీల్చ(గిల్ల) కోరాడు; అన్నువ, కౌఁదీఁగ= సన్నటితీగెవంటి నడుముయొక్క; అందంబున్; మదిన్, నిల్పున్= మనస్సునందు నిలిపాడు; జఘన, చక్రంబుపైన్= గుండ్రనిపిరుదులపై; దృష్టిన్= దృష్టిని; చలుపున్= ప్రసరింప జేశాడు; అభిలాషము= కోరిక; ఏర్పడునట్లుండఁగాన్= తేటతెల్లమగునట్లుగా (తేటతెల్లమయేటట్లుగా); పల్కున్= పలికాడు; వేడ్కతోన్= వేడుకతో; మఱుమాట= ప్రత్యుత్తరాన్ని; వినఁగన్= వినేందుకు, తివురున్= ప్రయత్నించాడు; అతి, ఘన, లజ్జా+అవనత+అగు= మిక్కుట మైన సిగ్గుతో వంగింది అయిన (వంగిన); ఆ+కన్యపైన్+పడి= ఆ కన్యమీదపడి; లజ్జయున్= (ఆకన్యయొక్క) సిగ్గును; పాపన్+కడఁగున్= పోగొట్టేందుకు ప్రయత్నించాడు; ఎంతశాంతులయ్యున్= ఎంతటి శాంతం కలవా రైనా; ఎంతజిత+ఇంద్రియులు+అయ్యున్= ఎంతగా ఇంద్రియాలను జయించినవా రైనా; కడున్= మిక్కిలి; వివిక్తము+అయినచోటన్= ఏకాంత మైన తావులో; సతులగోష్ఠిన్= స్త్రీలతోడికూటమియందు; చిత్తచలనము+ఒందుదురు= మనశ్చాంచల్యాన్ని పొందుతారు; జనులు= ప్రజలు; కాముశక్తిన్= మన్మథునిసామర్థ్యాన్ని; ఓర్వన్+కలరె= సహింపగలరా? (సహింపలేరు.)

తాత్పర్యం: పరాశరుడు మత్స్యగంధినేత్రసౌందర్యాన్ని చూచి మనసులో మెచ్చుకొన్నాడు. ఆమెచనుదోయిని నఖక్షతం చేయగోరాడు. ఆమె సన్నటినడుము సొగసును మనస్సులో నిలుపుకొన్నాడు. ఆమె జఘనప్రదేశమందే దృష్టి నిలుపుకొన్నాడు. తనకోరిక వెల్లడి అయ్యేటట్లుగా మాటలాడాడు. ఆమెప్రత్యుత్తరాన్ని వినేందుకు ఉవ్విళ్ళూరాడు. మిక్కుట మైన సిగ్గుతో నున్న ఆ కన్యమీద పడి ఆమెలజ్జను బాపేందుకు ప్రయత్నించాడు. ఎంతశాంతులైనా, ఎంతజితేంద్రియు లైనా, ఏకాంతస్థలంలో స్త్రీలకూటమి తటస్థిస్తే చిత్తచాంచల్యానికి లోనవుతారు. మన్మథునిబలాన్ని ఓర్వగలజను లున్నారా? లేరనుట.

విశేషం: సామాన్యంచేత విశేషం సమర్థింపబడింది కాబట్టి అలంకారం అర్థాంతరన్యాసమని అభిప్రాయం.

లక్షణం: సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనమ్ (కువలయానందమ్)

వ. ఇట్లు విగతలజ్జాపరవశుం డయి మునివరుండు దనయభిప్రాయం బక్కన్యక కెఱింగించిన, నదియును దీని కొడంబడనినాఁడు నా కలిగి యిమ్ముని శాపం బిచ్చునో యని వెఱచి యి ట్లనియె. 39

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు, విగత, లజ్జా, పరవశుండు+అయి= పూర్తిగా విడిపోయిన లజ్జకు లొంగిన వాడై; మునివరుండు= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆపరాశరుడు; తనఅభిప్రాయంబు; ఆ+కన్యకకున్= ఆ పడుచునకు; ఎఱింగించినన్= తెల్పగా; అదియును=

ఆ మత్స్యగంధియు; దీనికిన్= ఇందుకు; ఒడంబడనినాఁడు= ఒప్పుకొననినాడు; నాకున్+అలిగి= నామీద కోపగించి; ఈ+ముని= ఈ ఋషి; శాపంబు+ఇచ్చునో+అని; వెఱచి= భయపడి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా మునిపుంగవు డైన పరాశరుడు సిగ్గువిడిచి తనకోరికను ఆ కన్యకు తెల్పగా, ఇందుకు ఇష్టపడకపోతే ఆ ముని శపిస్తాడేమో అని భయపడి ఇలా అన్నది.

తరలము.

తనువు మీన్పొలవల్చు జాలరిదాన, నట్లును గాక యే
ననఘ! కన్యకఁ, గన్యకావ్రత మంతరించిన నెట్లు మ
జ్జనకునింటికిఁ బోవ నేర్తుఁ? బ్రసాదబుద్ధి యొనర్పు స
న్మునిగణోత్తమ! నాకు దోషవిముక్తి యె ట్లగు నట్లుగాన్. **40**

ప్రతిపదార్థం: తనువు= శరీరం; మీన్, పొల వల్చు= చేపవాసన వచ్చేటువంటి; జాలరి, దానను= చేపలు పట్టేవారికులానికి చెందినదానిని; అట్లునుగాక; ఏను= నేను; అనఘ!= ఓపుణ్యుడా! కన్యకన్= కన్నెను; కన్యకా, వ్రతము= కన్యగాఉండే నియమం; అంతరించినన్= నశించినచో; ఎట్లు; మత్+జనకు+ఇంటికిన్= నా తండ్రియొక్కఇంటికి; పోవన్, నేర్తున్= పోజాలెదను? (పోగలను); సత్+మునిగణ+ఉత్తమ= శ్రేష్ఠు లైన మునులసమూహంలో శ్రేష్ఠుడా; నాకున్; దోషవిముక్తి= దోషంనుండి తొలగటం; ఎట్లు+అగున్= ఎట్లవుతుందో; అట్లుగాన్= ఆ విధ మయ్యేటట్లుగా; ప్రసాదబుద్ధి= అనుగ్రహంతో కూడిన బుద్ధిని; ఒనర్పుము= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: శరీరం చేపలవాసనతో కూడినట్టి జాలరిదాన్ని నేను. అదీకాక ఓ పుణ్యాత్ముడా! నేను కన్యను. నా కన్యాత్వం అంతరిస్తే నేను ఎట్లా నా తండ్రిగడప త్రొక్కుతాను? ఓ మునిగణోత్తమా! నాకు దోషం కలగని రీతిగా అనుగ్రహించవలసింది.

వ. **అనిన నమ్మునివరుండు గరంబు సంతోషించి 'నాకు నిష్టంబు సేసినదాన నీకన్యాత్వంబు దూషితంబు గా, దోడకు' మని దానికి వరం బిచ్చి, నీవు వసు వనురాజర్షివీర్యంబునం బుట్టినదానవు గాని సూతకులప్రసూతవు కా వని చెప్పి, దానిశరీరసౌగంధ్యంబు యోజనంబునం గోలె జనులకు నేర్పడునట్లుగాఁ బ్రసాదించిన, నది గంధవతి యనియు, యోజనగంధి యనియుఁబరఁగి, తత్ప్రసాదంబున ననేక దివ్యాంబరాభరణభూషితయు నయి యమునానదీద్వీపంబున నోడ చేర్చె.** **41**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; ఆ+మునివరుండు= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు, పరాశరుడు; కరంబు= మిక్కిలి; సంతోషించి; నాకున్; ఇష్టంబు= ప్రియం; చేసినదానన్= చేసినందువలన; నీ కన్యాత్వంబు= నీ కన్నెతనం; దూషితంబు= నిందింపబడినది; కాదు; ఓడకుము= భయపడకు; అని; దానికిన్= ఆ మత్స్యగంధికి; వరంబు+ఇచ్చి; నీవు; వసురాజ+ఋషి= వసు వనేపేరు కల రాజర్షియొక్క; వీర్యంబునన్= రేతస్సువలన; పుట్టినదానవు; కాని; సూతకులప్రసూతవు= సూతకులమందు పుట్టినదానివి కావు; అని; చెప్పి; దాని; శరీరసౌగంధ్యంబు= శరీరపరిమళం; యోజనంబునన్+కోలెన్= ఆమడ దూరంవరకు; జనులకున్; ఏర్పడు+అట్లు, కాన్= తెల్లమయేటట్లుగా; ప్రసాదించినన్= అనుగ్రహించగా; అది= ఆ మత్స్యగంధి; గంధవతి అనియున్; యోజనగంధి; అనియున్; పరఁగి= ప్రసిద్ధిచెంది; తద్+ప్రసాదంబునన్= ఆ పరాశరుడి అనుగ్రహంతో; అనేకదివ్య+

అంబర+ఆభరణ, భూషితయున్= పెక్కుదివ్యము లైన వస్త్రాలతోను, ఆభరణాలతోను అలంకరించబడినది, అయి; యమునాద్వీపంబునన్, ఓడ చేర్చి= యమునా నదిలో చుట్టూ నీరున్న నేలగల చోటుకు (ద్వీపం దగ్గరికి) నావను చేర్చి.

తాత్పర్యం: మత్స్యగంధిమాటలకు పరాశరుడు చాలాసంతోషించి, 'నాకు ప్రియంచేసినందువలన నీకన్యాత్వం చెడదు; భయపడకు' అని వర మిచ్చి, 'నీవు వసురాజర్షివీర్యంవలన జన్మించినదానివి కాని, సూతకులంలో పుట్టినదానివి కావు' అని ఎఱుకపరచి ఆమెశరీరసుగంధం యోజనదూరంలో కల జనులకు ఎరుక పడేటట్లుగా (తెలిసేటట్లుగా) అనుగ్రహించాడు. ఆమె గంధవతిగా, యోజనగంధిగా ప్రసిద్ధిచెందింది. ఆమె పరాశరుడిఅనుగ్రహంతో దివ్యవస్త్రాభరణాలంకృతు రాలై యమునాద్వీపానికి ఓడను చేర్చి.

తే. **'ఎల్లవారును జూడంగ నిట్టిబయల । నెట్లు సంగమ మగు' నని యింతి యన్న**
నమ్మునీంద్రుండు గావించె నప్పు డఖిల । దృష్టిపథరోధినీహారతిమిర మంత. **42**

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారును= సమస్తజనులును; చూడంగన్; ఇట్టి బయలన్= ఇటువంటి బాహ్యప్రదేశంలో; ఎట్లు; సంగమము+అగున్= కలయిక ఔతుంది; అని; ఇంతి= ఆ యోజనగంధి; అన్నన్= పలుకగా; అమ్మునీంద్రుండు= ఆ మునిశ్రేష్ఠు డైన పరాశరుడు; అప్పుడు; అఖిల, దృష్టి, పథ, రోధి, నీహార, తిమిరము= అశేషజనుల దృక్పథాలను నిరోధించే మంచు అనే చీకటిని; అంతన్= అంతటా; కావించెన్= కల్పించాడు.

తాత్పర్యం: 'అందరూ చూస్తుండగా ఇటువంటిబయలుప్రదేశంలో ఎట్లా కలయిక అవుతుం?' దని యోజనగంధి అనగా అప్పు డాపరాశరముని సమస్తజనులదృష్టిని నిరోధించే మంచుచీకట్లను కల్పించాడు.

శ్రీవేదవ్యాసమునీంద్రుని యవతారము (సం. 1-57-70)

క. **పరమేష్ఠికల్పుఁ డగు న । ప్పరాశరుసమాగమమునఁ బరమగుణైకా**
భరణకు ననవద్యమనో । హరమూర్తికి సత్యవతికి నమ్మునిశక్తిన్. **43**

ప్రతిపదార్థం: పరమేష్ఠి, కల్పుఁడు+అగు= బ్రహ్మదేవుడితో సమాను డైన; ఆ+పరాశరు= ఆ పరాశరుడియొక్క; సమాగమమునన్= కలయికవలన; పరమ, గుణ+ఏక+ఆభరణకున్= ఉత్తమగుణాలే ముఖ్యమైన భూషణంగాకలదియున్నూ; అనవద్యమనోహరమూర్తికిన్= నిర్దోషం, మనోజ్ఞం అయిన ఆకారం కలదియున్నూఅయిన; సత్యవతికిన్= యోజనగంధికి; ఆ మునిశక్తిన్= ఆ పరాశరమునిమహిమతో.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మసమాను డైన ఆ పరాశరమహర్షి సంగమంతో సుగుణాభరణకు, నిర్దోషం, మనోహరం అయినరూపం కలిగిన సత్యవతికి ఆ మునిమహిమవలన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **సద్యోగర్భంబున నహి । మద్యుతితేజుండు వేదమయుఁ డఖిలమునీం**
ద్రాద్యుఁడు వేదవ్యాసుం । డుద్యద్జ్ఞానంబుతోడ నుదితుం డయ్యెన్. **44**

ప్రతిపదార్థం: సద్యస్+గర్భంబునన్= తత్కాలగర్భాన; అహిమద్యుతి తేజుండు= సూర్యుడితేజస్సువంటి తేజస్సుకలవాడు; వేదమయుఁడు=(వేదాలచేత) జ్ఞానంచేత నిండినవాడు; అఖిలమునీంద్ర+ఆద్యుఁడు= సమస్తమునులలో మొదటివాడు; వేదవ్యాసుండు; ఉద్యత్+జ్ఞానంబుతోడన్= ఉదయిస్తున్న జ్ఞానంతో; ఉదితుండు+అయ్యెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సత్యవతికి తత్కాలగర్భమందు సూర్యసన్నిభుడు, వేదమయుడు, ఆదిముని అయినటువంటి వేదవ్యాసుడు జ్ఞానవంతు డై అవతరించాడు.

క. ఆ యమునాద్వీపమున న । మేయుఁడు కృష్ణుఁడయి లీలమెయిఁ గృష్ణద్వై
పాయనుఁ డనఁ బరఁగి వచ । శ్శ్రీయుతుఁడు తపంబువలనఁ జిత్తము నిలిపెన్. 45

ప్రతిపదార్థం: ఆ యమునాద్వీపమునన్; అమేయుఁడు= మహనీయుడు; కృష్ణుఁడు+అయి= నల్లనివాడై; లీలమెయిన్= విలాసంతో లేదా-మహిమతో; కృష్ణద్వైపాయనుఁడు+అనన్+పరఁగి= కృష్ణద్వైపాయను డనే పేరుతో ప్రసిద్ధిచెంది; వచస్+ శ్రీయుతుఁడు= వాక్యసంపదతో కూడిన ఆ వ్యాసుడు; తపంబువలనన్= తపస్సునందు; చిత్తము నిలిపెన్= మనసు నిలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ యమునాద్వీపంలో మహనీయుడు; నల్లనివాడు; వచస్సంపన్నుడు అయినట్టి అతడు కృష్ణద్వైపాయను డన్నపేరుతో ప్రసిద్ధుడై తపోమార్గంలోనే మనసు నిలిపాడు.

విశేషం: కృష్ణద్వైపాయనుడు= నల్లనైన యమునానదియొక్క ద్వీపాన్ని జన్మస్థానంగా కలవాడు.

వ. పరాశరుండు సత్యవతి గోరిన వరంబు లిచ్చి నిజేచ్ఛ నరిగె; నంతఁ గృష్ణద్వైపాయనుండును గృష్ణాజిన పరిధాన కపిలజటామండల దండకమండలు మండితుం డై తల్లిముందట నిలిచి కరకమలంబులు మొగిచి మ్రొక్కి 'మీకుం బనిగలయప్పుడ నన్నుం దలంచునది; యాక్షణంబ వత్తు' నని సకలలోకపావనుం డఖిలలోక హితార్థంబుగాఁ దపోవనంబునకుం జని, యందు మహాఘోరతపంబు సేయుచు. 46

ప్రతిపదార్థం: పరాశరుండు; సత్యవతి, కోరినవరంబులు; ఇచ్చి; నిజ+ఇచ్ఛన్= తనఇష్టప్రకారంగా; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్; కృష్ణద్వైపాయనుండును; కృష్ణాజినపరిధాన= జింకచర్మపు వస్త్రంతోను; కపిల, జటా, మండల= గోరోజనవర్ణం వంటి వర్ణం గల జడల సమూహంతోను; దండ, కమండలు, మండితుండు+ఐ= దండంతోను, జలపాత్రతోను ప్రకాశించినవాడై; తల్లిముందట నిలిచి; కరకమలంబులు= హస్తపద్మాలు; మొగిచి= మోడ్చి; మ్రొక్కి, మీకుం బనిగల, అప్పుడు+అ; నన్నున్ తలంచునది; ఆక్షణంబు+అ= ఆక్షణాన్నే; వత్తును; అని, సకలలోకపావనుండు= సమస్తలోకాలలోనూ పవిత్ర మైనవా డైన ఆ వ్యాసుడు; అఖిలలోకహిత+అర్థంబు, కాన్= సమస్తలోకాలయొక్క మేలుకొరకు; తపోవనంబునకున్; చని; అందున్; మహాఘోరతపంబు= గొప్ప భయంకరమైన తపస్సు; చేయుచున్= చేస్తూ.

తాత్పర్యం: పరాశరుడు సత్యవతి కోరినవరా లిచ్చి వెళ్ళిపోయాడు. అంతట కృష్ణద్వైపాయనుడు జింకచర్మపు వస్త్రంతోను, ఎఱ్ఱని జడలతోను, దండకమండలాలను ధరించి తల్లిముందర నిలచి ఆమెకు మ్రొక్కి, 'మీకు పని కలిగినప్పుడు నన్ను తలవండి; ఆ క్షణమే నేను వస్తా' నని చెప్పి, పరమపవిత్రు డైన ఆ వ్యాసుడు లోకహితానికై తపోవనానికి వెళ్లి, అక్కడ మహాభయంకర మైన తపస్సుచేస్తూ.

విశేషం: 40వ పద్యంలో మత్స్యగంధి తన కన్యకావ్రతం అంతరించటంవలన కలిగే దోషంనుండి తాను విముక్తురా లయ్యే వరాన్ని కోరింది. పరాశరుడు ఆ వరం ఇచ్చాడు. పరాశరుడిపొందువలన ఆమె కన్యాత్వం కోల్పోయింది. పుత్రవతి అయింది. పరాశరుడు వెళ్లాడు. కాని, ఆమెయందు కన్యాత్వం యథాపూర్వంగానే నిలిచి ఉన్నది. దానితో ఆమెకు పరాశరపత్ని అనే దోషం లేకుండా పోయింది. ఆమెకు సద్యోగర్భంవలన వ్యాసుడు పుట్టాడు. అతడు సద్యోయౌవనుడైనాడు; తల్లికి మ్రొక్కి తపోవనానికి

వెళ్ళాడు. ఎప్పుడు స్మరిస్తే అప్పుడు వస్తానని వరంలాంటి వాగ్దాన మిచ్చాడు. అవివాహిత అయిన మత్స్యగంధికి పుట్టినపుత్రుడు అట్లా పుట్టి అట్లా వెళ్లకపోతే ఆమె కన్యాత్వం దూషితమయ్యేది. చివరకు ఆమె కన్యగానే మిగిలింది. కాని, మత్స్యగంధి యోజనగంధిగా మారింది. కన్యగా ఉన్నప్పటి శరీరమత్స్యగంధ దోషంకూడా పోయింది. ఆమె కేర్పడిన శరీరసౌగంధ్యమే తరువాతికథలో శంతనుడిని ఆకర్షించింది. హస్తినాపుర పట్టమహిషిని చేసింది. కథను లోనారసి చూచేవారికి స్ఫురించే ఈ కథార్థాలన్నీ ప్రసన్నకథాకవి(లి) తార్థయుక్తితో నన్నయ సాధించిన వస్తుధ్వని విశేషాలే.

ఉ. సంచిత పుణ్యుఁ డంబురుహసంభవునంశము దాల్చి పుట్టి లో
కాంచితుఁ డైనవాఁడు నిఖిలాగమపుంజము నేర్పడన్ విభా
గించి జగంబులందు వెలిఁగించి సమస్తజగద్ధితంబుగాఁ
బంచమవేద మై పరఁగు భారతసంహితఁ జేసె నున్నతిన్. 47

ప్రతిపదార్థం: సంచిత పుణ్యుఁడు= కూడబెట్టిన పుణ్యాలు కలవాడు; అంబురుహ సంభవు నంశము= బ్రహ్మయొక్క అంశం; తాల్చి= ధరించి; పుట్టి; లోక+అంచితుఁడు+ఐనవాఁడు= లోకమందు పూజించబడిన వా డైనటువంటి కృష్ణద్వైపాయనుడు; నిఖిల+ఆగమ పుంజము= సకల వేదాల సమూహం; ఏర్పడన్= తేటతెల్ల మయ్యేటట్లుగా; విభాగించి= వేర్పాటు చేసి; జగంబులందున్ వెలిఁగించి= లోకాలలో ప్రకాశింపజేసి; సమస్త జగత్+హితంబుగాన్= సకల జగాలకు మేలు చేసేదిగా; పంచమ వేద మై పరఁగు= ఐదవవేదంగా ప్రసిద్ధ మైన; భారత సంహితన్= భారతమనే వేదభాగాన్ని; ఉన్నతిన్= గొప్పగా; చేసెన్.

తాత్పర్యం: పుణ్యనిధియున్నూ, బ్రహ్మఅంశాన జన్మించిన లోకపూజ్యుడున్నూ అయినట్టి ఆ కృష్ణద్వైపాయనుడు వేదాలను విభాగించి, వాటిని లోకంలో ప్రశస్తం కావించి, విశ్వశ్రేయస్సుకై పంచమవేద మని ప్రసిద్ధి చెందిన ఈ భారతసంహితను రచించాడు.

విశేషం: ఈపద్యం ప్రసాదగుణరంజిత. భారతసంహితను రచించిన వ్యాసుడిపుట్టుకనుగురించి నన్నయ చెప్పి, ఆ తరువాత భీష్మాది వీరుల పుట్టుకలనుగురించి చెప్పబోతున్నాడు. ఈ వరుసలోనే ఎందుకు చెప్పాలి? అనే ప్రశ్న ఏర్పడుతున్నది. దానికి రెండుకారణాలు కనబడుతున్నాయి. 5వ పద్యంలో జనమేజయుడు 'ప్రీతితో మీరును, భీష్మాది కురువృద్ధరాజులు ఉండికూడా పాండవ ధార్తరాష్ట్రులు రాజ్యాన్ని విభజించుకొని పాలిస్తూకూడా ఎందుకు యుద్ధం జరిగింది', అని వ్యాసుడిని ప్రశ్నించాడు. దానికి తరువాత వైశంపాయనుడు ఆవరుసలోనే సమాధానం చెప్పుకుంటూవస్తూ వ్యాసభీష్ముల జన్మవృత్తాంతాలను ముందుగా చెప్పాడు. అంతేకాక దేవతాంశలతో పుట్టినవారిలో బ్రహ్మాంశకలవాడు వ్యాసుడు. వసువుల అంశలు కలవాడు భీష్ముడు. అందువలన ఆక్రమంలో చెప్పాడు. అయితే వ్యాసుడు లోకహితార్థం జీవించటానికి పుట్టాడు. భీష్మాదులు యుద్ధంచేయటానికి పుట్టారు. అందువలన వ్యాసునికథ ప్రత్యేకంగా చెప్పబడింది. భీష్ముడికథ గుంపులో కలిసి పుట్టింది. శంతనుడి కథనుండి స్వంతంగా పెరిగింది. వీరిరువురూ భారతకథలో పాల్గొనే పాత్రలే. అయినా, వ్యాసుడు చిరంజీవి, భీష్ముడు దీర్ఘకాలం జీవించినవాడు. ఇటువంటి అర్థాలన్నింటినీ ఆ వరుసలో కథచెప్పటంద్వారా నన్నయ భావింపజేస్తున్నాడు.

భీష్మాదివీరుల దేవదానవాదుల యంశంబువలనఁ బుట్టుట (సం. 1-58-3)

వ. 'మఱియు దేవదైత్య దానవ ముని యక్ష పక్షిగంధర్వాదుల యంశావతారంబులు దాల్చి భీష్మాది మహావీరులు భారత యుద్ధంబు సేయ ననేకులు పుట్టిరి. వారల కొలంది యెఱింగి చెప్ప ననేకకాలం బనేకసహస్ర ముఖంబులవారి కైన నలవిగా' దనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 48

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకనూ (ఇంకా); దేవ= దేవతలు; దైత్య= దితిసంతాన మైన రాక్షసులు; దానవ= దను సంతాన మైన రాక్షసులు; ముని= మునులు; యక్ష= యక్షులు; పక్షి= పక్షులు; గంధర్వ+ఆదులు= గంధర్వులు మొదలైనవారి; అంశ+అవతారంబులు= అంశాలయొక్క రూపాలను; తాల్చి= ధరించి; భీష్మ+ఆది+మహావీరులు= భీష్ముడు మొదలైన గొప్పవీరులు; భారత యుద్ధంబు+ చేయన్; అనేకులు= పెక్కుమంది; పుట్టిరి; వారలకొలంది= వారి సామర్థ్యం; ఎఱింగి, చెప్పన్= తెలిసికొని చెప్పేందుకు; అనేకకాలంబు= చాలకాలం; అనేక, సహస్ర, ముఖంబులవారికిన్+ఐనన్= పెక్కు వేలముఖాలు కలవారి కైనా; అలవి, కాదు= శక్యం కాదు; అనినన్, విని= అని చెప్పగా విని; జనమేజయుండు= పరీక్షిత్తు కుమారుడు; వైశంపాయనునకున్= వ్యాసశిష్యు డైన వైశంపాయను డనే మునికి (తో); ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'అంతేకాదు. దేవతలు, రాక్షసులు, మునులు, యక్షులు, పక్షులు, గంధర్వులు మొదలైనవారి అంశాలతో భీష్ముడు మొదలైన మహావీరులు భారతయుద్ధం చేయటానికి అనేకులు పుట్టారు. వారి బలాబలాలు తెలిసి చెప్పటానికి పెక్కువేల ముఖాలు కలవారుకూడా చాలకాలం చెప్పినా సాధ్యం కాదు'- అనగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 'మునికిట్లనియె' మునితో నిట్లనియె. 'సూ॥ వచ్యర్థా ముఖ్యకర్మంబునకుఁ దోడ కు వర్ణంబులు ప్రాయికంబుగా నగు' (బా.వ్యా.)

క. **'అమరాసుర ముఖ్యుల యం। శములను మహిఁ బుట్టి 'సకలజనపాలక సం**
ఘములకు భారతరణరం। గమునను లయ మొంద నేమి కారణ?' మనినన్. **49**

ప్రతిపదార్థం: అమరాసుర, ముఖ్యుల= దేవతలయు, రాక్షసులయు ముఖ్యు లైన వారియొక్క; అంశములను= భాగాలతో; మహిన్= భూమిపై; సకల, జనపాలక, సంఘములకున్= సకల రాజుల సమూహాలకు; పుట్టి= జన్మించి; భారత, రణ, రంగమునను= భారత యుద్ధరంగంలో; లయము+ఒందన్= నాశమయ్యేందుకు; ఏమి కారణము?; అనినన్= అని అడుగగా.

తాత్పర్యం: 'దేవదానవులఅంశలతో పుట్టిన సకలరాజ సమూహాలు భారతయుద్ధంలో నశించటానికి కారణం ఏమిటి?' అని జనమేజయుడు అడుగగా.

వ. **జనమేజయునకు వైశంపాయనుం డి ట్లనియె.** **50**

ప్రతిపదార్థం: జనమేజయునకున్= జనమేజయుడితో; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. **పరశురాముండు భీకర నిజకోపాగ్ని। నుగ్రుఁ డై యిరువదియొక్కమాఱు**
ధాత్రీతలం బపక్షత్త్రంబు సేసినఁ,। దత్క్షత్త్రసతులు సంతానకాంక్ష
వెలయంగ ఋతుకాలముల మహావిప్రుల। దయఁ జేసి ధర్మువు దప్పకుండఁ
బడసిరి పలువురఁ గొడుకులఁ గూఁతుల,। నిప్పాటఁ దత్క్షత్త్ర మెసఁగి యుర్విఁ

ఆ. **బర్వి రాజధర్మపద్ధతి ననఘమై,। జారచోర దుష్టజనుల బాధఁ**
బొరయకుండ నిఖిల భూప్రజాపాలనఁ। జేయుచుండె శిష్టసేవ్య మగుచు. **51**

ప్రతిపదార్థం: భీకర, నిజకోప+అగ్నిన్= భయంకర మైన తన కోప మనే అగ్నిచేత; ఉగ్రుఁడు+ఐ= భయంకరు డై; ధాత్రీ, తలంబు= భూతలాన్ని; అపక్షత్త్రంబు= క్షత్రియులు లేనిది; చేసినన్= చేయగా; తద్+క్షత్త్రసతులు= ఆ క్షత్రియులయొక్క భార్యలు; సంతానకాంక్ష= సంతానమం దున్న కోరిక; వెలయంగన్= బయల్పడగా; ఋతుకాలములన్= స్త్రీల ఋతు సంబంధ మైన సమయాలలో; మహత్+విప్రుల, దయన్+చేసి= గొప్పవా రైన బ్రాహ్మణులయొక్క దయవలన; ధర్మువు, తప్పకుండన్= ధర్మమార్గం వీడకుండగా; పలువురన్= పెక్కురను కొడుకులన్; కూఁతులన్; పడసిరి= పొందారు; తద్+క్షత్త్రము= ఆ క్షత్రియవంశం; ఎసఁగి= ఒప్పారి; ఉర్విన్+పర్వి= భూమియందు వ్యాపించి; రాజధర్మ పద్ధతిన్= రాజధర్మ విధానాన్ని; అనఘము+ఐ= పాపరహితమై; జార, చోర, దుష్ట జనుల బాధన్= జారులవలన, దొంగలవలన, దుష్టులవలన బాధ; పొరయకుండన్= కలుగకుండా; నిఖిల, భూప్రజాపాలనన్= సమస్త భూమియందున్న ప్రజల పాలనం, శిష్ట, సేవ్యము+అగుచున్= శిష్టజనులచేత సేవించదగిన దగుతూ; చేయుచుండెన్.

తాత్పర్యం: పరశురాముడు ఉగ్రకోపుడై, ఇరవైయొక్కమార్లు దండెత్తి క్షత్రియు లందరిని వధించగా, ఆ రాజుల భార్యలు సంతానకాంక్షతో ఋతుకాలాలలో బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుల అనుగ్రహంతో, ధర్మవిధిని అనుసరించి సంతానాన్ని పొందారు. మళ్ళీ రాజవంశాలు వర్ధిల్లాయి. అట్లా జన్మించిన రాజులు ధర్మమార్గాన్ని విడువక జార చోర దుష్టజనాల బాధ ప్రజలకు కలుగకుండా భూమిని పాపరహితంగా పరిపాలించారు. వారిపాలన శిష్టసేవ్య మై ఉన్నది.

విశేషం: 'రాజధర్మపద్ధతిననఘమై' అనేచోట 'రాజధర్మపథనీతి విడువక' అనేపాఠాంతరం ఉన్నది.

వ. **ఇట్లు బ్రాహ్మణ వీర్య ప్రభవు లయిన క్షత్త్రియులు ధర్మమార్గంబునం బ్రజాభిరక్షణంబు సేయుటంజేసి వర్ణాశ్రమ ధర్మస్థితులు దప్పక ప్రవర్తిల్లుటయు, బ్రహ్మక్షత్త్రంబుల కాయుర్వర్ధనంబును, ననవరతయాగతర్పిత పర్జన్య ప్రసాదంబునం గోరినయప్పుడు వానలు గురియుచు సకల సస్యసమృద్ధియుఁ, బ్రజావృద్ధియు నైన భూదేవి ప్రజాభారపీడిత యై సురాసుర మునిగణ పరివృతు లై యున్న హరి హర హిరణ్యగర్భుల కడకుం జని యి ట్లనియె.** **52**

ప్రతిపదార్థం: బ్రాహ్మణ, వీర్య, ప్రభవులు= బ్రాహ్మణులయొక్క తేజస్సువలన జన్మించినవారు; అయిన; క్షత్రియులు; ధర్మమార్గంబునన్= ధర్మశాస్త్రపద్ధతిలో; ప్రజా+అభిరక్షణంబు= ప్రజలను కాపాడటం; చేయుటన్+చేసి= చేయటంవలన; వర్ణ+ఆశ్రమ, ధర్మ, స్థితులు= నాలుగు వర్ణాలయొక్క, నాలుగు ఆశ్రమాలయొక్క నియమాలయొక్క వ్యవస్థలు; తప్పక; ప్రవర్తిల్లుటయున్= ఏర్పడి ఉండగా; బ్రహ్మ, క్షత్త్రంబులకున్= బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వర్ణాలవారికి; ఆయుస్+వర్ధనంబు= ఆయుస్సు పెరగటం; అనవరత యాగ, తర్పిత, పర్జన్య, ప్రసాదంబునన్= నిరంతరం యాగాలలో తృప్తి పొందిన దేవేంద్రుడి అనుగ్రహంచేత; కోరిన+అప్పుడు; వానలు కురియుచున్; సకలసస్యసమృద్ధియున్= సమస్తమైన పంటలయొక్క సంపద; ప్రజావృద్ధియున్= సంతానవృద్ధియు; ఐనన్= కాగా; భూదేవి; ప్రజాభారపీడిత+ఐ= ప్రజలభారంచేత బాధింపబడినదై; సుర+అసుర, మునిగణ, పరివృతులు+ఐ= దేవతల, రాక్షసుల, మునుల సమూహంచేత కూడినవా రై; ఉన్నన్; హరి, హర, హిరణ్యగర్భులకడకున్= విష్ణుశివబ్రహ్మలదగ్గరికి; చని; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా బ్రాహ్మణులవలన జన్మించిన రాజులు ధర్మమార్గంలో ప్రజలను పాలించటంచేత వర్ణాశ్రమ ధర్మాలు స్థిరత్వం పొందినవి. బ్రాహ్మణులకు క్షత్రియులకు ఆయుర్దాయం పెరిగింది. నిరంతరం యజ్ఞాలవలన తృప్తి పొందిన దేవేంద్రుడి అనుగ్రహంచేత కోరినప్పుడు వానలు కురిసి, పంటలు పండాయి. ప్రజాబాహుళ్య మధిక మయింది. భూదేవి ప్రజాభారాన్ని సహించలేక బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులవద్దకు వెళ్ళి ఇట్లా పలికింది.

క. 'భూరి ప్రజా నిరంతర । భారము దాల్చు టిది కరము భారము; దయతో
మీరీభారమునకుఁ బ్రతి । కారము గావించి నన్నుఁ గావుం' డనినన్. 53

ప్రతిపదార్థం: భూరి, ప్రజానిరంతర, భారము= అధిక మైన ప్రజలయొక్క ఎడతెగని బరువు; తాల్చుట+ఇది= ధరించుట అనునది కరమున్, భారము= మిక్కిలి బరువైనది; దయతోన్; మీరు; ఈ భారమునకున్; ప్రతికారము= ప్రతిక్రియ; కావించి= చేసి; నన్నున్; కావుండు= రక్షింపుడు. (రక్షించండి); అనినన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: 'అధిక మైన జనబాహుళ్యభారాన్ని మోయటం నాకు మిక్కిలి భార మౌతున్నది. దయతో మీ రీ భారానికి తగినప్రతిక్రియ చేసి నన్ను రక్షించండి' అని భూదేవి పలుకగా.

క. వనజాసను ననుమతమున । వనరుహనాభుండు వాసవప్రముఖసుప
ర్వనికాయాంశంబులతోఁ । దనరఁగఁ బుట్టించె నుర్విఁ దనయంశమ్మున్. 54

ప్రతిపదార్థం: వనజాసను= బ్రహ్మదేవుడి; అనుమతమునన్= సమ్మతితో; వనరుహనాభుండు= విష్ణుదేవుడు; వాసవ, ప్రముఖ, సుపర్వనికాయాంశంబులతోన్= ఇంద్రుడు మొదలైన ప్రముఖులైన దేవతాగణాల అంశలతో; తన+అంశమ్మున్= తనపాలును; తనరఁగన్= అతిశయించేటట్లుగా; ఉర్విన్= భూమియందు; పుట్టించెన్.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడి సమ్మతితో విష్ణుదేవుడు ఇంద్రాదిదేవతల అంశలతో, తన అంశ అతిశయించేటట్లుగా భూమిపై జన్మింపజేశాడు.

విశేషం: భూభారాన్ని తొలగించటానికి దేవతల అంశాలతో, తన అంశంతో భూమిమీద వీరులను సృష్టించినవాడు బ్రహ్మ కాడు విష్ణువు. ఇది పురాణాలలో వర్ణించే సర్గప్రతిసర్గాలవంటిది కాదు. భారతేతిహాసంలో పుట్టిన దైవాసురాంశ సంభూతులు విష్ణుసంకల్పంవలన పుట్టినవారు. కురుక్షేత్రయుద్ధంలో తాము సంఘర్షణపడి అందులో అపారప్రజానష్టం కలిగించి భూభారం తగ్గించటం వారి ఆశయం.

క. దితిసుత దానవ యక్ష । ప్రతతుల యంశములఁ బుట్టి ప్రజలకు విహితా
హితు లగుచుండి రనేకులు । జితకాశులు ధరణిపతులు శిశుపాలాదుల్. 55

ప్రతిపదార్థం: దితిసుత, దానవ, యక్షప్రతతులన్= దైత్య దానవ యక్షసమూహాలతో; అనేకులు= పెక్కుమంది; జితకాశులు= జయశీలురు; శిశుపాల+ఆదుల్= శిశుపాలుడు మొదలైన; ధరణీపతులు= రాజులు; పుట్టి= జన్మించి; ప్రజలకున్= ప్రజలకు విహిత+అహితులు+అగుచుండిరి= మిత్రులున్నూ, శత్రువులున్నూ అవుతున్నారు.

తాత్పర్యం: దైత్య దానవ యక్షుల అంశలతో పెక్కుమంది శిశుపాలాది జయగర్వితులైన రాజులు జన్మించి ప్రజలకు హితులుగానూ, అహితులుగానూ ఉన్నారు.

చ. అతులబలాఢ్యు లైన యమరాంశ సముద్భవు లెల్లఁ బాండుభూ
పతిసుతపక్ష మై, సురవిపక్ష గణాంశజు లెల్ల దుర్మదో
ద్ధత కురురాజ పక్షమయి, ధారుణిభారము వాయ ఘోరభా
రతరణభూమి నీల్గిరి పరస్పరయుద్ధము సేసి వీరు లై. 56

ప్రతిపదార్థం: అతుల బలాఢ్యులు+ఐన= సాటిలేని బలసంపన్ను లైన; అమర+అంశ సముద్భవులు+ఎల్లన్= దేవతల అంశలతో పుట్టిన వా రంతా; పాండుభూపతి సుత, పక్షము+ఐ= పాండవేయుల పక్షాన్ని పొంది; సుర విపక్షగణ + అంశజులు+ఎల్లన్= రాక్షసుల సమూహాల అంశాలలో పుట్టిన వారంతా; దుర్మద+ఉద్ధత కురురాజ పక్షము+అయి= దుర్మదుడున్నూ, గర్వితుడున్నూ అయిన దుర్యోధనుడి పక్షం పొందినవారై; ధారుణి, భారము+పాయన్= భూభారం తొలగేటట్లుగా; వీరులు+ఐ; పరస్పరయుద్ధము+చేసి= ఒకరితో, ఒకరు పోరాడి; భారత రణభూమిన్= భారతయుద్ధరంగంలో; ఈల్గిరి= చనిపోయారు.

తాత్పర్యం: దేవతల అంశలతో జన్మించిన సాటిలేని పరాక్రమవంతు లంతా పాండవేయులపక్షమై, రాక్షసాంశలతో పుట్టినవారంతా ఉద్ధతుడు, ఉన్మదుడు అయిన దుర్యోధనుడిపక్షాన్ని పొంది, వీరులై ఒకరితో ఒకరు పోరాడి భూభారం తొలగేటట్లుగా భారత రణరంగాన హతులైనారు.

విశేషం: దేవాసుర ప్రవృత్తుల నడుమ జరిగే బలమైన సంఘర్షణను వర్ణించటం ఇతిహాస స్వభావం.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 57

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అనగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. ఆదిత్య దైత్య దానవు, లాదిగఁ గల భూతరాశి దగు సంభవమున్
మేదినిఁ దదంశముల మ, ర్త్యోదయములు నాకుఁ జెప్పు మొగి నేర్పడఁగన్. 58

ప్రతిపదార్థం: ఆదిత్య, దైత్య, దానవులు= దేవతలు, రాక్షసులు, దానవులు; ఆదిగన్+కల= మొదలుగా గల; భూతరాశిది+అగు= జీవసముదాయానికి సంబంధించిన; సంభవమున్= పుట్టుకను; మేదినిన్= భూమియందు; తద్+అంశములన్= వారి అంశలతో; మర్త్య+ఉదయములు= మానవులయొక్క పుట్టుకలు; ఒగిన్= క్రమంగా; ఏర్పడఁగన్= తేట తెల్లమయ్యేటట్లుగా; నాకున్+చెప్పుము= నాకు తెల్పుము.

తాత్పర్యం: దేవదానవ రాక్షసుల జీవసముదాయంయొక్క పుట్టుకను, ఆ అంశలతో వా రీ భూమిపై మానవులుగా జన్మించటాన్నిగురించి నాకు తేటతెల్లంగా చెప్పండి.

విశేషం: దేవదానవాదుల అంశావతారాలుగా భూమిమీద పుట్టినవారినిగురించి చెప్పేముందు ఆ అంశలకు మూలకారకు లైనవారి పుట్టుకల విశేషాలను వివరించి, కథను ప్రసన్నం చేయుమని (తేటతెల్లంచేయుమని) జనమేజయు డడిగాడు.

దేవదానవప్రముఖుల యుత్పత్తిక్రమము (సం. 1-59-9)

వ. అనిన విని జనమేజయునకు వైశంపాయనుం డి ట్లని చెప్పెఁ; దొల్లి సకలజగదుత్పత్తినిమిత్తభూతుం డైన బ్రహ్మకు మానసపుత్త్రు లైన మరీచియు, నంగిరసుండును, నత్రియుఁ, బులస్త్యుండును, బులహుండును, గ్రతువును ననునార్వురు పుట్టి; రందు మరీచికిఁ గశ్యపప్రజాపతి పుట్టెఁ; గశ్యపువలనఁ జరాచర భూతరాశి యెల్ల నుద్భవిల్లె; నె ట్లనిన- బ్రహ్మదక్షిణాంగుష్ఠంబున దక్షుండును, వామాంగుష్ఠంబున ధరణి యను స్త్రీయునుం బుట్టిన యయ్యిరువురకును. 59

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; జనమేజయునకు; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు+అని, చెప్పెన్; తొల్లి= పూర్వం; సకల జగత్+ఉత్పత్తి నిమిత్త భూతుం డైన= సమస్త లోకాలను సృష్టించేందుకు కారణ మైనవా డైన; బ్రహ్మకున్; మానస, పుత్త్రులు= మనస్సునుండి పుట్టిన కొడుకులు; ఐన; మరీచియున్; అంగిరసుండునున్; అత్రియున్; పులస్త్యుండును; పులహుండును; క్రతువునున్; అను+ఆర్వురు; పుట్టిరి; అందున్= వారిలో; మరీచికిన్; కశ్యప ప్రజాపతి; పుట్టెన్; కశ్యపు వలనన్; చర+అచర భూతరాశి= జంగమ స్థావరాలు మొదలుగాగల జీవసముదాయం; ఎల్లన్+ఉద్భవిల్లెన్= సమస్తం పుట్టింది; ఎట్లు+అనినన్= ఏవిధంగా అంటే; బ్రహ్మ, దక్షిణ+అంగుష్ఠంబునన్= బ్రహ్మ యొక్క కుడిచేతి బొటన వ్రేలియందు; దక్షుండును; వామ+అంగుష్ఠంబునన్= ఎడమచేతి బొటనవ్రేలియందు; ధరణి, అను, స్త్రీయునున్= ధరణి అనే పేరుగల వనితయున్నూ; పుట్టినన్= పుట్టగా; ఆ+ఇరువురకును= ఆ ఇద్దరికిన్నీ.

తాత్పర్యం: మానవజాతిపుట్టుకనుగురించి వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి ఇట్లా చెప్పాడు: సృష్టికారకు డైన బ్రహ్మదేవుడి మానసపుత్త్రు లైన వారు ఆరుగురు. వారు మరీచి, అంగిరసుడు, అత్రి, పులస్త్యుడు, పులహుడు, క్రతువు అనే పేర్లు కలవారు. వీరిలో మరీచికి కశ్యపప్రజాపతి జన్మించాడు. కశ్యపుడికి స్థావరజంగమా లన్నీ పుట్టినవి. బ్రహ్మదేవుడి కుడిచేతి బొటనవ్రేలియందు దక్షు డనే వాడున్నూ, ఎడమచేతి బొటనవ్రేలియందు ధరణి అనే స్త్రీయున్నూ జన్మించారు వారిద్దరికి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. సుతు లనఘులు వేవురు దమ । యుతు లై యుదయించి, సాంఖ్యయోగాభ్యాసో
న్నతిఁ జేసి ముక్తు లై, భూ । రితేజు లందఱును నూర్ధ్వరేతసు లైనన్. 60

ప్రతిపదార్థం: అనఘులు= పుణ్యులు; వేవురు= వేయిమంది; సుతులు= కొడుకులు; దమయుతులు+ఐ= ఇంద్రియనిగ్రహంతో కూడినవా రై; ఉదయించి= జన్మించి; సాంఖ్య యోగ+అభ్యాస+ఉన్నతిన్, చేసి= సాంఖ్య మనే యోగాన్ని అభ్యసించటంలోని గొప్పతనంచేత; భూరి, తేజులు= గొప్ప తేజస్సు కలవారు; అందఱును; ముక్తులు+అయి; ఊర్ధ్వ, రేతసులు+ఐనన్= ఋషులు కాగా.

తాత్పర్యం: ధరణికి, దక్షునికి వేయిమంది పుత్రులు జన్మించారు. వారు ఇంద్రియనిగ్రహం కలవారై సాంఖ్య యోగాన్ని అభ్యసించి, ముక్తు లై ఊర్ధ్వరేతసులు (ఋషులు) కాగా.

వ. పదంపడి యేఁబండ్రుకూఁతులుం బుట్టిన, వారల నెల్ల దక్షుం డపుత్త్రకుండు గావునఁ బుత్త్రీకరణంబు సేసి, యందుఁ గీర్తి లక్ష్మీ ధృతి మేధా పుష్టి శ్రద్ధా క్రియా బుద్ధి లజ్జా మతు లను వనితలఁ బదుండ్రను ధర్ముం డను మనువున కిచ్చె; నశ్విన్యాదు లైన యిరువదేడ్వు రను జంద్రున కిచ్చె; నదితి దితి దను కాలా నాయు స్సింహికా ముని కపిలా వినతా క్రోధా ప్రాధా క్రూరా కద్రువ లను పదుమువ్వురను గశ్యపున కిచ్చె; నం దదితి యనుదానికి ధాతృ మిత్రార్యమ శక్ర వరుణాంశు భగ వివస్వ త్పూష సవితృ త్వష్టృ విష్ణు లనంగా ద్వాదశాదిత్యులు పుట్టిరి; మఱియును. 61

ప్రతిపదార్థం: పుత్త్రీకరణము= పుత్రులుగా భావించుట.

తాత్పర్యం: దక్షప్రజాపతికి ఏభైమంది కుమార్తెలు జన్మించారు. వారిలో పది మందిని ధర్ముడికి, ఇరవైఏడు మందిని చంద్రుడికి, పదమూడు మందిని కశ్యపుడికి ఇచ్చాడు. కశ్యపుడికి ఇచ్చిన కుమార్తెలలో అదితి అనే కుమార్తెకు ద్వాదశాదిత్యులు జన్మించారు.

క. దితి యనుదానికి నప్రతి । హతబలుఁడు హిరణ్యకశిపుఁ డనఁ బుట్టె సుతుం;
డతనికి నేవురు పుట్టిరి । ప్రతాపగుణయుతులు సుతులు ప్రహ్లాదాదుల్. 62

ప్రతిపదార్థం: దితి+అనుదానికిన్= దితియనుపేరుగల వనితకు; అప్రతిహతబలుఁడు= అడ్డగించరాని శక్తి గలవాడైన; హిరణ్యకశిపుఁడు= హిరణ్యకశిపుడనే పేరుగలిగిన; సుతుండు= కుమారుడు; పుట్టెన్= జన్మించాడు; అతనికిన్= ఆహిరణ్యకశిపుడికి; ప్రతాప గుణయుతులు= శౌర్య మనే గుణముతో కూడిన వారైన; ప్రహ్లాద+ఆదుల్= ప్రహ్లాదుడు మొదలైన; సుతులు= కొడుకులు; ఏవురు= ఐదుమంది; పుట్టిరి= కలిగిరి.

తాత్పర్యం: దక్షుడు కశ్యపుడి కిచ్చిన తన కూతుళ్ళలో దితి అనే ఆమెకు హిరణ్యకశిపు డనే అవక్రపరాక్రముడు జన్మించాడు. అతడికి బలపరాక్రమ గుణసంపన్ను లైన ప్రహ్లాదుడు మొదలుగా గల అయిదుగురు కుమారులు పుట్టారు.

వ. ఆ ప్రహ్లాదసంహ్లాదానుహ్లాద శిబిబాష్కులయందుఁ బ్రహ్లాదునకు విరోచన కుంభనికుంభు లనంగా ముఫ్వురు పుట్టి; రందు విరోచనునకు బలి పుట్టె; బలికి బాణాసురుండు పుట్టె; దను వనుదానికి విప్రచిత్తి శంబర నముచిపులోమాసి లోమకేశి దుర్జయాదు లయిన దానవులు నలువండ్రు పుట్టిరి; వారల పుత్త్రపౌత్త్రవర్గం బసంఖ్యాతం బై ప్రవర్తిల్లెఁ; గాల యనుదానికి వినాశనక్రోధాదు లెనమండ్రు పుట్టిరి. 63

ప్రతిపదార్థం: నలువండ్రు= నలభైమంది; పుత్త్ర పౌత్ర వర్గంబు= కొడుకుల, మనుమల సమూహం; అసంఖ్యాతంబు= లెక్కపెట్టరానిది; ఎనమండ్రు= ఎనిమిదిమంది;

తాత్పర్యం: ఆ అయిదుగురిలో ప్రహ్లాదుడికి విరోచనుడు, కుంభకుడు, నికుంభుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులు పుట్టారు. విరోచనుడికి బలి పుట్టాడు. బలికి బాణాసురుడు జన్మించాడు. దను వనే వనితకు విప్రచిత్తి మొదలైన

నలుబది (40) మంది దానవులు కలిగారు. వారి కొడుకుల, మనుమళ్ళ సమూహం లెక్కించటానికి శక్యం కానిదై వ్యాపించింది. కాల అనే వనితకు వినాశనుడు, క్రోధుడు మొదలైన ఎనిమిదిమంది పుట్టారు.

ఆ. అజితశక్తియుతులనాయువ యనుదాని । కజరు లధిక వీరు లతుల భూరి
భుజులు శక్రరిపులు పుట్టిరి నలువురు । విక్షర బలవీర వృత్రు లనఁగ. 64

ప్రతిపదార్థం: అజితశక్తి యుతులు= జయించబడని శక్తితో కూడిన వారైన; అజరులు= ముసలితనం లేనివారు; అధికవీరులు= గొప్ప పరాక్రమవంతులు; అతుల, భూరి, భుజులు= సాటి లేని భుజబలం కలవారైన; విక్షర బలవీర వృత్రులు+అనఁగన్= విక్షరుడు, బలుడు, వీరుడు, వృత్రు డనే పేర్లు కలవారు; నలువురు; శక్రరిపులు= దేవేంద్రుడికి శత్రువులు; అనాయువ, అను, దానికిన్= అనాయువ అనే ఆమెకు; పుట్టిరి= జన్మించారు.

తాత్పర్యం: అనాయువు అనే ఆమెకు మహాపరాక్రమవంతు లైన విక్షర బల వీర వృత్రు లనే పేర్లు కల నలుగురు కుమారులు ఇంద్రుడికి శత్రువు లై జన్మించారు.

వ. మఱియు సింహిక యనుదానికి రాహువు పుట్టె; ముని యనుదానికి భీమసేనోగ్రసేనాదు లయిన గంధర్వులు పదార్వురు పుట్టిరి; కపిల యను దానికి నమృతంబును గోగణంబులును బ్రాహ్మణులును ఘృతాచీ మేనకాదు లయిన యప్సరసలును బుట్టిరి; వినత యను దానికి ననూరుండును గరుడుండును బుట్టి; రం దనూరునకు శ్యేని యనుదానికి సంపాతి జటాయువులు పుట్టిరి; క్రోధ యను దానికిఁగ్రోధవశగణంబు పుట్టెఁ; బ్రాధ యను దానికి సిద్ధాదులు పుట్టిరి; క్రూర యనుదానికి సుచంద్ర చంద్ర హంత్రాదులు పుట్టిరి; కద్రువ యను దానికి శేష వాసుకి పురోగమానేక భుజంగముఖ్యులు పుట్టిరి. 65

ప్రతిపదార్థం: పది+ఆర్వురు= పదియారుమంది; గోగణంబులు= గోవుల సమూహం; శేషవాసుకి పురోగమ+అనేక, భుజంగముఖ్యులు= శేషుడు, వాసుకి మున్నగు పలువురు సర్పశ్రేష్ఠులు.

తాత్పర్యం: సింహికకు రాహువు, మునికి భీమసేనాదు లైన గంధర్వులు పదహారుమంది, కపిలకు అమృతం, గోగణం, బ్రాహ్మణులు, అప్సరసలు జన్మించారు. వినతకు అనూరుడు గరుడుడు పుట్టారు. అనూరుడికి శ్యేని అనే భార్య వలన సంపాతి, జటాయువు జన్మించారు. క్రోధకు క్రోధ వశగణం పుట్టింది. ప్రాధకు సిద్ధాదులు పుట్టారు. క్రూరకు సుచంద్రాదులు జన్మించారు. కద్రువకు శేషుడు వాసుకి మొదలైన సర్పముఖ్యులు పుట్టారు.

సీ. మఱి యంగిరసుఁ డను మానసపుత్త్రున । కయ్యుతథ్యుండు బృహస్పతియును
సంవర్తుఁడును గుణాశ్రయ యోగసిద్ధి య । న్కూఁతురుఁబుట్టి; రక్కొడుకులందు
విభుఁడు బృహస్పతి వేల్పుల కాచార్యుఁ । డై లోకపూజితుఁ డై వెలింగె;
మానుగా నత్రి య న్మానసపుత్త్రున । కుద్భవించిరి ధర్మయుతచరిత్రు

ఆ. లఖిలవేదవేదు లాద్యు లనేకులు । దీప్తరవిసహస్రతేజు లనఘు
లధికతరతపోమహత్త్వసంభృతవిశ్వ । భరులు సత్యపరులు పరమమునులు. 66

తాత్పర్యం: అంగిరసు డనే మానసపుత్రుడికి ఉతథ్యుడు, బృహస్పతి, సంవర్తుడు అనే కొడుకులూ, గుణవతి అయిన యోగసిద్ధి అనే కూతురూ జన్మించారు. ఆ కుమారులలో బృహస్పతి దేవతలకు గురువై లోకపూజ్యుడై ప్రకాశించాడు. అత్రి అనే మానసపుత్రుడికి ధర్మస్వభావులు, వేదవిదులు, వేయిసూర్యులవెలుగు కలవారు, పుణ్యాత్ములు, అధికతపోమహితులు, ఆద్యులు సత్యపరులు అయినట్టి పరమమునులు అనేకులు జన్మించారు.

వ. మఱియుఁ బులస్త్యుం డను మానసపుత్త్రునకు ననేకరాక్షసులు పుట్టిరి; పులహుం డను మానసపుత్త్రునకుఁ గిన్నర కింపురుషాదులు పుట్టిరి; క్రతు వను మానసపుత్త్రునకు సత్యవ్రత పరాయణు లైన పతంగ సహచరులు పుట్టిరి; పైతామహుం డైన దేవుం డను మునికిఁ బ్రజాపతి పుట్టె; వానికి ధూమ్రా బ్రహ్మవిద్యా మనస్వినీ రతాశ్వసాశాండిలీ ప్రభాత లనంగా నేడ్వురు భార్య లై; రందు ధూమ్రకు ధరుండును, బ్రహ్మవిద్యకు ధ్రువుండును, మనస్వినికి సోముండును, రతకు నహుండును, శ్వసకు ననిలుండును, శాండిలికి నగ్నియుఁ, బ్రభాతకుఁ బ్రత్యూష ప్రభాసు లనంగా నెనమండ్రు వసువులును బుట్టి; రందు ధరుం డను వసువునకు ద్రవిణుండును. హుతవావ్యవహుండునుం బుట్టిరి; ధ్రువుండను వసువునకుఁ గాలుండు పుట్టె; సోముం డను వసువునకు మనోహర యనుదానికి వర్చసుండును శిబిరుండును బ్రాణుండును రమణుండును బృథ యను కూఁతురునుం బుట్టిరి; పృథకుఁ బదుండ్రు గంధర్వసుతులు పుట్టిరి; యహుం డను వసువునకు జ్యోతి పుట్టె; ననిలుండను వసువునకు శివ యను దానికి మనోజవుండును నవిజ్ఞాతగతియునుం బుట్టిరి. అగ్ని యను వసువునకుఁ గుమారుండు పుట్టెఁ; బ్రత్యూషుం డను వసువునకు ఋషియైన దేవలుండు పుట్టెఁ; బ్రభాసుం డను వసువునకు బృహస్పతి చెలియ లైన యోగసిద్ధికి విశ్వకర్మ పుట్టె. 67

తాత్పర్యం: పులస్త్యు డనే బ్రహ్మమానసపుత్రుడికి అనేక రాక్షసులు జన్మించారు. పులహు డనే మానసపుత్రుడికి కిన్నర కింపురుషాదులు పుట్టారు. క్రతు వనేమానసపుత్రుడికి పక్షిసంతతులు జన్మించాయి. దేవుడనే మనువుకు ప్రజాపతి పుట్టాడు. ఆ ప్రజాపతికి ఏడుగురు భార్యలు. వారిలో ధూమ్ర అనే ఆమెకు ధరుడనే వాడు, బ్రహ్మ విద్యకు ధ్రువుడు, మనస్వినికి సోముడు, రతకు అహుడు, శ్వసకు అనిలుడు, శాండిలికి అగ్ని, ప్రభాతకు ప్రత్యూష, ప్రభాసు లనేపేర్లు కల ఎనిమిదిమంది వసువులు జన్మించారు. ఆ వసువులలో ధరుడనే వాడికి ద్రవిణుడు హుత హవ్యవహుడు అనే వారు జన్మించారు. ధ్రువుడనే వసువుకు కాలుడు పుట్టాడు. సోముడనే వసువుకు అతని భార్య అయిన మనోహరయందు వర్చసుడు, శిబిరుడు, ప్రాణుడు, రమణుడు అనే కుమారులు, పృథ అనే కూతురు పుట్టారు. పృథకు పదిమంది గంధర్వులు జన్మించారు. యహుడనే వసువుకు జ్యోతి జన్మించింది. అనిలుడికి శివ అనే ఆమెవలన మనోజవుడున్నూ, అవిజ్ఞాతగతియున్నూ జన్మించారు. అగ్నికి కుమారుడనే పేరు కలవాడు పుట్టాడు. ప్రత్యూషుడికి దేవలుడనే ఋషి జన్మించాడు. ప్రభాసుడనే వసువుకు బృహస్పతిసోదరి అయిన యోగసిద్ధి భార్య. ఈ దంపతులకు విశ్వకర్మ జన్మించాడు.

క. ఆ విశ్వకర్మ నిర్మిత । దేవవిమానుండు, నిఖిల దివ్యాభరణ
శ్రీవిరచన పరితోషిత । దేవుఁడు, శిల్పప్రజాపతియు నై నెగడెన్. 68

ప్రతిపదార్థం: ఆ విశ్వకర్మ= శ్రీ విశ్వకర్మ; నిర్మిత దేవవిమానుండు= నిర్మించబడిన దేవతలయొక్క విమానాలు కలవాడు; అంటే దేవవిమానాలను నిర్మించినవాడు; నిఖిల దివ్యాభరణ శ్రీ విరచన పరితోషిత దేవుఁడు= సమస్త మైన దివ్యము లైన

ఆభరణాల సంపదను నిర్మించటంచేత మిక్కిలి సంతృప్తిపడిన దేవతలు కలవాడు; శిల్ప ప్రజాపతియున్+ఐ= శిల్పకళలో బ్రహ్మవంటి వాడై; నెగడెన్= ప్రసిద్ధి కెక్కాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విశ్వకర్మ దేవతల విమానాలను నిర్మించినవాడు, సమస్తదివ్యాభరణసంపదను విరచించటంచేత దేవతలను సంతోషపెట్టినవాడు. అతడు శిల్పప్రజాపతిగా ప్రసిద్ధి కెక్కాడు.

వ. **మఱియు స్థాణునకు మానసపుత్త్రు లైన మృగవ్యాధ శర్వ నిరృత్యజైక పాదహిర్బుధ్న్యపినాకి దహనేశ్వరకపాలి స్థాణు భవు లనంగా నేకాదశరుద్రులు పుట్టిరి; మఱి బ్రహ్మ దక్షిణస్తనంబున ధర్మం డను మనువు పుట్టె; వానికి శమకామహర్షు లనంగా ముప్వురు పుట్టిరి; యాముప్వురకుఁ గ్రమంబునఁ బ్రాప్తి రతి నంద లనంగా ముప్వురు భార్యలైరి; సవితృనకు బడబారూపధారిణి యైన త్వాష్ట్రికి నాశ్వినులు పుట్టిరి; బ్రహ్మహృదయంబున భృగుండు పుట్టె; వానికిఁగవి పుట్టె; వానికి శుక్రుండు పుట్టి యసురుల కాచార్యుం డయ్యె; వానికిఁ జండామర్కత్వష్టృధరాత్త్రు లనంగా నలువురు గొడుకులు పుట్టిరి; వా రసురులకు యాజ్ఞికు లైరి మఱియును.** **69**

తాత్పర్యం: స్థాణుడికి మానసపుత్రు లై ఏకాదశరుద్రులు జన్మించారు. బ్రహ్మదక్షిణస్తనంనుండి ధర్మ డనే మనువు జన్మించాడు. అతడికి శమకామహర్షు లనే ముగ్గురు పుత్రులు పుట్టారు. ఆ ముగ్గురికీ ప్రాప్తి రతి నంద లనే వారు భార్యలైనారు. సవితృడికి బడబారూపం ధరించిన త్వాష్ట్రికి ఆశ్వినులు జన్మించారు. బ్రహ్మహృదయం నుండి భృగుడు జన్మించాడు. ఆ భృగుడికి కవియును, ఆ కవికి శుక్రుడును జన్మించారు. శుక్రుడు రాక్షసులకు గురు వైనాడు. శుక్రుడికి నలుగురు కుమారులు పుట్టారు. వారు రాక్షసులకు యాజ్ఞికు లైనారు.

సీ. **విగతాఘుఁ డైన యాభృగునకుఁ బుత్త్రుడై । చ్యవనుండు పుట్టె; భార్గవవరుండు**
జనవంద్యుఁ డతనికి మనుకన్యకకుఁ బుట్టె । నూరుల నౌర్వుండు భూరికీర్తి;
యతనికి నూర్వురు సుతులు ఋచీకాదు । లుదయించి రఖిల భూవిదిత తేజు;
లందు ఋచీకున కొందంగ జమదగ్ని । యనుముని పుట్టె; నాతనికిఁ బుట్టి

ఆ. **రలఘుమతులు సుతులు నలువురు; వారిలోఁ । బరశురాముఁ డాదిపురుషమూర్తి**
దండితాహితుండు గొండుక యయ్యును । దద్ద గుణములందుఁ బెద్ద యయ్యె. **70**

ప్రతిపదార్థం: విగత+అఘుఁడు+ఐన= (పూర్తిగా పోయిన పాపం గలవా డైన) పరమ పుణ్యు డైన; భార్గవ వరుండు= భృగువంశ శ్రేష్ఠుడు; జనవంద్యుఁడు= జనులచేత నమస్కరించ తగినవాడు; ఊరులన్= తొడలయందు; భూరికీర్తి= గొప్పకీర్తి గలవాడు; అఖిల భూవిదిత తేజులు= సమస్తభూమియందు ప్రసిద్ధ మైన తేజం కలవారు; అలఘుమతులు= ఉదారులు; ఆదిపురుషమూర్తి= శ్రీమన్నారాయణుడి రూపం; దండిత+అహితుండు= శత్రువులను శిక్షించినవాడు; కొండుక= బాలుడు; తద్ద= గొప్ప; గుణముల+అందున్; పెద్ద+అయ్యెన్;

తాత్పర్యం: పరమపుణ్యు డైన భృగువుకు చ్యవనుడు జన్మించాడు. పూజ్యు డైన చ్యవనుడికి మనుకన్యక భార్య అయినది. ఆ దంపతులకు ఊరువులందు ఔర్వుడు జన్మించాడు. అతడికి ఋచీకాదు లనబడే నూరుగురు కుమారులు పుట్టారు. వారిలో ఋచీకుడికి జమదగ్ని ఉదయించాడు. ఆ జమదగ్నిమహామునికి నలుగురు కుమారులు.

వారిలో పరశురాముడు మహావిష్ణువు అవతారం. అతడు శత్రుసంహారం కావించి చిన్న వాడైనా మహామహుడుగా ప్రసిద్ధి కెక్కాడు.

వ. **మఱియు బ్రహ్మకు ధాతయు విధాతయు ననంగా నిద్దఱు మనుసహాయులై పుట్టిరి; వారితోడను లక్ష్మి పుట్టె; లక్ష్మికి మానసపుత్త్రు లనేకులు పుట్టిరి; వరుణునకు జ్యేష్ఠకు బలుండును సుర యను కూఁతురునుం బుట్టిరి; సురయం దధర్ముండు పుట్టె; నా యధర్మునకు నిరృతికి భయ మహాభయ మృత్యువు లనఁగా ముప్వురు పుట్టిరి; మఱియుఁ దామ్రకుఁ గాకియు శ్యేనియు భాసియు ధృతరాష్ట్రియు శుకియు నన నేవురుకన్యలు పుట్టిరి; యందుఁ గాకి యనుదానికి నులూకంబులు పుట్టె; శ్యేని యను దానికి శ్యేనంబులు పుట్టె; భాసి యనుదానికి భాసగృధ్రాదులు పుట్టె; ధృతరాష్ట్రి యను దానికి హంస చక్ర వాకంబులు పుట్టె; శుకియను దానికి శుకంబులు పుట్టె; మఱియుం గ్రోధునకు మృగియు మృగమందయు హరియు భద్రమనసయు మాతంగియు శార్దూలియు శ్వేతయు సురభియు సురసయు ననఁ దొమ్మండ్రు పుట్టి; రందు మృగి యనుదానికి మృగంబులు పుట్టె; మృగమంద యనుదానికి ఋక్ష చమర సృమరాదులు పుట్టె; హరి యనుదానికి వానరగణంబులు పుట్టె భద్రమనస యనుదానికి నైరావణంబు పుట్టె; నైరావణంబునకు దేవనాగంబులు పుట్టె; మాతంగి యనుదానికి గజంబులు పుట్టె; శార్దూలి యనుదానికి సింహవ్యాఘ్రంబులు పుట్టె; శ్వేత యనుదానికి దిగ్గజంబులు పుట్టె; సురభి యనుదానికి రోహిణియు గంధర్వియు ననలయు ననం బుట్టి; రందు రోహిణికిఁ బశుగణంబులు పుట్టె; గంధర్వి యనుదానికి హయంబులు పుట్టె; ననలకు గిరి వృక్షలతా గుల్మంబులు పుట్టె; సురసకు సర్పంబులు పుట్టె; నిది సకలభూత సంభవప్రకారంబు.** **71**

ప్రతిపదార్థం: ఉలూకంబులు= గుడ్లగూబలు; శ్యేనంబులు= డేగలు; భాసగృధ్ర+ఆదులు= భాసములు గ్రద్దలు మొదలైనవి; శుకంబులు= చిలుకలు; ఋక్ష చమర సృమర+ఆదులు= ఎలుగుబంట్లు, చమరమృగాలు; పెద్ద చమరమృగాలు మొదలైనవి; ఐరావణంబు= తెల్లఏనుగు; దేవనాగంబులు= దేవతల ఏనుగులు; వానర గణంబులు= కోతుల సమూహాలు; వ్యాఘ్రంబులు= పెద్దపులులు; గుల్మంబులు= పొదలు; సకలభూతసంభవప్రకారంబు= సమస్తజీవులు పుట్టినరీతి.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మకు ధాత, విధాత అనే ఇద్దరు జన్మించి మనువుకు సహాయు లైనారు. ధాతృవిధాతలతోపాటు లక్ష్మి జన్మించింది. ఆమెకు మానసపుత్రులు అనేకులు జన్మించారు. జ్యేష్ఠా వరుణ దంపతులకు బలు డనే కుమారుడు; సుర అనే కూతురు జన్మించారు. సురకు అధర్ముడు పుట్టాడు. అధర్ముడికి నిరృతి భార్య అయింది. ఆ దంపతులకు భయ, మహాభయ, మృత్యువు అనే ముగ్గురు పుట్టారు. మఱియు, తామ్ర అనే ఆమెకు కాకి, శ్యేని, భాసి, ధృతరాష్ట్రి, శుకి అనే అయిదుగురు కన్యలు పుట్టారు. కాకికి గుడ్లగూబలు, శ్యేనికి డేగలు, భాసికి భాసములు, గ్రద్దలు, ధృతరాష్ట్రికి హంసలు, చక్రవాకాలు, శుకికి చిలుకలు జన్మించాయి. మఱియు క్రోధుడికి మృగి మొదలైన తొమ్మిది మంది కూతులు జన్మించారు. వారిలో మృగి అనే ఆమెకు మృగాలు, మృగమంద అనే ఆమెకు ఎలుగుబంట్లు, చిన్న, పెద్ద చమరీ మృగాలు పుట్టాయి. హరి అనే ఆమెకు కోతుల సమూహం కలిగింది. భద్రమనస అనే ఆమెకు ఐరావణం, ఐరావణానికి దేవగజాలు కలిగాయి. మాతంగికి గజాలు పుట్టాయి. శార్దూలికి సింహాలు, పెద్దపులులు పుట్టాయి. శ్వేతకు దిగ్గజాలు పుట్టాయి. సురభికి రోహిణి, గంధర్వి, అనల అనేవారు పుట్టారు. వారిలో

రోహిణికి పశువులు, గంధర్వికి గుఱ్ఱాలు, అనలకు కొండలు, చెట్లు, తీగెలు, తీవెపొదలు పుట్టాయి. సురసకు సర్పాలు పుట్టాయి. సకలజీవాలు పుట్టినరీతి ఇది.

చ. **దివిజ మునీంద్ర దానవదితి ప్రభవాదిసమస్తభూతసం**
భవముఁ గృతావధాను లయి భక్తిమెయిన్ వినుచున్న పుణ్యమా
నవులకు నిక్కువం బగు మనఃప్రియ నిత్యసుఖంబులుం జిరా
యువు బహుపుత్త్రలాభవిభవోన్నతియున్ దురితప్రశాంతియున్. 72

ప్రతిపదార్థం: దివిజమునీంద్ర దానవ దితి ప్రభవాది సమస్త భూత సంభవము= దేవతలు, మహామునులు, దానవులు, రాక్షసులు మొదలైన సమస్త జీవుల పుట్టుకను; కృతావధానులు+అయి= ఏకాగ్రత కలిగిన వారై; భక్తి మెయిన్= భక్తితో; వినుచున్+ఉన్న; పుణ్యమానవులకున్; మనఃప్రియ నిత్య సుఖంబులున్= మనసుకు ఇంపైన నిరంతర సౌఖ్యాలున్నూ; చిరాయువు= దీర్ఘాయువున్నూ, బహుపుత్ర లాభ విభవ+ఉన్నతియున్= పెక్కుమంది పుత్రులయొక్క లాభమూ, మహైశ్వర్యమూ; దురిత, ప్రశాంతియున్= పాపం అణగిపోవటమూ; నిక్కువంబు+అగున్= యథార్థ మౌతాయి. (తప్పకుండ కలుగుతాయి అని భావం).

తాత్పర్యం: దేవతలు, మునులు, దైత్యులు, దానవులు మొదలైన జీవుల పుట్టుకను సావధానులై వింటున్న పుణ్యులకు అభీష్టాలైన నిత్యసుఖాలు, చిరాయువు, బహుపుత్రలాభం, ఉన్నతమైన వైభవం పాపక్షయం యథార్థంగా అవుతాయి.

విశేషం: దేవతలు మొదలుకొని సర్వభూతాలవరకు సాగిన ఈ సృష్టికథను వినినవారికి కలిగే శుభాలను పేర్కొనే ఫలశ్రుతి ఇది. పురాణపంచలక్షణాలలో సర్గ, ప్రతిసర్గ, వంశ, మన్వంతరాలకు చెందిన కొన్నిఅంశాలు ఇందులో చోటుచేసికొని ఉండటంచేత పుణ్యప్రదమని తెలపటానికీ, సృష్టిలో ప్రతిజీవికూడా ఆ బ్రహ్మచైతన్యంనుండి పుట్టిన దనే ఆధ్యాత్మికస్పృహ కలగటానికీ ఈ ఫలశ్రుతి తోడ్పడుతుంది. "బీజం మాం సర్వభూతానాం, విద్ధి పార్థ! సనాతనం" (భగవద్గీత. 7.10) అనే భగవద్వాక్యం దీనికి ప్రమాణం.

దేవదానవాద్యంశములచే భూమియందుఁ బుట్టిన వారి క్రమము (సం.1-57-84)

వ. **మఱియు మర్త్యలోకంబునందు దేవదైత్యదానవుల యంశావతారంబుల వివరించెద వినుము.** 73

తాత్పర్యం: భూలోకంలో దేవదానవ రాక్షసుల అంశలతో జన్మించిన వారినిగూర్చి వివరిస్తాను వినవలసింది.

క. **యాదవవంశంబున జగ । దాదిజుఁ డగు విష్ణుదేవునంశంబున ను**
త్పాదిల్లెఁ గృష్ణుఁ డపగత । ఖేదుఁడు వసుదేవ దేవకీదేవులకున్. 74

ప్రతిపదార్థం: జగత్+ఆదిజుఁడు+అగు= జగత్తునకు మొదట పుట్టినవాడైన; విష్ణుదేవు+అంశంబునన్= విష్ణుదేవునియొక్క అంశతో; అపగత, ఖేదుఁడు= దుఃఖంలేనివాడు, యాదవ వంశంబునన్; వసుదేవ, దేవకీదేవులకున్; కృష్ణుఁడు; ఉత్పాదిల్లెన్= పుట్టెను.

తాత్పర్యం: జగత్తుకు ఆద్యుడైన మహావిష్ణునిఅంశంతో శ్రీకృష్ణుడు యాదవవంశంలో దేవకీవసుదేవులకు జన్మించాడు.

క. **శ్రీ వెలుఁగ రోహిణికి వసు । దేవున కుదయించె విష్ణుదేవాంశమునన్**
భూవంద్యుఁ డనంతుఁడు బల । దేవుండు ప్రలంబ ముఖ్యదితిజాంతకుఁ డై. 75

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ వెలుఁగన్= సంపద విలసిల్లేటట్లుగా; విష్ణుదేవ+అంశమునన్= విష్ణుమూర్తి అంశతో; భూవంద్యుఁడు= భూమిలోని జనులచేత నమస్కరించ తగినవాడు; అనంతుఁడు= ఆదిశేషుడు; ప్రలంబ ముఖ్యదితి జాంతకుడై (దితిజ+ అంతకుఁడై)= ప్రలంబుడువంటి ప్రముఖ రాక్షసులను చంపేవాడై; బలదేవుండు; ఉదయించెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: విష్ణుమూర్తిఅంశతో సర్వజనవంద్యు డైన ఆదిశేషుడు ప్రలంబాది రాక్షసులను సంహరించే వాడై రోహిణీ వసుదేవులకు బలదేవు డనే పేరుతో జన్మించాడు.

వ. **మఱియు లక్ష్మి యంశంబున రుక్మిణి యుదయించె; సనత్కుమారు నంశంబునఁ బ్రద్యుమ్నుండు పుట్టె; నప్సరసల యంశంబులఁ గృష్ణునిషోడశసహస్రాంతఃపురవనితలు పుట్టి; రయ్యయి వేల్పుల యంశంబుల యదువృష్ణి భోజాంధక వంశంబుల వీరు లనేకులు పుట్టిరి; మఱియు.** 76

తాత్పర్యం: లక్ష్మి అంశతో రుక్మిణి జన్మించింది; సనత్కుమారుడి అంశతో ప్రద్యుమ్నుడు ఉదయించాడు. అప్సరసలఅంశలతో శ్రీకృష్ణుడి పదహారువేల అంతఃపుర స్త్రీలు జన్మించారు. ఆ యాదేవతల అంశలతో యదువృష్ణి భోజఅంధక వంశాలందు వీరులు అనేకులు జన్మించారు. ఇంకను.

క. **ముదమునఁ బ్రభాసుఁ డను నెని । మిది యగు వసునంశమునను మేదిని భీష్ముం**
డుదయించె సర్వవిద్యా । విదుఁ డపజిత పరశురామ వీర్యుఁడు బలిమిన్. 77

ప్రతిపదార్థం: ముదమునన్= సంతోషంతో; ఎనిమిది+అగు= ఎనిమిదవ; వసు+అంశమునను= వసువు అంశతో; మేదినిన్= భూమిలో; సర్వ విద్యావిదుఁడు= సమస్తవిద్యలు తెలిసినవాడు; అపజిత పరశురామ వీర్యుఁడు= ఓడిపబడిన పరశురాముడి యొక్క పరాక్రమం కలవాడు; బలిమిన్= శౌర్యంతో; భీష్ముండు; ఉదయించెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: ప్రభాసుడనే ఎనిమిదవవసువుయొక్క అంశతో సమస్తవిద్యలు ఎరిగినవాడు, తనబలిమితో పరశురాముడిని గెల్చినవాడు అయినట్టి భీష్ముడు జన్మించాడు.

క. **అనఘుఁడు సురగురునంశం । బునను భరద్వాజుకలశమునఁ బుట్టె శరా**
సనవిద్యాచార్యుఁడు భూ । వినుతుఁడు ద్రోణుండు నిఖిలవేదవిదుం డై. 78

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= పాపరహితుడు; సురగురు+అంశంబునను= బృహస్పతి అంశతోను; భరద్వాజు కలశమునన్= భరద్వాజ మునికలశపాత్రమందు; శరాసన, విద్యా+ఆచార్యుఁడు= ధనుర్విద్యాగురువూ; భూవినుతుఁడు= భూమియందలి జనులచేత కొనియాడబడినవాడూ అయిన; ద్రోణుఁడు; నిఖిలవేద విదుండు+ఐ= సమస్త వేదాలను తెలిసినవాడై; పుట్టెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: దేవగురువైన బృహస్పతి అంశతో ధనుర్విద్యాగురువు, జనవంద్యుడు, సకల వేదజ్ఞుడు అయిన ద్రోణుడు జన్మించాడు.

క. అలఘుఁడు కామక్రోధా । దుల యేకత్వమునఁ బుట్టె ద్రోణునకు మహా
బలుఁ డశ్వత్థామ రిపు । ప్రళయాంతకుఁ డస్త్రశస్త్రపరిణతుఁ డగుచున్. 79

ప్రతిపదార్థం: కామ, క్రోధ+ఆదుల, ఏకత్వమునన్= కామం, క్రోధం మొదలైనవి ఏకం కావటం చేత; మహాబలుఁడు= గొప్పబలశాలి; రిపు ప్రళయాంతకుఁడు= శత్రువుల కల్లోలాన్ని అంతమొందించేవాడు; అస్త్ర శస్త్ర పరిణతుఁడు= అస్త్రాల (ప్రయోగాల)లో, శస్త్రాల (ప్రయోగాల)లో ఆరితేరినవాడు; అగుచున్; అశ్వత్థామ, ద్రోణునకున్, పుట్టెన్.

తాత్పర్యం: కామక్రోధాదుల ఏకత్వంవలన శత్రుప్రళయాన్ని అణచేవాడూ, అస్త్రశస్త్రాదులలో ఆరితేరిన వాడూ, మహాబలశాలియూ అయిన అశ్వత్థామ ద్రోణుడికి జన్మించాడు.

వ. మఱియు నేకాదశరుద్రుల యంశంబునఁగృపుఁడు పుట్టె; సూర్యునంశంబునఁగర్ణుండు పుట్టె; ద్వాపరాంశంబున శకుని పుట్టె; నరిష్టాపుత్త్రుం డయిన హంసుం డను గంధర్వ విభుండు ధృతరాష్ట్రుం డయి పుట్టె; మతి యనువేల్పుగాంధారి యై పుట్టె; మఱియు నయ్యిద్దఱకుం గలియంశంబున దుర్యోధనుండు పుట్టెఁ; బౌలస్త్య భ్రాతృవర్గంబు దుశ్శాసనాది దుర్యోధనానుజ శతం బై పుట్టె; హిరణ్యకశిపుండు శిశుపాలుండై పుట్టె; సంహ్లాదుండు శల్యుం డై పుట్టె; ననుహ్లాదుండు ధృష్టకేతుం డై పుట్టె; శిబి యనువాఁడు ద్రుమసేనుం డై పుట్టె; బాష్కలుండు భగదత్తుఁ డై పుట్టె; విప్రచిత్తి యను దానవుండు జరాసంధుం డై పుట్టె; నయశ్శిరుండును నశ్వశీర్షుండును నయశ్శంకుండును గగనమూర్ధుండును వేగవంతుండును ననువా రేవురు దానవులు గేకయరాజు లయి పుట్టిరి; కేతుమంతుండమితౌజుం డై పుట్టె; స్వర్భానుం డుగ్రసేనుండై పుట్టె; జంభుండు విశోకుండై పుట్టె; నశ్వపతి కృతవర్మ యై పుట్టె; వృషపర్వుండు దీర్ఘప్రజ్ఞుం డై పుట్టె; నజరుండు మల్లుం డై పుట్టె; నశ్వగ్రీవుండు రోచమానుం డై పుట్టె; సూక్ష్ముండు బృహద్రథుం డై పుట్టెఁ; దుహుం డనువాఁడు సేనాబిందుం డై పుట్టె; నేకచక్రుండు ప్రతివింధ్యుం డై పుట్టె; విరూపాక్షుండు చిత్రవర్మ యై పుట్టె; హరుండును నహరుఁ డును సుబాహు బాహ్లికు లై పుట్టిరి; చంద్రవక్త్రుండు ముంజకేశుం డై పుట్టె; నికుంభుండు దేవాపి యై పుట్టె; శరభుండు సోమదత్తుం డై పుట్టెఁ; జంద్రుండు చంద్రవర్మ యై పుట్టె; నర్కుండు ఋషికుం డై పుట్టె; మయూరుండు విశ్వుం డై పుట్టె; సుపర్ణుండు క్రోధకీర్తి యై పుట్టె; రాహువు క్రోధుం డై పుట్టెఁ; జంద్రహంత శునకుం డై పుట్టెఁ; నశ్వుం డనువా డశోకుండైపుట్టె; భద్రహస్తుండు నందుం డై పుట్టె; దీర్ఘజిహ్వుండు గాశిరాజై పుట్టెఁ; జంద్రవినాశనుండు జానకి యై పుట్టె; బలీనుండు పౌండ్రమత్స్యుం డై పుట్టె; వృత్రుండు మణిమంతుం డై పుట్టెఁ; గాలాపుత్త్రు లెనమండ్రు క్రమంబున జయత్సేనాపరాజితనిషధాధిపతి శ్రేణిమన్మ హౌజో ఒ భీరు సముద్రసేన బృహత్తులై పుట్టిరి; క్రోధ వశగణంబువలన మద్రక కర్ణ వేష్ట సిద్ధార్థ కీటక సువీర సుబాహు మహావీర బాహ్లిక క్రథ విచిత్ర సురథ శ్రీమన్నీల చీరవాసో భూమిపాల దంతవక్త్ర రుక్మిజనమేజ యాషాఢ వాయువేగ భూరితేజ ఏకలవ్య సుమిత్ర వాటధాన గోముఖ కారూషకక్షేమ ధూర్తి శ్రుతాయు రుద్వహ బృహత్సేన క్షేమాగ్ర తీర్థకుహర మతిమ దీశ్వరాదు లనేకులు పుట్టిరి; కాలనేమి కంసుండై పుట్టె; స్త్రీ పుంసరూప ధరుం డైన గుహ్యకుండు శిఖండి యై పుట్టె; మరుద్గణాంశంబునఁ బాండురాజు పుట్టె. 80

ప్రతిపదార్థం: ఏకాదశరుద్రులు= పదకొండుమందిరుద్రులు. ద్వాపర+అంశంబునన్= ద్వాపరం అనే కలిసహాయుడి అంశతో; వేల్పు= దేవత; భ్రాతృవర్గంబు= సోదరుల సమూహం; మరుత్+గణ+అంశంబునన్= మరుత్తుయొక్క గణాల అంశతో.

తాత్పర్యం: స్పష్టం.

క. మరుతులయంశంబునఁ బు । ట్టిరి ముప్వురు వివిధరణపటిష్ఠబలులు సు
స్థిరయశులు ద్రుపదసాత్యకి । విరాట భూపతులు భువనవిశ్రుతచరితుల్. 81

ప్రతిపదార్థం: వివిధ రణ పటిష్ఠబలులు= వేరువేరు విధా లయిన యుద్ధాలలో దృఢ మైన బలంగలవారు; సుస్థిరయశులు= శాశ్వత మైన కీర్తి కలవారు; భువన విశ్రుత చరితుల్= లోకమందు ప్రసిద్ధి కెక్కిన నడవడి కలవారు; ద్రుపద సాత్యకి విరాట భూపతులు; మరుతుల+అంశంబునన్= మరుత్తుల అంశతో; పుట్టిరి.

తాత్పర్యం: మరుత్తుల అంశలతో అనేకయుద్ధాలలో ఆరితేరినవారూ, శాశ్వతయశస్కులూ, లోకప్రసిద్ధ చరిత్రులూ అయిన ద్రుపదుడు, సాత్యకి, విరాటుడు అనే ముగ్గురు జన్మించారు.

క. మాండవ్యుం డను మునివరు । చండతర క్రోధజనిత శాపంబున ధ
ర్ముం డఖిల ధర్మతత్త్వవి । దుం డనఁ విదురుఁ డనఁ బేర్మితో నుదయించెన్. 82

ప్రతిపదార్థం: మాండవ్యుండు+అను, మునివరు= మాండవ్యుడనేపేరుగల మునిశ్రేష్ఠునియొక్క; చండతరక్రోధజనితశాపంబునన్= మిక్కిలి తీవ్ర మైన కోపంవలన పుట్టిన శాపంచేత; ధర్ముండు= యముడు; అఖిలధర్మతత్త్వవిదుండు+అనన్= సమస్తధర్మాల యొక్కస్వభావం తెలిసినవా డనగా; పేర్మితోన్= గౌరవంతో; విదురుఁడు+అనన్; ఉదయించెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: మాండవ్యమహాముని తీవ్రంగా కోపించి ఇచ్చిన శాపంవలన యమధర్మరాజు సమస్తధర్మాలస్వభావం ఎఱిగినవాడుగా విదురు డనే పేరుతో జన్మించాడు.

క. ప్రియ మొనరఁగ సిద్ధియు బు । ద్ధియు నను దేవతలు వసుమతిని గుంతియు మా
ద్రియు నై పుట్టిరి పాండు । ప్రియపత్నులు నిఖిలజగదభీష్టచరిత్రల్. 83

ప్రతిపదార్థం: ప్రియము+ఒనరఁగన్= ప్రియం కలుగుతున్నట్లుగా, సిద్ధియున్, బుద్ధియున్+అనుదేవతలు; వసుమతిని= భూమియందు, నిఖిలజగత్+అభీష్ట చరిత్రల్= సమస్త జగత్తుకు ఇష్టమైన చరిత్ర కలవారు; కుంతియున్; మాద్రియును+ఐ; పాండుప్రియపత్నులు= పాండురాజుయొక్క అనుగుభార్యలుగా; పుట్టిరి.

తాత్పర్యం: సిద్ధి బుద్ధి అనే దేవతలు కుంతిగానూ, మాద్రిగానూ జన్మించి సకల లోకాలకు ఇష్టమైన చరిత్ర కలవారై పాండురాజుకు పట్టమహిషు లైనారు.

సీ. యమునంశమునఁ బుట్టె నధిపతి ధర్మజుం; । డనిలాంశమునఁ బుట్టె ననిలజుండు;
శక్రాంశమున ధనంజయుఁ డుదయించె; నా । శ్వినుల యంశముల నూర్జితులు నకుల
సహదేవు లనవద్యచరితులు పుట్టిరి; । శ్రీమూర్తి యై యాజ్ఞసేని పుట్టె;
నగ్నియంశమున జితారి ధృష్టద్యుమ్నుఁ । డనఁ బుట్టె ద్రుపదరాజాన్వయమున;

ఆ. ననఘ! యిది సురాసురాంశావతారకీ । ర్తనము; దీని వినినఁ దవిలి భక్తిఁ
జదివినను సమస్త జనులకు నఖిలదే । వాసురాదు లిత్తు రభిమతములు. 84

ప్రతిపదార్థం: యముని+అంశమునన్= యముని అంశతో; అధిపతి= ప్రభు వైన; ధర్మజుండు= యుధిష్ఠిరుడు; పుట్టెన్= పుట్టెను; అనిలజుండు= భీమసేనుడు; అనిల+అంశమునన్= వాయుదేవుడి అంశతో; పుట్టెన్; శక్ర+అంశమునన్= ఇంద్రుడి అంశతో; ధనంజయుఁడు= అర్జునుడు; ఉదయించెన్= పుట్టెను; ఊర్జితులు= దృఢమైనవారు; అనవద్య, చరితులు= పవిత్ర మైన నడవడి గలవారు; నకుల, సహదేవులు; ఆశ్వినుల, అంశములన్= అశ్వినీదేవతల అంశలతో; పుట్టిరి; శ్రీమూర్తి, ఐ= లక్ష్మీ స్వరూపం కలదై; యాజ్ఞసేని= ద్రౌపది; పుట్టెన్; జిత+అరి= శత్రువులను జయించినవాడు; ధృష్టద్యుమ్నుఁడు+అనన్; ద్రుపదరాజ+అన్వయమునన్= ద్రుపదరాజు వంశంలో; అగ్ని+అంశమునన్= అగ్నిదేవుడిఅంశతో; పుట్టెన్; అనఘ!= పాపరహితు డైనవాడా! (జనమేజయా!); ఇది= ఇప్పుడు చెప్పింది; సుర+అసుర+అంశ+అవతార కీర్తనము= దేవతల యొక్క రాక్షసుల యొక్క అంశలతో జన్మించిన వారిస్తుతి; తవిలి= ఆసక్తితో; దీనిన్= ఈకథనాన్ని; వినినన్= వినినా; భక్తిన్, చదివినను= భక్తితో చదివినా, అఖిల, దేవ+అసుర+ఆదులు= సమస్తదేవతలు, రాక్షసులు మొదలైనవారు; సమస్త, జనులకున్= ప్రజలందరికి; అభిమతములు= కోరికలు; ఇత్తురు= ఇస్తారు.

తాత్పర్యం: యముడి అంశతో ధర్మరాజు, వాయుదేవుడి అంశతో భీముడు, ఇంద్రుడి అంశతో అర్జునుడు జన్మించారు. అశ్వినుల అంశతో నకుల సహదేవులు పుట్టారు. లక్ష్మి అంశతో ద్రౌపది జన్మించింది. అగ్నిఅంశతో ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రుపద రాజవంశంలో జన్మించాడు. ఓ పుణ్యుడా! ఇది దేవాసురులఅంశలతో భూతలంమీద జన్మించినవారి కీర్తనం. దీనిని భక్తితో విన్నవారికీ చదివినవారికీ ఆ దేవాసురులు కోరికలను నెరవేరుస్తారు.

విశేషం: ఈ సురాసురాంశావతార కథనం వినినవారికి చదివినవారికి కలిగే శుభఫలితాలను తెలిపే ఈపద్యం ఫలశ్రుతితో కూడిఉన్నది. అంశలతో అవతరించినవారు సురాసురులు. వారిలో ఆఅంశలు స్మరింపతగినవి. దైవముయొక్క పరిపూర్ణకళలో ఒకఅంశమాత్రమే భూమిమీద భౌతికాకారంతో అవతరిస్తే వారిని అంశావతారు లంటారు. సురాంశసంభూతులు దైవీసంపదకు, అసురాంశసంభూతులు ఆసురీసంపదకు ప్రతినిధులు. "ద్వౌ భూతసర్గౌ లోకేఽస్మిన్, దైవ ఆసుర ఏవచ" (భగవద్గీత 16.6) అన్న శ్రీకృష్ణుడు వీరందరిలో పరిపూర్ణావతారుడు. అవతరించిన పరమాత్మతత్త్వాన్ని ఆసురీప్రవృత్తులు దర్శించలేకపోగా ద్వేషిస్తారు; చివరకు నశిస్తారు. 'అవజానంతి మాం మూఢా మానుషీం తనుమాశ్రితం' (భ.గీ. 9.11) అని అందుకే అన్నాడు శ్రీకృష్ణుడు. కాగా, సురాంశసంభూతులైన పాండవాదులు శ్రీకృష్ణుడిని భజించి, సేవించి తరించారు. 'మహాత్మానస్తు మాం పార్థ! దైవీంప్రకృతి మాశ్రితాః భజం త్యనన్యమనసో జ్ఞాత్వా భూతాది మవ్యయమ్'' (భ.గీ.9.13) అన్న గీతాకారుడి వాక్యం స్మరింపతగింది. భారతకథను లౌకికదృష్టితో చదివితే వచ్చేది నీతి; కావ్యదృష్టితో చదివితే కలిగేది రసానుభూతి; ఆధ్యాత్మిక దృష్టితో చదివితే పొందేది సర్వశ్రేయస్సుల విభూతి- అని ఇటువంటి ఫలశ్రుతులు పఠితలకు జ్ఞాపకం చేస్తుంటాయి.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 85

తాత్పర్యం: అనగా విని జనమేయుడు వైశంపాయనుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

సీ. అభ్యస్తవేదవేదాంగులు, విధిదత్త । దక్షిణాప్రీణిత ధరణిదేవు,
లనవరతాశ్వమేధావభృథస్నాన । పూతమూర్తులు, కృతపుణ్యు, లహిత
వర్గజయుల్, ప్రాప్తవర్గచతుష్టయుల్, । సత్త్వాది సద్గుణజన్మనిలయు
లాభరతాది మహామహీపాలకు । లిద్ధయశోర్థు లెందేనిఁ బుట్టి

ఆ. రట్టి కౌరవాన్వయంబుఁ బాండవ నృప । రత్నములకు వారిరాశి యైన
దాని వినఁగ వలతుఁ దద్దయుఁ బ్రీతితో । విప్రముఖ్య! నాకు విస్తరింపు. 86

ప్రతిపదార్థం: అభ్యస్త, వేద, వేదాంగులు= వేదవేదాంగాలను అభ్యసించిన వారు; విధిదత్త, దక్షిణా, ప్రీణిత, ధరణి దేవులు= యజ్ఞవిధులందు ఇవ్వబడిన దక్షిణలచేత తృప్తిపరచబడిన బ్రాహ్మణులు కలవారు. (బ్రాహ్మణులను తృప్తిపరచిన వారు); అనవరత+అశ్వమేధ+అవభృథ, స్నాన పూతమూర్తులు= నిరంతర అశ్వమేధ యాగాలందలి యజ్ఞాంత స్నానాలచేత పవిత్ర మైన ఆకారాలు కలవారు; కృతపుణ్యులు= పుణ్యం చేసినవారు; అహిత వర్గజయుల్= అరిషడ్వర్గాలను (కామక్రోధలోభమోహ మదమాత్సర్యాలను), జయించినవారు; ప్రాప్త వర్గ చతుష్టయుల్= ధర్మ, అర్థ, కామ, మోక్షాలనే వర్గ చతుష్టయాన్ని పొందినవారు; సత్త్వ+ఆది, సద్గుణ జన్మనిలయులు= సత్త్వంమొదలైన గుణాల పుట్టుకకు నివాస మైనవారు; ఆ భరత+ఆది, మహామహీపాలకులు= భరతుడు మొదలైన మహారాజులు; ఇద్ధయశస్+అర్థులు= దీప్త మైన కీర్తిని కోరేవారు; ఎందు+ఏనిన్, పుట్టిరి= దేనియందు పుట్టారో అట్టి; కౌరవ+అన్వయంబున్= కౌరవవంశాన్ని; పాండవ నృపరత్నములకున్= పాండవు లనే రాజశ్రేష్ఠులకు; వారి, రాశి+ఐన= సముద్రమైన; దానిన్= దానిని, తద్దయున్= మిక్కిలి; విప్రముఖ్య!= ఓ బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడా! వైశంపాయనుడా!; విస్తరింపు= వివరించి చెప్పుము; వినఁగన్, వలతున్= వినగోరుతాను.

తాత్పర్యం: సకలవేదవేదాంగాలు అభ్యసించినవారు, యజ్ఞయాగాలలో భూరిదక్షిణ లిచ్చి బ్రాహ్మణులను సంతృప్తి పరచిన వారు, నిరంతరం అశ్వమేధయాగా లాచరించి అవభృథస్నానంచేత పవిత్రమైన దేహాలు కలవారు, పుణ్యచరితులు, అరిషడ్వర్గాలను జయించినవారు, ధర్మార్థకామాదులను పొందినవారు. సత్త్వగుణసంపన్నులు అయినటువంటి భరతుడు మొదలుగా గల కీర్తికాంక్షులైన మహారాజులు పుట్టిన కౌరవవంశం పాండవు లనే రత్నాలకు సముద్రం వంటిది. అటువంటి కౌరవవంశాన్నిగురించి నాకు సవిస్తరంగా ప్రీతితో తెలుపుము. విన వేడుక పడుతున్నాను.

విశేషం: అలం: రూపకం. కౌరవాన్వయ మనే మహాసముద్రంలో గ్రహించదగిన రత్నాలు పాండవులు, వారికథ సవిస్తరంగా చెప్పటం భారతేతిహాస వస్తుస్వభావం.

వ. అని యడిగిన జనమేజయునకు వైశంపాయనుం డి ట్లనియె. 87

ప్రతిపదార్థం: సుగమం

తాత్పర్యం: అని అడుగగా వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

కౌరవ వంశ వివరణము (సం. 1-70-10)

చ. నిరుపమధర్మమార్గపరినిష్ఠితు లై మహి యెల్లఁ గాచుచుం
బరఁగిన తొంటి పూరు కురు పాండు మహీశుల పేర్మిఁ జేసి భూ
భరవహనక్షమం బగుచుఁ బౌరవ కౌరవ పాండవాన్వయం
బురుగుణసంపదం బెరఁగి యొప్పె సమస్త జగత్ప్రసిద్ధ మై. 88

ప్రతిపదార్థం: నిరుపమ, ధర్మమార్గ, పరినిష్ఠితులు+ఐ= సాటిలేని ధర్మమార్గమందు చక్కగా ఉంచబడినవా రై; మహి+ఎల్లన్= భూమినంతా; కాచుచున్= కాపాడుతూ; పరఁగిన= ప్రసిద్ధి పొందిన, తొంటి= పూర్వపు; పూరు, కురు, పాండు మహీ+ఈశుల=

పూరుడు కురుడు పాండుడు అనే పేర్లు గల మహారాజులయొక్క; పేర్మిన్+చేసి= గొప్పతనంవలన; భూ+భర వహన క్షమంబు+అగుచున్= భూభారాన్ని వహించేందుకు సమర్థ మైనది అవుతూ; పౌరవ= పూరురాజుకు సంబంధించిన; కౌరవ= కురురాజుకు సంబంధించిన; పాండవ, అన్వయంబు= పాండురాజుకు సంబంధించిన వంశం; ఉరుగుణసంపదన్= గొప్పగుణాలనే సంపదతో; పెరిఁగి= వర్ధిల్లి; సమస్త జగత్+ప్రసిద్ధము+ఐ= సమస్తలోకాలలో ప్రసిద్ధి పొందిన దై; ఒప్పెన్= శోభిల్లెను.

తాత్పర్యం: సాటిలేని ధర్మమార్గమందు లెస్సగా ప్రవర్తించినవారై, భూమినంతా కాపాడుతూ ప్రసిద్ధులైన పూరు, కురు, పాండురాజుల గొప్పతనంవలన పౌరవ కౌరవ పాండవ వంశాలు భూభారాన్ని వహించటానికి సమర్థమైన వవుతూ, గొప్పగుణసంపదతో పెరిగి సర్వజగత్ప్రసిద్ధా లై ఒప్పినవి.

విశేషం: జనమేజయు డడిగింది కౌరవవంశంలో పుట్టిన పాండవులకథ. ధర్మమార్గంలో నడవటం ఆ వంశకర్తలకు, వంశజులకు జీవితవ్రతం. ఆ ధర్మవర్తనంవలన కౌరవవంశం పౌరవ, కౌరవ, పాండవవంశంగా గుణసంపదచేత విస్తరించి లోకప్రసిద్ధిచెందింది. క్రమంగా విస్తరించిన వంశచరిత్ర విధానం తేటతెల్లమయ్యేటట్లు కథాకథనం సాగుతుం దని నన్నయ సూచన. (వివరాలకు పీఠిక చూడండి). ఈపద్యంలో రవర్ణ పునరావృత్తి అక్షరరమ్యతను ఆవిష్కరిస్తున్నది.

వ. **అది యెట్లనినం: దొల్లి దాక్షాయణి యైన యదితికిఁ గశ్యపునకుం బుట్టిన వివస్వంతునకు వైవస్వతుం డను మనువును యముండును శనైశ్చరుండును యమునయుఁ దపతియు ననం బుట్టి; రందు వైవస్వతుం డను మనువు వలన బ్రహ్మక్షత్రియ వైశ్యశూద్రాదు లైన మానవులు పుట్టిరి; మఱియు వానికి వేనప్రముఖు లైన రాజు లేఁబండ్రు పుట్టి వంశకరు లై తమలోన యుద్ధంబు సేసి మడిసిరి; మఱియు నమ్మనుపుత్త్రి యైన యిల యనుదానికి సోమపుత్త్రుం డైన బుధునకుఁ బురూరవుండు పుట్టి చక్రవర్తి యై.** **89**

ప్రతిపదార్థం: సుగమం

తాత్పర్యం: దక్షుడికుమార్తె యైన అదితికీ కశ్యపుడికీ జన్మించిన వివస్వంతు డనేవాడికి వైవస్వతు డనే మనువు, యముడు, శని, యమున, తపతి అనేవారు పుట్టారు. వారిలో వైవస్వతు డనే మనువువలన బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు, వైశ్యులు, శూద్రులు మొదలైన మానవులు పుట్టారు. ఆ వైవస్వతుడికి వేనుడు మొదలైన రాజులు ఏభైమంది జన్మించి వంశాన్ని వృద్ధిచేసి చివరకు తమలో తాము పోరాడి మరణించారు. ఆ మనుపుత్రిక అయిన ఇల అనే ఆమెకు చంద్రుడిపుత్రు డైన బుధుడికి పురూరవుడు జన్మించాడు. అతడు చక్రవర్తి అయినాడు.

క. **ఇమ్మహిఁ ద్రయోదశ ద్వీ । పమ్ములు దన శౌర్యశక్తిఁ బాలించి మదాం**
ధ్యమ్మున విప్రోత్తమ వి । త్తమ్ములు దా నపహరించె ధనలోభమునన్. **90**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మహిన్= ఈభూమిని; త్రయోదశ ద్వీపమ్ములు= పదమూడు ద్వీపాలను; శౌర్యశక్తిన్= పరాక్రమ సామర్థ్యంతో; పాలించి= ఏలి; మద+ఆంధ్యమ్మునన్= మదమువలని గ్రుడ్డితనంతో; విప్ర+ఉత్తమ విత్తమ్ములు= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠులయొక్క సంపదలను; తాను; ఆ పురూరవుడు; ధనలోభమునన్= ధనాశతో; అపహరించెన్= దొంగిలించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పురూరవచక్రవర్తి ఈ భూమిని, పదమూడు ద్వీపాలను మహాశౌర్యంతో పాలిస్తూ మదాంధుడై బ్రాహ్మణోత్తముల ధనాలను ధనాశాపరుడై అపహరించాడు.

క. **విని దాని నుడుపఁగా బ్ర । హ్మనియుక్తుం డై సనత్కుమారుఁడు మహికిం**
జనుదెంచె బ్రహ్మలోకం । బుననుండి యనేక దివ్యమునిసంఘముతోన్. **91**

ప్రతిపదార్థం: విని= దానిని తెలిసికొని; దానిన్+ఉడుపఁగాన్= దానిని మాన్పింప జేసేందుకు (పురూరవుడు చేసిన బ్రాహ్మణ ధనాపహరణాన్ని); బ్రహ్మ నియుక్తుండు+ఐ= బ్రహ్మచేత నియమించబడిన వాడై; సనత్కుమారుఁడు= సనత్కుమారు డనే దేవర్షి; అనేక దివ్యముని సంఘముతోన్= పెక్కుమంది దేవమునుల సమూహంతో; బ్రహ్మలోకంబున, నుండి; మహికిన్, చనుదెంచెన్= భూలోకానికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పురూరవుడు చేసిన బ్రాహ్మణధనాపహరణాన్ని విని దానిని తొలగించేందుకు బ్రహ్మచేత నియుక్తుడై సనత్కుమారుడు పెక్కుమంది దేవమునులతో బ్రహ్మలోకం నుండి భూలోకానికి వచ్చాడు.

వ. **పురూరవుండును రాజ్యగర్వంబున నమ్మునులకు దర్శనం బీనొల్లక పరిహసించిన నలిగి వారలు వాని నున్మత్తుంగా శపియించిన, వాఁడు గంధర్వలోకంబున నూర్వశీ సహితుం డై యుండె; నట్టి పురూరవునకు నూర్వశికి నాయువు ధీమంతుండు నమావసువు దృఢాయువు వనాయువు శతాయువు నను నార్వురు గొడుకులు పుట్టి; రం దాయువునకు స్వర్భానవి యను దానికి నహుష వృద్ధశర్మ రజి గయానేనసు లనంగా నేవురు పుట్టిరి; వారి యందు నహుషుండు రాజ్యాభిషిక్తుం డై.** **92**

ప్రతిపదార్థం: సుగమం

తాత్పర్యం: రాజ్యగర్వంతో పురూరవుడు ఆ విచ్చేసిన దేవమునులకు దర్శనమిచ్చేందుకు ఇష్టపడక వారిని పరిహసించాడు. వారు కోపించి పురూరవుడు వెఱ్ఱివా డవాలి అని శపించారు. అంతట పురూరవుడు గంధర్వలోకంలో ఊర్వశి అనే అప్సరసతో కూడి ఉన్నాడు. ఊర్వశీపురూరవులకు ఆయువు, ధీమంతుడు, అమావసువు, దృఢాయువు, వనాయువు, శతాయువు అనే ఆరుగురు కుమారులు జన్మించారు. ఆయువు స్వర్భానవి అనే దంపతులకు నహుషుడు, వృద్ధశర్మ, రజి, గయుడు, అనేనసుడు - అనే అయిదుగురు జన్మించారు. వారిలో నహుషుడు ప్రభువై.

మ. **చతురంభోధిపరీతభూవలయమున్ సద్వీప సారణ్యస**
క్షితిభృత్కం బగుదాని భూరిభుజశక్తిం జేసి పాలించుచుం
గ్రతువుల్ నూ ఱొనరించి కీర్తి వెలయంగా దిక్కులన్ నిర్జితా
హితుఁ డై యా నహుషుండు దాఁ బడసె దేవేంద్రత్వముం బేర్మితోన్. **93**

ప్రతిపదార్థం: చతుః+అంభోధిపరీత, భూవలయమున్= నాలుగుసముద్రాలచే చుట్టబడిన భూమండలాన్ని; సద్వీప, సారణ్య, సక్షితి, భృత్కం, బగు, దానిన్= ద్వీపాలతోకూడ అరణ్యాలతోకూడ, పర్వతాలతోకూడ కూడిఉన్న భూమిని; భూరి భుజశక్తిన్+చేసి= అధిక మైన బాహుపరాక్రమంతో; పాలించుచున్= పరిపాలిస్తూ; క్రతువుల్= యజ్ఞాలు; నూఱు+ఒనరించి= నూటింటిని చేసి; దిక్కులన్= దిశలయందు; కీర్తి= యశస్సు; వెలయంగాన్= ప్రకాశించేటట్లుగా, నిర్జిత+అహితుఁడు+ఐ= శత్రువులను జయించినవాడై; ఆ నహుషుండు= స్వర్భానవి, ఆయువుల పుత్రుడైన నహుషుడు; పేర్మితోన్= గౌరవంతో; తాన్= తాను; దేవేంద్రత్వమున్= దేవేంద్రపదవిని; పడసెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ద్వీపారణ్యపర్వతాలతో కూడినదీ నాలుగుసముద్రాలచేత చుట్టబడినదీ అయిన భూమండలాన్ని తన అపారబాహుబలంతో పరిపాలిస్తూ నూఱుయజ్ఞాలు చేసి, తనకీర్తి నలుదిశలకు వ్యాపింపజేసి, శత్రువులను జయించిన వాడైన ఆ నహుషుడు దేవేంద్రపదవిని పొందాడు.

వ. అట్టి నహుషునకుఁ బ్రియంవద యనుదానికి యతి యయాతి సంయా త్యాయా తృయతి ధ్రువు లనంగా నార్వురు పుట్టి; రందు యయాతి రా జై యనేకయాగంబులు సేసి శుక్రపుత్త్రి యయిన దేవయానియందు యదుతుర్వసులును వృషపర్వపుత్త్రి యయిన శర్మిష్ఠయందు ద్రుహ్యానుపూరులు ననంగా నేవురు కొడుకులం బడసి రాజ్యంబు సేయుచు శుక్రశాపంబున జరాభారపీడితుం డై కొడుకుల నందఱం బిలిచి యి ట్లనియె. 94

తాత్పర్యం: నహుషుని, భార్య ప్రియంవద. ఆ దంపతులకు యతి యయాతి సంయాతి ఆయాతి అయతి ధ్రువులు అనే ఆరుగురుకుమారులు జన్మించారు. వారిలో యయాతి రాజై అనేకయజ్ఞాలు చేశాడు. శుక్రుడికుమార్తె అయిన దేవయానిని పెళ్ళాడి అతడు యదువు, తుర్వసుడు అనే ఇద్దరు కుమారులను పొందాడు. వృషపర్వపుత్రియైన శర్మిష్ఠయం దాతడు ద్రుహ్యి, అనువు, పూరు డనే ముగ్గురుకుమారులను బడసి (మొత్తం అయిదుగురు కొడుకులను పొంది), రాజ్యపరిపాలన చేస్తూ శుక్రుడిశాపంవలన ముసలితనంచేత పీడితు డయ్యాడు. అప్పు డా యయాతి తనకుమారుల నందరినీ పిలిచి ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'విషయోపభోగాభిలషణ మింకను నాకు । వదలక పెరుఁగుచున్నదియుఁ గాన
నందనులారా! మీయం దొక్కరుండు నా । దగు జరాభారంబు దగిలి తాల్చి
తనజవ్వనంబు నా కొనరంగ నెవ్వఁ డీ । నోపు నాతండ సద్వీపసకల
ధారుణీసామ్రాజ్యభారయోగ్యుం డగు' । నని యడిగిన నగ్రతనయుఁ డయిన

ఆ. యదువుఁ దొట్టి సుతులు ముదిమికి నోపక । తలలు వాంచి యున్న వెలయఁ దండ్రి
పనుపుఁ జేసి ముదిమి గొని జవ్వనం బిచ్చెఁ । బూరుఁ డనుసుతుండు భూరికీర్తి. 95

ప్రతిపదార్థం: విషయ+ఉపభోగ+అభిలషణము= ఇంద్రియ సుఖాలందలి కోరిక; ఇంకను= ఇప్పటికికూడ; నాకున్; వదలక; పెరుఁగుచున్+ఉన్నదియున్, కాన= కనుక; నందనులు+ఆర!= కుమారులారా! నాదగు= నా యొక్క జరాభారంబు= ముసలితనపు బరువును; మీయందున్+ఒక్కరుండు= మీలోఒకడు; తగిలి= ఆసక్తిగొని, తాల్చి= ధరించి; తన జవ్వనంబు= తన యౌవనము; నాకున్; ఒనరంగన్= ఒప్పునట్లుగా; ఏ+వాఁడు; ఈన్+ఓపున్= ఇయ్యగలవాడో; ఆతండు+అ= అతడే; సద్వీప, సకల, ధారుణీ, సామ్రాజ్య, భార, యోగ్యుండు+అగున్= ద్వీపాలతో కూడిన సమస్త భూమిసామ్రాజ్యంయొక్క భారానికి తగినవా డౌతాడు; అని; అడిగినన్; అగ్రతనయుఁడు+అయిన= పెద్దకుమారుడైన; యదువున్ తొట్టి= యదు వనువాడు మొదలుగా గల; సుతులు= కుమారులు; ముదిమికిన్+ఓపక= ముదిమిని తీసికొనేందుకు ఇష్టపడక; తలలు, వాంచి, ఉన్నన్= అనంగీకారసూచకంగా తలలు వంచుకొని ఉండగా; వెలయన్= ప్రకాశమయ్యేటట్లు; తండ్రిపనుపున్+చేసి= తండ్రి ఆజ్ఞతో; భూరికీర్తి= గొప్పకీర్తి కలవాడు; పూరుఁడు+అను, సుతుండు; ముదిమి, కొని= ముసలితనాన్ని తీసికొని; జవ్వనంబు+ఇచ్చెన్= యౌవనాన్ని ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: 'ఇంద్రియసుఖాభిలాష న న్నింకా వదలిపెట్టక పెరుగుతున్నది. కాబట్టి ఓ కుమారులారా! మీలో ఒక్కడు నా ముసలితనాన్ని తీసికొని నిజ యౌవనాన్ని నాకు ఇవ్వండి. ఆవిధంగా ఇవ్వగలిగినవాడే ఈ సకలసామ్రాజ్య

భారాన్ని వహించేందుకు యోగ్యుడు' అని యయాతి ఈవిధంగా అడుగగా యదువు మొదలైన కొడుకులు మారు మాటాడక తలలు వంచుకొని ఉన్నారు. అప్పుడు పూరుడనే కొడుకు తండ్రిఆజ్ఞతో అతడి ముసలితనాన్ని తాను తీసికొని తన యౌవనాన్ని తండ్రికి ఇచ్చాడు.

విశేషం: ఈ సీసపద్యంలో ప్రాసయతి పాటింపబడింది.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 96

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అనగా విని జనమేయుడు వైశంపాయనునితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

యయాతి మహారాజు చరిత్రము (సం.1-71-3)

తే. వర్ణధర్మముల్ గాచుచు వసుధ యెల్ల । ననఘ చరితుఁ డై యేలిన యయ్యయాతి
భూసురోత్తమ! భార్గవపుత్త్రి యైన । దేవయానిని దా నెట్లు దేవిఁ జేసె?. 97

ప్రతిపదార్థం: వర్ణ ధర్మముల్= కులం మొదలైన వాటి ధర్మాలను; కాచుచున్= కాపాడుతూ; వసుధ, ఎల్లన్= భూమినంతనూ; అనఘ చరితుఁడు+ఐ= పుణ్యవర్తను డై; ఏలిన= పాలించిన; ఆ+యయాతి= ఆ యయాతిమహారాజు; భూసురోత్తమ!= ఓ వైశంపాయన మహర్షీ! (ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా!); బ్రాహ్మణులందు ఉత్తముడా!; భార్గవపుత్రి+ఐన= శుక్రుడికూతు రైన; దేవయానిని= దేవయాని అనే ఆమెను; తాను; ఎట్లు; దేవిన్= భార్యగా; చేసెన్= చేశాడు?

తాత్పర్యం: వర్ణాశ్రమధర్మాలను సంరక్షిస్తూ పుణ్యవర్తను డై భూమండలాన్ని ఏలిన ఆ యయాతిమహారాజు బ్రాహ్మణోత్తము డైన శుక్రుడికూతురును- దేవయానిని భార్యగా ఎట్లా చేసికొన్నాడో ఓ వైశంపాయనమహర్షీ! తెలుపవలసింది.

విశేషం: వర్ణాశ్రమధర్మాలను రక్షించిన యయాతి విలోమవివాహాన్ని ఎట్లా చేసికొన్నా డని ధర్మసందేహం.

తే. విపులతేజంబునను దపోవీర్యమునను । జగదనుగ్రహనిగ్రహశక్తియుక్తుఁ
డయినయట్టి యయాతికి నలిగి యేమి । కారణంబున శాపంబు కావ్యుఁ డిచ్చె? 98

ప్రతిపదార్థం: విపుల, తేజంబునను= విస్తార మైన తేజస్సుచేతను, తపస్+వీర్యమునను= తపస్సుయొక్క ప్రభావంచేతనున్నూ; జగత్+అనుగ్రహ, నిగ్రహశక్తియుక్తుఁడు= లోకాన్ని అనుగ్రహించటంలోనూ, నిరోధించటంలోనూ శక్తితో కూడిన వాడు, అయిన, అట్టి, యయాతికిన్; అలిగి= కోపించి, కావ్యుఁడు= శుక్రుడు; ఏమి, కారణంబునన్, శాపంబు+ఇచ్చెన్= ఏ కారణంవలన శపించాడు?

తాత్పర్యం: విస్తారమైన తేజస్సుచేతనూ, తపఃప్రభావంచేతనూ లోకాలను అనుగ్రహించేందుకు, నిగ్రహించేందుకు సమర్థు డైనట్టి యయాతిమహారాజును కోపించి శుక్రు డేకారణాన అతడిని శపించాడు?

వ. మఱియు నస్మద్వంశకరుం డయిన యయాతిచరితంబు విన వలతుం జెప్పు మని యడిగిన వానికి
వైశంపాయనుం డి ట్లనియె. 99

ప్రతిపదార్థం: వినవలతున్= వినగోరెదను.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, మావంశాన్ని వృద్ధి చేసిన ఆ యయాతియొక్క వృత్తాంతాన్ని నేను వినగోరుతాను చెప్పు మని అడుగగా జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. మనుజాధిప! వృషపర్వుం । డను దానవపతికి శుక్రుఁ డా చార్యుం డై
యనిమిషవిరోధులకుఁ బ్రియ । మొనరించుచు వివిధ విధినయోపాయములన్. 100

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధిప!= ఓరాజా! (జనమేజయా); దానవపతికిన్= రాక్షసరాజుకు; శుక్రుఁడు; ఆచార్యుండు+ఐ= గురువై; అనిమిష విరోధులకున్= దేవతలకు శత్రువులు ఐన రాక్షసులకు; వివిధవిధి, నయ+ఉపాయములన్= వేర్వేరు ఏర్పాట్లచే నీతులతో, ఉపాయాలతో; ప్రియము+ఒనరించుచున్= సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! వృషపర్వు డనే రాక్షసరాజుకు శుక్రుడు ఆచార్యు డై పెక్కువిధాల ఏర్పాట్లతో, నీతులతో, ఉపాయాలతో రాక్షసులకు సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. దేవాసుర రణమున గత । జీవితు లగు నసురవరులఁ జెచ్చెర మృతసం
జీవని యను విద్యఁ బున । ర్జీవులఁగాఁ బ్రతిదినంబుఁ జేయుచు నుండెన్. 101

ప్రతిపదార్థం: దేవ+అసుర, రణమునన్= దేవదానవుల యుద్ధమందు; గత, జీవితులు+అగు= మరణించినవారైన; అసుర, వరులన్= రాక్షసశ్రేష్ఠులను; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; మృతసంజీవని యను విద్యన్= మృతసంజీవని అనే పేరు కలిగిన చనిపోయినవారిని తిరిగిబ్రతికించే విద్యతో; ప్రతి, దినంబున్; పునః+జీవులన్+కాన్= మరల (తిరిగి) బ్రతికినవా రయ్యేటట్లుగా; చేయుచున్+ఉండెన్= చేస్తూ ఉండేవాడు.

తాత్పర్యం: దేవ దానవ యుద్ధంలో మృతు లైన రాక్షసులను శీఘ్రంగా మృతసంజీవని అనే విద్యచేత వారిని ప్రతిదినం పునర్జీవితులను చేస్తున్నాడు.

వ. దాని నెఱింగి దేవతలెల్ల నతి భీతు లై యసురుల నోర్వ నోపక శుక్రువలన మృతసంజీవని వడసి తేనోపునట్టి
మహాసత్త్వుం డెవ్వం డగునో యని విచారించి బృహస్పతిపుత్త్రుండయిన కచునికడకుం జని యిట్లనిరి. 102

ప్రతిపదార్థం: అతిభీతులు+ఐ= మిక్కిలి భయపడినవారై; అసురులన్= రాక్షసులను; ఓర్వన్+ఓపక= గెలువ జాలక; పడసి= పొంది; తేన్+ఓపునట్టి= తీసుకురాజాలిన; మహాసత్త్వుండు= గొప్పబలవంతుడు; కచునికడకున్= కచుని చెంతకు.

తాత్పర్యం: ఆ విషయం తెలిసికొని దేవతలు భయపడి, రాక్షసులను జయించలేక, శుక్రునివద్దనుండి మృతసంజీవనీ విద్యను పొంది తిరిగి రాగల గొప్పసమర్థు డెవ్వడో అని విచారించి, బృహస్పతికుమారు డైన కచుడివద్దకు వెళ్ళి ఇట్లా అన్నారు.

క. పోరను మృతసంజీవని । కారణమున నిహతు లయ్యుఁ గా రసురవరుల్
వారల నోర్వఁగ మన కతి । భారము దుర్వారవీర్యబలయుతు లగుటన్. 103

ప్రతిపదార్థం: పోరను= యుద్ధమందు; మృతసంజీవని, కారణమునన్; నిహతులు+అయ్యున్= చచ్చినవారయ్యీ; కారు= చావరు; అసురవరుల్= రాక్షస శ్రేష్ఠులు; దుర్వార వీర్యబలయుతులు= నివారించేందుకు శక్యం కాని వీరత్వంతో బలంతో కూడినవారు; అగుటన్= కావటంచేత; ఓర్వఁగన్= జయించటానికి; మనకున్; అతి, భారము= మిక్కిలి బరువు (శక్యం కానిది, మోయలేనిది అని భావం).

తాత్పర్యం: యుద్ధంలో రాక్షసులు చనిపోయినా మృతసంజీవనికారణాన చావకుండా ఉన్నారు. వారు అపార వీర్యబలవంతులు కావటంచేత వారిని జయించటం మనకు అసాధ్య మై ఉన్నది.

క. మనపక్షంబున వా ర । ద్దనుజులచే నిహతు లయ్యుఁ దగ మృతసంజీ
వని లేమిఁ జేసి యమసా । దనమున కరుగుదురు వీర్యదర్పితు లయ్యున్. 104

ప్రతిపదార్థం: మన పక్షంబునవారు= మనవైపు ఉన్నవారు; (దేవతలు); ఆ+దనుజులచేన్= ఆ రాక్షసులచేత, నిహతులు= చంపబడినవారు; అయ్యున్= అయినప్పటికి; తగన్= ఒప్పారగా; మృతసంజీవని, లేమిన్+చేసి= చనిపోయినవారిని బ్రతికించే మృతసంజీవనీ విద్య లేకపోవటం కారణంగా; యమసాదనమునకున్= యముడి గృహానికి (నరకానికి లేదా మృత్యువు దగ్గరకు అని భావం); వీర్యదర్పితులు= పరాక్రమం చేత గర్వించిన వారు; అయ్యున్= అయినప్పటికీ; అరుగుదురు= వెడతారు (చనిపోతారు).

తాత్పర్యం: మహాబలగర్వితు లైనా మనపక్షంలోనివారు రాక్షసులచేత చంపబడిన మనకు మృతసంజీవని లేనందువల్ల యముడి నివాసానికే పోతున్నారు.

విశేషం: సదనము (రూ) సాదనము.

క. కావున మృతసంజీవనిఁ । దేవలయును శుక్రువలన ధృతిఁ బడసి తప
శ్శ్రీవిభవ! దాని బలమునఁ । గావంగావలయు సురనికాయబలంబున్. 105

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; మృతసంజీవనిన్; శుక్రువలనన్= శుక్రునివద్ద నుండి; ధృతిన్+పడసి= ధైర్యంతో పొంది; తేవలయున్= తీసికొని రావలెను, తపస్+శ్రీ విభవ!= తపస్సుయొక్క శోభావిభవం కలవాడా!; ఓకచుడా! సుర, నికాయబలంబున్= దేవతల సమూహంయొక్క బలాన్ని; దాని బలమునన్= ఆమృత సంజీవనియొక్క శక్తిచేత; కావంగాన్, వలయున్= రక్షించవలెను;

తాత్పర్యం: కాబట్టి శుక్రుడినుండి మృతసంజీవనీవిద్యను పొంది తీసికొని రావాలి. ఓతపోధనా! ఆ సంజీవనీ విద్యాబలంతో దేవగణాలబలాన్ని కాపాడాలి.

క. బాలుండవు, నియమవ్రత । శీలుండవు, నిన్నుఁ బ్రీతిఁ జేకొని, తద్వి
ద్యాలలనాదానముఁ గరు । ణాలయుఁ డై చేయు నమ్మహాముని నీకున్. 106

ప్రతిపదార్థం: బాలుండవు= నీవు గ్రహణధారణ శక్తులు గల చిన్నవాడవు; నియమవ్రత, శీలుండవు= నియమాలు, ఉపాసనాది పుణ్యకర్మలు చేయటం స్వభావంగా కలవాడవు; నిన్నున్; ప్రీతిన్= ఆదరంగా; చేకొని= దరిచేర్చి; తద్= ఆ మృత సంజీవని అనబడే; విద్యాలలనా, దానమున్= విద్య అనే కన్యాదానాన్ని; కరుణా+ఆలయుఁడు+ఐ= దయకు నివాస స్థాన మైన వాడై; ఆ+మహత్+ముని= ఆ గొప్పవా డైన శుక్రమహర్షి, నీకున్; చేయున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: నీవు బాలుడివి. నియమాలు, వ్రతాలు నీకు స్వభావసిద్ధ మైనవి. శుక్రాచార్యుడు నిన్ను శిష్యుడిగా స్వీకరించి, సంతోషంతో నీ కా విద్యాకన్యను దయతో ఇవ్వగలడు.

విశేషం: విద్యాలలనాదానము - అనే రూపక సమాసం భావికథార్థ వ్యంజకం. ముందు కథలో దేవయాని తనమనసును కచుడికి అర్పించుకొనే కథార్థం ఇందులో ధ్వని. విద్యయనే, లలనను - అనీ, విద్యను, లలనను అనీ సమన్వయింపవచ్చును.

వ. 'దుహితృస్నేహంబునం జేసి యద్దేవయాని పలుకులు శుక్రుం డతిక్రమింపండు గావున నీనేర్చువిధంబున దాని చిత్తంబు వడసి శుక్రు నారాధించిన నీ కిష్టసిద్ధి యగు' నని దేవతలు ప్రార్థించి పంచినం, గచుండును దేవహితార్థంబు వృషపర్వుపురంబునకుం జని యచ్చట వేదాధ్యయనశీలుం డయి సకలదైత్యదానవ గణోపాధ్యాయుం డయి యున్న శుక్రుం గని నమస్కరించి యి ట్లనియె. 107

ప్రతిపదార్థం: దుహితృస్నేహంబునన్+చేసి= కూతురునందలి ప్రేమచేత; అతిక్రమింపండు= జవదాటడు; దేవహిత+అర్థంబు= దేవతలమేలు కొరకు; సకలదైత్యదానవ గణ+ఉపాధ్యాయుండు= సమస్తదైత్యుల, దానవుల సమూహమునకు గురువు.

తాత్పర్యం: 'కూతురుపై నున్న ప్రేమచేత దేవయానిమాటలను శుక్రుడు జవదాటడు. కాబట్టి నీ సామర్థ్యంతో ఆమె మనసును లోబరచుకొని, శుక్రుడికి శుశ్రూష చేస్తే, నీకు కార్యసిద్ధి కలుగుతుంది' అని దేవతలు వేడుకొని పంపగా కచుడు దేవతలమేలుకొరకై వృషపర్వుడిపట్టణానికి వెళ్ళి అక్కడ నిరంతరవేదాధ్యయనపరుడున్నూ, దైత్య దానవగణానికి గురువున్నూ అయినట్టి శుక్రాచార్యుడిని చూచి నమస్కరించి ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: దేవతలు కచుడికి మృతసంజీవనిని సాధించే మెలకువ ఒకటి చెప్పారు. మంత్రవిద్య శుక్రాచార్యాధీనం; శుక్రుడు ఆతని కుమార్తె అయిన దేవయానిపట్ల ఉన్న స్నేహానికి అధీనుడు. దేవయానిని ప్రసన్నం చేసికొంటే, శుక్రుడు, ఆ తరువాత అతని విద్య అనుకూలిస్తాయి అని చెప్పారు దేవతలు. భావికథాగతిని ఈ వాక్యం ప్రసన్నం చేస్తున్నది. కథలో దేవయానిపాత్రకు కల ప్రాధాన్యానికి ప్రాతిపదిక వేశాడు నన్నయ ఇక్కడ. ప్రసన్న కథాకలితార్థయుక్తికి చక్కని ఉదాహరణం.

క. ఏను గచుం డనువాఁడ, మ । హానియమసమన్వితుఁడ, బృహస్పతిసుతుఁడన్,
మానుగ వచ్చితి నీకును । భానునిభా! శిష్యవృత్తిఁ బని సేయంగన్. 108

ప్రతిపదార్థం: భానునిభా= సూర్యసన్నిభుడ వైన ఓ మహర్షీ!; ఏను= నేను; మహానియమ, సమన్వితుఁడన్= గొప్ప నియమాలతో కూడినవాడిని; బృహస్పతి, సుతుఁడన్= దేవగురు వైన బృహస్పతికి కుమారుడిని; కచుండు+అను, వాఁడన్= కచుడనే పేరు కలవాడిని; శిష్యవృత్తిన్= శిష్యప్రవర్తనతో; నీకును= నీకు; పని+ చేయంగన్= సేవచేయటానికి; మానుగన్= ఒప్పిదంగా; వచ్చితిన్= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: సూర్యసన్నిభుడ వైన ఓమహర్షీ! నేను కచు డనేవాడిని. బృహస్పతికుమారుడిని. మీకు శుశ్రూష చేసి సేవించటానికి వచ్చాను.

విశేషం: విద్యయందు ఆసక్తి, గురువునందు భక్తి, నియమనిష్ఠలయందు ప్రసక్తి కల శిష్యుడే గురువుల ఆదరగౌరవాలను పొందగలడని కచునివర్తనం తెలుపుతున్నది.

వ. అనిన నమ్మునికుమారుని సుకుమారత్వంబును, వినయ ప్రియవచన మృదుమధురత్వంబును, ననవరత నియమవ్రత ప్రకాశిత ప్రశాంతత్వంబునుం జూచి శుక్రుం డతిస్నేహంబున 'వీనిం బూజించిన బృహస్పతిం బూజించిన యట్ల' యని యభ్యాగతపూజల వాని సంతుష్టుంగాఁ జేసి శిష్యుంగాఁ జేకొని యున్నంత, నక్కచుండు. 109

ప్రతిపదార్థం: సుకుమారత్వంబును= మృదుత్వమును (చక్కనికౌమారదశను); వినయ, ప్రియ, వచన, మృదు, మధురత్వంబును= వినయంతో కూడిన ప్రియమైన మాటలలోని మెత్తదనమున్నూ, తియ్యదనమున్నూ; అనవరత, నియమ, వ్రత, ప్రకాశిత, ప్రశాంతత్వంబునున్= నిరంతరం నియమాలచేత, ఉపాసనలచేత ప్రకాశించబడిన ప్రశాంతతను; చూచి; శుక్రుండు; అతి, స్నేహంబునన్= అమితమైన వాత్సల్యంతో; వీనిన్= కచుడిని; పూజించినన్= గౌరవిస్తే (ఆదరిస్తే); బృహస్పతిన్, పూజించిన+అట్ల, అని= బృహస్పతిని గౌరవించినట్లే ఔతుం దని; వానిన్= కచుడిని; అభ్యాగత, పూజలన్= అతిథిపూజలతో; వానిన్= కచుడిని; సంతుష్టున్+కాన్, చేసి= తృప్తిపొందినవాడిగా చేసి; (సంతోషపెట్టి); శిష్యున్+కాన్, చేకొని= శిష్యు డయ్యేటట్లు చేసికొని; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా; ఆ+కచుండు.

తాత్పర్యం: అని పలికిన కచుడి సౌకుమార్యాన్ని, అతడి వినయప్రియవచనాలలోని మెత్తదనాన్ని, తియ్యదనాన్ని, నిత్యనియమవ్రతాలవలన అతనిముఖంలో వెలిగే ప్రశాంతతను చూచి శుక్రుడు మిక్కిలి ప్రేమతో 'వీడిని పూజిస్తే దేవగురువును పూజించినట్లే' అని తలచి, అతిథిమర్యాదలు చేసి అతడిని సంతృప్తిపరిచి తనశిష్యుడిగా స్వీకరించాడు. అంతట కచుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. పని యేమి పంచినఁ బదపడి చేసెద । నానక తన్ బంచిన యాక్షణంబ
చేయుచు నిజగురు చిత్తవృత్తికిఁ గడు । ననుకూలుఁ డై వినయంబుతోడ
మనమునఁ జెయ్వుల మాటలభక్తి నే । కాకారుఁ డై, మఱి యంతకంటె
దేవయానికి సువిధేయుఁ డై ప్రియహిత । భాషణములఁ బుష్పఫలవిశేష

ఆ. దానములను సంతతప్రీతిఁ జేయుచు, నివ్విధమునఁ బెక్కులేండ్లు నిష్ఠ
గురుని గురుతనూజఁ గొలిచి యయ్యిరువుర । నెమ్మి వడసెఁ దనదునేర్పుపేర్మి. 110

ప్రతిపదార్థం: పని, ఏమి, పంచినన్= పని ఏమి ఆజ్ఞాపించినా; పదపడి= తరువాత; చేసెదను; అనక; తన్, పంచిన= తనను ఆజ్ఞాపించిన; ఆ క్షణంబు+అ= వెంటనే; చేయుచున్= చేస్తూ; నిజగురు, చిత్తవృత్తికిన్= తనగురువుయొక్క మనఃప్రవృత్తికి; కడున్+అనుకూలుఁడు+ఐ= మిక్కిలి అనుకూలంగా ఉన్నవాడై; వినయంబుతోడన్= అణకువతో; మనమునన్, చెయ్వులన్, మాటలన్, భక్తిన్= మనోవాక్కాయకర్మలలో భక్తిలో; ఏక+ఆకారుఁడై= ఒకేవిధంగా మెలిగి; మఱి; అంతకంటెన్= శుక్రుడిపట్లచూపే

భక్తికంటె; దేవయానికిన్; విధేయుఁడు+ఐ= మరింత అనుకూలు డై; ప్రియ, హిత, భాషణములన్= ప్రియాలూ, హితాలూ అయిన మాటలతో; పుష్పఫల, విశేష, దానములను= పూలు, పండ్లు మొదలైనవాటిని విశేషంగా తెచ్చి ఇవ్వటంవలనను; సంతత, ప్రీతిన్, చేయుచున్= ఎల్లప్పుడు సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ; ఈ+విధమునన్, పెక్కు+ఏండ్లు; నిష్ఠన్= నియమాలతోడిదీక్షతో; గురునిన్, గురుతనూజన్= గురువుగారిని, గురుపుత్రిక అయిన దేవయానిని; కొలచి= సేవించి; ఆ+ఇరువుర, నెమ్మిన్= ఆ ఇద్దరి ప్రీతిని; తనదు, నేర్పు, పేర్మిన్, పడసెన్= తన నేర్పరితనంతో పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఏపని చెప్పినా తరువాత చేస్తా నని బదులు చెప్పకుండా వెంటనే చేస్తూ, శుక్రుడి మనఃప్రవృత్తికి చాలా అనుకూలు డై మనోవాక్కాయకర్మలలో ఒకేవిధం కలవా డై; అంతకంటె అధికంగా దేవయానికి మిక్కిలి విధేయుడై, ప్రియవాక్యాలతోను, పుష్పఫలాల నధికంగా తెచ్చి ఇవ్వటంతోను ఆమెకు సంతోషం కలిగిస్తూ ఈతీరుగా ఎన్నో సంవత్సరాలు గురువును గురుపుత్రిని కొలిచి ఎంతోనేర్పుతో వారి ప్రేమను పొందాడు.

వ. **ఇట్లు గురుశుశ్రూషాకౌశలంబునఁ గచుండు శుక్రునకుం బ్రియశిష్యుం డై యున్న నెఱింగి, దానవులు సహింపనోపక బృహస్పతితోడి యలుకనక్కచు నొక్కనాఁడు హోమధేనువులం గాచుచు వనంబున నేకతంబ యున్న వాని వధియించి, విశాల సాలస్కంధంబున బంధించి చని; రంత నాదిత్యుం డస్తగిరి శిఖరగతుం డగుడు మగుడి హోమధేనువు లింటికి వచ్చిన, వానితోడన కచుండు రాకున్న, దేవయాని తనమనంబున మలమల మఱుంగుచుం బోయి తండ్రి కి ట్లనియె.** **111**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; గురు, శుశ్రూషా, కౌశలంబునన్= గురువును సేవించటంలోని నేర్పరితనంతో; కచుండు; శుక్రునకున్; ప్రియశిష్యుండై, ఉన్నన్= మనసుకెక్కిన శిష్యుడై ఉండగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని, గ్రహించి; దానవులు= రాక్షసులు; సహింపన్+ఓపక= ఓర్వలేక; బృహస్పతితోడి, అలుకన్= బృహస్పతియందు ఉన్న కోపంతో; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; హోమధేనువులన్= యజ్ఞకార్యాలకు ఉపయోగపడే ఆవులను; కాచుచున్= అరణ్యాలలో మేతమేస్తున్నప్పుడు వాటికి ఎటువంటి ఆపద రాకుండా రక్షిస్తూ; వనంబునన్= అడవిలో; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఉన్నవానిన్; వధియించి= చంపి; విశాల, సాల, స్కంధంబునన్= విస్తార మైన చెట్టుబోదెకు; బంధించి= కట్టి; చనిరి= వెళ్ళారు; అంతన్= ఆతరువాత; ఆదిత్యుండు= సూర్యుడు; అస్తగిరి శిఖరగతుండు+అగుడున్= పడమటి కొండ శిఖరాన్ని చేరినవాడు కాగా; మగుడి= తిరిగి; హోమధేనువులు; ఇంటికిన్; వచ్చినన్= రాగా; వానితోడన్+అ= ఆగోవులతోపాటే కలిసి; కచుండు; రాక+ఉన్నన్= రాకుండా ఉండగా; దేవయాని; తన, మనంబునన్= తన మనసులో; మలమల, మఱుంగుచున్= మలమలమని మనస్సు (వేదనపడగా) పోయి= వెళ్ళి; తన, తండ్రికిన్= తన తండ్రియైన శుక్రుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా కచుడు తన సేవానైపుణ్యంతో శుక్రుడికి ప్రియశిష్యు డై ఉండటం తెలిసికొని రాక్షసులు సహించలేక, దేవగురు వైన బృహస్పతితో తమకు గల వైరాన్ని పురస్కరించుకొని కోపించి, ఆ కచుడు ఒకరోజు హోమధేనువులను కాస్తూ ఒంటరిగా ఉండగా రాక్షసులు అతడిని వధించి, ఒకపెద్దచెట్టుబోదెకు బంధించి వెళ్ళిపోయారు. అప్పుడు సూర్యాస్తమయ మైనది. హోమధేనువులు తిరిగి ఇంటికి వచ్చాయి. వాటివెంబడి కచుడు రాకపోవటాన్ని గమనించి దేవయాని కలవరపడుతూ తనతండ్రివద్దకు వెళ్ళి యిట్లా అన్నది.

ఉ. **వాఁడిమయూఖముల్ గలుగువాఁ డపరాంబుధిఁ గ్రుంకె, ధేనువుల్**
నేఁ డిట వచ్చె నేకతమ, నిష్ఠమెయిన్ భవదగ్నిహోత్రముల్

పోఁడిగ వేల్వఁగాఁ బడియెఁ, బ్రొద్దును బోయెఁ, గచుండు నేనియున్
రాఁడు, వనంబులోన మృగరాక్షసపన్నగబాధ నొందెనో! **112**

ప్రతిపదార్థం: వాఁడి, మయూఖముల్, కలుగువాఁడు= సూర్యుడు (చురుకుచురుకు మనే కిరణాలు కలవాడు); అపర+అంబుధిన్= పశ్చిమసముద్రంలో; క్రుంకెన్= మునిగాడు (అస్తమించాడు); ధేనువుల్= గోవులు; నేఁడు; ఇట; ఏకతము+అ= ఒంటరిగానే; వచ్చెన్; నిష్ఠమెయిన్= నియమంతో; భవత్+అగ్ని హోత్రముల్= నీ హోమాగ్నులు; పోఁడిగన్= ఒప్పుగా; వేల్వఁగాన్, పడియెన్= ఆహుతు లర్పించబడెను; ప్రొద్దును+పోయెన్= ప్రొద్దు కూడా పోయింది; కచుండున్+ఏనియున్, రాఁడు= కచుడుమాత్రం తిరిగిరాలేదు; వనంబులోనన్= అడవిలో; మృగ, రాక్షస, పన్నగబాధన్+ఒందెనో= క్రూరమృగాలవలన (కాని), రాక్షసులవలన (కాని), సర్పాలవలన (కాని) ఎటువంటి ఇబ్బందినైనా పొందాడేమో!

తాత్పర్యం: సూర్యుడు పడమటిసముద్రంలో క్రుంకాడు. హోమధేనువులు ఒంటరిగా తిరిగి వచ్చాయి. చీకటి పడటం వలన నీ అగ్నిహోత్రాలు చక్కగా ఆహుతులను పొందుతున్నాయి. చాలా ప్రొద్దు పోయింది. కచుడు మాత్రం తిరిగి రాలేదు. అడవిలో మృగ రాక్షస సర్పాలవలన బాధను పొందాడేమో!.

విశేషం: అలం: స్వభావోక్తి. సంధ్యాసమయాన్ని స్వభావోక్తిలో వర్ణిస్తూనే కచుడిపట్ల దేవయానికి గల అభిలాషనుకూడ రమణీయంగా ధ్వనింపజేశాడు నన్నయ. తెలుగులోని మంచిపద్యాలలో ఇది ఒకటి. అందుకు కారణం నన్నయ రచనాశిల్పమే. మాటలవలన మనసులోని అభిలాష ప్రసన్న మౌతున్నట్లుగా చెప్పే ఈపద్యరచనలో ప్రసాదగుణం పోషింపబడటం రసవ్యంజకం. నన్నయ కవితలో ఈపద్యంవంటి ప్రసాదగుణభూయిష్ఠా లైన పద్యాలు విశేషంగా కనబడతాయి. ఇందులో దేవయాని అభిలాష వ్యంగ్యం. దానికి ఆర్తి, అధిక్షేపం, శంక, దైన్యం, నిర్వేదం మొదలైన సంచారులు పోషకాలు. సంచారులు వాక్యాలవలన, అభిలాష తాత్పర్యంవలన అనుగమ్యమానా లౌతున్నాయి. వాక్యాలలోని క్రియాపదాలవలన రసభావవ్యంజనం చేసే శిల్పం మొదట పేర్కొనదగింది. క్రుంకె; వచ్చె; పోయె- అనే భూతార్థక క్రియలు 'వాటిపని అవి కచుడిసంగతి పట్టించుకోకుండానే జరుపుకున్నాయి' అనే ఆర్తిని ధ్వనింపజేస్తున్నాయి. 'వేల్వఁగాఁబడియెఁ' అనే కర్మార్థకప్రయోగం శుక్రుడుకూడా పట్టించుకోకుండా తనవిధులు తాను యాంత్రికంగా నిర్వర్తించాడనే అమర్షభావాన్ని వ్యక్తంచేస్తున్నది. 'కచుండునేనియున్ రాఁడు' అన్నప్పుడు అన్నీ సవ్యంగా జరిగిపోతున్నప్పుడు కచుడెందుకు రాడో గమనించండి! మీ కెవ్వరికీ పట్టలేదా? కీడేమైనా జరిగిందేమో! అనే శంక అందులో ధ్వని. 'బాధనొందెనో' అన్నప్పుడు ఆర్తి, దైన్యం, నిర్వేదం ధ్వనింపబడుతున్నాయి. ఇంతేకాదు 'వాఁడిమయూఖముల్ కలుగువాఁడు' అనే విశేషణంలోని 'కలుగు' అనే తద్ధర్మార్థక క్రియకూడా వ్యంజకమే. పగలల్లా కచుడు అడవులలో ఉండటంవలన దేవయానికి ఇంట్లో కచుడి యెడబాటువలన ఎండ తీవ్రంగా ఉన్నట్లు అనిపించేదనీ, ఎప్పుడు సూర్యు డస్తమిస్తాడా అని క్షణాలు లెక్కపెట్టుతూ పగళ్ళు భారంగా గడిపేదనీ, అస్తమయం కాగానే కచుడి దర్శనంవలన చంద్రదర్శనసౌఖ్యాన్ని పొందే దనీ ధ్వని. ఆరోజు బాధకలిగించే సూర్యుడు వెళ్ళాడే కాని సుఖాన్ని ఇచ్చే కచుడు రాలేదు. ఆవులుకూడా కచుడితో కలిసివెళ్ళాయి. కాని, ఒంటరిగానే తిరిగివచ్చాయి. కలిసిఉండటంవలన కచుడిపట్ల వాటికి ఆమాత్రం స్నేహధర్మం ఉండవద్దా? అసలు ఒంటరిగా ఎందుకు వచ్చాయి? వచ్చి ఏమీ పట్టనట్లు ఎట్లా ఉన్నాయి? అని ఆమె పడే ఆవేదన ఆమెకు అతనిపట్ల ఉన్న సాహచర్యమాధుర్యాన్ని వ్యక్తంచేస్తున్నది. తండ్రి సాయంకాలంలో జరిపే అగ్నికార్యాలు యథావిధిగా జరిపాడే కాని, తనవలె తన శిష్యుడుకూడా ఆనాడు చేశాడా లేదా అని గమనించనే లేదు. అనుఁగుశిష్యుడిని ఆయన ఆరోజు ఎందుకుమర్చిపోయాడో? అని ఆమెకు అమర్షం. ప్రొద్దుపోయింది. అందరూ ఇక నిద్రపోతారు. ఆమెవలె ఆసక్తితో అతడికొరకు ఎవరూ అడగటం లేదు. ఆమెకు రతిభావోదయమూలమైన అభిలాష అంకురించింది. అందువల్లనే 'కచుడు ఒక్కడుమాత్రం తిరిగిరాడు' అని కంటతడిపెట్టి దైన్యాన్ని ప్రకటించింది. ప్రొద్దుపోతే, అడవిలో ఒంటరిగా మిగిలిపోతే కచుడికి మృగరాక్షస

సర్పబాధ లేర్పడవచ్చును. వాటివలన అతడు చనిపోవచ్చును. అతడు చనిపోయినా ఎవరికీ దిగులు లేనట్లున్నది. పరిస్థితి గమనిస్తే తండ్రి, ఇల్లు, గోసంపద మొదలైన వెన్ని ఉన్నా దేవయానికి వాటిన్నిటికంటె కచుడే ఆత్మీయుడుగా, మనసు కోరేవాడుగా అనిపించాడు. అది అభిలాషయొక్క సమగ్రాభివ్యక్తి, నన్నయ అలంకార, వస్తుధ్వనులను రసధ్వనిలో పర్యవసింపజేసే కావ్యరచనాశిల్పం ఇందులో మకుటాయమానంగా ప్రసన్నమౌతున్నది. (సంపా.)

కచుండు దానవహతుం డై మృతసంజీవనిచే బ్రదుకుట (సం.1-71-30)

వ. అనిన విని శుక్రుండు దనదివ్యదృష్టి నసురవ్యాపాదితుం డైన కచుం గని, వానిం దోడ్కొని తేర మృతసంజీవనిం బంచిన, నదియును బ్రసాదం బని యతి త్వరితగతిం జని, విగతజీవుం డయిన కచు నప్పుడ సంజీవితుం జేసి తోడ్కొని వచ్చినం జూచి శుక్రుండును దేవయానియు సంతసిల్లి యున్నంతఁ, గొన్నిదినంబులకు వెండియు నొక్కనాఁడు. 113

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని దేవయాని చెప్పగా; విని; శుక్రుండు తన దివ్య, దృష్టిన్= జ్ఞానదృష్టితో; అసుర, వ్యాపాదితుండు+ఐన= రాక్షసులచేత చంపబడిన; కచున్; కని= చూచి; వానిన్= ఆకచుని; తోడ్కొని, తేరన్= పిలుచుకొని తెచ్చేందుకు; మృతసంజీవనిన్= చచ్చిపోయినవారిని బ్రతికించే విద్యను; పంచినన్= పంపగా; అదియును= ఆ విద్యయున్నూ; ప్రసాదంబు+అని= అనుగ్రహ మని; అతి, త్వరిత, గతిన్= మిక్కిలివేగంతో కూడిన గమనంతో; చని= వెళ్ళి; విగత, జీవితుండు+అయిన= పోయిన ప్రాణం కల; కచున్; అప్పుడు+అ= ఆ క్షణమందే; సంజీవితున్, చేసి= బ్రతికినవాడిని కావించి (చేసి); తోడ్కొని, వచ్చినన్= తనవెంట తీసికొని రాగా; చూచి, శుక్రుండును; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా; కొన్ని, దినంబులకున్= కొన్ని రోజులకు; వెండియున్= మరల; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు.

తాత్పర్యం: అని దేవయాని చెప్పగా విని శుక్రుడు తనదివ్యదృష్టితో రాక్షసులచేత చంపబడిన కచుడిని చూచి, అతడిని బ్రదికించి తెచ్చేందుకు మృతసంజీవనీవిద్యను పంపగా, ఆవిద్యకూడ అది తనకు అనుగ్రహ మని తలంచి మిక్కిలివేగంతో కూడిన గమనంతో వెళ్ళి, ప్రాణరహితు డైన కచుడిని తత్‌క్షణమే బ్రదికించి తన వెంట తీసికొని రాగా చూచి శుక్రుడూ, దేవయానియూ సంతోషించి ఉండగా కొన్నిరోజులతర్వాత మళ్ళీ ఒకరోజున. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: చర్మచక్షువులచూపు బహిఃప్రపంచంలో కొంతవరకు కొన్నివస్తువులనుమాత్రమే చూడగలదు. ఇది సామాన్యజీవుల కందే దృష్టి. దివ్యదృష్టి దాని కతీత మైనది. దానితో ఎంతదూరంలో ఉన్నదాని నైనా, ఎక్కడున్నదాని నైనా చూడవచ్చును. ఇది మునులకు, దేవతలకు ఉంటుంది. ప్రసాదంబు+అని= రాజులు దేవతలు మొదలైన వారు ఏదైనా పనిచేయు మని ఆజ్ఞాపించగానే సేవకులు, భక్తులు అనుగ్రహంగా భావించి వినయంతో ప్రసాద మంటారు. తమరు పని చెప్పి మమ్మల్ని అనుగ్రహించా రని విన్నవించుకొంటారు.

**క. అడవికిఁ బువ్వులు దేరఁగ । వడి నరిగినకచునిఁ జంపి, వారక దనుజుల్
పొడవు సెడఁ గాల్చి, సురతోఁ । దడయక యబ్బూది శుక్రుఁ ద్రావించి రొగిన్. 114**

ప్రతిపదార్థం: అడవికిన్; పువ్వులు; తేరఁగన్= తెచ్చేందుకు; వడిన్= వేగంగా; అరిగిన= వెళ్ళిన; కచునిన్; చంపి; వారక= ఉడుగక (అంతటితో ఆగక); దనుజుల్; పొడవు= రూపం; చెడన్= చెడిపోయేట్లుగా; కాల్చి; ఆ+బూది= కచుడిని కాల్చగా ఏర్పడిన బూడిద; సురతోన్= మద్యంతో; తడయక= ఆలస్యం చేయక; ఒగిన్= క్రమంగా; శుక్రున్= శుక్రుడిచేత; త్రావించిరి= త్రాగేటట్లుగా చేశారు.

తాత్పర్యం: పూలు తెచ్చేందుకై అడవికి వెళ్ళిన కచుడిని చంపారు. అంతటితో ఆగక రాక్షసులు అతడి రూపులేకుండా కాల్చి, ఆలస్యం చేయకుండా ఆ బూడిదను మద్యంతోకలిపి, క్రమంగా శుక్రుడు త్రాగేటట్లు చేశారు.

విశేషం: తెచ్చు, తుమున్నర్థకము తేరన్ త్రాగు - త్రావు - ప్రేరణార్థకము త్రావించు.

వ. శుక్రుండును సురాపానమోహితుం డయి యున్నఁ, దొల్లింటియట్ల దేవయాని గచుం గానక దుఃఖిత యై 'నేఁడును గచుండు రాక మసలె; నసురులచేత నిహతుం డయ్యెఁ గావలయు' నని శోకించిన దానిం జూచి శుక్రుం డి ట్లనియె. 115

ప్రతిపదార్థం: శుక్రుండును= శుక్రుడు కూడ; సురా, పాన, మోహితుండు+అయి= మద్యం త్రాగటంచేత తెలివి తప్పినవా డై; ఉన్నన్= ఉండగా; తొల్లింటి, అట్లు+అ= పూర్వం వలెనే; దేవయాని; కచున్= కచుడిని; కానక= అరయక; దుఃఖిత+ఐ= దుఃఖం పొందినదై; నేఁడును= ఈ దినానకూడ; కచుండు; రాక= రాకుండా, మసలెన్= ఆలస్యం చేశాడు; అసురులచేతన్= రాక్షసులచేత; నిహతుండు= చంపబడినవాడు; అయ్యెన్, కావలయున్= అయ్యెను కాబోలును అని; శోకించినన్= దుఃఖించగా; దానిన్= దేవయానిని; చూచి; శుక్రుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా పలికాడు.

తాత్పర్యం: శుక్రుడుకూడ మద్యం త్రాగటంచేత మోహం (మైకం) పొందిన వాడై ఉండగా, పూర్వంవలెనే దేవయాని కచుడిజాడ తెలియక దుఃఖంపొందిన దై, 'ఈనాడుకూడ కచుడు రాకుండా ఆలస్యం చేశాడు. రాక్షసులచేత చంపబడినవా డయ్యాడు కాబోలు' నని చింతించగా ఆమెను చూసి శుక్రుడు ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: కచుడు అడవినుండి తిరిగిరానప్పుడు మొదటిసారి ఏమైనాడో తెలియక కలవరపడింది; రెండవసారి చంపబడి ఉండవచ్చునన్న నమ్మకంతో దుఃఖించింది. మొదటిసారి మనసులోనే వేదనను దాచుకొన్నది. ఇప్పుడు దుఃఖించి బైటపెట్టింది. అభిలాష- చింత అనే దశనందుకొన్న దని ధ్వని. శృంగారస్థాయి యైన రతి దశవిధావస్థలలో పరిణతి పొందుతుందని లాక్షణికుల వివేచన. మొదటిదశనుండి రెండవదశయొక్క పరిణామం ఇందులోని రసధ్వని. (సంపా.)

**క. వగవక సంజీవని పెం । పగణిత గర్వమున నసురు లా కచుతోడం
బగఁ గొని చంపెద; రాతఁడు । సుగతికిఁ జనుఁగాక; యేల శోకింపంగన్?. 116**

ప్రతిపదార్థం: సంజీవని; పెంపు= మృతులైన వారిని బ్రతికించేవిద్యయొక్క మహత్త్వం; వగవక= తలపక; అసురులు= రాక్షసులు; అగణిత, గర్వమునన్= గణింపరాని (అధికమైన) గర్వంతో; ఆ, కచుతోడన్= ఆ కచుడితో; పగన్= వైరాన్ని; కొని= పొంది; చంపెదరు= అతడిని చంపుతారు; ఆతఁడు= ఆ కచుడు; సుగతికిన్= మంచిస్థితికి (మోక్షానికి); చనున్, కాక= పోవుగాక; శోకింపన్, ఏల= దుఃఖించట మెందుకు?

తాత్పర్యం: సంజీవనీవిద్యగొప్పతనాన్ని ఆలోచించక రాక్షసులు అధికగర్వంతో ఆ కచుడితో వైరం పూని అతడిని చంపుతారు. అతడు ఉత్తమగతికి వెళ్ళుగాక. దీనికి దుఃఖించట మెందుకు?

విశేషం: వగచు ధాతువుకు నన్నయకాలాన తలచు అనే అర్థముండేది. తరువాత దానికి దుఃఖించు అన్న అర్థ మేర్పడింది.

వ. అనిన దేవయాని యి ట్లనియె. 117

తాత్పర్యం: శుక్రు డా విధంగా పలుకగా దేవయాని ఇట్లా అన్నది.

మ. మతిలోకోత్తరుఁ డైన యంగిరసుమన్మం, డాశ్రితుం, డాబృహ
స్పతికింబుత్త్రుఁడు, మీకు శిష్యుడు, సురూప బ్రహ్మచర్యాశ్రమ
వ్రత సంపన్నుఁ, డకారణంబ దనుజవ్యాపాదితుం డైన న
చ్యుతధర్మజ్ఞ! మహాత్మ! యక్కచున కే శోకింప కె ట్లుండుదున్?. 118

ప్రతిపదార్థం: మతి లోక+ఉత్తరుఁడు+ఐన= బుద్ధిలో అసాధారణు డైన, అంగిరసు= అంగీరసు డనే; ముని యొక్క; మన్మండు= పౌత్త్రుడు (మనుమడు); ఆశ్రితుండు= ని న్నాశ్రయించినవాడు; ఆ బృహస్పతికిన్= అంతటి దేవగురువు, సుప్రసిద్ధుడున్నూ అయి బృహస్పతికి; పుత్త్రుఁడు= కొడుకు; మీకున్= శుక్రుడికి; శిష్యుఁడు; సురూప, బ్రహ్మచర్య+ఆశ్రమ+వ్రత సంపన్నుఁడు= మంచి రూపం కలవాడున్నూ, బ్రహ్మచర్యాశ్రమ మనే వ్రతంతో కూడినవాడున్నూ అయిన కచుడు; అకారణంబు+అ= కారణం లేకుండానే; దనుజ, వ్యాపాదితుండు+ఐనన్= రాక్షసులచేత చంపబడ్డవాడు కాగా; అచ్యుత, ధర్మజ్ఞ= చ్యుతి లేని ధర్మాన్ని ఎరిగినవాడా! (ధర్మమార్గం తప్పనివాడా!); మహత్+ఆత్మ= మహానుభావా! (శుక్రుడికి సంబోధన); ఆ+కచునకున్= ఆ కచుడికొరకు; ఏన్= నేను; శోకింపక= దుఃఖించక; ఎట్లు ఉండుదున్= ఏ విధంగా ఉంటాను?

తాత్పర్యం: చ్యుతి లేని ధర్మాన్ని ఎరిగిన వాడా! పరమధర్మజ్ఞుడా! మహానుభావా! బుద్ధియందు లోకాతీతు డైన అంగిరసు డనే మునికి మనుమడున్నూ, ని న్నాశ్రయించినవాడున్నూ, ప్రసిద్ధు డైన బృహస్పతికి కుమారుడున్నూ, మీకు శిష్యుడున్నూ, మంచిరూపం కలవాడున్నూ, బ్రహ్మచర్యాశ్రమ మనే వ్రతంతో కూడినవాడున్నూ, అయినటువంటి కచుడు కారణం లేకుండానే రాక్షసులచేత చంపబడినవాడు కాగా అతడికొరకు నే నెట్లా దుఃఖించకుండా ఉంటాను?

విశేషం: దేవయాని కచుడియం దనురక్తురాలయిన దన్న సంగతిని ఈపద్యంలో వ్యంగ్యంగా స్ఫురిస్తున్న స్మృతి, గుణస్తుతి అనే దశలు తెలుపుతున్నాయి. రతిభావ పరిణామదశలలో ఇవి మూడవది, నాల్గవది, అవస్థలు పది. అవి- అభిలాష, చింత స్మృతి, గుణస్తుతి, ఉద్వేగము, ప్రలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జాడ్యము, మరణము. రాత్రికి ఆశ్రమానికి తిరిగిరాని కచుడు తప్పక చనిపోయి ఉంటాడని పూర్వానుభవ స్మృతిచర్వణంవలన నిశ్చయించింది. చనిపోతే దిగులుపడేదేముంది? అని శుక్రుడు పేర్కొనగానే ఆమె తనశోకానికి కారణం చెప్పింది. ఆ కారణం కచుడి గుణగణప్రశస్తియే. కచుడు ఉత్తమవంశజుడు. తాతతండ్రులు మహామునులు. జగద్విదితులు. ఇక గురువుగారా వారిద్దరికి ఏమాత్రం తీసిపోని మహితాత్ముడు. కచుడు అందగాడు, బ్రహ్మచర్యవ్రతనిష్ఠాపరుడు. అటువంటి యోగ్యుడు రాక్షసులకారణంగా చనిపోయాడంటే శోకించకుండా ఎలా ఉండగలను? అని పలికింది. ఇందులో కచగుణకీర్తనం వాచ్యం. ఆ కీర్తనవెనుక ఉన్న దేవయాని విప్రలంభం వ్యంగ్యం. ఉత్తమవంశజుడు, అందగాడు, బ్రహ్మచారి, శుక్రుడి శిష్యుడు అయిన కచుడు అన్నివిధాల తనకు యోగ్యుడైన వరుడని దేవయాని భావం. దీనిని తండ్రి గ్రహించడేమి? అని కోపం. అంతటి బ్రహ్మచారి పోతే తండ్రి శోకించనందుకు అధిక్షేపం. తండ్రికి ఇష్టంలేకపోయినా దేవయాని అతడి వియోగాన్ని భరించలే నని వ్యంగ్యంగా తండ్రికి చెపుతున్నది. కచుడికి తనకూతురు నివ్వటం ధర్మం కాదు కాబట్టి శుక్రు డామె అభిలాషను గమనింపలేదు. అయినా, కనీసమానవధర్మంతో చూచినా అతడిని రక్షించటం ఉచితం, ధర్మం, ఉత్తమలక్షణం. దానిని ధ్వనింపజేసేటట్లు 'అచ్యుతధర్మజ్ఞ! మహాత్మ!' అని

దేవయాని తండ్రిని సంబోధించింది. నన్నయ దేవయాని రతిభావావస్థ (గుణస్తుతి)ను మాధుర్య మనే గుణంతో పోషించాడు. ఉక్తివైచిత్ర్యంతో కూడుకొన్న పృథక్పదత్వం ఈరచనలో గుణం. అదే మాధుర్యం. 'అటువంటి కచుడు నిష్కారణంగా మనరాక్షసులచేత చంపబడితే ముల్లోకాలలో శుక్రుడి శిష్యుడు చంపబడ్డాడనే అపకీర్తి వస్తుంది. అతడి తాతతండ్రులుకూడ లోకత్రయవిదితులు. అన్ని లోకాలలో ఈవార్త గుప్పు మంటుంది. వారందరూ శుక్రుడిని నిందిస్తారు. ఈ గురుబంధువర్గమంతటి కంటె కచుడు నాకు కావలసినవాడు. అందువలన మీకు దుఃఖంలేకపోవచ్చును, నాకుమాత్రం విచారం కలుగుతుంది- అని అనురక్తిని ఉక్తివైచిత్రితో చెప్పింది. 'శోకింప కెట్లుండుదున్' అనటంలో మరొక చమత్కారమున్నది. ఆప్తజనవియోగంవలన, పునస్సమాగమం లేని ప్రియుడి యెడబాటువలన నాయిక పొందేది శోకం. అటువంటి శోకం దేవయాని పొందింది. కచుడు బ్రతికివస్తేనే ఆ శోకం సంచారి అయి రతికి పోషక మయ్యేది. లేదా శోకం కరుణరసంగా మారుతుంది. నన్నయ రుచిరార్థసూక్తినిధిత్వానికీ, వస్తుధ్వనిని రసధ్వనిలో పర్యవసింపచేయటానికీ, ఈ పద్యం అమూల్యోదాహరణం. (సంపా.)

వ. 'వానిం జూచి కాని కుడువనొల్ల' నని దేవయాని యేడ్చుచున్నఁ, బెద్దయుంబ్రొద్దునకుఁ బ్రసన్నుం డై శుక్రుండు దనయోగదృష్టిం జూచి లోకాలోకపర్యంతభువనాంతరంబునఁ గచుం గానక సురాసమ్మిశ్ర భస్మ మయుం డై తనయుదరంబున నున్న యక్కచుం గని, సుర సేసిన దోషంబును, నసురులు సేసిన యపకారంబును నెఱింగి. 119

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= ఆ కచుడిని; చూచి; కాని= చూసిన తరువాత కాని; కుడువన్+ఒల్లన్= తినటానికి సమ్మతించను; అని; దేవయాని; ఏడ్చుచున్+ఉన్నన్= ఏడుస్తూండగా; పెద్దయున్, ప్రొద్దునకున్= చాలాసేపటికి; ప్రసన్నుండు+ఐ= అనుగ్రహం కలవాడై; శుక్రుండు; యోగదృష్టిన్= యోగాభ్యాసంచేత లభించిన అతీంద్రియదృష్టితో (దివ్యదృష్టితో); చూచి; లోకాలోక, పర్యంత, భువన+అంతరంబునన్= లోకాలోకపర్వతంచేత చుట్టబడిన ప్రపంచంయొక్క నడుమన్; కచున్= కచుడిని; కానక= కనుగొనలేక; సురా, సమ్మిశ్ర, భస్మమయుండు+ఐ= మద్యంలో కలిసిన బూడిదఆకారం కలవాడై; తన; ఉదరంబునన్= పొట్టలో; ఉన్న; ఆ కచున్; కని= చూచి; సుర+చేసిన= మద్యపానం చేసిన; దోషంబునున్= కీడును; అసురులు= రాక్షసులు; చేసిన; అపకారంబునున్= హానిని; ఎఱింగి= తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: ఆ కచుడిని చూసినతరువాత కాని అన్నం తినేందుకు అంగీకరించ నని దేవయాని ఏడుస్తుండగా, చాలాసేపటికి అనుగ్రహం కలవా డై శుక్రుడు దివ్యదృష్టితో చూచి, లోకాలోకపర్వతంచేత చుట్టబడిన ప్రపంచం మధ్యలో కచుడిని చూడక మద్యంలో కలిసిన బూడిద రూపాన తన కుక్షిలో ఉన్న ఆ కచుడిని చూచి మద్యపానం చేసిన హానినీ, రాక్షసులు చేసిన కీడునూ తెలిసికొని.

విశేషం: తాము చెప్పిన పని చేయనప్పుడు అన్నం తినేందుకు అంగీకరించకుండా ఏడవటం పిల్లలకు, ఆడవాళ్ళకు సహజం. భూమి చుట్టూ లోకాలోకపర్వతం (చక్రవాళపర్వతం) ఉంటుం దని చెపుతారు. దానికి ఇవతల వెలుతురు, అవతల చీకటి ఉంటుంది.

ఆ. మొదలి పెక్కు జన్మములఁ బుణ్యకర్మముల్ । పరఁగఁ బెక్కుసేసి పడయఁబడిన
యట్టి యెఱుక జనుల కాక్షణ మాత్రన । చెఱుచు మద్యసేవ సేయ నగునె?. 120

ప్రతిపదార్థం: మొదలి, పెక్కు, జన్మములన్= పూర్వమందలి అనేకజన్మలందు; పుణ్యకర్మముల్= పుణ్యం కలిగించే పనులు; పరఁగన్= ఒప్పుగ; పెక్కు, చేసి= అనేక మైనవి చేసి; పడయఁ బడిన, అట్టి= పొందబడినటువంటి; ఎఱుక= జ్ఞానం;

జనులకున్= ప్రజలకు; ఆ క్షణమాత్రన్+అ= ఆ క్షణమందే; చెఱుచు= చెడునట్లు చేయు; మద్య, సేవ= మద్యాన్ని సేవించటం (మద్యపానం) చేయన్+అగున్+ఎ= చేయదగునా; (చేయరా దని భావం).

తాత్పర్యం: పూర్వమందలి అనేక జన్మాలలో పుణ్యకార్యాలను ఒప్పుగా అనేకం చేసి పొందబడిన జ్ఞానం జనాలకు క్షణమాత్రంలోనే పోగొట్టే మద్యపానం చేయదగునా?

విశేషం: మద్యపానం చేస్తే పూర్వజన్మాలలోని పుణ్యకర్మాలవలన లభించిన జ్ఞానంకూడా నశిస్తుం దని సందేశం. మద్యపాన దుష్ఫలితాన్ని తెలిపే రుచిరార్థ సూక్తి ఇది. మద్యపానం పంచమహాపాతకాలలో ఒకటి.

క. భూసురు లాదిగఁ గల జను । లీసుర సేవించిరేని యిది మొదలుగఁ బా
పాసక్తిఁ బతితు లగుదురు; । చేసితి మర్యాద; దీనిఁ జేకొనుఁడు జనుల్. 121

ప్రతిపదార్థం: భూసురులు+ఆదిగన్= బ్రాహ్మణులు మొదలుగా; కల; జనులు; ఈ సురన్= ఈ మద్యాన్ని; సేవించిరి+ఏని= సేవించారా (త్రాగితే); ఇది మొదలుగన్= నేడు మొదలుకొని; పాప+ఆసక్తిన్= పాపమందలి ఆపేక్షచేత (పాపమునందే తగులు కొనటంచేత); పతితులు= భ్రష్టులు (పాపలోకమందు పడినవారు); అగుదురు; మర్యాద= కట్టుబాటు; చేసితిన్; దానిని= ఆ కట్టుబాటును; జనుల్= ప్రజలు; చేకొనుఁడు= గ్రహించండి.

తాత్పర్యం: నేడు మొదలుకొని బ్రాహ్మణులు మున్నగు జనులు ఈ మద్యాన్ని పానం చేస్తే పాపమందు తగులుకొని దుర్గతి పొందుతారు. నే నీ కట్టడి చేశాను. ప్రజలు గ్రహించండి.

విశేషం: ఇది మొదలుగా అంటే నేను మద్యపానం చేయటంవలన కీడు జరిగింది మొదలుకొని అని అర్థం. మద్యపానం చేసేవారు అధోలోకాలకు పోతా రని దీనివలన తెలుస్తున్నది.

వ. అని శుక్రుండు సురాపానంబు మహాపాతకంబుగా శపియించి, తనయుదరంబున నున్న కచు నప్పుడ సంజీవితుం జేసిన, నంద యుండి కచుండు శుక్రున కి ట్లనియె. 122

ప్రతిపదార్థం: అని; శుక్రుండు; సురా, పానంబు= మద్యాన్ని త్రాగటం; మహత్+పాతకంబు, కాన్= గొప్ప పాప మయ్యేటట్లుగా; శపియించి= శపించి (శాపమిచ్చి); తన ఉదరంబునన్= తనపొట్టలో ఉన్న; కచున్; అప్పుడు+అ= వెంటనే; సంజీవితున్, చేసినన్= మరల బ్రతికిన వాడిని చేయగా; అందున్+అ= పొట్టయందే; ఉండి; కచుండు; శుక్రునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: అని శుక్రుడు మద్యం త్రాగటం గొప్పపాప మౌనట్లుగా శాప మిచ్చి తనపొట్టలో నున్న కచుడిని ఆక్షణమందే మరల బ్రదికినవాడిని చేయగా, కడుపులోనే ఉండి కచుడు శుక్రుడితో ఇట్లా పలికాడు.

క. తనువును జీవము సత్త్వం । బును బడసితి నీ ప్రసాదమున; నీయుదరం
బనఘా! వెలువడు మార్గం । బొనరింపుము నాకు భూసురోత్తమ! దయతోన్. 123

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా! భూసుర+ఉత్తమ= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడా; తనువును= దేహాన్ని; జీవమున్= ప్రాణాన్ని; సత్త్వంబును= బలాన్ని; నీ ప్రసాదమునన్= నీ అనుగ్రహంచేత; పడసితిన్= పొందాను; నీ, ఉదరంబు= కడుపునుండి; నాకున్; వెలువడు మార్గంబు= బయటికి వచ్చేవిధం (త్రోవ); దయతోన్; ఒనరింపుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవు, బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుడవు అయిన ఓ శుక్రుడా! నీ అనుగ్రహంవలన దేహాన్ని, ప్రాణాన్ని, బలాన్ని పొందాను. నాకు దయతో నీకడుపునుండి బయటికి వచ్చే విధం కావించవలసింది.

విశేషం: నీయుదరంబు+వెలువడు మార్గంబు 'ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మరియొక్క విభక్తియు నగును'. ఇచ్చట ఉదరంబు అనగా ఉదరమువలననుండి అని అర్థం. ప్రథమ పంచమ్యర్థమున వాడబడింది.

వ. అనిన 'నాయుదరంబుభేదిల్లినంగాని యిమ్మునికుమారుండు వెలువడ నేరం; డుదరభేదనంబున మూర్ఛితుండ నయిన నన్ను సంజీవితుంజేయ వలయు' నని శుక్రుండు కచునకు సంజీవని నుపదేశించిన. 124

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కచుడు పలుకగా; నా+ఉదరంబు= నాకడుపు; భేదిల్లినన్, కాని= బ్రద్దలయితే తప్ప; ఈ+మునికుమారుండు= (బృహస్పతి) మునికొడు కయిన ఈకచుడు; వెలువడన్ నేరండు= బయటికి రాజాలడు; ఉదర, భేదనంబునన్= కడుపు బ్రద్దలవటం వలన; మూర్ఛితుండను= మూర్ఛపొందినవాడను; అయిన, నన్నున్; సంజీవితున్= బ్రతికినవాడినిగా, చేయవలయున్= కచుడు చేయాలి; అని; శుక్రుండు; కచునకున్; సంజీవనిన్= మరణించినవారిని బ్రతికించే విద్యను; ఉపదేశించినన్= ఉపదేశం చేయగా (నేర్పగా).

తాత్పర్యం: అని కచుడు పలుకగా, 'నాకడుపు భేదిల్లితే కానీ (బ్రద్ద లయితే తప్ప) బృహస్పతి కుమారు డైన కచుడు బయటికి రాలేడు. కడుపు బ్రద్దలవటంచేత మూర్ఛ పొందిన నన్ను ఈ కచుడు మరల బ్రతికించాలి' అని శుక్రుడు కచుడికి సంజీవనివిద్యను ఉపదేశించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ఉదరబిదాముఖమున న । భ్యుదయముతో నిర్గమించె బుధనుతుఁడు కచుం
డుదయాద్రిదరీముఖమున । నుదితుం డగు పూర్ణహిమమయూఖుఁడ పోలెన్. 125

ప్రతిపదార్థం: ఉదర, భిదా, ముఖమునన్= కడుపుయొక్క రంధ్రముయొక్క మొదటినుండి, బుధనుతుఁడు= పండితులచేత స్తుతించబడినవాడు; కచుండు; అభ్యుదయముతోన్= విజయంతో, వాంఛితార్థఫలసిద్ధితో; ఉదయ+అద్రి, దరీ, ముఖమునన్= తూర్పుకొండ గుహారంభాన; ఉదితుండు+అగు= ఉదయించినవా డైన; పూర్ణ, హిమ, మయూఖుఁడు+అ+పోలెన్= నిండు చంద్రుడో యన; నిర్గమించెన్= బయటికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పండితులచే స్తుతించబడు కచుడు వాంఛితార్థసిద్ధితో తూర్పుకొండగుహాయొక్క ఆరంభాన ఉదయించే చంద్రుడో యన శుక్రుడి కడుపురంధ్రంమొదటినుండి బయటికి వచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. సంజీవనీవిద్యను పొందిన కచుడిని అమృతప్రదుడైన చంద్రుడితో సంభావించటం ఔచిత్యవంతంగా ఉన్నది. కచుడు సంజీవనీవిద్య పొందటానికే వచ్చాడు. అతడికోరిక నెరవేరింది.

వ. అంత. 126

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత.

తే. **విగతజీవుఁ డై పడియున్న వేదమూర్తి । యతనిచేత సంజీవితుఁ డై వెలింగె**
దనుజమంత్రి యుచ్చారణదక్షుచేత । నభిహితం బగు శబ్దంబునట్ల పోలె. **127**

ప్రతిపదార్థం: విగత, జీవుఁడు+ఐ= పోయిన ప్రాణం కలవాడై; పడి, ఉన్న= నేలమీద పడి ఉన్న; వేద, మూర్తి= రూపు ధరించిన వేద మైన (వేదరూపుడైన); దనుజ, మంత్రి= రాక్షసులమంత్రి అయిన శుక్రుడు; ఉచ్చారణ, దక్షుచేతన్= శబ్దాలను ఉచ్చరించటం (పలకటం) లో సమర్థుడైనవాడిచేత; అభిహితంబు+అగు= పలుకబడిన; శబ్దంబు+అట్లు+అ, పోలెన్= పదంవలె; అతనిచేతన్= కచుడిచేత; సంజీవితుఁడు+ఐ= బ్రతికించబడినవాడై; వెలింగెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: ప్రాణం పోయినవాడై పడి ఉన్న, వేదవిగ్రహు డైన, రాక్షసమంత్రి అయిన శుక్రుడు కచుడిచేత బ్రతికించబడినవా డై, పదాలను చక్కగా ఉచ్చరించటంలో నేర్పుకలవాడిచేత పలుకబడిన పదంవలె ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇందులోని ఉపమానం అపూర్వం. శబ్దబ్రహ్మవేత్తలకే అది తెలుస్తుంది. సుష్ఠూచ్చారణదక్షులు పలికే శబ్దాలు వీనులవిందు లై ప్రకాశిస్తాయి. అంతేకాక ఇక్కడ మరొక విశేషం ఉన్నది. శబ్దం కావ్యశరీరంవంటిది. అది సమర్థంగా ఉచ్చరించబడితే సమగ్రంగా ఆవిష్కరించబడినట్లౌతుంది. అట్లాగే కాలి, బూడిద అయి శుక్రుడి కడుపులో జీర్ణించిన కచుడు సంజీవనీ విద్యాప్రభావంచేత చెక్కుచెదరని ఆకారంతో బయలువెడలినాడని భావం. సంజీవనీ మంత్రాన్ని గ్రహించి ఉచ్చరించే సామర్థ్యం అతనియందు సమగ్రంగా ఏర్పడిందని కూడా వ్యంగ్యం. అట్లు, పోలె= అని రెండు ఉపమానవాచకాలను ఉపయోగించటం నన్నయరచనలలో కొన్ని చోట్లను, నన్నెచోడుడి కుమారసంభవంలో పెక్కుచోట్లను కనిపిస్తాయి. శబ్దంబు+అట్లు= షష్ఠీసమాసమున ఉత్తున కచ్చు పరమగునపుడు నుగాగమ మగును'; శబ్దంబునట్లు.

వ. **ఇ ట్లతిప్రయత్నంబునఁ గచుండు శుక్రువలన సంజీవని వడసి పెద్దకాలం బుండి, యొక్కనాడు శుక్రుచేత ననుజ్ఞాతుం డయి దేవలోకంబునకుం బోవుచుండి, దేవయాని కతిప్రియపూర్వకంబునం జెప్పిన, నదియును దద్వియోగదుఃఖిత యై కచున కి ట్లనియె.** **128**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అతి, ప్రయత్నంబునన్= అధిక మైన ప్రయత్నంచేత; కచుండు; శుక్రువలన; సంజీవని= చచ్చినవారిని బ్రదికించే విద్యను; పడసి= పొంది (పకు వాదేశము); పెద్ద, కాలంబు= చాలకాలం; ఉండి= శుక్రుడిదగ్గర ఉండి; ఒక్కనాడు; శుక్రుచేతన్; అనుజ్ఞాతుండు+అయి= అనుమతించ బడినవాడై; దేవలోకంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; పోవుచున్+ఉండి= వెళ్ళుతూ; దేవయానికి; అతిప్రియ, పూర్వకంబునన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; చెప్పినన్= నేను వెళ్ళుతున్నా నని తెల్పగా; అదియును= ఆ దేవయానియున్నూ; తద్+వియోగ, దుఃఖిత+ఐ= అతని ఎడబాటువలన దుఃఖం పొందిన దై; కచునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా అధిక మైన ప్రయత్నంతో (మిక్కిలి కష్టపడి) కచుడు శుక్రుడినుండి మృతులను బ్రదికించే విద్యను పొంది, చాలకాలండుండి, ఒకరోజున శుక్రుడిఅనుమతి పొంది స్వర్గలోకానికి తిరిగి వెళ్తూ, దేవయానికి అతిప్రీతిపూర్వకంగా ఆవార్త చెప్పగా, ఆమెయు అతని ఎడబాటుకు దుఃఖించి అతనితో ఇట్లా పలికింది.

ఉ. **'నీవును బ్రహ్మచారివి, వినీతుఁడ, వేనును గన్యకన్; మహీ**
దేవకులావతంస! రవితేజ! వివాహము నీకు నాకు మున్

భావజశక్తి నైనయది; పన్నుగ నన్నుఁ బరిగ్రహింపు సం
జీవనితోడ శుక్రుదయఁ; జేయుము నాకుఁ బ్రియంబు' నావుడున్. **129**

ప్రతిపదార్థం: మహీదేవ, కుల+అవతంస= బ్రాహ్మణకులానికి సిగబంతియైనవాడా!; రవి, తేజ= సూర్యుడి కాంతివంటి కాంతి కలవాడా!, కచుడా!; నీవును= నీవుకూడ; బ్రహ్మచారివి= అవివాహితుడవు; వినీతుఁడవు= వినయవంతుడివి; (గురువుచే విద్యపొందినవాడివి); ఏనును= నేనుకూడ; కన్యకన్= వివాహం కానిదానను; నీకున్, నాకున్= మన కిద్దరికీ; వివాహము= పెళ్ళి; మున్= ముందే; భావజ, శక్తిన్= మన్మథుడి ప్రభావంచేత; ఐన+అది= అయినది (మన్మథుడి ప్రభావంచేత నిన్ను నేను ప్రేమించాను కాబట్టి మానసికంగా పెండ్లి అయిపోయింది); పన్నుగన్= ఒప్పుగ; శుక్రుదయన్= నాతండ్రి అయిన శుక్రుడియొక్క దయతో; సంజీవనితోడన్= సంజీవనీవిద్యతోపాటుగ; నన్నున్; పరిగ్రహింపు(ము)= స్వీకరించుము, వివాహమాడుము; నాకున్; ప్రియంబు= ప్రీతి; చేయుము= కలిగించుము; నావుడున్= అని దేవయాని చెప్పిన అనంతరం.

తాత్పర్యం: 'బ్రాహ్మణకులానికి అలంకార మైనవాడా! సూర్యుడికాంతివంటికాంతి కలిగిన ఓ కచుడా! నీవు వినయవంతుడివి, అవివాహితుడవు. నేనుకూడ కన్యను (పెళ్ళికానిదానిని). నీకూ, నాకూ ఇంతకుముందే మన్మథుడి శక్తిచేత (నేను నిన్ను ప్రేమించటంవలన) పెళ్ళి అయిపోయింది. అందుచేత శుక్రుడిదయతో సంజీవనీవిద్యతోపాటుగా నన్ను స్వీకరించి, వివాహమాడి, నాకు ప్రీతి కలిగించుము' అని దేవయాని చెప్పిన తరువాత.

విశేషం: నన్నయ రచనలో ప్రసాదగుణానికి ప్రసిద్ధమైన పద్యమిది. దేవయాని తన మనసులోని మాటను అనురాగంతో అకలుషంగా అవక్రంగా సూటిగా చెప్పే ఈపద్యంలో బంధశైథిల్యం, అర్థవైమల్యం పోషించబడటంతో శబ్దార్థగుణాలను నన్నయ ప్రదర్శించి తన ప్రజ్ఞను చాటుకొన్నాడు. శుక్రుడినుండి సంజీవనీవిద్యను పొందాలంటే, అతడికి ప్రాణమైన దేవయానితో స్నేహంగా ఉండి, ఆమెమనసును మెప్పించాలని బృహస్పతియే ముందుగా కచుడికి సూచించి ఉన్నాడు. కచుడి రూపంతోపాటు, అతడి చనవుకూడా దేవయానియందు అనురాగాన్ని మొలకెత్తింపచేసింది. ఆ అభిమానంతోనే రెండుసార్లు తండ్రిచేత అతడిని బ్రదికింపజేసింది. మొదట శుక్రుడు నిర్లిప్తంగా ఉండగా అన్నపానీయాలు మాని తండ్రిచేత కచుడి యోగక్షేమాలను ఆలోచించేట్లు చేసింది. దీనిని బట్టి కచుడు మొదట దేవయానిమనసు దోచుకొన్నట్లు, ఆపై శుక్రుడి మనసు గెలుచుకొన్నట్లు కథలోని అర్థాలు ప్రసన్నాలౌతున్నాయి. అయితే ఆమె తనమనసులోని రతిభావాన్ని కచునితో కాని, తండ్రితోకాని ఎన్నడూ చెప్పలేదు. దానికి కారణం కచుడి విద్యాభ్యాసం ముగియక పోవటమే. విద్య ముగిసిన తరువాత బ్రహ్మచారులైన విద్యార్థులు వివాహయోగ్యతను పొందుతారు. కాబట్టి ఆమె తనకోర్కెను కచుడు విద్యాభ్యాసం పూర్తిచేసి దేవలోకానికి బయలుదేరేంతవరకు బయటపెట్టలేదు. కాగా, ఇక కచుడు బయలుదేరేలోపలే తనకోర్కెను అతనికి చెప్పి, వెంటనే అతనిని దక్కించుకోవాలి. ఆ ఆత్రంతో మనసులోనిమాటను సూటిగా చెప్పినట్లు నన్నయ రచించాడు. కచుడి యందు తనమనసు లగ్నమైనది కాబట్టి వివాహమైనట్లే అని నిర్ణయించి చెప్పింది దేవయాని. కచుడి అంగీకారాన్ని ఆమె అడగలేదు. దానికి కారణం అతడు తిరస్కరిస్తా డని ఆమె ఊహించలేదు. దానికి అతడు చూపుతున్న చనవుకూడ హేతువు కావచ్చును; లేదా- తండ్రిదగ్గర తనమాట అడ్డులేకుండా సాగేమాలిమి ఉన్నది కాబట్టి కచుడుకూడా తనకోర్కెను కాదనకుండా మన్నిస్తాడనే అధికారిక ప్రవృత్తికూడా బలమైనకారణం కావచ్చును. మృతసంజీవనీవిద్యను శుక్రుని దయతో ఏవిధంగా స్వీకరించావో అట్లాగే తననుకూడా స్వీకరించుమని కోరింది. ఇందులో కచుడే శుక్రుడిని అడిగి తనను వివాహమాడాలనీ, అడిగితే తండ్రికాదనకుండా తాను చూచుకుంటాననీ, తండ్రికి మృతసంజీవని ఎంత ప్రాణప్రదమో తానూ అంతేననీ, ఆరెండింటినీ పొందే అర్హత కచుడుమాత్రమే సాధించగలిగాడు కాబట్టి అతడే తనకు భర్త (భరింపదగినవాడు) కాదగినవాడనీ దేవయాని భావించింది. కన్యలో ఉదయించిన యౌవనంకంటె లజ్జ అతిశయించి ఉండటం సహజం. దేవయాని కన్య

అయ్యును గడుసరి. తరువాతికథలో ఇది నిరూపింపబడుతుంది. మనసులు కలిసిన పెళ్ళి మన్మథుడే చేశా డని కచుడితో చెప్పిన దేవయాని పాణిగ్రహణం (చేయిపట్టి నూతినుండి లాగావు కాబట్టి) అయిందికాబట్టి నీకూనాకూ ఇదివరకే పెళ్ళి అయిపోయినట్లే అని యయాతితో చెప్పగలిగింది. ఆపెళ్ళిని తండ్రిచేత ఒప్పించి యయాతిచేత అంగీకరింపజేసింది. అంగీకరించని కచుడికి శాప మిచ్చింది; ప్రతిశాపాన్ని కూడా పొందింది. గారాబంగా పెరిగిన గడుసరి పిల్లలలో కానవచ్చే గూఢాహంకారం దేవయాని పాత్రకు జీవం. దానిని బీజంగా నాటాడు నన్నయ ఈపద్యంలో. (సంపా.)

క. ఆ కచుఁ డత్యంతవిషా । దాకులుఁ డై 'లోకనింద్య మగు నర్థము నీ
వాకునకుఁ దెచ్చు టుచితమె? । నాకు సహోదరివి నీవు నాచిత్తమునన్.' 130

ప్రతిపదార్థం: ఆ కచుఁడు= అత్యంత, విషాద+ఆకులుఁడు+ఐ= మిక్కిలి శోకంచేత కలత పొందిన వాడై; లోక, నింద్యము= లోకంచేత నిందించదగినది; అగు+అర్థము= అగునట్టి కోరిక (పని); నీ వాకునకున్= నీవాక్కునకు; తెచ్చుట+ఉచితము+ఎ= తెచ్చుట తగునా (తగదు); నా చిత్తమునన్= నాహృదయమందు; నీవు, నాకున్ సహోదరివి= గురుపుత్రిక వగుటచే తోడపుట్టిన దానివి, నేను నిన్ను సోదరిగా భావిస్తున్నాను.

తాత్పర్యం: దేవయాని తనను వివాహమాడు మని కోరగా కచుడు శోకంచేత కలత పొందినవాడై 'లోకంచేత నిందించదగినకోరిక నీవాక్కునకు తెచ్చుట తగునా? (పలకటం తగదు). గురుపుత్రివి అవటంచేత నా హృదయంలో నీవు సోదరివి. నేను నిన్ను చెల్లెలుగా భావిస్తున్నాను'.

విశేషం: కచుడు ధర్మబుద్ధికలవాడు కావటంచేత గురుపుత్రిని తోబుట్టువుగా భావించాడు. అగు+అర్థము= 'ఉదంత తద్ధర్మార్థ విశేషణమున కచ్చు పరమగుటచే 'ను' ఆగమము'= అగునర్థము. వాక్కు= 'దీర్ఘము మీది హల్లునకు ద్విత్వము బహుళము' - వాకు ఇచ్చట ద్విత్వము రాలేదు. తెచ్చుట+ఉచితమె= అత్తునకు సంధి ఐనది= తెచ్చుటుచితమె.

క. గురులకు శిష్యులు పుత్త్రులు । పరమార్థమ లోకధర్మపథ మిది; దీనిం
బరికింపక యీ పలుకులు । తరుణీ! గురుపుత్త్రి! నీకుఁ దగునే పలుకన్. 131

ప్రతిపదార్థం: తరుణీ= యువతీ; గురుపుత్త్రి= గురువుగారి కూతు రైన ఓ దేవయానీ!; గురులకున్; శిష్యులు; పుత్త్రులు= కుమారులు (పుత్ర సమానులు); పరమ+అర్థము+అ= ఉత్తమ మైన సత్యమే; ఇది= శిష్యులు గురువులకు పుత్రులన్నది; లోక; ధర్మ పథము= లోకంలోని ధర్మం యొక్క మార్గం; దీనిన్= ఈధర్మాన్ని; పరికింపక= చూడక; ఈ, పలుకులు= నన్ను వివాహ మాడుమన్న మాటలు; నీకున్, పలుకన్; తగును+ఏ= పలకటం తగునా (తగుదు).

తాత్పర్యం: యువతీ! గురుకుమారీ! గురువులకు శిష్యులు కొడుకులతో సమానులు. ఇది పరమసత్యం. లోక మనుసరించవలసిన ధర్మమార్గం. దీనిని చూడక (ఆలోచించక) నన్ను పరిగ్రహించు మని పలకటం నీకు ఉచితమా!

విశేషం: గురుపుత్రి అనే సంబోధన సాభిప్రాయం. సూక్తి అంటే సుభాషిత మనే అర్థం ఉన్నది. నన్నయ ఒక్కొకసారి పద్యాన్నంతా ఒక సుభాషితంగా రూపొందిస్తాడు. ఒక్కొకసారి పద్యంలోని భాగాన్ని సూక్తిగా చిత్రిస్తాడు. సామెతలవంటి వాక్యాలను పద్య పూర్వార్ధంలోకానీ, ఉత్తరార్ధంలోకానీ నిబంధించటం నన్నయ రచనాశిల్పంలోని ఒకమెలకువ. నిరంతరాధ్యాపకు డైన గురువు శిష్యుడికి తండ్రివంటివాడనే ధర్మం అది. 4.49 పద్యంలో గమనించవచ్చు.

వ. అనిన నా కచునకు దేవయాని కరం బలిగి 'నీవు నా మనోరథంబు విఫలంబుగాఁ జేసిన వాఁడవు; నీకు సంజీవని పని సేయకుండెడు' మని శాపం బిచ్చినఁ, గచుం 'డేను ధర్మపథంబుఁ దప్పనివాఁడను; నీ వచనంబున నాకు సంజీవని పనిచేయదయ్యెనేనియు నాచేత నుపదేశంబు గొన్నవారికిఁ బనిసేయుంగాక; మఱి నీవు ధర్మ విరోధంబు దలంచితివిగావున నిన్ను బ్రాహ్మణుండు వివాహంబు గాకుండెడు' మని దేవయానికిఁ బ్రతిశాపం బిచ్చి తత్క్షణంబ. 132

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కచుడు పలుకగా; దేవయాని; కరంబు= మిక్కిలి, అలిగి= కోపించి; నీవు; నా, మనోరథంబు= నా కోరిక; విఫలంబుగాన్= ఫలంలేని దానిగా; చేసిన వాఁడవు; నీకున్; సంజీవని= నా తండ్రినుండి నేర్చుకొనిన చనిపోయినవారిని బ్రతికించే సంజీవనీవిద్య; పని; చేయక+ఉండెడున్+అని= ఉపయోగపడకుండు గాక అని; శాపంబు+ఇచ్చినన్= శాపమివ్వగా; కచుండు; ఏను= నేను; ధర్మపథంబున్= ధర్మమార్గాన్ని; తప్పని వాఁడను= దాటని వాడిని; నీ వచనంబునన్= నీ శాపంవలన; (పలుకుచేత) నాకున్; సంజీవని= సంజీవనీవిద్య; పని, చేయదు+అయ్యెన్+ఏనియున్= పని చేయకపోయినా (భవిష్యదర్థకాన భూతకాలం); నా చేతన్; ఉపదేశంబు, కొన్న వారికిన్= ఉపదేశం పొందినవారికి; పని, చేయున్, కాక= ఉపయోగపడు గాక; మఱి= ఇంక; నీవు; ధర్మవిరోధంబు= ధర్మానికి వ్యతిరేక మైనపని; తలంచితివి; కావునన్; నిన్నున్; బ్రాహ్మణుండు; వివాహంబు, కాక+ఉండెడున్+అని= పెళ్ళాడకుండుగాక అని; దేవయానికిన్; ప్రతిశాపంబు= ఎదురుశాపం; ఇచ్చి; తత్+క్షణంబు+అ= ఆక్షణమందే (వెంటనే).

తాత్పర్యం: అని కచుడు పలుకగా దేవయాని మిక్కిలికోపించి 'నీవు నాకోరిక నిష్ఫలం చేశావు కాబట్టి నీకు సంజీవనీ విద్య ఉపయోగపడకుండును గాక' అని శాపమిచ్చింది. కచుడు 'నేను ధర్మమార్గాన్ని అతిక్రమించనివాడను. నీ శాపవచనంచేత నాకు సంజీవనీవిద్య పనిచేయక పోయినా నాచేత ఉపదేశం గ్రహించినవారికి పనిచేస్తుంది గాక. ఇంక నీవు ధర్మం కాని పని (సోదరప్రాయు డైన తండ్రిశిష్యుడిని పెళ్ళాడా లని) తలపోశావు కాబట్టి నిన్ను బ్రాహ్మణుడు పెళ్ళాడకుండుగాక' అని ఎదురు(మారు) శాప మిచ్చి వెంటనే.

విశేషం: పని+చేయు= చకు సాదేశం; పనిసేయు. ఉండెడున్+అని= ఎడుతలద్రుతమున కచ్చుపర మగునపుడు మకారమౌతుంది; ఉండెడు మని. (ఆశీరర్థమున ఎడమ అగు నని కొందరి మతము. అప్పుడు ఎడమని అనే రూపం వస్తుంది.)

క. దేవగురునందనుం డమ । రావాసంబునకు నరిగి యమరులకును సం
జీవని యుపదేశించి, సు । ధీవినుతుఁ డొనర్చుచుండె దేవహితంబుల్. 133

ప్రతిపదార్థం: సుధీ, వినుతుఁడు= పండితులచేత స్తుతించబడినవాడు; దేవ, గురు, నందనుండు= దేవతలగురు వైన బృహస్పతి కుమారుడు (కచుడు); అమర+ఆవాసంబునకున్= దేవతలనివాస మైన స్వర్గానికి; అరిగి= వెళ్ళి; అమరులకును= దేవతలకు; సంజీవని= సంజీవనీ విద్య; ఉపదేశించి= బోధించి; దేవహితంబున్= దేవతలకొరకు మేలును; ఒనర్చుచున్+ఉండెన్= చేయుచుండెను.

తాత్పర్యం: పండితులచేత స్తుతింపబడువాడూ బృహస్పతికుమారుడూ అయినటువంటి కచుడు దేవతల నివాస మైన స్వర్గానికి వెళ్ళి దేవతలకు సంజీవనీవిద్య ఉపదేశించి దేవతలకు మేలు చేస్తున్నాడు.

వ. ఇట వృషపర్వుకూఁతురు శర్మిష్ఠయను కన్యక యొక్కనాడు కన్యకాసహస్రపరివృతయయి దేవయానీ సహితంబు వనంబునకుం జని, యొక్క సరోవర తీరంబునఁ దమతమ పరిధానంబులు పెట్టి జలక్రీడ లాడుచున్న, నవి సురకరువలిచేతం బ్రేరితంబు లయి కలిసిన నొండొరులం గడవఁ గొలను వెలువడు సంభ్రమంబున నక్కన్యక లన్యోన్యపరిధానంబులు వీడ్వడం గొని కట్టునెడ దేవయానిపుట్టంబు శర్మిష్ఠ గట్టిన, మఱి దాని పరిధానంబు దేవయాని పుచ్చుకొనక రోసి శర్మిష్ఠం జూచి యి ట్లనియె. **134**

ప్రతిపదార్థం: ఇటన్= శుక్రుడుండే చోట, రాక్షసరాజధానిలో; వృషపర్వు+కూఁతురు= వృషపర్వు డనే రాక్షసరాజుకుమార్తె; శర్మిష్ఠ, అను కన్యక= శర్మిష్ఠ అనే పేరు గల కన్య; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; కన్యకా, సహస్ర, పరివృత, అయి= కన్యకల వేలచే, పలువురు కన్యలచేత చుట్టబడిం దై; దేవయానీ, సహితంబు= దేవయానితోకూడ; వనంబునకున్= అడవికి; చని= వెళ్ళి; ఒక్కసరోవర, తీరంబునన్= ఒక సరస్సు ఒడ్డున; తమ, తమ పరిధానంబులు= తమ తమ కట్టుబట్టలు; పెట్టి= ఉంచి; జలక్రీడలు= నీటియందాటలు; ఆడుచున్+ఉన్నన్= చేయుచుండగా; అవి= ఆ బట్టలు; సురకరువలిచేతన్= సుడిగాలిచేత; ప్రేరితంబులు+అయి= ప్రేరేపించబడినవై (ఎగురగొట్టబడినవై); కలిసినన్= కలిసిపోగా; ఒండు+ఒరులన్= ఒకరొకరిని; కడవన్= మించునట్లుగ; కొలను= సరస్సునుండి (పంచమ్యర్థమున ప్రథమ); వెలువడు= బయటికి వచ్చే; సంభ్రమంబునన్= వేగిరిపాటుతో; ఆ+కన్యకలు= జలకేళిచేసిన కన్యలు; అన్యోన్య, పరిధానంబులు= ఒండొరుల వస్త్రాలు; వీడ్వడన్= మారుపడేటట్లుగా; కొని= గ్రహించి; కట్టు+ఎడన్= కట్టుకొనే సమయాన; దేవయాని పుట్టంబున్= దేవయాని వస్త్రాన్ని; (చీరను); శర్మిష్ఠ= రాక్షసరాజుకూతురు; కట్టినన్= కట్టుకొనగా; మఱి= అనంతరం; దాని, పరిధానంబు= ఆశర్మిష్ఠ వస్త్రాన్ని; దేవయాని; పుచ్చుకొనక= గ్రహించక; రోసి= అసహ్యించుకొని; శర్మిష్ఠన్; చూచి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పలికింది.

తాత్పర్యం: కచుడు వెళ్ళిపోయినతర్వాత శుక్రుడు ఉన్నచోట రాక్షసరా జైన వృషపర్వుడికూతురు శర్మిష్ఠ అనే పేరు గల కన్య వేలకొద్ది కన్యలచేత చుట్టబడి దేవయానితోకూడ అడవికి వెళ్ళింది. (ఉద్యానవనానికి వెళ్ళి) ఒక కొలనుఒడ్డున వారు తమ తమ కట్టుబట్టలు పెట్టి జలకేళి చేస్తుండగా ఆ బట్టలు సుడిగాలిచేత ఎగురగొట్టబడి కలిసిపోయాయి. ఆ కన్యలు ఒండొరులను మీరునట్లుగా సరస్సునుండి బయటికి వచ్చే తొందరలో ఒండొరుల చీరలు మారుపడేటట్లు గ్రహించి కట్టుకొనే సమయాన దేవయానిచీర శర్మిష్ఠ కట్టుకొన్నది. అప్పుడు ఆ శర్మిష్ఠ వస్త్రాన్ని దేవయాని గ్రహించక ఏవగించుకొని శర్మిష్ఠను చూచి ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: మూలంలో ఆకన్యలవస్త్రాలను ఇంద్రుడు కలిపివేసిన ట్లున్నది. నన్నయ మార్చి సురకరువలిచే నవి కలిపివేయబడిన వని వ్రాయటం ఔచిత్యశోభితంగా ఉన్నది.

క. లోకోత్తరచరితుం డగు । నా కావ్యతనూజ; నీకు నారాధిత; నేఁ
బ్రాకట భూసురకన్యక; । నీకట్టిన మైల గట్ట నేర్తునె చెపుమా. **135**

ప్రతిపదార్థం: లోక+ఉత్తర, చరితుండు+అగు= అసామాన్యచరిత్ర కలవా డైన; ఆ, కావ్య, తనూజన్= ఆ శుక్రుడి కూతురిని; నీకున్= శర్మిష్ఠకు; ఆరాధితన్= పూజింపబడిన (తగిన) దానిని; నేన్= నేను; ప్రాకట, భూసుర, కన్యకన్= ప్రసిద్ధి పొందిన బ్రాహ్మణ కన్యకను; నీకట్టిన= (కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి) నీవు కట్టుకొన్న; మైల= మలిన వస్త్రాన్ని; కట్టన్, నేర్తున్+ఎ= కట్టుకో గలనా; చెపుము+ఆ= చెప్పుమా.

తాత్పర్యం: అసాధారణచరిత్రు డైన శుక్రుడికూతురిని, నీకు పూజనీయురాలిని, ప్రసిద్ధ మైన బ్రాహ్మణకులాన పుట్టినకన్యను అయిన నేను నీవు కట్టుకొన్న మలినవస్త్రాన్ని కట్టుకోగలనా? చెప్పుము.

విశేషం: అగు+ఆ= ఉదంత తద్ధర్మ విశేషణమున కచ్చు పర మైనప్పుడు నుగాగమం ఔతుంది; అగు నా కావ్య- అనుట వల్ల శుక్రుడి లోకోత్తరచరితత్వం వ్యక్తం చేయబడింది.

వ. అనిన శర్మిష్ఠ యి ట్లనియె. **136**

తాత్పర్యం: దేవయాని అట్లా పలుకగా శర్మిష్ఠ ఇట్లా అన్నది.

క. మా యయ్యకుఁ బాయక పని । సేయుచు దీవించి ప్రియము సెప్పచు నుండున్
మీయయ్య; వెండి మహిమలు । నా యొద్దన పలుక నీకు నానయు లేదే?. **137**

ప్రతిపదార్థం: మా అయ్యకున్= మాతండ్రి అయిన వృషపర్వుడికి; మీ అయ్య= మీ తండ్రి అయిన శుక్రుడు; పాయక= విడువక; పని, చేయుచున్, దీవించి= ఆశీర్వదించి; ప్రియము= ఇష్టము; చెప్పుచున్+ఉండున్= చెప్పుతూఉంటాడు; వెండి= మరియు; మహిమలు= గొప్పతనాలు; నా; ఒద్దన్+అ= నా దగ్గరే; పలుకన్= చెప్పటానికి; నీకున్; నానయున్= సిగ్గుకూడ; లేదు+ఏ= లేదా!

తాత్పర్యం: మీతండ్రి అయిన శుక్రుడు మాతండ్రి అయిన వృషపర్వుడిని విడువక సేవిస్తూ ఆశీర్వదించి ప్రియవాక్యాలు పలుకుతూ ఉంటాడు. మరి మీ గొప్పతనాలు నాదగ్గరే పలికేందుకు (పలకటానికి) నీకు సిగ్గుకూడ లేదా?

వ. 'నాకట్టిన పుట్టంబు నీకుం గట్టంగాదు గా కేమి' యని గర్వంబున నెగ్గులాడి దేవయాని నొక్కనూతం ద్రోచి, శర్మిష్ఠ కన్యకాసహస్రపరివృత యయి క్రమ్మఱి వచ్చి నిజనివాసంబున నుండె; నంత. **138**

ప్రతిపదార్థం: నా, కట్టిన= నేను కట్టుకొన్న (కర్తృపద ప్రథమకు షష్ఠి); పుట్టంబు= వస్త్రం; నీకున్; కట్టన్, కాదు, కాక+ఏమి= కట్టుకొనరాదా ఏమి; అని; గర్వంబునన్= గర్వంతో; ఎగ్గులు+ఆడి= నిందలు పలికి; దేవయానిన్= దేవయానిని; ఒక్కనూతన్= ఒకనూతిలో; త్రోచి= త్రోసిపడేసి; శర్మిష్ఠ; కన్యకా, సహస్ర, పరివృత, అయి= కన్యలయొక్క వేయిచేత (పలువురు కన్యలచేత) చుట్టబడిన దై; క్రమ్మఱి వచ్చి= తిరిగివచ్చి; నిజనివాసంబునన్= తనయొక్క ఇంటిలో; ఉండెన్; అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: 'నేను కట్టుకొన్నవస్త్రం నీవు కట్టుకోరాదా ఏమిటి?' అని గర్వంతో నిందలాడి, దేవయానిని ఒక నూతిలో త్రోసివేసి, శర్మిష్ఠ వేయిమందికన్యకలతో కూడిన దై తిరిగివచ్చి తన గృహమందు ఉన్నది. పిమ్మట.

విశేషం: సహజంగా జరుగుతున్నట్లు చిత్రించే కథాసన్నివేశాలు కొన్ని భావికథార్థవ్యంజకాలుగా నిబంధింపబడటం వస్తుధ్వని శిల్పం. సుడిగాలిచేత శర్మిష్ఠాదేవయానుల చీరలు కలిసిపోయినవి. దేవయానిచీర శర్మిష్ఠ ధరించటం, శర్మిష్ఠచీరను దేవయాని తిరస్కరించటం ఆ పాత్రల చిత్తవృత్తులకు నిదర్శనాలు. విశేష మేమంటే చీరెలు మారుపడిన ఇరువురూ భావికథలో యయాతికి భార్యలు(సవతులు) కానున్నారు. క్షత్రియవనిత పెండ్లాడదగిన యయాతిని శర్మిష్ఠకు దక్కకుండా దేవయాని తాను పొందగలుగుతుంది బలీయ మైన విధివలన (లేదా శాపంవలన). శర్మిష్ఠ వేయిమంది చెలికత్తెలతోసహా తనకు దాస్యంచేసేటట్లు సాధించగలుగుతుంది. ఈ కథార్థాలకు బీజాలు ఇక్కడ ఉన్నాయి. చీరెలను కలిపిన గాలి విధి. వారిరువురు

సవతు లయ్యే యోగం అందులో ధ్వని. చీరెలు యయాతికి భార్యలుగా ఉండే సతీత్వాలకు సంకేతాలు. క్షత్రియవనిత కట్టుకొనే చీరను తాను ధరించలేదు దేవయాని. భావికథలో శర్మిష్ఠ వలె దేవయాని యయాతి మనసు నాకర్షించలేదు. శుక్రుడి భయంవలన, దేవయాని గడుసరితనంవలన యయాతి ఆమెను కట్టుకొన్నాడే కాని సహజమైన వలపువలన కాదు. దేవయాని జాత్యహంకారవతి; శర్మిష్ఠ అభిమానవతి. పట్టింపువస్తే నూరుగురు చెలికత్తెలసాయంతో దేవయానిని పాడుబడినబావిలో పడవేయగలిగిన సమర్థురాలు శర్మిష్ఠ, తరువాతి కథలో తాను యయాతిని పెండ్లాడి, తనకుమారుడైన పూరుని గుణౌన్నత్యంవలన రాజమాత అయి తన బలాన్నీ బలగాన్నీ ప్రదర్శించుకొన్నది. దేవయానికిగల కోపం, అహంకారం, అసహనం, ఈర్ష్య, ప్రతీకారప్రవృత్తి అనేవి క్రమంగా ఆమెను గార్హస్థ్యసుఖాలకూ, భర్తకూ దూరంచేస్తాయి. ఈకథలో చీరెకట్టి సహనంతో, స్థైర్యంతో, అభిమానంతో నిలిచిన శర్మిష్ఠ చివరకు క్షత్రియోచిత విజయాన్ని సాధిస్తుంది. జాత్యహంకారంవలన దేవయాని రెండింటికి చెడ్డ రేవడి ఔతుంది. భర్తను తిరిగిపొందిన దేవయాని ఓడిపోయిన అహంకారిణి. ఆ భావికథార్థాలకు ఇప్పటి కథాసన్నివేశాలను వ్యంజకాలుగా సంయోజనచేయటం నన్నయ ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి. (సంపా.)

యయాతి నూతంబడిన దేవయాని నుద్ధరించుట (సం. 1-73-14)

ఉ. **ఆనహుషాత్మజుం డగు యయాతి యధిజ్యధనుస్సహాయుఁ డై**
యానతశాత్రవుండు మృగయారసలోలనిబద్ధబుద్ధిఁ ద
త్కానన మెల్లఁ గ్రుమ్మఱి నికామధృతశ్రముఁ డేగుదెంచె నం
దానలినాక్షి యున్న విపినాంతర కూపతటంబునొద్దకున్. **139**

ప్రతిపదార్థం: ఆనత, శాత్రవుండు= విధేయులైన శత్రువులు కలవాడు (శత్రువులను జయించిన వాడు); ఆ, నహుష= ఆత్మజుండు+అగు= ప్రసిద్ధు డైన నహుషుడి కుమారుడైన; యయాతి= మహారాజు; అధిజ్య, ధనుస్+సహాయుఁడు+ఐ= ఎక్కుపెట్టబడిన నారి కల విల్లు సహాయంగా గలవాడై; మృగయా, రసలోల, నిబద్ధ, బుద్ధిన్= వేట అనే వినోదమందు ఆసక్తి కలదియున్నూ, కట్టబడినదియున్నూ అయిన బుద్ధిగలవాడై; తద్, కాననము+ఎల్లన్= ఆ అడవిఅంతా; క్రుమ్మఱి= తిరిగి; నికామ, ధృత, శ్రముఁడు= మిక్కిలిగా పొందబడిన బడలిక గలవాడై; అందున్= ఆ అడవిలో; ఆ, నలిన+అక్షి= పద్మాలవంటి నేత్రాలు కలిగిన ఆదేవయాని; ఉన్న= పడియున్న; విపిన+అంతర, కూప, తటంబు, ఒద్దకున్= అడవినడుమ నున్న నూతి ఒడ్డు దగ్గరకు; ఏగుదెంచెన్= వచ్చెను.

తాత్పర్యం: ఓడించబడి విధేయులైన శత్రువులు కల ప్రసిద్ధుడైన నహుషుడి కుమారు డైన యయాతిమహారాజు వేట అనే వినోదమందు ఆసక్తిగల బుద్ధి కలవాడై, ఆ అడవి అంతా తిరిగి అధికంగా పొందబడిన శ్రమకలవాడై అక్కడ దేవయాని పడియున్న అడవిమధ్యలోని నూతిగట్టుదగ్గరకు వచ్చాడు.

విశేషం: ఆ, అను పదం ప్రసిద్ధు డనే అర్థాన్ని సూచిస్తుంది. తటంబు+ఒద్దకున్= షష్ఠీ సమాసమందు ఉకార బుకారములకు అచ్చుపరమైనపుడు నుగాగమ మౌతుంది. తటంబు నొద్దకున్.

సీ. **చనుదెంచి, యమ్మహాజనపతి జల మపే । క్షించి, యచ్చో విశ్రమించి, చూచి,**
తత్కూపమున విలసత్కూలఘనవల్లి । యన్నిష్టసఖి నూఁదియున్న దాని,
గురుకుచయుగముపైఁ బరువడిఁ దొరఁగెడు । కన్నీరు పూరించుచున్న దానిఁ,
దనసమీపమునకు జనుల యాగమనంబు । పన్నుగాఁ గోరుచునున్న దాని,

ఆ. **వరుణదేవుతోడఁ గర మల్గి జలనివా । సంబు విడిచి భూస్థలంబువలని**
కరుగుదేర నున్న వరుణేంద్రుదేవియ । పోనిదాని దేవయానిఁ గనియె. **140**

ప్రతిపదార్థం: చనుదెంచి= వచ్చి; ఆ+మహత్, జనపతి= ఆ గొప్పరాజు (యయాతి); జలము= నీరు; అపేక్షించి= కోరి; అచ్చోన్= అచ్చట; విశ్రమించి= బడలిక తీర్చుకొని; చూచి; తద్+కూపమునన్= ఆనూతియందు; విలసత్, కూల, ఘన, వల్లి= ప్రకాశిస్తున్న ఒడ్డునందలి గొప్పతీగ; అను, ఇష్టసఖిన్= అనెడి ఇష్టురా లైన చెలికత్తెను; ఊఁది, ఉన్నదానిన్= పట్టుకొని ఉన్నదానిని; గురు, కుచయుగముపైన్= పెద్దస్తనాల జంటపై; పరువడిన్= క్రమంగా; తొరఁగెడు= కారెడు; కన్నీరు= బాష్పజలం; పూరించుచున్+ఉన్నదానిన్= నిండిస్తున్నదానిని; తన సమీపమునకున్= తన దగ్గరకు; జనుల= జనాలయొక్క; ఆగమనంబు= రాక; పన్నుగాన్= ఒప్పుగా; కోరుచున్+ఉన్నదానిన్= కోరుతున్న దానిని; వరుణదేవుతోడన్= పడమటి దిక్కునకు రా జైన వరుణదేవుడితో (వరుణదేవుడు జలాధిదేవత); కరము= మిక్కిలి; అల్గి= కోపించి; జలనివాసంబు= జలమందు నివసించటం విడిచి; భూస్థలంబు, వలనికిన్= భూప్రదేశం దిక్కుకు; అరుగుదేరన్, ఉన్న= వచ్చేందుకు సిద్ధంగా ఉన్న; వరుణ+ఇంద్రు, దేవి+అ= వరుణదేవుడి భార్యనే (వరుణుడి పట్టమహిషిని); పోనిదానిన్= పోలినదానిని; దేవయానిన్; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: వచ్చి, ఆ యయాతిమహారాజు నీరు కోరి, అక్కడ విశ్రాంతి గైకొని, చూచి, ఆనూతిలో ఒప్పుతున్న ఒడ్డునం దున్న గొప్పలత అనే ఇష్టసఖిని (రూపకాలంకారం) పట్టుకొన్న దానిని, పెద్దవైనస్తనయుగ్మంపై క్రమంగా జారు కన్నీటిని నింపుతున్నదానిని తనవద్దకు జనులరాకను ఒప్పుగా కోరుతున్నదానిని, వరుణదేవుడితో మిక్కిలి కోపించి జలమందలి నివాసాన్ని విడిచి భూప్రదేశందిక్కుకు రానున్న వరుణుడిపట్టమహిషిని పోలినదానిని దేవయానిని చూచాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమాలంకారం: ఉత్ప్రేక్ష అనికూడ చెప్పవచ్చును. వరుణుఁడు జలాలకు రాజు. అందుచేత అతడిభార్య జలంలోనే నివసిస్తుంది. తీగను పట్టుకొని యున్న దేవయాని- భర్తమీద కోపించి భూప్రదేశందిక్కుకు రానున్న వరుణుడి పట్టమహిషేమో అన్నట్లున్నది. ఆ+చోటన్= అచ్చోట= త్రికసంధి. ఉత్తర పదమగు చోట శబ్దము టాక్షరము లోపంబు విభాష నగును. చోటుశబ్దము యొక్క సప్తమీ విభక్తి చోటన్. అను+ఇష్టసఖి= అను అనెడి ఉదంత తద్ధర్మ విశేషణమునందలి ఉకారము లోపించగా 'అన్' ఔతుంది. ఇచ్చట ఈ నకారానికి అచ్చుపరమైనందువలన నకారానికి ద్విత్వం వచ్చింది. కొందరు ఇది ద్రుతద్విత్వ సంధి అని చెప్తారు. కాని అన్ లోని నకారం ద్రుతం కాదు - మరి కొందరు అన్న+ఇష్టసఖి అని విడదీస్తారు. 'అరుగుదెంచు' ధాతువుకు తుమున్నర్థకం అరుగుదేరన్, నన్నయ వర్ణించేటప్పుడు విశేషణాలతర్వాత దాని, దాని అని ఉపయోగించటం పెక్కుచోట్ల కానవస్తుంది. ఈ పద్యం చూచి చిత్రకారుఁడు చిత్రాన్ని గీయవచ్చును. నన్నయవర్ణనలు చిత్రకారుడిచిత్రం వలె ఏకైకవిన్యాసాన్ని సూచిస్తా యని విమర్శకులు చెప్తారు. రసపోషకంగా అలంకారాన్ని ప్రయోగించటం, నిర్వహించటం, విడవటం, అవసరం వస్తే మిక్కిలిగా నిర్వహించకపోవటం అనే పద్ధతులు ధ్వనిమార్గవర్తులైన కవులు పాటిస్తారు. నన్నయ ఇక్కడ శోకిస్తున్న శృంగార విభావాన్ని వర్ణిస్తూ అలంకారాన్ని మిక్కిలిగా నిర్వహింపకపోవటం గమనార్హం. 'విలసత్కూపఘనవల్లి యన్నిష్టసఖి నూఁదియున్నదాని' అన్నచోట రూపకం వాడి, దానిని వదలి ఆమెరూపంకంటె దుఃఖాన్ని ఎక్కువగా వర్ణించి, ఎత్తుగీతలో 'వరుణదేవేంద్రుదేవియపోనిదాని' అని ఉపమాలంకారాన్ని నిర్వహించాడు నన్నయ. ఇక్కడ అలంకారం క్రమంగా వస్తువును భావాన్నీ ధ్వనింపచేస్తున్నది.

వ. **కని 'నీ వెవ్వరిదాన? వి ట్లేల యేకతంబ యివ్విపినాంతరకూపంబున నున్న దాన?' వనిన విని దేవయాని యెప్పడుం దమ విహరించుచున్న యవ్వనంబునకు మృగయావినోదార్థంబు యయాతి వచ్చుటంజేసి తొల్లియుఁజూచినది కావున నాతని నెఱింగి యి ట్లనియె.** **141**

ప్రతిపదార్థం: కని= దేవయానిని చూచి; నీవు; ఎవ్వరిదానవు= ఎవరికి సంబంధించిన దానివి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఏల= ఎందుకు; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఈవిపిన+అంతర, కూపంబునన్= ఈ అడవిమధ్య ఉన్న నూతియందు; ఉన్నదానవు; అనినన్= అని యయాతి అడుగగా; విని; దేవయాని; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును (అంతకు ముందు); తమ, విహరించుచున్+ఉన్న= తాము విహారం చేస్తూఉండే; ఆ+వనంబునకున్= ఆ అడవికి; మృగయా, వినోద+అర్థంబు= వేట అనే వినోదం (వేడుక) నిమిత్తం; యయాతి, వచ్చుటన్ చేసి= వస్తూ ఉండటంచేత; తొల్లియున్= పూర్వం కూడ; చూచినది; కావునన్; అతనిన్= యయాతిని; ఎఱింగి= తెలిసికొని, గుర్తించి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: యయాతి దేవయానిని చూచి 'నీవు ఎవతెవు? ఈవిధంగా ఒంటరిగా ఈ అడవినడుమ ఉన్న నూతియందు ఎందుకు పడియున్నావు?' అని అడుగగా దేవయాని విని ఎప్పుడూ తాము విహరించే ఆ అడవికి వేటవేడుక కొరకు వస్తూ ఉండటంవలన, అంతకుముందుకూడ అతడిని చూచిఉన్నది కాబట్టి గుర్తించి ఇట్లా పలికింది.

తరలము.

అమరసన్నిభ! యేను ఘోరసురాసురాహవభూమి న
య్యమరవీరులచేత మర్దితు లైన దానవులన్ గత
భ్రములఁగాఁ దన విద్యపెంపునఁ బ్రాప్తజీవులఁ జేసి య
త్యమితశక్తిమెయిన్ వెలింగినయట్టి భార్గవుకూఁతురన్. 142

ప్రతిపదార్థం: అమర, సన్నిభ= దేవతలతో సమానమైనవాడా!; ఏను= నేను; ఘోర, సుర+అసుర+ఆహవభూమిన్= భయంకరమైన దేవరాక్షసుల యుద్ధరంగంలో; ఆ+అమరవీరులచేతన్= వీరు లైన ఆ దేవతలచేత; మర్దితులు+అయిన= చంపబడిన; దానవులన్= రాక్షసులను; గత, భ్రములన్, కాన్= పోయినభ్రమ కలవా రగునట్లుగా; తన విద్య పెంపునన్= సంజీవని అనే తనవిద్యయొక్క గొప్పతనంచేత; ప్రాప్తజీవులన్; పొందబడిన జీవం (ప్రాణం) కలవారినిగా; చేసి; అతి+అమిత, భక్తిమెయిన్= మిక్కిలి అధిక మైన శక్తితో; వెలింగిన+అట్టి= ప్రకాశించినట్టి; భార్గవు= శుక్రుడియొక్క; కూఁతురన్= కుమార్తెను.

తాత్పర్యం: దేవతాసమానుడి వైన ఓ యయాతీ!. నేను భయంకర మైన దేవరాక్షసులయుద్ధరంగంలో వీరు లైన దేవతలచేత చంపబడిన రాక్షసులను తన సంజీవనీవిద్యాప్రభావంచేత భ్రమతొలగినవారినిగాను, ప్రాణవంతులను గాను చేసి అత్యధిక మైన శక్తితో ప్రకాశించిన శుక్రుడికుమార్తెను.

విశేషం: గతభ్రములఁగా అనేచోట జితశ్రములఁగా అన్న పాఠ మున్నది. అనగా జయించబడినశ్రమ కలవారినిగా అని అర్థం: ఈ పాఠంకూడా ఉచితంగానే ఉన్నది. అతి+అమిత= అత్యమిత- యణాదేశసంధి. కూఁతు శబ్దము ప్రథమైక వచనమునకు రు వర్ణ మగును. కూఁతురు. ఇది అస్మద్విశేషణ మగుటచే ను అంతాగమముగా వచ్చినది. ఈ ఆగమానికి ముందు ఉత్వం అత్వమైనది. కూతురన్. తరలవృత్తానికి ప్రతిపాదంలోనూ న-భ-ర-స-జ-జ-గ అనే గణా లుంటాయి. 12వ అక్షరం యతిస్థానం. ఇందలి మొదటి రెండులఘువులను ఒకగురువుగా చేస్తే మత్తకోకిలపాదమౌతుంది. అప్పుడు గణాలు "ర,స,జ,జ,భ,ర" అవుతాయి.

వ. **'దేవయాని యనుదానఁ బ్రమాదవశంబున నిన్నూతం బడి వెలువడ నేరకున్నదానను; న న్నుద్ధరించి రక్షింపు' మనిన నవ్విప్రకన్యకయందుఁ దద్దయు దయాళుం డై.** 143

ప్రతిపదార్థం: దేవయాని యనుదానన్; ప్రమాదవశంబునన్= ఏమరుపాటు కారణాన; ఈ+నూతన్= ఈ నూతియందు; పడి; వెలువడన్, నేరక+ఉన్నదానను= పైకి రాజాలకున్నాను (రాలేకపోతున్నాను); నన్నున్, ఉద్ధరించి= పైకి తీసి; రక్షింపుము= కాపాడుము; అనినన్= అని పలుకగా; ఆ+విప్రకన్యక, అందున్= బ్రాహ్మణుడి (శుక్రుడి) కుమార్తె అయిన ఆ దేవయానియందు; తద్దయున్= మిక్కిలి; దయాళుండు+ఐ= దయకలవా డయి.

తాత్పర్యం: నేను దేవయాని అనే పేరుకలదానిని. ఏమరుపాటు కారణాన ఈ నూతిలో పడి పైకి రాలేకున్నాను. నన్ను పైకి తీసి రక్షించు మని పలుకగా ఆ బ్రాహ్మణకన్య అయిన దేవయానియెడల మిక్కిలిదయ కలవాడై.

విశేషం: 'అది శబ్దమునకు వునులు పరంబగునపుడును సంబోధనంబునందు దాన అన్న దాదేశం బగును'. అను+అది+ను= అనుదానను. దేవయాని ప్రమాదవశాన నూతిలో పడలేదు; శర్మిష్ఠ ఆమెను త్రోసింది. కాని, ఆమె ఈవిధంగా చెప్పటం ఆమె గడుసుతనాన్ని సూచిస్తుంది. శుక్రాచార్యుడికూతుర నని చెప్పుకొని ఆమె తన అభిజాత్యాన్ని చెప్పుకొన్నది. తన పాటుకు కారణంచెప్పకుండ, యయాతిపై కలిగిన అభిలాషకు ప్రతిఫలంగా అతని ఆదరాభిమానాలను పొందాలనుకోవటం అట్లా మాటాడటంలో కల వస్తుధ్వని.

చ. **జలధివిలోలవీచి విలసత్కలకాంచి సమంచితావనీ**
తలవహనక్షమం బయిన దక్షిణహస్తమునం దదున్నమ
ద్గళదురఘర్మవారికణక్రమకరాబ్జము వట్టి నూతిలో
వెలువడఁ గోమలిం దిగిచె విశ్రుతకీర్తి యయాతి ప్రీతితోన్. 144

ప్రతిపదార్థం: విశ్రుతకీర్తి= ప్రసిద్ధమైనకీర్తి కల యయాతి; జలధి, విలోల, వీచి, విలసత్, కల, కాంచి, సమంచిత+అవనీ, తల, వహన, క్షమంబు+అయిన= సముద్రంయొక్క చలించే తరంగా లనబడే ప్రకాశిస్తున్న మధురంగా మ్రోగే ఒడ్డాణంతో కూడిన భూతలాన్ని భరించటంలో సమర్థ మైన; దక్షిణ హస్తమునన్= కుడిచేతితో; తద్+ఉన్నమత్+గళత్+ఉరు, ఘర్మ, వారి, కణ, క్రమ, కర+అబ్జము= ఆ దేవయానియొక్క పైకెత్తబడుతున్నట్టియూ, జారుతున్న అధికమైన చెమట బిందువులచేత సుందరమైనట్టియూ పద్మము వంటిచేతిని; పట్టి= గ్రహించి; నూతిలోన్= నూతినుండి; వెలువడన్= బయటికి వచ్చునట్లుగా; కోమలిన్= మృదు వైన శరీరం కల దేవయానిని; ప్రీతితోన్= ప్రేమతో; తిగిచెన్= లాగెను (పైకిలాగాడు).

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధ మైన కీర్తి గల యయాతి సముద్రంయొక్క చలించే తరంగాలనే మధురమైన ధ్వని కలిగిన ఒడ్డాణంతో కూడిన ధరణీతలాన్ని వహించే శక్తి గల కుడిచేతితో పైకెత్తబడినదియూ, జారుతున్న అధికమైన చెమటబిందువులతో అంద మైనదీ అయిన దేవయాని పద్మంవంటిచేయిని పట్టుకొని నూతినుండి పైకి వచ్చేటట్లుగా ప్రీతితో పైకి తీశాడు.

విశేషం: అలం: వృత్త్యనుప్రాసం, రూపకం. యయాతి దేవయానియొక్క కరాబ్జము పట్టుకొనటం ముందు జరుగబోతున్న పాణిగ్రహణాన్ని సూచిస్తుంది. దేవయాని హస్తం చెమటబిందువులతో తడిసి ఉండటంవలన పద్మంగా రూపించటం సముచితం. యయాతి కుడిచేయి భూభారవహనక్షమ మైనది కాబట్టి దిగ్గజముయొక్క తుండంవలె నున్నదని భావించటానికి వీలున్న 'హస్త' శబ్దం వాడటం సార్థకం. దేవయానియందు ఉదయించిన అభిలాషవలన కలిగిన సాత్త్వికభావోదయంగా హస్తంమీది స్వేదాన్ని నన్నయ వర్ణించి ధ్వనింపజేశాడు. అది కరగ్రహణంచేత పరిపుష్టి చెందింది. వర్ణ్యవస్తు స్వరూపస్వభావవ్యంజకాలైన

అక్షరాలను రచనలో వాడి శయ్యాసౌందర్యాన్ని పోషించే అక్షరరమ్యతకు ఈ పద్యం రమణీయోదాహరణం. నూతిలో వెలువడ= నూతినుండి బయటికి వచ్చేటట్లు ఇక్కడ షష్ఠీవిభక్తి పంచమ్యర్థంలో వాడబడింది.

వ. ఇట్లు దేవయాని నుద్ధరించి నిజపురంబున కరిగె; నిట దేవయానియు శర్మిష్ఠసేసిన యెగ్గువలన విముక్తయయి తన్ను రోయుచు వచ్చుదాని ఘూర్ణిక యను పరిచారికం గని 'యేను వృషపర్వుపురంబు సొర నొల్ల; శర్మిష్ఠ చేత నా పడిన యవమానంబు మదీయ జనకున కెఱింగింపు' మని పంచిన, నదియును నతిత్వరితగతిం జని తద్వృత్తాంతం బంతయు శుక్రునకుం జెప్పిన, శుక్రుండును నాక్షణంబ వచ్చి కోప ఘూర్ణిత బాష్ప పూరితనయన యై యున్న దేవయానిం గని యి ట్లనియె. 145

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; దేవయానిన్; ఉద్ధరించి= పైకి తీసి; నిజపురంబునకున్= తన పట్టణానికి; అరిగెన్= యయాతి వెళ్ళాడు. ఇటన్= ఇచ్చట; దేవయానియున్= దేవయానికూడ; శర్మిష్ఠ, చేసిన= వృషపర్వుడి కూతు రైన శర్మిష్ఠ చేసిన; ఎగ్గువలనన్= కీడువలన; విముక్త+అయి= విడువబడినదై; తన్నున్= దేవయానిని; రోయుచున్+వచ్చు, దానిన్= వెదకుతూ వస్తున్న దానిని; ఘూర్ణిక అను పరిచారికన్= ఘూర్ణిక అన్న పేరు కల సేవకురాలిని; కని= చూచి; ఏను= నేను; వృషపర్వు, పురంబు= వృషపర్వు డనే రాక్షస రాజు పట్టణాన్ని; చొరన్+ఒల్లన్= ప్రవేశించటానికి అంగీకరించను; శర్మిష్ఠచేతన్; నా పడిన= (కర్మపదప్రథమకుషష్ఠి) నేను పొందిన; అవమానంబు= పరాభవం; మదీయ జనకునకున్= నాతండ్రి యైన శుక్రుడికి; ఎఱింగింపుము= తెల్పుము; అని, పంచినన్= అని పంపగా; అదియునున్= ఆ ఘూర్ణికయును; అతి త్వరితగతిన్= మిక్కిలి వేగంతో కూడిన గమనంతో; చని= వెళ్ళి; తద్, వృత్తాంతంబు+అంతయున్= దేవయానికి జరిగిన అవమాన విషయమంతా; శుక్రునకున్; చెప్పగా; శుక్రుండునున్= శుక్రుడు కూడ; ఆ క్షణంబు+అ= అక్షణ మందే; వచ్చి; కోప, ఘూర్ణిత, బాష్ప, పూరిత, నయన, అయి, ఉన్న= కోపంచేత తిరుగుడు పడినట్టియున్నూ, కన్నీటితో నిండినట్టియున్నూ నేత్రాలు కలదై ఉన్న; దేవయానిన్; కని= చూచి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా దేవయానిని నూతినుండి పైకి తీసి యయాతి తనపట్టణానికి వెళ్ళాడు. ఇక్కడ దేవయాని కూడా శర్మిష్ఠ తనకు చేసిన కీడువలన విడువబడినదై తనను వెదకుతూ వస్తున్న ఘూర్ణిక అనే పేరు కలదానిని చూచి 'నేను వృషపర్వుడి పట్టణంలో ప్రవేశించటానికి అంగీకరించను; శర్మిష్ఠచేత నేను పొందిన అవమానం నా తండ్రికి తెలుపుము' అని పంపగా, ఘూర్ణికకూడా మిక్కిలివేగంతో కూడిన గమనంతో వెళ్ళి జరిగిన వృత్తాంతమంతా శుక్రుడికి చెప్పింది. శుక్రుడుకూడ తత్క్షణమే వచ్చి, కోపంచేత తిరుగుడు పడినట్టి, కన్నీటితో నిండినట్టి నేత్రాలు కలదై ఉన్న దేవయానిని చూచి యిట్లా పలికాడు.

క. అనుపమ నియమాన్వితు లై । యనూనదక్షిణలఁ గ్రతుసహస్రంబులు సే
సినవారికంటె నక్రో । ధనుఁడ గరం బధికుఁ డండ్రు తత్త్వవిధిజ్ఞుల్. 146

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, నియమ+అన్వితులు+అయి= సాటిలేని నియమంతో కూడిన వా రై; అనూన, దక్షిణలన్= అధికము లయిన దక్షిణలతో (సంభావనలతో); క్రతు, సహస్రంబులు= యజ్ఞములు వేలు; చేసిన వారికంటెన్; అక్రోధనుఁడు+అ= కోపశీలం లేనివాడే; కరంబు= మిక్కిలి; అధికుఁడు= గొప్పవాడు; అని; తత్త్వవిధిజ్ఞుల్= పరమార్థ మెఱిఁగినవారు; అండ్రు= అందురు (అంటారు).

తాత్పర్యం: సాటి లేని నియమంతో కూడినవా రై గొప్పదక్షిణలతో వేలకొద్దీ యజ్ఞాలు చేసినవారికంటెకూడ కోపం లేనివాడే మిక్కిలిగొప్పవా డని పరమార్థం తెలిసినవారు చెప్తారు.

విశేషం: నన్నయ సూక్తులలో ఇది ఒకటి. అను+దురు, తిదుటలు పరంబు లగునపుడు అన్వాదుల'ను' స్థానమున సున్న యగును- అందురు. ఇట బిందువు మీది తదలకు నిత్య వైకల్పికంబులయి టడ లగును- అందురు. ఉత్వలోపము- అండ్రు.

క. అలిగిన నలుగక, యెగ్గులు । పలికిన మఱి విననియట్ల ప్రతివచనంబుల్
వలుకక, బన్నము వడి యెడఁ । దలఁపక యు న్నతఁడె చూవె ధర్మజ్ఞుఁ డిలన్. 147

ప్రతిపదార్థం: అలిగినన్= ఇతరులు కోపించగా; అలుగక= కోపించక; ఎగ్గులు, పలికినన్= నిందావాక్యాలు పలుకగా; మఱి= అనంతరం, విననీ, అట్లు+అ= ఆ నిందావాక్యాలు విననివిధంగానే; ప్రతివచనంబుల్= మారుమాటలు; పలుకక; బన్నము= అవమానము; పడి= పొంది; ఎడన్= హృదయమందు; తలఁపక= దానిని తలపకుండగనే; ఉన్న+అతఁడు+అ+చూవె= ఉన్నవాడే సుమా; ఇలన్= భూమియందు; ధర్మజ్ఞుఁడు= ధర్మం తెలిసినవాడు.

తాత్పర్యం: ఇతరులు కోపిస్తే కోపించకుండా, ఇతరులు నిందలు పలికితే మరి వాటిని విననట్లే మారుపలుకక, అవమానం పొందికూడా హృదయమందు తలవకుండా ఉన్నవాడే సుమా భూమియందు ధర్మ మెరిగినవాడు.

విశేషం: ఇదికూడ నన్నయ సూక్తులలో ఒకటి. చూవె - చుమా యొక్క సంక్షిప్తరూపం.

వ. 'కావున బుద్ధి గలవారికిఁ గ్రోధంబు గొనియాడం దగదు; శర్మిష్ఠ రాచకూఁతురు; గొండుక యది; దానితోడి దేమి ర' మ్మనిన దేవయాని యి ట్లనియె. 148

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; బుద్ధి, కలవారికిన్= బుద్ధిమంతులకు; క్రోధంబు= కోపము; కొని, ఆడన్, తగదు= పొగడుట యుక్తం కాదు; శర్మిష్ఠ; రాచకూఁతురు= రాజుగారి కూతురు; కొండుక+అది= చిన్నది; దానితోడి+అది+ఏమి= దానితో ఏమి; రమ్ము; అనినన్= అని శుక్రుఁడు పిలువగా; దేవయాని; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'కాబట్టి బుద్ధిమంతులకు కోపాన్ని పొగడటం తగదు. అంటే కోపం మంచి దని పొగడటం యుక్తం కాదు. శర్మిష్ఠ; రాజకుమారి, వయసులో చిన్నది. దానితో ఏమిటి! (అంటే అది చేసిన పని లెక్కచేయ కూడదు) ఇంటికి రా' అని శుక్రుడు పలుకగా దేవయాని ఇట్లా అన్నది.

విశేషం: తోడన్+అదితోడిది= 'సమాసముల చేత తోడ వలనల కిత్వమగును. అది, శబ్దముల అత్తునకు వృత్తిని లోపంబు బహుళముగా నగును.

క. కడు ననురక్తియు నేర్పును । గడఁకయు, గలవారి నుఱక కడవఁగ నెగ్గుల్
నొడివెడు వివేకశూన్యుల । కడ నుండెడు నంతకంటెఁ గష్టము గలదే. 149

ప్రతిపదార్థం: కడున్= మిక్కిలి; అనురక్తియున్= ప్రేమయు; నేర్పును; కడఁకయున్= యత్నమును (పూనికయును); కల, వారిన్; ఉఱక= లక్ష్యము చేయక, కడవఁగన్= మేర మీరునట్లుగ; ఎగ్గుల్= నిందలు; నుడివెడు= పలికెడి; వివేకశూన్యుల కడన్= జ్ఞానహీనులవద్ద; ఉండెడు, అంతకంటెన్= నివసించేదానికంటె; కష్టము= నీచత్వం; కలదు+ఏ= ఉన్నదే; లేదని భావం.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి అనురాగమూ, నేర్పూ, పూనికయు, కలవారిని లక్ష్యపెట్టక మేరమీరేటట్లుగా నిందలు పలికేజ్ఞాన హీనులవద్ద నివసించటంకంటె నైచ్యం వేరుగా గలదా! లేదు.

వ. 'ఈవృషపర్వుపురం బేను జొరనొల్ల; నెట యేనియుం బోదు' ననిన శుక్రుండు 'నాకు నీవ గతివి. నీతోడ నేనును వత్తు' ననుచుఁగూఁతుం బట్టువఱుచుచున్నంత, నంతయుఁజారులవలన నెఱింగి వృషపర్వుండు శుక్రునొద్దకు వచ్చి నమస్కరించి యి ట్లనియె. 150

ప్రతిపదార్థం: ఈ, వృషపర్వు, పురంబు= ఈ వృషపర్వుడి యొక్కపట్టణం; ఏను= నేను, చొరన్+ఒల్లన్= ప్రవేశించ నంగీకరించను; ఎట, ఏనియున్= ఎక్కడికైనా, పోదున్= వెళతాను; అని= అని దేవయాని పలుకగా; శుక్రుండు; నాకున్; నీవు+అ= నీవే; గతివి= దిక్కు; నీతోడన్; నేనును= నేనుకూడా; వత్తున్= వస్తాను; అనుచున్= అని పలుకుతూ; కూఁతున్= కూతురిని; పట్టువఱుచుచున్; ఉన్న, అంతన్= అను నయిస్తుండగా (ఓదారుస్తుండగా); అంతయున్= జరిగిన విషయమంతా; చారులవలనన్= వేగులవారివలన; ఎఱింగి= తెలిసికొని; వృషపర్వుండు= రాక్షసరాజు; శుక్రు+ఒద్దకున్= శుక్రుడి దగ్గరకు; వచ్చి; నమస్కరించి= మ్రొక్కి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'ఈ వృషపర్వుడిపట్టణంలో నేను ప్రవేశించటానికి అంగీకరించను. మరి ఎక్కడికైనా వెడతాను' అని దేవయాని పలుకగా శుక్రుడు 'నాకు నీవే దిక్కు, నీతో నేను కూడా వస్తా' నని కూతురిని ఓదారుస్తుండగా, ఈ విషయమంతా వేగులవారివలన తెలిసికొని, రాక్షసరా జైన వృషపర్వుడు శుక్రుడివద్దకు వచ్చి నమస్కరించి ఇట్లా పలికాడు.

ఉ. దేవతలన్ జయించుచు నతిస్థిరసంపదలం ద్వదీయవి
ద్యావిభవంబు పెంపునన దానవు లుద్ధతు లైరి; కానినాఁ
డీ వనరాశిలోఁ జొరరె యింతకు నంతకకోపు లైన య
ద్దేవపతాకినీపతుల దివ్యనిశాతమహాయుధాహతిన్. 151

ప్రతిపదార్థం: దేవతలన్= దేవతలను; జయించుచున్; అతిస్థిర, సంపదలన్= మిక్కిలి స్థిరమైన సంపదలతో; త్వదీయ, విద్యావిభవంబు, పెంపునన్+అ= నీయొక్క విద్యయొక్క వైభవం యొక్క గొప్పతనం చేతనే; దానవులు= రాక్షసులు; ఉద్ధతులు+ఐరి= గర్వించినవా రైనారు; కాని, నాఁడు= అది లేనప్పుడు; అంతక, కోపులు+అయిన= యముడియొక్క కోపం వంటి కోపం కలవారైన; ఆ+దేవ, పతాకినీ, పతుల= ఆ దేవతలసేనా నాయకులయొక్క; దివ్య, నిశాత, మహత్, ఆయుధ, ఆహతిన్= దేవతా సంబంధులూ, వాడివియూ అయిన గొప్పఆయుధాల దెబ్బచేత, ఇంతకున్= ఈ పాటికే; ఈవన రాశిలోన్= ఈ సముద్రంలో; చొరరు+ఎ= ప్రవేశించరా! ప్రవేశిస్తా రని భావం.

తాత్పర్యం: నీ విద్యా మహత్త్వంయొక్క గొప్పతనం చేతనే దేవతలను జయిస్తూ మిక్కిలి స్థిరమైన సంపదలతో రాక్షసులు గర్వం కలవా రైనారు కానిచో, (ఆ విద్యలేనపుడు) యముడికోపంవంటి కోపం కలవా రైన ఆ దేవతా సేనాపతుల దివ్య మైనవీ, వాడి అయినవీ అయిన గొప్పఆయుధాల దెబ్బలచేత ఈసముద్రంలో ప్రవేశించి ఉండరా! అంటే మరణించి ఉండరా? అని భావం.

విశేషం: ఇంతకు నంతక కోపులు - ఇచ్చట ఛేకానుప్రాసం కలదు. వృషపర్వుడు చెప్పిన దంతా సత్యమే. శుక్రుడి మృతసంజీవనీ విద్య లేకుంటే దేవతలు రాక్షసులను చంపి ఉండేవారే; లేకుంటే భయంతో రాక్షసులు సముద్రంలో దాగి

ఉండేవారే. వస్తుస్వభావస్ఫుటత్వంతో కూడుకొన్న ఝటిత్యర్థప్రతిపత్తికి హేతు వైన రచన కల ఈపద్యంలో అర్థవ్యక్తి అనే శబ్దగుణం పోషించబడింది. (సంపా.)

క. వారణ ఘోటక భాండా । గారంబులు మొదలుగాఁగఁ గల ధనములతో
సూరినుత! యిందఱము నీ । వారకములు గాఁగ మమ్ము వగవుము బుద్ధిన్. 152

ప్రతిపదార్థం: సూరి, నుత= పండితులచేత స్తుతించబడినవాడా! శుక్రుడా!; వారణ, ఘోటక, భాండాగారంబులు= ఏనుగులు, గుఱ్ఱాలు, ధనాలు ఉండేచోట్లు; మొదలు, కాఁగన్= మొదలయ్యేటట్లుగా; కల, ధనములతోన్= ఉన్న ధనాలతో; ఇందఱము= ఈ రాక్షసులమందరమూ; నీ వారకములు, కాఁగన్= నీ సొమ్ములౌనట్లుగా; మమ్మున్= రాక్షసులను; బుద్ధిన్= మనస్సులో; వగవుము= తలచుము.

తాత్పర్యం: ఏనుగులు గుఱ్ఱాలు మొదలుగా గల ధనాలతో ఈ రాక్షసులందరమున్నూ నీ సొమ్ములుగానే మనస్సునందు తలచవలసింది.

విశేషం: వారకం= లేనికాలమునందు ఉపయోగార్థ మొకరి కిచ్చి, కలిగినకాలమునందు మరల పుచ్చుకొనే ధనం మొదలయినది - అని నిఘంటువులోని అర్థం. నన్నయకాలంలో 'వగచు' ధాతువుకు 'తలచు' అని అర్థం.

శర్మిష్ఠ దాసి యై దేవయానిం గొలుచుట (సం.1-75-13)

వ. 'ఈ దేవయాని కెద్ది యిష్టంబు దానిన యిత్తు, నడుగు' మనిన దేవయాని సంతసిల్లి 'యట్లేని శర్మిష్ఠ గన్యకా సహస్రంబుతో నాకు దాసి గావలయు, నిదియ నా కిష్టంబు; దీనిన యిచ్చునది' యనిన వృషపర్వుం డప్పు డక్కూఁతు రావించి, కన్యకాసహస్రంబుతో దేవయానికి దాసిగా నిచ్చి శుక్రునకు మనఃప్రియంబు సేసిన, శర్మిష్ఠయు నగ్గురువచనంబునఁ గన్యకాసహస్రంబుతో నిత్యంబును దేవయానిం గొలుచుచుండె; నంత నొక్కనాఁడు. 153

ప్రతిపదార్థం: ఈ దేవయానికిన్= నీకూతు రైన దేవయానికి; ఎద్ది= ఏది; ఇష్టంబు= ప్రియమో; దానిన్+అ= దానినే; ఇత్తున్= ఇచ్చెదను; అడుగుము+అనినన్= అడుగు మని వృషపర్వుడు పలుకగా; దేవయాని; సంతసిల్లి= సంతోషించి; అట్లు+ఏని= అట్లైతే; అంటే నేనడిగిన దానినే (నా కిష్టమైన దానినే, నీ విచ్చేటట్లయితే); శర్మిష్ఠ= నీకూతురైన శర్మిష్ఠ; కన్యకా, సహస్రంబుతోన్= కన్యకలు వేయిమందితో; నాకున్, దాసి, కావలయున్= సేవకురాలు కావాలి; ఇది+అ= ఇదే; నాకు; ఇష్టంబు= ప్రియం (ఇష్టం); దీనిన్+అ= దీనినే; ఇచ్చునది= ఇమ్ము; అనినన్= అని దేవయాని పలుకగా; వృషపర్వుండు; అప్పుడు+అ= ఆ క్షణమే; ఆ+కూఁతున్= తన కూతురైన శర్మిష్ఠను; రావించి= రప్పించి; కన్యకా, సహస్రంబుతోన్= కన్యలు వేయిమందితో; దేవయానికిన్; దాసి+కాన్= దాసి అయ్యేటట్లుగా; ఇచ్చి; శుక్రునకున్; మనస్+ప్రియంబు= మనసుకు ప్రీతి; చేసినన్= చేయగా; శర్మిష్ఠయున్; ఆ+గురువచనంబునన్= ఆ తండ్రి యైన వృషపర్వుడి మాటచేత; కన్యకాసహస్రంబుతోన్= కన్యకలు వేయిమందితో; నిత్యంబును= ఎల్లప్పుడున్నూ; దేవయానిన్; కొలుచుచున్; ఉండెన్= సేవిస్తూ ఉన్నది; అంతన్= అటుతరువాత; ఒక్కనాఁడు= ఒక్కరోజున.

తాత్పర్యం: 'ఈ దేవయాని కేది ఇష్టమో (ప్రియమో) దానినే ఇస్తాను' అని వృషపర్వుడు పలుకగా దేవయాని సంతోషించి 'అట్లా అయితే, శర్మిష్ఠ వేయిమందికన్యలతో నాకు దాసి కావాలి; ఇదే నాకు ఇష్టం. దీనినే నాకు

ఇవ్వాలిసింది' అని పలుకగా వృషపర్వుండు తత్క్షణమే తనకూతు రైన శర్మిష్ఠను రప్పించి, వేయిమంది కన్యలతో దేవయానికి దాసిగా ఇచ్చి, గురువైన శుక్రుడికి మనఃప్రీతి కావించాడు. శర్మిష్ఠకూడా తండ్రివాక్యాలను అనుసరించి వేయిమంది కన్యలతో ఎల్లప్పుడూ దేవయానిని సేవిస్తూ ఉన్నది. అటుతర్వాత ఒక్కరోజున. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'విధియందు లూట్టునకు అదియను తచ్ఛబ్దమును ముందు ను గాగమంబును నగును'. ఇచ్చు+అది= ఇచ్చునది= ఇమ్ము.

క. **వనకేళీ కౌతుకమునఁ । జనియెను శర్మిష్ఠఁ దొట్టి సఖులెల్ల ముదం**
బునఁ గొలిచిరాఁగ విభవము । దన కమరఁగ దేవయాని తద్వనమునకున్. **154**

ప్రతిపదార్థం: దేవయాని; వన; కేళీ, కౌతుకమునన్= వనమందలి క్రీడయందలి కుతూహలంతో; శర్మిష్ఠన్+తొట్టి= శర్మిష్ఠ మొదలైన; సఖులు+ఎల్లన్= చెలికత్తెలందరూ; ముదంబునన్= సంతోషంతో; కొలిచి= సేవించి; రాఁగన్= తనతో రాగా; విభవము= వైభవం; తనకున్; అమరఁగన్= ఒప్పగా; తద్+వనమునకున్= ఆ అడవికి (యయాతి తనను నూతినుండి వెలికితీసిన వనానికే); చనియెను= వెళ్ళెను.

తాత్పర్యం: దేవయాని శర్మిష్ఠ మొదలైన చెలులంతా సంతోషంతో సేవించి రాగా, తనకు వైభవం ఒప్పగా, పూర్వపు వనానికే, వనమందు క్రీడించే కుతూహలంతో వెళ్ళింది.

విశేషం: తొట్టు ధాతువునకు క్త్వార్థకరూప మొక్కటే కానవస్తున్నది. పూర్వం వనాని కేగినపుడు రాచకూతు రైన శర్మిష్ఠకు అధిక వైభవ మున్నది. ఇప్పు డామె దేవయానికి దాసి అవటంచేత దేవయానికి అధికవైభవం కలిగింది.

వ. **ఇ ట్లరిగి యవ్వనంబునఁ గన్యకలుం దానును బుష్పాపచయంబు సేయుచు, విమలజలప్రవాహ విలసితం బైన యొక్కసెలయేటి కెలన, నవవికచ కుసుమ సుకుమార కోరక నికర భరిత సహకార కురవక వకు ళాశోక తమాల సాల చ్ఛాయాశీతల సికతాతలంబున నిష్టవినోదంబుల నున్న యవసరంబున.** **155**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ+వనంబునన్= ఆ అడవిలో; కన్యకలున్= చెలికత్తెలయిన కన్యకలున్నూ; తానును; పుష్ప+అపచయంబు= పువ్వులను కోయటం; చేయుచున్; విమల, జల ప్రవాహ విలసితంబు+ఐన= నిర్మలమైన నీటిప్రవాహంతో ప్రకాశించేదైన; ఒక్క, సెలయేటి, కెలనన్= ఒక కొండనదిపక్క; నవ, వికచ కుసుమ= కొత్తగా వికసించిన పువ్వులయొక్క; సుకుమార, కోరక, నికర= మృదువైన పూమొగ్గలయొక్క సమూహంతో; భరిత= నిండిన; సహకార= తియ్యమామిడిచెట్లయొక్క; కురవక= గోరంట చెట్లయొక్క; వకుళ= పొగడచెట్లయొక్క; అశోక= అశోకవృక్షాలయొక్క; తమాల= చీకటిచెట్లయొక్క; సాల= మద్దిచెట్ల యొక్క; ఛాయా= నీడచేత; శీతల= చల్లనైన; సికతా, తలంబునన్= ఇసుకప్రదేశమందు; ఇష్ట, వినోదంబులన్= ప్రియా లైన వేడుకలతో; ఉన్న; అవసరంబునన్= సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా వెళ్ళి ఆవనంలో చెలికత్తె లైన కన్యలున్నూ, తానున్నూ, పూలు కోస్తూ నిర్మల మైన నీటిప్రవాహంతో ప్రకాశించే ఒక్క కొండనదిప్రక్క క్రొత్తగా వికసించిన పూలతోను, మృదువు లైన మొగ్గలయొక్క

సమూహంతోను, నిండిన తియ్యమామిడిచెట్ల గోరంటచెట్ల పొగడచెట్ల అశోకవృక్షాల చీకటిమాకుల మద్దిచెట్ల నీడలచేత చల్ల నైన ఇసుకప్రదేశంలో తమ కిష్ట మైనవేడుకలతో ఉన్న సమయాన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: సాల మంటే వృక్ష మని అర్థం కూడ కలదు. అపుడు సహకారాది వృక్షాలయొక్క నీడచేత అని అర్థం చెప్పాలి. సాల+ఛాయా= సాలచ్ఛాయా. హ్రస్వ మైన అచ్చు తరువాతి ఛకారం ద్విరుక్త మౌతుంది.

సీ. **అంగనాజనుల యుత్తుంగ సంగత కుచ । కుంకుమ చందన పంకములయు**
వారివ ధమ్మిల్లభారావకలిత ది । వ్యామోద నవపుష్పదామములయు
వారివ ముఖ సకర్పూరతాంబూలాది । వాసిత సురభి నిశ్శ్వాసములయు
వారివ పరిధాన చారుధూపములయు । విలసిత సౌరభావలులు దాల్చి

తే. **యనిలుఁ డను దూత వోయి తోడ్కొనుచు వచ్చె । దేవయానిపాలికి మృగతృష్ణఁ జేసి**
కాననంబునఁ గ్రుమ్మరువాని వీరు । నతిపరిశ్రాంతుఁ డైన యయాతి నంత. **156**

ప్రతిపదార్థం: అంగనా, జనుల= స్త్రీలయొక్క; ఉత్తుంగ= ఎత్తైన, సంగత= ఒకదానికొకటి మిక్కిలి దగ్గరగా నున్న; కుచ= స్తనాలయందలి; కుంకుమ, చందన, పంకములయున్= కుంకుమయొక్క, మంచిగంధం యొక్క, బురదల యొక్క; (కుంకుమ చందన ద్రవాలయొక్క; వారివి+అ= ఆ స్త్రీలవే అయిన; ధమ్మిల్లభార= పెద్దకొప్పుల నుండి; అవకలిత= జారిన; దివ్య+ఆమోద= మంచిసువాసన కల; వవ పుష్ప దామములయున్= క్రొత్త పూలదండలయొక్క; వారివి+అ= ఆ స్త్రీలవే అయిన; ముఖ= ముఖాలనుండి వెలువడు; సకర్పూర, తాంబుల+ఆది= కర్పూరంతో కూడిన తాంబూలం మొదలైనవాటిచేత; వాసిత= సువాసన కలవిగా చేయబడిన; సురభి, నిశ్శ్వాసములయున్= పరిమళాలు కల నిట్టూర్పులయొక్క; వారివి+అ= ఆ స్త్రీలవే అయిన; పరిధాన= వస్త్రాల యొక్క; చారు, ధూపములయున్= ఒప్పయిన ధూపాలయొక్క; విలసిత, సౌరభ+ఆవలులు= ప్రకాశించే వాసనల సముదాయాలు; తాల్చి= ధరించి; అనిలుఁడు+అను, దూత= గాలి అనే దూత; పోయి= వెళ్ళి; మృగతృష్ణన్, చేసి= ఎండమావులచేత; కాననంబునన్= అడవిలో; క్రుమ్మరువానిన్= తిరిగేవాడిని; వీరున్= వీరు డైన వాడిని; అతిపరిశ్రాంతుఁడు+అయిన= మిక్కిలి అలసినవా డైన; యయాతిన్= యయాతిమహారాజును; దేవయాని, పాలికిన్= దేవయాని సమీపానికి; తోడ్కొనుచున్, వచ్చెన్= తీసికొని వచ్చాడు; అంతన్= అటు పిమ్మట.

తాత్పర్యం: స్త్రీజనాల ఎత్తైనట్టి, అందమైనట్టి స్తనాలయందలి కుంకుమ గంధ ద్రవాలయొక్క సుగంధాలను ఆ స్త్రీలకే సంబంధించిన పెద్ద కొప్పులయం దుంచబడిన మంచివాసనలతో కూడిన క్రొత్తపూలదండలయొక్క సువాసనలను, ఆ స్త్రీలకే సంబంధించిన ముఖాలనుండి వెలువడే కర్పూరంతో కూడిన తాంబూలం మొదలైన వాటిచేత సువాసన కలవిగా చేయబడిన పరిమళవంతమైన నిట్టూర్పులయొక్క సౌగంధ్యాలను, ఆ స్త్రీలకే సంబంధించిన వస్త్రాల ఒప్పైనధూపాలయొక్క ప్రకాశించే సువాసనలసముదాయాన్ని వహించి వాయు వనే దూత వెడలి ఎండమావులచే అడవిలో తిరుగుతున్నట్టియూ, వీరుడైనట్టియూ, మిక్కిలి అలసినట్టియూ అయిన యయాతిమహారాజును దేవయాని చెంతకు తీసికొని వచ్చాడు.

విశేషం: అవకలిత శబ్దానికి జారిన అని కాని, వ్రేలాడుతున్న అని కాని అర్థాలు చెప్పవచ్చును. వాసిత, సురభి అనే పదాలు పునరుక్తులవలె తోచవచ్చును కాని సురభి శబ్దానికి సహజ మైన సౌరభం కల అని అర్థం చెప్పుకుంటే వారినిశ్శ్వాసాలు సహజ

పరిమళ భరిత మైనవనీ, తాంబూలాది సుగంధద్రవ్యాలవలన ఆ సౌరభం మరింత అధిక మైనదనీ ఊహించవచ్చును. వస్త్రాలకు సువాసన కలిగేందుకు సుగంధాలతో ధూపాలు వేసేవా రని గ్రహించవచ్చును. మృగతృష్ణ అంటే ఎండమావులు. ఇక్కడ మృగాలను వేటాడుటయందు కోరిక లేక దప్పి అని అర్థం చెప్పుకొనటం యుక్తంగా ఉంటుంది. లేక మృగతృష్ణను చూచి నీరున్న దనుకొని భ్రమించి దప్పిక కలవాడవటంచేత యయాతి తిరుగుతున్నా డని భావించవచ్చును. గాలి అనే దూత యయాతిని తీసికొని వచ్చాడు అంటే గాలిలోని పరిమళంచేత ఆకర్షించబడి యయాతి దేవయానిదగ్గరకు వచ్చా డని భావం. అలం: రూపకం.

క. తరళనయనాబ్జదళములు - నెరయఁగఁ బై మున్న చల్లి నృపసుతుఁ బూజిం
చిరి నవకుసుమమయాలం - కరణ విశేషముల నచటి కాంతలు ప్రీతిన్. 157

ప్రతిపదార్థం: అచటికాంతలు= అక్క డున్న దేవయాని మొదలైన స్త్రీలు; తరళ, నయన+అబ్జ, దళములు= చలించే నేత్రాలనుండి వెలువడే చూపులనెడి తామరరేకులు; నెరయఁగన్= నిండునట్లుగా; పైన్= యయాతి మీద; మున్ను+అ= మొదటనే చల్లి; నవ, కుసుమ మయ+అలంకరణ విశేషములన్= క్రొత్తపూలతో నిండిన అలంకార విశేషాలచేత; ప్రీతిన్= ప్రీతితో; నృపసుతున్= రాజకుమారు డైన యయాతిని; పూజించిరి= గౌరవించారు.

తాత్పర్యం: అక్కడ ఉన్న దేవయాని మొదలైన స్త్రీలు రాజకుమారు డైన యయాతిపై మొదటే చంచలాలయిన నేత్రాలనుండి వెలువడే చూపులనే పద్మదళాలు నిండేటట్లుగా చల్లి, తరువాత క్రొత్తపూలమాలలు మొదలైన అలంకారాలచేత అతడిని ప్రీతితో పూజించారు.

విశేషం: అలం: రూపకాతిశయోక్తి. యయాతి తమదగ్గరకు రాగానే ఆ స్త్రీలు మొదట తమచూపులను ప్రసరింపచేశా రనీ, తరువాత పుష్పమయాలైన అలంకారాలచేత పూజించా రనీ భావం.

యయాతిమహారాజు దేవయానిని వివాహం బగుట (సం.1-76-8)

వ. అయ్యయాతియుఁ దత్ప్రదేశంబున సుఖోపవిష్టుం డై దేవయానిం దొల్లి యెఱింగినవాఁ డై యతిశయరూప లావణ్యగుణసుందరి యయిన శర్మిష్ఠ నెఱుంగ వేఁడి, 'మీ రెవ్వరివారలు మీకులగోత్ర నామంబు లెఱుంగ వలతుం జెప్పుం' డనిన నారాజునకు దేవయాని యి ట్లనియె. 158

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యయాతియున్= ఆ యయాతియు; తద్, ప్రదేశంబునన్= అక్కడ; సుఖ+ఉపవిష్టుండు+ఐ= సుఖంగా కూర్చున్నవాడై; దేవయానిన్= దేవయానిని; తొల్లి= అంతకుముందే; ఎఱింగినవాఁడు+ఐ= నూతినుండి తీసినప్పుడే ఎఱిగినవాడు కాబట్టి; అతిశయ, రూప, లావణ్య, గుణసుందరి, అయిన= అధిక మైన రూపంతోను, సౌందర్యంతోను, గుణాలతోను అందమైన; శర్మిష్ఠను; ఎఱుంగన్, వేఁడి= తెలుసుకొన కోరి; మీరు; ఎవ్వరి, వారలు= ఎవరికి సంబంధించిన వారు; మీ, కుల, గోత్ర, నామంబులు= మీ యొక్క కులాన్ని గోత్రాన్ని, పేరును; ఎఱుంగన్, వలతున్= తెలిసికొనకోరుతాను; చెప్పుండు; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ రాజునకున్= యయాతికి; దేవయాని; ఇట్లు= ఈవిధంగా, అనియెన్= పల్కింది.

తాత్పర్యం: ఆ యయాతికూడ అక్కడ సుఖంగా కూర్చుండి, అంతకుముందే నూతినుండి బయటికి తీసినపుడు దేవయానిని ఎరిగియున్నవా డవటంవలన అధిక మైన రూపంతోను, సౌందర్యంతోను, గుణాలతోను ఒప్పుతున్న

శర్మిష్ఠ ఎవరో తెలుసుకొన కోరి 'మీరు ఎవరికి సంబంధించినవారు, మీకులాలను, గోత్రాలను, పేరులను తెలిసికొనకోరుతున్నాను చెప్పు' డని అడిగాడు. అప్పుడు దేవయాని యయాతితో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: యయాతి శర్మిష్ఠను ఇప్పుడే మొదటిమారు చూచాడు. ప్రథమదర్శనం లోనే ఆమెసౌందర్యాదులచేత ఆకర్షింపబడినాడు. ఆమెను ఒక్కదాన్నిగురించే అడగటం యుక్తంగా ఉండ దని అతడు అందరినిగురించీ అడిగాడు.

తే. నన్ను మున్న యెఱుంగు; దిన్నాతి నాకు । దాసి, వృషపర్వుఁ డను మహాదానవేంద్రు
కన్య; నాయొద్ద నెప్పడుఁ గదలకుండు । ననఘ! మఱి దీని శర్మిష్ఠ యండ్రు జనులు. 159

ప్రతిపదార్థం: అనఘ= పాపరహితుడా; నన్నున్= నన్నుగురించి; మున్ను+అ= ముందే; ఎఱుంగుదు (తద్ధర్మ క్రియ అవటంచేత వకారం లోపించింది); ఈ+నాతి= ఈకన్య; నాకున్, దాసి= సేవకురాలు; వృషపర్వుఁడు+అను= వృషపర్వు డనే పేరు కల; మహత్+దానవ+ఇంద్రు= గొప్పరాక్షసరాజుయొక్క; కన్య= కూతురు; నాఒద్దన్= నాచెంత; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; కదలక+ఉండున్= వదలక నివసిస్తూ ఉంటుంది; మఱి= ఇంక; జనులు; దీనిన్= ఈమెను; శర్మిష్ఠ; అండ్రు= శర్మిష్ఠ అని అంటారు. (పిలుస్తారు.)

తాత్పర్యం: పాపరహితుడ వైన ఓయయాతీ! నీవు నన్నుగురించి ఇంతకు ముందే తెలిసికొన్నావు. ఈమె నాకు సేవకురాలు. వృషపర్వు డనే పేరు కలిగిన గొప్పరాక్షసరాజుకూతురు. నాచెంతనే ఎప్పుడూ విడువకుండా సేవ చేస్తూ ఉంటుంది. ఇక ఈమెను ప్రజలు శర్మిష్ఠ అంటారు.

విశేషం: అను - దురు. సూ: 'తిదుటలు పరంబు లగునపుడు అను మొదలగువాని స్థానంబున పూర్ణబిందు వగును' - అందురు. సున్నమీది దకారానికి డకారాదేశం- అండురు - ఉత్వలోపం - అండ్రు. ఇక్కడ దేవయాని తన గొప్పతనం ప్రదర్శించేందుకై రాక్షసరాజుకుమార్తెతనకు దాసి అని చెప్పింది. శర్మిష్ఠ తనంతటతాను పరిచయంచేసికొంటే మహాదానవేంద్రు కన్యగా చెప్పుకొంటుంది. అందువలన దేవయాని తానే చొరవతీసికొని ఆరాజుకూతురు దాసి అనీ ఆమెకు (చివరకు తనపెళ్లి తానే చేసికొనే) స్వాతంత్ర్యంకూడా లేదని స్పష్టంచేస్తుంది. 'రత్నహారీతుపార్థివః అనే న్యాయంతో కన్యారత్నాన్ని తానే నని వ్యంగ్యంగా సూచిస్తుంది.

ఉ. నిగ్రహ మేది నన్నుఁ దరణిప్రభ! కూపము వెల్వరించునాఁ
డుగ్రమయూఖసాక్ష్యముగ నున్నతదక్షిణపాణిఁ జేసి భూ
పాగ్రణి! నాదు దక్షిణకరాగ్రము వట్టితి కాన మున్న పా
ణిగ్రహణంబు సేసి; తది నీయెడ విస్మృతిఁ బొందఁ బాడియే. 160

ప్రతిపదార్థం: తరణి, ప్రభ!= సూర్యుడికాంతివంటి కాంతి గలవాడా!; నిగ్రహము= మేర, నింద (లేదా అవమానం); ఏది= నశించి (ఇక్కడ ఏద అనే పాఠాంతర మున్నది. అదే ఉచితం. నాకు కలిగిన అవమానం నశించేటట్లుగా); కూపము. వెల్వరించునాఁడు= నూతినుండి బయటికి తీసేటప్పుడు; భూప+అగ్రణి= రాజశ్రేష్ఠుడా; ఉగ్రమయూఖ, సాక్ష్యముగన్= తీక్ష్ణ మైన కిరణాలు కలిగిన సూర్యుడి సాక్ష్యం కలిగేటట్లు; ఉన్నత, దక్షిణ, పాణిన్, చేసి= ఎత్తైన (పొడవైన) కుడిచేతితో; నాదు; దక్షిణ, కర+అగ్రము= కుడిచేతి అగ్రభాగాన్ని; పట్టితి(వి)= గ్రహించావు; కాన= కాబట్టి; మున్ను+అ= ఇంతకుముందే; పాణి, గ్రహణంబు చేసితి(వి)= చేతిని పట్టుకొనటం చేశావు. (పెళ్ళాడావు); అది= ఆవిషయం; నీఎడన్= నీహృదయంలో; విస్మృతిన్= మరపును; పొందన్= పొందటం; పాడి+ఏ= న్యాయమా?

తాత్పర్యం: సూర్యుడియొక్కకాంతివంటి కాంతి గల ఓ రాజశ్రేష్ఠుడా! నాకు కలిగిన చెర (శిక్ష) నశించేటట్లుగా (మేరమీరి) నన్ను నూతినుండి బయటికి తీసిననాడే సూర్యుడి సాక్షిగా దీర్ఘమైన నీకుడిచేతితో నాకుడిముంజేతిని గ్రహించావు. కాబట్టి ఇంతకుముందే నన్ను పెళ్ళాడినావు (నాచేయి పట్టుకున్నావు). ఆ విషయం నీహృదయంలో మరవటం న్యాయమా!

విశేషం: నిగ్రహ మంటే అదుపులో ఉండటం. ఇంద్రియనిగ్రహాదులలో ఈఅర్థం సరిపోతుంది. ఇక్కడ శిక్ష, నింద, మేర, చెఱ అనే అర్థాలు చెప్పుకోవటం యుక్తంగా ఉంటుంది. శర్మిష్ఠ దేవయానిని శిక్షించేందుకై ఆమెను నూతిలో త్రోసింది. అది చెఱవలె ఉన్నది. యయాతి పైకి తీయటంచేత ఆమె కాశిక్ష తొలగింది. ఈ పద్యంలో దేవయాని గడుసరితనం మరొకసారి స్పష్టమౌతుంది. యయాతి శర్మిష్ఠయొక్క 'అతిశయరూపలావణ్యాసౌందర్యాన్ని' చూచాడు. ఆకర్షితుడైనాడు. అంతకుముందు దేవయానిని చూచాడు కాని ఆసక్తుడు కాలేదు. ఆమెకంటె అతిశయించిన రూపలావణ్యాలు శర్మిష్ఠకు ఉన్నాయని ధ్వని. యయాతి చూపులలోని మర్మాన్నీ, ఆమెనుగురించి తెలిసికోవాలనే ఆకాంక్షనూ దేవయాని పసికట్టింది. మనసులో కోర్కెకలిగితే వివాహమైనట్లే అని దేవయానిభావం. కచుడితో ఆమె ఆవిధంగానే పేర్కొన్నది. ఇప్పుడు యయాతి శర్మిష్ఠపై ఆసక్తికలిగి ఉండటంవలన, అది వివాహమయ్యే అవకాశం ఉన్నది. తా నుండగా తనదాసి అయిన శర్మిష్ఠపై యయాతి ఆసక్తిని ప్రకటించటం ఆమె సహించలేకపోయింది. అందుకే తనకూ యయాతికీ అంతకుముందే పాణిగ్రహణమైపోయిందని మనోధర్మాన్ని ప్రతిపాదించింది. యయాతిని తానే దక్కించుకొనవలెనని భావించింది. ఈవిధంగా ఆత్మాభిమానాన్ని శర్మిష్ఠముందు నిలుపుకొనటానికి యయాతిని వివాహమాడే నిర్ణయాన్ని మెరుపువలె తీసికొనటంలో ఆమెగడుసరితనం, సద్యఃస్ఫూర్తి, చాకచక్యం వెల్లడి అవుతున్నాయి. నన్నయ శిల్పంతో తీర్చిదిద్దినపాత్రలలో దేవయాని ఒకతె. ఉక్తివైచిత్ర్యంతో కూడికొనిన పృథక్పదత్వం గల ఈరచన మాధుర్యగుణవిశిష్టం. అభిలాషను ధ్వనింపచేయటంలో మాధుర్యం మహనీయం. (సంపా.)

ఉ. 'నన్ను వివాహ మై నహుషనందన! యీలలితాంగిఁ దొట్టి యీ
కన్నియలందఱున్ దివిజకన్యలతో నెన యైనవారు నీ
కున్నతిఁ బ్రీతి సేయఁగ నృపోత్తమ! వాసవుఁ బోలి లీలతో
నిన్నరలోకభోగము లనేకము లందుము నీవు' నావుడున్. 161

ప్రతిపదార్థం: నహుషనందన= నహుషుడి కొడుకువైన యయాతీ!; నన్ను; వివాహము+ఐ= పెళ్ళాడి; ఈ, లలిత+అంగిన్, తొట్టి= సుందరాంగి యైన ఈశర్మిష్ఠ మొదలుకొని; దివిజకన్యలతోన్= దేవతాకన్యలతో; ఎన, అయినవారు= సాటి అయినవారు; ఈ, కన్నియలు, అందఱున్= ఈకన్యలంతా; నీకున్; ఉన్నతిన్= పెంపుతో, గౌరవంతో; ప్రీతి, చేయఁగన్= ప్రియం చేకూర్చగా; నృప+ఉత్తమ= రాజశ్రేష్ఠుడా!; వాసవున్= ఇంద్రుడిని; పోలి; లీలతోన్= విలాసంతో; నీవు; ఈ+నరలోక, భోగములు= ఈ మానవలోకానికి సంబంధించిన సౌఖ్యాలు; అనేకములు= పెక్కులు; అందుము= పొందుము; నావుడున్= అని దేవయాని పలుకగా.

తాత్పర్యం: 'నహుషుడి కుమారుడివైన ఓ యయాతి మహారాజా! నన్ను పెళ్ళాడి సుందరాంగి యైన శర్మిష్ఠ మొదలుగా గల దేవకన్యకలతో సాటి యైన ఈకన్యలంతా నీకు గౌరవంతో ప్రియం చేకూర్చగా ఇంద్రుడిని పోలి విలాసంతో నీవు మానవలోకానికి సంబంధించిన పెక్కుభోగా లనుభవించుము' అని దేవయాని పలికిన అనంతరం.

విశేషం: తొట్టుధాతువుకు తొట్టి అనే క్త్వార్థకరూపం ఒక్కటే ప్రయోగాలలో కనవస్తోంది. తనను వివాహమాడితే దేవకన్యలతోసాటివచ్చే శర్మిష్ఠాది కన్యలందరూ యయాతిని సేవించి ప్రీతి కలిగిస్తారని చెప్పటంలోకూడా దేవయాని గడుసరితనం కనబడుతుంది.

శర్మిష్ఠ మీద నీకు మక్కువ ఉంటే ముందు నన్ను వివాహమాడాలని సూచించింది. అయినా తాను రాణిగా, శర్మిష్ఠ దాసిగా మాత్రమే యయాతికి సేవలందించగలదని వ్యంగ్యంగా నిర్దేశించింది. ఈ పద్యరచనలోని మాధుర్యగుణం రసభావానుగుణం. (సంపా.)

వ. 'క్షత్త్రియకన్యకల బ్రాహ్మణులు వివాహం బగుదురు గాక; యధర్మోత్తరంబుగా క్షత్త్రియులు బ్రాహ్మణకన్యకల వివాహం బగుదురే? నీపలుకులు ధర్మ విరుద్ధంబులు; మఱియు సర్వవర్ణాశ్రమధర్మంబులు సంకరంబులు గాకుండ రక్షించుచున్న యేన యిట్టి యధర్మంబున కొడంబడితినేని జగత్ప్రవృత్తి విపరీతం బగు' ననిన నయ్యయాతికి దేవయాని యి ట్లనియె. 162

ప్రతిపదార్థం: క్షత్త్రియ కన్యకలన్= క్షత్రియుల కూతుళ్ళను; బ్రాహ్మణులు; వివాహంబు+అగుదురు, కాక= వివాహ మాడతారు కాని; అధర్మ+ఉత్తరంబు+కాన్= అధర్మం మీది దగునట్లుగా (ఇక్కడ, అధర్మ మార్గమున, ధర్మేతరంబుగా, అధర్మంబుగా అనే పాఠాంతరా లున్నాయి) అనే అర్థం వస్తుంది; క్షత్రియులు; బ్రాహ్మణ, కన్యకలన్= విప్రుల కూతుళ్ళను; వివాహంబు+అగుదురు+ఏ= పెళ్ళాడుతారా? నీ పలుకులు= నీ మాటలు; ధర్మవిరుద్ధంబులు= ధర్మానికి వ్యతిరేకమైనవి; మఱియున్= అదీకాక; సర్వవర్ణ+ఆశ్రమ ధర్మంబులు= సకలములయిన బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యశూద్రాది వర్ణాలయొక్క, బ్రహ్మచర్య, గృహస్థ, వానప్రస్థ సన్న్యాసాశ్రమాలయొక్క ధర్మాలు; సంకరంబులు= ఒకదానితో ఒకటి కలిసినవి; కాక+ఉండన్= కాకుండగా; రక్షించుచు; ఉన్న= పాలిస్తున్న; ఏను+అ= రాజునైన నేనే; ఇట్టి, అధర్మంబునకున్= ఇట్టి ధర్మం కాని కార్యానికి; ఒడంబడితిన్+ఏనిన్= అంగీకరిస్తే; జగత్, ప్రవృత్తి= జగత్తుయొక్క వ్యాపారం (స్థితి); విపరీతంబు= వ్యత్యస్తం; అగున్; అనినన్= అని యయాతి పలుకగా; ఆ+యయాతికిన్; దేవయాని; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'క్షత్రియులకూతుళ్ళను బ్రాహ్మణులు పెళ్ళాడుతారు కానీ అధర్మంగా క్షత్రియులు విప్రులకూతుళ్ళను పెళ్ళాడుతారా? నీ మాటలు ధర్మానికి వ్యతిరిక్తాలు. అదిగాక అన్నివర్ణాలయొక్క ఆశ్రమాల యొక్క ధర్మాలు సంకీర్ణాలు కాకుండా కాపాడుతున్న రాజు నైన నేనే ఇటువంటి అధర్మానికి అంగీకరిస్తే లోకవ్యాపారం వ్యత్యస్త మైపోతుంది' అని పలుకగా యయాతికి దేవయాని ఇ ట్లన్నది.

క. 'వెలయఁగ ధర్మాధర్మం । బులు నడపుచు నిఖిలలోకపూజ్యుండై ని
ర్మలుఁ డగు శుక్రుఁడు పంచిన । నలఘుభుజా! నను వివాహ మగుదే?' యనినన్. 163

ప్రతిపదార్థం: అలఘుభుజా!= గొప్ప బాహువులు కలవాడా! (పరాక్రమవంతుడా); వెలయఁగన్= ప్రసిద్ధికెక్కేటట్లుగ; ధర్మ+అధర్మంబులు= ధర్మాన్నీ, అధర్మాన్నీ; నడపుచున్= జరిగిస్తూ, నిర్ణయిస్తూ; నిఖిల, లోకపూజ్యుండు+ఐ= సకలలోకాలచేత (ప్రజలచేత) పూజనీయుడై; నిర్మలుఁడు+అగు= అనఘు డైన; శుక్రుఁడు= నాతండ్రి శుక్రాచార్యుడు; పంచినన్= ఆజ్ఞాపిస్తే; ననున్ వివాహము అగుదువు+ఏ= నన్ను పెళ్ళాడుతావా; అనినన్= అని దేవయాని పలుకగా.

తాత్పర్యం: 'గొప్పబాహుపరాక్రమం కలవాడా! ప్రసిద్ధమయ్యేటట్లుగా ధర్మాన్నీ అధర్మాన్నీ నిర్ణయిస్తూసకలలోకాలకు పూజనీయు డై పాపరహితు డైన నాతండ్రి శుక్రు డాజ్ఞాపిస్తే నన్ను పెండ్లాడుతావా?' అని దేవయాని పలుకగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ధర్మాధర్మ నిర్ణయం శాస్త్రప్రకారం చేయబడుతుంది లోకంలో. ఇక్కడ శాస్త్రకారుడివంటి శుక్రాచార్యుడిని ప్రమాణంగా ప్రతిపాదిస్తున్నది దేవయాని. శుక్రుడు రాక్షసాచార్యుడు. అతడు చెప్పింది ధర్మవిరుద్ధంగా ఉండదని లోకులు విశ్వసిస్తారు.

శుక్రుడు దేవయాని అభిమతానికి విరుద్ధమైన ధర్మం చెప్పడు. ఆచార్యప్రమాణం చూపి తన అభిమతాన్ని తీర్చుకోదలచటంలో దేవయాని గడుసరితనం ప్రకటితమౌతున్నది.

వ. 'అమ్మహాముని వచ్చి యిది ధర్మవిరుద్ధంబు గా దని చెప్పెనేని నిన్ను వివాహం బగుదు' నని యయాతి యొడంబడిన దేవయాని యప్పుడ శుక్రు రావించిన. 164

ప్రతిపదార్థం: ఆ, మహత్+ముని= ఆ గొప్పముని శుక్రుడు; వచ్చి; ఇది= ఈ వివాహం; ధర్మ, విరుద్ధంబు, కాదు+అని= ధర్మానికి వ్యతిరేకం కాదని; చెప్పెన్+ఏని= చెప్పినట్లైతే; నిన్నున్ వివాహంబు+అగుదున్+అని= నిన్ను పెండ్లాడుతా నని; యయాతి; ఒడంబడినన్= అంగీకరింపగా; దేవయాని; అప్పుడు+అ= వెంటనే (ఆ క్షణంలోనే); శుక్రున్= శుక్రాచార్యుడిని; రావించినన్= వచ్చేటట్లు చేయగా.

తాత్పర్యం: 'మహాముని యైన ఆ శుక్రుడు వచ్చి ఈ వివాహం ధర్మానికి విరుద్ధం కా దని చెప్పినట్లైతే నిన్ను పెళ్ళాడుతా' నని యయాతి అంగీకరించగా దేవయాని వెంటనే తండ్రి యైన శుక్రుడిని అక్కడికి రప్పించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. తనదివ్యతేజమున న । వ్వన మెల్ల వెలుంగుచుండ వచ్చెను భృగునం
దనుఁడు నిజనందనకుఁ బ్రియ । మొనరింపఁగఁదలఁచి దానియొద్దకుఁ బ్రీతిన్. 165

ప్రతిపదార్థం: తన, దివ్య, తేజమునన్= తనయొక్క దేవతాసంబంధ మైన కాంతిచేత; ఆ+వనము, ఎల్లన్= ఆ అడవిఅంతా; వెలుంగుచుండన్= ప్రకాశిస్తుండగా; నిజనందనకున్= తనకూతురికి; ప్రియము= ప్రీతి; ఒనరింపఁగన్+తలఁచి= చేయదలచి; భృగునందనుఁడు= భృగుకుమారు డైన శుక్రుడు; దాని, ఒద్దకున్= దేవయానిచెంతకు; ప్రీతిన్= ప్రీతితో; వచ్చెను.

తాత్పర్యం: దేవతాసంబంధ మైన కాంతిచేత ఆ అడవిఅంతా ప్రకాశిస్తుండగా భృగుకుమారు డైన శుక్రుడు తనకూతురైన దేవయానికి ప్రీతిచేయదలచి ప్రేమతో ఆమెవద్దకు వచ్చాడు.

క. అతిసంభ్రమమున నవనీ । పతి విహితోత్థానుఁ డై తపశ్శక్తిఁ బ్రజా
పతినిభుఁ డగు భార్గవునకు । నతిభక్తిం బ్రణమితోత్తమాంగుం డయ్యెన్. 166

ప్రతిపదార్థం: అవనీపతి= రాజైన యయాతి; అతి సంభ్రమమునన్= అధికమైన వేగిరపాటుతో; విహిత+ఉత్థానుఁడు+ఐ= చేయబడిన లేచుట కలవాడై (లేచినవాడై); తపః, శక్తిన్= తపస్సుయొక్క శక్తిచేత; ప్రజాపతినిభుఁడు+అగు= బ్రహ్మతో సమానుడైన; భార్గవునకున్= శుక్రుడికి; అతిభక్తిన్= మిక్కిలిభక్తితో; ప్రణమిత+ఉత్తమాంగుండు= మిక్కిలి వంచిన శిరస్సు కలవాడు (శిరస్సు మిక్కిలి వంచి నమస్కరించిన వాడు); అయ్యెన్.

తాత్పర్యం: రాజైన యయాతి మిక్కిలి వేగిరపాటుతో లేచి నిలబడి తపస్సుయొక్కశక్తియందు బ్రహ్మతో సమానుడైన శుక్రుడికి అధిక మైన భక్తితో నమస్కరించాడు.

విశేషం: ఈపద్యం యయాతికి గురువులయెడ ఉండే భక్తిని సూచిస్తున్నది. ఇందులో 'అతి' అనే విశేషణాలు, ప్రాదివర్ణాలు వ్యంజకాలై అక్షరరమ్యతను కల్పిస్తున్నాయి.

వ. మఱియు దేవయానియు శర్మిష్ఠయుం గన్యకాసహస్రంబును నత్యంతభక్తితోఁ గ్రమంబున నమస్కరించి; రంత దేవయాని శుక్రున కి ట్లనియె. 167

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకను; దేవయానియున్, శర్మిష్ఠయున్; కన్యకాసహస్రంబున్= వేయిమంది కన్యలున్నూ; అత్యంత భక్తితోన్= అధికమైన భక్తితో; క్రమంబునన్= వరుసగా; (దేవయానీ పురస్సరంగా) నమస్కరించిరి; అంతన్= అటుపిమ్మట; దేవయాని; శుక్రునకున్, ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: తరువాత దేవయానియూ, శర్మిష్ఠయూ, చెలికత్తె లయిన వేయిమందికన్యకలునూ, మిక్కిలి భక్తితో శుక్రుడికి నమస్కరించారు. అటుపిమ్మట దేవయాని శుక్రుడితో ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: క్రమంబున అన్న పదంచేత ముందు దేవయాని, తరువాత శర్మిష్ఠ, ఆ తరువాత కన్యకలు నమస్కరించా రని గ్రహించవచ్చును. దీనివలన దేవయాని ప్రాముఖ్యం వెల్లడి అవుతున్నది.

ఆ. ఇన్నరేంద్రుచేత మున్న గృహీత మై । యున్న నాకరంబు గ్రన్న నింక
నొరున కర్హ మగునె పరిణయ విషయ మై । ధరఁ బరిగ్రహింపఁ బరమమూర్తి!. 168

ప్రతిపదార్థం: పరమమూర్తి= పరమమైన ఆకారం కలవాడా!; ఈ+నర+ఇంద్రుచేతన్= ఈరాజశ్రేష్ఠుడిచేత; మున్ను+అ= పూర్వమే; గృహీతము+అయి, ఉన్న= గ్రహించబడియున్న; నాకరంబు= నాచేయి; పరిణయ, విషయము+ఐ= వివాహానికి వస్తువై (వివాహ సంబంధాన); క్రన్నన్= శీఘ్రంగా; ధరన్= భూమియందు; పరిగ్రహింపన్= గ్రహించటానికి; ఇంకన్, ఒరునకున్= మరి ఇతరుడికి; అర్హము+అగును+ఎ= తగిన దౌ తుందా?; (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: పరబ్రహ్మస్వరూపుడి వైన ఓతండ్రీ! ఈ రాజశ్రేష్ఠుడిచేత ఇంతకు పూర్వమే గ్రహించబడి యున్న నాచేతిని వివాహవిషయాన ఇంకొకరికి గ్రహించటానికి తగునా?

వ. 'కావున నాకు నీ జన్మంబునఁ బతి యయాతియ; యితండును భవద్వచనంబున నన్ను వివాహం బగుదు ననియె; నిందు ధర్మవిరోధంబు లేకుండు నట్లుగాఁబ్రసాదింపవలయు' ననిన శుక్రుండు గరుణించి 'యయాతికి నీకును నయిన యీ వివాహంబునం దపక్రమదోషంబు లేకుండెడు' మని వరం బిచ్చి యయ్యిరువురకుం బరమోత్సవంబున వివాహంబు సేసి, శర్మిష్ఠం జూపి 'యిది వృషపర్వుని కూఁతురు; దీనికిఁ బ్రియంబున నన్నపాన భూషణాచ్ఛాదన మాల్యానులేపనాదుల సంతోషంబు సేయునది; శయనవిషయంబునఁ బరిహరించు నది' యని పంచి, కూఁతు నల్లునిం బూజించిన; నయ్యయాతియు శుక్రుని వీడ్కొని దేవయానిని శర్మిష్ఠను గన్యకా సహస్రంబును దోడ్కొని నిజపురంబునకుం జని యంతః పురరమ్యహర్మ్యతలంబున దేవయాని నునిచి, తదనుమతంబున నశోకవనికాసమీపంబున నొక్క గృహంబునందుఁ గన్యకాసహస్రంబుతో శర్మిష్ఠ నునిచి, దేవయానియందు సుఖోపభోగపరుం డై యున్నఁ; గొండొకకాలంబునకు దేవయానికి యదుతుర్వసు లను కొడుకులు పుట్టి; రంత శర్మిష్ఠ సంప్రాప్తయౌవనయు ఋతుమతియు నై యాత్మగతంబున. 169

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; నాకున్; ఈ జన్మంబునన్= ఈపుట్టుకయందు; పతి= భర్త; యయాతి+అ= యయాతియే; ఇతండును= ఈయయాతికూడ; భవత్+వచనంబునన్= నీమాట ననుసరించి; నన్నున్; వివాహంబు+అగుదున్+అనియెన్= పెళ్ళాడుతా నని పలికాడు; ఇందున్= ఈ వివాహంలో; ధర్మ, విరోధంబు= ధర్మానికి వ్యతిరేకం; లేక+ఉండు+అట్లుగాన్= లేకుండే విధంగా; ప్రసాదింపవలయున్= అనుగ్రహించవలెను; అనినన్= అని దేవయాని పలుకగా; శుక్రుండు; కరుణించి= దయతాల్చి; యయాతికిన్; నీకునున్, అయిన; ఈ వివాహంబునందున్= ఈ పెళ్ళిలో; అపక్రమ, దోషంబు= క్రమం తప్పటం అనే దోషం; లేక, ఉండెడున్, అని= లేకుండు గాక, అని; వరంబు+ఇచ్చి; ఆ+ఇరువురకున్= ఆ దేవయానీయయాతులిద్దరికిని; పరమ+ఉత్సవంబునన్= గొప్పవేడుకతో; వివాహంబు, చేసి= పెళ్ళిచేసి; శర్మిష్ఠన్; చూపి= యయాతికి చూపించి; ఇది= ఈమె; వృషపర్వుని కూతురు; దీనికిన్= ఈ శర్మిష్ఠకు; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; అన్న, పాన, భూషణ, అచ్ఛాదన, మాల్య+అనులేపన+ఆదులన్= అన్నం, పానం, అలంకారాలు, వస్త్రాలు, దండలు, శరీరానికి పూసుకొనే అనులేపనాలు మొదలైనవాటిచే; సంతోషంబు, చేయు+అది= ఆనందం కలిగించవలసింది; శయన, విషయంబునన్= పడకవిషయాన; పరిహరించు+అది= వర్జించవలసింది; అని; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; కూఁతున్= కూతురైన దేవయానిని; అల్లునిన్= అల్లుడైన యయాతిని; పూజించినన్= గౌరవించగా; ఆ+యయాతియున్= ఆ యయాతికూడ; శుక్రునిన్; వీడ్కొని= విడిచి (శుక్రుడి వద్ద సెలవుతీసికొని); దేవయానిని, శర్మిష్ఠను, కన్యకాసహస్రంబును= కన్యకలు వేయిమందిని; తోడ్కొని= తనతో తీసికొని; నిజ, పురంబునకున్= తన పట్టణానికి; చని= వెళ్ళి; అంతఃపుర, రమ్య, హర్మ్య తలంబునన్= అంతఃపురమందలి అందమైన ప్రాసాద ప్రదేశమందు; దేవయానిన్; ఉనిచి= ఉంచి; తద్, అనుమతంబునన్= ఆమె అంగీకారంతోనే; అశోక, వనికా సమీపంబునన్= అశోకవృక్షాలతో కూడిన వనంచెంత; ఒక్క గృహమందున్= ఒక ఇంటియందు (ఇంట్లో); కన్యకా సహస్రంబుతోన్= కన్యలు వేయిమందితో; శర్మిష్ఠన్, ఉనిచి; దేవయానియందున్, సుఖ+ఉపభోగ, పరుండు+ఐ= సుఖాలను అనుభవించటంలో ఆసక్తి కలవాడై; ఉన్నన్= ఉండగా; కొండొకకాలంబునకున్= కొంతకాలానికి; దేవయానికిన్; యదు, తుర్వసులు+అను= యదువు తుర్వసుడు అనే; కొడుకులు; పుట్టిరి; అంతన్= ఆ తరువాత, శర్మిష్ఠ; సంప్రాప్త, యౌవనయున్= పొందబడిన యౌవనం కలదీ ఋతిమతియున్+ఐ= పుష్పవతియూ అయి; ఆత్మగతంబునన్= తనలో.

తాత్పర్యం: 'నా కీ పుట్టుకయందు (జన్మలో) యయాతియే భర్త. ఈ యయాతియు నీమాటను అనుసరించి నన్ను పెళ్ళాడుతా నని పలికాడు. ఈ మా వివాహంలో ధర్మానికి వ్యతిరేకం లేకుండేటట్లుగా అనుగ్రహించాలి (అనుగ్రహించవలసింది)' అని దేవయాని పలుకగా శుక్రుడు దయతాల్చి 'యయాతికీ నీకూ అయ్యే ఈ పెళ్ళిలో అధర్మదోషం లేకుండు గాక' అని వర మిచ్చి, వారిద్దరికీ అధిక మైన వేడుకతో పెళ్ళిచేసి యయాతికి శర్మిష్ఠను చూపించి 'ఈమె వృషపర్వు డనే రాక్షసరాజుకూతురు. ఈమెకు భోజనం, పానీయాలు, అలంకారాలు, వస్త్రాలు, దండలు, శరీరానికి పూసుకునే లేపనాలు మొదలైనవాటిచేత ఆనందం కల్పించుము. పడకవిషయంలో మాత్రం ఈమెను వర్జించవలసింది' అని ఆజ్ఞాపించి కూతు రైన దేవయానిని, అల్లు డైన యయాతిని గౌరవించాడు. ఆ యయాతికూడ శుక్రుడి దగ్గరసెలవు తీసుకొని దేవయానిని శర్మిష్ఠను వేయిమందికన్యలను వెంటతీసికొని తనపట్టణానికి వెళ్ళి అంతఃపురమందలి అందమైనమేడలో దేవయానిని ఉంచి, ఆమె అంగీకారంతో అశోకవృక్షాలవనానికి చెంత నున్న ఒకయింట్లో వేయిమంది కన్యలతో శర్మిష్ఠను ఉంచి, దేవయానితో సుఖాలను అనుభవిస్తూ ఉన్నాడు. కొంత కాలానికి దేవయానికి యదువు, తుర్వసుడు అనే కొడుకులు పుట్టారు. తరువాత శర్మిష్ఠ యౌవనవతీ, పుష్పవతియు, అయి, ఆత్మలో.

విశేషం: ఉండెడున్= అని 'సూ:- ఎడుతల ద్రుతమునకు అచ్చు పరంబగునపుడు మకారము. ఉండెడు మని. దేవయాని కడుగడుసరిగా తండ్రితో మాటాడింది. తనకూ యయాతికీ వివాహం కావటం ధర్మమా అధర్మమా అని ఆమె తండ్రి నడుగలేదు. యయాతిచేత ముందే కరగ్రహణం చేయబడిన దేవయానిని మరొకరు పాణిగ్రహణం చేయడానికి వీలులేదనీ, అట్లా జరిగితే అది ధర్మ విరుద్ధమనీ, ఆధర్మవైరుద్ధ్యాన్ని తొలగించటమంటే ఈజన్మకు దేవయానికి యయాతియే భర్త' అని నిర్ణయించటమనిన్నీ, శుక్రాచార్యుడు అంగీకరిస్తే యయాతి దేవయానిని స్వీకరించటానికి అంగీకరించాడనీ దేవయాని సూచించింది. కూతురు స్వయంగా స్వీకరించిన వరుడిని అంగీకరించి, ఆశీర్వదించి, ధర్మవిరుద్ధం కాకుండా దారిచూపించటం తప్ప మరొకదారి శుక్రుడికి మిగిలించకుండా మాటాడటంలోనే దేవయాని గడుసరితనం ఉన్నది. శుక్రుడు కూడ దేవయానికి యయాతితో కరగ్రహణం కారణంగా వివాహమైనట్లుగానే నిర్ణయించి, దానివలన కలిగే అపక్రమదోషం లేకుండా వరమిచ్చాడు. తనయకు హితం చేద్దామనే ఉద్దేశంతోనే వచ్చిన శుక్రుడు దేవయానిపక్షంలోనే తీర్పిచ్చాడు. కాదు. ఆయనచేత ఆ తీర్పు దేవయాని ఇప్పించింది. నన్నయ దేవయాని పాత్రను మెలకువతో చిత్రించి ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తిని ప్రదర్శించాడు. శుక్రుడు యయాతితో శర్మిష్ఠ కన్ని సౌకర్యాలూ కలిగించుమని పలికి శయనవిషయాన ఆమెను వర్జించాలి అనగా ఆమె సంగమం పరిహరించాలి అని ఆజ్ఞాపించాడు. ఈ విషయం చాలా ముఖ్య మైనది. యయాతి అట్లా చేయక శర్మిష్ఠతో భోగించి శుక్రుడిశాపానికి గురి అయ్యాడు.

చ. అసదృశయౌవనం బిది యనన్యధనం బగు నొక్కొ! నాకు ని
క్కుసుమ సముద్గమంబును నగోచర దుర్గమ దుర్గవల్లరీ
కుసుమ సముద్గమం బగు నొకో! పతిలాభము లేమిఁ జేసి; యొ
ప్పెసఁగఁగ దేవయాని పతి నేమి తపం బొనరించి కాంచెనో! 170

ప్రతిపదార్థం: అసదృశ యౌవనంబు+ఇది= సాటిలేని నా యీ యౌవనం; అనన్యధనంబు= ఎవరిచేతను అనుభవించబడని సొమ్ము; (ఇతరుల భోగాలకు పాత్రమవక నాయందే జీర్ణించేది); అగున్+ఒక్కొ= అవునేమో; నాకున్; ఈ+కుసుమ, సముద్గమంబును= ఈరజో దర్శనమున్నూ; పతి, లాభము, లేమిన్ చేసి= భర్తృప్రాప్తి లేకపోవటంచేత; అగోచర, దుర్గమ, దుర్గవల్లరీ, కుసుమ, సముద్గమంబు= ఇతరులకు వెళ్ళటానికి శక్యంకాని, దుర్గమందలి లతకు పూవులపుట్టుక; అగున్+ఒకో= దుర్గఅగునా ఏమి; ఒప్పు+ఎసఁగఁగన్= అందమతిశయించగా; దేవయాని; ఏమి తపంబు= ఏ గొప్పతపస్సు; ఒనరించి= చేసి; పతిన్= భర్తను; కాంచెన్+ఓ= పొందెనో.

తాత్పర్యం: సాటిలేని నా యీ యౌవనం అన్యులకు ఉపభోగ్యం కాక నాయందే జీర్ణించిపోవునా ఏమి! నాకు ఈ రజోదర్శనం (ఋతుమతీత్వం) భర్తృప్రాప్తి లేకపోవటంచేత ఇతరులకు ప్రవేశించేందుకు (వెళ్ళేందుకు) శక్యంకాని కోటలోని లతలకు పూచిన పుష్పాలపుట్టుక అగునా ఏమి? అంద మతిశయించగా దేవయాని ఏమి గొప్పతపం చేసి భర్తను పొందిందో!

విశేషం: కుసుమం అంటే పువ్వు. స్త్రీ రజస్సు అని అర్థాలు ఉన్నాయి. స్త్రీకి కుసుమ సముద్గమం అయింది అంటే ఆమె ఋతుమతి అయినది అని అర్థం. మనుష్యులు చొరలేని దుర్గంలోని లతలపూవులు వికసించి, వాడి వత్త లై పోవటమే కానీ వాటిని ఇతరులు ఉపయోగించేందుకు వీలుండదు. అట్లాగే భర్తృలాభం లేకపోవటంచేత తన ఋతుమతీత్వం కూడ

అన్యోపభోగ్యం కాకుండా వ్యర్థ మై పోతుం దని శర్మిష్ఠ విచారిస్తున్నది. అన్యులయొక్కధనం అన్యధనం. దానికి వ్యతిరేకం అనన్యధనం. స్త్రీయౌవనాన్ని భర్త అనుభవించాలి. అప్పు డది స్వధనం. భర్త అనుభవించకపోతే అది అనన్యధనమై వ్యర్థమై పోతుంది. అలం: కావ్యలింగం. 'కుసుమ' శబ్దంలో శ్లేష. పాత్ర స్వగతాన్ని వాక్యసుందరంగా నాటకీయంగా నన్నయ చిత్రించాడు. దీప్తరసత్వం కలిగిన ఔజ్జ్వల్యం రచనలోని శబ్దగుణం. వాక్యాలచివర క్రమంగా ఒక్కొ, ఒకో, ఓ అనే శబ్దాలు ప్లుతాలయి ఆమె భావతీవ్రతను ధ్వనింపజేస్తున్నాయి. 'అగోచరదుర్గమదుర్గవల్లరీ కుసుమసముద్గమం బగునొకో' అన్న వాక్యం ఆమె దాసీత్వంలో పొందుతున్న బాధయొక్క గాఢత్వాన్ని వ్యక్తంచేస్తుంది. ఏనాటి కైనా తాను పొందదలచుకొన్న యయాతి తన యౌవనాన్ని ఉపభోగించే అవకాశం లభించదేమో అన్న శంక, నిర్వేదం వ్యక్తంచేసింది. యయాతిని భర్తగా పొందిన దేవయాని అదృష్టాన్ని అసూయతో ప్రశంసించింది. శబ్దగుణంచేత రసభావధ్వని ఇందులో గమ్యమానం. (సంపా.)

క. పతిఁ బడసి సుతులఁ బడయఁగ । నతివలు గోరుదురు; గోరినట్టుల తనకుం
బతిఁ బడసి సుతులఁ బడసెను; । సతు లీభార్గవికి భాగ్యసంపద నెనయే. 171

ప్రతిపదార్థం: పతిన్= భర్తను; పడసి= పొంది; అతివలు= స్త్రీలు, సుతులన్= కొడుకులను; పడయఁగన్= పొందటానికి; కోరుదురు; కోరిన+అట్టులు+అ= కోరినట్లే; తనకున్; పతిన్= భర్తను; పడసి= పొంది; సుతులన్= కొడుకులను; పడసెను= పొందింది; ఈభార్గవికిన్= శుక్రుడి కూతు రైన ఈ దేవయానికి; సతులు= ఇతరకాంతలు; భాగ్య, సంపదన్= అదృష్ట సంపదయందు; ఎన+ఏ= సాటియా? (కారని భావం).

తాత్పర్యం: స్త్రీలు భర్తను పొంది కుమారులను పొందగోరుతారు. ఈ దేవయాని తాను కోరినట్లే భర్తను పొంది కొడుకులను కూడ పొందింది. అదృష్ట సంపదలో ఈమెకు ఇతరకాంతలు సాటి కారు.

విశేషం: కందపద్యంలో పూర్వ, ఉత్తరార్ధాల నిర్వహణలో (అంటే మొదటి, మూడవ చరణాల నిర్మాణంలో) సమత అనే శబ్దగుణం పోషింపబడింది. లోకంలో అందరు వనితలు కోరుకొనే పతిసౌఖ్యాన్నీ, పుత్రలాభాన్నీ దేవయాని పొందగలిగిందని చెప్పటంలో ఉన్న సమత్వం ఈగుణం వ్యంజింపజేస్తున్నది. అయితే సతులందరూ దేవయానికి సమానం కారు అన్న వాక్యంలో ఈర్ష్య, దైన్యం గోచరిస్తాయి. లోకంలో సతులు తాముకోరుకొన్న పతులను తాము పొందారు. కాని, దేవయాని శర్మిష్ఠ పొందవలసిన పతిని పొందటమేకాకుండా సర్వసతులకు సాధారణధర్మమైన పతిపొందును తాను పొందకుండా నిరోధించింది. నిజానికి ఆపని క్షత్రియవనిత అయిన తాను చేయగలిగిఉండాలి. కాని, ఆ అదృష్టం దేవయానికి దక్కిందని శర్మిష్ఠ దైన్యం. రసభావవ్యంజకమైన గుణవాక్యవిన్యాసం ఇందులోని శిల్పం. (సంపా.)

తరువోజ.

ఈ రాజునంద నా హృదయంబు దవిలి యెప్పుడు నుండు; న న్నీతఁడు గరము
కారుణ్యమునఁ బ్రీతిగలయట్లు సూచుఁ; గమలాక్షి భార్గవకన్య దా నెట్లు
గోరి యీతనిఁ దనకును బతిఁ జేసికొనియె నటుల యేను గోరి లోకైక
భారధురంధరుఁ బరహితు ధర్మపరు నహుషాత్మజుఁ బతిఁ జేసికొందు. 172

ప్రతిపదార్థం: ఈ రాజునందున్+అ= ఈయయాతి మహారాజునందే; నాహృదయంబు= నా చిత్తము; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడును; తవిలి ఉండున్= ఆసక్తికలిగి ఉంటుంది; నన్నున్; ఈతఁడు= ఈయయాతి; కరము= మిక్కిలి; కారుణ్యమునన్= దయతో;

ప్రీతి, కల, అట్లు= ప్రేమ ఉన్న విధాన; చూచున్; కమల+అక్షి= పద్మాలవంటి నేత్రాలు కలిగిన; భార్గవకన్య= శుక్రుడికూతు రైన దేవయాని; తాన్, ఎట్లు= తా నేవిధంగా; కోరి; ఈతనిన్= ఈయయాతిని; తనకును; పతిన్= భర్తను; చేసికొనియెన్= చేసికొన్నదో; అటులు+ఆ= అట్లే (అలాగే); ఏను= నేను కూడ; కోరి; లోక+ఏక+భార ధురంధరున్= లోకంయొక్క మొత్తం బరువును (భారాన్ని) వహించే వాడిని; పరహితున్= ఇతరులకు మేలు చేసేవాడిని; ధర్మపరున్= ధర్మమందు ఆసక్తికలవాడిని; నహుష+ఆత్మజున్= నహుషుడి కుమారు డైన యయాతిని; పతిన్= భర్తను; చేసికొందున్.

తాత్పర్యం: ఈ యయాతిమహారాజునందే నాచిత్త మెప్పుడూ ఆసక్తి కలిగి ఉన్నది. న న్నా రాజు మిక్కిలి దయతో, ప్రేమ తో చూస్తాడు. పద్మాలవంటినేత్రాలు కల శుక్రుడికూతు రైన దేవయాని తా నేవిధంగా వాంఛించి యయాతిని తనకు భర్తగా చేసికొన్నదో అట్లాగే నేనుకూడ కోరి లోకంయొక్క మొత్తంభారం వహించే వాడూ, ఇతరులకు మేలు చేసేవాడూ, ధర్మమం దాసక్తి కలవాడూ, నహుషుడి కుమారుడూ అయినట్టి ఈ యయాతిని భర్తగా చేసికొంటాను.

విశేషం: లోక+ఏక= లోకైక - వృద్ధిసంధి. తరువోజ దేశీవృత్తం: రెండు ద్విపదపాదము లైతే ఒక్క తరువోజపాద మౌతుంది. అనగా ఒక్కొక్క పాదానికి మూడింద్రగణాలు ఒక సూర్య గణం, మరల మూడింద్రగణాలు ఒక సూర్యగణం ఉంటాయి. ప్రాసనియమం కలదు. యతిమైత్రి పూర్వోత్తరార్ధములందు మొదటి గణం మొదటి అక్షరానికీ, మూడవగణం మొదటి అక్షరానికీ. నన్నయప్రసన్న కథాకలితార్థయుక్తి కీపద్యము చక్కని ఉదాహరణం. పాత్ర సంభాషణ ద్వారా పూర్వాపర కథార్థాలను భావింపజేయటం వలన కథను ప్రసన్నం చేసే ప్రక్రియను ఇందులో నన్నయ ప్రదర్శించాడు. అలనాడు వనంలో యయాతి' అతిశయరూపలావణ్యగుణసుందరి (3.158)'గా శర్మిష్ఠను దర్శించాడు. తొలిచూపును వర్ణించి వదలిన నన్నయ ఆ అంశాన్ని చెప్పటానికి వీలులేక మానివేశాడు. కాని, ఇక్కడ శర్మిష్ఠ తలపులో ఆ కథను పూరిస్తున్నాడు. ప్రథమ వీక్షణంలో శర్మిష్ఠ యయాతిని వలచింది. నాటినుండి ఆమె అతడిని ఎల్లప్పుడు మనస్సులో స్మరిస్తున్నది. యయాతికూడ ఆమెను చూచినప్పుడెల్లా మనసులో ప్రీతి ఉన్నట్లు చూస్తాడు. ఇరువురు అనురక్తులైనట్లు ఆ చూపులే సాక్షులు. అయితే, యయాతిని భర్తగా పొందిన అదృష్టం మాత్రం దేవయానికి దక్కింది. దేవయాని ఏవిధంగా తనంతట తాను కోరి యయాతిని భర్తగా పొందిందో, శర్మిష్ఠకూడా ఆవిధంగానే పొందాలని ఉవ్విళ్లూరింది. అంటే శర్మిష్ఠా యయాతుల హృదయాలలో ప్రణయబీజం గూఢంగానే ఉండిపోయింది. అది అంకురించి, పుష్పించి, ఫలించటానికి అదను రావలసి ఉన్నదని వ్యంగ్యార్థ సంయోజనంవలన తెలిసికొనాలి. (సంపా.)

యయాతి శర్మిష్ఠకుఁ బుత్రదానంబు సేయుట (సం.1-77-10)

వ. అని విచారించుచున్న యవసరంబున దాని పుణ్యస్వరూపంబు సన్నిహితం బైన య ట్లొక్కనాఁడు యయాతి యశోకవని కాలోకనతత్పరుండైవచ్చువాఁ డేకతంబ యున్న శర్మిష్ఠం గనిన, నదియును సంభ్రమ వినయావనత యై తనవలన నమ్మహీపతి ప్రసన్నచిత్తుం డగుట యెఱింగి కరకమలంబులు మొగిచి యి ట్లనియె. 173

ప్రతిపదార్థం: అని; విచారించుచున్+ఉన్న= తలపోస్తున్న; అవసరంబునన్= సమయమందు; దాని= శర్మిష్ఠయొక్క; పుణ్యస్వరూపంబు= పుణ్యంయొక్కస్వరూపం; సన్నిహితంబు+ఐన, అట్లు= దగ్గరగా వచ్చినట్లు; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున, యయాతి; అశోక, వనికిన్= అశోక వనానికి; ఆలోకన, తత్పరుండు+ఐ= చూడటంలో ఆసక్తికలవా డై (అశోకవనికా+ఆలోకన

తత్పురుండు+ఐ- అన్న సమాసంకూడ చేయవచ్చు.); వచ్చువాడు; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా (ఆలోచనకు తగినచోట) ఉన్న; శర్మిష్ఠన్; కనినన్= చూడగా; అదియును= ఆ శర్మిష్ఠ కూడ; సంభ్రమ, వినయ+అవనత+ఐ= వేగిరపాటుతో కూడిన వినయంతో వంగినదై; తన వలనన్= తనపై (ఎడ); ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు; ప్రసన్న, చిత్తుండు+అగుట= ప్రసన్న మైన హృదయం కలవా డవటం, దయతో (ప్రసాదంతో) కూడిన హృదయం కలవా డవటం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కరకమలంబులు= పద్మాలవంటిచేతులు; మొగిచి= మోడ్చి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: అని శర్మిష్ఠ భావిస్తున్న సమయంలో మూర్తీభవించిన ఆమెపుణ్యం దగ్గరకు వచ్చిందా (సమీపించిందా) అన్నట్లు ఒకరోజు యయాతి అశోకవనాన్ని చూడటానికి ఆసక్తి కలవాడై వచ్చి ఒంటరిగాఉన్న శర్మిష్ఠను చూడగా ఆమె కూడా వేగిరపాటుతోను, వినయంతోను నమ్రయై తనయెడ ఆ రాజు అనుగ్రహంతో కూడిన హృదయం కలవా డవటం తెలిసికొని హస్తపద్మాలు మోడ్చి యిట్లా పలికింది.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

ఉ. **నీలగళోపమాన! కమనీయగుణోన్నతిఁ జెప్పఁ జాలు న**
న్నేలిన దేవయానికి నరేశ్వర! భర్తవు గాన నాకునుం
బోలఁగ భర్త వీవ; యిది భూనుత! ధర్మపథంబు; నిక్కువం;
బాలును దాసియున్ సుతుఁడు నన్నవి వాయనిధర్మముల్ మహిన్. **174**

ప్రతిపదార్థం: నీలగళ+ఉపమాన= నల్లనికంఠం కలిగిన శివుడు ఉపమానంగా కలవాడా (శివునితో సమానుడా!); నర+ఈశ్వర= రాజా!; కమనీయ, గుణ+ఉన్నతిన్= అందమైన గుణాలయొక్క మహిమయందు; చెప్పన్+చాలు= చెప్పటానికి తగిన (అంటే గొప్పగుణాలు కలవారిలో పరిగణించదగిన); నన్నున్+ఏలిన= నన్ను పాలించే; దేవయానికిన్; భర్తవు; కాన= కాబట్టి; నాకునున్= సేవకురాలైన నాకుకూడ; పోలఁగన్= తగినట్లుగా; భర్తవు+ఈవు+అ= మగడివి నీవే; భూనుత= భూమిచే (లోకులచేత) నుతింపబడువాడా; ఇది= స్వామినికి భర్త అయినవాడు సేవకురాలికి కూడ భర్త కావటం; ధర్మపథంబు= ధర్మమార్గం; నిక్కువంబు= యథార్థం. ఆలును= భార్యయు; దాసియున్= సేవకురాలును; సుతుఁడున్= కుమారుడును; అను+అవి= అనేవి; మహిన్= భూమియందు; పాయని; విడువని; ధర్మముల్.

తాత్పర్యం: శివసమానుడ వైన ఓరాజా! అందము లైన గుణాలమహత్త్వంచేత పరిగణించదగిన నాకు యజమానురా లైన దేవయానికి భర్తవు కాబట్టి, నాకు కూడా తగినట్లుగా నీవే భర్తవు. లోకులచేత నుతించబడేవాడా! ఇది ధర్మమార్గం; యథార్థం. ఈ లోకంలో భార్య, సేవకురాలు, కుమారుడు అనేటటువంటివి విడువని (పరస్పరం విడదీయరాని) ధర్మాలు (విధులు).

విశేషం: ధర్మములు అన్నచోట అర్థములు అనే పాఠాంతర మున్నది. అర్థములు= సొమ్ములు. ఈ పద్యంలో శర్మిష్ఠను వివేకవతిగా నన్నయ చిత్రించాడు. దేవయానివలె తానుకూడ యయాతికి భార్య కావటానికి యోగ్యత ధర్మబద్ధంగా ఉన్న దని శర్మిష్ఠ వివరించి చెప్పింది. భార్యతోపాటు, దాసి, సంతానం అనేవి విడదీయలేని ధర్మాలని లోకధర్మంతో సమర్థించింది.

దానివలన యజమానురాలైన దేవయానికి భర్తవు అయినట్లే దాసికి కూడ భర్తవౌతావని సూచించింది. ఈధర్మంవలన దేవయాని నియమానికి భంగంరాదు. యయాతి కాదనలేని ధర్మసూక్ష్మాన్ని ప్రతిపాదించి సుముఖుడైన యయాతిని సమ్మతింపచేసే వివేకాన్ని ప్రదర్శించింది. ఈవాక్యాలన్నీ ఒకయెత్తు. 'నీలగళోపమాన!' అన్న సంబోధనం ఒక్కటీ ఒక్కయెత్తు. ఇది భావనారమణీయమైన సూక్తి. విషాన్ని కంఠంలో తాల్చి లోకహితం కొరకు పాటుపడిన శివుడు (మంగళప్రదుడు) నీలకంఠుడు. ఇష్టంలేకపోయినా కష్టమని చెప్పకుండా దేవయానిని భార్యగా స్వీకరించిన ధీరుడు యయాతి. మనస్సు లగ్నమైనా శర్మిష్ఠను స్మరించకుండా ఉదాసీనంగా ఉండిపోయిన ఉదాత్తుడు యయాతి. శర్మిష్ఠపైగల అనురాగాన్ని గూఢంగా దాచుకొన్న లోకపతియైన యయాతి యొక్క తత్కాల హృదయస్థితిని స్ఫురింపజేసే సంబోధనం నిబంధించటంలో ఉన్నది నన్నయ వాగనుశాసనత్వం, రుచిరార్థసూక్తి నిధిత్వం. ఇందలి గుణం మాధుర్యం సార్థకం. (సంపా.) అలం: అర్థాంతరన్యాసం. వ్యా.వి: అనిన, 'పడు మొదలగు వాటి సవర్ణమునకు అత్వమును కడహల్లునకు ద్విత్వమును విభాషనగును' అనిన అన్న+అవి: అత్సంధిచే - అన్నవి. అవిలోనిఅకారమునకులోపము, అన్నవి.

వ. **'అద్దేవయానిం బరిగ్రహించినప్పడ తద్ధనం బగుట నేనును భవత్పరిగ్రహంబ కావున నన్నుం గరుణించి నాకు ఋతుకాలోచితంబుఁ బ్రసాదింపవలయు' ననిన నయ్యయాతి యి ట్లనియె.** **175**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దేవయానిన్= ఆ దేవయానిని; పరిగ్రహించిన+అప్పుడు+అ= వివాహమాడినప్పుడే; తద్+ధనంబు+అగుటన్= ఆమెకు సంబంధించిన ధనాన్ని (సేవకురాల నవటంచేత); ఏనును= నేనుకూడ; భవత్+పరిగ్రహంబు+అ= మీ భార్యనే; కావున; నన్నున్; కరుణించి= దయదలచి, నాకున్; ఋతుకాల+ఉచితంబున్= ఋతుకాలానికి తగిన దానిని (సంగమాన్ని); ప్రసాదింపవలయున్= అనుగ్రహించవలసింది; అనినన్= అని శర్మిష్ఠ పలుకగా; ఆ+యయాతి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'మీ రా దేవయానిని పెళ్ళి చేసికొన్నప్పుడే ఆమె దాసినవటం చేత ఆమె సొత్తునైన నేను కూడ మీ భార్యనే. కాబట్టి దయదలచి నాకు ఋతుకాలానికి తగిన సంగమాన్ని అనుగ్రహించవలసిం' దని పలుకగా, ఆ యయాతి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: దేవయానివలెనే శర్మిష్ఠకూడ యయాతిని భర్తగా పొందటం విశేషం. దేవయాని భార్య కాబట్టి ఆమె సొత్తైన శర్మిష్ఠకూడ ఆమెవలెనే భోగింపదగినది. కావున శర్మిష్ఠకూడ భార్యయే. భార్యకు భర్త ఋతుకాలోచిత ధర్మాన్ని నిర్వహించటం అవశ్యకర్తవ్యం. క్షత్రియకన్యయైన శర్మిష్ఠ వివాహప్రసక్తి తేకుండా ఉండటం వివేకం. ఆమెను యయాతి గ్రహిస్తే అది గాంధర్వవివాహం అవుతుంది. పెండ్లితంతు లేని సతీపతిధర్మాన్ని ప్రతిపాదించిన శర్మిష్ఠ గడుసరి.

క. **లలితాంగి! శయన మొక్కఁడు । వెలిగా రుచిరాన్నపాన వివిధాభరణా**
దుల శర్మిష్ఠకు నిష్టము । సొలయక చేయు మని నన్ను శుక్రుఁడు పంచెన్. **176**

ప్రతిపదార్థం: లలితాంగి!= సుందరమైన శరీరం కలదానా; శయనము+ఒక్కఁడు= పడక ఒక్కటి మాత్రం; వెలిగాన్= బాహ్యమయ్యేటట్లుగా (విడిచి); రుచిర+అన్నపాన, వివిధ+ఆభరణ+ఆదులన్= రుచిగల భోజన పానీయాలు, పలువిధాలైన అలంకారాలు మొదలైన వాటిచేత; శర్మిష్ఠకున్; ఇష్టము= ప్రియం; సొలయక= వెనుదీయక; చేయుము; అని; నన్నున్; శుక్రుడు; పంచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: సుందరాంగి వైన ఓ శర్మిష్ఠా! పడక ఒక్కటే తప్ప రుచిగల భోజనపానీయాలు, పలువిధా లైన అలంకారాలు మొదలైనవాటిచేత శర్మిష్ఠవిషయంలో వైముఖ్యం చూపకుండా ప్రీతి కలిగించుమని శుక్రుడు నన్నాజ్ఞాపించాడు.

వ. 'ఏ నమ్మహామునివచనంబున కప్పు డొడంబడితి; నెట్లు బొంకనేర్తు' ననిన శర్మిష్ఠ యి ట్లనియె. 177

ప్రతిపదార్థం: ఏను; ఆ+మహత్, ముని= గొప్పముని యైన శుక్రుడియొక్క; వచనంబునకున్= మాటకు; అప్పుడు= అతడాజ్ఞాపించినపుడు; ఒడంబడితిన్= అంగీకరించాను; ఎట్లు= ఏవిధంగా; బొంకన్, నేర్తున్= అసత్య మాడగలను? అనినన్= అని యయాతి పలుకగా; శర్మిష్ఠ; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: నేను గొప్పముని అయిన శుక్రుడిమాటకు అప్పుడే అంగీకరించాను. ఇప్పుడేవిధంగా అసత్యమాడగలను? అని యయాతి పలుకగా శర్మిష్ఠ ఇట్లా అన్నది.

క. చను బొంకఁగ బ్రాణాత్యయ । మున, సర్వధనాపహరణమున, వధ గావ
చ్చిన విప్రార్థమున, వధూ । జన సంగమమున, వివాహసమయములందున్. 178

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ+అత్యయమునన్= ప్రాణాలకు చేటువచ్చే సమయాన; సర్వ, ధన+అపహరణమునన్= ఉన్న సమస్తధనాన్ని దొంగిలిస్తున్న సమయాన; వధ, కావచ్చిన, విప్ర+అర్థమునన్= హత్య కావించబడేందుకు సిద్ధంగా ఉన్న బ్రాహ్మణుడికొరకు; వధూ, జన, సంగమమునన్= స్త్రీజనాలతో సంభోగవిషయాన; వివాహసమయములందున్= పెళ్ళికాలమందు; బొంకఁగన్= అబద్ధమాడటం; చనున్= తగును.

తాత్పర్యం: ప్రాణాలకు నాశం కలిగే సమయాన, సమస్తధనం అపహరించబడే సమయాన, వధించబడేందుకు సిద్ధంగా ఉన్న బ్రాహ్మణుడిని రక్షించేందుకూ, స్త్రీజనసంగమవిషయానా, పెళ్ళివేళలందూ అసత్య మాడవచ్చును.

విశేషం: ఈవిషయమే భాగవతంలో "వారిజాక్షులందు వైవాహికములందు, ప్రాణ విత్తమాన భంగమందుఁ, జకిత గోకులాగ్ర జన్మరక్షణమందు, బొంకవచ్చు నఘముఁ బొందదధిప!" అనే పద్యంలో చెప్పబడింది. ఇక్కడ వధూజనసంగమం విషయం కాబట్టి పెళ్లిసమయాన యయాతి ఒడంబడిన కారణాన బొంకవచ్చు అని శర్మిష్ఠ చెప్తుతున్నది.

వ. 'ఈ యేనింటియందు నసత్యదోషంబు లేదని మునివచనప్రమాణంబు గలదు; నీవు వివాహసమయంబున నొడంబడితివి కావున నసత్య దోషంబునం బొంద' వనిన నయ్యయాతి యొడంబడి శర్మిష్ఠకు నభిమతం బొనరించె; నదియుఁ దత్సమాగ మంబున గర్భిణి యై కొడుకుం గనిన విస్మయపడి దేవయాని దానికడకు వచ్చి యి ట్లనియె. 179

ప్రతిపదార్థం: ఈ యేనింటి యందున్= ఈ అయిదింటిలోను; అసత్య, దోషంబు= అబద్ధం ఆడటంవలన దోషం; లేదు+అని; ముని, వచన, ప్రమాణంబు= మునీంద్రులు చెప్పిన మాట అనే ప్రమాణం; కలదు; నీవు; వివాహ, సమయంబునన్= పెళ్ళాడే సమయంలో; ఒడంబడితివి= అంగీకరించావు; కావునన్; అసత్యదోషంబునన్= అబద్ధమాడటం వలని పాపంతో

(పాపాన్ని); పొందవు= పొందవు (కలయవు); అనినన్= అంగీకరించి; శర్మిష్ఠకున్; అభిమతంబు= ఇష్టం; ఒనరించెన్= చేశాడు; అదియున్= శర్మిష్ఠ కూడ; తద్+సమాగమంబునన్= అతనితోడి కలయికచేత; గర్భిణి+ఐ= గర్భవతి అయి; కొడుకున్, కనినన్= ప్రసవించిగా; విస్మయపడి= ఆశ్చర్యపడి; దేవయాని; దాని, కడకున్= శర్మిష్ఠవద్దకు; వచ్చి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'పైన చెప్పబడిన ఐదువిషయాలలోను అబద్ధ మాడటంవలన పాపం లేదని మునీశ్వరులవచన మనే ప్రమాణం ఉన్నది. నీవు పెళ్ళిసమయంలో అంగీకరించావు కాబట్టి అబద్ధం దోషం పొందవు' అని శర్మిష్ఠ పలుకగా యయాతి అంగీకరించి శర్మిష్ఠకు ప్రీతి కావించాడు. శర్మిష్ఠకూడ యయాతితోడి కలయికచేత గర్భవతి అయి పుత్రుడిని కన్నది. అది చూచి దేవయాని ఆశ్చర్యపడి శర్మిష్ఠదగ్గరకు వచ్చి ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: అసత్య దోషంబునన్+పొందవు= ఇక్కడ పొందుధాతువు అసమాపక క్రియగా వాడబడింది. విస్మయము+పడి= పడు మొదలైనవి పరమయ్యేటప్పుడు మువర్ణానికి లోపంగాని పూర్ణబిందువుగాని వస్తుంది. ఇచ్చట లోపం వచ్చింది.

తే. బాల వయ్యు నత్యుత్తమశీలవినయ । గౌరవాన్విత వై నిర్వికారవృత్తి
నున్న నీ కున్నయునికిన సన్నుతాంగి! । సుతుఁడు పుట్టుట యిది గడుఁజోద్య మయ్యె. 180

ప్రతిపదార్థం: సన్నుత+అంగి= పొగడబడిన అంగాలు కలదానా; బాలవు+అయ్యున్= వయసులో చిన్నదానివి అయికూడా, అతి+ఉత్తమ, శీల, వినయ, గౌరవ, అన్వితవు+ఐ= మిక్కిలి శ్రేష్ఠ మైన శీలంతోను, గౌరవంతోను కూడినదానివై; నిర్వికారవృత్తిన్= వికారం లేని వ్యాపారంతో; ఉన్న= వర్తిస్తున్న; నీకున్; ఉన్న ఉనికిన్+అ= ఉన్నట్లుండగానే; (ఎవరికీ తెలియకుండానే); సుతుఁడు, పుట్టుట, ఇది= కొడుకుపుట్టటమనేది; కడున్; చోద్యము; అయ్యెన్= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకర మైనది.

తాత్పర్యం: ఓ సుందరాంగీ! బాలికవై కూడా, శ్రేష్ఠ మైన శీలంతోను, వినయంతోను, గౌరవంతోను కూడినదానివై మనోవికారం లేని వ్యాపారంతో ఉన్న నీకు ఉన్నట్లుండి కొడుకు పుట్టటం చూడగా మిక్కిలి ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది.

విశేషం: ఈపద్యంలో శర్మిష్ఠకు వాడబడిన విశేషణాలు ఆమె వయసును, ప్రవర్తనను, వికారం లేని సచ్చరిత్రను సూచిస్తున్నాయి. అట్టి ఆమెకు ముం దెవరికీ తెలియకుండగానే, కుమారుడు పుట్టటం అన్నది ఆశ్చర్యకరంగా ఉన్నది. అది దేవయాని హృదయంలో శంకను కలిగించింది.

వ. అది యె ట్లని యడిగిన శర్మిష్ఠ లజ్జావనతవదన యయి యి ట్లను; 'నెందేనినుండి యొక్కమహాముని నిఖిల వేదవేదాంగపారగుండు వచ్చి ఋతుమతినై యున్న నన్నుం జూచి నాకుఁ బుత్త్రోత్పత్తిఁ బ్రసాదించె' ననిన విని దేవయాని నిజనివాసంబునకుం జనియె; శర్మిష్ఠయు నయ్యయాతివలనఁ గ్రమంబున ద్రుహ్యాను పూరు లనంగా ముగ్గురు గొడుకులం బడసి యున్నంత, నొక్కనాఁడు. 181

ప్రతిపదార్థం: అది, ఎట్లు= కుమారుడు పుట్టటం ఎట్లా జరిగింది; అని, అడిగినన్= అని దేవయాని అడుగగా; శర్మిష్ఠ, లజ్జా+అవనత, వదన అయి= సిగ్గుచేత వంగిన ముఖం కలదై; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా పలికింది; ఎందున్+ఏని+ఉండి= ఎక్కడ నుండియో; ఒక్క మహత్, ముని= ఒక గొప్పముని; నిఖిలవేద, వేద+అంగ, పారగుండు= అన్ని వేదాలయొక్క, వేదాంగాలయొక్క

అంతం చూచిన వాడు; వచ్చి; ఋతుమతిన్+ఐ+ఉన్న= పుష్పవతి నై ఉన్న; నన్నున్; నాకున్; చూచి; పుత్ర+ఉత్పత్తిన్= కొడుకు కాన్పును; ప్రసాదించెన్= అనుగ్రహించాడు; అనినన్= అని శర్మిష్ఠ పలుకగా; విని; దేవయాని. నిజనివాసంబునకున్= తన యింటికి; చనియెన్= వెళ్ళింది. శర్మిష్ఠయున్= శర్మిష్ఠకూడ, ఆ+యయాతివలనన్; క్రమంబునన్= వరుసగా; ద్రుహ్యు+అను, పూరులు అనంగాన్= ద్రుహ్యు; అనువు, పూరుడు అనే పేర్లతో ఒప్పే ముప్పురుకొడుకులన్; పడసి= పొంది; ఉన్న+అంతన్= ఉండగా; ఒక్కనాడు= ఒకరోజు.

తాత్పర్యం: నీకు కొడుకు పుట్టటం ఎట్లా జరిగిం దని దేవయాని అడుగగా శర్మిష్ఠ సిగ్గుతో ముఖం వంచుకొని ఇట్లా అన్నది: 'ఎక్కడినుండియో సమస్త వేదాలను, వేదాంగాలను బాగా చదివిన ఒక గొప్పముని వచ్చి ఋతుకాలమం దున్న నన్ను చూచి నాకు పుత్రజన్మను అనుగ్రహించాడు' - అని శర్మిష్ఠ పలుకగా విని దేవయాని తన గృహానికి వెళ్ళింది. శర్మిష్ఠకూడ ఆ యయాతివలన వరుసగా ద్రుహ్యుడు, అనువు, పూరుడు అనే ముగ్గురు కొడుకులను పొంది ఉండగా ఒక్కరోజున.

విశేషం: ఋగ్యజుస్సామాథర్వణ వేదాలు నాలుగు. శిక్ష, వ్యాకరణం, ఛందస్సు, కల్పం, నిరుక్తం, జ్యోతిషం అనే ఆరు వేదాంగాలు, ద్రుహ్యు+అను= ద్రుహ్యును - యణాదేశసంధి. వివాహవిషయాలలో బొంకు లాడినా అసత్యదోషం రాదని చెప్పిన శర్మిష్ఠ ఇక్కడ తాను ఆ ధర్మాన్నే పాటించిందని చెప్పేటట్లు వ్యవహరించింది. పుత్రసంతానం ఇచ్చింది యయాతికాని ముని కాదు. అయినా, అట్లా చెప్పినా దోషం లేదని శర్మిష్ఠభావం.

సీ. **కరువలిచేఁ దూలుకపిల జటాలియ। కరమొప్పు శిఖలుగాఁ గనకరత్న**
మయజాల భూషణామలదేహదీప్తుల। తేజంబుగాఁ బ్రవిదీప్యమాన
యాగశతంబుల నర్చితం బైన మూఁ। డగ్నులు ప్రత్యక్ష మైన యట్లు
దనమ్రోల శర్మిష్ఠతనయులు గ్రీడించు। చుండంగ నున్న యయ్యుర్విజేని

ఆ. **కడకు నేఁగుదెంచెఁ గన్యలు దనుజాధి! రాజసుతయుఁ దోడరాఁగ నొప్పి**
దేవి దేవయాని దేవేంద్రుదేవియ। పోలె నెంతయును విభూతి మెఱసి. 182

ప్రతిపదార్థం: కరువలిచేన్= గాలిచేత; తూలు= చలించు; కపిల, జట+ఆళి+అ= గోరోజనంవంటి రంగు గల జడల యొక్క సముదాయమే; కరము+ఒప్పు= మిక్కిలి అందగించు; శిఖలు, కాన్= సిగలుగా; కనక, రత్నమయ, జాల, భూషణ, అమల దేహ, దీప్తులు+అ= బంగారంతోను, రత్నాలతోను కూడిన కవచాలవలె, నగలవలె నిర్మల మైన శరీరంయొక్క కాంతులే; తేజంబుకాన్= తేజస్సుగా; ప్రవిదీప్య మాన యాగ శతంబులన్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న నూరు యజ్ఞాల యందు; అర్చితంబు+ఐన= పూజించబడిన; మూడు+అగ్నులు= త్రేతాగ్నులు; ప్రత్యక్షము+ఐన+అట్లు= ఎదుట సాక్షాత్కరించినట్లు; తనమ్రోలన్= తన ఎదుట; శర్మిష్ఠ తనయులు= శర్మిష్ఠకుమారులు; క్రీడించుచున్+ఉండంగన్= ఆడుతుండగా; ఉన్న; ఆ+ఉర్విజేని కడకున్= ఆ యయాతి మహారాజు చెంతకు; కన్యలు= చెలికత్తె లైన ఇతర కన్యకలునూ; దనుజ+అధిరాజు సుతయున్= రాక్షస రా జైన వృషపర్వుడి కూతు రైన శర్మిష్ఠయునూ; తోడన్, రాఁగన్= తనవెంట రాగా; ఒప్పి= ప్రకాశించి; దేవేంద్రు, దేవి+అ, పోలెన్= దేవతల రా జైన, ఇంద్రుడి పట్టమహిషి యైన శచీదేవివలె; ఎంతయును= మిక్కిలి; విభూతి= వైభవం; మెఱసి= ప్రకాశించి; దేవి, దేవయాని= పట్టమహిషి యైన దేవయాని; ఏఁగుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: గాలిచేత కదిలే కపిలవర్ణం గల జడలసమూహమే మిక్కలి సుందర మైన సిగలుగా, బంగారంతోను, రత్నాలతోను, నిండిన (కవచాలవలె) నగలవలె నిర్మల మైన శరీరకాంతులే తేజస్సుగా ప్రకాశిస్తున్న వందలకొలది యజ్ఞాలయందు పూజించబడిన త్రేతాగ్నులు సాక్షాత్కరించినట్లు తన ఎదుట శర్మిష్ఠకుమారు లైన ద్రుహ్యుడు మొదలైన వారు ఆడుతుండగా ఉన్న ఆ యయాతిమహారాజువద్దకు కన్యకలునూ, వృషపర్వుడి కూతురైన శర్మిష్ఠయునూ తనవెంట రాగా దేవేంద్రుడి పట్టమహిషి యైన శచీదేవివలె వైభవం మెరయ పట్టమహిషి యైన దేవయాని వచ్చింది.

విశేషం: ('కనకరత్నమయజాల' లోని 'జాల' అన్నపదానికి కవచ మని అర్థం చెప్పాల్సి వచ్చింది. జాల అనగా సమూహమని అర్థ మున్నది కాని అప్పుడు అది భూషణ అన్న పదం తరువాత ఉండాలి) ఆ బాలురు అలంకారాదులు లేకపోయినా సహజకాంతిచేతనే ప్రకాశిస్తున్నా రని కవిభావం. గార్హపత్యము, దక్షిణాగ్ని, ఆహవనీయము అనేవి మూడు త్రేతాగ్నులు. శర్మిష్ఠకుమారులు త్రేతాగ్నులవలె ఉన్నారనటం చేత ఆమెవలననే యయాతి గృహస్థధర్మం సార్థకమైనదనీ, వంశకర్తను ఆమెవలననే పొందగలిగాడనీ భావికథార్థ ధ్వని. అలం: మొదటి మూడుపాదాలలో రూపకం, ఉత్ప్రేక్షల సంకరం ఉన్నది. ఎత్తుగీతిలో ఉపమ ఉన్నది.

వ. **ఇ ట్లరుగుదెంచి యధికతేజస్వులయి యయాతి ప్రతిబింబంబులుం బోని యబ్బాలకులం జూచి' యిక్కుమారు లెక్కడి వా? రెవ్వరికొడుకు? లని యయాతి నడిగి యలబ్ధప్రతివచనయై 'మీ తల్లిదండ్రులెవ్వ' రని యక్కుమారుల నడిగిన.** 183

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అరుగుదెంచి= వచ్చి; అధిక, తేజస్వులు, అయి= మిక్కిలితేజస్సు కలవా రై; యయాతి ప్రతిబింబంబులున్, పోని= యయాతియొక్క మాఱురూపాలవంటి; (యయాతిరూపం వంటి రూపం కల); ఆ+బాలకులన్= ఆ కుమారులను; చూచి; ఈ+కుమారులు; ఎక్కడివారు; ఎవ్వరి కొడుకులు; అని; యయాతిన్; అడిగి; అలబ్ధ ప్రతివచన+ఐ= పొందబడని సమాధానం కలదై; మీ తల్లిదండ్రులు= మీ తల్లి, తండ్రి; ఎవ్వరు; అని; ఆ+కుమారులన్; అడిగినన్= దేవయాని అడుగగా.

తాత్పర్యం: (దేవయాని) ఈవిధంగా వచ్చి అధిక మైన తేజస్సు కలిగి యయాతిరూపంవంటి రూపం కల శర్మిష్ఠ కుమారులను చూచి 'ఈకుమారులు ఏప్రదేశానికి చెందినవారు? ఎవ్వరి కొడుకులు?' అని యయాతిని అడిగింది. యయాతి సమాధానం చెప్పకపోతే, 'మీ తల్లిదండ్రు లెవ్వరు? అని ఆ కుమారులనే అడిగింది.

క. **తరుణప్రదేశినులు మా। సరముగ వారలు యయాతి శర్మిష్ఠలఁ జూ**
పిరి తండ్రియుఁ దల్లియు నని। కర మనురాగిల్లెఁ గన్యకానివహంబున్. 184

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ కుమారులు; తరుణ, ప్రదేశినులు= లేత చూపుడువేళ్ళు; మాసరముగన్= దీర్ఘం కాగా; తండ్రియున్, తల్లియున్+అని; యయాతి శర్మిష్ఠలన్= యయాతి మహారాజును; శర్మిష్ఠను; చూపిరి; కన్యకా, నివహంబున్= కన్యలయొక్క సముదాయం కూడ; కరము= మిక్కిలి; అనురాగిల్లెన్= ప్రీతిపొందెను.

తాత్పర్యం: ఆ కుమారులు లలితము లైన చూపుడువ్రేళ్ళు దీర్ఘాలు కాగా వీరు మా తండ్రి తల్లి అని యయాతి శర్మిష్ఠలను చూపించారు. ఆ దృశ్యం చూచి అక్కడి కన్యకలసముదాయం మిక్కిలిప్రీతిని పొందారు.

విశేషం: ఇక్కడ మీతండ్రీ, తల్లీ ఎవ్వరని దేవయాని అడుగగా కుమారులు చూపుడు వ్రేళ్ళతో వరుసగా యయాతి శర్మిష్ఠలను చూపించటం చాలా సహజంగా ఉన్నది. సామాన్యంగా లోకంలో తల్లిదండ్రు లెవ రని అడుగుతారు. కాని, ఇక్కడ తండ్రిఎవరో ముందు తెలియాలి. తల్లిఎవరో ఆతరువాత; కాబట్టి ఇక్కడ ఆ పదాల వరుస మారింది.

వ. ఇట్లు ద న్నెఱుంగకుండ యయాతి శర్మిష్ఠవలన లబ్ధసంతానుం డగుట యప్పు డెఱింగి. 185

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; తన్నున్+ఎఱుంగక+ఉండ= తనసంగతి తెలిసికొనకుండా, తనకు తెలియకుండా; యయాతి; శర్మిష్ఠవలనన్; లబ్ధ సంతానుండు+అగుట= పొందబడిన సంతానం కలవా డౌట; అప్పుడు; ఎఱింగి= దేవయాని తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా తనసంగతి తెలిసికొనకుండా (తనకు తెలియకుండా) యయాతి శర్మిష్ఠవలన సంతానాన్ని పొందటం అప్పుడు తెలిసికొని.

విశేషం: తా నెరుగకుండా అని ఉంటే ఎక్కువ ఉచితంగా ఉండేదని కొందరు భావిస్తారు. కాని, తనకు తెలియకుండా, తనసంగతి తెలియకుండా అని రెండర్థాలు వచ్చేటట్లు వాడి నన్నయ ప్రకృత, భావికథార్థవ్యంజకత్వాన్ని సాధించాడు. తనకు తెలియకుండా యయాతి శర్మిష్ఠవలన సంతానంపొందటంలో దోషం యయాతియందే ఉన్నదని ఆమె భావించింది. ఆపని యయాతి ఆమెసంగతి (శక్తియుక్తులు) తెలియకచేశాడని అభిమానపడి తనతండ్రిచేత శాపాన్ని ఇప్పించింది. భర్త తనపట్ల చేసిన ఈ అపరాధానికి ప్రతీకారం చేయాలని భావించే దేవయాని దురహంకారిణి.

చ. పతివిహితానురాగమున భార్గవపుత్త్రి యయాతిచేత వం
చిత యయి, వాఁడు దానవికిఁ జేసిన నెయ్య మెఱింగి, కోపదుః
ఖిత యయి, తండ్రిపాలి కతిఖేదమునం జని, దీర్ఘనేత్రని
ర్గతజలధారలం గడిగెఁ గాంత తదీయ పదాబ్జయుగ్మమున్. 186

ప్రతిపదార్థం: పతివిహిత+అనురాగమునన్= భర్తకు విధింపబడిన ప్రేమవిషయంలో భార్గవపుత్త్రి= శుక్రుడికూతు రైన దేవయాని; యయాతిచేతన్; వంచిత+అయి= మోసగించబడిన దై; వాఁడు= యయాతి; దానవికిన్= రాక్షసస్త్రీ యైన శర్మిష్ఠకు; (శర్మిష్ఠయందు అని అర్థం:) చేసిన; నెయ్యము= ప్రేమ; ఎఱింగి= తెలిసికొని; కోపదుఃఖిత, అయి= కోపంచేత దుఃఖం పొందినదై; తండ్రిపాలికిన్= తండ్రి యైన శుక్రుడి చెంతకు; అతిఖేదమునన్= మిక్కిలి శోకంతో; చని= వెళ్ళి; తదీయపద+అబ్జ, యుగ్మమున్= ఆ శుక్రుడి పద్మాలవంటి పాదాలజంటను; దీర్ఘ, నేత్ర, నిర్గత, జలధారలన్= ఆయతములైన కన్నులనుండి బయల్వెడలిన (బయటపడిన) కన్నీటిధారలచేత; కడిగెన్= తడిపినది. (అతనిపాదాలపై పడి ఏడ్చిన దని భావం.)

తాత్పర్యం: పతి అన్యస్త్రీని ప్రేమించడంచేత, అతనిచేత వంచించబడిన దై శుక్రుడికూతు రైన దేవయాని, యయాతి రాక్షసకన్య యైన శర్మిష్ఠయందు చేసిన ప్రేమకలాపాన్ని ఎఱిగి కోపాన్ని, దుఃఖాన్ని పొందినదై, మిక్కిలి శోకంతో తండ్రివద్దకు వెళ్ళి తన విశాలనయనాలనుండి జారు కన్నీటిధారలచేత, అతని పాదపద్మయుగాన్ని కడిగింది. (అతడిపాదాలు క్షాళితాలయ్యేంత అధికంగా కన్నీ రోడ్చి ఏడ్చిందని భావం).

విశేషం: ప్రతివిహితానురాగమున అను పాఠాంతరం కలదు. ప్రతివిహితమంటే వ్యతిరేకంగా చేయబడింది. ఇక్కడ యయాతి శర్మిష్ఠను ప్రేమించటం వ్యతిరేకంగా చేయబడిన ప్రేమయే. అందుచేత ఈ పాఠమే ఉచితతరంగా కనబడుతున్నది.

ఈపద్యంలో దేవయానికి కలిగిన కోపదుఃఖభావాలు రుచిరార్థరమ్యంగా వర్ణింపబడినాయి, తా నుండగా మరొక వనితను వలచుటవలన అవమానితురాలయింది. తనభర్త శర్మిష్ఠయందు పుత్రులను పొందాడని తెలిసి దేవయాని మండిపడింది. శర్మిష్ఠ పరోక్షంగా తనమీద విజయం సాధించింది. ఆమె అస్తిత్వం అస్తి నాస్తి విచికిత్సలో పడింది. ఆమె అహంకారం దెబ్బతిన్నది. తండ్రిపెట్టిన కట్టడి వీగిపోవటంచేత ఏర్పడిన ఈవిపత్తును గురించి చెప్పుకొనటానికి పుట్టింటికి వెళ్ళింది. తండ్రిపాదపద్మాలను కన్నీటితో కడిగింది. కన్నీటితో పాదాలు కడిగిందనటంలో లక్ష్యార్థం ప్రధానం. పాదాలపై పడి కంటికి కడవకట్టినట్లు దుఃఖించిందని భావం. దాని వలన ఆమె దుఃఖభావతీవ్రత ధ్వనిస్తోంది కాబట్టి ఇక్కడ లక్షణా మూలధ్వని. కన్నీటితో కాళ్ళుకడగటమనేదానివలన దుఃఖం వాచ్యం కావటంవలన అవివక్షితవాచ్యధ్వని. (సంపా.)

శుక్రుఁడు యయాతికి శాపం బిచ్చుట (సం.1-78-24)

వ. అయ్యయాతియు దానిం బట్టువఱుచుచుఁ దోడన చని శుక్రుం గని నమస్కరించి యున్న నద్దేవయాని గద్గద వచన యై 'యధర్మంబున ధర్మంబు గీడ్పఱిచి యిమ్మహీశుం డాసురంబున నాసురియం దనురక్తుం డై పుత్త్రత్రయంబు వడసి నాకవమానంబు సేసె' ననిన విని శుక్రుండు యయాతి కలిగి 'నీవు యౌవనగర్వంబున రాగాంధుండ వై నాకూఁతున కప్రియంబు సేసితివి కావున జరాభారపీడితుండవు గ' మ్మని శాపం బిచ్చిన నయ్యయాతి శుక్రున కి ట్లనియె. 187

ప్రతిపదార్థం: ఆ+యయాతికూడ; దానిన్= దేవయానిని; పట్టువఱుచుచున్= ఓదార్చుచు; తోడన్+అ= వెంటనే, చని= వెళ్ళి, శుక్రున్= శుక్రుడిని; కని= చూచి; నమస్కరించి; ఉన్నన్= నమస్కారం చేసి ఉండగా; ఆ+దేవయాని; గద్గద, వచన, ఐ= డగ్గుత్తికతో కూడిన మాటలు కలదై; అధర్మంబునన్= అధర్మంచేత; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; కీడ్పఱిచి= కించపరిచి; ఈ+మహీ+ఈశుండు= ఈరాజు; ఆసురంబునన్= రాక్షస విధాన; ఆసురి, అందున్= రాక్షసస్త్రీయందు; అనురక్తుండు+ఐ= ప్రేమకలవాడై; పుత్త్రత్రయంబు= ముగ్గురు కొడుకులను; పడసి= పొంది; నాకున్; అవమానంబు చేసెన్= పరాభవం చేశాడు; అనినన్= అని దేవయాని పలుకగా; విని; శుక్రుండు; యయాతికిన్= యయాతియెడ; అలిగి= కోపించి; నీవు; యౌవనగర్వంబునన్= యౌవనంవలని గర్వంచేత; రాగ+అంధుండవు+ఐ= ప్రేమచేత గ్రుడ్డివాడి వై; నాకూఁతునకున్= నాకూతు రైన దేవయానికి; అప్రియంబు= అనిష్టం; చేసితివి; కావునన్; జరా, భారపీడితుండవు= ముసలితనంయొక్కభారంచేత బాధించబడిన వాడివి; కమ్ము= అగుము; అని; శాపంబు; ఇచ్చినన్; ఆ+యయాతి; శుక్రునకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ యయాతికూడ దేవయానిని ఓదారుస్తూ వెంటనే వెళ్ళి శుక్రుడిని దర్శించి నమస్కరించాడు. దేవయాని డగ్గుత్తికతో కూడికొన్న వాక్కులు కలదై ఇట్లా అన్నది: 'ఈ మహారాజు అధర్మంచేత ధర్మాన్ని కించపరిచి రాక్షసపద్ధతిలో రాక్షసకన్య అయిన శర్మిష్ఠను అనురాగంతో గ్రహించి పుత్త్రత్రయాన్ని పొంది నాకు అవమానం చేశాడు'. ఆమెమాటలు విని శుక్రుడు యయాతిమీద ఆగ్రహించి 'నీవు యౌవనగర్వంతో రాగాంధుడ వై నాకూతురికి ఇష్టంలేనిపని చేశావు. కాబట్టి ముసలితనపు బరువుతో పీడింపబడేవాడివి కమ్ము' అని శపించాడు. అప్పుడు ఆ యయాతి శుక్రాచార్యుడితో ఇట్లన్నాడు.

విశేషం: దేవయాని కోపాన్నీ దుఃఖాన్నీ ఉపశమింపచేయటానికి యయాతి ప్రయత్నించాడు. ఆమెవెంట శుక్రాచార్యుడి దగ్గరకు వెళ్ళి నమస్కరించాడు. అయినా ఆ ముని అతడిని పట్టించుకొన్నట్లు లేదు. ఆమె తండ్రితో చెప్పిన మాటలలో ముఖ్యమైన

అంశాలు. 1. రాజు అధర్మంచేత ధర్మాన్ని కించపరిచాడు. అంటే అధర్మసంబంధంవలన గృహస్థధర్మాన్ని కించపరిచాడని భావం. 2. అసురుడివలె వ్యవహరించి అసురకన్యను అనురాగంతో స్వీకరించాడు. ఈవాక్యంలో అసురశబ్దం నిందావాచకం. రాక్షసస్త్రీని ఈ రాక్షసుడు ప్రేమించి నన్ను రాక్షసంగా అవమానించాడని భావం. 3. పైపెచ్చు ఆమెయందు ముగ్గురుకొడుకులను పొందాడు. ఇది అచ్చమైన అసూయతో అన్నమాట. పట్టమహిషిఅయిన తనకు ఇద్దరు కొడుకులు. శర్మిష్ఠకు ముగ్గురుకొడుకులు. ఈ మూడింటికి గల మూలకారణం యౌవనంలో కలిగే రాగాంధ్య మని శుక్రుడు నిర్ణయించాడు. దానిని తొలగించే వార్ధక్యాన్ని శాపంవలన యయాతికి కలిగించాడు. శపించటానికి కారణం యయాతి అధర్మవర్తనం అని అనలేదుకాని కూతురుకు చేసిన అప్రియ మని మాత్రం ప్రత్యేకించి పేర్కొన్నాడు. కూతురి అప్రియత్వాన్ని తొలగించటానికి శాపాన్ని ఇచ్చాడు. ఆమె కిమ్మనలేదు కాబట్టి తండ్రి చేసినపని ఆమెకు ఆమోదయోగ్యమే అని వ్యంగ్యం. నాటకీయంగా పాత్రల సంభాషణలు వర్ణిస్తూ కథార్థాలను ప్రసన్నంచేసే నన్నయ ప్రయోగనైపుణ్యం ఇందులో ప్రసన్నమౌతున్నది. (సంపా.)

క. ఋతుమతి యై పుత్త్రార్థము । పతిఁ గోరిన భార్యయందుఁ బ్రతికూలుం డై
ఋతువిఫలత్వము సేసిన । యతనికి మఱి భ్రూణహత్య యగు నండ్రు బుధుల్. 188

ప్రతిపదార్థం: ఋతుమతి+ఐ= పుష్పవతి యై; పుత్త్ర+అర్థము= పుత్రుడి నిమిత్తం; పతిన్= భర్తను; కోరిన; భార్యయందున్; ప్రతికూలుండు+ఐ= అనుకూలుడు కానివాడై; ఋతు, విఫలత్వము చేసిన; అతనికిన్= ఋతుకాలంయొక్క వ్యర్థత్వం కావించిన వాడికి; మఱి; భ్రూణహత్య= గర్భమందలి బిడ్డను చంపటం (వలన కలుగు పాపం) అగును; అని; బుధుల్= పండితులు; అండ్రు= అంటారు.

తాత్పర్యం: పుష్పవతి యై భర్తను వాంఛించిన భార్యయెడ ఆనుకూల్యం లేనివాడై ఋతుకాలాన్ని వ్యర్థం చేసిన వాడికి గర్భస్థశిశువును చంపినపాప మౌ తుందని పెద్దలు (చెప్పారు).

విశేషం: ఇది నన్నయసూక్తులలో ఒకటి. యయాతి ఈపద్యంలో ఋతుమతి అయిన సతి పుత్రార్థం పతిని కోరితే, దానిని కాదనటం భ్రూణహత్యచేసినంత దోషం అనే పండితప్రమాణాన్ని పేర్కొన్నాడు. అది- అధర్మంతో ధర్మాన్ని కించపరిచాడన్న దేవయాని వాదాంశానికి సమాధానం. అట్లాచెప్పటంలో యయాతి దేవయానికంటె గడుసరితనాన్ని ప్రదర్శించాడు. యజమానురాలు రాజుకు భార్య అయితే ఆమె సేవకురాలుకూడ ఆయనకు భార్యయే. అయినా, ఆమెకు శయ్యాసుఖం మాత్రం ఈయవద్దని శుక్రుడి కట్టుబాటు. యయాతి తనంతట తాను ఆమె పొందును కోరలేదు. ఆమె ఋతుమతి అయినప్పుడు పుత్రార్థిని యై అతడిని అర్థించింది. ఆకోర్కెను అతడు తీర్చాడు. ఇందులో ధర్మవైరుద్ధ్యం లేదు. పుత్రులకొరకే అయిన సంబంధంవలన శర్మిష్ఠకు ముగ్గురుకొడుకులు పుట్టారు. అందువలన అధర్మంవలన ధర్మం అవమానంపొందలేదని యయాతి వాద తాత్పర్యం. అది ఆసుర మైన ధర్మంకాదనీ మానవీయధర్మ మనీ అతడి అభిప్రాయం.

క. దానికి భీతుఁడ నై య । మ్మానవతీ ప్రార్థనం గ్రమం బొనరఁగ సం
తానము వడసితి నెదలో । దీనికి నలుగంగఁ దగునె దివ్యమునీంద్రా! 189

ప్రతిపదార్థం: దివ్యముని, ఇంద్రా= దేవతాముని శ్రేష్ఠుడా, శుక్రాచార్యా!; దానికిన్= భ్రూణహత్యకు; భీతుఁడన్+ఐ= భయపడిన వాడి నై; ఆ+మానవతీ ప్రార్థనన్= అభిమానం కల ఆ శర్మిష్ఠయొక్క వేడికోలుచేత; క్రమంబు= న్యాయం (వరుస) ఒనరఁగన్= సమకూడేటట్లుగా; సంతానము= సంతతి; పడసితిన్= పొందితిని (పొందాను); దీనికిన్= ఈన్యాయమైనదానికి; ఎదలోన్= హృదయంలో అలుగంగన్ తగున్+ఎ= కోపించటం యుక్తమా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: దేవతామునిశ్రేష్ఠుడ వైన ఓ శుక్రాచార్యా! ఆ భ్రూణహత్యాపాపానికి భయపడి, మానవతి యైన శర్మిష్ఠ కోరికచేత సక్రమంగానే సంతానాన్ని పొందాను. దీనికి హృదయంలో కోపించ తగునా?

వ. 'ఏ నిద్దేవయానియందు విషయోపభోగతృప్తుండఁ గాను, జరాభారంబుఁ దాల్పనోప' నని ప్రార్థించిన విని వానికి శుక్రుండు గరుణించి 'యట్లేని నీముదిమి నీకొడుకులయం దొక్కరునిపయిం బెట్టి వానిజవ్వనంబు నీవు గొని రాజ్యసుఖంబు లనుభవింపుము; నీవు విషయోపభోగ తృప్తుండ వైన మఱి నీముదిమి నీవ తాల్చి, వాని జవ్వనంబు వానికి నిచ్చునది; నీ ముదిమిఁ దాల్చిన పుత్త్రుండ రాజ్యంబున కర్హుండును, వంశకర్తయు నగు' ననిన నయ్యయాతి శుక్రు వీడ్కొని దేవయానీసహితుం డై తనపురంబునకు వచ్చి శుక్రుశాపంబున జరాభారంబుఁ దాల్చిన, వానికి. 190

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; ఈ+దేవయానియందున్; విషయ+ఉపభోగ, తృప్తుండన్, కాను= ఇంద్రియ భోగాలను అనుభవించటంలో తృప్తిచెందిన వాడిని కాను; జరాభారంబున్= ముదిమి బరువును; తాల్పన్+ఓపన్= భరించజాలను; అని ప్రార్థించినన్= అని వేడుకోగా; విని; వానికిన్= యయాతియెడ; శుక్రుండు; కరుణించి= దయతలచి; అట్లు+ఏని= నీవు జరాభారం వహించ లేకపోయినట్లయితే; నీ ముదిమి= నీ ముసలితనం; నీ కొడుకులయందున్; ఒక్కరుని, పయిన్; పెట్టి= ఉంచి; వాని జవ్వనంబు= ఆ కొడుకుయౌవనం; నీవు కొని= నీవు గ్రహించి; రాజ్యసుఖంబులు= రాజత్వంవలని సౌఖ్యాలను; అనుభవింపుము; నీవు; విషయ+ఉపభోగ, తృప్తుండవు= ఇంద్రియ భోగాలను అనుభవించటంచేత తృప్తిపొందినవాడివి; ఐన; మఱి= అయిన పిమ్మట; నీ ముదిమి= నీ ముసలితనం; నీవు+అ= నీవే; తాల్చి= ధరించి; వాని జవ్వనంబు= ఆ కొడుకుయౌవనం; వానికిన్= ఆ కొడుకుకు; ఇచ్చునది= ఇమ్ము; నీ ముదిమిన్; తాల్చిన; పుత్త్రుండు+అ= కొడుకే; రాజ్యంబునకున్= రాజత్వానికి; అర్హుండును= తగినవాడును; వంశకర్తయున్= వంశాన్ని కొనసాగించేవాడును; అగున్; అనినన్= అని శుక్రుడు పలుకగా; ఆ యయాతి; శుక్రున్= శుక్రుడిని; వీడ్కొని= సెలవు పుచ్చుకొని; (విడిచి) దేవయానీ+సహితుండు+ఐ= దేవయానితో కూడినవా డై; తన పురంబునకున్= తన పట్టణానికి; వచ్చి; శుక్రుశాపంబునన్= శుక్రుడిశాపంచేత; జరాభారంబున్= ముదిమిబరువును; తాల్చిన, వానికిన్= ధరించిన (గ్రహించిన) యయాతికి.

తాత్పర్యం: 'నే నీ దేవయానియందు ఇంద్రియభోగాలను అనుభవించటంలో (చే) తృప్తి పొంది యుండలేదు. అధిక మైన ముసలితనాన్ని వహించలేను' అని యయాతి వేడుకోగా విని వానియెడల శుక్రుడు దయతలచి నీవు ఇంద్రియభోగాలచేత తృప్తిపొందనివాడ వైతే నీ ముసలితనాన్ని నీకొడుకులలో ఒకడికి ఇచ్చి, వాడి యౌవనాన్ని నీవు గ్రహించి రాజ్యసుఖాలను అనుభవించుము; నీవు ఇంద్రియభోగాలవలన తృప్తిపొందినతరువాత నీముసలితనాన్ని నీవే తిరిగి గ్రహించి, నీ కొడుకుయౌవనాన్ని వాడి కిచ్చివేయుము. నీ ముసలితనాన్ని గ్రహించిన కొడుకే రాజ్యం చేయటానికి తగినవాడున్నూ వంశాన్ని కొనసాగించేవాడున్నూ అవుతా' డని పలుకగా ఆ యయాతి శుక్రుడిని వీడ్కొని దేవయానితో కూడినవా డై తనపట్టణానికి వచ్చి శుక్రుడు ఇచ్చిన శాపంవలన ముదిమి వహించాడు. ఆ తరువాత యయాతికి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'నేను దేవయానియందు విషయోపభోగతృప్తుడను కాను'- అని యయాతి అనటంలో విశేషం ఉన్నది. శర్మిష్ఠతోడి సంబంధం పుత్త్రార్థమే. దేవయానితోడి సంబంధం నిత్య మైనది. రాజులకు అనేక భార్య లుండవచ్చును. కాని, దేవయానియందు అతడికి విషయవాంఛ తీరలేదు. కాబట్టి వార్ధక్యభారంవలన దుఃఖం కలిగేది దేవయానిపొందు లేనందుకే. అది ఆమెకుకూడ

ప్రీతిపాత్రం కాదు. అందుచేత జరాభారాన్ని వహించలే నన్నాడు. శుక్రుడు తనపొరపాటు తెలిసికొన్నాడు. దేవయానినోట మాట పెకలలేదు. అటువంటిది యయాతి వాక్యనైపుణ్యం. ఇది వస్తుధ్వని. (సంపా.)

క. **తల వడఁకఁ దొడఁగె, నింద్రియ। ముల గర్వ మడంగె, నంగములు వదలె, వళీ**
పలితంబు లయ్యె, వగరును। దలయేరును నుక్కిసయును దరికొనుదెంచెన్. **191**

ప్రతిపదార్థం: తల; వడఁకన్+తొడఁగెన్= తలవణకుట మొదలు పెట్టింది; ఇంద్రియముల= దేహం, నేత్రం మొదలైన కర్మేంద్రియాల; గర్వము= విజృంభణం; అడంగెన్= తగ్గింది; అంగములు= అవయవాలు; వదలెన్= శిథిలాలు అయినవి; వళీ, పలితంబులు= ముడతలున్నూ, నరసిన వెంట్రుకలున్నూ; అయ్యెన్; వగరును= శ్వాసరోగమున్నూ; తల ఏరును= తలనొప్పియున్నూ; ఉక్కిసయును= పొడిదగ్గున్నూ; దరికొనుదెంచెన్= విజృంభించాయి. తలకొనుదెంచెన్ అని పాఠాంతరం. (కలిగాయి లేక సంభవించాయి.)

తాత్పర్యం: తల వణకటం మొదలు పెట్టింది. ఇంద్రియాల మదం అణిగింది. అవయవాలు సడలినాయి; శరీరాన ముడతలు ఏర్పడ్డాయి. వెంట్రుకలు నరిశాయి. ఉబ్బసం, తలనొప్పి, పొడిదగ్గు కలిగాయి.

విశేషం: ఈపద్యంలో ముసలితనపు లక్షణా లన్నీ వర్ణించబడ్డాయి. అలం: స్వభావోక్తి.

యయాతి యదుప్రముఖులకు శాపం బిచ్చుట (సం. 1-79-1)

వ. **ఇట్లు జరాక్రాంతుం డైన యయాతి గొడుకులనెల్లరావించి 'నాకు విషయసుఖతృప్తి లేకున్నయది గావున మీయందొక్కరుండు నా ముదిమి గొని తన జవ్వనంబు నా కిచ్చునది' యనిన విని యదు తుర్వసు ద్రుహ్యానులు దండ్రి కి ట్లనిరి.** **192**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; జరా+ఆక్రాంతుండు= ముసలితనంచేత ఆక్రమించబడినవాడు; ఐన, యయాతి; కొడుకులన్+ఎల్లన్= కుమారులనందరినీ; రావించి= రప్పించి; నాకున్; విషయ, సుఖతృప్తి= ఇంద్రియ సుఖాల తృప్తి; లేక+ఉన్న+అది= కలుగకున్నది; కావున; మీయందున్; ఒక్కరుండు= ఒకడు; నాముదిమి= నాముసలితనం; కొని= గ్రహించి; తన జవ్వనంబు= తన యౌవనం; నాకు; ఇచ్చునది= ఇవ్వవలసింది; అనినన్= అని యయాతి పలుకగా; విని; యదు, తుర్వసు, ద్రుహ్యు+అనులు= ఆ పేర్లు కలిగిన కొడుకులు; తండ్రికిన్= యయాతికి; ఇట్లు+అనిరి= ఈవిధంగా పలికారు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా వృద్ధుడైన యయాతి కొడుకులందరినీ తనకడకు రప్పించి 'నాకు ఇంద్రియభోగాలను అనుభవించటంలో తృప్తి కలగక ఉన్నది. కావున మీలో ఒకడు నా ముసలితనం గ్రహించి తనయౌవనాన్ని నాకు ఇవ్వవలసింది' అని యయాతి పలుకగా విని యదువు, తుర్వసుడు, ద్రుహ్యు, అనువు అనే కుమారులు యయాతితో ఇట్లా చెప్పారు.

విశేషం: ద్రుహ్యు+అనులు= దుహ్యానులు (యణాదేశసంధి).

ఆ. **తగిలి జరయు రుజయు దైవవశంబున। నయ్యేనేని వాని ననుభవింత్రు**
గాక యెఱిఁగి యెఱిఁగి కడఁగి యారెంటిఁ జే। కొందురయ్య యెట్టి కుమతు లైన. **193**

ప్రతిపదార్థం: తగిలి= అంటి; జరయున్= ముసలితనమూ; రుజయున్= రోగమూ; దైవవశంబునన్= విధివశాన; అయ్యెన్, ఏని= అయినట్లయితే; వానిని= ఆ జరారోగాలను; అనుభవింత్రు, కాక= అనుభవిస్తారు కాని; ఎఱిఁగి ఎఱిఁగి= బాగా తెలిసి; (తెలిసి తెలిసి); కడఁగి= పూని; ఆ రెంటిన్= ఆ జరారోగాలు రెండింటినీ; ఎట్టి కుమతులు+ఐనన్= ఎటువంటి బుద్ధిహీను లైనా; చేకొందురు+అయ్య?= గ్రహిస్తారా? గ్రహించరు.

తాత్పర్యం: ముసలితనమున్నూ; రోగమున్నూ విధివశాన ఎవరికైనా కలిగితే వారు వాటిని అనుభవిస్తారు కాని, తెలిసి తెలిసి మరొకరినుండి కావాలని ఆ రెంటింటినీ ఎవరైనా ఎంతబుద్ధిహీను లైనా గ్రహిస్తారా?

విశేషం: అనుభవించుదురు. చువర్ణంతోడి దుక్‌దకారానికి తకారమౌతుంది. అనుభవింతురు. ఉత్వలోపము - అనుభవింత్రు. ఆమ్రేడితం పరమైనను క్త్వార్థక మగుటచేత సంధి కాలేదు - ఎఱిఁగియెఱిఁగి. ఈపద్యం నన్నయ సూక్తి.

క. **నరలు గల కాము నైనను। దరుణులు రోయుదురు డాయ; ధనపతి యయ్యుం**
బురుషుఁడు దుర్వారజరా। పరిభూతి నభీష్టభోగబాహ్యుఁడ కాఁడే. **194**

ప్రతిపదార్థం: నరలు, కల= నరసిన వెంట్రుకలు కల; కామున్+ఐనను= మన్మథుడినైనా (అందగాడినైనా) కూడా; తరుణులు= జవ్వనులు; డాయన్= సమీపించటానికి; రోయుదురు= ఏవగిస్తారు. (అసహ్యపడతారు); పురుషుఁడు; ధనపతిఅయ్యున్= కుబేరు డైనా కూడా, అంటే సంపన్నుడైనా కూడ; దుర్వార జరాపరిభూతిన్= వారించ శక్యం కాని ముసలితనంవలని రోతచేత; అభీష్ట భోగ బాహ్యుఁడు+అ= ఇష్టము లైన భోగాలు వెలియైనవాడు; కాఁడు+ఏ= కాడా; అవుతాడు.

తాత్పర్యం: నరసిన వెంట్రుకలు కలిగిన మన్మథుడి నైనా యౌవనవతులు సమీపించటానికి అసహ్యించుకొంటారు. పురుషుడు ధనవంతు డైనా కూడా (కుబేరుడైనప్పటికి) వారించశక్యం కాని ముసలితనంవలన కలిగేరోతచేత ఇష్టములైన భోగాలు పొంద వీలు లేనివాడు కాడా!

విశేషం: ఇది నన్నయసూక్తి.

వ. **అని యొడంబడ కున్న నలిగి యయాతి 'యదువంశంబునవారు రాజ్యంబున కయోగ్యులుగాఁ, దుర్వసు వంశంబునవారు ధర్మాధర్మవివేకశూన్యు లై సంకీర్ణవర్ణ కిరాతులకు రాజులుగా, ద్రుహ్యువంశంబునవారు డుపప్లవసంతార్యం బైన దేశంబునకు రాజులుగా, జరాదూషకుం డగుట ననువంశంబునవారు ముదియు నంతకు నుండక జవ్వనంబునన పంచత్వంబున కరుగు వారునుంగా శాపంబిచ్చి, యానలువురకుం గొండుక వాని శర్మిష్ఠాపుత్త్రుఁ బూరుం బిలిచి యడిగిన, వాఁడు దండ్రి కోరినయట్ల చేసిన నవయౌవనుం డై యయాతి యభిమతసుఖంబులు సహస్రవర్షంబు లనుభవించి తృప్తుం డై, పూరుజవ్వనంబు వానిక యిచ్చి, తన జరాభారంబుఁ దాన తాల్చి నిజాజ్ఞావిధేయ చతురంత మహీతల బ్రహ్మక్షత్త్రాది వర్ణముఖ్యుల నెల్ల రావించి మంత్రిపురోహితసామంత పౌరజన సమక్షంబున సకలక్షోణీ చక్రసామ్రాజ్యంబునకుఁ బూరు నభిషిక్తుం జేసిన సర్వప్రకృతిజనంబు లారాజున కి ట్లనిరి.** **195**

ప్రతిపదార్థం: అని; ఒడంబడక, ఉన్నన్= కొడుకులు ముసలితనం గ్రహించేందుకు అంగీకరించకుండా ఉండగా; యయాతి; యదువంశంబున వారు= యదువు వంశానికి చెందినవారు; రాజ్యంబునకున్= రాజ్యం చేసేందుకు; అయోగ్యులుగాన్=

తగనివారౌనట్లుగా (తగని వారుగా); తుర్వసు వంశంబున వారు= తుర్వసు వంశానికి చెందిన వారు; ధర్మ+అధర్మ వివేకశూన్యులు+ఐ= ఇది ధర్మం. ఇది అధర్మం అనేజ్ఞానం లేనివారై; సంకీర్ణ, వర్ణ కిరాతులకున్= సంకరజాతులైన వనచరులకు; రాజులుగాన్= రాజు లౌనట్లుగా; ద్రుహ్యువంశంబున వారు= ద్రుహ్యుని వంశానికి చెందినవారు, ఉడుప= ఉడుపప్లవ సంతార్యం బైన= తెప్పల చేతను, పడవల చేతను, (పుట్టల చేతను) దాటటానికి యోగ్య మైన; దేశంబునకున్; రాజులుగాన్= రాజు లౌనట్లుగా; జరాదూషకుండు, అగుటన్= ముదిమిని నిందించిన వా డౌటచేత; అనువంశంబున వారు= అనువు వంశానికి చెందిన వారు; ముదియున్+అంతకున్= ముసలివారయ్యేంత వరకు; ఉండక= జీవించక; జవ్వనంబునన్+అ= యౌవనమందే; పంచత్వంబునకున్= మరణానికి (పంచభూతాలలో కలిసి పోవటానికి); అరుగు వారునున్+కాన్= వెళ్ళేవారు ఔనట్లుగా; శాపంబు+ఇచ్చి; ఆ నలువురకున్= యదువు మొదలైన నలుగురికంటె; కొండుకవానిన్= చిన్నవాడిని; శర్మిష్ఠాపుత్త్రున్= శర్మిష్ఠా కుమారు డైన; పూరున్= పూరు డనే వాడిని; పిలిచి; అడిగినన్= నా ముసలితనం పుచ్చుకొని నీ యౌవనం ఇస్తావా అని అడుగగా; వాఁడు= ఆ పూరుడు; తండ్రి; కోరిన అట్లు+అ= తండ్రి యైన యయాతి కోరినట్లే; చేసినన్= చేయగా; నవయౌవనుండు+ఐ= క్రొత్త యౌవనం కలవా డై; యయాతి; అభిమత సుఖంబులు= ఇష్టము లైన భోగాలు; సహస్ర వర్షంబులు= వేయి సంవత్సరాలు; అనుభవించి= పొంది తృప్తుండు+ఐ= తృప్తి పొందినవా డై; పూరుజవ్వనంబు= పూరుని యౌవనం; వానికిన్+అ= వానికే; ఇచ్చి; తనజరా, భారంబున్= తన ముదిమి బరువును; తాను+అ= తానే; తాల్చి= వహించి; నిజ, ఆజ్ఞా విధేయ, చతుః+అంత, మహీతల, బ్రహ్మక్షత్త్ర+ఆది వర్ణముఖ్యులన్, ఎల్లన్= తన ఆజ్ఞకు విధేయ మైన నాలుగు సముద్రాల చేత చుట్టబడిన భూతలమందలి బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు మొదలగు వర్ణాలలోని ప్రధానులందరినీ; రావించి= రప్పించి; మంత్రి పురోహిత సామంత పౌరజన సమక్షంబునన్= మంత్రులయొక్క, పురోహితులయొక్క; సామంతరాజులయొక్క; పురజనులయొక్క ఎదుట; సకలక్షోణీ చక్రసామ్రాజ్యంబునకున్= సర్వ భూవలయ సామ్రాజ్యానికి; పూరున్= పూరువును; అభిషిక్తున్+చేసి= అభిషేకించబడినవాడిని చేయగా, సర్వప్రకృతి, జనంబులున్= ఎల్లపురజనులున్నూ; ఆ రాజునకున్; ఇట్లు+అనిరి.

తాత్పర్యం: అని అంగీకరించకుండాఉన్న కొడుకులను కోపించి యయాతి యదువువంశానికి చెందినవారు రాజత్వానికి తగని వా రౌనట్లుగా, తుర్వసువంశానికి చెందినవారు ధర్మాధర్మజ్ఞానం లేనివా రై సంకర జాతులకు చెందిన ఆటవికులకు రాజు లౌనట్లుగా, ద్రుహ్యువంశానికి చెందినవారు తెప్పలచే దాటదగిన దేశానికి (జలమయమైన దేశానికి) రాజు లౌనట్లుగా; ముదిమిని నిందించినవా డవటంచేత అనువువంశానికి చెందినవారు ముసలివారయ్యేంత వరకు జీవించక యౌవనంలోనే మరణించువా రౌనట్లుగా శాప మిచ్చి, యదువు మొదలైన నల్గురికంటె చిన్నవాడు, శర్మిష్ఠ కుమారు డైన పూరుడిని పిలిచి అడుగగా అతడు తండ్రి కోరినట్లుగానే తన యౌవనాన్ని తండ్రికి ఇచ్చి, అతని ముసలితనాన్ని తాను గ్రహించాడు. యయాతి నవ (క్రొత్త) యౌవన సమన్వితుడై ఇష్టభోగాలను వేయిసంవత్సరా లనుభవించి తృప్తి పొందినవా డై, అతడి యౌవనాన్ని ఆతడికే ఇచ్చి, తన ముసలితనాన్ని తానే ధరించి తనఆజ్ఞకు వశమైన నాల్గుసముద్రాలు హద్దులుగా గల భూతలమందున్న బ్రాహ్మణులు, క్షత్రియులు మొదలైన వర్ణాలలోని ప్రధాను లందరినీ రప్పించి మంత్రులు, పురోహితులు, సామంతరాజులు మొదలైన పురజనుల ఎదుట సర్వభూతల సామ్రాజ్యానికి పూరుడిని అభిషేకించాడు. అప్పుడు పురజనులందరూ రాజును చూసి యిట్లా పలికారు.

విశేషం: యదువంశంబు+వారు= తత్పురుషసమాసంలో కొన్నిచోట్ల 'న' ఆగమంగా వస్తుంది. వంశంబున వారు. స్వామి, అమాత్యుడు, సుహృత్తు, కోశము, రాష్ట్రము, దుర్గము, బలము అనునవి సప్తప్రకృతులు.

మ. **అవిచారం బని పల్క నోడెదము ధర్మాభిజ్ఞ! నీయగ్రసం**
భవుఁ డత్యున్నతశక్తియుక్తుఁడు మహీభారప్రగల్భుండు భా
ర్గవదౌహిత్రుఁడు పాత్రుఁ డీయదుఁడు లోకఖ్యాతుఁ డుండంగ నీ
భువనేశత్వభరంబుఁ బూన్పఁ దగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజున్. **196**

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ+అభిజ్ఞ= ధర్మం తెలిసినవాడా!; అవిచారంబు, అని= అనాలోచిత మని; పల్కన్= చెప్పటానికి; ఓడెదము= భయపడుతున్నాము; అతి+ఉన్నతశక్తి యుక్తుఁడు= మిక్కిలి అధిక మైన సామర్థ్యంతో కూడినవాడు; మహీభార, ప్రగల్భుండు= భూమియొక్క బరువును వహించేందుకు సమర్థుడు; భార్గవ దౌహిత్రుఁడు= శుక్రుడి కూతు రైన దేవయానికి కొడుకు; లోకఖ్యాతుఁడు= జగత్తులో ప్రసిద్ధుడు; పాత్రుఁడు= తగిన వాడు (యోగ్యుడు); నీ అగ్రసంభవుఁడు= నీ పెద్దకొడుకు; యదుఁడు; ఉండంగన్= ఉండగా; ఈ, భువన+ఈశత్వ, భరంబున్= ఈ జగత్ప్రభుత్వ భారాన్ని; జఘన్యా+ఆత్మజున్= శూద్రస్త్రీయందు పుట్టినకుమారుడిని (చిన్నవాడిని); పూరున్= పూరుడిని; పూన్పన్; తగున్, ఏ= వహింపచేయటం ఉచితమా?

తాత్పర్యం: ధర్మం తెలిసిన ఓ యయాతి మహారాజా! అనాలోచిత మని చెప్పటానికి జంకుతున్నాము. అధికమైన సామర్థ్యంతో కూడినవాడూ, భూభారాన్ని వహించే నేర్పు కలవాడూ, తగినవాడూ, జగత్ప్రసిద్ధుడూ, శుక్రుడి మనుమడూ అయిన నీ పెద్దకొడుకు యదు వుండగా కనిష్ఠపుత్రుడు (తక్కువజాతిస్త్రీకి పుట్టినవాడు) అగు పూరుడిని రాజ్యభారం వహించేందుకు నియోగించటం తగునా?

విశేషం: జఘన్య శబ్దం విశేషణం. దానికి కనిష్ఠుడు, నీచుడు, నిందితుడు అనే అర్థాలు ఉన్నాయి. అది స్త్రీ లింగమైనప్పుడు నీచస్త్రీ, నింద్యురాలైన స్త్రీ అని అర్థం వస్తుంది. అటువంటి స్త్రీ కుమారుడు జఘన్యాత్మజుడు. శర్మిష్ఠ రాజకుమార్తె అయినా కూడా దాసి అవటంచేత ఆమెకు జఘన్యా శబ్దం వాడబడింది. కనిష్ఠకుమారు డని చెప్తే ఎట్టిబాధా వుండదు. మంత్రుల మాటలలో అర్థశక్తిమూలవస్తుకృతవస్తుధ్వని ఉన్నది. అర్థదర్శనాన్ని కలిగించే వర్ణాల, పదాల ఆరోహావరోహక్రమం రచనలో పోషించటంద్వారా 'సమాధి' అనే శబ్దగుణం రాణించింది. (సంపా.)

వ. **అనిన వారల కయ్యయాతి యి ట్లనియె.** **197**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్=పురజను లట్లా పలుకగా; ఆ+యయాతి; వారలకున్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: పురజనులు ఆవిధంగా పలుకగా ఆ యయాతి వారితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. **యదుఁ డగ్రతనూజుఁడు నా । హృదయ సముద్భవుఁడు దానయిన మద్వచనం**
బిది యేటిది యని కడు దు । ర్మదుఁ డై చేయక కృతావ మానుం డయ్యెన్. **198**

ప్రతిపదార్థం: యదుఁడు+అగ్రతనూజుఁడు= జ్యేష్ఠ కుమారుడు (పెద్ద కొడుకు); నా, హృదయ, సముద్భవుఁడు= నా ఆత్మజుడు; తాన్; అయినన్= అయినప్పటికీ; మత్, వచనంబు= నా పలుకు; ఇది; ఏటి+అది= ఇది ఎట్టిది; అని; కడు, దుర్మదుఁడు+ఐ= మిక్కిలి గర్విష్ఠుడై; చేయక= నామాట పాటించక; కృత+అవమానుండు= అవమానంచేసినవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు.

తాత్పర్యం: యదుఁడు నాజ్యేష్ఠకుమారుడు, ఆత్మజుడు అయినాకూడా చాలాగర్వితు డై నామాటను లెక్కచేయక నన్ను అవమానించినాడు.

విశేషం: ఏటి+అది. అది, యవిశబ్దముల అత్తునకు వృత్తిని లోపం బహుళంగా ఔతుంది.

క. **తనయుండు దల్లిదండ్రులు । పనిచినపని సేయఁడేని, పలు కెడలోఁ జే**
కొనఁడేని, వాఁడు తనయుం । డనఁబడునే? పితృధనమున కర్హుం డగునే? 199

ప్రతిపదార్థం: తనయుండు= కొడుకు; తల్లి+తండ్రి= తల్లిదండ్రులు; పనిచిన పని= ఆజ్ఞాపించిన పని; చేయఁడు+ఏని= చేయని వాడైతే; పలుకు= తల్లిదండ్రుల మాట; ఎడలోన్= మనస్సులో; చేకొనఁడు+ఏని= గ్రహించనివాడైతే; వాఁడు= అట్టి కొడుకు, తనయుండు= కొడుకు; అనఁబడున్+ఏ= అనబడునా; పితృధనమునకున్= తండ్రి యొక్క సొమ్ముకు; అర్హుండు+అగున్+ఏ= తగినవా డౌనా?

తాత్పర్యం: కొడుకు తల్లిదండ్రు లాజ్ఞాపించిన పని చేయకపోతే, వారివాక్యం హృదయ పూర్వకంగా అంగీకరించకపోతే అట్టివాడు కొడుకు అనబడతాడా? తండ్రిసొమ్ముకు తగినవాడు అవుతాడా? కాడు.

క. **పూరుఁడు గొండుక యయ్యును । భూరిగుణజ్యేష్ఠుఁడును సుపుత్త్రుఁడు నవనీ**
భారసహిష్ణుఁడు నాతఁడ । కోరినకార్యంబు దీర్చి కుశలుం డగుటన్. 200

ప్రతిపదార్థం: పూరుఁడు; కోరిన కార్యంబు= తండ్రినైన నేను కోరినపని; తీర్చి= నెరవేర్చి; కుశలుండు= నేర్పరి; అగుటన్= అగుటచేత; కొండుక+అయ్యును= వయసులో చిన్నవా డైనాకూడా; భూరి, గుణజ్యేష్ఠుఁడును= అధికము లైన గుణాలలో పెద్దవాడున్నూ; సుపుత్త్రుఁడున్= యోగ్యుఁడైన కుమారుడున్నూ; అవనీభార సహిష్ణుఁడున్= భూమియొక్క బరువును వహించే ఓర్పుకలవాడున్నూ; ఆతడు+అ= అతడే. (అయ్యాడు).

తాత్పర్యం: పూరుడు తండ్రి నైన నేను కోరినపని నెరవేర్చిన నేర్పరి అవటంచేత, వయసులో చిన్నవాడైనా, అధికము లైన గుణాలచేత అగ్రజుడూ, యోగ్యు డైన పుత్రుడూ, భూమిబరువును వహించే సహనం కలవాడూ అతడే.

వ. **'నా జరాభారంబుఁ దాల్చిన పుత్త్రుండ రాజ్యంబున కర్హుండును వంశకర్తయు నగు; శుక్రవచనంబును నిట్టిద' యని యయాతి ప్రకృతిజనంబుల నొడంబఱిచి, పూరు నఖిల భూభారధురంధరుం జేసి, యదుప్రభృతులం బ్రత్యంత భూములకు రాజులం జేసి, తాను వేదవేదాంగపారగు లయిన బ్రాహ్మణులతోడం దపోవనంబునకుం జని, యందుఁ గందమూల ఫలాశనుం డై వన్యంబులయిన ఫలంబుల హవ్యకవ్యంబుల నగ్నిభట్టారకుం బితృదేవతలం దనుపుచు, వానప్రస్థ విధానంబుఁ దప్పక శిలోంఛవృత్తి నతిథిభుక్తశేషం బుపయోగించుచు, నియతాత్ముం డై జితారిషడ్వర్గుండును నయి సహస్ర వర్షంబులు దపంబు సలిపి సర్వసంగ విముక్తుం డై, సర్వద్వంద్వంబులును విడిచి ముప్పది యేండ్లు నిరాహారుం డయి, యొక్కయేఁడు వాయుభక్షకుం డయి, పంచాగ్నిమధ్యంబున నిల్చి, యొక్కయేఁడు నీటిలో నేకపాదంబున నిలిచి, మహాఘోరతపంబు సేసి, దివ్య విమానంబున దేవలోకంబునకుం జని, యందు దేవర్షిగణపూజితుం డై**

బ్రహ్మలోకంబునకుం జని, యందు బ్రహ్మర్షిగణపూజితుం డై యనేక కల్పంబు లుండి, క్రమ్మఱ నింద్రలోకంబునకు వచ్చిన నింద్రుండు వానిం బూజించి యి ట్లనియె. 201

ప్రతిపదార్థం: నాజరా, భారంబున్= నా ముదిమి బరువును; తాల్చిన= వహించిన; పుత్త్రుండు+అ= కొడుకే; రాజ్యంబునకున్= రాజ్యపరిపాలనకు; అర్హుండును= తగినవాడును; వంశకర్తయున్= వంశాన్ని కొనసాగించినవాడును; అగున్; శుక్రవచనంబును= శుక్రునియొక్క వాక్యం కూడ; ఇట్టి+అది+అ= ఇట్టిదే; అని; యయాతి; ప్రకృతి జనంబులన్= పురజనులను; ఒడంబఱిచి= ఒప్పించి (అంగీకరింప జేసి); పూరున్= పూరుని; అఖిల, భూ, భార, ధురంధరున్= సమస్త (సర్వ) భూభారాన్ని వహించేవాడిని; చేసి; యదుప్రభృతులన్= యదువు మొదలైన వారిని; ప్రత్యంత భూములకున్= మిక్కిలి సమీపంలో ఉన్న దేశాలకు (మ్లేచ్ఛదేశాలకు); రాజులన్+చేసి; తాను; వేద, వేదాంగ, పారగులు+అయిన= వేదాలయొక్క; శిక్షా వ్యాకరణాది వేదాంగాలయొక్క అంతం చూచిన, అంటే వేద వేదాంగాలను బాగా ఎఱిగిన; బ్రాహ్మణులతోడన్= తపః+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనేందుకు తగిన అడవికి; చని= వెళ్ళి; అందున్= ఆ వనమందు; కంద, మూల, ఫల, అశనుండు+ఐ= దుంపలు, వేర్లు, పళ్ళు ఆహారంగా కలవాడై; వన్యంబులు+అయిన= అడవిలో పుట్టిన; ఫలంబులన్= పళ్ళతో; హవ్యకవ్యంబులన్= దేవతల కివ్వదగిన అన్నంచేతను; పితృదేవతల కివ్వదగిన అన్నంచేతను, (ఇక్కడ అన్నమంటే ఆహారం) అగ్నిభట్టారకున్= హవ్యములచే పూజ్యు డైన అగ్నిని; పితృదేవతలన్= కవ్యములచే పితృదేవతలను; తనుపుచున్= తృప్తి నొందిస్తూ; వానప్రస్థ, విధానంబున్= నాల్గు ఆశ్రమాలలో మూడవది వానప్రస్థం, వానప్రస్థు డంటే వనవాసవ్రతాన్ని అవలంబించేవాడు; అట్టివాడి నియమాన్ని; తప్పక= మానక; శిలా+ఉంఛవృత్తిన్= రాళ్ళలో రాలిన గింజలను ఏరుకుని తినట మనే జీవనోపాయంతో; అతిథిభుక్తశేషంబు= అతిథులు తినగా మిగిలిన ఆహారాన్ని; ఉపయోగించుచున్= గ్రహిస్తూ; నియత+ఆత్ముండు+అయి= నియమంతో కూడిన ఆత్మకలవాడై; జిత+అరి+షట్+వర్గుండునున్= జయించబడిన కామక్రోధాదు లనే అంతఃశత్రుసమూహం కలవాడును; అయి; సహస్రవర్షంబులు= వేయి ఏళ్ళు; తపంబు; సలిపి= చేసి; సర్వ, సంగ, విముక్తుండు+ఐ= అన్ని ఆసక్తులచేత విడువబడిన వాడై; సర్వద్వంద్వంబులున్= శీతోష్ణ సుఖదుఃఖాది సకల ద్వంద్వాలను; విడిచి; ముప్పది యేండ్లు; నిరాహారుండు+అయి= ఆహారం లేనివా డై; ఒక్కయేఁడు; వాయుభక్షకుండు+అయి= గాలిని మాత్రం తినేవాడై; పంచ+అగ్ని మధ్యంబునన్= ఐదు అగ్నులనడుమ; నిల్చి; ఒక్క, ఏఁడు; నీటిలోన్; ఏకపాదంబునన్= ఒంటికాలితో; నిలిచి; మహత్+ఘోరతపంబు= గొప్పతీవ్ర మైన తపస్సును చేసి; దివ్య, విమానంబునన్= దేవతాసంబంధ మైన విమానమందు; దేవలోకంబునకున్= స్వర్గలోకానికి; చని= వెళ్ళి; అందున్= స్వర్గలోకంలో; బ్రహ్మ+ఋషి, గణ పూజితుండు+ఐ= బ్రహ్మర్షుల సముదాయంచేత పూజించబడినవా డై; అనేక, కల్పంబులు= పెక్కుయుగాలు; ఉండి; క్రమ్మఱన్= మళ్ళీ; ఇంద్రలోకంబునకున్= ఇంద్రుడి లోకానికి; (అనగా స్వర్గలోకానికి); వచ్చినన్= రాగా; ఇంద్రుండు; వానిన్= యయాతిని; పూజించి; ఇట్లు; అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'నా ముదిమిబరువు వహించిన కొడుకే రాజ్యపాలనానికి తగినవాడూ, వంశాన్ని కొనసాగించే వాడూ అవుతాడు. శుక్రుడుకూడ ఈవిధంగానే (ఇట్లాగే) చెప్పి ఉన్నాడు' అని యయాతి పురజనులను ఒప్పించి పూరుడిని సకలమహీభారాన్ని వహించే చక్రవర్తిగా చేసి, యదువు మొదలైనవారిని సన్నిహితప్రదేశాలకు రాజులుగా చేసి, తాను వేదాలను వేదాంగాలను బాగా చదివిన బ్రాహ్మణులతో తపోవనానికి వెళ్ళాడు. ఆ వనంలో అతడు దుంపలను వేర్లను పళ్ళను భుజిస్తూ అడవి పళ్ళచేతను హవ్యాలచేతను అగ్నిదేవుడిని, కవ్యాలచేత పితృదేవతలను తృప్తి పొందిస్తూ (పరుస్తూ) వానప్రస్థాశ్రమనియమం తప్పక శిలలయందు రాలిన గింజలను ఏరుకొని తినటమే వృత్తిగా కలవాడై, అతిథులు తినగా మిగిలిన ఆహారాన్ని సేవిస్తూ, నియమంతో కూడిన ఆత్మ కలవాడూ, అరిషడ్వర్గాలను జయించిన వాడూ అయి, వెయ్యేళ్ళు, తపస్సు చేశాడు. తర్వాత సర్వసంగాలను, శీతోష్ణసుఖ దుఃఖాది ద్వంద్వాలను విడిచి

ముప్పైఏళ్ళు ఆహారం లేకుండా, ఒక్కఏడు వాయువునుమాత్రం భక్షిస్తూ, ఐదగ్నుల మధ్య నిలిచి (నిలబడి); ఒకఏడు నీటిలో ఒంటికాలిపై నిలబడి గొప్పతీవ్ర మైన తపస్సు చేసి దేవతావిమానంలో స్వర్గలోకానికి వెళ్ళాడు. ఆ స్వర్గలోకంలో దేవర్షులసమూహంచేత పూజించబడి బ్రహ్మలోకానికి వెళ్ళి, అక్కడ బ్రహ్మర్షులసమూహంచేత పూజించబడి అనేకకల్పాలుండి మళ్ళీ ఇంద్రలోకానికి రాగా, ఇంద్రుడు అతడిని పూజించి యిట్లా పలికాడు.

విశేషం: ఆహవనీయం, దక్షిణాగ్ని, గార్హపత్యం - త్రేతాగ్నులు. ఇవి క్రమంగా వేదికి పూర్వ, దక్షిణ, పశ్చిమదిశలలో (దిక్కులలో) ఉంటాయి. ఈ మూడిటికి సభ్యం, అవసథ్యం అనే రెండు కలిస్తే పంచాగ్నులు. ఈరెండు వేదికి ఈశాన్యదిక్కులో ఉంటాయి. బ్రహ్మ+ఋషి - బ్రహ్మర్షి - గుణసంధి.

ఆ. ‘కొడుకుజవ్వనంబుఁ గొని నీవు నిజరాజ్య । భూరిభరము వానిఁ బూన్చునప్పు
డతని కెద్ది గఱపి’ తని యడిగిన హరి । కయ్యయాతి యిట్టు లనుచుఁ బలికె. 202

ప్రతిపదార్థం: కొడుకు జవ్వనంబున్= కొడు కైన పూరుడి యౌవనం; కొని= గ్రహించి; వానిన్= ఆ పూరుని; నీవు; నిజ, రాజ్యభూరి భరమున్= నీ రాజ్యంయొక్క అధికమైన భారాన్ని; పూన్చు+అప్పుడు= వహింపచేసేటప్పుడు; అతనికిన్= ఆ పూరునికి; ఎద్ది, కఱపితి(వి) అని= ఏది బోధించితివి అని; అడిగినన్; హరికిన్= ఇంద్రుడికి; ఆ+యయాతి; ఇట్టులు; అనుచున్; పలికెన్.

తాత్పర్యం: ‘కొడుకైన పూరుడి యౌవనాన్ని నీవు గ్రహించి, అతడిని విస్తృతమైన నీ రాజ్యభారాన్ని భరింపచేసేటప్పుడు అతని కేమి బోధించావు?’ అని ఇంద్రుడు అడుగగా యయాతి ఇంద్రుడితో ఇట్లా పలికాడు.

యయాతి పూరునకు బోధించిన నీతులు (సం.1-82-6)

క. ఎఱుక గలవారి చరితలు । గఱచుచు, సజ్జనుల గోష్ఠిఁ గదలక ధర్మం
బెఱుఁగుచు, నెఱిఁగిన దానిని । మఱవ కనుష్ఠించునది సమంజసబుద్ధిన్. 203

ప్రతిపదార్థం: ఎఱుక, కలవారి చరితలు= జ్ఞానం కలవారి చరిత్రలు; కఱచుచున్=అభ్యసిస్తూ; సజ్జనుల, గోష్ఠిన్= మంచివారి సల్లాపమందు; (సభయందు); కదలక; ధర్మంబు; ఎఱుఁగుచున్= తెలిసికొంటూ; ఎఱిఁగిన దానిని= తెలిసికొన్న దానిని; మఱవక= మఱచిపోక; సమంజస బుద్ధిన్= న్యాయంతో కూడినబుద్ధితో; అనుష్ఠించునది= చేయవలెను.

తాత్పర్యం: జ్ఞానం కలవారి చరిత్రలు అభ్యసిస్తూ, సజ్జనులసల్లాపమందు కదలకుండా ధర్మం తెలిసికొంటూ, తెలిసికొన్నదానిని మరిచిపోకుండా న్యాయంతో కూడిన బుద్ధితో చేయాలి. (ఆచరించాలి).

విశేషం: మఱవక+అనుష్ఠించునది= అత్వసంధి.

క. ఇచ్చునది పాత్రునకు ధన । మచ్చుగ; నొరు వేఁడకుండునది; యభిముఖు లై
వచ్చిన యాశార్థుల వృథ । పుచ్చక చేయునది సర్వభూతప్రీతిన్. 204

ప్రతిపదార్థం: పాత్రునకున్= అర్హుడికి; అచ్చుగన్= తగినట్లుగా; ధనము; ఇచ్చునది= ఈయవలయును (ఇవ్వవలసింది); ఒరున్= ఇతరుని; వేఁడక+ఉండునది= ప్రార్థించకుండా ఉండాలి; అభిముఖులు+ఐ= ఎదురుముఖం కలవారై; వచ్చిన, ఆశా+అర్థులన్= కోరికలను అడిగేవారికి, (ఆశతో కూడిన యాజకులను); వృథపుచ్చక= వ్యర్థం చేయక; సర్వభూత ప్రీతిన్= ఎల్ల జీవులకును సంతృప్తిని, చేయునది= చేయవలెను (చేయాలి).

తాత్పర్యం: అర్హుడికి తగినట్లుగా ధన మివ్వాలి. ఇంకొకరిని అడగకుండా. ఎదురుగా వచ్చిన యాచకులను వ్యర్థం చేయక (నిరాశపుచ్చక) సకలజీవులకూ సంతృప్తి చేయాలి. (తృప్తిని కలిగించాలి).

విశేషం: ఉండు+అది= ‘విధియందు అది యను తచ్ఛబ్దంబును ముందు నుగాగమంబు నగును’ ఉండునది.

క. మనమునకుఁ బ్రియంబును హిత । మును బథ్యముఁ దథ్యమును నమోఘము మధురం
బును బరిమితమును నగు పలు । కొనరఁగఁ బలుకునది ధర్మయుతముగ సభలన్. 205

ప్రతిపదార్థం: మనమునకున్= మనస్సుకు; ప్రియంబున్= ప్రీతికలిగించేదీ; హితమును= మేలు కలిగించేదీ; పథ్యమున్= తగినదియున్నూ; తథ్యమును= సత్యమైనదీ; అమోఘమున్= వ్యర్థం కానిదీ మధురంబును= తీయనిదీ; పరిమితమును= సంక్షిప్తమైనదీ; అగు పలుకు= అయిన మాట; ఒనరఁగన్= ఒప్పేటట్లుగా; సభలన్= సభలలో; ధర్మయుతముగన్= ధర్మంతో కూడి ఉండేటట్లుగా; పలుకునది= పలకాలి.

తాత్పర్యం: సభలలో మనసుకు ప్రీతి కలిగించేదీ, మేలైనదీ, ఉచితమైనదీ, సత్యమైనదీ, తీయనిదీ, విస్తృతం కానిదీ, అయినమాట ధర్మంతో కూడుకొని ఉండేటట్లుగా పలకాలి.

విశేషం: సభలలో మానవు డేవిధంగా మాటాడాలో నన్నయ ఈపద్యంలో సూచిస్తున్నాడు. పలికే పలుకు మితమైనది, హితమైనది, సత్యమైనది అయి ఉండాలి అని అతని అభిప్రాయం. ‘మిత హిత సత్యవాక్య జనమేజయ’ అని అతడు జనమేజయుడిని సంబోధించాడు. కావ్యంలోకూడ నన్నయవాక్యాలు అట్లాగే ఉంటాయి.

సీ. వదన బాణాసన వ్యక్తముక్తము లైన । పలుకు ల న్కడువాఁడి బాణతతులఁ
బరమర్మలక్ష్యముల్ పాయక భేదించు । చుండెడి దుర్జనయోధవరుల
కడనుండ కున్నది; కరుణ యార్జవమక్ష । జయము సత్యంబును శమము శౌచ
మను నివి యెద నిల్పునది; శత్రుషడ్వర్గ । జయమందునది శుద్ధశాంతబుద్ధి;

తే. మదముఁ గామముఁ గ్రోధంబు మత్సరంబు । లోభమును మోహమును నను లోని సహజ
వైరివర్గంబు నొడిచినవాఁడ యొడుచు । నశ్రమంబున వెలుపలి యహితతతుల. 206

ప్రతిపదార్థం: వదన, బాణాసన, వ్యక్తముక్తములు+ఐన= ముఖ మనే ధనుస్సునుండి వెలువడినవై విడవబడిన; పలుకులు+అన్, కడు వాఁడి బాణతతులన్= పలుకు లనే మిక్కిలివాడి యైన బాణాలసమూహంచేత; పర, మర్మ లక్ష్యముల్= ఇతరులయొక్క జీవస్థానాలనే గురులను; పాయక= విడువక; భేదించుచున్+ఉండెడి= చీలుస్తుండెడి; దుర్జన యోధవరులకడన్= దుష్టులైన జను లనబడే యోధశ్రేష్ఠులచెంత; ఉండక+ఉన్నది= ఉండకుండవలెను; కరుణ= దయ; ఆర్జవము= ఋజుత్వం; అక్షజయము=

ఇం(ద్రియజయం; సత్యంబును; శమము= అంతరిం(ద్రియని(గ్రహం; శౌచము= శుచిత్వం; అను+ఇవి= అనువీటిని; ఎదన్= హృదయమందు; నిల్పునది= స్థిరంగా ఉండేటట్లు చేయాలి; శ(తు; షట్ వర్గ జయము= కామాదులైన ఆర్గురుశ(తువుల సముదాయాల జయము; శుద్ధశాంతబుద్ధిన్= నిర్మలం, శాంతం ఐనదైన బుద్ధితో; అందునది= పొందవలయును; మదమున్= గర్వాన్ని; కామమున్; (క్రోధంబున్= కోపము; మత్సరంబున్= మాత్సర్యం; లోభమును= పిసినారితనాన్ని; మోహమునున్= అజ్ఞానాన్ని; అను; లోనిసహజవైరి వర్గంబున్= సహజమైన అంత శ్శ(తు సముదాయాన్ని (సహజం అంటే స్వభావసిద్ధమైనది); ఒడిచిన, వాడు+అ= ఓడించినవాడే; వెలుపలి, అహిత, తతులన్= బయట నున్న శ(తువుల సముదాయాన్ని; అ(శమంబునన్= (శమలేకుండ, ఒడుచున్= ఓడిస్తాడు.(ఓడించగలడు).

తాత్పర్యం: ముఖమనే వింటియందు వ్యక్తములై విడువబడిన మాట లనే వాడియైన బాణాల సమూహంతో, ఇతరుల మర్మాలనే గుఱులను, విడవక చీలుస్తుండే దుష్టు లైన యోధ(శేష్ఠుల చెంత నివసించకూడదు. దయ, ఋజుత్వం, ఇం(ద్రియజయం, సత్యం, బహిరిం(ద్రియని(గ్రహం, శుచిత్వం అనే వాటిని హృదయంలో నిలపాలి. నిర్మల మైన శాంతబుద్ధితో కామాది వైరులను ఆరుగురిని జయించాలి. గర్వం, కామం, కోపం, మత్సరం, పిసినారితనం, అజ్ఞానం అనే సహజమైన అంతశ్శ(తువుల సముదాయాన్ని ఓడించినవాడే బహిశ్శ(తువుల సముదాయాన్ని (శమలేకుండా ఓడిస్తాడు.

విశేషం: అలం: రూపకాలంకారం. ఉండు+అది= ఉండునది కావాలి. కాని నన్నయ దానికి బదులు ఉన్నది అని వాడాడు. కామ(క్రోధలోభమోహమదమాత్సర్యాలు సహజములైన అంతశ్శ(తువులు. వెలుపలి శ(తువులు రాజులు, మానవులు మొదలైనవారు.

వ. **'అని పూరుం గఱపితి; నమ్మహాపురుషుం డొరులకుం గఱపునట్టి సర్వగుణసంపన్నుం' డనిన విని యింద్రుండు వెండియు నయ్యయాతి కి ట్లనియె.** **207**

(ప్రతిపదార్థం: అని; పూరున్= పూరుని; కఱపితిన్= బోధించాను; ఆ, మహత్, పురుషుండు= ఆ మహానుభావుడు; ఒరులకున్= ఇతరులకు; కఱపు+అట్టి= బోధించేటి; సర్వగుణ సంపన్నుండు= సకల సద్గుణాలతో కూడినవాడు; అనినన్= అని యయాతి పలుకగా; విని; ఇం(ద్రుండు; వెండియున్= మరల; ఆ+యయాతికిన్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'అని నా కొడు కైన పూరుడికి బోధించాను. ఆ మహాత్ముడు ఇతరులకు బోధించగల సర్వగుణాలతో కూడినవాడు' (అతడికి ఇతరులు బోధించవలసిన అవసరం లేదని భావం), అని యయాతి పలుకగా విని ఇం(ద్రుడు మరల ఆ యయాతితో ఇట్లా పలికాడు.

విశేషం: యయాతి తనకొడు కైన పూరుడిని మహాపురుషుడు అనటానికి కారణం అతడి సద్గుణసంపదలే.

క. **ఏమి తపం బొనరించితి । భూమీశ్వర! పుణ్యలోక భోగంబులం దే**
జోమహిమ ననుభవించితి । సామాన్యమె శతసహస్రసంవత్సరముల్. **208**

(ప్రతిపదార్థం: భూమి+ఈశ్వర= ఓరాజా! యయాతీ! ఏమితపంబు= ఏతపస్సు; ఒనరించితి(వి)= చేశావు; శతసహ(స సంవత్సరముల్= వందల వేల యేళ్ళు; పుణ్యలోక, భోగంబులన్= స్వర్గాది పుణ్యలోకాలలోని సౌఖ్యాలను; తేజస్+మహిమన్= కాంతియొక్క మహత్త్వంచేత; అనుభవించితి(వి)= పొందావు; సామాన్యము+ఎ= సాధారణమా?.

తాత్పర్యం: ఓమహారాజా! నీవు ఏ (మి) తపస్సు చేశావు? వందవేలయేళ్ళు తేజస్సుయొక్క మహత్త్వంచేత, స్వర్గలోక పుణ్యంచేత స్వర్గాదిలోకాలలోని సౌఖ్యాల ననుభవించావు. ఇది అసాధారణం.

వ. **అనిన నయ్యింద్రున కయ్యయాతి యి ట్లనియె.** **209**

తాత్పర్యం: అని ఇం(ద్రుడు పలుకగా ఆ యయాతి ఇట్లా అన్నాడు.

క. **సురదైత్య యక్షరాక్షస । నరఖేచర సిద్ధమునిగణ ప్రవరుల భా**
సురతపములు నాదగు దు । ష్కరఘోరతపంబు సరియుం గా వమరేంద్రా!. **210**

(ప్రతిపదార్థం: అమర+ఇం(ద్రా= దేవతలకు రాజైన ఓయిం(ద్రుడా! సురదైత్య యక్షరాక్షస నరఖేచర సిద్ధముని గణ(ప్రవరుల= దేవతల, దితికుమారులైన దైత్యుల, యక్షుల, రాక్షసుల, మానవుల, ఖేచరుల (ఆకాశంలో సంచరించేవారు) సిద్ధుల, మునుల సముదాయంలో (శేష్ఠులైన వారియొక్క; భాసుర తపములు= (ప్రకాశించే తపస్సులు; నా+అది+అగు= నాదగు; దుష్కర, ఘోరతపంబు= చేయశక్యం కాని తీ(వ్రమైన తపస్సుకు; సరియున్, కావు= సమానం కావు.

తాత్పర్యం: దేవతలకు రాజువైన ఓ ఇం(ద్రుడా! దేవతల, దైత్యుల, యక్షుల, రాక్షసుల, మానవుల, ఆకాశ సంచారుల, సిద్ధుల, మునుల, సముదాయాలలో (శేష్ఠు లైనవారి (ప్రకాశించే తపస్సులు, చేయశక్యం కాని తీ(వ్రమైన నాతపస్సుకు సమానం కావు.

విశేషం: ఇక్కడ యయాతి తన తపస్సు సుర దైత్యాదుల తపస్సుకంటె మించినదనీ, అసమానమైన దనీ గర్వంతో పలికాడు. ఈ గర్వమే అతని పతనానికి కారణ మయింది.

ఇం(ద్రుఁడు యయాతిని స్వర్గలోక(భ్రష్టునిఁ జేయుట (సం.1-83-3)

వ. **అని తపోభిమానంబున మహర్షులతపంబు లవమానించి పలికిన నయ్యయాతిగర్వంబునకు సహింపక యింద్రుం డలిగి 'నీకు దేవలోకసుఖానుభవంబులందుఁ బుణ్యసమాప్తియయ్యె; నీగర్వంబు నిన్నింత సేసె; నింక నధోలోకంబున కరుగు' మనిన వాఁడును 'మనుష్యలోకంబునకుం బోవనోప; నంతరిక్షంబున సద్భువనంబున సత్సంగతి నుండు నట్లుగా నాకుఁ బ్రసాదింపు' మని యింద్రుననుమతంబు వడసి.** **211**

(ప్రతిపదార్థం: అని; తపస్+అభిమానంబునన్= తన తపస్సునందలి అభిమానంచేత; మహర్షుల, తపంబులు= గొప్ప మునులయొక్క తపస్సులు; అవమానించి= తక్కువపరచి; పల్కినన్= పలుకగా; ఆ+యయాతి గర్వంబునకున్= ఆ యయాతియొక్క గర్వానికి; సహింపక= ఓర్వక, ఇం(ద్రుండు; అలిగి= కోపించి; నీకున్; దేవలోక సుఖ+అనుభవంబులందున్= స్వర్గలోకంలోని సుఖాలను అనుభవించటంలో; పుణ్యసమాప్తి, అయ్యెన్= నీవు చేసిన పుణ్యం పూర్తి అయింది; నీగర్వంబు; నిన్నున్, ఇంత చేసెన్= నీ కింత చెడ్డ చేసింది; ఇంకన్= ఇకముందు; అధస్+లోకంబునకున్= కిందిలోకానికి; అరుగుము; అనినన్= వెళ్ళుమని పలుకగా; వాఁడును= యయాతియు; మనుష్య, లోకంబునకున్= మానవలోకానికి; పోవన్, ఓపన్= వెళ్ళలేను; అంతరిక్షంబునన్= ఆకాశమందు; సత్, భువనంబునన్= నక్ష(త్రలోకాన; సత్, సంగతిన్= నక్ష(త్రాల స్నేహంతో; ఉండు, అట్లుగాన్= ఉండేవిధాన; నాకున్; (ప్రసాదింపుము= అను(గ్రహించుము; అని; ఇం(ద్రు+అనుమతంబు= ఇం(ద్రునియొక్క సమ్మతి; పడసి= పొంది.

తాత్పర్యం: అని తపస్సునందు గర్వంచేత మహామునుల తపస్సులను తక్కువచేసి పలుకగా, ఆ యయాతి గర్వానికి సహించక ఇంద్రుడు కోపించి 'నీకు స్వర్గలోకసుఖాల ననుభవించటంలోని పుణ్యం క్షీణించింది. నీ గర్వం నీకు ఇంతహాని చేసింది. ఇక ముందు అధోలోకాలకు వెళ్ళు' మని పలుకగా, యయాతి 'నేను మానవలోకానికి వెళ్ళలేను; ఆకాశంలో నక్షత్రలోకమందు నక్షత్రాల స్నేహంతో ఉండేటట్లుగా న న్ననుగ్రహించు' మని ఇంద్రుడి సమ్మతి పొంది.

విశేషం: కామ్యకర్మలను చేసేవారు ఆ పుణ్యం కారణంగా స్వర్గానికి పోతారు. అక్కడ వారు భోగాలను అనుభవిస్తే వారి పుణ్యం క్షీణిస్తుంది. అపుడు వారు మళ్ళీ మనుష్యలోకాన జన్మిస్తారు. ఈ విషయమే 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' అని భగవద్గీతలో చెప్పబడింది.

తే. **అంతరిక్షంబువలన దిగంతరములు । వెలుఁగఁ జనుదెంచు నాతని విమలదీప్తి**
సూచి సద్గణములు గడుఁ జోద్య మంది । రురుతరద్యుతి యిది యేమి యొక్కొ యనుచు. **212**

ప్రతిపదార్థం: అంతరిక్షంబు వలనన్= ఆకాశందెస; దిక్+అంతరములు= దిక్కులయొక్క మధ్యభాగాలు; వెలుఁగన్= ప్రకాశించగా; చనుదెంచు, ఆతని= వచ్చు యయాతియొక్క; విమలదీప్తి= నిర్మలమైన కాంతి; చూచి; సత్+గణములు= నక్షత్రగణాలు; ఉరుతరద్యుతి, ఇది= మిక్కిలి అధికమైన యీ కాంతి; ఏమి; ఒక్కొ= ఏమోకదా; అనుచున్; కడున్= మిక్కిలి; చోద్యము+అందిరి= ఆశ్చర్యం పొందారు.

తాత్పర్యం: ఆకాశందెస దిక్కులమధ్యభాగాలు ప్రకాశింపగా వచ్చే యయాతియొక్క నిర్మల మైన కాంతి చూచి అధిక మైన ఈకాంతి ఏమో కదా! అంటూ నక్షత్రగణాలు ఎక్కువ ఆశ్చర్యాన్ని పొందాయి.

వ. **అంతనయ్యయాతి దౌహిత్రు లయిన యష్టకుండును బ్రతర్దనుండును వసుమంతుండును నౌశీనరుం డయిన శిబియు ననువారలు సద్భువన నివాసులు దమ యొద్దకుం జనుదెంచిన యయాతి నధిక తేజోమయు ననంత పుణ్యమూర్తిం గని నిసర్గస్నేహంబున నభ్యాగత పూజల సంతుష్టుంజేసి 'నీవెవ్వండ? వెం దుండి యేమికారణం బున నిందులకు వచ్చి?' తని యడిగిన వారలకు నయ్యయాతి యి ట్లనియె.** **213**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట; ఆ+యయాతి ఆ యయాతియొక్క; దౌహిత్రులు+అయిన= కూతురి కొడుకు లైన అష్టకుడు, ప్రతర్దనుడు, వసుమంతుడు; ఔశీనరుండు+ఐన= ఉశీనర దేశానికి రాజైన; శిబియున్; అనువారలు+అనే పేర్లు కలవారు సత్+భువన నివాసులు= నక్షత్రలోకాన నివసించేవారు; తమ యొద్దకున్= తమ వద్దకు; చనుదెంచిన= వచ్చిన; యయాతిన్; అధిక, తేజోమయున్= గొప్ప తేజస్సుతో కూడిన వాడిని; అనంతపుణ్య మూర్తిన్= అంతం లేని పుణ్యం రూపు ధరించినవాడిని; కని= చూచి; నిసర్గ స్నేహంబునన్= సహజమైన ప్రేమతో; అభ్యాగత పూజలన్= అతిథులకు చేయవలసిన పూజలచేత; (భోజన సమయంలో వచ్చిన అతిథి - అభ్యాగతుడు); సంతుష్టున్ చేసి= సంతోషించిన వాడినిగా చేసి; నీవు; ఎవ్వండవు; ఎందున్+ఉండి= ఎక్కడినుండి; ఏమి కారణంబునన్= ఏ కారణం చేత; ఇందులకున్= ఇచ్చటికి; వచ్చితి(వి); అని; అడిగినన్; వారలకున్= ఆ అష్టకాదులకు; ఆ+యయాతి; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: అటు తరువాత ఆ యయాతి కూతురి కొడుకులైన అష్టకుడు, ప్రతర్దనుడు, వసుమంతుడు, ఉశీనరదేశానికి సంబంధించిన శిబి అనబడేనక్షత్ర లోకనివాసులైన వారు తమవద్దకు వచ్చిన గొప్పతేజస్సుతో కూడిన అధికమైనపుణ్యం

రూపుధరించిన యయాతిని చూచి, సహజమైనప్రేమతో అభ్యాగతులకు చేయవలసిన పూజలతో సంతోషపెట్టి 'నీ వెవరివి? ఎక్కడినుండి ఏ కారణాన ఇక్కడకు వచ్చావు' అని అడుగగా వారికి ఆ యయాతి ఇట్లా పలికాడు.

క. **అనవద్యధర్మచరితం । బున నున్నతుఁ డైన నహుషుపుత్త్రుఁడఁ, బూరుం**
డను మధ్యమలోకేశ్వరు । జనకుండ, యయాతి యనఁగఁ జనియెడువాఁడన్. **214**

ప్రతిపదార్థం: అనవద్య, ధర్మ, చరితంబునన్= నింద్యంకాని ధర్మంతో కూడిన ప్రవర్తనమందు; ఉన్నతుఁడు+ఐన= అధికు డయిన; నహుషు, పుత్త్రుఁడన్= నహుషుడి కుమారుడను; పూరుండు+అను= పూరు డనే పేరు కల; మధ్యమ+లోక+ఈశ్వరు= మర్త్యలోక ప్రభువుయొక్క, జనకుండన్= తండ్రిని; యయాతి, అనఁగన్= యయాతి అనే పేరుతో; చనియెడు; వాఁడన్= ఒప్పేవాడిని.

తాత్పర్యం: అనింద్యం, ధర్మయుక్తం అయిన చరిత్రచేత అధికుడైన నహుషుడి కుమారుడిని; పూరుడనే పేరు కల మధ్యమలోకాన్ని పరిపాలించే రాజుయొక్క తండ్రిని; యయాతి అనే పేరుతో ఒప్పువాడిని.

విశేషం: యయాతి తండ్రి యైన నహుషుడు ఇంద్రపదవి నధిష్ఠించి అగస్త్యుడిశాపంచేత అజగర మై పడి ధర్మజుడి సమాగమం చేత శాపవిముక్తు డైనవాడు.

క. **అమిత తపోవిభవంబునఁ । గమలజులోకంబు మొదలుగాఁ గల సురలో**
కములందుఁ బుణ్యఫలములఁ । గ్రమమున భోగించి యింద్రుకడ కేఁ జనినన్. **215**

ప్రతిపదార్థం: అమిత, తపః, విభవంబునన్= అధికమైన తపస్సుయొక్క వైభవంచేత; కమలజులోకంబు, మొదలుగాన్, కల= బ్రహ్మలోకం మొదలయిన; సురలోకములందున్= దేవలోకాలందు; పుణ్యఫలములన్= పుణ్యంయొక్క ఫలాలను; క్రమమునన్= వరుసగా; భోగించి= అనుభవించి; ఇంద్రుకడకున్= ఇంద్రునిచెంతకు; ఏన్= నేను; చనినన్= వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: అధిక మైన తపస్సుయొక్క వైభవంచేత బ్రహ్మలోకం మొదలైన దేవలోకాలలో వరుసగా పుణ్యఫలాలను అనుభవించి ఇంద్రుడిచెంతకు నేను వెళ్ళగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **సురపతి నా తపమున క । చ్చెరువడి నీ తపము పెర్మిఁ జెప్పుమ యనినన్**
సురసిద్ధమునీంద్ర తప । శ్చరణలు నాతపముతోడ సరిగా వంటిన్. **216**

ప్రతిపదార్థం: సురపతి= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడు; నాతపమునకున్= నేను చేసిన తపస్సుకు; అచ్చెరువడి= ఆశ్చర్యపడి; నీతపము పెర్మిన్= నీవు చేసిన తపస్సుయొక్క పెంపును; చెప్పుము+అ= చెప్పుమా; అనినన్= అని అడుగగా; సురసిద్ధ, ముని+ఇంద్ర తపః చరణలు= దేవతలయొక్కయు, సిద్ధులయొక్కయు, మునిశ్రేష్ఠులయొక్కయు తపము చేయుటలు; నా తపముతోడన్= నేను చేసిన తపస్సుతో; సరి కావు= సమానం కావు; అంటిన్= అని పలికితిని.

తాత్పర్యం: దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడు నేను చేసిన తపస్సున కాశ్చర్యపడి 'నీ తపస్సుయొక్క మహత్త్వం చెప్పు' మని అడుగగా 'దేవతల, సిద్ధుల, మునిశ్రేష్ఠుల తపఃకార్యాలు నా తపంతో సమానం కా' వని పలికాను.

విశేషం: 'అను' ధాతువుయొక్క భూతకాలమందలి ఉత్తమపురుషైకవచనం 'అనితిని', ను స్థానంబున బిందువు - అంతిని; బిందువు మీది తకారానికి టకారం అంటిని; అంటిన్.

చ. **అమరవిభుండు దాని విని యల్గి 'మదంబున నుత్తమావమా**
నము దగునయ్య చేయ' నని నన్ను నధోభువనప్రపాతసం
భ్రమవివశాత్ముఁ జేసె; నది పాడియ; యెందును నల్ప మయ్యు ద
ర్పము బహుకాలసంచిత తపఃఫలహాని యొనర్పకుండునే. **217**

ప్రతిపదార్థం: అమర, విభుండు= దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడు; దానిన్= నే నన్న మాటల తీరును; విని; అల్గి= కోపించి; మదంబునన్= గర్వంతో; ఉత్తమ+అవమానము= పూజ్యుల (శ్రేష్ఠులైన వారి) పరాభవము; చేయన్= చేయటం; తగున్+అయ్య= ఉచితమౌనా! అని; నన్నున్, అధస్+భువన, ప్రపాత, సంభ్రమ, వివశ+ఆత్మున్= క్రిందిలోకాలకు పడటంలోని వేగిరపాటుచేత వశం తప్పిన ఆత్మకలవాడిని; చేసెన్; అది= అట్లా చేయటం; పాడి+అ= న్యాయమే; ఎందును= ఎక్కడైనా; అల్పము+అయ్యున్= స్వల్పమైనా కూడా; దర్పము= గర్వము; బహుకాలసంచితతపస్+ఫలహాని= ఎంతోకాలంగా సంపాదించబడిన తపస్సుయొక్క ఫలంయొక్క కీడును (నాశాన్ని); ఒనర్పక+ఉండున్+ఏ= చేయకుండునా! తప్పక చేస్తుం దని భావం.

తాత్పర్యం: దేవేంద్రుడు నామాట విని కోపించి 'గర్వంతో శ్రేష్ఠులైనవారిని అవమానించటం తగునా?' అని నన్ను క్రిందిలోకాలకు పడటంలోని వేగిరపాటుచేత వశం తప్పిన ఆత్మకలవాడినిగా చేశాడు. అది న్యాయమే. ఎక్కడైనా స్వల్పమైన దైనా గర్వం పెద్దకాలం చేసిన తపస్సుయొక్కఫలాన్ని నాశనం చేయకుండా ఎట్లాఉంటుంది?.

విశేషం: యయాతి తనతప్పు తాను అంగీకరించాడు. ఇంద్రుడు శపించటంలో అన్యాయం లేదని అతడే చెప్పుకోవటం అతని ఔదార్యాన్ని సూచిస్తుంది. అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

వ. **'ఇట్లు కుపిత శతమఖ వచన ప్రపీడితుండ నయి తదాదేశంబున సద్భువనంబునకు వచ్చితి' ననిన నాతండు దమకు మాతామహుం డగుటయు నతని మహత్త్వంబును సార్వలౌకికత్వంబును సర్వజ్ఞానసంపత్తియు నెఱింగి, యష్టకాదులు సకల ధర్మాధర్మంబులు, సుగతి, దుర్గతి స్వరూపంబులు, జీవుల గర్భోత్పత్తిప్రకారంబులు, వర్ణాశ్రమధర్మంబులు నడిగిన వారల కయ్యయాతి యి ట్లనియె.** **218**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; కుపిత, శతమఖ, వచన, ప్రపీడితుండన్+అయి= కోపించిన యింద్రుడియొక్క శాపవాక్యం చేత, మిక్కిలి బాధించబడిన వాడ నై; తద్+ఆదేశంబునన్= అతని యొక్క ఆజ్ఞచేత; సత్+భువనంబునకున్= నక్షత్రలోకానికి; వచ్చితిన్, అనినన్= అని యయాతి పలుకగా; ఆతండు= యయాతి; తమకున్= అష్టకాదులకు; మాతామహుండు; అగుటయున్= తల్లి(కి) దండ్రి కావటమూ; అతని, మహత్త్వంబును= అతని గొప్పతనమును; సార్వలౌకికత్వంబును= విశ్వజనీనత్వమును (సర్వలోకాల వారికి తెలిసియుండుటయు); సర్వజ్ఞాన సంపత్తియున్= సమస్తమైన జ్ఞానంయొక్క సంపదయున్నూ; ఎఱింగి= తెలిసికొని; అష్టక+ఆదులు= అష్టకులు మొదలైన వారు; సకల, ధర్మ+అధర్మంబులు= అన్నిధర్మాలు, అధర్మాలు: సుగతి, దుర్గతి స్వరూపంబులు= మంచిగతియొక్క (మోక్షం), చెడ్డ గతియొక్క (నరకాదుల); స్వరూపంబులు= స్వభావాలు; జీవుల,

గర్భ+ఉత్పత్తి ప్రకారంబులు= జీవులు పిండరూపాన పుట్టే విధము; వర్ణ, ఆశ్రమ ధర్మంబులును= బ్రాహ్మణ క్షత్రియాది వర్ణాలయొక్క బ్రహ్మచర్యాశ్రమాలయొక్క, స్వభావాలు; అడిగినన్= అడుగగా; వారలకున్= అష్టకాదులకు; ఆ+యయాతి; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= పల్కినాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ విధంగా కోపించిన ఇంద్రుడియొక్క వాక్కుచేత పీడించబడినవాడినై, అతడి ఆజ్ఞచేత నక్షత్ర లోకానికి వచ్చాను' అని యయాతి పలుకగా ఆయయాతి తమ మాతామహుడు కావటంచేతను, అతని గొప్పతనం సమస్త లోకాలలో ప్రసిద్ధి చెందటం చేతను, అన్ని విషయాలగురించిన జ్ఞానసంపదను తెలిసికొని అష్టకుడు మొదలైన వారు అన్ని ధర్మాలను, అధర్మాలను, మంచి చెడ్డగతుల స్వభావాలను, జీవుల పిండోత్పత్తి విధానాన్ని, వర్ణాశ్రమ ఆచారాలను అడుగగా ఆ అష్టకాదులకు యయాతి ఇట్లా చెప్పాడు.

యయాతి యష్టకాదు లడిగిన ప్రశ్నలకు సంక్షేపరూపంబున సమాధానంబు లొసఁగుట (సం.1-84-3)

ఆ. **సర్వభూతదయకు సత్యవాక్యమునకు । నుత్తమంబు ధర్మ వొం డెఱుంగ;**
నొరుల నొప్పి కోడ కుపతాప మొనరించు । నదియ కడు నధర్మ మనిరి బుధులు. **219**

ప్రతిపదార్థం: సర్వభూతదయకున్= ఎల్ల జీవులయందలి దయకును; సత్య వాక్యమునకున్= సత్యంతో కూడిన వాక్యానికి; (వానికంటె) ఉత్తమంబు= శ్రేష్ఠమైన; ధర్మము= ధర్మము; ఒండు= ఇతరము; ఎఱుంగన్; ఒరుల నొప్పికిన్= ఇతరులయొక్క బాధకు; (ఇతరులను బాధ పెట్టటానికి); ఓడక= భయపడక, జంకక; ఉపతాపము= సంతాపము; ఒనరించు+అది+అ= కలిగించుటయే; బుధులు= పండితులు; కడున్= మిక్కిలి; అధర్మము+అనిరి.

తాత్పర్యం: ఎల్లజీవులయందు దయ కలిగి ఉండటంకంటెను, నిజమైనవాక్యం పల్కటంకంటెను, శ్రేష్ఠ మైన ధర్మ మింకొకటి నాకు తెలియదు. ఇతరులను బాధించటానికి జంకక, సంతాపం కలుగ జేయటం మిక్కిలి అధర్మమని పండితులు చెప్పారు.

ఆ. **వేదవిహితవిధుల నాదరించుట యూర్ధ్వ । గతికిఁ దెరువు; విధులఁ గడచి యెందు**
నాఁగఁబడినవాని లోఁగక చేయుట । యధమగతికి మార్గ మనిరి మునులు. **220**

ప్రతిపదార్థం: వేదవిహిత, విధులన్= వేదమందు విధించబడిన కార్యాలను; ఆదరించుట= ప్రీతితో చేయటం; ఊర్ధ్వగతికిన్= ఉన్నతమైన గతికి; తెరువు= మార్గం; విధులన్= వేదాలలో విధించబడిన కార్యాలను; కడచి= దాటి; ఎందున్= ఎక్కడైనా; ఆఁగఁబడినవానిన్= నిషేధించబడిన వాటిని; లోఁగక= వెనుదీయక; చేయుట; అధమగతికిన్= నీచమైన గతికి; మార్గము; అని; మునులు; అనిరి= చెప్పారు.

తాత్పర్యం: వేదమందు విధించబడిన కార్యాలను పాటించటం ఉన్నతమైన గతికి మార్గం. వేదమందు విధించబడిన కార్యాన్ని అతిక్రమించి, ఎల్లయెడల నిషేధించబడినవాటిని వెనుదీయక (వెనుకాడక) చేయటం నీచమైన గతికి మార్గం అని మునులు చెప్పారు.

వ. మఱియు గర్భయోనియందు ఋతుపుష్ప రససంయుక్తం బగుచు రేతంబు గాడ్పుచేతం బ్రేరితం బయి కలసిన, నందుఁ బంచతన్మాత్రలు పొడ వయి క్రమంబున నవయవంబు లేర్పడి లబ్ధజీవు లయి యుద్భవిల్లి, శ్రోత్రంబుల శబ్దంబును నేత్రంబుల రూపంబును ఘ్రాణంబున గంధంబును జిహ్వను రసంబును ద్వక్కున స్పర్శంబును మనంబున సర్వంబును నెఱుంగుచుఁ, బూర్వకర్మనియోగంబున దుష్కృతంబును సుకృతంబును జేయుచు, దుష్కృత బాహుళ్యంబునఁ బుణ్యంబు గీడ్పఱిచి బుద్ధి విరహితులై తిర్యగ్యోనులందుఁ బుట్టుదురు; సుకృత బాహుళ్యంబునఁ బాపంబు గీడ్పఱిచి బుద్ధియుక్తులై మనుష్యయోనులందుఁ బుట్టి, యుక్తాచారులును దత్త్వ విదులును నయి, దేవత్వంబునం బొంది, విశుద్ధజ్ఞాను లయి ముక్తు లగుదురు; మఱి యుక్తాచారు లెవ్వరనిన గురు శుశ్రూష సేయుచు నిత్యాధ్యయనాగ్ని కార్యంబులయం దప్రమత్తు లయి శమదమ శౌచంబులు దాల్చి యవిప్లుత బ్రహ్మచర్యులయిన బ్రహ్మచారులును, బాపంబునకుఁబరోపతాపంబునకు వెఱచి ధర్మ్యంబైన విత్తంబున నతిథులం బూజించుచు యజ్ఞంబులు సేయుచుఁ బరుల యీనిధనంబులు పరిగ్రహింపక నిత్యానుష్ఠానపరు లయిన గృహస్థులును, నియతాహారు లై సర్వసంగంబులు విడిచి జితేంద్రియు లైన వానప్రస్థులును, వనంబులనుండి గ్రామ్యవస్తువుల నుపయోగింపక గ్రామంబులనుండి శరీర ధారణార్థంబు నియతస్వల్పభోజను లయి నగర ప్రవేశంబు పరిహరించి కామక్రోధాదులం బొరయక శౌచాచారక్రియారతు లయి సర్వద్వంద్వంబులు నొడిచిసర్వసంగవివర్జితులయి యేకచరు లయి యనేకనికేతను లయిన యతులును నను వీరలు దమతమ పుణ్యాచారంబులం జేసి క్రిందం బదితరంబులవారిని మీఁదం బదితరంబుల వారిని దమ్మును నుద్ధరింతురు. 221

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అదికాక; గర్భయోనియందున్= పిండముండు స్త్రీ అవయవమందు; ఋతుపుష్ప రస సంయుక్తంబు= ఋతుకాలానికి సంబంధించిన రజస్సుతో కూడినది; అగుచున్; రేతంబు= పురుషుడి వీర్యం; గాడ్పుచేతన్= గాలిచేత; ప్రేరితంబు+అయి= ప్రేరేపించబడినదై; కలసినన్= కలయగా; అందున్= ఆ రేతస్సునందు (గర్భయోనియందు) పంచతన్మాత్రలు= ఐదయిన శబ్ద, స్పర్శ, రూప, రస, గంధములు; పొడవు+అయి= రూపొంది; క్రమంబునన్= కాలక్రమాన; అవయవంబులు= అంగాలు; ఏర్పడి= రూపొంది; లబ్ధజీవులు+అయి= పొందబడిన జీవం కలవారై; ఉద్భవిల్లి= పుట్టి; శ్రోత్రంబులన్= చెవులచేత; శబ్దంబును= ధ్వనిని; నేత్రంబులన్= కన్నులచేత; రూపంబును; ఘ్రాణంబునన్= ముక్కుచేత; గంధంబును= వాసనను; జిహ్వను= నాలుకచేత; రసంబునున్= రుచిని; త్వక్కునన్= చర్మంచేత; స్పర్శంబును= స్పర్శను (తాకుడును); మనంబునన్= మనస్సుచేత; సర్వంబునున్= సమస్తమును; ఎఱుంగుచున్; పూర్వకర్మ నియోగంబునన్= పూర్వజన్మ మందలి కర్మల పనుపుచేత; దుష్కృతంబును= చెడ్డపనిని; సుకృతంబును= మంచిపనిని; చేయుచున్; దుష్కృత, బాహుళ్యంబునన్= చెడ్డపనుల ఆధిక్యత చేత; పుణ్యంబు= పుణ్యమును; కీడ్పఱచి= తక్కువచేసి; బుద్ధి విరహితులు+ఐ= బుద్ధిలేని వారై; తిర్యక్+యోనులందున్= పశుపక్ష్యాదుల గర్భమందు; పుట్టుదురు; సుకృత బాహుళ్యంబునన్= పుణ్యంయొక్క ఆధిక్యంచేత; పాపంబున్= పాపమును; కీడ్పఱిచి= తక్కువ పఱిచి; బుద్ధియుక్తులు+ఐ= బుద్ధితో కూడినవారై; మనుష్య యోనులందున్= మానవ గర్భమందు; పుట్టి; యుక్త+ఆచారులు= తగిన ఆచారం కలవారును; తత్వవిదులునున్= తత్త్వం తెలిసిన వారును; అయి; దేవత్వంబునన్= దేవత్వాన్ని; పొంది; విశుద్ధ జ్ఞానులు+అయి= నిర్మలమైన జ్ఞానం కలవారై; ముక్తులు= మోక్షం పొందినవారు; అగుదురు; మఱి=ఇంక; యుక్త+ఆచారులు= తగిన ఆచారం కలవారు; ఎవ్వరు+అనినన్= ఎవ్వ రనగా; గురు,

శుశ్రూష= గురువులసేవ, చేయుచున్; నిత్య+అధ్యయన+అగ్ని కార్యంబులయందున్= నిత్యం చేయదగిన వేదాధ్యయన, అగ్ని ఉపాసన మొద లైన పనులలో; అప్రమత్తులు= ప్రమాదం లేనివారు; శమ దమశౌచంబులు= బహిరింద్రియ అంతరింద్రియ నిగ్రహాన్ని; శుచిత్వాన్ని; తాల్చి= పొంది; అవిప్లుత బ్రహ్మచర్యులు+అయిన= చెడని బ్రహ్మచర్య వ్రతం కలవా రైన బ్రహ్మచారులును; పాపంబునకున్; పర+ఉపతాపంబునకున్= ఇతరులకు సంతాపాన్ని కలిగించటానికి; వెఱచి= భయపడి; ధర్మ్యంబు అయిన= ధర్మంతో కూడిన, ధర్మమార్గాన సంపాదించబడిన; విత్తంబునన్= ధనంతో; అతిథులన్; పూజించుచున్; యజ్ఞంబులు చేయుచున్; పరుల ఈని ధనంబులు= ఇతరులు ఇవ్వని ధనాలు (పరుల ధనంబులు, పరధనంబులు అని పాఠాంతరం. ఇవే యుక్తమైనవి); పరిగ్రహింపక= చేకొనక; నిత్య+అనుష్ఠాన పరులు= సంతతం చేయదగిన సంధ్యావందనాది కార్యాలయందు ఆసక్తి కలవా రైన; గృహస్థులును; నియత+ఆహారులు+ఐ= నియమంతో కూడిన ఆహారం కలవారై; సర్వసంగంబులు= అన్ని ఆసక్తులు; విడిచి; జిత+ఇంద్రియులు+ఐన= జయించబడిన ఇంద్రియాలు కలవారైన; వానప్రస్థులును= వానప్రస్థాశ్రమం కలవారును; వనంబులన్+ఉండి= అడవులందు నివసించి; గ్రామ్య వస్తువులను= గ్రామాలందలి వస్తువులను; ఉపయోగింపక; గ్రామంబులన్+ఉండి= గ్రామాలందు నివసించి; శరీర, ధారణ+అర్థంబు= శరీరం నిలిచే నిమిత్తం; నియత, స్వల్ప భోజనులు అయి= నియమంతో కూడిన స్వల్ప మైన ఆహారం కలవారై; నగర ప్రవేశంబు= పట్టణాలందు ప్రవేశించటం; పరిహరించి= విడిచి; కామ+క్రోధ+ఆదులన్= కామం, క్రోధం మొదలైన వాటిని; పొరయక= పొందక; శౌచ+ఆచార క్రియారతులు+అయి= శుచిత్వంతో కూడిన ఆచారమందును (ఆచారంలోను పనులలోను ఆసక్తికలవారై); సర్వద్వంద్వంబులున్= శీతోష్ణసుఖదుఃఖాది ద్వంద్వాలన్నింటినీ; ఒడిచి= ఓడించి (జయించి); సర్వసంగ, వివర్జితులు+అయి= అన్ని సంగాలచేత విడువబడిన వారై; ఏక, చరులు+అయి= ఒంటరిగా సంచరించువా రై; అనేక నికేతనులు+అయిన= పెక్కు గృహాలు కలవారైన (ఒకేయింట్లో ఉండకుండా పెక్కుగృహాలకు భిక్షాటనార్థం వెళ్ళేవా రైన) యతులును= సన్న్యాసులును; (వీరు యుక్తాచారులు); అను వీరలు= అనే వీరు; తమ, తమ, పుణ్య+ఆచారంబులన్ చేసి= వారి వారి పుణ్యంతో కూడిన ఆచారాలచేత; క్రిందన్= జరిగిన కాలమందలి (కడచిపోయిన కాలంలోని); పదితరంబులవారిని; మీఁదన్= ముందువచ్చు; పదితరంబులవారిని; తమ్మును; ఉద్ధరింతురు= మీది కెత్తుదురు, ఉద్ధరిస్తారు.

తాత్పర్యం: అదిగాక గర్భయోనియందు ఋతుకాలమందలి స్త్రీ రజస్సుతో కూడినదై పురుషుడిరేతస్సు గాలిచేత ప్రేరేపించబడి కలయగా, ఆ గర్భయోనియందు శబ్దస్పర్శాదు లైన ఐదు తన్మాత్రలు రూపొంది క్రమంగా అవయవా లేర్పడి జీవం పొంది జన్మిస్తారు. తరువాత చెవులచేత శబ్దాన్ని, నేత్రాలచేత రూపాన్ని, ముక్కుచేత వాసనను, నాలుకచేత రుచిని, చర్మంచేత స్పర్శగుణాన్ని, మనస్సుచేత సమస్తాన్నీ ఎరుగుదురు (తెలిసికొంటారు). పిమ్మట పూర్వజన్మలోని కర్మలఏర్పాటుచేత మంచిపనిని, చెడ్డపనిని చేస్తూ చెడ్డపనుల ఆధిక్యంచేత పుణ్యాన్ని తక్కువ పరచి (చేసి) బుద్ధిలేనివారై పశుపక్ష్యాదుల గర్భాలందు జన్మిస్తారు. పుణ్యంయొక్క ఆధిక్యంచేత పాపాన్ని తక్కువ కావించి బుద్ధితో కూడినవారై మానవగర్భాలందు పుట్టి తగిన ఆచారాలు కలవారున్నూ, తత్త్వజ్ఞానం కలవారున్నూ అయి దేవత్వాన్ని పొంది నిర్మల మైన జ్ఞానంతో కూడి మోక్షాన్ని పొందుతారు. మఱి యుక్తాచారులు ఎవరంటే గురువుల సేవచేస్తూ నిత్యం వేదాధ్యయనాన్ని, అగ్నికార్యాన్ని పొరపాటులేకుండా చేస్తూ అంతర్బహిరింద్రియ నిగ్రహాన్ని, శుచిత్వాన్ని ధరించి భ్రష్టం కాని బ్రహ్మచర్యవ్రతం కలవా రైన బ్రహ్మచారులునూ, పాపానికీ, పరులను పీడించటానికీ భయపడి ధర్మమార్గాన సంపాదించబడిన ధనంతో అతిథులను పూజిస్తూ యజ్ఞాలు చేస్తూ ఇతరులు ఈయని ధనాలను గ్రహించక నిత్యకర్మానుష్ఠానంలో ఆసక్తులై ఉండే గృహస్థులును, నియమంతో కూడిన ఆహారం కలవారై

సర్వాసక్తులు విడిచి ఇంద్రియాలను జయించి ఒప్పారు వానప్రస్థులును, అడవియం దుండి గ్రామమందు పుట్టిన వస్తువులను వాడక గ్రామాలందు నివసించి దేహపోషణకై స్వల్పమైన (కొద్దిగా) ఆహారం స్వీకరిస్తూ (గ్రహిస్తూ) పట్టణాలలో ప్రవేశించక కామక్రోధాదులను పొందక శుచిత్వంతో కూడిన ఆచారాలందు, కర్మలందు ఆసక్తి కలవారై శీతోష్ణ సుఖ దుఃఖాదులను, సర్వ ద్వంద్వాలను జయించి సర్వాసక్తులను విడిచి ఒంటరిగా సంచరిస్తూ ఒకే గృహం లేనివారై యుండు సన్న్యాసులును-వీరు యుక్తాచారులు. వీరు తమ తమ పుణ్యాలయిన ఆచారాల చేత పదితరాల పూర్వులను, పదితరాల ముందువారిని మరియు, తమ వెనుక నున్న వారిని కూడ ఉద్ధరిస్తారు.

క. మానాగ్నిహోత్రమును మఱి । మానాధ్యయనమును మానమౌనంబు నవి
జ్ఞానమున మానయజ్ఞము । నా నయథార్థంబు లివియు నాలుగు నుర్విన్. 222

ప్రతిపదార్థం: మాన+అగ్నిహోత్రమును= గర్వంతో కూడిన అగ్ని ఉపాసనను; మఱి, మాన+అధ్యయనమును= ఆడంబరంతో కూడిన వేదాధ్యయనాన్ని; మానమౌనంబునన్= గర్వంతో కూడిన మౌనమును (మౌనాన్ని తాల్చుటయు); అవిజ్ఞానమునన్= జ్ఞానంలేకుండ (లేకపోవటంచేత); మానయజ్ఞమును= గర్వంతో కూడిన యజ్ఞమును; నాన్= అనగా; ఇవియున్ నాలుగున్= మానంతో కూడిన అగ్నిహోత్ర. అధ్యయన, మౌన, యజ్ఞములు నాలుగూ; ఉర్విన్= భూమియందు; అయథార్థంబులు= నిజాలు కావు.

తాత్పర్యం: గర్వంతో కూడిన అగ్నిహోత్రం, ఆడంబరానికై చేసే వేదాధ్యయనం, గర్వంతో కూడుకొన్న మౌనం, జ్ఞానం లేకుండా ఆడంబరంతో చేసే యజ్ఞం అనే నాలుగూ భూమియందు అసత్యా లైనవి (అయోగ్యా లైనవి).

వ. అని యయాతి యష్టకాదు లడిగినవాని నెల్ల సంక్షేపరూపంబునం జెప్పటయు వార లి ట్లనిరి. 223

ప్రతిపదార్థం: అని, యయాతి; అష్టక+ఆదులు= తన దౌహిత్రు లైన, అష్టకుడు మొదలైన వారు; అడిగిన వానిన్, ఎల్లన్= అడిగిన ప్రశ్నలు అన్నింటిని; సంక్షేప రూపంబునన్= విస్తరంగా కాక, సంక్షేప రూపాన; చెప్పుటయున్= చెప్పగా; వారలు= అష్టకాదులు; ఇట్లు+అనిరి.

తాత్పర్యం: అని యయాతి తనదౌహిత్రు లయిన అష్టకాదులు అడిగిన ప్రశ్నల కన్నిటికీ సంక్షేపంగా సమాధానా లీయగా, అష్టకాదు లతనితో ఇట్లా అన్నారు.

విశేషం: ఇక్కడ మూలంలో అష్టకాదు లడిగిన ప్రశ్నలూ యయాతి ఇచ్చిన సమాధానాలూ విస్తృతంగా ఉన్నాయి. ఇది ఆధ్యాత్మిక విషయం కావటంచేత నన్నయ వాటిని సంగ్రహించాడు. సంగ్రహించినట్లు అతడే 'సంక్షేపరూపంబున' అని సూచించాడు. శాస్త్రేతిహాసమైన వ్యాసభారతాన్ని తెలుగులో కావ్యేతిహాసంగా నిర్మించే విధానంలో ముఖ్యమైన లక్షణం శాస్త్రాంశసంగ్రహీకరణం.

తే. 'సకల ధర్మవిదుండవు, సర్వలోక । వర్తనము లెఱింగిన పుణ్యకర్త, వీవు
నెయ్య మొనరంగ నెఱిఁగింపుమయ్య మాకు । వెలయఁ బుణ్యలోకంబులు గలవె' యనిన. 224

ప్రతిపదార్థం: సకల, ధర్మ, విదుండవు= అన్ని ధర్మాలను ఎఱింగిన వాడివి; సర్వలోక వర్తనములు= అన్ని లోకాల ప్రవర్తనలు; ఎఱింగిన= తెలిసిన; పుణ్యకర్తవు= పుణ్యం చేసినవాడివి; ఈవు= నీవు; నెయ్యము; ఒనరంగన్= స్నేహ మొప్పునట్లుగా; మాకున్; వెలయన్= ప్రసిద్ధంగా; పుణ్యలోకంబులు= పవిత్ర మైన లోకాలు; కలవు+ఎ= కలవా?; ఎఱింగింపుమయ్యా= తెలుపవయ్యా; అనినన్= అని అష్టకాదు లడుగగా.

తాత్పర్యం: 'నీవు సర్వధర్మాలను ఎరిగినవాడివి, సర్వలోకప్రవర్తనలు తెలిసిన పుణ్యమూర్తివి, స్నేహ మొప్పగా మాకు పుణ్యలోకాలు కలవా?' అని అష్టకాదులు అడుగగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. 'మీకుంబుణ్యలోకంబులుగల' వని యయాతి సెప్పిన విని యన్నలువురు సంతోషించి 'యేము నీ దౌహిత్రులము సు' మ్మని త మ్మెఱింగించి వానికిఁ బుణ్యలోకంబు లిచ్చిన న ట్లయ్యయాతి సత్సంగతిం జేసి తానును దౌహిత్రులు నూర్ధ్వలోకంబునకుం జనియె నని. 225

ప్రతిపదార్థం: మీకున్; పుణ్యలోకంబులు= పుణ్యం చేసేవారు పోవు లోకాలు; కలవు= ఉన్నవి; అని; యయాతి; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని; ఆనలువురున్= అష్టకుడు, ప్రతర్దనుడు వసుమంతుడు, శిబి అనే నలువురును; సంతోషించి; ఏము= మేము; నీదౌహిత్రులము; సుమ్ము= నీకూతురి కుమారులము సుమా!; అని; తమ్మున్, ఎఱింగించి= తమను తెలిపికొని; వానికిన్= ఆ యయాతికి; పుణ్యలోకంబులు; ఇచ్చినన్= ఇయ్యగా; అట్లు; ఆ+యయాతి; సత్సంగతిన్, చేసి= సత్పురుషుల సాంగత్యంచేత; తానును, దౌహిత్రులున్= కూతురి కుమారులును (మనుమలును); ఊర్ధ్వలోకంబునకున్= పైస్వర్గలోకానికి; చనియెన్= వెళ్ళెను; అని.

తాత్పర్యం: 'మీకు పుణ్యలోకా లున్నవి' అని యయాతి చెప్పగా విన్న ఆ నలుగురు మనుమలూ సంతోషించి 'మేము నీకూతురికుమారులం సుమా!' అని తమను తాము తెలుపుకొని ఆ యయాతికి పుణ్యలోకాలు ఇచ్చారు. ఆ విధంగా ఆ యయాతి ఉత్తములసంసర్గంచేత తాను మనుమలతో పైలోకానికి వెళ్ళాడు అని.

విశేషం: తానున్ దౌహిత్రులున్ చనియె - ఆత్మార్థం బభిహితం కావటంచేత ఇచ్చట క్రియకు ఏకవచనం కలిగింది.

క. ఆ యతులపుణ్యునకు నన । సూయునకుఁ బరీక్షిదగ్రసుతునకు వైశం
పాయనుఁ డనంతపుణ్యఫ । లాయత్తము గాఁగఁ జెప్పె నని కడుఁ బ్రీతిన్. 226

ప్రతిపదార్థం: వైశంపాయనుఁడు= వ్యాసుడి శిష్యుడు; ఆ, అతుల, పుణ్యునకున్= సాటిలేని పుణ్యం కలవాడికి; అనసూయునకున్= అసూయ లేని వాడికి; పరీక్షిత్, అగ్రసుతునకున్= పరీక్షిత్తు యొక్క జ్యేష్ఠకుమారు డైన ఆ జనమేజయుడికి; అనంత, పుణ్య, ఫల, ఆయత్తము; కాఁగన్= అంతం లేని పుణ్యంయొక్కఫలాని కధీన మయ్యేటట్లుగా; కడున్, ప్రీతిన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; చెప్పెన్; అని శౌనకాదిమహర్షులకు సౌతి వివరించాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని పుణ్యం కలవాడున్నూ, ఈర్ష్యారహితుడున్నూ, పరీక్షిన్మహారాజు జ్యేష్ఠ కుమారుడున్నూ అయిన జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు అంతం లేని పుణ్యంయొక్క ఫలానికి అధీనమౌనట్లుగా మిక్కిలి ప్రీతితో చెప్పాడని సౌతి శౌనకాదిమహర్షులకు తెలిపాడు.

ఆశ్వాసాంతము

క. వీరశ్రీవనితాశ్రిత । భూరిస్థిర బాహుదండ! బుధనుత సుగుణా
ధారా! కలియుగపవిత్ర! పు । రారాతి పదాబ్జపూజనాసక్తమతీ! 227

ప్రతిపదార్థం: వీర, శ్రీ, వనితా+ఆశ్రిత, భూరి, స్థిరబాహు, దండ= వీరలక్ష్మి అనే కాంతచేత ఆశ్రయించబడిన విశాలం, దృఢం అయిన దండంవంటి బాహువులు కలవాడా!; బుధ, నుత, సుగుణ+ఆధార= పండితులచేత పొగడబడిన మంచిగుణాలకు నెలవైనవాడా!; కలియుగ పవిత్ర= కలియుగాన్ని పవిత్రం చేసేవాడా!; పుర+అరాతి, పద+అబ్జ పూజన+ఆసక్త మతీ= త్రిపురాలకు శత్రు వైన (త్రిపుర సంహారు డైన) పద్మాలవంటి శివుడిపాదాలయందు ఆసక్తి కల మనస్సు కలవాడా!

తాత్పర్యం: వీరలక్ష్మి అనే కాంతచేత ఆశ్రయించబడిన విశాలాలు, దృఢాలు నైన దండాలవంటి బాహువులు కలవాడా! పండితులచేత పొగడబడిన మంచిగుణాలకు ఆశ్రయమైనవాడా! కలియుగాన్ని పవిత్రీకరించేవాడా! త్రిపురవైరి యైన శివుడి పాదపద్మాలందు ఆసక్తి కల మనస్సు కలిగినవాడా! రాజరాజా!

మత్తకోకిలము.

దండితాహితవీర! సూరినిధాన! దానవినోద! కో
దండపార్థ! పరాక్రమ ప్రియధామ! దిక్పరిపూరితా
ఖండ పాండు యశోనిధీ! పరగండభైరవ! వైరివే
దండ గండ విదారి ఘోరతరాసి భాసిభుజార్గళా!. 228

ప్రతిపదార్థం: దండిత+అహిత, వీర= శిక్షించబడిన శత్రువీరులు కలవాడా!; సూరి, నిధాన= పండితులకు నిధియైనవాడా!; దానవినోద= దానమందు వేడుక కలవాడా!; కోదండ, పార్థ= ధనుర్విద్యయందు అర్జునుడా!; పరాక్రమ, ప్రియ, ధామ= శౌర్యానికి ఇష్టమైన నెలవైన వాడా!; దిక్+పరిపూరిత+అఖండ, పాండు, యశస్+నిధీ= అన్ని దిక్కులందు నిండిన అధికమైన నిర్మల మైన కీర్తికి నిధానమా!; పరగండ భైరవ= (ఇది బిరుదు) శత్రువీరులకు భయంకరుడా!; వైరి, వేదండ గండ విదారి, ఘోర, తర+అసి, భాసి, భుజ+అర్గళా= శత్రువుల ఏనుగుల కపోలాలను భేదించే మిక్కిలి భయంకరమైన ఖడ్గంతో ప్రకాశించే గుదియల (గడియ) వంటి భుజాలు కలవాడా!

తాత్పర్యం: శిక్షించబడిన శత్రువీరులు కలవాడా! పండితులకు నిధాన మైనవాడా! దానమందు వేడుక కలవాడా! ధనుర్విద్యలో అర్జునుడివంటివాడా! శౌర్యానికి ప్రీతికరమైన నెలవా! అన్నిదిక్కులయందు నిండిన అధికమైన నిర్మలమైన కీర్తికి నిధానమా! శత్రువీరులకు భయంకరుడా! శత్రువుల ఏనుగులకపోలాలను, పగులగొట్టే భయంకరమైన ఖడ్గంతో ప్రకాశించే తలుపుగడియవంటి భుజాలు కలవాడా!

విశేషం: 227, 228 పద్యాలు ఆశ్వాసాంత పద్యాలు. ఇవి రాజరాజును వర్ణించే విశేషణాలతో కూడి ఉన్నవి. మత్తకోకిలంలో పాదానికి రస జజ భర గణాలతో కూడిన 18 అక్షరా లుంటాయి. యతిస్థానం 11వ అక్షరం. ఇందులో మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా మారిస్తే తరల మౌతుంది.

గద్యము.

ఇది సకల సుకవిజన వినుత నన్నయభట్టప్రణీతం బయిన శ్రీమహాభారతంబునం దాది పర్వంబున శ్రీమహాభారత కథాప్రారంభంబును, వ్యాసుజన్మంబును, దేవ దైత్య దానవ ముని యక్ష పక్షి గంధర్వాది నానా విధభూత సంభవంబును, దదంశావతారంబును, రాజవంశోత్పత్తియు, యయాతిచరితంబును నన్నది తృతీయాశ్వాసము. 229

తాత్పర్యం: ఇది సర్వ సత్కవులచేత సన్నుతింపబడే నన్నయభట్టుచేత రచింపబడిన శ్రీమహాభారతంలోని ఆదిపర్వంలో శ్రీమహాభారత కథయొక్క ఆరంభం, వ్యాసుడి పుట్టుక, దేవతలు, దితికుమారులైన రాక్షసులు, దనుకుమారు లైన దానవులు, మునులు, యక్షులు, పక్షులు, గంధర్వులు మొదలైన పలువిధా లైన జీవుల పుట్టుక, వారి అంశాల జన్మం, (భూమిపై అవతరించటం), రాజవంశాల పుట్టుక, యయాతిరాజు చరిత్ర అనే విషయాలతో కూడిన మూడవ ఆశ్వాసం.

ఆదిపర్వంలో తృతీయాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీరస్తు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

ఆదిపర్వము -చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీలలనాస్తన ఘటిత వి । శాలోరస్స్థల! వివేకచతురానన! వా
ణీ లీలాస్పద! విలస । చ్చాళుక్యాన్వయ పయోధి సంపూర్ణశశీ! 1

ప్రతిపదార్థం: ఈపద్యంలోని విశేషణాలు రాజరాజనరేంద్రుడి సంబోధనలు. శ్రీలలనా, స్తన, ఘటిత, విశాల, ఉరస్+స్థల= లక్ష్మి (రాజ్యలక్ష్మి) అనే కాంతయొక్క కుచాలచే చేర్చబడిన విపులమైన వక్షఃప్రదేశం కలవాడా! వివేక, చతురానన= జ్ఞానంలో నాల్గుమొగాలుకల బ్రహ్మా! (చతుర+ఆనన అనికూడా చెప్పవచ్చును; అప్పుడు జ్ఞానంలో నెగ్గగల ముఖం కలవాడా అని అర్థం); వాణీ, లీలా+ఆస్పద= సరస్వతీ విలాసాలకు నెలవైనవాడా!; విలసత్+చాళుక్య+అన్వయ, పయోధి, సంపూర్ణ, శశీ= ప్రకాశించే చాళుక్యవంశం అనే సముద్రానికి నిండుజాబిల్లి ఐనవాడా!; రాజరాజనరేంద్రా!

తాత్పర్యం: లక్ష్మి అనే కాంతయొక్కస్తనాలతో కూడిన విపులమైన వక్షస్స్థలం కలవాడా! వివేకంలో బ్రహ్మవంటివాడా! సరస్వతీవిలాసాలకు పట్టుకొమ్మ అయినవాడా! (కావ్యగీతప్రియా!) ప్రకాశించే చాళుక్యవంశం అనే సముద్రానికి నిండుచంద్రుడా! రాజరాజనరేంద్రుడా!

విశేషం: అలం: రూపకం. 'నా విష్ణుః పృథివీపతిః' అనే సూక్తిని అనుసరించి రాజు విష్ణ్వంశతో కూడి ఉంటాడు. అప్పుడు అతడిని లక్ష్మి ఆలింగనం చేసికొంటుంది అని భావన. సంబోధనల కైన విశేషణాల అర్థాలు వేటికవే ప్రత్యేకంగా ఉంటాయి. కాని ఇక్కడ 'వివేక చతురానన, వాణీలీలాస్పద' అనే రెండు విశేషణాలు మాత్రం పరస్పరం సమన్వయపడుతూ ఉండటం విశేషం. బ్రహ్మ లక్షణమున్న రాజరాజు సరస్వతికి ఆశ్రయుడయ్యాడనే భావం కుదురుతున్నది. విలసత్+చాళుక్య= విలసచ్చాళుక్య. శ్చుత్వసంధి.

పూరువంశక్రమము (సం.1-90-11) (1-89-4)

వ. అక్కథకుండు శౌనకాదిమహామునులకుం జెప్పె : నట్లు యయాతికిఁ బుత్త్రుం డయిన పూరుండు సకల మహీరాజ్యంబు సేయుచు వంశకర్త యయిన వానికిఁ గౌసల్య యనుదానికి జనమేజయుండు పుట్టి రాజై యశ్వమేధత్రయంబుఁజేసి ప్రఖ్యాతి నొందె; నాజనమేజయునకు ననంత యనుదానికిఁబ్రాచిన్వంతుఁడు పుట్టి పరాక్రమంబున నుదయాచల పర్యంతంబు ప్రాగ్దిగ్విజయంబు సేసి ప్రాచిన్వంతుఁడు నాఁ బరఁగె; నట్టి ప్రాచిన్వంతునకు నశ్మకి యనుదానికి సంయాతి పుట్టె; వానికి వరాంగియనుదానికి నహంయాతి పుట్టె; వానికిం గృతవీర్యపుత్త్రియైన భానుమతికి సార్వభౌముండు పుట్టె; వానికిఁ గేకయ రాజపుత్త్రి యైన సునందకు జయత్సేనుండు పుట్టె; వానికి వైదర్భి యైన సుశ్రవసకు నవాచీనుండు పుట్టె; నయ్యవాచీనునకు విదర్భరాజపుత్త్రి యైన మర్యాదకు నరిహుండు పుట్టె; వానికి నాంగి యనుదానికి మహాభౌముండు పుట్టె; నా మహాభౌమునకుం బ్రసేనజిత్పుత్త్రియైన సుపుష్టకు నయుతానీకుండు పుట్టె; వానికిం బృథుశ్రవసుని పుత్త్రి

యైన కామకు నక్రోధనుండు పుట్టె; వానికిం గాళింగి యైన కరంభ యనుదానికి దేవాతిథి పుట్టె; వానికి వైదేహి యయిన మర్యాదకు ఋచీకుండు పుట్టె; వానికి నాంగియైన సుదేవ యనుదానికి ఋక్షుండు పుట్టె; ఋక్షునకుఁ దక్షకపుత్త్రి యయిన జ్వాలయనుదానికి మతినారుండు పుట్టె. 2

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కథకుండు= భారతకథను చెప్పేవా డైన సౌతి; శౌనక+ఆది, మహత్+మునులకున్= శౌనకుడు మొదలైన గొప్పమునులకు; చెప్పెన్= చెప్పాడు; అట్లు=(వెనుకచెప్పిన)ఆవిధంగా; యయాతికిన్= యయాతి మహారాజుకు; పుత్త్రుండు+అయిన= కుమారుడు అయిన; పూరుండు= పూరుడు; సకల, మహీ, రాజ్యంబు+చేయుచున్= సమస్త మైన భూమియొక్క పరిపాలనం చేస్తూ; వంశ, కర్త, అయిన= వంశానికి తనదైన వర్తనంవలన ఒక ప్రత్యేక గౌరవాన్ని కలిగించి, తన తరువాతి వంశజులకు తనపేరుతో పిలువబడే మర్యాదను సృష్టించే వాడిని వంశకర్త అంటారు. అటువంటివాడు కాగా; వానికిన్= ఆ పూరునకున్నూ; కౌసల్య, అనుదానికిన్= కౌసల్య అనే పేరు కల వనితకున్నూ; జనమేజయుండు; పుట్టి; రాజు+ఐ= ప్రభువుఅయి; అశ్వమేధత్రయంబున్+చేసి= అశ్వమేధయాగాలు మూడింటిని చేసి; ప్రఖ్యాతిన్+ఒందెన్= ప్రసద్ధి పొందాడు; ఆ, జనమేజయునకున్; అనంత, అనుదానికిన్; ప్రాచిన్వంతుండు; పుట్టి; పరాక్రమంబునన్= శౌర్యంతో; ఉదయ+అచల, పర్యంతంబు= సూర్యుడు ఉదయించే తూర్పుదిక్కుకొండవరకు; ప్రాక్, దిక్, విజయంబు+చేసి= తూర్పుదిక్కును జయించి; ప్రాచిన్వంతుఁడు, నాన్= తూర్పుదిక్కుకు రాజు అని; పరఁగెన్= ప్రసిద్ధిపొందాడు; అట్టి, ప్రాచిన్వంతునకున్; అశ్మకి, అను, దానికిన్, సంయాతి, పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ సంయాతికిన్నీ; వరాంగి, అను, దానికిన్, అహంయాతి, పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ అహంయాతికిన్నీ; కృతవీర్యపుత్త్రి; అయిన= కృతవీర్యునియొక్క కూతు రయిన భానుమతికిన్= భానుమతికిన్నీ; సార్వభౌముండు; పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ సార్వభౌముడికి; కేకయ, రాజపుత్త్రి, అయిన= కేకయరాజుకు కూతురయిన; సునందకున్; జయత్సేనుండు; పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ జయత్సేనునకు; వైదర్భి, అయిన= విదర్భరాజుకు కూతురైన; సుశ్రవసకు; అవాచీనుండు; పుట్టెన్; ఆ+అవాచీనునకున్; విదర్భ, రాజపుత్త్రి, అయిన= విదర్భదేశరాజుకు కూతురయిన; మర్యాదకున్= మర్యాద అనేపేరు కల వనితకు; అరిహుండు, పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ అరిహునకు; ఆంగి, అనుదానికిని; మహాభౌముండు; పుట్టెన్; ఆ, మహాభౌమునకున్; ప్రసేనజిత్, పుత్త్రి, అయిన= ప్రసేనజిత్తుని పుత్త్రిక అయిన; సుపుష్టకున్; ఆయుతానీకుండు; పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ అయుతానీకునకునూ; పృథుశ్రవసుని, పుత్త్రిక అయిన; సుపుష్టకున్; అయుతానీకుండు; పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ ఆయుతానీకునకునూ; పృథుశ్రవసుని, పుత్త్రి, అయిన= పృథుశ్రవసుని కూతురయిన; కామకున్; అక్రోధనుండు; పుట్టెన్; వానికిన్= అక్రోధనుడికి; కాళింగి, అయిన= కళింగదేశపురాజు కూతు రయిన; కరంభ, అను, దానికిని; దేవాతిథి, పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ దేవాతిథికిని; వైదేహి, అయిన= విదేహరాజుయొక్క కూతురైన; మర్యాదకున్; ఋచీకుండు; పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ ఋచీకునకును; ఆంగి+అయిన= అంగరాజుకు కూతురైన; సుదేవ, అనుదానికిన్; ఋక్షుండు, పుట్టెన్; ఋక్షునకున్; తక్షకపుత్త్రి, అయిన= తక్షకునియొక్క కూతురైన; జ్వాల, అనుదానికిని; మతినారుండు; పుట్టె.

తాత్పర్యం: స్పష్టం

క. ఇమ్ముగ సరస్వతీ తీ । రమ్మునఁ బండ్రెండు వత్సరమ్ములు విధిమా
ర్గమ్మున సద్గుణసముదా । య మ్మెసగఁగఁ జేసి సత్త్రయాగము నిష్ఠన్. 3

ప్రతిపదార్థం: ఇమ్ముగన్= ఇంపుగా; సరస్వతీ, తీరమ్మునన్= సరస్వతీనది ఒడ్డున; పండ్రెండు, వత్సరమ్ములు= పదిరెండు (12) సంవత్సరాలు; విధి, మార్గమ్మునన్= శాస్త్రపద్ధతితో; సత్+గుణ, సముదాయమ్ము= మంచిగుణాల సమూహము; ఎసగఁగన్= అతిశయించగా; నిష్ఠన్= ఎక్కువ శ్రద్ధతో; సత్త్రయాగమున్= సత్త్రయాగాన్ని; చేసెన్= ఆచరించాడు.

తాత్పర్యం: మతినారుడు సరస్వతీనదిఒడ్డున పన్నెండుసంవత్సరాలు సత్త్రయాగాన్ని విధివిధానంగానూ, సద్గుణసమూహాలు అతిశయించేటట్లుగానూ ఎక్కువశ్రద్ధతో ప్రీతితో చేశాడు.

విశేషం: 13 మొదలు 100 రోజులవరకూ కొనసాగే యాగాన్ని సత్త్రయాగమంటారు.

క. అతనికి సరస్వతీనది । మతి ననురక్త యయి వాని మానుగఁ దనకుం
బతిఁ జేసికొనియె ధర్మ । స్థితి; నయ్యిరువురకుఁ ద్రసుఁడు ధీరుఁడు పుట్టెన్. 4

ప్రతిపదార్థం: అతనికిన్= మతినారుని యందు (సప్తమికి మారుగా షష్ఠీవిభక్తి); సరస్వతీనది; మతిన్= మనస్సులో; అనురక్త+అయి= అనురాగం కలదై; వానిన్= ఆ మతినారుని; మానుగన్= ఒప్పుగా; తనకున్= తనకు; పతిన్= భర్తగా; ధర్మస్థితిన్= ధర్మమార్గాన; చేసికొనియెన్= చేసికొనెను. (వరించి పెండ్లాడింది); ఆ+ఇరువురకున్= సరస్వతికీ, మతినారునికీ; ధీరుఁడు= ధైర్యవంతుడైన; త్రసుఁడు= త్రసుడుఅనేవాడు; పుట్టెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: మతినారునియందు సరస్వతీనదికి మనస్సులో అనురాగం కలుగగా, ఆమె అతడిని ధర్మమార్గంలో తనభర్తగా చేసికొన్నది. వారిద్దరికీ త్రసుడు అనేవాడు పుట్టాడు.

వ. ఆ త్రసునకుఁ గాళింది యనుదానికి నిలినుండు పుట్టె; వానికి రథంతరి యను దానికి దుష్యంతుండు పుట్టెఁ; బుట్టి యనన్యసాధారణశక్తియుక్తుం డై. 5

ప్రతిపదార్థం: ఆ, త్రసునకున్= ఆ త్రసు డనే రాజుకున్నూ; కాళింది, అనుదానికిన్= కాళింది అనేపేరు కల వనితకున్నూ; ఇలినుండు; పుట్టెన్; వానికిన్= ఆ ఇలినునకు; రథంతరి, అనుదానికిన్= రథంతరి అనే స్త్రీకిన్నీ; దుష్యంతుండు, పుట్టెన్= జన్మించాడు; పుట్టి; అనన్య, సాధారణ, శక్తి, యుక్తుండు+ఐ= ఇతరులకు సామాన్యం కాని సామర్థ్యం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ త్రసునికి కాళింది అనే భార్యయందు ఇలినుడు అనేవాడు పుట్టాడు. ఆ ఇలినుడికి రథంతరి అనేదానియందు దుష్యంతుడు జన్మించాడు. ఆ దుష్యంతుడు ఇతరులకు సాధారణంకాని (అధికమైన) సామర్థ్యంతో కూడినవాడై.

క. బాలహరిణములఁ బట్టెడు । లీలను విషమాటవీ చలిత కేసరి శా
ర్దూలేభ శరభములఁ దన । బాలత్వమునంద యెగిచి పట్టుచు మఱియున్. 6

ప్రతిపదార్థం: బాల, హరిణములన్= లేడిపిల్లలను; పట్టెడు, లీలను= పట్టుకొనేవిధంగా; విషమ+అటవీ, చలిత= తిరగటానికి వీలుకాని (దుర్గమమైన) అడవులందు తిరుగుతున్నట్టి; కేసరి= సింహాలను; శార్దూల= పులులను; ఇభ= ఏనుగులను; శరభములన్= మీఁగండ్లమృగాలను; తన, బాలత్వమునందున్+అ= తనచిన్నతనంలోనే; యెగిచి, పట్టుచున్= వెంటాడి పట్టుకొంటూ; మఱియున్= ఇంకనూ.

తాత్పర్యం: ఆ దుష్యంతుడు తన చిన్నతనంలోనే లేడిపిల్లలను పట్టుకొనేవిధంగా దుర్గమ మైన అడవుల్లో తిరుగాడే సింహాలను, పులులను, ఏనుగులను, శరభమృగాలను వెంటాడి పట్టుకొంటూ, ఇంకా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ. శరభానికి ఎనిమిది కాళ్లుంటా యనీ, అది సింహంకంటె బలవత్తర మైన దనీ అంటారు.

క. ఉర్వీరుహ నివహముతోఁ । బర్వతములు వెఱికి యొండు పర్వతములపైఁ
బర్వఁగ వైచుచు యౌవన । గర్వంబున నొప్పె నుర్విఁ గడు నధికుం డై. 7

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీరుహ, నివహముతోన్= వృక్షాల సమూహంతోపాటుగా; పర్వతములు+పెఱికి= పర్వతాలను పెకలించి; ఒండు, పర్వతములపైన్= వేరుపర్వతాలమీద; పర్వఁగన్, వైచుచున్= పడవేస్తూ; ఉర్విన్= భూమియందు; యౌవన, గర్వంబునన్= యౌవనం వలని గర్వంతో; కడున్+అధికుండు+ఐ= మిక్కిలి గొప్ప వాడయి; ఒప్పెన్= అతిశయించాడు.

తాత్పర్యం: వృక్షాలసమూహంతోపాటుగా పర్వతాలను పెకలించి వేరే పర్వతాలపై పడవేస్తూ, యౌవనగర్వంతో భూలోకంలో మిక్కిలి గొప్పవా డయి అతిశయించాడు.

విశేషం: పర్వతములు+పెఱికి= 'ప' కు 'వ' ఆదేశం; పర్వతములు వెఱికి; గసడదవాదేశం.

దుష్యంతుఁడు వేఁట కరుగుట (సం. 1-63-1)

శా. ఆ దుష్యంతుఁ డనంతసత్త్వుఁడు సమస్తాశాంతమాతంగ మ
ర్యాదాలంకృత మైన భూవలయ మాత్మాయత్త మై యుండఁగా
నాదిత్యాంశు సమీర దుర్గమ మహోగ్రారణ్య దేశాళితో
నాదిక్షత్త్ర చరిత్ర నేలె నజితుండై బాహువీర్యంబునన్. 8

ప్రతిపదార్థం: అనంత, సత్త్వుఁడు= అంతులేని బలం కలిగిన; ఆ, దుష్యంతుఁడు= అంతటిదుష్యంతుడు; సమస్త, ఆశా+అంత, మాతంగ, మర్యాదా+అలంకృతము+ఐన= అన్నిదిక్కులయొక్క చివరలందలి ఏనుగులయొక్క హద్దుతో అలంకరింపబడింది అయిన; భూవలయము= భూమండలం; ఆత్మ+ఆయత్తము+ఐ, ఉండఁగాన్= తనకు ఆధీనం కాగా; ఆదిత్య+అంశు, సమీర, దుర్గమ, మహత్, ఉగ్ర, అరణ్య, దేశ+ఆళితోన్= సూర్యుడి కిరణాలకున్నూ, గాలికిన్నీ ప్రవేశింప శక్యంగాని మిక్కిలి భయంకర మైన అడవిప్రాంతాల సమూహంతో; ఆది, క్షత్త్ర, చరిత్రన్= తొలుతటి మనువు మొదలైన రాజుల చరిత్రవంటి చరిత్రతో; బాహువీర్యంబునన్= భుజాలయొక్క బలంతో; అజితుండు+ఐ= ఓడనివాడై; ఏలెన్= పరిపాలించాడు.

తాత్పర్యం: అనంతమైన బలం కలిగిన ఆ దుష్యంతుడు అన్ని దిక్కులచివరలలో గల యేనుగులు (అష్టదిగ్గజాలు) సరిహద్దుగా ఒప్పిన భూమండలం తనకు అధీనమై ఉండగా సూర్యకిరణాలకున్నూ వాయువుకున్నూ ప్రవేశింపరానట్టి భయంకరాలైన అడవిప్రదేశాలతోపాటుగా పూర్వరాజులవర్తనంవంటి వర్తనంతో, భుజబలంతో, ఓడనివాడై భూమిని పరిపాలించాడు.

విశేషం: భూమిని ఎనిమిది దిక్కులందు ఎనిమిది ఏనుగులు మోస్తూ ఉంటా యని చెప్తుతారు. ఆ అష్టదిగ్గజాలు హద్దుగా గల భూమి అంటే సర్వభూమిని అని అర్థం. దుష్యంతుని విశాలమైన రాజ్యంలో దుర్గమారణ్యాలు, తపోవనాలు ఎక్కువగా ఉన్నా యని సూచన. ఇవి భావికథలో దుష్యంతుడు వేటకు పోవటానికీ, శకుంతలను చూచి వివాహం చేసికొనటానికీ అనువుగా ఉన్నవి. ఇటువంటిభావికథార్థసూచన నన్నయ వస్తుధ్వనికి నిదర్శనం. 'అనంతసత్త్వుఁడు' అంటే అనంతుడి(ఆదిశేషుడి) బలంవంటి బలం కలవాడనికూడ అర్థం చెప్పవచ్చును. భూభారం వహించే సందర్భం కనుక ఇదికూడ సమంజసంగా ఉంటుంది. ఓజోగుణభూయిష్ఠమైన ప్రసాదగుణం ఉదాత్తవిభావవర్ణనలో సముచితంగా ప్రయోగింపబడింది.

క. ఆతని రాజ్యంబున ను । ర్వీతలము ప్రజాసమృద్ధి వెలసి రుజాశో
కాతంక క్షయ శంకా । పేతం బై ధర్మచరితఁ బెరుఁగుచు నుండెన్. 9

ప్రతిపదార్థం: అతని రాజ్యంబునన్= ఆ దుష్యంతుని పరిపాలనలో; ఉర్వీతలము= భూతలం; ప్రజాసమృద్ధిన్= జనులయొక్క అభివృద్ధితో; వెలసి= ప్రసిద్ధిపొంది; రుజా, శోక, ఆతంక, క్షయ, శంకా+అపేతంబు+ఐ= రోగాలు, దుఃఖాలు, విఘ్నాలు, నష్టాలు, అనుమానాలు లేనిదై; ధర్మ, చరితన్= ధర్మమైన వర్తనంతో; పెరుఁగుచున్+ఉండెన్= అభ్యుదయాన్ని పొందుతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: దుష్యంతుడి పరిపాలనంలో దేశం ప్రజలఅభివృద్ధితో ప్రసిద్ధిచెంది రోగాలూ, దుఃఖాలూ, విఘ్నాలూ, నష్టాలూ, అనుమానాలూ ఏమీ లేనిదై ధర్మమైన ప్రవర్తనంతో సాగుతూ ఉన్నది.

విశేషం: దుష్యంతుడు ప్రజలకు ధర్మవర్తన మైన పాలనను అందించటంవలన వారికి ఎటువంటి అరిష్టాలు కలుగకుండా అభ్యుదయాలు కలుగుతూ ఉన్నాయని తాత్పర్యం. మూలంలో ఆరు శ్లోకాలలో ఉన్న భావాన్ని 'రుజా..... అపేతంబై' అన్న సమాసంలో కుదించి చెప్పాడు నన్నయ. భావికథలో ప్రజాపవాదభీతివలన శకుంతలాభరతులను భార్యాపుత్త్రులనుగా నిండుసభలో పేర్కొనకపోవటానికి తగిన భిత్తికను నన్నయ కథాకథనంలో సమకూర్చాడు.

వ. అమ్మహీపతి యొక్కనాఁడు మృగయావినోదార్థి యయి యాదిత్యహయంబులకంటె వడిగల హయంబులు
పూనిన రథం బెక్కి యాజానేయతురంగారూఢు లైన యాశ్వికులు పరివేష్టించి రాఁగ ననంతకుంతశక్తిచాప
కృపాణపాణు లయిన వీరభటసహస్రంబులతోఁ జని వనంబులోని మృగంబులం జుట్టుముట్టి. 10

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహీపతి= భూమికి నాథు డైన ఆ దుష్యంతుడు; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; మృగయా, వినోద+అర్థి, అయి= వేటయందలి ఆనందాన్ని కోరినవాడై; ఆదిత్య, హయంబులకంటెన్= సూర్యుడియొక్క గుఱ్ఱాలకంటె; వడి+కల= వేగం కలిగిన; హయంబులు, పూనిన= గుర్రాలను కట్టిన; రథంబు+ఎక్కి= రథాన్ని ఎక్కి; ఆజానేయ, తురంగ+ఆరూఢులు+ అయిన= మేలిజాతి గుర్రాలను ఎక్కినట్టివా రైన; ఆశ్వికులు= రౌతులు; పరివేష్టించి, రాఁగన్= చుట్టూ చేరి వస్తూఉండగా; అనంత, కుంత, శక్తి, చాప, కృపాణ, పాణులు+అయిన= అనేకాలైన ఈటెలు, చిల్లకోలలు (ఆయుధవిశేషాలు), విండ్లు, కత్తులు చేతులలో కలవారైన; వీర, భట, సహస్రంబుతోన్= వీరులైన అనేక యోధులతో; చని= వెళ్ళి; వనంబులోని= అడవిలోని; మృగంబులన్= జంతువులను; చుట్టుముట్టి= నలువైపుల క్రమ్ముకొని దాడిచేసి.

తాత్పర్యం: ఆ దుష్యంతుడు ఒకనాడు వేటాడి వేడుక పడదామన్న కోరికతో సూర్యుడి గుర్రాలకంటె వేగంగల గుర్రాలను కట్టిన రథాన్ని ఎక్కి, మేలిరకం గుర్రాలపై ఎక్కిన ఆశ్వికులు తన చుట్టూ చేరి అనుసరిస్తూ ఉండగా ఈటెలు, చిల్లకోలలు, విండ్లు, కత్తులు మొదలైన ఆయుధాలను ధరించిన వీరభటులు అనేకులు వెంటరాగా, ముందుకు సాగి, వనంలోని మృగాలను నలువైపుల చుట్టుముట్టి దాడిచేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. కలయఁగ నార్పుల బొబ్బల । యులివున నవ్విపిన మను మహోదధిఁ బెలుచం
గలఁచెను దుష్యంత మహా । బల మందరనగము సత్త్వభయజననం బై. 11

ప్రతిపదార్థం: కలయఁగన్= వనమంతా వ్యాపించగా; ఆర్పులన్= మానవుల అరపులయూ, బొబ్బలన్= జంతువుల అరపులయూ; ఉలివునన్= ధ్వనితో; ఆ+విపినము+అను, మహత్+ఉదధిన్= ఆ అరణ్యమనే పెద్ద సముద్రాన్ని; దుష్యంత, మహత్+బల, మందర, నగము= దుష్యంతుడిసేన అనే మందరపర్వతం; సత్త్వ, భయ, జననంబు+ఐ= ప్రాణులకు భయాన్ని కలిగించే దై; పెలుచన్= ఆటోపంతో; కలఁచెను= కలతపెట్టింది.

తాత్పర్యం: ఆ వనమంతా వ్యాపించగా భటులూ, జంతువులూ చేసే కేకలూ అరుపులూ కలిసిన చప్పుడుతో ఆ అరణ్య మనే మహాసముద్రాన్ని దుష్యంతుడిసేన అనే మందరపర్వతం (కవ్వపుకొండ) ప్రాణులకు భయంకలిగేటట్లు కలతపెట్టింది.

విశేషం: అలం: రూపకం. అరణ్యమనే సముద్రాన్ని మథించగా దుష్యంతుడికి శకుంతల అనే లక్ష్మి లభిస్తుం దనే సూచన ఇందులో ఉన్నది.

క. సరభస పరిచరిత మహా । శరభ ద్విపరిపు వరాహ శార్దూల మద
ద్విరదాది ప్రకర భయం । కరవనమధ్యమున నృపతి గడుఁ గడిమిమెయిన్. 12

ప్రతిపదార్థం: సరభస= తొట్రుపాటుతో కూడికొన్న వేగంతో; పరిచరిత= తిరుగుతున్న; మహత్+శరభ= గొప్పవైన శరభమృగాలున్నూ; ద్విప, రిపు= (ఏనుగులకు శత్రువులైన) సింహాలున్నూ; వరాహ= పందులున్నూ; శార్దూల= పెద్దపులులున్నూ; మద, ద్విరద+ఆది= మదించిన ఏనుగులు మొదలైన వానియొక్క; ప్రకర= సమూహాలచేత; భయంకర= భయాన్ని కలిగించే; వన, మధ్యమునన్= అరణ్యముయొక్క నడిమిప్రాంతంలో; నృపతి= రాజు, దుష్యంతుడు; కడున్= మిక్కిలి; కడిమిమెయిన్= పరాక్రమంతో.

తాత్పర్యం: తొందరగా తిరుగుతున్న మహాశరభాలు, సింహాలు, పందులు, పెద్దపులులు, మదపుటేనుగులు మొదలైన జంతుసమూహాలతో భయంకరమైన ఆ అరణ్యమధ్యప్రాంతంలో దుష్యంతుడు మిక్కిలి పరాక్రమంతో.

విశేషం: 10వ వచనం నుండి వేటవర్ణనం జరుగుతున్నది. రాజు సైన్యంతో అడవిలో ప్రవేశించి, మృగాలను చుట్టుముట్టి, అరుపులతో, బొబ్బలతో వేసి, వాటిని భయపెట్టి అరణ్యమధ్యభాగానికి వచ్చేటట్లు చేశాడు. వనమధ్యభాగంలో రాజు వేటచేశాడు. అత్యంత సహజసుందరంగా వేటవర్ణనం సాగుతున్నది. మితహితవచనాలకూ, యథార్థవర్ణనలకూ స్తుతులకూ నన్నయ ప్రసిద్ధి.

క. ఓసరిలి పఱచు మృగముల । నేసియు, డాసిన మృగముల నెగచి భుజాసిన్
వ్రేసియుఁ, జంపెను మృగయా । వ్యాసక్తి నపారఘోరవన్యమృగాళిన్. 13

ప్రతిపదార్థం: ఓసరిలి= తప్పించుకొని; పఱచు= పారిపోవు; మృగములన్= జంతువులను; ఏసియున్= కొట్టియున్నూ; డాసిన, మృగములన్= దగ్గరకు వచ్చిన జంతువులను; ఎగచి= తరిమి, కుప్పించి; భుజ+అసిన్= చేతిలోని కత్తితో; వ్రేసియున్= కొట్టియు, నరికియున్నూ; మృగయా, వ్యాసక్తిన్= వేటయందలి వేడుకతో; అపార, ఘోర, వన్య, మృగ+ఆళిన్= అంతులేని క్రూరాలైన అడవికి చెందిన జంతువుల సమూహాన్ని; చంపెను= చంపాడు.

తాత్పర్యం: తప్పించుకొని పారిపోయే జంతువులను కొట్టియున్నూ, సమీపానికి వచ్చినవాటిని తరిమి, కుప్పించి నరికియున్నూ దుష్యంతుడు వేటలోని వేడుకతో అపారక్రూరవనజంతువులను సంహరించాడు.

వ. ఇట్లు పెక్కుమృగంబుల నెగిచి చంపుచు మఱియుఁ జంపెడువేడుక నతి దూరంబున కరిగిన, నాతని
రథవేగంబు ననుగమింపనోపక యధిక క్షుత్పిపాసాపరవశు లయి పదాతు లయ్యయి ప్రదేశంబుల

విశ్రమించి; రంత దుష్యంతుండు కతిపయామాత్య పురోహితసహితుం డై కొండొకనేల యరిగి, ముందట నొక్క పుణ్యనదీతీరంబున వివిధసురభి కుసుమఫల భారవినమ్ర తరులతాగుల్మ పరిశోభితం బయిన యొక్కవనంబు గని. 14

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; పెక్కు, మృగంబులన్= అనేక జంతువులను; ఎగిచి, చంపుచున్= తరిమి చంపుతూ; మఱియున్= ఇంకను; చంపెడు, వేడుకన్= వేటచేయాలన్న ఆసక్తితో; అతిదూరంబునకున్= మిక్కిలి దూరానికి; అరిగినన్= వెళ్ళగా; ఆతని, రథ, వేగంబున్= దుష్యంతునియొక్క రథంయొక్క వేగాన్ని; అనుగమింపన్+ఓపక= అనుసరించటానికి సమర్థులు కాక; అధిక, క్షుద్, పిపాసా, పరవశులు+అయి= ఎక్కువగా ఆకటిచేతను, దప్పికచేతను, అదుపుతప్పినవారై; పదాతులు= నేలపై నిలబడి యుద్ధం చేసే సైనికులు; ఆ+అయి, ప్రదేశంబులన్= ఆయా ప్రాంతాలలో; విశ్రమించిరి= విశ్రాంతి తీసికొన్నారు; అంతన్= ఆ సమయంలో; దుష్యంతుండు; కతిపయ+అమాత్య, పురోహిత, సహితుండు+ఐ= కొందరుమంత్రులతో, మంచిచెడులను తెలిపే బ్రాహ్మణులతో కూడినవాడై; కొండు+ఒక, నేల, అరిగి= వేఱొక ప్రదేశానికి చేరి; ముందటన్= ఎదురుగా; ఒక్క, పుణ్య, నదీ, తీరంబునన్= ఒక పవిత్ర మైన నదియొక్క ఒడ్డున; వివిధ, సురభి, కుసుమ, ఫల, భార, వినమ్ర, తరు, లతా, గుల్మ, పరిశోభితంబు+అయిన= రకరకా లయిన వాసనలు కలిగిన పూవులయొక్క పండ్లయొక్క బరువుచే వంగిన చెట్లు, తీగలు, పొదలతో అలంకరింపబడిన; ఒక్క, వనంబు+కని= ఒక వనాన్ని చూచి.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా దుష్యంతుడు అనేకమృగాలను తరిమి తరిమి చంపుతూ, ఇంకా వేటాడే వేడుకతో చాలదూరం వెళ్ళగా, ఆతడి రథవేగానికి కాలిబంట్లు తట్టుకోలేక, అనుసరించే ఓపికను కోల్పోయి, ఆకలిదప్పులతో అదుపుతప్పి ఆ యా ప్రదేశాలలో విశ్రాంతి తీసికొన్నారు. ఆ సమయంలో దుష్యంతుడు కొందరు మంత్రులతో, పురోహితులతో కలిసి వేరొక ప్రదేశానికి చేరి, ఎదురుగా ఒక పవిత్రమైన నదిఒడ్డున పలురకాల వాసనలు గల పూలతోనూ, పండ్లభారంతోనూ వంగిన చెట్లతో, తీగలతో, పొదలతో అందమైన ఒక వనాన్ని చూచాడు.

విశేషం: దుష్యంతుడు వేటాడినది సూర్యరశ్మి సోకని దుర్గమారణ్యం. దానికి సమీపంలో ఉన్నది మాలిని అనే పుణ్యనది. ఆ నదికి ఆవలి ఒడ్డుపై ఉన్నది తపోవనం. ఇటు అరణ్యానికీ అటు తపోవనానికీ నడుమ పుణ్యనది. ప్రకృతివర్ణనం పరమరమణీయం.

కణ్వాశ్రమ వర్ణన (సం. 1-64-3)

క. అమరపతి ఖాండవమునకు । రమణను వైశ్రవణు చైత్రరథమునకు సమా
నముగా దీనిని భూభా । గమునను రచియించె నొక్కొ కమలజుఁడు దయన్. 15

ప్రతిపదార్థం: కమలజుఁడు= తామరపూవునందు పుట్టినవాడైన బ్రహ్మ; దయన్= కనికరంతో; దీనిని= ఈవనాన్ని; అమర, పతి, ఖాండవమునకున్= దేవతలకు ప్రభువైన ఇంద్రుడి (ఉద్యానవనమైన) ఖాండవానికి; రమణను= ఒప్పిదమైన గుణంలో; వైశ్రవణు, చైత్రరథమునకున్= కుబేరుడియొక్క (ఉద్యానవనమైన) చైత్రరథానికి; సమానముగాన్= సరిసమానంగా, తుల్యంగా; భూ, భాగమునను= ఈ భూఖండంలో; రచియించెన్+ఒక్కొ= నిర్మించాడు కాబోలు.

తాత్పర్యం: ఈవనాన్ని ఇంద్రుడి ఉద్యానవనమైన ఖాండవానికీ, కుబేరుని ఉద్యానవనమైన చైత్రరథానికీ అందంలో సమానంగా ఉండేటట్లు భూతలంమీద బ్రహ్మ దయతో నిర్మించాడు కాబోలు!

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష. వనదర్శనంచేతనే అద్భుతభావావిష్టుడైనాడు దుష్యంతుడు. అందులో ప్రవేశిస్తే మరికొన్ని అద్భుతాలను చూడబోతున్నాడనీ, అనుభవించబోతున్నాడనీ అలంకారకృతవస్తుధ్వని. అద్భుతభావవ్యంజకంగా ఫలోత్ప్రేక్షను నన్నయ నిపుణంగా ప్రయోగించాడు.

వ. అని దాని రమణీయభావంబుఁ బొగడుచుఁ జనుదెంచి యవ్వనంబు సొచ్చునప్పుడు 16

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆవిధంగా; దాని= ఆవనంయొక్క; రమణీయ, భావంబున్= అందమైన విధానాన్ని; పొగడుచున్= మెచ్చుకొంటూ; చనుదెంచి= వచ్చి; ఆ+వనంబు, చొచ్చునప్పుడు= ఆవనంలో ప్రవేశించేటప్పుడు (గసడదవాదేశం).

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా దుష్యంతుడు ఆ వనసౌందర్యాన్ని మెచ్చుకొంటూ వచ్చి ఆ వనంలో ప్రవేశించే సమయంలో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. అతిరుచిరాగతుం డయిన యాతనికిన్ హృదయప్రమోద మా
తతముగ నవ్వనంబున లతాలలనల్ మృదులానిలాపవ
ర్జిత కుసుమాక్షతావళులు సేసలు వెట్టినయట్టిరైరి సం
పత దళినీనినాదమృదుభాషల దీవన లొప్ప నిచ్చుచున్. 17

ప్రతిపదార్థం: అతిరుచిర+ఆగతుండు+అయిన= మిక్కిలి ఒప్పిద మైన ఆగమనం కలవాడైన; (ఆగతమంటే ఆగమనం - భావేక్తః- సు+ఆగతము= స్వాగతం కలవాడు అని భావం); ఆతనికిన్= ఆ దుష్యంతుడికి; హృదయ, ప్రమోదము= మనస్సులోని ఆహ్లాదం; ఆతతముగన్= అధికమయ్యేటట్లుగా; ఆ+వనంబున= ఆ వనంలోని; లతాలలనల్= తీగ లనెడి వనితలు; సంపతత్, అళినీ, నినాద, మృదుభాషలన్= అటూ ఇటూ తిరుగుతున్న ఆడుతుమ్మెదల ఝుంకారాలు (ధ్వనులు) అనే మెత్తనిమాటలతో; దీవనలు= ఆశీస్సులను, శుభాకాంక్షలను; ఒప్పన్= తగినవిధంగా; ఇచ్చుచున్= ఇస్తూ; మృదుల+అనిల+అపవర్జిత, కుసుమ+అక్షత+ఆవళులు= మెల్లని(మెత్తని) గాలులచేత రాల్పబడిన పూవులు అనెడి అక్షతల సమూహాలను; సేసలు, పెట్టిన, అట్టిరు+ఐరి= తలంబ్రాలుగా పోసినవా రైనారు-లేదా-ఆశీఃపురస్సరంగా అక్షతలు చల్లినవారైనారు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి సముచితంగా వచ్చిన ఆ దుష్యంతుడికి మనస్సులోని ఆహ్లాదం అధికమయ్యేటట్లుగా ఆ వనంలోని లతలనే వనితలు అటూ ఇటూ ఎగురుతున్న ఆడుతుమ్మెదల ఝుంకారధ్వనులనెడి మెత్తనిమాటలతో తగిన విధంగా ఆశీస్సులను ఇస్తూ, మెల్లనిగాలులచేత రాల్పబడిన పూవు లనెడి అక్షతలసమూహాన్ని తలంబ్రాలుగా చల్లినట్లు భాసించారు.

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉత్ప్రేక్ష, సముచితంగా ప్రవేశించిన రాజుకు సముచితమైన స్వాగతం లభించినట్లు నన్నయ వర్ణించాడు. లతాలలనలు కల్యాణగీతాలతో పుష్పాక్షతలను తలంబ్రాలు పోసినట్లు మీదచల్లారని చేసిన ఈవర్ణనం దుష్యంతుడికి జరుగబోయే కల్యాణాన్ని సూచిస్తున్నది. భావికథార్థవ్యంజకమైన ఈపద్యం నన్నయగారి ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తికి రుచిరార్థసూక్తికీ చక్కని ఉదాహరణం. పద్యరచనలో అక్షరరమ్యత ప్రసాదమిశ్రితమైన మాధుర్యగుణాన్ని పోషిస్తూ శృంగారవ్యంజకంగా, ఆస్వాదయోగ్యంగా అమరింది. సవర్ణదీర్ఘాక్షరాల సంయోజనం పద్యానికి గీతికామాధుర్యాన్ని కలిగిస్తున్నది. నన్నయకవితాలక్షణాలన్నీ అమరిన అందమైన పద్య మిది.

వ. మఱియును. 18

తాత్పర్యం: ఇంకను. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. కాఱడవిఁ బఱచు మృగముల । నూఱడకం దిగిచి డస్సియున్నతని శ్రమం
బాఱఁగ నెడఁ బరితాపము । దీఱఁగఁ బైవీచె నన్నదీపవనంబుల్. 19

ప్రతిపదార్థం: కాఱడవిన్= దట్టమైన అడవిలో; పఱచు, మృగములన్= పరుగెత్తే జంతువులను; ఊఱడకన్= విరామంలేకుండా; తిగిచి= చంపి, వేటాడి; డస్సి, ఉన్న, అతని= అలసియున్న ఆ దుష్యంతుడియొక్క; శ్రవంబు+ఆఱఁగన్= బడలిక తొలగేటట్లు; ఎడన్= మనస్సులోని; పరితాపము, తీఱఁగన్= తాపం తీరేటట్లుగా; ఆ+నదీ, పవనంబుల్= ఆ నదియొక్కగాలులు; పై, వీచెన్= దుష్యంతునిమీద ప్రసరించెను.

తాత్పర్యం: దట్టమైన అడవిలో పరుగెత్తే మృగాలను విరామం లేకుండ వెంటాడి వేటాడటంచేత అలసియున్న దుష్యంతుడి బడలిక తీరేటట్లు, మనసులోని తాపం తగ్గేటట్లు ఆ నదిమీదనుండి వచ్చే చల్లనిగాలులు అతనిపై వీచాయి.

మానిని. ఏచి తనర్చి తలిర్చిన క్రోవుల నిమ్మగు తావుల, జొంపములం
బూచిన మంచియశోకములన్, సురపొన్నలఁ, బొన్నల, గేదఁగులం,
గాచి బెడంగుగఁ బండిన యాసహకారములం, గదళీతతులం
జూచుచు, వీనుల కింపెసఁగన్ వినుచున్ శుకకోకిల సుస్వరముల్. 20

ప్రతిపదార్థం: ఏచి= విజృంభించి (పొడవుగా); తనర్చి= ప్రకాశించి పెరిగి; తలిర్చిన= చిగురులువేసిన; క్రోవులన్= ఎఱ్ఱగోరంటచెట్లచే; ఇమ్మగు= సొగసైన; తావులన్= తావులను; జొంపములన్= గుబురులుగా; పూచిన= పూలు పూసిన; మంచి, అశోకములన్= అనువైన అశోకవృక్షాలను; సురపొన్నలన్= సురపొన్న వృక్షాలను; పొన్నలన్= పొన్నచెట్లను; గేదఁగులన్= మొగలిచెట్లను; కాచి= కాయలుకాసి; బెడంగుగన్= బాగుగా; పండిన= పండియున్న; ఆ సహకారములన్= ఆ తీయమామిడిచెట్లను; కదళీ, తతులన్= అరటిచెట్ల సమూహాలను; చూచుచున్= చూస్తూ; వీనులకున్= చెవులకు; ఇంపు+ఎసఁగన్= ప్రీతికలిగేటట్లుగా; శుక, కోకిల, సుస్వరముల్= చిలుకలపలుకులు, కోకిలపాటలు (సుస్వరాలు); వినుచున్= వింటూ.

తాత్పర్యం: పొడవుగా పెరిగి చిగురించిన ఎఱ్ఱగోరంటచెట్లచే అంద మైన తావులనూ, గుబురులుగా పూలు పూసిన మంచిఅశోకవృక్షాలనూ, సురపొన్నలనూ, పొన్నలనూ, మొగలిపొదలనూ, చక్కగా కాయలు కాసి పండిన అందమైన తియ్యమామిడిచెట్లనూ, అరటిచెట్లగుంపులనూ చూస్తూ చిలుకలపలుకులను, కోకిలలమధురస్వరాలను చెవులకు పండువుగా వింటూ- (మీది పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: రూపకం, మానినీవృత్తంలోని ప్రతిచరణంలోనూ 7 భగాణాలపై ఒక గురువు ఉంటుంది. 1-13-19 అక్షరాలకు ఒక యతి చొప్పున మూడు యతిస్థానాలుంటాయి. నన్నయ మాత్రం 13వ అక్షరానికి మాత్రమే యతిమైత్రిని పాటించాడు. తెలుగులో ఆ, ఈఅనేవర్ణాలు ప్రసిద్ధినీ, విశేషాన్నీ, మహత్త్వాన్నీ, నిర్దేశాన్నీ సూచిస్తుంటాయి.

కవిరాజవిరాజితము.
చని చని ముందట నాజ్య హవిర్ధృత సౌరభ ధూమలతాతతులం
బెనఁగిన ప్రాఁకుల కొమ్మలమీఁద నపేతలతాంతము లైనను బా
యని మధుపప్రకరంబులఁ జూచి జనాధిపుఁ డంత నెఱింగెఁ దపో
వన మిది యల్లదె దివ్యమునీంద్రునివాసము దానగు నంచు నెదన్. 21

ప్రతిపదార్థం: చని, చని= వెళ్ళివెళ్ళి; ముందటన్= ఎదురుగా; ఆజ్య, హవిః, ధృత, సౌరభ, ధూమలతా, తతులన్= యజ్ఞాలలో హోమం చేసే హవి స్సయిన నేతివాసనచేత ధరింపబడిన వాసనలు కల పొగలను కలిగిన (పొగచూరిన) తీగలయొక్క సమూహాలతో; పెనఁగిన= అల్లుకొనిపోయిన; ప్రాఁకుల, కొమ్మల, మీఁదన్= చెట్లయొక్క కొమ్మలపై; అపేత, లతాంతములు+ఐనను= తొలగిన పూవులు కలిగిన వైనా (పూవులులేని వైనా అనిభావం); పాయని= (చెట్లను) విడిచిపెట్టని; మధుప, ప్రకరంబులన్= తుమ్మెదలయొక్క గుంపులను; చూచి; జన+అధిపుఁడు= ప్రజలకు ప్రభువైన ఆ దుష్యంతుడు; అంతన్= అపుడు; ఇది= ఈప్రదేశం; తపస్+వనము= (ఋషులు) తపస్సు చేసుకొనటానికి అనువైన అడవి; అల్ల+అదె= ఆ కనపడేదే (సమీపవాచకం); దివ్య, ముని+ఇంద్రు, నివాసము= మహిమాన్వితులైన మునులలో (ఇంద్రునివంటివాడు) శ్రేష్ఠుడైన వాడియొక్క ఉండేచోటు; తాను+అగున్, అంచున్= అయిఉండవచ్చునని; ఎదన్= మనస్సులో; ఎఱింగెన్= తెలిసికొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా చాలదూరం వెళ్ళి ఎదురుగా యజ్ఞహవిస్సులైన నేతులవాసనలుగల పొగలతో చూరిన తీగలతో అల్లుకొని ఉన్న చెట్లకొమ్మలమీద పూవులు లేకున్నప్పటికీ విడిచివెళ్ళకుండా ఉన్న తుమ్మెదగుంపులను చూచి, ఆ ప్రాంతం తపోవన మనిన్నీ, దగ్గరలో ఉన్నది దివ్యమునీంద్రుడియొక్క నివాస మనిన్నీ అపుడు దుష్యంతుడు మనసులో తెలిసికొన్నాడు.

విశేషం: కవిరాజవిరాజితంలోని ప్రతిచరణంలోనూ 1 నగణం, 6 జగణాలూ, 1 వగణం వరుసగా ఉంటాయి. 1, 8, 14, 20 అక్షరాలు యతిస్థానాలు. ప్రాసనియమం ఉన్నది. నన్నయ మాత్రం 14వ అక్షరంతో మాత్రమే యతిమైత్రిని పాటించి ఒక యతికే ప్రాధాన్య మిచ్చాడు. మానినీవృత్తపాదంలోని మొదటి గురువును రెండు లఘువులుగా మారిస్తే కవిరాజవిరాజిత మౌతుంది. మానినీ, కవిరాజవిరాజితాలు రెండున్నూ జంటగా కుదిరి శకుంతలాదుష్యంతుల భావికల్యాణ సమాగమాన్ని. సూచిస్తున్నవి. వనాలకంటె, ఉద్యానవనాలకంటె తపోవనానికి ఉండే విలక్షణత్వాన్ని నన్నయ ఈవర్ణనంలో చిత్రించాడు. కొమ్మలకు తీగలు అల్లుకోవటం, ఆతీగలపూలమీద తుమ్మెదలువ్రాలటం సామాన్యవనాలస్వభావం. కాని, తపోవనంలో, పూలు, పూలవాసన లేకపోయినా లతలు హవిస్సులపొగవలన కలిగిన వాసనతో తుమ్మెదలను అమితంగా ఆకర్షిస్తున్నాయి. నాగరకజీవితంలోని విలాసగృహస్థధర్మంకంటె ఆశ్రమంలోని నియమసహితగృహస్థధర్మంలోని గాఢత్వాన్ని నన్నయ వ్యంజింపచేస్తున్నాడు. హవిస్సులవాసన అక్కడిస్త్రీల (శకుంతలాదుల) పాతివ్రత్యస్వభావవ్యంజకం.

వ. ఇట్లు హృదయసుఖావహం బగుచున్న యవ్వనంబులో నరిగి యరిగి యనవరత మహాద్విజ పఠ్యమానవేదధ్వనులను, నవిచ్ఛిన్న హూయమానాగ్ని హోత్రస్వాహాశబ్దంబులను, ననేకమునిగణప్రణీత వచన విషయ విభాగ వినిర్ణయన్యాయనిపుణ విద్వత్సభాసంభాషణఘోషంబులను, బ్రతిపక్ష దుర్విభేద ప్రమాణ విచార్యమాణ వేదార్థ మీమాంసక గోష్ఠీవివాద నాదంబులనుంజేసి మ్రోయుచు, యజ్ఞప్రయోగప్రవీణు లయిన యాజ్ఞికులకును విహితానుష్ఠానాసక్తులయిన యనుష్ఠాతలకును నధికతపోనిరతు లయిన

మహాతపోధనులకును నివాసం బయిన పుణ్యనదీతీరంబునఁ దద్దయు రమ్యం బయి గంగాతీరంబున
నరనారాయణస్థానంబునుంబోలె జగత్పావనం బైన కణ్వమహాముని యాశ్రమంబు గని యందు. 22

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; హృదయ, సుఖ+ఆవహంబు+అగుచున్+ఉన్న= మనస్సుకు హాయిని కలిగిస్తూ ఉన్న; ఆ+వనంబులోన్+అరిగి= ఆ వనంలోకివెళ్ళి; అనవరత, మహత్, ద్విజ, పఠ్యమాన, వేద, ధ్వనులను= ఎల్లప్పుడు గొప్ప బ్రాహ్మణులచేత చదువబడుతున్న వేదాలయొక్క స్వరనాదాలను; అవిచ్ఛిన్న, హూయమాన+అగ్నిహోత్ర, స్వాహా, శబ్దంబులను= ఎడతెగకుండ హోమం చేయబడుతున్న అగ్నిహోత్రానికి చెందిన స్వాహా అనే శబ్దాలను; అనేక, మునిగణ, ప్రణీత, వచన, విషయ, విభాగ, వినిర్ణయ, న్యాయ, నిపుణ, విద్వత్, సభా, సంభాషణ, ఘోషంబులను= పెక్కుమంది మునుల సమూహాలచేత రచింపబడిన వాక్యతాత్పర్యాలను విభజించి అర్థనిర్ణయం చేసే న్యాయశాస్త్రనిపుణు లైన పండితులయొక్క సభలలో జరిగే సంభాషణల సవ్వడులను; ప్రతిపక్ష, దుర్విభేద, ప్రమాణ, విచార్యమాణ, వేద+అర్థ, మీమాంసక, గోష్ఠీ వివాదనాదంబులనున్+చేసి= ప్రతిపక్షం (ఎదురువాదం) చేసేవారికి చిక్కువిడదీయరాని ప్రమాణాల (ఉపపత్తుల)తో ఆలోచింపజేస్తూ ఉన్న వేదతాత్పర్యం గల మీమాంసకులయొక్క చర్చలలోని వాదప్రతివాదాల ధ్వనులచేత; మ్రోయుచున్= సవ్వడిఔతూ; యజ్ఞ, ప్రయోగ, ప్రవీణులు+అయిన= యజ్ఞాలను నిర్వహించటంలో నిపుణులైన; యాజ్ఞికులకును= యజ్ఞం చేయించే ఋత్విక్కులకును; విహిత+అనుష్ఠాన+ఆసక్తులు+అయిన= వేదశాస్త్రాలలో చెప్పబడిన యోగ్య మైన తపోజపాదు లైన ఆచరణయోగ్యా లైనవాటిని అనుసరించటంలో ఆసక్తి కలవారు ఐన; అనుష్ఠాతలకును= కర్మనిష్ఠులకును; అధిక, తపః, నిరతులు+అయిన= గొప్పదైన తపస్సుచేయటంలో ఆసక్తికలవారు ఐన; తపస్+ధనులకును= తపస్సే ధనంగా గలవారి (తపస్వుల)కిని; నివాసంబు+అయిన= నివసించే ప్రదేశమైన; పుణ్యనదీ తీరంబునన్= పవిత్రమైన నదియొక్క ఒడ్డున; తద్దయున్, రమ్యంబు+అయి= మిక్కిలి సుందరమై; గంగా, తీరంబునన్= గంగానది ఒడ్డున; నర, నారాయణ, స్థానంబునున్, పోలెన్= ప్రాచీనములైన నరనారాయణులయొక్క నివాసస్థలంవలె; జగత్పావనంబు+ఐన= లోకాలను పవిత్రం చేసే; కణ్వ, మహత్, ముని, ఆశ్రమంబున్+కని= కణ్వమహర్షియొక్క ఆశ్రమాన్ని చూచి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుష్యంతుడు హృదయానికి ఆహ్లాదం కలిగించే ఆ వనంలో ప్రవేశించి వెళ్ళివెళ్ళి, నిరంతరం పదక్రమంగా పఠింపబడుతున్న ఉత్తమవిప్రుల వేదనాదాలచేత, నిరంతరాయంగా అగ్నిలో వేల్వబడుతున్న హవిస్సులకు సంబంధించిన స్వాహాశబ్దాలచేత, అనేక మునులు ప్రతిపాదించిన వాక్యాలలోని (చేసిన నిర్వచనాలలోని) విషయాలను విభజించి అర్థనిర్ణయం చేసే న్యాయశాస్త్ర నిపుణులైన పండితులసభలలో జరిగే సంభాషణల ఘోషలతో, ప్రతిపక్షం చేసేవారికి చిక్కువిడదీయరాని ప్రమాణాలతో వేదార్థవిచారణ చేసే మీమాంసకుల చర్చలలోని వాదిప్రతివాదాలవలన కలిగే సవ్వడుల చేతనూ శబ్దిస్తూ, యజ్ఞాలను నిర్వహించటంలో నిపుణులైన ఋత్విక్కులకు, వేదవిహితాలైన కర్మలను అనుసరించే నిష్ఠాపరులకు, మహాతపోధనులకు నివాస ప్రదేశమై, గంగానదీతీరంలోఉన్న నరనారాయణులు నివసించేప్రదేశంవలె పుణ్యనదీతీరంలో సుందరంగా శోభిల్లుతూ లోకాన్ని పవిత్రం చేస్తూన్న కణ్వమహాముని ఆశ్రమాన్ని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఆర్షధర్మానికి ఆలవాలమైన ఋష్యాశ్రమంలో సాగే నిత్యకార్యక్రమాలను నన్నయ ఇందులో నిపుణంగా సూచించాడు. తపోవనంలో దుష్యంతుడు ప్రవేశించి ముందుకు సాగుతూ క్రమంగా వృక్షలతాది ప్రకృతి సంపదనూ, యజ్ఞయాగాది క్రతువులు నిర్వహిస్తూ వేదశాస్త్రాధ్యయనాలు సాగిస్తున్న మునుల సమూహాలనూ దర్శించాడు. వనంలోని అంతర్భాగాలలో ప్రవేశించి తర్వాత క్రమంగా కణ్వమహర్షియొక్క శాంతగుణంచేత ప్రభావితమైన ఆశ్రమజీవితం గోచరిస్తుంది. నన్నయ లోకజ్ఞతకు ఇది నిదర్శనం.

సీ. **శ్రవణసుఖంబుగా సామగానంబులు । చదివెడు శుకముల చదువు దగిలి**
కదలక వినుచుండు కరులయుఁ గరికర । శీతలచ్ఛాయఁ దచ్ఛీకరాంబు
కణముల చల్లనిగా డ్పాసపడి దానిఁ । జెంది సుఖం బున్న సింహములయు,
భూసురప్రవరులు భూతబలుల్ తెచ్చి । పెట్టు నీవారాన్న పిండతతులు

తే. **గడఁగి భక్షింప నొక్కటఁ గలిసియాడు । చున్న యెలుకలుఁ బిల్లుల యొండు సహజ**
వైరివర్గంబులయు సహవాస మపుడు । సూచి మునిశక్తి కెంతయుఁ జోద్య మంది. 23

ప్రతిపదార్థం: శ్రవణ, సుఖంబు, కాన్= చెవులకు పండుగుగా; సామగానంబులు= సామవేదాన్ని సస్వరంగా పాడటాలను; చదివెడు= యథాతథంగా పలుకుతూన్న; శుకముల= చిలుకలయొక్క; చదువు= పాండిత్యమందు, చదివేపద్ధతియందు; తవిలి= ఇష్టపడి; ఆసక్తిచెంది; కదలక, వినుచున్న, కరులయున్= కదలకుండా తన్మయత్వంతో వింటున్న ఏనుగులయొక్కయు; కరి, కర, శీతల, ఛాయన్= ఏనుగుల తొండాలయొక్క చల్లని నీడలో; తద్+శీకర+అంబు, కణముల= ఆ తొండాలవలని నీటితుంపురులయొక్క; చల్లని, గాడ్పు+ఆసపడి= చల్లనిగాలిని కోరుకొని; దానిన్+చెంది= ఆ చల్లగాలిని పొంది; సుఖంబు+ఉన్న, సింహములయున్= హాయిగా ఉన్న సింహాలయొక్కయు; భూసుర, ప్రవరులు= బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు; భూత, బలుల్= పక్షులు, జంతువుల వంటి జీవులకు ఆహారంగా; తెచ్చిపెట్టు= తీసికొనివచ్చి వివిధప్రదేశాలలో ఉంచే; నీవార+అన్న, పిండతతులున్= నివ్వరిధాన్యంతో వండిన అన్నపుముద్దల సమూహాలను; కడఁగి= పూని; భక్షింపన్= తినటానికి; ఒక్కటన్= ఒకచోట; కలిసి, ఆడుచున్, ఉన్న= కలసిమెలసి తిరుగుతున్న; ఎలుకలున్, పిల్లుల= ఎలుకలయొక్క, పిల్లులయొక్క; ఒండు, సహజ, వైరి, వర్గంబులయున్= పరస్పరం సహజంగా వైరం గల జాతులయినప్పటికిన్నీ; సహవాసము= కలిసిఉండే స్వభావాన్ని, సాహచర్యాన్ని, మైత్రిని; అపుడు, చూచి= ఆ సమయంలో కనుగొని; మునిశక్తికిన్= మునియొక్క మహిమకు; ఎంతయున్= ఎంతగానో; (అమితంగా); చోద్యము+అంది= ఆశ్చర్యపడి.

తాత్పర్యం: చెవులపండువుగా చిలుకలు సామవేదాన్ని సస్వరంగా పాడే పద్ధతులలో ఆసక్తిపొంది తన్మయత్వంతో కదలకుండా వింటున్న ఏనుగులూ, ఏనుగులతొండాల చల్లని నీడలలో వాటి నీటితుంపురుల చల్లనిగాలిపై ఆశపడి దాన్ని పొంది సుఖంగా ఉన్న సింహాలూ, బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు భూతబలులు తెచ్చి వివిధప్రదేశాలలో నీవారధాన్యపు అన్నపిండాలను ఉంచగా వాటిని తినాలని వేగిరపడుతూ ఒకచోట కలిసిమెలసి తిరుగుతున్న ఎలుకలూ పిల్లులూ, అవి తమతమ మధ్య పరస్పరం సహజంగా ఉన్న వైరిస్వభావం గల వర్గాలైనప్పటికీ కలసిమెలసి మసలే వాటి స్నేహప్రవృత్తిని చూచి మునిమహిమకు ఎంతగానో ఆశ్చర్యపడి.

విశేషం: ప్రకృతిపురుషుల పరస్పరప్రభావాన్ని వర్ణించటం ఉత్తమకావ్యకళ. శమ దమ సమన్వితుడు, కరుణాహృదయుడు, సమచిత్తుడు అయిన కణ్వమహర్షి తమ మహిమను తపోవన జీవులపై వేసి వాటిమధ్య వైరుధ్యం లేని సహజీవన శాంత ప్రవృత్తిని కలిగించాడు. కణ్వముని మాహాత్మ్యాన్ని ఆశ్రమప్రకృతివర్ణనంద్వారా వ్యంజింపజేస్తున్న ఈపద్యం ధ్వనికావ్యరచనకు చక్కని ఉదాహరణం. శకుంతలాదుష్యంతుల జీవితంలో విరుద్ధభావాలకు సంఘర్షణ ఏర్పడగా ప్రసాదించేది కణ్వమహర్షి సహనధర్మశీలమే.

వ. **'ఇక్కాశ్యపుం డైన కణ్వమహామునీంద్రునకు నమస్కరించి వచ్చెద; నా వచ్చునంతకు నందఱు నిచ్చోటన యండునది' యని. 24**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కాశ్యపుండు+ఐన= కశ్యపుని వంశానికి చెందిన ఈ; కణ్వ, మహత్+మునీంద్రునకున్= కణ్వుడనే గొప్ప మునిశ్రేష్ఠునకు; నమస్కరించి, వచ్చెదన్= మ్రొక్కివస్తాను; నా, వచ్చు, అంతకున్= నేను (తిరిగి) వచ్చేంతవరకున్నూ; అందఱున్= మీరందరుకూడ; ఈ+చోటన్+అ= ఈప్రదేశంలోనే; ఉండునది= ఉండవలెను; అని= అని పలికి.

తాత్పర్యం: 'కశ్యపప్రజాపతి వంశజుడైన ఈ కణ్వమహర్షిని దర్శించి నమస్కరించి తిరిగివస్తాను. నేను వచ్చేంతవరకు మీరందరూ ఇక్కడే ఉండండి' అని పలికి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. **వలయు నమాత్యులం దగినవారల నుండఁగఁ బంచి ధారుణీ**
తలవిభుఁ డొక్కరుండ చని తన్విఁ బయోజదళాయతాక్షి సం
కుల మిళితాళినీల పరికుంచిత కోమలకుంతలన్ శకుం
తల యను కన్యకం గనియెఁ దన్మునివల్లభు మందిరంబునన్. 25

ప్రతిపదార్థం: వలయు+అమాత్యులన్= (ఋష్యాశ్రమాలను దర్శించేటప్పుడు రాజువెంట) ఉండదగిన, అత్యవసరమైన మంత్రులను; తగినవారలన్= యోగ్యులను, సమర్థులను; ఉండఁగన్, పంచి= అక్కడే ఉండటానికి ఆజ్ఞాపించి; ధారుణీతల, విభుఁడు= రాజయిన దుష్యంతుడు; ఒక్కరుండు+అ= ఒక్కడే(ఒంటరిగానే); చని= వెళ్ళి; తన్విన్= సన్నని శరీరం కలదానిని; పయోజ, దళ+ఆయత+అక్షిన్= తామరపూలరేకుల వలె విశాలమైన కన్నులు కలదానిని; సంకుల, మిళిత+అళి, నీల, పరికుంచిత, కోమల, కుంతలన్= దట్టంగా కూడిఉన్న తుమ్మెదల వలె నల్లనై మిక్కిలి వంకరలైన సుకుమారాలైన ముంగురులను కలిగినదానిని; శకుంతల+అను, కన్యకన్= శకుంతల అనే పేరుగల కన్యను; తద్+మునివల్లభు, మందిరంబునన్= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడైన కణ్వుడియొక్క నివాసంలో; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: తనవెంట వస్తున్న ముఖ్యు లైన మంత్రులను, అనుచరులను అక్కడే ఉండేటట్లు నియమించి దుష్యంతుడు ఒంటరిగానే వెళ్ళి, మునిశ్రేష్ఠుడైన కణ్వుడి నివాసంలో సన్నని మేను కలిగినది, తామరపూలరేకులవంటి విశాలమైన కన్నులు కలది, ఒత్తుగా గుమికూడిన తుమ్మెదవలె నల్లగా వంకరలైన మెత్తని ముంగురులు కలది, అయిన శకుంతల అనే కన్యను చూచాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, వృత్త్యనుప్రాసం. ఈ పద్యరచనలో 'ల' అనే అక్షరం తరచుగా వినిపించి శకుంతల సౌందర్య లావణ్యాలను ధ్వనింపజేస్తున్నది. ఇది నన్నయ రచనలోని అక్షరరమ్యత. కణ్వుడిని దర్శింపవచ్చిన దుష్యంతుడు ఆశ్రమంలో మునికిబదులు శకుంతలను చూచినట్లు వర్ణించటం విశేషం, శకుంతల మధురమూర్తిని వర్ణించటంలో నన్నయ మాధుర్యగుణం పోషించాడు.

వ. **అదియును ననంతవిలాసంబున జయంతుండ పోని దుష్యంతు నెఱింగి, యతిసంభ్రమంబున నాసనార్ఘ్య పాద్యాది విధులం బూజించి, కుశలం బడిగి యున్న, నక్కన్యకం జూచి దుష్యంతుం డి ట్లనియె.** 26

ప్రతిపదార్థం: అదియునున్= ఆ శకుంతలకూడ; అనంత, విలాసంబునన్= అపారమైన శరీరసహజహావభావాలతో; జయంతుండు+అ, పోని= జయంతుడివలెనేఉన్న; దుష్యంతున్+ఎఱింగి= దుష్యంతుడిని తెలిసికొని; అతి, సంభ్రమంబునన్= మిక్కిలి (ఆదరగౌరవాలతోకూడుకొన్న) తొట్రుపాటుతో; ఆసన+అర్ఘ్య, పాద్య+ఆది, విధులన్= కూర్చుండటానికి ఆసనం. త్రాగటానికి నీరు, కాళ్ళుకడుగుకొనటానికి నీరు, ఇవ్వటం మొదలైన అతిథిసత్కార విధానాలచేత; పూజించి= గౌరవించి;

కుశలంబు+అడిగి, ఉన్నన్= క్షేమాన్ని తెలిసికొని ఉండగా; ఆ+కన్యకన్= ఆ శకుంతలను; చూచి; దుష్యంతుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: శకుంతలకూడా అపారసహజశరీరహావభావాలు కలిగి, ఇంద్రుడికుమారుడైన జయంతుడితో పోల్చదగిన సౌందర్యంతో ఉన్న దుష్యంతుడిని తెలిసికొని, ఆదరగౌరవాలతో కూడుకొన్న తొట్రుపాటుతో ఆసనం, అర్ఘ్యం, పాద్యం మొదలైన అతిథి సపర్యలను చేసి పూజించి, క్షేమాదులను తెలిసికొని ఉండగా, ఆ కన్యను చూచి దుష్యంతుఁడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. **'క్రచ్చఱ వేఁట వచ్చి యిట కణ్వమహామునిఁ జూచి పోవఁగా**
వచ్చితి; మెందుఁ బోయిరొకో వా?' రనినన్ విని యాలతాంగి ' వా
రిచ్చటినుండి యీక్షణమ యేఁగిరి కానకుఁ బండ్లుదేర; మీ
వచ్చు టెఱింగిరేని జనవల్లభ! వారును వత్తు రింతకున్. 27

ప్రతిపదార్థం: క్రచ్చఱన్= సవిలాసంగా, వినోదంగా; వేఁట, వచ్చి= వేటకొరకు వచ్చి; ఇటన్= ఈ ఆశ్రమంలో; కణ్వ, మహత్+మునిన్= కణ్వుడనే గొప్పమునిని; చూచి, పోవఁగాన్= దర్శించి పోవటానికి; వచ్చితిమి= వచ్చాము (ఈబహువచనం స్వీయగౌరవవాచకం); వారు= కణ్వమహర్షి (ఇక్కడి బహువచనంకూడ గౌరవవాచకం); ఎందున్+పోయిరి+ఒకొ= ఎక్కడికి వెళ్ళినారో కదా!; అనినన్= అని అడుగగా; విని; ఆ, లతా+అంగి= తీగవలె శరీరంగల ఆ శకుంతల; వారు= ఆ కణ్వమహర్షి; ఇచ్చటినుండి= ఈ ఆశ్రమంనుండి; ఈ క్షణము+అ= ఇప్పుడే; కానకున్= అడవికి; పండ్లు తేరన్= పండ్లను తేవటానికి; ఏఁగిరి= వెళ్ళారు; మీ, వచ్చుట= మీరాకను; ఎఱింగిరి+ఏని= తెలిసికొన్నచో; జనవల్లభ= ఓరాజా!; వారును= ఆ కణ్వమహర్షికూడ; ఇంతకున్= ఈలోపుననే; వత్తురు= వస్తారు.

తాత్పర్యం: 'వినోదంగా వేటకు వచ్చి కణ్వమహామునిని దర్శించుకొని పోదా మని ఇక్కడకు వచ్చాను. వారు ఎక్కడికి పోయినారోకదా?' అని దుష్యంతుడు అడుగగా, లతాంగి అయిన శకుంతల ఇ ట్లన్నది: 'వారు ఇక్కడినుండి ఇంతకుముందే (ఈక్షణమే) పండ్లు తేవటానికి అడవిలోకి వెళ్ళారు. మీరాక వారికి తెలిస్తే, ఓరాజా! వారుకూడ ఇప్పుడే తిరిగివస్తారు'. (శకుంతల మాటలు తరువాయి వచనంలో కొనసాగుతున్నాయి.)

వ. **'వారు వచ్చునంతకు నొక్కముహూర్తం బుండునది' యనిన విని యక్కోమలి వినయంబునకు మృదుమధురవచనంబులకు సంతసిల్లి, దానిం గన్యకగా నెఱింగి మనోజరాజ్యలక్ష్మియుంబోని దాని సర్వలక్షణ లక్షితంబు లయిన సర్వావయవంబులుం జూచి సంచలితహృదయుం డై 'నీ వెవ్వరి కూఁతుర? విట్టి రూపలావణ్యవిలాసవిభ్రమగుణసుందరి విందుల కేల వచ్చి'? తని యడిగిన నది యి ట్లనియె.** 28

ప్రతిపదార్థం: వారు, వచ్చు, అంతకున్= వారు తిరిగి వచ్చేవరకు; ఒక్క, ముహూర్తంబు= ఒక్కక్షణం (కొంచెంసేపు లేదా రెండు గడియల కాలం); ఉండునది= వేచియుండండి; అనినన్, విని= అని శకుంతల పలుకగా దుష్యంతుడు విని; ఆ, కోమలి, వినయంబునకున్= ఆ (మృదులస్వభావ యైన) శకుంతల అణకువకూ; మృదు, మధుర, వచనంబులకున్= మెత్తని,

తీయని మాటలకూ; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; దానిన్= ఆ శకుంతలను; కన్యక, కాన్= వివాహం కాని వనితగా; ఎఱింగి= తెలిసికొని; మనోజ, రాజ్య, లక్ష్మియున్+పోని= మన్మథునియొక్క రాజ్యలక్ష్మివలెఉన్న; దాని= ఆశకుంతలయొక్క; సర్వ, లక్షణ, లక్షితంబులు+అయిన= అన్ని మంచి లక్షణాలు కలిగిన, సాముద్రిక చిహ్నాలు కల; సర్వ+అవయవంబులున్= శరీరఅవయవాల నన్నింటిని; చూచి; సంచలిత, హృదయుండు+ఐ= చలించిన మనస్సు కలవాడై(కోరిక కలవాడై అనిభావం); నీవు, ఎవ్వరి, కూఁతురవు= నీవు ఎవరియొక్క కుమార్తెవు?; ఇట్టి, రూప, లావణ్య, విలాస, విభ్రమ, గుణ, సుందరివి= ఇంతటి అపూర్వమైన ఆకారం, మేని నిగనిగ, సహజసుందర హావభావాలు, చేష్టలు అనే గుణాలచేత అందగత్తె వైన నీవు; ఇందులకున్= ఇక్కడికి, ఈ ఆశ్రమానికి; ఏల= ఏకారణంవలన; వచ్చితి(వి)= వచ్చావు? అని; అడిగినన్, అది= ఆ శకుంతల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: 'కణ్వమహాముని వనంనుండి తిరిగివచ్చేవరకు కొంతసేపు వేచి ఉండండి' - అని పలికిన ఆ శకుంతల వినయగుణానికీ, మెత్తని తియ్యని పలుకులకూ సంతోషించి, ఆమెను కన్యగా తెలిసికొని, మన్మథుని రాజ్యలక్ష్మివలె శుభలక్షణాలన్నింటితో కూడుకొన్న శరీరావయవాలు గల ఆమె సౌందర్యాన్ని చూచి స్పందించిన మనస్సుతో 'నీవు ఎవ్వరి కుమారితవు? ఇటువంటి అపూర్వ రూపాన్నీ లావణ్యాన్నీ సహజ శరీరహావభావ గుణాలు గల సుందరివి ఈ ఆశ్రమానికి ఏకారణంవలన వచ్చావు?' అని అడుగగా ఆమె ఇట్లా పలికింది.

విశేషం: అలం: తొలిచూపులోనే శకుంతలాదుష్యంతులకు అభిలాష కలిగింది. అనంతవిలాసంతో జయంతుడివలెనున్న అతని అందం ఆమెను ఆకర్షించింది; ఆమె వర్తనం సౌందర్యం మన్మథరాజ్యలక్ష్మివలె ఉన్న ఆమె రూపవైభవం అతడిని ఆకట్టుకొన్నాయి. ఆశ్రమంలో కంటె రాజసౌధంలో ఉండదగిన సుందరిగా ఆమెను భావించి ఆసక్తితో ఆమెనుగురించి అడిగాడు దుష్యంతుడు.

శకుంతల దుష్యంతునకుఁ దనజన్మక్రమం బెఱిఁగించుట (సం. 1-65-14)

క. **'జగతీవల్లభ! యే న । త్యగణిత ధర్మస్వరూపుఁ డని జనములు దన్**
పొగడఁగ జగదారాధ్యుం । డగు కణ్వమహామునీంద్రునాత్మజ' ననినన్. 29

ప్రతిపదార్థం: జగతీ, వల్లభ= లోకానికి నాథుడవైన ఓరాజా!; ఏను= నేను; అతి+అగణిత, ధర్మ, స్వరూపుఁడు+అని= మిక్కిలి గొప్పదయిన ధర్మముయొక్క రూపం వంటివాడు అని; జనములు= లోకములు; తన్= తనను (కణ్వుడిని); పొగడఁగన్= మెచ్చుకొంటూ ఉండగా; జగత్, ఆరాధ్యుండు+అగు= లోకాలచేత పూజింపదగినవాడు అయిన, కణ్వ, మహత్+ముని+ఇంద్రు, ఆత్మజన్= కణ్వుడుఅనేపేరుగల గొప్పమునిశ్రేష్ఠుడియొక్క కుమారితను; అనినన్= అనగా.

తాత్పర్యం: 'ఓ ప్రభువా! అపారమైన ధర్మమే రూపం దాల్చినవాడని ప్రజలు తనను ప్రశంసిస్తూ ఉండగా లోకపూజ్యుడై ఉన్న కణ్వమహామునీంద్రుడి కూతురిని నేను' అని అనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. **'ఇది మునికన్య యేని మఱి యేలొకొ యీలలితాంగియందు నా**
హృదయము దద్దయుం దవిలె; నిప్పలు కింకను నమ్మనేర న
య్యెద; విజితేంద్రియుం దనఁగ నిమ్మునిఁ బాయక విందు' నంచుఁ దా
నిది కలరూ పెఱుంగ నవనీపతి యుత్సుకుఁ డయ్యె నాత్మలోన్. 30

ప్రతిపదార్థం: 'ఇది= ఈకన్యక (శకుంతల); ముని, కన్య, ఏని= మునియొక్క కూతురైనట్లయితే; మఱి= ఈవిధంగా అని భావం; ఏల+ఒకొ= ఏకారణంచేతనో; ఈ, లలిత+అంగి, అందున్= ఈకోమలిపై; నా+హృదయము= నామనస్సు; తద్దయున్= బాగా(గాఢంగా); తవిలెన్= లగ్నమైనది; ఈ, పలుకు= (ఈమె చెప్పిన) ఈమాటను; ఇంకను, నమ్మనేరను+అయ్యెదన్= ఇప్పటికీన్నీ నమ్మజాలక ఉన్నాను; ఈ+మునిన్= ఈకణ్వమునిని; విజిత+ఇంద్రియుండు+అనఁగన్= జయింపబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడని లోకులు అనగా (అనగా అవివాహితుడై బ్రహ్మచర్యవ్రతంలో ఉన్నా డని విన్నాను అనిభావం); పాయక= ఎల్లప్పుడూ; విందున్= వింటాను; అంచున్= అని తలుస్తూ; తాన్= తాను స్వయంగా; ఇది= ఈవిషయాన్ని (ద్వితీయకు మారుగా ప్రథమ); కల, రూపు+ఎఱుంగన్= ఉన్నది ఉన్నట్లుగా తెలిసికొనటానికి; అవనీ, పతి= రాజు (దుష్యంతుడు); ఆత్మలోన్= మనస్సులో; ఉత్సుకుఁడు+అయ్యెన్= ఆసక్తు డైనాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ శకుంతల మునికన్యయే అయినట్లయితే ఈకోమలిపై నామనస్సు ఎందుకు గాఢంగా లగ్నమైనది?' 'నే నీమెమాటను నమ్మజాలకుండా ఉన్నాను. ఈ కణ్వముని ఇంద్రియాలను జయించినవా డని ఎప్పుడూ వింటూ ఉంటాను' అని భావిస్తూ, 'ఈమె మాటలలోని యాథార్థ్యాన్ని ఉన్నది ఉన్నట్లు తెలుసుకోవా' లని మనస్సులో దుష్యంతుడు ఆసక్తిని పొందాడు.

విశేషం: దుష్యంతుడు క్షత్రియుడు. అతడి హృదయం శకుంతలయందు లగ్నమైనది. ఆమేమో తాను మునికన్య నని చెప్పింది. ఆమె నిజంగా మునికన్యయే అయితే అతని అంతఃకరణం ఆమెయందు ఆసక్తిని పొందేది కాదు. తన అంతః కరణం ధర్మబద్ధమైనదని దుష్యంతుడికి గాఢమైన విశ్వాసం. అది అతడి ఉత్తమసంస్కారానికి గుర్తు. మూలభారతంలో తన సంశయాన్ని దుష్యంతుడు సూటిగా శకుంతలతో చెప్పినట్లున్నది. దానిని నన్నయ దుష్యంతుడి ఆత్మగతంగా మార్చాడు. ఈ కల్పనమీద కాళిదాసు రచించిన అభిజ్ఞానశాకుంతల నాటకంలోని "అసంశయం క్షత్రపరిగ్రహక్షమా । యదార్య మస్యా మభిలాషి మే మనః" "సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు, ప్రమాణమంతఃకరణప్రవృత్తయః" అనే శ్లోకపాదాల ప్రభావం కనబడుతున్నది. తన మనస్సు ఆమెపై లగ్నమైనది కాబట్టి ఆమె క్షత్రియపరిగ్రహయోగ్యమైనదనిన్నీ, దానికి దుష్యంతుడి అంతఃకరణమే సాక్షి అనిన్నీ భావం.

వ. **ఇట్లు దుష్యంతుం డా శకుంతలజన్మం బెఱుంగ వేఁడి వెండియు దాని కి ట్లనియె.** 31

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; దుష్యంతుండు; ఆ+శకుంతల జన్మంబు= ఆ శకుంతలయొక్క పుట్టుకనుగురించి; ఎఱుంగన్, వేఁడి, తెలిసికొనగోరి; వెండియున్= మరియు; దానికిన్= శకుంతలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుష్యంతుడు ఆవిధంగా ఆ శకుంతలపుట్టుకనుగురించి తెలిసికొనగోరి శకుంతలతో మరల ఈవిధంగా అన్నాడు.

తే. **ఉత్తమాశ్రమనిష్ఠితుఁ డూర్ధ్వరేతుఁ । డైన కణ్వమహాముని యనఘచరితుఁ;**
డట్టిముని కెట్లు గూఁతుర వైతి? దీని । నాకు నెఱుఁగంగఁ జెప్పుము నలిననేత్ర! 32

ప్రతిపదార్థం: నలిన, నేత్ర= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా!; ఉత్తమ+ఆశ్రమ, నిష్ఠితుఁడు= ఉత్తమమైన ఆశ్రమమైన సన్యాసంలో నిష్ఠ కలిగినవాడున్నూ; ఊర్ధ్వ, రేతుఁడు= అధఃపతనం లేని రేతస్సు కలవాడు (ఇంద్రియనిగ్రహం కలవాడు) న్నూ; ఐన; కణ్వ, మహాముని; అనఘ, చరితుఁడు= కళంకంలేని చరిత్రకలవాడు; అట్టి= అటువంటి; మునికిన్; ఎట్లు= ఏవిధంగా; కూతురవు+ఐతి(వి)= కుమార్తె వైనావు; దీనిన్= ఈవిషయాన్ని; నాకున్= (దుష్యంతుడికి); ఎఱుఁగంగన్+చెప్పుము= తెలియజెప్పుము.

తాత్పర్యం: పద్మనేత్ర వైన ఓశకుంతలా! చతుర్విధాశ్రమాలలో ఉత్తమ మైన సన్న్యాసాశ్రమాన్ని నిష్ఠతో పాటించిన వాడూ, ఇంద్రియనిగ్రహం కలవాడూ అయిన కణ్వమహర్షి కళంకంలేని చరిత్రకలవాడు. అటువంటి ఆ మునికి నీ వెట్లా కూఁతుర వైనావు? ఆ సంగతి నాకు తెలియజెప్పుము.

వ. అని యడిగిన నారాజునకు శకుంతల యి ట్లనియె. 33

ప్రతిపదార్థం: అని, అడిగినన్= ఆ విధంగా అడుగగా; ఆ, రాజునకున్= ఆ రాజైన దుష్యంతుడికి; శకుంతల; ఇట్లు, అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: దుష్యంతుడు ఆవిధంగా అడుగగా శకుంతల ఈవిధంగా అన్నది.

క. 'ఇక్కమలాక్షి శకుంతల । యెక్కడియది? దీని జన్మ మెవ్విధ?' మని త
మ్మెుక్క మునినాథుఁ డడిగిన । నిక్కాశ్యపు లర్థిఁ జెప్పి రేను వినంగన్. 34

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కముని, నాథుఁడు= ఒక మునిశ్రేష్ఠుడు; ఈ+కమల+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులు కల ఈ; శకుంతల; ఎక్కడి+అది= ఎక్కడినుండి వచ్చింది; దీని, జన్మము= ఈ శకుంతలయొక్క పుట్టుక; ఏ+విధము= ఎటువంటిది? అని; తమ్మున్= తమను (కణ్వమహర్షిని); అడిగినన్= అడుగగా; ఈ+కాశ్యపులు= కశ్యపవంశానికి చెందిన ఈ కాశ్యపులవారు; ఏను; వినంగన్= నేను వినేటట్లుగా; అర్థిన్= ప్రీతితో (సంస్కృతంలో ఈ అర్థం లేదు); చెప్పిరి= చెప్పారు (బహువచనం గౌరవసూచకం).

తాత్పర్యం: ఒకమునిశ్రేష్ఠుడు ఒకసారి కణ్వులవారిని ఈవిధంగా అడిగారు - 'పద్మాలవంటి కన్నులు గల ఈ శకుంతల ఎక్కడినుండి వచ్చింది? దీని పుట్టుపూర్వోత్తరా లేమిటి?' అని. అప్పుడు కణ్వులవారు నేనుకూడా వినేటట్లు ఈవిధంగా ప్రీతితో చెప్పారు.

వ. 'నాజన్మప్రకారంబు మాయయ్య యమ్మునికిం జెప్పినవిధంబు చెప్పెదఁజిత్తగించివిను'మని యాదుష్యంతునకు శకుంతల యి ట్లనియె. 35

ప్రతిపదార్థం: మా+అయ్య= మాతండ్రి (కణ్వమహర్షి); నా, జన్మ, ప్రకారంబున్= నా పుట్టుక వృత్తాంతాన్ని; ఆ+మునికిన్, చెప్పిన, విధంబు, చెప్పెదన్= ఆ మునితో చెప్పిన పద్ధతిగానే విన్నవిస్తాను; చిత్తగించి= మనసుపెట్టి; వినుము+అని; శకుంతల; ఆ దుష్యంతునకున్; ఇట్లు; అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'మా తండ్రిగారైన కణ్వమహర్షి నా జన్మవృత్తాంతాన్ని ఆ మునికి చెప్పిన పద్ధతిగా నీకు విన్నవిస్తాను. మనసుపెట్టి విను' మని శకుంతల దుష్యంతుడితో ఈవిధంగా అన్నది.

విశేషం: కణ్వుడు శకుంతలకు ఆమెవృత్తాంతాన్ని ఎన్నడూ ఆమెతో స్వయంగా చెప్పకపోవటం ఒకవిశేషం. ఒక మునితో చెప్పవలసివచ్చినప్పుడు ఆమెకూడా వినేటట్లు చెప్పటం ఔచిత్యం. ఇప్పుడు శకుంతల తనజన్మవృత్తాంతాన్ని తానే చెప్పుకొంటున్నట్లు కాకుండా కణ్వుడు మునికి చెప్పినట్లుగా చెప్పటం పరమౌచిత్యం. ఈ పద్ధతి వలన శకుంతల జన్మవృత్తాంతానికి ప్రామాణికత కలుగుతుంది. కణ్వపాత్ర రంగంమీద లేని లోపం తీరుతుంది. ఇది నన్నయ ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి.

సీ. అనఘుఁడు రాజర్షియై తపశ్శక్తిమై । బ్రహ్మర్షిభావంబుఁ బడసియున్న
సన్మునీశ్వరుఁడు విశ్వామిత్రుఁ డతిఘోర । తపము సేయుచునున్నఁ దత్తపమున
కెంతయు వెఱచి దేవేశ్వరుఁ డప్సరో । గణములలో నగ్రగణ్య యైన
దాని మేనక యను ధవళాక్షిఁ బిలిచి 'వి । శ్వామిత్రుపాలికిఁ జని తదీయ

ఆ. ఘోరతపము చెఱిచి కోమలి! నా దైన ! దేవరాజ్యమహిమఁ దివిరి నీవు
గావు' మనిన నదియుఁ గడు భయంపడి యమ । రేశ్వరునకు మ్రొక్కియిట్టు లనియె. 36

ప్రతిపదార్థం: అనఘుఁడు= కళంకంలేనివాడు; రాజ+ఋషి+ఐ= రాజర్షి ఐ; (తపస్సాధనలో రాజర్షి కావటం ఒకస్థాయి; బ్రహ్మర్షి కావటం దాని పైస్థాయి, విశ్వామిత్రుడు రాజవంశంలో పుట్టి తపస్సుచేసి రాజర్షి అయినాడు); తపస్+శక్తి, మైన్= తపస్సుయొక్క బలంతో; బ్రహ్మ+ఋషి, భావంబున్= బ్రహ్మర్షి అనే స్థితిని (ఇది తపస్సాధనలో మిక్కిలి గొప్పది); పడసి, ఉన్న= పొందిఉన్న; సత్+ముని+ఈశ్వరుఁడు= ఉత్తములైన మునులలో గొప్పవాడైన; విశ్వామిత్రుఁడు; అతి, ఘోర, తపము= మిక్కిలి భయంకరమైన తపస్సును; చేయుచున్+ఉన్నన్= చేస్తూఉండగా; తద్+తపమునకున్= ఆ మహర్షియొక్క తపస్సుకు; ఎంతయున్, వెఱచి= మిక్కిలి భయపడి; దేవ+ఈశ్వరుఁడు, దేవతలకు రాజైన ఇంద్రుడు; అప్సరస్+గణములలోన్= అప్సరసలయొక్క సమూహాలలో; అగ్ర, గణ్య, ఐన, దానిన్= మొదట లెక్కింపదగిన దైన దానిని (శ్రేష్ఠురాలిని); మేనక, అను, ధవళ+అక్షిన్= మేనక అనే పేరుగల తెల్లని కన్నులు కలదానిని; పిలిచి; కోమలి!= మృదుస్వభావురాలా!; విశ్వామిత్రుపాలికిన్= విశ్వామిత్రుడి దగ్గరకు; చని= వెళ్ళి; తదీయ, ఘోర, తపము= అతనియొక్క భయంకరమైన తపస్సును; చెఱిచి= పాడుచేసి; నా+అది+ఐన= నాకు చెందిన; దేవ, రాజ్య, మహిమన్= దేవతల రాజ్య మైన స్వర్గంయొక్క గొప్పతనాన్ని; తివిరి= ప్రయత్నించి; నీవు; కావుము= కాపాడుము; అనినన్= అని చెప్పగా; అదియున్= ఆ మేనకకూడ; కడున్, భయము, పడి= మిక్కిలి భయపడి; అమర+ఈశ్వరునకున్= దేవతల ప్రభు వైన ఇంద్రుడికి; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: రాజర్షి యై తపశ్శక్తితో బ్రహ్మర్షి భావాన్ని పొందియున్న పుణ్యాత్ముడు, మునిశ్రేష్ఠుడు అయిన విశ్వామిత్రుడు అత్యంతభయంకర మైన తపస్సు చేస్తూ ఉండగా, ఆ తపస్సుకు మిక్కిలి భయపడి దేవేంద్రుడు అప్సరోగణాలలో ఉత్తమురా లైన మేనకను పిలిపించి, 'ఓకోమలీ! నీవు ఆ విశ్వామిత్రుడి దగ్గరకు పోయి అతని భయంకర తపస్సును ఏ యత్నంతో నైనా భగ్నంచేసి నా స్వర్గరాజ్య గౌరవాన్ని నీవు రక్షించాలి' అని పల్కగా, మేనక అందుకు భయపడి ఇంద్రుడికి మ్రొక్కి ఈవిధంగా అన్నది.

చ. వనజభవప్రభావుఁ డగువాని వసిష్ఠు నపత్యశోక మ
న్వననిధిలోన ముంచిన యవారితసత్త్వుఁడు నిన్నుఁ దొట్టి యీ
యనిమిషు లెల్లవానికి భయంపడుచుండుదు రట్టియుగ్రకో
పనుకడ కిప్పు డేఁగు మని పాడియె యిప్పని నన్నుఁ బంపఁగన్. 37

ప్రతిపదార్థం: వనజభవ, ప్రభావుఁడు+అగువానిన్= బ్రహ్మయొక్క మహత్త్వం వంటి మహత్త్వం కలిగిన; వసిష్ఠున్= వసిష్ఠ మహామునిని; అపత్యశోకము+అన్, వననిధిలోనన్= సంతానం (చనిపోవటం) వలని దుఃఖ మనే సముద్రంలో; ముంచిన= మునిగేటట్లు చేసిన; అవారిత, సత్త్వుఁడు= అడ్డులేని గొప్పతనం కలవాడు (విశ్వామిత్రుడు); నిన్నున్+తొట్టి= నిన్ను మొదలుకొని;

ఈ, అనిమిషులు, ఎల్లన్= ఈ దేవతలందరున్నూ; వానికిన్= ఆ విశ్వామిత్రుడికి; భయము+పడుచున్+ఉండుదురు= భయపడుతూ ఉంటారు; అట్టి, ఉగ్ర, కోపను, కడకున్= అటువంటి భయంకరమైన కోపంగలవాడైన విశ్వామిత్రుడి వద్దకు; ఇప్పుడు= ఈ పరిస్థితిలో; ఏఁగుము+అని= వెళ్ళుమని; ఈ+పనిన్= ఈకార్యంలో; నన్నున్, పంపఁగన్= నన్ను పంపటం; పాడి+ఎ= ధర్మమా? (ధర్మం కాదని భావం).

తాత్పర్యం: బ్రహ్మమహిమ వంటి మహిమ గల వసిష్ఠుడిని సైతం పుత్రశోకసాగరంలో ముంచినవాడు ఆ అనివార్యతేజస్వి విశ్వామిత్రుడు. నీవు మొదలుకొని దేవతలందరూ ఆ మహర్షి అంటే భయపడుతూ ఉంటారు. అట్టి భయంకర కోపస్వభావుడి పాలికి ఈ పనిమీద ఇప్పుడు నన్ను పొమ్మని చెప్పటం న్యాయం కాదు.

విశేషం: అలం: రూపకం. వసిష్ఠ మహర్షిని బ్రహ్మమహత్త్వం వంటి మహత్త్వం కలవాడని చెప్పటం; విశ్వామిత్రుడిని ఉగ్రకోపనుడు (రుద్రునివంటి కోపంకలవాడు) అనటం విశేషం. నూరుగురు పుత్రులు చనిపోవటంవలన కలిగే పుత్రశోకం సముద్రం వంటిదని రూపకం చేయటం సార్థకం. బ్రహ్మనే సముద్రంలో ముంచగలిగిన వాడికి దేవతలు ఒక్కలెక్కయా అని వ్యంగ్యం. దేవేంద్రాదులే భయపడుతూ ఉండగా కోమలికి ఆపని అసాధ్యమని భావం. ఉగ్రకోపనుని ఉగ్రత తరువాతి పద్యంలో వర్ణింపబడుతున్నది.

ఉ. అమ్ముని యల్గి చూచుడును నాక్షణమాత్రన గోత్రధారుణీ
ధ్రమ్ములు వ్రయ్యు, నయ్యిసుము దక్కఁగ నంబుధు లింకు, మూఁడులో
కమ్ములు దిర్దిరం దిరుగు, గాడ్పు చలింపఁగ నోడు, నుగ్రతం
బమ్మినయట్టి కోపపరుపాలికి భామలు వోవ నోడరే. 38

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ముని= ఆమహర్షి (విశ్వామిత్రుడు); అల్గి, చూచుడును= కోపించి చూచిన వెంటనే; ఆ+క్షణమాత్రన్+అ= ఆ క్షణంలోపలే; గోత్ర, ధారుణీధ్రమ్ములు= సప్తకులపర్వతాలు; వ్రయ్యున్= బ్రద్దలౌతాయి; ఆ+ఇసుము, తక్కఁగన్= ఇసుక (మాత్రమే) మిగిలేటట్లుగా; అంబుధులు= సముద్రాలు; ఇంకున్= ఇంకిపోతాయి; మూఁడు, లోకమ్ములు= స్వర్గమర్త్యపాతాళాలు అనే మూడు లోకాలు; దిర్దిరన్= దిరదిర, గిరగిర; తిరుగున్= తిరుగును; గాడ్పు= వాయువు, గాలి; చలింపఁగన్= కదలటానికి, వీచేటందుకు; ఓడున్= జంకుతుంది; ఉగ్రతన్= తీవ్రమైన కోపభావంతో; పమ్మిన+అట్టి= అతిశయించినట్టి; కోపపరు, పాలికిన్= కోపస్వభావం కలవాడి యొద్దకు; భామలు= స్త్రీలు; పోవన్+ఓడరు+ఏ= వెళ్ళటానికి జంకరా? (జంకుతా రని భావం).

తాత్పర్యం: ఆ విశ్వామిత్రముని కోపించి చూస్తే ఆ క్షణంలోనే కులపర్వతాలన్నీ బ్రద్దలౌతాయి; అడుగున ఉన్న ఇసుకమాత్రమే మిగిలేటట్లు సముద్రాలన్నీ పూర్తిగా ఇంకిపోతాయి; మూడులోకాలూ గిరగిరా చక్రంవలె తిరిగిపోతాయి; గాలి కదలటానికికూడా జంకుతుంది. ఉగ్రస్వభావంతో అతిశయించే ఆ కోపపరుడి సమీపానికి భామలు పోవటానికి భయపడరా?

విశేషం: కులపర్వతాలు: మహేంద్రము, మలయము, సహ్యము, శుక్తిమంతము, గంధమాదనము, వింధ్యము, పారియాత్రము సప్తసముద్రములు: లవణసముద్రము, ఇక్షుసముద్రము, సురాసముద్రము, సర్పిస్సముద్రము, దధిసముద్రము, క్షీరసముద్రము, జలసముద్రము.

వ. 'అయినను నానేర్చువిధంబున నమ్మునివరుచిత్తంబు మెత్తన చిత్తజాయత్తంబగునట్లుగాఁ జేసెద' నని వాసవు వీడ్కొని మేనక తనకు మందమలయానిలంబు దోడుగాఁ జనుదెంచి, హిమవత్పర్వతప్రదేశంబునం దపంబుసేయుచున్న విశ్వామిత్రు తపోవనంబు సొత్తెంచిన. 39

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికీ; నా, నేర్చు, విధంబునన్= నేను నేర్చిన పద్ధతిలో; ఆ+మునివరు, చిత్తంబు= ఆ మునిశ్రేష్ఠుని మనస్సు; మెత్తన= తిన్నగా, లలితంగా; చిత్తజ+ఆయత్తంబు+అగునట్లు+కాన్= మన్మథునికి స్వాధీనమయ్యేటట్లుగా; చేసెదను+అని= చేస్తాను అనిచెప్పి; వాసవున్= దేవేంద్రుడిని; వీడ్కొని; మేనక; తనకున్= (మేనకకు); మంద, మలయ+అనిలంబు= మలయపర్వతంమీదనుండి వీచే మెల్లని చల్లగాలి; తోడుగాన్= వెంట రాగా; సాయపడగా; చనుదెంచి= వచ్చి; హిమవత్, పర్వత, ప్రదేశంబునన్= హిమవత్పర్వతప్రాంతంలో; తపంబు, చేయుచున్న= తపస్సుచేస్తూఉన్న; విశ్వామిత్రు= విశ్వామిత్రుడియొక్క; తపోవనంబు= తపస్సుకొరకైన అరణ్యాన్ని; చొత్తెంచినన్= ప్రవేశించగా.

తాత్పర్యం: 'అయినప్పటికి నేను నేర్చిన విధంగా (నాశక్తికొలది) ఆ మునిశ్రేష్ఠుని మనస్సును తిన్నగా మన్మథుడికి స్వాధీనమయ్యేటట్లుచేస్తాను'- అని చెప్పి దేవేంద్రుడిని వీడ్కొని మేనక చల్లని పిల్లగాలి వెంటరాగా బయలుదేరి వెళ్ళి హిమవత్పర్వతప్రాంతంలో తపస్సు చేసికొంటూ ఉన్న విశ్వామిత్రుడి తపోవనంలో ప్రవేశించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. చల్లని దక్షిణ మారుత । మల్లన వీతెంచెఁ దగిలి యా లలనా ధ
మ్మిల్ల కుసుమాంగరాగస । ముల్లసనసుగంధి యగుచు మునివరుమీఁదన్. 40

ప్రతిపదార్థం: చల్లని, దక్షిణ, మారుతము= చల్లగా ఉండే మలయమారుతం; అల్లనన్= మెల్లగా; ఆ, లలనా, ధమ్మిల్ల, కుసుమ+అంగరాగ, సముల్లసన, సుగంధి, అగుచున్= ఆ వనిత (మేనక) యొక్క కొప్పులోని పూలవలనను, మైపూత వలనను అతిశయించిన మంచివాసన కలది ఔతూ; మునివరుమీఁదన్= మునిశ్రేష్ఠుడైన విశ్వామిత్రుడిమీద; తగిలి= విడువకుండా; వీతెంచెన్= ప్రసరించింది.

తాత్పర్యం: దక్షిణదిక్కునుండి వీచే చల్లని మలయానిలం ఆ మేనక కొప్పులోని పూలవాసనలచేతను, ఆమెమైపూతల సుగంధాలచేతను అమితంగా పరిమళిస్తూ ఆ మునిశ్రేష్ఠు డైన విశ్వామిత్రుడి మేనిపై విడువకుండా వీచింది.

విశేషం: పద్యంలోని ద్విరుక్త లకారప్రాస గాలి మెల్లగా వీచే లక్షణాన్ని అక్షరరమ్యంగా సూచిస్తున్నది. 'మునివర' లోని 'వర' శబ్దం మేనక ఇష్టసిద్ధిని స్ఫురింపజేస్తున్నది.

వ. అంత. 41

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: ఆపైన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. అనిమిషకాంతయున్ నవలతాంత విభూషణ లీల నల్లన
ల్లన వనకేళి లాలస విలాసగతిం జనుదెంచి ముందటం

గనియె మహామునిప్రవరుఁ గౌశికుఁ గౌశిక చిత్తభీతి సం
జనన మహాతపశ్చరణ సంయతచిత్తు నిరస్తచిత్తజున్. 42

ప్రతిపదార్థం: అనిమిషకాంతయున్= దేవవనిత ఐన మేనకయు; నవ, లతాంత, విభూషణ, లీలన్= క్రొత్తవైన పూల అలంకారాల విలాసంతో; అల్లనన్+అల్లనన్= మెల్లమెల్లగా; వనకేళి, లాలస, విలాస, గతిన్= వనంలో విహరించే కోరికతో నైన కులుకునడకతో; చనుదెంచి= వచ్చి; ముందటన్= ఎట్టయెదుట; మహత్+ముని, ప్రవరున్= గొప్పమునులలో శ్రేష్ఠుడిని; కౌశిక, చిత్త, భీతి, సంజనన, మహత్+తపస్+చరణ, సంయత, చిత్తున్= ఇంద్రుడి మనస్సులో భయం పుట్టించే గొప్పదైన తపస్సు చేయటంలో నియతిగల మనస్సు కలవాడిని; నిరస్త, చిత్తజున్= తిరస్కరింపబడిన మన్మథుడిని కలిగినవాడిని; కౌశికున్= కుశికవంశానికి చెందిన విశ్వామిత్రుడిని; కనియెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: దేవకాంత అయిన మేనక క్రొత్తవైన పూల అలంకారాల విలాసంతో, మెల్లమెల్లగా వనంలో విహరించే కోరికతో కులుకుతూ నడుస్తూ వచ్చి తనముందట మహామునులలో శ్రేష్ఠుడూ, ఇంద్రుడిమనస్సులో భయంపుట్టించే గొప్పతపస్సు చేయటంలో నియతమైన మనస్సు కలవాడూ, మన్మథభావాన్ని జయించినవాడూ అయిన విశ్వామిత్రుడిని చూచింది.

విశేషం: రెప్పపాటు లేకుండా విశ్వామిత్రుడిని చూడటంవలన మేనకకు అనిమిషత్వం సార్థక మైన దని చమత్కారం. కౌశిక శబ్దాన్ని విశ్వామిత్రపరంగానూ, ఇంద్రపరంగానూ వాడటం విశేషం.

క. అంబుజలోచన గని విన । యంబున నమ్మునికి మ్రొక్కి యనురాగముతో
డం బుష్పాపచయ వ్యా । జంబున విహరించుచుండె సఖులుం దానున్. 43

ప్రతిపదార్థం: అంబుజలోచన= పద్మాలవంటి కన్నులు గల మేనక; కని= విశ్వామిత్రుడిని చూచి; ఆ+మునికిన్; వినయంబునన్= అణకువతో; మ్రొక్కి= నమస్కరించి; అనురాగముతోడన్= ప్రీతితో; పుష్ప+అపచయ, వ్యాజంబునన్= పూలుకోసికొనటం అనే నెపంతో; సఖులున్, తానున్= చెలికత్తెలూ తానూ కలసి; విహరించుచున్+ఉండెన్= విహారం చేస్తూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: పద్మనేత్ర అయిన మేనక వినయంతో విశ్వామిత్రుడికి నమస్కరించి, ప్రీతితో పూలుకోసే నెపంతో చెలికత్తెలతో కలసి తానూ విహరిస్తూ ఉన్నది.

విశేషం: అంబుజలోచన అని వర్ణించటంలోనూ, బిందుపూర్వక సరళాక్షర ప్రాసలోనూ, నాదాక్షరాల, బిందుపూర్వక వర్ణాలప్రయోగంలోనూ నన్నయ అక్షరరమ్యంగా అనురాగభావాన్ని ధ్వనింపజేశాడు.

చ. అలసత యొప్పఁగాఁ దరుణి యమ్మునివల్లభుమ్రోల నున్న స
మ్మిళిత సుగంధబంధురసమీరవశంబునఁ దూలి బాల పై
వలు వెడలన్ బయల్పడియె వల్లకుచంబులుఁ గక్షయుగ్మమున్
లలితకృశోదరంబుఁ దరళత్రివళీయుత రోమరాజియున్. 44

ప్రతిపదార్థం: తరుణి= యువతి(మేనక); అలసత, ఒప్పఁగాన్= అలసభావం తోపగా; ఆ+ముని, వల్లభు, మ్రోలన్= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడి (విశ్వామిత్రుని) ముందట; ఉన్నన్= ఉండగా; సంమిళిత, సుగంధ, బంధుర, సమీర, వశంబునన్= మిళితమైన మంచి వాసనగల ఒప్పిదమైన గాలివలన; బాల, పైవలువ= కోమలి పైపైట; తూలి= ఒరిగి; ఎడలన్= తొలగిపోగా; వల్ల, కుచంబులున్= పెద్దవైన చన్నులున్నూ; కక్ష, యుగ్మమున్= బాహుమూలల (చంకల) జంటయున్నూ; లలిత, కృశ+ఉదరంబున్= కోమలమైన సన్నని పొట్టయున్నూ (నడుమున్నూ); తరళ, త్రి, వళీయుత, రోమ, రాజియున్= మెరుస్తున్న కడుపుమీది మూడుమడతలతో కూడిన నూగారున్నూ; బయల్, పడియెన్= బయటపడినవి.

తాత్పర్యం: మేనక అలసభావం తోపగా ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడి ముందట ఉండగా, మంచివాసనతో కూడికొన్న గాలివలన కోమలి పైట ఒరిగి తొలగిపోయింది. అప్పుడు ఆమె పెద్దవైన వక్షోజాలూ, కోమలమైన సన్నని నడుమూ, మెరిసే కడుపుమీది మూడు మడతలతోకూడిన నూగారూ బయటపడ్డాయి.

విశేషం: మేనక శరీరాంగ సౌందర్యాన్ని వర్ణించే ఈపద్యరచనలో మాధుర్య మనే శబ్దగుణం పోషించి నన్నయ ఔచిత్యాన్ని పాటించాడు. ఆమె పైటను తొలగించిన గాలిని వర్ణించిన సమాసం మిగిలినవాటికంటె పొడుగ్గా ఉండటం శిల్పసుందరం. పైట తొలగినపుడు స్త్రీశరీరంలో కనపడే మన్మథస్థానాలను మాత్రమే వర్ణించటం రసవిభావస్ఫూర్తికి ఉద్దీపకం. అంతఃస్థాలను, అనునాసికాలను, బిందుపూర్వకవర్ణాలను వాడి మేనక సౌందర్యమాధుర్యాన్ని అక్షరరమ్యంగా నన్నయ అభివర్ణించాడు.

క. అందుఁ దనదృష్టి నాటుడుఁ । గందర్ప నిశాత సాయకంబులు పెలుచన్
డెందముఁ గాడిన ధృతి సెడి । కంది మునీంద్రుండు దానిఁ గవయం దివిరెన్. 45

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రుండు= మునిశ్రేష్ఠుడు, విశ్వామిత్రుడు; అందున్= పైట తొలగిన ఆమె అందంలో; తనదృష్టి= తనయొక్క చూపు; నాటుడున్= తగులుకొనగా; కందర్ప, నిశాత, సాయకంబులు= మన్మథుని వాడియైన బాణాలు; పెలుచన్= అధికంగా; డెందమున్= హృదయాన్ని; కాడినన్= నాటగా; ధృతి+చెడి= నిబ్బరాన్ని (నిగ్రహాన్ని); కోల్పోయి; కంది= (విరహంచేత) తపించి; దానిన్= ఆమెను (మేనకను); కవయన్, తివిరెన్= కూడటానికి పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: విశ్వామిత్రుడు తనదృష్టి పైట తొలగిన మేనకమేనిసౌందర్యంలో చిక్కుకోవటంచేత, మన్మథుడు వేసిన వాడిబాణాలు మిక్కుటంగా తనహృదయంలో నాటగా, నిగ్రహాన్ని కోల్పోయి వలపుతాపంతో మేనకపొందుకొరకు పూనుకొన్నాడు.

వ. మేనకయు విశ్వామిత్రు నిష్టంబునకుం దగిన కామోపభోగంబులం బెద్దకాలంబు రమియించిన నయ్యిద్దఱకు నిక్కన్యక పుట్టిన, దీని మాలిని యను నొక్కయేటి పులినతలంబునం బెట్టి మేనక దేవలోకంబునకుం జనియె; విశ్వామిత్రుండును దపోవనంబునకుం జనియె; నంత నమ్ముని ప్రభావంబున. 46

ప్రతిపదార్థం: మేనకయున్= మేనకకూడ; విశ్వామిత్రు+ఇష్టంబునకున్= విశ్వామిత్రుడియొక్క కోర్కెకు; తగిన= ఉచితమైన; కామ+ఉపభోగంబులన్= మన్మథక్రీడలచేత; పెద్దకాలంబు= చాలకాలం; రమియించినన్= క్రీడించగా; ఆ+ఇద్దఱకున్= ఆ ఇరువురికి; ఈ+కన్యక= ఈ ఆడపిల్ల(శకుంతల); పుట్టినన్= పుట్టగా; దీనిన్= దీనిని (ఈశిశువును); మాలిని, అను+ఒక్క, యేటి, పులిన, తలంబునన్, పెట్టి= మాలిని అనే పేరు గల ఒక నదియొక్క ఇసుకతిన్నెపై ఉంచి; మేనక; దేవలోకంబునకున్= స్వర్గానికి; చనియెన్= వెళ్లింది; విశ్వామిత్రుండును; తపస్+వనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనే అడవికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అంతన్= ఆ మీద; ఆ+ముని, ప్రభావంబునన్= ఆ విశ్వామిత్రఋషియొక్క మహిమవలన.

తాత్పర్యం: మేనకకూడా విశ్వామిత్రుడి కోర్కెకు తగినట్లు మన్మథక్రీడలతో చాలకాలం భోగించగా వారిద్దరికి ఈకన్యపుట్టింది. మేనక ఈ బిడ్డను మాలినీనదీతీరాన ఒక ఇసుకతిన్నెమీద ఉంచి తాను దేవలోకానికి వెళ్ళిపోయింది. ఆ విశ్వామిత్రుడుకూడా తపోవనానికి వెళ్ళాడు. ఆ తరువాత ఆ మునిప్రభావంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: మూలభారతంలో శకుంతలను (శిశువుగా ఉన్నప్పుడు) పక్షులు తమకు తాము రక్షించినట్లు ఉండగా, నన్నయ ఆ రక్షణం మునిప్రభావంవలన కలిగిం దని అమూలకమైన హేతువును చూపించాడు. మునిమహిమను ప్రకటించే ఈ కల్పన సందర్భోచితం.

ఆ. **చెలఁగి లేవ నేడ్చు చిఱుతుకదానిఁ గ్ర। వ్యాదఘోరమృగము లశనబుద్ధిఁ**
బట్టకుండఁ జెట్టుపలఁ గప్పి రక్షించు । కొని శకుంతతతులు గూడియుండె. **47**

ప్రతిపదార్థం: చెలఁగి= పూని, ప్రయత్నించి; లేవన్= లేవటానికై; ఏడ్చు= ఏడ్చే; చిఱుతుకదానిన్= చిట్టిపాప అయినదానిని; క్రవ్యాద, ఘోర, మృగములు= రాక్షసులూ, క్రూరమృగాలూ; అశన, బుద్ధిన్= తినాలనే కోర్కెతో; పట్టకుండన్= నోటకరవకుండ; చెట్టుపలన్= రెక్కలను; కప్పి= కమ్మి; రక్షించుకొని= కావాలని ఆప్యాయంగా కాపాడి; శకుంత, తతులు= పక్షులగుంపులు; కూడి, ఉండెన్= గుంపుగా కలసిఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: చిట్టిపాపగా ఉన్న పసిగందు పైకిలేవటానికి చేతకాక ఏడుస్తూ ఉంటే ఆ అరుపు విని రాక్షసులూ, క్రూరమృగాలూ తినాలనే కోర్కెతో నోటకరచుకొనిపోకుండా పక్షులగుంపులు తమ రెక్కలతో ఆబిడ్డను రక్షించుకొంటూ గుమికూడిఉన్నాయి.

విశేషం: 'రక్షించుకొని' అనే ఆత్మనేపదార్థ క్రియతో పక్షు లా బాలపై ప్రదర్శించిన వాత్సల్యాతిశయాన్ని నన్నయ సూచించాడు.

వ. **అంత నేము శిష్యగణంబులతోడ సమిత్కుసుమ ఫలాహరణార్థం బక్కడకుం జని, యమ్మాలినీ పులినతలంబున శకుంతరక్షిత యై యున్న కూఁతు నత్యంతకాంతిమతి నవనీతలంబున కవతరించిన తరుణ శశిరేఖ యుంబోని దాని నెత్తుకొని వచ్చి, శకుంతరక్షిత యగుటఁ జేసి శకుంతల యను నామం బిడి కరంబు గారవంబునం బెనిచితిమి.** **48**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ సమయంలో; ఏము= మేము (ఏను అనిచెప్పే గౌరవబహువచనం ఏము); శిష్యగణంబులతోడన్= శిష్యుల సమూహాలతో; సమిత్, కుసుమ, ఫల+ఆహరణ+అర్థంబు= సమిధలు, పూలు, పండ్లు, తేవటానికై; ఆ+కడకున్= ఆ ప్రదేశానికి; చని= వెళ్ళి; ఆ+మాలినీపులినతలంబునన్= ఆ మాలిని అనే పేరుగల నదియొుక్క ఇసుకతిన్నె పై ; శకుంత, రక్షిత+ఐ= పక్షులచేత రక్షింపబడినది ఐ; ఉన్న; కూఁతున్= ఆ ఆడుశిశువును; అత్యంత, కాంతి, మతిన్= అపారమైన వెలుగుతోకూడిఉన్నదానిని; అవనీ, తలంబునకున్+అవతరించిన= నేలమీదికి దిగివచ్చిన; తరుణ, శశిరేఖయున్+పోని దానిన్= క్రొత్తదైన చంద్రకళను పోలిఉన్నదాన్ని; ఎత్తుకొని, వచ్చి= తీసికొని వచ్చి; శకుంత, రక్షిత, అగుటన్, చేసి= పక్షులచేత కాపాడబడినది కావటం చేత; శకుంతల, అను, నామంబు+ఇడి= శకుంతల అనే పేరుపెట్టి; కరంబు= మిక్కిలి; గారవంబునన్= మమకారంతో, ముద్దుగా; పెనిచితిమి= పెంచాము.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో మేము శిష్యగణాలతో సమిధలు, పూలు, పండ్లు తెచ్చుకొనటానికి అక్కడికి వెళ్ళాము. మాలినీ నదీతీరంలోని ఒక ఇసుకతిన్నెమీద పక్షులచేత రక్షింపబడియున్న ఈ అమ్మాయి మిక్కిలి కాంతితో ప్రకాశిస్తూ నేలమీదకు దిగివచ్చిన క్రొత్తచంద్రరేఖవలె ఉండగా ఎత్తుకొని వచ్చాము. శకుంతాలచేత రక్షింపబడింది కాబట్టి ఆ బాలకు శకుంతల అనే పేరుపెట్టి కడు గారాబంగా పెంచాము.

మధురాక్కర.

తనర జనకుండు నన్నప్రదాతయును భయత్రాత
యును ననఁగ నింతులకు ముప్వు రొగిన గురువులు; వీర
లనఘ! యుపనేత మఱియు నిరంతరాధ్యాపకుండు
ననఁగఁ బురుషున కియ్యేవు రనయంబును గురువులు. **49**

ప్రతిపదార్థం: తనరన్= ఒప్పారగా; జనకుండున్= జన్మ నిచ్చిన తండ్రియున్నూ; అన్న, ప్రదాతయును= అన్నంపెట్టి పోషించి ప్రాణం నిలిపిన అన్నదాతయున్నూ; భయ, త్రాతయున్= భయంనుండి కాపాడేవాడున్నూ; అనఁగన్= అని; ఇంతులకున్= స్త్రీలకు; ఒగిన= వరుసగా; వీరలు= వీళ్ళు (పైనపేర్కొన్నవారు); ముప్వురున్= ముగ్గురూ; గురువులు= తండ్రులు; అనఘ!= ఓ పాపరహితుడవైన మునీ!; పురుషునకున్= మగవాడికి; మఱియున్= పైముగ్గురేకాక ఇంకను; ఉపనేత= ఉపనయనం చేసినవాడూ; నిరంతర+అధ్యాపకుండున్= ఎల్లప్పుడు వేదాలను పాఠంగాచెప్పేవాడూ; ఈ+ఏవురున్= మొత్తం ఈ అయిదుగురు; అనయంబును= ఎల్లప్పుడూ; గురువులు= తండ్రులు.

తాత్పర్యం: స్త్రీలకు తండ్రులుగా కన్నవాడినీ, అన్నం పెట్టినవాడినీ, భయంనుండి రక్షించినవాడినీ మొత్తం వరుసగా ముగ్గురిని చెప్పుతారు; ఓ పుణ్యాత్ముడవైన మహర్షీ! పురుషులకు ఈ ముగ్గురేకాక ఉపనయనం చేసినవాడినీ, వేదాలు చెప్పినవాడినీ కలిపి మొత్తం అయిదుగురిని ఎల్లప్పుడూ తండ్రులుగా పరిగణిస్తారు.

విశేషం: మూలంలో - 'శరీరకృత్, ప్రాణదాతా, యస్య చాన్నాని భుంజతే' । క్రమేణైతే త్రయోఽప్యుక్తాః పితరో ధర్మదర్శనే'' - అని స్త్రీలకు గురువులు ముగ్గురే అని చెప్పబడి ఉండగా నన్నయ పురుషులకు అయిదుగురు గురువు లని విశేషించి పేర్కొన్నాడు. మధురాక్కర చరణంలో క్రమంగా 1 సూర్యగణం, 3 ఇంద్రగణాలు, 1 చంద్రగణం ఉంటాయి. నాల్గవగణం మొదటి అక్షరంతో యతి మైత్రి. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

వ. **'అనం బరఁగిన శాస్త్రార్థంబున నేము దీనికి భయత్రాతల మగుటంజేసి గురుల; మిదియును మాచే నభివర్ధిత యగుటం జేసి మాకు హృదయానందని యైన కూఁతు' రని కణ్వమహామును లమ్మునికిం జెప్పిన విధం బంతయు సవిస్తరంబుగా శకుంతల చెప్పిన విని దుష్యంతుం డాత్మగతంబున.** **50**

ప్రతిపదార్థం: అనన్+పరఁగిన= ఈ విధంగా లోకప్రసిద్ధిచెందిన; శాస్త్ర+అర్థంబునన్= శాస్త్రప్రమాణంచేత; ఏము= మేము (కణ్వుడు); దీనికిన్= శకుంతలకు; భయత్రాతలము+అగుటన్+చేసి= భయాన్ని తొలగించినవారం కావటంచేత; గురులము= తండ్రులం (బహువచనం ఆత్మగౌరవ సూచకం); ఇదియును= ఈ శకుంతలకూడా; మాచే, అభివర్ధిత, అగుటన్+చేసి= మాచేత పెంచబడింది కాబట్టి; మాకున్, హృదయ+ఆనందని+ఐన, కూఁతురు= మాకు మనసుకు ఆనందాన్ని కలిగించే కూతురు; అని= ఈవిధంగా; కణ్వమహత్+మునులు; ఆ+మునికిన్; చెప్పిన, విధంబు+అంతయున్; సవిస్తరంబుగాన్=

వివరంగా; శకుంతల; చెప్పినన్; విని; దుష్యంతుండు; ఆత్మగతంబునన్= తనలో తాను స్వగతంగా (రాబోయే పద్యంలోవలె అనుకొన్నాడు).

తాత్పర్యం: 'ప్రసిద్ధ మైన ఈ శాస్త్రప్రమాణంచేత మేము శకుంతలకు భయత్రాతలం కావటంచేత గురువులం. ఈమెకూడా మాచేత పెంచబడి ఉండటంచేత మాకు మనసు కెక్కిన కూతురు' - అని కణ్వమహాముని ఆ మునికి చెప్పిన విధమంతా వివరంగా శకుంతల చెప్పగా విని దుష్యంతుడు తనలోతాను - (ఈవిధంగా అనుకొన్నాడు). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

దుష్యంతుండు శకుంతలను వివాహంబు సేసికొనఁ గోరుట (సం. 1-67-1)

చ. ఇది మునినాథ కన్య యని యెంతయు నిఃస్పృహవృత్తి నున్ననా
హృదయము రాజపుత్త్రి నని యిక్కమలాక్షి నిజాభిజాత్య సం
పద నెఱిఁగించినన్ మదనబాణపరంపర కిప్పు డుండ నా
స్పద మయి సంచలించె నళిపాత వికంపిత పంకజాకృతిన్. 51

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఆమె (శకుంతల); మునినాథ, కన్య, అని= మునిశ్రేష్ఠుడి కూతు రని; ఎంతయున్= మిక్కిలి; నిస్+స్పృహవృత్తిన్= నిరాశతో; ఉన్న; నా హృదయము= (దుష్యంతుడి మనస్సు); ఈ+కమల+అక్షి= పద్మాలవంటి కన్నులుకల ఈ శకుంతల; రాజపుత్త్రిన్, అని= క్షత్రియుడి కూతురను అని; నిజ+అభిజాత్య, సంపదన్= తనయొక్క వంశవైభవాన్ని; ఎఱిఁగించినన్= తెలుపగా; ఇప్పుడు; మదన, బాణ, పరంపరకున్= మన్మథునియొక్క బాణాల వరుసకు; ఉండన్, ఆస్పదము+అయి= నెలవై, వశమై; అళిపాత, వికంపిత, పంకజ+ఆకృతిన్= తుమ్మెదలు వాలటంచేత చలించినపద్మంవలె; సంచలించెన్= కంపించింది.

తాత్పర్యం: శకుంతల మునికన్య యేమో అని మిక్కిలి నిరాశతో ఉన్న నా హృదయం ఈ పద్మాక్షి తాను రాజపుత్త్రినని తన వంశౌన్నత్యాన్ని తెలపటంచేత మన్మథబాణపరంపరకు వశమై తుమ్మెదలు వాలటంచేత కంపించిన పద్మంవలె చలించింది. (అని దుష్యంతుడు తనలో అనుకొన్నాడు).

విశేషం: అలం: ఉపమ. "ఇది మునికన్యయేని"..... అనే పద్యం, "ఇది మునినాథకన్యయని"...... అన్న ఈ పద్యం - ఈ రెండున్నూ నన్నయ ఈకథకు పెట్టిన రెండు వన్నెలు. దుష్యంతుడి ఉత్తమచిత్తవృతికి ఉదాహరణలు. కాళిదాసుడి అభిజ్ఞానశాకుంతల నాటకంలోని "భవ హృదయ సాభిలాషం సంప్రతి సందేహ నిర్ణయోజాతః" ఇత్యాది వాక్యాలు ఈ కథాసంవిధాన కల్పనలో నన్నయకు తోడ్పడి ఉంటాయి. "సతాం హి సందేహ పదేషు వస్తుషు ప్రమాణ మంతఃకరణప్రవృత్తయః" అనే శ్లోకతాత్పర్యాన్ని ఈపద్యభావం ధ్వనింపచేస్తున్నది. దశవిధమన్మథావస్థలలో మూడవదైన సంకల్పం ఇందులో సూచింపబడుతున్నది. పై రెండు పద్యాలూ చంపకమాలలే. అంటే వృత్తైక్యం పాటింపబడిందన్నమాట. రెండుపద్యాల ఎత్తుగడలూ సమానమే. ఇటువంటి వృత్త, గతిసామ్యాలు ఛందశ్శిల్పసంబంధి విశేషాలు. ఇవికూడా వస్తురస భావాలను ధ్వనింపజేస్తాయి. మొదటిపద్యంలో నాయకుడి హృదయంలో ఏర్పడిన శంక రెండవపద్యంలో నివృత్త మై రతిభావదీప్తికి ఏర్పడిన అడ్డంకి తొలగి రసస్థితికి చేరే వికాసం ఏర్పడింది. అందువలన ఈరెండుపద్యాలు నాయకగతమైన స్థాయి పోషణలో రెండు బలమైన బిందువులు. కవిసమ్రాట్ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగా రీ పద్యద్వయ సన్నివేశ ప్రాశస్త్యాన్ని ఇట్లా పేర్కొన్నారు- "రెండుస్వగతములును సదృశతమము లైన చంపకము లందే నిబంధింపబడినవి. మొదటిదానియందుఁ దునిఁగిపోవచ్చిన దుష్యంతునిరతి రెండవదానియం

దతుకుకొని కొనలు సాగినది. శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రణయకలాపమున కడ్డుగా జొచ్చుకొనివచ్చిన మేనకావిశ్వామిత్రుల శృంగారవృత్తాంతమున కుభయకూలములందును నిల్చి యీ రెండుపద్యములు అవాంతర కథాప్రవాహసేతునిబంధన ప్రయోజకములగు రెండు మహాస్తంభములవలె నున్నవి. ఇది ఛందస్సాధనముచే సాధింపబడిన కథాశిల్పము" (నన్నయగారి ప్రసన్నకథాకలితార్థయుక్తి - పు. 162)

వ. అనుచు మదనాతురుం డయి దుష్యంతుండు దనయం దక్కోమలియనురాగం బుపలక్షించి యి ట్లనియె. 52

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అని తనలో తాను అనుకొంటూ; మదన+ఆతురుండు+అయి= మన్మథుడిచేత బాధింపబడినవాడై (కోరికను ఆపుకోలేనివాడై); దుష్యంతుండు; తనయందున్; ఆ+కోమలి, యనురాగంబు+ఉపలక్షించి= ఆ శకుంతలయొక్క ప్రీతిని గమనించి); ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా తనలో తాను అనుకొంటూ మనసులో మన్మథపరమైన భావాలు ఒత్తిడిచేయగా శకుంతల తనపై వలపుగొన్నట్లు గమనించి దుష్యంతుడు ఈవిధంగా పలికాడు.

క. ఈ వల్కలాజినములకు । నీ వన్యఫలాశనముల కీ విటపకుటీ
రావాసములకు నుచితమె । నీ విలసిత రూపకాంతి నిర్మలగుణముల్. 53

ప్రతిపదార్థం: నీ, విలసిత, రూప, కాంతి, నిర్మల, గుణముల్= నీ (శకుంతల) యొక్క (ప్రకాశితాలైన) అందమైన ఆకారము, దాని కాంతి, మచ్చలేని గుణాలు (అనేవి); ఈ వల్కల+అజినములకున్= ఈ నారచీరలకున్నూ; ఈ, వన్యఫల+అశనములకున్= ఈ అడవికి సంబంధించిన పండ్ల ఆహారాలకూ; ఈ, విటప, కుటీర+ఆవాసములకున్= ఈ పర్ణశాల నివాసాలకూ; ఉచితమె?= యోగ్యమైనదా? కాదని భావం.

తాత్పర్యం: నీ అందమైనరూపం, నీ మేనిప్రకాశం మచ్చలేని నీగుణాలు అనేవి ఈ నారచీరలు కట్టటానికీ, అడవిపండ్లు తింటూ ఉండటానికీ, ఈ ఆకుటిండ్లలో (పర్ణశాలలలో) నివసించటానికీ తగినవి కావు.

విశేషం: అందమైన రూపం నారచీరలు కట్టటం ఉచితం కాదు; మేనికాంతి అడవిపండ్లు తినటంవలన వాడిపోతుంది కాబట్టి అనుచితం. నిర్మలగుణాలు గల ఆమె మణులు పొదిగిన గృహాలలో ఉండదగింది కాబట్టి ఆశ్రమాలలో ఉండటం ఉచితం కాదని భావం. తన అభిలాషకు అనుకూలంగా ఆమెఅందం ఆశ్రమజీవితానికి అనుకూలం కాదని ప్రబోధించాడు (ప్రశంసించాడు) దుష్యంతుడు.

ఉ. ఈ మునిపల్లె నుండు టిది యేల కరం బనురాగ మొప్పఁగా
భామిని! నాకు భార్య వయి భాసురలీల నశేషరాజ్య ల
క్ష్మీ మహనీయ సౌఖ్యముల మేలుగ నందు మనిందితేందుపా
దామలతుంగహర్మ్యముల హారిహిరణ్మయ కుట్టిమంబులన్. 54

ప్రతిపదార్థం: భామిని!= ఓ శకుంతలా!; ఈ, ముని, పల్లెన్= ఈ మునులయొక్క పల్లెలో; ఉండుట. ఇది ఏల?= ఈవిధంగా ఉండటం ఎందుకు?; కరంబు= మిక్కిలి; అనురాగము, ఒప్పఁగాన్= వలపు అందగించగా; నాకున్= (దుష్యంతునికి); భార్యవు+అయి= ఇల్లాలివై; భాసుర, లీలన్= ప్రకాశించే వైభవంతో; అశేష, రాజ్య, లక్ష్మీ, మహనీయ, సౌఖ్యములన్= అపారమైన

రాజ్యసంపదవలని గొప్పవైన సుఖాలనూ; అనిందిత+ఇందు, పాద+అమల, తుంగ, హర్మ్యములన్= మచ్చలేని చంద్రకిరణాలవలె తెల్లని ఎత్తైన మేడలయొక్క; హారి, హిరణ్మయ, కుట్టిమంబులన్= అందమైన బంగారపు కట్టడాల పైభాగాలలో, మేలుగన్= ఇంపుగా, శుభంగా; అందుము= అందుకొమ్ము, అనుభవింపుము.

తాత్పర్యం: ఓ శకుంతలా! ముని లుండే ఈపల్లెలో ఈవిధంగా ఉండటం ఎందుకు? మిక్కిలివలపు అందగించగా నాకు భార్యవు కమ్ము; ప్రకాశించే వైభవంతో అపారమైన రాజ్యసంపదవలన కలిగే సుఖాలను, మచ్చలేని చంద్రకిరణాలవలె తెల్లగానుండే ఎత్తైనమేడలలో అందమైన బంగారు కట్టడాల పైభాగాలలో మేలుగా అనుభవించుము.

విశేషం: పద్యం చిన్నచిన్న పదాలతో మొదలై సమాసాలతో ముగుస్తున్నట్లు సాగిన రచన శకుంతల అప్పటి దైన్యస్థితి నుండి పెండ్లి అయిన తరువాత క్రమంగా పొందే ఉన్నతస్థితిని స్ఫురింపచేస్తున్నట్లు దుష్యంతుడు పలికిన పద్ధతిని నన్నయ స్ఫురింపచేశాడు.

సీ. **'బ్రాహ్మంబు దైవంబుఁ బరఁగ నార్షంబుఁ బ్రా । జాపత్యమును రాక్షసంబు నాసు**
రంబు గాంధర్వంబు రమణఁ బైశాచంబు । నను నెనిమిది వివాహములయందుఁ
గడుఁ బ్రశస్తములు సత్క్షత్త్ర వంశ్యులకు గాం । ధర్వ రాక్షసములు ధర్మయుక్తి;
నీకును నాకును నెమ్మిఁ బరస్పర । ప్రేమంబు గాముండు పెంపఁదొడఁగెఁ

ఆ. **గాన యెడయుఁ జేయఁగా నేల? గాంధర్వ । విధి వివాహ మగుట వినవె యుక్త'**
మనిన లజ్జఁ జేసి యవనత వదన యై । యాలతాంగి యిట్టు లనియెఁ బతికి. **55**

ప్రతిపదార్థం: బ్రాహ్మంబు= సదాచారంగల వరుడిని వస్త్రాదులచేత అలంకరించి పూజించి చేసే కన్యాదానం; దైవంబున్= జ్యోతిష్టోమం మొదలైన యజ్ఞాలు ప్రారంభించేటప్పుడు యథావిధిగా ఆ యజ్ఞవిధిని నడిపిన ఋత్విజుడిని అలంకరించి చేసే వివాహం; పరఁగన్= ఒప్పగా; ఆర్షంబున్= ధర్మార్థం వరుడినుండి గోమిథునాన్ని తీసికొని కన్య నిచ్చి యథావిధిగా చేసే వివాహం; ప్రాజాపత్యమును= వరుడిచేత నేను ఇతర ఆశ్రమాలను వేటినీ స్వీకరించకుండ గృహస్థాశ్రమంలోనే ఉండి ధర్మాన్ని ఆచరిస్తాను' అని ప్రతిజ్ఞ చేయించి కన్యాదానం చేయటం; రాక్షసంబున్= కన్యను బలాత్కారంగా తీసికొని వచ్చి చేసికొనే వివాహం; ఆసురంబు= కన్యయొక్క తల్లిదండ్రులకూ, కన్యకూ యథాశక్తిద్రవ్య మిచ్చి యథేచ్ఛగా చేసికొనే వివాహం; గాంధర్వంబు= వధూవరులు పరస్పరం ప్రేమించుకొని చేసికొనే వివాహం; పైశాచంబున్= నిద్రిస్తూ కాని, త్రాగి మైమరచి కాని శీలాన్ని రక్షించుకోవటంలో పరాకుగా ఉన్న వనితను సంభోగేచ్ఛతో రహస్యంగా ఎత్తుకొనిపోయి చేసికొనే వివాహం; అను= అని చెప్పబడే; రమణన్= ఒప్పారు; ఎనిమిది, వివాహముల, అందున్= ఎనిమిది రకాల పెండ్లిండ్లలో; సత్, క్షత్త్రవంశ్యులకున్= మంచి క్షత్త్రియ వంశంలో పుట్టినవారికి; గాంధర్వ, రాక్షసములు= గాంధర్వవివాహమున్నూ, రాక్షస వివాహమున్నూ; ధర్మయుక్తిన్= ధర్మంతో కూడికొని ఉండటంచేత; కడున్, ప్రశస్తములు= ఎంతో మేలైనవి; నీకును, నాకును= నీకూ నాకూ (శకుంతలకూ, దుష్యంతుడికీ); నెమ్మిన్= ప్రీతితో; కాముండు= మన్మథుడు; పరస్పర, ప్రేమంబు= ఒకరిపై మరొకరికి అనురాగాన్ని; పెంపన్+తొడఁగెన్= ఎక్కువ చేస్తున్నాడు; కాన= కాబట్టి; ఎడయున్+చేయఁగాన్+ఏల= ఆలస్యంచేయటం ఎందుకు; గాంధర్వవిధిన్= గాంధర్వవివాహపద్ధతిలో; వివాహము+అగుట= పెండ్లిచేసికొనటం; యుక్తము, వినవె= సమంజసం సుమా!; అనినన్= అని పలుకగా; ఆ, లతాంగి= లతవంటి శరీరంకల ఆ శకుంతల; లజ్జన్, చేసి= సిగ్గుతో; అవనత, వదన, ఐ= వంచిన మొగం కలిగినదై (తలవంచుకొని); పతికిన్= రాజుతో; ఇట్టులు+అనియెన్= ఈవిధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: 'బ్రాహ్మం, దైవం, ఆర్షం, ప్రాజాపత్యం, రాక్షసం, ఆసురం, గాంధర్వం, పైశాచం - అనే ఎనిమిది రకాలైన వివాహాలలో ఉత్తమక్షత్త్రియవంశాలకు చెందినవారికి గాంధర్వ రాక్షసవివాహాలు ధర్మంతోకూడి ఉండటంచేత మేలైనవి. ఇప్పుడు మన్మథుడు నీకూ నాకూ ప్రేమను ప్రీతితో పరస్పరం పెంపొందింపజేస్తున్నాడు కాబట్టి ఆలస్యం చేయట మెందుకు? గాంధర్వవివాహపద్ధతిలో పెండ్లాడటం సమంజసం సుమా!' అని దుష్యంతుడు పలుకగా ఆ శకుంతల సిగ్గుతో తల వంచుకొని రాజుతో ఈవిధంగా అన్నది.

విశేషం: అష్టవిధ వివాహాలలో మొదటి నాలుగున్నూ బ్రాహ్మణులకు ఉచితమైనవి; గాంధర్వరాక్షసవివాహాలు క్షత్త్రియులకున్నూ, ఆసురం వైశ్యశూద్రులకున్నూ యోగ్యమైనవి. పైశాచికం ఎవ్వరూ అనుసరించతగింది కాదు - అని శాస్త్రాలు చెప్పుతున్నాయి. భారతదేశమంతటా మనుస్మృతి ప్రామాణికంగా పరిగణింపబడుతుంది. దాని తరువాత గౌతమ, బోధాయన, ఆపస్తంబాదులు రచించిన ధర్మశాస్త్ర గ్రంథాలు ఆయాకాలాలలో ప్రచారంలోకి వచ్చాయి. భారతదేశంలోని ఆయాప్రాంతాలవారికి, ఆయావర్గాలవారికి అవికూడా ప్రామాణికాలుగా ఉన్నాయి. త్రిలింగదేశంలో సామవేదులు గౌతమ ధర్మసూత్రాలనూ, మిగిలినవారు ఆపస్తంబసూత్రాలనూ అనుసరిస్తారు. కవిత్రయంవారు ముగ్గురూ ఆపస్తంబసూత్రులు, మనుధర్మాలతో ఆపస్తంబధర్మసూత్రాలు ఎడనెడ భేదిస్తాయి. ఆసందర్భాలలో నన్నయ మనుధర్మశాస్త్రాంశాలను అనుసరించి, ఆపస్తంబసూత్రాలు భేదించేఅంశాలను ప్రత్యేకించి పేర్కొనకుండా వదలటం గమనింపదగిన విషయం. రాజరాజనరేంద్రుడు 'మనుమార్గ' వర్తనుడు కావటం, వ్యాసనిబద్ధమహాభారతార్థానికి విరుద్ధం కాకుండా రచింపవలె నని ఆయన కోరటం దానికి కారణం కావచ్చు, దీనికి ఉదాహరణంగా అష్టవిధవివాహాల ప్రశంసను పేర్కొనవచ్చు. మనువు అష్టవిధవివాహాలు చెప్పాడు. వాటిలో ఆసురపైశాచాలు సర్వదా నిందించదగినవిగా పేర్కొన్నాడు. (మనుస్మృతి - 3- 21, 25). ఆపస్తంబుడు కేవలం ఆరింటినే చెప్పాడు. అవి - బ్రాహ్మ, దైవ, ఆర్ష, గాంధర్వ, ఆసుర, రాక్షసాలు. ఆపస్తంబుడు ప్రాజాపత్య, పైశాచాలను వదిలాడు. నన్నయ ఆపస్తంబసూత్రుడైనా అష్టవిధవివాహాలను పేర్కొన్నాడు. అయితే నింద్యాలను గురించి మాటాడలేదు. కథలో అవసరం లేదు కాబట్టి వదలి ఉండవచ్చును.

తిక్కన ఆనుశాసనిక పర్వంలో (2-226) బ్రాహ్మ, క్షాత్ర, గాంధర్వ, రాక్షస, ఆసుర వివాహాలను అయిదింటిని పేర్కొన్నాడు. ఇందులో క్షాత్రం క్రొత్తది. ఒకరినొకరు వలచినా రని తెలిసికొని పెద్దలు వధూవరులకు చేసే వివాహం క్షాత్రం. ఇది సంస్కృత భారతంలోనే ప్రస్తావించబడి ఉన్నది (సం.మ.భా. ఆను.44.9) దాన్ని తిక్కన యథాతథంగా గ్రహించాడు. అయితే, రాక్షస ఆసుర వివాహాలు ధర్మదూషితా లని పేర్కొన్నాడు. వివిధ ధర్మాలలో వాదు ఏర్పడినప్పుడు మనుశాస్త్రమే ప్రమాణ మని భారతం ప్రతిపాదిస్తున్న దని దీనివలన తాత్పర్యం ఏర్పడుతున్నది.

క. **కరుణానిరతులు ధర్మ । స్వరూపు లింతకు మదీయజనకులు సనుదెం**
తురు; వారు వచ్చి నీ కి । చ్చిరేని పాణిగ్రహణము సేయుము నన్నున్. **56**

ప్రతిపదార్థం: కరుణా, నిరతులు= దయాపరులున్నూ; ధర్మస్వరూపులు= ధర్మమేరూపముతాల్చినవారున్నూ; (అయిన); మదీయ, జనకులు= నాతండ్రిగారు; ఇంతకున్= ఇంతలోనే; చనుదెంతురు= వస్తారు; వారు= కణ్వమహర్షి; వచ్చి; నీకున్, ఇచ్చిరి+ఏని= నీకు భార్యగా ఇవ్వటానికి అంగీకరిస్తే; నన్నున్= నన్ను; పాణిగ్రహణము, చేయుము= వివాహము చేసికొమ్ము.

తాత్పర్యం: దయాపరులు, ధర్మమే మూర్తికట్టినవారు అయిన మాతండ్రి కణ్వమహర్షులు ఇంతలోనే వస్తారు. వారు వచ్చి నన్ను నీకు భార్యగా కన్యాదానం చేస్తే నన్ను నీవు పెండ్లాడుము.

క. అనిన దానికి దుష్యంతుం డి ట్లనియె. 57

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అని శకుంతల అనిన దానికి దుష్యంతుడు ఈవిధంగా పలికాడు.

తే. తనకు మఱి తాన చుట్టంబు, తాన తనకు । గతియుఁ, ద న్నిచ్చుచోఁ దాన కర్త యనఁగ
వనజనేత్ర! గాంధర్వవివాహ మతి ర । హస్యమును నమంత్రకమును నగుచు నొప్పు. 58

ప్రతిపదార్థం: వనజనేత్ర= పద్మాలవంటి కన్నులు కలదానా, శకుంతలా!; తనకున్, మఱి, తాను+అ, చుట్టంబు= తనకు చుట్టాలు మరెవ్వరు లేకుండా తానే తనకు చుట్టం కావటం; తాన, తనకున్, గతియున్= తనకు తానే దిక్కుకావటం; తన్నున్ (తనను)+ఇచ్చుచోన్, తాన, కర్త, అనఁగన్= తనను తాను ఇచ్చుకొనేటప్పుడు కన్యాదానం చేసే కర్తకూడా తానే కావటం; అనఁగన్= అని ప్రసిద్ధి చెందిన; గాంధర్వ, వివాహము= గాంధర్వవివాహం; అతి, రహస్యమును= మిక్కిలి గోప్యమున్నూ; అమంత్రకమును= మంత్రతంత్రాలు లేనిదిన్నీ; అగుచున్= ఔతూ; ఒప్పున్= ఒప్పారును.

తాత్పర్యం: ఓ కమలనేత్రా! తనకు తానే చుట్టం కావటం, తనకు తానే దిక్కు కావటం. తనను తాను ఇచ్చుకొంటున్నప్పుడు తానే కర్త కావటం అనే లక్షణాలతో ప్రసిద్ధి చెందిన గాంధర్వవివాహం మిక్కిలి గోప్యంగానూ, మంత్రతంత్రరహితంగానూ ఉంటుంది.

వ. అని దుష్యంతుండు గాంధర్వవివాహస్వరూపంబు చెప్పి శకుంతల నొడంబఱిచిన నది యి ట్లనియె. 59

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; దుష్యంతుండు; గాంధర్వ, వివాహ, స్వరూపంబు= గాంధర్వవివాహం జరిగే పద్ధతి; చెప్పి= తెలిపి; శకుంతలను, ఒడంబఱిచినన్= శకుంతలను ఆ వివాహానికి అంగీకరించేటట్లు చేయగా; అది= ఆ శకుంతల; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: పైవిధంగా దుష్యంతుడు గాంధర్వ వివాహం ప్రవర్తిల్లే పద్ధతిని చెప్పి శకుంతలను ఒప్పించాడు. అప్పుడామె దుష్యంతుడితో ఈవిధంగా అన్నది.

చ. నరనుత! నీ ప్రసాదమున నా కుదయించిన నందనున్ మహీ
గురుతర యౌవరాజ్యమునకున్ దయతో నభిషిక్తుఁ జేయఁగా
వరము ప్రసన్నబుద్ధి ననవద్యముగా దయసేయు నెమ్మితో;
నిరుపమకీర్తి! యట్లయిన నీకును నాకును సంగమం బగున్. 60

ప్రతిపదార్థం: నరనుత!= ప్రజలచేత కీర్తింపబడినవాడా!; నీ, ప్రసాదమునన్= నీ దయవలన; నాకున్; ఉదయించిన= పుట్టిన; నందనున్= కుమారుడిని; మహీ, గురుతర, యౌవరాజ్యమునకున్= గొప్పదైనభూమికి యౌవరాజ్యపదవియందు; అభిషిక్తున్, చేయఁగాన్= అభిషేకింపబడినవాడినిగా చేయటానికి; వరము= వరాన్ని; దయతోన్= దయతో; ప్రసన్నబుద్ధిన్= నిండుమనసుతో; అనవద్యముగాన్= ఉదాత్తంగా, తిరుగులేకుండా; నెమ్మితోన్= ప్రీతితో; దయ, చేయు(ము)= ఇమ్ము; నిరుపమకీర్తి= సాటిలేని కీర్తికలవాడా!; అట్లు+అయినన్= నే నడిగినవిధంగా జరిగితే; నీకును, నాకును= నీకున్నూ, నాకున్నూ; సంగమంబు= కలయిక, పెండ్లి; అగున్= అగును.

తాత్పర్యం: కీర్తిమంతుడ వైన దుష్యంతుడా! నీ అనుగ్రహంవలన నాకు పుట్టిన పుత్రునకు నీ విశాలసామ్రాజ్యానికి యౌవరాజ్యపదవిలో అభిషేకం చేసేవరాన్ని దయతోకూడిన నిండుమనసుతో ఉదాత్తంగా ప్రీతితో ఇమ్ము. సాటిలేని కీర్తికలవాడా! ఈవిధంగా అయితే నీకూ నాకూ వివాహ మౌతుంది.

విశేషం: 'నరనుత' అనే పదానికి 'నరవర' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది. (నరవర= నరులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా); 'నిరుపమకీర్తి' కి 'నిరుపమదాన' అనే పాఠాంతరం ఉన్నది; 'సాటిలేనిదానం చేసేవాడా!' అనే సంబుద్ధి తా నడిగే వరాన్ని తప్పకుండా ఈయటం అతని దానప్రవృత్తికి తగిన దనే భావం శకుంతల ప్రకటించిందనే అర్థం స్ఫురిస్తుంది. శకుంతల తల్లిదండ్రులవలన తనకు కలిగిన అన్యాయం తన సంతతికి జరుగకూడ దని ముందే జాగ్రత్తపడి తన లోకజ్ఞతను ప్రదర్శించింది. నన్నయ రుచిరార్థసూక్తినిధి ఈపద్యం. ప్రతి పదం శకుంతల సౌముఖ్యాన్నీ, గడుసరితనాన్నీ నిపుణంగా చాటుతున్నది. మాటలన్నీ వాచ్యార్థంలో సంస్కృతి సౌగంధ్యంతో కూడి ఉన్నాయి. వాచ్యార్థస్ఫూర్తి తరువాత ప్రతీయమాన మయ్యే వ్యంగ్యార్థంద్వారా రుచిరంగా వెలుగొందే వైదగ్ధ్యం వాటిలో గోచరిస్తుంది. నీ ప్రసాదమున - దయతో - వరము - ప్రసన్నబుద్ధి - అనే మాటలతో దుష్యంతుడిని కోరుతున్నప్పుడు శకుంతల సాక్షాత్తు భగవంతుడిని అడుగుతున్నట్లు భక్తి వినయాలను ప్రదర్శించింది. నరనుత - నిరుపమ కీర్తి - అనవద్యముగా - అనే మాటలు వాడుతున్నప్పుడు లోకజ్ఞత ప్రకటించింది. ఇచ్చే వరం త్రికరణశుద్ధిగా తిరుగులేకుండా ప్రీతితో ఇవ్వాలని అడగటంలో నేర్పరితనం ఉన్నది. మాటతప్పితే ప్రజలలో నిరుపమానంగాఉన్న నీ కీర్తి మొక్కపోతుంది అని హెచ్చరించింది. ఇంతటి వ్యంగ్యార్థాన్ని వస్తుధ్వనికి అంగంగా వాడుకొనటం నన్నయ నేర్పరితనం. రాజు మదనాతురు డై సంగమాన్ని కోరుతున్నాడు. గాంధర్వవివాహం అనే ధర్మాన్ని చూపుతున్నాడు. ఆ తరువాతి సంగతి మాటాడటం లేదు. శకుంతల తనకూ తన సంతతికీ భద్రతకొరకు, దుష్యంతుడి అనురాగాన్ని పరీక్షించటంకొరకు ఈ వరం అడిగింది. 'నీకును నాకును సంగమంబగున్' అనటంలో గాంధర్వవిధిని అంగీకరించి, ఆతడి సంగమాన్ని మనసారా కోరుతున్నట్లు తెలిపింది. ఆమె మాటలలో ఎంతటి చొరవ ఉన్నదో అంతటి బిగువుకూడ ఉండటం నన్నయ సంభాషణరచనాచాతుర్యఫలం. రాజసభలో ఈ వరమే చర్చనీయాంశ మౌతుంది. కాబట్టి శకుంతలకథలో ఈపద్యం త్రాసులో ముల్లువంటిది. దుష్యంతుడు కణ్వమహర్షిదర్శనం చేసికొనకుండా నిష్క్రమించటానికీ, ఆ తరువాత శకుంతలను అంతః పురానికి పిలిపించుకొనకపోవటానికీ కల గూఢ మైన హేతువు ఆమె అడిగిన ఈవరమే. ఆమె పెద్దకోరిక కోరింది. అది పుత్రుడు పుట్టినప్పుడు ఫలిస్తుంది. పుత్రుడు పుట్టితే ఆమె తెలియపరచాలి. యౌవరాజ్య విషయం ఆ తరువాతిమాట, ఇట్లా ఎన్నో సన్నివేశాలపరంపరతో ముందుకథ నడవాలి. శకుంతలా గతంగా ఉన్న స్వీయభద్రతావిషయకమైన శంకయే భావికథలో ఒక గండంగా పరిణమించబోవటం వస్తుధ్వని విశేషం. ప్రసాదము, ప్రసన్నబుద్ధి - అనే పదాలు నన్నయరచనలో ప్రధానంగా కనబడే ప్రసాదగుణాన్నీ ప్రసన్నకథాకలి(వి)తార్థయుక్తినీ జ్ఞప్తికి తెప్పిస్తున్నాయి.

వ. అనిన విని శకుంతల కెంతయు సంతోషంబుగా దాని కోరిన వరంబిచ్చి, గాంధర్వవివాహంబున నభిమతసుఖంబు లనుభవించి, యక్కోమలి వీడ్కొని 'నిన్నుఁ దోడ్కొనిరా నస్మత్ప్రధానవర్గంబుఁ గణ్వమహాముని పాలికిం బుత్తెంచెద' నని యూఱడ నొడివి దుష్యంతుండు నిజపురంబునకుం జనియె; నిట శకుంతలయుఁ దనచేసినదాని మునివరుం డెఱింగి యలిగెడునో యని వెఱచుచుండె; నంత నమ్మహాముని వనంబుననుండి కందమూలఫలంబులు గొని చనుదెంచి, లలితశృంగారభావంబున లజ్జావనతవదనయు నతిభీతచిత్తయు నైయున్న కూఁతుంజూచి, తన దివ్యజ్ఞానంబున నంతవృత్తాంతంబు నెఱింగి, క్షత్త్రియులకు గాంధర్వవివాహంబు విధిచోదితంబ యని సంతసిల్లి శకుంతల కి ట్లనియె. 61

ప్రతిపదార్థం: అనినన్, విని= అని చెప్పగా విని; ఎంతయున్; సంతోషంబున్; శకుంతలకున్; దాని, కోరిన, వరంబు+ఇచ్చి= ఆమెకోరిన వరం ఇచ్చి (ప్రథమకు షష్ఠి); గాంధర్వ, వివాహంబునన్; అభిమత, సుఖంబులు= ఇష్టసుఖాలు, (రతిసుఖాలు); అనుభవించి= పొంది; ఆ+కోమలిన్= ఆ శకుంతలను; వీడ్కొని= వెళ్ళివస్తానని; నిన్నున్= నిన్ను (శకుంతలను); తోడ్కొని, రాన్= తీసికొనిరావటానికి; అస్మద్, ప్రధాన, వర్గంబున్= నా మంత్రులను; కణ్వ, మహత్+ముని, పాలికిన్= కణ్వమహాముని దగ్గరకు; పుత్తెంచెదన్= పంపుతాను; అని= అనిచెప్పి; ఊఱడన్, నొడివి= సమాధానపడేటట్లు నచ్చజెప్పి; దుష్యంతుండు; నిజ, పురంబునకున్= తన రాజధానికి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; ఇట= ఆశ్రమంలో; శకుంతలయున్= శకుంతలకూడ; తన, చేసిన, దానిన్= తానుచేసినపనిని; మునివరుండు= మునిశ్రేష్ఠుడైన కణ్వుడు; ఎఱింగి= తెలిసికొని; అలిగెడునో= కోపిస్తాడేమో; అని; వెఱచుచున్+ఉండెన్= భయపడుతూ ఉండింది; అంతన్= ఆ సమయంలో; ఆ+మహత్+ముని= ఆ కణ్వమహర్షి; వనంబుననుండి= అడవినుండి; కందమూల, ఫలంబులు, కొని= కందగడ్డలు, పండ్లు తీసికొని; చనుదెంచి= వచ్చి; లలిత, శృంగార, భావంబునన్= సున్నితమైన శృంగారహావభావాలతో; లజ్జా+అవనత, వదనయున్= సిగ్గుచేత వంచబడిన ముఖం కలిగినదియున్నూ; అతి, భీత, చిత్తయున్= మిక్కిలి భయపడిన హృదయం కలిగినదియున్నూ; ఐ; ఉన్న; కూఁతున్, చూచి= కూతురిని చూచి; తన, దివ్య, జ్ఞానంబునన్= తనయొక్క దివ్యదృష్టితో; అంత, వృత్తాంతంబున్+ఎఱింగి= జరిగిన కథనంతటిని తెలిసికొని; క్షత్త్రియులకున్= రాజులకు; గాంధర్వవివాహంబు; విధి, చోదితంబు+అ, అని= శాస్త్రసమ్మతమే అని; సంతసిల్లి= సంతోషించి; శకుంతలకున్= శకుంతలతో ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: శకుంతలమాటలు విని అమితసంతోషంతో ఆమె కోరిన వరాన్ని ఇచ్చి, గాంధర్వవివాహ మాడి, ఇష్టసుఖాలను అనుభవించి, ఆకోమలిని వీడ్కొని 'నిన్ను వెంటబెట్టుకొని రావటానికి మంత్రులను కణ్వమహాముని వద్దకు పంపుతా'నని ఆమెను సమాధానపరచి, ఒప్పించి, దుష్యంతుడు తన నగరానికి వెళ్లిపోయాడు. ఇక ఇక్కడ ఆశ్రమంలో శకుంతలకూడ తాను చేసిన పనిని కణ్వమహర్షి తెలిసికొని కోపగిస్తాడేమో అని భయపడుతూ ఉన్నది. అప్పుడు కణ్వమహర్షికందమూలాలను, పండ్లను కోసికొని వనంనుండి తిరిగివచ్చి సున్నితమైన శృంగారహావభావాలతో సిగ్గుతో తలవంచుకొని భయపడుతూ ఉన్న తనకూతురు శకుంతలను చూచి దివ్యజ్ఞానంతో జరిగిన కథనంతా తెలిసికొన్నాడు. 'క్షత్త్రియులకు గాంధర్వవివాహం శాస్త్రసమ్మతమే' అని సంతోషించి శకుంతలతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: కణ్వుడు కరుణానిరతు డనీ, ధర్మస్వరూపు డనీ శకుంతల చెప్పింది. ఆమెమాటలను ఆ మహర్షి తనవర్తనంద్వారా నిరూపించుకొన్నాడు.

భరతుని జననము. (సం.1-68-1)

తే. తల్లి! నీకులగోత్ర సౌందర్యములకుఁ । దగిన పతిఁ గంటి; దానికిఁ దగఁగ గర్భ
మయ్యెఁ; నీదు గర్భమున వాఁ డఖిలభువన । వహన మహనీయుఁ డగు చక్రవర్తి సుమ్ము. 62

ప్రతిపదార్థం: తల్లి= అమ్మా! (తల్లిదండ్రులు కూతుళ్ళను ఆప్యాయంగా పిలిచే పిలుపు); నీ, కుల, గోత్ర, సౌందర్యములకున్= నీకులానికీ, గోత్రానికీ, అందానికీ; తగిన= యోగ్యుడైన; పతిన్= భర్తను; కంటి(వి)= పొందావు; దానికిన్, తగఁగన్= దానికి తగినట్లుగా; గర్భము+అయ్యెన్= నీకు గర్భమైనది; నీదు, గర్భమునవాఁడు= నీ గర్భంలో ఉన్నవాడు; అఖిల, భువన, వహన, మహనీయుఁడు+అగు= సమస్తభూమిని భరించ (పాలించ)గల గొప్పవాడైన; చక్రవర్తి, సుమ్ము= చక్రవర్తి సుమా!

తాత్పర్యం: అమ్మా! నీకులగోత్రాలకు అందచందాలకు తగిన భర్తను నీవు పొందగలిగావు. దానికి తగినట్లుగా నీవు గర్భవతివికూడ అయినావు. నీగర్భంలో ఉన్నవాడు ఈసమస్త భూమిని పాలించగలిగిన మహనీయు డయ్యే చక్రవర్తిసుమా!.

విశేషం: కణ్వమహర్షి భూత, భవిష్యత్, వర్తమానాలను దర్శించగల మహిమాన్వితు డనీ, క్రాంతదర్శి అనీ ఈమాటలు స్ఫురింపజేస్తున్నవి.

వ. 'నీధర్మచరితంబునకు మెచ్చితి, నీ కోరిన వరం బిచ్చెద వేఁడు' మనిన శకుంతలయు 'నాచిత్తం బెప్పడు ధర్మువునంద తగిలియుండను, నాకుద్భవించెడు పుత్త్రుండు దీర్ఘాయురారోగ్యైశ్వర్య బలసమన్వితుండును వంశకర్తయుఁగాను వలయు' ననిన నమ్మహాముని కరుణించి దాని కోరిన వరం బిచ్చి, యథాకాలవిధుల గర్భసంస్కార రక్షణంబులు సేయించి యున్నంత, వర్షత్రయంబు సంపూర్ణం బైన, శకుంతలకు భరతుం డుదయించి కణ్వనిర్వర్తిత జాతకర్మాది క్రియాకలాపుం డయి పెరుఁగుచుఁ గరతలాలంకృతచక్రుండును, చక్రవర్తిలక్షణలక్షితుండును, సింహసంహననుండును, దీర్ఘబాహుండును, ననంతజవసత్త్వ సంపన్నుండును నై పరఁగుచు. 63

ప్రతిపదార్థం: నీ, ధర్మ, చరితంబునకున్= ధర్మబద్ధమైన నీ ప్రవర్తనకు; మెచ్చితిన్(ని)= సంతోషించాను; నీ, కోరిన, వరంబు; ఇచ్చెదన్; వేఁడుము= కోరుకొమ్ము; అనినన్= అనగా; శకుంతలయున్, నాచిత్తంబు= నామనస్సు; ఎప్పుడున్= అన్నివేళలా; ధర్మువునందున్+అ= ధర్మంలోనే; తగిలి, ఉండను= ఆసక్తి కలిగి ఉండేటట్లూ; నాకున్, ఉద్భవించెడు, పుత్త్రుండు= నాకు పుట్టే కొడుకు; దీర్ఘ+ఆయుస్+ఆరోగ్య+ఐశ్వర్య, బల, సమన్వితుండును= దీర్ఘమైన ఆయుస్సుతోనూ, ఆరోగ్యంతోనూ, సంపదలతోనూ, బలంతోనూ కూడినవాడూ; వంశకర్తయున్= పుట్టిన వంశానికి కీర్తిప్రతిష్ఠలు కలిగించి తన తరువాతివారిని తనవంశజులుగా పేర్కొనేటట్లు చేసే ప్రముఖుడు వంశకర్త - అటువంటివాడుగానూ; కాన్, వలయున్, అనినన్= కావలెనని కోరగా; ఆ+మహాముని= ఆ కణ్వమహర్షి; కరుణించి= దయచూపి; దాని, కోరిన, వరంబు+ఇచ్చి= ఆమె కోరిన వరాన్ని ఇచ్చి; యథాకాల విధులన్= ఆయా సమయాలలో చేయదగిన శాస్త్రోక్త పద్ధతులతో; గర్భ, సంస్కార, రక్షణంబులు, చేయించి= స్త్రీ గర్భము తాల్చినప్పుడూ, ఆ గర్భము పెరుగుతున్నప్పుడూ గర్భస్థ శిశువు రక్షణం కోసము చేసే విధులను చేయించి; ఉన్నంతన్= ఉండగా; వర్షత్రయంబు, సంపూర్ణంబు+ఐనన్= మూడేండ్లు నిండగా; శకుంతలకున్; భరతుండు; ఉదయించి= పుట్టి; కణ్వ, నిర్వర్తిత, జాతకర్మ+ఆది, క్రియాకలాపుండు+అయి= కణ్వునిచేత చేయించబడిన జాతకర్మ మొదలైన సంస్కారక్రియలతో కూడినవాడై; పెరుఁగుచున్= పెద్దవాడౌతూ; కర, తల+అలంకృత, చక్రుండును= అరచేతియందు అమరిన చక్రరేఖ అనే సాముద్రిక లక్షణం కలవాడున్నూ; చక్రవర్తి, లక్షణ, లక్షితుండును= చక్రవర్తి కాగలిగే లక్షణాలు శరీరంమీద సాముద్రికంగా కనబడుతున్నవాడూ; సింహ, సంహననుండును= సింహంయొక్క శరీరంవంటి శరీరం కలవాడున్నూ; దీర్ఘబాహుండును= పొడ వైన చేతులు కలవాడున్నూ; అనంత, జవ, సత్త్వ, సంపన్నుండును+ఐ= అపారమైన వేగాన్నీ బలాన్నీ కలవాడున్నూ అయి; పరఁగుచున్= ఒప్పారుతూ.

తాత్పర్యం: 'నీధర్మప్రవర్తనకు నేను మెచ్చాను. నీవు కోరిన వరం ఇస్తాను. వేడుకొమ్ము' అని కణ్వమహర్షి అనగానే శకుంతల 'నా మనస్సెల్లప్పుడూ ధర్మంలోనే లగ్నమై ఉండాలి' అనీ, 'నాకు పుట్టే కొడుకు దీర్ఘాయువు, ఆరోగ్యం, ఐశ్వర్యం, బలం కలిగి వంశకర్తగా ప్రసిద్ధికెక్కాలి' అనీ కోరింది. అందుకు ఆ మహాముని కరుణించి శకుంతల

కోరిన వరాన్ని ఇచ్చి గర్భవతికి చేయవలసిన సంస్కార రక్షణ విధులను చేయించి ఉండగా, మూడేళ్ళు నిండిన తరువాత ఆమెకు భరతుడు జన్మించాడు. కణ్వమహర్షి అతనికి జాతకర్మాది క్రియాకలాపాలు జరిపించగా పెరుగుతున్నాడు. అరచేతిలో చక్రరేఖ కలవాడు, చక్రవర్తి, లక్షణాలన్నీ ముద్రించుకొన్న మేను కలవాడు. సింహంవలె సర్వాంగసుందరుడు, పొడుగైన చేతులు కలవాడు, అపారమైన వేగమూ, బలమూ కలవాడై భరతుడు విలసిల్లాడు.

విశేషం: భరతుడు పుట్టుకతోనే చక్రవర్తి కాదగిన సాముద్రిక చిహ్నాలు కలిగిఉన్నాడు. అరచేతిలో చక్రరేఖ రాజయోగాన్ని సూచిస్తుంది. "చక్రాసి చాప వజ్రాభా । రేఖాః కుర్వంతి భూపతిమ్' - అని సాముద్రికశాస్త్రం. చక్రం, ఖడ్గం, విల్లు, వజ్రాయుధం వంటి రేఖలు కలవాడు తప్పక రాజౌతాడని శాస్త్రం.

మ. **అమితోగ్రాటవిలోనఁ గ్రుమ్మరు వరాహవ్యాళశార్దూల ఖ**
డ్గమదేభాదులఁ బట్టి తెచ్చి ఘనుఁడై కణ్వాశ్రమోపాంత భూ
జములం దోలిన కట్టుచుం బలిమిమై శాకుంతలుం డొప్పె వ
న్యమదేభంబుల నెక్కుచుం దగిలి నానాశైశవక్రీడలన్. **64**

ప్రతిపదార్థం: శాకుంతలుండు= శకుంతలయొక్క కుమారుడైన భరతుడు; బలిమిమైన్= బలంతో; అమిత+ఉగ్ర+అటవిలోనన్= ఎంతో భయంకరమైన అడవిలో; క్రుమ్మరు= తిరుగాడు; వరాహ, వ్యాళ, శార్దూల, ఖడ్గ, మద+ఇభ, ఆదులన్= అడవిపందులను, పాములను, పులులను, ఖడ్గమృగాలను, మదపుటేనుగులను, మరి ఇతరమృగాలను; పట్టి, తెచ్చి= పట్టుకొని, తీసికొనివచ్చి; ఘనుఁడు+ఐ= ప్రముఖుడు+ఐ; కణ్వ+ఆశ్రమ+ఉపాంత+భూజములందున్= కణ్వునియొక్క ఆశ్రమం యొక్క సమీపంలోని చెట్లకు; ఓలిన్+అ= వరుసగా; కట్టుచున్= కట్టివేస్తూ; తగిలి= ఆసక్తితో; మద+ఇభంబులన్, ఎక్కుచున్= అడవికి సంబంధించిన మదించిన ఏనుగులపై ఎక్కి స్వారిచేస్తూ; నానా, శైశవ, క్రీడలన్= అనేకరకా లైన బాల్యక్రీడలతో; ఒప్పెన్= ఒప్పారెను.

తాత్పర్యం: భరతుడు అపారబలంతో అతిభయంకర మైన అడవులలో తిరుగాడే అడవిపందులను, పాములను, పులులను, ఖడ్గమృగాలను, మదించిన ఏనుగులను ఇంకా తదితరమృగాలను అవలీలగా పట్టి తెచ్చి ఘటికుడై ఆ ఆశ్రమ సమీపప్రాంతంలో ఉన్న చెట్లకు వరుసగా కట్టివేస్తూ, ఆసక్తితో అడవిలో తిరిగే మదించిన ఏనుగులపై ఎక్కి స్వారిచేస్తూ తన బాల్యక్రీడలను అనేకవిధాలుగా ప్రదర్శిస్తూ ఉన్నాడు.

విశేషం: తండ్రి యైన దుష్యంతుడు పెద్దవా డైన తరువాత ప్రదర్శించిన బలాన్ని భరతుడు బాల్యంలోనే ప్రదర్శించాడు. శాకుంతలుండు అంటే శకుంతులయొక్కపుత్త్రుడని అర్థం. స్త్రీభ్యోఢక్' అని ఢక్ప్రత్యయాదులు వచ్చి శాకుంతలేయుడు అని కావలసింది. కాని, ఉత్సర్గశాస్త్రంచేత మహాకవి ప్రవర్తింపచేశాడని వ్యాఖ్యాతలు పేర్కొన్నారు. ప్రసాదగుణమిశ్రిత మైన ఓజోగుణరచన బాలవీరుడి పరాక్రమవర్ణనంలో సహజంగా రాణించింది.

వ. **ఇట్లు వనంబులోని సర్వసత్త్వంబులను దనమహాసత్త్వంబునం జేసి దమియించుచున్న యాతనిం జూచి యాశ్చర్యం బంది యందులమునులెల్ల నాతనికి సర్వదమనుం డను నామంబుఁ జేసిరి; కణ్వమహామునియు నక్కుమారు నుదార తేజోరూప విక్రమ గుణంబులకు సంతసిల్లి 'వీఁ డఖిల భువన యౌవరాజ్యంబునకు సమర్థుం డగు సమయం బరుగుదెంచె' నని విచారించి యొక్కనాఁడు కూఁతున కి ట్లనియె.** **65**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; వనంబులోని= అరణ్యంలోని; సర్వసత్త్వంబులను= అన్నిమృగాలనూ; తన, మహత్+సత్త్వంబునన్, చేసి= తనయొక్క గొప్పదైన బలంచేత; దమియించుచున్+ఉన్నన్= అణచివేస్తూ (నశింపచేస్తూ) ఉండగా; అందుల, మునులెల్లన్= అక్కడి మునులందరు; ఆతనిన్= భరతుడిని; చూచి; ఆశ్చర్యంబు+అంది= అబ్బురపడి; ఆతనికిన్= భరతుడిని; సర్వదమనుండు= అన్నింటిని అణచువాడు; అను, నామంబున్, చేసిరి= అనే అర్థం గల బిరుదనామం పెట్టారు; కణ్వ, మహత్+మునియును; ఆ+కుమారు+ఉదార, తేజో, రూప, విక్రమ, గుణంబులకున్= ఆ బాలునియొక్క ఉత్తమ తేజస్సు (ప్రకాశం)కూ, ఆకారసౌష్ఠవానికీ, పరాక్రమగుణాలకూ; సంతసిల్లి= సంతోషించి; వీఁడు= ఈ భరతుడు; అఖిల, భువన, యౌవరాజ్యంబునకున్= సమస్త రాజ్యానికి యౌవరాజ్య పదవికి; సమర్థుండు+అగు, సమయంబు= యోగ్యుడైన సమయం; అరుగుదెంచెను+అని= వచ్చింది అని; విచారించి= ఆలోచించి; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; కూఁతునకున్= పుత్రిక అయిన శకుంతలతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా అరణ్యంలోని అన్ని జంతువులనూ తన మహాబలంచేత అణచివేస్తున్న భరతుడిని చూచి ఆశ్చర్యపడి అక్కడి మునులందరూ అతడికి 'సర్వదమనుడు' (అన్నింటిని అణచివేసేవాడు) అనే పేరుపెట్టి పిలిచారు. కణ్వమహామునికూడా ఆ బాలుడి ఉదాత్తతేజస్సును, రూపాన్నీ, పరాక్రమగుణాలనూ చూచి సంతసించి అతడు సమస్తరాజ్యానికి యువరాజుగా ఉండదగిన సమయం వచ్చిం దని భావించి ఒకనాడు కూతు రైన శకుంతలతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

ఆ. **ఎట్టిసాధ్వులకును బుట్టిన యిండ్లను । బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు;**
పతులకడన యునికి సతులకు ధర్మువు; । సతుల కేడుగడయుఁ బతుల చూవె. **66**

ప్రతిపదార్థం: ఎట్టి, సాధ్వులకును= ఎటువంటి పతివ్రతలకైనను; పుట్టిన, ఇండ్లను= వారివారి పుట్టిండ్లలో; పెద్దకాలము+ఉనికి= చాలకాలం ఉండటం; తద్ద, తగదు= ఎంతమాత్రం (అత్యంతం) ఉచితం కాదు; సతులకున్= ఇల్లాళ్ళకు; పతుల, కడన్= భర్తలదగ్గరే; ఉనికి= ఉండటం; ధర్మువు= ధర్మం, న్యాయం; సతులకున్= వివాహితులకు; పతులు+అ= భర్తలే; ఏడు+కడయున్= ఏడురకాలైన రక్ష; (గురువు, తల్లి, తండ్రి, పురుషుడు, విద్య, దైవం, దాత - అనేవారు ఏడురకాలైన రక్షలు); చూవె= సుమా!

తాత్పర్యం: ఎటువంటి పతివ్రతలకైనా పుట్టినిళ్ళలో ఎక్కువకాలం ఉండటం ఎంతమాత్రం ఉచితం కాదు. ఇల్లాళ్ళకు భర్తలదగ్గర ఉండటమే ధర్మం. భార్యలకు భర్తలే సర్వరక్షకులు (ఏడుగడలు) సుమా!

విశేషం: నన్నయగారి సూక్తినిధిత్వానికి ఈపద్యం ఒక చక్కని ఉదాహరణం.

కణ్వమహాముని శకుంతలను దుష్యంతుపాలికిం బంపుట (సం. 1-68-10)

వ. **'కావున నీ విక్కుమారునిం దోడ్కొని నీపతిపాలికి నరుగు' మని మహాతపోధను లైన తన శిష్యులం గొందఱం దోడువంచిన, శకుంతలయు దౌష్యంతిం దోడ్కొని దుష్యంతుపాలికి వచ్చి సకలసామంతమంత్రిపురోహిత ప్రధానపౌరజనపరివృతుండై యున్న యారాజుం గనుంగొని.** **67**

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; నీవు; ఈ+కుమారునిన్= ఈ బాలుడిని, లేదా, పుత్రుడిని; తోడ్కొని= వెంటతీసికొని; నీ, పతి, పాలికిన్= నీభర్త దగ్గరకు; అరుగుము= వెళ్ళుము; అని; మహాతపోధనులు+ఐన= గొప్పదైన తపస్సే ధనంగా కలవారైన;

తన, శిష్యులన్; కొందఱన్; తోడు, పంచినన్= తోడుగా వెంట పంపగా; శకుంతలయున్; దౌష్యంతిన్= దుష్యంతుడి పుత్త్రుడైన భరతుడిని; తోడ్కొని= వెంటతీసికొని; దుష్యంతుపాలికిన్, వచ్చి= దుష్యంతుడివద్దకు వచ్చి; సకల, సామంత, మంత్రి, పురోహిత, ప్రధాన, పౌరజన, పరివృతుండు+ఐ, ఉన్న= అందరు సామంతులు, మంత్రులు, పురోహితులు, సేనాపతులు, పురజనులచేత కూడినసభలో ఉన్నవాడైన; ఆ, రాజున్, కనుంగొని= ఆదుష్యంతుడిని చూచి.

తాత్పర్యం: 'కాబట్టి నీ వీ కుమారుడిని తీసికొని నీభర్తవద్దకు పొమ్మ' అని గొప్ప తపస్వులైన శిష్యులను కొందరిని తోడిచ్చి పంపగా శకుంతలకూడ భరతుడిని వెంటతీసికొని దుష్యంతుడి వద్దకు వచ్చి, సామంతులు, మంత్రులు, పురోహితులు, ప్రధానులు, పౌరజనులతో కూడి ఉన్నసభలో ఆ రాజును చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **గురునాశ్రమంబునను ము । న్నరుదుగఁ బతివలనఁ గనిన యనురాగము నా**
దరణము ననుగ్రహంబును । గరుణయు సంభ్రమము నపుడు గానక యెడలోన్. **68**

ప్రతిపదార్థం: మున్ను= పూర్వం; గురు, ఆశ్రమంబునను= తండ్రియైన కణ్వుడి ఆశ్రమంలో; అరుదుగన్= అపూర్వంగా; పతివలనన్= భర్తఐన దుష్యంతుడిలో; కనిన= చూచిన; అనురాగమున్= వలపునూ; ఆదరణమున్= ఆప్యాయతయూ; అనుగ్రహంబును= అనుకూలతయూ; కరుణయున్= దయయు; సంభ్రమమున్= తొట్రుపాటుతో కూడిన ఆసక్తియు; అపుడు; కానక= చూడక; ఎడలోన్= మనసులో.

తాత్పర్యం: పూర్వం తండ్రిఆశ్రమంలో అపూర్వంగా తనపతి తనపట్లచూపిన వలపును, ఆదరాన్నీ, దయనూ, ఆసక్తినీ అప్పుడు కానక హృదయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: కణ్వాశ్రమంలో దుష్యంతుడు శకుంతలను గాంధర్వవివాహం చేసికొన్న ఘట్టంలో ఆ దుష్యంతుడి పాత్రలో పోషించిన భావక్రమాన్ని వ్యంగ్యంగా నన్నయ ఇక్కడ సూచించాడు. ఇది కథాకథనశిల్పంలో ఒకభాగం. ఎన్నో యేళ్ళక్రితం జరిగిన ఆఘట్టాన్ని మధురస్మృతిగా సమీక్షించింది శకుంతల. అది వమ్ము కావటంతో ఆమెహృదయం వికలమైపోయింది.

క. **ఎఱుఁగ డొకొ నన్ను; నెఱిఁగియు । నెఱుఁగని యట్లుండునొక్కొ; యెడ దవ్వగుడున్**
మఱచెనొకొ! ముగ్ధ లధిపులు । మఱవరె బహుకార్యభారమగ్నులు కారే. **69**

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్; ఎఱుఁగడు+ఒకొ= నన్ను ఎఱుగడా?; ఎఱిఁగియున్, ఎఱుఁగని, అట్లు+ఉండును+ఒక్కొ= గుర్తించికూడ గుర్తించనట్లు ఉంటున్నాడో(నటిస్తున్నాడో) ఏమో; ఎడ, దవ్వు+అగుడున్= చూచిచాలకాలంకావటంచేత; మఱచె నొకొ= మరచిపోయాడో ఏమో; అధిపులు= రాజులు; ముగ్ధులు= మూఢులు(మరపు ఎక్కువగా కలవారు అనిభావం); మఱవరె= మరచిపోరా; బహు, కార్య, భార, మగ్నులు, కారే= పలు పనులఒత్తిడులలో మునిగిఉంటారుకదా!

తాత్పర్యం: ఇతడు నన్ను గుర్తించలేదా? గుర్తించికూడ గుర్తించనట్లు నటిస్తున్నాడా? చాలకాలం కావటంచేత మరచాడో ఏమో; రాజులు అనేకకార్యాలలో మునిగి ఉంటారు కదా! అందువలన వారికి మరపు వింతకాదు. ప్రభువులు మూఢులు.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

చ. **తలఁపఁగ నాఁడు పల్కినవిధం బెడఁ దప్పఁగ వీడె నొక్కొ చూ**
డ్కులు విరసంబులై కరము క్రూరము లైన నిమిత్త మేమియో?
కలయఁగఁ బల్కరించి రుపకారులు నై రని నమ్మియుండఁగా
వలవదు బుద్ధిమంతులు నవప్రియు లైన ధరాధినాథులన్. **70**

ప్రతిపదార్థం: తలఁపఁగన్= ఆలోచింపగా; నాఁడు= పెండ్లినాడు; పల్కిన, విధంబు= మాటాడిన పద్ధతి; ఎడన్, తప్పఁగన్ వీడెను+ఒక్కొ= మనసుమారి వదలిపెట్టాడా ఏమి?; చూడ్కులు= చూపులు; విరసంబులు+ఐ= విముఖంగా; కరము, క్రూరములు= మిక్కిలి కఠినాలు; ఐన, నిమిత్తము+ఏమియో= అయినకారణ మేమిటో?; నవ, ప్రియులు+ఐన= క్రొత్తదనాన్నే ఎల్లప్పుడు ప్రేమించేవారైన; ధరా+అధినాథులన్= భూపతులను; కలయఁగన్= కలుపుగోలుతనంతో; పల్కరించిరి= మాటాడా రనీ; ఉపకారులును+ఐరి+అని= మేలుచేసినవారైనారనీ; బుద్ధిమంతులు= తెలివిగలవారు; నమ్మి+ఉండఁగాన్, వలవదు= నమ్మిఉండకూడదు.

తాత్పర్యం: ఆలోచించగా, ఈరాజు పెండ్లినాడు పలికినపద్ధతిని మనసు మార్చుకొని వదలిపెట్టినాడా ఏమి? అతనిచూపులు నాయెడ విరసంగా, అత్యంత కఠినంగా ఉన్నవి. కారణ మేమిటో? క్రొత్తక్రొత్తవాటినే ప్రేమించే రాజులను (క్రొత్తగా వారు కలిసినప్పుడు) కలుపుగోలుతనంతో పల్కరించా రనీ, ఉపకారులై వ్యవహరించా రనీ బుద్ధిమంతులు వారిని నమ్మి ఉండరాదు.

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. శకుంతలమాటలలో పాలకులస్వభావాన్ని నన్నయ పరోక్షంగా అధిక్షేపించాడు.

వ. **అని తలంచి చింతాక్రాంత యై శకుంతల వెండియు నాత్మగతంబున.** **71**

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా భావించి దుఃఖంచేత ఆవరింపబడిన హృదయంతో శకుంతల మనస్సులో ఇంకనూ ఇలా అనుకొన్నది.

క. **మఱచినఁ దలఁపింపఁగ నగు; । నెఱుఁగని నాఁ డెల్లపాట నెఱిఁగింప నగున్;**
మఱి యెఱిఁగి యెఱుఁగ నొల్లని । కఱటిం దెలుపంగఁ గమలగర్భుని వశమే. **72**

ప్రతిపదార్థం: మఱచినన్= (ఎవరైనా ఒక అంశాన్ని నిజంగా) మరచిపోయినట్లయితే; తలఁపింపఁగన్+అగున్= జ్ఞప్తికి తేవచ్చును; ఎఱుఁగనినాఁడు=(ఎవరైనా అసలు) తెలియనిస్థితిలో ఉన్నప్పుడు; ఎల్లపాటన్= అన్నివిధాలయత్నించి ఏదోపద్ధతిలో; ఎఱిఁగింపన్+అగున్= తెలియచెప్పవచ్చును; మఱి= కాని; ఎఱిఁగి= తెలిసికూడ; ఎఱుఁగన్+ఒల్లని= తెలియటానికి అంగీకరించని, లేదా, తెలియనట్లు నటించే; కఱటిన్= మోసగాడికి; తెలుపంగన్= తెలియచెప్పటం; కమల, గర్భుని, వశమే?= బ్రహ్మదేవుడి వశమా? కాదని భావం.

తాత్పర్యం: ఎవరైనా నిజంగా మరచిపోతే జ్ఞాపకం చేయవచ్చును; అసలు తెలియనప్పుడు ఏ పాటుపడి అయినా తెలియచెప్పవచ్చును. కాగా, తెలిసి కూడ తెలియని వాడివలె నటించే మోసగాడికి తెలియజేయటం బ్రహ్మతరంకూడా కాదు.

విశేషం: నన్నయ రుచిరార్థసూక్తికి ఇది చక్కని నిదర్శనం. ఈసూక్తివినగానే భర్తృహరిసుభాషితాలలోని మూర్ఖపద్ధతిలో చెప్పబడిన ఈసుభాషితం స్ఫురిస్తుంది. "అజ్ఞఃసుఖమారాధ్యస్సుకతరమారాధ్యతేవిశేషజ్ఞః, జ్ఞానలవదుర్విదగ్ధం(బ్రహ్మాపినరం న రంజయతి'. దీనికి ఏనుగు లక్ష్మణకవి అనువాదం తెలుగునాట ప్రసిద్ధం. "తెలియని మనుజుని సుఖముగఁ దెలుపం దగు సుఖతరముగఁ దెలుపఁగవచ్చున్ దెలియనివానిం, దెలిసియుఁ, దెలియని నరుఁదెల్ప బ్రహ్మదేవుని వశమే."

వ. అయినను వచ్చి మిన్నక పోవంగాదు కావున నాపూర్వవృత్తాంతంబెల్ల నెఱింగించి యే నిక్కుమారుం జూపుదు' నని మనంబున నిశ్చయించి శకుంతల యా రాజున కి ట్లనియె. 73

ప్రతిపదార్థం: అయినను= అయినప్పటికీ; వచ్చి= ఇక్కడకు వచ్చి; మిన్నక= ఊరక; పోవన్+కాదు= తిరిగిపోవటం తగదు; కావునన్= కాబట్టి; ఆ, పూర్వవృత్తాంతంబు+ఎల్లన్= ఆ ముందు జరిగిన కథనంతా; ఎఱింగించి= తెలిపి, జ్ఞాపకంచేసి; ఏను= నేను(శకుంతల); ఈ+కుమారున్= ఈకొడుకును; చూపుదును+అని, మనంబునన్, నిశ్చయించి= చూపిస్తానని మనస్సులో నిర్ణయించుకొని; శకుంతల; ఆ, రాజునకున్= ఆ దుష్యంతుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా పలికింది.

తాత్పర్యం: 'అయినప్పటికిని, ఇంతదూరం వచ్చి ఏమీ సాధించకుండా ఊరక తిరిగిపోవటం తగదు కాబట్టి, మునుపు జరిగిన కథనంతా జ్ఞాపకంచేసి, నేను ఈ కుమారుడిని ఆతడికి చూపిస్తా' నని మనస్సులో నిశ్చయించుకొని శకుంతల దుష్యంతుడితో ఈ విధంగా పలికింది.

క. జననాథ! వేఁట నెపమున। గొనకొని కణ్వాశ్రమమునకున్ వచ్చి ముదం
బున నందు నాకు నీయి। చ్చిన వరము దలంపవలయుఁ జిత్తములోనన్. 74

ప్రతిపదార్థం: జననాథ= ప్రజలకు ప్రభువైన ఓ దుష్యంతుడా!; వేఁట, నెపమునన్= వేట అనే మిషతో; గొనకొని= పూని (కావాలని); కణ్వ+ఆశ్రమమునకున్, వచ్చి= కణ్వ మహర్షియొక్క ఆశ్రమానికి వచ్చి; అందున్= ఆ ఆశ్రమంలో; ముదంబునన్= సంతోషంతో; నాకున్= (శకుంతలకు); నీ, ఇచ్చిన, వరము= నీవు ఇచ్చిన వరాన్ని (ప్రథమకు షష్ఠి); చిత్తములోనన్= మనస్సులో; తలంపన్, వలయున్= జ్ఞాపకం చేసికొనవలసింది.

తాత్పర్యం: ఓరాజా! వేట అనే మిషతో కావాలని సప్రయత్నంగా కణ్వమహాముని ఆశ్రమానికి వచ్చి, అక్కడ నీవు సంతోషంగా నాకు ఇచ్చిన వరాన్ని మనసులో జ్ఞాపకం చేసికొమ్ము!

విశేషం: 60వ పద్యంలో శకుంతల అడుగగా దుష్యంతుడు ప్రసాదించిన వరం ప్రస్తావింపబడుతున్నది. శకుంతలాదుష్యంతుల నడుమ రహస్యంగా ఏర్పడిన ఒప్పంద మిది. అది విస్మరింపబడితే కథాకార్యమంతా భగ్నమైపోయినట్లే. ఆ వరానికి సాక్షు లెవ్వరూ లేరు. శకుంతలాదుష్యంతులే దానికి సాక్షులు. అందులో దుష్యంతుడు విస్మరించినట్లు నటిస్తూ ఆ సత్యాన్ని అబద్ధంగా మార్చటానికి యత్నిస్తున్నాడు. అందుకే శకుంతలకు ఆవేదన.

క. బాలార్కతేజుఁ డగు నీ। బాలుఁడు నీకొడుకు వీనిఁ బౌరవకుల ర
త్నాలంకారు నుదార గు। ణాలయు యువరాజుఁ జేయు మభిషేకముతోన్. 75

ప్రతిపదార్థం: బాల+అర్క, తేజుఁడు+అగు= బాల॥ (ఉదయించిన) సూర్యుని ప్రకాశంవంటి ప్రకాశం కలవాడైన; ఈ బాలుఁడు, ఈ చిరంజీవి; నీ, కొడుకు= నీయొక్క కుమారుడు; పౌరవ, కుల, రత్న+అలంకారున్= పూరుమహారాజు వంశకర్తగా వెలసిన

ఈవంశానికి అలంకారమైన వాడూ; (అయిన); వీనిన్= ఈ భరతుడిని; అభిషేకముతోన్= రాజ్యాభిషేకంతో, యువరాజున్; చేయుము;

తాత్పర్యం: బాలసూర్యుడివలె వెలుగుతున్న ఈ బాలుడు నీ కొడుకు. పౌరవవంశానికే అలంకార మైనవాడూ, ఉత్తమగుణాలకు నెలవైనవాడూ అయిన ఇతడిని యువరాజుగా అభిషేకించుము.

విశేషం: 74, 75 పద్యాలలో శకుంతల మాటనేర్పరితనాన్ని, ఔచిత్యాన్ని ప్రదర్శించింది. కణ్వాశ్రమంలో సంగమానికి పూర్వం దుష్యంతుడు వరమిచ్చాడు. ఆ సంగతి జ్ఞాపకం చేసింది. ఆ పైన జరిగిన గాంధర్వవిధి వివాహాన్ని ప్రస్తావించకుండా, పుత్రోదయాన్నీ, అతనియౌవరాజ్యాధికారాన్నీ పేర్కొన్నది. నిండుసభలో మాటాడేటప్పుడు పాటింపవలసిన లోకజ్ఞతను శకుంతల పాటించింది. గాంధర్వవివాహవిషయం ధ్వనిమయం చేయటం నన్నయ రచనాశిల్పం.

దుష్యంతుఁడు శకుంతలను నిరాకరించుట (సం. 1-68-18)

వ. అనిన విని దుష్యంతుండు దానినంతయు నెఱింగియు నెఱుంగనివాఁడ పోలె ని ట్లనియె. 76

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: శకుంతల ఆవిధంగా అన్న మాటలు విని దుష్యంతుడు ఆ సంగతి అంతయు తెలిసికూడ తెలియనివాడి వలె ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ఏ నెఱుఁగ నిన్ను; నెక్కడి। దానవు? మిన్నకయ యనుచితంబులు పలుకం
గా నేల? యరుగు మంబురు। హానన! యెందుండి వచ్చి తందులకు వడిన్. 77

ప్రతిపదార్థం: అంబురుహ+ఆనన!= పద్మంవంటి ముఖం కలదానా! (శకుంతలా!); ఏన్= నేను; నిన్నున్; ఎఱుఁగన్= ఎరుగను; ఎక్కడి, దానవు= ఎక్కడ పుట్టినదానవు? నీవు అసలు ఎవరవు?; ఎక్కడినుండి వచ్చినదానవు? అని మూడు అర్థాలు చెప్పవచ్చును; మిన్నక+అయ= ఊరకయే; అనుచితంబులు= కూడనిమాటలు; పలుకంగాన్+ఏల= పలకటం ఎందుకు? (వలదు అని భావం); ఎందున్+ఉండి, వచ్చితి(వి)= ఎక్కడినుండి వచ్చావో; అందులకున్= ఆ ప్రదేశానికి; వడిన్= వేగంగా; అరుగుము= వెళ్ళుము.

తాత్పర్యం: పద్మముఖీ! నిన్ను నేను ఎరుగను; నీ వసలు ఎవరవు; ఊరకే ఒప్పని మాటలు మాటలాడుతా వెందుకు? ఎక్కడనుండి వచ్చావో అక్కడికే తిరిగివెళ్ళుము.

వ. అనిన విని, వెల్లనై, వెచ్చనూర్చి, నిశ్చేష్టిత యై, కెందమ్మిరేకులవలనం దొరంగు జలకణంబులపోలెఁ గోపారుణిత నయనంబుల బాష్పకణంబులు దొరంగం దలవాంచి, యారాజుం గటాక్షించుచు, హృదయసంతాపంబు దనకుం దాన యుపశమించుకొని, పెద్దయుం బ్రొద్దు చింతించి శకుంతల యా రాజున కి ట్లనియె. 78

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని రాజు పల్కగా; విని; వెల్లన+ఐ= తెల్లబోయి; వెచ్చన్+ఊర్చి= వేడిగా నిట్టూర్పు విడిచి; నిశ్చేష్టిత+ఐ= చేతలు లేనిదై, కాలుచేతులాడనిదై; కెంపు+తమ్మి, రేకులవలనన్, తొరంగు, జలకణంబుల, పోలెన్= ఎఱ్ఱతామరపూల

రేకులనుండి జారే నీటిబిందువుల వలె; కోప+అరుణిత, నయనంబులన్= కోపంచేత ఎ(ర్రబారిన కన్నులనుండి; బాష్పకణంబులు= కన్నీటిబిందువులు; తొరంగన్= కారగా; తల, వాంచి= తలను వంచికొని; ఆ, రాజున్= ఆ దుష్యంతుడిని; కటాక్షించుచున్= కనుకొనలలోనుండి చూస్తూ; హృదయ, సంతాపంబు= మనోవేదనను; తనకున్+తాను+అ= తనకుతానే, స్వయంగా; ఉపశమించుకొని= తగ్గించుకొని; పెద్దయున్+ప్రొద్దు= చాలసేపు; చింతించి= విచారించి; శకుంతల; ఆ, రాజునకున్= ఆ దుష్యంతునికి; ఇట్లు; అనియెన్.

తాత్పర్యం: దుష్యంతుడిమాటలు విని శకుంతల తెల్లబోయి, చేష్ట లుడిగి, ఎర్రతామరపూల రేకులపైనుండి జారుతున్న నీటిబిందువులవలె కోపంచేత ఎర్రబారిన కన్నులనుండి కన్నీటిబిందువులు కారుతూఉండగా, తలవంచుకొని ఆ రాజును క్రీగంటిచూపులతో చూస్తూ మనోవేదనను తనకు తానే అణచుకొని, చాలసేపు విచారించి ఆ రాజుతో ఈ విధంగా పలికింది.

విశేషం: ఇక్కడ దుఃఖతీవ్రతవలన కలిగే వైవర్ణ్యం, స్తంభం, అశ్రుపాతం అనే సాత్త్వికభావాలు శకుంతలయందు సహజంగా వర్ణించబడినవి. బాష్పవర్ణనలోని ఉపమాలంకారం సార్థకం.

కుపిత యైన శకుంతల దుష్యంతునకు ధర్మప్రబోధ మొనరించుట. (సం. 1-68-22)

ఆ. ఏల యెఱుక లేని యితరుల యట్ల నీ । వెఱుఁగ ననుచుఁ బలికె దెఱిఁగి యెఱిఁగి;
యేన కాని దీని నెఱుఁగ రిం దొరు లని । తప్పఁబలుక నగునె ధార్మికులకు! 79

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు (దుష్యంతుడు); ఎఱిఁగి= అన్నివిషయాలు బాగా తెలిసికూడ; ఎఱుఁగను+అనుచున్= (తెలిసినదానిని) తెలియదు, అంటూ; ఎఱుక, లేని; ఇతరులు+అ+అట్లు+అ= అజ్ఞానుల వలె ఎవరో మాటాడినట్లు; పలికెదు= మాట్లాడుతావు; ఇందున్= ఇక్కడ; దీనిని= ఈ విషయాన్ని, లేదా, ఈ శకుంతలను; ఏను+అ, కాని= నేను మాత్రమేకాని; ఒరులు= ఇంకొకరు; ఎఱుఁగరు+అని= తెలియరని; ధార్మికులకున్= ధర్మాత్ములకు, ధర్మాత్ములైన మీకు (దుష్యంతునకు); తప్పన్, పలుకన్, అగును+ఎ= అబద్ధమాడవచ్చునా? (కూడదని భావం).

తాత్పర్యం: అన్నీ బాగా తెలిసికూడ నాకు తెలియదు అని ఎవరో తెలియని ఇతరులవలె ఎందుకు మాటాడుతావు? ఇక్కడ దీనిని నేనే కాని ఇతరు లెవ్వరు ఎఱుగ రని (సాక్షులు లేరని) ధర్మాత్ములైనవారు అబద్ధమాడవచ్చునా? (తగదని భావం).

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. 'తప్పఁబలుక నగునె ధార్మికులకు' అనే వాక్యం సాధారణలోకధర్మంగానూ, దుష్యంతుని పట్ల వర్తించే అధిక్షేపంగానూ గ్రహించవచ్చును.

చ. విమలయశోనిధీ! పురుషవృత్త మెఱుంగుచునుండుఁ జూవె వే
దములును బంచభూతములు ధర్మువు సంధ్యలు నంతరాత్మయున్
యముఁడును జంద్రసూర్యులు నహంబును రాత్రియు న న్మహాపదా
ర్థము లివి యుండఁగా నరుఁడు దక్కొననేర్చునె తన్ను మ్రుచ్చిలన్. 80

ప్రతిపదార్థం: విమలయశోనిధీ!= నిర్మలమైన కీర్తికి నెలవైనవాడా!; వేదములును= వేదాలున్నూ; పంచభూతములు= భూమి, నీరు, అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము - అనే అయిదు ప్రకృతులున్నూ; ధర్మువు= ధర్మమున్నూ; సంధ్యలు= ఉదయసంధ్య, సాయంసంధ్య అనే రెండున్నూ; అంతర్+ఆత్మయున్= హృదయమున్నూ; యముఁడును= (మృత్యువునకు అధిదేవత ఐన) యముడూ; చంద్ర, సూర్యులు= చంద్రుడూ, సూర్యుడూ; అహంబును= పగలూ; రాత్రియున్= రాత్రియూ; అన్, మహత్+పదార్థములు= అనబడే మహాపదార్థాలు; పురుషవృత్తము= నరుని చరిత్రాన్ని (నరులు చేసే పనులను); ఎఱుంగుచున్+ఉండున్+చూవె= తెలిసికొంటూ ఉంటాయిసుమా!; ఇవి, ఉండఁగాన్= ఈ మహాపదార్థాలు ఉండగా; నరుఁడు= మానవుడు; తన్ను= తనను తాను; మ్రుచ్చిలన్= దొంగిలింపగా, వంచింపగా; తక్కొనన్ (తల+కొనన్), నేర్చునె= పూనుకొనగలడా? (పూనుకొనలేడని భావం). (మ్రుచ్చిలన్= వంచించుకొని; తక్కు+ఒననేర్చునె= వేరువిధంగా చేయపూనుకొనునా? అనికూడ చెప్పవచ్చును.)

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన కీర్తికి నిధివంటివాడ వైన దుష్యంతుడా! వేదాలు, పంచభూతాలు, ధర్మం, ఉభయసంధ్యలు, హృదయం, యముడు, చంద్రసూర్యులు, పగలు, రాత్రి - అనే మహాపదార్థాలు నరులవర్తనాన్ని ఎప్పుడూ గమనిస్తూనే ఉంటాయిసుమా! ఆ మహాపదార్థాలు ఉండగా నరుడు తనంతట తాను వంచించుకోగలడా! (సత్యాన్ని దాచుకొనగలడా, లేదా, తాను చేసిన దానిని దాచుకొనగలడా?), (లేదని భావం).

విశేషం: 'విమలయశోనిధీ!' అన్న సంబోధనం సార్థకం. అసలే అచ్చమైన కీర్తికలవాడవు ఇప్పుడు అసత్యమాడి నీ కీర్తికి మచ్చ తెచ్చుకోవద్దన్న హెచ్చరిక అందులో గమ్యం.

"ఆదిత్యచంద్రావనిలో నలశ్చ, ద్యౌర్భూమి రాపో హృదయం యమశ్చ
అహశ్చ రాత్రిశ్చ ఉభే చ సంధ్యే, ధర్మశ్చ జానాతి నరస్య వృత్తమ్" - అనే మూలశ్లోకంలో లేని 'వేదాలను' మహాపదార్థాలలో మొదట చేర్చి నన్నయ వేదప్రామాణ్యాన్ని గౌరవించాడు. 'పంచమవేదానికి' సార్థకత కలిగించాడు. గాంధర్వవిధితో రహస్యంగా వివాహంచేసికొని, నిండుకొలువులో సాక్ష్యాధారాలు లేవని సాహసించాడు దుష్యంతుడు. సత్యానికీ, ధర్మానికీ, అంతేకాదు మనిషిచేసే ప్రతిపనికీ, సంకల్పానికీ అతని అంతరాత్మయే అసలైన సాక్షి. అంతరాత్మను చంపుకొంటే మనిషి తనను తాను వంచించుకొన్నట్లే అవుతుందని ఈసూక్తిలోని రుచిరార్థం. శకుంతలాదుష్యంతుల కథలోని పరమార్థం. ఇది నన్నయసూక్తి మౌక్తికం.

క. నా యెఱిఁగినట్ల యిన్నియు । నీ యిచ్చిన వరము ధారుణీవర! యెఱుఁగున్
నాయందుఁ దొంటియట్టుల । చేయు మనుగ్రహ; మవజ్ఞ సేయం దగునే! 81

ప్రతిపదార్థం: ధారుణీవర!= ఓరాజా!; నీ, ఇచ్చిన, వరము= నీవు నాకు ఇచ్చిన ఆ వరాన్ని గురించి; నా, ఎఱిఁగిన+అట్లు+అ= నాకు తెలిసిన విధంగానే; ఇన్నియున్= (ముందుపద్యంలో చెప్పిన) మహాపదార్థాలన్నీ; ఎఱుఁగున్= తెలియును; తొంటి+అట్టులు+అ= వెనుకటివలెనే; నాయందున్= నాయెడల; అనుగ్రహము, చేయుము= దయను ప్రదర్శించుము, అనురాగాన్ని అందించుము; అవజ్ఞ, చేయన్, తగును+ఏ= అవమానించటం ఉచితమా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! నీ విచ్చిన వరాన్నిగురించి నా కెట్లా తెలియునో ఆవిధంగానే వేదాలు మొదలైన మహాపదార్థాలకు కూడా తెలియును. కాబట్టి, నాపట్ల వెనుకటి వలెనే అనురాగాన్ని ప్రసాదించుము; నన్ను అవమానించటం తగునా? (తగదు).

క. సతియును గుణవతియుఁ బ్రజా! వతియు ననువ్రతయు నైన వనిత నవజ్ఞా
న్వితదృష్టిఁ జూచు నతి దు । ర్మతి కిహముం బరముఁ గలదె మతిఁ బరికింపన్. 82

ప్రతిపదార్థం: మతిన్= బుద్ధియందు; పరికింపన్= ఆలోచించగా; సతియును= పతివ్రతయున్నూ; గుణవతియున్= గుణవంతురాలున్నూ; ప్రజాపతియున్= సంతానవతియూ; అనువ్రతయున్= అనుకూలయూ; ఐన; వనితన్= స్త్రీని, భార్యను; అవజ్ఞా+అన్విత, దృష్టిన్= తిరస్కార దృష్టితో; చూచు, అతి, దుర్మతికిన్= చూచే మిక్కిలి దుష్టబుద్ధికలవాడికి; ఇహమున్, పరమున్, గలదు+ఎ= ఈ లోకంలో, పరలోకం (స్వర్గలోకం) లో సుఖం ఉంటుందా? బ్రతికినా చచ్చినా సుఖపడలే డని భావం.

తాత్పర్యం: బుద్ధితో బాగా పరిశీలిస్తే - పతివ్రత, గుణవంతురాలు, సంతానవతి, అనుకూల అయిన భార్యను తిరస్కారభావంతో చూచే మిక్కిలి దుర్బుద్ధికి ఇహపరసుఖాలు రెండూ ఉంటాయా? (ఉండ వనీ, రెంటికి చెడ్డ రేవడి ఔతా డనీ భావం).

విశేషం: నన్నయ రుచిరార్థసూక్తికి ఇది చక్కని ఉదాహరణం. గృహస్థాశ్రమధర్మం నాలుగు బలమైనస్తంభాలమీద నిలువబడిన వ్యవస్థ. ఆనాలుగుస్తంభాలేవంటే-1 యజమానుడు (భర్త, గృహస్థుడు, గృహమేధి) 2. కులసతి (భార్య, గృహిణి) 3. సంతానం (సుతుడు, పుత్రిక) 4. సత్యం (సత్యస్వరూపమైన పరమధర్మం, దాని వివిధభేదాలు). ఈ నాల్గింటియొక్క ప్రాశస్త్యాన్నిగురించి చెప్పించటమే శకుంతల ధార్మికోపన్యాసంలోని వ్యాసహృదయం. వాటిలో మొదటిఅంశమైన యజమానునియొక్క స్వరూపస్వభావాలను వ్యంగ్యంగా నిర్దేశించటం ఈపద్యంలోనూ ఆతరువాతి పద్యంలోనూ గమనించవచ్చును.

క. సంతతగృహమేధి ఫలం । బంతయుఁ బడయంగ నోపు ననుగుణభార్యా
వంతుం డగువాఁడు క్రియా । వంతుఁడు దాంతుండుఁ బుత్త్రవంతుండు నగున్. 83

ప్రతిపదార్థం: అనుగుణ, భార్యావంతుండు+అగు, వాఁడు= అనుకూలవతి అయిన భార్య కలవాడు; క్రియావంతుఁడు= కర్మలను ఆచరించేవాడూ; దాంతుండున్= ఇంద్రియ నిగ్రహం కలవాడూ; పుత్త్రవంతుండున్= పుత్రసంతానం కలవాడూ; అగున్= ఔతాడు; సంతత, గృహమేధి, ఫలంబు, అంతయున్= ఎల్లప్పుడు గార్హస్థ్యాశ్రమం నిర్వహించే యజమాని పొందే ఫలాన్నంతటినీ; పడయంగన్+ఓపున్= పొందగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: అనుకూలవతి ఐన భార్యగలవాడు కర్మలు ఆచరించగలుగుతాడు, ఇంద్రియాలను నిగ్రహించగలుగు తాడు, పుత్రసంతానాన్ని పొందగలుగుతాడు, గార్హస్థ్యధర్మాన్ని ఎల్లప్పుడూ ఆచరించే గృహస్థుడు పొందే ఫలాన్నంతటినీ; పడయంగన్+ఓపున్= పొందగలుగుతాడు.

విశేషం: గృహస్థాశ్రమధర్మాన్ని కీర్తించే రుచిరార్థసూక్తి యిది.

వ. మఱియును. 84

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అంతేకాక.

సీ. ధర్మార్థకామసాధన కుపకరణంబు । గృహనీతివిద్యకు గృహము, విమల
చారిత్రశిక్ష కాచార్యకం, బన్వయ । స్థితికి మూలంబు, సద్గతికి నూఁత,
గౌరవంబున కేకకారణం, బున్నత । స్థిరగుణమణుల కాకరము, హృదయ
సంతోషమునకు సంజనకంబు భార్యయ । చూవె భర్తకు, నొండ్లు గావు ప్రియము,

ఆ. లెట్టి ఘట్టములను నెట్టి యాపదలను । నెట్టితీఁౘములను ముట్టఁబడిన
వంతలెల్లఁ బాయు నింతులఁ బ్రజలను । నొనరఁ జూడఁగనిన జనుల కెందు. 85

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ+అర్థ, కామ, సాధనకున్, ఉపకరణంబు= ధర్మం, అర్థం, కామం అనే పురుషార్థాలను సాధించటానికి సాధనం; గృహనీతి, విద్యకున్, గృహము= గృహనీతి అనేవిద్యకు నెలవైనది; విమల, చారిత్ర, శిక్షకున్+ఆచార్యకంబు= నిర్మలమైన శీలాన్ని బోధించే గురువు; అన్వయ, స్థితికిన్, మూలంబు= వంశం నిలబడటానికి ఆధారం; సత్+గతికిన్, ఊఁత= ఉత్తమగతియైన మోక్షానికి ఊతకఱ్ఱ; గౌరవంబునకున్+ఏక, కారణంబు= మన్ననకు ముఖ్యహేతువు; ఉన్నత స్థిరగుణమణులకున్+ఆకరము= ఆదర్శమైనవీ, కలకాలం నిలిచేవీ అయిన మణులవంటి గుణాలకు నెలవైనది; హృదయ సంతోషమునకున్, సంజనకంబు= మానసికమైన ఆహ్లాదాన్ని కలిగించేది; భార్య+అ,చూవె= భార్యయేసుమా; భర్తకున్= మగనికి; ప్రియములు= ఇష్టమైనవి; ఒండ్లు, కావు= ఇతరాలు కావు; ఇంతులన్= భార్యలను; ప్రజలను= సంతానాన్నీ (బిడ్డలను); ఒనరన్, చూడన్, కనిన, జనులకున్= సరిగా ఆదరింపగలిగినవారికి ఎందున్= ఎక్కడైనా; ఎట్టి, ఘట్టములనున్= ఎటువంటి సన్నివేశాలలో (తరుణాలలో)నైనా; ఎట్టి, ఆపదలను= ఎటువంటి విపత్తులలోనైనా; ఎట్టితీఁౘములను= ఎటువంటి ఇబ్బందులలోనైనా; ముట్టన్+పడిన, వంతలు+ఎల్లన్= ఆవరించిన దుఃఖాలన్నియున్నూ; పాయున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: ధర్మం, అర్థం, కామం అనే పురుషార్థాలను సాధించటానికి అనువైన సాధనమూ, గృహనీతి అనే విద్యకు నెలవైనదీ, నిర్మలమైన శీలాన్ని గురించి ప్రబోధించే గురుస్థానమూ, వంశం నిలవటానికి ఆధారమైనదీ, ఉత్తమగతులు పొందటానికి ఊతకఱ్ఱ అయినదీ, మన్ననకు ముఖ్యహేతువైనదీ, ఆదర్శప్రాయమైనవీ కలకాలం నిలిచేవీ అయిన మణులవంటి గుణాలకు నెలవైనదీ, హృదయానందాన్ని కలిగించేదీ భర్తకు భార్యయే సుమా! మగనికి ఇల్లాలికంటె ఇంపైనది వేరొకటి లేదు. ఆలుబిడ్డలను ఆప్యాయంగా చూచేవారికి ఏచోటనైనా, ఎటువంటి పరిస్థితులలోనైనా, ఎటువంటి ఆపదలలోనైనా, ఇబ్బందులలోనైనా చుట్టుముట్టిన దుఃఖాలన్నీ తొలగిపోతాయి.

విశేషం: గృహస్థాశ్రమధర్మరక్షణకు కేంద్రబిందు వైన గృహిణియొక్క గొప్పతనాన్నిచెప్పే గొప్పతెలుగుపద్యం.

వ. మఱియు భార్య పురుషునం దర్ధం బగుటంజేసి పురుషునకు మున్న పరేత యైన పతివ్రత పరలోకంబునం దనపురుషుం గూడఁ దదాగమనంబు ప్రతీక్షించుచుండుం; బురుషుండు మున్న పరేతుం డైనఁ బదంపడి తానును బరేత యై తనపురుషుం గూడ నరుగునట్టి భార్య నవమానించుట ధర్మవిరోధంబు; మఱియునుం బురుషుండు భార్యయందుఁ బ్రవేశించి గర్భంబునఁ బుత్త్రుండై తాన యుద్భవిల్లు గావున 'నజ్గా దజ్గా త్సమ్భవసి' యనునది యాదిగాఁగల వేదవచనంబులయందును జనకుండునుఁ బుత్త్రుండును నభేదంబు లేదు. 86

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= అంతేకాక; భార్య= ఇల్లాలు; పురుషునందున్= మగనిలో; అర్ధంబు= సగం; అగుటన్+చేసి= కావటంచేత; పురుషునకున్; మున్ను+అ, పరేత, ఐన= మగనికంటె ముందే మరణించిన; పతివ్రత; పరలోకంబునన్= స్వర్గలోకంలోకూడ; తన, పురుషున్, కూడన్= తన భర్తతో కలియటానికి; తద్+ఆగమనంబు= అతడిరాకను; ప్రతీక్షించుచున్+ఉండున్= ఎదురుచూస్తూ ఉంటుంది; పురుషుండు, మున్ను+అ, పరేతుండు+ఐనన్= భర్త ముందుగా చనిపోతే; పదంపడి= తరువాత; తానును, పరేత+ఐ= తానుకూడ చనిపోయినదై; తన, పురుషున్, కూడన్, అరుగునట్టి, భార్యను= తన మగనితో కలియుట కొరకు పోయే భార్యను; అవమానించుట= భంగపరచటం; ధర్మ, విరోధంబు= ధర్మానికి వ్యతిరేకం; మఱియునున్= ఇంతేకాక; పురుషుండు= భర్త; భార్యయందున్, ప్రవేశించి= భార్యలో ప్రవేశించి; గర్భంబునన్= గర్భధారణమార్గంలో; పుత్త్రుండు+ఐ= కుమారుడై; తాను+అ= తానే; ఉద్భవిల్లున్, కావునన్= పుట్టుతాడు కాబట్టి; అంగాత్+అంగాత్, సంభవసి= శరీరంనుండి పుట్టుతున్నావు; అను+అది, ఆదిగాన్+కల= అనే వాక్యం మొదలైన; వేదవచనంబుల+అందును= వేదవాక్యాలలోకూడ; జనకుండునున్, పుత్త్రుండును, అను, భేదంబు, లేదు= తండ్రి అనీ, కొడుకనీ భేదం ఉండదు.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, భార్య భర్తలో సగం కాబట్టి మగనికంటె ముందే చనిపోయిన పతివ్రత పరలోకంలోకూడ తనభర్తతో కూడిఉండా లని అతడిరాకకోసం ఎదురుచూస్తూ ఉంటుంది. భర్త ముందుగా చనిపోతే తానుకూడ వెనువెంట వెళ్లి భర్తను కూడుకొనే భార్యను అవమానించటం ధర్మవిరోధం. అంతే కాదు. భర్త భార్యయందు ప్రవేశించి గర్భంలో వసించి పుత్రుడై జన్మిస్తాడు కాబట్టి 'అంగాత్ అంగాత్ సంభవసి శరీరం నుండి పుట్టుతున్నావు ఇత్యాది వేదవాక్యంవల్ల కూడ తండ్రికొడుకులకు భేదం లేదు.

విశేషం: గృహస్థాశ్రమంలో పుత్త్రునియొక్క ప్రాధాన్యం 86 నుండి 91వ పద్యంవరకు చెప్పబడింది.

క. విను గార్హపత్య మను న । య్యనలము విహరింపఁబడి తదాహవనీయం
బున వెలుఁగునట్ల వెలుఁగును । జనకుఁడు దాఁ బుత్త్రుఁడై నిజద్యుతితోడన్. 87

ప్రతిపదార్థం: విను= తెలిసికొమ్ము!; గార్హపత్యము+అను, ఆ+అనలము= గార్హపత్యం అని పిలువబడే ఆ అగ్ని; విహరింపఁబడి= ప్రజ్వలింపచేయబడి; తద్+ఆహవనీయంబున= ఆ ఆహవనీయం అనే అగ్నిలో; వెలుఁగున్, అట్లు+అ= ఏవిధంగా వెలుగుతుందో ఆవిధంగా; జనకుఁడు= తండ్రి; తాన్= తానే; పుత్త్రుఁడు+ఐ= కుమారుడై; నిజ, ద్యుతితోన్= తనకాంతితో; వెలుగును= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: గార్హపత్యం అనబడే అగ్ని ప్రజ్వలింపబడి ఏవిధంగా ఆహవనీయంలో వెలుగొందుతుందో ఆవిధంగానే తండ్రి తానే పుత్రుడై తన ప్రకాశంతో వెలుగొందుతాడు. దీనిని తెలిసికొనుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. గృహస్థు నిత్యాగ్నిహోత్రం చేసికొనటానికి ఆరిపోకుండా రక్షించుకొనే అగ్ని గార్హపత్యాగ్ని, వైశ్వదేవాది క్రియలు ఆచరించటానికి గార్హపత్యాగ్నినుండి గ్రహించి క్రియాసమాప్తివరకు హోమం చేయటానికి ఉపయోగించే అగ్ని ఆహవనీయాగ్ని, గార్హపత్యంలోని అగ్నియే ఆహవనీయంలో వెలుగొందుతుంది కాబట్టి తండ్రి తనువునుండి పుత్రుడు పుట్టి ప్రకాశిస్తాడని భావం.

క. తాన తననీడ నీళ్ళు ల । లో నేర్పడఁ జూచునట్లు లోకస్తుత! త
త్సూను జనకుండు సూచి మ । హానందముఁ బొందు నతిశయప్రీతిమెయిన్. 88

ప్రతిపదార్థం: లోకస్తుత= లోకులచేత కీర్తింపబడినవాడా! దుష్యంతా!; తాను+అ= తానే; తన, నీడన్; నీళ్ళులలోన్= నీళ్ళల్లో, ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; చూచున్+అట్లు= చూచేవిధంగా; జనకుండు= తండ్రి; తద్+సూను= అతని కుమారుడిని; చూచి; అతిశయ, ప్రీతిమెయిన్= మిక్కిలి సంతృప్తితో, మహత్+ఆనందమున్= గొప్పదైన ఆనందాన్ని; పొందును= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! పురుషుడు నీళ్ళలో తననీడ తాను స్పష్టంగా చూచినవిధంగా తండ్రి కొడుకును చూచి మిక్కిలి సంతృప్తితో మహదానందాన్ని పొందుతాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పరమాత్మకు జీవాత్మకు బింబప్రతిబింబ భావం అద్వైతంలో చెప్పబడినట్లు ఇక్కడ తండ్రికొడుకులకు బింబప్రతిబింబ భావం చెప్పబడింది. తత్త్వతః రెండూ ఒకటే అని భావం.

వ. 'పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్త్ర' యను వేదవచనంబు గలదు గావునఁ బుణ్యాచారుం డయిన పుత్త్రుం డుభయపక్షంబులవారి నుద్ధరించుఁ; గావున. 89

ప్రతిపదార్థం: పుత్+నామ్న; నరకాత్ - త్రాయతే+ఇతి, పుత్త్రః - 'పుత్' అనే పేరు కల నరకంనుండి కాపాడుతాడు కాబట్టి పుత్త్రుడు అనబడతాడు; అను, వేదవచనంబు; కలదు; కావునన్; పుణ్య+ఆచారుండు+అయిన, పుత్త్రుండు= పవిత్రమైన నడవడిక కలవాడైన పుత్రుడు; ఉభయ, పక్షంబుల, వారినిన్= రెండుప్రక్కలవారిని (ఇటుతండ్రి పక్షంవారిని అటు తల్లిపక్షంవారిని); ఉద్ధరించున్= ఉత్తమలోకాలను కలిగిస్తాడు (పైకెత్తుతాడు); కావున.

తాత్పర్యం: పుత్ అనే పేరుగల నరకంనుండి తల్లిదండ్రులను కాపాడుతాడు కాబట్టి పుత్త్రుడు అనే పేరు ఏర్పడింది అని వేదం చెప్పింది. కాబట్టి ఉత్తమశీలుడైన పుత్రుడు తల్లిదండ్రుల ఉభయవంశాలవారిని ఉద్ధరిస్తాడు కాబట్టి.

విశేషం: పుత్రుడి మహిమ తెలియటానికి ఈపర్వంలోని జరత్కారు వృత్తాంతం, పాండురాజతపోవన వృత్తాంతాలు చదువవచ్చును.

క. నీ పుణ్యతనువు వలనన । యీపుత్త్రకుఁ డుద్భవిల్లి యెంతయు నొప్పన్
దీపంబువలన నొండొక । దీపము ప్రభవించినట్లు తేజం బెసఁగన్. 90

ప్రతిపదార్థం: దీపంబు వలనన్= ఒక దీపంవలన; ఒండు+ఒక, దీపము= మరొకదీపం; తేజంబు+ఎసఁగన్= వెలుగొందగా; ప్రభవించిన+అట్లు= పుట్టినట్లు; నీ, పుణ్య, తనువు, వలనన్+అ= నీపవిత్రమైన శరీరంవలననుండియే; ఈపుత్త్రకుఁడు= ఈ కొడుకు (భరతుడు); ఉద్భవిల్లి= పుట్టి; ఎంతయున్+ఒప్పున్= ఎంతగానో ప్రకాశిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒక దీపంనుండి మరొకదీపం పుట్టి వెలుగొందినట్లు నీ పుణ్యశరీరంనుండి ఈపుత్త్రుడు పుట్టి ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. దీపంనుండి దీపం పుట్టటంతో తండ్రితనువునుండి పుత్రుడు పుట్టటం పోల్చబడింది. వెలిగించిన దీపం ఆకృతి కోల్పోయేది లేదు, వన్నెతగ్గేది లేదు. వెలిగినదీపం వెలిగించిన దీపంలాగానే ఆకృతిలో తేజస్సులో సమంగా ప్రకాశిస్తుంది. రూపాంతరం పొందినా రూపసామ్యం తండ్రిపుత్రులలో ఉంటుందని చెప్పే ఉపమ ఇది.

మ. విపరీతప్రతిభాష లేమిటికి నుర్వీనాథ! యీ పుత్త్రగా
త్రపరిష్వంగసుఖంబు సేకొనుము ముక్తాహార కర్పూర సాం
ద్రపరాగ ప్రసరంబుఁ జందనముఁ జంద్రజ్యోత్స్నయుం బుత్త్రగా
త్రపరిష్వంగమునట్లు జీవులకు హృద్యంబే కడున్ శీతమే. 91

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీనాథ= భూమియొక్క పతివైన ఓరాజా!; విపరీత, ప్రతిభాషలు, +ఏమిటికిన్?= విరుద్ధాలైన మారుమాటలు ఎందుకు? (అటువంటి మాటలు చెప్పబోకు మనిభావం); ఈ, పుత్త్ర, గాత్ర, పరిష్వంగ, సుఖంబు= ఈ కుమారుడియొక్క శరీరాన్ని కౌగిలించుకొనటంవలని హాయిని; చేకొనుము= స్వీకరించుము(అనుభవింపుమని భావం); ముక్తా, హార, కర్పూర, సాంద్ర, పరాగ, ప్రసరంబున్= ముత్యాలహారాలున్నూ, పచ్చకర్పూరపు దట్టమైన పొడియొక్క వ్యాపనమున్నూ (పచ్చకర్పూరపు మైపూత అనిభావం); చందనమున్= మంచిగంధమున్నూ; చంద్రజ్యోత్స్నయున్= వెన్నెలయున్నూ; జీవులకున్= ప్రాణులకు; పుత్త్ర, గాత్ర, పరిష్వంగము+అట్లు= కుమారుడి శరీరాన్ని కౌగిలించుకొన్నట్లు; హృద్యంబు+ఏ= మనస్సుకు ఆహ్లాదాన్ని కలిగించునా?; కడున్, శీతమే= మిక్కిలి చల్లదనంగా ఉండునా? (ఉండదని భావం).

తాత్పర్యం: ఓరాజా! విరుద్ధాలైన మారుమాటలు ఎందుకు? ఈపుత్రుడిని కౌగిలించుకొని ఈతడి కౌగిలివలన కలిగే సుఖాన్ని అనుభవించుము. ముత్యాలహారాలూ, పచ్చకర్పూరపు దట్టమైన పొడి ప్రసారం, మంచిగంధమూ, వెన్నెలయూ జీవులకు పుత్రునికౌగిలివలె మనసుకు సుఖాన్నీ, మంచి చల్లదనాన్నీ కలిగించలేవు.

విశేషం: అలం: వ్యతిరేకం. స్వర్శసిద్ధాంతాన్ని ప్రతిపాదించే ఈపద్యం నన్నయగారి సూక్తిమధురమైన కవిత్వానికి ఉత్తమ ఉదాహరణంగా తెలుగు సాహిత్యంలో ప్రసిద్ధి చెందింది. ఇందులో నన్నయ ఎన్నుకొన్న ఉపమాద్రవ్యాలన్నీ అమూలకాలే.

క. అనఘుఁడు వంశకరుండై । పెనుపున నీసుతుఁడు వాజపేయంబులు నూ
టొనరించు నని సరస్వతి । వినిచె మునులు వినఁగ నాకు వినువీథిదెసన్. 92

ప్రతిపదార్థం: నీసుతుఁడు= నీకొడుకు; అనఘుఁడు= పాపరహితుడున్నూ; వంశకరుండు+ఐ= వంశకర్తయున్నూఅయి; పెనుపునన్= గొప్పతనంతో; వాజపేయంబులు, నూరు,+ఒనరించున్+అని= వాజపేయంఅనేపేరుగల యజ్ఞాలను నూరింటిని చేస్తాడని; వినువీథి, దెసన్= ఆకాశమార్గంలో; సరస్వతి= (ఆకాశ)వాణి; మునులు, వినఁగన్= ఋషులందరూ వినేటట్లు; నాకున్= నాకు (శకుంతలతో); వినిచెన్= చెప్పింది.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ము డైన నీకుమారుడు వంశకర్తయై పూనికతో నూరువాజపేయయాగాలను చేస్తా' డని ఆకాశవీధిలో సరస్వతి (ఆకాశవాణి) మునులందరూ వినేటట్లుగా నాతో చెప్పింది.

విశేషం: నన్నయ ఈ వివరాలు భరతుడు పుట్టిన ఘట్టంలో చెప్పలేదు. దుష్యంతుడి నిండుసభలో చెప్పించాడు. ఇది కథాకథన కళ. ఆకాశవాణిచేత పొగిడించుకొనినవాడు మహాత్ముడు ఔతాడనీ, ఆకాశవాణి భవిష్యద్వాణిగా సత్యమే చెపుతుందనీ అందరి విశ్వాసం. శకుంతల చెప్పిన ఆకాశవాణి సత్యకథనాన్ని దుష్యంతుడు నమ్మడు; అది పరోక్షప్రమాణం కావటంచేత. భావికథలో తన సభలోనే ఆకాశవాణి పలికినప్పుడు ప్రత్యక్షప్రమాణమని నమ్మాడు. ఆకాశవాణి ద్వయ ప్రయోగం వస్తుశిల్పం. ఈ సన్నివేశంలో తులనాత్మక శిల్పానుశీలనంవలన వస్తుధ్వని రాణిస్తున్నది.

క. భూరిగుణు నిట్టి కులవి । స్తారకు దారకు నుదారధర్మప్రియ! ని
ష్కారణమ తప్పఁజూడఁగ । సారమతీ! చనునె నాఁటి సత్యము గలుగన్. 93

ప్రతిపదార్థం: ఉదార, ధర్మ, ప్రియ= ఉత్తమ మైన ధర్మమునందు ప్రీతికలవాడా!; సారమతీ= సారవంత మైన బుద్ధికలవాడా!; నాఁటి, సత్యము, కలుగన్= ఆ వివాహంనాడు (దుష్యంతుడు) ఇచ్చిన వరమనే సత్యం వాస్తవమై ఉండగా; భూరి, గుణున్= అనేక గుణాలు కలవాడిని; ఇట్టి= ఇటువంటి (ఆకాశవాణి కీర్తించినటువంటి); కుల, విస్తారకున్= వంశాన్ని విస్తరించేవాడిని (వంశోద్ధారకుడిని); దారకున్= పుత్రుడిని (బాలకుడిని); నిష్కారణము+అ= కారణంలేకుండానే; తప్పన్, చూడఁగన్= కాదనటం (విముఖంగా చూడటం); చనునె= తగునా? (తగ దని భావం).

తాత్పర్యం: ఉత్తమధర్మప్రియా! సారమతీ! మనవివాహ మైననాడు నా కిచ్చిన వర మనే సత్యం నిలిచి ఉండగా, అపారగుణవంతుడు, వంశవిస్తారకుడు, అయిన పుత్త్రుడిని ఏకారణం లేకుండానే కాదనటం తగునా? (తగదు అని భావం).

విశేషం: ఉదారధర్మప్రియ! సారమతీ! అనీ శకుంతల దుష్యంతుడిని సంబోధించటం సాభిప్రాయం; ధర్మం తెలిసినవాడూ, వివేకం కలవాడూ పుత్త్రుడిని కాదన డని హెచ్చరింపు.

చ. నుతజలపూరితంబు లగు నూతులు నూఱిటికంటె సూనృత
వ్రత! యొక బావి మేలు; మఱి బావులు నూఱిటికంటె నొక్కస
త్క్రతువది మేలు; తత్క్రతుశతంబునకంటె సుతుండు మేలు; త
త్సుత శతకంబుకంటె నొక సూనృతవాక్యము మేలు సూడఁగన్. 94

ప్రతిపదార్థం: సూనృతవ్రత!= నిజము మాటాడటమే నియమంగా కలవాడా!; నుత, జల, పూరితంబులు+అగు= మంచినీటిచేత నిండినవైన; నూతులు= చేదుడుబావులు; నూఱిటికంటెన్= వందకంటె; ఒక, బావి, మేలు= ఒక దిగుడుబావి ఉత్తమం; మఱి; బావులు, నూఱిటికంటెన్= దిగుడుబావులు వందకంటె; ఒక్క, సత్+క్రతువు+అది, మేలు= ఒకమంచి యజ్ఞం ఉత్తమం; తద్+క్రతుశతంబున, కంటెన్= అటువంటి నూరు యజ్ఞాలకంటె; సుతుండు, మేలు= కొడుకు మేలు; తద్, సుత, శతకంబు, కంటెన్= అట్టి కొడుకులు వందమందికంటె; చూడఁగన్= పరిశీలించగా; ఒక సూనృత, వాక్యము, మేలు= ఒక సత్యావాక్యం ఉత్తమం.

తాత్పర్యం: సత్యవ్రతం గల ఓ రాజా! మంచినీటితో నిండిన చేదుడుబావులు నూరింటికంటె ఒక దిగుడుబావి మేలు; కాగా, బావులు నూరింటికంటె ఒక మంచియజ్ఞం మేలు; అటువంటి నూరుయజ్ఞాలకంటె ఒక పుత్రుడు మేలు. అట్టి పుత్రులు నూరుమందికంటె ఒక సత్యావాక్యం మంచిది.

విశేషం: అలం: సారాలంకారం. 'సూనృతవ్రత!' అన్న సంబోధనం సాభిప్రాయం. మాటతప్పిన దుష్యంతుడి ప్రవర్తనను ఎత్తిపొడిచేది. ఆగ్రహంలో కూడ శకుంతల ఔచిత్యం పాటించింది. గృహస్థాశ్రమధర్మంలో సంతానంకంటె సత్యం గొప్పదని తాత్పర్యం. దీనిని 95, 96 పద్యాలలోకూడా వివరించటం గమనించదగింది. ఉత్తరోత్తరాలకు ఉత్కర్ష చెప్పి వర్ణిస్తే సారాలంకారం. ఉత్కర్ష ఆకారంలో కాదు గుణంలో. ఇక్కడ పుణ్యంలో నూరు నూతులు త్రవ్వించిన పుణ్యంకంటె ఒక బావి త్రవ్వించిన

పుణ్యం మిన్న. నూరు బావులు కట్టించిన పుణ్యంకంటె ఒక యజ్ఞంవలని పుణ్యం మేలు. నూరుయజ్ఞాల ఫలంకంటె ఒక కొడుకును పొందిన పుణ్యం మిన్న. నూర్గురు కొడుకులను కన్న పుణ్యంకంటె ఒక సత్యవాక్యం శ్రేష్ఠం. నూరు సంఖ్య అధికమైన ప్రమాణానికి గుర్తు. నన్నయ రుచిరార్థసూక్తికి ఇది మంచి ఉదాహరణం.

క. వెలయంగ నశ్వమేధం । బులు వేయును నొక్కసత్యమును నిరుగడలం
దుల నిడి తూఁపఁగ సత్యము । వలనన ములుసూపు గౌరవంబున పేర్మిన్. 95

ప్రతిపదార్థం: తులన్= త్రాసునందు; వెలయంగన్= ప్రకటమయ్యేటట్లు; అశ్వమేధంబులు, వేయునున్= వేయి అశ్వమేధయాగాలు (ఒకవైపు)నూ; ఒక్క, సత్యమును= ఒక సత్యాన్ని మాత్రమే (రెండోవైపునూ); ఇరుగడలన్= రెండువైపులా; తులన్= త్రాసులో ఇడి=ఉంచి; తూఁపఁగన్= తూచగా; గౌరవంబున+పేర్మిన్= గురుత్వము నందలి ఆధిక్యంతో ॥బరువుయొక్క ఆధిక్యంతో సత్యము, వలనన= సత్యంవైపే; ములు, చూపున్= ముల్లుచూపుతుంది, మొగ్గుచూపుతుంది. (సత్యమే గొప్ప దని సూచిస్తుంది అని భావం).

తాత్పర్యం: ఒక త్రాసులో బాహాటంగా వేయి అశ్వమేధాల (ఫలాన్ని)ను ఒకవైపునా, ఒక్కసత్యాన్ని మాత్రమే మరొకవైపునా ఉంచి తూచగా సత్యంవైపు బరువువలన ములుచూపి (మొగ్గుచూపి) సత్యమే గొప్పదని నిరూపిస్తుంది.

విశేషం: కొన్నిప్రతులలో ఈపద్యంతరువాత మరొక కందపద్యం అధికంగా కనబడుతున్నది. అది- "క. విను సత్యాలాపమునకు। మనుజేంద్ర! శతాశ్వమేధమహితఫలంబుల్ । గొనకొని చూచిన సరిగా । వనయంబును నిట్లు వలుకు నాగమఫణితుల్". తాత్పర్యంలో ఈపద్యంకంటె విశేషం లేకపోవటంచేత ఆపద్యం లేకపోయినా సందర్భంలో ఎటువంటి లోపమూ కానరాదు.

తే. సర్వతీర్థాభిగమనంబు సర్వవేద । సమధిగమము సత్యంబుతో సరియుఁ గావు
ఎఱుఁగు మెల్ల ధర్మంబుల కెందుఁ బెద్ద । యండ్రు సత్యంబు ధర్మజ్ఞు లైన మునులు. 96

ప్రతిపదార్థం: సర్వ, తీర్థ+అభిగమనంబు= సమస్త తీర్థాలకు పోవటం; సర్వ, వేద, సమధిగమము= వేదాలనన్నింటిని అధ్యయనం చేయటం; సత్యంబుతోన్, సరియున్, కావు= సత్యంతో సాటి కావు; ధర్మజ్ఞులు+ఐన, మునులు= ధర్మం బాగా తెలిసిన ఋషులు; ఎందున్= ఎప్పుడైనా, ఎక్కడైనా; సత్యంబు= సత్యం; ఎల్ల, ధర్మంబులకున్= ధర్మాలన్నింటికంటె; పెద్ద, అంద్రు= గొప్పది అంటారు; ఎఱుఁగుము= తెలిసికొనుము, గమనించుము.

తాత్పర్యం: తీర్థా లన్నింటినీ సేవించటం, వేదాల నన్నింటినీ అధ్యయనంచేయటం సత్యంతో సాటికావు. ధర్మం బాగాతెలిసిన ఋషులు ఎల్లప్పుడు అన్నిధర్మాలకంటె సత్యమే గొప్పదని అంటారు. దీన్ని గమనించుము.

విశేషం: గృహస్థాశ్రమధర్మాలన్నింటిలో సత్యమే శ్రేష్ఠమని భావం. "సత్యమేవేశ్వరో లోకే । సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః । సత్యమూలాని సర్వాణి । సత్యాన్నాస్తి పరం పదం" అని పురాణోక్తి. లోకంలో సత్యమే ఈశ్వరుడు; సత్యంలోనే ధర్మం నిత్యంగా నిలిచి ఉంటుంది; సర్వజగత్తుకూ సత్యమే మూలం; సత్యంకంటె ఉత్తమపదం మరొకటి లేదు. సత్యమంటే సత్యవాక్య మనీ, నిత్య(సత్య)మనీ రెండర్థాలున్నాయి. ఆ రెండూ ఈ సందర్భంలో గృహస్థాశ్రమపరంగా అన్వయిస్తాయి.

క. కావున సత్యము మిక్కిలి । గా విమలప్రతిభఁ దలఁచి కణ్వాశ్రమ సం
భావిత సమయస్థితి దయఁ । గావింపుము; గొడుకుఁ జూడు కరుణాదృష్టిన్. 97

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; విమల, ప్రతిభన్= నిర్మలమైన బుద్ధితో; సత్యమున్= సత్యాన్ని; మిక్కిలిగాన్= గొప్పదానినిగా; తలఁచి= భావించి; కణ్వ+ఆశ్రమ, సంభావిత, సమయస్థితి= (నీవు) కణ్వాశ్రమంలో చేసిన ప్రతిజ్ఞను; దయన్= దయతో; కావింపుము= నెరవేర్చుము; కొడుకున్=(నీ) కొడుకును (భరతుడిని); కరుణాదృష్టిన్= దయాభావంతో; చూడుము= చూడుము (మన్నించుము).

తాత్పర్యం: కాబట్టి, నిర్మల మైన బుద్ధితో సత్యం గొప్పదిగా భావించి, కణ్వమహర్షిఆశ్రమంలో నీవు చేసిన ప్రతిజ్ఞను దయతో నెరవేర్చుము. నీ కొడుకును దయతో చూడుము.

విశేషం: గృహస్థాశ్రమధర్మంలో సత్యంచేత సర్వార్థసాధనం చేయవచ్చని భావం.

క. క్షత్త్రవరుఁ డైన విశ్వా । మిత్త్రునకుఁ బవిత్ర యైన మేనకకున్ స
త్పుత్త్రి నయి బొంకు వలుకఁగ । ధాత్రీతలనాథ! యంత ధర్మేతరనే? 98

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీతలనాథ= ఓరాజా!; క్షత్త్రవరుఁడు+ఐన= క్షత్రియులలో ఉత్తముడయిన; విశ్వామిత్త్రునకున్= విశ్వామిత్రుడికిన్నీ; పవిత్ర+ఐన= పవిత్రురాలు అయిన; మేనకకున్= మేనకకున్నూ; సత్+పుత్త్రిన్+అయి; యోగ్యురాలైన కుమార్తె నయి; బొంకు, పలుకఁగన్= అబద్ధ మాడటానికి; అంత, ధర్మ+ఇతరనే?= నేను అంత అధర్మపరురాలనా? (కానని భావం).

తాత్పర్యం: ఓరాజా! క్షత్రియులలో ఉత్తము డైన విశ్వామిత్రుడికీ, పవిత్రురా లైన మేనకకూ యోగ్యురా లైన కుమార్తె నయిన నేను అబద్ధమాడటానికి అంత అధర్మపరురాలను కాను.

వ. అనిన శకుంతల పలుకులు సేకొన నొల్లక దుష్యంతుం డి ట్లనియె. 99

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: పైవిధంగా పలికిన శకుంతలయొక్క మాటలను దుష్యంతుడు అంగీకరించక ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. ఏ నెట? నీ వెట? సుతుఁ డెట? । యే నెన్నఁడు తొల్లి చూచి యెఱుఁగను నిన్నున్;
మానిను లసత్యవచనలు । నా నిట్టు లసత్యభాషణం బుచితంబే? 100

ప్రతిపదార్థం: ఏన్+ఎట= నేను ఎక్కడ?; నీవు+ఎట= నీవు ఎక్కడ?; సుతుఁడు+ఎట= కుమారుడు ఎక్కడ; ఏన్= నేను; నిన్నున్= నిన్ను (శకుంతలను); తొల్లి= పూర్వం; ఎన్నఁడున్= ఏరోజునా, ఎప్పుడూ; చూచి, ఎఱుఁగను= చూడలేదు (చూచినట్లు జ్ఞాపకం లేదు); మానినులు= ఆడువారు; అసత్య, వచనలు, నాన్= అబద్ధాలు ఆడుతారు అన్నట్లుగా; ఇట్టులు= ఈవిధంగా; అసత్యభాషణంబు= అబద్ధాలు ఆడటం; ఉచితంబు+ఏ= తగునా? (తగదని భావం).

తాత్పర్యం: నే నెక్కడ? నీ వెక్కడ? కుమారు డెక్కడ? ని న్నింతకుపూర్వం ఏనాడూ చూచి ఎఱుగను. 'ఆడువారు అబద్ధా లాడుతారు' అన్నట్లుగా ఈవిధంగా అసత్యం పలకటం నీకు తగునా? (ఉచితం కాదు).

విశేషం: 'అసత్యవచనా నార్యః' అని మూలం, దీనిని నన్నయ ఔచిత్యవంతంగా తెలుగుచేశాడు. 'స్త్రీలు అసత్యవచనలు నాన్' -అనటంలో ఆ విశేషం ఉంది. ఆడువారు అసత్యాలు మాట్లాడుతారు అన్న నిశ్చితార్థం కాకుండా, ఆడువారు అబద్ధాలు

చెపుతారేమో అన్నపేరు నీవలన వచ్చేటట్లుగా (నాన్= అనగా) అని చెప్పటం ఔచిత్యం. స్త్రీజాతికి అపకీర్తి తేవద్దు అనే హెచ్చరిక ఇందులో గమ్యం. మరొక విశేషాన్ని శ్రీమదాంధ్రమహాభారతం సంశోధితముద్రణం పేర్కొన్నది.” క. వనకన్యకయఁట నేనఁట । వనమున గాంధర్వమున వివాహంబఁట నం । దనుఁగనెనట, మరచితినఁట । వినఁగూడునె యిట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్' - ఈపద్యము ఆదిపర్వమున నున్న దని అప్పకవి వ్రాసియున్నాడు- ఈపద్యము పినవీరభద్రుని శృంగారశాకుంతలములో నున్నది. అయినచో నిచ్చోటనే యుండఁబోలు. (ప్రథమసంపుటం - పుట. 204 (అధస్సూచి). దుష్యంతుడు ఈ మాటలన్న తరువాత శకుంతలనూ మేనకా విశ్వామిత్రులనూ, అనౌచిత్యంతోకూడిన నిందావాక్యాలతో అధిక్షేపించినట్లు సంస్కృతభారతంలో ఉన్నది. నన్నయ ఆ మాటలన్నీ వదలి శకుంతల సచ్ఛీలాన్ని వ్యక్తం చేశాడు.

క. పొడవునఁ బ్రాయంబునఁ గడుఁ । గడిఁది బలంబునను జూడఁగా నసదృశు నీ
కొడు కని యీతని నెంతయు । నెడమడుగుగఁ జూపఁ దెత్తె యిందఱు నగఁగన్. 101

ప్రతిపదార్థం: ఈతనిన్= ఇతనిని (భరతుడిని); చూడఁగాన్= పరిశీలించగా; పొడవునన్= ఆకారంచేత; ప్రాయంబునన్= వయస్సులోనూ, కడున్, కడిఁది, బలంబునను= అమితమైన బలంలోనూ; అసదృశున్= సాటిలేనివాడిని; నీకొడుకు+అని= నీయొక్క కుమారుడు, అని; ఎంతయున్, ఎడమడుగుగన్= ఎంతయో విరుద్ధంగా; ఇందఱున్= ఇంతమంది; నగఁగన్= నవ్వేటట్లు, ఎగతాళిచేసేటట్లు; చూపన్= నాకు చూపించటానికి; తెత్తె= తెస్తావా?

తాత్పర్యం: చూడంగానే రూపంలోనూ, వయస్సులోనూ అధికమైన బలంలోనూ సాటిలేనివాడుగా కనబడుతున్న ఇతడిని 'నీకొడుకు' అని ఎంతో విరుద్ధంగా అందరూ నవ్వేటట్లు నాకు చూపటానికి తీసికొనివచ్చావా?

వ. 'ఇట్టి లోకవిరుద్ధంబుల కే మోడుదు; మయుక్తంబు లయిన పలుకులు పలుకక నీయాశ్రమంబునకుం బొ'
మ్మనిన శకుంతల యత్యంతసంతాపితాంతఃకరణ యై. 102

ప్రతిపదార్థం: ఇట్టి= ఇటువంటి; లోక, విరుద్ధంబులకున్= వాస్తవానికి వ్యతిరేకంగా ఉండేవాటికి; ఏము= మేము (నేను అనే సర్వనామానికి గౌరవవాచక బహువచనం); ఓడుదుము= భయపడతాము, జంకుతాము (అంగీకరించమని భావం); అయుక్తంబులు+అయిన= తగనివి అయిన; పలుకులు, పలుకక= మాటలు మాటాడక; నీ, ఆశ్రమంబునకున్+ పొమ్ము+అనినన్= నీయొక్క ఆశ్రమానికి తిరిగిపొమ్ము అని అనగా; శకుంతల; అత్యంత, సంతాపిత+అంతఃకరణ+ఐ= మిక్కిలి తపింపబడిన హృదయం కలిగినదై.

తాత్పర్యం: ఇటువంటి లోకవాస్తవ వ్యతిరేకాంశాలను మేము అంగీకరించం. తగనిమాటలు పలుకక నీవు నీ ఆశ్రమానికి తిరిగిపొమ్ము - అని దుష్యంతుడు పలుకగా శకుంతల మనస్సులో అధికంగా సంతాపాన్ని పొందినదై.

మధ్యాక్కర.

'తడయక పుట్టిననాఁడ తల్లిచేఁ దండ్రిచే విడువఁ
బడితి; నిప్పుడు పతిచేతను విడువఁబడియెదనొక్కొ!
నుడువులు వేయు నిం కేల? యిప్పాటినోములు తొల్లి
కడఁగి నోఁచితిని గా కేమి' యనుచును గందె డెందమున. 103

ప్రతిపదార్థం: పుట్టిననాఁడు+అ= పుట్టిననాడే; తడయక= ఆలస్యంకాక; తల్లిచేన్, తండ్రిచేన్= తల్లిచేత (మేనకచేత), తండ్రిచేత (విశ్వామిత్రుడిచేత) విడువఁబడితిన్= వదలివేయబడినాను; ఇప్పుడు; పతిచేతను= భర్తచేతకూడ; విడువఁబడియెదన్+ఒక్కొ=

వదలబడతానో ఏమో!; ఇంకన్+ఏల= మరింకెందుకు; నుడువులు, వేయున్= వేయి(పెక్కు)మాటలు; ఈ+పాటి, నోములు= ఇంతటి (ఫలాన్ని ఇచ్చే) నోములు పూజలు; తొల్లి= పూర్వం; కడఁగి= పూనుకొని; నోచితిని, కాక+ఏమి= నోచాను కాబోలు; అనుచును; డెందమునన్= హృదయంలో; కందెన్= దుఃఖించింది, బాధపడింది.

తాత్పర్యం: 'పుట్టిననాడే వెంటనే తల్లిదండ్రులచేత ఆ నాడు విడువబడినాను. ఇప్పుడు భర్తచేతకూడ విడువబడతాను కాబోలు; ఇక వేయి(పెక్కు)మాట లాడట మెందుకు? పూర్వం ఇటువంటి కొరనోములే నోచాను కాబోలు. అని శకుంతల మనసులో బాధపడింది.

విశేషం: మధ్యాక్కర పాదంలో వరుసగా రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్యగణం, రెండు ఇంద్రగణాలు, ఒక సూర్యగణం ఉంటాయి. నన్నయ అయిదవ గణం మొదటి అక్షరంతో యతి పాటించాడు. ప్రాస నియమం ఉన్నది. ఈపద్యంలో ఒక్క 'పతి' అనే శబ్దం తప్ప మిగిలిన వన్నీ తెలుగు మాటలే. శోకభావాని కనుగుణమైన వృత్తాన్ని, రచనను, వాక్యాలను ఇందులో నన్నయ ప్రయోగించాడు.

వ. ఇట్లు దద్దయు దుఃఖించి విగతాశయై బోరనఁదొరఁగు బాష్పజలంబు లందంద యొత్తికొనుచు 'నింక
దైవంబ కాని యొండు శరణంబు లేదని యప్పరమ పతివ్రత తనయుందోడ్కొనిక్రమ్మఱిపోవ నున్న
యవసరంబున. 104

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; తద్దయున్= మిక్కిలి; దుఃఖించి= ఏడ్చి; విగత+ఆశ+ఐ= వదలబడిన ఆశలు కలదై; బోరనన్= ఎడతెరపిలేకుండ; తొరఁగు= కారు; బాష్పజలంబులు= కన్నీళ్ళు; అందు+అందు+అ= అక్కడికక్కడే; ఒత్తికొనుచున్= చెంగుతోఅద్దుకొంటూ; ఇంకన్= ఇకపై; దైవంబు+అ, కాని= దేవుడే తప్ప; ఒండు, శరణంబు, లేదు+అని= మరొకదిక్కు లేదని; ఆ+పరమపతివ్రత= ఆ గొప్ప ఇల్లాలు; తనయున్+తోడ్కొని= కొడుకును వెంటబెట్టుకొని; క్రమ్మఱిపోవన్+ఉన్న, అవసరంబునన్= తిరిగిపోబోతున్న సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా మిక్కిలి యేడ్చి, ఆశలు వదలుకొని, ఎడతెరపిలేకుండ కారే కన్నీళ్ళను అప్పుడప్పుడు ఒత్తుకొంటూ, ఇకపై నాకు దైవమే శరణ్యమని భావించి, ఆ ఉత్తమపతివ్రత కొడుకును వెంటబెట్టుకొని తిరిగిపోబోతున్న సమయంలో.

విశేషం: 'అన్యథా శరణం నాస్తిత్వమేవ శరణం మమ' వంటి భక్తిభావం శకుంతల ప్రదర్శిస్తున్నది కాబట్టి దైవరక్షణం కలుగుతుందని భావికథార్థధ్వని.

దివ్యవాణి నాకర్ణించి దుష్యంతుఁడు శకుంతలను గ్రహించుట (సం. 1-69-28)

చ. 'గొనకొని వీఁడు నీకును శకుంతలకుం బ్రియనందనుండు; సే
కొని భరియింపు మీతని; శకుంతల సత్యము వల్కె ,సాధ్వి, స
ద్వినుత, మహాపతివ్రత వివేకముతో' నని దివ్యవాణి దా
వినిచె ధరాధినాథునకు విస్మయ మందఁగఁ దత్సభాసదుల్. 105

ప్రతిపదార్థం: గొనకొని= అతిశయించి; వీఁడు= ఇతఁడు (భరతుడు); నీకును, శకుంతలకున్, ప్రియనందనుండు= నీకూ శకుంతలకూ (పుట్టిన) ముద్దుబిడ్డడు; ఈతనిన్= ఈపుత్రుడిని; చేకొని= స్వీకరించి; భరియింపుము= పోషించుము; సాధ్వి= ఇల్లాలు; సత్+వినుత= ఉత్తములచేత కీర్తింపబడినట్టి; మహాపతివ్రత= గొప్పపతివ్రత; (అయిన) శకుంతల; వివేకముతోన్= తెలివితో; సత్యము, పల్కెన్= నిజం చెప్పింది (గసడదవాదేశం); అని; తద్, సభా+ఆసదుల్= ఆ సభలో ఉన్నవారు; విస్మయము+అందఁగన్= ఆశ్చర్యపడగా; దివ్యవాణి= దేవతాసంబంధమైన వాణి, ఆకాశవాణి; ధరా+అధినాథునకున్= భూపతికి, రాజుకు (దుష్యంతుడికి); వినిచెన్= వినిపించింది.

తాత్పర్యం: 'ఈభరతుడు నీకూ శకుంతలకూ మిక్కిలి ముద్దుబిడ్డడు. ఈతనిని స్వీకరించి, పోషించుము. ఇల్లాలు, ఉత్తమకీర్తి కలిగింది, మహాపతివ్రత అయిన శకుంతల వివేకంతో నిజం చెప్పింది' - అని ఆకాశవాణి ఆ సభలోనివారు విని ఆశ్చర్యపడేటట్లు రాజుకు వినిపించింది. (ప్రకటించింది).

విశేషం: కథానిర్వహణంలో అంతంలో అద్భుతరసం ఉండాలని లక్షణవాక్యం. సభాసదులు విస్మయ మందేటట్లు ఆకాశవాణి పలకటంవలన అది సిద్ధించింది. ఇందులో స్వతస్సిద్ధంగా ఏర్పడిన అర్థశక్తివలన కలిగిన వస్తువు చేసే వస్తుధ్వని (స్వతస్సంభవ్యర్థ శక్త్యుద్భవ వస్తుకృత వస్తుధ్వని) ఉన్నది. 'ఏ నెట? నీ వెట? సుతు డెట? ఏ నెన్నఁడు తొల్లి చూచి యెఱుఁగను నిన్నున్' - అన్న దుష్యంతుడి మాటలకు పరోక్ష సమాధానం దివ్యవాణి సాక్ష్యం. పురుషుడి వృత్తాన్ని గమనిస్తూ ఉండే మహాపదార్థాలలో శబ్దగుణం కలిగిన ఆకాశం సాక్ష్యం పలకటం అద్భుతం. ఔచిత్యం. అమూర్తమైన ఆకాశవాణికి మానవీకరణం వస్తుకళావిశేషం. 'గొనకొని వీఁడు నీకును శకుంతలకుం బ్రియనందనుండు' అనే వాక్యంలో దుష్యంతుడి ఆక్షేపాలన్నీ నిరాకరింపబడ్డాయి. తల్లిదండ్రులకు ప్రియనందనుడు భరతుడు అని పేర్కొనటంలో శకుంతలకు వలెనే దుష్యంతుడికికూడా భరతుడు ప్రీతిపాత్రుడే అయినా రాజు కావాలని ఆ సత్యాన్ని దాస్తున్నాడని ధ్వని. 'కొడుకును స్వీకరింపు' మనేది ధర్మప్రబోధం. 'శకుంతల సత్యం చెప్పింది' అనటంలో దుష్యంతుడు అబద్ధం చెప్పాడని తేలిన తాత్పర్యం. శకుంతల వివేకవతి. ఆమె తన ఉపన్యాసంలో క్రమంగా గృహిణి గొప్పతనాన్ని చెప్పి సాధ్వి అనిపించుకొన్నది. చక్రవర్తికాబోయే కొడుకు గొప్పతనాన్ని వివరించి సద్వినుత అనిపించుకొన్నది. దుష్యంతుడిని ఇంత సుకుమారంగా మందలించి సత్యాన్ని ప్రతిష్ఠాపించిన ఆకాశవాణి మాటలుకూర్చిన ఈరచనలో సౌకుమార్య మనే శబ్దగుణం సార్థకంగా పోషింపబడింది. పరుషవాక్యాలతో తిరస్కరించిన దుష్యంతుడికి దివ్యవాణి సుకుమారంగా ధర్మాన్ని నిర్దేశించింది. దానిని వస్తుధ్వనితో నిర్వహించటం నన్నయ రచానాశిల్పం.

వ. ఇ ట్లెల్లవారలకు నతిహర్షంబుగా శకుంతల పతివ్రతాత్వంబును సత్యంబును భరతోత్పత్తియుఁ బ్రశంసించు వేలుపుల పలుకు లతివ్యక్తంబు లయి యాకాశంబువలన వీతెంచిన విని దుష్యంతుండు సభాసదులు విన ని ట్లనియె. 106

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; అతి, హర్షంబుగాన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; శకుంతల, పతివ్రతాత్వంబును= శకుంతలయొక్క పాతివ్రత్యాన్ని గురించి; సత్యంబును= సత్యాన్ని గురించి; భరత+ఉత్పత్తియున్= భరతునియొక్క పుట్టుకను గురించి; ప్రశంసించు, వేలుపుల, పలుకులు= కీర్తించే దేవతల మాటలు; అతి, వ్యక్తంబులు+అయి= మిక్కిలి స్పష్టంగా; ఆకాశంబువలనన్= ఆకాశంనుండి; వీతెంచినన్= రాగా; దుష్యంతుండు; విని; సభాసదులు; వినన్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా శకుంతల పాతివ్రత్యాన్ని గురించి, సత్యాన్ని గురించి, భరతుడి పుట్టుకను గురించి మిక్కిలి సంతోషంతో కీర్తించే దేవతలమాటలు, విస్పష్టంగా ఆకాశంనుండి వెలువడగా దుష్యంతుడు విని సభాసదులతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: ఆకాశవాణితోపాటు దేవతల మాటలు వినబడటం ఈ కథలోని విశేషం. అపూర్వంకూడా, గృహస్థాశ్రమ వ్యవస్థలో ఇల్లాలు, కొడుకు, సత్యం అనే అంశాలు యజమానుడు (గృహస్థుడు) అనే ఒక్కరిచేత వంచింపబడితే ధార్మికంగా, ఆధ్యాత్మికంగా ప్రకృతిలో ఎంత సంక్షోభం కలుగుతుందో ఈ సన్నివేశంలో నన్నయ వస్తుధ్వని నాశ్రయించి ప్రపంచించాడు. దేవతలు శకుంతలను, భరతుడిని, సత్యాన్ని గురించి ప్రశంసించిన వాక్యాలు సభలో ఉన్నవారందరికీ హర్షాతిశయం కలిగించినట్లు నన్నయ పేర్కొనటంతో అంతటి నిండుసభలో దుష్యంతు డొక్కడే దోషిగా మిగిలిపోయాడని చెప్పక తెలుస్తున్న విశేషం. ఈ ముగింపు ఎంత గొప్పగా ఉన్నది! 'ధర్మో రక్షతి రక్షితః' అన్న వేదోక్తి సార్థక మైనది.

తే. ఏను నీ యింతియును గాని యెఱుఁగ రన్యు । లర్థిఁ గణ్వమహాముని యాశ్రమంబు
నందు గాంధర్వవిధి వివాహమునఁ గరము । నెమ్మిఁ జేసిన దీని పాణిగ్రహణము. 107

ప్రతిపదార్థం: అర్థిన్= కోర్కెతో; కణ్వ, మహత్+ముని, ఆశ్రమంబునందున్; గాంధర్వ, విధిన్, వివాహమునన్= గాంధర్వ పద్ధతిలో చేసికొనే పెండ్లి; కరమున్, నెమ్మిన్= మిక్కిలి ప్రీతితో; చేసిన, దీని, పాణిగ్రహణము= చేసికొన్న ఈమెతోడి వివాహం; ఏనున్= నేనున్నూ (దుష్యంతుడున్నూ); ఈ+ఇంతియునున్= ఈ వనిత (శకుంతల) యున్నూ; కాని= తప్ప; అన్యులు= ఇతరులు; ఎఱుఁగరు= తెలియరు. (ఇతరులకు తెలియదని భావం).

తాత్పర్యం: అలనాడు కోరి కోరి కణ్వమహర్షి ఆశ్రమంలో గాంధర్వవివాహపద్ధతి నాశ్రయించి ఈమెను మిక్కిలి ప్రీతితో చేసికొన్నవివాహం నాకూ ఈమెకూ తప్ప ఇతరుల కెవ్వరికి తెలియదు.

తే. అన్య లెఱుఁగమిఁ జేసి లోకాపవాద । భీతి నెఱిఁగియు నిత్తన్వి బ్రీతి దప్పి
యెఱుఁగ నంటిని నిందఱ కిప్పు డెఱుఁగఁ । జెప్పె నాకాశవాణి యచ్చెరువు గాఁగ. 108

ప్రతిపదార్థం: అన్యులు= ఇతరులు; ఎఱుఁగమిన్, చేసి= ఎరుగకపోవటంచేత; లోక+అపవాద, భీతిన్= లోకనిందవలని భయంచేత; ఈ+తన్విన్= ఈవనితను; ఎఱింగియున్= తెలిసియుండికూడ; ప్రీతి, తప్పి= ఆప్యాయత లేకుండ; ఎఱుఁగను, అంటిని= నాకు తెలియదన్నాను; ఇందఱకున్= ఇంతమందికి; ఇప్పుడు= ఈక్షణంలో; ఆకాశవాణి; అచ్చెరువు, కాఁగన్= అబ్బురపాటు కలిగేటట్లు; ఎఱుఁగన్, చెప్పెన్= తెలియచెప్పింది.

తాత్పర్యం: ఇతరుల కెవ్వరికీ తెలియదు కాబట్టి లోకనింద కలుగునేమో అన్నభయంతో నా కీమె తెలిసిఉన్నప్పటికీ కఠినంగా 'ఈమె నాకు తెలియదు' అన్నాను. కాని, ఇప్పుడు అందరికీ తెలిసేటట్లు అద్భుతంగా ఆకాశవాణి ప్రకటించింది.

విశేషం: దుష్యంతుడు నిజాన్ని బయటపెట్టాడు. కళంకాన్ని కడిగివేసికొన్నాడు. అతడి వర్ణనంవలన శకుంతలా మాహాత్మ్యం ధ్వనింపజేయబడింది.

వ. అని మహానురాగంబునం గొడుకు నెత్తికొని హర్షపులక లెసఁగ నాలింగనంబు సేసి, శకుంతలా మహాదేవి నతిప్రణయగౌరవంబునసంభావించి, యౌవరాజ్యంబునకు భరతు నభిషిక్తుంజేసి. పెద్దకాలంబు రాజ్యసుఖంబు లనుభవించి, తన రాజ్యభారం బంతయు భరతుం బూన్చి, దుష్యంతుండు తపోవనంబున కరిగిన. 109

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; దుష్యంతుండు; మహత్+అనురాగంబునన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; కొడుకున్= కుమారుడిని ప్రేమాతిశయంతో (భరతుడిని); ఎత్తికొని; హర్ష, పులకలు+ఎసఁగన్= సంతోషంతో కూడిన గగుర్పాటు కలుగగా; ఆలింగనంబు, చేసి= కౌగిలించుకొని; శకుంతలా, మహాదేవిన్= పట్టమహిషి అయిన శకుంతలను; అతి, ప్రణయ, గౌరవంబునన్= మిక్కిలి వలపు యొక్క గురుత్వంతో; సంభావించి= సమ్మానించి; భరతున్= భరతుడిని; యౌవరాజ్యంబునకున్, అభిషిక్తున్, చేసి= యౌవరాజ్యపదవిలో అభిషేకం చేసి; పెద్దకాలంబు= చాలకాలం; రాజ్య, సుఖంబులు= రాజ్యంవలని భోగాలు; అనుభవించి= పొంది; తన, రాజ్యభారంబు+అంతయున్; భరతున్+పూన్చి= భరతుడు వహించేటట్లు చేసి; తపోవనంబునకున్+అరిగినన్= తపస్సుకు అనువైన అరణ్యానికి పోగా.

తాత్పర్యం: అని పలికి దుష్యంతుడు అమితప్రేమతో కొడుకును ఎత్తుకొని సంతోషంతో కలిగిన పులకలతో కౌగిలించుకొని, పట్టమహిషి అయిన శకుంతలను మిక్కిలి ప్రణయగౌరవంతో సమ్మానించి, భరతుడిని యౌవరాజ్యపదవిలో అభిషేకించి, చాలకాలం రాజ్యసుఖాలు అనుభవించి, తన రాజ్యభారా న్నంతా భరతుడికి అప్పగించి, తాను తపోవనానికి పోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: బ్రహ్మచర్యం, గార్హస్థ్యం, వానప్రస్థం, సన్న్యాసం - అని ఆశ్రమాలు నాలుగు. అందులో దుష్యంతుడు గార్హస్థ్యాశ్రమాన్ని నిర్వహించి వానప్రస్థం స్వీకరించాడు. బహుకాలం వనంలో తపస్సు చేసికొంటూ ఉండే ఆశ్రమం వానప్రస్థం. కథను ముగించటంలో కమనీయశిల్పం ఉన్నది ఇక్కడ. యజమానుడు మొదట సత్యాన్ని అంగీకరించి గృహస్థధర్మానికి మూలమైన శక్తిని రక్షించాడు. ఆమీద 'పుత్రగాత్రపరిష్వంగసుఖాన్ని' అనుభవించి దీపంవలన వెలిగిన దీపంవంటి ఆద్వైతానుభవంతో స్పర్శజ్ఞానంవలన కలిగిన పులకలతో పుత్రమహిమను చవి చూచాడు. గార్హపత్యాగ్ని ఆహవనీయంలో ప్రజ్వలించటానికి కారకురాలైన ఇల్లాలిని సంభావించాడు. ఇప్పటికి గృహస్థధర్మపీఠం నాలుగుకాళ్ళమీద నిలబడింది. భరతుడికి యౌవరాజ్యాభిషేకం చేసి సత్యవాక్యస్థాపనం చేసి, మిగిలిన ఆశ్రమధర్మాలను దుష్యంతుడు అనుసరించి సమగ్రజీవితాన్ని సాగించాడు.

చ. భరతుఁ డశేష భూభువనభార ధురంధరుఁ డై వసుంధరం
బరఁగి, యనేక యాగములఁ బాయక భాస్కర జహ్నుకన్యకా
సురుచిర తీరదేశముల సువ్రతుఁడై యొనరించి, భూరిభూ
సురులకు నిచ్చె దక్షిణలు శుద్ధసువర్ణ గవాశ్వహస్తులన్. 110

ప్రతిపదార్థం: భరతుఁడు అశేష, భూభువన, భార, ధురంధరుఁడు+ఐ= అపార మైన సామ్రాజ్యంయొక్క బాధ్యతను వహించగలిగినవాడై; వసుంధరన్, పరఁగి= భూమిపై ప్రసిద్ధి వహించి; భాస్కర, జహ్నుకన్యకా= సూర్యుడిపుత్రిక అయిన యమునానదియొక్కయు, జహ్నుమహర్షి పుత్రిక (చెవిలోనుండి వెలువడటంచేత) అయిన గంగానదియొక్కయు; సురుచిర, తీర, దేశములన్= అందమైన తీర ప్రాంతాలలో; సు, వ్రతుఁడు+ఐ= ఉత్తమదీక్ష పొందినవాడై; అనేక, యాగములన్= పెక్కు యజ్ఞాలను; పాయక= వీడక, ఆసక్తితోన్; ఒనరించి= చేసి; దక్షిణలు= ద్రవ్యరూపంగా ఇచ్చే కానుకలనూ; శుద్ధ, సువర్ణ, గో+అశ్వ, హస్తులన్= మేలిమిబంగారాన్నీ, గోవులనూ, గుఱ్ఱాలనూ, ఏనుగులనూ; భూరి, భూసురులకున్, ఇచ్చెన్= అధికసంఖ్యలోగల బ్రాహ్మణులకు దానంచేశాడు.

తాత్పర్యం: భరతుడు అపార మైన సామ్రాజ్యభారాన్ని వహించి, లోకంలో ప్రసిద్ధి కెక్కి, గంగాయమునా నదీ పవిత్రతీరప్రాంతాలలో దీక్షతో అనేక యజ్ఞాలను ఆసక్తితో చేసి బ్రాహ్మణులకు అధికంగా దక్షిణలను, మేలిమి బంగారాన్నీ, గోవులనూ, గుఱ్ఱాలనూ, ఏనుగులనూ దానంచేశాడు.

భరతవంశక్రమము (సం. 1-90-34)

వ. మఱియు నతీతానాగతు లైన నిజవంశంబున రాజులకెల్ల వంశకర్త యయ్యె; నట్టి భరతునకుఁ గైకేయి యైన సునందకు భుమన్యుండు పుట్టె; వానికి దాశార్హపుత్త్రి యైన విజయకు సుహోత్రుండు పుట్టె; వానికి నిక్ష్వాకు కన్యయైన సువర్ణకు హస్తి పుట్టె; నతనిపేరం గౌరవ్య రాజధాని యైన నగరంబు హస్తిపురంబునాఁ బరఁగె; నట్టి హస్తికిం ద్రిగర్తరాజపుత్త్రి యైన యశోధరకు వికుంఠనుండు పుట్టె; వానికి దాశార్హపుత్త్రి యైన వసుదేవకు నజమీఢుండు పుట్టె; నయ్యజమీఢునకుఁ గైకేయియు గాంధారియు ఋక్షయు నను ముగ్గురు స్త్రీలకు. 111

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, తనవంశంలో పూర్వం ఉండిన, భవిష్యత్తులో పుట్టే రాజుల కందరికీ వంశకర్త అయినాడు. అటువంటి భరతుడికీ కేకయరాజపుత్రిక అయిన సునందకూ భుమన్యుడు పుట్టాడు. అతడికీ దాశార్హుడి కూతురైన విజయకూ సుహోత్రుడు జన్మించాడు. అతడికీ ఇక్ష్వాకుడి పుత్రిక అయిన సువర్ణకూ హస్తి అనేవాడు పుట్టాడు. అతడిపేరుమీద కౌరవుల రాజధాని అయిన నగరం 'హస్తిపురం' అనగా ఒప్పారింది. ఆ హస్తికీ త్రిగర్తరాజుయొక్క కుమార్తె అయిన యశోధరకూ వికుంఠనుడు పుట్టాడు. అతడికీ దాశార్హరాజు పుత్రిక అయిన వసుదేవకూ అజమీఢుడు జన్మించాడు. ఆ అజమీఢుడికీ కైకేయి, గాంధారి, ఋక్ష అనే ముగ్గురు స్త్రీలకూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. బలయుతులు నూటయిరువది । నలువురు సుతు లుద్భవిల్లి నానాదేశం
బులకుఁ బతు లైరి; మఱి వా । రలలో సంవరణుఁ డఖిలరాజ్యోన్నతుఁ డై. 112

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: బలవంతు లైన నూట ఇరవైనలుగురు (124) కొడుకులు పుట్టి వివిధ దేశాలకు రాజు లైనారు. మఱి, వారందరిలో సంవరణుడు సమస్తరాజ్యాలలోనూ శ్రేష్ఠుడై.

క. అనఘుఁడు పౌరవకుల వ । ర్ధనుఁ డద్దిననాథ తనయఁ దపతి వివాహం
బొనరఁగ నయ్యె; నిరువుర । కును వంశకరుండు పుట్టెఁ గురుఁ డున్నతుఁడై. 113

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ముడూ, పౌరకులాన్ని వృద్ధిచెందించేవాడూ అయిన సంవరణుడు సూర్యుడి కుమార్తె అయిన తపతిని యోగ్యంగా వివాహం చేసికొన్నాడు. వారిరువురికి వంశకర్త అయిన కురుడు శ్రేష్ఠుడై పుట్టాడు.

వ. వానిపేరం గురుక్షేత్రంబునాఁ బరఁగె; నట్టి కురునకు దాశార్హియైన శుభాంగికిని విధూరథుండు పుట్టె; వానికి మాగధి యయిన సంప్రియకు ననశ్వుండు పుట్టె; నయ్యనశ్వునకు మాగధి యైన యమృతకుం బరీక్షితుండు పుట్టె; వానికి బహుదానసుత యైన సుయశకు భీమసేనుండు పుట్టె; వానికిం గైకేయి యైన కుమారికిఁ బ్రదీపుఁడు (బర్యశ్రవసుండు) పుట్టె; వానికిఁబ్రతీపుండు పుట్టెఁ; బ్రతీపునకు శిబిపుత్త్రియయిన సునందకు

దేవాపి శంతనుబాహ్లికు లనఁగా ముఫ్వురు పుట్టి; రందు దేవాపి బాల్యంబునంద తపోవనంబున కరిగిన శంతనుండు రాజయ్యె; వానికి గంగాదేవికి దేవవ్రతుం డైన భీష్ముండు పుట్టె; మఱియు శంతనునకు యోజనగంధి యయిన సత్యవతికిం జిత్రాంగద విచిత్రవీర్యు లనంగా నిద్దఱుగొడుకులు పుట్టి; రందుఁ జిత్రాంగదుండు బాల్యంబున గంధర్వనిహతుండయిన, వానికింగొండుకవానివిచిత్రవీర్యురాజ్యాభిషిక్తుంజేసి భీష్ముండు కాశీరాజదుహితల నంబికాంబాలిక లనువారి నిద్దఱ విచిత్రవీర్యునకు వివాహంబు సేసిన. 114

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అతడి పేరుమీద కురుక్షేత్ర మని పిలువబడింది. అటువంటి కురునకూ దాశార్హరాజపుత్రి అయిన శుభాంగికీ విదూరథుడు పుట్టాడు. అతడికీ మగధరాజు కుమార్తె అయిన సంప్రియకూ అనశ్వుడు పుట్టాడు. ఆ అనశ్వుడికీ మగధరాజకన్య అయిన అమృతకూ పరీక్షితుడు పుట్టాడు. వాడికీ బహుదానుడి కూతురైన సుయశకూ భీమసేనుడు పుట్టాడు. అతడికీ కేకయరాజపుత్రి అయిన కుమారికీ ప్రదీపుడు (పర్యశ్రవసుడు) పుట్టాడు. అతడికి ప్రతీపుడు పుట్టాడు. ప్రతీపుడికీ శిబికుమార్తె అయిన సునందకూ దేవాపి శంతనుడు బాహ్లికుడు అనే పేర్లు గల ముగ్గురు పుట్టారు. వారిలో దేవాపి బాల్యంలోనే తపోవనానికి వెళ్ళగా శంతనుడు రాజైనాడు. అతడికినీ గంగాదేవికినీ దేవవ్రతుడైన భీష్ముడు పుట్టాడు. అంతేకాక శంతనుడికీ యోజనగంధి అని పిలువబడే సత్యవతికీ చిత్రాంగదుడు, విచిత్రవీర్యుడు అనే ఇద్దరు కొడుకులు పుట్టారు. వారిలో చిత్రాంగదుడు చిన్నతనంలోనే గంధర్వుడిచేత చంపబడటంచేత చిన్నవాడైన విచిత్రవీర్యుడిని రాజ్యాభిషిక్తుడిగా చేసి భీష్ముడు కాశీరాజుకుమార్తెలను అంబిక, అంబాలిక అనేవారిని ఇద్దరనిచ్చి వివాహంచేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. అతిశయరూపయౌవన గుణాధిక సుందర మైన యాసతీ
ద్వితయమునందు సంతతరతిన్ వివశుం డయి రాజకృత్యముల్
మతి నొకనాఁడుఁ జేయ కహిమద్యుతితేజుఁడు రాజయక్ష్మబా
ధితుఁడయి దేవలోకసుదతీప్రియుఁ డయ్యె విచిత్రవీర్యుఁడున్. 115

ప్రతిపదార్థం: అహిమద్యుతి, తేజుఁడు= సూర్యకాంతివంటిప్రకాశంకలవాడైన; విచిత్రవీర్యుఁడున్= విచిత్రవీర్యుడుకూడ; అతిశయ, రూప, యౌవన, గుణ+అధిక, సుందరము+ఐన= అత్యంతం రూపంచేతను, వయసుచేతను, గుణాలయొక్క, ఆధిక్యంచేతను అందమైన; ఆ సతీద్వితయమునందున్= ఆభార్య లిరువురియందు; సంతత, రతిన్= విరామం లేని రతి (క్రీడ)భావానికి; వివశుండు+అయి= లోనైనవాడై; రాజకృత్యముల్= రాజుచేయవలసిన విధులను; మతిన్= బుద్ధితో; ఒకనాఁడున్+చేయక= ఒకరోజుకూడ చేయక; రాజయక్ష్మ, బాధితుఁడు+అయి= క్షయరోగపీడితుడయి; దేవలోక, సుదతీ, ప్రియుఁడు+అయ్యెన్= దేవలోకవనితలకు ప్రీతిపాత్రుడైనాడు, అంటే - మరణించా డని భావం. (పుణ్యంచేసినవారు చనిపోయిన తరువాత స్వర్గలోకం చేరి రంభాది దేవవనితలతో క్రీడిస్తారని ప్రతీతి).

తాత్పర్యం: సూర్యప్రకాశుడైన విచిత్రవీర్యుడు రూపంలోనూ, యౌవనంలోనూ గుణాలలోనూ అత్యంతసుందరులైన ఆ భార్య లిరువురియందును నిరంతరరతిభావానికి వశుడై, రాజవిధులనుగురించి యెన్నడూ మనసుకు పట్టించుకొనక క్షయరోగ పీడితుడై స్వర్గస్థుడైనాడు.

విశేషం: విచిత్రవీర్యుడి నిరంతర కామప్రవృత్తిని ఓజోగుణమిశ్రిత మైన మాధుర్యగుణం కల రచనతో నన్నయ రక్తికట్టించాడు. మాధుర్యంతో ఉక్తివైచిత్ర్యం మెరుస్తూ ఉండాలి. దానిని కవిప్రౌఢోక్తితో నన్నయ సాధించాడు. ఇద్దరు భార్యలతో నిరంతర రతి సాగించి క్షయరోగానికి గురిఅయి విచిత్రవీర్యుడు మృతుడైనా డనటానికి బదులుగా దేవలోకసుదతీప్రియుడైనా డనటం కవి ప్రౌఢోక్తి. ఇందులో పర్యాయోక్త్యలంకారం స్ఫురిస్తున్నది. చెప్పేదానిని సూటిగా కాకుండా భంగ్యంతరంగా చెప్పటం పర్యాయోక్తం. అట్లా చెప్పటంవలన విచిత్రవీర్యుడు చనిపోయికూడా దేవలోక సుదతీ భోగాన్ని కామపురుషార్థఫలంగా అనుభవిస్తున్నాడన్న వ్యంగ్యార్థం ప్రతీయమానం అవుతున్నది. ఇది ప్రౌఢోక్తి. రతివివశత్వం వలన విచిత్రవీర్యుడి రాజధర్మ ప్రవృత్తికి క్షయం కలిగింది. అతడి రుగ్మతకూడ క్షయవ్యాధియే. అతడి కామప్రవృత్తివలన అతడి దేహక్షతియే కాకుండా ధర్మక్షతి, వంశక్షతి అయింది. వంశంలో ఏర్పడిన మహాప్రళయ మది. సంతానవిచ్ఛేద మయ్యే ఆ దారుణ ఫలితానికి కారణమైన సంతతరతి రాజులకు తగదని కావ్యోపదేశం. దానిని నన్నయ కవిప్రౌఢోక్తిచేత సిద్ధమైన వస్తువుచేత కలిగే వస్తుధ్వనిగా రచనలో నిబంధించాడు. కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధ వస్తుకృతవస్తుధ్వని అనబడే ఈ రచనాశిల్పం నన్నయ పెక్కుచోట్ల ప్రదర్శించాడు. అందువలననే నన్నయది ధ్వనిప్రస్థాన మనీ, అందులో వస్తుధ్వని ఆయన మార్గమనీ పేర్కొనటం.

క. అంత దౌష్యంతి సంతానవిచ్ఛేదంబు గావచ్చిన సత్యవతీనియుక్తుండై సకలధర్మమూర్తి కృష్ణద్వైపాయనుండు దేవరన్యాయంబున నంబికయందు ధృతరాష్ట్రుని, నంబాలికయందుఁ బాండురాజును నంబికాపరిచారిక యందు విదురునిం బుట్టించిన; నందు ధృతరాష్ట్రునకు గాంధారికి వ్యాసవరప్రసాదంబున దుర్యోధనుండాదిగా నూర్వురు గొడుకులు పుట్టిరి. పాండురాజు నియోగంబునఁ గుంతీమాద్రులకు ధర్మానిలశక్రాశ్వినుల ప్రసాదంబున ధర్మజభీమార్జున నకులసహదేవు లనంగా నేవురుకొడుకులు పుట్టి; రయ్యేవురకుం బాంచాలి ధర్మపత్నియయ్యె;దానియందు ధర్మరాజునకుఁబ్రతివింధ్యుండును, భీమసేనునకు శ్రుతసోముండును, నర్జునునకు శ్రుతకీర్తియు, నకులునకు శతానీకుండును, సహదేవునకు శ్రుతసేనుండును ననఁ బంచోపపాండవులు పుట్టిరి; మఱి ధర్మరాజునకు స్వయంవర లబ్ధ యైన దేవికయనుదానికి యౌధేయుండు పుట్టె; భీమసేనునకు జరంధరకు సర్వగుండు పుట్టె; నర్జునునకు సుభద్రకు నభిమన్యుండు పుట్టె; నకులునకుఁ జైద్యయయిన కరేణుమతికి నిరమిత్రుండు పుట్టె; సహదేవునకు స్వయంవరలబ్ధయైన విజయకు సుహోత్రుండు పుట్టె; మఱియుభీమసేనునకు హిడింబకుఘటోత్కచుండు పుట్టె; నిప్పాటంబాండవ పుత్త్రులైన పదునొక్కండ్రయందును వంశకరుం డైన యభిమన్యునకు విరాటపుత్త్రి యయిన యుత్తరకుం బరీక్షితుండు పుట్టె. 116

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అప్పుడు భరతవంశం విచ్ఛేదం అయ్యే స్థితికి రాగా సత్యవతిచేత నియోగింపబడి సమస్తధర్మమూర్తి అయిన వ్యాసుడు దేవరన్యాయంతో అంబికయందు ధృతరాష్ట్రుడినీ, అంబాలికయందు పాండురాజునూ, అంబికయొక్క చెలికత్తెయందు విదురుడినీ పుట్టించాడు. వారిలో ధృతరాష్ట్రుడికీ, గాంధారికీ వ్యాసుడివరంవలన దుర్యోధనుడు మొదలుకొని వందమంది కొడుకులు పుట్టారు. పాండురాజు నియోగించగా కుంతీమాద్రులకు యమధర్మరాజు, వాయువు, ఇంద్రుడు, అశ్వినీదేవతల దయవలన క్రమంగా ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులసహదేవులు అనబడే అయిదుగురు కొడుకులు పుట్టారు. ఆ అయిదుమందికి పాంచాలి భార్య అయింది. ఆమెయందు

ధర్మరాజుకు ప్రతివింధ్యుడూ, భీమసేనుడికి శ్రుతసోముడూ, అర్జునుడికి శ్రుతకీర్తియూ, నకులుడికి శతానీకుడూ, సహదేవుడికి శ్రుతసేనుడూ, పంచ ఉపపాండవులు అనబడేవారు పుట్టారు. ఇంకనూ, ధర్మరాజుకు స్వయంవరంలో లభించిన దేవిక అనేదానికీ యౌధేయుడు పుట్టాడు. భీమసేనుడికి జరంధరవలన సర్వగుడు పుట్టాడు. అర్జునుడికీ సుభద్రకూ అభిమన్యుడు పుట్టాడు. నకులుడికీ చేది వంశజురాలైన కరేణుమతికీ నిరమిత్రుడు పుట్టాడు. సహదేవుడికీ స్వయంవరంలో లభించిన విజయకూ సుహోత్రుడు పుట్టాడు. అంతేకాక, భీమసేనుడికీ హిడింబకూ ఘటోత్కచుడు పుట్టాడు. ఈ విధంగా పాండవులయొక్క పుత్రులైన పదకొండుమందిలోనూ వంశాన్ని నిలిపినవాడు అభిమన్యుడు. అతడికీ విరాటరాజపుత్రి అయిన ఉత్తరకూ పరీక్షితుడు పుట్టాడు.

విశేషం: దేవరుడనగా మగని తోబుట్టువు. రాజకుటుంబాలలో రాజ్యానికి వారసులు కాదగిన రాణికి మగనివలన సంతానం కలుగనప్పుడు బావగారి వలననో, మఱదివలననో సంతానం పొందడం దేవరన్యాయం. విచిత్రవీర్యుడు, చిత్రాంగదుడు సంతాన రహితులు కాగా, వారల అన్నయైన దేవరుడైన వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్ర పాండురాజులను కన్నాడు.

క. **అతనికి ననంత పుణ్యా । న్వితి యనఁదగు మాద్రవతికి నీ వఖిలజగ**
న్నుత! జనమేజయ! పుట్టితి । ధృతిఁ బాండవవంశమునకుఁ దేజం బెసఁగన్. 117

ప్రతిపదార్థం: అతనికిన్= పరీక్షితుడికి; అనంత, పుణ్య+అన్విత, అనన్, తగు, మాద్రవతికిన్= అపారపుణ్యంతో కూడినది (పుణ్యవతి) అని ప్రసిద్ధిచెందిన మాద్రవతికి; అఖిల, జగత్+నుత= సమస్తలోకాలచేత కీర్తింపబడువాడా!; జనమేజయ= జనమేజయుడా!; పాండవ, వంశమునకున్= పాండురాజు పేరుమీద ప్రసిద్ధమైన వంశానికి; ధృతిన్= స్థిరంగా; తేజంబు+ఎసఁగన్= వన్నె కలుగగా; నీవు= నీవు (జనమేజయుడు); పుట్టితి (వి)= పుట్టావు.

తాత్పర్యం: సమస్తలోకాలచేత కీర్తింపబడే జనమేజయుడా! పాండవవంశానికి స్థిరంగా వన్నె కలిగేటట్లు నీవు పరీక్షితుడికీ పుణ్యవతి అయిన మాద్రవతికీ పుట్టావు.

మ. **మఱియు నీకును వపుష్టమకును శతానీక శంకుకర్ణులుపుట్టి; రందు శతానీకునకువైదేహికి నశ్వమేధదత్తుండు పుట్టె.** 118

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: కాగా, నీకూ వపుష్టమకూ శతానీకుడు, శంకుకర్ణుడు అనే ఇద్దరు పుత్రులు పుట్టారు. వారిలో శతానీకుడికీ వైదేహి (విదేహరాజపుత్రిక) కీ అశ్వమేధదత్తుడు పుట్టాడు.

క. **వీ రైలులుఁ బౌరవులును । భారతులును గౌరవులును బాండవులు ననన్**
వీరు లయి పరఁగి; రిది నయ । పారగ! భవదీయవంశ పరిపాటి మహిన్. 119

ప్రతిపదార్థం: వీరు= ఇంతవరకు పేర్కొన్నరాజులు; ఐలులు= ఐలుడువంశకర్తగా కలవారు; పౌరవులును= పురుమహారాజు వంశకర్తగాకలవారు; భారతులును= భరతుడు వంశకర్తగా కలవారు; కౌరవులును= కురుమహారాజు వంశకర్తగాకలవారు; పాండవులున్= పాండుమహారాజు వంశకర్తగా కలవారు; అనన్= అని పిలువబడుతూ; వీరులు+అయి, పరఁగిరి= పరాక్రమవంతులై ఒప్పారినారు; నయపారగ!= నీతిలో పారం ముట్టినవాడా!; ఇది= పైనచెప్పినవిధం; మహిన్= లోకంలో (భూమిపై); భవదీయ, వంశ, పరిపాటి= నీయొక్క వంశముయొక్క అనుక్రమం, (వంశవృక్షం అని భావం).

తాత్పర్యం: వీరు ఐలులనీ, పౌరవులనీ, భారతులనీ, కౌరవులనీ, పాండవులనీ పిలువబడుతూ వీరులుగా ప్రసిద్ధిచెందారు. ఓ నయకోవిదుడా! ఇది లోకంలో వాసికెక్కిన నీవంశక్రమం.

వ. **అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె.** 120

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అనగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. **నరవరుఁ డగు శంతనున క । మరనదికిని నెట్లు సంగమం బయ్యె మహా**
పురుషుండు భీష్ముఁ డె ట్ల । య్యిరువురకును బుట్టె? దీని నెఱిఁగింపు మొగిన్. 121

ప్రతిపదార్థం: నరవరుఁడు+అగు, శంతనునకున్= శ్రేష్ఠుడైన శంతనునకూ; అమర, నదికినిన్= గంగకూ; ఎట్లు, సంగమంబు, అయ్యెన్= ఏవిధంగా సంయోగం అయింది; ఆ+ఇరువురకును= ఆ ఇద్దరికీ; మహత్+పురుషుండు, భీష్ముఁడు= గొప్పవాడైన భీష్ముడు; ఎట్లు; పుట్టెన్= ఏవిధంగా పుట్టాడు?; ఒగిన్= క్రమంగా; దీనిన్= ఈవృత్తాంతాన్ని; ఎఱిఁగింపుము= తెలుపుము

తాత్పర్యం: ఉత్తముడైన శంతనుడికీ గంగకూ పొత్తు ఏవిధంగా కలిగింది? వా రిరువురికీ మహాత్ముడైన భీష్ముడు ఏవిధంగా పుట్టాడు? ఈ వృత్తాంతాన్ని క్రమంగా నాకు తెలుపుము.

గంగా వసువుల సమయము (సం. 1-91-1)

వ. **'మఱి పాండవ ధార్తరాష్ట్ర సంభవంబును సవిస్తరంబుగా వినవలతుం జెప్పు' మనిన వానికి వైశంపాయనుం డి ట్లని చెప్పెఁ; దొల్లి యిక్ష్వాకువంశంబున మహాభిషుం డనువాఁడు పుట్టి మహాధర్మశీలుండై యశ్వమేధసహస్రంబును రాజసూయశతంబునుం జేసి యింద్రాదిదేవతలం దనిపి, దేవలోకంబునకుం జని యందు దేవర్షిగణంబులతోఁ బితామహుంగొల్చుచున్న యవసరంబున గంగానది దివ్యస్త్రీరూపధారిణి యయి బ్రహ్మసభకు వచ్చిన.** 122

ప్రతిపదార్థం: మఱి= ఇంకను; పాండవ, ధార్తరాష్ట్ర, సంభవంబును= పాండురాజుకుమారులయొక్కయు, ధృతరాష్ట్రుని పుత్రులయొక్కయు పుట్టుకను; సవిస్తరంబుగాన్= విపులంగా; వినన్, వలతున్= వినగోరుతాను; చెప్పుము; అనినన్; వానికిన్= జనమేజయునికి; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు+అని, చెప్పెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వం; ఇక్ష్వాకు వంశంబునన్= ఇక్ష్వాకుడు మూలపురుషుడుగా వెలసిన వంశంలో; మహాభిషుండు; అనువాఁడు; పుట్టి; మహత్+ధర్మశీలుండు+ఐ= ఉత్తమధర్మస్వభావం కలవాడై; అశ్వమేధ, సహస్రంబును= అశ్వమేధ యాగాలు వేయిన్నీ; రాజసూయ, శతంబును= రాజసూయయాగాలు నూరున్నూ; చేసి; ఇంద్ర+ఆది, దేవతలన్, తనిపి= ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలను సంతోషపెట్టి; దేవ, లోకంబునకున్, చని= దేవతలయొక్క లోకమైన స్వర్గానికి వెళ్ళి; అందున్= అక్కడ; దేవ, ఋషిగణంబులతోన్= దేవతలయొక్కయు, మునులయొక్కయు సమూహాలతో కలిసి; పితామహున్= బ్రహ్మను; కొల్చుచున్న= సేవిస్తూన్న;

అవసరంబునన్= సమయంలో; గంగానది; దివ్య, స్త్రీ, రూప, ధారిణి+అయి= దేవతా సంబంధమైన స్త్రీయొక్క రూపాన్ని తాల్చినదయి; బ్రహ్మసభకున్, వచ్చినన్= బ్రహ్మదేవుడియొక్క సభకు రాగా.

తాత్పర్యం: 'ఇంకను పాండవుల, ధృతరాష్ట్ర పుత్రుల పుట్టుపూర్వోత్తరాలు వివరంగా వినగోరుతున్నాను చెప్పు' మని జనమేజయుడు అడుగగా వైశంపాయనుడు ఈవిధంగా చెప్పాడు: 'పూర్వం ఇక్ష్వాకువంశంలో మహాభిషుడనేవాడు పుట్టి ఉత్తమధర్మస్వభావుడై వేయి అశ్వమేధయాగాలను, నూరు రాజసూయయాగాలను చేసి ఇంద్రాదిదేవతలను సంతృప్తిపరచి స్వర్గలోకానికి పోయి అక్కడ దేవతలతోనూ ఋషిగణాలతోనూ కలిసి బ్రహ్మను సేవిస్తున్న సమయంలో గంగానది దేవవనితారూపం ధరించి బ్రహ్మసభకు రాగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. **ఊరుమూల మేర్పడఁగ నయ్యువిద వలువు । దొలఁగె ననిలంబుచేత విధూత మగుచు;**
నమరు లెల్లఁ జరాఙ్ముఖు లైరి; దాని । సాభిలాషుఁ డై చూచె మహాభిషుండు. **123**

ప్రతిపదార్థం: అనిలంబు, చేతన్, విధూతము+అగుచున్= గాలిచేత ఎగురగొట్టబడినది ఔతూ; ఆ+ఉవిద, వలువు= ఆ వనితచీర; ఊరుమూలము+ఏర్పడఁగన్= తొడమొదలు కనబడునట్లుగా; తొలఁగెన్= తొలగిపోయింది; అమరులు+ఎల్లన్= దేవతలందరు; పరాక్+ముఖులు+ఐరి= ప్రక్కకు త్రిప్పుకొనిన ముఖాలు కలవారు ఐనారు; మహాభిషుండు; దానిన్= అట్టిస్థితిలో నున్న గంగను; స+అభిలాషుఁడు+ఐ= ఆసక్తితోకూడినవాడై; చూచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: గంగాదేవి కట్టుకున్న చీర గాలికి ఎగురగొట్టబడటంచేత ఆమె తొడలమొదలు కనపడేటట్లు తొలగింది. దానిని దేవతలందరు చూడక మొగాలు ప్రక్కకు త్రిప్పుకొన్నారు. కాని, మహాభిషుడు మాత్రం ఆసక్తితో దానిని చూచాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంతరువాతకొన్ని ప్రతులలో "గంగాదేవియు నమ్మహాభిషురూపయౌవనవిలాసంబుల కోటువడి వానినచూచుచుండె' అనే వచనం కనబడుతున్నది. కాని, ఈ భావం మూలంలో లేదని శ్రీమహాభారతసంశోధితప్రతి దీనిని గ్రహించలేదు. ఒకవేళ ఈ వచనం ఉన్నదనుకొంటే గంగకూడ శాపార్హురాలౌతుంది. అది కథలో పొసగదు కాబట్టి ఆ వచనాన్ని గ్రహించకపోవటమే సముచితం.

ఆ. **దాని నెఱిఁగి కమలయోని వానికిఁ గర । మల్గి మర్త్యయోనియందుఁ బుట్టు**
మనుచు శాపమిచ్చె; నొనరంగ వాఁడును । గరము భీతిఁ గరయుగంబు మొగిచె. **124**

ప్రతిపదార్థం: కమలయోని= బ్రహ్మ; దానిన్, ఎఱిఁగి= దానిని గ్రహించి; వానికిన్= ఆ విధంగా చూచిన మహాభిషునిగురించి; కరము+అల్గి= మిక్కిలి కోపించి; మర్త్యయోనియందున్= మానవగర్భంలో; పుట్టుము, అనుచున్; శాపము; ఇచ్చెన్; ఒనరంగన్= ఒప్పగా; వాఁడును= మహాభిషుడు; కరము, భీతిన్= మిక్కిలిభయంతో; కర, యుగంబు= చేతులజంట (రెండుచేతులు); మొగిచె= జోడించి.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడు దానిని తెలిసికొని మహాభిషుడిమీద అమితంగా కోపించి అతడిని మానవవనితకు పుట్టు మని తగినట్లు శాపమిచ్చాడు. మహాభిషుడు మిక్కిలి భయపడి చేతులు రెండూ జోడించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ. **'మర్త్యలోకంబున రాజర్షివరులలోనఁ బుణ్యచరిత్రుండు ప్రతీపుండ కావున వానికిఁ బుత్త్రుండ నై జన్మించెద; నొరులయందు జనింపనోప' నని కమలభవునమమతంబు వడసె, గంగయు నమ్మహాభిషుని మహానుభావంబును రూపసౌందర్యంబులును దనయందుల యభిలాషయు నెఱింగి తానును మనోజబాణబాధిత యయి వానిన తలంచుచు మర్త్యలోకంబునకు వచ్చునది యెదుర.** **125**

ప్రతిపదార్థం: మర్త్యలోకంబునన్= మానవలోకంలో; రాజర్షి, వరులలోన్= రాజులయ్యు ఋషిత్వాన్నికూడ సాధించినవారిలో నెల్ల; పుణ్య, చరిత్రుండు= నిర్మలస్వభావం కలవాడు; ప్రతీపుండు+అ= ప్రతీపుడు మాత్రమే; కావునన్= కాబట్టి; వానికిన్= అతనికి; పుత్త్రుండను+ఐ, జన్మించెదన్= కొడుకునై పుట్టుతాను; ఒరుల+అందున్= ఇతరులకు; జనింపన్+ఓపన్= పుట్టజాలను; అని; కమలభవు, అనుమతంబు= బ్రహ్మదేవునియొక్క సమ్మతిని; పడసెన్= పొందాడు; గంగయున్= గంగకూడ; ఆ+మహాభిషుని, మహత్+అనుభావంబును= ఆ మహాభిషుడియొక్క దొడ్డతనాన్నీ; రూప, సౌందర్యంబులును= ఆకారాన్నీ అందాన్నీ; తనయందుల, అభిలాషయున్= తనపట్లకోరికయు; ఎఱింగి= గ్రహించి; తానును=తానుకూడ; మనోజ, బాణ, బాధిత+అయి= మన్మథుడియొక్క బాణాలచేత కొట్టబడినది అయి (విరహాన్ని పొంది); వానిని+అ= అతనినే; తలంచుచున్= స్మరిస్తూ; భావిస్తూ; మర్త్యలోకంబునకున్, వచ్చునది, ఎదురన్= మానవలోకానికి రాగానే, ఎదుట.

తాత్పర్యం: 'మానవ(భూ)లోకంలో గల రాజర్షులందరిలో పుణ్యాత్ముడు ప్రతీపుడు కాబట్టి అతడికి మాత్రమే పుత్త్రుడనై జన్మిస్తాను; మరొకరియందు జన్మించలేను' అని కోరి దానికి బ్రహ్మదేవుడి సమ్మతినిపొందాడు. గంగకూడ ఆ మహాభిషుని దొడ్డతనాన్నీ, రూపసౌందర్యాలనూ, తనపట్ల అతని కున్న కోరికను గమనించి మన్మథబాణాలకు గురియై ఆతడినే తలపోస్తూ మర్త్యలోకానికి వచ్చి, ఎదుట.

క. **అనిమిషలోక వియోగం । బున దుఃఖితు లయి వసిష్ఠమునివరు శాపం**
బున వచ్చువారి వసువుల । నెనమండ్రం గాంచి గంగ యెంతయుఁ బ్రీతిన్. **126**

ప్రతిపదార్థం: అనిమిషలోక, వియోగంబునన్= దేవలోకముయొక్క ఎడబాటుతో; దుఃఖితులు+అయి= బాధపడినవారై; వసిష్ఠ, మునివరు, శాపంబునన్= వసిష్ఠ డనే ఋషిశ్రేష్ఠుడియొక్క శాపవలన; వచ్చువారిన్= వస్తున్నవారిని; వసువులన్, ఎనమండ్రను= వసువులను ఎనిమిదిమందిని; గంగ; ఎంతయున్+ప్రీతిన్= మిక్కిలి ఆప్యాయంగా; కాంచి= చూచి.

తాత్పర్యం: స్వర్గలోకం విడువవలసివచ్చినందుకు దుఃఖితు లైనవారూ, వసిష్ఠమహాముని శాపంతో భూలోకానికి వస్తున్నవారూ అయిన ఎనిమిదిమంది వసువులను గంగ మిక్కిలి ఆప్యాయంగా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: యమధర్మరాజుయొక్క పదిమంది భార్యలలో వసువు అనుఆమెకు జన్మించిన ఎనిమిదిమంది పుత్రులు వసువులు. వారు ఎల్లప్పుడు కలసిఉండే గణదేవతలు. వారిపేర్లు - ఆపుడు, ధ్రువుడు, సోముడు, అధ్వరుడు, అనిలుడు, ప్రత్యూషుడు, అనలుడు, ప్రభాసుడు.

క. **'ద్యుతి దఱిగి నిజనియోగ । చ్యుతిఁ బొందను మీకు నొండుచోటికి నరుగం**
గత మేమి'? యనిన విని య । య్యతివకు సురనదికి నిట్టు లని రవ్వసువుల్. **127**

ప్రతిపదార్థం: ద్యుతి, తఱిగి= కాంతి తగ్గి; నిజ, నియోగ, చ్యుతిన్, పొందను= మీ స్థితినుండి పతనం కావటానికీ; ఒండు, చోటికిన్+అరుగన్= మరొకచోటికి పోవటానికీ; కతము+ఏమి+అనినన్= కారణ మేమిటి అనగా; విని; ఆ+వసువులు; ఆ+అతివకున్ సురనదికిన్= స్త్రీరూపంలో ఉన్న గంగానదికి; ఇట్టులు+అనిరి= ఈవిధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: 'కాంతిహీను లై మీపదవులనుండి పతనం చెందటానికీ, ఉన్నచోటువదలి మరొకచోటికి పోవటానికీ కలకారణం ఏమి' టని అడుగగా స్త్రీరూపంలో ఉన్న గంగకు ఆ వసువులు ఈ విధంగా అన్నారు.

వ. **'ఏము వసిష్ఠమునివరు శాపంబునం జేసి మర్త్యలోకంబునం దెయ్యేనియు నొక్కపుణ్యవతి యైన స్త్రీయందు జన్మింపంబోయెద' మని దుఃఖించి, తమ శాపప్రకారంబు గంగాదేవికి నెఱింగించి, 'యే మొండుచోట జన్మింపనోపము; నీయంద పుట్టెదము; మఱి మహాభిషుండు ప్రతీపునకు శంతనుం డై పుట్టెడుఁగావున వానికి నీకును సమాగమం బగు; మాజన్మంబునకు నిమిత్తం బాతండ యగు' ననిన విని గంగ సంతసిల్లి యి ట్లనియె.** **128**

ప్రతిపదార్థం: ఏము= మేము (వసువులు); వసిష్ఠ, మునివరు, శాపంబునన్+చేసి= వసిష్ఠమహాముని శాపం కారణంగా; మర్త్యలోకంబునందున్= భూలోకంలో; ఏది+ఏనియున్, ఒక్క, పుణ్యావతి, ఐన, స్త్రీ, అందున్= ఎవరైనా ఒక పుణ్యంచేసికొన్న వనితకు; జన్మింపన్, పోయెదము+అని= పుట్టా లని వెళ్ళుతున్నా మని; దుఃఖించి= ఏడ్చి, బాధపడి; తమ, శాప, ప్రకారంబు= తమకు శాపం కలిగిన పద్ధతిని; గంగాదేవికిన్; ఎఱింగించి= తెలిపి; ఏము+ఒండు, చోటన్, జన్మింపన్, ఓపము= మేము మరొకచోట పుట్టలేము; నీయందున్+అ= నీయందే, నీకే; పుట్టెదము= జన్మిస్తాము; మఱి= ఇక; మహాభిషుండు; ప్రతీపునకున్; శంతనుండు+ఐ; పుట్టెడున్, కావునన్= పుట్టుతాడు కాబట్టి; వానికిన్, నీకును, సమాగమంబు+అగున్= అతనికీ నీకూ సంయోగం కలుగుతుంది. అతండు+అ= అతడే(శంతనుడే); మా, జన్మంబునకున్, నిమిత్తంబు= మాపుట్టుకకు కారణం; అగును+అనినన్, విని= ఔతా డని చెప్పగా విని; గంగ; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: మేము వసిష్ఠ మహామునిశాపంవలన భూలోకంలో ఎవరైనా ఒక్కపుణ్యవతి యైన వనితయందు జన్మించవలె నని పోతున్నామని దుఃఖించి, తమ శాపవృత్తాంతాన్ని గంగాదేవికి తెలియజెప్పి, 'మేము వేరేచోట ఎక్కడా జన్మించలేము, నీకు పుత్రులముగా పుట్టుతాము; ఇక - మహాభిషుడే ప్రతీపునకు శంతనుడై పుట్టుతాడు కాబట్టి అతనికీ నీకూ సంగమమౌతుంది. మా జన్మకు అతడే కారకు డౌతాడు' అనగా విని గంగ సంతోషించి ఈవిధంగా అన్నది.

క. **'నా కభిమతంబు నిట్టిద; । మీకును నుపకార మగు; సమీహిత బుద్ధిం**
జేకొని చేసెద మీర ల । శోకస్థితి నుండుఁ' డనుచు సురనది కరుణన్. **129**

ప్రతిపదార్థం: నాకున్, అభిమతంబున్, ఇట్టిది+అ= నాకోరికకూడా ఇటువంటిదే. సమీహిత, బుద్ధిన్= కోరబడిన మనస్సుతో (ఇష్టమైన మనస్సుతో అనిభావం); చేకొని= స్వీకరించి, అంగీకరించి; చేసెదన్= ఆచరిస్తాను; మీకునున్= మీకుకూడ; ఉపకారము+అగున్= మేలౌతుంది; మీరలు+అశోకస్థితిన్, ఉండుఁడు+అనుచున్= మీరు నిశ్చింతగా (దుఃఖం లేని మానసికస్థితిలో)ఉండండి అంటూ; సురనది= గంగానది; కరుణన్= దయతో.

తాత్పర్యం: 'నాకోరికకూడ అటువంటిదే; మీకోరికను ఇష్టమైన మనస్సుతో అంగీకరించి అమలుపరుస్తాను. మీకు మేలుకూడ జరుగుతుంది. మీ రింక నిశ్చింతగా ఉండండి' అంటూ గంగాదేవి కరుణతో (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. **వసువులకు మనఃప్రియంబుగాఁబలికిన విని, వారును గంగ యనుగ్రహంబు వడసి 'నీవు మాకు నుపకారంబు సేయనోపుదేని నేము నీకుం గ్రమక్రమంబునం బుట్టునప్పుడ మమ్ము నీళ్ళ వైచుచు మర్త్యలోకంబున నుండకుండునట్లుగాఁ జేయునది; మాకు వసిష్ఠ మహాముని యనుజ్ఞయు నిట్టిద' యనిన గంగయు 'నట్ల చేయుదు; మఱి మీరెల్ల స్వర్గతులైన నా కొక్కకొడుకు దీర్ఘాయుష్మంతుండై యుండెడు విధం బె'ట్లనిన దానికి వసువు లి ట్లనిరి.** **130**

ప్రతిపదార్థం: వసువులకున్= అష్టవసువులకు; మనస్+ప్రియంబు, గాన్= మనస్సుకు సంతోషం కలిగేటట్లు; పలికినన్; విని; వారును; గంగ, అనుగ్రహంబు, పడసి= గంగయొక్క దయను పొంది; 'నీవు, మాకున్, ఉపకారంబు, చేయన్, ఓపుదు+ఏని= నీవు మాకు మేలు చేయగలిగితే; ఏము, నీకున్, క్రమక్రమంబునన్, పుట్టు+అప్పుడు+అ= మేము నీకు ఒకరి తరువాతి ఒకరు వరుసగా పుట్టినప్పుడే; మమ్మున్, నీళ్ళన్, వైచుచున్= మమ్మల్ని నీళ్ళలో పడవేస్తూ; మర్త్యలోకంబునన్+ఉండకుండు, అట్లుగాన్= భూలోకంలో ఉండకుండా ఉండే విధంగా; చేయునది= చేయవలసింది; మాకున్; వసిష్ఠమహాముని, అనుజ్ఞయున్, ఇట్టిది+అ= వసిష్ఠ మహర్షి మా కిచ్చిన అనుమతికూడా ఇదే; అనినన్; గంగయున్; అట్లు+అ, చేయుదున్= ఆ విధంగానే చేస్తాను; మఱి= ఇక; మీరు+ఎల్లన్, స్వర్గతులు+ఐనన్= మీరందరు మరణిస్తే (స్వర్గానికి చేరితే); నాకున్+ఒక్క, కొడుకు, దీర్ఘాయుష్మంతుండు+ఐ= నాకు ఒక కొడుకు చాలకాలం జీవించేవాడై; ఉండెడు, విధంబు+ఎట్లు+అనినన్= ఉండే పద్ధతి ఏమిటి అనగా; దానికిన్= ఆ ప్రశ్నకు; వసువులు; ఇట్లు+అనిరి.

తాత్పర్యం: వసువుల మనస్సులకు ప్రీతికలిగేటట్లు గంగాదేవి పలుకగా విని, వారు గంగాదేవి దయను పొంది ఈవిధంగా కోరారు- "నీవు మాకు ఉపకారం చేయగలిగితే మేము నీకు ఒకరితరువాత ఒకరు పుట్టినప్పుడే(వెంటనే) మమ్ములను నీళ్ళలో పడవేస్తూ మేము భూలోకంలో ఉండకుండా చేయవలసింది. మాకు వసిష్ఠమహర్షి ఇచ్చిన అనుమతికూడా ఇదే'. ఆ మాటలు విని గంగ ఈ విధంగా అన్నది. "మీ రడిగినట్లు ఆవిధంగానే చేస్తాను. అయితే, మీరందరు స్వర్గానికి చేరితే నాకు ఒక్కకొడుకు దీర్ఘాయువుకలవాడై ఉండేవాడు కావాలి. అది ఏవిధంగా వీలౌతుంది?' ఆ మాటలకు వసువులు ఈవిధంగా అన్నారు.

క. **మాయం దొక్కొక్కళ్ళతు । రీయాంశముఁ దాల్చి శుభచరిత్రుం డై దీ**
ర్ఘాయుష్యుం డష్టమ వసు । వాయతభుజుఁ డుండు నీకు నాత్మోద్భవుఁ డై. **131**

ప్రతిపదార్థం: మాయందున్+ఒక్క+ఒక్కళ్ళ, తురీయ+అంశమున్, తాల్చి= మాలో ఒక్కొక్కరియొక్క నాల్గవ అంశాన్ని (ఈపరిపూర్ణ మహత్త్వంలో నాల్గవవంతు) ధరించి; శుభ, చరిత్రుండు+ఐ= మంగళకరమైన శీలం కలవాడై; దీర్ఘ+ఆయుష్యుండు= చాలకాలం జీవించేవాడూ; ఆయత+భుజుఁడు= విశాలాలైన భుజాలు కలవాడూ; అష్టమవసువు= ఎనిమిదవ వసువు అయిన ప్రభాసుడు; నీకున్, ఆత్మ+ఉద్భవుఁడు+ఐ= కన్నకొడుకై; ఉండున్= భూలోకంలో ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: మా ఒక్కొక్కళ్ళ నాల్గవ అంశాన్ని ధరించి ఉత్తమశీలుడై, దీర్ఘాయువై, విశాలభుజాలుగల అష్టమవసువు-ప్రభాసుడు నీకు కన్నకొడుకై మర్త్యలోకంలో ఉంటాడు.

తన పుత్త్రునకు భార్య వగు మని ప్రతీపుఁడు గంగ కుపదేశించుట (సం.1-92-1)

వ. అని యిట్లు గంగా వసువు లొండొరులు సమయంబు సేసికొని చని; రంత నిక్కడ. 132

తాత్పర్యం: అని ఈవిధంగా గంగాదేవి, అష్టవసువులూ పరస్పరం కట్టడిచేసికొని వెళ్ళారు. ఆ పైన ఇక్కడ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. వీరుఁడు ప్రతీపుఁ డఖిల । క్ష్మారాజ్య, సుఖములఁ దనిసి మానుగ గంగా
తీరమునఁ దపము సేయుచు । భారతకులుఁ డుండె ధర్మపరుఁడై నిష్ఠన్. 133

ప్రతిపదార్థం: భారతకులుఁడు= భరతవంశంలో పుట్టినవాడూ; వీరుఁడు= పరాక్రమవంతుడూ, అయిన; ప్రతీపుఁడు; అఖిల, క్ష్మా, రాజ్య, సుఖములన్, తనిసి= సమస్త సామ్రాజ్య సుఖాలను అనుభవించి తృప్తుడై; నిష్ఠన్= దీక్షతో; ధర్మపరుఁడు+ఐ= ధర్మమునందు ప్రీతికలవాడై; మానుగన్= ఒప్పిదంగా; గంగా, తీరమునన్= గంగానది ఒడ్డున; తపము, చేయుచున్, ఉండెన్= తపస్సు చేస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: భరతకులంలో పుట్టి వీరుడైన ప్రతీపుడు సమస్తరాజ్యభోగాలను తనివితీర అనుభవించి ధర్మపరుడై దీక్షపట్టి గంగానదీతీరంలో మనోజ్ఞంగా తపస్సు చేస్తూ ఉన్నాడు.

వ. ఇట్లు యమ నియమవ్రత పరాయణుండై యున్నవానికిం బ్రత్యక్షం బై యొక్కనాఁడు. 134

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా యమం, నియమం అనే యోగపద్ధతుల నాచరించే నిష్ఠలో నిమగ్నుడై ఉండగా ప్రతీపుడికి (గంగ) ఒకనాడు ప్రత్యక్షమై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: యమ, నియమాలు అష్టాంగ యోగంలోని భాగాలు. ఆ యోగంలోని ఎనిమిది అంగాల పేర్లు ఇవి - యమం, నియమం, ఆసనం, ప్రాణాయామం, ప్రత్యాహారం, ధ్యానం, ధారణం, సమాధి. హింసాదులు చేయకుండ ఉండటం యమము. అది పదిరకాలు. అవి - సత్యం, దయ, క్షమ, ధృతి, మితాహారం, ఆర్జవం, బ్రహ్మచర్యం, అస్తేయం, అహింస, శౌచం. శరీరంకంటె భిన్నమైన మట్టి, నీళ్ళు సాధనాలుగా చేసే యోగసాధనం నియమం. అదికూడా పది విధాలు. అవి - తపం, సంతోషం, ఆస్తికత్వం, దానం, భగవదర్చన, వేదాంతశ్రవణం, లజ్జ, మతి, జపం, వ్రతం.132, 133, 134 సంఖ్యల పద్యవచనాలకు బదులు ఒకప్రతిలో "ఇట్లు నియమవ్రతులై వసువులు గంగకు నియమంబుసేసి చనిన నిట గంగయు భూలోకంబునకు వచ్చి నిరంతర నియమవ్రతపరాయణుండైయున్న ప్రతీపుం డనువానికిం బ్రత్యక్షం బై యొక్కనాడు "అనేవచనం కనబడుతున్నదని శ్రీమదాంధ్రమహాభారతసంశోధితముద్రణప్రతిలో ఉన్నది. (పు. 215)

ఉ. గంగ నిజాంగదీప్తు లెసఁగం జనుదెంచి లతాంగి సంగతో
త్తుంగ పయోధర ద్వితయ తోయరుహానన చారునేత్ర ది
వ్యాంగన యై ప్రతీపవసుధాధిపు శాలవిశాల దక్షిణో
త్సంగమునందు మన్మథవశంబున నుండెఁ గరంబు లీలతోన్. 135

ప్రతిపదార్థం: లతా+అంగి= తీగవంటి మేను కలిగినది; సంగత, ఉత్తుంగ, పయోధర, ద్వితయ; తోయరుహ+ఆనన= ఒప్పిదమై ఎత్తైన వక్షోజాల జంటను కలిగినదీ; పద్మంవంటి ముఖం కలిగినదీ; చారు, నేత్ర= అందమైన కన్నులు కలదీ; అయిన, గంగ= గంగాదేవి; నిజ+అంగ, దీప్తులు+ఎసఁగన్= తన శరీరపు కాంతులు వ్యాపించగా; దివ్య+అంగన+ఐ= దేవవనితగా రూపం తాల్చి; చనుదెంచి= వచ్చి; మన్మథ, వశంబునన్= మన్మథునికి వశమైనభావంతో (వలపుతో); ప్రతీప, వసుధా+అధిపు= ప్రతీపుడనేపేరుగల భూపతి(రాజు)యొక్క; శాల, విశాల, దక్షిణ+ఉత్సంగమునందున్= చెట్టువలె విశాలమైన కుడితొడమీద; కరంబు, లీలతోన్= మిక్కిలి శృంగారహేలతో; ఉండెన్= కూర్చుండెను.

తాత్పర్యం: గంగానది తీవెవంటి మేను కలిగినది, పొందికగా ఎత్తైన వక్షోజములజంట కలిగినది, పద్మమువంటి ముఖం కలిగినది అయిన దివ్యవనితారూపం తాల్చి తన శరీరకాంతులు ప్రసరిస్తూఉండగా వచ్చి మన్మథపారవశ్యంతో ప్రతీపమహారాజుయొక్క చెట్టువలె విశాలమైన కుడితొడమీద మిక్కిలి విలాసంగా కూర్చున్నది.

విశేషం: గంగ లతాంగి. ఆమె శరీరం తీగవంటిది. ప్రతీపుని వక్షస్సు చెట్టు వంటిది. తీగ చెట్టుకు అల్లుకొనినట్లు ఆమె అతని తొడపై ఉన్నదని స్వారస్యం.

వ. ప్రతీపుండును దానింజూచి యచ్చెరువంది 'నీవెందులదాన? విట్లేలనాకుఱువెక్కి?' తనిన నది యి ట్లనియె. 136

ప్రతిపదార్థం: కుఱువు= తొడ

తాత్పర్యం: ప్రతీపుడు గంగను చూచి ఆశ్చర్యపడి 'నీ వెక్కడిదానవు? నాతొడపై ఎందు కెక్కావు?' అని అడుగగా గంగ ఈవిధంగా అన్నది.

ఆ. ఏను జహ్నుకన్య నింద్రసమాన! నీ । సద్గుణావళులకు సంతసిల్లి
భానుతేజ! నీకు భార్యగా వచ్చితి । నిష్టమునఁ బరిగ్రహింపు నన్ను. 137

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రసమాన= ఇంద్రుడితో పోలినవాడా!; ఏను= నేను; జహ్ను, కన్యను= జహ్నుమహర్షి కుమార్తెను; గంగను; నీ, సద్గుణావళులకున్= నీయొక్క మంచి గుణములయొక్క సమూహానికి; సంతసిల్లి= సంతోషించి; భానుతేజ= సూర్యుడివంటి ప్రకాశం కలవాడా!; నీకున్, భార్య, కాన్, వచ్చితిన్= నీకు భార్య అగునట్లుగా (నీకు భార్యనౌదా మని) వచ్చాను; నన్నున్; ఇష్టమునన్= ప్రీతితో; పరిగ్రహింపు(ము)= స్వీకరించుము.

తాత్పర్యం: ఇంద్రసమానుడవైన ప్రతీపమహారాజా! నేను జహ్నుమహర్షి పుత్రికను గంగను. నీ మంచిగుణాలకు సంతోషించి నీకు భార్య నౌదా మని వచ్చాను. సూర్యతేజుడా! నన్ను ప్రీతితో స్వీకరించుము.

చ. అనినఁ బ్రతీపుఁ డిట్లనియె; 'నంబురుహానన యగ్నిసాక్షికం
బునఁ బరిణీత యైన సతిఁ బొల్పుగ నొక్కతఁగాని యన్యలన్
మనముననేనియుం దలఁప; మానిని! యిట్టి జితాత్ము నన్ను ని
ట్లని పలుకంగ నీ కగునె? యన్యులఁ బల్కినయట్ల బేల వై. 138

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని గంగ పల్కగా; ప్రతీపుఁడు= ఇట్లు+అనియెన్; అంబురుహ+ఆనన= పద్మమువంటి ముఖంకలదానా!; అగ్నిసాక్షికంబునన్= అగ్నిసాక్షిగా; పరిణీత+ఐన= వివాహమైన; సతిన్= ఇల్లాలిని; పొల్పుగన్= ఒప్పారగా; ఒక్కతన్+కాని=

ఒక్కతెనేకాని; అన్యలన్= ఇతరస్త్రీలను; మనమునన్+ఏనియున్, తలఁపన్= మనస్సులోకూడ భావించను; మానిని= ఓ అభిమానవతీ!; ఇట్టి; జిత+ఆత్మున్, నన్నున్= ఇటువంటి ఆత్మనిగ్రహంగలనాతో; అన్యులన్, పల్కిన, అట్లు+అ= ఇతరులతో మాటాడినట్లు; బేలవు+ఐ= అమాయకురాలవై; ఇట్లు+అని= ఈవిధంగా; పలుకంగన్= మాటాడటానికి; నీకున్+అగునె= నీకు తగునా? (తగ దని భావం).

తాత్పర్యం: అని గంగ పల్కగా ప్రతీపుడు ఈవిధంగా అన్నాడు - "ఓ పద్మముఖీ! అగ్నిసాక్షిగా పెండ్లాడిన భార్యను ఒక్కతనేగాని ఇతరవనితలను మనసులో సైతం స్మరించను. ఓ అభిమానవతీ! ఇటువంటి ఆత్మనిగ్రహమున్న నన్ను, ఇతరులతో పలికినట్లుగా, అమాయకురాలవై ఈవిధంగా అడగటం నీకు న్యాయమా? (కాదని భావం).

వ. **'మఱి యదియునుంగాక స్త్రీభాగం బయిన డాపలికుఱువెక్కక పురుషభాగంబై పుత్త్రారోహణ యోగ్యం బైన**
నావలపలికుఱు వెక్కితిగావున నాపుత్త్రునకు భార్య వగు' మనిన నదియునట్ల చేయుదునని యదృశ్యయయ్యెఁ;
నంతం బ్రతీపుఁడును బుత్త్రార్థియై సకలతీర్థంబులయందు సునందాదేవియుం దాను వేదవిహితవ్రతంబులు
సలుపుచుఁ బెద్దకాలంబు దపంబు సేసిన. 139

ప్రతిపదార్థం: మఱి= ఇంక; అదియునున్, కాక= అదికూడకాక; స్త్రీ, భాగంబు+అయిన= స్త్రీకూర్చుండేవైపు అయిన; డాపలి, కుఱువు+ఎక్కక= ఎడమతొడపైకి ఎక్కక; పురుష, భాగంబు+ఐ= పురుషులు కూర్చుండేవైపుఅయి; పుత్త్ర+ఆరోహణ, యోగ్యంబు+ఐ= కొడు కెక్కి కూర్చుండదగిన; నా, వలపలి, కుఱువు+ఎక్కితి(వి)= నాకుడితొడపైకి ఎక్కావు; కావునన్= కాబట్టి; నా, పుత్త్రునకున్, భార్యవు+అగుము+అనినన్= నాకొడుకుకు ఇల్లాలివి అగు మనగా; అదియును= ఆ గంగయు; అట్లు+అ; చేయుదును+అని; అదృశ్య+అయ్యెన్= మాయమాయెను; అంతన్= ఆ తరువాత; ప్రతీపుఁడును; పుత్త్ర+అర్థి+ఐ= పుత్త్రసంతానంకొఱకు; సకల, తీర్థంబుల, అందున్= అన్ని పుణ్యతీర్థాలలోనూ; సునందాదేవియున్, తానున్, వేద, విహితవ్రతంబులు= వేదాలలో చెప్పబడిన దీక్షలు; సలుపుచున్= చేస్తూ; పెద్దకాలంబు= చాలకాలం; తపంబు+చేసినన్= తపస్సు చేయగా.

తాత్పర్యం: 'అంతేకాకుండా నీవు స్త్రీలు కూర్చుండేవైపు ఎడమతొడపై ఎక్కకుండా, పురుషులు కూర్చుండేవైపైనది, పుత్రులు ఎక్కదగినది అయిన కుడితొడపై ఎక్కావు కాబట్టి నాకొడుకుకు ఇల్లాలి వగుము' అనగా, ఆమె అట్లే చేస్తా నని చెప్పి మాయమైపోయింది. ఆ తరువాత ప్రతీపుడు పుత్త్రుడికోసం సహధర్మచారిణియైన సునందాదేవితో కూడి సమస్త పుణ్యతీర్థాలలోను వేదధర్మోచితమైన వ్రతాలను నిర్వహిస్తూ చాలకాలం; తపస్సు చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. **అధికపుణ్యమూర్తు లైన యయ్యిరువుర । కమరనిభుఁడు కౌరవాన్వయంబు**
వెలుఁగుచుండఁ బుట్టె వీరాగ్రగణ్యుండు । సంతతార్థదాయి శంతనుండు. 140

ప్రతిపదార్థం: అధిక, పుణ్యమూర్తులు+ఐన= అమితపుణ్యం కలిగించే ఆకారం కలిగినవారైన; ఆ+ఇరువురకున్= ఆ దంపతులకు సునందాప్రతీపులకు; అమర, నిభుఁడు= దేవతలతో తుల్యమైనవాడు; వీర+అగ్రగణ్యుండు= పరాక్రమవంతులలో శ్రేష్ఠుడు; సంతత, అర్థ, దాయి= ఎల్లప్పుడు ధనాన్ని దానంచేసేవాడు; (అయిన) శంతనుండు; కౌరవ+అన్వయంబు= కురుమహారాజు వంశకర్తగా నైన వంశం; వెలుఁగుచున్+ఉండన్; ప్రకాశిస్తూఉండగా; పుట్టెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: అమితపుణ్యదంపతులైన సునందాప్రతీపులకు దేవతలతో తుల్యుడైనవాడు, వీరశ్రేష్ఠుడు, మహాదాత అయిన శంతనుడు కౌరవవంశం ప్రకాశించగా జన్మించాడు.

వ. **ఇట్లుదయించి పెరిఁగి సంప్రాప్త యౌవనుం డైన కొడుకుం జూచి ప్రతీపుండు తనకు నక్షయపుణ్యలోకంబులు**
గలిగె నని సంతసించి, సకలరాజ్యభారధౌరేయుఁగా నభిషిక్తుం జేసి కొడుకున కి ట్లనియె. 141

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఉదయించి= పుట్టి; పెరిగి; సంప్రాప్త యౌవనుండు+ఐన= యువకుడైన; కొడుకున్; చూచి; ప్రతీపుండు; తనకున్; అక్షయ, పుణ్య, లోకంబులు, కలిగెన్, అని= క్షయంకాని పుణ్యభోగాలకు అనువైన లోకాలు కలిగాయి అని; సంతసించి= సంతోషించి; సకల, రాజ్యభార, ధౌరేయున్+కాన్= సమస్తరాజ్యముయొక్క భారాన్ని వహించేవాడిగా; అభిషిక్తున్, చేసి= రాజుగా చేసి; కొడుకునకున్+ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా పుట్టి పెరిగి యువకు డైన కొడుకును చూచి ప్రతీపుడు తనకు శాశ్వతపుణ్యలోకసుఖాలు కలిగా యని సంతోషించి, సమస్త రాజ్యభారాన్ని కొడుకుపై ఉంచి, రాజ్యానికి పట్టంకట్టి, కొడుకుతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

మధ్యాక్కర.

తనుమధ్య దా నొక్కకన్య సురనదీతటమున నన్నుఁ
గనిన నక్కన్యకఁ జూచి 'నీ విట్టి కమనీయ రూప,
వొనర నా సుతునకు భార్య వగు మన్న నొడఁబడి యియ్య
కొనియెఁ; గావున దానిఁ దగ వివాహ మగుము నెయ్యమునను.' 142

ప్రతిపదార్థం: తనుమధ్య= సన్నని నడుముగలది అయిన; తాను+ఒక్క, కన్య= ఒకకన్య(తానుగా); సురనదీ, తటమునన్= గంగానది ఒడ్డున; నన్నున్, కనినన్= నన్ను చూడగా; ఆ+కన్యకన్, చూచి= ఆ కన్యను చూచి; నీవు+ఇట్టి, కమనీయ, రూపవు= నీవు ఇంతటి అందమైనరూపం కలదానివి; ఒనరన్= ఒప్పారగా; నా, సుతునకున్, భార్యవు+అగుము; అన్నన్; ఒడఁబడి= అనుకూలించి; ఇయ్యకొనియెన్= అంగీకరించింది; కావునన్= కాబట్టి; దానిని= ఆ కన్యను; తగన్= ఒప్పుగా; నెయ్యమునను= అనురాగంతో; వివాహము+అగుము= పెండ్లిచేసికొమ్ము.

తాత్పర్యం: గంగానదీతీరాన సన్ననినడుము గల ఒకకన్య తానుగా నన్ను దర్శించగా, నే నాకన్యను చూచి 'నీవు ఇంతటి అందమైన ఆకారం కలిగినదానవు, నాకొడుకుకు భార్యవు కమ్మ్మ' అనగా, ఆమె అనుకూలించి అంగీకరించింది. కాబట్టి, ఆ కన్యను అనురాగంతో తగినట్లు వివాహం చేసికొమ్ము.'

విశేషం: మధ్యాక్కరలోని ప్రతి పాదంలోనూ వరుసగా 2 ఇంద్రగణాలూ, 1 సూర్యగణం, 2 ఇంద్రగణాలూ, 1 సూర్యగణం అమరిఉంటాయి. నన్నయ అయిదవగణంలోని మొదటివర్ణంతో యతిమైత్రి చేశాడు. ప్రాస నియతం.

గంగా శంతనుల సమయము (సం. 1-92-26)

వ. **మఱి యక్కోమలి కులగోత్రనామంబు లడుగక దానియిష్టంబు సలుపు మని కొడుకుం బంచి ప్రతీపుఁడు**
తపోవనంబునకుం జనియె; నిట శంతనుండు రాజ్యంబు సేయుచు నొక్కనాఁడు మహాధనుర్ధరుండై

మృగయావినోదంబులఁ దగిలి యొక్కరుండును వనమ్ములోఁ గ్రుమ్మరువాఁ డనిలాలోలకల్లోలమాలాస్ఫాలన
సముచ్చల జ్జలకణాసార శిశిరశిశిరం బగుచున్న గంగాపులినతలంబున. 143

ప్రతిపదార్థం: మఱి= ఇంకను; ఆ+కోమలి, కుల, గోత్ర, నామంబులు+అడుగక= ఆ వనితయొక్క కులం, గోత్రం, నామం అడుగకయే; దాని, ఇష్టంబు, సలుపుము+అని= దానికోర్కె తీర్చు మని; కొడుకున్+పంచి= పుత్రుడిని నియమించి; ప్రతీపుఁడు; తపో, వనంబునకున్, చనియెన్= తపోవనానికి వెళ్ళాడు; ఇట= ఇక్కడ; శంతనుండు; రాజ్యంబు; చేయుచున్; ఒక్కనాఁడు; మహత్+ధనుస్+ధరుండు+ఐ= గొప్పవిల్లును ధరించినవాడై; మృగయా, వినోదంబులన్= వేటలోని వినోదాలలో; తగిలి= ఆసక్తుడై; ఒక్కరుండును= ఒక్కడే; వనమ్ములోన్, గ్రుమ్మరువాఁడు= అరణ్యంలో తిరుగుతూ; అనిల+ఆలోల, కల్లోల, మాలా, స్ఫాలన, సముచ్చలత్= గాలిచేత కదలింపబడిన అలల వరుసల తాకిడివలన పైకి లేపబడుతున్న; జల, కణ+అసార, శిశిర, శిశిరంబు+అగుచున్న= నీటితుంపురుల జడివానవలన మిక్కిలి చల్లనైనది ఔతున్న; గంగా, పులినతలంబునన్= గంగానదియొక్క ఇసుకతిన్నెలపైభాగాన.

తాత్పర్యం: అంతేకాక, ఆ కోమలికులగోత్రనామాలుకూడ అడుగకుండ దానికోర్కె తీర్చు మని కొడుకును నియోగించి ప్రతీపుడు తపోవనానికి వెళ్ళాడు. ఇక, ఇక్కడ శంతనుడు రాజ్యం చేస్తూ ఒకనాడు గొప్పదైన విల్లుగైకొని వేటలోని వినోదాలలో ఆసక్తుడై ఒక్కడే అడవిలో తిరుగుతూ గాలిచేత కదలింపబడిన అలల వరుసల తాకిడివలన పైకి లేపబడుతున్న నీటితుంపురుల జడివానవలన మిక్కిలి చల్లనైన గంగానదియొక్క ఇసుకతిన్నెపై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: వృత్త్యనుప్రాసం. అలల కదలికలలోని అందాన్ని "అనిలా.......తలంబున" అనే వర్ణనలో లకార పునరావృత్తి వలన సాధించి నన్నయ అక్షరరమ్యతను ప్రదర్శించాడు. గంగాదేవి సౌందర్య వ్యంజకం ఈ అక్షరరమ్యత.

క. తరళాయతలోచన న। త్యురుకుచఁ దేజోభిరామ నుత్తమదివ్యాం
బర మాల్య మణిమయాలం। కరణోజ్జ్వలవేష నొక్కకన్యకఁ గనియెన్. 144

ప్రతిపదార్థం: తరళ+ఆయత, లోచనన్= కదలాడుతున్న విశాలమైన కన్నులుకలదీ; అతి+ఉరు, కుచన్= మిక్కిలిపెద్దవైన చన్నులు కలదీ; తేజస్+అభిరామన్= ప్రకాశంచేత అందమైనదీ; ఉత్తమ, దివ్య+అంబర, మాల్య, మణిమయ+అలంకరణ+ఉజ్జ్వల, వేషన్= శ్రేష్ఠాలైన దేవతాసంబంధులైన వస్త్రాలతో, పూలమాలలతో, మణులతో నిండిన అలంకారాలతో ప్రకాశించే వేషం కలిగినది - అయిన - ; ఒక్క, కన్యకన్= ఒక కన్యను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: కదలాడే వెడల్పైన కన్నులు కలది, మిక్కిలి పెద్దవైన వక్షోజాలు కలది, మేనివన్నెచేత అందమైనది, మేలిరకపు దివ్యవస్త్రాలతోనూ, పూలమాలలతోనూ, మణులతో నిండిన హారాలతోనూ వెలుగొందుతున్న వేషం కల ఒక కన్యను చూచాడు.

చ. కని 'వనకన్యయో దనుజకన్యకయో భుజగేంద్రకన్యయో
యనిమిషకన్యయో యిది వియచ్చరకన్యకయో యపూర్వ మీ
వనమున కిట్టు లేకతమ వచ్చునె మానవకన్య' యంచు న
య్యనఘుఁడు దానిఁ జిత్తమున నాదట వోవక చూచెఁబ్రీతితోన్. 145

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అనఘుఁడు= ఆ పాపరహితుడైన శంతనుడు; కని= చూచి; ఇది= ఈకన్య; వనకన్యయో= వనదేవతాకన్య ఏమో; దనుజ, కన్యకయో= రాక్షసజాతికి చెందిన కన్యఏమో; భుజగ+ఇంద్ర, కన్యయో= సర్పరాజుయొక్క తనయయేమో?; అనిమిష కన్యయో= దేవకన్యయేమో; వియచ్చరకన్యకయో= గంధర్వకన్యయేమో; అపూర్వము= ముందెన్నడు చూడని అద్భుతం; మానవకన్య= మానవజాతికి చెందిన కన్య; ఈ వనమునకున్= ఈ అరణ్యానికి; ఇట్టులు= ఈవిధంగా; ఏకతమ= ఒంటరిగా; వచ్చునె= వస్తుందా? (రాలేదని భావం); అంచున్= అని అనుకొంటూ; దానిన్= ఆ కన్యను; చిత్తమునన్= మనసులో; ఆదట, పోవక= తనివితీరక; ప్రీతితోన్= ఆసక్తితో; చూచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: నిర్మలస్వభావు డైన శంతనుడు ఆ కన్యను చూచి ఆమె వనదేవతాకన్యయేమో? లేదా రాక్షసరాజకన్యయేమో, లేదా సర్పరాజపుత్రికయేమో, దేవతాకన్యయేమో, లేదా గంధర్వాదికన్యయేమో అని భావించి, ఆమె సౌందర్యాన్ని అద్భుతమైనదిగా ప్రశంసించి, మానవకన్య అయితే ఆ అడవిలో ఒంటరిగా వస్తుందా? అని అనుకొంటూ ఆమెను తనవితీరక ఆసక్తితో చూచాడు.

విశేషం: అలం: ఉల్లేఖం, ఉత్ప్రేక్ష, అపూర్వవస్తుదర్శనంవలన కలిగిన అబ్బురపాటుకు ఉత్ప్రేక్షాలంకారం ఉచితం; అబ్బురపాటువలన కలిగిన భావతరంగిణిని ఉల్లేఖంతో వర్ణించటం సార్థకం. ధ్వనికి తోడ్పడే అలంకారాలను వాడటం నన్నయస్వభావం.

వ. అదియు నమ్మహీపతి రూపయౌవనసౌందర్యవిలాసంబుల కోటువడి మహానురాగంబున వానిన
చూచుచున్నంత. 146

ప్రతిపదార్థం: ఓటు+పడు= వశమగు.

తాత్పర్యం: ఆ కన్యకూడ ఆ రాజుయొక్క రూపాన్నీ, యౌవనాన్నీ, సౌందర్యహావభావాలనూ చూచి వాటికి వశురాలై అపారమైన అనురాగంతో (వలపుతో) అతడినే చూస్తూ ఉండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ఇరువురు నొండొరువులఁ గడు। సురుచిరముగఁ జూచు వాఁడిచూడ్కులు దనకున్
శరములుగాఁ గొని యేసెను। మరుఁ డయ్యిరువుర మనోభిమానచ్యుతిగన్. 147

ప్రతిపదార్థం: ఇరువురున్= ఉభయులూ (గంగాశంతనులు); ఒండు+ఒరువులన్= ఒకరిని మరొకరు; కడు, సురుచిరముగన్= మిక్కిలి ఒప్పిదమైనట్లుగా; చూచు= చూచే; వాఁడి, చూడ్కులు= పదునైన (ఎదుటివారిని హత్తుకొనేటట్లుండే) చూపులను; మరుఁడు= మన్మథుడు; తనకున్= తనకు; శరములుగాన్= బాణాలుగా; కొని= గ్రహించి; ఆ+ఇరువుర, మనః, అభిమాన, చ్యుతిగన్= ఆ ఉభయుల మానసికస్థైర్యం జారేటట్లుగా; ఏసెను= నాటాడు.

తాత్పర్యం: గంగాశంతను లిద్దరూ ఒకరినొకరు మిక్కిలి మనోహరంగా చూచుకొనే వారిచూపులనే తనబాణాలుగా ఎన్నుకొని మన్మథుడు ఆ యిరువురి మానసికస్థైర్యం జారేటట్లు సంధించాడు.

విశేషం: అలం: ప్రహర్షణం. మన్మథుని బాణాలు అయిదు - అవి : అరవిందం, అశోకం, చూతం, నవమల్లిక, నీలోత్పలం. 'ఒకరువుఁడు'కు రూపాంతరం ఒరువుఁడు. ఒండు- ఒరువుఁడు- ఒకరువుఁడు ఇవన్నీ రూపాంతరాలు.

వ. శంతనుండు దానిం జూచి 'నీవెందులదాన' విట్లేల యేకతంబ యున్నదాన' వని యడుగ నోడి మిన్నకయున్న నాతండు తనయందు దృఢానురాగుం డగుట యెఱింగి యది యి ట్లనియె. 148

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: శంతనుడు ఆకన్యను చూచి 'నీ వెక్కడిదానవు? ఈవిధంగా ఒంటరిగా ఎందు కున్నావు?' అని అడగటానికి జంకి ఊరకుండగా, అతడు తనయందు గాఢమైన అనురాగం కలిగి ఉండటాన్ని గ్రహించి ఆమె ఈవిధంగా పలికింది.

క. భూనాథ! నీకు భార్యం । గా నన్నుఁ బరిగ్రహింపఁ గడుకొని యిష్టం
బేని సమయంబు సేయుము । మానుగ నా కిష్టమయినమార్గముఁ బ్రీతిన్. 149

ప్రతిపదార్థం: భూనాథ= ఓరాజా! (భూమికి అధిపతి అయినవాడా); నీకున్; భార్యన్+కాన్= భార్యను అయ్యేటట్లుగా; నన్నున్; పరిగ్రహింపన్= స్వీకరించటానికి; కడుకొని= పూనుకొని; ఇష్టంబు+ఏని= కోరిక అయినట్లయితే; మానుగన్= మనోజ్ఞంగా; నాకున్+ఇష్టము+అయిన, మార్గమున్= నాకు నచ్చే పద్ధతిలో; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; సమయంబు= కట్టడి, ప్రతిజ్ఞ; చేయుము.

తాత్పర్యం: ఓరాజా! నీకు భార్య అయ్యేటట్లు నన్ను స్వీకరించా లని నీకు కోరి కైతే, పూనుకొని మనోజ్ఞంగా నాకు నచ్చే పద్ధతిలో ఒక కట్టడి చేయుము.

వ. అది యెట్లంటేని -'యే నెద్ది సేసినను దానికి నొడంబడి వారింపకుండను, నన్ను నప్రియంబులు పలుకక యుండను వలయు; నట్లైన నీకు భార్య నై యభిమతసుఖంబు లొనరింతు; నటుగాక నీ వెప్పుడేని నన్ను నప్రియంబులు వలుకు దప్పుడ నిన్నుఁ బాసిపోదు' ననిన శంతనుండు నొడంబడి దానిం బరిగ్రహించె; గంగయు మనుష్యస్త్రీరూపధారిణియై వాని కిష్టోపభోగంబులు సలుపుచుండె; నంత. 150

ప్రతిపదార్థం: అది, ఎట్లు+అంటి(వి)+ఏని= అది ఏవిధంగా అంటావా (అంటే అని భావం); ఏను+ఎద్ది, చేసినను= నే నేమి చేసినా; దానికిన్= చేసినదానికి; ఒడంబడి= అంగీకరించి; వారింపక+ఉండను= అడ్డగించకుండానూ; నన్ను+అప్రియంబులు, పలుకక, ఉండను= నాతో పరుష మైన మాటలు మాటలాడకుండానూ; వలయున్= ఉండాలి; అట్లు+ఐనన్= ఆ విధంగా అయితే; నీకున్, భార్యను+ఐ= నీకు ఇల్లాలినై; అభిమత, సుఖంబులు+ఒనరింతును= ఇష్ట(కోరిన)సుఖాలు అందిస్తాను; అటు, కాక= దానికి విరుద్ధంగా; నీవు+ఎప్పుడేని, నన్ను, అప్రియంబులు, పలుకుదు(వు)= నీవు ఎప్పుడైనా నాకు ఇష్టంకాని మాటలు మాట్లాడితివా; అప్పుడు+అ= వెంటనే; నిన్నున్, పాసి, పోదున్, అనినన్= నిన్ను వదలిపోతాను అని అనగా; శంతనుండు; ఒడంబడి= అంగీకరించి; దానిన్= ఆ కన్యను; పరిగ్రహించెన్= పెండ్లాడాడు; గంగయున్= గంగకూడ; మనుష్య, రూపధారిణి+ఐ= మానవరూపం ధరించినదై; వానికిన్= అతడికి; ఇష్ట, ఉపభోగంబులు, సలుపుచున్+ఉండెన్= కోరిన అనుభవాలను కలిగిస్తూ ఉన్నది; అంతన్= ఆతరువాత.

తాత్పర్యం: అది ఏవిధంగా అంటే - 'నేను ఏది చేసినా, దానికి నీవు అంగీకరించి, అడ్డు చెప్పకుండ నన్ను పరుష మైనమాటలతో మనసు నొప్పించకుండ ఉండాలి. అట్లైతే నేను నీకు భార్యనై కోరిన కోర్కెలు తీరుస్తాను. అట్లుకాక నీవెప్పుడైనా నాకు నచ్చనిమాటలు పలికితే వెంటనే నిన్ను విడిచిపోతాను' అనగా శంతనుడు ఆమె కట్టడికి

అంగీకరించి ఆమెను పెండ్లాడాడు. గంగకూడ మానవవనితరూపం ధరించి అతడికి కోరిన సుఖాలను కలిగిస్తూ ఉన్నది. ఆ తరువాత (తరువాతి పద్యంతో).

విశేషం: శంతనుడు గంగను కిమ్మనకుండా అంగీకరించటానికి కారణం అతడి తండ్రియైన ప్రతీపుడిఆదేశం. (చూడు. 142 143 పద్యాలు).

సీ. వరుణుఁ డాదిగఁగల వసువులు దోడ్తోడఁ । బుట్టుచు నున్న నప్పొలఁతి వారి
నల్లన పుట్టిన యప్పుడ కొనిపోయి । నిర్దయ యై గంగనీరిలోన
వైచిన, నెఱిఁగి య వ్వసుమతీనాథుండు । 'తనయుల ని ట్లేల దయయు లేక
గంగలో వైచెదు'? కడు నధర్మం బేల । చేసెదు' నా నోడుఁ; జెలువ దన్నుఁ

ఆ. బాసిపోవు ననియుఁ బలుకక యెప్పటి । యట్ల నెమ్మి నుండు; నంతఁ బుట్టెఁ
దనయుఁ డష్టముండు దల్లిదండ్రుల కతి । ప్రీతియును ముదంబుఁ బెరుఁగుచుండ. 151

ప్రతిపదార్థం: వరుణుఁడు+ఆదిగన్, కల, వసువులు= వరుణుడు మొదలైన వసువులు; తోడ్తోడన్, పుట్టుచున్, ఉన్నన్= వెంటవెంటనే పుట్టుతూ ఉండగా; ఆ+పొలఁతి= ఆ వనిత, గంగ; వారిన్+అల్లన, పుట్టిన అప్పుడు+అ= వారిని సడిచప్పుడు లేకుండ పుట్టినప్పుడే; కొనిపోయి= ఎత్తుకొనిపోయి; నిర్దయ+ఐ= దయలేని కఠినురాలై; గంగనీరిలోనన్, వైచినన్= గంగానదిజలంలో పడవేయగా; ఆ+వసుమతీనాథుండు= ఆరాజు; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; తనయులను+ఇట్లు+ఏల, దయయున్, లేక= దయకూడా లేకుండా కొడుకులను ఆవిధంగా ఎందుకు; గంగలోన్, వైచెదు(వు)= గంగలో వేస్తావు?; కడు, అధర్మంబు+ఏల, చేసెదు(వు)= మిక్కిలి అధర్మాన్ని ఎందుకు చేస్తావు; నాన్= అని అనటానికి; ఓడున్= వెనుకాడును; చెలువ= భార్య; తన్ను= తనను; పాసిపోవును+అనియున్= వదలిపోతుంది అనికూడ; పలుకక= మారుమాటాడక; ఎప్పటి, అట్లు+అ= ఎప్పటివలెనే; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఉండున్= ఉండేవాడు; అంతన్= అప్పుడు; తనయుఁడు, అష్టముండు= ఎనిమిదవ కొడుకు; తల్లి, తండ్రులకున్= అమ్మనాయనలకు; అతి, ప్రీతియును= మిక్కిలి ఆసక్తియున్నూ; ముదంబున్= సంతోషమున్నూ; పెరుఁగుచున్+ఉండన్= పెంపొందుతుండగా; పుట్టెన్= జన్మించాడు.

తాత్పర్యం: వరుణుడు మొదలైన వసువులు వెంటవెంటనే పుట్టుతుండగా గంగ సడిచప్పుడు లేకుండ వారిని పుట్టిన వెంటనే నిర్దయురాలై తీసికొనిపోయి గంగానదినీటిలో పడవేసేది. ఆ రాజు ఆ సంగతి తెలిసికొని "కొడుకులను దయమాలి ఆ విధంగా గంగలో ఎందుకు వేస్తావు? మిక్కిలి అధర్మాన్ని ఎందుకు చేస్తావు?" అని అడగటానికి వెనుకాడేవాడు. ఆమె తనను వదలి వెళ్ళిపోతుందేమో అని మారుమాట లేకుండ ఎప్పటివలెనే ప్రీతితో ఉండేవాడు. అప్పుడు ఎనిమిదవ కొడుకు తల్లిదండ్రులకు మిక్కిలి ఆసక్తిని, అనురాగాన్ని పెంచుతూ పుట్టాడు.

వ. అక్కొడుకుం జూచి పుత్త్రమోహంబునఁ జంపనీనోపక శంతనుండు గంగ కి ట్లనియె. 152

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: ఆ కొడుకును చూచి కొడుకుమీది మమకారంతో అతడిని చంపనీయలేక శంతనుడు గంగతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

గంగ శంతనునకు వసువుల వృత్తాంతమును దెలుపుట (సం. 1-29-49)

క. పడయంగ రాని కొడుకులఁ । గడుఁ బలువురఁ బడసి పుత్త్రఘాతినివై; తీ
కొడుకు నుదయార్కతేజుని । విడువఁగ నే నోప ననుచు వేడుకతోడన్. 153

ప్రతిపదార్థం: పడయంగన్, రాని, కొడుకులన్= పొందటానికి శక్యంగాని కొడుకులను; కడున్, పలువురన్, పడసి= పెక్కుమందిని కని; పుత్త్ర ఘాతినివి+ఐతి(వి)= కొడుకులను చంపేశావు; ఈకొడుకున్= ఈపుత్రుడిని; వేడుకతోడన్= సంతోషం (పుత్త్రోత్సవం) కారణంగా; ఉదయ+అర్క, తేజునిన్= ఉదయిస్తున్న సూర్యప్రకాశం వంటి తేజస్సు కలవాడిని; విడువఁగన్= వదలటమంటే; నేను+ఓపను= నేను సహించలేను; అనుచున్= అని పలుకుతూ.

తాత్పర్యం: పొంద శక్యంగాని కొడుకులను అనేకులను పొంది(కని)కూడ, పుత్రులను చంపేదాని వైనావు. వేడుక కలిగించే ఈపుత్త్రుడిని, బాలసూర్యుడి ప్రకాశం కలవాడిని వదలాలంటే నాకు శక్యం కాదు, అంటూ (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. దాని నప్రియంబులు వలికి వారించిన, నదియుం దొల్లి చేసిన సమయంబు దలంచిఁ 'నీతోడిసంగతి నాకు నింతియ; యేను బుణ్యజలప్రవాహపవిత్రఁ ద్రిభువనపావని యనంబరఁగిన గంగఁజుమ్మీ! వసువులు వసిష్ఠుశాపంబున వసుమతిం బుట్టుచుండి యే మొండుచోట జన్మింపనోపము; నీయంద పుట్టెదము; మర్త్యంబునం బెద్దకాలం బుండకుండ మమ్ము ముక్తులం జేయు మని నన్నుం బ్రార్థించిన దేవహితార్థంబు మనుష్యస్త్రీరూపంబు దాల్చి నీవలన వసువులం బుట్టించితి; దీన నీకుం బుణ్యలోకంబు లక్షయంబు లగు; మఱియు నియ్యష్టమపుత్త్రుండు వసువులం దొక్కొక్కళ్ళ చతుర్థాంశంబులు దాల్చి సకలధర్మమూర్తి యయి పుట్టినవాఁడు; లోకహితార్థంబుగా మర్త్యంబునం బెద్దకాలం బుండు 'ననిన గంగకు శంతనుండి ట్లనియె. 154

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= గంగను; అప్రియంబులు= ఇష్టంలేని మాటలు; పలికి= మాటాడి; వారించినన్= అడ్డగించగా; అదియున్= ఆ గంగకూడ; తొల్లి, చేసిన సమయంబు= పూర్వం ఒప్పుకొన్న కట్టడిని; తలంచి= జ్ఞాపకం చేసికొని; నీతోడి, సంగతి= నీతో కలసిఉండటం; నాకున్+ఇంతియ= నాకు ఇంతవరకే; ఏను= నేను; పుణ్య, జలప్రవాహ, పవిత్రన్= పుణ్యంకలిగించే నీటియొక్కప్రవాహంచేత పవిత్రమైన దానిని; త్రి, భువన, పావని= మూడులోకాలలో పవిత్రురాలు; అనన్, పరఁగిన, గంగన్, చుమ్మీ= అని ప్రసిద్ధికెక్కిన గంగను సుమా!; వసువులు= అష్టవసువులు; వసిష్ఠ, శాపంబునన్= వసిష్ఠుడియొక్కశాపంవలన; వసుమతిన్, పుట్టుచున్+ఉండి= భూమిపై పుట్టుతూ; ఏము= మేము; ఒండు, చోటన్, జన్మింపన్, ఓపము= మరొకచోట పుట్టలేము; నీ, అందున్+అ, పుట్టెదము= నీగర్భమందే పుట్టుతాము; మర్త్యంబునన్= భూలోకంలో; పెద్దకాలంబు+ఉండక+ఉండన్= ఎక్కువకాలం ఉండకుండ; మమ్మున్, ముక్తులన్, చేయుము+అని= మమ్ములను నరజన్మనుండి విడువబడినవారినిగా చేయుమని; నన్నున్, ప్రార్థించినన్= నన్ను వేడగా; దేవహిత+అర్థంబు= దేవతలయొక్క మేలుకొరకు; మనుష్య, స్త్రీ, రూపంబు, తాల్చి= మానవవనితారూపం ధరించి; నీవలనన్, వసువులన్, పుట్టించితిన్= నీవు కారణంగా వసువులను కన్నాను; దీనన్= దీనివలన; నీకున్= నీకు(శంతనుడికి); పుణ్య, లోకంబులు+అక్షయంబులు+అగున్= పుణ్యంచేసినవారు మరణానంతరం పొందే ఉత్తమలోకాలు క్షయంకాకుండా అనుభవానికి వస్తాయి; మఱియున్= అంతేకాక; ఈ+అష్టమపుత్త్రుండు= ఈ ఎనిమిదవ కొడుకు; వసువులందున్+ఒక్కొక్కళ్ళ+చతుర్థ+అంశంబులు, తాల్చి= వసువులలోని ఒక్కొక్కళ్ళయొక్క నాలుగో అంశాన్ని పొంది(ధరించి); సకల, ధర్మ, మూర్తి+అయి= సమస్తధర్మాలయొక్క ఆకృతివంటివా డయి; పుట్టినవాఁడు= పుట్టాడు;

లోక, హిత+అర్థంబు, కాన్= లోకంయొక్క మేలు కొరకు; మర్త్యంబునన్= భూలోకంలో; పెద్దకాలంబు= చాలకాలం; ఉండును= జీవిస్తాడు; అనినన్= అనగా; గంగకున్; శంతనుఁడు; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా గంగకు ఇష్టం లేని మాటలు పలికి అడ్డగించగా, ఆమె పూర్వం చేసికొన్న నియమాన్ని జ్ఞాపకం చేసికొని 'నీతోడిపొత్తు ఇంతటితో సరి; నేను పుణ్యజల ప్రవాహరూప నైన పవిత్రురాలను; మూడులోకాలలో పరమపవిత్ర నని పేరొందిన గంగను సుమా! అష్టవసువులు వసిష్ఠుని శాపంవలన భూమిపై పుట్టుతూ, మేము మరొకచోట పుట్టలేము, నీగర్భమందే జన్మిస్తాము; భూలోకంలో ఎక్కువకాలం ఉండకుండ మమ్ములను ఆ జన్మలనుండి విముక్తి చేయు మని నన్ను వేడగా, ఆ దేవతల మేలుకోరి మానవవనితారూపం ధరించి నీవలన వసువులను కన్నాను. దీనివలన నీకు క్షయంలేని పుణ్యలోకాలు కలుగుతాయి. అంతేకాక, ఈ ఎనిమిదవకొడుకు వసువులలో ఒక్కొక్కళ్ళనాల్గవఅంశాన్ని ధరించి సమస్తధర్మాలకు మూర్తికట్టినవాడుగా పుట్టాడు. లోకశ్రేయస్సుకొఱకు భూలోకంలో చాలకాలం ఇతడు జీవిస్తాడు' అని చెప్పగా గంగతో శంతనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. వసువు లనువా రపేత । వ్యసనులు, దేవతలు, లోకవంద్యులు; వారిన్
వసుమతిఁ బుట్టఁగ శాపము । వసిష్ఠముని యేల యిచ్చె వారిజనేత్రా! 155

ప్రతిపదార్థం: వారిజనేత్రా!= తామరలవంటి కన్నులు కలదానా! గంగా!; వసువులు+అను, వారు= వసువులని పిలువబడేవారు; అపేత, వ్యసనులు= తొలగిన దోషాలు కలవారు(దోషాలు లేనివారు అనిభావం); దేవతలు; లోకవంద్యులు= జనులచేత నమస్కరింపదగినవారు; (అయిన) వారిన్= ఆ వసువులను; వసుమతిన్= భూలోకంలో; పుట్టఁగన్= పుట్టేటట్లు; శాపము= శాపాన్ని వసిష్ఠముని= వసిష్ఠుడనే పేరుగల ఋషి; ఏల= ఎందుకు; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: వసువులు దోషరహితులు, దేవతలు, లోకులచేత పూజింపదగినవారు. అటువంటివారిని ఆ వసిష్ఠముని భూలోకంలో పుట్టేటట్లు ఎందుకు శపించాడు?

విశేషం: కామక్రోధాలవలన పుట్టే దోషాలను వ్యసనా లంటారు. అవి ఏడు. (సప్తవ్యసనాలు). కామం వలనపుట్టే నాలుగు వ్యసనాలు సురాపానము, స్త్రీవాంఛ, వేట, జూదం. కోపం వలనకలిగే వ్యసనాలు మూడు : వాక్పారుష్యం, దండపారుష్యం, అర్థదూషణం.

వ. 'మఱి వసువులు పుట్టుచు స్వర్గంబునకుం జనుటయు, నీయష్టమవసువు మర్త్యంబునం బెద్దకాలం బునికియు నేమి కారణం?' బని యడిగిన వానికి గంగ యి ట్లనియె. 156

ప్రతిపదార్థం: విస్పష్టం.

తాత్పర్యం: 'కాగా, వసువులు పుట్టుతూ స్వర్గానికి వెళ్ళటానికీ, ఈ ఎనిమిదవవసువు భూలోకంలో చాలకాలం జీవించటానికీ(ఉండటానికీ) కారణ మేమి?' టని అడుగగా శంతనుడితో గంగ ఈ విధంగా అన్నది.

విశేషం: 128వ వచనంలో వసువులు తమ శాపప్రకారాన్ని గంగకు వినిపించినట్లు మాత్రం చెప్పి, ఇక్కడ శంతనుడి కోరికమీద గంగచేత ఆ కథను ప్రసన్నంగా చెప్పించటం కథాకథనశిల్పం. అప్పుడే చెప్పిఉన్నట్లయితే ఉత్కంఠ ఉండేదికాదు. పైపెచ్చు పునరుక్తి కలిగేది. ఈ రెండు దోషాలు కలుగకుండ నన్నయ కథను కాపాడాడు.

చ. **అతులతపంబునన్ వరుణుఁ డన్మునిచే బహుపుణ్యకర్మసు**
స్థితిఁ బ్రభవింపగాఁ బడిన దివ్యమునీంద్రుఁ డశేషలోక పూ
జితుఁడు వసిష్ఠుఁ డాశ్రమముఁ జేసి తపం బొనరించె బ్రహ్మస
మ్మితుఁ డురురత్నరాజిత సుమేరు మహీధర కందరంబునన్. **157**

ప్రతిపదార్థం: అతుల, తపంబునన్= అపారమైన తపస్సువలన; వరుణుఁడు+అన్, మునిచేన్= వరుణుడు అనే పేరుగల మునిచేత; బహు, పుణ్య, కర్మ, సుస్థితిన్= అనేకములైన మంచి కార్యాలయొక్క కలిమివలన (పుణ్యకర్మఫలంగా); ప్రభవింపఁగాఁ +బడిన= పుట్టింపబడిన; దివ్య, ముని+ఇంద్రుఁడు= దేవతామహిమలు కల ఋషులలో శ్రేష్ఠుడు; అశేష, లోక, పూజితుఁడు= సమస్తలోకాలలో గౌరవింపబడినవాడు; బ్రహ్మసమ్మితుడు= బ్రహ్మతో సమానుడు; (అయిన) వసిష్ఠుఁడు; ఉరు, రత్న,రాజిత, సుమేరు, మహీధర, కందరంబునన్= పెద్దవైన రత్నాలచేత ప్రకాశించెడి సుమేరువు అనే పర్వతంయొక్క గుహలో (విభాగం); ఆశ్రమమున్, చేసి= ఆశ్రమం చేసికొని; తపంబు= తపస్సు; ఒనరించెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: వరుణుడు అనే మునికి అపారతపస్సువలననూ, అనేకపుణ్యకర్మలయొక్క ఫలస్థితివలననూ పుట్టిన దివ్యమునీంద్రుడు, సర్వలోకాలచేత గౌరవింపబడేవాడు, బ్రహ్మతో సమానుడు అయిన వసిష్ఠమహర్షి రత్నాలతో వెలుగొందే పెద్దదైన మేరుపర్వతపు గుహలోపలిభాగాన్ని ఆశ్రమంగా చేసికొని తపస్సు చేశాడు.

వ. **మఱియు దక్షప్రజాపతి పుత్త్రియయిన సురభికిం గశ్యపునకుం బుట్టిన నందిని దనకు హోమధేను వయి కోరిన వస్తువులు గురియుచుండఁదపంబు సేయుచున్న వసిష్ఠునాశ్రమంబునకు వసువు లెనమండ్రును భార్యాసహితు లై క్రీడార్థంబు వచ్చి, వసిష్ఠహోమధేనువుం జూచి, దాని శీలంబునకు విస్మయం బందుచున్నచో నం దష్టమవసుభార్య పతి కి ట్లనియె.** **158**

తాత్పర్యం: కాగా, దక్షప్రజాపతియొక్క కూతు రయిన సురభికిన్నీ పుట్టిన నందిని అనే ధేనువు హోమానికి కావలసిన ద్రవ్యాల నన్నింటిని తనపొదుగుద్వారా అందించే హోమధేనువుగా ఉండి, కోరిన వస్తువులన్నింటిని పాలధారతోపాటు వర్షిస్తూ ఉండగా నిశ్చింతగా తపస్సుచేస్తున్న వసిష్ఠుడియొక్క ఆశ్రమానికి ఒకసారి ఎనిమిదిమంది వసువులు భార్యలతోకూడి విహారార్థం వచ్చి, వసిష్ఠుడి హోమధేనువును చూచి, దాని మహిమకు(స్వభావానికి) ఆశ్చర్యపడుతూ ఉన్న సమయంలో ఎనిమిదవ వసువుయొక్క భార్య తనభర్తతో ఈ విధంగా అన్నది.

ఆ. **దీనిపాలు ద్రావి మానవుల్ పదియువే । లేండ్లు జరయు రుజయు నెఱుఁగ కమర**
భావమున సుఖంబు జీవింతు రటె!; దీని । నేలఁగనిన వాఁడ యెందుఁ బెద్ద. **159**

ప్రతిపదార్థం: దీని, పాలు, త్రావి= ఈనందినీధేనువుయొక్క పాలు త్రాగి; మానవుల్= నరులు; పదియున్, వేల+ఏండ్లు= పదివేలసంవత్సరాలు; జరయున్, రుజయున్, ఎఱుగక= ముసలితనం, రోగం అంటే తెలియకుండా(లేకుండా); అమర, భావమునన్= మరణంలేనిస్థితిలో; సుఖంబు, జీవింతురు+అటె= హాయిగా బ్రతుకుతారటగా; దీనిన్, ఏలన్, కనిన, వాఁడు+అ= దీనిని తన అదుపులో ఉంచుకొని పాలింపకలిగినవాడే; ఎందున్= ఎక్కడైనా; పెద్ద= గొప్పవాడు (అనబడతాడు).

తాత్పర్యం: ఈ నందినీధేనువుపాలు త్రాగి నరులు పదివేలేండ్లు ముసలితనం, రోగాలు లేకుండ అమరత్వంతో హాయిగా బ్రతుకుతారటగా! దీనికి యజమానుడై పాలకుడైనవాడే నిజంగా ఎక్కడైనా గొప్పవాడుగా పరిగణింపబడేది.

వ. **'మర్త్యలోకంబున నుశీనరపతికూఁతురు జితవతి యను కోమలి నా ప్రియసఖి; యే నెప్పడు దానికిఁ బ్రియంబు గోరుచుండుదు; నిమ్మొదవు నమ్ముదితకిచ్చిపుత్త్త' మనినఁబ్రణయిని వచనంబుల కనుగుణంబుగాఁ బ్రభాసుండు నిజభ్రాతృచోదితుం డయి వసిష్ఠహోమధేనువుం బట్టికొనిపోయిన, నమ్మునియు దనహోమధేనువుం గానక వనంబెల్లఁ గలయరోసి, తన యోగదృష్టిం జూచి వసువులు గొనిపోక యెఱింగి.160**

ప్రతిపదార్థం: మర్త్యలోకంబునన్= భూలోకంలో; ఉశీనర, పతి, కూఁతురు= ఉశీనరము- అనే దేశపు రాజుయొక్క కూతురు; జితవతి, అను, కోమలి= జితవతి అనే పేరుగల వనిత; నా, ప్రియసఖి= నాకు ఇష్టమైన స్నేహితురాలు; ఏను+ఎప్పుడున్; దానికిన్, ప్రియంబు, కోరుచున్+ఉండుదు(ను)= ఆమె సంతోషాన్నేకోరుతూ ఉంటాను; ఈ+మొదవున్= ఈఆవును; ఆ+ముదితకున్+ఇచ్చి, పుత్తము+అనినన్= ఆ వనితకు ఇచ్చి పంపుదాము అనగా; ప్రణయిని, వచనంబులకున్+ అనుగుణంబుగాన్= ప్రియురాలి మాటలకు అనువుగా; ప్రభాసుండు; నిజభ్రాతృ, చోదితుండు+అయి= తన సోదరులచేత ప్రేరితుడై; వసిష్ఠ, హోమధేనువున్, పట్టికొనిపోయినన్= వసిష్ఠుడియొక్క హోమధేనువును తీసికొనిపోగా; ఆ+మునియున్= ఆ వసిష్ఠుడు; హోమధేనువున్; కానక, వనంబు+ఎల్లన్= అరణ్యమంతా; కలయన్, రోసి= నలుదిక్కులా వెదకి; తన, యోగదృష్టిన్, చూచి= తన దివ్యదృష్టితో చూచి; వసువులు, కొనిపోక= కొనిపోవుట; ఎఱింగి= వసువులు తీసికొనిపోవటం తెలిసికొని.

తాత్పర్యం: 'భూలోకంలో ఉశీనరదేశాధిపతియొక్కకూతురు జితవతి అనే ఆమె నా ప్రాణస్నేహితురాలు. నే నెప్పుడూ ఆమెకు సంతోషం కలిగించా లని భావిస్తూ ఉంటాను. ఈ ఆవును ఆమె కిచ్చిపంపుదా' మనగా, ప్రియురాలి మాటలకు అనువుగా ప్రభాసుడు తనసోదరులచేత ప్రేరితుడై వసిష్ఠుడి హోమధేనువును పట్టికొనిపోగా, ఆముని తనహోమధేనువు కనబడకపోవటంతో అడవినాలుగుమూలల గాలించి, తన యోగదృష్టితో చూచి, వసువులు తీసికొనిపోవటం తెలిసికొని.

ఆ. **'మనుజయోనిఁ బుట్టుఁ' డని వారి కప్పుడు । కోప మడర మునియు శాప మిచ్చె;**
భయము వొంది వివశు లయి వచ్చి వారును । వినయ మొనర నిట్టు లనిరి మునికి. **161**

ప్రతిపదార్థం: మునియున్= వసిష్ఠుడు; వారికిన్= వసువులకు; అప్పుడు; మనుజయోనిన్, పుట్టుఁడు+అని= మానవగర్భంలో పుట్టండి అని; శాపము; ఇచ్చెన్; వారును= వసువులుకూడ; భయము, పొంది= భయపడి; వివశులు+అయి= కలతపొందిన బుద్ధికలవారై; వచ్చి; వినయము+ఒనరన్= అణకువ ఒప్పారగా; మునికిన్= వసిష్ఠుడితో; ఇట్టులు+అనిరి= ఈవిధంగా అన్నారు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు వసిష్ఠుడు వసువులను 'మీరు మానవజన్మ ఎత్తండి' అని కోపంతో శపించాడు. వారు అందుకు భయపడి మనసు కలతపడగా వినయంగా వసిష్ఠుడితో ఈ విధంగా అన్నారు.

గంగ దేవవ్రతునిం దెచ్చి శంతనున కిచ్చుట (సం. 1-94-11)

వ. **'నీవు ధర్మమూర్తివి; మాచేసిన యజ్ఞానంబు సహించి మర్త్యంబునం బెద్దకాలం బుండకుండ మా కనుగ్రహింపవలయు' నని ప్రార్థించిన నమ్ముని ప్రసన్నుం డయి 'మీకోరినయట్ల యగు; నష్టముం డయిన యీప్రభాసుండుపెద్దయునపరాధంబుఁజేసెఁగావున వీఁడు మర్త్యలోకంబునం బెద్దకాలంబుండు;**

ననపత్యుండు నగు'ననియె నని గంగాదేవి తనస్వరూపంబుఁ జూపి, వసూత్పత్తియు స్వర్గగమన నిమిత్తంబును గాంగేయ జన్మస్థితియునుం జెప్పి, 'దేవవ్రతుం డయిన యిక్కుమారుండు పెరుఁగునంతకు నాయొద్దన యుండు'నని శంతను నొడంబఱిచి కొడుకుం దోడ్కొని యరిగిన; విస్మయం బంది శంతనుండు దానితోడి యిష్టోపభోగంబులం బెద్దకాలంబు సనిన నల్పకాలంబుకా వగచుచు హస్తిపురంబునకు వచ్చి.162

ప్రతిపదార్థం: నీవు; ధర్మమూర్తివి= ధర్మంరూపు తాల్చినవాడవు; మా, చేసిన= మేం చేసిన; అజ్ఞానంబు= అవివేకపు పనిని; సహించి= ఓర్చి; మర్త్యంబునన్= భూలోకంలో; పెద్దకాలంబు+ఉండక+ఉండన్= చాలకాలం జీవించకుండా; మాకున్+అనుగ్రహింప, వలయున్+అని, ప్రార్థించినన్= మమ్మల్ని దయచూడు మని వేడుకొనగా; ఆ+ముని, ప్రసన్నుండు+అయి= ఆ వసిష్ఠుడు సుముఖుడై; మీ, కోరిన, అట్లు+అ, అగున్= మీరు కోరిన విధంగానే అవుతుంది; అష్టముండు+అయిన, ఈ, ప్రభాసుండు= ఎనిమిదవవాడైన ఈప్రభాసుడు; పెద్దయున్, అపరాధంబున్, చేసెన్, కావునన్= మిక్కిలి నేరం చేశాడుకాబట్టి; వీఁడు= ఇతడు(ప్రభాసుడు); మర్త్యలోకంబునన్= భూలోకంలో; పెద్దకాలంబు+ఉండున్= చాలకాలం ఉంటాడు; అనపత్యుండు+అగున్= సంతానంలేనివాడును ఔతాడు; అనియెను; అని; గంగాదేవి; తన, స్వరూపంబున్= తన నిజరూపాన్ని; చూపి= చూపించి; వసు+ఉత్పత్తియున్= వసువులయొక్క పుట్టుకనుగురించి; స్వర్గ, గమన, నిమిత్తంబును= వారిస్వర్గప్రయాణానికి(మరణానికి) గల కారణాన్నీ; గాంగేయ, జన్మస్థితియునున్= గంగకుమారుడైన భీష్ముడియొక్క పుట్టుకకు సంబంధించిన వాస్తవాన్నీ; చెప్పి; దేవవ్రతుండు+అయిన= దేవవ్రతుడు అనేపేరుతో వ్యవహరింపబడే ఈబాలుడు; పెరుఁగు+అంతకున్= పెద్దవాడయ్యేంతవరకు; నాయొద్దన్+అ, ఉండును+అని= నాదగ్గరే ఉంటా డని; శంతనున్= శంతనుడిని; ఒడంబఱిచి= ఒప్పించి; కొడుకున్, తోడ్కొని, అరిగినన్= కుమారుడిని తీసికొనిపోగా; శంతనుండు; విస్మయంబు+అంది= ఆశ్చర్యపడి; దానితోడి, ఇష్ట+ఉపభోగంబులన్, పెద్దకాలంబు, చనినన్= గంగతో కలిసి కోరిన కోర్కెలను అనుభవించటం చాలకాలం సాగినప్పటికిన్నీ; అల్పకాలంబు, కాన్= కొద్దికాలమే సాగినట్లు; వగచుచున్= బాధపడుతూ; హస్తిపురంబునకున్, వచ్చి= హస్తినాపురానికి తిరిగివచ్చి.

తాత్పర్యం: 'వసిష్ఠమహర్షీ! నీవు ధర్మం తెలిసినవాడవు. మేము చేసిన అవివేకపుపనికి ఓర్చుకొని భూలోకంలో ఎక్కువకాలం ఉండకుండ మమ్మల్ని దయచూడు' మని వేడుకోగా, ఆ వసిష్ఠుడు అనుకూలుడై 'మీరు కోరినట్లే ఔతుంది; కాని, ఈ ఎనిమిదవవాడైన ప్రభాసుడు మిక్కిలినేరం చేశాడుకాబట్టి వీడు భూలోకంలో చాలకాలం జీవిస్తాడు, సంతానం లేనివాడుకూడ ఔతాడు' అని అన్నా డని చెప్పి, గంగాదేవి తన నిజస్వరూపాన్ని చూపి వసువులపుట్టుకను గురించి, వారు స్వర్గానికిపోవడానికి గల కారణాన్నిగురించి, భీష్ముడి పుట్టుకకు సంబంధించిన వాస్తవాన్ని గురించి చెప్పి, దేవవ్రతుడని ఆ కుమారుడికి పేరుపెట్టి, అతడు పెద్దవాడయ్యేంతవరకు తనదగ్గరే ఉంటాడని పేర్కొని, దానికి శంతనుడిని ఒప్పించి, కొడుకును తనతో తీసికొనిపోయింది. శంతనుడు దాని కంతటికి ఆశ్చర్యపడి గంగతో తాను చాలకాలం కోరినకోర్కెలు అనుభవించినా అది స్వల్పకాలంగానే తోచగా విచారపడుతూ హస్తినాపురానికి వచ్చి.

మ. **తన కాజ్ఞావశవర్తు లై మహిసమస్తక్షత్త్రవంశేశు లె**
ల్లను భక్తిం బనిసేయుచుండఁగ విశాలం బైన సత్కీర్తి ది
గ్వనితా మౌక్తిక దామలీల వెలుఁగన్ వారాశిపర్యంత భూ
జనరక్షాపరుఁ డయ్యె శంతనుఁడు రాజద్రాజధర్మస్థితిన్. 163

ప్రతిపదార్థం: శంతనుఁడు; రాజత్, రాజధర్మస్థితిన్= ప్రకాశిస్తున్న రాజధర్మం యొక్క వ్యవస్థతో; తనకున్; ఆజ్ఞా, వశవర్తులు+ఐ= శాసనానికి లొంగినవారై; మహిన్, భూమిలోని సమస్త, క్షత్ర, వంశ+ఈశులు+ఎల్లను= క్షత్రియవంశాలకు చెందిన రాజులందరూ; భక్తిన్= వినయంతో; పని+చేయుచున్+ఉండఁగన్= సేవలు చేస్తూ ఉండగా; విశాలంబు+ఐన, సత్, కీర్తి= బాగా వ్యాపించిన మంచి కీర్తి; దిక్, వనితా, మౌక్తిక, దామ, లీల, వెలుఁగన్= దిక్కు అనెడి స్త్రీయొక్క ముత్యాలదండయో అన్నట్లు ప్రకాశించగా; వారాశి, పర్యంత, భూ, జన, రక్షా, పరుఁడు+అయ్యెన్= సముద్రాలవరకు వ్యాపించి ఉన్న భూమియొక్క జనులయొక్క రక్షణయందు నిమగ్నుడైనాడు.

తాత్పర్యం: శంతనుడు తన శాసనానికి తలఒగ్గి భూతలంమీది క్షత్రియవంశ్యులైన రాజు లందరు వినయంతో తనకు సేవలుచేస్తూ ఉండగా వ్యాపించిన తన ఉత్తమకీర్తి, దిక్కులనే వనితలకు పెట్టిన ముత్యాలదండయో అన్నట్లు ప్రకాశించగా, వెలుగొందుతున్న రాజధర్మవ్యవస్థతో సముద్రాలవరకు వ్యాపించిన భూమిని, ప్రజలను రక్షించటంలో నిమగ్నుడైనాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

వ. **ఇట్లు లోకంబెల్లఁ దనధర్మమార్గంబ పొగడుచుండ సుఖంబుండి యాతం డొక్కనాఁడు మృగయావ్యాజంబున గంగాసమీపంబునం జనువాఁడు దన్నుంబాసి తనుత్వంబుఁ దాల్చినట్లు గడునల్పప్రవాహం బైయున్నదానిం గంగానదిం జూచి యిది యేమినిమిత్తంబో యనుచుం గొండొకనేల యరిగి. 164**

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; లోకంబు+ఎల్లన్= లోకమంతా; తన, ధర్మ, మార్గంబు+అ= తనయొక్కధర్మపద్ధతిని; పొగడుచున్+ఉండన్= ప్రశంసిస్తూ ఉండగా; సుఖంబు+ఉండి= హాయిగా కాలంగడుపుతూ; ఆతండు= శంతనుడు; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; మృగయా, వ్యాజంబునన్= వేట నెపంతో; గంగా, సమీపంబునకున్, చనువాఁడు= గంగానదియొక్క సమీపానికిపోతున్నవాడు; తన్నున్, పాసి, తనుత్వంబున్, తాల్చినట్లు= తనను వదలివెళ్ళి చిక్కినట్లు (సన్నపడ్డట్లు); కడున్, అల్ప, ప్రవాహంబు+ఐ, ఉన్న, దానిన్= మిక్కిలి తక్కువైన నీటిజాలు కలిగినదై ఉన్నదానిని; గంగానదిన్; చూచి; ఇది, ఏమి నిమిత్తంబు+ఓ, అనుచున్= దీనికి కారణ మేమిటో అని అనుకొంటూ; కొండొక, నేల అరిగి= మరొకచోటికి పోయి.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా లోకమంతా తా ననుసరించే ధర్మమార్గాన్ని పొగడుతూ ఉండగా, సుఖంగా ఉండి, ఒకనాడు వేటకై గంగానదిసమీపానికి పోగా ఎదుట గంగానది తననుండి దూరంకావటంచేత చిక్కి సన్నబడిపోయిందా అన్నట్లు మిక్కిలి తక్కువనీటిపారుదల కలిగిందై ఉండగా చూచి, దీనికి కారణ మేమిటో అని అనుకొంటూ మరొక ప్రాంతానికి పోయి.

విశేషం: అలం: ఉత్ప్రేక్ష.

తరలము.

కనియె ముందట నమ్మహీపతి గాంగసైకత భూములం
బనుగొనన్ ధను వభ్యసించుచు బానసంహతి సేతుగా
ఘనముగా నమరాపగౌఘముఁ గట్టియున్న కుమారు న
త్యనఘు నాత్మసమాను నాత్మజు నాపగేయు మహాయశున్. 165

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహీపతి= ఆ రాజు (శంతనుడు); గాంగ, సైకత, భూములన్= గంగానదికి సంబంధించిన ఇసుకతిన్నెలపై; పన్ను+కొనన్-పనుగొనన్= (అభ్యాసంవలన) విద్యదృఢపడటానికి; ధనువు+అభ్యసించుచున్= విలువిద్యను అభ్యాసంచేస్తూ; బాణసంహతిన్= బాణాలయొక్క సమూహాన్ని; సేతుగాన్= అడ్డుకట్టగా; ఘనముగాన్= గొప్పగా, గట్టిగా; అమర+ఆపగా+ఓఘమున్= దేవతలనది అయిన గంగయొక్క ప్రవాహాన్ని; కట్టి+ఉన్న= అడ్డుపెట్టిఉన్న; అతి+అనఘున్= మిక్కిలి దోషరహితుడిని; ఆత్మ, సమానున్= తనతో పోలినవాడిని(రూపపరాక్రమాలలో); ఆత్మజున్= తన కుమారుడిని; ఆపగేయున్= గంగాపుత్రుడిని; మహత్+యశున్= గొప్పకీర్తికలవాడిని; కుమారున్= బాలుడిని, (పుత్త్రుడిని); ఎదుటన్= కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శంతనుడు గంగానదిఒడ్డున నున్న ఇసుకతిన్నెలమీద ధనుర్విద్య గట్టిపడటానికి విల్లమ్ములతో అభ్యాసం చేస్తూ బాణాలసమూహంతో గంగాప్రవాహానికి అడ్డుకట్టగా కట్టి నీటిప్రవాహానికి అడ్డుపెట్టి ఉన్న దోషరహితుడు, తనతో సమానుడైనవాడు, తనకుమారుడు, గంగాపుత్రుడు, గొప్పకీర్తి కలవాడు అయిన ఒక బాలుడిని ఎదుట చూచాడు.

విశేషం: తరలము- ఇది అతిధృతి ఛందంలో పుట్టింది. ప్రతిపాదానికీ పందొమ్మిది అక్షరా లుంటాయి. గణాలు- న, భ, ర, స, జ, జ, గ; 12వ అక్షరం యతిస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది. 'కుమారున్ - అత్యనఘున్ - ఆత్మసమానున్ - ఆత్మజున్ - ఆపగేయున్ - మహాయశున్' - అనే వరుసలో విశేషణాలు వాడి శంతనుడు దేవవ్రతునిలో కానవచ్చే గుణాలను క్రమంగా సహజంగా గుర్తించినట్లు నన్నయ వర్ణించాడు. ఇది ప్రసన్నకథాకవితలోని ఒక శిల్పం.

వ. **కని పుట్టిననాఁడ చూచినవాఁడు గావున నప్పు డెఱుంగనేరక విస్మయాకులిత చిత్తుం డయి యుండెఁ;**
గుమారుండు నాతనిం జూచి తండ్రిగా నెఱుంగనేరకయు నిసర్గస్నేహమోహితుం డై యుండె; నంత, 166

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా చూచి, అతడిని పుట్టిననాడుమాత్రమే చూచి ఉన్నాడు కాబట్టి ఆసమయంలో గుర్తించలేక శంతనుడు ఆశ్చర్యంతో కలతపడిన హృదయంకలవాడై ఉన్నాడు. ఆ బాలుడుకూడ శంతనుడిని చూచి తండ్రిగా గుర్తించలేకపోయినా సహజమైన అనురాగంతో ముగ్ధుడై ఉండిపోయాడు. అంతట (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. **దివ్యభూషణాలంకృతదేహుఁ డైన । కొడుకు వలపలిచేయూఁది కోమలాంగి**
దివ్యనది ప్రీతితోఁ జనుదెంచి పతికిఁ । జూపి 'భూనాథ! వీఁడు నీ సూనుఁ' డనియె. 167

ప్రతిపదార్థం: దివ్య, భూషణ+అలంకృత, దేహుఁడు+ఐన= దేవతాసంబంధు లైన ఆభరణాలచేత అలంకరింపబడిన శరీరం కలవాడైన; కొడుకు, వలపలి, చేయి+ఊఁది= కొడుకుయొక్క కుడిచేయి పట్టుకొని; కోమల+అంగి, దివ్యనది= వనిత యైన గంగ; ప్రీతితోన్, చనుదెంచి= సంతోషంతో వచ్చి; పతికిన్+చూపి= భర్తకు ఆ కుమారుడిని చూపి; భూనాథ= ఓరాజా!; వీఁడు= ఈబాలుడు; నీ, సూనుఁడు= నీకుమారుడు; అనియెన్= అని చెప్పింది.

తాత్పర్యం: దివ్యాభరణాలతో అలంకరింపబడిన మేను కలవాడైన కొడుకుయొక్క కుడిచేయిపట్టుకొని గంగాదేవి ఆప్యాయంగా వచ్చి బాలుడిని భర్తకు చూపి, 'ప్రభూ! ఈ బాలుడు నీకుమారుడు' అని చెప్పింది.

వ. **మఱియును. 168**

ప్రతిపదార్థం: సుస్పష్టం.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఏమంటే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. **సాంగంబు లగుచుండ సకలవేదంబులు । సదివె వసిష్ఠుతోఁ; సకలధర్మ**
శాస్త్రాది బహువిధశాస్త్రముల్ శుక్రబృ । హస్పతుల్ నేర్చినయట్ల నేర్చెఁ
బరమాస్త్రవిద్య నప్పరశురాముం డెంత । దక్షుఁ డంతియ కడుదక్షుఁ డయ్యెఁ;
నాత్మవిజ్ఞానంబునందు సనత్కుమా । రాదుల యట్టిఁడ యనఘమూర్తి

ఆ. **నొప్పుగొనుము వీని; నుర్వీశ!' యని సుతు । నిచ్చి గంగ సనిన, నెఱిఁగి తనయు**
నెమ్మిఁ దోడుకొనుచు నిధి గన్నపేదయ । పోలె సంతసిల్లి భూవిభుండు. 169

ప్రతిపదార్థం: ఉర్వీ+ఈశ= రాజా! వసిష్ఠుతోన్= వసిష్ఠుడివద్ద; స+అంగంబులు+అగుచున్+ఉండన్= అంగాలతో కూడికొని ఉండగా; సకల, వేదంబులు, చదివెన్= అన్ని వేదాలనూ చదివాడు; శుక్ర, బృహస్పతుల్, నేర్చిన, అట్లు+అ= రాక్షసులగురువైన శుక్రుడు, దేవతల గురువైన బృహస్పతి నేర్చిన విధంగానే; సకలధర్మశాస్త్ర+ఆది, బహువిధశాస్త్రముల్= ధర్మశాస్త్రం మొదలైన అనేక శాస్త్రాలనన్నింటిని; నేర్చెన్= నేర్చాడు; పరమ+అస్త్ర, విద్యన్= మంత్రసహితా లైన శ్రేష్ఠమైన అస్త్రాలను ప్రయోగించే విద్యలో; ఆ+పరశురాముండు+ఎంత, దక్షుఁడు= ఆజమదగ్నిపుత్త్రుడైన పరశురాముడు ఎంత సమర్థుడో; అంతియ, కడు, దక్షుఁడు+అయ్యెన్= అంతగా మిక్కిలి నేర్పరి అయినాడు; ఆత్మవిజ్ఞానంబునందున్= ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానంలో; సనత్కుమార+ఆదులు+అ, అట్టిఁడ, అనఘమూర్తిన్= సనత్కుమారుడు మొదలైనవారివలెనే పుణ్యమూర్తికలవాడు అయిన; వీనిన్= వీడిని; ఒప్పు, కొనుము= ఇష్టంతో గ్రహించుము; అని, సుతున్= ఇచ్చి= అని కొడుకును, ఒప్పగించి; గంగ, చనినన్= (గసడదవాదేశం) గంగాదేవి వెడలిపోగా; తనయున్= కుమారుడిని; ఎఱిఁగి= గుర్తించి; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; తోడుకొనుచున్= వెంటతీసికొనివెళ్ళుతూ; నిధి, కన్న, పేద+అ,పోలెన్= డబ్బుపాతర(గుప్తధనం)ను కనుగొనిన పేదవాడివలె; భూవిభుండు= రాజు; సంతసిల్లి= సంతోషించి,

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజా! ఇతడు వసిష్ఠుడివద్ద వేదాలను సాంగంగా చదివాడు; శుక్రుడు, బృహస్పతి నేర్చినట్లుగా సకలధర్మశాస్త్రాలను, వివిధశాస్త్రాలను నేర్చాడు; శ్రేష్ఠమైన అస్త్రాలన్నింటిని ప్రయోగించే నేర్పులో ఆ పరశురాముడు ఎంతసమర్థుడో అంతటిసమర్థుడైనాడు. ఆత్మజ్ఞానంలో సనత్కుమారాదులవలె పుణ్యాత్ముడైనవాడు. నీకుమారుడైన ఇతడిని స్వీకరించుము' అని శంతనుడికి కుమారుడిని ఒప్పచెప్పి వెడలిపోగా; శంతనుడు విషయమంతా తెలిసికొని పెన్నిధిని పొందిన పేదవాడివలె కొడుకును చూచి ఉప్పొంగిపోయి, అతడిని తనవెంట తీసికొనిపోయాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ; భార్యాపుత్రులు దూరమైన శంతనుడు ఎంతటిమహారాజైనా ఒంటరిగా ఎంతటిపేదవాడుగా కనబడతాడో, కొడుకుతో కూడుకొని ఉంటే ఎంతఅదృష్టవంతుడుగా గోచరిస్తాడో' పెన్నిధిని కనిన పేదవాడివలె' అనే పోలికతో నన్నయ రుచిరార్థదీప్తితో చెప్పాడు. వివిధరంగాలలో అత్యున్నతులు, ఆదర్శవంతులు అయినవారు- వసిష్ఠుడు, శుక్రుడు, బృహస్పతి, పరశురాముడు, సనత్కుమారుడు మొదలైనవారు. వారందరి పాండిత్యం ఒక్కటైతే ఎంతగొప్పదో అంతటి ఘనమైనవిద్వత్తు కలవాడు దేవవ్రతుడని వ్యంగ్యం. ఒక కామపురుషార్థాన్ని వదలి మిగిలిన పురుషార్థాలన్నింటికి సంబంధించిన విజ్ఞానాన్ని దేవవ్రతుడు గ్రహించాడని వస్తుధ్వని. సంతానంలేకుండ దీర్ఘకాలం ధర్మాత్ముడుగా భీష్ముని జీవితవృత్తానికి ఇటువంటి కథార్థాలు వ్యంజకాలై సార్థకా లౌతున్నాయి.

వ. తన పురంబునకు వచ్చి సకలరాజన్య ప్రధాన సమక్షంబున గాంగేయునకు యౌవరాజ్యాభిషేకంబు సేసి, కొడుకుతోడి వినోదంబులం దగిలి నాలుగువత్సరంబు లనన్యవ్యాపారుండై యుండి, యొక్కనాఁడు యమునాతీరంబున వేఁటలాడుచుఁ గ్రుమ్మరువాఁ డపూర్వసురభిగంధం బాఘ్రాణించి దానివచ్చిన వల నారయుచు నరిగి యమునాతీరంబున. 170

ప్రతిపదార్థం: తన, పురంబునకున్, వచ్చి= తన రాజధానికి తిరిగివచ్చి; సకల, రాజన్య, ప్రధాన, సమక్షంబునన్= సమస్త సామంత ప్రభువులయొక్కయు, మంత్రులు మొదలైన రాజోద్యోగులలో ముఖ్యులైనవారియొక్కయు ఎదుటన్; గాంగేయునకున్= గంగకుమారుడైన దేవవ్రతునకు; యౌవరాజ్య+అభిషేకంబు, చేసి= యువరాజు పదవిలో అభిషేకించి; కొడుకుతోడి, వినోదంబులన్, తగిలి= కొడుకుతో కలిసి వేడుకలలో ఆసక్తుడై; నాలుగు, వత్సరంబులు, అనన్య, వ్యాపారుండు+ఐ, ఉండి= నాలుగేండ్లు మరే ఇతర వ్యాసంగాలు లేనివాడై ఉండి; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజున; యమునా, తీరంబునన్= యమునానదీతీరంలో; వేటలు+ఆడుచున్= వేటాడుతూ, క్రుమ్మరువాఁడు= తిరుగుతుండే అతడు; అపూర్వ, సురభి, గంధంబు+ఆఘ్రాణించి= అద్భుతమైన (అంతకుముం దెరుగని) ఒక గంధద్రవ్యం యొక్క సువాసనను అనుభవించి; (వాసన చూచి); దాని, వచ్చిన, వలను+ఆరయుచున్, అరిగి= అది వచ్చిన దిక్కున వెదకుతూ వెళ్ళి; యమునాతీరంబునన్= యమునానది ఒడ్డున.

తాత్పర్యం: శంతనుడు తన రాజధానికి తిరిగివచ్చి సకలరాజప్రధానుల ఎదుట గాంగేయుడికి యౌవరాజ్యపట్టాభిషేకం చేసి కొడుకుతో వేడుకలు సలుపుతూ నాలుగేళ్ళు మరే వ్యాసంగాలూ లేకుండ ఉండి, ఒకనాడు యమునానదీతీరంలో వేటాడుతూ తిరుగుతుండగా ఒక అపూర్వ మైన సుగంధం వాసన చూచాడు. ఆ వాసన వస్తున్న దిక్కుననే వెళ్ళుతూ యమునాతీరంలో.

శంతనుఁడు సత్యవతిని భార్యగాఁగోరి ప్రతిహత మనోరథుఁ డగుట (సం. 1-94-41)

క. కనకావదాతకోమల । తనులతఁ దనుమధ్యఁ గమలదళనేత్రను యో
జనగంధి నవనినాథుఁడు । గనియెను సురకన్యవోని కన్నియ నంతన్. 171

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; అవనినాథుఁడు= రాజు; కనక,+అవదాత, కోమల, తనులతన్= బంగారంవలె స్వచ్ఛమైన (తెల్ల) మెత్తనిలతవంటి మేనుకలిగినది; తనుమధ్యన్= సన్నని నడుము కలిగినది; కమల, దళ, నేత్రను= తామరరేకులవంటి కన్నులు కలదానిని; యోజన, గంధిన్= ఆమడదూరందాకా మేనిసుగంధాన్ని వ్యాపింపచేసేది అనే సార్థకమైన పేరును కలది; సుర, కన్య, పోని, కన్నియన్= దేవకన్యవంటికన్యను; కనియెను= చూచాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు రాజు బంగారువలె స్వచ్ఛమైన మృదువైన లతవంటి మేను కలిగినది, సన్నని నడుము కలది, తామరరేకులవంటి కన్నులు కలది, ఆమడదూరం మేని సుగంధాన్ని వ్యాపింపజేసేది, అయిన దేవకన్యవంటి కన్యను చూచాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఉ. దాని శరీరసౌరభము, దాని విలోల విలోకనంబులున్,
దాని మనోహరాకృతియు, దాని శుచిస్మిత వక్త్రకాంతియున్,

దాని విలాసముం గడుముదంబునఁ జూచి మనోజబాణసం
తానహతాత్ముఁ డై నృపతి దానికి ని ట్లనియెం బ్రియంబునన్. 172

ప్రతిపదార్థం: నృపతి= రాజు(శంతనుడు); దాని, శరీర, సౌరభమున్= ఆమెయొక్క మేనిసుగంధమును; దాని, విలోల, విలోకనంబులున్= ఆమెయొక్క కదలాడే చూపులు; దాని, మనోహర+ఆకృతియున్= ఆమెయొక్క అందమైన ఆకారం; దాని, శుచి, స్మిత, వక్త్ర, కాంతియున్= ఆమెయొక్క తెల్లని చిరునవ్వుకల ముఖకాంతియు; దాని, విలాసమున్= ఆమెయొక్క శృంగారహావభావలక్షణాన్నీ; కడు, ముదంబునన్= మిక్కిలి సంతోషంతో; చూచి= చూచి; మనోజ, బాణ, సంతాన; హత+ ఆత్ముఁడు+ఐ= మన్మథుడియొక్క బాణాల సమూహంతో కొట్టబడిన హృదయం కలిగినవాడై; ప్రియంబునన్= అనురాగంతో; దానికిన్= ఆమెతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శంతనుడు ఆమెశరీరపరిమళాన్నీ, ఆమె చలించే కన్నులనూ, ఆమె అందమైన ఆకారాన్నీ, తెల్లని చిరునవ్వుతో కూడిన ఆమెముఖకాంతినీ, ఆమెశృంగారహావభావలీలలను మిక్కిలిసంతోషంతో చూచి మన్మథబాణాలతో కొట్టబడినహృదయం కలిగినవాడై(మదనవికారానికి లోనై) అనురాగంతో ఆమెతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: నన్నయగారి అక్షరరమ్యతకు అద్దం పట్టే రచన. యోజనగంధి మధురాకృతిలో ఉన్న సమవిభక్తమైన రూపవైభవాన్ని 'సమత' అనే శబ్దగుణంతో ధ్వనింపజేశాడు నన్నయ. అక్షరరమ్యత అంటే రచనలోని రమణీయాక్షరప్రయోగ పునరావృత్తులవలన కలిగే అందమే కాదు, పద, పదసముదాయాలవలన కలిగే అందమనికూడ అర్థం. ఇందులో రాజు ఆమె సౌందర్యాన్ని చూచి మన్మథబాణహతాత్ముడైనాడన్నది వర్ణ్యవస్తువు. మన్మథుడి బాణాలు అయిదు. నన్నయ నాయికను వర్ణించేటప్పుడు షష్ఠీవిభక్త్యంతాలైన తచ్ఛబ్దాలు ('దాని' అనే సర్వనామాలు) అయిదింటితో అయిదు విశేషణాలను ప్రయోగించటం సార్థకం. ఆమె శరీర విలాసాలే పంచబాణాల వంటివని కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధమైన వస్తుధ్వని. ముదంబునన్ అనే మాట అభిలాషను ధ్వనింపజేస్తున్నది. పద్యపూర్వార్ధంలో నాయికా సౌందర్యవర్ణనం, ఉత్తరార్ధంలో నాయకుడి అభిలాషవర్ణనం. పూర్వార్ధంలో సమతాగుణం నాయికా సౌందర్యదర్శకం. మొత్తంపద్యంలో భాసించే మాధుర్యం రతిభావవ్యంజకం, నాయికయందు 'శుచిస్మితవక్త్రకాంతి' అనేది విశిష్టసౌందర్యలక్షణంగా నన్నయ నిర్దేశించాడు. రాబోయే పద్యంలోకూడా దానిని పేర్కొన్నాడు. మనసులోని మర్మాన్ని ముసిముసినవ్వులతో ముద్దుముద్దుగా ధ్వనింపజేయగల ముద్దరాలు యోజనగంధి.

ఉ. 'ఎందులదానా? వేకతమ యియ్యమునానది నోడ నడ్పుచున్
సుందరి! నీకు నున్కి యిది చూడఁగఁ దా నుచితంబె?' నావుడున్
మందమనోజ్ఞహాసముఖమండల మెత్తి మృగాక్షి చూచి సం
క్రందనసన్నిభున్ నృపతిఁ గన్యక యి ట్లని పల్కెఁ బ్రీతితోన్. 173

ప్రతిపదార్థం: సుందరి= అందమైనదానా! ఎందుల, దానవు= ఎక్కడిదానవు?; ఏకతము+అ= ఒంటరిగా; ఈ+యమునానదిన్= ఈ యమునానదిలో; ఓడ, నడ్పుచున్, నీకున్, ఉన్కి= పడవ నడుపుతూ నీవు ఉండటం; ఇది, చూడఁగన్, తాన్, ఉచితంబు+ఎ= చూడటానికి ఇది యోగ్యంగా లేదు; నావుడున్= అనగా విని; కన్యక= ఆ కన్య; మంద, మనోజ్ఞ, హాస, ముఖ, మండలము+ఎత్తి= అంద మైన చిరునవ్వు గల గుండ్రనిముఖాన్ని పైకెత్తి; మృగ+అక్షి= లేడికన్నులవంటి కన్నులుగల ఆమె; సంక్రందన, సన్నిభున్, నృపతిన్= ఇంద్రుడిని పోలిన ఆ రాజును; చూచి; ప్రీతితోన్= సంతోషంతో; ఇట్లు+అని, పల్కెన్.

తాత్పర్యం: 'అందమైనదానా! నీ వెక్కడిదానవు? ఒంటరిగా ఈ యమునానదిలో పడవనడుపుకొంటూ నీవు ఈ విధంగా ఉండటం చూడటానికి ఉచితంగా ఉన్నదా? (లేదు)' అని రాజుఅనగా విని ఆ కన్య చిరునవ్వుతో అందమైన

గుండ్రని ముఖం పైకెత్తి లేడికన్నుల వంటి కన్నులతో ఇంద్రుడిని పోలిన ఆ రాజును చూచి సంతోషంతో ఈ విధంగా అన్నది.

విశేషం: అలం: ఉపమ. నన్నయగారి అక్షరరమ్యతకు చక్కని ఉదాహరణ ఈపద్యరచన.ఈ పద్యపు ఎత్తుగడ తరువాతికవులకు ఎందరికో ఆయాసందర్భాలలో స్ఫూర్తి నిచ్చింది. పద్యపూర్వార్ధంలో వాచికాభినయం, ఉత్తరార్ధంలో ఆంగికాభినయం వర్ణించి నాయకుడి అభిలాషను, నాయిక ఆభిముఖ్యాన్నీ నాటకీయతతో ధ్వనింపజేసి, రసధ్వనికి వస్తుధ్వనిని పోషకంగా నిలిపిన మాధుర్యగుణవిశిష్ట మైన రచన యిది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **'ఏను దాశరాజుకూఁతురఁ; దండ్రి నియోగంబున నిక్కార్యంబు ధర్మార్థంబు సేయుచుందు' ననిన దాని యభినవ రూపసౌందర్యంబులు దొల్లియు విని యెఱింగినవాఁ డై యక్కోమలిం గామించి దాశరాజుకడకుం జని తనయభిప్రాయం బెఱింగించిన, నతండును సంతసిల్లి శంతను నత్యంతభక్తిం బూజించి యి ట్లనియె.** **174**

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: 'నేను దాశరాజుకూతురిని; తండ్రిగారి ఆజ్ఞచేత ఈపనిని ధర్మంకోసం చేస్తుంటాను' అనిఅనగా దాని క్రొంగ్రొత్త రూప సౌందర్యాలను ఇదివరకే విని తెలిసికొన్నవాడు కావటంచేత, ఆ లలితాంగిపై కోర్కెపడి దాశరాజు వద్దకు వెళ్ళి తనఅభిప్రాయాన్ని తెలిపాడు. దాశరాజు సంతోషించి శంతనుడిని మిక్కిలిభక్తితో పూజించి ఈ విధంగా అన్నాడు.

తే. **పుట్టినప్పుడ కన్యకఁ బోలునట్టి । వరుస కిచ్చుట యిది లోకవర్తనంబు;**
వసుమతీనాథ! నీయట్టి వరున కిచ్చి । ధన్యులము గామె యిక్కన్యఁ దద్ద పేర్మి. **175**

ప్రతిపదార్థం: పుట్టి, నప్పుడు+అ= పుట్టినప్పుడే; కన్యకన్, పోలునట్టి, వరునకున్+ఇచ్చుట= కన్యకను అనువైన వరునకు ఇవ్వటం; ఇది= అనేది; లోకవర్తనంబు= లోకమర్యాద; వసుమతీ, నాథ!= భూపతీ; నీ+అట్టి, వరునకున్= నీవంటి(యోగ్యుడైన) వరునకు; ఈ+కన్యన్= ఈకన్యను(యోజనగంధిని); తద్ద, పేర్మిన్= మిక్కిలి అనురక్తితో; ఇచ్చి; ధన్యులము, కామె= కృతార్థులం కామా! (ఔతా మని భావం).

తాత్పర్యం: పుట్టినప్పుడే కన్యను తగిన వరున కివ్వటం అనేది లోకమర్యాద. (పుట్టినప్పుడే ఆడపిల్లను ఒక అయ్యచేతిలో పెట్టాలి. అత డెక్కడో పుట్టే ఉంటా డని భావించటం లోక పరిపాటి). రాజా! ఈకన్యను మిక్కిలి మక్కువతో నీవంటి ఉత్తము డైన వరున కిచ్చి కృతార్థులం కామా?

వ. **'అయినను నా డెందంబునం గలదానిం జెప్పెద; నిక్కన్యక నీకు ధర్మపత్నిగాఁ జేయునట్టి యిష్టంబు గలదేని నావేఁడిన దాని ని'మ్మనిన శంతనుండు 'దాని నీనగునేని యిచ్చెదఁ; గానినాఁడీనేర; నది యేమి సెప్పు' మనిన దాశరా జి ట్లనియె.** **176**

ప్రతిపదార్థం: స్పష్టం.

తాత్పర్యం: 'అయినప్పటికీ, నామనస్సులో ఉన్నదానిని చెప్పుతాను. ఈకన్యకను భార్యగా చేసికొనే కోరిక నీకు ఉంటే నేను కోరినదానిని ఇ' మ్మనగా శంతనుడు 'అది ఇవ్వదగిందైతే ఇస్తాను; కాకపోతే ఈయలేను. అది ఏమిటో తెలియచెప్పుము' అనగా దాశరాజు ఈ విధంగా అన్నాడు.

మధ్యాక్కర.

'భూపాల! నీకు నిక్కోమలివలనఁ బుట్టిన సుతుఁడు
నీ పరోక్షంబున రాజు గావలె; నెమ్మి ని ట్లీఁగ
నోపుదే?' యనిన శంతనుఁడు గాంగేయు యువరాజుఁ దలఁచి
'యీపల్కు దక్కఁగ నొండు వేఁడుమ యిచ్చెద' ననిన. **177**

ప్రతిపదార్థం: భూపాల!= రాజా!; నీకున్; ఈ, కోమలివలనన్, పుట్టిన, సుతుఁడు= ఈ సుకుమారివలన కలిగిన కొడుకు; నీ, పరోక్షంబునన్, రాజు, కావలెన్= నీ తరువాత రాజు కావాలి; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; ఇట్లు+ఈఁగన్, ఓపుదు+ఏ, అనినన్= ఈవిధంగా మాట ఇవ్వగలవా అని అనగా; శంతనుండు; గాంగేయున్, యువరాజున్, తలఁచి= యువరాజైన గాంగేయుడిని మనసులో జ్ఞాపకంచేసికొని; ఈపల్కు, తక్కఁగన్, ఒండు, వేఁడుము+ఇచ్చెదన్, అనినన్= ఈమాటతప్ప ఏదైనా వేరొకటి వేడుకో ఇస్తాను అనగా.

తాత్పర్యం: 'రాజా! నీకు ఈ సుకుమారివలన పుట్టిన కొడుకు నీ అనంతరం రాజ్యానికి రాజు అయ్యేటట్లు ప్రీతిగా మాట ఇవ్వగలవా?' అని అడుగగా శంతనుడు యువరాజయిన గాంగేయుడిని భావించి, 'ఈమాట తప్ప వేరే ఏమైనను వేడుకో ఇస్తాను' అని అనగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

విశేషం: మధ్యాక్కర ప్రతిచరణంలో వరుసగా 2 ఇంద్రగణాలు, 1 సూర్యగణం, 2 ఇంద్రగణాలు, 1 సూర్యగణం ఉంటాయి. నన్నయ 5వ గణంలోని మొదటి అక్షరాన్ని యతిగా పాటించాడు. ప్రాసనియమం ఉంది.

గాంగేయుఁడు బ్రహ్మచర్యవ్రతంబుఁ బూని భీష్ముం డగుట (సం. 1-94-54.)

వ. **'నా కొండెద్దియు నిష్టంబు లే' దనిన విని, యద్దాశరాజుచేతం బ్రతిహత మనోరథుం డయి, క్రమ్మఱి నిజపురంబునకు వచ్చి, శంతనుండు చింతాక్రాంతుం డయి సత్యవతిన తలంచుచు, నివృత్తకార్యాంతరుం డయియున్న; నొక్కనాఁడు గాంగేయుండు తండ్రిపాలికి వచ్చి యి ట్లనియె.** **178**

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: 'నాకు మరేదియు ఇష్టం లే' దనగా విని, ఆ దాశరాజుచేత నిరాకరింపబడిన కోరికకలవాడై, తిరిగి తన పట్టణానికి వచ్చి, శంతనుడు విచారంచేత ఆవరింపబడినవాడై సత్యవతినే తలుస్తూ రాజకార్యాలనుండి దూరమై ఉండగా, ఒకనాడు గాంగేయుడు తండ్రిచెంతకు వచ్చి ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. భవదభిరక్షితక్షితికి బాధ యొనర్పఁగ నోపునట్టి శా
త్రవనివహంబు లేదు; వసుధాప్రజకెల్ల ననంతసంతతో
త్సవములు; రాజులెల్ల ననిశంబు విధేయులు నీకు; నిట్లు మా
నవవృషభేంద్ర! యేలొకొ మనఃపరితాపముఁ బొందియుండఁగన్. 179

ప్రతిపదార్థం: మానవ, వృషభ+ఇంద్ర= మానవులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా!; భవత్, అభిరక్షిత, క్షితికిన్= నీచేత లెస్సగా రక్షింపబడిన ఈ రాజ్యానికి(భూమికి); బాధ, ఒనర్పఁగన్, ఓపునట్టి, శాత్రవ, నివహంబు, లేదు=ఇబ్బంది కలిగించ గలిగిన శత్రుసమూహంలేదు; వసుధా, ప్రజకున్+ఎల్లన్= భూమిపైని జనులందరికిని; అనంత, సంతత+ఉత్సవములు+అ= అపారంగా ఎల్లప్పుడూ సంతోషాలే; నీకున్; అనిశంబున్= ఎల్లప్పుడు; రాజులు+ఎల్లన్= రాజులందరు; విధేయులు+అ= లొంగిఉన్నవారే; ఇట్లు= ఈవిధంగా; మనస్+ పరితాపమున్= మనోవేదనను; పొంది+ఉండఁగన్= కలిగిఉండటం; ఏల+ఒకొ= ఎందుకో కదా!

తాత్పర్యం: మానవులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా! నీచేత లెస్సగా రక్షింపబడిన ఈ రాజ్యానికి సమస్య తెచ్చిపెట్టగల శత్రువుల సమూహం లేదు; దేశంలోని ప్రజల కందరికి అపారంగా ఎల్లప్పుడు శుభాలే కలుగుతున్నాయి; రాజులందరు ఎప్పుడూ నీకు లొంగిఉన్నారు, మఱి - ఈవిధంగా మనోవేదన పొంది ఉండటానికి కారణ మేమిటో?

విశేషం: శంతనుడి మనోవ్యథకు కారణం తెలియక, ఆయననే అడిగి తెలిసికొందామని గాంగేయుడు రెండు ప్రశ్న లడిగాడు. ఆ రెండూ రాజ్యరక్షణకు సంబంధించినవే. శంతనుడికి అంతఃపుర సమస్యలు లేవు కాబట్టి గాంగేయు డాదిశలో ఆలోచించలేదు. రాజ్యరక్షణ విషయాలలోకూడా బయటి శత్రువులు, అంతశ్శత్రువులు అనే అంశాలకే ప్రాధాన్య మిచ్చాడు. రాజ్యాన్ని ఆక్రమించే శత్రుకూటాలు పేరుకుకూడా లేవు; సామంతరాజు లందరూ ప్రజలు సుఖంగా ఉండటంచేత అణగిమణిగియే ఉన్నారు. ఇక చింతకు కారణమేమిటని ప్రశ్న. శంతనుడి మనోవ్యథ బైటివారి కెవ్వరికీ చెప్పుకొనలేని సున్నితమైనదని నన్నయ ఈ పరామర్శద్వారా వివక్షితవాచ్యధ్వనిగా నిబంధించాడు.

వ. అనిన విని పెద్దయుంబ్రొద్దు చింతించి శంతనుండు గొడుకున కి ట్లనియె. 180

ప్రతిపదార్థం: సుస్పష్టం.

తాత్పర్యం: అనగా విని చాలసేపు ఆలోచించి శంతనుడు కొడుకుతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

విశేషం: మనసులోని మాట చెప్పుకోలేక ఎంతోకాలం చింతించాడు శంతనుడు. గాంగేయు డడిగిన తరువాత ఎట్లా చెప్పవలెనా అని కొంతకాలం చింతించాడనటంవలన కథలో ఉత్కంఠ పెరుగుతుంది. శంతనుడు చెప్పే మాటలపై అవధానం కలుగుతుంది. కథాకవితలో ఇటువంటి రచన శిల్పసుందరం.

క. వినవయ్య! యేకపుత్త్రుఁడు । ననపత్యుఁడు నొక్కరూప యని ధర్మువులన్
విని, నీకుఁ దోడు పుత్త్రుల । ననఘా! పడయంగ నిష్టమయినది నాకున్. 181

ప్రతిపదార్థం: అనఘా!= పాపరహితుడా!; వినవయ్య= వినుము; ధర్మువులన్= ధర్మశాస్త్రాలలో; ఏక, పుత్త్రుఁడు= ఒకేఒకకొడుకు కలవాడు; అనపత్యుఁడు= సంతానం లేనివాడు; ఒక్క, రూపు+అ= ఒక్కటే, సమానమే; అని; విని; నాకున్; నీకున్, తోడు=నీకు సహాయంగా ఉండే; పుత్త్రులన్, పడయంగన్, ఇష్టము+అయినది= కొడుకులను పొందటానికి కోరిక కలిగింది.

తాత్పర్యం: ఓపుణ్యాత్ముడా! వినుము. ఒకే ఒక కొడుకు కలవాడు, సంతానం లేనివాడు - వీరిద్దరూ సమానులే అని ధర్మశాస్త్రాలలో విని, నీకు తోడుగా మరికొందరు కొడుకులను పొందా లని నాకు కోరిక కలిగింది.

విశేషం: శంతనుడు తన అభిప్రాయాన్ని సుసంగతంగా ప్రతిపాదిస్తున్నాడు. తర్కంలో 'నా ఽసంగతం ప్రయుంజీత' అని ఉన్నది. అసంగతాన్ని ప్రయోగించకూడదు కాబట్టి శంతనుడు అసంగతం కాని వాక్యం మాటాడినట్లు నన్నయ చిత్రించాడు. మాటాడే మాటల్లో పూర్వోత్తర సంబంధం ఉండటం సంగతి అంటారు. అది ప్రసంగం, ఉపోద్ఘాతం, హేతుత్వం, అవసరం, కార్యైక్యం, కారణైక్యం అని ఆరువిధాలు. వాటిని నిపుణంగా ప్రయోగించి నన్నయ రుచిరార్థసూక్తినైపుణ్యాన్ని ప్రదర్శిస్తున్నాడు. 'వివాహ మౌతాను' (184) అని ఫలితాంశంగా చెప్పదలచుకొని దానిని ఎదుటివారు తర్కసహంగా అంగీకరించేట్లు ప్రసంగం చేశాడు. దాని మొదలే ఈ పద్యం. లోకంలో ఏకపుత్రుడూ, అనపత్యుడూ ఒకటే నని ధర్మశాస్త్రాలంటాయని శాస్త్రప్రమాణంతో ప్రసంగం మొదలు పెట్టి, భీష్ముడికి తోడుగా మరికొంతమంది కొడుకులను పొందాలని ఉన్నదని ఉపోద్ఘాతం ప్రారంభించాడు. 'పుత్రులకొరకు పెళ్ళి' అనే తర్కంతో మొదలుపెట్టటం శంతనుడి లోకజ్ఞత.

క. జనవినుత! యగ్నిహోత్రం । బును సంతానమును వేదములు నెడతెగఁగాఁ
జన దుత్తమవంశజులకు । ననిరి మహాధర్మనిపుణు లైన మునీంద్రుల్. 182

ప్రతిపదార్థం: జనవినుత= ప్రజలచేత కీర్తింపబడువాడా!; మహత్+ధర్మ, నిపుణులు+ఐన, ముని+ఇంద్రుల్= గొప్పధర్మశాస్త్ర నిర్ణయాలలో నిపుణులైన ఋషిశ్రేష్ఠులు; ఉత్తమ, వంశజులకున్= శ్రేష్ఠమైన వంశాలలో పుట్టినవారికి; అగ్నిహోత్రంబును= నిత్యకర్మాధికారాన్ని ఇచ్చే అగ్నికార్యం చేసికొనటానికి రక్షించుకొనే అగ్నిహోత్రమున్నూ; సంతానమును= వంశం విచ్ఛిన్నం కాకుండా రక్షించే సంతానమున్నూ; వేదములున్= జీవనవిధానానికి త్రోవచూపించే ఇహపరసాధనాలైన వేదాలున్నూ; ఎడతెగన్, కాన్= విడివడేటట్లు; చనదు= చేయకూడదు; అనిరి= అన్నారు.

తాత్పర్యం: ప్రజలచేత ప్రశంసింపబడే ఓ గాంగేయా! ఉత్తమధర్మ శాస్త్రనిర్ణయాలలో నిపుణులైన ఋషివరులు 'ఉత్తమవంశాలలో పుట్టినవారు అగ్నిహోత్రాన్నీ, సంతానాన్నీ, వేదాలనూ తమ గృహాలలో విచ్ఛిన్న మయ్యేటట్లు చేసికొనరా' దని అన్నారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో శంతనుడు తన కోర్కెను ధర్మవేత్తలైనవారి (ఆప్త) ప్రమాణంతో హేతుబద్ధం చేస్తున్నాడు. అంటే హేతుత్వమనే సంగతిని కల్పిస్తున్నా డన్నమాట. ఎడతెగకుండా అగ్నిని, సంతానాన్ని, వేదాలను రక్షించుకొనాలని వారన్నారని పేర్కొన్నాడు. గాంగేయు డున్నాడు కదా! మరి సంతానం ఎడతెగిపోవటం ఎలా కలుగుతుంది? అనే ఆకాంక్ష దానివలన కలుగుతుంది. (పూర్వం గంగవలన ఏడుగురు కొడుకులను పొందికూడా వారిని గంగపాలు చేసికొన్న స్మృతి ఇక్కడ వస్తుగత ధ్వనిగా గమ్యమానం).

క. నీవస్త్ర శస్త్ర విద్యా । కోవిదుఁడవు; రణములందుఁ గ్రూరుఁడ; వరివి
ద్రావణ సాహసికుండవు । గావున నీయునికి నమ్మఁగా నేర నెదన్. 183

ప్రతిపదార్థం: నీవు= (గాంగేయుడు); అస్త్ర, శస్త్ర, విద్యా, కోవిదుఁడవు= మంత్రసహిత, మంత్రరహిత బాణాలను ప్రయోగించే విద్యలో పండితుడవు; రణములందున్= యుద్ధాలలో; క్రూరుఁడవు= దయాదాక్షిణ్యాలు లేని కరకువాడివి; అరి, విద్రావణ, సాహసికుండవు= శత్రువులను అణచటంలో వెనుకముందు చూడని తెగువరివి; కావునన్= కాబట్టి; నీ+ఉనికిన్= నీవు ఉండటాన్ని (బ్రతికి ఉండటాన్ని); ఎదన్= మనస్సులో; నమ్మఁగాన్, నేరను= నమ్మజాలను.

తాత్పర్యం: నీవు అస్త్రశస్త్రవిద్యలో పండితుడవు; యుద్ధాలలో దయాదాక్షిణ్యాలు లేని కరకువాడివి; శత్రువులను సంహరించటంలో వెనుకముం దాలోచించని సాహసికుడవు. (ఈమూడు గుణాలూ ఎప్పుడో ఒకప్పుడు నీకు ప్రమాదాన్ని తెచ్చిపెట్టేవే) కాబట్టి నీవు దీర్ఘకాలం బ్రతుకుతా వని నేను మనసులో నమ్మలేకపోతున్నాను.

విశేషం: గాంగేయు డుండగాకూడా బహుపుత్త్రులకొరకు ప్రయత్నం చేయవలసిన 'అవసరం' అనే సంగతి ఇందులో ప్రస్తావించబడింది. గాంగేయుడు అస్త్రశస్త్రవిద్యలలో ఎంతటి నిపుణుడో, రణరంగంలో అంతటి క్రూరుడు. శత్రువులను వెనుకముందు చూడకుండా చంపే సాహసానికి ఒడిగట్టేవాడు; అందువలన అతడికి మృత్యువు ఎప్పుడైనా ఏర్పడవచ్చును అని బహుపుత్త్రకాంక్షకు గల అవసరాన్ని చెప్పాడు. గాంగేయుడు దీర్ఘకాలం జీవిస్తాడని గంగ ఇదివరలో సూచించింది. కాని, అది ఇప్పటి అవసరానికి అనువైనది కాదు. అందువలన దానిని కప్పిఉంచాడు. దీనికి ఫలితంగా తరువాత శంతనుడు భీష్ముడికి స్వేచ్ఛా మరణాన్ని వరంగా ప్రసాదించి దీర్ఘాయువుగా దీవించాడు.

వ. 'బహుపుత్త్రార్థంబు యత్నంబు సేయవలయు; వివాహం బయ్యెద' ననిన విని గాంగేయుండు వృద్ధామాత్యపురోహితసుహృజ్జనంబులతోవిచారించి, యోజనగంధి రాజు చిత్తంబునం గలుగుట యెఱింగి, యనేక రాజన్యసమన్వితుం డయి దాశరాజుకడకుం జని' మారాజునకు సత్యవతిని దేవింగా నిచ్చునది' యని యడిగిన; నాతండును దేవవ్రతుం బూజించి, 'నీవు ధర్మశీలుండ, వర్థానర్థవిదుండవు, సకలకార్య సమర్థుండవు. గుర్వర్థంబు కన్యార్థివై వచ్చితివి కావునం గృతార్థుండ నైతి; నెవ్వనియేని వీర్యంబున నిక్కన్య యుద్భవిల్లె నట్టి యుపరిచరుం డను రాజర్షి 'యీ సత్యవతి నొరుల కీవలవదు; శంతనునక యిచ్చునది' యనుటంజేసి తొల్లి యసితుం డయిన దేవలుండు కన్యార్థి యయి వచ్చి ప్రత్యాఖ్యాతుం డయ్యె; నిట్టి సంబంధ మెవ్వరికిఁ బడయనగు?' 184

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: 'అనేక పుత్త్రులకొరకు ప్రయత్నం చేయాలి. వివాహం చేసికొంటాను' అని శంతనుడు అనగా గాంగేయుడు పెద్దలు, మంత్రులు, పురోహితులు, మిత్రులు మొదలైనవారితో ఆలోచించి రాజుమనసులో యోజనగంధి ఉన్నదని తెలిసికొని అనేక సామంతరాజులతో కలిసి దాశరాజువద్దకు వెళ్ళి 'మారాజుకు సత్యవతిని రాణిగా ఇ' మ్మని అడిగాడు. దాశరాజు దేవవ్రతుడిని గౌరవించి 'నీవు ధర్మాన్ని ఆచరించే స్వభావం కలవాడవు. ఉచితానుచితాలు (లాభనష్టాలను గురించి) తెలిసినవాడవు; అన్ని కార్యాలనూ నిర్వహింపగలవాడవు; తండ్రికొరకు కన్యను కోరటానికి వచ్చావు కాబట్టి నేను ధన్యుడనైనాను. ఈకన్య ఎవరివీర్యంవలన పుట్టిందో ఆ రాజర్షి ఉపరిచరుడు ఈ సత్యవతిని ఇతరుల కెవ్వరికీ ఈయవద్దనీ, శంతనునకు ఇమ్మనీ అన్నాడు. కాబట్టే, పూర్వం అసితవంశానికి చెందిన దేవలుడు కన్యను కోరి వచ్చి నాచే తిరస్కరింపబడ్డాడు. ఇటువంటి ఈసంబంధాన్ని ఎవరు పొందగలరు?'

విశేషం: 'బహుపుత్త్రార్థంబు యత్నంబు సేయవలయు' అనే వాక్యంవలన పైన చెప్పబడిన వాక్యార్థరూపకార్యాలకన్నింటికీ ఐక్యరూపమైన తాత్పర్యం ప్రతిపాదింపబడింది. ఇదే కార్యైక్యం. ఇక నిశ్చితాంశం- 'వివాహంబయ్యెద' అనే నిర్ణయం. ఇది సర్వకారణాలకూ కార్యరూపమైన ఫలితాంశం, ప్రతిపాద్యాంశం. తర్కబద్ధమైన, సంగత మైన వాదనైపుణ్యంతో శంతనుడు ప్రసంగం చేయటం నన్నయగారి నానారుచిరార్థసూక్తి వైభవానికి నిదర్శనం. శంతను డెంత తర్కబద్ధంగా తన నిశ్చయాన్ని

చెప్పినా, ఎవరితో వివాహం కావాలని కోరుకొంటున్నాడో గాంగేయుడికి చెప్పలేదు. అది ఉచితంకూడా. గాంగేయుడు మంత్రుల మంతనాలలో దానిని తెలిసికొన గలిగాడు. గాంగేయుడికి వ్యంగ్యమైనది పఠితకు వాచ్యమే. అందువలన దానిని సూచించి వదలి ఔచిత్యాన్ని పాటించాడు నన్నయ.

శంతనుడి వాదనలో ఎంతటి 'సంగతి' ఉన్నదో దాశరాజువాక్యంలోకూడా అంతటి 'సంగతి' నిపాటించి రచనాశిల్పంలో సరితూకాన్ని నన్నయ పాటించాడు. 'మారాజుకు సత్యవతిని దేవిగా ఇవ్వండి' అని గాంగేయుడు అడగటం ప్రసంగం. దాశరాజు గాంగేయుడిని ప్రశంసించటం, సత్యవతిని శంతనుడికి తప్ప మరొకరికి ఇచ్చే అవకాశం లేకపోవటం, ఇదివరకే దేవలుడు ఆమెను కోరగా నిరాకరించటం మొదలైన బిగువైన అంశాలతో ఉపోద్ఘాతం దాశరాజు ఇచ్చాడు. అతడి మాటలనుబట్టి సత్యవతి శంతనుడికొరకే పుట్టినట్లు స్పష్టమయింది. దానివలన హేతుత్వంకూడా సిద్ధించింది.

క. విను మైనను సాపత్న్యం । బను దోషము కలదు దీన; నదియును నీచే
తన సంపాద్యము; నీ వలి । గిన నడ్డమె పురహరాజకేశవు లయినన్. 185

ప్రతిపదార్థం: ఐనను= అయినప్పటికిని; వినుము; దీనన్= శంతనునకు యోజనగంధి నిచ్చి వివాహం చేయటంవలన; సాపత్న్యంబు+అను, దోషము= సవతి(రెండవభార్య)కి పుట్టారు అనే దోషం(ఆమె బిడ్డలకు); కలదు= ఉండగలదు; అదియును= అందులోను; నీచేతన్+అ= నీవలననే(నీవు శంతనునకు మొదటిభార్యవలన పుట్టిఉండటంవలన); సంపాద్యము= కలిగేది; నీవు+అలిగినన్= నీవు కోపిస్తే; పుర, హర, అజ, కేశవులు+అయినన్= త్రిపురసంహారకు డైన శివుడు, బ్రహ్మ, విష్ణువు అయినను; అడ్డమె?= ఎదురునిలువగలరా? (నిలువలేరని భావం).

తాత్పర్యం: అయినా నేను చెప్పేది వినుము - 'శంతనుడికి యోజనగంధి నీయటంవలన, సవతిసంతాన మనే దోషం ఆమె బిడ్డలకు ఏర్పడుతుంది. అందులోనూ అది నీవలననే ఏర్పడుతుంది. కాగా, నీవు కోపిస్తే త్రిమూర్తులుకూడ నీయెదుట నిలువగలరా? (నిలువలే రని భావం).

విశేషం: పెద్దరాణి కుమారు డుండగా తరువాతి రాణుల కొడుకులకు రాజ్యాధికారం ఉండదు. కాబట్టి సాపత్న్యమనే దోషం ఏర్పడింది. ఆ దోష నివారణోపాయాన్ని రాబోయే వచనంలో కోరాడు. అంటే 'అవసరం' అనే సంగతిని ప్రయోగించాడన్నమాట. 'నీ చేతన సంపాద్యము' అనే పాఠాంతరం 'నీ చేతన పరిహార్యము' అనే పాఠం కంటె ఉత్తమం. అందువలన ఇది గ్రాహ్యం.

వ. 'ఆ దోషం బెట్లు పరిహృతంబగు నట్లుగా నీచిత్తంబునం దలంచి వివాహంబు సేయు' మనిన గాంగేయుం డి ట్లనియె. 186

ప్రతిపదార్థం: విస్పష్టం.

తాత్పర్యం: 'ఆ దోషం ఏవిధంగా తొలగింపబడుతుందో ఆవిధంగా నీమనస్సులో భావించి(నిర్ణయించుకొని) వివాహం జరుపు' మని అనగా గాంగేయుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

విశేషం: అవసరమనే సంగతి బలంగా ప్రతిపాదింపబడింది. గాంగేయు డుండగా సత్యవతి సంతానానికి రాజ్యాధికారం రాదు. ఈ కార్యవైరుద్ధ్యానికి ఐక్యత కూర్చవలసినవాడు గాంగేయుడే. అందువలన అతడు ప్రతిజ్ఞ చేయబోతున్నాడు రాబోయే పద్యంలో.

చ. **వినుఁడు ప్రసిద్ధులైన పృథివీపతు లిందఱు నే గురుప్రయో**
జనమునఁ జేసితిన్ సమయసంస్థితి; యీలలితాంగి కుద్భవిం
చిన తనయుండ రాజ్యమును జేయఁగ నర్హ్వుఁడు; వాఁడ మాకు నె
ల్లను బతి; వాఁడ కౌరవకులస్థితికారుఁ డుదారసంపదన్. 187

ప్రతిపదార్థం: ప్రసిద్ధులు+ఐన, పృథివీపతులు+ఇందఱున్= ప్రఖ్యాతులైన రాజులు ఇంతమంది; వినుఁడు= వినండి; ఏన్= నేను; గురుప్రయోజనమునన్= తండ్రియొక్క కార్యాన్ని ఉద్దేశించి; సమయ, సంస్థితి= ప్రతిజ్ఞయొక్క వ్యవస్థ (కలకాలం చక్కగా నిలిచే ప్రతిజ్ఞ)ను; చేసితిన్= చేశాను; ఈ, లలిత+అంగికిన్= కోమలమైన మేనుగల ఈవనితకు; ఉద్భవించిన= పుట్టిన; తనయుండు+అ= కొడుకే; రాజ్యమును, చేయఁగన్+అర్హ్వుఁడు= రాజ్యం చేయటానికి హక్కుకలవాడు(యోగ్యుడు); వాఁడు+అ= అతడుమాత్రమే; మాకున్+ఎల్లను, పతి= మాకందరికి ప్రభువు; వాఁడు+అ= అతడే; ఉదార, సంపదన్= గొప్పదైన వైభవంతో; కౌరవ, కుల, స్థితి, కారుఁడు= కౌరవవంశంయొక్క అస్తిత్వానికి హేతువు (అంటే అతని సంతానమే భావికాలంలో కౌరవవంశం చక్రవర్తిత్వానికి అర్హత పొంది ఉంటుందని భావం)

తాత్పర్యం: ఇచ్చట సమావేశమైయున్న ప్రసిద్ధప్రభువు లందరూ వినండి. నేను తండ్రిగారి ప్రయోజనం కొరకు స్థిరమైన ఒక ప్రతిజ్ఞ చేశాను. అదేమంటే - ఈమెకు పుట్టినకొడుకే రాజ్యం చేయటానికి హక్కుగలవా డౌతాడు; అతడే మాకందరికి ప్రభువుగా పరిగణింపబడతాడు; అతడే గొప్ప దైన సంపత్తితో కౌరవవంశాన్ని నిలిపేవాడు ఔతాడు.

విశేషం: శంతనుడికి సత్యవతివలన పుట్టిన పుత్రుడే అతడి తరువాత సింహాసనార్హు డౌతాడని రాజుల ఎదుట గాంగేయుడు ప్రతిజ్ఞ చేయటంతో సాపత్న్యదోషం తొలగి కార్యం (సత్యవతిని శంతనుడి కిచ్చి వివాహం చేయటం) లో ఐక్యత ఏర్పడింది. అంటే కార్యనిర్వహణానికి మార్గం ఏర్పడిందని భావం. ఇది కార్యైక్యమనే సంగతి.

వ. **అని సభాసదులకెల్ల రోమహర్షణంబుగా సత్యవ్రతుండయిన దేవవ్రతుండు పలికిన వెండియు దాశరా జిట్లనియె.** 188

ప్రతిపదార్థం: సభాసదులు= సభలో ఉన్నవారు; వెండియున్= మరల.

తాత్పర్యం: అని సభలో ఉన్న ధర్మజ్ఞులందరు గగుర్పాటు పొందేటట్లుగా సత్యమే జీవితదీక్షగా గల దేవవ్రతుడు పలుకగా దాశరాజు ఇంకను ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. **'నీ వఖిల ధర్మవిదుఁడవు । గావున నీ కిట్ల చేయఁగా దొరకొనియెన్;**
భావిభవత్సుతు లిట్టిరె? । నీవిహితస్థితియు సలుపనేర్తురె?' యనినన్. 189

ప్రతిపదార్థం: నీవు; అఖిల, ధర్మ, విదుఁడవు= సమస్తధర్మాలను తెలిసినవాడవు; కావునన్= కాబట్టి; నీకున్; ఇట్లు+అ, చేయఁగాన్, దొరకొనియెన్= ఈవిధంగా చేయటానికి చెల్లింది(సిద్ధించింది); భావి, భవత్, సుతులు= ముందుకాలంలోని నీ కొడుకులు; ఇట్టిరె= ఇటువంటివారే ఔతారా?; నీ, విహిత, స్థితియున్= నీచేత విధింపబడిన కట్టడిని; సలుపనేర్తురు+ఎ= అమలుచేయగలరా? (లేరని భావం); అనినన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: నీవు సమస్తధర్మాలను తెలిసినవాడవు కాబట్టి నీ కీవిధంగా చేయటం చెల్లింది. కాని, ముందుకాలంలో నీ కొడుకులు ఇటువంటివారే కాగలరా? నీవు విధించిన ఈ నియమాన్ని వారు పాటించగలరా? - అని అనగా.

క. **ధృతిఁ బూని బ్రహ్మచర్య । వ్రత మున్నతిఁ దాల్చితిని ధ్రువంబుగ; ననప**
త్యత యైనను లోకము లా । యతిఁ బెక్కులు గలవు నాకు ననుభావ్యము లై. 190

ప్రతిపదార్థం: ధృతిన్= స్థిరంగా; పూని= పూనుకొని; బ్రహ్మచర్యవ్రతము= వివాహ మాడకుండ బ్రహ్మచారిగనే జీవితాంతంవరకు ఉండే దీక్షను; ఉన్నతిన్= ఉదాత్తంగా; ధ్రువంబుగన్= నిశ్చితంగా; తాల్చితిని= ధరించాను; అనపత్యత, ఐనను= సంతానంలేని (భావం)స్థితి నాకు కలిగినప్పటికి; నాకున్; ఆయతిన్= రాబోయే కాలంలో; లోకములు, పెక్కులు= అనేకలోకాలు; అనుభావ్యములు+ఐ= అనుభవింపదగినవై; కలవు= ఉన్నవి.

తాత్పర్యం: స్థిర మైన బుద్ధితో పూనుకొని బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని నిశ్చితంగా సమున్నతంగా స్వీకరించాను. దానివలన సంతానంలేని స్థితి నాకు కలిగినప్పటికీ, రాబోయేకాలంలో అనేకలోకాలు నాకు అనుభవింపదగినవై ఉన్నవి.

విశేషం: ఇక్కడ కారణైక్య మనే సంగతి సిద్ధించింది. దాశరాజు పెట్టిన నియమానికి మూలకారణాలు మూడు. గాంగేయుడి అడ్డు ఉండకూడదు; గాంగేయుడి సంతతివలన కలిగే ఇబ్బందులు ఉండకూడదు. చిన్నరాణి సంతాన మైనా సత్యవతి కొడుకులకే రాజ్యం కావాలి. ఈ కారణాలన్నీ భీష్ముడి బ్రహ్మచర్యదీక్షతో సమగ్రంగా ఐక్యతను పొందాయి. సుసంగత వాక్యవిన్యాసం నన్నయగారి రుచిరార్థసూక్తికి రమణీయ వైభవం.

వ. **అని యిట్లు సత్యవతిని దనతండ్రికి వివాహంబు సేయుపొంటె నిజరాజ్యపరిత్యాగంబును బ్రహ్మచర్య వ్రత పరిగ్రహణంబును జేసిన దేవవ్రతు సత్యవ్రతంబునకు గురుకార్యధురంధరత్వంబునకు మెచ్చి దేవర్షి గణంబులు నాతనిపయిం బుష్పవృష్టిఁ గురిసి భీష్ముం డని పొగడిరి. దాశరాజును గరంబు సంతసిల్లి శంతనునకు సత్యవతి నిచ్చె నంత.** 191

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అని ఈవిధంగా సత్యవతిని తనతండ్రి అయిన శంతనున కిచ్చి పెండ్లిచేయటంకొరకు తనకువారసత్వంగా వచ్చే రాజ్యాన్ని వదలి పెట్టటమూ, బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని స్వీకరించటమూ చేసిన దేవవ్రతుడి యొక్క సత్యనిష్ఠనూ, తండ్రికార్యాన్ని నిర్వహించటంలో ప్రదర్శించిన నేర్పరితనాన్నీ మెచ్చుకొని దేవతలూ, ఋషిసమూహాలు ఆతనిమీద పూలవాన కురిపించి 'భీష్ముడు' అని ప్రశంసించారు. దాశరాజుకూడ మిక్కిలి సంతోషించి శంతనుడికి సత్యవతిని ఇచ్చాడు. ఆ తరువాత- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

మ. **ఇనతేజుం డతిభక్తిఁ గాంచనరథం బెక్కించి యక్కన్యఁ దో**
డ్కొని తెచ్చెం దనతల్లి సత్యవతినిన్ క్షోణీజనుల్ దన్ను బో
రనఁ గీర్తింపఁగ శంతనుం డతిమనోరాగంబునం బొంద శాం
తనవుం డాతతకీర్తి హస్తిపురికిం దత్కౌతుకారంభుఁ డై. 192

ప్రతిపదార్థం: ఇనతేజుండు= సూర్యుడివలె ప్రకాశించేవాడైన భీష్ముడు, ఆ+కన్యన్= ఆ కన్యను(సత్యవతిని); తన, తల్లిన్= తనకు తల్లివరుస అయినదానిని; అతి, భక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; కాంచనరథంబు+ఎక్కించి= బంగారుతేరును ఎక్కించి; తోడు+కొని= వెంటతీసికొని; తన్నున్= తనను; క్షోణీ, జనుల్= భూప్రజలు; బోరనన్, కీర్తింపఁగన్= వెంటవెంటనే ప్రశంసించగా; శంతనుండు; అతి, మనో, రాగంబునన్, పొందన్= మిక్కిలి హృదయాహ్లాదాన్ని అనుభవించగా; ఆతతకీర్తి= విస్తారమైన కీర్తికలవాడైన; శాంతనవుండు= శంతనుడి కుమారుడైన భీష్ముడు; హస్తిపురికిన్= హస్తినాపురానికి; తద్+కౌతుక+ఆరంభుఁడు+ఐ= దాని పండుగను మొదలు పెట్టినవాడై; తెచ్చెన్= తెచ్చెను.

తాత్పర్యం: సూర్యుడివలె ప్రకాశించే భీష్ముడు ఆ కన్యకను, తనకు తల్లి అయినదానిని, సత్యవతిని భూప్రజలందరు తనను తేపతేపకు జయజయధ్వానాలతో కీర్తిస్తూ ఉండగా, శంతనుడు మనసులోని మమకారాన్ని భావించి తన్మయత్వాన్ని పొందుతూ ఉండగా, విశాలకీర్తిని గడించిన శంతనుడిపుత్రుడు హస్తినాపురికి ఆమెకు వేడుకను కలిగించేవాడై తనవెంట తీసికొనివచ్చాడు.

చిత్రాంగదా విచిత్రవీర్యుల వృత్తాంతము (సం. 1-95-1)

వ. **శంతనుండును బరమానురాగంబున సత్యవతిని వివాహంబై, యతిమానుషం బయిన యాభీష్ము సత్యవ్రతంబునకు సంతసిల్లి, యాతనికి స్వచ్ఛందమరణంబుగా వరం బిచ్చి, సత్యవతియందుఁ జిత్రాంగద విచిత్రవీర్యులన నిద్దరు కొడుకులం బడసి, వారలు సంప్రాప్తయౌవనులు గాకుండఁ బరలోకగతుం డైనఁ, దండ్రికి భీష్ముండు పరలోకక్రియలు నిర్వర్తించి, చిత్రాంగదు రాజ్యాభిషిక్తుం జేసిన; నాతండును నతివ్యాలోలుండై గర్వంబున నెవ్వరి నుఱక సురదనుజ మనుజ గంధర్వాదుల నాక్షేపించుచున్న వాని కలిగి చిత్రాంగదుం డను గంధర్వపతి యుద్ధార్థియయి వచ్చినం గురుక్షేత్రంబునందు.** 193

ప్రతిపదార్థం: శంతనుండును; పరమ+అనురాగంబునన్= అమితమైన ప్రేమతో; సత్యవతిని; వివాహంబు+ఐ; అతి, మానుషంబు+అయిన= మానవాతీతమైన; ఆ, భీష్మ, సత్య, వ్రతంబునకున్= ఆ భీష్ముడియొక్క సత్యనిష్ఠకు; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆతనికిన్= భీష్ముడికి; స్వచ్ఛంద, మరణంబుగాన్= తాను కోరుకొన్నప్పుడే తనకు చావుకలిగేటట్లు; వరంబు= ఇచ్చి; సత్యవతియందు; చిత్రాంగద, విచిత్రవీర్యులు+అనన్; ఇద్దరు, కొడుకులన్; పడసి= పొంది; వారలు= ఆకొడుకులు; సంప్రాప్త, యౌవనులు, కాకుండన్= పొందబడిన యౌవనం కలవారు (యవకులు) కాకుండగనే; పరలోక, గతుండు+ఐనన్= స్వర్గలోకానికి వెళ్లగా(మరణించగా); తండ్రికిన్= శంతనుడికి; భీష్ముండు; పరలోక, క్రియలు, నిర్వర్తించి= చనిపోయినవారు ఉత్తమలోకాలను పొందటానికి చేసే వేదవిహితక్రియాకలాపాలను చేసి; చిత్రాంగదున్, రాజ్య+అభిషిక్తున్, చేసినన్= చిత్రాంగదుడిని రాజ్యానికి రాజుగా అభిషేకించగా; ఆతండును= చిత్రాంగదుడును; అతి, వ్యాలోలుండు+ఐ= మిక్కిలి లౌల్యంకలవాడై (చంచలుడై); గర్వంబునన్= అహంకారం చేత; ఎవ్వరిన్= ఎవ్వరినీ; ఉఱక= లెక్కచేయక; సుర, దనుజ, మనుజ, గంధర్వ+ఆదులన్= దేవతలు, రాక్షసులు, మానవులు, గంధర్వులు మొదలైనవారిని; ఆక్షేపించుచున్+ఉన్నన్= ఎగతాళి చేస్తూ ఉండగా; వానికిన్+ అలిగి= అతనిపై కోపించి; చిత్రాంగదుండు+అను, గంధర్వ, పతి= చిత్రాంగదుడు అనే గంధర్వరాజు; యుద్ధ+అర్థి+అయి, వచ్చినన్= యుద్ధాన్ని కోరి రాగా; కురుక్షేత్రంబునందున్= కురుక్షేత్రంలో.

తాత్పర్యం: శంతనుడు అమితమైన ప్రేమతో సత్యవతిని వివాహమాడి, మానవమాత్రులకు అసాధ్యమైన ఆ భీష్ముడి సత్యనిష్ఠకు సంతోషించి అతనికి అతని ఇచ్ఛ వచ్చినప్పుడు మరణించేటటువంటి వరమిచ్చి, సత్యవతియందు

చిత్రాంగద విచిత్రవీర్యు లనే ఇద్దరు కొడుకులను పొంది, వారు యువకులు కాకుండానే పరలోకానికి పోయాడు. భీష్ముడు తండ్రికి అపరక్రియలు చేసి, చిత్రాంగదుడికి రాజ్యాభిషేకం చేశాడు. అతడు కడు చంచలుడై అహంకారంతో ఎవ్వరిని లెక్కచేయక దేవతలను, రాక్షసులను, మానవులను, గంధర్వాదులను లక్ష్యం చేయక మాటాడుతుండగా అతని ప్రవర్తనకు కోపించి చిత్రాంగదు డనే గంధర్వరాజు తనతో ద్వంద్వ యుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు. అప్పుడు కురుక్షేత్రంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **నరగంధర్వాధిపు ల। య్యిరువురు చిత్రాంగదులు సహింపక యని నొం**
డొరుఁ దాఁకి వీఁకఁ బొడిచిరి। హిరణ్వతీ తీరమున నహీనబలాఢ్యుల్. 194

ప్రతిపదార్థం: నర, గంధర్వ+అధిపులు= నరులకూ, గంధర్వులకూ రాజు లైన; ఆ+ఇరువురు, చిత్రాంగదులు= ఆ ఇద్దరు చిత్రాంగదులు; సహింపక= ఒకరినొకరు లెక్కచేసికొనకుండ; అనిన్= యుద్ధంలో; ఒండు+ఒరున్, తాకి= ఒకరి నొకరు ఢీకొని; వీఁకన్= పరాక్రమంతో; అహీన, బల+ఆఢ్యుల్= తక్కువకాని బలసంపద కలవారైనవారు; హిరణ్వతీ, తీరమునన్= హిరణ్వతీనదీతీరంలో; పొడిచిరి= పోట్లాడుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: నరులకు, గంధర్వులకు ప్రభువు లైన ఆ ఇద్దరు చిత్రాంగదులు లెక్కచేయక యుద్ధంలో ఒకరినొకరు ఎదుర్కొని తరుగని బల మనే ధనం గలవారు హిరణ్వతీనదీతీరంలో పోట్లాడుకొన్నారు.

విశేషం: చిత్రాంగదుడిపై అదే పేరుగల గంధర్వపతి కోపించి యుద్ధానికి పిలవటం విశేషం. అది ద్వంద్వయుద్ధం కావటంచేత భీష్ముడు యుద్ధం చేయలేదు.

క. **వదలక మాయాయుద్ధా। తిదక్షుఁ డయి వంచనోన్నతిన్ గంధర్వుం**
డుదితరవితేజుఁ జిత్రాం। గదుఁ జంపె విచిత్ర పత్త్రకార్ముకహస్తున్. 195

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వుండు; మాయా, యుద్ధ+అతి, దక్షుఁడు+అయి= మాయతో చేసే యుద్ధంలో మిక్కిలి నేర్పరి అయి; విచిత్ర, పత్త్ర, కార్ముక, హస్తున్= అపూర్వాలైన బాణాలను విండ్లను చేత ధరించినవాడైన; ఉదిత, రవి, తేజున్= ఉదయించిన సూర్యుడివలె ప్రకాశించేవాడైన, చిత్రాంగదున్; వదలక= వీడక; వంచన+ఉన్నతిన్= మిక్కిలి మోసంతో; చంపెన్= చంపాడు.

తాత్పర్యం: మాయాయుద్ధంలో మిక్కిలి నేర్పరి అయిన గంధర్వుడు విచిత్రాలైన బాణకోదండాలను ధరించి ఉదయించే సూర్యుడివలె ప్రకాశించే చిత్రాంగదుడిని పట్టువిడవకుండా పోరి చంపాడు.

వ. **ఇట్లు చిత్రాంగదుండు గంధర్వనిహతుం డయినఁ, దత్పరోక్షంబున భీష్ముండు విచిత్రవీర్యుం గౌరవరాజ్యంబున కభిషిక్తుం జేసిన.** 196

ప్రతిపదార్థం: గంధర్వనిహతుండు= గంధర్వునిచే చంపబడినవాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా చిత్రాంగదుడు గంధర్వుడిచేత చంపబడగా అతడి తరువాత భీష్ముడు విచిత్రవీర్యుడిని కౌరవరాజ్యానికి రాజుగా అభిషేకించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. వసునిభుఁడు పైతృకం బగు । వసుధా రాజ్యంబు భీష్మవచనమున గత
వ్యసనుఁడయి తాల్చెఁ దేజం । బెసగంగ విచిత్రవీర్యుఁ డిద్ధయశుం డై. 197

ప్రతిపదార్థం: వసునిభుఁడు= వసురాజువంటివాడైన; విచిత్రవీర్యుఁడు; భీష్మ, వచనమునన్= భీష్ముడియొక్క ఆజ్ఞచొప్పున; పైతృకంబు+అగు= తండ్రినుండి వారసత్వంగా వచ్చే; వసుధారాజ్యంబు= భూపాలనం; గత, వ్యసనుండు+అయి= ఆపదలు లేనివాడై; తేజంబు+ఎసగంగన్= పరాక్రమం ఒప్పారగా; ఇద్ధ+యశుండు+ఐ= నిర్మలమైన కీర్తికలవాడై; తాల్చెన్= వహించాడు.

తాత్పర్యం: వసురాజువంటివా డైన విచిత్రవీర్యుఁడు భీష్ముడి ఆజ్ఞ చొప్పున భయరహితు డై నిజపరాక్రమం నిండారగా నిర్మలకీర్తితో భూపాలనాన్ని చేపట్టాడు.

భీష్ముఁడు కాశీరాజుకూఁతుల స్వయంవరమున కరుగుట (సం. 1-96-4)

వ. అట్టి విచిత్రవీర్యు నారూఢయౌవనుం జూచి భీష్ముండు వివాహయత్నపరుం డయి తన చారులవలనం గాశీరాజు కూఁతుల స్వయంవరోత్సవంబు విని ధనుర్ధరుం డయి రథం బెక్కి యొక్కరుండును వారణాసీపురంబునకుం జని యందు స్వయంవరంబునకు మూఁగిన రాజలోకం బెల్ల వెఱచి వెఱఁగుపడి చూచుచుండ నక్కన్యకలఁ దనరథం బెక్కించికొని యెల్లవారలు విన ని ట్లనియె. 198

తాత్పర్యం: అటువంటి విచిత్రవీర్యుడు యౌవనం పొందగా గమనించి, భీష్ముడు అతడికి వివాహంచేసే ప్రయత్నంలో నిమగ్నుడై తనగూఢచారులవలన కాశీరాజుయొక్క కుమార్తెల స్వయంవరోత్సవం జరుగుతున్నదని విని, ధనుస్సును ధరించి రథమెక్కి ఒక్కడే వారణాసీ నగరానికి పోయి, ఆ నగరంలో స్వయంవరం నిమిత్తం సమావేశమైన రాజుల సమూహాలు భయపడి నిశ్చేష్టులై చూస్తూ ఉండగా ఆకన్యలను తనరథంమీద ఎక్కించుకొని అందరూ వినేటట్లు ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. నాయనుజునకు వివాహము । సేయఁగఁ గన్యాత్రయంబుఁ జేకొని బలిమిం
బోయెద నడ్డం బగు వా । రాయతభుజశక్తి నడ్డమగుఁ డాజిమొనన్. 199

ప్రతిపదార్థం: నా, అనుజునకున్= నాతమ్ముడికి; వివాహము, చేయఁగన్= పెండ్లిచేయటానికి; కన్యా, త్రయంబున్= కన్యలుముగ్గురిని; బలిమిన్= బలవంతంగా, పరాక్రమంతో; చేకొని, పోయెదన్= తీసికొనిపోతాను; అడ్డంబు+అగువారు= అడ్డువచ్చేవారు; ఆజి, మొనన్= యుద్ధవ్యూహంతో; ఆయత, భుజ, శక్తిన్= విస్తారమైన భుజబలంతో, అడ్డము+అగుఁడు= అడ్డగించండి.

తాత్పర్యం: ఈ కన్యలు ముగ్గురినీ నాతమ్ముడి కిచ్చి పెండ్లి చేయటానికై బలంతో బలవంతంగా తీసికొనిపోతాను. అడ్డుతగిలేవారు అపారభుజబలంతో యుద్ధవ్యూహంతో అడ్డగించండి.

వ. 'బ్రాహ్మంబు మొదలుగాఁగల యెనిమిది వివాహములయందు క్షత్త్రియులకుఁ గాంధర్వ రాక్షసంబు లుత్తమంబులు; స్వయంవరంబున జయించి వివాహం బగుట యంతకంటె నత్యుత్తమంబు గావున నిమ్మూఁగినరాజలోకంబు నెల్ల నోడించి యిక్కన్యలం దోడ్కొని నాచనుట యిది ధర్మంబ' యని కాశీరాజునకుం జెప్పి వీడ్కొని భీష్ముండు వచ్చునప్పుడు. 200

ప్రతిపదార్థం: మూఁగిన= గుమికూడిన.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మం మొదలుకొని ఎనిమిది రకాల వివాహాలలో క్షత్త్రియులకు గాంధర్వం, రాక్షసం అనేవి రెండూ శ్రేష్ఠా లైనవి. స్వయంవరంలో జయించి పెండ్లిచేసికోవటం అంతకంటె ఎంతో శ్రేష్ఠం. కాబట్టి ఇక్కడ కూడిన రాజులయొక్క సమూహాన్నంతా ఓడించి ఈకన్యలను తీసికొని నేను పోవటం అనేది న్యాయమే అని కాశీరాజుకు చెప్పి వీడ్కోలు పలికి భీష్ముడు తిరిగి వచ్చేటప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

మ. నరనాగాశ్వవరూథయూథములతో నానావనీనాథు లు
ద్ధురు లై యొక్కట నొండొరుం జఱచి యుత్తుంగానిలోద్ధూత సా
గరసంక్షోభసమంబుగాఁ గలఁగి వీఁకన్ వీరులై తాఁకి యే
సిరి దేవవ్రతుపై నభోవలయ మచ్ఛిద్రంబుగా నమ్ములన్. 201

ప్రతిపదార్థం: నానా+అవనీ, నాథులు= వివిధ దేశాలకు రాజులైనవారు; నర, నాగ, అశ్వ, వరూథ, యూథములతోన్= భటులయొక్కయు, ఏనుగులయొక్కయు, గుఱ్ఱాలయొక్కయు, సైన్యాల సమూహాలతో; ఒక్కటన్= ఒక్కచోట; ఒండొరున్, చఱచి= ఒకరినొకరు భుజాలపై చరచుకొని (ఐక్యతను తెలుపుకొని); ఉత్తుంగ+అనిల+ఉద్ధూత, సాగర, సంక్షోభ, సమంబుగాన్= గాలిచేత ఎత్తుగా ఎగురగొట్టబడిన (అలలుగల) సముద్రంయొక్క ఘోషతో సరి అయినదిగా; కలఁగి= కోపించి; వీఁకన్= గర్వంతో; వీరులు+ఐ= పౌరుషవంతులై; తాఁకి= ఢీకొని, ఎదిరించి; దేవవ్రతుపైన్= దేవవ్రతుడిమీద; నభోవలయము, న+ఛిద్రంబుకాన్= ఆకాశగోళంలో సందులేకుండ; అమ్ములన్= బాణాలను; ఏసిరి= గుప్పించారు.

తాత్పర్యం: వివిధ దేశాలకు అధిపతులైన రాజులందరు పదాతులు, ఏనుగులు, అశ్వాలు, సైన్యసమూహాలతో కలిసి ఒకచోట చేరి పరస్పరం (ప్రోత్సహించుకొంటూ) భుజాలపై చరచుకొంటూ బలమైన గాలితో ఎగురగొట్టబడిన అలలతో కూడిన సముద్రఘోషతో సమానంగా రోషంతో కోపించి గర్వంతో పౌరుషవంతులై ఎదిరించి ఆకాశవలయంలో ఆవంతసందులేకుండ దేవవ్రతుడిమీద బాణాలు గుప్పించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ, చతురంగబల సమీకరణాన్ని, సామూహిక యుద్ధ సంక్షోభాన్నీ, బాణాల గుప్పింపునూ వ్యక్తీకరించే అక్షర రమ్యతకు ఓజోగుణదీప్తికి ఈరచన ఉదాహరణ.

క. వారల నందఱ రౌద్రా । కారుం డై కసిమసంగి గాంగేయుఁడు దు
ర్వార పటుబాణనిహతిని । వీరాహవరంగమునకు విముఖులఁ జేసెన్. 202

ప్రతిపదార్థం: గాంగేయుఁడు= గంగాకుమారుడైన భీష్ముడు; రౌద్ర+ఆకారుండు+ఐ= భయంకరమైన కోపంతో కూడిన రూపం కలవాడై; వారలన్+అందఱన్= వారందరిని; కసిమసంగి= విజృంభించి; దుర్వార, పటు, బాణ, నిహతిని= వారించటానికి శక్యంగాని బలమైన బాణాల తాకిడిచేత; వీర+ఆహవ, రంగమునకున్= వీరయుద్ధభూమికి; విముఖులన్, చేసెన్= దూరమయ్యేవారిగా చేశాడు (యుద్ధభూమిని వదలి పారిపోయేటట్లు చేశా డని భావం).

తాత్పర్యం: భీష్ముడు తీవ్రమైన కోపంగలవాడై విజృంభించి, త్రిప్పికొట్టటానికి శక్యంగాని బలమైన బాణాల దెబ్బలచేత రాజులనందరిని వీరయుద్ధభూమినుండి వైదొలగిపోయేటట్లు చేశాడు.

క. **నెఱి నుఱక వైరి వీరుల । నెఱఁకుల దూఱంగ నేయు నృపపుంగవు నం**
పఱ కోర్వక పిఱు సని రని । వెఱచి విషణ్ణు లయి సకలవిషయాధిపతుల్. **203**

ప్రతిపదార్థం: సకల, విషయ+అధిపతుల్= సమస్త దేశాలయొక్క రాజులు; నెఱిన్, ఉఱక= ఇంచుకైనా లక్ష్యపెట్టక తాకునట్లు; వైరి, వీరుల, నెఱఁకులన్, దూఱంగన్= శత్రువులైన వీరులయొక్క మర్మస్థానాలలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు; ఏయు= బాణాలను వేయు; నృప, పుంగవు= రాజశ్రేష్ఠుడి (భీష్ముడి)యొక్క; అంపఱకున్= బాణాలకు; ఓర్వక= తాళలేక; అనిన్, వెఱచి= యుద్ధంచేయటానికి భయపడి; విషణ్ణులు+అయి= దుఃఖితులై, పిఱు, చనిరి= వెనుదిరిగి పోయారు.

తాత్పర్యం: సమస్తదేశాల ప్రభువులందరు భీష్ముడు తమపై క్రమంగా తాకేటట్లు శత్రువీరుల మర్మాలలో గ్రుచ్చుకొనేటట్లు బాణాలను సంధించి వేస్తూ ఉంటే ఆ బాణాలకు తాళలేక దుఃఖితులై యుద్ధంచేయటానికి భయపడి వెనుతిరిగిపోయారు.

వ. **ఇట్లు నిఖిలక్షత్త్రియక్షయార్థం బలిగిన పరశురాముండునుంబోలెఁ గడు నలిగి, పరశురామశిష్యుం డా క్షత్త్రవర్గంబునెల్లఁ దన శరధారావర్షంబున ముంచి యోడించి యేకవీరుం డయి వచ్చువాని పిఱుంద సమరసన్నద్ధుం డయి సాల్వుండు సనుదెంచి.** **204**

ప్రతిపదార్థం: పిఱుందన్= వెంబడి, వెనుక, సమరసన్నద్ధుండు= యుద్ధమునకు సిద్ధపడినవాడు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా సమస్తక్షత్త్రియులను నశింపచేయటానికి కోపించిన పరశురాముడి విధంగా మిక్కిలి కోపించి పరశురాముడి శిష్యుడైన భీష్ముడు ఆ రాజుల సమూహాన్నంతా తన బాణధారలనే వానలో ముంచి ఓడించి ఏకవీరుడు (యుద్ధంలో పెక్కురను ఒక్కడే నిస్సహాయంగా ఓడించిన మేటివీరుడు) అయి వస్తూఉండగా అతని వెన్నంటి యుద్ధానికి సిద్ధమై సాల్వుడు వచ్చి.

విశేషం: అలం: భీష్ముడు పరశురాముడి వలె అలిగాడన్నచోట ఉపమ; శరధారావర్షంలో రూపకం.

సాల్వుఁడు భీష్మునితో యుద్ధంబు సేయుట (సం. 1-96-27)

ఉ. **'ఈవసుధాధినాథుల జయించిన యట్టిద కాదు; చక్కనై**
పోవక నిల్వు నా కెదిరిపోర మదీయధనుర్విముక్త నా
నావిధ మార్గణోగ్ర గహనంబున దిగ్భ్రమఁబొంద కెమ్మెయిం
బోవఁగఁ బోలు నీకనుచుఁ బూరుకులోత్తముఁ దాఁకె వీఁకతోన్. **205**

ప్రతిపదార్థం: ఈ, వసుధా+అధినాథులన్, జయించిన, అట్టిది+అ, కాదు= ఈ రాజులను జయించటంవంటిదే కాదు; నాకున్+ఎదిరి, పోరన్, చక్కన+ఐ, పోవక, నిల్వు(ము)= నాతో ఎదురొడ్డి యుద్ధంచేయటానికి, పోకుండ నిలువబడు; మదీయ, ధనుర్విముక్త, నానా, విధ, మార్గణ+ఉగ్ర, గహనంబునన్= నాయొక్కవిల్లునుండి విడువబడిన పెక్కురకాలైన బాణా లనే భయంకర మైన అడవిలో; దిక్+భ్రమన్, పొందక= దిక్కులు తెలియని ఆశ్చర్యం పొందకుండా; ఏ+మెయిన్, పోవఁగన్,

పోలున్, నీకున్+అనుచున్= నీకు ఏవిధంగా పోవటానికి వీలౌతుందని అంటూ; వీఁకతోన్= గర్వంతో; పూరు, కుల+ఉత్తమున్= పూరు మహారాజు వంశంలో శ్రేష్ఠుడైన భీష్ముడిని; తాఁకెన్= ఎదుర్కొన్నాడు.

తాత్పర్యం: 'ఈ రాజులను జయించటం అదొక జయం కాదు. అట్లా సూటిగా పోకుండ నన్ను ఎదురించి యుద్ధంచేయటానికి నిలుచుండుము. నా విల్లునుండి విడువబడిన బహువిధాలైన బాణా లనే భయంకరమైన అరణ్యంలో దిక్కుత్రోవలు తెలియక అబ్బురపాటుపొందకుండా ఎక్కడికిపోతావు?' అని అంటూ సాల్వుడు పూరువంశంలో ఉత్తముడైన భీష్మునిమీద గర్వంతో బాణాలు వేశాడు.

విశేషం: అలం: రూపకం.

వ. **భీష్ముండును దనరథంబు నివర్తింపించి సంవర్తసమయ సమవర్తియుంబోలె నతిరౌద్రాకారుండయి నిలిచిన.** **206**

తాత్పర్యం: భీష్ముడుకూడ తనరథాన్ని వెనుకకు త్రిప్పించి ప్రళయకాలంలోని యముడివలె మిక్కిలి భయంకర మైన (రుద్రసంబంధమైన) ఆకారంకలవాడై నిలువగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. **'అనిలజవంబునం బఱచు నమ్మదనాగ మెదిర్చి క్రమ్మఱిం**
చిన పరికాఁడ పోలెఁ గురుసింహవరూథము నిట్లు గ్రమ్మఱిం
చునె యితఁ' డంచునుం దగిలి చూపఱు సాల్వమహీశు విక్రమం
బొనరఁగ నల్గడం బొగడుచుండిరి విస్మయసక్తచిత్తు లై. **207**

ప్రతిపదార్థం: అనిలజవంబునన్= వాయువేగంతో; పఱచు= పరుగెత్తు; ఆ+మదనాగము+ఎదిర్చి= ఆ మదించిన ఏనుగును ఎదిరించి; క్రమ్మఱించిన= మళ్ళించిన; పరికాఁడు+అ; పోలెన్= తెగకు ముఖ్యమైన ఏనుగువలె; కురుసింహ, వరూథమున్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడైన భీష్మునియొక్క సైన్యాన్ని; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ఇతఁడు= సాల్వుడు; క్రమ్మఱించునె= మళ్ళింపగలిగాడే; అంచునున్= అనిఅంటూ; తగిలి= ఆసక్తితో; చూపఱు= చూచేవారు; విస్మయ, సక్త, చిత్తులు+ఐ= ఆశ్చర్యంతోకూడిన మనస్సులు కలవారై; సాల్వ, మహీ+ఈశు, విక్రమంబు= సాల్వభూపతి పరాక్రమాన్ని; నల్గడన్= నాల్గుదిక్కులా; పొగడుచున్+ఉండిరి= పొగడుతూ ఉండిపోయారు.

తాత్పర్యం: 'వాయువేగంతో పరుగెత్తే మదించిన ఏనుగును ఎదిరించి మళ్ళించిన ఆ తెగకు ముఖ్యమైన ఏనుగువలె కురుశ్రేష్ఠుడైన భీష్ముడియొక్క సైన్యాన్ని ఈవిధంగా ఇతడు మళ్ళించాడే' - అంటూ ఆసక్తితో చూచేవారు ఆశ్చర్యంతో నిండిన మనస్సులతో సాల్వభూపతి పరాక్రమాన్ని నాల్గుదిక్కులా పొగడుతూ ఉండిపోయారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

వ. **అంత.** **208**

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: తరువాత (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ధృతిమెయి శతసంఖ్యయు దశ । శతసంఖ్యయు శతసహస్రసంఖ్యయును శతా
యుత సంఖ్యయుఁగా దేవ । వ్రతుమీఁదను సాల్వుఁ డేసె వాఁడిశరంబుల్. 209

ప్రతిపదార్థం: సాల్వుఁడు; ధృతి, మెయిన్= ధైర్యంతో; వాఁడిశరంబుల్= పదను గల బాణాలను; శతసంఖ్యయున్= నూరుసంఖ్యలో; దశ, శతసంఖ్యయున్= పదినూర్లు అంటే వేయి సంఖ్యలో; శత, సహస్ర, సంఖ్యయును= నూరువేల (లక్ష) సంఖ్యలో; శత+అయుత, సంఖ్యయున్, కాన్= నూరుపదివేల (పదిలక్షల) సంఖ్యలుగా; దేవవ్రతు, మీఁదను= దేవవ్రతుడను పేరు గల భీష్ముడిమీద; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: సాల్వుడు ధైర్యంతో భీష్ముడిమీద పదనైన బాణాలను వరుసగా నూరు, వేయి, లక్ష, పదిలక్షల సంఖ్యలలో ప్రయోగించాడు.

క. ఘనభుజుఁ డన్నియు నడుమన । తునియఁగ వడి నేసి, వానితురగచయస్యం
దన సూతుల నొక్కొక య । మ్మునఁ ద్రెళ్ళఁగ నేసె భరతముఖ్యుఁడు పోరన్. 210

ప్రతిపదార్థం: ఘన, భుజుఁడు= గొప్పభుజాలు కలవాడైన; భరత, ముఖ్యుఁడు= భరతకులశ్రేష్ఠుడు - భీష్ముడు; పోరన్= యుద్ధంలో; అన్నియున్= సాల్వుడు ప్రయోగించిన బాణాల నన్నింటిని; నడుమన్+అ= మధ్యలోనే; తునియఁగన్= విరిగిపోయేటట్లు; వడిన్, ఏసి= వేగంగా బాణాలను ప్రయోగించి; వాని= సాల్వుడియొక్క; తురగ, చయ, స్యందన, సూతులన్= గుఱ్ఱాలసమూహాన్నీ, రథాన్నీ, రథాన్ని నడిపే సారథినీ; ఒక్కొక, అమ్మునన్= ఒక్కొక బాణంతో; త్రెళ్ళఁగన్= నేలపై కూలేటట్లు; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: గొప్ప భుజాలు కల ఆ భరతకులశ్రేష్ఠు డైన భీష్ముడు యుద్ధంలో సాల్వుడు ప్రయోగించిన బాణాల నన్నింటిని మధ్యలోనే తునిగిపోయేటట్లు వేగంగా బాణాలు ప్రయోగించి, అతడి గుఱ్ఱాలను, రథాలను, సారథినీ ఒక్కొక్కబాణంతో నేలపై కూలేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: సాల్వుడు ఆశ్చర్యం కలిగించేటట్లు అధికసంఖ్యలో బాణాలను ప్రయోగించి భీష్ముడిని ఓడించటానికి యత్నించగా ఆబాణాలనన్నింటిని మధ్యలోనే త్రుంచివేసి, ఒక్కొక్కబాణంతోనే రథాన్నీ గుఱ్ఱాలనూ సారథిని చంపి అత్యద్భుత మనిపించుకొన్నా డని వ్యంగ్యం.

క. రథమును రథ్యంబులు సా । రథియును వృథ యైన భగ్నరథుఁ డై భాగీ
రథికొడుకుచేత విమనో । రథుఁ డై సాల్వుండు నిజపురంబున కరిగెన్. 211

ప్రతిపదార్థం: రథమును= రథమూ; రథ్యంబులున్= గుఱ్ఱాలూ; సారథియును= సారథియూ; వృథ+ఐనన్= పనికిరానివి కాగా; భగ్నరథుఁడు+ఐ= విరిగిన రథం కలవాడై; భాగీరథి, కొడుకుచేతన్= గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడివలన; వి, మనోరథుఁడు+ఐ= వీగిపోయిన కోర్కెలు కలవాడై; సాల్వుండు= సాల్వుడు; నిజపురంబునకున్+అరిగెన్= తన రాజధానికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: రథమూ, గుఱ్ఱాలూ, సారథీ పనికిరాకుండ పోగా సాల్వుడు రథం విరిగిపోవటమే కాకుండా మనోరథంబు (కోర్కె)కూడా వీగిపోయేటట్లు భీష్ముడు చేయగా చేసేది లేక తననగరానికి తిరిగివెళ్ళాడు.

వ. ఇట్లు సకలరాజలోకంబు నెల్ల నశ్రమంబున నోడించి సాల్వరాజు మందల విడిచి పరాక్రమలబ్ధ లయిన కాశీరాజదుహితలనంబాంబికాంబాలికలందోడ్కొని వచ్చి భీష్ముండు విచిత్రవీర్యునకు వివాహంబుసేయనున్న నందుఁ బెద్దయది యైన యంబ యిట్లనియె. 212

ప్రతిపదార్థం: పెద్ద+అది= పెద్దయది= జ్యేష్ఠురాలు.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా సమస్త రాజసమూహాన్నంతా తేలికగా ఓడించి సాల్వరాజును ప్రాణాలతో సేనలను బాధించక వదలి పరాక్రమంచేత లభించినవా రయిన కాశీరాజుపుత్రికలను అంబ, అంబిక, అంబాలికలను, తీసికొని వచ్చి భీష్ముడు విచిత్రవీర్యుడికి వివాహం చేయబోగా, ఆ ముగ్గురిలో పెద్దదయిన అంబ ఈవిధంగా అన్నది.

ఆ. పరఁగ నన్ను సాల్వపతి వరియించినఁ । దండ్రిచేతఁ బూర్వదత్త నైతి
నమ్మహీశునకు; నయంబున నెయ్యది । ధర్మ్మ వెఱిఁగి దానిఁ దలఁపు మిపుడు. 213

ప్రతిపదార్థం: పరఁగన్= ఒప్పునట్లు; సాల్వపతి= సాల్వు డనేరాజు; నన్నున్= (అంబను); వరియించినన్= కోరుకొనగా; ఆ+మహీ+ఈశునకున్= ఆ రాజుకు; తండ్రిచేతన్= నాతండ్రిచేత; పూర్వ, దత్తను+ఐతిన్= ముందే ఇవ్వబడినదాన నైనాను; నయంబునన్= న్యాయంగా, నీతిగా; ఏ+అది, ధర్మ్మవు= ఏది ధర్మమో; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; దానిన్= ఆ చేయదగినదానిని; ఇపుడు; తలఁపుము= ఆలోచించుము.

తాత్పర్యం: సాల్వరాజు నన్ను ఒప్పారగా వరించటంచేత మాతండ్రి నన్ను ఇంతకుపూర్వమే ఆ రాజుకు మాట ఇచ్చాడు. ఇప్పుడు (ఈపరిస్థితులలో) చేయదగిన ధర్మ మేదో తెలిసికొని నీతితో నిర్ణయించుము.

విచిత్రవీర్యుని వివాహము, మరణము (సం. 1-96-52)

వ. అనిన విని భీష్ముండు ధర్మవిదు లయిన బ్రాహ్మణుల యనుమతంబున దాని సాల్వరాజున కిచ్చిపుచ్చి, మహోత్సవంబున నయ్యిరువురు కన్యకల విచిత్రవీర్యునకు వివాహంబు సేసిన 214

ప్రతిపదార్థం: ధర్మవిదులు= ధర్మం తెలిసినవారు.

తాత్పర్యం: అనగా విని భీష్ముడు ధర్మం తెలిసిన బ్రాహ్మణుల అనుమతితో అంబను సాల్వరాజుకు ఇచ్చేటట్లు పంపి, గొప్పవైభవంగా ఆ ఇద్దరు కన్యలను విచిత్రవీర్యుడికి ఇచ్చి పెళ్ళిచేయగా.

ఉ. లాలిత రూపయౌవన విలాస విభాసిను లైన యంబికాం
బాలికలన్ వివాహ మయి భారతవంశకరుండు గామ లీ
లాలలితానుభోగరసలాలసుఁ డై నిజరాజ్యభార చిం
తాలసుఁ డయ్యెఁ; గామికి నయంబున నొండు దలంపఁబోలునే! 215

ప్రతిపదార్థం: భారత, వంశ, కరుండు= భరతవంశోద్ధారకుడు అయిన విచిత్రవీర్యుడు; లాలిత, రూప, యౌవన, విలాస, విభాసినులు+ఐన= పోషింపబడిన రూప, యౌవనాలయొక్క లీలలచేత ప్రకాశించేవారైన; అంబికా, అంబాలికలన్; వివాహము+అయి= పెండ్లియాడి; కామ, లీలా, లలిత+అనుభోగ, రస, లాలసుఁడు+ఐ= మన్మథ విలాసాలచేత కోమలా లైన ఇష్టభోగాల అనుభవసారాన్ని పొందటంలో విషయాసక్తుడై; నిజ, రాజ్య, భార, చింతా+అలసుఁడు+అయ్యెన్= తన రాజ్యభారాన్ని గురించిన ఆలోచనలో ఉత్సాహంలేనివాడు అయ్యాడు; కామికిన్= ఇంద్రియసుఖాలను కోరేవాడికి; నయంబునన్= పొందికగా; ఒండు= మరొకదానినిగురించి; తలంపన్, పోలునే= ఆలోచింప వీలు కలుగునా? (కలుగ దని భావం).

తాత్పర్యం: భారతవంశకరు డైన విచిత్రవీర్యుడు లావణ్యంతో కూడిన రూప యౌవన విలాసాలతో ప్రకాశించే అంబికను, అంబాలికను పెండ్లాడి మన్మథలీలలతోకూడిన లలితభోగానుభవాలసారాన్ని పొందాలనే విషయాభిలాషతో తన రాజ్యనిర్వహణభారాన్నిగురించి ఆలోచించటంలో ఆసక్తిలేనివా డైనాడు. అంతేకదా! కాముకునికి పొందికగా మరొక విషయాన్నిగురించి ఆలోచించే వీలెక్కడ కలుగుతుంది? (కలుగదని భావం).

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. లలనల విలాసాలను, విచిత్రవీర్యుని విషయాసక్తిని వర్ణించే యీపద్యరచనలో లవర్ణం విరివిగా వాడి లాలిత్యాన్ని పోషించి శృంగార రసానుకూలమైన అక్షరరమ్యతను నన్నయ పాటించాడు. శ్లేష అనే శబ్దగుణం సార్థకం.

వ. ఇట్లు సకలవ్యాపారరహితుం డై కాశీరాజదుహితల నయ్యిరువుర నతిప్రణయగౌరవంబునం దగిలి.216

ప్రతిపదార్థం: దుహితలు= పుత్రికలు

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా అన్ని ప్రవృత్తులను మానుకొని కాశీరాజు కూతుళ్ల నిద్దరిని అధికమైనప్రేమాదరంతో కూడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. అమలసుధారమ్య హర్మ్యతలంబుల । నవకుసుమామోద నందనములఁ
గృతకాద్రి కందర క్రీడాగృహాంగణ । వివిధరత్నోపలవేదికలను
గలహంస కలనాదకమనీయ కమలినీ । దీర్ఘికాసైకతతీరములను
రమియించుచును గామరాగాధికాసక్తిఁ । జేసి శోషించి విచిత్రవీర్యుఁ

ఆ. డమరపురికిఁ జనిన, నతనికిఁ బరలోక । విధుల శాస్త్రదృష్టి వెలయఁ జేసి
నాపగాతనూజుఁ డఖిలబాంధవులయు । బ్రాహ్మణులయుఁదోడ భానునిభుఁడు. 217

ప్రతిపదార్థం: విచిత్రవీర్యుఁడు; అమల, సుధా, రమ్య, హర్మ్య, తలంబులన్= స్వచ్ఛమైన(తెల్లనైన) సున్నపుపూతవలన అందమైన భవనాలయొక్క పైభాగాలలోనూ; నవ, కుసుమ+ఆమోద, నందనములన్= క్రొత్తపూలయొక్క వాసనలుగల ఉద్యానవనాలలోనూ; కృతక+అద్రి, కందర, క్రీడాగృహ+అంగణ= కృత్రిమంగా అమర్చిన కొండలయొక్క గుహలయొక్క, విలాసగృహాలయొక్క ముంగిళ్ళలోని; వివిధ, రత్న+ఉపల, వేదికలను= అనేకవిధా లైన రత్నాలతో ఉన్న రాతిఅరుగులమీదనూ; కలహంస, కలనాద= రాజహంసలయొక్క అవ్యక్తమధురమైన స్వరాలచేత; కమనీయ= అందమైన; కమలినీ, దీర్ఘికా, సైకత, తీరములను= సరోవరాలయొక్క, నడబావులయొక్క, తీరాల్లోని ఇసుక తిన్నెల మీద; రమియించుచును= క్రీడిస్తూ; కామ, రాగ+అధిక+ఆసక్తిన్‌చేసి= కామసుఖంలోని మిక్కిలికోరిక కారణంగా; శోషించి= చిక్కిశల్యమై; అమర, పురికిన్, చనినన్= దేవతల నగరానికి పోగా (చనిపోగా); అతనికిన్= విచిత్రవీర్యుడికి; శాస్త్రదృష్టి, వెలయన్= శాస్త్రాలలో చెప్పబడిన పద్ధతికి అనుకూలంగా; పరలోక, విధులన్= చనిపోయినవారికి ఉత్తరగతులు కలిగించటానికి చేసేకర్మలు; ఆపగాతనూజుఁడు= గంగయొక్కపుత్త్రుడు, భీష్ముడు; భాను, నిభుఁడు= సూర్యుడితోపోలినవాడు; అఖిల, బాంధవులయున్, బ్రాహ్మణులయున్, తోడన్= అందరు బంధువులతో బ్రాహ్మణులతో కలిసి; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: తెల్లని సున్నంతో అందంగా ఉన్న మేడలపైభాగాలలోనూ, క్రొత్తగా పూచిన పూలసువాసనలుగల ఉద్యానవనాలలోనూ, కృత్రిమంగా కట్టిన కొండల గుహలలోనూ విలాసగృహాల ముంగిళ్లలో ఉన్న వివిధ రత్నాలు తాపిన రాతి అరుగులమీదనూ, రాజహంసల మధురమైన కూతలతో అందమైన సరోవరాలయొక్క, నడబావులయొక్క, తీరాలలోని ఇసుకతిన్నెలమీదనూ క్రీడిస్తూ కామభోగంలోని అమితమైన ఆసక్తివలన విచిత్రవీర్యుడు చిక్కిశల్యమై స్వర్గస్థుడు కాగా అతడికి సూర్యసన్నిభు డైన భీష్ముడు బంధువులందరితో, బ్రాహ్మణులతో కలిసి శాస్త్రోక్తంగా పరలోకవిధులను యథావిధిగా చేశాడు.

సత్యవతి భీష్ముని వివాహమాడు మని కోరుట (సం. 1-97-4)

వ. మఱియు నత్యంతశోకార్ణవంబున మునింగిన తల్లిని మఱదండ్రను నాశ్వాసించి, యరాజకం బయిన రాజ్యం బకలంకంబుగాఁబ్రతిపాలించుచున్న కొడుకు నఖిలధర్మవిదు గాంగేయుం జూచి సత్యవతి యి ట్లనియె.218

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఆపైన; అత్యంత, శోక+అర్ణవంబునన్, మునింగిన= అపార మైన దుఃఖ మనే సముద్రంలో మునిగిన; తల్లిని; మఱదండ్రను= తమ్మునిభార్యలను; ఆశ్వాసించి= ఓదార్చి; అ, రాజకంబు+అయిన, రాజ్యంబు= రాజు లేకుండా పోయిన రాజ్యాన్ని; అకలంకంబుకాన్= ఎటువంటి అపవాదు రాకుండ; ప్రతిపాలించుచున్+ఉన్న= రక్షకుడుగా పాలిస్తూ ఉన్న; కొడుకున్= కొడుకును; అఖిల, ధర్మ, విదున్, గాంగేయున్, చూచి= అన్నిధర్మాలూ తెలిసినవాడైన గంగాతనయుడైన భీష్ముడిని చూచి; సత్యవతి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈవిధంగా అన్నది.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత, అపారమైన దుఃఖసాగరంలో మునిగిన తల్లిని, మరదళ్ళనూ ఓదార్చి, రాజు లేని ఆరాజ్యానికి ఏలోపం రాకుండ రాజప్రతినిధిగా పాలనంసాగిస్తూ ఉండగా తనకు కొడుకూ, సర్వధర్మాలు తెలిసినవాడూ అయిన భీష్ముడిని చూచి సత్యవతి ఈవిధంగా అన్నది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. శంతను సంతానంబును । సంతతకీర్తియును బిండసత్కృతియును న
త్యంత మహీభారమును బ । రంతప! నీయంద చిరతరం బై నిలిచెన్. 219

ప్రతిపదార్థం: పరంతప= శత్రువులను తపింపచేయువాడా! భీష్ముడా!; శంతను, సంతానంబును= శంతనుడియొక్క సంతానం (అనదగినవాస్తవమున్నూ); సంతత, కీర్తియును= కలకాలముండే కీర్తియున్నూ; పిండ, సత్కృతియునున్= పితృదేవతలకు పిండములు సమర్పించే ఉత్తమకర్మయూ; అత్యంత, మహీ, భారమును= అపారమైన రాజ్యంయొక్క భారమూ; నీ+అందున్+అ= నీయందే; చిరతరంబు+ఐ= చాలకాలం ఉండేదిగా; నిలిచెన్= ఏర్పడింది.

తాత్పర్యం: శత్రువులను తపింపజేసే ఓవీరుడా! భీష్మా! శంతనుడియొక్క సంతాన మని చెప్పదగిన వాస్తవమూ, కలకాలముండే కీర్తియూ, పితృదేవతలకు పిండప్రదానం చేసే ఉత్తమకర్మాధికారమూ, అపారమైన సామ్రాజ్యభారమూ నీయందే చాలకాలం నిలిచిఉండే స్థితి ఏర్పడింది.

చ. **జననుత సర్వధర్మములు సర్వజగత్పరివర్తనక్రమం**
బును మఱి సర్వవంశములుఁ బుట్టిన మార్గము నీవ నిక్కువం
బనఘ! యెఱుంగు; దున్నతగుణాఢ్యుఁడవున్ భరతాన్వయావలం
బనుఁడవు నీవ; నిన్నొకఁడు పంచెదఁ జేయుము మత్ప్రియంబుగన్. **220**

ప్రతిపదార్థం: అనఘ= దోషాలు లేనివాడా; పుణ్యాత్ముడా! (భీష్మా!); జన, నుత, సర్వ, ధర్మములు= ప్రజలచేత కొనియాడబడే అన్ని ధర్మాలనుగురించి; సర్వ, జగత్, పరివర్తన, క్రమంబును= ప్రపంచంలో జరుగుతున్న మార్పులన్నింటి(క్రమాన్నీ; మఱి= అంతేకాక; సర్వ, వంశములున్, పుట్టిన, మార్గమున్= (రాజ)వంశాలన్నీ ప్రారంభమైన విధానాన్నీ; నిక్కువంబు= వాస్తవంగా, నిజంగా; నీవు+అ, ఎఱుంగుదు(వు)= నీకు మాత్రమే తెలుసు; నీవు+అ= నీవే; ఉన్నత, గుణ+ఆఢ్యుఁడవున్= ఉత్తమగుణ సంపన్నుడవు; భరత+అన్వయ+అవలంబనుఁడవు= భరతుడు వంశకర్తగా ఉన్న వంశానికి ఆధారమైనవాడవు; నిన్నున్+ ఒకఁడు, పంచెదన్= నిన్ను ఒకఁడు, పంచెదన్= నిన్ను ఒకటి ఆజ్ఞాపిస్తాను; మత్, ప్రియంబుగన్, చేయుము= నాకు సంతోషమయ్యేటట్లు చేయుము.

తాత్పర్యం: పాపరహితుడవయిన ఓ భీష్మా! ప్రజలచేత కీర్తింపబడే ధర్మాలన్నింటిని గురించి, లోకంలో జరిగే పరిణామాలన్నింటి క్రమాన్నిగురించీ, అంతేకాక, రాజవంశాలన్నీ పుట్టిన విధానాలగురించి నీవు వాస్తవజ్ఞానం కలిగిఉన్నావు. ఉత్తమగుణసంపదగల నీవే ఈనాడు భరతవంశానికి ఆధారంగా నిలిచి ఉన్నావు. నిన్ను నేను ఒకటి ఆజ్ఞాపిస్తాను. నాసంతోషంకొరకు దానిని నీవు చేయుము.

క. **ఇక్కురువంశంబున వీ । వొక్కరుఁడవ యున్నవాఁడ; వుర్వీరాజ్యం**
బెక్కటి సేకొని తేజము । దిక్కుల వెలిఁగింపు సంతతియుఁ బడయు మొగిన్. **221**

ప్రతిపదార్థం: ఈ+కురువంశంబునన్= ఈకురువంశంలో; నీవు+ఒక్కరుఁడవు+అ, ఉన్నవాఁడవు= నీవు ఒక్కడివే ఉన్నావు; ఉర్వీ, రాజ్యంబు= భూమిపరిపాలనను; ఎక్కటి, చేకొని= మరెవరి సహాయంలేకుండా ఒక్కడివే తీసికొని; తేజమున్= పరాక్రమాన్ని, ప్రకాశాన్ని; దిక్కులన్, వెలిఁగింపు(ము)= దిక్కులందు ప్రకాశించేటట్లు చేయుము; ఒగిన్= క్రమంగా; సంతతియున్, పడయుము= సంతానాన్నికూడా పొందుము.

తాత్పర్యం: ఇప్పుడు ఈకురువంశంలో (రాజ్యార్హుడైనవాడవు) నీవొక్కడవే (బ్రతికి) ఉన్నావు. నీవు ఈరాజ్యాన్ని అసహాయవీరుడిగా చేపట్టి నీపరాక్రమతేజాన్ని నలుదిక్కులా వెలిగేటట్లు చేయుము. క్రమంగా సంతానాన్నికూడ పొందుము.

క. **'నిరతంబు బ్రహ్మమొదలుగ । వరుసన యెడతెగక యిట్లు వచ్చిన వంశం**
బురుభుజ! నీ వుండఁగ నీ । తరమున విచ్ఛిన్న మగుట ధర్మువె?' యనినన్. **222**

ప్రతిపదార్థం: ఉరుభుజ= గొప్పభుజాలు కలవాడా (బాహుబలం కలవాడా అనిభావం); బ్రహ్మ, మొదలుగన్= బ్రహ్మదేవుడు మొదలుకొని; వరుసన్+అ= పరంపరగా; నిరతంబున్= ఎల్లప్పుడూ; ఎడతెగక= విచ్ఛిన్నం కాకుండ (ఆగిపోకుండ); ఇట్లు= ఈవిధంగా; వచ్చిన, వంశంబు= సాగిన వంశం; నీవు+ఉండఁగన్= నీవు(మిగిలి) ఉండగానే; నీతరమునన్= నీ జీవితకాలంలోనే; విచ్ఛిన్నము+అగుట= తెగిపోవుట (వంశంలో వారసుడు లేకుండపోవటం); ధర్మువు+ఎ= ధర్మమా? (కాదని భావం); అనినన్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: 'గొప్ప భుజబలం కలవాడా! బ్రహ్మదేవుడు మొదలుకొని పరంపరగా ఎక్కడా ఎప్పుడూ ఆగిపోకుండా ఈవిధంగా వచ్చిన ఈవంశం నీ వుండగానే, నీజీవితకాలంలోనే వంశపరంపర విచ్ఛిన్నం కావటం (తెగిపోయి ఆగిపోవటం) ధర్మమా? (ధర్మం కాదు) అని సత్యవతి అనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. **విని భీష్ముఁ డనియె 'మీ కి । ట్లని యానతి యీయఁదగునె? యమ్మెయి నాప**
ల్కిన పల్కును మఱి నా తా । ల్చిన వ్రతమును జెఱుప నంత చిఱుతనె చెపుఁడా'. **223**

ప్రతిపదార్థం: విని= సత్యవతి మాటలు విని; భీష్ముఁడు+అనియెన్= భీష్ముడు ఈవిధంగా అన్నాడు; మీకున్+ఇట్లు+అని, ఆనతి, ఈయన్, తగునె= మీరు ఈవిధంగా ఆజ్ఞాపించటం న్యాయమా?; ఆ+మెయిన్, నా పల్కిన, పల్కును= ఆ విధంగా నేను చేసిన ప్రతిజ్ఞను (శంతనుడికి సత్యవతివలన పుట్టిన సంతానానికే రాజ్యం చెందేటట్లు చూస్తా నని దాశరాజుకు ఇచ్చిన మాటను ఇక్కడ భీష్ముడు ప్రస్తావన చేస్తున్నాడు); మఱి= అంతేకాక; నా, తాల్చిన, వ్రతమును= నేను పూనిన (బ్రహ్మచర్య) వ్రతాన్నీ (సత్యవతి సంతానానికి సవతికొడుకుల పోరు రాకుండ భీష్ముడు బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని స్వీకరించిన ప్రస్తావన ఇది); చెఱుపన్= పాడుచేసుకోటానికి; అంత, చిఱుతనె, చెపుఁడు+ఆ= అంత బాలుడినా (అవివేకినా) చెప్పండి.

తాత్పర్యం: సత్యవతి మాటలు విని భీష్ముడు ఈవిధంగా అన్నాడు - "మీకు ఈవిధంగా ఆజ్ఞాపించటం ఉచితమా? (కాదు). ఆ విధంగా ఆనాడు చేసిన ప్రతిజ్ఞనూ, అంతేకాక నేను చేపట్టిన బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్నీ వమ్ముచేయటానికి నే నంత బాలుడినా? (అవివేకినా) చెప్పండి. (కాదని భావం).

క. **హిమకరుఁడు శైత్యమును, న । ర్యముఁడు మహాతేజమును, హుతాశనుఁ డుష్ణ**
త్వము విడిచిరేని గుర్వ । ర్థము నాచేకొనిన సద్వ్రతంబు విడుతునే? **224**

ప్రతిపదార్థం: హిమకరుఁడు= (చల్లని కిరణాలు కలవాడు); చంద్రుడు; శైత్యమును= చల్లదనాన్నీ; అర్యముఁడు= సూర్యుడు; మహత్+తేజమును= గొప్పదైన ప్రకాశాన్నీ; హుత+అశనుఁడు= (హోమము చేయబడిన ద్రవ్యాలే ఆహారంగా కలవాడు); అగ్ని; ఉష్ణత్వమున్= వేడిమినీ; విడిచిరి+ఏని= వదలినప్పటికీన్నీ; గురు+అర్థము= తండ్రికొరకు; నా, చేకొనిన= నేను చేపట్టిన; సత్+వ్రతంబు= ఉత్తమదీక్షను (బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని); విడుతును+ఏ= విడిచిపెట్టుతానా? (విడువ నని భావం).

తాత్పర్యం: చంద్రుడు చల్లదనాన్నీ, సూర్యుడు అత్యంతప్రకాశాన్నీ, అగ్ని వేడిమినీ విడిచినప్పటికీ, నేనుమాత్రం తండ్రికొఱకు చేపట్టిన ఈ ఉత్తమవ్రతాన్ని విడుస్తానా? (విడువను అని భావం).

వ. **'పృథివ్యాది మహాభూతంబులు గంధాదిగుణంబుల నెట్లు విడువ వట్ల యేనును గురుకార్యంబున మీశుల్కార్థంబుగా సర్వజనసమక్షంబున నాచేసిన సమయస్థితి విడువ; నది యట్లుండె; మీయానతిచ్చినట్లు**

నాయెఱుఁగని ధర్మువులు లేవు; శంతనుసంతానంబు శాశ్వతంబగునట్లుగ క్షత్త్రధర్మంబుసెప్పెద;
నాచెప్పినదాని ధర్మార్థవిదు లయి లోకయాత్రానిపుణు లయిన పురోహితప్రముఖ నిఖిలబ్రాహ్మణవరులతో
విచారించి చేయునది' యని భీష్ముఁ డందఱు విన ని ట్లనియె. 225

ప్రతిపదార్థం: పృథివీ+ఆది, మహత్, భూతంబులు= భూమిమొదలైన గొప్పవైన పంచభూతాలు; గంధ+ఆది, గుణంబులను+ఎట్లు, విడువవు= వాసనమొదలైన సహజలక్షణాలను ఏవిధంగా వదలుకోవో; అట్లు+అ, ఏనును= ఆ విధంగానే నేనుకూడ; గురు, కార్యంబునన్, మీ శుల్క+అర్థంబుగా= తండ్రికొరకైన (వివాహ) కార్యంలో మీకివ్వవలసిన కట్నం కొరకుగా; సర్వ, జన, సమక్షంబునన్= జనులందరి ఎదుట; నా, చేసిన, సమయ, స్థితి= నేను చేసిన నియమవ్యవస్థను; విడువను= వదలను; అది, అట్లు+ఉండెన్= అది ఆవిధంగా ఉండనివ్వండి.; మీ, ఆనతి+ఇచ్చినట్లు= మీరు ఆజ్ఞాపించినట్లు (మీరు-బహువచన గౌరవవాచకం); నా, ఎఱుఁగని, ధర్మువులు, లేవు= నాకు తెలియని ధర్మాలు లేవు; శంతను, సంతానంబు, శాశ్వతంబు+అగునట్లుగన్= శంతనుడి సంతతి అవిచ్ఛిన్నంగా (శాశ్వతంగా) సాగుతూ ఉండేటట్లుగా; క్షత్త్ర, ధర్మంబు, చెప్పెదన్= క్షత్త్రియులు పాటించదగిన ధర్మాన్ని చెప్పుతాను; నా, చెప్పిన, దానిన్= నేను చెప్పిన ఆ ధర్మాన్ని; ధర్మ+అర్థ, విదులు, అయి= ధర్మముయొక్క ప్రయోజనాన్నిగురించి తెలిసినవారై; లోక, యాత్రా, నిపుణులు+అయిన= లోకం సాగేతీరును తెలిసిన నేర్పరులగు; పురోహిత, ప్రముఖ, నిఖిల, బ్రాహ్మణ, వరులతోన్= పురోహితుడు మొదలైన సమస్త బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో; విచారించి= ఆలోచించి; చేయునది= ఆచరించవలసింది; అని; భీష్ముఁడు; అందఱు; వినన్; ఇట్లు+అనియెన్.

తాత్పర్యం: 'భూమి మొదలైన పంచమహాభూతాలు గంధం మొదలైన సహజగుణాలను ఏవిధంగా విడువవో అట్లే నేనుకూడ తండ్రిగారి ప్రయోజనం కొరకు మీ కివ్వవలసిన కన్యాశుల్కం నిమిత్తం జనులందరిముందు నేను చేసిన ప్రతిజ్ఞయొక్క వ్యవస్థను నేను విడువను. అది అట్లుండ నివ్వండి. మీరు చెప్పినట్లు నాకు తెలియని ధర్మాలు లేవు. శంతనుడి సంతానం అవిచ్ఛిన్నంగా సాగుతూ ఉండేటట్లుగా క్షత్త్రియధర్మాన్ని ఒకదానిని చెప్పుతాను. నేను చెప్పినదానిని ధర్మప్రయోజనాన్నీ, లోకంపోకడ విధానాన్నీ తెలిసిన నిపుణులైన పురోహితులు మొదలైన సమస్త బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో ఆలోచించి చేయవలసింది' - అని భీష్ముడు అందరూ వినేటట్లు ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: పృథివి, నీరు, అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము - అనేవి పంచమహాభూతాలు. గంధం, రసం, రూపం, స్పర్శ, శబ్దం - అనేవి (వరుసగా) వాటి సహజగుణాలు.

చ. **పితృవధజాతకోపపరిపీడితుఁ డై జమదగ్నిసూనుఁ డు**
ద్ధతబలు హైహయున్ సమరదర్పితుఁ జంపి యశేషధారుణీ
పతుల వధించె గర్భగతబాలురు నాదిగ; నట్టిచోటఁ ద
త్సతులకుఁ దొల్లి ధర్మవిధి సంతతి నిల్పరె భూసురోత్తముల్. 226

ప్రతిపదార్థం: జమదగ్ని, సూనుఁడు= జమదగ్నికుమారు డైన పరశురాముడు; పితృ, వధ, జాత, కోప, పరిపీడితుఁడు+ఐ= తండ్రియొక్క వధవలన కలిగిన కోపంచేత బాధపడినవాడై; ఉద్ధత, బలున్= గర్వంతోకూడిన బలంకలవాడిని; సమర, దర్పితున్= యుద్ధంలో మదించినవాడిని; హైహయున్= హైహయుడిని; చంపి; గర్భగత బాలురున్, ఆదిగన్= స్త్రీగర్భాలలోని బాలురు మొదలుకొని; అశేష, ధారుణీ, పతులన్= శేషంలేకుండా రాజులనందరిని; వధించెన్= చంపాడు; అట్టిచోటన్= ఆవిధంగా జరిగినపట్ల; తద్, సతులకున్= ఆ రాజపత్నులకు; తొల్లి= పూర్వం; ధర్మవిధిన్= ధర్మశాస్త్రనియమంప్రకారం; భూసుర+ఉత్తముల్= బ్రహ్మణోత్తములు; సంతతి, నిల్పరు+ఎ?= సంతానాన్ని నిలిచేట్లుచేయరా? (చేశారనిభావం).

తాత్పర్యం: పరశురాముడు తనతండ్రి వధింపబడటంవలన కలిగిన కోపంచేత పీడితుడై మహాబలసమన్వితుడు, యుద్ధాలలో మదించివ్యవహరించేవాడూ అయిన హైహయుడిని చంపి, రాజపత్నుల గర్భాలలోఉన్న బాలురు మొదలు కొని రాజులనందరినీ ఎవ్వరూ మిగలకుండా చంపాడు. అటువంటి సందర్భంలో పూర్వం బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులు ధర్మశాస్త్రవిధిప్రకారం ఆ రాజపత్నులందు సంతానాన్ని కలిగించి వంశాలను నిలిపారు.

దీర్ఘతముని వృత్తాంతము (సం. 1-98-6)

వ. **మఱి యదియునుంగాక యుతథ్యుం డను మునివరుపత్ని మమత యనుదాని గర్భిణి నభ్యాగతుం డయి బృహస్పతి దేవరన్యాయంబున నభిలషించినఁ దదీయగర్భస్థుం డయిన పుత్త్రుం డెఱింగి యిది ధర్మవిరుద్ధం బని యాక్రోశించిన వానికి నలిగి బృహస్పతి 'సర్వభూతేప్సితం బైన యిక్కార్యంబునందు నాకుఁ బ్రతికూలుండ వయితివి కావున దీర్ఘతమంబును బొందు' మని శాపం బిచ్చిన, వాఁడును దీర్ఘతముండు నాఁ బుట్టి సకలవేదవేదాంగవిదుండయి జాత్యంధుం డయ్యును తనవిద్యాబలంబునఁ బెద్దకాలంబునకుఁ బ్రద్వేషిణి యను నొక్కబ్రాహ్మణి వివాహం బయి గౌతమాదు లయిన కొడుకులం బెక్కండ్రం బడసిన, నది లబ్ధపుత్త్రయై తన్ను మెచ్చుకున్న 'నిట్లేల నన్ను మెచ్చ?' వని దీర్ఘతముండు ప్రద్వేషిణి నడిగిన నది యి ట్లనియె.** 227

ప్రతిపదార్థం: సుస్పష్టం.

తాత్పర్యం: మరి అంతేకాక - ఉతథ్యుడు అనే మునియొక్క భార్యమమతఅనేపేరుగల వనితను గర్భిణిఅయిఉన్ననూ అభ్యాగతుడుగా వచ్చిన బృహస్పతి దేవరన్యాయాన్ని అనుసరించి కోరగా, ఆమెగర్భంలో ఉన్న బాలుడు దానిని తెలిసికొని అది ధర్మవ్యతిరేక మని పెద్దగా అరవగా, అందుకు బృహస్పతి కోపపడి 'జీవులందరిచేత కోరబడే ఈపనిలో నాకు వ్యతిరిక్తుడ వైనావు కాబట్టి దీర్ఘకాలం చీకటిని అనుభవించు' మని (గ్రుడ్డివాడ వగుమని) శాపంపెట్టగా, ఆతడు దీర్ఘతము డనే పేరున పుట్టి వేదాలనూ, వేదాంగాలనూ తెలిసికొని పుట్టుగ్రుడ్డి అయినప్పటికీ తనవిద్యాబలంతో చాలకాలం తరువాత ప్రద్వేషిణి అనే బ్రాహ్మణవనితను పెండ్లాడి గౌతముడు మొదలైన కొడుకులను అనేకులను పొందగా, ఆమె పుత్రవతి అయినప్పటికీ తనను మెచ్చకుండగా 'ఎందుకు నన్ను ఈవిధంగా మెచ్చవు?' అని దీర్ఘతముడు ప్రద్వేషిణిని అడుగగా ఆమె ఈవిధంగా అన్నది.

తే. **పతియు భరియించుఁ గావున భర్తయయ్యె; । భామ భరియింపఁబడుఁగాన భార్య యయ్యెఁ;**
బరఁగ నవి మనయందు వీడ్వడియె నిన్ను । నేన యెల్లకాలము భరియింతుఁ గాన. 228

ప్రతిపదార్థం: పతియున్= మగడు; భరియించున్, కావునన్= భార్యను భరిస్తాడు కాబట్టి; భర్త, అయ్యెన్= భర్త అని పిలువబడతాడు; భామ= ఇల్లాలు; భరియింపఁబడున్, కాన= భర్తచేత భరింపబడుతుంది కాబట్టి; భార్య, అయ్యెన్= భార్య అనబడుతున్నది; పరఁగన్= ఒప్పగా; అవి= ఆ భార్యాభర్తలస్వభావాలు; నిన్నున్, నేను+అ; ఎల్లకాలము; భరియింతున్= భరిస్తాను, పోషిస్తాను; కాన= కాబట్టి; మన, అందున్= మనపట్ల; వీడ్వడియెన్= వేరుపడ్డాయి, (తిరగబడ్డాయి).

తాత్పర్యం: భార్యను భరిస్తాడు కాబట్టి మగడిని 'భర్త' అని పిలుస్తారు. భర్తచేత భరింపదగింది కాబట్టి ఇల్లాలిని 'భార్య' అని అంటారు. నేను నిన్నే యెల్లకాలం భరిస్తూ (పోషిస్తూ) ఉంటాను కాబట్టి అదిమనపట్ల వ్యత్యస్తమైనది (ఆ సంబంధం).

ఆ. 'ఎంతకాల మయిన నిప్పాట భరియింప । నోప నింక నరుగు మొండుకడకు'
ననిన నిర్దయాత్మ లని దీర్ఘతముఁ డల్గి । సతుల కెల్ల నపుడు శాప మిచ్చె. 229

ప్రతిపదార్థం: ఎంత, కాలము+అయినన్= ఎంతకాలమైననూ; ఈ+పాటన్= ఇదే విధంగా; భరియింపన్, ఓపన్= భరింప(పోషింప) జాలను; ఇంకన్= ఇకమీద; ఒండు, కడకున్= మరొకచోటికి; అరుగుము= వెళ్ళుము; అనినన్= అనగా; దీర్ఘతముఁడు; అల్గి= కోపించి; నిర్దయ+ఆత్మలు+అని= ఆడువారు దయలేని హృదయాలు కలవా రని; సతులకున్+ఎల్లన్= ఇల్లాండ్ర కందరికి; అపుడు; శాపము+ఇచ్చెన్= శాపం పెట్టాడు.

తాత్పర్యం: 'ఎంతకాల మయినా ఇదేవిధంగా భరించవలసివస్తే నేను భరించలేను; ఇక నీవు మరొకచోటికి వెళ్ళుము' అనగా స్త్రీలు దయలేని హృదయాలు కలిగినవా రని దీర్ఘతముడు కోపించి ఇల్లాండ్రకందరికి అప్పుడు శాపం పెట్టాడు.

క. పతిహీన లయిన భామిను । లతిధనవతు లయ్యుఁ గులజ లయ్యును ననలం
కృత లయ్యెడు మాంగల్యర । హిత లయ్యెడుఁ గృపణవృత్తి నిదియు మొదలుగన్. 230

ప్రతిపదార్థం: పతి, హీనలు+అయిన, భామినులు= భర్త చనిపోయిన వనితలు; అతి, ధనవతులు+అయ్యున్= ఎక్కువ ధనం కలవారైననూ; కులజలు+అయ్యును= ఉత్తమకులాలలో పుట్టినవారైననూ; ఇదియున్, మొదలుగన్= ఇప్పటినుండి; కృపణవృత్తిన్= దయనీయంగా; అనలంకృతలు+అయ్యెడున్= అలంకారాలు లేనివా రౌతారు గాక; మాంగల్య, రహితలు+అయ్యెడున్= తాళి లేని వారౌతారు గాక!

తాత్పర్యం: భర్తలను కోల్పోయిన భార్యలు ఎంతటి ధనవతు లైనా, ఉత్తమకులాలలో పుట్టినవారైనా ఇప్పటినుండి దయనీయంగా అలంకారాలు లేనివారుగా, తాళిలేనివారుగా అయ్యెదరుగాక! (ఇది దీర్ఘతము డిచ్చిన శాపం).

వ. అనిశాపంబిచ్చిన దీర్ఘతమునకు నలిగి ప్రద్వేషిణి 'యిమ్ముదుకని నెటయేనియుం గొనిపొం' డని తనకొడుకులం బంచిన, వారును నయ్యౌతథ్యు నతివృద్ధు జాత్యంధు నింధనంబులతో బంధించి మోహాంధులయి గంగలో విడిచిన, నమ్మునియునుబ్రవాహవేగంబునఁబెక్కుదేశంబులుగడచి చనియె; నంత నొక్కనాఁడు బలియనురాజు గంగాభిషేకార్థంబు వచ్చినవాఁ డయ్యింధన బంధనంబున నుండియు నుదాత్తానుదాత్త స్వరిత ప్రచయస్వరభేదంబు లేర్పడ సలక్షణంబుగా వేదంబులం జదువుచుఁ, దరంగ ఘట్టనంబునం దనయున్నదరిం జేరవచ్చినవానిఁ దీరంబుఁ జేర్చి, యింధనబంధనంబులు విడిచి, మహర్షి మామతేయుంగా నెఱిఁగి, తన్నెఱింగించుకొని నమస్కారంబు సేసి యి ట్లనియె. 231

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: అని శాపం పెట్టిన దీర్ఘతముడిపై కోపించి ప్రద్వేషిణి 'ఈముసలివాడిని ఎక్కడికైనా తీసికొనిపోండి' అని తన కొడుకులను ఆజ్ఞాపించింది. వారు మిక్కిలి ముసలివాడు, పుట్టుగ్రుడ్డి అయిన ఆ ఉతథ్యుడి కుమారుడైన దీర్ఘతముడిని కట్టెలతో కలిపికట్టి గర్వాంధు లై గంగలో విడిచిపెట్టారు. ఆ ముని గంగాప్రవాహవేగంలో అనేకదేశాలు దాటి వెళ్ళాడు. అంత, ఒకనాడు బలి అనేరాజు గంగాస్నానంకొరకు వచ్చి కొయ్యలకు కట్టబడిఉండికూడ ఉదాత్త,

అనుదాత్త స్వరిత ప్రచయస్వరముల భేదం స్పష్టంగా తెలిసేటట్లు లక్షణసహితంగా వేదాలను చదువుతూ అలలతాకిడికి తా నున్న తీరానికి చేరరాగా, అతడిని ఒడ్డుకు చేర్చి కట్టెలకు కట్టిన కట్లను విప్పి మమతాపుత్రుడూ, మహర్షి అయిన దీర్ఘతము డని తెలిసికొని, తనను అతనికి తెలియచెప్పుకొని నమస్కరించి ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. ఎందుండి వచ్చి తిందుల । కెందుల కేఁగుదు మహామునీశ్వర ! విద్వ
ద్వందిత! నాపుణ్యంబునఁ । జెందితి ని న్నిష్టఫలముఁ జెందిన పాటన్. 232

ప్రతిపదార్థం: మహత్+ముని+ఈశ్వర= గొప్పమునులలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా!; విద్వత్+వందిత= విద్వాంసులచేత నమస్కరింపబడినవాడా!; ఎందున్+ఉండి, ఇందులకున్+ వచ్చితి(వి)= ఎక్కడినుండి ఇక్కడికి వచ్చావు?; ఎందులకున్+ఏగుదు(వు)= ఎక్కడికి పోతావు?; ఇష్ట, ఫలము, చెందిన, పాటన్= కోరినకోర్కె ఫలించిన విధంగా; నిన్నున్; నా, పుణ్యంబునన్= నాపుణ్యంవలన; చెందితిన్= పొందాను.

తాత్పర్యం: మహామునిశ్రేష్ఠుడా! విద్వాంసుల నమస్కృతు లందుకొన్నవాడా! ఎక్కడినుండి ఇక్కడికి వచ్చావు? ఎక్కడికి పోతావు? నాకోర్కె ఫలించి నన్ను పొందినట్లు నాపుణ్యవశంగా నిన్ను చూడగలిగాను.

వ. 'ఏనపుత్రకుండనై యెవ్విధంబునను సంతానంబు వడయనేరకున్నవాఁడ; నాకు సంతానదానంబు దయసేయు' మని యతనిం బూజించి తనపురంబునకుం దోడ్కొని చని, ఋతుమతి యై యున్న తనదేవి సుదేష్ణ యనుదాని సమర్పించిన, నదియును. 233

ప్రతిపదార్థం: సుస్పష్టం.

తాత్పర్యం: 'నేను కొడుకులు లేనివాడి నై ఏవిధంగానూ సంతతిని పొందలేకుండా ఉన్నాను. నాకు సంతానదానం దయతో చేయుము' అని అతడిని గౌరవించి తననగరానికి తీసికొనిపోయి, ఋతుస్నాం చేసియున్న తనరాణి యైన సుదేష్ణను అతనికి అర్పించగా, ఆమె

ఆ. పుట్టుఁ జీకు వృద్ధుఁ బూతిగంధానను । వేదజడునిఁ బొంద వెలఁది రోసి,
తన్నపోనిదానిఁ దన్విఁ గోమలిఁ దన । దాదికూఁతుఁ బంచెఁ దపసికడకు. 234

ప్రతిపదార్థం: పుట్టు, చీకు= పుట్టుకతోనే గ్రుడ్డివాడు అయినవాడిని; వృద్ధున్= ముసలివాడిని; పూతి, గంధ+ఆననున్= దుర్గంధం (చెడువాసన) గల ముఖం (నోరు) కలవాడిని; వేద, జడునిన్= వేదంతప్ప మరొక విషయం తెలియని మూఢుడిని; పొందన్= కలియుటకు; వెలఁది= వనిత (రాణి); రోసి= అసహ్యించుకొని; తన్నున్+అ= తనను అన్నివిధాలా; పోని, దానిన్= పోలినదానిని; తన్విన్= సన్ననినడుము కలిగినదానిని; కోమలిన్= మృదువైనదానిని; తన, దాది, కూఁతున్= తనను పెంచినదాదియొక్క కూతురును; తపసి, కడకున్, పంచెన్= ఋషివద్దకు పంపింది.

తాత్పర్యం: పుట్టుగ్రుడ్డి, ముసలివాడు, దుర్గంధం వచ్చేనోరు కలవాడు, వేదంతప్ప మరొక విలాసం తెలియని అరసికుడు అయిన ఆ మునిని పొందటానికి రాణి ఏవగించుకొని, తనను అన్నివిధాలా పోలి ఉన్న సన్ననినడుముగలిగి, కోమలి అయిన తన దాదికూతురును మునిచెంతకు పంపించింది.

వ. ఆ దీర్ఘతముండును దానివలనఁ గాక్షీవదాదుల నేకాదశపుత్త్రులం బుట్టించిన బలియును సంతసిల్లి 'వీరలు నాపుత్త్రకులే?' యనిన నమ్ముని వాని కి ట్లనియె. 235

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: ఆ దీర్ఘతముడున్నూ ఆ దాదికూతురువలన కాక్షీవదుడు మొదలైన పదకొండుమంది కొడుకులను పుట్టించగా బలి సంతోషించి వీరందరు నాకొడుకులేనా! అని అడుగగా ఆ ముని ఆ రాజుతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. వీరలు నీకులపుత్త్రులు । గారు; భవద్దేవి దాదిగాదిలిసుతకున్
భూరిభుజ! యుద్భవించిన । వారు మహాధర్మపరు లవారితసత్త్వుల్. 236

ప్రతిపదార్థం: భూరిభుజ= ఘనమైన భుజాలు కలవాడా!; వీరలు= వీరు; నీ, కుల, పుత్త్రులు, కారు= నీవంశంలో పుట్టిన కొడుకులు కారు; భవత్, దేవి, దాది, గాదిలిసుతకున్, ఉద్భవించిన, వారు= నీయొక్కరాణియొక్కదాదియొక్క ముద్దులకూతురుకు పుట్టినవారు; మహత్+ధర్మ, పరులు= గొప్పదైన ధర్మంలో ఆసక్తి కలవారు; అవారిత, సత్త్వుల్= వారించటానికి వీలు కాని బలం కలవారు.

తాత్పర్యం: మహాభుజా! ఈ పుట్టినవారు నీవంశంలో పుట్టినవారు కారు. నీరాణియొక్క దాదిముద్దులకూతురుకు పుట్టినవారు. వీరు ఉత్తమధర్మపరాయణులు, ఎదురులేని బలశక్తి కలవారు.

వ. అనిన నబ్బలి సంతానార్థి గావున వెండియు నమ్మునిం బ్రార్థించి తత్ప్రసాదంబు వడసి సుదేష్ణ నియోగించిన దీర్ఘతముండును దానియంగంబులెల్ల నంటిచూచి 'వంశకరుండును మహాసత్త్వుండును నయ్యేడు కొడుకు నీకుం బుట్టు' నని యనుగ్రహించిన, దానికి నంగరాజను రాజర్షి పుట్టె; నివ్విధంబున నుత్తమ క్షత్త్రియక్షేత్త్రంబులందు ధర్మమార్గంబున బ్రాహ్మణులవలనం బుట్టివంశకరు లయిన క్షత్త్రియు లనేకులు గలరు. 237

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని పలుకగా; ఆ+బలి= ఆ బలిమహారాజు; సంతాన+అర్థి, కావున= సంతానాన్ని కోరువాడు కాబట్టి; వెండియున్= మరల; ఆ+మునిన్= దీర్ఘతముడిని; ప్రార్థించి= వేడికొని; తద్+ప్రసాదంబు, పడసి= అతని అనుగ్రహం పొంది; సుదేష్ణ= సుదేష్ణఅనేపేరుగల తన రాణిని; నియోగించినన్= అతని పొందుకై ఆజ్ఞాపించగా; దీర్ఘతముండును; దాని, అంగంబులు+ఎల్లన్, అంటి చూచి= ఆమె శరీరభాగాలన్నీ చేతితో తాకి(చూచి); వంశ, కరుండును= వంశాన్ని నిలువబెట్టేవాడున్నూ; మహత్+సత్త్వుండును= గొప్పబలంకలవాడున్నూ; అయ్యేడు, కొడుకు, నీకున్, పుట్టును; అని; అనుగ్రహించినన్= కరుణించగా; దానికిన్= సుదేష్ణకు; అంగరాజు+అను, రాజర్షి (రాజ+ఋషి), పుట్టెన్= అంగరాజు అనేపేరుతో ఋషిత్వం సాధించిన రాజు పుట్టాడు; ఈ+విధంబునన్; ఉత్తమ, క్షత్త్రియ, క్షేత్త్రంబులందున్= ఉత్తము లైన క్షత్త్రియులయొక్క భార్యలయందు; ధర్మ, మార్గంబునన్= ధర్మపద్ధతిలో; బ్రాహ్మణులవలనన్; పుట్టి; వంశకరులు; అయిన; క్షత్త్రియులు; అనేకులు= పెక్కుమంది; కలరు= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: అని పలుకగానే ఆ బలిమహారాజు సంతానాన్ని కోరుకొన్నవాడు కాబట్టి మరల ఆ మునిని వేడికొని, అతడి అనుమతిని పొంది తనరాణి యైన సుదేష్ణను ఋషితోడి పొందుకు నియమించాడు. ఆ దీర్ఘతముడు ఆమె శరీరభాగాల నన్నింటిని చేతితో తాకి వంశాన్ని నిలుపగలిగినవాడూ; గొప్పబలవంతుడూ, అయ్యేకొడుకు నీకు

జన్మిస్తాడని వరమీయగా సుదేష్ణకు అంగరాజు అనేపేరుగల రాజర్షి పుట్టాడు. ఈవిధంగా ఉత్తమక్షత్త్రియుల భార్యలయందు ధర్మమార్గంలో బ్రాహ్మణులవలన పుట్టి, వంశోద్ధారకు లైన క్షత్త్రియులు అనేకులు ఉన్నారు.

సత్యవతి భీష్మని యనుమతంబున వ్యాసుని సోదరక్షేత్రములయందు సంతానమును బడయు మని నియోగించుట (సం. 1-99-1)

క. కావున నియతాత్ము జగ । త్పావను ధర్మస్వరూపు బ్రాహ్మణుఁ బడయం
గావలయు; వాఁడు సంతతిఁ । గావించు విచిత్రవీర్యకక్షేత్రములన్. 238

ప్రతిపదార్థం: కావునన్= కాబట్టి; నియత+ఆత్మున్= నిగ్రహింపబడిన హృదయం కలవాడున్నూ; జగత్, పావనున్= లోకాన్ని పావనంచేసేవాడూ; ధర్మ, స్వరూపున్= ధర్మమే రూపం తాల్చినవాడూ; (అయిన) బ్రాహ్మణున్= బ్రాహ్మణుడిని; పడయం, గావలయున్= పొందాలి; వాఁడు= అతడు; విచిత్రవీర్యక, క్షేత్రములన్= విచిత్రవీర్యుడియొక్క భార్యలందు; సంతతిన్= సంతానాన్ని; కావించున్= పుట్టిస్తాడు.

తాత్పర్యం: కావున మనోనిగ్రహం కలవాడు, లోకపావనుడు, ధర్మమూర్తి అయిన ఒక బ్రాహ్మణుడిని పొందగలగాలి. అతడు విచిత్రవీర్యుడి భార్యలయందు సంతతిని కలిగిస్తాడు.

వ. అనిన భీష్మపలుకులకు సంతోషించి సత్యవతి దొల్లి దనకన్యయైయున్నకాలంబునఁ బరాశరుండు దన్నుఁ గామించుటయు, నమ్మునివరంబునఁ దనకన్యాత్వంబు దూషితంబు గాకునికియుఁ, దత్ప్రసాదంబునం జేసి యమునాద్వీపంబునఁ గృష్ణద్వైపాయనుండు గానీనుం డయి సద్యోగర్భంబునఁ బుట్టి పనిగలయప్పడ తన్నుఁ దలంచునది యని చెప్పితపోవనంబునకుం జనుటయును భీష్మనకుంజెప్పి, 'నిజతపోదహన దగ్ధపాపేంధనుం డయిన కృష్ణద్వైపాయనుం డఖిలధర్మమూర్తి నిత్యసత్యవచనుండు నా నియోగంబున నీ యనుమతంబున భవద్భ్రాతృక్షేత్రంబులయందు సంతానంబు వడయు' ననిన, నమ్మహర్షి కీర్తనంబు విని భీష్ముండు కరకమలంబులు మొగిచి వ్యాసభట్టారకుఁ డున్న దిక్కునకు మ్రొక్కి 'తొల్లి జగంబు లుత్పాదించిన యాదిమబ్రహ్మకుం గల సామర్థ్యంబు గల వేదవ్యాసుం డిక్కురువంశంబుఁబ్రతిష్ఠించునది యెల్లవారికి నభిమతంబ' యనిన, సత్యవతి కురువంశోద్వహనార్థంబు పారాశర్యుం దలంచుడు నాక్షణంబ. 239

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని చెప్పగా; భీష్మ, పలుకులకున్= భీష్మనియొక్క మాటలకు; సంతోషించి= ఆనందించి; సత్యవతి; తొల్లి= పూర్వం; తన, కన్య, ఐ, ఉన్న, కాలంబునన్= తాను కన్యగా ఉన్నకాలంలో; పరాశరుండు; తన్ను, కామించుటయున్= తనను కోరుటయున్నూ; ఆ+ముని, వరంబునన్= ఆ మునియొక్క అనుగ్రహంతో; తన, కన్యాత్వంబు, దూషితంబు, కాక, ఉనికియున్= తన కన్యాభావం దోషంలేకుండ ఉండుటయున్నూ; తద్, ప్రసాదంబునన్, చేసి= అతనిదయవలన; యమునా, ద్వీపంబునన్= యమునానదిలోని ఒకద్వీపంలో; కృష్ణద్వైపాయనుండు= వ్యాసుడు; కానీనుండు+అయి= కన్యకు పుట్టినవాడై; సద్యస్+గర్భమునందున్= వెంటనే ఏర్పడిన గర్భంలో; పుట్టి; పని, కల, అప్పుడు+అ, తన్ను, తలంచునది, అని= అవసరం వచ్చినప్పుడు వెంటనే తనను స్మరించునది, అని; చెప్పి; తపోవనంబునకున్= తపస్సు చేసికొనే అరణ్యానికి; చనుటయును= వెళ్లుటనుగూర్చి; భీష్మనకున్, చెప్పి; నిజ, తపః, దహన, దగ్ధ, పాప+ఇంధనుండు+అయిన= తనదైన తపస్సు అనే అగ్నిచేత దహింపచేయబడిన పాపము అనే వంటచెరకు కలవాడు అయిన (తపోఽగ్నిచేత పాపాన్ని తొలగించుకొన్నవాడు

అనిభావం); కృష్ణద్వైపాయనుండు; అఖిల, ధర్మ, మూర్తి= సమస్తధర్మాలు మూర్తికట్టినవాడు; నిత్య, సత్య, వచనుండు= ఎల్లప్పుడు సత్యాన్నే పలికేవాడు; నా, నియోగంబునన్= నా ఆజ్ఞవలన; నీ, అనుమతంబునన్= నీఅనుమతితో; భవత్+భ్రాతృ, క్షేత్రంబులయందున్= నీయొక్క తమ్మునిభార్యలయందు; సంతానంబు, పడయును, అనినన్= సంతానాన్ని పొందుతాడు అని చెప్పగా; ఆ+మహర్షి, కీర్తనంబు, విని= ఆ గొప్పమునియైన వ్యాసుని ప్రశంస విని; భీష్ముండు; కరకమలంబులు, మొగిచి= తామరలవంటి చేతులు జోడించి; వ్యాసభట్టారకుఁడు; ఉన్న; దిక్కునకున్, మ్రొక్కి= నమస్కరించి; తొల్లి= పూర్వం; జగంబులు= లోకాలను; ఉత్పాదించిన= సృష్టించిన; ఆదిమ, బ్రహ్మకున్, కల, సామర్థ్యంబు, కల, వేదవ్యాసుండు= ఆద్యు డైన బ్రహ్మకున్న నేర్పు కల వేదవ్యాసుడు (వేదాలను విభజించటంవలన వేదవ్యాసుడని పిలువబడతాడు); ఈ+కురు, వంశంబున్, ప్రతిష్ఠించును= ఈ కురువంశాన్ని నిలువబెట్టుతాడు; అది, ఎల్లవారికిన్, అభిమతంబు+అ, అనినన్= అది అందరికీ ఆమోదమే అని అనగా; సత్యవతి; కురువంశ+ఉద్వహన+అర్థంబు= కురువంశాన్ని ఉద్ధరించటంకొరకై; పారాశర్యున్= పరాశరుని కుమారుడైన వ్యాసుడిని; తలంచుడున్= స్మరించగా; ఆ క్షణంబు+అ= అప్పుడే.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అనగా భీష్ముడిమాటలకు సత్యవతి సంతోషపడి, పూర్వం తాను కన్యగా ఉన్నప్పుడు పరాశరమహర్షి తనను కోరటం, ఆ మునివరంవలన తన కన్యాత్వం దోషలేకుండా ఉండటం, అతడి దయవలన యమునానదిలోని ద్వీపంలో వ్యాసుడు కన్యకుపుట్టినవాడుగా తనకు జన్మించటం, తనకెప్పుడైనా పనిపడినట్లైతే వెంటనే తనను తలంచుకొమ్మని చెప్పి అతడు తపోవనానికి పోవటం భీష్ముడికి చెప్పింది. 'కృష్ణద్వైపాయనుడు(వ్యాసుడు) తన తపస్సు అనే అగ్నితో పాపాలు అనే కట్టెలను కాల్చివేసిన తేజస్వి, సమస్తధర్మాలను తెలిసినవాడు. ఎల్లప్పుడూ సత్యం మాటాడేవాడు. నా ఆజ్ఞచేతనూ నీ అంగీకారంవలననూ నీ తమ్ముడి భార్యలందు సంతానాన్ని పొందుతాడు' అని అన్నది సత్యవతి. భీష్ముడు ఆ మహర్షి ప్రశంస విని చేతులు జోడించి వ్యాసుడున్న దిక్కుకు తిరిగి మ్రొక్కి 'పూర్వం లోకాలను సృష్టించిన మొదటిబ్రహ్మదేవుడికున్న సామర్థ్యంగల వేదవ్యాసుడే ఈ కురువంశాన్ని నిలపాలి. ఇది అందరికి అంగీకారమే' అని అనగా సత్యవతి కురువంశాన్ని ఉద్ధరించటంకొరకు వేదవ్యాసుడిని మనసులో తలచుకోగానే వెంటనే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఉ. **నీలగిరీంద్ర శృంగమున నిర్మల మైన సువర్ణవల్లరీ**
జాలమువోని పింగళవిశాలజటాచయ మొప్పఁగా వచ
శ్శ్రీలలితుండు వచ్చి నిలిచెన్ హరినీలవినీల విగ్రహో
రాళరుచుల్ వెలుంగఁగఁ బరాశరసూనుఁడు తల్లిముందటన్. **240**

ప్రతిపదార్థం: నీలగిరి+ఇంద్ర, శృంగమునన్= శ్రేష్ఠమైన నల్లనికొండయొక్క శిఖరంమీద; నిర్మలము+ఐన= స్వచ్ఛమైన; సువర్ణ, వల్లరీ, జాలము, పోని= బంగారుతీగల సమూహంవంటి; పింగళ, విశాల, జటా, చయము+ఒప్పఁగాన్= గోరోజనం వంటి రంగు గలిగి వ్యాపించి ఉన్న జడలయొక్క సమూహం అందంగా ఉండగా; వచస్+శ్రీ, లలితుండు= వాక్కు అనెడి సంపదచేత మృదువైనవాడు (మృదువైనవాక్కులనెడి సంపద కలవాడు); హరినీల, వినీల, విగ్రహ+ఉరాళరుచుల్, వెలుంగఁగన్= ఇంద్రనీలం అనే రత్నంవలె దట్టమైన నీలవర్ణం గల ఆకారంనుండి వెలువడే కాంతులు; వెలుంగఁగన్= ప్రకాశించగా; పరాశర, సూనుఁడు= పరాశరమహర్షికి సత్యవతియందు పుట్టినవాడైన వ్యాసుడు; వచ్చి= వచ్చి; ముందటన్= తల్లిఎదుట; నిలిచెన్= నిలిచాడు.

తాత్పర్యం: శ్రేష్ఠమైన నల్లనికొండయొక్క శిఖరంమీది అచ్చమైన బంగారు తీగల సమూహం వలె గోరోజనంవంటి రంగుతో వ్యాపించిఉన్న జడలసమూహంతో ఒప్పారి మృదువైన మాట లనెడి సంపదతో కూడిన వేదవ్యాసుడు ఇంద్ర నీలం అనే మణివలె నీలకాంతులు ప్రకాశిస్తూ ఉండగా వచ్చి తల్లిముందట నిలిచాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. నవరత్నాలలో ఒకటి నీలం, వజ్ర, వైడూర్య, గోమేధిక, పుష్యరాగ, మరకత, మాణిక్య, నీల, ప్రవాళ, ముత్యాలు నవరత్నాలు. ఈ పద్యరచనలో శ్లేషము అనే శబ్దగుణం, అక్షరరమ్యత గమనింపదగినవి.

వ. **సత్యవతియును బెద్దకాలంబునకు వచ్చిన యాప్రథమపుత్త్రు నతిహర్షంబునం గౌఁగిలించుకొని యవిరళపయోధారల నానందబాష్పధారలం జేసి యభిషేకించుచున్న, నమ్మునివరుండును దల్లి బాష్పజలంబులు దుడిచి యభివాదనంబు సేసి పురోహితపురస్సరభూసురవరులతో విధిపూర్వకంబుగా భీష్ముండు సేసిన యర్ఘ్యాదిపూజలు సేకొని సుఖాసీనుం డై యున్న, నమ్మహాముని గుశలం బడిగి సత్యవతి యి ట్లనియె.** **241**

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: చాలకాలం తరువాత వచ్చిన ఆ మొదటికొడుకును సత్యవతి అమితసంతోషంతో కౌగిలించుకొని తెరపిలేకుండ ప్రవించే చనుబాలధారలతోనూ, ఆనందంతో కలిగిన కన్నీటిధారలతోనూ అభిషేకిస్తూ ఉండగా, ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు తల్లికన్నీటిని తుడిచి నమస్కరించాడు. పురోహితుడిని ముందుంచుకొని బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులతో కలసి నియమానుసారంగా భీష్ము డిచ్చిన అర్ఘ్యాద్యతిథిపూజలు గ్రహించాడు. ఆ పై సుఖంగా అసనంమీద కూర్చుండి ఉండగా సత్యవతి ఆ మహామునిని క్షేమాదులు అడిగి ఈ విధంగా అన్నది.

క. **జనకునకును స్వామిత్వము । తనయోద్దేశమునఁ గలిమి తథ్యము; యది య**
జ్జననికిఁ గలుగున కావునఁ । జనుఁ బనిఁ బంపంగ నిన్ను జననుత! నాకున్, **242**

ప్రతిపదార్థం: తనయ+ఉద్దేశమునన్= కొడుకునుబట్టి; జనకునకును= తండ్రికి; స్వామిత్వము= ప్రభుత్వం, ఆజ్ఞ ఇచ్చే అధికారం; కలిమి= కలిగిఉండటం; తథ్యము+అ= నిజం; అది= ఆ ప్రభుత్వం, అధికారం, ఆ+జననికిన్= ఆతల్లికికూడ; కలుగును+అ= తప్పక కలుగుతుంది; కావునన్= కాబట్టి; జననుత= ప్రజలచేత ప్రశంసింపబడినవాడా! (వ్యాసా!); నాకున్; నిన్నున్; పనిన్, పంపంగన్= ఈ పని చేయుమని ఆజ్ఞాపించటం; చనున్= ఉచితమే ఔతుంది.

తాత్పర్యం: కొడుకుల లక్ష్యంలో తండ్రికి ఆజ్ఞాపించే అధికారం తప్పకుండా ఉంటుంది; అట్లాగే తల్లికికూడ అటువంటి అధికారం కలుగుతుంది కాబట్టి లోకంచేత కీర్తింపబడే వ్యాసుడా! నీకు పనిచెప్పి చేయు మని ఆజ్ఞాపించటం నాకు ఉచితమే ఔతుంది.

చ. **అనుపమరాజ్యసంపదకు నర్హుఁడు వంశము విస్తరింపనో**
పినసుచరిత్రుఁ డీసుతుఁడు భీష్ముఁడు; దొల్లియుఁ దండ్రికిం బ్రియం
బనఘుఁడు సేయుచుండి నిఖిలావనిరాజ్యనివర్తనంబునుం
దనరఁగ బ్రహ్మచర్యమును దాల్చె జగద్విదితప్రతిజ్ఞుఁ డై. **243**

ప్రతిపదార్థం: అనుపమ, రాజ్య, సంపదకున్, అర్హుఁడు= సాటిలేని రాజ్య మనే సంపదకు యోగ్యుడైనవాడున్నూ; వంశము, విస్తరింపన్, ఓపిన, సుచరిత్రుఁడు= వంశాన్ని వృద్ధిచేయ గల మంచిప్రవర్తన కలవాడున్నూ; (అయిన); భీష్ముడు; తొల్లియున్= పూర్వం; అనఘుఁడు= పాపరహితుఁడైనవాడు (భీష్ముడు); ఈ సుతుఁడు= ఈ కుమారుడు; తండ్రికిన్= తండ్రియైన శంతనుడికి; ప్రియంబు= సంతోషాన్ని; చేయుచున్+ఉండి= కలిగిస్తూఉండి; నిఖిల+అవని, రాజ్య, నివర్తనంబునున్= సమస్తమైన భూసామ్రాజ్యాన్ని త్యజించటమూ; బ్రహ్మచర్యమును= వివాహముచేసికొనకుండ ఉండేవ్రతమూ; తనరఁగన్= ఒప్పునట్లుగా; జగత్+విదిత, ప్రతిజ్ఞుఁడు+ఐ= లోకానికి తెలియబడిన ప్రతిజ్ఞకలవాఁడై (లోకంలో ప్రసిద్ధికెక్కేటట్లు ప్రతిజ్ఞచేసినవాడై అనిభావం); తాల్చెన్= ధరించాడు.

తాత్పర్యం: సాటిలేని రాజ్యసంపదకు అర్హత కలవాడూ, వంశాన్ని విస్తరింపజేయగల ఉత్తమప్రవర్తన కలవాడూ, పాపరహితుడూ అయిన ఈకుమారుడు భీష్ముడు, పూర్వం తన తండ్రికి సంతోషాన్ని కలిగిస్తూ సకలసామ్రాజ్యాన్ని త్యజించి, బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని ఒప్పారగా తాల్చి లోకంలో ప్రసిద్ధి కెక్కేటట్లు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు.

విశేషం: భీష్ముని వర్ణనం కాంతి అనే శబ్దగుణప్రధానంగా సాగటం సముచితంగా ఉన్నది.

క. **ఈయన్వయవిచ్ఛేదము । నీ యెఱుఁగని యదియె సన్మునిస్తుత! జగముల్**
నీయంద నిలిచినవి గా । వే యిక్కాలత్రయప్రవృత్తులతోడన్. **244**

ప్రతిపదార్థం: ఈ, అన్వయ, విచ్ఛేదము= ఈవంశం(పరంపర)సాగక ఇంతటితో తెగిపోవటం; నీ, ఎఱుఁగని, అదియె?= నీకు తెలియనిదా?; సత్+ముని, స్తుత= ఉత్తములైన ఋషులచేత కీర్తింపబడేవాడా! (వ్యాసుడా!); ఈ+కాల, త్రయ, ప్రవృత్తుల తోడన్= భూత, భవిష్యత్, వర్తమానా లనే మూడుకాలాలయొక్క స్వభావాలతో కూడిన; జగముల్= లోకాలు; నీ, అందున్+అ, నిలిచినవి, కావే= నీయందే ఉన్నవికదా!

తాత్పర్యం: ఈ వంశం ఇంతటితో ఆగిపోవటం (ఈవంశసంతతి పరంపర ఇంతటితో తెగిపోవటం) నీకు తెలియనిది కాదుకదా! మహామునులచే స్తుతింపబడే నీయందే మూడుకాలాలస్వభావాలతో మసలే జగత్తంతా నిలిచిఉన్నదికదా! (నీవు సర్వకాలసర్వజ్ఞుడవు అనిభావం).

క. **ధృతి నీయనుజుం డై వి । శ్రుతుఁ డైన విచిత్రవీర్యు సుక్షేత్రములన్**
సుతులం బడయుము కుల మవి । రతసంతతి నెగడ దేవరన్యాయమునన్. **245**

ప్రతిపదార్థం: నీ, అనుజుండు+ఐ= నీతమ్ముడై; విశ్రుతుఁడు+ఐన= కీర్తికెక్కినవాడైన; విచిత్రవీర్య, సుక్షేత్రములన్= విచిత్రవీర్యునియొక్క భార్యలయందు, ధృతిన్= సంతోషంతో; దేవరన్యాయమునన్= దేవరన్యాయంతో (క్షత్రియవంశం సంతతిలేకుండ విచ్ఛిన్నమైపోతున్నప్పుడు ఉత్తమబ్రాహ్మణుడివలన క్షత్రియవనితలయందు సంతానం పొందటం దేవరన్యాయం); కులము= వంశం; అవిరత, సంతతి, నెగడన్= ఆపు లేని సంతానంతో వర్ధిల్లగా సుతులన్, పడయుము= కొడుకులను పొందుము.

తాత్పర్యం: నీతమ్ముడుగా ప్రసిద్ధి చెందిన విచిత్రవీర్యుడియొక్క భార్యలయందు దేవరన్యాయాన్ని అనుసరించి సంతోషంతో ఈకులం ఎప్పుడూ ఎడతెగనిసంతతితో ఉండేటట్లు కుమారులను పొందుము.

విశేషం: భర్త అనపత్యుడై చనిపోతే స్త్రీ ఆ భర్తసోదరుడివలన సంతతిని పొందటం దేవరన్యాయము.

క. **నీ కారణమున వంశ మ । నాకుల మై నిలుచుటయుఁ దదాప్తులుఁ బ్రజలున్**
శోకభయంబులు విడుతురు, । నాకును భీష్మునకుఁ గడు మనఃప్రియ మెసఁగున్. **246**

ప్రతిపదార్థం: నీ, కారణమునన్= నీవు కారణంగా; వంశము= భరతవంశం; అనాకులము+ఐ= చెదరిపోనిదై; నిలుచుటయున్= స్థిరపడుటయూ; తద్+ఆప్తులు= ఆ వంశయోగక్షేమాలు కోరే హితులూ; ప్రజలున్= రాజ్యప్రజలు; శోక, భయంబులు, విడుతురు= దుఃఖాన్నీ భయాన్నీ విడిచిపెడతారు; (వంశం విచ్ఛిన్నమౌతుందనే శోకం విచిత్రవీర్యుని తరువాత రాజ్యానికి రాజుండడేమో అనే భయం నిడిచిపెడతారని భావం); నాకును= (సత్యవతికిని); భీష్మునకున్, కడున్, మనస్+ప్రియము+ ఎసఁగున్= ఎక్కువయైన మానసికసంతోషం కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: నీవు కారణంగా భరతవంశం చెదరిపోకుండ స్థిరపడటమూ, ఆ వంశహితం కోరే ఆత్మీయులు, దేశప్రజలు దుఃఖాన్నీ భయాన్నీ వదలిపెట్టటమూ జరుగుతుంది. నాకూ, భీష్ముడికీ ఎంతో సంతోషం కలుగుతుంది.

క. **అని సత్యవతి నియోగిం । చిన వేదవ్యాసుఁ 'డట్ల చేయుదు; నిది యెం**
దును గల ధర్మువ; యెప్పుడు । వినఁబడు నానాపురాణ వివిధశ్రుతులన్. **247**

ప్రతిపదార్థం: అని; సత్యవతి; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా; వేదవ్యాసుఁడు= అట్లు+అ= ఆవిధంగానే; చేయుదును= చేస్తాను; ఇది, ఎందును, కల, ధర్మువు+అ= ఇది అన్నిచోట్ల ఉన్న ధర్మమే; నానా, పురాణ, వివిధ, శ్రుతులన్= అనేకపురాణాల్లోనూ, వివిధ వేదాలలోనూ, జనశ్రుతి సంప్రదాయాల్లోనూ; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; వినఁబడున్= ప్రచారంలో ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సత్యవతి ఆజ్ఞాపించగా వేదవ్యాసుడు ఇ ట్లన్నాడు - నేను నీవు ఆజ్ఞాపించినట్లే చేస్తాను. ఇది అంతటా ఉన్నధర్మమే. బహు పురాణాల్లోనూ, వేదాలలోనూ, జనశ్రుతిపరంపరలోనూ ఎప్పుడూ వినబడుతూ ఉన్నది.

వ. **'ఇక్కాశీరాజ దుహితలయందు ధర్మస్థితిం బుత్త్రోత్పత్తిఁగావించెద; వీరలు నా చెప్పిన వ్రతం బొకసంవత్సరంబు సేసి శుద్ధాత్మ లగుదురేని సత్పుత్త్రులు పుట్టుదు' రనిన సత్యవతి యి ట్లనియె.** **248**

ప్రతిపదార్థం: సుగమం.

తాత్పర్యం: 'ఈకాశీరాజ పుత్రికలయందు ధర్మనియమంతో పుత్రులను పుట్టిస్తాను. వీరు నేను చెప్పిన వ్రతాన్ని (నియమాన్ని) ఒక సంవత్సరకాలం ఆచరించి పవిత్రమైన హృదయాలు కలిగినవారై ఉంటే ఉత్తములైన కొడుకులు పుట్టుతారు' అని అనగా సత్యవతి ఈవిధంగా అన్నది.

క. **ప్రకటముగ వంశవిస్తా । రకు లగు పుత్త్రకులఁ జెచ్చెరం బడయుదు; రరా**
జక మయిన ధారుణీప్రజ । కొక నిమిషం బయినఁ బ్రకృతి నుండఁగ లావే. **249**

ప్రతిపదార్థం: ప్రకటముగన్=లోకానికి తెలిసేటట్లుగా; వంశ, విస్తారకులు+అగు, పుత్త్రకులన్= వంశాన్ని పెంపొందించే కుమారులను; చెచ్చెరన్= వెనువెంటనే; పడయుదురు= పొందుతారు(కంటారు); అ, రాజకము+అయినన్, ధారుణీ, ప్రజకున్=

రాజులేనిరాజ్యప్రజలకు; ఒక, నిమిషంబు+అయినన్= ఒకక్షణకాలమైనప్పటికి; ప్రకృతిన్, ఉండఁగ, లావు+ఏ= సహజ శాంతస్వభావంతో ఉండటం అశక్యం కాదా!

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధంగా వంశాన్ని పెంపొందించే కొడుకులను వెంటవెంటనే వారు పొందుతారు. ఎందుకంటే రాజులేని రాజ్యప్రజలకు ఒకక్షణకాలమైనా సహజ శాంతస్వభావంతో ఉండటం అశక్యంకదా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

చ. **అవని యరాజకం బయిన యప్పడ భూప్రజయందు సర్వధ**
ర్మువులుఁ దొలంగు, దేవమునిముఖ్యులు వాయుదు, రోలి వృష్టిలే
దవు, మఱి యర్ఘువుల్ దఱుఁగు నందురు గావునఁ గాలయాపనం
బవితథవాక్య! చేయక నయంబున రాజ్యము నిల్పు మిత్తఱిన్. 250

ప్రతిపదార్థం: అవని= భూమి; అ, రాజకంబు+అయిన, అప్పుడు+అ= రాజులేకుండపోయినవెంటనే; భూ, ప్రజ, అందున్= రాజ్యప్రజలలో; సర్వ, ధర్మువులు= ధర్మాలన్నీ; తొలంగున్= తొలగిపోతాయి; దేవ, ముని, ముఖ్యులు= దేవతలు, మునిశ్రేష్ఠులు లేదా దేవమునిశ్రేష్ఠులు; పాయుదురు= దేశంవదలి వెడలిపోతారు; ఓలిన్= క్రమంగా; వృష్టి, లేదు+అవు= వానలు లేకుండా ఉంటాయి; (కాటకం (కరువు) ఏర్పడుతుంది); మఱి= ఇంకను; అర్ఘువుల్= వెలలు; తఱుఁగును= పడిపోతాయి; అంటారు= అని చెప్పుతారు; కావునన్= కాబట్టి; అవితథవాక్య= మాటతప్పనివాడా! (సత్యవాక్యపాలకుడా); కాల, యాపన, చేయక= ఆలస్యం చేయకుండ; ఇత్తఱిన్= ఈసమయంలో; నయంబునన్= పొందికగా; నేర్పుగా; రాజ్యము, నిల్పుము= రాజ్యాన్ని కాపాడు(ము).

తాత్పర్యం: రాజ్యంలో రాజు లేకుండ పోయినవెంటనే రాజ్యప్రజలలో ధర్మాలన్నీ తొలగిపోతాయి; దేవఋషిశ్రేష్ఠులు రాజ్యాన్ని వదలిపోతారు; క్రమంగా వానలు లేకుండా పోతాయి; ఇక, వస్తువుల విలువలు పడిపోతాయి అని చెప్పుతారు కాబట్టి ఓ సత్యవాక్యపరిపాలకా! ఆలస్యం చేయక ఈ సమయంలో నేర్పుగా రాజ్యాన్ని నిలుపు(ము).

క. **దయ నీచే నుత్పాదితు । లయినసుతులు ద మ్మెఱుంగునంతకు భీష్ముం**
డయ నయశాలి సమర్థుం । డయి చేకొని రాజ్యభార మారయుచుండున్. 251

ప్రతిపదార్థం: దయ, నీచేన్, ఉత్పాదితులు+అయిన, సుతులు= దయతో నీవలన పుట్టింపబడిన కొడుకులు; తమ్మున్+ఎఱుంగు, అంతకున్= తమంతట తాము రాజ్యం నిర్వహించే తెలివి వచ్చేంతవరకు; భీష్ముండు; అయ, నయశాలి= శుభావహాలైన, నీతి యుక్త కార్యాలను, నిర్వహించే శక్తి కలవాడు. ("అయః శుభావహో విధిః" - అమరకోశము, 1 కాండము, కాలవర్గము, 29 శ్లో.) సమర్థుండు= నిర్వాహకుడు; అయి; రాజ్యభారము; చేకొని= స్వీకరించి; ఆరయుచున్+ఉండున్= రక్షిస్తూ ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: దయతో నీవలన పుట్టించబడిన కొడుకులు తమంతట తాము తెలిసికొని రాజ్యంచేసేంతవరకు, భీష్ముడే రాజ్యానికి ఆవశ్యకాలు మంగళకరాలు, నీతిమంతాలు అయినా కార్యాలన్నీ సమకూర్చేవాడై సామర్థ్యంతో రాజ్యకార్యభారాన్ని చేపట్టి నిర్వహిస్తూ ఉంటాడు.

వ. **అని సత్యవతి కృష్ణద్వైపాయను నియోగించి ఋతుమతియు శుచిస్నాతయు నై యున్న యంబికకడకుం జని 'క్షేత్రజుం డైనవాఁడు సుపుత్త్రుండు గావున ధర్మ్యం బైన విధానంబున నీవు రాజ్యధురంధరుం డయిన కొడుకుకుం బడసి భరతవంశంబు నిలుపు; మెల్లధర్మంబులకంటెఁ గులంబు నిలుపుటయు మిక్కిలి ధర్మంబు; నేఁటిరాత్రి నీకడకు దేవరుండు వచ్చుం; దదాగమనంబుఁ బ్రతీక్షించి యుండునది' యని కోడలి నొడంబఱిచి యనేకసహస్రమహీసురులను దేవతలను ఋషులను నిష్టభోజనంబులం దనిపియున్న నారాత్రియందు .252**

తాత్పర్యం: అని సత్యవతి వ్యాసుడిని ఆజ్ఞాపించి ముట్టయి శుద్ధిస్నానం చేసిఉన్న అంబిక వద్దకు పోయి (యజమానునిభార్య కన్నవాడు) పుత్రులలో ఉత్తమపుత్రుడు కాబట్టి న్యాయమైన పద్ధతిలో రాజ్యాన్ని ధరింపగల సమర్థుడైన కొడుకును నీవు పొంది భరతవంశాన్ని నిలుపుము. ధర్మాలన్నింటిలోకంటె వంశం నిలపటం ఉత్తమధర్మం. నేటిరాత్రికి నీవద్దకు దేవరుడు (భర్తకు సోదరుడైన బ్రాహ్మణోత్తముడు) వస్తాడు. అతనిరాకకొరకు ఎదురుచూస్తూ ఉండవలసింది' అని కోడలిని అంగీకరింపజేసి పెక్కువేల బ్రాహ్మణులకు, దేవతలకు, మునులకు ఇష్టమైనవిందులు పెట్టి తృప్తులను చేసిఉండగా, ఆనాటిరాత్రి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: 'దేవర'- అంటే భర్తయొక్క సోదరుడు, 'దేవరన్యాయం'- 'అపుత్రాం గుర్వనుజ్ఞాతో దేవరః పుత్ర కామ్యయా'- అని యాజ్ఞవల్క్య స్మృతి (1.68). పుత్రవతి కాకుండానే భర్తను కోల్పోయిన స్త్రీ (విధవ) యందు, ఆమె దేవరుడు (భర్తసోదరుడు) పెద్దల అనుమతితో సంతానాన్ని పొందటం, దేవరన్యాయం.

ధృతరాష్ట్ర పాండురాజ విదురుల జననము (సం. 1-100-4)

క. **'తివిరి సుతజన్మ మెన్నం । డవునొకొ దేవరుని వలన?' ననుచును నవప**
ల్లవకోమలాంగి యంబిక । ధవళేక్షణ విమలశయనతలమున నున్నన్. 253

ప్రతిపదార్థం: తివిరి= కుతూహలపడి; నవపల్లవ, కోమల+అంగి= క్రొత్తచిగురాకువంటి దేహం గల సుకుమారవతి; ధవళ+ఈక్షణ= తెల్లనిచూపులు కలది; అంబిక; దేవరుని వలనన్= పతి సోదరుడు, సంతానాన్ని కలిగించటానికై నియోగించబడిన బ్రాహ్మణోత్తముని వలన; సుత, జన్మము, ఎన్నండు+అవును+ఒకొ= కొడుకు పుట్టడం ఎప్పుడు కలుగుతుందో; అనుచును= అని తలపోస్తూ; విమల, శయన, తలమునన్, ఉన్నన్= శుభ్రమైన శయ్యపై ఉండగా.

తాత్పర్యం: క్రొత్తచిగురాకువంటి సుకుమార శరీరం కలిగి తెల్లనిచూపులతో ఒప్పారే అంబిక- దేవరుని వలన 'నాకు ఎప్పుడు కొడుకు పుట్టుతాడో!' అని తలపోస్తూ కుతూహలపడి శుభ్రమైన శయ్యపై పరుండి ఉన్నది.

మధ్యాక్కర.
అవసరజ్ఞుం డయి వ్యాసుఁ డేతెంచె నంత నత్తపసి
కవిలగడ్డంబును గవిలజడలును గవిలకన్నులును
దవినయన్నువ నల్ల నైన దీర్ఘపుందనువును జూచి
యువిద గన్నుంగవ మొగిచి తెలవక యుండె భయమున. 254

ప్రతిపదార్థం: వ్యాసుఁడు; అవసర, జ్ఞుండు+అయి= తగినవేళ అది అని తెలిసినవాడై; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు; అంతన్= అప్పుడు; ఆ+తపసి= ఆమునియొక్క; కవిల, గడ్డంబును= (కపిలశబ్ధభవం కవిల) గోరోజనంవంటి రంగుగల గడ్డాన్నీ; కవిల, జడలును= గోరోజనంవంటి రంగుగల జడలుకట్టిన తలజుట్టునూ; కవిల, కన్నులును= గోరోజనంవంటి రంగులో ఉన్న కళ్ళనూ; తవిన= (తగిన); అన్నువ= సన్ననైన; నల్లన+ఐ= నల్లనిరంగుగలది అయిన; దీర్ఘపున్, తనువును= పొడుగాటి శరీరమునూ; చూచి; ఉవిద= వనిత(అంబిక); భయమునన్= భయంతో; కన్నుంగవ, మొగిచి, తెఱవక, ఉండెన్= కన్నులజంటను మూసి తెరువకుండానే ఉండిపోయింది.

తాత్పర్యం: అది తగినవేళ అని తెలిసినవాడై వ్యాసుడు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆ మునియొక్క గోరోజనంవంటి రంగులో ఉన్న గడ్డాన్నీ, జడలనూ, కళ్ళనూ, వాటికి తగినట్లుగా సన్నగా నల్లగా పొడుగ్గా ఉన్న శరీరాన్ని చూచి అంబిక భయంతో కన్నులురెండూ మూసికొని తెరవకుండానే ఉండిపోయింది.

విశేషం: మధ్యాక్కరలోని ప్రతిచరణంలోనూ వరుసగా రెండు ఇంద్రగణాలూ, ఒక సూర్యగణం, రెండు ఇంద్రగణాలూ, ఒక సూర్యగణం ఉంటాయి. నన్నయ అయిదవ గణం మొదటి అక్షరంతో యతిమైత్రి చేశాడు. ప్రాసనియమం ఉంది. "కవిలగడ్డంబును, కవిలజడలును, గవిలకన్నులును"- అనేపాదానికి "కపిలగడ్డంబును, కపిలజడలును, గపిలకన్నులును"- అనే పాఠాంతరం కనబడుతున్నది. దీనినిగురించి ఆంధ్రమహాభారతసంశోధితముద్రణంలో ఈక్రిందివిధంగా వివరింపబడిఉన్నది: " ఇచ్చట కపిలగడ్డము అను పాఠము గ్రహించినచో వైరిసమాస మగుటయేకాక పవప్రాస మేర్పడుచున్నది. ఇది నన్నయకు సమ్మతమగునో కాదో నిర్ణయించుట కాధారములేదు. తాళపత్రప్రతు లన్నియును, శ,ష ప్రతులును కపిలగడ్డము అను పాఠమునే గ్రహించినవి. 'కవిల' కపిలశబ్దవైకృత మని శబ్దరత్నాకరము. కాని, ప్రాచీనశాసనములందు కపిలగోవు అనుటకు కవిల అనురూపము వినవచ్చును. వేగవిరాళు వంటిరూపములు కాన్పించుచున్నవి. దీనినిబట్టి కపిలశబ్దమునకు కవిలరూపము ప్రాచీనమైనది కలదు. నన్నయ యీకవిలరూపము నిచ్చట వాడెనని సరిపుచ్చుకొనవలెను. మఱియొక సందర్భమునందు కపిలశబ్దమును నన్నయ ప్రయోగించెను. 'అమరసువర్ణశృంగ (1-15) ఇత్యాదిపద్యమునందు కపిలం బగు గోశతంబు అని ప్రయోగము కన్పించుచున్నది. ప, వలకు, అభేదవర్గయతిని అప్పకవి యంగీకరించెను. సంధిగత మైనప్పుడు గసడదవాదేశముచేప, వలకు ప్రాస యంగీకరింపబడినది. అట్టిచోప, వలకు అభేదవర్గనియతిచే క్వాచిత్కమైన ప్రాసయుండెనేమో తెలియదు. గవురుగడ్డంబును అనుపాఠమును వినవచ్చుచున్నది. (ఆముద్రితగ్రంథచింతామణి- సంపుటము 16, సంచిక2, పుట17, సం.1903). ఇచ్చట సంస్కృతమూలమునందు భిన్నవిశేషణములు వాడబడియున్నవి. 'తస్య కృష్ణస్య కపిలాం జటాం దీప్తే చ లోచనే బిభ్రూణీచైవ శ్మశ్రూణి దృష్ట్వా దేవీన్యమీలయత్'. నన్నయ కూడ ఇదేమార్గము నవలంబించి భిన్నవిశేషణములను వాడెనని భావించవచ్చును. అప్పుడు గవురుగడ్డము, కపిలజడలును, కపిలకన్నులును అని నన్నయ ప్రయోగించియుండెనని ఊహింపవచ్చును. (ప్రథమసంపుటము-పుట.245 (అథస్సూచిక).

వ. **కృష్ణద్వైపాయనుండును దానికింబుత్త్రదానంబు సేసి 'యాయంబికయందు బలపరాక్రమవంతుం డయిన కొడుకు పుట్టు; వాఁడు మాతృదోషంబున నంధుం డగు' ననిన విని విషణ్ణచిత్త యయి సత్యవతి వెండియుం గృష్ణద్వైపాయనుంబ్రార్థించి' యింకనంబాలికయం దొక్కకొడుకుంబడయు' మని నియోగించిన నెప్పటియట్ల యమ్మునివరుండు నంబాలిక కడకుం జనిన, నదియుం దనవేషంబునకు వెఱచి వెల్లనైయున్న నక్కోమలికిం బుత్త్రదానంబుసేసి' యీయంబాలికయందు మహాబలపరాక్రమగుణవంతుండు వంశకరుండు నగుపుత్త్రుండు పుట్టు; వాఁడును మాతృదోషంబునఁ బాండుదేహుం డగు' నని చెప్పి యరిగిన.** **255**

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణద్వైపాయనుండును= వ్యాసుడును; దానికిన్= ఆమెకు; పుత్త్ర, దానంబు, చేసి= కొడుకు కలుగునట్లుగా చేసి; ఈ, అంబిక, అందున్= ఈ అంబికకు; బల, పరాక్రమవంతుండు+అయిన= దేహబలం, పౌరుషం కలిగినవాడైన; కొడుకు, పుట్టున్= కొడుకు పుట్టుతాడు; వాఁడు= అతడు; మాతృ, దోషంబునన్= తల్లియొక్క పొరపాటువలన; అంధుండు+ అగున్= గ్రుడ్డివాడుఔతాడు; అనినన్= అనిచెప్పగా; విని; విషణ్ణ, చిత్త, అయి= దుఃఖంతో నిండిన హృదయం కలిగినదై; సత్యవతి; వెండియున్= మరల; కృష్ణద్వైపాయనున్, ప్రార్థించి= వ్యాసుడిని వేడికొని; ఇంకన్= మరియు; అంబాలిక, అందున్; ఒక్క, కొడుకున్, పడయుము+అని= ఒకకొడుకును పొందు మని; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా; ఎప్పటి+అట్ల+అ= ఇదివరకువలెనే; ఆ, మునివరుండు= ఆ ఋషిశ్రేష్ఠుడు; అంబాలిక, కడకున్, చనినన్= అంబాలికవద్దకు పోగా; అదియున్= ఆమెకూడ; తన, వేషంబునకున్= తనయొక్క (వ్యాసుడియొక్క) ఆకారానికి; వెఱచి= భయపడి; వెల్లన్+ఐ, ఉన్నన్= తెల్లబోయి ఉండగా; ఆ+కోమలికిన్= ఆ చక్కనిదానికి; పుత్త్రదానంబు, చేసి= పుత్రుడిని ఇచ్చి (కొడుకు కలిగేటట్లుచేసి); ఈ, అంబాలిక, అందున్; మహత్+బల, పరాక్రమ, గుణవంతుండు= గొప్పదైన దేహబలం, పౌరుషం, అనే గుణాలు కలవాడు; వంశకరుఁడున్= వంశాన్ని నిలిపేవాడు; అగు; పుత్త్రుండు, పుట్టున్= కొడుకు పుట్టుతాడు; మాతృ, దోషంబునన్= తల్లిపొరపాటు కారణంగా; పాండు, దేహుండు+అగున్= తెలుపు (మించిన పచ్చని) రంగుగల శరీరం కలవాడు ఔతాడు; అని, చెప్పి, అరిగినన్= అని, పలికి, వెడలిపోగా.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు అంబికకు పుత్రుడు కలిగేటట్లు అనుగ్రహించి, ఆమెకు దేహబలం, పరాక్రమం కలవాడైన కొడుకు పుట్టుతాడనీ, తల్లిపొరపాటువలన అతడు గ్రుడ్డివాడౌతా డనీ చెప్పాడు. ఆ మాటలువిని సత్యవతి విచారంతో నిండిన మనస్సుతో మరల వ్యాసుడిని వేడికొని అంబాలికయందు ఒక్కకొడుకును పొందు మని ఆజ్ఞాపించగా, ఎప్పటివలెనే ఆమునిశ్రేష్ఠుడు అంబాలికవద్దకు వెళ్ళగా, ఆమెకూడ వ్యాసుడి వేషాన్నిచూచి భయపడి తెల్లబోయి ఉన్నది. వ్యాసుడు ఆమెకు పుత్రుడిని ప్రసాదించి ఆ అంబాలికకు గొప్ప దేహబలం, పౌరుషం (అనే) మంచి గుణాలు కలవాడు, వంశాన్ని నిలిపేవాడు (వంశకర్తగా వంశానికి కీర్తితెచ్చేవాడు) అయిన కొడుకు పుట్టుతాడు. వాడుకూడ తల్లిపొరపాటు కారణంగా తెల్లనిరంగు (పాండువర్ణం) గల దేహం కలవా డౌతాడు అని చెప్పి వెళ్ళిపోగా.

విశేషం: వ్యాసుడు పుత్రదానం చేసినప్పుడు అంబిక, అంబాలికలు ఉన్న స్థితులను బట్టి వారు కనే కొడుకులకు దోషాలు ఏర్పడ్డాయి. అంబిక కన్నులు మూసికొని తెరవలేదు కాబట్టి ఆమెకు పుట్టే కొడుకు (ధృతరాష్ట్రుడు) గ్రుడ్డివాడైనాడు. అంబాలిక తెల్లబోయి ఉన్నది కాబట్టి ఆమెకొడుకు (పాండురాజు) పుట్టుకతోనే పాండువర్ణంతో వెలువడ్డాడు. వారిరువురి తారతమ్యంకూడ వ్యాసుడు నిర్దేశించాడు. గ్రుడ్డివాడు 'బలపరాక్రమవంతుడు' ఔతాడనీ, పాండురాజు 'మహాబలపరాక్రమ గుణవంతుడు' 'వంశకరుడు' ఔతాడనీ చెప్పాడు. భారతంలో ధృతరాష్ట్ర పాండురాజుల జాతకాలు వ్యాసుడు వారు పుట్టకపూర్వమే నిర్ణయించాడు. ఈ తారతమ్యాన్ని ముందు పద్యాలలో వివరిస్తున్నాడు నన్నయ.

క. **బలవ న్మదనాగాయుత । బలయుతుఁడు సుతుండు పుట్టెఁ బ్రజ్ఞాచక్షుం**
డలఘుఁడు ధృతరాష్ట్రుం డా । లలనకు నంబికకుఁ గురుకులప్రవరుం డై. **256**

ప్రతిపదార్థం: బలవత్+మద, నాగ+అయుత, బలయుతుఁడు= బలంతో మదించిన పదివేల ఏనుగులయొక్క బలంతోకూడినవాడైన; ప్రజ్ఞా చక్షుండు= బుద్ధియే కన్నులుగా కలవాడు; అనగా గ్రుడ్డివాఁడు అలఘుఁడు= అల్పుడుకానివాడు; ధృతరాష్ట్రుఁడు; ఆ, లలనకున్= ఆయింతికి; అంబికకున్; కురుకుల, ప్రవరుండు+ఐ= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడై; సుతుండు= కొడుకు; పుట్టెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: బలం కలిగి మదించిన పదివేలేనుగులబలంతో కూడుకొన్నవాడు. బుద్ధియే చూపుగా కలవాడు (కళ్ళు లేకపోయినా బుద్ధితో గ్రహింపగలిగినవాడు); అల్పుడు కానివాడు అయిన ధృతరాష్ట్రుడు అంబికకు కురువంశశ్రేష్ఠుడుగా కొడుకై పుట్టాడు.

క. అంబాలికకును గుణర । త్నాంబుధి పాండుర విరాజితాంగుఁడు ప్రభవిం
చెం బాండురాజు గురువం । శంబు ప్రతిష్ఠింప ధర్మసర్వజ్ఞుం డై. 257

ప్రతిపదార్థం: అంబాలికకును= అంబాలికకుకూడ; గుణరత్న+అంబుధి= మంచిగుణాలు అనే రత్నాలకు సముద్రంవంటివాడూ; పాండుర, విరాజిత+అంగుఁడు= తెల్లనిరంగు గల చర్మంతో ప్రకాశించిన శరీరంకలవాడూ; (అయిన); పాండురాజు; కురు, వంశంబు, ప్రతిష్ఠింపన్= కురువంశాన్ని సుస్థిరంగా నిలపటానికి; ధర్మ, సర్వజ్ఞుండు+ఐ= ధర్మాలన్నీ తెలిసినవాడై; ప్రభవించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: అంబాలికకుకూడ సద్గుణాలనే రత్నాలకు సముద్రవంటివాడూన్నూ; తెల్లని రంగుతో ప్రకాశించే మేను కలవాడూ అయిన పాండురాజు కురువంశాన్ని స్థిరంగా నిలపటానికి సర్వధర్మాలు తెలిసినవాడుగా పుట్టాడు.

వ. ఇట్లు క్రమంబునం బుట్టిన ధృతరాష్ట్ర పాండుకుమారులకు బ్రాహ్మణసమేతుం డై భీష్ముండు జాతకర్మాదిక్రియ లొనరించినంత. నాంబికేయు జాత్యంధుం జూచి దుఃఖిత యయి సత్యవతి వెండియుఁ బారాశర్యుం దలంచుడు, నాక్షణంబ యమ్మునివరుండు వచ్చి పని యేమి యని యన్న 'నీయంబికకుఁ బ్రథమపుత్త్రుం డంధుం డయ్యె; నింక నొక్కకొడుకు రూపవంతుం బడయు' మనిన, 'నియతతాత్మ యగునేని సుపుత్త్రుండు పుట్టు'ననవుడు, సత్యవతి తొల్లింటియట్ల కోడలి నియోగించిన, నక్కోమలి యమ్మునివరు వికృతవేషరూప గంధంబుల కోపక రోసి, తనదాసి ననేక భూషణాలంకృతం జేసి తనశయనతలంబున నుండం బంచిన, వ్యాసభట్టారకుండు వచ్చి దాని చేసిన యిష్టోపభోగంబులం దుష్టుండై దానికిం బుత్త్రదానంబు సేసిన.258

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; క్రమంబునన్, పుట్టిన= వరుసగా పుట్టిన; ధృతరాష్ట్ర, పాండుకుమారులకున్; బ్రాహ్మణ, సమేతుండు+ఐ= బ్రాహ్మణులతో కూడుకొనినవాడై; భీష్ముండు; జాతకర్మ+ఆది, క్రియలు+ఒనరించిన, అంతన్= శిశువుపుట్టినప్పుడు చేసే సంస్కారం మొదలైన చేయదగిన పను లన్నింటిని చేసిన తరువాత; సత్యవతి; ఆంబికేయున్, జాత్యంధున్, చూచి= అంబికయొక్క కొడుకును పుట్టుగ్రుడ్డివాడిగా చూచి; దుఃఖిత+అయి= బాధపడినదై; వెండియున్= మరల; పారాశర్యున్, తలంచుడున్= వ్యాసుడిని స్మరించటంచేత; ఆ క్షణంబు+అ= వెంటనే; ఆ, మునివరుండు, వచ్చి= ఆఋషిశ్రేష్ఠుడు వచ్చి; పని+ఏమి, అని, అన్నన్= ఏమి పని ఉన్నది అని అడుగగా; ఈ, అంబికకున్; ప్రథమపుత్త్రుండు= మొదటికొడుకు; అంధుండు+అయ్యెన్ గ్రుడ్డివా డైనాడు; ఇంకన్, ఒక్క కొడుకున్= ఇంకను మరొకకొడుకును; రూపవంతున్= అందగాడిని; పడయుము+అనినన్= పొందుము అని అనగా; నియత+ఆత్మ, అగును+ఏని= నిగ్రహంతో కూడిన హృదయం కలిగినది అయితే; సుపుత్త్రుండు= మంచికొడుకు; పుట్టును= పుట్టుతాడు; అనవుడున్= అనగా విని; సత్యవతి; తొల్లింటి, అట్లు+అ= ఇదివరకువలెనే; కోడలిన్, నియోగించినన్= కోడలిని ఆజ్ఞాపించగా; ఆ+కోమలి= ఆ అందగత్తె (అంబిక); ఆ+మునివరు, వికృత, వేష, రూప, గంధంబులకున్= ఆ మునియొక్క (వ్యాసునియొక్క) వికారమైన వేషానికీ, ఆకారానికీ, మేనివాసనకూ; ఓపక= సహించలేక; రోసి= అసహ్యించుకొని; తన, దాసిన్= తనయొక్క చెలికత్తెను; అనేక, భూషణ+అలంకృతన్, చేసి= పెక్కుసొమ్ములతో అలంకరింపబడినదానిగా చేసి; తన, శయన, తలంబునన్= తా నుండవలసిన పడకమీద; ఉండన్,

పంచినన్= ఉండుమని ఆజ్ఞాపించగా; వ్యాసభట్టారకుండు= వ్యాసమహర్షి, వచ్చి; దాని, చేసిన, ఇష్ట+ఉపభోగంబులన్, తుష్టుండు+ఐ= ఆ దాసి చేసిన ఇష్టమైన కామక్రీడల వలన సంతోషించినవాడై; దానికిన్= ఆమెకు; పుత్త్ర, దానంబు, చేసినన్= మగసంతానాన్ని ఇవ్వగా.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా ధృతరాష్ట్రుడూ, పాండురాజు వరుసగా పుట్టగా, వారికి భీష్ముడు బ్రాహ్మణులతోకూడి జాతకర్మమొదలైన సంస్కారాలను చేయించగా, సత్యవతి అంబిక కొడుకును పుట్టుగ్రుడ్డివాడుగా తెలిసికొని దుఃఖించి మరల వ్యాసుడిని తలచింది. ఆ మునివరుడు వెంటనే వచ్చి 'పని ఏమున్నది?' అని అడుగగా, ఈఅంబికకు పుట్టిన మొదటికొడుకు గ్రుడ్డివాడైనాడు కాబట్టి రూపవంతు డైన మరొక కొడుకును ఆమెయందు పొందు మని అడిగింది. 'ఆమె నిగ్రహం కలిగిన హృదయంతో ఉంటే మంచికొడుకు పుట్టగల'దని వ్యాసు డన్నాడు. ఆమాట విని సత్యవతి ఇదివరకు వలెనే కోడలైన అంబికను ఆజ్ఞాపించింది. ఆమె ఆ మునియొక్క వికారమైన వేషాన్నీ, ఆకారాన్నీ, మేనివాసననూ సహించలేక, అసహ్యించుకొని తనదాసి నొకదానిని పెక్కుసొమ్ములతో అలంకరించి తా నుండవలసిన సెజ్జమీద ఆమె ఉండేటట్లు ఆజ్ఞాపించింది. వ్యాసమహర్షి వచ్చి ఆ దాసి ప్రీతితో చేసిన కామక్రీడలకు సంతోషించి ఆమెకు పుత్రసంతానాన్ని ఇవ్వగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: దేహి తల్లికడుపులో పడినప్పటినుండి మరణించేవరకు పదహారు రకాలైన సంస్కారాలకు అర్హుడౌతాడు. వాటిని షోడశకర్మ లని అంటారు. అవి - గర్భాధానం, పుంసవనం, సీమంతం, జాతకర్మం, నామకరణం, అన్నప్రాశనం, చౌలం, ఉపనయనం, ప్రాజాపత్యం, సౌమ్యం, ఆగ్నేయం, వైశ్వదేవం, గోదానం, సమావర్తనం, వివాహం, అంత్యక్రియ.

ఆ. చండకోపుఁ డయిన మాండవ్యమునివరు । శాపమున జముండు సంభవిల్లె
విదురుఁ డనఁగ ధర్మవిదుఁడు పారాశర్యు । వీర్యమునను భువి నవార్యబలుఁడు. 259

ప్రతిపదార్థం: చండ, కోపుఁడు+అయిన= తీవ్రమైన కోపం కలవాడైన; మాండవ్య, మునివరు, శాపమునన్= మాండవ్యుడు అనే పేరుకల మునిశ్రేష్ఠుడి యొక్క శాపంవలన; జముండు= యముడు; భువిన్= భూలోకంలో; పారాశర్యు, వీర్యమునను= వేదవ్యాసుడి శుక్లంవలన; విదురుఁడు+అనఁగన్= విదురుడు అని పిలువబడే; ధర్మ, విదుఁడు= ధర్మవిషయాలలో పండితుడు; అవార్య, బలుఁడు= అడ్డగించటానికి వీలులేని బలంకలవాడు; సంభవిల్లెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: తీవ్రకోపస్వభావుడైన మాండవ్యమహర్షి పెట్టినశాపం కారణంగా యముడు భూలోకంలో వేదవ్యాసుడివీర్యంవలన ధర్మశాస్త్రపండితుడూ, ఎదురులేనిబలంకలవాడూ అయిన విదురుడుగా పుట్టాడు.

వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనున కి ట్లనియె. 260

తాత్పర్యం: అనగా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

మాండవ్యోపాఖ్యానము (సం. 1-101-1)

ఆ. సకలజీవరాశి సుకృత దుష్కృత ఫల । మెఱిఁగి నడుపుచున్న యట్టి ధర్ముఁ
డొంద శూద్రయోనియందు మాండవ్యుచే । శప్తుఁడై యదేల సంభవించె? 261

ప్రతిపదార్థం: సకల, జీవ, రాశి, సుకృత, దుష్కృత, ఫలము= సమస్తమైన జీవులయొక్క సమూహంయొక్క పుణ్యాలయొక్క పాపాలయొక్క ఫలాన్ని; ఎఱిఁగి= తెలిసికొని; నడపుచున్+ఉన్న= ధర్మాన్ని నడుపుతూ ఉన్న; అట్టి; ధర్ముఁడు= ఇటువంటి యమధర్మరాజు; మాండవ్యుచేన్, శప్తుఁడు+ఐ= మాండవ్యుడిచేత శపింపబడినవాడై; శూద్ర, యోని, యందున్= శూద్రవనితయందు; ఒందన్= పుట్టుకపొందటం; అది= అనేది; ఏల, సంభవించెన్= ఏకారణంవలన కలిగింది?

తాత్పర్యం: సమస్త జీవసమూహాల పుణ్యపాపాల ఫలాలను తెలిసి వాటికి తగిన ధర్మం నడుపుతూ ఉన్నఇటువంటి యమధర్మరాజుకు మాండవ్యుడిచేత శపింపబడి శూద్రవనితకు పుట్టేస్థితి ఎందుకు కలిగింది?

విశేషం: ఈపద్యానికిబదులు- "సకలలోకధర్మమూర్తి యైన యముండుశూద్రుండైపుట్టుటయు మాండవ్యమునివరుండు శాపంబిచ్చుటయు నానతిమ్మనిన వానికి" అనే వచనం ఒకప్రతిలో కనబడుతున్నదని శ్రీమదాంధ్రమహాభారతసంశోధితముద్రణం చెప్పుతున్నది. (పు. 248).

వ. అని యడిగిన వానికి వైశంపాయనుం డిట్లని చెప్పె; మాండవ్యుం డను బ్రహ్మర్షి దొల్లి మహీవలయంబునం గల తీర్థంబు లెల్ల నేకచారి యయి సేవించి యొక్క నగరంబున నెడ గలుగు నడవిలో నాశ్రమంబు గావించి తద్ద్వారవృక్షమూలంబున నూర్ధ్వబాహుం డయి మౌనవ్రతంబునం దపంబు సేయుచున్న నన్నగరంబు రాజు నర్థంబు మ్రుచ్చిలికొని మ్రుచ్చు లారెకులచేత ననుధావ్యమాను లై మాండవ్యుసమీపంబునం బాఱి యయ్యాశ్రమంబులో డాఁగిన, వారి వెనుదగిలి వచ్చిన యారెకు లమ్మునిం గని 'రాజధనాపహారు లయిన చోరులు నీయొద్దన పాఱిరెటవోయి రెఱుంగుదేని చెప్ప' మనిన నమ్ముని మౌనవ్రతుండు గావునఁ బలుకకున్నం గినిసి యయ్యాశ్రమంబులోఁ జొచ్చి వెదకి ధనంబుతోడ నామ్రుచ్చులం బట్టికొని. 262

ప్రతిపదార్థం: అని, అడిగినన్, వానికిన్= అని ప్రశ్నించగా, జనమేజయుడికి; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు+అని, చెప్పెన్= ఈవిధంగా చెప్పాడు; తొల్లి= పూర్వం; మాండవ్యుండు+అను, బ్రహ్మర్షి= మాండవ్యుడు అనే పేరుగల బ్రాహ్మణు డైన ఋషి; మహీ, వలయంబునన్, గల, తీర్థంబులు+ఎల్లన్= భూమండలంలో ఉన్న పుణ్యతీర్థాల నన్నింటిని; ఏకచారి+అయి, సేవించి= ఒంటిగా తిరిగి సేవించుకొని; ఒక్క, నగరంబునన్= ఒక పట్టణప్రాంతంలో; ఎడ, కలుగు, అడవిలోన్= దూరంగా ఉన్న అడవిలో; ఆశ్రమంబు, కావించి= కుటీరం కట్టుకొని; తద్+ద్వార, వృక్ష, మూలంబునన్= ఆ ఆశ్రమద్వారంలో ఉన్న చెట్టుయొక్క మొదట్లో; ఊర్ధ్వ, బాహుండు+అయి= చేతులెత్తిఉంచినవాడై; మౌనవ్రతంబునన్= మాటాడకుండ ఉండే నియమంతో; తపంబు, చేయుచున్+ఉన్నన్= తపస్సుచేస్తూ ఉండగా; ఆ+నగరంబు, రాజు, అర్థంబు, మ్రుచ్చిలికొని= ఆపట్టణపురాజుయొక్క ధనాన్ని దొంగిలించి; మ్రుచ్చులు= దొంగలు; ఆరెకులచేతన్, అనుధావ్యమానులు+ఐ= తలారులచేత అనుసరింపబడుతున్నవారై; మాండవ్య, సమీపంబునన్, పాఱి= మాండవ్యుని వద్దకు పరుగెత్తి; ఆ+ఆశ్రమంబులో, డాఁగినన్= ఆ ఆశ్రమంలో దాగుకొనగా; వారి, వెను, తగిలి, వచ్చిన, ఆరెకులు= వారిని అనుసరించి వచ్చిన తలారులు; ఆ+మునిన్, కని= ఆ ఋషిని చూచి; రాజ, ధన+అపహారులు+అయిన, చోరులు= రాజుయొక్క డబ్బును దొంగిలించినవా రయిన దొంగలు; నీ, యొద్దన్+అ, పాఱిరి= నీదగ్గరికే పరుగెత్తారు; ఎట+పోయిరి= ఎక్కడకు వెళ్లారు; ఎఱుంగుదు(వు)+ఏని, చెప్పుము+అనినన్= నీకు తెలిస్తే తెలియచెప్పు మని అనగా; ఆ+ముని, మౌనవ్రతుండు, కావునన్= ఆ ముని మాటాడని దీక్షపట్టినవాడు కాబట్టి; పలుకక+ఉన్నన్= మాటాడకుండ ఉండగా; కినిసి= కోపగించి; ఆ+ఆశ్రమంబులోన్, చొచ్చి= ప్రవేశించి; ధనంబుతోడన్; ఆ మ్రుచ్చులన్; పట్టికొని;

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా అడిగిన జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు ఈవిధంగా చెప్పాడు; పూర్వం మాండవ్యు డనే బ్రహ్మర్షి ఒంటరిగా భూమండలంలో ఉన్న పుణ్యతీర్థాల నన్నిటిని తిరిగి తిరిగి సేవించి ఒక పట్టణానికి కొంతదూరంగా

ఉన్న అడవిలో ఆశ్రమం కట్టుకొని, దానిద్వారంలో ఉన్న వృక్షంమొదట్లో చేతులు పైకెత్తి ఉంచి మౌనవ్రతంతో తపస్సుచేస్తూ ఉండగా, ఆపట్టణపు రాజుయొక్క ధనాన్ని దొంగిలించి దొంగలు తలారులు తమను వెంటాడుతూ ఉండగా మాండవ్యుడి సమీపానికి పరుగెత్తి ఆ ఆశ్రమంలో దాక్కొన్నారు. ఆ దొంగలను వెంటాడి వచ్చిన తలారులు ఆ మునిని చూచి 'రాజధనం దొంగిలించిన దొంగలు నీదగ్గరికే పరుగెత్తి వచ్చారు. నీకు తెలిస్తే వారిజాడను చెప్పు' మని అడుగగా, ఆ ముని మౌనవ్రతంలో ఉండటంచేత మాటాడకుండ ఉండగా, కోపగించి ఆశ్రమంలో ప్రవేశించి ఆ దొంగలను పట్టుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. తాన చోరులకును దాపికాఁడై వేష। ధారి మిన్నకేని తపముసేయు
చున్నయట్టు పలుకకున్నవాఁడని యెగ్గు। లాడి యారెకులు నయంబు లేక. 263

ప్రతిపదార్థం: తాను+అ= తానే; చోరులకును= దొంగలకు; తాపికాడు+ఐ= సంధానంచేసేవాడై; వేషధారి= మునివేషం ధరించినవాడై; మిన్నక+ఏని, తపము, చేయుచున్+ఉన్న+అట్టు= పలకకుండ ఉండే నెపంతో తపస్సు చేస్తున్నట్లు; పలుకక+ఉన్నవాఁడు +అని= మౌనంగా ఉన్నా డని; ఎగ్గులు+ఆడి= నిందలు పలికి; ఆరెకులు= తలారులు, లేదా, రక్షకభటులు; నయంబు, లేక= నీతి తప్పి.

తాత్పర్యం: ఆ మునియే దొంగలకు సంధానం చేసే దళారి అనీ, వేషం వేసికొని మౌనంగా తపస్సు చేస్తున్నట్లు మాటాడకుండ ఉన్నా డని నిందలుపలికి తలారులు నీతిమాలి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. మాండవ్యు నామ్రుచ్చులతోన కట్టికొని వచ్చి రాజునకుంజూపి ధనంబొప్పించిన, రాజు నామ్రుచ్చులం జంపించి తపోవేషంబుననున్న మ్రుచ్చని యమ్మాండవ్యునిఁ బురంబువెలుపల శూలప్రోతుం జేయించిన. 264

తాత్పర్యం: మాండవ్యుడిని ఆ దొంగలతో కలిపి కట్టి తీసికొని వచ్చి రాజుకు చూపి ధనాన్ని ఒప్పగించగా, రాజు ఆ దొంగలను చంపించి, తపస్వివేషంలో ఉన్న దొంగగా భావించి ఆ మాండవ్యుడిని నగరం వెలుపలిభాగంలో ఇనుపశూలానికి గుచ్చబడినవాడై - కొఱుత వేయబడినవాడై.

క. మునివరుఁ డట్లుండియుఁ దన। మనమున నతిశాంతుఁ డయి సమత్వమునఁ దప
మ్మొనరించె ననశనుం డ। య్యును బహుకాలంబు ప్రాణయుక్తుం డగుచున్. 265

ప్రతిపదార్థం: మునివరుఁడు= మునిశ్రేష్ఠుడు; అట్లు+ఉండియున్= ఆ విధంగా ఉండికూడ; తన, మనమునన్= తన మనస్సులో; అతి, శాంతుండు+అయి= మిక్కిలి శాంతంతో కూడినవాడై (నిర్వికారుడై); సమత్వమునన్= సుఖదుఃఖాలలో చలించని మనస్సుగలయోగంతో (సమత్వం యోగఉచ్యతే); అనశనుండు+అయ్యును= ఆహారం తీసికొనని వాడైనప్పటికి; బహుకాలంబు= చాలకాలం; ప్రాణ, యుక్తుండు+అగుచున్= ప్రాణాలతో కూడినవా డౌతూ; తపమ్ము+ఒనరించెన్= తపస్సు చేశాడు.

తాత్పర్యం: మునిశ్రేష్ఠు డైన మాండవ్యుడు ఆవిధంగా కొఱుత వేయబడికూడ తన మనస్సులో ఎటువంటి వికారంలేని శాంతభావంతో, సుఖదుఃఖాలలో కలతచెందని యోగచిత్తంతో ఆహారం తినకపోయినా చాలకాలం ప్రాణాలతో కూడినవాడై తపస్సుచేశాడు.

వ. ఇట్లు శరీరదుఃఖంబుదలంపక తపంబుసేయుచున్న యమ్ముని తపంబు పేర్మికి మెచ్చి మహామునులు పక్షులయి రాత్రివచ్చి 'మునీంద్రా! యిట్టి మహాతపస్వి వైన నీ కిట్టి దుఃఖంబు గావించిన వా రెవ్వ' రని యడిగిన వారికి నమ్మాండవ్యుం డి ట్లనియె. 266

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా దేహానికి కలిగిన బాధను పట్టించుకోక తపస్సుచేస్తున్న ఆ ముని తపస్సుయొక్క అతిశయానికి (గొప్పతనానికి) మెచ్చి, గొప్పవారైన ఋషులు పక్షులఆకారంతో రాత్రివేళ వచ్చి 'ఓమునిశ్రేష్ఠుడా! ఇటువంటి గొప్పతపస్వి వైన నీకు ఇటువంటి బాధ కలిగించినవారు ఎవ్వరు?' అని అడుగగా వారికి ఆ మాండవ్యుడు ఈవిధంగా అన్నాడు.

తే. ఎఱిఁగి యెఱిఁగి నన్నడుగంగ నేల దీని; । సుఖము దుఃఖంబుఁ బ్రాప్తించుచోట నరుఁడు
దగిలి తనకర్మవశమునఁ దనరుఁ దాన । కర్తగా కన్యులకు నేమి కారణంబు? 267

ప్రతిపదార్థం: దీనిన్, ఎఱిఁగి, ఎఱిఁగి, నన్నున్+అడుగంగన్+ఏల= దీనిని బాగా తెలిసికూడ నన్ను అడగటం దేనికి?; సుఖము, దుఃఖంబున్, ప్రాప్తించు, చోటన్= సుఖదుఃఖాలు కలిగేటప్పుడు; నరుఁడు= మానవుడు; తన, కర్మవశమునన్= తాను స్వయంగా చేసిన పుణ్యాపాపకర్మల నాశ్రయించి; తగిలి= వాటిని పొంది; తనరున్= ఒప్పుతూ ఉంటాడు; తాను+అ= తానుమాత్రమే; కర్త, కాక= కారకుడు కాక; అన్యులకున్= ఇతరులు కారకులు కావటానికి; ఏమి, కారణంబు= కారణ మేమి ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: మీప్రశ్నకు సమాధానం మీకు బాగా తెలిసికూడ నన్నడగటం దేనికి? నరుడు తన పూర్వపుణ్యాపాపకర్మల ఫలంగానే సుఖదుఃఖాలను పొందేటప్పుడు అనుభవిస్తూ ఉంటాడు. కాబట్టి నరుడు తనకర్మఫలాలకు తానే కర్త (కారకుడు) ఔతాడు కాని ఇందులో ఇతరులు కారణ మెందు కౌతారు?

విశేషం: "అవశ్య మనుభోక్తవ్యం కృతం కర్మ శుభాశుభమ్'' - అన్న సూక్తికి నన్నయగారి రచన రుచిరార్థ కవితాభివ్యక్తి, మాండవ్యుడు గొప్ప ఆత్మజ్ఞాని, శంకరభగవత్పాదులు సాధనపంచకంలో చెప్పిన ఈ క్రింది శ్లోకానికి అతడు ఉదాహరణప్రాయుడు. "ఏకాంతే సుఖ మాస్యతాం, పరతరే చేతః సమాధీయతాం, పూర్ణాత్మాసు సమీక్ష్యతాం, జగదిదం తద్బాధితం దృశ్యతాం. ప్రాక్కర్మప్రవిలాప్యతాం, చితిబలాన్నాప్యుత్తరైః శ్లిష్యతాం, ప్రారబ్ధస్త్విహ భుజ్యతా మథ పరబ్రహ్మాత్మనా స్థీయతామ్''. ఏకాంతప్రదేశంలో సుఖంగా కూర్చుండుము, పరబ్రహ్మంలో చిత్తాన్ని సమాధానం చేయుము, ఈ జగత్తును పూర్ణబ్రహ్మంగా చూడుము, అది బ్రహ్మంలో విలీనమైనట్లు పరిగణించుము, పూర్వకర్మలను క్షయం చేసికొమ్ము. జ్ఞానాన్ని ఆశ్రయించి రాబోయే కర్మలయందు ఆసక్తుడవు కాబోకుము, ప్రారబ్ధభోగాన్ని అనుభవిస్తూ బ్రహ్మంలో నెలకొని ఉండుము అని ఈ శ్లోకభావం. ఇందులో చివరచెప్పిన అంశం మాండవ్యునిలో ముమ్మూర్తులా గోచరిస్తున్నది.

వ. అని యమ్మహామునులతో మాండవ్యుండు పలికిన పలుకు లన్నగర రక్షకులు విని వచ్చి రాజున కెఱింగించిన, రాజునుం బఱతెంచి శూలప్రోతుం డయి యున్న మాండవ్యునకు నమస్కరించి 'నా చేసిన యజ్ఞానంబు సహించి నాకుం బ్రసాదింపవలయు' నని శూలంబువలన నమ్మునింబాచుచోనది పుచ్చరాకున్న, దానిమొదలు మెత్తన తునిమించినఁ దత్కంఠపార్శ్వంబునందు శూలశేషం బంతర్గతం బై యుండె; దానం జేసి యాముని యాణిమాండవ్యుండునాఁబరఁగుచునమ్మహాముని ఘోరతపంబుసేసి యెల్లలోకంబులు గమించి యొక్కనాఁడు యమునిపురంబునకుం జని ధర్మరాజున కి ట్లనియె. 268

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఆ మహామునులతో మాండవ్యుడు పలికిన మాటలను ఆ నగరాన్ని రక్షించే భటులు వినివచ్చి రాజుకు తెలుపగా, ఆరాజు వెంటనే బయలుదేరి శూలానికి గ్రుచ్చబడి కట్టబడిఉన్న మాండవ్యుడికి మ్రొక్కి 'నేను చేసిన తెలివితక్కువతనానికి (అజ్ఞానానికి) క్షమించి నన్ను అనుగ్రహించవలె' నని శూలంనుండి ఆమునిని విడిపించబోగా అది తీయటానికి రాలేదు. అప్పుడు దాని మొదలును నెమ్మదిగా నరికించగా అతని కంఠంలోని ప్రక్కభాగంలో మిగిలిన శూలభాగం శరీరంలోనే ఉండిపోయింది. దానివలన ఆ ముని ఆణి మాండవ్యుడు అని పిలువబడినాడు. ఆ మహాముని గొప్పతపస్సు చేసి లోకాలన్నింటిని దాటి ఒకనాడు యమునినగరానికి పోయి యమధర్మరాజుతో ఈవిధంగా అన్నాడు.

క. దండధర! యిట్టి దారుణ । దండమునకు నేమిదుష్కృతముఁ జేసితి? ను
గ్రుండ వయి తగనిదండము । దండింపఁగ బ్రాహ్మణుండఁ దగునే నన్నున్? 269

ప్రతిపదార్థం: దండధర= యముడా!; ఇట్టి, దారుణ, దండమునకున్= ఇటువంటి భయంకరనైన శిక్షకు; ఏమి, దుష్కృతమున్, చేసితిన్= ఏమి పాపం చేశాను? నన్నున్, బ్రాహ్మణుండన్, ఉగ్రుండవు+అయి= అధికమైన కోపంకలవాడవై; తగని, దండము, దండింపఁగన్= కూడని శిక్షచే శిక్షించటం; తగును+ఏ= న్యాయమా? (కాదని భావం).

తాత్పర్యం: యమధర్మరాజా! ఇటువంటి భయంకర మైన శిక్షకు నే నేమి తప్పుచేశాను? బ్రాహ్మణుడ నైన నన్ను ఇంతగా కోపించి కూడనిశిక్షతో శిక్షించటం న్యాయమా?

వ. అనిన మాండవ్యునకు ధర్మరా జి ట్లనియె. 270

తాత్పర్యం: అనగా మాండవ్యుడితో ధర్మరాజు ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. సొలయక తూనిఁగలం గొ । ఱ్ఱులఁ బెట్టితి నీవు నీచిఱుతకాలము త
త్ఫల మిప్డు డనుభవించితి; । తొలఁగునె హింసాపరులకు దుఃఖప్రాప్తుల్. 271

ప్రతిపదార్థం: నీవు; నీ చిఱుతకాలము= నీ చిన్నతనంలో; తూనిఁగలన్; సొలయక= స్వేచ్ఛగా ఎగురకుండ; కొఱ్ఱులన్, పెట్టితి(వి)= మేకులకు (శూలాలకు) గ్రుచ్చి పెట్టావు; తద్, ఫలము+ఇప్డు+అనుభవించితి(వి)= దానియొక్క ఫలాన్ని ఇప్పుడు అనుభవించావు; హింసాపరులకున్= హింస చేసేవారికి; దుఃఖప్రాప్తుల్= కష్టాలు కలగటాలు; తొలఁగున్+ఎ= తప్పుతాయా? (తప్ప వని భావం).

తాత్పర్యం: నీవు నీ చిన్నతనంలో తూనీగలను ఎగురనీయకుండా పట్టి ముండ్లకు గ్రుచ్చి ఉంచావు. దానిఫలాన్నే ఇప్పుడు అనుభవించావు. హింస చేసేవారికి కష్టాలు పొందక తప్పుతుందా?

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం.

వ. అనిన విని మాండవ్యుం డలిగి 'జన్మంబు మొదలుగాఁబదునాలుగువత్సరంబులు దాఁటునంతకుఁ బురుషుండు బాలుండు; వాఁడెద్ది సేసినఁ బాపంబుం బెద్ద పొరయండు; వానికి నొరు లెగ్గుసేసినఁ బాతకు లగుదు; రిది నాచేసిన మర్యాద; నీవిట్టి ధర్మంబు దలంపక బాల్యంబున నల్పదోషంబుఁజేసిన నాకు

బ్రాహ్మణోచితంబుగాని క్రూరదండంబు గావించినవాఁడవు మర్త్యలోకంబున శూద్రయోనిం బుట్టు'మని
శాపం బిచ్చుటంజేసి వాఁడు విదురుం డై పుట్టె. **272**

తాత్పర్యం: అనగా విని మాండవ్యుడు కోపించి 'పుట్టినది మొదలుగా పధ్నాలుగేండ్లు దాటేంతవరకు పురుషుడు బాలు డనబడతాడు. అతడు ఏది చేసినా పాపాన్ని పెద్దగా పొందడు. అతడికి ఇతరులు కీడు చేస్తే పాపు లౌతారు. ఇది నేను చేసిన కట్టడి. నీవు ఇట్టిధర్మాన్ని భావించక బాల్యంలో స్వల్పమైన దోషాన్ని చేసిన నాకు బ్రాహ్మణులకు యోగ్యంకాని కఠినమైన శిక్షను ఇచ్చావు. కాబట్టి నీవు మానవలోకంలో శూద్రవనితకు పుట్టు' మని శాపం ఇవ్వటంచేత అతడు (యముడు) విదురుడై పుట్టాడు.

క. అని మాండవ్యాఖ్యానము । జనమేజయునకు నుదారచరితునకుఁ బ్రియం
బునఁ జెప్పెను వైశంపా । యనుఁ డవితథపుణ్యవచనుఁడని కడుభక్తిన్. **273**

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈవిధంగా; మాండవ్య+అఖ్యానము= మాండవ్యునికథను; అవితథ, పుణ్య, వచనుఁడు= సత్యమైనవి, పుణ్యప్రదమైనవి అయిన మాటలు కలవాడు; వైశంపాయనుఁడు; ఉదారచరితునకున్= ఉత్తమప్రవర్తన కలవాడికి; జనమేజయునకున్; కడున్, భక్తిన్= మిక్కిలిభక్తితో; ప్రియంబునన్= ప్రీతితో; చెప్పెను= చెప్పాడు. అని.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా మాండవ్యుని కథను సత్యములు, పుణ్యప్రదములు అయిన మాటలుకల వైశంపాయనుడు ఉత్తమప్రవర్తన గల జనమేజయుడికి మిక్కిలిభక్తితో ప్రీతిగా చెప్పాడు అని.

ఆశ్వాసాంతము

క. సత్యాశ్రయకులశేఖర! నిత్యోదయ! రాజరాజనృప! సుకవిజన
స్తుత్య మహాగుణ! విమలా । దిత్యాగ్రతనూజ! విమలధీరమణీయా! **274**

ప్రతిపదార్థం: సత్యాశ్రయ, కుల, శేఖర= సత్యాశ్రయుడియొక్క వంశంలో శ్రేష్ఠుడైనవాడా!; నిత్య+ఉదయ= ఎల్లప్పుడు అభ్యుదయం కలవాడా!; రాజరాజనృప= రాజరాజనరేంద్రుడా!; సుకవి, జన, స్తుత్య, మహాగుణ= ఉత్తమకవులచేత కీర్తింపదగిన గొప్పగుణాలు కలవాడా!; విమలాదిత్య+అగ్ర, తనుజా!= విమలాదిత్యుడి పెద్దకుమారుడా!; అమల, ధీ, రమణీయా!= నిర్మలమైన బుద్ధిచేత అందమైనవాడా!.

తాత్పర్యం: సత్యాశ్రయుడివంశంలో మిన్నయైనవాడా! ఎల్లప్పుడు అభ్యుదయం కలవాడా! రాజరాజనరేంద్రా! ఉత్తమకవులచేత కీర్తింపదగిన గొప్పగుణాలు కలవాడా!; విమలాదిత్యుడి పెద్దకుమారుడా!; నిర్మలమైన బుద్ధిచేత అందమైనవాడా!

ద్రుతవిలంబితము.

త్రిభువనాంకుశ దీప్తినిధీ! సమ । స్తభువనాశ్రయ ధర్మధురంధరా!
శుభయశః పరిశోభిత పూర్వది । క్ప్రభువిలాస! కృపారసబంధురా! **275**

ప్రతిపదార్థం: త్రిభువనాంకుశ, దీప్తి, నిధీ= మూడులోకాలను అంకుశంవలె నియమించగల తేజస్సుకు నిధి(పాతర)వంటివాడా! సమస్త, భువన+ఆశ్రయ, ధర్మ, ధురంధరా= అన్నిలోకాలను ఆశ్రయించిన ధర్మాన్ని భరించేవాడా!; శుభ, యశః, పరిశోభిత, పూర్వదిక్, ప్రభు, విలాస= మంగళకరమైన కీర్తితో ప్రకాశించిన ఇంద్రుడియొక్క విలాసంకలవాడా!; కృపారసబంధురా= దయారసంతో ఒప్పినవాడా!.

తాత్పర్యం: మూడులోకాలను నియమించగల తేజస్సుకు నిధివంటివాడా!; లోకాలన్నింటిని ఆశ్రయించిన ధర్మాన్ని భరించేవాడా!, మంగళకరమైన కీర్తితో ప్రకాశించిన ఇంద్రుడియొక్క విలాసం (వైభవం) కలవాడా!; దయారసంతో ఒప్పినవాడా!

విశేషం: ద్రుతవిలంబితవృత్తం జగతీచ్ఛందంలో పుట్టింది. ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా న,భ,భ,ర అనే నాల్గుగణాలు ఉంటాయి మొత్తం 12 అక్షరా లుండే పాదంలో 7వ అక్షరం యతిస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది. నన్నయ రచనలో ద్రుతవిలంబిత మొక్కటే ఉన్నది. అదే ఇది.

గద్యము.

ఇది సకల సుకవిజన వినుత నన్నయభట్ట ప్రణీతం బైన శ్రీమహాభారతంబునం దాదిపర్వంబునం గౌరవ వంశ కీర్తనంబును, గంగా శంతను సమాగమంబును, వసూత్పత్తియు స్వర్గగమనంబును, దదంశ సంఘాతంబున గాంగేయు జన్మంబును, దద్రాజ్య నివర్తనంబును, బ్రహ్మచర్యవ్రత ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనంబును, సత్యవతీ వివాహంబును, జిత్రాంగద విచిత్రవీర్యుల జన్మంబును, జిత్రాంగద మరణానంతరంబున భీష్ముండు విచిత్రవీర్యు రాజ్యంబున నిలుపుటయు, విచిత్రవీర్యుని వివాహంబును, వాని పరోక్షంబునఁ గృష్ణద్వైపాయనువలన ధృతరాష్ట్ర పాండురాజుల జన్మంబును, మాండవ్యుశాపంబున విదురు జన్మంబును నన్నది చతుర్థాశ్వాసము. **276**

తాత్పర్యం: ఇది సమస్తసత్కవులసమూహం కీర్తించే నన్నయభట్టు రచించిన శ్రీమహాభారతంలోని ప్రధానము లైన పదునెనిమిది పర్వాలలో మొదటి దైన ఆదిపర్వంలో కౌరవవంశాన్ని వర్ణించటం, గంగాశంతనుల కలయిక, వసువుయొక్క పుట్టుక, అతడు రాజ్యాన్ని పరిత్యజించటం, బ్రహ్మచర్యవ్రతాన్ని గ్రహించిన ప్రతిజ్ఞను పాటించటం, చిత్రాంగదుడు చనిపోయినతరువాత భీష్ముడు విచిత్రవీర్యుడిని రాజ్యపాలకుడిగా నిలపటం, విచిత్రవీర్యుడి వివాహం, అతని తరువాత వ్యాసుడివలన ధృతరాష్ట్రపాండురాజుల పుట్టుక, మాండవ్యుడి శాపం, విదురుడిపుట్టుక అనే కథార్థాలు కలది నాల్గవ ఆశ్వాసం.

ఆది పర్వంలో చతుర్థాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

సంపుటము - 1
ఆదిపర్వము

మొదటి భాగము (1,2,3,4 ఆశ్వాసములు)

గద్యపద్య ప్రథమపాదసూచి

పద్యము	పుట
అ	
అంగనాజనుల	292
అంత	118
అంత	149
అంత	204
అంత	239
అంత	276
అంత	352
అంత	426
అంత దేవాహితులమృతంబు	118
అంత దౌష్యంతి సంతాన	388
అంత నయ్యయాతి	323
అంత నయ్యురగులు	160
అంత నేము శిష్యగణంబు	355
అంతరిక్షంబువలన	323
అందుఁ దనదృష్టి నాటుడు	354
అందు రోహిణంబను	139
అందు శాపానుభవ	126
అంబాలికకును గుణరత్న	447
అంబుజముఖి యక్కన్య	238
అంబుజలోచన గని	353
అక్కథకుండు వెండియు	23
అక్కథకుండు శౌనకాది	109
అక్కథకుండు శౌనకాది	219
అక్కథకుండు శౌనకాది	333
అక్కొడుకుం జూచి పుత్ర	402
అక్కోమలి యొక్కనాఁడు	176
అఖిలజలధివేలా	7
అగ్గరుడని మాహాత్మ్యంబు	144
అజితశక్తియుతుల	251
అట జనమేజయుండు	179
అట్టి కశ్యపుండను బ్రహ్మర్షి	190
అట్టి నహుషునకుఁ బ్రియవాస	263
అట్టి యింద్రోత్సవంబున	234
అట్టి రురుం డనుముని	98
అట్టి విచిత్రవీర్య నారూఢ	423
అట్ల చేయుదు నమృతంబు	132
అట్లు కశ్యపుం గ్రమ్మఱించి	194
అడవికిఁ బువ్వులు దేరఁగ	271
అడవిలో నేకాంతమతి	187
అడిచినఁ దిట్టినన్	94
అతండు మృగయావ్యసనంబున	186
అతనికి ననంతపుణ్యా	389
అతనికి సరస్వతీనది	335
అతిరుచిరాగతుం డయిన	340
అతి వేగాకులచిత్తులై	203
అతిశయ రూపయౌవన	387
అతి సంభ్రమమున	297
అతులతపంబునన్	405
అతులబలాఢ్యులైన	248
అతులోర్వీసురముఖ్య	214
అది యిచ్చుటికిలక్ష	142
అదియు నమ్మహీపతి	400
అదియునుంగాక	86
అదియునుం బౌష్యంబు	27
అదియును సంబరంబున	155
అదియును ననంత	345
అది యెట్లంటేని	401
అది యెట్లనినం దొల్లి	261
అది యెట్లనిన నొక్కనాఁడు	225
అది యెట్లని యడిగిన	306
అద్దేవయానిం	304
అధికపుణ్య మూర్తులైన	397
అనం బరఁగిన	356

పద్యము	పుట
అనఘ యిది యేటి తపమే	170
అనఘా మున్ను శమంత	59
అనఘా యీయజ్ఞము	200
అనఘుఁడు పౌరవకుల	386
అనఘుఁడు రాజర్షియై	350
అనఘుఁడు వంశకరుండై	377
అనఘుఁడు సురగురు	256
అనల తేజులు దీర్ఘ	110
అనలనిభుండు	136
అనవద్య ధర్మచరితంబున	324
అనవరతభక్తిఁ బాయక	176
అనవరతవ్రతాయాస	173
అనవరతార్థదాన	86
అనవుడు నద్దివ్య	81
అని గరుడండు దనకు	159
అని చెప్పి గౌరముఖుం	188
అని చెప్పిన గరుడని	158
అని జనమేజయు నాతని	211
అని తపోభిమానంబున	322
అని తలంచి చింతాక్రాంతయై	368
అని దాని రమణీయ	340
అని దీనవదనుండై	100
అని దుష్యంతుండు	361
అనినం బౌష్యం డిట్టి	69
అనినఁ బ్రతీపుఁ డిట్లనియె	396
అనిన దానికి దుష్యంతుం	361
అనిన దేవయాని	273
అనిన నబ్బలి సంతానార్థి	437
అనిన నమ్మహామునులు	172
అనిన నమ్ముని కుమారుని	268
అనిన నమ్మునివరుండు	241
అనిన నయ్యింద్రున	322
అనిన నయ్యురగులు	132
అనిన నాకచునకు	280
అనిన నాగరుడని	136
అనిన నాయుదరంబు	276
అనిన నుగ్రశ్రవసుం	24
అనిన నుదంకుం డట్ల	71
అనిన నుదంకుం డిట్లనియె	82
అనిన నొడంబడి	175
అనిన భీష్ముపలుకులు	438
అనిన మాండవ్యునకు	452
అనిన వాని వచనం	201
అనిన వారల కయ్యయాతి	316
అనిన వారలలోఁ	166
అనిన విని జనమేజయుండు	198
అనిన విని జనమేజయుండు	248
అనిన విని జనమేజయుండు	259
అనిన విని జనమేజయుండు	264
అనిన విని జనమేజయుండు	390
అనిన విని జనమేజయుండు	448
అనిన విని జనమేజయునకు	249
అనిన విని జరత్కారుం డతి	171
అనిన విని దుష్యంతుండు	370
అనిన విని నగుచు	192
అనినవిని నాగరాజానుజుండైన	166
అనిన విని పెద్దయుం	415
అనిన విని భీష్ముండు	428
అనిన విని మాండవ్యుండలిగి	452
అనిన విని యుదంకుండు	70
అనిన విని రోమహర్షణ	59
అనిన విని వెల్లనై	370
అనిన విని శకుంతల	362
అనిన విని శుక్రుండు	271
అనిన విని శౌనకాది	58
అనిన శకుంతల	380
అనిన శర్మిష్ఠ	282
అనిన సదస్యు లందఱుఁ	213
అనిన సర్వజనానుమతంబుగా	214
అని పాండవ ధార్తరాష్ట్ర	221
అని పూరుం గఱపితి	321
అని ప్రసన్నుండై	154
అని బ్రహ్మ నియోగించిన	163
అని బ్రాహ్మణస్వరూపంబు	135
అని మహానురాగంబునం	384
అని మాండవ్యాఖ్యానము	453
అనిమిష కాంతయున్	352
అనిమిషనాథసుగుప్త	159
అనిమిషలోక	392
అని యందఱుఁ దమలో	125
అని యడిగిన	260
అని యడిగిన నారాజునకు	349
అని యడిగిన వానికి	449
అని యడిగిన వారికి	88
అని యడిగిన వినత	130

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అని యడిగి వాని	66	అనుపమబలులగు	45	అమితార్థయుక్తితో	52
అని యమ్మహామునులతో	451	అనుపమముగ	125	అమితోగ్రాటవిలోనఁ	365
అని యయాతి యష్టకాదు	329	అనుపమనియమాన్వితులై	287	అమిత్ర మదభేది	181
అని యానతిచ్చిన	15	అనుపమరాజ్యసంపదకు	440	అమృతముతో నుద్భవమై	121
అని యాస్తీకుండు వాసుకి	206	అన్య లెఱుఁగమిఁ జేసి	384	అమృతాశనంబు చేయక	154
అని యిట్లయ్యుదంకుండు	88	అపరిమితాజ్ఞఁ జేసియు	100	అమ్మనుజేంద్రుఁడైననలు	209
అని యిట్లిద్దఱు నొండొరులకు	124	అప్పరశురాముండు	61	అమ్మహామునివచనంబు	97
అని యిట్లు గంగావసువు	395	అప్పలుకులు సవిస్తరంబుగా	167	అమ్మహాముని వచ్చి	297
అని యిట్లు పాండవ	221	అప్పురుషుం డింద్రు	83	అమ్మహాశాఖ నవలంబించి	139
అని యిట్లురగపతులనెల్ల	78	అభిమతంబగు	51	అమ్మహాశ్వంబు ధవళ	124
అని యిట్లు సత్యవతిని	420	అభిమన్యునకు విరాటాత్మజ	180	అమ్మహీపతి యొక్కనాఁడు	337
అని యొడంబడకున్న	314	అభ్యస్తవేదవేదాంగులు	259	అమ్మునియల్గి చూచుడును	351
అని రురుం డలిగి	103	అమరపతి ఖాండవము	339	అమ్మును లడిగిన కథ	60
అనిలజవంబునం	426	అమరవిభుండు దాని విని	325	అయినను దేవా నీయనుమతంబున	16
అనిలుఁడు పక్షయుగ్మ	133	అమర సన్నిభ యేను	285	అయినను నాకు	11
అని విచారించి	90	అమరాధిపుఁ డమృతము	160	అయినను నాడెందంబునం	413
అని విచారించి హస్తి	191	అమరారిమర్దనుఁడు	117	అయినను నానేర్చువిధంబున	352
అని విచారించుచున్న	302	అమరాసురముఖ్యుల	245	అయినను వచ్చిమిన్నక	369
అని శాపంబిచ్చిన	435	అమరాసురవీరులు	113	అయ్యద్రికయు మానుష	238
అనిశక్రుండు సురాపానంబు	275	అమరుఁడ వజరుఁడ	156	అయ్యమోఘవీర్యం బొక్క	236
అని సకలభువన	2	అమరేంద్రారాతులు	119	అయ్యయాతియుఁ	293
అని సత్యవతి కృష్ణ	444	అమలసుధారమ్య	429	అయ్యయాతియు దానింబట్టు	310
అని సత్యవతి నియోగించిన	442	అమలసువర్ణశృంగ	13	అయ్యహీంద్రవిష	192
అని సభాసదులకెల్ల	419	అమలినతారకా	15	అయ్యా నీవు బ్రాహ్మణుండవు	105
అని సరమ యదృశ్యయైన	65	అమిత జగద్భయంకర	88	అయ్యుదంకుండు	68
అని సౌపర్ణాఖ్యానశ్రవణ	106	అమిత తపోవిభవంబున	324	అయ్యురగంబులం	153
అని స్తుతియించి	130	అమితపరాక్రమంబును	132	అరిది తపోవిభూతి	75
అనుచు మదనాతురుండయి	358	అమితాఖ్యానకశాఖలం	53	అరుదుగ సర్వశైలముల	113

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అలఘుఁడు కామక్రోధాదుల	257	ఆయతపక్షతుండహతి	130	ఇట్లన్నయుం దమ్ముండు	137
అలఘుఫణీంద్ర	122	ఆ యతులపుణ్యునకు	330	ఇట్లమృతహరణార్థంబు	142
అలయక యేన	99	ఆ యమునాద్వీపమున	243	ఇట్లరిగి యవ్వనంబునఁ	291
అలసత యొప్పఁగా	353	ఆయురర్థులకు దీర్ఘాయు	31	ఇట్లరుగుదెంచి యధిక	308
అలిగిన నలుగక	288	ఆయుష్మంతుఁడవై	196	ఇట్లు కుపిత శతమఖ	325
అలుక మెయిమున్న	187	ఆయుష్యం బితిహాస	224	ఇట్లు కృతనిశ్చయుండై	199
అవని యరాజకంబయిన	443	ఆరణ్యపర్వమునఁగా	40	ఇట్లు క్రమంబునం బుట్టిన	447
అవసరజ్ఞుండయి	444	ఆర్తి హరక్రియాభిరతుఁడై	211	ఇట్లు గురుశుశ్రూషా	269
అవిచారం బని పల్క	316	ఆ విశ్వకర్మనిర్మిత	252	ఇట్లు చిత్రాంగదుండు	422
అసదృశయౌవనంబిది	300	ఆ వైశంపాయనుండును	222	ఇట్లు జరత్కారుండు	174
ఆ		ఆ శమీకు పుత్త్రుఁ డంబుజ	182	ఇట్లు జరాక్రాంతుండైన	313
ఆ కచుఁ డత్యంతవిషాదా	279	ఆశ్రితపోషణంబున	5	ఇట్లు దద్దయు దుఃఖించి	382
ఆతతపక్షమారుత	126	**ఇ**		ఇట్లు దన్నెఱుంగకుండ	309
ఆతని నత్యుగ్రానల	215	ఇంబుగ సర్వలోక	60	ఇట్లుదయించి పెరిఁగి	398
ఆతని రాజ్యంబున	336	ఇక్కమలాక్షి శకుంతల	349	ఇట్లు దుర్యోధను చేయు	227
ఆ త్రసునకుఁ గాళింది	335	ఇక్కాశిరాజదుహితల	442	ఇట్లు దుష్యంతుండు	348
ఆదిక్షత్రచరిత్ర	107	ఇక్కాశ్యపుండైన	344	ఇట్లు దేవయాని నుద్ధరించి	287
ఆదిత్యదైత్యదానవ	248	ఇక్కురువంశంబున	431	ఇట్లు నాగలోకంబున	80
ఆ దీర్ఘతముండును	437	ఇగ్గరుడండు భువన	140	ఇట్లు నిఖిలక్షత్రియ	425
ఆ దుష్యంతుఁ డనంత	336	ఇచ్చునది పాత్రునకు	319	ఇట్లు నిజజననికి	128
ఆ దోషంబెట్లు పరిహృతం	418	ఇట వృషపర్వు కూఁతురు	281	ఇట్లు నిర్జరవరుల	152
ఆ నహుషాత్మజుండగు	283	ఇట్టి భరత కుల ముఖ్యుల	231	ఇట్లు పదునొకండు	114
ఆ నారాయణ పాండవేయ	231	ఇట్టి మహాభారతంబు కృష్ణ	56	ఇ ట్లుపాయంబున నసురుల	117
ఆ పన్నగముఖ్యుల	128	ఇట్టి మహాభారతంబు ననేక	54	ఇట్లు పెక్కుమృగంబుల	338
ఆ పూర్ణతేజుఁ డపగత	178	ఇట్టి మహోత్పాతంబులు	143	ఇట్లు బ్రాహ్మణవీర్యప్రభవు	246
ఆ ప్రదేశంబునకు	63	ఇట్టి లోక విరుద్ధంబుల	381	ఇట్లు యమ నియమవ్రత	395
ఆ ప్రహ్లాద	250	ఇట్టి శ్రీమహాభారతంబునకుం	232	ఇట్లురగు లమృతంబు	161
ఆమిషమని దానిం గొనఁగా	237	ఇట్లతిప్రయత్నంబున	277	ఇట్లు లోకంబెల్లఁ	408
ఆయతకీర్తితో వివిధ	66	ఇట్లనవరత శాంతిక	67	ఇట్లు వనంబులోని	365

పద్యము	పుట
ఇట్లు వికలాంగుండై	112
ఇట్లు విగతలజ్జా	240
ఇట్లు శరీరదుఃఖంబు	451
ఇట్లు సకలరాజలోకంబు	428
ఇట్లు సకలవ్యాపార	429
ఇట్లు సముద్రతీరంబున	120
ఇట్లు హృదయసుఖావహం	342
ఇట్లెల్లవారలకు	383
ఇట్లేకతంబ యేకవస్త్రయై	239
ఇది మునికన్యయేని	347
ఇది మునినాథ కన్యయని	357
ఇది సకల సుకవిజన	108
ఇది సకల సుకవిజన	218
ఇది సకల సుకవిజన	332
ఇది సకల సుకవిజన	454
ఇనతేజుం డతిభక్తిఁ	420
ఇనుఁడస్తమింపఁ బోయిన	177
ఇన్నరేంద్రుచేత మున్న	298
ఇప్పురంబున బ్రాహ్మణుం	193
ఇమ్మహాభారతం బిమ్ముల	57
ఇమ్మహిఁ ద్రయోదశ	261
ఇమ్ముగ సరస్వతీ	334
ఇరువదియొక్క వేయు	62
ఇరువురు నొండొరువులఁ	400
ఇవి మీకన్నియుఁ జేయఁగ	166
ఇవి యేనున్ సతతంబు	12
ఈ	
ఈ దేవయానికెద్ది యిష్టంబు	290
ఈ మునిపల్లెనుండు టిది	358

పద్యము	పుట
ఈయగ్నిదేవుఁ డసురకు	92
ఈయన్వయ విచ్ఛేదము	441
ఈయున్న పౌష్యపాలికిఁ	82
ఈయేనింటియందు	305
ఈ రాజునంద నాహృదయంబు	301
ఈవల్కలాజినములకు	358
ఈవసుధాధినాథుల	425
ఈవృషపర్వుపురం	289
ఈసౌపర్ణాఖ్యానము	161
ఉ	
ఉండు నితండు పద్మజు	146
ఉడుగక యొండొరుం	115
ఉత్తమాశ్రమనిష్ఠితుఁ	348
ఉదంకుండు గరంబు	79
ఉదంకుండును వానితోడన	74
ఉదరభిదాముఖమున	276
ఉరగకళేబర	183
ఉరగపతి తలలవల	115
ఉరగమునైయుండి	103
ఉర్వీరుహనివహముతో	335
ఊ	
ఊరుమూల మేర్పడఁగ	391
ఋ	
ఋతుమతియై పుత్త్రార్థము	311
ఎ	
ఎంతకాలమయిన నిప్పాట	435
ఎందుండి వచ్చితిందుల	436
ఎందులదాన వేకతమ	412

పద్యము	పుట
ఎట్టి సాధ్యులకును	366
ఎఱిఁగి యెఱిఁగి	451
ఎఱుఁగఁడొకొ నన్ను	367
ఎఱుకగలవారి	319
ఎల్లవారును జూడంగ	242
ఏ	
ఏచి తనర్చి తలిర్చిన	341
ఏడక్షౌహిణులెన్నఁ బాండవ	56
ఏ నపుత్త్రకుండనై	436
ఏ నమ్మహామునివచనంబున	305
ఏ నిర్దేవయానియందు	312
ఏను గచుం డనువాఁడ	267
ఏను గుర్వర్థ మర్థినై	69
ఏను జహ్నుకన్య	396
ఏను దాశరాజు కూఁతుర	413
ఏను నీయింతియును	384
ఏను మదీయ మాతృ	156
ఏను సహస్రపాదుండను	103
ఏనెట నీవెట సుతుఁడెట	380
ఏ నెఱుఁగ నిన్ను నెక్కడి	370
ఏమి కారణమయ్యె	102
ఏమి తపం బొనరించితి	321
ఏము వసిష్ఠ మునివరు	393
ఏయది హృద్య మపూర్వం	24
ఏల యెఱుకలేని	371
ఒ	
ఒక్కనాఁడు సప్తమారుత	129
ఒనర జరత్కారు	216
ఒనరుఁ ద్రయోదశపర్వం	50

పద్యము	పుట
ఒరులవలనఁ బుట్టు	106
ఓ	
ఓసరిలి పఱచు	338
క	
కడవఁబడి మున్నువహ్నిం	206
కడు ననురక్తియు	288
కడు సుగ్రము దలక్రిందుగ	169
కద్రువ కొడుకుల	125
కద్రువయు వినతయు	121
కనక మహీధర ప్రతిమ	140
కనక ప్రతతీవితతుల	138
కనకావదాతకోమల	411
కని కద్రువ వినతం జూచి	123
కని నీవెవ్వరిదాన విట్లేల	284
కని పుట్టిననాఁడ	409
కని మునీంద్రా నాచేత	181
కని యయ్యురగకళేబరంబుఁ	184
కనియె ముందట నమ్మహీ	408
కని వనకన్యయో	399
కన్నియలతోడ నాడుచు	98
కమనీయ ధర్మార్థ కామ	223
కర మిష్టము సేసితి	84
కరుణానిరతులు	360
కరుణించి యిండు నాకు	66
కరువలిచేఁ దూలు	307
కలయఁగ నార్పుల బొబ్బల	337
కలహమున నిట్లు	153
కల్పాంతానలకీలా	149
కశ్యపప్రజాపతి	110

పద్యము	పుట
కశ్యపుండును నప్పుడ	193
కాదన కిట్టిపాటి యపకారము	87
కాదన కిట్టిపాటి	197
కాఱడవిఁబఱచు	341
కావున నాకశక్యంబు	73
కావున నియతాత్ము	438
కావున నాకు నీ జన్మంబునఁ	298
కావున నీవు కృతదార	173
కావున నీవిక్కుమారునిం	366
కావున నేన సత్యంబునకు	93
కావున బుద్ధి గలవారికి	288
కావున మృతసంజీవనిఁ	266
కావున సత్యము మిక్కిలి	379
కుండలమ్ములు వేగ	80
కుక్షిచ్యుతుఁడై	92
కువలయంబునవారి	208
కృష్ణద్వైపాయనుండును	445
కొడుకు జవ్వనంబుఁగొని	319
కొడుకులు సమర్థులైనం	131
కొని ద్రవ్వుడు లోపల	196
కోపితుండైన విప్రుండు	134
క్రచ్చఱ వేట వచ్చియిట	346
క్రూరాకారుల జగదప	167
క్రోధమ తపముం జెఱచును	184
క్ష	
క్షత్త్రవరుఁడైన	380
క్షత్త్రియకన్యకల	296
క్షత్త్రియవంశ్యులై	185
క్షమలేని తపసి	184

పద్యము	పుట
క్షమ విడిచి నీవు	185
క్షితినాథ కడు నకరుణా	64
క్షోణీచక్రభరంబు	114
గ	
గంగనిజాంగదీప్తులెసఁగం	395
గతమదమత్సరుండు	239
గరుడండును గద్రువ	128
గరుడండును దల్లి	133
గరుడండును నిజపక్ష	149
గురుకులమునందు	68
గురునాశ్రమంబునను	367
గురులకు శిష్యులు పుత్త్రులు	279
గొనకొని వీఁడు నీకును	382
గోత్రమహామహీధర	77
ఘ	
ఘనదురితానుబంధ	4
ఘనపక్షానిలచలితావని	142
ఘనభుజుఁ డన్నియు	427
ఘనముగ నయ్యింద్రోత్సవ	234
ఘోరవికార సన్నిహిత	152
ఘోరవ్రతములు సలుపుచు	168
చ	
చండకోపుఁ డయిన	448
చతురంభోధిపరీత	262
చని చని ముందట	342
చనుదెంచి యమ్మహాజనపతి	283
చను బొంకఁగఁ బ్రాణాత్యయ	305
చపలాక్షిచూపుల	240
చఱచియొకచేతఁ గూర్మముఁ	138

పద్యము	పుట
చల్లని దక్షిణమారుత	352
చిరముగ బ్రహ్మకుం	163
చెలఁగి లేవనేడ్చు	355
చ్యవనసుతుఁడైన ప్రమతి	179
చ్యవనునకు సుకన్యకు	97
జ	
జంబూఖండవినిర్మాణం	43
జగతీవల్లభ యే	347
జనకునకును స్వామిత్వము	440
జననాథ వేఁట నెపమున	369
జననీశాపభయ	215
జననుత కృష్ణద్వైపాయన	14
జననుత సర్వధర్మములు	431
జనమేజయుండు విద్వజ్జన	222
జనమేజయునకు వైశంపాయ	245
జనమేజయుని చేయు	165
జనవినుత యగ్నిహోత్రం	416
జలధివిలోలవీచి	286
త	
తక్షకుఁ డతిభీతుండై	204
తక్షకుఁడను పన్నగుఁడు	191
తక్షకుఁడీ కుండలముల	71
తగియెడు పుత్త్రులం	172
తగిలి జరయు రుజయు	313
తగు నిది తగదని	64
తడఁబడఁబడియెడు	203
తడఁబడ నేసియు	149
తడయక పుట్టినవాఁడ	381

పద్యము	పుట
తడయక మ్రొక్కియున్న	128
తత్కథాప్రారంభం	22
తత్పరిజనంబు లందఱు	196
తన కాజ్ఞావశవర్తులై	407
తనకు మఱి తాన చుట్టంబు	361
తనకులబ్రాహ్మణు	9
తనగర్భాండంబుల	111
తనజనకు నఱుత	182
తనదివ్య తేజమున	297
తనపురంబునకు వచ్చి	411
తనయుండు తల్లిదండ్రులు	317
తనయెఱిఁగినయర్థం	93
తనర జనకుండు నన్న	356
తనవిష వహ్ని మజ్జనకు	198
తనసతి కపకారము	101
తనుమధ్య దానొక్క కన్య	398
తనువును జీవము సత్త్వం	275
తనువు మీన్పొలవల్చు	241
తపస్స్వాధ్యాయ బ్రహ్మ చర్య	169
తరళనయనాబ్జదళములు	293
తరళాయతలోచన	399
తరుణప్రదేశినులు	308
తలఁపఁగనాఁడు పల్కిన	368
తలరఁగరేణుక్రథన	151
తలవడఁక దొడఁగె	313
తల్లి నీకుల గోత్ర సౌందర్య	363
తల్లియు నా సహోదరులును	162
తాన చోరులకును దాపికాఁడై	450

పద్యము	పుట
తాన తననీడ నీళ్లలలో	375
తా నలిగి యిచ్చె శాపం	137
తిరుగుచుఁ బుట్టలం బొదల	101
తివిరి సుతజన్మ	444
తెరల వలవైచి జాలరుల్	237
తొల్లి బ్రహ్మశాపనిమిత్తంబున	237
త్రిభువనాంకుశదీప్తనిధీ	453
త్రేతాగ్నులెల్లను దేజరిల్ల	95
త్రేతాద్వాపర సంధి	60
ద	
దండధర యిట్టి దారుణ	452
దండితాహితవీరసూరి	331
దయ నీచే నుత్పాదితు లయిన	443
దాన నపరార్ధకాయ	112
దానికి భీతుఁడనై	311
దాని నప్రియంబులు పలికి	403
దాని నెఱింగి కరుణా	98
దాని నెఱింగి దేవతలెల్ల	265
దాని నెఱింగి కమలయోని	391
దాని శరీరసౌరభము	411
దారుణకల్పాంత మరుత్	127
దివిజమునీంద్ర దానవ	255
దితి యనుదానికి	250
దితి సుత దానవ యక్ష	247
దివ్యభూషణాలంకృత	409
దీని పాలు ద్రావి మానవుల్	405
దుహితృ స్నేహంబునం జేసి	267
దేవగురునందనుండమరా	280

పద్యము	పుట
దేవతలన్ జయించుచు	289
దేవమనుష్యలోకముల	76
దేవయాని యను దానఁ	285
దేవాసురరణమున	265
ద్యుతి దఱిఁగి నిజనియోగ	392
ద్వారవతి కేఁగి యర్జును	228
ద్విజవరులం గుమారుల	194
ధ	
ధన్యంబయ్యె భవత్కులం	174
ధరణిఁ జరాచరభూత	190
ధరణియెల్లను రక్షించు	191
ధరణిసుర మంత్రహోమ	201
ధరణీసురవిరహితమగు	141
ధర్మతత్త్వజ్ఞులు ధర్మశాస్త్రంబని	26
ధర్మార్థ కామసాధన	374
ధృతిఁ బూని బ్రహ్మచర్య వ్రత	420
ధృతి నీయనుజుండై	441
ధృతిమెయి శతసంఖ్యయు	427
న	
నన్ను మున్న యెఱుంగు	294
నన్ను వివాహమై నహుష	295
నరగంధర్వాధిపు	422
నరచాపప్రవిముక్త	119
నరనాగాశ్వవరూథ	424
నరనుత నీ ప్రసాదమున	361
నరలుగలకామునైనను	314
నరవరుఁడగు శంతనున	390
నరసురసిద్ధ కింపురుష	129
నాఁటంగోలె రాహువునకు	118

పద్యము	పుట
నాకట్టినపుట్టంబు	282
నాకభిమతంబు నిట్టిద	393
నాకభిమత మొనరించిత	158
నాకొండెద్దియు నిష్టంబు	414
నాజన్మప్రకారంబు	349
నాజరాభారంబుఁ దాల్చిన	317
నాయనుజునకు వివాహము	423
నాయెఱిఁగి నట్ల యిన్నియు	372
నారాయణుండు కృత్రిమ	116
నారాయణుండు వారి	115
నా వచనం బమోఘం బనిన	187
నిండుమనంబు నవ్యనవ	72
నిగ్రహమేది నన్నుఁ దరణి	294
నిజమహీమండలప్రజఁ	6
నిరతంబు బ్రహ్మ మొదలుగ	431
నిరవద్యనరేశ్వర	107
నిరుపమ ధర్మమార్గ	260
నిరుపమాన శౌర్య	155
నీకతమున నా దాస్యము	131
నీకారణమున వంశ	442
నీ తదర్థమ కాఁగ దేవ	199
నీధర్మ చరితంబునకు	364
నీపుణ్య తనువువలన	376
నీమందులు మంత్రంబులు	192
నీలగళోపమాన కమనీయ	303
నీలగిరీంద్రశృంగమున	439
నీవఖిలధర్మ విదుఁడవు	419
నీవతిక్రూరుండవు	92

పద్యము	పుట
నీవర్ణధర్మప్రతిపాల	233
నీవలనం బరమ సంప్రీత	85
నీవస్త్ర శస్త్ర విద్యా	416
నీవిజయోత్సాహమునకు	153
నీవు ధర్మమూర్తివి	406
నీవు నీకవమానంబు	178
నీవు బ్రాహ్మణుండవు	94
నీవును బ్రహ్మచారివి	277
నీవు మాచుట్టమవపోలె	171
నీవారులకు నీయమృతం	156
నుతజలపూరితంబులగు	378
నుతసౌప్తికాదిపర్వ	47
నెఱినుఱక వైరివీరుల	425
నైమిశారణ్యపుణ్యక్షేత్ర	22
ప	
పంకజభవసన్నిభు	67
పక్షతుండాగ్రనఖక్షత	150
పడయంగరాని కొడుకుల	403
పతదుర్వీధరధాతు	120
పతిఁ బడసి సుతులఁ	301
పతియు భరియించుఁ గావున	434
పతివిహితానురాగమున	309
పతిహీనలయిన భామిను	435
పదంపడి యేఁబండ్రు గూతులుం	250
పదిదినంబులు భీష్మ	55
పనియేమి పంచినఁ	268
పరఁగ నన్ను సాల్వపతి	428
పరనిందయు నాత్మగుణోత్కర	157
పరమగురూపదేశమున	230

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
పరమతపోనిధి	168	ప్రతిహతశత్రువిక్రముడు	63	భీష్ముండును దనరథంబు	426
పరమబ్రహ్మనిధిం	219	ప్రతీపుండును దానిం జూచి	396	భూసురులాదిగఁ గల	275
పరమవివేకసౌరభ	18	ప్రల్లదుఁ డైనయొక్క	87	భూనాథనీకు భార్యంగా నన్నుఁ	401
పరమేష్ఠికల్పుఁడగు	242	ప్రస్తుతఫణిసత్త్రభయ	205	భూనుతకీర్తి బ్రాహ్మణుఁడు	104
పరశు కులిశ కుంత	150	ప్రియమొనరఁగ సిద్ధియు	258	భూపాల నీకు నిక్కోమలి	414
పరశురాముండు భీకర	245	ప్రీతితో మీరును భీష్మాది	221	భూరిగుణు నిట్టికుల	378
పరాశరుండును సత్యవతి	243	**బ**		భూరిప్రజానిరంతర	247
పర్విసభాప్రభృతిగ	36	బలవత్ఖగేంద్ర కోపానల	150	భూవినుత నిన్నుఁ ద్రిభువన	70
పర్వుచు వైరాటాదిక	40	బలవన్మదనాగాయుత	446	భృగుఁడను విప్రుండు	89
పర్వుచు స్త్రీ పర్వాదిక	48	బలయుతులు నూటయిరువది	386	**మ**	
పలుకుల ముద్దును గలికి	235	బహుపుత్రార్థంబు	417	మందభాగ్యులమయిన	170
పాండుకుమారులుపాండుభూపతి	225	బహుభాషల బహువిధముల	14	మతిలోకోత్తరుఁడైన	273
పాతాళైకనికేతనా	79	బహువనపాదపాబ్ధి	75	మదిఁ బౌష్యపర్వమాదిగ	35
పాదంబులు పెట్టుడు	139	బాలవయ్యు నత్యుత్తమశీల	306	మనపక్షంబున	266
పాయక పాకశాసనికి	19	బాలహరిణములఁ బట్టెడు	335	మనపితృవర్గమువడసిన	137
పితృవధజాతకోపపరి	433	బాలార్కతేజుఁడగు నీబాలుఁడు	369	మనమునకుఁ బ్రియంబును	320
పుట్టినప్పుడ కన్యకఁబోలు	413	బాలుండవు నియమవ్రత	266	మనుజయోనిఁబుట్టు	406
పుట్టుఁజీకు వృద్ధుఁ బూతి	436	బ్రహ్మణ్యుఁడగు కశ్యపబ్రహ్మ	144	మనుజాధిప వృషపర్వుం	265
పున్నామ్నోనరకాత్త్రాయత	376	బ్రహ్మయు భృగుశాప	96	మరుతులయంశంబున	258
పురందరుండును దొల్లి	204	బ్రహ్మవచనంబు నిట్టిద	205	మర్త్యలోకంబున	392
పురూరవుండును రాజ్య	262	బ్రాహ్మంబు దైవంబు	359	మర్త్యలోకంబున	406
పులోమయు నక్కొడుకు	91	బ్రాహ్మంబు మొదలుగాఁగల	423	మఱచినఁ దలఁపింపఁగ	368
పూరుఁడు గొండుకయయ్యును	317	**భ**		మఱి పాండవధార్తరాష్ట్ర	390
పృథివ్యాదిమహాభూతంబులు	432	భక్షణవిషయంబున	134	మఱి యంగిరసుఁడను	251
పెంచితి ధర్మమార్గమున	197	భరతుఁ డశేష భూభువనభార	385	మఱి యక్కోమలికులగోత్ర	398
పొడువునఁ బ్రాయంబునఁ	381	భవత్పితృప్రపితామహుండైన	180	మఱి యదియునుంగాక	12
పోరను మృతసంజీవని	266	భవదభిరక్షితక్షితికి	415	మఱి యదియునుంగాక	397
ప్రకటముగ వంశ విస్తార	442	భవదభిరక్ష్యములగు	158	మఱి యదియునుంగాక	434
ప్రకటితభూతసంతతికి	96	భారతభారతీశుభగభస్తి	17	మఱి యమృతమథనంబు	164

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
మఱియుఁ గర్ణాభిషేకంబును	45	మఱియు భారతరణోద్యోగులైన	41	మీవచనం బమోఘంబు	147
మఱియుఁ గోటిశమానస	202	మరియు భారతవీరులెల్ల	46	ముదమునఁ బ్రభాసుఁడను	256
మఱియుఁ బితామహుండగు	49	మఱియు భార్యపురుషునం	374	మునివరుఁ డట్లుండియుఁ	450
మఱియుఁ బులస్త్యుండను	252	మఱియు భీము గదాభి	46	మేనకయు విశ్వామిత్రు	354
మఱియుఁ బౌష్యోదంక	32	మఱియు మర్త్యలోకంబునందు	255	మేరుమహామహీధరము	113
మఱియు గర్భయోనియందు	327	మఱియు మహారణ్యంబునందు	37	మొదలి పెక్కు జన్మముల	274
మఱియు జంబూఖండవినిర్మాణం	43	మఱియు యాదవులెల్ల	52	**య**	
మఱియు జ్యేష్ఠయుఁజంద్రుండును	116	మఱియు లక్ష్మియంశంబున	256	యదుఁ డగ్రతనూజుఁడు	316
మఱియు దక్షప్రజాపతి	405	మఱియు విరాటనగరంబునకుం	40	యమునంశమునఁబుట్టె	258
మఱియు దేవదైత్యదానవ	244	మఱియు విషాపహరంబులయి	189	యాదవవంశంబున	255
మఱియు దేవయానియు	298	మఱియు వీరపత్నీ విలాపంబు	48	**ర**	
మరియు ద్రోణాభిషేకంబును	44	మఱియు సకలలోక	167	రజనీనాథకులైక	207
మఱియు ధర్మరాజునకు	35	మఱియు సింహికయనుదానికి	251	రణవిజయుఁ డనలతేజుం	145
మఱియు ధృతరాష్ట్రుండును	51	మఱియు స్థాణునకు	253	రథమును రథ్యంబులు	427
మఱియు నగ్నిదేవుచేత	229	మఱివసువులు పుట్టుచు	404	రయమున ద్రింగుడు గాలము	134
మఱియు నతీతానాగతులైన	386	మాండవ్యుండను మునివరు	258	రాజకులాగ్రగణ్య	106
మఱియు నత్యంతశోకార్ణవంబున	430	మాండవ్యు నాశ్రముచ్చులతోన	450	రాజకులైకభూషణుఁడు	3
మఱియు నయ్యాస్తీకుచరితంబు	216	మానాగ్నిహోత్రమున	329	రాజమహేంద్ర కవీంద్ర	217
మఱియు నశ్వమేధారంభంబును	50	మానితసత్యవాక్య	212	**ల**	
మఱియు నస్మద్వంశకరుం	265	మాయందొక్కొక్కళ్ళ	394	లలితాంగి శయనమొక్కఁడు	304
మఱియు నీకును	389	మాయయ్యకుఁ బాయక	282	లాలితరూప యౌవనవిలాస	428
మఱియును	18	మాయాదాస్యము వాయు	131	లోకోత్తరచరితుండగు	281
మఱియును	341	మితవచన నీయథార్థ	78	**వ**	
మఱియును	373	మితహిత సత్యవాక్య	85	వగవక సంజీవని	272
మఱియును	409	మిమ్మిట్లుచూచి మీకు హితమ్మెట్లగు	172	వదన బాణాసనవ్యక్త	320
మఱియు నేకాదశరుద్రుల	257	మీకుం బుణ్యలోకంబులు	330	వదలక కురుపతి	226
మఱియు బంధువర్గంబునెల్ల	49	మీరలు నాపితృదేవత	171	వదలక మాయాయుద్ధా	422
మఱియు బ్రహ్మకు ధాతయు	254	మీరలు స్నాతాలంకృతులరై	159	వనకేళీకౌతుకమునఁ	291

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
వనజభవప్రభావుఁ	350	వినతకు నాత్మజుండయిన	162	**శ**	
వనజాసను ననుమతమున	247	విన నేడగు పర్వము	44	శంకరనిభుఁడగు విప్రు	80
వనమునఁ బదియు రెండేఁడు	230	వినవయ్యయేకపుత్త్రుఁడు	415	శంతనుండు దానింజూచి	401
వరరథ మొక్కండు	61	విని దాని నుడుపఁగా	262	శంతనుండునుబరమానురాగంబున	421
వరుణుఁ డాదిగఁగల	402	విని భీష్ముఁడనియె	432	శంతను సంతానంబును	430
వర్ణధర్మముల్ గాచుచు	264	వినుఁడు ప్రసిద్ధులైన	419	శాపజలంబు లెత్తికొని	183
వలయు నమాత్యులం	345	విను గార్హపత్యమను	375	శాపమిచ్చునాఁడు జనని	116
వసునిభుఁడు పైతృకంబగు	423	వినుతపరాక్రముల్	223	శుక్రుండును సురాపాన	272
వసువులకు మనఃప్రియంబుగా	394	వినుమైనను సాపత్న్యం	418	శ్రవణసుఖంబుగా	344
వసువు లనువా రపేత	404	విపరీతప్రతిభాష	377	శ్రీమచ్ఛుక్యవంశశిఖామణి	219
వాఁడిమయూఖముల్ గలుగు	269	విపులతేజంబునను	264	శ్రీలలనాస్తనఘటిత	333
వాఁడు రెండవయింద్రుం డయ్యెడు	146	విప్రుఁడ నున్నవాఁడ నపవిత్ర	135	శ్రీవనితావల్లభ	109
వానింజూచికాని కుడువ	274	విమలతపోవిభవంబున	205	శ్రీవాణీగిరిజాశ్చిరాయ	1
వానిపేరం గురుక్షేత్రంబు	386	విమలమతిం బురాణములు	11	శ్రీవెలుఁగ రోహిణికి	256
వారణ ఘోటకభాండాగారం	290	విలమయశోనిధీ పురుష	371	**స**	
వారల నందఱరౌద్రాకారుండై	424	విమలాదిత్యతనూజుఁడు	4	సంచితపుణ్యుఁ డంబురుహ	244
వారల నర్మప్రియసత్కారుల	195	వివిధోత్తుంగ తరంగ	123	సంతతగృహమేధిఫలం	373
వారల బహుప్రకారాకారులు	147	విషనిధికుక్షి నసంఖ్యము	134	సంధ్యలం దొనరించుసద్విధుల్	176
వారు వచ్చునంతకునొక్క	346	విషయోపభోగాభిలషణ	263	సకలజీవరాశి సుకృత	448
వాలుపయి నడుచునట్ల	175	వీరలు నీకులపుత్త్రులు	437	సకలధర్మవిదుండవు	329
వాసవప్రతిముండు	232	వీరశ్రీవనితాశ్రిత	331	సకలహితంబై శాంత్యాదిక	49
విగతజీవుఁడై పడియున్న	277	వీరావతార సుకవిస్తుత	217	సకలోర్వీశుఁ డతిప్రయత్న	189
విగతాఘుఁడైన యాభృగునకు	253	వీరుడు ప్రతీపుఁ డఖిల	395	సతియును గుణవతియు	373
విడిచి దిగంబరవేషము	74	వీరైలులుఁ బౌరవులును	389	సత్యవతియునుబెద్దకాలంబునకు	440
వితతమఖ ప్రయోగవిధి	209	వెలయంగ నశ్వమేధంబులు	379	సత్యాశ్రయ కులశేఖర	453
వితతోల్కాశని పుంజమొక్కొ	148	వెలయఁగ ధర్మాధర్మంబులు	296	సద్యోగర్భంబున నహిమ	242
విదితంబై యుద్యోగము	42	వేదవిహితవిధుల	326	సభల విస్తరిల్లి	46
విద్వన్ముఖ్యుఁడు ధర్మమూర్తి	210	వైశంపాయన ప్రభృతి	220	సమకట్టి యొక్క మొగి	148

పద్యము - పుట	
సముదిత సూర్యసహస్రోపమ	91
సరభసపరిచరిత	338
సర్పయాగం బిట్టిదని	199
సర్వతీర్థాభిగమనంబు	379
సర్వభూతదయకు	326
సాంగంబు లగుచుండ	410
సాత్యవతేయవిష్ణుపద	57
సారమతిం గవీంద్రులు	20
సుతు లనఘులు వేవురు	249
సునిశిత తుండహతిని	237
సురదైత్యయక్షరాక్షస	322
సురపతి నాతపమున	324
సురపతిసభఁ జూడంజూడ	142
సూరెలనున్న మంత్రులను	195
సొలయక తూనిఁగలం	452
స్థావరజంగమ ప్రవితతం	157
హ	
హరికులిశక్షతి	127
హరిహరాజగజాననార్క	16
హిమకరుఁడు శైత్యమును	432
హిమకరుఁ దొట్టి పూరు	13
హిమశైలకందరాభాగము	141

*****

28.	తులసి నిత్యపూజ, తులసీఉపయోగాలు	10-00
29.	శ్రీ చక్ర రహస్య విజ్ఞానమ్	36-00
30.	శ్రీచక్ర పూజావిధానం(పెద్దది)	36-00
31.	లక్ష్మీ - గౌరీ నిత్యపూజ	10-00
32.	శ్రీ సరస్వతీ నిత్యపూజ	10-00
33.	శ్రీ దుర్గానిత్యపూజ	10-00
34.	కాలభైరవ నిత్యపూజ	10-00
35.	శివపూజ	10-00
36.	వీరభద్ర పూజ	10-00
37.	ఆంజనేయ నిత్యపూజ	10-00
38.	నాగేంద్ర స్వామి పూజ	10-00
39.	సుబ్రహ్మణ్య నిత్యపూజ	10-00
40.	రామదేవుని కథ	10-00
41.	శివదేవుని కథ	10-00
42.	లక్ష్మీనరసింహపూజ	10-00
43.	వేంకటేశ్వరపూజ	10-00
44.	బ్రహ్మంగారి నిత్యపూజ	10-00
45.	సూర్య నిత్యపూజ	10-00
46.	నవగ్రహ నిత్యపూజ	10-00
47.	రుక్మిణీ కల్యాణం	25-00
48.	ఉమామహేశ్వర వ్రతం	36-00
49.	శ్రీ కామేశ్వరీ వ్రతం	36-00
50.	16 సోమవారముల వ్రతము	25-00
51.	పార్వతీకల్యాణం	25-00
52.	సహస్రకమలవర్తి వ్రతము	25-00
53.	పంచముఖ ఆంజనేయ పూజావిధానము	36-00
54.	అష్టనాగపూజ	36-00
55.	పూజలు ఎందుకుచేయాలి ?	36-00
56.	ఏ దేవునికి ఏపుష్పాలతో పూజించాలి?	36-00
57.	ఏ దేవునికి ఏప్రసాదం నైవేద్యం పెట్టాలి?	36-00
58.	ఏదేవునికి ఏవిధముగాదీపారాధనచెయ్యాలి?	36-00
59.	ఏదేవునికి ఎన్ని ప్రదక్షిణలుచేయాలి ?	36-00
60.	హనుమద్ వ్రతం	36-00
61.	పంచాయతన పూజ	63-00
62.	28 వ్రతములు	120-00

63.	కలశపూజలు (9ఒకేసారి)	150-00
64.	కలశపూజలు (విడివిడిగా) (ప్రింటులో)	....
65.	హ్రీంకార మహాయజ్ఞం (ప్రింటులో)	....
66.	గోమాత	40-00

2. స్తోత్రాలు-సుప్రభాతములు సహస్రనామములు

1.	శ్రీ లలితా విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రాలు పురాణపండ రాధాకృష్ణమూర్తిగారి సంకలనం	45-00
2.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రములు (హిందీ) ,,	50-00
3.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రములు (ఇంగ్లీషు) ,,	50-00
4.	స్థూలాక్షరిలలితావిష్ణుసహస్రనామస్తోత్రములు(పత్రికసైజ్)	99-00
5.	లలితావిష్ణు (కేస్ బైండ్) 1/8 డెమ్మి	63-00
6.	స్థూలాక్షరీ లలితావిష్ణు (క్రౌన్‌సైజు)కేస్‌బైండ్	108-00
7.	సర్వదేవతా స్తోత్రమంజరి	120-00
8.	సకలదేవతా అష్టోత్తరశతనామావళిః (63)	24-00
9.	విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రమ్ (క్రౌన్)	25-00
10.	లలితా సహస్రనామ స్తోత్రమ్ (క్రౌన్)	36-00
11.	లలితా సహస్రనామములు	24-00
12.	లక్ష్మీ సహస్రనామములు	24-00
13.	దుర్గా సహస్రనామములు	24-00
14.	ఆంజనేయ సహస్రనామములు	24-00
15.	శివ సహస్రనామములు	24-00
16.	విష్ణు సహస్రనామములు	24-00
17.	గణపతి సహస్రనామములు	24-00
18.	సుబ్రహ్మణ్య సహస్రనామములు	24-00
19.	గాయత్రి సహస్రనామములు	24-00
20.	లలితావిష్ణు సహస్రనామస్తోత్రాలు	24-00
21.	శ్రీరామా సహస్రనామములు	24-00
22.	సరస్వతి సహస్రనామములు	24-00
23.	సూర్యసహస్రనామములు & ఆదిత్యహృదయం	24-00
24.	శ్రీవేంకటేశ్వరసహస్రనామములు	24-00
25.	మణిద్వీపవర్ణన (పెద్దది)	24-00
26.	సంధ్యావందనం	24-00
27.	మంత్రపుష్పమ్	....
28.	త్రిభాషా హనుమాన్‌చాలీసా	15-00
29.	హనుమాన్ చాలీసా	10-00

30.	మణిద్వీపవర్ణన (పాకెట్)	10-00
31.	ఆరు చాలీసాలు	10-00
32.	శివారాధన (శివస్తోత్రాలు)	10-00
33.	వేంకటేశ్వర సుప్రభాతం (పాకెట్)	10-00
34.	ఆరుదండకాలు	5-00
35.	వేంకటేశ్వర గోవిందనామములు	5-00
36.	అష్టలక్ష్మీ స్తోత్రమ్ కనకధారాస్తోత్రమ్	10-00
37.	దేవీఖడ్గమాలాస్తోత్రమ్ (మహిషాసురమర్దనీస్తోత్రంతో)	10-00
38.	సుందరకాండ (పాకెట్)	10-00
39.	భగవద్గీత మూలం	27-00
40.	రామరక్షాస్తోత్రమ్	15-00
41.	స్తోత్ర రత్నావళి	36-00
42.	పురాణపండ లలితా-విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రమ్(మినీ)	10-00
43.	పురాణపండ లలితాసహస్రనామస్తోత్రమ్(మినీ)	10-00
44.	పురాణపండ విష్ణు సహస్రనామస్తోత్రమ్	10-00
45.	పురాణపండ ఆదిత్య హృదయం	10-00
46.	మంత్రపుష్పం (మినీ)	10-00
47.	శివానందలహరి-సౌందర్యలహరి	36-00
48.	కుజదోషం	10-00
49.	కాలసర్ప దోషం	10-00
50.	మీ అప్పులు తీరాలా?	10-00
51.	దృష్టిదోషాలు నివారణ	10-00
52.	పంచసూక్తములు	10-00
53.	సంధ్యావందనం	10-00
54.	రుద్రనమకమ్-చమకమ్	10-00
55.	గాయత్రీమంత్రాలు	10-00
56.	హయగ్రీవ స్తోత్రమాల	10-00
57.	దక్షిణామూర్తి స్తోత్రమాల	10-00
58.	ద్వాదశ జ్యోతిర్లింగాలు - పంచారామాలతో	10-00
59.	శ్రీసూక్తం పురుష సూక్తం	10-00
60.	నవగ్రహస్తోత్రమాల	36-00
61.	మహాన్యాసమ్	36-00
62.	సుందరకాండ గానామృతం	36-00
63.	గోమాతపూజావిధానము	10-00
64.	ఆనందసిద్ధి - 1 శ్రీదేవీ స్తోత్రమాల	108-00

65.	ఆనందసిద్ధి - 2 ఏ సమస్యకు ఏ స్తోత్రమ్ పారాయణచేయాలి	108-00
66.	ఆనందసిద్ధి-3 మానసదేవీ స్తోత్రమాల	108-00
67.	శ్రీ కాలభైరవ రక్షా కవచమ్	63-00
68.	అర్చన	40-00
69.	నిత్యదేవతార్చన	40-00
70.	సర్వదేవతా స్తోత్ర నిధి	99-00
71.	శ్రీచక్ర నవవరణార్చన	63-00
72.	చండీ సప్తశతి పారాయణ క్రమం	99-00
73.	శ్రీదేవి స్తోత్ర రత్నావళి 32 దేవి స్తోత్రాలకు తాత్పర్యంతో	99-00
74.	వనదుర్గా మంత్రానుష్ఠాన క్రమమ్	63-00
75.	శ్రీ కాలభైరవ వ్రతము	63-00

3. శ్రీ సాయి దత్త గ్రంథములు

1.	శ్రీ సాయిబాబా సచ్చరిత్ర	120-00
2.	సంపూర్ణ శ్రీ గురు చరిత్ర	120-00
3.	శ్రీ సాయిఆరాధన-షిర్డివైభవం	120-00
4.	శ్రీ సాయిబాబా జీవిత చరిత్ర (క్రౌన్)	63-00
5.	శ్రీ గురుచరిత్ర (క్రౌన్)	63-00
6.	నవనాధ చరిత్ర	99-00
7.	శ్రీసాయిచరిత్ర (బైండు) ప్రయాణపుపారాయణగ్రంథం	63-00
8.	శ్రీగురుచరిత్ర (బైండు) ప్రయాణపుపారాయణగ్రంథం	63-00
9.	సత్యదత్తవ్రతం దత్తాత్రేయపూజాకల్పం,సహస్రంతో	30-00
10.	అనఘాదేవీ వ్రతం	30-00
11.	భక్తుల ప్రశ్నలకు బాబా జవాబులు	30-00
12.	శ్రీ సాయిపూజాకల్పం (సహస్రంతో)	25-00
13.	శ్రీ సాయిభజనమాల	20-00
14.	శ్రీ సాయి భజన్స్	20-00
15.	శ్రీ సాయిభక్తి గీతాలు	20-00
16.	శిరిడిహారతులు (భావంతో)	20-00
17.	"శ్రీసాయి"కోటి	27-00
18.	"శ్రీసాయిరామ్"కోటి	20-00
19.	శ్రీ సాయినాథ స్తోత్రమంజరి	10-00
20.	శ్రీ సాయివేయినామాలు	8-00
21.	శ్రీ సాయి హారతులు (పాకెట్)	15-00
22.	శ్రీ సాయి స్తవనమంజరి	10-00
23.	హిందీ శ్రీ సాయి హారతులు	15-00

24. శని సింగణాపూర్ క్షేత్రమాహాత్మ్యం	63-00
25. ఇంగ్లీషు శ్రీ సాయిహారతులు	15-00
26. షిరిడి దర్శనం-శ్రీసాయి వైభవం	99-00
27. సాయిసత్యవ్రతం	30-00
28. సాయి అనుగ్రహమ్	120-00
29. నవగురువారాల వ్రతకల్పము	15-00
30. శ్రీదత్తలీలామృతము	99-00
31. హృదయంలో సాయి	15-00
32. శ్రీషిరిడీసాయి లీలామృతం(శ్రీసచ్చరిత్ర)	120-00
33. గజాననమహరాజ్ చరిత్ర	99-00

4. జ్యోతిషాలు

1. 'కాలచక్రం' గంటలపంచాంగం (గార్గేయ)	72-00
2. గ్రహభూమి పంచాంగము (గార్గేయ)	108.00
3. ఆనందసిద్ధి పంచాంగం (వై.వి.శాస్త్రి)	63.00
4. ములుగు వారి రాశిఫలితాలు (12రాశులువారికి)	50.00
5. ములుగు వారి రాశిఫలితాలు విడివిడిగాఒక్కొక్కటి	12.00
6. కాలచక్రంజ్యోతిషక్యాలండర్	25.00
7. గ్రహబలం క్యాలండర్ (శ్రీనివాసగార్గేయ-భక్తిటివి)	25.00
8. శుభమస్తు (పిడపర్తి) క్యాలండర్	25.00
9. సాదా క్యాలండర్	5.00
10. పాకెట్ క్యాలండర్	15.00
11. తాజకనీలకంఠీయమ్	100-00
12. కేరళ జ్యోతిష రహస్యాలు	180-00
13. జ్యోతిష బ్రహ్మ రహస్యాలు	180-00
14. మానసాగరి జాతకపద్ధతి	180-00
15. వరాహమిహిర జాతకపద్ధతి	180-00
16. వధూవర వివాహమైత్రిద్వాదశకూటములు	99-00
17. సింపుల్ రెమిడీస్	180-00
18. శంభు హోరప్రకాశిక	250-00
19. పూర్వ పరాశరి	100-00
20. పరాశర జ్యోతిషవిజ్ఞాన సర్వస్వం	200-00
21. ప్రశ్న సింధు	99-00
22. నక్షత్ర విశేష ఫలితాలు	63-00
23. సూర్యసిద్ధాంతపంచాంగగణితంచేయడంఎలా?	180-00
24. దృక్సిద్ధాంతపంచాంగగణితం చేయడంఎలా?	180-00

25.	ఆయుర్దాయ నిర్ణయం	63-00
26.	జాతక గణిత ప్రవేశిక	63-00
27.	జ్యోతిషమర్మబోధిని	63-00
28.	జ్యోతిష ప్రశ్నోత్తరమాల	63-00
29.	ముహూర్తం నిర్ణయించడంఎలా?	63-00
30.	జాతక మకరందం	63-00
31.	జ్యోతిష సరస్వతి	63-00
32.	మీజననకాల విశేషాలు	63-00
33.	ముహూర్త విజ్ఞాన భాస్కరం	63-00
34.	జ్యోతిష స్వయంబోధిని	63-00
35.	శుభముహూర్త శిరోమణి	63-00
36.	నక్షత్ర ఫలమంజరి	36-00
37.	పంచాంగం చూసే విధానం	36-00
38.	సర్వార్థ జ్యోతిషం	36-00
39.	ప్రాథమిక జ్యోతిషం	36-00
40.	నవరత్నములు శుభయోగములు	36-00
41.	శుభశకునాలు	30-00
42.	హస్తరేఖాఫలితాలు	36-00
43.	సంఖ్యల్లో భవిష్యత్	36-00
44.	ముహూర్త దీపిక	99-00
45.	పుట్టుమచ్చలు ఫలితాలు	30-00
46.	కలలు ఫలితాలు	30-00
47.	జాతక చక్రం వేయడం ఎలా?	36-00
48.	మానసాగరి (ప్రాచీనజ్యోతిషగ్రంథం) -పుచ్చాశ్రీనివాసరావు	250-00
49.	జ్యోతిషశాస్త్ర చిట్కాలు	120-00
50.	గుప్తా శతాబ్ది పంచాంగం (1940-2050)	999-00
51.	ప్రశ్నచండేశ్వరమ్	63-00
52.	ద్వాదశభావ ఫలచంద్రిక	250-00
53.	జ్యోతిష శతయోగరత్నావళి (నూరుయోగాలఫలితాలు)	120-00
54.	అంగసాముద్రికం	36-00
55.	హస్త సాముద్రికం	63-00
56.	లాల్ కితాబ్	99-00
57.	శకునశాస్త్రం	63-00
58.	ఆధునికప్రశ్నశాస్త్రం	120-00
59.	పరాశరజ్యోతిష ప్రశ్నజ్యోతిషం	180-00

60.	అష్టకవర్గు (కొండపల్లి)	63-00
61.	బృహత్‌జాతకం (ప్రాచీనప్రతికిపునర్ముద్రణ)	250-00
62.	లగ్నరత్నాకరం	63-00
63.	షట్పంచాశిక	120-00
64.	40 రోజుల్లో జ్యోతిషంనేర్చుకొనండి	270-00
65.	40 రోజుల్లో సాముద్రికంనేర్చుకొనండి	180-00
66.	40 రోజుల్లో సంఖ్యాశాస్త్రం	180-00
67.	40 రోజుల్లో నక్షత్ర (నాడీ) ఫలితములు	270-00
68.	40 రోజుల్లో వైద్యజ్యోతిషం నేర్చుకోండి	250-00
69.	మీ పుట్టినతేదీ అద్భుతరహస్యాలు (సాయిగణపతిరెడ్డి)	270-00
70.	కె.పి.జ్యోతిషం (పరిచయం)	63-00
71.	ముహూర్తచింతామణి	99-00
72.	సూర్యచంద్ర గ్రహణములు	63-00
73.	ప్రసిద్ధవ్యక్తుల జాతకాలు (వేరేకొండప్ప)	180-00
74.	అదృష్టరెమెడీస్	144-00
75.	గ్రహసంచార ఫలనిర్ణయదీపిక	63-00
76.	జ్యోతిష రెమిడీస్	300-00
77.	జాతకమార్తాండం పాతప్రతికి యథాతథం (కొండపల్లి)	250-00
78.	జ్యోతిషవిద్యాప్రకాశిక పాతప్రతికి యథాతథం (కొండపల్లి)	250-00
79.	నాడీజ్యోతిషం	63-00
80.	నక్షత్రపారిజాతం (గోరసవీరభద్రాచార్య)	63-00
81.	లగ్నపారిజాతం (గోరసవీరభద్రాచార్య)	63-00
82.	గౌతమసంహిత	63-00
83.	హోరరత్నమాల	63-00
84.	జాతకఫల మణిమంజరి	200-00
85.	పుష్కర పంచాంగం (2013-14నుండి 2024-25)	560-00
86.	దశాభుక్తిఫల నిర్ణయం	250-00
87.	వింత జోష్యములు	63-00
88.	షోడశవర్గులు	200-00
89.	రవిగ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
90.	చంద్ర గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
91.	కుజ గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
92.	బుధ గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
93.	గురు గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
94.	శుక్ర గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00

95. శని గ్రహ సమస్త ప్రభావములు	99-00
96. రాహు & కేతు గ్రహముల సమస్త ప్రభావములు	99-00
97. ఆధునిక గ్రహములు-ఉపగ్రహములు సమస్త ప్రభావములు	99-00
98. ముహూర్తమార్తాండం	63-00
99. లఘుజాతకం	63-00
100. జాతకాలంకారము	63-00
101. మేషలగ్న ఫలితములు	99-00
102. వృషభ లగ్న ఫలితములు	99-00
103. మిధున లగ్న ఫలితములు	99-00
104. కర్కాటక లగ్న ఫలితములు	99-00
105. సింహలగ్న ఫలితములు	99-00
106. కన్యలగ్న ఫలితములు	99-00
107. తుల లగ్న ఫలితములు	99-00
108. వృశ్చిక లగ్న ఫలితములు	99-00
109. ధనుస్సు లగ్న ఫలితములు	99-00
110. మకర లగ్న ఫలితములు	99-00
111. కుంభ లగ్న ఫలితములు	99-00
112. మీన లగ్న ఫలితములు	99-00
113. నారద సంహిత	200-00
114. పంచాంగపీఠికలేఖికాగణితం	250-00
115. తారాబలం - చంద్రబలం (వేరే కొండప్ప)	99-00
116. సులభలగ్న సాధన (చిత్రాలగురుమూర్తిగుప్తా)	200-00
117. రాహు కేతువుల యోగము	99-00
118. ఛాయాగ్రహములు	99-00
119. జ్యోతిషవిజ్ఞాన దీపిక	63-00

బి.వి.రామన్ గారి గ్రంథములు

120. జ్యోతిష విద్యారంభం	50-00
121 గ్రహభావ బలములు	50-00
122. కాలచక్రదశ	50-00
123. అనుభవ ప్రశ్నాజ్యోతిషం	50-00
124. జ్యోతిషశాస్త్రంలో వాతావరణ భూకంపాలు	50-00
125. పురోగామి జాతకం	50-00
126. భావార్థరత్నాకరం	75-00
127. భారతీయజ్యోతిష సర్వస్వం	75-00
128. అష్టకవర్గ పద్ధతిః	75-00

129.	జ్యోతిషశాస్త్రంలో సందేహాలు,సమాధానాలు	75-00
130.	ప్రశ్నతంత్ర	75-00
131.	ముహూర్తం	75-00
132.	విశిష్ట జాతకములు	125-00
133.	భారతీయఫలితజ్యోతిషం	125-00
134.	300 ముఖ్యమైన యోగములు	125-00
135.	జాతకంపరిశీలించడంఎలా ?	300-00

రాష్ట్రపతి అవార్డుగ్రహీత, మహామహోపాధ్యాయ, వాచస్పతి
శ్రీ మధురకృష్ణమూర్తిగారి గ్రంథములు

136.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-1	200-00
137.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-2	200-00
138.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-3	200-00
139.	బృహత్పరాశరహోరాశాస్త్రము-4	200-00
140.	భావార్థరత్నాకరము	100-00
141.	ముహూర్త చింతామణి	100-00
142.	ముహుర్త చింతామణి-పార్టు2	200-00
143.	స్వప్న శాస్త్రము	36-00
144.	శతయోగమంజరి	50-00
145.	వ్రతనిర్ణయకల్పవల్లి	250-00
146.	దైవజ్ఞవల్లభం	75-00
147.	వసంతరాజశకునమ్ (బృహత్శకునశాస్త్రం)	250-00
148.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-1	100-00
149.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-2	200-00
150.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-3	100-00
151.	వాస్తుశాస్త్రవివేకము-4	200-00
152.	అనుభవసులభవాస్తు - 1	50-00
153.	అనుభవసులభవాస్తు - 2	100-00
154.	పంచాంగ వివేకము	99-00
155.	వశిష్ఠ సంహిత	360-00
156.	పంచపక్షి శాస్త్రం (కేస్బైండ్)	200-00

5. వాస్తులు

1.	40 రోజుల్లో "వాస్తువిద్య" నేర్చుకొనండి	180-00
2.	వాస్తుశాస్త్ర రహస్యములు	200-00
3.	వాస్తునుబట్టి మీ ఇల్లు	63-00
4.	మీరూ మీ వాస్తు	63-00

5.	గృహవాస్తు చిట్కాలు	63-00
6.	వాస్తు పూజ	63-00
7.	వాస్తు సూత్రములు	63-00
8.	వాస్తుశాస్త్ర రహస్యాలు	63-00
9.	గృహవాస్తు వర్గులు	99-00
10.	విశ్వకర్మవాస్తు శాస్త్రరీత్యా మీ ఇంటి ప్లానులు	63-00
11.	విశ్వకర్మ వాస్తుశాస్త్రరీత్యా మీఇండ్లఆయములు	99-00
12.	విశ్వకర్మ వాస్తు శాస్త్రం(చిత్రాలగురుమూర్తిగుప్తా)	180-00
13.	ఆధునిక గృహవాస్తు	99-00
14.	శుభవాస్తు	270-00
15.	వాస్తుయంత్ర రత్నావళి	120-00
16.	వాస్తుశాస్త్రం	120-00
17.	హౌస్ ప్లాన్స్	63-00
18.	గృహనిర్మాణ వాస్తు	63-00
19.	వాస్తు రెమెడీస్	63-00
20.	గృహవాస్తు దర్పణం	63-00
21.	జ్యోతిష-గృహవాస్తుచంద్రిక	200-00
22.	వాస్తురత్నాకరం (కొండపల్లి)	63-00
23.	వాస్తుశిరోమణి ,,	120-00
24.	వాస్తుసంగ్రహమ్ ,,	63-00
25.	పంచవాస్తు పారిజాతం ,,	120-00
26.	వాస్తుడిండిమమ్ ,,	63-00
27.	వాస్తుదుందిభి ,,	120-00
28.	విశ్వకర్మవాస్తుప్రకాశిక (కేస్‌బైండ్)	250-00
29.	కృష్ణవాస్తుశాస్త్రము	63-00
30.	జలవాస్తు,శల్యవాస్తు (దంతూరిపండరీనాథ్)	99-00
31.	మయవాస్తు (గోరసవీరభద్రాచార్య)	120-00
32.	వాస్తు జ్యోతి	63-00
33.	మన ఇల్లు-మనవాస్తు	99-00
34.	వాస్తవ వాస్తుపూజావిధానము	108-00
35.	వాస్తు దర్పణం	120-00

6. మంత్రశాస్త్రాలు

1.	మంత్రసాధన	63-00
2.	తంత్రజాలం	63-00
3.	మంత్రశక్తి	63-00

4.	దత్తాత్రేయ తంత్రవిద్య	63-00
5.	దత్తాత్రేయ మూలికాతంత్రమ్	63-00
6.	తాంత్రిక పంచాంగం	63-00
7.	యక్షిణీ తంత్రం	63-00
8.	మంత్రానుష్ఠాన చంద్రిక	63-00
9.	సర్వదేవతా మంత్రకవచములు	63-00
10.	మంత్రాక్షరాలరహస్యం (బీజాక్షరనిఘంటువు)	63-00
11.	సర్వదేవతా మంత్రరత్నావళి	63-00
12.	సదాచార దీపిక	63-00
13.	యోగినీ-వామకేశ్వరతంత్రం	63-00
14.	ప్రపంచసారతంత్రం	63-00
15.	బదనిక తంత్రమ్	63-00
16.	ఉచ్ఛిష్ట గణపతి తంత్రమ్	63-00
17.	గుప్త సాధన తంత్రం	63-00
18.	గంధర్వ తంత్రమ్	63-00
19.	సౌందర్యలహరి (మంత్రయంత్రరత్నావళి)	63-00
20.	యంత్ర మంత్ర తంత్ర	63-00
21.	పాశుపత తంత్రం	99-00
22.	పంచదశ మహాఖడ్గ తంత్రం	99-00
23.	రుద్రాష్టాధ్యాయః	99-00
24.	మంత్రసిద్ధి	120-00
25.	పరశురామతంత్రమ్	108-00
26.	శ్రీలలితావిలోమ పంచదశీ	108-00
27.	శ్రీ గురు తంత్రం	108-00
28.	గాయత్రీ తంత్రమ్	108-00
29.	మహాశక్తి మంత్ర తంత్ర రహస్యాలు	150-00
30.	శ్రీ దుర్గ తంత్రమ్	200-00
31.	మహామృత్యుంజయఅమృతపాశుపతమ్	200-00
32.	సర్ప (నాగ)తంత్రం	250-00
33.	హవన తంత్రం	250-00
34.	షోడశనిత్యతంత్రం	250-00
35.	శాక్తేయతంత్రం	250-00
36.	రుద్రయామళతంత్రం	250-00
37.	లక్ష్మీప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
38.	హిరణ్యశూలినీ తంత్రమ్	250-00

39.	మాయాప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
40.	శ్రీ విశ్వరూప ప్రత్యంగిరా తంత్రమ్	250-00
41.	స్వర్ణాకర్షణభైరవతంత్రం	250-00
42.	కాశీవిశాలాక్షి తంత్రం	250-00
43.	శాంతితంత్రమ్	250-00
44.	యంత్రసిద్ధి	360-00
45.	శ్రీ లక్ష్మీతంత్రమ్	360-00
46.	మంత్రమహోదధి (స్త్రీదేవతాఃకల్పమ్)	360-00
47.	మంత్రమహోదధి (పురుషదేవతాఃకల్పమ్)	360-00
48.	మంత్రశాస్త్రం (గ్రంథము)	360-00
49.	ప్రత్యంగిరాకృత్యాతంత్రం	360-00
50.	కామధేనువు తంత్రం	360-00
51.	శూలినీదుర్గాతంత్రం	360-00
52.	శ్రీవిద్య రహస్యం	290-00
53.	కులార్ణవ తంత్రమ్	150-00
54.	ఆచార్య సిద్ధ నాగార్జునతంత్రం (ఒరిజనల్)	390-00
55.	సిద్ధమూలిక రహస్యం (మంత్ర,యంత్రసహితం)	63-00

7. గ్రంథాలు - ఆరాధనలు

1.	భగవద్గీత శ్లోక తాత్పర్య సహితం	54-00
2.	భగవద్గీత (వచనం)	99-00
3.	భగవద్గీత శ్లోకతాత్పర్యం-కేసుబైండింగ్	72-00
2.	గణేశ ఆరాధన 1	99-00
3.	గణేశోపాసన 2	99-00
4.	నవగ్రహవైభవం	99-00
5.	నవగ్రహ రెమెడీస్	99-00
6.	నవగ్రహ వేదం	99-00
7.	శనిగ్రహారాధన	99-00
8.	ఆదిత్యారాధన	99-00
9.	సుబ్రహ్మణ్యారాధన	99-00
10.	శ్రీ శివ ఆరాధన	99-00
11.	లక్ష్మీ ఆరాధన	99-00
12.	హనుమదారాధన	99-00
13.	లలితారాధన	99-00
14.	శ్రీ చక్రారాధన	99-00
15.	గాయత్రీ ఆరాధన	99-00

16.	వీరభద్రారాధన	99-00
17.	కుజగ్రహారాధన	99-00
18.	భైరవారాధన	99-00
19.	దైవారాధన	99-00
20.	గీతారాధన (భగవద్గీత శ్లోకతాత్పర్యసహిత)	99-00
21.	శ్రీవేంకటేశ్వరాధన	99-00
22.	హయగ్రీవారాధన	99-00
23.	లక్ష్మీనరసింహారాధన	99-00
24.	శ్రీ బాలాత్రిపురసుందరీ స్తోత్ర కదంబం	99-00
25.	దేవీ లీలామృతం	99-00
26.	పురాణపండ సుందరకాండ వచనం	99-00
27.	పురాణపండ రామాయణం	99-00
28.	పురాణపండ భారతం	99-00
29.	పురాణపండ భాగవతం	99-00
30.	(సూరి) వాల్మీకి రామాయణం	99-00
31.	కాలసర్ప యోగం	99-00
32.	నిత్య జీవితములో రుద్రాక్షలు	99-00
33.	నిత్య జీవితములో నవరత్నాలు	99-00
34.	వేదసూక్తములు	99-00
35.	వేమన పద్యసారామృతం	99-00
36.	పండగలు పర్వదినాలు	99-00
37.	సూక్తిరత్నాలు	99-00
38.	హనుమచ్చరిత్ర	99-00
39.	నవగ్రహ దర్శనమ్	99-00
40.	నిత్యజీవితంలో నవగ్రహాలు	99-00
41.	సాలగ్రామములు	99-00
42.	గురుశుక్ర ప్రభావము చంద్రకళానాడీ	99-00
43.	శనిగ్రహరెమిడీస్	99-00
44.	జాతకసుధాసారము-జాతకమోక్షప్రదాయిని	99-00
45.	వివాహజ్యోతిషమంజరి-మ్యారేజ్‌మ్యాచింగ్‌గైడ్ (సాయిగణపతిరెడ్డి)	99-00
46.	మీపుట్టినతేదీనిబట్టి మీజీవితరహస్యాలు (న్యూమరాలజీ లైఫ్‌గైడ్) ,,	99-00
47.	మీఅదృష్టానికి (పేరు) నేమ్‌కరక్షన్ ,,	99-00
48.	న్యూమరాలజీ రెమిడీస్	99-00
49.	మూకపంచశతీ	99-00
50.	శ్రీరామకర్ణామృతం	99-00

51.	రహస్యకుక్కుటశాస్త్రం	300-00
52.	ఉపాసన విధానం	99-00
53.	పంచమవేదం మహాభారతం	99-00
54.	దేవుళ్ళు డాట్ కామ్	99-00
55.	గణపతిభాష్యం	99-00
56.	యజుర్వేద ఉపనయనవివాహప్రయోగమంజరి	99-00
57.	నవయోగులు	99-00
58.	ఆంధ్రప్రదేశ్‌లోనిదర్శించవలసిన ప్రముఖదర్గాలు	99-00
59.	సకలదేవతాఅష్టోత్తరాలు(పెద్దది)-(180అష్టోత్తరశతనామావళులతో)	99-00
60.	సకలదేవతా అష్టోత్తరశతనామావళులు (కేస్‌బైండింగ్)	216-00
61.	సకలదేవతా సహస్రనామములు	99-00
62.	ఆధ్యాత్మిక సూక్తి నిధి	99-00
63.	బ్రాహ్మణులు గోత్రాలు,ప్రవరలు	99-00
64.	సర్వదేవతాస్వరూపుడు శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు	99-00
65.	శ్రీ లక్ష్మీసన్నిధి	99-00
66.	శ్రీలక్ష్మీగణపతి హోమకల్పం	99-00
67.	మార్షల్‌ఆర్ట్స్ (కరాటే,కుంగ్‌ఫూనేర్చుకోండి)	99-00
68.	మ్యాజిక్‌గైడ్	99-00
69.	చదరంగం	99-00
70.	పంచముఖ హనుమత్ వైభవం	63-00
71.	గరుడపురాణం	40-00
72.	మాఘపురాణం	36-00
73.	శివపురాణం	36-00
74.	వైశాఖపురాణం	36-00
75.	కార్తీక పురాణం	36-00
76.	కార్తీక పురాణం (చిన్నది)	25-00
77.	సర్వకార్యసిద్ధికి రామాయణపారాయణ	63-00
78.	పెద్దబాలశిక్ష	50-00
79.	గాయత్రీ మహిమ	36-00
80.	వృక్షదేవతలు	63-00
81.	యాజుష స్మార్త సంస్కార చంద్రిక	200-00
82.	సనాతనవైదిక బ్రాహ్మణస్మార్తాగమకల్పమ్	150-00
83.	చతుర్వేదములు	120-00
84.	నవగ్రహారాధన	120-00
85.	తాళపత్ర సమాహార గోపురం	120-00
86.	మనుధర్మ శాస్త్రం (వచనంలో...) (కేస్‌బైండు)	250-00

87. మానవధర్మములు		120-00
88. వేదమంత్ర సంహిత		120-00
89. సహస్రలింగార్చన		120-00
90. శ్రీ శివగీత		120-00
91. ద్వాదశఉపనిషత్తులు		120-00
92. పురాణపండవారి సౌందర్యలహరి	(క్రేస్‌బైండ్)	250-00
(శ్లోకతాత్పర్యసహిత విపులవ్యాఖ్యతో)	సాదా	120-00
93. బృహత్ శివ స్తోత్ర రత్నాకరము		200-00
94. బృహత్ దేవీ స్తోత్రరత్నాకరము		200-00
95. బృహత్ విష్ణు స్తోత్రరత్నాకరము		200-00
96. కేదారనాథ్ బదరీనాథ్ యాత్రాగైడు		63-00
97. దక్షిణావృత శంఖములు		63-00
98. 108 దివ్యదేశాల విష్ణుక్షేత్రదర్శని		36-00
99. ధర్మసింధువు(కేస్‌బైండింగ్)		270-00
100. భారతీయ శైవక్షేత్రయాత్రాదర్శిని		99-00
101. చిలుకూరి బాలాజీచరిత్ర		36-00
102. భగవత్‌స్తుతి		63-00
103. సూర్యోపాసన		36-00
104. కాశీఖండం		250-00
105. దేవీభాగవతం		360-00
106. శ్రీ ఆంజనేయం		216-00
107. ధర్మసందేహాలు		216-00
108. ఆధ్యాత్మిక దైవిక వస్తువులు		250-00
109. రామాయణం		600-00
110. పోతన భాగవతం		900-00
111. శివమంత్రములు		63-00

8. వైద్య గ్రంథాలు

1. ఆహారం ఆరోగ్యం	36-00
2. మూలికావైద్య చిట్కాలు	36-00
3. ఆయుర్వేద వైద్య చిట్కాలు	30-00
4. గృహవైద్య రహస్యాలు	36-00
5. గృహవైద్యసారం	36-00
6. హోమియోవైద్యం (ద్వాదశలవణచికిత్స)	63-00
7. ప్రకృతివైద్యం	36-00
8. ఆహారం-వైద్యం	99-00

9.	సంపూర్ణ ఆయుర్వేద-చిట్కా వైద్యం	99-00
10.	ఆయుర్వేదమ్	36-00
11.	ఆయుర్వేద మూలికావైద్యదీపిక	99-00
12.	దుంపకూరలు, ఆకుకూరలు, కాయగూరలు (వాడకం - ఉపయోగాలు)	99-00
13.	ఏకమూలికావైద్యం	99-00
14.	అష్టాంగ హృదయం (4భాగాలు)	1200-00
15.	రహస్యసిద్ధయోగవైద్యసారమ్	99-00
16.	ప్రాథమిక హోమియోవైద్యం	99-00
17.	ఒబెసిటి	99-00
18.	హెల్త్‌గైడ్	99-00
19.	ఆయుర్వేదం-జీవనవేదం	99-00
20.	ఫుడ్‌థెరపి	63-00
21.	న్యాచురల్‌థెరపి	99-00
22.	సంపూర్ణఆరోగ్యానికి 20ని॥	63-00
23.	కీళ్ళనొప్పులు మీ సమస్యలైతే...	99-00
24.	యోగామంత్ర	63-00
25.	యోగా మండే టు సండే	63-00
26.	హెర్బల్ మెడిసిన్-హెల్త్‌టుడే	99-00
27.	హెల్త్‌ఫైల్	108-00
28.	వస్తుగుణపాఠం	250-00
29.	రసాయన వాజీకరణ తంత్రం	150-00
30.	వస్తుగుణ మకరందం	400-00
31.	నాటువైద్యం -(కేస్‌బైండ్)	360-00
32.	నాటువైద్యం (చిన్నది)	99-00
33.	ప్రాణాయామము-యోగ	63-00

9. అయ్యప్ప - భవానీ రకాలు

1.	శ్రీ అయ్యప్ప లీలామృతం	30-00
2.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనపాటలు	63-00
3.	శ్రీ అయ్యప్ప పూజాకల్పం	20-00
4.	శ్రీ అయ్యప్ప భక్తి గీతాలు	20-00
5.	హారతిగైకొనుమా	40-00
6.	శ్రీ అయ్యప్ప దీక్ష F	10-00
7.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనమాల F	10-00
8.	శ్రీ అయ్యప్ప నిత్యపూజ P	10-00

9.	శ్రీ అయ్యప్ప నిత్యనియమావళి P	10-00
10.	భవానీదీక్ష (శ్రీ భవానీ లీలామృతం)	36-00
11.	దేవీలీలామృతం	99-00
12.	శ్రీ దేవీ పూజాకల్పం	20-00
13.	దేవీ భక్తిగీతాలు	20-00
14.	భవానీదీక్ష P	10-00
15.	దేవీ భక్తిమాల F	10-00
16.	శ్రీ అయ్యప్ప భజనావళి	120-00
17.	అయ్యప్పపూజావిధి (జేసుదాసుసాంగ్స్‌తో)	24-00

10. భజనలు - కీర్తనలు

1.	అన్నమయ్య కీర్తనలు	20-00
2.	శ్రీరామదాసు కీర్తనలు	20-00
3.	సర్వదేవతా మంగళహారతులు	20-00
4.	వసుంధర మంగళ హారతులు	25-00
5.	సౌభాగ్య దేవతా మంగళహారతులు	36-00
6.	సర్వదేవతా భజనలు	36-00
7.	చిట్టి పొట్టి పాటలు	10-00
8.	జాతీయ గీతాలు	10-00
9.	దేశభక్తి గీతాలు	36-00
10.	పండుగలు-పుణ్యక్షేత్రాలు భక్తిగీతాలు	36-00
11.	గొబ్బిళ్ళపాటలు,లాలిపాటలు,కోలాటపాటలు	36-00
12.	అన్నమయ్య సంకీర్తనలు	99-00
13.	పెళ్ళిపాటలు-స్త్రీలపాటలు	36-00
14.	భక్తానంద భజనకీర్తనలు(ఓల్డ్‌సినీస్టైల్)	36-00
15.	సర్వదేవతాభక్తిమణిమాల	36-00
16.	బతుకమ్మ ఉయ్యాల పాటలు	36-00
17.	అన్నమయ్య సంకీర్తనానిధి(1000కీర్తనలు)	270-00

11. హిట్స్ సాంగ్స్

1.	ఘంటసాల భక్తిగీతాలు-భగవద్గీత	36-00
2.	ఎస్.పి.బాలు భక్తిగీతాలు	36-00
3.	ఘంటసాల సుమధురగీతాలు	99-00
4.	పి. సుశీల సుమధురగీతాలు	99-00

5.	ఎస్.పి. బాలు సుమధురగీతాలు	99-00
6.	ఎస్.జానకి సుమధురగీతాలు	99-00
7.	వేటూరి సుందరరామమూర్తిహిట్స్	99-00
8.	సర్వదేవతా సినీభక్తిగీతాలు	99-00

12. స్త్రీలకు ఉపయుక్త పుస్తకములు

1.	శ్రీకాంతామణి వంటలు (వెజ్)	63-00
2.	శ్రీకాంతామణి వంటలు (నాన్‌వెజ్)	63-00
3.	శాకాహార వంటలు	30-00
4.	మాంసాహారవంటలు	30-00
5.	చిట్టిచిట్కాలు	30-00
6.	అందానికి చిట్కాలు	30-00
7.	పిల్లల పేర్లు (పెద్దది)	30-00
8.	పిల్లల పేర్లు (చిన్నది)	10-00
9.	లేటెస్ట్ ఎంబ్రాయిడరీ శాలీబోర్డర్స్	36-00
10.	లేటెస్ట్ ఎంబ్రాయిడరీ డిజైన్స్	36-00
11.	చిన్నారులకు చిరుతిళ్ళు	30-00
12.	పసందైన ఫాస్ట్‌ఫుడ్ వంటలు	30-00
13.	పలావ్‌లు, ఫ్రైడ్ రైస్‌లు, వెరైటీరైస్‌లు	30-00
14.	వేపుళ్ళు-ఇగుర్లు	30-00
15.	బ్రేక్‌ఫాస్ట్ వంటలు	30-00
16.	పండుగలలో చేసుకొనే పిండివంటలు	30-00
17.	మైక్రోవేవెన్ వంటలు	99-00
18.	సర్వదేవతాభక్తిమాల	36-00
19.	పిల్లలపేర్లు (బాబు)	36-00
20.	పిల్లలపేర్లు (పాప)	36-00
21.	మోడ్రన్ మెహంది (గోరింటాకు డిజైన్స్)	36-00
22.	మోడ్రన్ పిల్లలపేర్లు	99-00
23.	నోరూరించే నాన్‌వెజ్‌వంటలు	99-00
24.	మోడ్రన్ టైలరింగ్ (లేడీస్ & జంట్స్)	99-00

వివిధ రకాలు

ఎందరోమహానుభావులు	270-00
యోగాసనాలు	36-00
సూర్యనమస్కారములు	36-00
పొడుపు కథలు (చిన్నవి)	10-00

హిందీ-తెలుగు-స్వబోధిని	20-00
ఇంగ్లీషు-తెలుగు-స్వబోధిని	20-00
జనరల్ నాలెడ్జ్	20-00
నూరు ఎక్కాలు	10-00
1-100 టేబుల్ బుక్	10-00
1-100 టేబుల్‌బుక్ (క్రౌన్‌సైజు)	4-50
శ్రీరామకోటి	27-00
శ్రీశివకోటి	27-00
మేజిక్	30-00
అంకెలతో గారడీ	30-00
హృదయస్పందన (కవితలు)	30-00
వాత్స్యయన కామసూత్రాలు	36-00
ఎ.పి.టూరిస్ట్ గైడు	36-00
ఇంద్రజాల రహస్యాలు	30-00
మహేంద్రజాల రహస్యాలు	30-00
శరీరభాష (బాడీ లాంగ్వేజ్)	99-00
క్రియాయోగం	36-00
ఆనందంగా జీవిద్దాం	99-00
హరిశ్చంద్ర నాటకం	50-00
వాత్సాయనకామసూత్రాలు	99-00
పంచసాయకం	99-00
రతిరహస్యాలు	99-00
అనంగరంగం (కంభంపాటి స్వయంప్రకాష్)	99-00
శృంగారకేళి (కంభంపాటి స్వయంప్రకాష్)	99-00
గాయత్రీవిజ్ఞాన్	99-00
చింతామణి (నాటకం)	50-00
బాలనాగమ్మ	50-00
కాళహస్తి స్త్రీల వ్రతకథలు	36-00
కాళహస్తి రామాంజనేయ యుద్ధం(బదిరెడ్డి)	50-00
కాళహస్తి గోవింద నామాల భగవద్గీత	36-00
కాళహస్తి గృహవాస్తు చింతామణి	99-00
కాళహస్తి గృహవాస్తు మర్మాలు (బైండు)	63-00
రామరాయవాస్తుశాస్త్రం(ముద్రగడరామారావు)	90-00
ఎం.ఎస్.ఆర్.హనుమాన్‌చాలీసా	10-00
ఎం.ఎస్.ఆర్.సుందరకాండ	80-00
బ్రహ్మంగారిజీవితచరిత్ర (జవంగుల)	125-00
శ్రీ ఆదిశంకరాచార్య దివ్యచరితామృతం	40-00

కాశీరామేశ్వర మజిలీ కథలు		63-00
శ్రీలలితాసహస్రనామము(భాస్కరభాష్యం)		600-00
ప్రకృతిసిద్ధాంతములు-వేదవిజ్ఞానము-ఫలితజాతక సూత్రములు		595-00

ముదుండి విశ్వనాథరాజుగారి గ్రంథములు

విశ్వకర్మ ప్రకాశము		80-00
ప్రాచీనవాస్తుశాస్త్రాలు-ఆధునికవాస్తుపరిశీలన	,,	250-00
నారద సంహిత	,,	150-00
వాస్తురాజవల్లభము-మూలానువాదము	,,	60-00
మయమతము - వచనము	,,	80-00
బృహత్సంహిత - వచనము	,,	160-00
వాస్తువిజ్ఞానజ్యోతి		......
పురోహిత దర్శని (గోరసవీరభద్రాచార్య)		....
విశ్వకర్మవాస్తువిద్యారహస్యములు	,,	....
వాస్తు విజ్ఞాన చంద్రిక	,,	....
మహాదశా పారిజాతం	,,	....
వాస్తు నారాయణీయం	,,	120-00
యోగావళీఖండం	,,	120-00
ముహూర్తసింధువు		150-00
సర్వార్థచంద్రిక (4భాగాలు)		1208-00
మీరే న్యూమరాలజిస్ట్ (దావూద్)		370-00
నిర్ణయసింధు (2భాగాలు)		590-00
సాయి...	,,	45-00
శ్రీ దుర్గానందలహరి	,,	200-00
ఆరతిసాయిబాబా	,,	11-00
ప్రతిష్ఠకల్పః(సాగి నరసింహమూర్తి)		500-00
తాజుద్దీన్‌బాబా సచ్చరిత్ర		100-00

సుమారు 100 సం॥రాలునాటి ప్రాచీన ప్రతులు తిరిగి ఈ క్రింది గ్రంథములు ప్రచురించబడినవి.

శ్రీరామ మంత్రానుష్ఠానము	300-00
శ్రీరామనవరాత్రోత్సవకల్పః	300-00
సీతారామ కథా సుధ అయోధ్యకాండ	200-00
సీతారామ కథా సుధ బాలకాండ	150-00
అరణ్యకాండ	100-00
శ్రాద్ధము ఎందుకు పెట్టాలి ? షోడశ సంస్కారములు	200-00
స్మార్త కాపర్ది కారికలు	200-00
నపుంసక సంజీవనము, వైద్య శిరోమణి	200-00
విషవైద్య చింతామణి	200-00

హేమాద్రి సూరిణా ప్రాయశ్చిత్తాధ్యాయః	300-00
సర్వమూలికా గుణరత్నాకరం	300-00
ఆపస్థంబీయ ధర్మసూత్రాలు	300-00
సర్వశాంతి దర్పణం - అపర ప్రయోగ దర్పణం	200-00
గణకరంజని	200-00
సంతాన దీపిక	200-00
తిధినిర్ణయ కాణ్డః	250-00
ముహూర్త దర్పణం	200-00
జ్యోతిష శాస్త్ర రత్నము (శ్రీపతిజాతక పద్ధతి)	250-00
లఘుతాచకము	200-00
శ్రీ వైఖనస పైతృమేదిక ప్రయోగః	300-00
స్మృతి రత్నాకరము (ధర్మశాస్త్రం)	400-00
జాతకామృతతసారం	300-00
జాతక బోధిని	300-00
సంగీత విద్యాదర్పణం	300-00
సంగీత సర్వార్థసారసంగ్రహం	300-00
ముహూర్త మార్తాండం(టీకతాత్పర్యం)	450-00
జాతకరహస్యం	200-00
రాజమార్తాండం	200-00
ఆయుర్దాయదీపిక	200-00
వైద్యామృతం	200-00
అనుపానమంజరీ	200-00
నవగ్రహశాంతి విధానం-ఉదకశాంతి విధిః	200-00
చికిత్సరత్నము	200-00
స్వరచింతామణి	200-00
ద్వాదశలోహ భస్మవిధానం	200-00
దైవజ్ఞయశో విభూషణం	200-00
అనుపాన రత్నకరము	200-00
కాలామృతము	250-00
దైవజ్ఞకర్ణామృతము	300-00
రసేంద్ర చింతామణి	300-00
రసరత్న సముచ్చయం	300-00
వస్తుగుణరత్నాకరము	300-00
హోరానుభవదర్పణము	360-00
విశ్వకర్మ ప్రకాశిక వాస్తుశాస్త్రము	250-00
స్త్రీజన కల్పవల్లి	450-00
సంగీత సర్వార్ధ సంగ్రహం	300-00
సంగీత సుధాసంగ్రహము	250-00
అర్క ప్రకాశము	200-00
సంగీత మార్తాండము	200-00
సంగీత ప్రధమబోధిని	200-00

వైద్యకల్పతరువు	200-00
రసప్రదీపిక	250-00
గణకానందము	250-00
శ్రీ లలితాసహస్రనామావళిః-వివరణాత్మక భావంతో	200-00
నవచండీ వేదోక్త శ్రీ దేవీ పూజాకల్పం	200-00
శ్రీ గాయత్రీ అనుష్ఠాన తత్త్వప్రకాశిక	360-00
సంగీతమార్తాండము	250-00
సారావళి	360-00
భేషజకల్పము	200-00
గురుశిష్య ఆయుర్వేద వైద్యచింతామణి	360-00
జాతకమణి	200-00
సర్వశకున ప్రకాశిక	200-00
యాజుష ప్రయోగ చంద్రిక	250-00
శిక్షావల్లీ-ఆనందవల్లీ-భృగువల్లీ	300-00
వసంతరాజ శకునము	250-00
తొట్టి వైద్యం	450-00
జ్యోతిష సిద్ధాంత సంగ్రహము (పంచాంగ గణితం)	300-00
సహస్ర యోగప్రకాశిక	300-00
శ్రీవిద్యారహస్యం	290-00
మహర్షుల చరిత్ర 1,3 300+300	
వేంకట సోమయాజీయం అను ధర్మశాస్త్రకాండము	250-00
శ్రీఆంజనేయం	216-00
రాశితుల్యవత్సర ఫలితం	200-00
నాడి జ్యోతిష విశ్లేషణ	400-00
రహస్యకుక్కుటశస్త్రం	300-00
స్త్రీ ధర్మరత్న బాండాగారము	200-00
శైవోత్సవరత్నాకరం	300-00
యాజుషప్రయోగ చిన్తామణి	300-00
సుస్వర ఋగ్వేద ప్రయోగదర్శిని	300-00
ఆయుర్వేద వైద్య సంగ్రహం	300-00
వశిష్ఠ సంహిత	360-00
హోమియోపతి గృహవైద్యం	200-00
వ్రతచూడామణి	300-00
వైశ్యధర్మప్రకాశిక	300-00
ఆలయ నిత్యార్చన పద్ధతి	200-00
స్మృతిముక్తాఫలం	300-00
ఆపస్థంబయల్లాజీయమ్	300-00
జ్యోతిషశాస్త్రసంగ్రహము	200-00
కర్మవిపాకాఖ్యయం	360-00
ముహుర్త రత్నావళి	250-00
సుదివిలోచనం	300-00
ఉత్తర కాలామృతం	200-00
సర్వవిషయ సర్వస్వసంగ్రహం	200-00